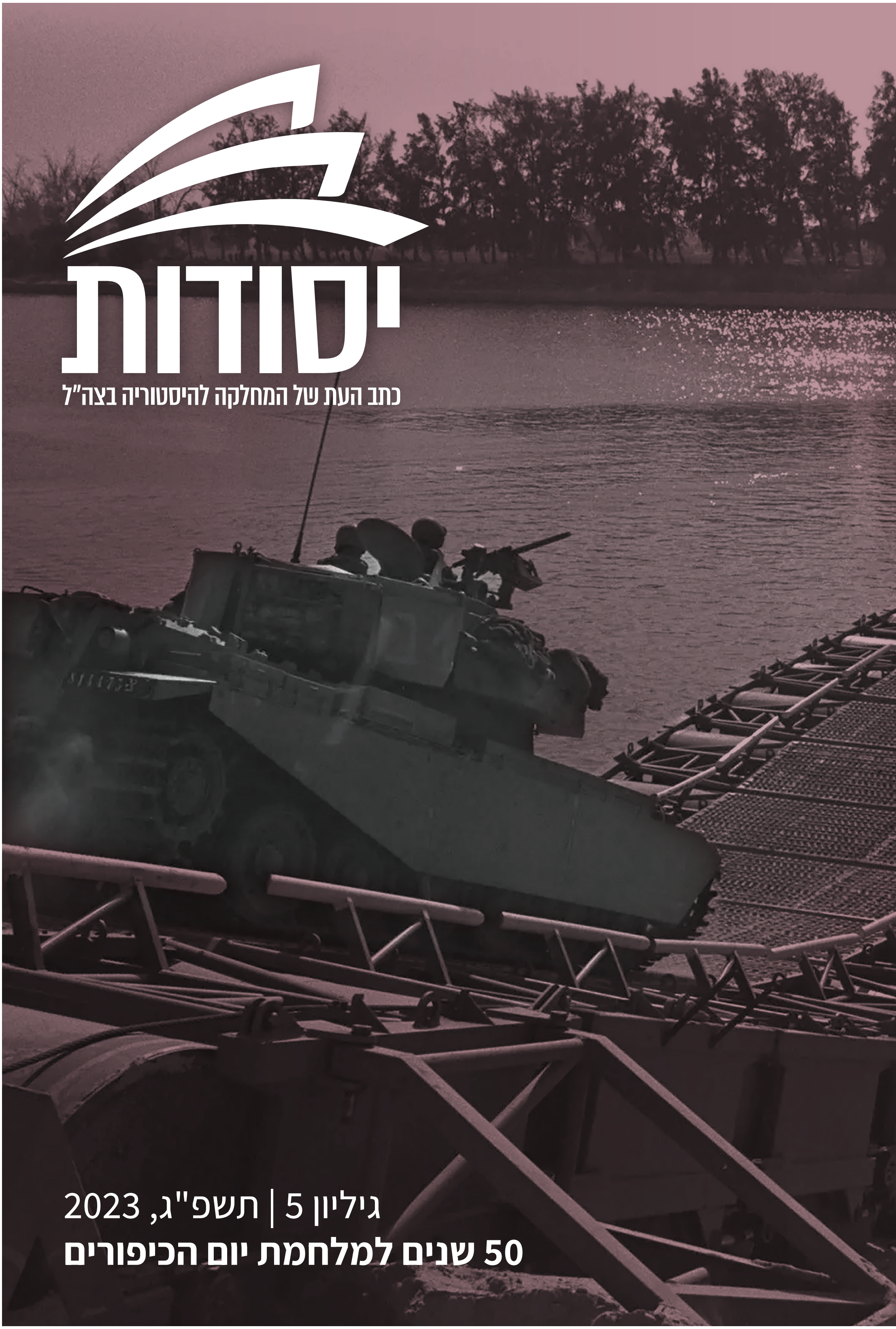

יסודות

כתב העת של המחלקה להיסטוריה בצה"ל

גיליון 5 | תשפ"ג, 2023

50 שנים למלחמת יום הכיפורים

יסודות

גיליון 5 | ספטמבר 2023

50 שנים למלחמת יום הכיפורים

יסודות

כתב העת של המחלקה להיסטוריה בצה"ל
גיליון 5 | ספטמבר 2023
50 שנים למלחמת יום הכיפורים

המחלקה להיסטוריה בצה"ל
משרד הביטחון ההוצאה לאור

YESODOT
The Journal of the IDF's History Department
Vol. 5 | September 2023

Editor-in-Chief: Eli Michelson
Editors: Yogev Elbaz, Yaniv Friedman

תמונת הכריכה: צליחת התעלה על גשר הגלילים במלחמת יום הכיפורים.
(באדיבות ארכיון צה"ל ומשרד הביטחון).

כל התמונות בספר נלקחו ממאגר דובר צה"ל, אלא אם כן צוין אחרת.

ISSN 2790-5659, e-ISSN 2790-5667

כתב העת יצא לאור באמצעות משרד הביטחון – ההוצאה לאור, ישראל, 2023

| תוכן העניינים

הקדמה 7

שער א' – מבואות

סקירת מלחמת יום הכיפורים 13
בעז זלמנוביץ

ההיסטוריוגרפיה של מלחמת יום הכיפורים 43
יואב גלבר

שער ב' – הרמה המדינית והאסטרטגית

דוד אלעזר כמצביא המלחמה 73
אורי בר-יוסף

המערכה המדינית־צבאית סביב הסכם ההפרדה עם סוריה דצמבר 1973 עד מאי 1974 111
יניב פרידמן

גולדה מאיר נגד קיסינג'ר - המאבק על קווי הפסקת האש בחזית המצרית 173
חגי צורף

מלחמה או שלום - השיחות החשאיות בין ירושלים למוסקבה לפני מלחמת יום הכיפורים 213
יאיר אבן

הסד"כ העיקרי בתוכניות הרב־שנתיות בצה"ל ממלחמת סיני עד מלחמת יום הכיפורים - בין תכנון ליישום 269
יצחק גרינברג

שער ג' – הרמה האופרטיבית

חיל הים במלחמת יום הכיפורים - לא הופתע והפתיע 295
שאול (סם) ברונפלד

התשה בצפון 335
שמאי רן

אוגדה 210 במלחמת יום הכיפורים 377
אייל ברלוביץ'

אוגדה 146 בהתקפת-הנגד בחזית הגולן 419
בני מיכלסון

השיקולים והאילוצים בארגון הרכבת האווירית האמריקאית
במלחמת יום הכיפורים 459
עמרי אדומי

יחידת אמל"ח מיוחד גדוד 88 – "דב לבן", 1969-1974 499
אלון קדיש

"בנדיגו" – שילוב ארטילריה במענה לאיום טילי הקרקע-אוויר בחזית הדרום 531
בני ארבל

הדוברות הצבאית במלחמת יום הכיפורים 571
אפרים לפיד ורון גביאן

שער ד' – "הצד השני של הגבעה"

עיראק במלחמת יום הכיפורים - הזווית המדינית והאסטרטגית 613
אמציה ברעם

סוריה - ארוכה הדרך לגולן 643
אייל זיסר

לאן התכוונו המצרים להגיע 677
דני אשר

שער ה' – בעקבות המלחמה

"כמו למצוא מחט בערמת שחת"-
המאמצים לאיתור נעדרי מלחמת יום הכיפורים 693
פנינה שוקר

עבודת ועדת העיטורים והצל"שים של מלחמת יום הכיפורים 741
אורי שקד

על סמכות, אחריות, מרות וכפיפות - בעקבות דו"ח ועדת אגרנט 787
מוטי גלוסקה

תעודה היסטורית - סיור עם שר הביטחון בחזית סיני, 21 באוקטובר 1973 -
אלוף שלמה גזית 815

הקדמה

"המעבר מתעלומת ערפל הקרב לתעלומת הערפל ההיסטורי, הוא בעצם מעבר לערפל הרבה יותר סמיך, הרבה יותר כבד, וגם פה ושם ספוג באדים מרעילים. ולכן קשה מאד, גם בפרספקטיבה מסוימת, לדעת באמת בדיוק מה קרה, מבחינה היסטורית".

ישראל טל, פברואר 1974[1]

מלחמת יום הכיפורים הייתה ועודנה אירוע מעצב וחשוב ביותר בתולדות ישראל. המחלקה להיסטוריה בצה"ל חקרה במשך שנים רבות את המלחמה, כתבה עשרות מחקרים ופרסמה חלק מהם לציבור הרחב. היא אף הניחה שני ספרי יסוד - "תולדות מלחמת יום הכיפורים" שכתב אלחנן אורן, ומחקרו של שמעון גולן, "מלחמה ביום הכיפורים". בכך פעלה המחלקה לפזר את "הערפל ההיסטורי", הנמצא בכל מחקר היסטורי ועל אחת כמה וכמה בחקר מלחמות, שמטבען מוגדרות ממלכת אי־הוודאות. מובן מאליו כי ישנן עדיין שאלות שנותרו לבירור ואחרות שנותרו במחלוקת. נקווה כי מחקרי המחלקה, לרבות המחקרים המתפרסמים בגיליון זה, יתרמו להתבהרות מסוימת ולהפגת "אדי הרעל".

חשיבותה של מלחמת יום הכיפורים בתולדות ישראל חייבה את צה"ל לשוב ולעיין לעומק בקורות מלחמה זו ובהשלכותיה. הגיליון שלפניכם גובש במיוחד במלאת יובל שנים למלחמה, והוא מהווה נדבך נוסף בעבודת

1 דברי אלוף ישראל טל בכנס ספ"כ לסיכום המלחמה. לשכת הרמטכ"ל-מזכירות הפיקוד העליון. **כנס ספ"כ 12 פבר' 1974, הנושא: מהלכי מלחמת יום הכיפורים 1973**. ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון: 12/1260/1979.

המחלקה להיסטוריה בחקר מלחמת יום הכיפורים וסיכום לעבודה מאומצת של המחלקה ושל שותפיה.

"ההיסטוריונים אינם יכולים לספר את כל הסיפורים מן העבר, אלא רק כמה מהם", טען ההיסטוריון וההיסטוריוסוף ג'ון ארנולד. למלחמת יום הכיפורים שבעים פנים, ואנו מקווים כי הצלחנו לגעת בכמה מהן אולי אף להאיר פנים חדשות.

בשל חשיבותו והיקפו של גיליון זה, בחרנו לחלק אותו לחמישה שערים:

שער ראשון: מבואות - שער זה מניח את הבסיס לדיון באירועי מלחמת יום הכיפורים ובהשפעתה על הציבור הישראלי ועל המחקר ההיסטורי. המאמרים בשער זה מציגים את קורות המלחמה "ממעוף הציפור" ואת השתלשלות המחקר והתפתחות הנרטיב עליה ב־50 השנים שחלפו מאז פרצה.

שער שני: הרמה המדינית והאסטרטגית - בשער זה נבחנו סוגיות מדיניות ואסטרטגיות של המלחמה, ונידונו היבטים רחבים הנובעים ממנה. השער כולל עיון בתהליכי קבלת ההחלטות לפני המלחמה ובמהלכה, ועיון ביחסי הגומלין בין השחקנים החשובים במלחמה.

שער שלישי: הרמה האופרטיבית - שער זה עורך עיון ביחידות ובאירועים משמעותיים במלחמה, ומתוך כך ניתנה בו תשומת לב לנושאים הזוכים לראשונה לדיון אופרטיבי־מקצועי מעמיק. כצפוי, שער זה תופס את חלק הארי של הגיליון, ועל אף זאת אין בו די לספר את סיפור המלחמה.

שער רביעי: "הצד השני של הגבעה" - בשער זה נידונו היבטים אסטרטגיים ומערכתיים בצבאות ערב שהשתתפו במלחמה. חקר הצד השני הוא מורכב - הן בהיבט המקורות, טיבם וזמינותם, והן בניתוח ובניסיון להבין את האחר. בשער זה הניחו הכותבים מבט עומק על יריביה של מדינת ישראל, מהלכיהם ומניעיהם, ומתוך כך העניקו לנו נקודת מבט נוספת, שאינה נידונה במחקר הישראלי בדרך כלל.

שער חמישי: בעקבות המלחמה - אחרי המלחמה נדרשו מדינת ישראל וצה"ל להתמודד עם השלכותיה, כגון הקמת ועדת חקירה ממלכתית, שיקום הצבא ועוד. בשער אחרון זה הנחנו התבוננות על סוגיות שונות שעלו בעקבות המלחמה, ובהן מסקנותיה והמלצותיה של ועדת אגרנט, המאמץ לאיתור חיילי צה"ל הנעדרים ואופן חלוקת אותות ההצטיינות.

באמצעות הדיון בשאלות הרבות ניסינו לתרום עוד כמה פיסות לפאזל העצום שנקרא מלחמת יום הכיפורים. אין ספק - כדרכו של מחקר - ששאלות נוספות נפתחו ואחרות נותרו פתוחות; ועל כך - בגיליונות הבאים של "יסודות".

נודה מקרב לב לכותבים הרבים שנרתמו למחקר מלחמת יום הכיפורים. חלקם רואים בגיליון זה את פרי עמלם, ואחרים יראו את פריים בגיליונות הבאים. אנו חשים הערכה רבה לוועדה האקדמית ולמומחים הרבים שנרתמו לבחינה ולשיפור המאמרים. ברכה לצוות העורכים שרואה ב"יסודות" מפעל חשוב ומקדם אותו ללא לאות. ולבסוף, תודה לכל מי שסייע בהפקת הגיליון ובהכנתו - העורכות הלשוניות והעורך הלשוני, המעצבים והמוציא לאור.

ודאי כי מלחמת יום הכיפורים תמשיך להעסיק את צה"ל, את קהילת החוקרים ואף רבים בציבור הרחב גם בשנים הבאות. אנו מקווים שגיליון זה ישמש אתכם היטב ויהיה תוספת שניתן להסתמך עליה בשיח המקצועי, המחקרי והציבורי.

גם 50 שנה לאחר סיומה לא הוקל משא מחירה הכבד של המלחמה, בגוף ובנפש. יהיה גיליון זה עדות לגבורת הלוחמים ונר זיכרון לנופלים.

תם ולא נשלם.

ד"ר אלי מיכלסון
רמ"ח היסטוריה

עיתון "ידיעות אחרונות" מה־8 באוקטובר בידי חייל צה"ל בחזית הדרום; בכותרת הראשית - הפתיחה במתקפת הנגד.
(צלם: אפרים גולן).

שער א׳

מבואות

סקירת מלחמת יום הכיפורים

בעז זלמנוביץ[1]

הרקע למלחמה

התהליך המדיני (אוגוסט 1970 – אוקטובר 1973)

מסיום מלחמת ששת הימים ועד לסיום מלחמת ההתשה נדמה היה כי הסכם מדיני בין ישראל למצרים הוא בלתי אפשרי לנוכח שלושת הלאווים שעליהם הכריז נשיא מצרים נאצר בעקבות מלחמת ששת הימים. אלה שללו הכרה בישראל, משא ומתן עימה והסכם שלום. ההסכם להפסקת מלחמת ההתשה, מותו של הנשיא נאצר מייד לאחר סיום מלחמת ההתשה והחלפתו באנוואר סאדאת פתחו את האפשרות למשא ומתן מדיני. למרות מאמצי התיווך של מזכיר המדינה של ארצות הברית לא הצליחו שני הצדדים להגיע לעמק השווה. על אף איום סאדאת שעבור מצרים שנת 1971 היא "שנת ההכרעה", הבינו כל הצדדים שגם היוזמה להסדר חלקי או להסכם ביניים כשלה.

לנוכח חוסר ההתקדמות בציר המדיני המשיך סאדאת לפעול להידוק היחסים עם ברית המועצות כדי לקבל את הציוד הצבאי הנדרש למלחמה

---

1 מבוסס על סקירות שנכתבו עבור אטלס מלחמת יום הכיפורים בידי ד"ר מאור לוי, ד"ר אהד לסלוי, ד"ר זאב אלרון ואל"ם (במיל') בעז זלמנוביץ.

כוללת עם ישראל. נוסף על כך חיזק את קשריו עם סוריה, שהתנגדה בכל תוקף לכל סוג של משא ומתן מדיני עם ישראל, וב־1971 החלו מנהיגי שתי המדינות לתכנן התקפה בשתי חזיתות.

אולם למרות ההסכמים לא סיפקה ברית המועצות את כל הציוד למצרים, ובקיץ 1972 החליט סאדאת להפסיק חד־צדדית את נוכחותם הקבועה של יועצים ושל מדריכים רוסים במצרים. ההתנתקות מהתלות הסובייטית גם הביאה אותו לשנות את תוכנית המלחמה המצרית, וללא ידיעת סוריה שינה את ההנחיה ממלחמה כוללת לכיבוש סיני למלחמה מוגבלת שתכליתה שינוי המצב הקיים (סטטוס קוו) לאורך התעלה.

המתיחות באפריל 1973

בשלוש הפגישות בין אסד לסאדאת בשנת 1973 תיאמו המנהיגים את תוכנית ההתקפה וקבעו את עיתוי התקיפה המדויק. באפריל 1973 לישראל נמסר מידע מודיעיני ממקורות שונים, והוא הצביע על כוונה מצרית לפתוח במלחמה בחודשים הקרובים. נודע לה על העברות ציוד צבאי למצרים ולסוריה, על תרגיל מפקדות נרחב בצבא המצרי ועל תנועת כוחות לעבר אזור התעלה. הערכת אמ"ן הייתה שאין מדובר בהיערכות למלחמה ושהסבירות לכך נמוכה. למרות זאת שר הביטחון משה דיין והרמטכ"ל דוד אלעזר (דדו) החליטו להתייחס בחומרה למידע ההתרעתי ולהיערך לאפשרות של מלחמה. בעקבות זאת הועלתה הכוננות בצה"ל, קודמו טנקים ותותחים לקו החזית, גויסו עשרת אלפי חיילי מילואים, גובשה תוכנית "כחול לבן", שבה הואצו תהליכי בניין הכוח לשיפור המוכנות הצבאית (זורזו עבודות הנדסיות לשיפור מכשולי הנ"ט ברמת הגולן והוקדמה הקמת מפקדת אוגדה חדשה ועוד), עודכנו התוכניות האופרטיביות ונבחנו שוב הנחות היסוד האסטרטגיות לגבי מטרות המלחמה של ישראל. כעבור שבועיים נראה היה שאמ"ן דייק בהערכתו, שהרי לא פרצה מלחמה, אך בצה"ל המשיכו לשפר את המוכנות למלחמה. דבר זה חיזק את התפיסה (הקונספצייה) שמצרים לא תצא למלחמה כל עוד לא תתגבר על היתרון הצבאי, בעיקר האווירי, של צה"ל, ושסוריה לא תצא למלחמה בלעדי מצרים.

יחסי כוחות ישראל-מדינות ערב

	מטוסי קרב	מטוסי תובלה	מסוקים	סוללות טק"א	אוגדות/דיוויזיות	טנקים	קני ארטילריה	צוללות	משחתות	סטי"ל	סט"ר	סמ"ר
ישראל	311	32	74	5	6	2,100	570	-	-	14	-	18
מצרים	400	147	80	55	10	2,200	2,300	12	8	17	30	-
סוריה	292	45	12	25	5	1,650	1,200	-	-	9	13	-

יחסי הכוחות 1973

תוכניות המלחמה של מדינות ערב

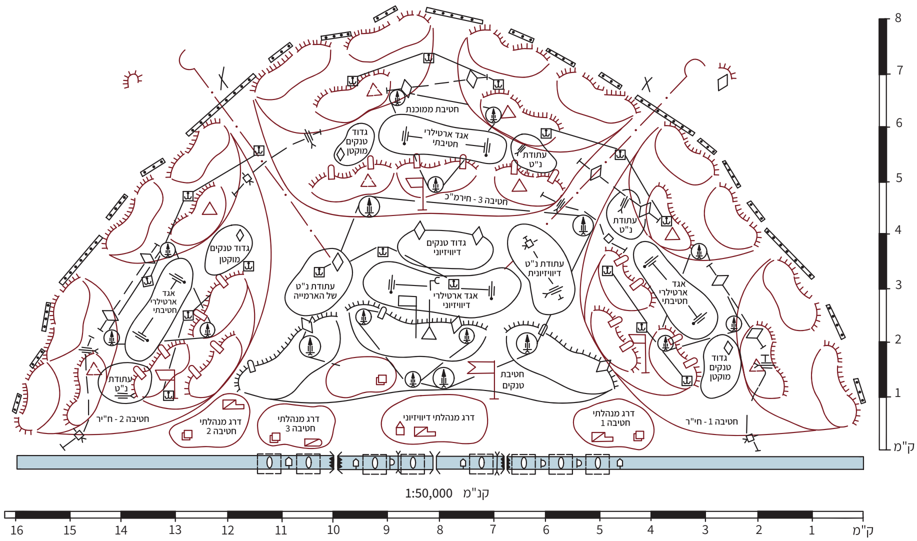
תוכנית המלחמה המצרית

עד מות נאצר בספטמבר 1970 עמד העיקרון "מה שנלקח בכוח יוחזר בכוח" בבסיס "תוכנית 200" לכיבוש חצי האי סיני כולו. עם עלייתו לשלטון שינה הנשיא סאדאת את ההנחיה והורה לפתח תוכנית מוגבלת שיעדיה מעברי ההרים במרחק של 45-60 ק"מ מהתעלה (שנקראה "גרניט 2" ו"תוכנית 41"). בספטמבר 1971 גיבש סאדאת רעיון אסטרטגי חדש. עיקרו היה לערער את תפיסת הביטחון הישראלית על ידי כיבוש יעדים בהיקף מוגבל בגדה המזרחית של תעלת סואץ ועל ידי הגנה עיקשת עליהם תוך גרימת אבדות רבות בנפש ובנשק לצה"ל. מכך צפה שתתערער נכונות ישראל להמשיך להחזיק באדמה מצרית, ותתאפשר שבירת הקיפאון המדיני והנעת מעצמות־העל לתהליך שיחזיר את הריבונות המצרית בסיני בתנאים סבירים.

על פי האסטרטגיה המצרית, כדי ליצור את התנאים האידיאליים למלחמה נדרש לנקוט גם צעדים מדיניים ובהם תיאום צבאי עם סוריה, כך שישראל תיאלץ לפצל את כוחותיה בין שתי חזיתות; שיתוף מדינות ערב נוספות בתוכנית המלחמה ובמאמץ המלחמה; ומהלכים דיפלומטיים עם מדינות המפרץ כדי לקדם את הרעיון של "מלחמת הנפט" כאמצעי לחץ על מעצמות־העל.

התוכנית החדשה הציבה מענה לשלוש בעיות מבצעיות עיקריות. הראשונה הייתה העליונות האווירית של ישראל, שאיימה על נכסים אסטרטגיים

בעומק מצרים. בעקבות זאת עיבתה מצרים את מערכי הטק"א (טילי קרקע־אוויר), והתאימה את התקדמות כוחות היבשה בהתאם לכיסוי "מטריית הטילים". בעיה שנייה הייתה מערך ההגנה הישראלי שלאורך תעלת סואץ. לשם כך נבנו ואומנו מערכי צליחה על פי תורת הלחימה הסובייטית תוך עקיפת המעוזים וכיבושם רק בשלב מאוחר יותר. הבעיה השלישית הייתה היתרון האיכותי של ישראל בקרבות שריון בשריון בשטח פתוח. לכן התוכנית צמצמה את מרחב התמרון של ישראל לנהל לחימה בתנועה ובאש והתבססה על הגנה סטטית נגד התקפות השריון הישראלי תוך הרוויית השטח באמצעים שונים נגד טנקים.

מרשם צליחה דיוויזיוני

תוכנית המלחמה הסורית

לאחר מלחמת ששת הימים שאפה סוריה לכבוש שוב את רמת הגולן, אך לא היה לה הכוח הצבאי הנדרש לממש מטרה זו. עם עליית חאפז אל־אסד לשלטון בנובמבר 1970, החל הצבא הסורי לעבור שדרוג תוך התבססות מסיבית על הסיוע הסובייטי. בשל נחיתותה מול ישראל התאפשרה היציאה למלחמה רק כאשר בפברואר 1973 החליטה מצרים לפתוח בהתקפה מתואמת נגד ישראל. בשונה מגזרת סיני, בגזרת רמת הגולן אין

מכשול טבעי כמו תעלת סואץ, והאתגר האופרטיבי העיקרי הוא להבקיע מערך הגנה מלאכותי רדוד ומאויש בדלילות, המתבסס על ניצול התילים השולטים על המעברים ההכרחיים. כדי להתגבר על הנחיתות הכמותית והאיכותית של הצבא הסורי התבססה התוכנית על הונאה בשלב המקדים, וזו התבטאה בפריסת כוחות ברצועות ההגנה הקדמיות באופן שידמה היערכות הגנתית. התוכנית הייתה לפרוץ את קו ההגנה הישראלי ולהגיע עד לקו המפלים או למעברים שעל הירדן תוך 24 שעות כדי לסיים את שלב ההתקפה לפני שכוחות המילואים של צה"ל יגיעו לזירה. תוכנית ההבקעה כללה הפעלה מסיבית של אש ארטילרית תוך התקדמות של שלוש דיוויזיות חי"ר מתוגברות בחטיבת שריון. בד בבד התאמן כוח קומנדו להשתלט על מוצב החרמון, שהוא נכס אסטרטגי השולט בתצפית על כל מרחב הלחימה.

תוכניות המלחמה של צה"ל

התוכניות בחזית המצרית

תוצאות מלחמת ששת הימים יצרו מרחק רב בין קו המגע - תעלת סואץ - ובין שטח מיושב בישראל. מרחבי התמרון אפשרו לקיים התרעה מספקת ויכולת לנהל בתחילה קרב הגנה ניידת, אולם הדרג המדיני וראשי צה"ל דבקו בבלימה על קו התעלה ובמעבר מהיר למתקפה ובכללה צליחת התעלה. ערב פרוץ המלחמה לפיקוד הדרום היו שתי תוכניות הגנה. האחת, תוכנית "שובך יונים", שהוגדרה כמענה לתרחיש של חידוש הלחימה במאפיינים דומים לאלו של מלחמת התשה - ניסיונות מקומיים לתפוס מאחזים בקו התעלה ופעולות קומנדו בגזרת סיני. השנייה, תוכנית "סלע", נועדה למקרה של מתקפה כוללת. בכל תוכנית ניתן לחיל האוויר מקום מרכזי בהגנה עד להגעת כוחות המילואים.

כמו כן לצה"ל היו ארבע תוכניות התקפיות לחזית הדרום שכללו צליחה מעבר לתעלת מפרץ סואץ. מימושן היה מותנה בכך שחיל האוויר ייהנה מחופש פעולה בשמי מצרים ויוכל לסייע בחופשיות לכוחות הקרקע, ושההתקפה המצרית תיבלם ללא הישגים קרקעיים בגדה המזרחית של תעלת סואץ. התוכנית הנרחבת מבין הארבע הייתה "חתול מדבר". מטרתה להשתלט על המרחב שבין פורט סעיד בצפון, לאבו חמד במערב ולסואץ בדרום, תוך השמדת הצבא המצרי בגזרה. בספטמבר 1973 הציע מפקד פיקוד הדרום לשנות את תוכנית "חתול מדבר" לתוכנית "אבירי לב". השינוי המרכזי בתוכנית החדשה היה לרכז את מאמץ הצליחה שמצפון לאגם המר בסד"כ של שתי אוגדות. על בסיסה תוכנן מהלך הצליחה במלחמה.

התוכניות בחזית הסורית

בשל עומקה המוגבל של רמת הגולן, בשל הימצאות יישובים אזרחיים ברמה ולנוכח הבנה כי הצבא הסורי נחות, נועדה תוכנית ההגנה על רמת הגולן למנוע כל הישג מהאויב, להנחיל לו מפלה צבאית ולהשמיד את כוחותיו. תוכנית זו התגבשה על בסיס הנחות אופרטיביות: המבנה הטופוגרפי של רמת הגולן מאפשר לסוריה לפרוץ את הגבול כמעט לכל אורך החזית, ובשל היעדר עומק אסטרטגי אין אפשרות לנהל קרב נסיגה והשהיה נייד; לארטילריה הסורית עליונות על פני צה"ל, וביכולתה להפעיל אש על כל מרחב רמת הגולן. לכן ליחידות החי"ר אין תפקיד בלחימה מעבר למשימה של תצפיות בקו המגע; יידרשו 36 שעות לגייס את הכוח הנדרש לבלום התקפה רבתי של סוריה ולצאת להתקפות־נגד. בשעות אלו תוטל בלימת הכוחות הסוריים על הכוחות הסדירים, שבמרכזם השריון, בסיוע של חיל האוויר.

על פי הנחות אלו, גובשו תוכניות הגנה לשלושה תרחישים שונים: "חול ים" - נועדה להתמודד עם מצב של "ימי קרב" מוגבלים ("קפיטל") והתבססה על כוחות סדירים בלבד; "גיר" - תוכנית ביניים שכללה את הסד"כ המינימלי להגנה על רמת הגולן מפני התקפה סורית ללא אפשרות למעבר להתקפה. התוכנית התבססה ברובה על סד"כ סדיר מתוגבר בכוח מילואים חלקי; "סלע" - תוכנית מטכ"לית להגנה במקרה של מלחמה כוללת, עם הבסיס הנדרש למעבר להתקפה. התוכנית כללה גיוס מלא של שתי האוגדות 36 ו־210. הגיוס וההיערכות תוכננו להסתיים אחרי 36 שעות מקריאה. פיקוד הצפון ניצל את כוננות "כחול לבן" באביב 1973 כדי לשפר את מוכנותו להגנה.

נוסף על כך ערב המלחמה לצה"ל היו שש תוכניות מגירה התקפיות לחזית הסורית. התוכנית הנרחבת ביותר, "זאב ערבות", נועדה לפרוץ בגזרה רחבה של שתי אוגדות בין רפיד לקוניטרה מול דיוויזיה 9 הסורית, ובכך יתאפשר לכוחות צה"ל לנוע צפונה ומזרחה ולאיים על דמשק.

לקראת מלחמה

באוגוסט הוכרז על סיום כוננות "כחול לבן". הגם שהיו סימנים להמשך ריכוז כוחות רבים של צבאות מצרים וסוריה במערכים קדמוניים. בספטמבר התנהל "יום קרב" בין ישראל לסוריה ששיאו היה בקרב אווירי, ובו הופלו 13 מטוסי מיג. תקרית זו גרמה להטיה בפרשנות שניתנה לידיעות על תגבור

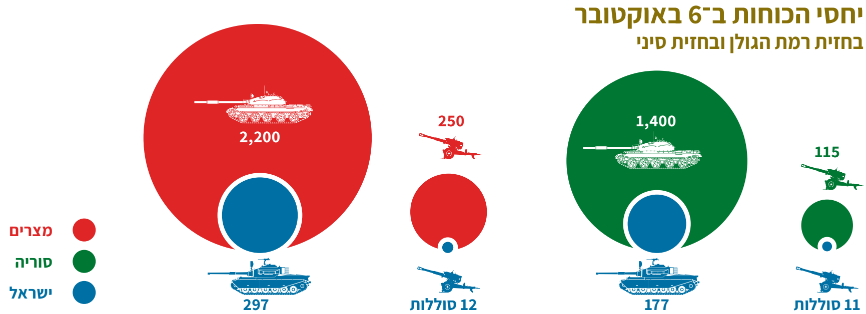
כוחות המערך הסורי ברמת הגולן. ההסבר של גורמי אמ"ן למהלכים הסוריים היה שמדובר בתגובה על התקרית ולא בהכנות למלחמה. גם התרעה שהעביר בסוף ספטמבר מלך ירדן חוסיין לראש הממשלה גולדה מאיר בפגישה אישית לא שינתה את הערכת המודיעין. יתרה מזו, אף שבתחילת אוקטובר החל תרגיל נרחב בצבא המצרי, שהתאפיין בגיוס מילואים ובהעברת כוחות לאזור התעלה, פרשנות המודיעין עמדה בעינה - מדובר בתרגיל בלבד.

כ־30 טנקים מכוסים ברשתות הסוואה, דרום־מערב לקנטרה, 4 באוקטובר, 13:00

בדרגי הביניים והזוטרים באמ"ן, במודיעין פיקוד הצפון ובחיל הים ערערו על הערכת בכירי אמ"ן שלא צפויה מלחמה, אך דעתם נדחתה. גם ידיעות מהמעוזים, שלפיהן החלו המצרים לפרוץ ירידות לתעלת סואץ ולרכז אמצעי צליחה, וידיעות מפיקוד הצפון, שלפיהן החלו הסורים להניע חטיבות שריון לקו החזית, לא שינו את עמדת צמרת אמ"ן. רק

ב־5 באוקטובר, כשמשפחות היועצים הסובייטים יצאו בחיפזון מסוריה וכשהמקור המצרי שפגש את ראש המוסד צבי זמיר בלונדון מסר התרעה ממוקדת על כך שמחר תפרוץ מלחמה, השתנתה הערכת אמ"ן. זה היה בגדר מעט מדי ומאוחר מדי לצה"ל.

יחסי הכוחות בחזיתות ב־6 באוקטובר 1973

המלחמה בחזית הדרום

במלחמת יום הכיפורים ניהל פיקוד הדרום, בפיקודו של אלוף שמואל גונן (גורודיש), ומ־10 באוקטובר בהובלת מפקד החזית רא"ל (במילי') חיים בר־לב, את המערכה בחזית המצרית.

מצהרי 6 באוקטובר עד שעות הבוקר של 8 בחודש - מגננה ("בלימה")

ב־6 באוקטובר היה פיקוד הדרום ערוך ללחימה על בסיס יחידות סדירות בלבד, וחיילי המילואים מגדוד 68 של החטיבה הירושלמית (16) היו במעוזים. במערך המצרי שבקו התעלה היו שתי ארמיות שכללו כ־1,700 טנקים, כ־2,000 קני ארטילריה, מערך טק"א צפוף וכ־400 מטוסי קרב. כמו כן למצרים היו כוחות קומנדו, צנחנים ונחתים. נוסף על כך כוחות חי"ר עם שפע נשק נגד טנקים ויחידות שצוידו במתקנים שנועדו לפרוץ את סוללת העפר שבצד הישראלי באמצעות סילוני מים.

התוכנית המצרית נפתחה בשאיפה לצלוח את התעלה ולהגיע בשלב ראשון עד לכ־10 ק"מ מזרחה ממנה - לכביש שכונה "ציר החת"ם". לאחר מכן תוכננה התארגנות, ובמהלכה יורחבו ראשי הגשר ודיוויזיות השריון תצלחנה את התעלה. הכוונה הייתה להתבסס בראשי גשר אלה, במרחק

5-10 ק"מ ממזרח לתעלה, ובכך לקבע את ההישג המצרי. תקיפה נוספת מזרחה תישקל בהתאם להתפתחויות. מול אלה עמדה אוגדה 252, בפיקוד אלוף אלברט מנדלר, עם שלוש חטיבות שריון סדירות (14, 401 ו־460), אחת בחזית ושתיים בעורף, ועם שבע סוללות ארטילריה.

בשעה 13:55 פתחו המצרים באש ארטילרית כבדה ובתקיפות מטוסים, וכעבור זמן קצר החלו צולחים את התעלה. ביממה הראשונה התנהלו קרבות עזים בחזית התעלה ובקרבת המעוזים אשר כותרו ונקלעו למצוקה. המצרים העבירו כוחות חי"ר לגדה המזרחית ולאחר מכן כוחות שריון ופעלו לבסס את ראשי הגשר הארמיוניים. הפיקוד המשיך במאמציו לייצב קו בלימה לאורך ציר החת"ם.

ב־7 באוקטובר המשיכו המצרים להעביר כוחות לגדה המזרחית, לבסס את ראש הגשר ולתקוף מעוזים בכוחות חי"ר ושריון. אוגדת סיני, שספגה אבדות ניכרות בקרבות עד כה, המשיכה במאמצי בלימה. מטוסי חיל האוויר תקפו את הגשרים המצריים, פגעו בחלקם, אך לא הצליחו למנוע לחלוטין את מעבר הכוחות המצריים. ב־7 בחודש הגיעו אוגדות המילואים לזירת הלחימה. אוגדה 162, בפיקוד אלוף אברהם אדן ("ברן"), התקדמה לגזרה הצפונית של התעלה. הרכבהּ היה נתון לשינויים רבים, אולם רוב הזמן פעלו בפיקודה חטיבת השריון 500, חטיבת השריון 460 וחטיבת השריון במילואים 217. אוגדה 143, בפיקוד אלוף (במיל') אריאל שרון, קיבלה את האחריות לגזרה המרכזית, ועיקר כוחותיה היה חטיבת השריון 14, שב־7 באוקטובר הועברה אליה מאוגדה 252, חטיבת השריון במילואים 421 וחטיבת השריון 600. אוגדה 252 נערכה בגזרה הדרומית ופיקדה על חטיבת השריון 401 ועל חטיבות המילואים 164 ו־875. תא"ל קלמן מגן פיקד על המרחב הצפוני של חטמ"ר 275 ועל איגוד כוחות ("כוח נמר"). הכוח כלל את החטיבות הממוכנות 204 ו־11. ב־9 בחודש הוקם מרחב שלמה, בפיקוד אלוף (במיל') ישעיהו (שייקה) גביש, ושטח האחריות של פיקוד הדרום צומצם.

המעוזים עמדו בלחימה רצופה מפתיחת האש. הם פעלו כמיטב יכולתם כדי לשבש את הצליחה המצרית והעבירו דיווחים על תנועות האויב. עם זאת ספגו נפגעים רבים ולא היה בכוחם לעצור את הכוחות שהתקיפו אותם ושחסמו את דרכי הגישה אליהם. עם פרוץ הלחימה היו 16 מעוזים מאוישים. ב־7 בחודש ניתנה ההוראה לפנותם, אך אלו כבר היו מוקפים בכוחות מצריים. כוחות השריון לחמו כדי לחבור למעוזים ולפנותם, ובימים 7–9 בחודש פונו אחד עשר. האחרים היו מנותקים, וכל הניסיונות

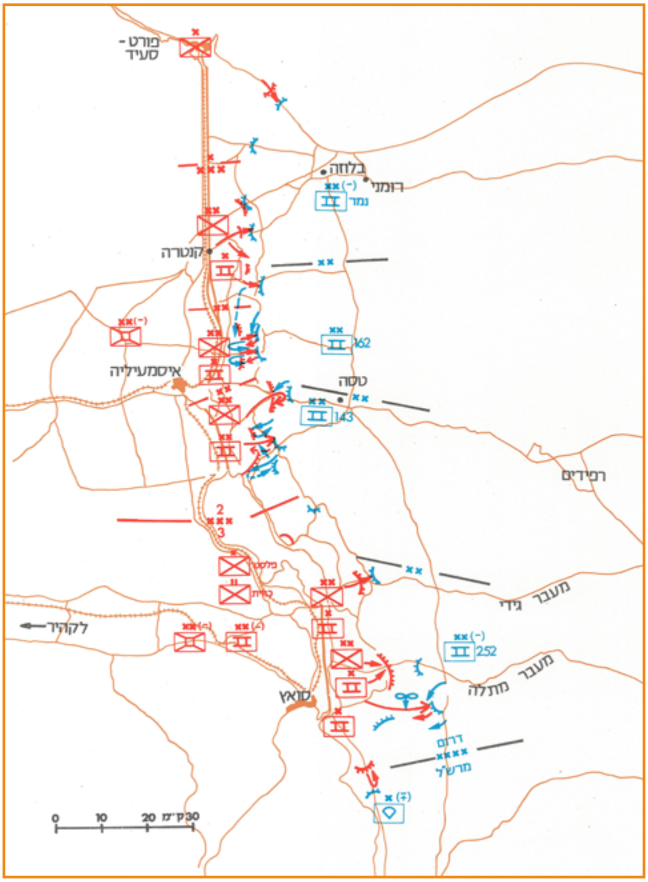
לחבור אליהם נכשלו. שניים מהם נכנעו ב־7 באוקטובר, השלישי נכנע למחרת, ושניים נוספים - ב־9 בו. "מעוז המזח", מול פורט תופיק, לחם עד 13 בחודש ונכנע בחסות הצלב האדום, ומעוז "בודפשט" עמד בהתקפות והיה המעוז היחיד שלא נפל.

8 באוקטובר - מתקפת־הנגד הכושלת

בליל 7-8 באוקטובר הורה הרמטכ"ל לצאת למחרת להתקפות־נגד ברמת הגולן ובסיני. בעוד המתקפה הצפונית נחלה הצלחה, נכשל פיקוד הדרום שהתבסס על כוחות אוגדה 162. בשל בעיות שליטה ומיצוי הכוח המתקפה הסתכמה בשתי התקפות גדודיות נפרדות על המערך המצרי ובתזוזת כוחות אוגדה 143 לדרום ושיבה לעמדותיה בעקבות התפתחות האיום המצרי. מערך הכוחות השתבש, ובערבו של אותו יום היה ברור כי התקפת־הנגד נכשלה וכוחותינו ספגו אבדות. למרות הכישלון שיבשה ההתקפה את תוכניות המצרים ומנעה מהם להעמיק את ראש הגשר ל־10-12 ק"מ, כפי שתכננו, והם נבלמו בקו "ציר החת"ם", והצליחו להיאחז בו רק במספר מקומות. בעקבות ההתפתחויות באותו יום הוחלט לרכז את המאמץ בחזית הסורית, שבה התפתחה התקפת־הנגד כמתוכנן, ולהיערך למגננה בחזית המצרית.

9-13 באוקטובר - המגננה בסיני

לאחר 8 באוקטובר פעל פיקוד הדרום בעיקר בקרבות הגנה וביוזמות מקומיות כדי לחלץ את לוחמי המעוזים שטרם פונו או הוכרעו. כעת עובו מערכי ההגנה ביחידות ארטילריה שסייעו לשבור את המתקפות. ב־9 בחודש הרחיבה אוגדה 143 את לחימתה בגזרתה, ועל אף אבדותיה הכבדות מצאה שהתפר בין הארמיות פתוח. לאחר קרבות 9 באוקטובר נפסקו יוזמות ההתקפה. בשטח פעלו הכוחות לבלום התקפות מצריות מקומיות ולשפר את מערכי ההגנה. המטכ"ל, הפיקוד והכוחות המתינו למעבר כוחות השריון המצריים לגדה המזרחית לקראת המתקפה הצפויה. הדיונים בפעולות הנדרשות ובסוגיית הפסקת האש התקיימו בבוקר 12 באוקטובר. בשעות הצהריים התקבלה ידיעה על מתקפה מצרית מזרחה ביממה הקרובה, והפיקוד נערך לקבלהּ. השקט היחסי נוצל לארגן את המסגרות, להשלים רק"ם, כוח אדם ותחמושת, לתכנן את מהלך הצליחה על פי תוכנית "אבירי לב" ולזרז ריכוז אמצעי הצליחה והשמשתם. ב־13 בחודש בשעה 11:00, תוך כדי בלימת התקפה מצרית בגזרת אוגדה 252, נהרג מפקדהּ, אלוף מנדלר, ואת מקומו תפס קלמן מגן שהועלה לדרגת אלוף.

מבצעים עיקריים בחזית המצרית 14-6 באוקטובר

14 באוקטובר – שבירת המתקפה המצרית מזרחה

בבוקר 14 באוקטובר בשעה 06:00 החלה המתקפה המצרית בהרעשה ארטילרית כבדה של 15 דקות על עמדות יחידות צה"ל שממול לצירי ההתקפה, ולאחר 06:30 יצאו לדרך חמישה מאמצים בתשעה צירים. תוך כשעתיים נבלמו מרבית היחידות המצריות, והן סבלו מאבדות כבדות. בחלק מהגזרות נמשכו הקרבות עד שעות אחר הצהריים, אך תוצאות יום הקרב (כ־200 טנקים מצריים שנפגעו לעומת 20 טנקי צה"ל) שינו את מאזן

הכוחות ואת הלך הרוח בפיקוד הדרום. בערב נערכה קבוצת הפקודות הפיקודית למבצע "אבירי לב", וניתן אישור הדרג המדיני לצלוח את תעלת סואץ.

ליל 15–16 עד 18 באוקטובר - הצליחה

למקום הצליחה נבחר אזור דוור סואר שבצפון האגם המר, ליד מעוז "מצמד". השיקולים לבחירתו היו אלה: שימש אזור "התפר" בין שתי הארמיות המצריות וניתן היה להגיע אל התעלה בלי לנהל קרב הבקעה; האגם המר היה אגף בטוח מפני התקפות אויב מדרום; ועוד לפני המלחמה במקום זה הוכשרה "החצר" - רחבה ששימשה מקום ריכוז לכוחות הצולחים. ב־15 בחודש עם ערב החלה מערכת הצליחה. חטיבה 14 הגיעה לציר "לקסיקון", חלק ממנה עבר צפונה לצומת "טרטור", ואז התעורר המתחם המצרי במקום והתפתח קרב עז. מאמצים חוזרים ונשנים להסתער על הצומת ולטהר את ציר "טרטור" נכשלו. בעוד הקרב נערך בצפון אזור הצליחה - נעה חטיבת הצנחנים במילואים 247 אל התעלה וחצתה אותה. עד לבוקר המחרת הצליחו הצנחנים לייצב ראש גשר בגדה המערבית והמתינו לחציית הטנקים וכוחות נוספים, אלא שמעבר הכוחות התעכב. בגשר הגלילים אירעה תקלה ונדרש זמן לתקנו. הדוברות לא יכלו לעבור בצירים הפקוקים בכלי רכב, סטו לשוליים ושקעו בחול. רק ה"תמסחים" הצליחו להגיע אל התעלה, גלשו למים עם שחר והעבירו 17 טנקים ומספר נגמ"שים מחטיבה 241 לגדה השנייה.

בבוקר 16 בחודש התבססו הצנחנים בראש הגשר, וכוח הטנקים יצא מזרחה ופשט על מספר סוללות טק"א. המצרים עדיין לא קלטו את המתרחש ולא איכנו את המאמץ הישראלי, וראש הגשר בגדה המערבית לא הוטרד במיוחד. שונה היה המצב בגדה המזרחית. כוחות חטיבה 14 לחמו באזור צומת "טרטור"-"לקסיקון" שהיה קריטי לתנועת הכוחות. לאחר קרב קשה השתלטו על הצומת, אך לא הצליחו לפתוח את הציר. במשך היום, בעמידה עיקשת, מנעו מהמצרים להתקדם דרומה ולסכן את המסדרון הצר אל אזור הצליחה. הצירים נותרו חסומים והגשר עדיין לא הוקם; לפיכך הורה מפקד החזית להפסיק להעביר כוחות מערבה כל עוד אין גשר מחשש כי צפויה להם סכנת ניתוק.

אוגדה 162 אמורה הייתה לצלוח אחרי הכוחות הראשונים של אוגדה 143, אך בנסיבות הקיימות לא התאפשר הדבר, ולכן הוטל עליה לפתוח

את הצירים החסומים ולהעביר את הדוברות לתעלה. במשך היום והלילה התכתשו כוחות מהאוגדה עם האויב. הלחימה בצירים, ובכלל זאת בקרב גדוד 890 ב"חווה הסינית", ריתקה את המצרים ואפשרה להעביר את הדוברות בציר "עכביש" שמדרום, והן הצליחו להגיע לתעלה בבוקר 17 בחודש. השקתן ובניית הגשר הסתיימו לקראת ערב. נראה כי ביום זה עמדו המצרים על המתרחש והחלו בהפגזה כבדה על אזור הצליחה ועל ראש הגשר, ואף הניעו כוחות ממזרח לתעלה לעבר אזור הצליחה. כוחות מאוגדה 162 ומאוגדה 252 נלחמו בחטיבה מצרית 25 שנעה לאורך האגם המר והשמידוה. במשך היום בשתי הגדות נערכו קרבות להרחבת ראש הגשר ופרוזדור הצליחה.

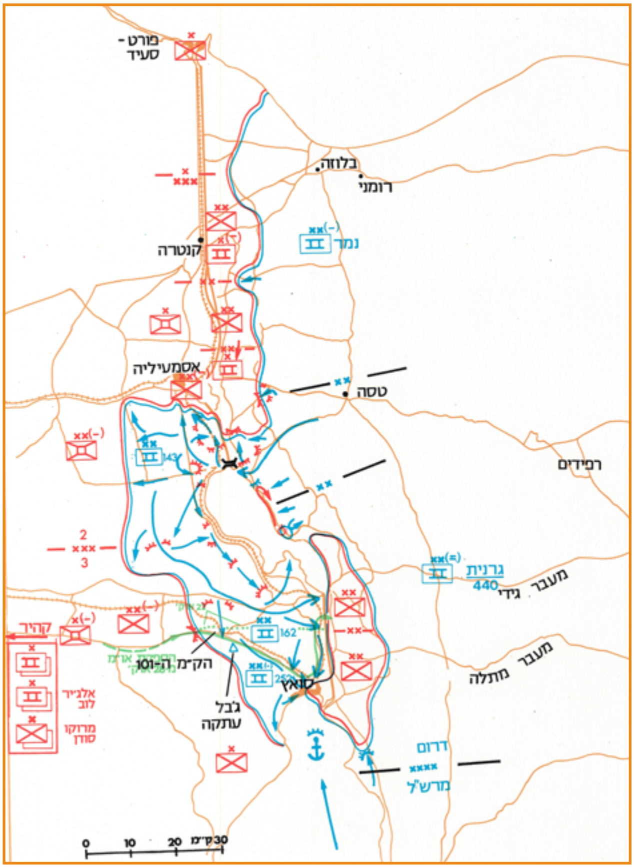
24-18 באוקטובר - ההכרעה

בליל 17-18 באוקטובר חצתה אוגדה 162 את התעלה, ועם שחר בגדה המערבית היו כ־160 טנקים, בהם טנקי חטיבות 460 ו־217, שצלחו במהלך הלילה. מעבר אוגדה 162 לגדה המערבית סימן את תחילתה של הכרעת האויב. עם בוקר היא החלה להתקדם מראש הגשר תוך כיבוש מספר מתחמי אויב והשמדת סוללות טק"א. בגדה המזרחית פתחו כוחות אוגדה 143 את ציר "טרטור", וגשר הגלילים קודם אל התעלה והושק אל המים לאחר חצות הלילה.

ב־19 בחודש נמשכה ההתקדמות מראש הגשר. חלק נוסף מכוחות אוגדה 143 חצה את התעלה, והאוגדה התקדמה צפונה בשתי הגדות, ועד 22 בחודש הגיעה למבואות אסמאעילייה. אוגדה 162 נעה דרומה במרחב ג'בל ג'ניפה ולאורך האגמים המרים כשהיא משמידה כוחות אויב. אוגדה 252 חצתה את התעלה לפנות בוקר ונעה בעקבות אוגדה 162 וממערב לה כדי לכתר את כוחות הארמייה השלישית. עד 22 בחודש הגיעו שתי האוגדות לכביש קהיר-סואץ וניתקו אותו, כשכוחותינו ניצבים בקילומטר ה־101, במרחק 100 ק"מ מבירת מצרים.

ביום זה אמורה הייתה הפסקת האש להיכנס לתוקפה. ב־23 בחודש התברר כי הצדדים אינם מכבדים את הפסקת האש, ולפיכך ניתנה הוראה לאוגדות 162 ו־252 להמשיך להתקדם ולכתר את הארמייה השלישית. אוגדה 162 הגיעה למבואות העיר סואץ, ואוגדה 252 התקדמה דרומה משם וכבשה את עדבייה. בכך הושלם כיתורה של הארמייה. הלחימה נמשכה גם ביום המחרת, ואוגדה 162 ניסתה לכבוש את העיר סואץ כדי להדק

את הכיתור. כוחות שריון וחי"ר פרצו לעיר לטהרהּ, אך נתקלו בהתנגדות חזקה. חלקם נשארו מנותקים בעיר, וחולצו בלילה. כיבוש העיר לא הצליח, וכוחות האוגדה נותרו במבואותיה. הפסקת האש נכנסה לתוקפה ב־24 באוקטובר, ולחימת צה"ל בגזרה המצרית הסתיימה למחרת, עם סיום חילוץ כל הכוחות הלוחמים בעיר סואץ.

מבצעים עיקריים בחזית המצרית 24-15 באוקטובר

חזית הדרום – מהפסקת האש ועד הסכם הפרדת הכוחות

ארבעה ימים לאחר כניסת הפסקת האש לתוקף החלו שיחות בין נציגי צה"ל לנציגי הצבא המצרי בקילומטר ה־101 מקהיר. במהלכן המשיכו חילופי אש לאורך קווי הפסקת האש, ומהם נהרגו 17 חיילים ונפצעו 95. השיחות ארכו חודש ימים, ובסופו של דבר הן הצליחו להביא להסכם שבו נקבעו הסדרי העברת אספקה ופינוי פצועים לכוחות הארמייה השלישית הנצורה. כמו כן סוכמו העברת רשימות השבויים בין הצדדים והבנות לגבי חילופי שבויים ביניהם, וניתן אישור לנציגי צה"ל לחפש נעדרים בשטח הנתון לשליטה מצרית.

על אף ההסכמות נדרשו עוד כמה חודשים כדי להסכים להפריד את הכוחות. עקב החלטת מדינות ערב לקצץ את מכסות ייצור הנפט ועקב היווצרות משבר האנרגייה הופעל לחץ בין־לאומי כבד על הצדדים להגיע להבנות. בסוף דצמבר 1973, בחסות המעצמות, הם התכנסו בז'נבה לוועידת השלום, ובינואר 1974 חתמו ישראל ומצרים על הסכם הפרדת הכוחות. עקרונותיו היו נסיגת ישראל לרצועה במרחק של 20 ק"מ מהתעלה, פירוז רצועה של 30 ק"מ ממזרח לתעלה והצבת כוח חירום של האו"ם. יישומו נמשך עד לתחילת מארס 1974 ואפשר לשחרר יחידות מילואים לאחר חצי שנה של שירות.

המלחמה בחזית הצפון

במלחמת יום הכיפורים ניהל פיקוד הצפון, בפיקודו של אלוף יצחק חופי (חקה), את המערכה בחזית הסורית כנגד צבא סוריה שתוגבר ביחידות מצבאות עיראק, ירדן, מרוקו וסעודיה. בחזית לבנון התקיים מאמץ משני כנגד ארגוני המחבלים.

מ־6 באוקטובר בצהריים עד שעות הלילה של 7 בחודש – מגננה ("בלימה")

בבוקר 6 באוקטובר 1973 היה פיקוד הצפון ערוך ללחימה על בסיס יחידות סדירות בלבד. עם פרוץ האש כלל הסד"כ ברמת הגולן שתי חטיבות שריון, חטיבה מרחבית 820 ולה שני גדודי חי"ר ושלושה גדודי ארטילריה. בשעות הצהריים עמדו כוחות הסדיר כנגד סד"כ סורי גדול בהרבה. בצבא הסורי שנערך להתקפה היו שלוש דיוויזיות חי"ר בקו הראשון, שבכל אחת מהן כ־220 טנקים, ושתי דיוויזיות שריון בעורף, ולהן כ־1,200 קני ארטילריה, מערך טק"א צפוף וכ־300 מטוסי קרב. הסורים תכננו לכבוש את רמת

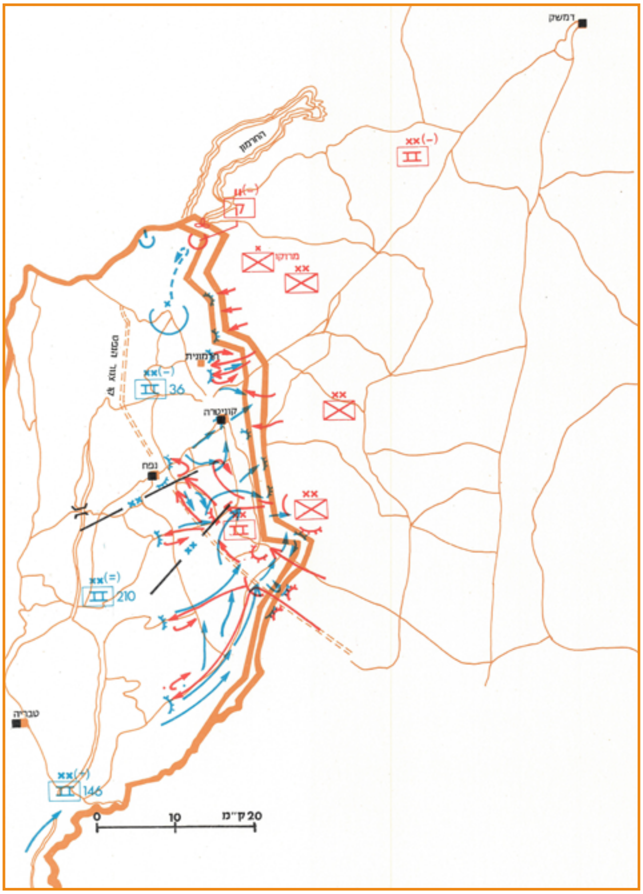
הגולן תוך כ־24 שעות. מתוך הערכה שהמאמץ העיקרי הסורי יהיה בצפון הרמה הופנתה חטיבה 7 לשם מעט אחרי הפתיחה באש, והיא אכן בלמה את האויב על בסיס קו התילים. עד שעות הערב בדרום הפתוח הצליחה חטיבה 188 להשהות את ההתקדמות הסורית, אך בשעות הלילה נפרץ הקו וכוחות סוריים איימו על מרחב נפאח'. מוצב החרמון נפל בידי הסורים בשעות הערב ונותר בידם עד ימים האחרונים של המלחמה. בשעות הלילה העביר פיקוד הצפון את הפיקוד על הכוחות ברמה לידי תא"ל רפאל איתן (רפול), מפקד אוגדה 36.

בבוקר 7 בחודש הטילו הסורים למערכה דיוויזיית שריון, וזו חדרה באזור כודנה, החלה להתקדם לעבר נפאח' והגיעה עד גדרות המחנה. בדרום הרמה הגיעו הסורים עד אזור קצבייה במערב ועד מעבר למושב נוב בדרום. כבר בשעות הלילה המאוחרות של 6 באוקטובר ובבוקר המחרת החלו יחידות המילואים לעלות לרמה. בתחילה התקדמו למרחב נפאח' וציר הנפט מדרום לבסיס, ולאחר מכן - דרך גשר אריק למעלות דרום הרמה. פלוגות וגדודים מחטיבות השריון במילואים 679, 179, והחטיבות הממוכנות במילואים 9, 4 ויחידות נוספות עלו כאשר סיימו להתארגן בימ"חים (יחידות מחסני חירום) ובלמו את הסורים בגזרתן. בשל החיפזון הן עלו עם ציוד וחימוש לא מלאים, ושובש המבנה האורגני של החטיבות, ולכן צוותי קרב חטיבתיים נבנו תוך כדי הלחימה. בצהריים חולקה הרמה בין האוגדות. אוגדה 36 הייתה אחראית לאזורים שמקו נפאח' וצפונה, ואוגדה 210, בפיקודו של אלוף (במיל') דן לנר, הופקדה על דרום הרמה. במאמץ של כוחותינו נבלמו הסורים ונסוגו דרומה מנפאח'. בשעות הבוקר של אותו היום קיבל הרמטכ"ל שתי החלטות מכריעות. האחת, להעביר את המאמץ של חיל האוויר לפיקוד הצפון; והשנייה, להטיל את אוגדת העתודה 146 צפונה.

מבוקר 8 באוקטובר עד ערב 10 בו - מתקפת־נגד בדרום הרמה והמשך המגננה בצפונה

בשעות הבוקר של 8 באוקטובר עבר הפיקוד למתקפת־נגד בדרום הרמה. אוגדה 146 בפיקודו של תא"ל משה (מוסה) פלד שהגיעה ממרכז הארץ קיבלה נוסף על חטיבותיה - חטיבת הטנקים 205 וחטיבה הממוכנת 670 - את חטיבות 4 ו־9. עד 10 בחודש, עם המאמץ המשני של אוגדה 210, ובה חטיבה 179 ובהמשך גם חטיבה 679, הדף הפיקוד את הכוחות הסוריים

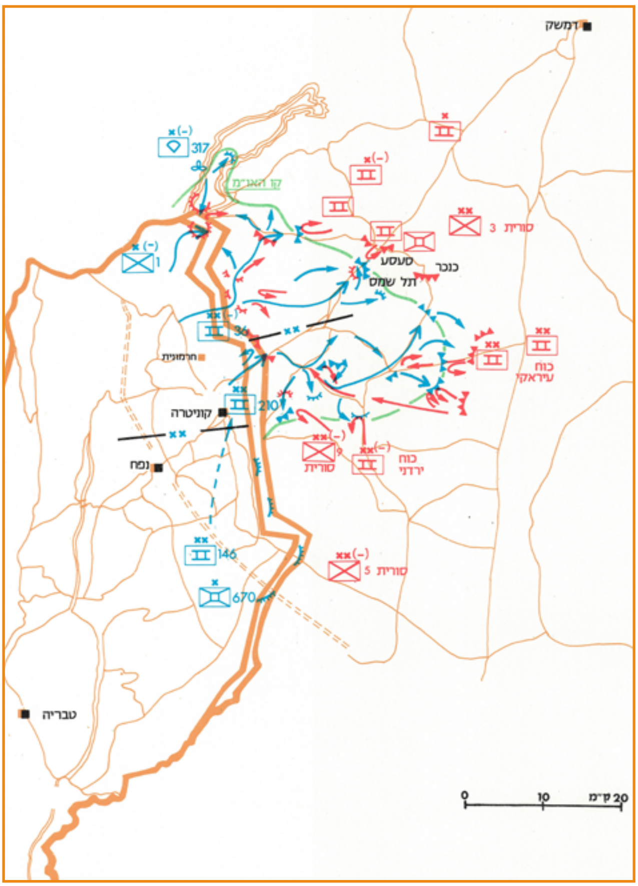
מרמת הגולן, למעט מוצבי החרמון. בד בבד המשיכה אוגדה 36 לבלום את הסורים בצפון, וב־9 באוקטובר הם עשו מאמץ עליון להבקיע בפתחת קוניטרה, הגיעו עד החרמונית, אך נבלמו בידי כוחותינו בקרבות שריון בטווחים קצרים ביותר. תוך כדי כך ב־8 בו נערך ניסיון כושל של חטיבת גולני לכבוש שוב את כתף החרמון. לאחר הצלחת התקפת־הנגד, בערב 10 בחודש הוחלט להמשיך בתנופה ולהבקיע לשטח סוריה כדי ליצור איום על דמשק ולהוציא את סוריה ממעגל הלחימה.

מבצעים עיקריים בחזית הסורית 10-6 באוקטובר

מ־11 באוקטובר עד 14 בו – מתקפה לתוך הגולן הסורי (כיבוש "המובלעת")

ב־11 באוקטובר יצא פיקוד הצפון למתקפה לתוך השטח הסורי. אוגדה 36 נלחמה בחלק הצפוני, אוגדה 210 - מדרומה, ואוגדה 146 נשארה בחלקה הדרומי של רמת הגולן למנוע מתקפה סורית. אוגדה 36, עם חטיבה 7 ועם חטיבת גולני, יצאה בשעות הבוקר, ובצהריים הוטלה אוגדה 210 למערכה והתקדמה עם חטיבות 179 ו־679. ההתקדמות הייתה קשה מאחר שהיחידות הסוריות נערכו שוב במערכי הגנה סדורים והפעילו אש ארטילרית ונ"ט כנגד הכוחות התוקפים. ב־12 בחודש הופתעה אוגדה 210 מהתקפה של דיוויזיה עיראקית שהגיעה מכיוון דרום־מזרח של הטריז ("המובלעת"), אולם היא נערכה ובלמה התקפה זו. במהלך היומיים הבאים נמשכו הקרבות כאשר כוחות הפיקוד מרחיבים את השטח הנכבש ומייצבים את מערך ההגנה בו.

מבצעים עיקריים בחזית הסורית 11-24 באוקטובר

לאחר ייצוב הטריז (המובלעת) עד הפסקת האש ב־24 בחודש - לחימה בהתקפות־נגד סוריות, פשיטות וקרבות מקומיים

ב־15 בחודש ערכה אוגדה 210 פשיטות משוריינות ורגליות על המתחמים הסוריים. אף שב־16 בו יצאו יחידות סוריות, עיראקיות וירדניות להתקפה גדולה אחרונה כנגד כוחות הפיקוד, גם ביום זה בלמו היחידות השחוקות של פיקוד הצפון את האויב. למחרת החליפה אוגדה 146 את אוגדה 210 בחלקו הדרומי של הטריז, והאחרונה ירדה להתארגנות במרחב נפאח'. חטיבה 670 קיבלה את האחריות להגן על דרום הרמה ככוח פיקודי.

התקפות־נגד סוריות מקומיות נערכו בימים הבאים. בתגובה תקף צה"ל עמדות סוריות, פשט עליהן וקידם תותחים לירי על מרחב דמשק. מ־20 באוקטובר עד הפסקת האש, מלבד כיבוש החרמון ב־21–22 בחודש בידי חטיבת גולני וחטיבת הצנחנים במילואים 317, אופיינה הפעילות בחזית הסורית בתגבורי כוחות, בהתארגנות, באש ארטילרית ובפעולות זעירות של מארבים ופשיטות.

הלחימה במובלעת הסורית עד הסכם הפרדת הכוחות

עם כניסת הפסקת האש לתוקף נותרו כוחות צה"ל להגן על רמת הגולן ועל שטח מובלעת של כ־400 קמ"ר בתוך שטח סוריה. על אף ההסכם לא פסקה האש. חילופי אש ופעולות איבה ליוו את כל משך השהייה בשטח הסורי, ושימשו את הסורים כאמצעי להפעיל לחץ על ישראל בזמן המשא ומתן על הסכם הפרדת הכוחות. בעיני ישראל נחשבה האחיזה בשטח המובלעת הסורית זמנית, ונועדה למטרות משא ומתן ולאחיזה טקטית טובה יותר בשטח במקרה של התקפה סורית. המדיניות הייתה להימנע מסיכונים מופרזים ומנפגעים, לשחרר אנשי מילואים ככל האפשר ולחסוך במשאבים חומריים. מדיניות זו השפיעה על תנאי המחיה, המיגון ורמת התשתיות שהתבססו ברובן על הקיים בשטח.

צה"ל נערך במובלעת בכוחות חי"ר הפרוסים בקו המוצבים הקדמיים, רובם על בסיס התילים הגעשיים. בעורפם היו כוחות שריון ניידים וסוללות תותחים לסיוע. עיקר הלחימה בגזרה התבטאה בחילופי אש ארטילריים לעיתים בתגובה על ירי סורי ולעיתים בימי קרב יזומים. נוסף על כך נערכו מארבים, סיורים ופשיטות על עמדות סוריות שבחזית קו המוצבים.

השהייה בגזרת החרמון הייתה חריגה בגלל תנאי מזג האוויר, הגובה הרב, בעיית הנגישות ותדירות חילופי האש הארטילריים. בנובמבר 1973

הוחלט לנטוש את שיא החרמון בחורף. המערכה חודשה עם בוא האביב, כשכוחות סוריים החלו לסלול דרך במעלה ההר משטחם. ישראל הפעילה מטוסי קרב, לראשונה מהפסקת האש, ואלה תקפו מטרות בחרמון ובגזרה כולה. התבססות צה"ל מחדש בשיא החרמון באביב 1974 לוותה באש ארטילרית סורית תדירה וקשה ובתנאי מחיה מאתגרים.

בחורף לא הייתה התקדמות במשא ומתן המדיני בין ישראל לסוריה. ב־7 במארס 1974 הביא הקיפאון המדיני את נשיא סוריה להורות על חידוש הלחימה, וזו הגיעה למרב העוצמה בחודשים אפריל ומאי. בתחילת מאי, בתיווכו של מזכיר המדינה האמריקאי הנרי קיסינג'ר, חודש המשא ומתן על הפרדת הכוחות, וב־31 בו נחתם ההסכם והביא את חילופי האש לסיומם. נסיגת צה"ל משטחי המובלעת הייתה הדרגתית והסתיימה ב־26 ביוני, עם היערכות כוחות צה"ל בשטחי רמת הגולן, בקו הפסקת האש משנת 1967 ("הקו הסגול"), למעט שטחי העיר קוניטרה וצומת רפיד שנמסרו לסוריה. ההסכם לווה בערבויות בין־לאומיות, ובין השאר, הוקם כוח או"ם כדי לפקח ולשמור על הסכם ההפרדה. במסגרת ההסכם החליפו הצדדים שבויים והחזירו גופות חללים. מהפסקת האש עד להסכם הפרדת הכוחות נהרגו 56 חיילים ושלושה אזרחים בשטחי המובלעת והחרמון, ו־234 נפצעו.

גזרת לבנון

בראשית שנות השבעים, אף שלא הייתה במוקד, נחשבה חזית הלבנון אזור רגיש. גם אם העריכו כי צבא לבנון יימנע מפעולות התקפיות, תחנות מכ"ם (בתחום לבנון) היו עלולות להקל על חיל האוויר הסורי להעביר מידע ולהכביד על חיל האוויר הישראלי. נוסף על כך זירת הגבול הייתה עלולה להתחמם בפעולות מחבלים שישאפו להפגין את תרומתם למאמץ המלחמה, לרתק כוחות או אף להסיחם מגזרות אחרות, ולעורר מרי אזרחי בישראל מאחורי החזית.

במלחמה עצמה, גזרת לבנון הייתה גזרה משנית של פיקוד הצפון. חטמ"ר מירון נשא באחריות לכל גזרת גבול לבנון, לרבות הר דב, ופעל עם כוחות חי"ר, מג"ב וארטילריה מועטים יחסית. המחבלים קידמו כוחות מצוידים במרגמות ובמטל"רים (מטולי רקטות) מהבסיסים שבעורף ה"פתחלנד" וממחנות הפליטים שבביירות ושבחוף לבנון לגזרת החרמון ולגזרה המרכזית שבדרום לבנון. הם ראו הישג בפעילות שתרתק כוחות ישראליים.

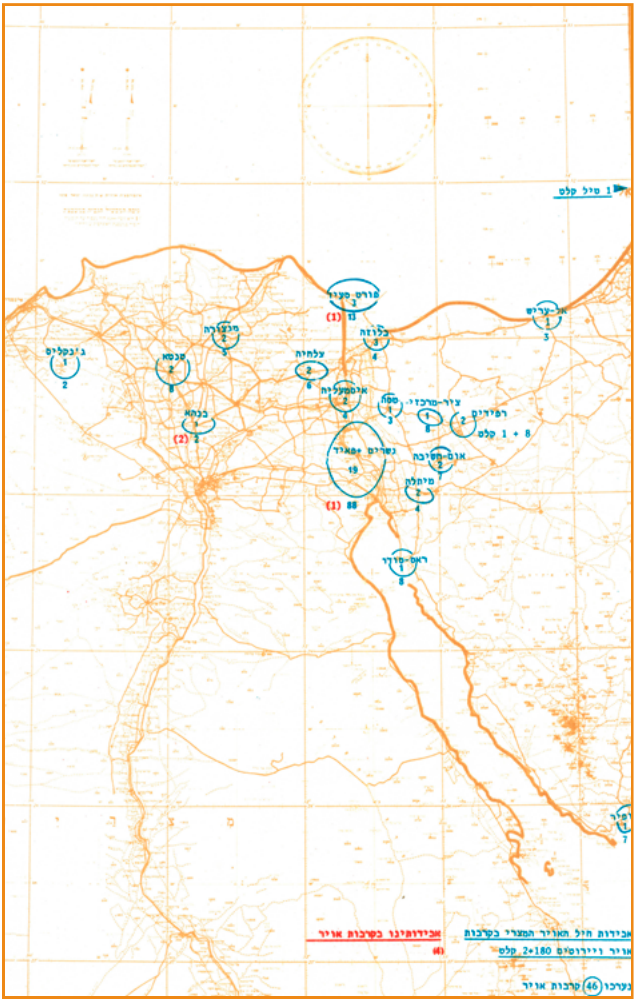
המחבלים פעלו לאורך כל הגבול, אך מיקדו את פעולותיהם בעיקר ביישובים שבגבול אצבע הגליל: כשליש מ־130 הפעולות העיקריות אירעו שם. עוצמתן הייתה גבוהה בראשית המלחמה ושככה אחרי 10 באוקטובר. גם בליל 24-23 בחודש פעלו המחבלים הפלסטינים אף שנראה שהסורים וממשלת לבנון תבעו מהם להפסיק את פעילותם מלבנון כדי שלא להמציא לישראל תירוץ ליזום המשך לחימה, אולם אלה קיבלו ממפעיליהם הוראה להמשיך.

חיל האוויר במלחמה

כלקח ממלחמת ששת הימים חיזקו חילות האוויר הערביים את הגנת שדות התעופה ובנו מערכים צפופים של טק"א ממגוון סוגים, ואלפי תותחי נ"מ. בהשקעה של נתח גדול מתקציב הביטחון התעצם חיל האוויר והגביר פי כמה את כושר התקיפה שלו, אבל לא מצא פתרון לאתגר שהציבו הטילים, והעריך כי יידרשו לו 48 שעות כדי להשיג עליונות אווירית לפני שיוכל לסייע לכוחות היבשה.

המלחמה נפתחה בתקיפות אוויר מצריות וסוריות, שגרמו נזק מועט, ובהנחתות של כוחות קומנדו ממסוקים, שנכשלו באבדות כבדות בחזית סיני והצליחו בחרמון. לנוכח המצוקה בחזית נדרש חיל האוויר להתחיל לסייע לכוחות היבשה עוד לפני שהושגה עליונות אווירית. בבוקר היום השני למלחמה, במבצע "תגר", תקף חיל האוויר את מערך הטק"א המצרי שמעל תעלת סואץ, אולם לאחר מטס הכנה הוסט המאמץ לחזית הסורית בניסיון לבלום את ההבקעה שבדרום רמת הגולן. לפני הצהריים נכשל הניסיון לתקוף את הטק"א הסורי במבצע "דוגמן 5", והוא הסתיים באבדות כבדות. בהמשך היום ובימים הבאים תקף חיל האוויר גשרים שעל תעלת סואץ ופגע בכמה מהם, אבל הם תוקנו במהירות. בימים הראשונים של המלחמה סבל חיל האוויר מאבדות כבדות והישגיו היו מוגבלים. בהמשך פעל בכמה מאמצים עיקריים:

הגנה אווירית - לאורך כל המלחמה הודות לפעילות מטוסי יירוט, מערך הנ"מ ואש של כוחות היבשה לא הצליחו חילות האוויר הערביים להשפיע על שדה הקרב באופן ניכר, וסבלו אבדות כבדות ביותר בגיחות התקיפה המעטות שלהם.

תוצאות קרבות אוויר בחזית המצרית

תקיפות שדות תעופה - מהיום השני למלחמה תקף חיל האוויר שדות תעופה במצרים ובסוריה, ובסך הכול הקדיש לכך כ־6% מגיחות מטוסי הקרב. תקיפות אלו לא השיגו תוצא (אפקט) דרמטי כמו במלחמת ששת הימים, אבל הן הובילו לקרבות אוויר המוניים שבהם הופלו עשרות מטוסי אויב, ותרמו לכך שכ־90% מגיחות האויב הוקדשו לפטרולים הגנתיים במקום לתקיפה.

תקיפות מטרות אסטרטגיות בסוריה - לאחר שסוריה שיגרה טילים לבסיס רמת דוד, החלה ישראל לתקוף מטרות בעומק סוריה, ובכללן את מבנה המטכ"ל הסורי. אף שתקיפות אלו גרמו לנזק כלכלי כבד, הן לא השפיעו על קבלת ההחלטות הסוריות.

תקיפות מכ"מים ומערכי טק"א - לאחר כישלון התקיפה ברמת הגולן ב־7 באוקטובר לא ניסה חיל האוויר להשמיד את מערך הטילים הסורי, ועבר לשחיקה הדרגתית של המערך המצרי לאורך התעלה, מצפון לדרום. בסדרת מבצעים, שלאחר צליחת התעלה סייעו גם פשיטות משוריינות להם, חוסל מערך הטק"א המצרי בחזית, ובעקבות זאת בימים האחרונים למלחמה היה חיל האוויר מסוגל להשתתף ביעילות בלוחמת היבשה.

סיוע קרוב והשתתפות בלוחמת היבשה - בהיעדר עליונות אווירית בחזית לאורך רוב המלחמה, היכולת של חיל האוויר לתקוף ביעילות את כוחות האויב הייתה מוגבלת בהשוואה לציפיות מוקדמות. הוא הקדיש 46% מגיחות מטוסי הקרב שלו למשימה זו, וספג בה 60% מהאבדות.

מערכי התובלה והמסוקים מילאו משימות תובלה ופינו אלפי פצועים. כמו כן ערכו מבצעים מיוחדים ומשולבים, שבהם הוטסו כוחות לעומק שטח האויב, החשוב שבהם מבצע "קינוח" לכיבוש החרמון.

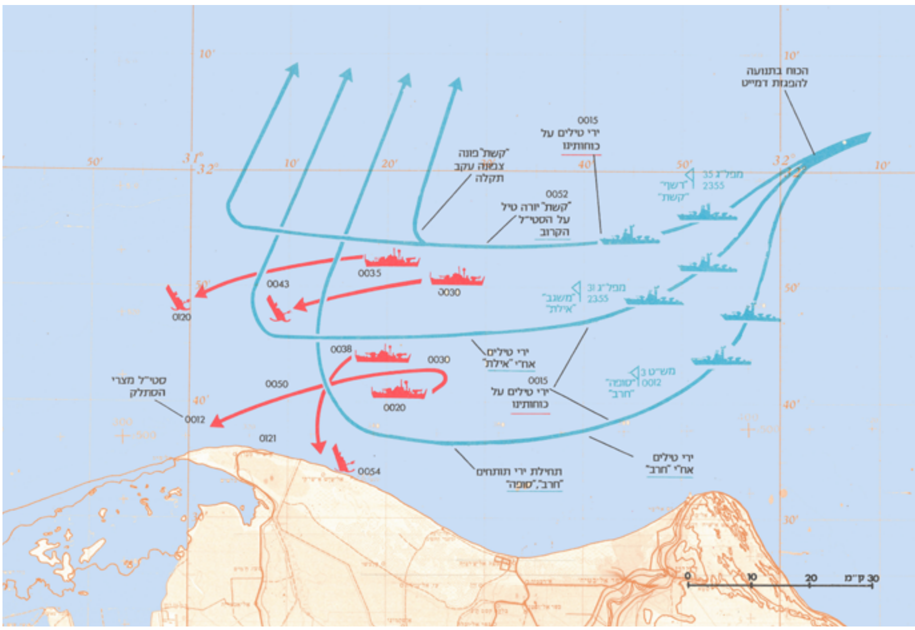
במלחמה איבד חיל האוויר 109 כלי טיס, 102 מהם מטוסי קרב. כמעט כל המטוסים נפגעו מאש נ"מ - כחצי מטילים וכחצי מתותחים. חילות האוויר הערביים איבדו יותר מ־430 מטוסים, 277 מהם נפלו בקרבות אוויר, שבהם השיג חיל האוויר יחס הפלות של 1 ל־35.

חיל האוויר הוכיח נחישות וכושר הסתגלות. הוא גילה עליונות בולטת על חילות האוויר הערביים, אולם בשל מערכי ההגנה האווירית התקשה לסייע לכוחות הקרקע ולא עמד בציפיות הגבוהות שתלו בו לפני המלחמה.

חיל הים במלחמה

במלחמת יום הכיפורים לחיל הים היו ארבע משימות עיקריות בשתי זירות לחימה: השגת שליטה בים ושמירה על חופי המדינה; השמדת כלי שיט עוינים; הפגזת יעדי חוף בסוריה ובמצרים; ואבטחת נתיבי השיט של ספינות סוחר.

מתחילת הלחימה נקט החיל גישה התקפית, וזו הביאה לידי ביטוי את יתרונותיו היחסיים באמצעי הלחימה ובתורת הלחימה. **בזירת הים התיכון** בערב הראשון למלחמה ניצחה שייטת 3 בקרב הטילים הראשון בהיסטוריה, שנערך באזור לאטקייה כנגד ספינות הצי הסורי. יומיים לאחר מכן הצליחה להשמיד גם את ספינות הטילים המצריות בקרב דמייט-בלטים. כך נאלצו ציי מצרים וסוריה להסתגר בנמליהן. בגזרה הסורית עבר חיל הים להפגיז יעדי חוף, בהם מכלי דלק, שבאותה עת נחשבו מטרות שפגיעה בהן תזרז את סיום הלחימה בסוריה. בגזרה המצרית אסר הדרג המדיני לתקוף את נמלי אלכסנדרייה ופורט סעיד. לכן ערך החיל סיורים אלימים והפגיז יעדי חוף בניסיון למשוך את הספינות הנותרות לקרב נוסף. לאורך המלחמה שללה הפעילות ההתקפית בכללותה את יכולות הלחימה והיוזמה של הצי הסורי והמצרי.

קרב דמייט-בלטים

בזירת ים סוף נערכו בעיקר פשיטות של לוחמי שייטת 13 ויחידה 707 וסיורים של סירות דבור. הפשיטות היו על מעגנים מצריים שבצפון הגדה המערבית של מפרץ סואץ, והללו סייעו לסכל תגבור דרך הים של הכוחות המצריים שבדרום סיני. בפשיטות הוטבעו שתי ספינות טילים במעגן ע׳רדקה וסירות דיג חמושות במעגן ראס ע׳ריב. בקרב נוסף הוטבעה סירת משמר מצרית באמצעות סירות דבור. ברוב המלחמה נותר מערך הנחתות בכוננות להנחית כוחות משוריינים בגדה המערבית של מפרץ סואץ, אף שלבסוף לא הופעל למטרה זו. לאחר כיבוש עדבייה בידי כוחות היבשה, השתלטו סירות דבור על הנמל וסייעו לפנות שבויים ושלל.

חיל הים אבטח את נתיבי השיט לנוכח הכרזת סוריה ומצרים על סגר בים התיכון ובמפרץ סואץ. בשלב ראשון סיפק החיל הנחיות ביטחון לספינות ישראליות וניטר את תנועתן. לקראת סוף המלחמה השתתפו ספינות הטילים בליווי ובאבטחה של תנועת ספינות נושאת רכש ביטחוני בים התיכון, ונערכו סיורים לאבטח את השיט במצרי מסינה. בעקבות פעילותו לא הותקפו כלי שיט בזירת הים התיכון, אולם בזירת ים סוף היה המצב שונה. בפרוץ המלחמה נורו טילי טורפדו לעבר שתי מכליות, אך הללו לא פגעו במטרתם. לאחר הפסקת האש נפגעו שתי מכליות ממוקשים מצריים.

חיל הים הצליח לשמר רצף של פעולות התקפיות בשתי הזירות הימיות, להטביע יותר מ־12 ספינות אוסא וקומאר מצריות וסוריות, לפגוע בכלי שיט נוספים, במעגנים ובמטרות חוף. אף שספינות האויב ירו לעבר ספינות חיל הים 50 טילי סטיקס, לא נפגעה אף ספינה ישראלית. שיעור הנפגעים הכולל של החיל במלחמה היה נמוך ביותר. הישגיו, ובייחוד הצלחותיו בקרבות ספינות הטילים, הסירו את דאגות המטה הכללי מהנעשה בזירה הימית.

גזרת פיקוד המרכז

בגזרת פיקוד המרכז שררה רגיעה במהלך כל המלחמה. ב־7 באוקטובר הורחבה גזרת הפיקוד לכל אורך הגבול עם ירדן כדי ששני הפיקודים האחרים יוכלו להתרכז בלחימה בחזיתות. ננקטו צעדי כוננות ונפרסו כוחות בהתאם לתוכניות למקרה שירדן תצטרף למלחמה ותתקוף בגזרת הפיקוד, אך הגזרה נשארה רגועה.

תוצאות המלחמה והשלכותיה

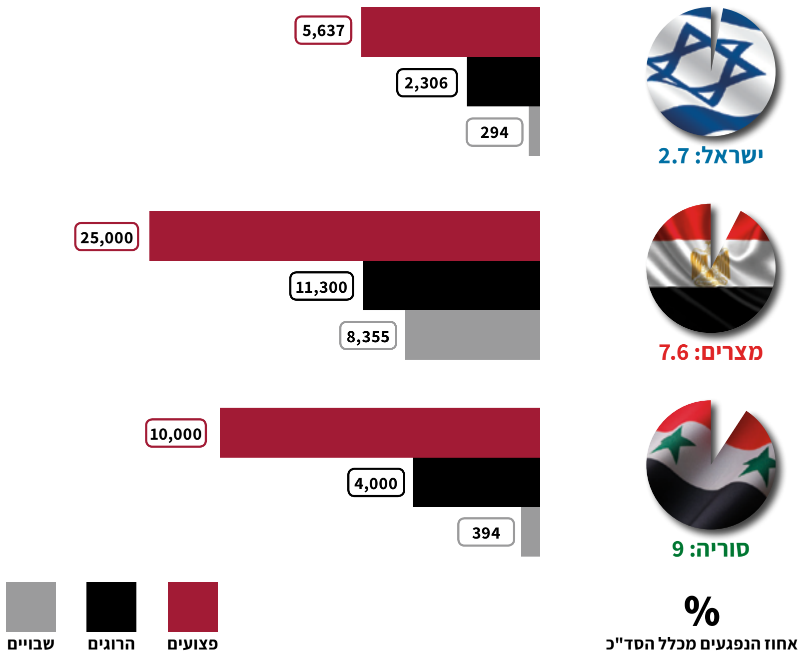
התוצאות הצבאיות של מלחמת יום הכיפורים

הישגים קרקעיים וימיים - למרות תנאי ההתחלה הגרועים ולמרות ההישגים הצבאיים של סוריה ושל מצרים בימים הראשונים של המלחמה הצליח צה"ל בחזית הסורית להחזיר את השליטה על כל השטח הישראלי של רמת הגולן, לכבוש שטח של כ־400 קמ"ר בשטח הסורי ולהגיע למרחק של 40 ק"מ מדמשק. תוצאות המלחמה בחזית המצרית היו פחות חד־משמעיות. צה"ל הצליח להשתלט על שטח בגודל של 1,600 קמ"ר בצד המערבי של התעלה, לכתר את כוחות הארמייה השלישית בגדה המזרחית של תעלת סואץ ולהגיע למרחק של 101 ק"מ מקהיר. לעומת זאת הצבא המצרי הצליח להחזיק בראשי גשר של שתי הארמיות בשטח של כמעט 1,200 קמ"ר בגדה המזרחית של תעלת סואץ חרף התקפות צה"ל. למצרים ולסוריה לא היו הישגיים ימיים התקפיים, אך עד תום המלחמה נותר הסגר המצרי בבאב אל־מנדב.

אבדות הצדדים - מפרוץ המלחמה ועד הפסקת האש (24 באוקטובר) נהרגו 2,306 חיילי צה"ל, נפצעו 5,637 ונפלו בשבי 294 חיילים. עד לחתימה על הסכמי שביתת הנשק עם מצרים ועם סוריה נהרגו 17 חיילים בלחימה בחזית הדרום ו־56 ברמת הגולן. מפרוץ המלחמה ועד להסכם שביתת הנשק עם סוריה נהרגו 2,689 חיילים (מכלל הנסיבות), 16 מהם חללים שמקום קבורתם אינו נודע עד היום. בסך הכול נפגעו 2.6% מכלל הסד"כ של צה"ל.

על פי הערכות המודיעין, עד להפסקת האש נהרגו 11,300 חיילים בצבא המצרי, נפצעו 25 אלף, ו־8,355 נפלו בשבי. סך הנפגעים במלחמה עמד על 6.7% מכלל הסד"כ. לצבא הסורי נהרגו כ־4,000 חיילים, כ־10,000 נפצעו, ו־394 נפלו בשבי שהם 7.5% מהסד"כ. לכוחות המשלוח (עיראק, ירדן ומרוקו) נהרגו כ־330 חיילים, וכ־500 נפצעו.

נפגעים במלחמת יום הכיפורים: ישראל, מצרים וסוריה

נפגעי המלחמה

השפעות מלחמת יום הכיפורים על החברה הישראלית

ההפתעה מעצם פריצת המלחמה, קריסת קו ההגנה בצפון ובדרום, מספרם הרב של הנפגעים ומשך המלחמה עוררו שאלות קשות לגבי התנהלות הדרג המדיני ומפקדי צה"ל לפני המלחמה ובמהלכה. עוד במהלך הקרבות נמתחה ביקורת זו, ולאחר סיומם אמרה ראש הממשלה כי יש לבדוק את התנהלות הממשלה וצה"ל במלחמה, אך הדגישה שהדבר ייעשה כדי לתקן את הליקויים ולא כדי להביא לעריפת ראשים. לאחר התגברות הלחץ הציבורי, ב־21 בנובמבר, החליטה הממשלה להקים ועדת חקירה ממלכתית בראשות נשיא בית המשפט העליון, השופט שמעון אגרנט. הממשלה הגדירה את נושאי הבדיקה: תהליך קבלת ההחלטות בממשלה ובצה"ל, הערכות המודיעין בימים שקדמו למלחמה, צעדי המוכנות שננקטו לקראת המלחמה והמהלכים הצבאיים עד לבלימה.

הקמת ועדת אגרנט ותוצאות הבחירות לכנסת בינואר 1974 לא שיככו את הביקורת הציבורית כנגד הדרג המדיני וכנגד הממסד הביטחוני. השחרור המסיבי של אנשי המילואים לאחר הסכם הפסקת הנשק עם מצרים הצית שוב את המחאה שהובילו לוחמי המילואים. בתחילת פברואר, יומיים לאחר ששוחרר משירות המילואים, החל מוטי אשכנזי, שהיה מפקד מעוז "בודפשט", בשביתת מחאה מול משרד ראש הממשלה בדרישה ששר הביטחון יישא באחריות מיניסטריאלית ויתפטר מתפקידו. בהדרגה התווספו אלפים לדרישה מהדרג הפוליטי לשאת באחריות למלחמה ולפרוש מהחיים הפוליטיים. המחאה שייצגה את כל הקשת הפוליטית, שיקפה בעיקר חוסר אמון בהנהגה הפוליטית הישנה ורצון להחליף את דור המייסדים בדור צעיר יותר.

ב־1 באפריל פרסמה ועדת אגרנט את דו"ח הביניים. הוועדה לא מצאה דופי בהתנהלותם של ראש הממשלה ושל שר הביטחון, וקבעה שהאחריות המיניסטריאלית של השניים צריכה להיות נידונה בבמה הפוליטית־ציבורית ולא המשפטית. רק לאחר לחץ ציבורי ופוליטי כבד התפטרה גולדה מתפקידה ב־11 בחודש, וכעבור כחודשיים הוקמה ממשלה חדשה.

בשונה מהמסקנות לגבי הדרג המדיני, קבעה הוועדה שהרמטכ"ל דוד אלעזר (דדו) נושא באחריות אישית לאופן שבו הופתע צה"ל מפרוץ המלחמה והמליצה לסיים את כהונתו. נוסף על כך נערכו חילופים רבים בצמרת צה"ל ואמ"ן עקב המלצות הוועדה.

מסקנות הביניים של ועדת אגרנט ולכתה של ההנהגה המדינית והצבאית לא הקלו את הזעזוע שפקד את החברה הישראלית בעקבות המלחמה. למרות השינויים בצמרת צה"ל החלו להתגלות בקיעים באמון של החברה הישראלית בצה"ל, ואלה באו לידי ביטוי בשיח ביקורתי יותר כלפי הממסד הביטחוני.

ההשלכות המדיניות של המלחמה

בשנים שלאחר המלחמה נמשך התהליך המדיני בין ישראל למצרים. בספטמבר 1975 הגיעו שני הצדדים להסכם נוסף ("סיני 2"). עיקרו נסיגה ישראלית מקו המעברים ומשדות הנפט לאורך מפרץ סואץ ופירוז השטח שנעזב. התהליך המדיני בין ישראל למצרים לא נעצר, ובנובמבר 1977 הגיע נשיא מצרים אנוואר סאדאת לירושלים. לאחר ועידת קמפ דייוויד (1978) נחתם הסכם השלום במארס 1979, והוא כלל נסיגה מלאה של

ישראל משטח סיני תמורת כינון יחסי שכנות בין שתי המדינות. ההסכם הביא לפירוז מרחב הגבול, להגבלת סדר הכוח הצבאי בסיני ולהקמת כוח משקיפים רב־לאומי. הודות לכך פסק מצב המלחמה ששרר בין שתי המדינות. ב־1982 הושלמה הנסיגה לקו הגבול הבין־לאומי לאחר שפונו היישובים הישראליים שהוקמו בסיני. בכך הפכה הזירה המאיימת ביותר על ישראל לגבול של שלום.

בניגוד לתהליך המדיני עם מצרים, בשנים שלאחר המלחמה לא נערכו מגעים מדיניים עם סוריה, והללו התעוררו רק בשנות התשעים, אך לא הבשילו להסדרים מדיניים. למרות זאת נשמר השקט בחזית הסורית. בעידוד סוריה, אך לא רק מסיבה זו, הפכה לבנון לחזית הלחימה העיקרית של צה"ל נוסף על מרחבי עזה ויהודה ושומרון.

| תקציר

מלחמת יום הכיפורים היא אירוע חשוב בתולדות ישראל, ולפיכך לכתיבה ולמחקרים על אודותיה יש ערך להנחלת תולדותיה ומורשתה ולהנצחת נופליה. המאמר בוחן את המחקרים ההיסטוריים על המלחמה בפרספקטיבה של חמישים שנה. המחבר, פרופ' יואב גלבר, מומחה למלחמת יום הכיפורים ואף השתתף בעבודת ועדת אגרנט שקמה לאחר המלחמה, עומד על חשיבותה בשיח הציבורי והמחקרי, ומראה שלמרות העיסוק הרב בה הכתיבה עליה עודנה לוקה בחסר. כמו כן הוא סוקר את המגמות המרכזיות שהתפתחו בעקבות המלחמה: המחדל, ספרות האפולוגטיקה, טראומה לאומית אולטימטיבית והמלחמה כמלחמת ברירה.

המאמר מסיים במבט־על על מצבה הנוכחי של הכתיבה המחקרית על המלחמה, ומפרט את המחקרים המרכזיים שהתפרסמו בעניינה.

ההיסטוריוגרפיה של מלחמת יום הכיפורים

יואב גלבר[1]

מבוא

כמו רוב בני דורי ודור הצעירים מאיתנו עד תריסר שנים, קרוב ליובל שנים קשורים חיי במלחמת יום הכיפורים: בימי הזיכרון, בחברויות ובמפגשים, בחוויות המשותפות, בזיכרונות ובשריטות שנושא עמו כל מי שהשתתף בה. אצלי השתלבה המלחמה גם בדרכי האקדמית, עיצבה אותה ומילאה בה תפקיד נכבד. גילוי נאות: הייתי קשור בדרכים שונות, בצבא ובעיקר באקדמיה, עם חלק גדול מן האנשים שנזכרים או נידונים במאמר הזה, כמורה, כמדריך, כלקטור, כממליץ, כיועץ או כמסייע בדרך לא פורמלית אחרת.

במשך שנה ורבע אחרי המלחמה סייעתי לוועדת החקירה בראשות נשיא בית המשפט העליון, השופט שמעון אגרנט. תפקידי היה בתחילה לארגן את חומר הוועדה - העדויות, המוצגים, מכתבי הציבור ועוד - ולמפתח אותו באופן שיהיה נגיש על פי זמן, מרחב, יחידה/מפקדה או סוגיה. בהמשך העבודה הטילו עליי חברי הוועדה מטלות נוספות, ולקראת סיומה הפקתי את דו"ח הוועדה.

1 יואב גלבר הוא פרופסור אמריטוס באוניברסיטת חיפה. הוא פרסם ספרים ומאמרים רבים על תולדות היישוב העברי ומדינת ישראל, שכמה מהם עוסקים בשורשי הסכסוך הישראלי־ערבי.

במשך 15 חודשים, מתחילת דצמבר 1973 עד לסוף פברואר 1975, זכיתי לעבוד במחיצתם של חמישה אנשים משכמם ומעלה. אין זה אומר שלא טעו או שלא היו להם חסרונות; אני כותב את הדברים דווקא מתוך מודעות לטעויותיהם ולחסרונותיהם ובידיעה שאין אנשים מושלמים. לבד מהזכות הזו, העבודה בוועדה הייתה שער כניסה יחיד במינו לקריירה מחקרית של היסטוריון.

בוועדה התאפשר לי לבחון את חומר המקורות הארכיוני בזמן אמיתי כמעט, בלי להמתין עשרות שנים לפתיחתו כמקובל. חלקו הגדול של החומר עדיין אינו נגיש, ורק לאחרונה הוא מתחיל להיפתח בקצב מהיר קצת יותר. עם זה, למדתי את חשיבותה של הפרספקטיבה לעבודת ההיסטוריון, כזו שלא יכלה להיות לוועדה, וחוויתי בשנים שלאחר מכן את התסכול של מעקב אחרי היווצרות פרספקטיבה מעוותת כתוצאה מאי־ידיעת העובדות או מסילופן המכוון.

בוועדה הייתה לי גם הזדמנות נדירה להשוות בזמן כמעט אמיתי את התיעוד בן הזמן לעדויות המבוססות על זיכרונם של אנשים שנגבו כעבור חודשים אחדים (קל וחומר כעבור עשרות שנים). למדתי שככל שמדובר בחשיפת העבר, יש להתייחס לזיכרון בספקנות רבה ולהמעיט ככל האפשר בשימוש בו, גם אם יש נסיבות שבהן אי־אפשר לוותר עליו כליל. בוועדה הכרתי לא רק את חומר המקורות שכבר נפתח לעיון הציבור, אלא זכיתי לדרוש ולקבל כל חומר שיכולתי להניח כי הוא קיים במערכות המדינה. פריווילגיה כזו אין להיסטוריון הכפוף לזמינותו של החומר ולקצב פתיחתו.

העבודה בוועדה המחישה לי את ההבדל בין חשיבה משפטית לחשיבה היסטורית. החשיבה המשפטית מבוססת על ההנחה כי לכל סוגיה יש פתרון משפטי וכי הדיסציפלינה המשפטית יכולה לתת, בכלים שפיתחה, תשובות לכל עניין בלי קשר לזמן, להיקף, לנורמות, לאמונות ולדעות או למגבלות מוסריות. לבד מההנחה הזאת, שאמנם לא כל המשפטנים שותפים לה, חשיבה משפטית נשענת על קבילות ראיות, על עקרון סופיות הדיון ועל המתח שבין עשיית דין לעשיית צדק. חשיבה היסטורית, לעומת זה, מכירה במגבלות, בהשארת שאלות פתוחות ובדיונים שמסקנותיהם משתנות מפעם לפעם ואינם מסתיימים לעולם.

אחרי הוועדה לימדתי במשך שנים רבות קורסים על המלחמה במכללה לביטחון לאומי, בתוכנית ברק של בית הספר לפיקוד ומטה (פו"ם)

ובמחזורים הראשונים של המכללה לפיקוד טקטי. במהלך השנים גיבשתי תובנות על המלחמה, על מה שאירע בה ועל מה שקרה לפניה, והתכוננתי ליום שבו אוכל לחקור אותה מפרספקטיבה היסטורית. לפני שנים אחדות יצא לאור ספרי על גדוד 890 שעמו לחמתי במלחמה ההיא.[2]

ועדת אגרנט וּועדות הבדיקה של צה"ל

2,000 העמודים של דו"ח ועדת אגרנט הם הנדבך הראשון של ההיסטוריוגרפיה של המלחמה ושל החודשים שקדמו לה. למרבה הצער, הם היו גנוזים למעלה מ־20 שנה וגם היום, 50 שנה לאחר האירועים, חלק חשוב מן החומר שעליו התבססו חברי הוועדה אינו נגיש לחוקרים ולציבור. ככל שחומר המקורות של הוועדה נחשף, כך מתגלה שחבריה עשו עבודה יסודית שעומדת על תילה גם אחרי יובל שנים, במסגרת המגבלות האובייקטיביות של היעדר פרספקטיבה והיעדר אפשרות לגשת למקורות זרים, ערביים ואחרים, והמגבלות שהציבה לעצמה, ובראש ובראשונה הגבולות שהוצבו לה בכתב המינוי של הממשלה דאז.

המגבלות האלה הביאו את הוועדה לכמה טעויות, ובהן ניתן למנות את אי־טיפולה בחיל האוויר, שרק לאחרונה החלו להופיע מחקרים ביקורתיים על תפקודו במלחמה, את התרכזותה באגף המודיעין במטכ"ל ערב המלחמה ואת החמצתה תהליכים ששורשיהם עמוקים יותר מאירועי החודשים שקדמו למלחמה ונוגעים לראיית המלחמה העתידית והכנתו של צה"ל לקראתה.

במקביל לעבודתה של ועדת אגרנט, חקרו כמה ועדות שהוקמו ביוזמת צה"ל קרבות אחדים במלחמה שמלכתחילה נראו בעייתיים, אם בגלל תוצאותיהם ואם בגלל מספר הנפגעים הגבוה. ועדה בראשות אלוף אלעד פלד חקרה את הקרב בעיר סואץ בשלהי המלחמה, וּועדה אחרת בראשות תא"ל יהודה גביש חקרה את קרבות החרמון. קרבות הימים הראשונים ברמת הגולן נחקרו על ידי אל"ם (במיל') יהושע נבו בסיועו של יעקב חסדאי (לפני הצטרפותו לצוות של ועדת אגרנט), והדו"ח שלהם שימש בסיס לפרק בדו"ח הוועדה על קרבות הבלימה בגולן. כל הדו"חות האלה ונוספים נותרו גנוזים בארכיון צה"ל ומערכת הביטחון ולא פורסמו עד היום.

2 יואב גלבר, **לחימת גדוד 890 במלחמת יום הכיפורים**, מערכות, 2015.

השיח הציבורי האינטנסיבי בשנים האחרונות במלחמת יום הכיפורים - במחקר ובפולמוס על אירועי המלחמה, בזיכרונות, בתמונות ובסרטים דוקומנטריים ואחרים ובהנצחת נופלים וקרבות - מדהים בעוצמתו. למיטב זיכרוני, לא היה גל של זיכרון והנצחה בתולדות המדינה שעלה עליו. במשך 50 שנה הופיעו כ־650 ספרים בעברית מסוגות שונות - ספרות יפה, פולמיקה, אפולוגטיקה, זיכרונות ומחקרים בדיסציפלינות שונות - שעוסקים במלחמה ועוד כ־200 ספרים בשפות אחרות.[3]

אנו חיים בתקופה שבה המונח "מלחמה" מתייחס למלחמת לבנון השנייה ולמבצעים "עופרת יצוקה", "עמוד ענן" ו"צוק איתן". ותיקי השהייה בלבנון בשנים 1983–2000 תבעו להכיר בשהייתם שם שירות במלחמה, ולאחר שנים של סחבת התקבלה תביעתם. טוב שכך, והלוואי והדורות הצעירים יותר לא יזכו לחוות מלחמות קשות מאלו; אבל במושגים של מלחמת יום הכיפורים, אלו אינן מלחמות. מלחמה זו הייתה אירוע בסדר גודל אחר, והגלים שיצרה ממשיכים להתפשט יובל שנים אחרי שהסתיימה. כל מי שמצוי במרשתת מכיר את האתרים הרבים שעלו בה בשנים האחרונות ומוקדשים לחקר המלחמה ולהנצחת יחידות ויחידים שלחמו בה. מי שחי ברשתות חברתיות מכיר היטב את הקבוצות של ותיקי המלחמה המבקשים ליצור או לחדש קשרים, ולעיתים קרובות נתקל בהן בנשים ובגברים צעירים המחפשים אחרי מי ששירתו עם הוריהם או עם בני משפחה אחרים, כדי לשאוב מהם פרטים על יקיריהם, על מסלול המלחמה שעברו ועל נסיבות נפילתם.

הסיבות למרכזיותה של המלחמה בשיח הציבורי

די בכל אלה לעורר דיון בשאלה מה עשה את מלחמת יום הכיפורים לאירוע מרכזי כל כך בזיכרונם האישי של מי שחוו אותה ובמה שמכונה הזיכרון הקולקטיבי הישראלי. ההסבר הפשוט ביותר, אך לא מספק, הוא ההסבר הביולוגי. בני דור המלחמה ההיא הם היום בני 70 עד 80 ומעלה. חלקם הגדול פנסיונרים או מתקרבים לגיל הפרישה, חופשיים יחסית מטרדות ההווה ופנויים לארגן מפגשים וסיורים, לבוא לכנסים, להקשיב להרצאות ולהתרפק על עברם. התקופה הנוכחית היא בשבילם הזדמנות כמעט אחרונה של דור המלחמה להשפיע על עיצוב מקומה ומקומם בהיסטוריה

3 אתר המרכז למלחמת יום הכיפורים: kippur-center.org.

של מדינת ישראל ובהיסטוריה בכלל. כל זה נכון, אך אינו מסביר את העוצמה של הגל הנוכחי, כי הוא תופס לגבי כל אירוע אחר בעבר. היו אמנם גלי התעוררות בימי שנה עגולים של מלחמת ששת הימים ושל מלחמת לבנון הראשונה, אך עוצמתם ותוחלת חייהם היו נמוכות וקצרות במידה רבה מאלה של מלחמת יום הכיפורים.

הסבר שני, מרוחק במקום ובזמן, הוא השוואתי. ותיקי מלחמת יום הכיפורים אינם היחידים שהתעוררו כעבור 40 שנים. פריץ פישר עורר בתחילת שנות השישים של המאה שעברה ויכוח ער על הסיבות למלחמת העולם הראשונה ועל מקומה בהיסטוריה; דיון שעשה את ההיסטוריוגרפיה הקודמת של המלחמה ההיא למיושנת.[4] ויכוח ההיסטוריונים בגרמניה בשנות השמונים התחולל 40 שנה אחרי תום מלחמת העולם השנייה. הוא לא היה ויכוח היסטורי מנותק מן ההווה אלא דיון ציבורי תוסס על הזיכרון הגרמני, שלא התנהל בכתבי עת מדעיים אלא בעיקר מעל גבי העיתונים היומיים והתקשורת האלקטרונית.[5] ההיסטוריונים "החדשים" שלנו הופיעו בסוף שנות השמונים של המאה שעברה, במלאת 40 שנים למלחמת העצמאות, וגם הדיון שהם עוררו בשעתם חרג מן הבמות האקדמיות אל הציבוריות והתרכז בהן תקופה ארוכה.[6] יש כנראה משהו בפרק הזמן הזה - 40 שנים - שמאתגר לדיון חוזר בעבר.

גם בהסבר הזה המשל אינו דומה בדיוק לנמשל. 40 שנים הן אכן זמן סביר להתפרצות, מסיבות שונות התלויות בזמן ובמקום, של ביקורת רוויזיוניסטית - נכונה או מוטעית - על גרסת עבר שעוצבה, התקבלה והפכה מקובלת ברבים או הגמונית. כזו, למשל, הייתה התקפתם של "ההיסטוריונים החדשים" על "ההיסטוריוגרפיה הישנה", כפי שכינו אותה, של מלחמת העצמאות. לעומת זה, אין ערעור על הסִיפֵּר (הנרטיב) ההגמוני של מלחמת ששת הימים, אם כי קיים ויכוח האם תוצאותיה היו ברכה או קללה, חלק מתהליך הגאולה או ראשית שקיעתה של מדינת ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי. המקרה של מלחמת יום הכיפורים בכל

4 Hartmut Pogge von Strandmann, “The Political and Historical Significance of the Fischer Controversy”, *Journal of Contemporary History*. Vol. 48, No. 2, Special Issue: *The Fischer Controversy after 50 Years* (April 2013), pp. 251-270.

5 יד ושם: **קובץ מחקרים, י"ט**, תשמ"ט, מוקדש לדיון על ויכוח ההיסטוריונים הגרמנים. ראו גם: משה צימרמן, **דרכה המיוחדת של גרמניה בהיסטוריה**, מגנס, 2002.

6 אפרים קארש, **פברוק ההיסטוריה הישראלית: "ההיסטוריונים החדשים"**, הקיבוץ המאוחד, 1999.

זאת שונה מן הדוגמאות האלו, כי העיסוק בה נמשך ברציפות וכמעט ללא שינוי במידת האינטנסיביות שלו. אין לה סִיפֵּר (נרטיב) הגמוני, ולמעשה אין לה עדיין נרטיב מבוסס בכלל. כל מה שהיה בה, לפניה ואחריה שנוי במחלוקת תוססת, ובקושי ישנם ניצנים ראשונים של נרטיב שהנצו בשנים האחרונות ממש, ורחוקים עדיין מלהיות קונצנזואליים או הגמוניים.

הסבר אפשרי שלישי קשור במלחמה שלאחר המלחמה על מקומם של אנשים ויחידות בהיסטוריה שלה. לגל הזה שייכים מאמרים, ראיונות, כתבות וספרי זיכרונות ומחקרים מבוססי זיכרונות ומשקעים שנוצרו אצל מפקדי אוגדות, חטיבות, גדודים, שייטות וטייסות בזמן המלחמה. בעקבותיהם, כמובן, נערכים מסעות של יחסי ציבור בתקשורת הכתובה והאלקטרונית, ברשתות החברתיות, בהשקות מיוחצנות ובשיח הציבורי בכללו. הגל הזה, שראשיתו ב"אבני דרך" של שר הביטחון משה דיין (1976) ובביוגרפיה של חנוך ברטוב על הרמטכ"ל דוד אלעזר ("דדו", 1978), דרך ספריהם של אלי זעירא ובני פלד (2004), והוא נמשך עד לשנים האחרונות (ספרו של ישראל טל שהושלם ויצא לאור על ידי בנו יאיר בשנת 2019). גל כזה אמנם אופייני לכל מלחמה, אך לא בעוצמה כזו, והוא נראה כחלק מן הבעיה יותר מאשר כחלק מן ההסבר.

במרוצת השנים שחלפו מאז 1973 התפתחו שני סיפֵּרים מנוגדים שמתמודדים על מקום בשיח הציבורי על המלחמה ועל השלכותיה. נרטיב אחד התפתח מלמעלה, מהמנהיגות האזרחית ובעיקר הצבאית, הופץ על ידן במהלך שנים רבות בסיוע נמרץ של התקשורת, ואמר בערך כך: נכון שהמלחמה נפתחה בנסיבות קשות (ובתוך הנרטיב הזה התפתחו נרטיבי־משנה בכל הנוגע לשאלה מי היה אחראי לנסיבות האלו), אבל בהמשך צה"ל "חזר לעצמו", התעשת, נטל את היוזמה, סיים את המלחמה בטווח תותחים מדמשק ובקילומטר ה־101 מקהיר, ועם ארמייה מצרית מכותרת שניצלה רק הודות להתערבות אמריקאית. משנוכח אנואר סאדאת שאפילו בתנאי הפתיחה האופטימליים מבחינתו הוא לא הצליח להביס את ישראל במלחמה - הוא פנה אל דרך השלום; וההמשך ידוע.

במקביל נלחש, תחילה מפה לאוזן ואחר כך התפרץ על פני השטח, נרטיב שני של לוחמים, פצועים, נכים ושבויים שחזרו ושל הלומי קרב שלא התגברו על הלם החוויות שעברו במלחמה, או שתגובת הקרב תקפה אותם באיחור. הסיפֵּר הזה הבליט צדדים אחרים של המלחמה ונתן עם השנים לגיטימציה לתופעות שעד אז נחשבו בלתי לגיטימיות. הוא התמקד

בתחושת ההפקרה והנטישה, באי־המוכנות, בבדידות, בפחד ובחרדה בחזית ובעורף, בחולשה ובחוסר האונים במצבים שונים, באובדן ובשכול, באבל על האמון שאבד, בהלם הקרב, בסבל שבשבי ואחרי החזרה ממנו, בנסיגה ובבריחה במצבים מסוימים. במפורש או במשתמע הוא הצביע או רמז על השחצנות, הזחיחות, הנהנתנות, אמות המידה הכפולות והנפילה הגדולה עם פרוץ המלחמה של אלה "למעלה", בלשכות ובקרונות. הנרטיב הזה מתעלם כמעט לחלוטין מנרטיב הניצחון על הסתעפויותיו השונות. לפי הנרטיב הזה, לא רק שהמלחמה לא הביאה את השלום עם מצרים, אלא שניתן היה להגיע אליו לפניה ולחסוך את סבלה ואת קורבנותיה.

בין שני הקטבים האלה התנהל עד כה השיח על המלחמה, ובמרכזו שאלת האשמה והאחריות - לא לקיחתן, חס וחלילה, אלא הבריחה מהן. השיח הזה מתקיים על במות שונות: תקשורתיות (עיתונות, רדיו, טלוויזיה ולאחרונה גם במרשתת, בבלוגים וברשתות חברתיות), ספרותיות (תיעוד, יומנים, מכתבים, פרוזה, שירה ודרמה), קולנועיות (בדיוניות ודוקומנטריות), במות הנצחה, ובשנים האחרונות גם מעל במות אקדמיות. מה שחסר עד לאחרונה בשיח הזה היה בסיס עובדתי־היסטורי; זהו שיח של דעות ורגשות ולא של ידע. לא כל העובדות המועלות בו מוטעות או שקריות (רק חלקן כאלה), אלא שהוא מתנהל בלי שיטה וללא הקשר. כל אחד ואחת בוחרים נקודות לדיון ועובדות או השערות לפי נטיות ליבם. הם משתמשים בהן לצורכיהם תוך התעלמות מעובדות שאינן נוחות להם ומן התמונה הכוללת, ולעיתים גם תוך כדי "טיפול" בעובדות על מנת להתאימן לתמונה הרצויה.

גלגולי דימויָה של המלחמה בתודעת הציבור

בתודעה הישראלית עברה מלחמת יום הכיפורים גלגולים אחדים, ובמשך 50 שנה החליפה או, נכון יותר, צברה כמה דימויים. הדימוי הראשון, שנוצר עוד בימי המלחמה, היה של מחדל, והספר הראשון שהתפרסם עליה נשא את השם הזה.[7] מהותו של המחדל השתנתה פעמים אחדות במרוצת השנים, אך בכל צורותיו של המושג תפס המודיעין מקום מרכזי. תוצאת לוואי של המחדל המודיעיני באי־הספקת התרעה מתאימה לפני

7 ישעיהו בן־פורת, יהונתן גפן, אורי דן, איתן הבר, חזי כרמל, אלי לנדאו ואלי תבור, **המחדל**, הוצאה מיוחדת, 1973; יאיר קוטלר, **ההלם**, שוקן, 1974; זאב שיף, **רעידת אדמה באוקטובר**, זמורה, ביתן מודן, 1974.

פרוץ המלחמה. בדימוי הזה של המלחמה היו דומיננטיים הכישלונות המבצעיים בראשיתה והקושי של צה"ל לשוב לשיווי משקל בהמשכה.[8]

ספרות האפולוגטיקה שנכתבה על המלחמה יצרה את דימויה השני כניצחונו הגדול ביותר של צה"ל, והתפתחה מלמעלה כמענה לצמיחה מלמטה של דימוי המחדל. היא ביקשה להכחיש או לתרץ את המחדל ולפרש ולהסביר את ההערכות וההחלטות שקיבלו נשואיה, שלרוב היו גם כותביה, בחודש שקדם למלחמה. היא הודתה בהפתעה ובקשיים שנגרמו בעטיה בשלבים הראשונים של המלחמה, אך בעיקר הדגישה את ההישגים בהמשכה. היא תיארה את המלחמה כניצחון הגדול ביותר בתולדותיו של צה"ל דווקא בגלל תנאי הפתיחה הקשים, מתוך השוואתם למצב הצבאי בסיום המלחמה ולמרות מחיר הדמים ששולם בה. היא התעלמה מן ההשוואה הרלוונטית יותר בין הציפיות מצה"ל והבטחותיו לפני המלחמה לבין ביצועיו במהלכה ואי־יכולתו להביא להכרעה בסופה. כפי שאמרה ראש הממשלה גולדה מאיר שבוע לאחר הפסקת האש: "אובייקטיבית, היתה מלחמה. היא לא הוכרעה. הם במזרח [תעלת סואץ] חלקית ואנו במערב חלקית. מה שהם רוצים הוא שאנו נפנה במערב והם יישארו עם כוח סמלי במזרח. אם תיקו, אז תיקו, אז גם אנו במערב. אם לא, זה הודאה בתבוסה". תיקו, כמובן, אינו הכרעה.[9]

בניגוד לטענות המקובלות, בעיקר של מפקדי הצבא אז, במלחמת יום הכיפורים לא הושגה הכרעה. בניגוד למלחמת העצמאות ולמלחמת ששת הימים, לצד הערבי היו רצון ויכולת להמשיך בלחימה גם לאחר הפסקת האש, כפי שהראו מלחמות ההתשה בסיני ובמובלעת בגולן. אנשי צבא שכפרו בנרטיב "הניצחון הגדול ביותר", כמו יעקב חסדאי או, מאוחר יותר, עמנואל ולד, נדחקו מצה"ל. הביקורת בציבור על הצבא ובעיקר על מפקדיו, במידה שנשמעה, הייתה מינורית ומאופקת.[10]

בין הספרים האפולוגטיים שהופיעו בעשורים הראשונים לאחר המלחמה בלטו ספריהם של אנשי הצמרת הצבאית והמדינית שנכתבו על ידם או עליהם. כך, למשל, כרך אחד משני כרכי הביוגרפיה של חנוך ברטוב על

8 בין השאר: חיים הרצוג, **מלחמת יום הדין**, ידיעות אחרונות, 1974.

9 גולדה מאיר לאלון ולגלילי, **יומן לשכת ראש הממשלה**, 31 באוקטובר 1973 שעה 09:30.

10 יעקב חסדאי, **אמת בצל המלחמה**, זמורה-ביתן-מודן, 1978; עמנואל ולד, **קללת הכלים השבורים: דמדומי העוצמה הצבאית והמדינית הישראלית (1967-1982)**, שוקן, 1987.

הרמטכ"ל דוד אלעזר מוקדש למלחמה, וכל ספרו של אלי זעירא עוסק בה ומתגונן מפני ההאשמות שהוטחו בו אחריה. לעומת זה, באוטוביוגרפיה שלו "אבני דרך" התייחס דיין למלחמה בקיצור נמרץ וכמעט אפשר לומר - בקיצור מופגן. את מקומו של ברטוב במקרה של הרמטכ"ל תפס, במקרה של דיין, שלישו בזמן ההוא, אריה בראון.[11]

בעשורים הבאים פורסמו אוטוביוגרפיות וביוגרפיות על רוב המפקדים הבכירים ואנשי אמ"ן שמילאו תפקידים בכירים במלחמה, ובהם ראש המוסד צבי זמיר, ראש אמ"ן אלי זעירא, אלוף פיקוד הצפון יצחק חופי, מפקדי חיל האוויר וחיל הים בני פלד וזאב אלמוג, מפקדי האוגדות אברהם אדן, אריאל שרון, דן לנר ורפאל איתן, המח"טים אמנון רשף, אורי אור, יוסי פלד ודן שומרון, ומג"דים כמו אביגדור קהלני, יצחק מרדכי, אלישיב שמשי ודורון רובין, עוזר ראש אמ"ן למחקר אריה שלו ומפקד יחידה 848 (לימים 8200) יואל בן־פורת. בקטעים שנוגעים למלחמה, רוב הספרים האלה עוסקים בהצדקה עצמית ובהסברת פעולותיהם, וחלקם גם בהטלת בוץ ורפש באחרים. התרומה של רובם לידיעה ולהבנה של מה שהתרחש במלחמה או לפניה - מעטה.

גם בשנים האחרונות ממשיכה להתפרסם, אף כי בהיקף מצומצם יותר, ספרות אפולוגטית שמנסה לתרץ את מה שאירע ו/או לנקות את הכותבים מאחריות. שלוש דוגמאות לספרים מאוחרים כאלה הם ספרו של יעקב (ג'יקי) אבן, סגנו של שרון; ספרו של ישראל טל, שהיה סגן הרמטכ"ל במלחמה ויצא לאור לאחר מותו על ידי בנו עם השלמות ממוסמכות; וספרו של הרצל שפיר, שהיה ראש אכ"א במלחמה וראש אג"ם ואלוף פיקוד הדרום אחריה. בשלושתם ניכרים שינויים בהשוואה לקודמיהם: הסתמכות רבה יותר על מסמכים (אף כי עדיין נבחרים) בספרו של טל וגישה של ביקורת עצמית והקשר רחב יותר (1967–1977) בספרו של שפיר. שלושת הספרים אינם חפים משגיאות עובדתיות, אך ניכרת בהם פרספקטיבה שחסרה בספרים המוקדמים יותר.[12]

---

11 משה דיין, **אבני דרך**, ידיעות אחרונות, 1976; אריה בראון, **משה דיין במלחמת יום הכיפורים**, עידנים, 1992; חנוך ברטוב, **דדו: 48 שנה ועוד 20 יום**, **יומן המלחמה**, דביר, 2002 (מהדורה ראשונה 1978).

12 יעקב אבן ושמחה מעוז, **בנקודת הכובד: המצביאות בחזית התעלה במלחמת יום הכיפורים**, מודן, 2012; ישראל טל ויאיר טל, **פרקים למלחמת יום הכיפורים**, ידיעות ספרים, 2019; הרצל שפיר, **מלחמת יום הכיפורים מבט שונה: האירועים שקדמו והובילו למלחמה, מהלך המלחמה, תוצאותיה והשלכותיה, 1967–1977**, מודן, 2020.

בנוסף לכך קיימת ספרות עשירה שנכתבה על ועל ידי מאות חיילים מן השורה וקצינים זוטרים - זיכרונות ועדויות מקרבות, ספרות בדיונית עם רקע מציאותי, יומני מלחמה ושבי וספרי זיכרון והנצחה. מספרות זו עולה תמונה קשה ושונה מאוד מזו המתוארת בספרות האפולוגטית, שמעידה על חוסר הרלוונטיות של האפולוגטיקה למי שחווה את המלחמה על בשרו. ממאות הספרים מן הסוגה הזו בחרתי לציין את ספרו של הרב הטנקיסט חיים סבתו, "תיאום כוונות", ואת ספרו של מעוזיה סגל, "עדויות מגובה החול".[13]

דימוי שלישי של המלחמה הוא דימויה כטראומה הלאומית האולטימטיבית. הזעזוע שגרמה המלחמה למי שלחמו בה ולכל הדור שנכח בה נמשך שנים רבות אחריה. מקומו בתודעה הלאומית אמנם מתכווץ עם חלוף הזמן ועליית משקלו היחסי של ציבור שלא היה שותף לחוויות הקשות, אך בקרב ותיקי המלחמה ומשפחותיהם הוא גדל והולך. בשתי רמות, הלאומית והאישית, מלחמת יום הכיפורים נתפסה במשך שנים רבות כטראומה לאומית ואולטימטיבית. הטראומה של היחיד ושל הקבוצה הקטנה תוארה בכתבים רבים של לוחמים, בזיכרונות אישיים, בכתבות ובראיונות בעיתונות הכתובה והמשודרת, בסרטים דוקומנטריים ועלילתיים, ביצירות ספרותיות ובמחקרים היסטוריים, פסיכולוגיים וסוציולוגיים. מחקרו של גדעון אביטל-אפשטיין מנתח את התופעה ואת הכתיבה עליה מרוב צדדיה, אך אין זו היסטוריה של המלחמה - אלא אם טראומה היא כל מה שיש במלחמה ואם היא ממצה את התופעה בכללה - אלא של המשקעים השונים שהשאירה בקרב לוחמיה.[14] אחרי שיצא ספרו של אביטל לאור, התפתחה מאוד המרשתת ועלה משקלה בחיינו. מטבע הדברים, המלחמה הולכת ותופסת גם בה מקום מרכזי, שמתבטא בעיקר באתרים של ותיקי קרבות ושל יחידות שנטלו בהם חלק, ובקבוצות של זיכרון.[15]

13 חיים סבתו, **תיאום כוונות**, ידיעות ספרים, 1999; מעוזיה סגל, **עדויות מגובה החול: קרב הצנחנים בחווה הסינית**, מודן, 2007.

14 גדעון אביטל־אפשטיין, **1973 - הקרב על הזיכרון**, שוקן, 2013.

15 אתר חטיבה 14 במרשתת: www.hativa14.org.il; פורטל המרכז לחקר מלחמת יום הכיפורים: https://kippur-center.org.il; אתר ההנצחה של הנח"ל המוצנח: https://www.facebook.com/groups/1013783612165321/?multi_permalinks=2194397054103965&notif_id=1678267639626009&notif_t=group_activity&ref=notif

המלחמה השאירה כ־2,700 משפחות שכולות, אלפי פצועים שחלקם ממשיכים לשאת את נכותם, כמה מאות, שעם הזמן היו לאלפים, של מוכי הלם קרב ועשרות אלפי לוחמים ומפקדים ש־50 שנה אחריה עדיין נושאים עמם שריטות, צלקות, שאלות, חוויות ורגשי אשמה שטורדים את מנוחתם ומשפיעים על חייהם. תוצאות אלה אינן מיוחדות למלחמת יום הכיפורים; הן מלוות, בדרגות עוצמה שונות, את מהלך חייו של כל מי שהשתתף בלחימה כלשהי או עבר אירוע טרור, אבל בניגוד להצגת המלחמה באחד הכנסים אחרי 30 שנה, הן אינן ממירות אותה מטראומה אישית ללאומית.[16]

האמירה שנפוצה אחרי המלחמה מפי לא מעט לוחמים - כי עכשיו הם מתחילים להבין את השואה, או את מי שעבר אותה ושרד - חדרה גם לכתיבה עליה. היא מעידה על אי־הבנת השואה יותר מאשר על החוויות הטראומטיות שעברו במלחמה. טראומות לאומיות בתולדות ישראל היו מלחמת החורבן במאה הראשונה לספירה והמרידות במאה השנייה, הפוגרומים שליוו את מסע הצלב הראשון והמגפה השחורה בימי הביניים, גזרות ת״ח ו־ת״ט בראשית העת החדשה, הפוגרומים במזרח אירופה בעקבות מלחמת העולם הראשונה ומעל הכול - השואה במאה העשרים. מלחמת יום הכיפורים רחוקה מרחק רב מן הקטגוריה הזאת. הטראומה הלאומית כביכול היא מניפולציה עיתונאית, טלוויזיונית, קולנועית וספרותית, שנוצרה מהיסטריה ושיקפה אותה. מדינת ישראל ידעה בתולדותיה הקצרות מלחמות קשות, ומלחמת יום הכיפורים לא הייתה הקשה והעקובה מדם שבהן. בעוצמת הלחימה ובמספר האבדות ליום לחימה, מלחמת ששת הימים המפוארת לא הייתה רחוקה ממנה, והיא כלל אינה בת השוואה למלחמת העצמאות.

דימוי רביעי של המלחמה, שראשיתו כבר בשנות השמונים של המאה שעברה והוא התפשט בעשור האחרון, ממוקד בתקופת בין המלחמות ומתאר את **מלחמת יום הכיפורים כמלחמת ברירה** – מטבע לשון שנכנסה לשימוש אחריה, בעת מלחמת לבנון הראשונה. ראשונים להעלות את הטענה הזאת היו יוסי ביילין וגד יעקובי, שהתבססו בעיקר על זיכרונם כמי שהיו אז בתוך העשייה הפוליטית, ומקורבים - האחד לשמעון פרס

16 משה שמש וזאב דרורי (עורכים), **טראומה לאומית: מלחמת יום הכיפורים אחרי שלושים שנה ועוד מלחמה**, מכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, 2008; עדנה לומסקי־פדר, **כאילו לא הייתה מלחמה: תפיסת המלחמה בסיפורי חיים של גברים ישראלים**, מאגנס, 1998 .

והשני למשה דיין.[17] מאוחר יותר אימצו חוקרים אחדים את עמדתם של מבקרי מדיניות הממשלה מאז מלחמת ששת הימים, והם מבקשים לתת תוקף היסטוריוגרפי־אקדמי לעמדה פוליטית שהושמעה ועדיין מושמעת. הם טוענים כי היה אפשר להגיע עוד לפני המלחמה להסכם שלום כמו זה שהושג עם מצרים בקמפ דיוויד - ובמשתמע, לחסוך את המלחמה ואת קורבנותיה - אלמלא התעקשו ראש הממשלה גולדה מאיר והשרים הקרובים אליה לדחות שתי הצעות שלום מצריות שהוגשו, אחת באמצעות שליח מזכיר האו"ם גונאר יארינג בפברואר 1971 והשנייה באמצעות היועצים לביטחון לאומי חאפז איסמאעיל והנרי קיסינג'ר בפברואר 1973, והיו זהות כמעט למה שהוסכם עליו בהסכם השלום שנחתם בשנת 1979.[18] הצגת הדברים בדרך זו והטיעונים בדבר הצעות שלום שנדחו אינם מחזיקים מים. סאדאת עצמו הודה בכך לפני המטה הכללי שלו בישיבה ב־24 באוקטובר 1972, אותה התחיל בסקירת התפתחותם של יחסי מצרים עם ברית המועצות וסיים בהוראה להתכונן במלוא המרץ למלחמה בתוך חודשים אחדים. פרוטוקול מילולי של הישיבה מצוי בידי, ובו מסביר סאדאת לגנרלים שלו שאת יוזמתו להסדר ביניים תמורת הפסקת אש בת שישה חודשים העלה בפברואר 1971 כדי לחסוך את האבדות הכבדות שיהיו כרוכות בצליחתה של תעלת סואץ. גם חאפז איסמאעיל כתב בספרו שבביקורו בארצות הברית בפברואר 1973 בא לנהל משא ומתן עם קיסינג'ר ולא עם ישראל, הציג את עמדתה של מצרים ולא העלה שום הצעת שלום אלא, כדברי קיסינג'ר, הביא אולטימטום שלא היה ביכולתה של ארצות הברית לקבל. ספרו של איסמאעיל הוא הטוב והאמין מכל ספרי הזיכרונות המצריים, אבל בעניין השיחות הוא מטעה, שכן הוא טוען באופן עקבי

---

17 יוסי ביילין, **מחירו של איחוד: מפלגת העבודה עד מלחמת יום הכפורים**, רביבים, 1985; גד יעקובי, **כחוט השערה: איך הוחמץ הסדר בין ישראל למצרים ולא נמנעה מלחמת יום הכיפורים**, עידנים, 1989 .

18 אורי בר־יוסף, "בין מלחמה לשלום: הצעת ההסדר המצרית מפברואר 1973, הדחייה הישראלית ומלחמת יום כיפור כמלחמת ברירה", **אלפיים - כתב עת רב־תחומי לעיון, הגות וספרות 31**, תשס"ז - 2007, עמ' 140-125; בועז ונטיק וזכי שלום, **מלחמת יום הכיפורים — המלחמה שאפשר היה למנוע: כיצד הוכשלו המאמצים להסדר מדיני לפני מלחמת יום הכיפורים**, רסלינג, 2012; יגאל קיפניס, **1973: הדרך למלחמה**, דביר, 2012 (ומהדורה זהה שהופיעה [המהדורה, לא ספרי, שהופיע ב־2021] ב־2022); אורי בר יוסף, "מלחמת יום הכיפורים והמודיעין: ההיסטוריוגרפיה של מלחמת יום הכיפורים - דיון מחודש במחדל המבצעי והמדיני", **עיונים בתקומת ישראל 23**, תשע"ד - 2013, עמ' 33-1; יגאל קיפניס, "המפנה בחקר הנסיבות לפרוץ מלחמת יום הכיפורים", **עיונים בתקומת ישראל 26**, 2016, עמ' 80-41.

שהיוזמה להן הייתה של ארצות הברית, בשעה שמהתיעוד האמריקאי וגם הישראלי ברור שהיוזמה הייתה מצרית ולא כוונה לשלום אלא להסכמה אמריקאית־מצרית על הסדר כפוי.[19]

מדובר אפוא בשלום מומצא, שלא הוצע על ידי מצרים לישראל או לארצות הברית ולכן גם לא נדחה על ידן. אף על פי כן, ההאשמות האלו קיבלו תהודה רחבה בתקשורת ונקלטו בציבור רחב, שמאז המלחמה ראה במדינאים אחראים למחדל, ועתה גם תלה בהם את האחריות לעצם המלחמה בשל החמצת ההזדמנות לשלום כביכול.[20]

מלחמת יום הכיפורים לא הייתה "מלחמת ברירה". מלחמה שהאויב יוזם היא מלחמת מגן ואינה יכולה מעצם טבעה להיות מלחמת ברירה. הטענות כאילו היא הייתה כזו נגועות בלא מעט מניעים נסתרים. אנשי ציבור, אזרחים מן השורה וחוקרים הטוענים שזו הייתה מלחמת ברירה אינם שונים מאלה שבהם הם תולים את הבחירה בברירת המלחמה, גולדה מאיר ומשה דיין. אלה גם אלה סבלו מן ההיבריס שהשתלט על החברה הישראלית בעקבות מלחמת ששת הימים ומן האשליה שישראל היא מעצמה שעל פיה יישק דבר, והתפתחות הסכסוך תלויה בה, בהתנהגותה ובעמדותיה. לשיטתם של המבקרים את גולדה מאיר ודיין, שלום הוא עניין חד־צדדי הנתון אך ורק בידיה של ישראל; לעמדות הצד הערבי ולהתנהגותו, וגם לאלו של המעצמות, אין חלק בעניין. המציאות שהובילה למלחמה הייתה הפוכה: לישראל ולמעצמות היה אמנם חלק ביצירת הנסיבות שהובילו אליה, אבל הסיבה העיקרית למלחמה הייתה נעוצה בעמדות ובהתנהלות של הצד הערבי. הברירה שעמדה לפני ישראל לא הייתה בין מלחמה לשלום אלא בינה ובין קבלת העמדה המצרית האולטימטיבית כפי הוצגה על ידי איסמאעיל לקיסינג'ר בפגישותיהם בפברואר ובמאי

19 פרוטוקול של ישיבת המועצה הצבאית המצרית העליונה ב־24 באוקטובר 1972, נספח א' לזיכרונותיו של אדמירל מחמוד פהמי, וחאפז איסמאעיל, **הביטחון הלאומי של מצרים בעידן האתגרים**, עמ' 261-231, קהיר, 2001. תודתי העמוקה לשלמה גואטה ולמתרגם יצחק ורדי שהעמידו לרשותי את החומר.

20 איני רואה את הבמה הנוכחית מתאימה לוויכוח מפורט עם קיפניס. עמדתי בסוגיית "ההצעה" המצרית, נימוקיה והמקורות שעליהם היא מבוססת מתוארים בפרק השמיני אצל: יואב גלבר, **רהב**, דביר, 2021. הקוראים מוזמנים לעיין בו ולגבש את דעתם. למקורות המצוינים שם נוסף עתה ספרו של חאפז איסמאעיל, **הביטחון הלאומי של מצרים בעידן האתגרים**, 2001. מהדורתו הראשונה יצאה ב־1987. המהדורה השנייה מ־2001 הגיעה לידיי אחרי יציאת ספרי "רהב" לאור, ובו הוא מצטט בהרחבה מן הפרוטוקולים של שיחותיו עם קיסינג'ר.

1973, עמדה שדיברה על סיום מצב המלחמה לאחר נסיגה מכל השטחים שכבשה ישראל במלחמת ששת הימים ופתרון הבעיה הפלסטינית ובעיית הפליטים, הדדיות בקביעת אזורים מפורזים ויצירתו של מצב אי־הלוחמה החדש בחסות ערבויות של האו"ם.

פתיחת הארכיונים והשפעתה

בשנים האחרונות, בעקבות פתיחה מואצת של המסמכים שהוגשו לוועדת אגרנט וחומר ארכיוני נוסף בארכיון המדינה, ניכר שינוי במגמה. הפרסומים שיצאו לאור לאחרונה מציגים תמונה רחבה, מאוזנת ואמינה של המהלכים הדיפלומטיים שקדמו למלחמת יום הכיפורים, כמו גם של המהלכים הצבאיים במלחמה, יותר מזו שהציגו קודמיהם. מאיר בוימפלד וחגי צורף, תחילה כל אחד מהם לחוד ולאחרונה בספרם המשותף, מפריכים את הטענות על מלחמת ברירה כביכול ומסתמכים על מאגר ארכיוני ישראלי רחב יותר מכל מה שהשתמשו בו החוקרים שקדמו להם.[21]

ההתעסקות בהצעות השלום־כביכול המצריות והצגתה של מלחמת יום הכיפורים כמלחמת ברירה הן חלק ממסע הטיה והטעיה שמסתיר את חלקו המרכזי של פיקוד צה"ל באחריות לנסיבות שבהן פרצה המלחמה ונמשכה. הביקורת הציבורית הוטחה בעיקר "בדרג המדיני". היא התחילה כבר במהלך המלחמה ונמשכה בשנים שאחריה - תחילה בתקשורת שמתוך בורות, מגמתיות או שתיהן גם יחד האשימה את ועדת אגרנט בעצימת עין כלפי אחריותו של הדרג המדיני לנסיבות שבהן פרצה המלחמה, ואחר כך גם במחקר שניזון מן התקשורת הזו והזין אותה. יחסם של הציבור, התקשורת והמערכת הפוליטית לצבא (למעט המודיעין הצבאי) בכל הנוגע לנסיבות פריצתה של המלחמה ולביצועיו בהמשכה היה סלחני ואף מגונן. פתיחת החומר הארכיוני, תחילה במשורה ובהמשך בקצב מהיר יותר, החלה לשנות את תמונת המלחמה.

21 מאיר בוימפלד, **קפיצה למים הקרים: המגעים המדיניים בין ישראל, מצרים וארצות־הברית בשנים שקדמו למלחמת יום הכיפורים, 1973-1970**, שני כרכים, אפי מלצר בע"מ, 2017; חגי צורף, "ממשלת גולדה מאיר לפני מלחמת יום הכיפורים — תשובה ליגאל קיפניס", **עיונים בתקומת ישראל, 28**, 2018, עמ' 7-43.

חקר המלחמה

המלחמה הזו אמנם נחקרה יותר מכל מלחמה שקדמה לה, אלא שהמחקר הזה, של ועדת אגרנט, נגנז, וכאשר פורסם כעבור יותר מ־30 שנים הוא כבר לא עניין איש לבד, אולי, מעיתונאים יחידים שטרחו לפרסם קטעי עדויות או דו"חות ששוחררו לפרסום, אך לא הייתה להם תהודה רחבה. החקירה הקיפה את הרקע למלחמה במחצית השנה שקדמה לה ואת ימיה הראשונים, ויש בה גם פרקים שעוסקים בצה"ל שלפני המלחמה - במשמעת, בתורת הלחימה ובהתרופפות הערכים. כל אלה לא עניינו כבר בשעתם את הציבור, שבעיקר חיפש אשמים ורצה לראות אותם נענשים. מכיוון שאחרי דו"ח הביניים ומסקנותיו האישיות החליטה הוועדה להתרכז בחקירת אירועי המלחמה ומוכנות צה"ל לקראתה, ולהימנע ממסקנות אישיות נוספות כדי שלא לכבול את עצמה בכבלי הפרוצדורה המשפטית (סעיף 15), היא נהייתה לא־רלוונטית וחדלה לעניין את העיתונות ואת הציבור.

במוקד המחקר המוקדם של מלחמת יום הכיפורים עמדו המודיעין, הקונספציה שפיתח על התנאים הנחוצים למצרים על מנת לצאת למלחמה וכישלונו במתן התרעה. קהילת המודיעין הישראלית ראתה את האפשרות להתפרצות מחודשת של המלחמה כתהליך מעגלי: אחת לכמה זמן סאדאת - בלחץ ראשי צבאו או ביוזמתו - מחליט לחמם את הזירה, יש סימנים המעידים על סכנה של התפרצות, אבל כיוון שהצבאות הערביים נחותים ביחס לצה"ל הוא נמלך בדעתו, נרתע ויורד מן העץ הגבוה שעליו טיפס עד לפעם הבאה; וחוזר חלילה. כך פירש אמ"ן את מחזורי המתיחות בסוף 1971, בסוף 1972, באביב 1973 וערב המלחמה עצמה, וכך גם מפרשים את האירועים רוב החוקרים.

איש בקהילת המודיעין לא ראה את ההתכוננות למלחמה הבאה כתהליך לינארי ועצמאי שאולי אינו דטרמיניסטי לגמרי אבל יש לו נקודת התחלה, כיוון, שלבים, אבני דרך ומועד ליישום. כך הכינו אותה מצרים וסוריה לפחות למן הסתיו של שנת 1972, בלי שישראל הייתה מודעת לכך שאיבדה את כושר ההרתעה שלה. המודיעין לא החמיץ התרעה אחת, אלא שתיים: הוא לא התריע על אובדן ההרתעה של ישראל מול מצרים וסוריה, שחלה כאשר סאדאת קיבל באוקטובר 1972 את ההחלטה לצאת למלחמה בלי תלות בנשק נוסף שיקבל או לא יקבל. המודיעין נכשל בפעם השנייה כאשר התעלם מההתרעות שלא חסרו עד לפרוץ המלחמה ממש, וכישלון זה היה תוצאה של הכישלון הראשון. הכישלון הזה תורץ, בחלקו לפחות, על ידי

ייחוסו להונאה המצרית המוצלחת שקדמה למלחמה.[22]

למרות הכישלון הכפול בהתרעה, לא ניתן לתרץ רק בו, ואפילו לא בעיקר בו, את אובדן העשתונות בצמרת צה"ל בפרוץ המלחמה. 300 טנקים, כלומר אוגדה אחת, נחשבו ערב מלחמת ההתשה מספיקים להגן על סיני. מאז חלו שינויים ניכרים בזירה ואצל האויב, אך המספר שהפך מטקטי למאגי נותר קבוע, ולא נבחן בתרחיש של מגננה מול מתקפה מצרית אלא בהתקפות־נגד בלבד.[23] ייתכן שאם היו מופעלים בדרך שונה, יכלו 300 הטנקים - אם לא לסכל צליחה מצרית, לפחות לשבש אותה במידה ניכרת. כפי שהדברים התנהלו, הם נלחמו כדי לחבור למעוזים כאשר המצרים צלחו את התעלה בין המעוזים בתרגיל חד־צדדי כמעט ללא אויב.

איש לא ידע לומר מה היה תפקידם של המעוזים במלחמה, ואיש גם לא נתן על כך את דעתו לפניה. התשובה השגורה הייתה - לִצְפות אל הצד המצרי. מרוב רמפות וסוללות שנבנו מולו, באגפיו ובעורפו, על ידי המצרים ועל ידי צה"ל, ממרבית המעוזים אפשר היה לצפות לטווחים קצרים, לכל היותר, ולראות הרבה חול; וגם את זה במשך מספר מוגבל של שעות בהתחשב בערפילי הבוקר ובשמש אחר הצהריים (בעוד שהמעוזים ורמפות הטנקים נצפו היטב מהסוללות החדשות בצד המצרי). במלחמה גם זה לא היה אפשרי, אבל לא הייתה כל תוכנית מגירה לחילוץ עצמי או לחילוץ בסיוע חיצוני של המעוזים, שהתייתרו ברגע שפרצה מלחמה כוללת. בעיות אלו ורבות אחרות ערב המלחמה ולאחר שפרצה אינן, כמובן, בעיות של מודיעין.

הליקויים, שנמשכו לאורך כל המלחמה, היו בראש ובראשונה בתחומו של הצבא. המדיניות לפני המלחמה - בין אם הייתה נכונה או מוטעית - התבססה על ההנחה שהצבא חזק דיו לממש אותה. אך צה"ל הכזיב. חיל האוויר, שבמשך שנים לפני המלחמה הושקע בו מדי שנה יותר מחצי תקציב הביטחון, היה מצופה להביא (לפחות) חצי מהניצחון. התוצאות, או

22 ראו: Michael I. Handel, Perception, *deception, and surprise: the case of the Yom Kippur War*, Jerusalem, Hebrew University of Jerusalem Leonard Davis Institute for International Relations, 1976; Yigal Sheffy, Overcoming Strategic Weaknes: The Egyptian Deception and the Yom Kippur War, *Intelligence and National Security*, 21 (5), October 2006, pp. 809-828.

23 ראו, למשל: שאול ברונפלד, "'הסדיר יבלום'? הארה מחמישה משחקי מלחמה", **בין הקטבים 13**, 2017, עמ' 117-143.

"הדיבידנדות" בלשונו של הרמטכ"ל אלעזר, היו רחוקות מאוד מהציפיות. מדוע הצבא הכזיב נדע רק אם וכאשר ייפתחו הארכיונים בשלמותם, ואז יופרכו הרבה מן הסברות, ההשערות, ההשמצות, תיאוריות הקונספירציה, הפרסומים הבררניים של תעודות ופרוטוקולים, וההדלפות החלקיות והמגמתיות המלוות אותנו מאז המלחמה.

האופן שבו צפה צה"ל את המלחמה הבאה, בנה את כוחו ונערך לקראתה, קבע את סדרי העדיפויות שלו, עקב אחרי השינויים בצד הערבי והתאים את עצמו אליהם - כל אלה כמעט ולא נחקרו עד עתה, ודאי שלא מחוץ לצבא. בתוך צה"ל החלה הפקת לקחים רצינית רק לאחר שמלחמת לבנון הראשונה חשפה כי מעט מאוד השתנה בו בעקבות מלחמת יום הכיפורים. בשנות השמונים והתשעים של המאה שעברה נעשתה בצבא עבודה מקיפה ורצינית של הפקת לקחים, שהתרכזה בלקחים מאירועי המלחמה יותר מאשר בלקחי התקופה שקדמה לה, באופן שבו הוכן צה"ל למלחמה ובתהליכים שעבר בין המלחמות. העיתונאי שלמה נקדימון כתב כבר בשנת 1982 את "סבירות נמוכה: סיפור הדרמה שקדמה למלחמת יום הכיפורים ומה שאירע בעקבותיה", ספר הנמצא אי שם בין ספרות האפולוגטיקה למחקר ראשוני.[24] במסגרת ספרות המחקר על התקופה שקדמה למלחמה הופיע ראשון ספרו של אלוף (במילי) ד"ר חיים נדל, "בין המלחמות".[25]

למעשה, עד היום למלחמת יום הכיפורים כמעט אין היסטוריה במובן של מחקר העבר שמקרב לתמונת אמת שלו, להבדיל מתהודה של הזיכרון. כתיבה מחקרית המסתמכת על זיכרונם של עדים - בכתב, בצילום או בתיעוד בעל־פה, ומשמשת לו הד במקום לבחון ולבקר אותו - אינה שונה באופן מהותי מן הזיכרונות עצמם. זיכרונות וסיפורים על מלחמת יום הכיפורים - כתובים, מוקלטים או מצולמים - שנרשמים בשנת 2010 או 2020 הם תעודה מזמן רישומם, לא משנת 1973, למעט תצלומי אוויר ויומנים של רל"שים, קצינים זוטרים או חיילים מן השורה שנרשמו בימי המלחמה עצמם או מייד לאחריה. גם דברים שנרשמו מפי עדים בשנת 1975 או 1976 הם תעודות מלאחר המלחמה ולא מלפניה או ממהלכה. לבד מהליקויים האובייקטיביים - שיבושי זמן, שיבושי מוקדם ומאוחר,

24 שלמה נקדימון, **סבירות נמוכה: סיפור הדראמה שקדמה למלחמת יום הכיפורים ומה שאירע בעקבותיה**, רביבים, 1982.

25 חיים נדל, **בין שתי המלחמות (1973-1967)**, מערכות, 2006.

אגוצנטריות ועוד – הזיכרונות כבר ספוגים בחוכמה שלאחר מעשה, או "אקטיביזם רטרואקטיבי", בסוגסטיות ובאוטו־סוגסטיות מאוחרות ללא יכולת להפריד ביניהם; שלא להזכיר מקרים שבהם לעד הזוכר יש מלכתחילה סיבות להימנע מהזכרת אירועים או מלדייק בפרטיהם. אף על פי כן, חוקרים אינם נזהרים ומשתמשים בהם כאילו היו תעודות אותנטיות לתקופה שעליה הם מספרים, לא לתקופה שבה סופרו. תפקיד ההיסטוריון־החוקר אינו לשמש שופר ומגביר קול לזיכרון אלא להיפך - לפקפק בו ולבדוק אותו, למצוא בו פרצות וסתירות, להשוות אותו לתיעוד על מנת לאשש אותו או לדחות אותו, להוציא את התבן מן הבר ולפסול את השאר.

מכיוון שדו"ח ועדת אגרנט והחומרים ששימשו אותה נגנזו, נאלצו החוקרים הראשונים של תקופת המלחמה להסתמך במידה רבה על הספרות האפולוגטית שנכתבה אחריה. הם השלימו אותה בתיעוד בעל פה שלהם עצמם ושל אחרים ובתיעוד אקראי ובררני (סלקטיבי) שהשיגו בכוחות עצמם, לרוב בלי יכולת לחשוף את מקורותיהם. כמו הספרות האפולוגטית התרכזו גם הם בשאלות האחריות והאשמה והתמקדו באמ"ן ובראשו, אלי זעירא. חלוץ המחקר האקדמי של המלחמה ואחד מן הבולטים שבחוקריה היה אורי בר־יוסף. ספרו הראשון על המלחמה, "הצופה שנרדם", הוא כתב אשמה נגד זעירא ונותן לקורא את הרושם שאילו רק היה עומד בראש אמ"ן מישהו אחר, הנסיבות שבהן פרצה המלחמה היו שונות לחלוטין. זעירא אמנם נושא על כתפיו נטל כבד של אחריות, אך יש לו לא מעט שותפים למשא.[26]

ההתמקדות במודיעין כסוגיה העיקרית בספרות האפולוגטיקה ובספרות המחקרית שנשענה עליה משכה את הדיון לעיסוק רב־שנים בסוגיות משנה ובאירועים פרטניים וגרמה לטשטוש התמונה הכללית של נסיבות פרוץ המלחמה. חברי ועדת אגרנט הצביעו בדו"ח שלהם על "הקונצפציה המודיעינית" כאם כל חטאת בכל הנוגע להתרעה. הקונספציה התבססה על ההנחה שההפצצות בעומק מצרים בחודשים ינואר-מארס 1970 הן שגרמו למצרים לחדול ממלחמת ההתשה ולבקש הפסקת אש; ולכן כל עוד לא תהיה למצרים תשובה להפצצות בעומק שטחה, היא לא תחדש את האש. תשובה כזו נראתה לאמ"ן במטוסים בעלי טווח וכושר נשיאה

26 אורי בר־יוסף, **הצופה שנרדם: הפתעת יום הכיפורים ומקורותיה**, זמורה-ביתן, 2001.

שיאפשרו למצרים לתקוף מטרות אזרחיות או שדות תעופה בעומק ישראל. לסורים אמנם הייתה יכולת לתקוף מטרות כאלו, אבל החלק השני של הקונספציה קבע שסוריה לא תצא למלחמה בישראל לבדה, ללא מצרים. חלק נכבד מן הספרות האפולוגטית שנכתבה על ידי אנשי אמ"ן הוקדש לניתוח הקונספציה ומקורותיה.[27]

משמעותו של המושג "קונספציה" הורחבה במרוצת השנים שלאחר המלחמה לנושאים רבים שאין להם דבר וחצי דבר עם משמעותו המקורית. אין אפשרות מעשית לקיים תהליך חשיבה מסודר בלעדיה, והבעיה לפני מלחמת יום הכיפורים לא הייתה בעצם קיומה, אלא בהנחות היסוד שלה ובהיעדר מעקב מתמיד אחרי תקפותן, במיוחד במהלך שנת 1973. אחרי המלחמה הפך המושג למילת גנאי, ולמעשה איבד כל משמעות. במקומו ולצדו התחילו חוקרים לעסוק בשתי "פוליסות הביטוח" - זו של המוסד כביכול, הסוכן אשרף מרואן (שלא היה סוכן התרעתי, וכוחו היה בתחומים אחרים), חתנו של גמאל עבד אל־נאצר ומקורבו של סאדאת, וזו של אמ"ן, שזכתה לכינוי "האמצעים המיוחדים". זעירא נכנס לעימות אישי עם ראש המוסד לאחר שהגדיר את מרואן "סוכן כפול", ואילו צבי זמיר מצדו האשים את זעירא בחשיפת זהותו של המקור ורמז לכך שהיא שהביאה למותו המסתורי בשנת 2007.[28]

ניצני המחקר הארכיוני

בראשית שנות האלפיים הופיעו ספרים אחדים המהווים ניצנים ראשונים של מחקר היסטורי ארכיוני, אך אלה עדיין בגדר ניצנים בלבד. ד"ר יוסף בן־ארי הרחיב בעבודת הדוקטורט שלו את המסגרת של מעצבי התפיסה הישראלית את הסכסוך מן המודיעין אל האקדמיה, והתרכז בעיקר בניתוח כתביהם ודבריהם של שמעון שמיר, יהושפט הרכבי וברנרד לואיס היהודי־אמריקאי. מסקנתו הייתה שאנשי האקדמיה הגזימו בהשפעתם על יצירתה של תמונת הסכסוך הישראלי־ערבי אצל אנשי המודיעין, ואילו

27 יואל בן־פורת, **נעילה: סיפור ההפתעה של מלחמת יום הכיפורים**, עידנים, 1991; אלי זעירא, **מיתוס מול מציאות: מלחמת יום הכיפורים – כישלונות ולקחים**, משכל, 2004; אריה שלו, **כישלון והצלחה בהתרעה: הערכת המודיעין ערב מלחמת יום הכיפורים**, מערכות, 2007.

28 אורי בר־יוסף, המלאך: **אשרף מרואן, המוסד והפתעת מלחמת יום כיפור**, זמורה ביתן, 2010; צבי זמיר, **בעיניים פקוחות: ראש המוסד מתריע, האם ישראל מקשיבה?**, כנרת, זמורה-ביתן, 2011.

האחרונים הפריזו בהמעטתם אותה. העבודה עצמה לא התפרסמה.[29]

במסגרת המחלקה להיסטוריה בצה"ל נכתב המחקר המקיף הראשון על המלחמה על ידי אלחנן אורן, אלא שפרסומו התעכב שנים רבות בגלל לחצים של מעורבים ב"מלחמות הגנרלים" שהתנהלו בחזית הדרום בימי המלחמה. ספרו של אורן היה התיאור המלא והמוסמך הראשון של המלחמה, אלא שבעת פרסומו הוא כבר התיישן וקמו לו בינתיים מתחרים. ד"ר עמירם אזוב ערך מחקר מקיף שנמשך שנים אחדות על חזית הדרום במלחמה. שני כרכים מצונזרים מאוד של המחקר הזה התפרסמו בספרים לציבור הרחב ועסקו במערכת הצליחה ובקרבות ממערב לתעלה. לאחרונה החליטה המחלקה להיסטוריה לפרסם את המחקר במלואו בשלושה כרכים, שהראשון בהם כבר יצא לאור.[30] הקרבות בחזית רמת הגולן נחקרו במחלקה פחות מאלה שבחזית המצרית, והמחקרים שנכתבו התרכזו בעיקר בקרבות המגננה, בנפילת החרמון ובכיבושו מחדש. מחקר ראשון על המערכה ברמת הגולן נעשה בשנות השמונים על ידי צבי עופר במסגרת המחלקה להיסטוריה בצה"ל ולא פורסם. שנים רבות לאחר מכן התפרסם ספרו של אבירם ברקאי "על בלימה", ואחריו אוסף המאמרים בעריכת דני אשר, "הסורים על הגדרות". אילן סהר, קמ"ן חטיבה 7 במלחמה, כתב במסגרת המחלקה על חלקה של החטיבה בקרבות, והמחקר המקיף על נפילת החרמון וכיבושו מחדש נכתב על ידי משה גבעתי. בימים אלה נכתבות במחלקה עוד כמה עבודות המכוונות לסגור את הפער בין שתי החזיתות.[31]

היקף המחקר על זרועות הים והאוויר לקראת המלחמה ובמהלכה מצומצם במידה רבה. בתוך ענף היסטוריה של חיל האוויר נכתבו בעשורים

---

29 יוסף בן־ארי, "תשומת מומחי אקדמיה לעיצוב והפצת התפיסה הישראלית את הסכסוך עם הערבים, בתקופה שבין סיום מלחמת ההתשה (אוגוסט 1970) ובין מלחמת יום הכיפורים (אוקטובר 1973)", חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה: הפקולטה למדעי הרוח, תשס"ד - 2004.

30 עמירם אזוב, **בלימה: הלחימה בחזית הדרום במלחמת יום הכיפורים 7-6 באוקטובר 1973,** מודן, 2023. עמירם אזוב, **מגננה - הלחימה בחזית הדרום במלחמת יום הכיפורים 14-9 באוקטובר 1973**, מודן, 2023. כמו כן, ד"ר אזוב הוציא לאור שני ספרים נוספים שאינם במסגרת המחלקה להיסטוריה: עמירם אזוב, **צליחה: 60 שעות באוקטובר 1973**, דביר, 2011; עמירם אזוב, **הכרעה: מי ניצח במלחמת יום הכיפורים?**, דביר, 2020.

31 מחקרים אחרים שפורסמו בנושא: אבירם ברקאי, **על בלימה: סיפורה של חטיבה 188 במלחמת יום כיפור**, מעריב, 2009; דני אשר (עורך ראשי), **הסורים על הגדרות: פיקוד הצפון במלחמת יום הכיפורים**, מערכות, 2008; פסח מלובני, **מצפון תפתח הרעה: צבא סוריה – עלילותיו ומלחמותיו – מבט מדמשק**, אפי מלצר, 2014 (להלן: מלובני, **מצפון תפתח**).

הראשונים לאחר המלחמה כמה עבודות שסיפקו בעיקר נתונים כמותיים על פעולותיו במלחמה: מספרי גיחות ותוצאותיהן, הפלות מטוסים ופגיעות בהם, ניתוח הפגיעות והשפעתן וכו', אך מעט מאוד נכתב על מה שמעל לרמה הטכנית והטכנו־טקטית, ובהיעדר כתיבה כזו גם התועלת במה שנכתב הייתה פחותה מכפי שהייתה עשויה להיות.

בשני העשורים הראשונים של המאה ה־21 הופיעו כמה ספרי זיכרונות של ראשי חיל האוויר ומפקדי יחידות, מקצתם אפולוגטיים ומקצתם ביקורתיים. יפתח ספקטור כתב רומן בדיוני שהתבסס על ניסיונו וחוויותיו כמפקד טייסת במלחמה, ומאוחר יותר גם אוטוביוגרפיה, ובשניהם מתח במרומז ובמישרין ביקורת חריפה על הנהגת חיל האוויר ותפקודה במלחמה ובמיוחד על מפקד החיל, בני פלד.[32] באותה שנה הופיע ספרו של ד"ר שמואל גורדון, "שלושים שעות באוקטובר", מחקר שהתמודד ביסודיות עם ההחלטות המרכזיות על הפעלת חיל האוויר שהתקבלו במטכ"ל ובמפקדת החיל ב־30 השעות הראשונות למלחמה, כלומר ב־6 וב־7 באוקטובר 1973. למרות היותו קצין מילואים בכיר בחיל האוויר, היה מחקרו של גורדון מחקר חיצוני וביקורתי ראשון על התנהלות החיל בפרוץ המלחמה ונשען על אוסף מקורות רחב ומגוון, ולא רק על דברי עדים והדלפות של מסמכים סלקטיביים.[33]

גולת הכותרת של הכתיבה על המלחמה במחלקה להיסטוריה הוא מחקרו של ד"ר שמעון גולן על קבלת ההחלטות בפיקוד העליון ערב המלחמה ובמהלכה; מפעל תיעודי מונומנטלי, שהדורות הבאים של חוקרי המלחמה לא יוכלו לגשת לנושא בלעדיו. מול המבט מעל, שנותן גולן מעמדת הפיקוד העליון, ניצבים שני מחקרים חדשים יותר שמביטים על המלחמה מלב הדיונות בסיני. אחד הוא ספרו של עודד מגידו, "חמוטל ומכשיר לא בידינו", על קרבות אוגדת אריאל שרון בסיני מ־8 עד 10 באוקטובר 1973, ובקרוב תתפרסם גם עבודת הדוקטור שלו העוסקת בהכנת הצבא למלחמה ובהמשך קרבותיה של האוגדה עד ל־14 באוקטובר, ומסתיימת ערב מערכת הצליחה. הספר השני - מונומנטלי לא פחות מזה של גולן אף כי בדרך שונה - הוא ספרו של ד"ר מנחם בן־שלום על קורותיה של חטיבה 600

32 יפתח ספקטור, **חלום בתכלת שחור**, כתר, 1991; יפתח ספקטור, **בקול רם וברור**, ידיעות ספרים, 2008.

33 שמואל גורדון, **30 שעות באוקטובר – החלטות גורליות: חיל האוויר בתחילת מלחמת יום כיפור**, ספריית מעריב, 2008.

במלחמה. זה מחקר מופת בהיסטוריה חברתית ופסיכולוגית, לא פחות ואולי אף יותר מאשר בהיסטוריה צבאית.[34]

המחקר הראשון על הקרבות שנכתב ופורסם מחוץ למסגרת צה"ל לפני שני האחרונים היה ספרו של אלוף (במילי) ד"ר עמנואל סקל, שבחן את תפיסת "הסדיר יבלום" שהייתה מקובלת בצה"ל עד המלחמה (אוגדות המילואים נועדו בתכנוני פיקוד הדרום להתקפות־הנגד ולצליחת התעלה), ובתוך כך תיאר וניתח את קרבות הבלימה בגזרה הדרומית של התעלה. מחקרו של סקל אמנם כללי ומקיף, אך ניכרת בו נקודת מבטו של מג"ד בקו התעלה שספג את מכת הפתיחה המצרית ואת ההפתעה על כל השלכותיה.[35]

בשנת 2021 התפרסמו שני מחקרים שערערו מן היסוד מוסכמות רבות שהיוו את היסוד לתמונת המלחמה שנוצרה בצבא ובציבור במשך קרוב ל־50 שנה. האחד הוא ספרי "רהב", שעוסק בדרכה של ישראל אל המלחמה; ומסיבות מובנות לא אתייחס אליו במאמר זה. השני הוא ספרו של אורי בר־יוסף, מחלוצי המחקר על המלחמה ואחד מחוקריה המובהקים, "מלחמה משלו". לטעמי זהו ספרו החשוב והטוב ביותר על המלחמה, גם אם אינו חף מליקויים (מי בכלל חף מהם) ובראשם ההתמקדות המופרזת בבני פלד ובאישיותו, המזכירה את הדרך שבה נהג באלי זעירא בספרו "הצופה שנרדם". חשובה יותר מן ההפרזה הזאת היא חשיפתו של בר־יוסף את חוסר ההבנה של צמרת חיל האוויר במלחמה את הפער העצום בין המלחמה שחזה החיל כמלחמה העתידה והכנותיו לקראתה לבין המלחמה, השונה לגמרי, שהתנהלה במציאות של אוקטובר 1973. הספר התקבל בביקורת חריפה מצד ותיקי חיל האוויר, אבל תשובתו המנומקת של המחבר הפריכה את רוב טיעוניהם.[36]

הזירה הימית משכה פחות תשומת לב בהיסטוריוגרפיה של המלחמה, כי חיל הים היה ההפתעה לטובה של המלחמה ונחל בה בעיקר הצלחות. התפרסמו לא מעט זיכרונות, אך התהודה שלהם הייתה מועטה. יוצא מכלל זה ספרו האוטוביוגרפי של מפקד זירת ים סוף, זאב אלמוג, ששייך

34 עודד מגידו, **חמוטל ומכשיר לא בידינו: קרבות "חמוטל" ו"מכשיר" במלחמת יום הכיפורים**, דביר, 2019; מנחם בן־שלום, **השעות, יומן מלחמה: חטיבה 600 במלחמת יום הכיפורים**, הוצאה עצמית, 2019.

35 עמנואל סקל, **הסדיר יבלום? כך הוחמצה ההכרעה בסיני במלחמת יום הכיפורים**, ספריית מעריב, 2011.

36 אורי בר־יוסף, **מלחמה משלו: חיל האוויר במלחמת יום הכיפורים**, דביר, 2021.

לקטגוריית ספרי האפולוגטיקה לא בגלל חלקו העוסק במלחמה (שבה אין לחיל הים מה לתרץ ועל מה להתנצל), אלא בשל החשבונות שמנהל המחבר עם כל מי שחלקו על דעתו לפניה ואחריה.[37]

מקורות שאינם ישראליים ושירתו את ההיסטוריוגרפיה הישראלית

מחקר של מלחמה חייב להתייחס (במידת האפשר, בהתחשב בכללים השונים בכל מדינה לפתיחת הארכיונים שלה או לאי־פתיחתם) לכל הצדדים שהיו מעורבים בה. ההיסטוריה שנכתבה "מעברה השני של הגבעה" עברה תהליכים דומים לזו של ההיסטוריוגרפיה הישראלית, ורק בשנים האחרונות החלה לצאת משלב הזיכרונות. אין לנו כמעט מקורות על הצבא הסורי, למעט היסטוריה רשמית וזיכרונותיו של גנרל מוצטפא טלאס. אלה הם שני המקורות העיקריים, וכמעט היחידים, לפרקים העוסקים בתקופת בין המלחמות ובימי המלחמה בספרו של פסח מלובני, "מצפון תפתח הרעה". הצד המצרי הקדים את הסורים גם בפרסום זיכרונות וגם במחקר, עלה עליהם בכמות ונמשך באופן כמעט שוטף. פיאור הניצחון (היפוכה של ספרות המחדל הישראלית) הופיע מייד לאחר המלחמה. בתחילת 1974 פורסם במצרים הספר "מלחמת רמדאן", ובמאי כבר הייתה גרסה מתורגמת לעברית בפרסום של יחידת חצב של חיל המודיעין. באמצע שנות השבעים הופיעה מהדורה אנגלית גלויה של "מלחמת רמדאן", ואחריה "הדרך לרמדאן" של מוחמד חסנין הייכל.[38] בסוף שנות השבעים החל פרק האפולוגטיקה, עם פרסום התרגום לעברית של האוטוביוגרפיה של סאדאת. בהמשך הופיעו זיכרונותיהם על התקופה של הרמטכ"ל שאזלי (1986) ושל סגנו ומחליפו עבד אל־מונעים גמסי (1993). כל הספרים האלה התרכזו בימים הראשונים של המלחמה, ומבחינת המנהיגות המצרית כמעט אפשר לומר שהיא הסתיימה ב־9 באוקטובר...[39]

---

37 זאב אלמוג, **מפקד שייטת 13: הפלגות חיי**, כנרת, זמורה דביר, 2014.

38 חסן אל־בדרי, טה אלמג'דוב וצ'יאא' אלדין זהדי, **מלחמת רמד'אן: הסיבוב ערבי־ישראלי הרביעי, אוקטובר 1973**, פברואר 1974, מהדורה מתורגמת של יחידת חצב (פנימית), מאי 1974 Muhammad Hasanayn Haykal, *The road to Ramadan*, New York, Ballantine Books, 1976.

39 אנואר סאדאת, **סיפור חיי**, עידנים, 1978; סעד אלדין שאזלי, **חציית התעלה**, משרד הביטחון, 1987; Mohammed Abdel Ghani El-Gamasy, *The October War: memoirs of Field Marshal El-Gamasy of Egypt*, The American University of Cairo Press, Cairo 1993.

ההיסטוריוגרפיה הישראלית נשענה בהתייחסותה למצרים בעיקר על הספרים האלה. שנים אחדות לפני שהתפרסמו הספרים הראשונים של חוקרים ישראלים, תורגם לעברית ופורסם ספרו של חסנין היכל "הספינקס והקומיסר", שסקר את התפתחות הקשרים בין ברית המועצות ובין העולם הערבי ובמיוחד עם מצרים.[40] העבודה המחקרית הישראלית הראשונה, ספרו של דני אשר "לשבור את הקונספציה", נשענה על מסמכי שלל שמיעוטם היו מבצעיים ורובם עסקו בבניין הכוח ובתורה המצרית לקראת המלחמה.[41] אשר ייחס חשיבות רבה להשפעה הסובייטית על בניין הכוח המצרי, וספרים אחדים שהופיעו אחרי ספרו, כמו "מבצע קווקז" של דימה אדמסקי, "דגל אדום מעל הים התיכון" של פסח מלובני ו"חומת סואץ" של בוריס דולין, עסקו בסיוע הסובייטי למצרים בזמן מלחמת ההתשה ואחריה. מלובני כתב גם את הספר היחיד בעברית מנקודת מבטו של הצבא הסורי על המלחמה.[42] שלושה ספרים מצריים נוספים נמצאים בדרך לפרסום בעברית וצפויים להשפיע השפעה עמוקה על ראיית הצד המצרי במלחמה. זיכרונותיו של אדמירל פהמי וספרו של חאפז איסמאעיל כבר נזכרו לעיל, ועליהם יש להוסיף את חיבורו של דורון סקל על ההכנות האזרחיות של מצרים למלחמה.

מצבו הנוכחי של מחקר המלחמה

מלחמת יום הכיפורים מתקרבת לציון שנת ה־50 שלה, אבל המחקר ההיסטורי של המלחמה נמצא עדיין בראשיתו. רוב מה שנכתב עד לאחרונה עליה ועל הרקע שקדם לה, "מלמעלה", מנקודת המבט של הפיקוד העליון, מפקדות הזרועות והפיקודים המרחביים ו"מלמטה", משדות הקרב ומזירות הלחימה, אינו היסטוריה אלא נשען בעיקר על זיכרונות ועדויות גם אם הוא מחקר היסטורי לכאורה. ככלל, ולא רק במקרה של מלחמת יום הכיפורים, זיכרון אינו חיפוש האמת אלא ההיפך מזה. הזוכר

40 מוחמד חסנין הייכל, **הספינקס והקומיסר: עלייתה ושקיעתה של ההשפעה הסובייטית בעולם הערבי**, עם עובד, 1981.

41 דני אשר, **לשבור את הקונספציה**, מערכות, 2003.

42 דימה אדמסקי, **מבצע קווקז: ההתערבות הסובייטית וההפתעה הישראלית במלחמת ההתשה**, מערכות, 2006; מלובני, **מצפון תפתח**; פסח מלובני, **דגל אדום מעל המזרח התיכון: המעורבות הצבאית הסובייטית באזור בתקופת ברית המועצות בשנים 1991-1955 וסיפורה של "מסרגה" ביחידה 8200** , אפי מלצר, 2017.

יודע את האמת מלכתחילה, ואל תבלבלו אותו עם עובדות – הוא היה, הוא ראה, הוא שמע ולעיתים הוא גם עשה. הוא רואה את תפקידו בקידוש וביצור מה שהוא זוכר. זיכרונות מלחמת יום הכיפורים אינם יוצאים מן הכלל הזה. רוב הזוכרים בטוחים כבר יובל שנים שהם יודעים מה היה; יש להם הסברים לכל דבר, והם לא ישתכנעו גם אם יראו להם באותות ובמופתים שיש בהסבריהם "חורים", סתירות, דברים שאינם מתקבלים על הדעת או סתם אי־ידיעה ו/או אי־הבנה של העובדות. המחשה טובה לכך היא תגובותיהם של ותיקי חיל האוויר לספרו של אורי בר־יוסף על החיל במלחמה.

במקרה המסוים של מלחמת יום הכיפורים, למגבלות הזיכרון האישי מצטרפות מניפולציות שנעשו ועדיין נעשות במסגרת זיכרונם האישי של מי שחוו אותה ובמה שמכונה עיצוב זיכרון קולקטיבי. הראשונה, ואחת הבולטות שבהן, הייתה כתב המינוי שניסחה הממשלה לוועדת אגרנט סמוך להפסקת האש. ההחלטה על הקמתה הגבילה אותה לחקירת מה שממילא לא ניתן היה להסתיר: כולם שמעו את הצפירה בשעה 14:00 ולא היה טעם להתכחש להפתעה; ולכן היה על הוועדה לבדוק את הידיעות שהתקבלו או הושגו לפני המלחמה ואת צעדי הכוננות שננקטו בעקבותיהן. מכיוון שהמלחמה פרצה בהפתעה ויצרה הלם, היו תקלות בימי הלחימה הראשונים שגם אותן אי־אפשר היה להסתיר (מעוזים נפלו, שבויים צולמו), ולכן היה על הוועדה לבדוק את התנהלות הקרבות "בשלב הבלימה" בלי להגדיר עד מתי נמשך השלב הזה. מאות אלפי אנשי מילואים הגיעו למחסני החירום ומצאו בהם חוסרים כמותיים וליקויים איכותיים בהיקף שגם אותו אי־אפשר היה להסתיר, ולכן הוטל על הוועדה לבדוק את "היערכותו של צה"ל למלחמה בדרך־כלל". הכוונה המקורית הייתה לבדוק את מערך מחסני החירום וכשירותו, אך תוך כדי עבודתה הוועדה הרחיבה כוונה זו במעט. כל השאר לא נחשב טעון חקירה, והמסר היה ברור: מתום שלב הבלימה ואילך (9 באוקטובר 1973) הדברים התנהלו כהלכה, שלא להזכיר את אלה שטוענים עד היום כי המלחמה הייתה ניצחונו הגדול ביותר של צה"ל.

אלא שדבר כמעט לא היה "בסדר": המתקפה של אוגדה 210 ברמת הגולן, קרבות חטיבה 14 בליל צליחת התעלה, הקרב של גדוד 890 בציר "טרטור 42" בואכה החווה הסינית, כיבוש החרמון והקרב בעיר סואץ לא התנהלו בשלב הבלימה ולא בנסיבות של הפתעה. כולם היו עקובים מדם, רצופים

שגיאות בתכנון, בהכנה ובביצוע, ורחוקים מאוד מלהתנהל "בסדר". המתקפה ברמת הגולן נמוגה לפני שהשיגה את יעדיה, מערכת הצליחה הסתבכה והתעכבה הרבה מעבר למתוכנן, הכניסה לעיר סואץ הייתה מפלה, וצה"ל הגיע לקילומטר ה־101 מותש ובסדר כוחות מדולדל לא פחות מן הצבא המצרי. כל אלה לא אירעו בשלב הבלימה תחת הלם ההפתעה ואובדן העשתונות בעקבותיה. בשתי הזירות נמשכה המלחמה במלחמות התשה שהראו כי רצון הלחימה של הערבים לא נשבר. אין די בתירוצים כמו "ערפל הקרב" כדי להסביר אותם, והם אינם שייכים לוויכוח על גבולות הגזרה וחלוקת האחריות בין הדרג המדיני לדרג הצבאי, שמעסיק את ספרות האפולוגטיקה על המלחמה ואת המחקר המבוסס עליה. בניגוד לתמונת ההכרעה והניצחון הצבאי שניסתה הספרות האפולוגטית לתאר, כל מה שאירע בקרבות האלה, ובנוספים שייחשפו ככל שתימשך פתיחת החומר הארכיוני לחוקרים ולציבור, היה נחלתו של הצבא בלבד.

ראש הממשלה גולדה מאיר, מזכיר המדינה האמריקאי הנרי קיסינג'ר ושגריר ישראל בארה"ב שמחה דיניץ
בפגישה בבית ראש הממשלה בירושלים, 27 בפברואר 1974.
(באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית; צלם: משה מילנר).

שער ב׳

הרמה המדינית והאסטרטגית

| תקציר

הימים הראשונים של מלחמת יום הכיפורים העמידו בפני הרמטכ"ל דוד אלעזר את האתגר הפיקודי הקשה ביותר שעמד בו מפקד בכיר מאז הקמת המדינה. האתגר היה תוצר של רמת חיכוך חסרת תקדים, פרי ההפתעה שהוציאה את צה"ל מאיזון, ערפל הקרב הסמיך וקצב אירועים אינטנסיבי, ועליה נוספו תחושת האחריות הכבדה לגורל המדינה ותפקודו הלקוי של שר הביטחון, שהותיר את אלעזר בודד בצמרת מקבלי ההחלטות. מאמר זה בוחן את ההחלטות המרכזיות שקיבל הרמטכ"ל בין 5 באוקטובר למוצאי 9 באוקטובר 1973 ומגיע למסקנה כי, למרות התנאים הקשים, כולן היו נכונות או סבירות, וכי יש לזקוף לזכות אלעזר חלק נכבד מתהליך התאוששותו המרשים של צה"ל במלחמה.

דוד אלעזר כמצביא המלחמה

אורי בר־יוסף[1]

מבוא

מצביאות (Generalship) היא מושג חמקמק, והקו העובר בין מפקד בכיר, מפקד עליון ומצביא הוא מעורפל.[2] מאמר זה מאמץ את גישתה של ברברה טוכמן הרואה את המנהיג הצבאי, או המצביא, כמי שיש לו "את הכוח לקבוע בפרק זמן קצר מאד את חייהם ומותם של אלפים ולעיתים אף את גורלן של אומות".[3] מכאן גם נובעת הנחת היסוד של מאמר זה: ההיסטוריה הצבאית של מדינת ישראל רצופה בדמויותיהם של מפקדים בולטים. בתולדות צה"ל רשומים 22 רמטכ"לים[4] שכבר סיימו את תפקידם, אבל עד היום היה לצבא ישראל רק מצביא מלחמה אחד – דוד אלעזר במלחמת יום הכיפורים.

1 אורי בר־יוסף, פרופסור אמריטוס, אוניברסיטת חיפה, פרסם מאמרים רבים בכתבי עת מדעיים בתחומי המודיעין, הביטחון הלאומי והסכסוך הישראלי־ערבי, ותשעה ספרים. ארבעה מספריו עוסקים במלחמת יום הכיפורים: **הצופה שנרדם: הפתעת יום הכיפורים ומקורותיה** (2001); **המלאך: אשרף מרואן, המוסד ומלחמת יום הכיפורים** (2011); **מלחמה משלו: חיל האוויר במלחמת יום הכיפורים** (2021); **התאוששות: צה"ל במבחן מלחמת יום הכיפורים** (2023).

2 ג'ון קיגן, **מסכת הפיקוד: מהותה של מנהיגות צבאית**, דביר, 1993, עמ' 11-12.

3 ברברה וו' טוכמן, "מצביאות", **בין הקטבים** 33, אוגוסט 2021, עמ' 74.

4 רשמית, על פי חוק יסוד הצבא (1976), צה"ל הוא צבא המדינה וככזה הוא נתון למרות הממשלה, אבל גם חוק זה קובע בסעיף 3 (א) כי "הדרג הפיקודי העליון בצבא הוא ראש המטה הכללי".

כדי להסביר ולחדד גישה זו, הנה המקרים הבולטים של מי שעשויים להיות זכאים לתואר - מפקדים ורמטכ"לים מרכזיים שתרמו תרומה חשובה לעיצוב ההיסטוריה הישראלית אך בניגוד לדוד אלעזר הם אינם זכאים, לדעתי, לתואר מצביא המלחמה.

יגאל אלון היה לא רק מפקד הפלמ"ח אלא גם המפקד החשוב ביותר במהלך מלחמת העצמאות, ולעיתים הוא אף מוגדר גדול המצביאים בתולדות המדינה.[5] אבל גם במלחמה הזו, הקשה בתולדות ישראל, הוא לא היה מפקד כל הצבא ולא קיבל הכרעות ברמה האסטרטגית הגבוהה ביותר. בכל שלב במלחמה אלון פיקד על חזית אחת בלבד, תחת רמטכ"ל שהיה חולה (יעקב דורי) וממלא מקומו, ראש אגף המבצעים יגאל ידין, וההחלטות ברמה העליונה לא היו שלו. לכן, ולמרות כושר הפיקוד והישגיו המרשימים במלחמה, הוא לא היה מצביא המלחמה ב־1948.

משה דיין, הרמטכ"ל הרביעי של צה"ל, החדיר לצבא רוח לחימה חדשה והיה היוזם העיקרי של מלחמת סיני ומי שהתווה את התוכנית שאפשרה את שיתוף הפעולה עם בריטניה וצרפת במהלכה; אבל את ניהול המלחמה בפועל הוא השאיר לראש אג"ם, מאיר עמית, ולאורך רוב המלחמה, כולל בשלביה הקריטיים ביותר, הוא שהה עם הכוחות בחזית אך לא ניהל את הקרבות עצמם. במובן זה הוא בוודאי לא היה מצביא מלחמת סיני אף כי רוחו ריחפה מעליה.[6]

יצחק רבין הכין את צה"ל היטב למלחמה ב־1967 אבל הוא לא היה מצביא המלחמה. מלחמת ששת הימים התנהלה בשלוש חזיתות. מי שניהל אותה באופן עצמאי היו שלושת אלופי הפיקודים, והכוחות שהכריעו אותה היו חיל האוויר ואוגדות היבשה. מעל הרמטכ"ל עמד שר הביטחון משה דיין, שהתערב לא פעם בניהול השוטף במלחמה; הדברים הגיעו לשיא כאשר לקראת סופה הוא נתן לאלוף פיקוד הצפון, דוד אלעזר, פקודה ישירה תוך עקיפת שרשרת הפיקוד, לכבוש את רמת הגולן. מלחמת ששת הימים הותירה אחריה שלל מפקדים עתירי תהילה, אולם אף אחד מהם לא היה מצביא המלחמה.

5 מאיר פעיל, **המפקד: מנהיגות צבאית בדרכי נועם**, הקיבוץ המאוחד, 2003, עמ' 161, מצוטט אצל: דדו בר כליפא, "בין הרצון למגבלות – מצביאותו של יגאל אלון", **בין הקטבים** 33, אוגוסט 2021, עמ' 118-117.

6 מאיר עמית, **ראש בראש**, הד ארצי, 1999, עמ' 72. לדיון בסגנון ניהול המלחמה של דיין במלחמת סיני, ראו: איתן שמיר, **משה דיין: התפתחותו של אסטרטג**, מודן, 2023, עמ' 246-254.

לא כך היה במלחמת יום הכיפורים. המלחמה נפתחה בהפתעה, הייתה אינטנסיבית מאוד והתנהלה בו־זמנית בשתי חזיתות יבשתיות רחוקות זו מזו, כאשר המרכיב האווירי שהתנייד ביניהן היה משמעותי מאוד. המורכבות הזו חייבה קבלת החלטות ברמה של אסטרטגיה רבתי כמעט מדי יום ביומו, לעיתים כמה החלטות ביום. שר הביטחון היה אמנם שותף לניהול המלחמה, אך מיומה השני מעמדו הועם והדרג המדיני, בעיקר ראש הממשלה, גולדה מאיר, והקבינט הביטחוני המצומצם שהובילה, קיבל את מעמדו של הרמטכ"ל כמנהל המלחמה.

בניגוד למלחמות ב־1956 וב־1967 שבהן ישראל הייתה היוזמת והמלחמה התנהלה על פי התוכניות, מלחמת יום הכיפורים נפתחה בהוצאת צה"ל מאיזון. מה שקבע במידה לא מעטה את היכולת להשיג ניצחון היה כושרו של הרמטכ"ל להחזיר את הצבא לאיזון ולהוציא לפועל, תוך התאמות, את התוכניות שנקבעו מראש. במובן זה, לא זו בלבד שדוד אלעזר היה מצביא המלחמה הבולט ביותר בתולדות ישראל, אלא שהוא גם עשה זאת בתנאים קשים ביותר - מהקשים איתם התמודדו מצביאים מקבילים לו במאה ה־20.

חלקו הראשון של מאמר זה מציג את ההקשר להבנת הדרך שבה קיבל אלעזר את החלטותיו וכמה מקווי אופיו שסייעו לו בכך. חלקו השני והעיקרי של המאמר יתאר וינתח את ההחלטות המרכזיות שקיבל בין 5 ל־10 באוקטובר 1973. אלה היו הימים הקשים והאינטנסיביים במלחמה, שבמהלכם נדרש אלעזר לקבל מספר רב של החלטות, בשתי החזיתות, ובתנאי אי־ודאות קשים ביותר. לכן זה היה מבחנו העיקרי במלחמה. אחרי 10 באוקטובר כבר התקדם צה"ל לתוך סוריה, ומי שניהל את המלחמה בחזית הדרום היה הרמטכ"ל לשעבר, חיים בר־לב, שמונה לתפקיד על ידי אלעזר אשר סמך על שיקול דעתו.

בסיכום אשווה בקיצור את כושר המצביאות של אלעזר במלחמה יחסית לאחרים. אולם כבר כאן ניתן לכתוב את השורה התחתונה: מזלה של מדינת ישראל שאלעזר היה מצביא המלחמה ב־1973.

ההקשר

בניגוד למסופר בנרטיבים לא מעטים, צה"ל התכונן היטב לקראת המלחמה וכחלק מההכנה הזו בנה שלוש חגורות מגן למצב שבו המצרים והסורים ינסו להשיג הפתעה. הראשונה הייתה שיפור מהותי באמצעי האיסוף המודיעיניים, שנועד להבטיח כי מתקפה כזו לא תישאר סוד בפני אגף המודיעין (אמ"ן). המאמץ זכה לתנופה בשנה שלפני המלחמה, ובמרכזו עמדה בניית היכולת האיסופית שתאפשר להבחין בין היערכות צבאית מצרית לצורך ייזום מלחמה לבין היערכות כזו לשם תרגיל או כתגובה לחשש מפעילות צה"ל. החגורה השנייה הייתה בניית צבא סדיר גדול שבמרכזו חמש חטיבות שריון, כדי לאפשר את בלימת מאמץ הצליחה בחזית המצרית גם ללא גיוס מילואים רחב היקף. המגננה ברמת הגולן, לעומת זאת, נשענה בעיקר על אוגדות המילואים שלגיוסן נדרש מרחב התרעה של 30 עד 48 שעות. החגורה השלישית הייתה בניית חיל אוויר בעל יכולות תקיפה שהבטיחו אפשרות למתן סיוע מהיר, מסיבי ויעיל לכל מאמץ מגננה של צבא היבשה בחזית התעלה או בגולן.[7]

שלוש חגורות המגן האלה כשלו ביום הכיפורים, אבל לא מכיוון שנבנו מלכתחילה בצורה בלתי נכונה אלא בגלל טעויות בשיקול דעת של מי שעמד בראשן.

כשל ההתרעה לא נבע מהיעדר מידע על כוונת המצרים והסורים לצאת למלחמה או ממחסור במידע על היערכותם הצבאית על הגבול והמשמעויות שנבעו מכך. גם מבלי שהופעלו אמצעי האיסוף המיוחדים - שנועדו להבהיר מה עומד מאחורי ההיערכות המצרית בחזית התעלה - הצטברו באמ"ן מספיק סימנים מעידים כדי להוציא התרעה על אפשרות מלחמה ארבעה או חמישה ימים לפחות לפני שפרצה. שורש הבעיה היה - כפי שהגדירו זאת בצורה קולעת חברי ועדת אגרנט -ב"דבקותם העקשנית" של בכירי אמ"ן בקונספציה לפיה מצרים אינה רואה עצמה מוכנה למלחמה.[8] התוצאה הייתה שבמקום לתת התרעה על בסיס יכולות כפי שקבעה תורת ההתרעה, בכירי אמ"ן ובראשם ראש אמ"ן, אלי זעירא, שסברו כי הם מבינים את

---

7 להרחבה בנושאים אלה, ראו: אורי בר־יוסף, **התאוששות: צה"ל במבחן מלחמת יום הכיפורים**, דביר, 2023, חלק ראשון (להלן: בר־יוסף, **התאוששות**).

8 ועדת אגרנט, ועדת החקירה למלחמת יום הכיפורים, **דין וחשבון חלקי**, 1 באפריל 1974, עמ' 8: https://archive.kippur-center.org/agrant-reports/agrant-report1.pdf

כוונות המצרים, נתנו אותה - ובצורה מהוססת - פחות מעשר שעות לפני שפרצה, ולא 48 שעות או יותר מראש כפי שהתחייבו. כתוצאה מכך כוחות המילואים, שהיו עיקר הכוח שנועד לבלימה בחזית הצפון, החלו להתגייס רק מספר שעות לפני פרוץ המלחמה ונכנסו לקרב טיפין טיפין, רק לאחר שהגזרה הדרומית בגולן הובקעה.

הכשל השני היה מחדל אישי של אלוף פיקוד הדרום, שמואל גונן (גורודיש). בבוקר יום הכיפורים, לאחר שהגיעה ההתרעה שהבקיעה את חומת הקונספציה, הוא קיבל מהרמטכ״ל פקודה להכין את הפיקוד למלחמה היום. תנאי הזמן והמרחב אפשרו לו לפרוס את האוגדה הסדירה, שהיוותה את עיקר סדר הכוחות (הסד״כ) שנועד לבלימה על פי תוכנית ״שובך יונים״. אך גונן לא הסתגל לשינוי החד בתמונת המצב, לא שוכנע עדיין שמלחמה עומדת לפרוץ, ומסיבות בלתי ברורות החליט שכניסה ל״שובך יונים״ תיצור הסלמה שתביא את המצרים לפתוח באש אף שזו אינה כוונתם. לכן, ומכיוון שההנחה הייתה כי המצרים יפתחו באש רק בשש בערב, הוא נתן פקודה לא להתחיל את היערכות האוגדה עד השעה 16:00. התוצאה הייתה שעם פתיחת המלחמה - 14:00 - היו בעמדותיהם רק שלושה טנקים במקום 300, והשלב הראשון במהלך הצליחה המורכב לא נתקל כמעט בהתנגדות. עד בוקר 7 באוקטובר נפל קו בר־לב, והאוגדה איבדה קרוב ל־200 טנקים.[9]

המחדל השלישי היה בעיקרו של חיל האוויר ומי שעמד בראשו. בשנים שלפני המלחמה לא התכונן החיל באופן יסודי להשתתפות בקרב ההגנה; קרי, תקיפת כוחות אויב לפני השגת עליונות אווירית. תוכנית ״שריטה״ להשתתפות כזו הייתה אמנם במגירות, אך בניגוד למבצעי ״נגיחה״ להשמדת חילות האוויר היריבים ותוכניות ״תגר״ ו״דוגמן״ להשמדת מערכי טילי הקרקע-אוויר (טק״א), היא לא הייתה לחלק מה־דִי־אֶן־אֵי של החיל. לכן, על אף שהיה בכוננות וערוך במלוא כוחו, האפשרות להשתמש ביכולותיו המצוינות של חיל האוויר לצורך בלימה, שהייתה זמינה בבוקר המלחמה, לא עלתה על הפרק. מה שעמד במרכז מעייני הרמטכ״ל ומפקד החיל, בני פלד, היה מכה מקדימה להשמדת חיל האוויר הסורי (״נגיחה יא״). כאשר התברר שאין אישור מדיני לכך, הורה הרמטכ״ל לפלד להותיר את מערך התקיפה על כנו, כדי שיוכל לבצע את המתקפה מייד לאחר הפתיחה באש.

9 עמירם אזוב, **בלימה: הלחימה בחזית הדרום במלחמת יום הכיפורים, 7-6 באוקטובר 1973**, מודן, 2023, עמ' 201-161 (להלן: אזוב, **בלימה**).

כאן ביצע פלד שורת שגיאות. בשעה 13:00, ללא צורך ובניגוד לדעת אנשי המטה שלו, הוא נתן פקודות לשנות את החימוש של מטוסי החיל ובכך הוריד מעל הפרק את אפשרות התקיפה. בנוסף, למרות ידיעות ברורות על כך שבכוונת המצרים והסורים לפתוח את המלחמה במכה אווירית מסיבית, הוא לא נתן פקודה להעלות פטרולים של מטוסי יירוט. על כל אלה נוספה פקודתו החפוזה, עם קבלת ההתרעה על תחילת המלחמה, "להרים" את כל חיל האוויר כדי שמטוסיו לא ייתפסו בלתי מוכנים על הקרקע. פקודה זו, שעמדה בניגוד לכל תוכניות חיל האוויר ונתקלה בהתנגדות אנשי המטה שלא הבינו מדוע ניתנה, יצרה בלבול גדול נוסף. התוצאה הסופית הייתה שהחיל נוטרל מתגובה כאשר כ־300 מטוסי אויב תקפו בחזית הגולן ובתעלה.[10]

משקלן הכבד של הטעויות האישיות לא הובן בימי המלחמה הראשונים, ולא מעטים ממקבלי ההחלטות סברו שצה"ל לא התכונן בצורה נכונה למלחמה ולכן קרסו אבני היסוד עליהן הושתת ביטחון ישראל - ההרתעה, ההתרעה וההכרעה. התחושה הזו יצרה במקרים מסוימים ממד משמעותי של לחץ מיותר, שבלט במיוחד במקרה של שר הביטחון. התייחסויותיו האפוקליפטיות לגורל המדינה במהלך היום השני למלחמה גבו מחיר כבד והיו עלולות לגבות מחיר גבוה הרבה יותר לולא עמדו בפרץ ראש הממשלה והרמטכ"ל.

מידת אחריותו של אלעזר לכשלים האלה הייתה מוגבלת. עד בוקר 5 באוקטובר לא הייתה לו סיבה לפקפק בהערכות המודיעין, לפיהן המצרים מקיימים תרגיל רחב ממדים בתעלה והסורים מתגברים את כוחם ברמת הגולן בשל חשש מפעולה של צה"ל. גם הוא וגם שר הביטחון היו משוכנעים שהערכה זו נשענת, בין השאר, על אמצעי האיסוף המיוחדים של אמ"ן, במיוחד שני מתקני האזנה שנקראו "רמי" ו"גדי" שלאור הישגיהם בעבר נחשבו גם באמ"ן וגם בין מקבלי ההחלטות ל"פוליסת הביטוח הלאומי" של מדינת ישראל למקרה של מתקפת פתע. בפועל, ראש אמ"ן, שהיה משוכנע כי מלחמה לא תפרוץ וחשש לחשיפת האמצעים אם יופעלו, אסר על הפעלתם. במקביל הוא נתן לרמטכ"ל ולשר הביטחון להבין שהאמצעים פועלים ואינם מניבים מידע התרעתי. בדיוני 5 באוקטובר חזר אלעזר כמה

10 אורי בר־יוסף, **מלחמה משלו: חיל האוויר במלחמת יום הכיפורים**, דביר, 2021, עמ' 79-116 (להלן: בר־יוסף, **מלחמה משלו**).

פעמים על ביטחונו שאין אפשרות כי מצרים וסוריה ייצאו למלחמה מבלי שאמ"ן יקבל אינדיקציה לכך. באומרו זאת הוא לא ידע שהמקור המרכזי לאינדיקציות כאלה אינו מופעל בפקודת ראש אמ"ן.[11]

בבוקר יום המלחמה, זמן קצר לאחר שהגיעה התרעת המוסד, נתן אלעזר פקודה לאלופי פיקוד הדרום ופיקוד הצפון להכין את הפיקודים למלחמה היום. גונן, בשל החשש הערטילאי מהסלמה, נתן על דעת עצמו את הפקודה לא להזיז אף טנק עד השעה 16:00. הרמטכ"ל, שעיקר מעייניו היו נתונים לגיוס המילואים, מכה מקדימה ותכנון השלבים הבאים של המלחמה, היה משוכנע שפיקוד הדרום אכן נערך למלחמה, וכפי שהעיד הרל"ש שלו, אבנר שלו, "דדו לא חלם שהוא [גונן] לא פורס את הכוח".[12] כך גם עם מפקד חיל האוויר, שעימו סיכם על ביצוע "מכה מקבילה" מייד עם הפתיחה באש. הרמטכ"ל היה משוכנע כי החיל עומד מוכן לבצע זאת ולכן הגיע למוצב השליטה של חיל האוויר (המשל"ט), מייד עם קבלת הידיעות הראשונות על המתקפה בגולן. להוותו התברר שפלד, כאמור, נתן פקודות להחליף חימוש ולכן חיל האוויר אינו יכול לצאת למבצע.

התוצאה המצרפית של הכשלים האלה הייתה יצירה של רמת החיכוך הגבוהה ביותר שעימה התמודד רמטכ"ל צה"ל אי־פעם. חיכוך, במובנו הקלאוזביציייני, הוא סך התקלות שגורמות לפער בין תוכניות המלחמה למציאות בשטח. הפער שנוצר בין תוכניות המלחמה של צה"ל למציאות בחזיתות עם פתיחתה היה חסר תקדים וקשה ביותר לגישור.

11 בר-יוסף, **התאוששות**, עמ' 74-77, 103, 136-137, 153-155, 160, 163, 164, 166; אל הוועדה לחקירת מלחמת יום הכיפורים, מאת אל"ם מנחם דגלי, רמ"ח איסוף-אמ"ן, 6 ינואר 74', הנידון: "אי ניצול מקור צמרת מודיעיני ערב מלחמת יום הכיפורים", ארכיון צה"ל (להלן: א"צ), תיק אל"ם מנחם דגלי; ועדת אגרנט—מוצגים, "מגע עם המקורות", עמ' 163, א"צ 131-383/1975; **עדות שר הביטחון משה דיין בפני ועדת אגרנט**, 4 בפברואר 1974, בוקר, עמ' 4179, 4177, א"צ; **עדות דוד אלעזר בפני ועדת אגרנט**, 29 בינואר 1974, עמ' 3827, 3828, 3906, א"צ; חנוך ברטוב, **דדו: 48 שנה ועוד 20 יום**, דביר, 2002, עמ' 322 (להלן: ברטוב, **דדו**); יואל בן־פורת, **נעילה**, ידיעות אחרונות, 1991, עמ' 103; אורי בר־יוסף, **הצופה שנרדם: הפתעת יום הכיפורים ומקורותיה**, זמורה ביתן, 2013, עמ' 270-271; אילת סנדרס, רובי ריזל ואורן קלמן, "ריאיון עם מר אבנר שלו", **ישראלים**, כרך 5, 2013, עמ' 5-51, 35-36 (להלן: סנדרס, ריזל וקלמן, **ריאיון עם אבנר שלו**).

12 מחלקת היסטוריה, **תחקיר תא"ל אבנר שלו בנושא בוקר ה־6 באוקטובר 1973**, 9 בינואר 1978, עמ' 34, א"צ 92-264/2016 https://archive.kippur-center.org/idf-archive-files/2016-264-92.pdf ועדת אגרנט ביקרה את הרמטכ"ל אלעזר על שלא ירד לפרטי הפריסה בפיקודים ותחת זאת התרכז בתכנון מתקפות־הנגד (**דו"ח ועדת אגרנט**, עמ' 40).

עוצמת החיכוך נבעה לא רק מההפתעה מכך שהמלחמה פרצה ללא ההתרעה במועד, ומכך שהחלה ארבע שעות לפני השעה שבה ציפו לתחילתה, אלא גם מתהפוכותיה. בחזית האווירית, בניגוד לצפוי, לא נבלמו מתקפות האוויר הערביות ברגעי המלחמה הראשונים, לא הושמד חיל האוויר הסורי, ולא הושמדו מערכי טילי הקרקע-אוויר בסוריה ובמצרים. חיל האוויר לא הגיע לעליונות אווירית בתוך 48 שעות ולא הצליח להגיש סיוע יעיל ללוחמת היבשה לאורך רוב המלחמה. חזית הצפון התחילה את המלחמה במגננה יעילה יחסית עד לשעות הערב, המשיכה בפרימת הגזרה הדרומית, הבקעתה וקריסתה בשעות הלילה, והסתיימה משעות הבוקר המאוחרות של 7 באוקטובר בהגעה מוקדם מהצפוי של כוחות מילואים ראשונים, שהצליחו לבלום באופן יעיל את ההתקדמות הסורית. גם המשך הלחימה שם לא נעדר תפניות דרמטיות, החל מהקרב הכאוטי בנַפח ב־7 באוקטובר וכלה בקרב בעמק הבכא ב־9 באוקטובר, שגם הוא היה רב תהפוכות.

סיפור המלחמה בחזית הדרום היה דומה. מעוזי קו בר־לב כותרו בשעות המלחמה הראשונות וחלקם נפלו, והטנקים שנועדו לבלום את הצליחה המצרית ולספק הגנה למעוזים נתקלו בחיילי חי"ר מצוידים היטב בנשק נגד טנקים (נ"ט) שעשו בהם שמות. בכירי אמ"ן, שהמעיטו בערך האיום המצרי לפני פרוץ המלחמה, עברו לקיצוניות השנייה והפכו מתקפת שריון גדולה לעבר המעברים לאיום מיידי המחייב נסיגה כוללת של כוחות צה"ל לעומק סיני. חשיבה מחדש באמ"ן עם הגעת אוגדות המילואים לחזית מוקדם מהצפוי ייצבה את המצב לקראת ערבו של 7 באוקטובר. ואז, כשנדמה היה שהחזית יוצאת מהמשבר, בא שבר נוסף עם כישלון מתקפת־הנגד ב־8 באוקטובר, ויום אחר כך עוד שבר עם מתקפת־נגד בלתי מתואמת שיזם מפקד אוגדה 143.

מלחמת יום הכיפורים הייתה גם המלחמה האינטנסיבית ביותר לא רק בתולדות ישראל אלא בהיסטוריה הצבאית העולמית שלאחר 1945. אובדן 600 הטנקים הסוריים בשני ימי הלחימה הראשונים ואובדן 3,000 טנקים בתוך פחות משלושה שבועות היו אירועים צבאיים גדולים גם בממדי המלחמה הגדולה בהיסטוריה. בקרב השריון הגדול ביותר שנערך במלחמת העולם השנייה, קרב קוּרסק בחזית המזרחית ב־1943, איבדו הצבא האדום והצבא הגרמני יחדיו מעל 3,500 טנקים במערכה שנמשכה יותר משבעה שבועות. בשום קרב אחר באותה מלחמה או אחריה לא אבדו טנקים רבים כל כך כמו ב־20 ימי הלחימה באוקטובר 1973. כך גם לגבי הלחימה באוויר; מאז 1945 לא הייתה מלחמה, זולת מלחמת יום הכיפורים, שבה

איבדו הצדדים הלוחמים למעלה מ־650 מטוסי קרב בפרק זמן של פחות משלושה שבועות.

על רמת החיכוך הגבוהה, סביבה עתירת תפניות ואינטנסיביות המלחמה נוספה בימים הראשונים התחושה שגורל המדינה מוטל על הכף. כל אלה יצרו עומס חסר תקדים על מקבלי ההחלטות. מי שנשא בעיקר העול היה הרמטכ"ל, וגם הפעם בשל התפתחות שלא נחזתה מראש.

מאז התמנה דיין לשר הביטחון ביוני 1967, ההיררכיה בצמרת הביטחונית הייתה ברורה. כשר כריזמטי ופופולרי, רמטכ"ל עתיר תהילה בעל הבנה מצוינת וחשיבה עצמאית בנושאים צבאיים, דיין היה לא רק סמל לביטחון ישראל אלא גם הסמכות העליונה במדינה בתחום זה. הרמטכ"לים ששירתו תחתיו - יצחק רבין, חיים בר־לב ודוד אלעזר - נחשבו אנשי צבא טובים, אבל באופן רשמי ובאופן לא רשמי הם הכירו בבכירותו. ההיררכיה הזו זועזעה ב־7 באוקטובר, כאשר חל פיחות משמעותי במעמדו של דיין, לאחר שבהשפעת האירועים התחיל לבטא בצורה ברורה חרדה לגורל "הבית השלישי". הלך הרוח הזה גרם לא רק להחלטות מבצעיות מוטעות כדוגמת הפסקת מבצע "תגר", ויציאה ללא הכנה למבצע "דוגמן" וללחץ לביצוע נסיגה משמעותית בסיני, אלא קיבל ביטוי גם בישיבת קבינט עם ראש הממשלה, סגנה יגאל אלון והשר ללא תיק ישראל גלילי. בדיון פרס דיין חזון נכאים על יכולתו של צה"ל להתמודד עם צבאות ערב, ובסופו הוא הציע הצעות פעולה קיצוניות שנדחו על ידי ראש הממשלה. אווירת הייאוש שהשרה סימנה את קו פרשת המים במעמדו. מנקודה זו ואילך נשאה ראש הממשלה את עיניה אל הרמטכ"ל כסמכות העליונה בדרך ניהול המלחמה, וכך היא וגם דיין עצמו קיבלו את שיקול דעתו לכל אורכה. למעמד החדש היה גם מחיר. בין אם אלעזר היה מודע לכך או לא, כובד המשקל של כל אחת מהחלטותיו גדל עתה וכך גם הלחץ שהופעל עליו.

הרמטכ"ל – קווים לאישיותו

באוקטובר 1973 היה אלעזר רמטכ"ל מנוסה ששימש בתפקיד כבר קרוב לשנתיים. קודם לכן היה מפקד גיסות השריון, אלוף פיקוד הצפון וראש אג"ם. שורת התפקידים הזו הקנתה לו ניסיון עשיר בכל תחומי הפעילות של צבא היבשה. בבואו להתמודד עם המצב הביטחוני המסוכן ביותר מאז 1948, בלטו אצלו שלוש יכולות מרשימות שתרמו, לצד איכותו המצוינת של צה"ל, לתהליך ההתאוששות יוצא הדופן במלחמה.

הראשונה שבהן הייתה כושר שיפוט מצוין, אינסטינקטיבי במידה לא קטנה. קרל פון קלאוזביץ ראה ביכולת הזו משום גורם מפתח בקביעת תוצאת המלחמה:

> **כל המפקדים הדגולים פעלו על סמך אינסטינקט, והעובדה שהאינסטינקט שלהם הוכח תמיד כשקול הוא בחלקו תוצאה של גדולה וגאונות הטבועות בדמם. ככל שמה שנדרש הוא פעולה, כך זה יהיה תמיד ואין צורך בדבר נוסף. אבל כאשר אין זה הדבר היחיד העומד על הפרק ויש גם צורך לשכנע את האחרים בדיון, נדרשות החלטות חדות שהקשר ביניהן הוא ברור. רק למעטים יש את הכישורים הנדרשים לכך ולכן רוב הדיונים הופכים להיות חילופי מהלומות מילוליות שמותירות כל אדם דבק בעמדותיו או בהסכמה לשם הסכמה ופשרה חסרת תועלת.**[13]

המרכזיות שקלאוזביץ ייחס למרכיב הגאונות נתקלה בביקורת של בן דורו, אנטואן אנרי ז'ומיני, שסבר כי אין לסמוך על יכולותיו האישיות של המצביא, והפתרון הנכון הוא בניית מטה מקצועי והשגת מודיעין איכותי.[14] יש בכך הרבה מן האמת, אבל קצב קבלת ההחלטות וערפל הקרב הסמיך, במיוחד בימים הראשונים של מלחמת יום הכיפורים, לא אפשרו לאלעזר להישען על מרכיבים אלה. ולכן, גם אם הוא לא ניחן בגאונות יוצאת הדופן של מנהיגים כמו אלכסנדר הגדול, יוליוס קיסר או נפוליון שהיו הדוגמה לתפיסת המפקד הדגול בראייתו של קלאוזביץ, האינטואיציה שלו הייתה מספקת. כפי שנראה להלן, היא אפשרה לו לעשות פחות טעויות שיפוט מכל אחד אחר, החל בשר הביטחון, עבור דרך סגן הרמטכ"ל, אלופי הפיקודים, מפקד חיל האוויר וראש אמ"ן, וכלה במפקדי האוגדות.

מרכיב שני שבלט בכושר המצביאות של אלעזר במלחמה היה האמונה הבלתי מתפשרת בניצחון. אין ספק שהאמונה הזו הייתה טבועה אף היא בדמו, אבל היא הייתה גם פרי ניסיונו כלוחם, במיוחד במלחמת העצמאות שאותה התחיל כמפקד מחלקה בפלמ"ח וסיים כמפקד הגדוד הרביעי של חטיבת הראל. בפלמ"ח נפוצה האמירה, שמקורה כנראה בצבא האדום: "כשהגשם יורד גם האויב נרטב". אלעזר נשא את הלקח הזה על בשרו

13 Carl Von Clausewitz, *On War*, Princeton NJ, Princeton UP, 1984, p. 71.

14 לדיון תמציתי בתפיסות קלאוזביץ וז'ומיני את מהות תפקידו של המצביא במלחמה, ראו: מיכאל הנדל, **גדולי המחשבה הצבאית הקלסית**, מערכות, 2011, עמ' 283-287.

בעקבות קרב סן סימון, אחד הקרבות הקשים ביותר במלחמה. בשלב מסוים בקרב נדמה היה שלא נותרה ברירה אלא אחת - לאפשר למי שמסוגל לכך לסגת, והמפקדים יפוצצו על עצמם ועל הפצועים שיישארו את כותלי הבניין בו היו נצורים. רק ברגע האחרון, כאשר נדמה היה שכלו כל הקיצין, החלה נסיגת הכוחות הערביים שגם הם הותשו והקרב הסתיים בניצחון. אורי בן ארי, ראש המטה של פיקוד הדרום במלחמת יום הכיפורים, היה אחד המפקדים הבולטים בקרב, ולהערכתו "היה זה אחד הקרבות שעיצבו את דמותו [של אלעזר] ואיפשרו לו להתפתח כפי שהתפתח".[15] אלעזר עצמו תימצת 20 שנה אחר כך את המורשת שהותיר בו הקרב: "כאשר אתה נתון בקרב קשה ואכזרי, עליך לזכור תמיד שגם האויב במצב קשה כמוך. אם לא תוותר אתה, יוותר האויב. מי שיחזיק מעמד ברגע הקשה, הוא יזכה".[16] הלקח הזה עמד בירכתי תודעתו במצבים קשים במיוחד בתחילת מלחמת יום הכיפורים ותרם לנחישותו שלא לוותר.

הרמטכ"ל דוד אלעזר במסוק בדרכו לגזרה הדרומית (צלם: דוד רובינגר; באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית). תכונותיו האישיות של דדו השפיעו רבות על ניהול המערכה.

15 ברטוב, **דדו**, עמ' 64.

16 עדית זרטל, "האיש שלנו בצפון", **דבר השבוע**, 6 בדצמבר 1968, עמ' 4-5.

לצד כושר השיפוט והנחישות בלט אצל אלעזר קו אופי נוסף: הוא לא חשב שכל חוכמת העולם נפלה לידיו, והיה פתוח לשמוע ולהטמיע דעות השונות מדעתו. לכן הקפיד לקחת לדיונים בקבינט בזמן המלחמה את סגנו, במיוחד כאשר היו חלוקים בדעתם, ולכן ביקש מהכפופים לו שיציגו דעה אחרת משלו כדי לפתוח את מרחב הדיון. הפתיחות הזו בלטה בתנאי הלחץ שבהם היה צריך לקבל החלטות. כך, למשל, בדיון בבור ב־11 באוקטובר שבו עמדה על הפרק אפשרות שישראל תבקש הפסקת אש, אלעזר הציג והסביר את עמדתו, ואז פנה לסובבים אותו: "אם יש רעיונות יותר טובים, אני אשמח ואתם לא יודעים כמה אני אשמח אם יש רעיונות טובים מזה. אז נשמע אתכם". כאשר זעירא חלק על הערכתו שהמצב ילך ויחמיר, אמר הרמטכ"ל: "או - זה חשוב", וכאשר זעירא חזר וציין שאינו מסכים איתו, אמר אלעזר: "זה הדבר הכי חשוב".[17]

הפתיחות הזו מצאה לה ביטוי גם בחופש הפעולה שנתן לכפופים לו, בהם ראה את המומחים בתחומם. בעדותו בוועדת אגרנט הסביר שכפי שאף אחד מעליו לא הכתיב לו כיצד לפרוס כוחות ולהשתמש בהם כאשר היה אלוף פיקוד הצפון במלחמת ששת הימים, כך הוא לא חשב שהוא צריך להיכנס לפרטי ההיערכות שהיו באחריותו של כל אלוף פיקוד בבוקר יום המלחמה, "כי אלוף פיקוד הוא האיש המוסמך ביותר לפרוס כוח, להחליט איפה הוא תופס, עם כמה".[18] סגנון פיקודי כזה - מתן חבל ארוך - אפשרי בתנאי שהכפופים לו אכן ראויים לאמון שניתן בהם ויודעים מה עליהם לעשות. לא כך היה במקרה של ראש אמ"ן, שלא סיפר לממונים עליו את האמת ומנע מהם מידע חיוני, ולא כך היה עם גונן ופלד שהתקשו לתפקד בתנאים שנוצרו בבוקר יום המלחמה הראשון וגם אחר כך. ואכן לצד חשיבות נכונותו לקבל עמדות אחרים, נטייתו של אלעזר לסמוך על כושר השיפוט והביצוע של הכפופים לו הייתה נקודת התורפה העיקרית של מצביאותו לפני המלחמה ובמהלכה.

17 **יומן הרמטכ"ל**, 11 באוקטובר 1973, א"צ, עמ' 62/119, 66/119.

18 **עדות אלעזר בפני ועדת אגרנט**, ישיבה ע"ה, 3 בפברואר 1974, א"צ, עמ' 4093-4094.

ההחלטות

נקודת המוצא לדיון זה היא שצה"ל של מלחמת יום הכיפורים היה צבא מצוין, מאומן ומצויד היטב ועתיר ניסיון קרבי. מפקדיו היו טובים ונחושים ורובם השכילו לסגל, בתוך זמן קצר, את תוכניות המלחמה למציאות הכאוטית שנוצרה עם תחילתה. שורת המפקדים האלה כללה את אלוף פיקוד הצפון, יצחק חופי, את רוב מפקדי האוגדות בשתי החזיתות וכן מפקדי חטיבות מצוינים, דוגמת אמנון רשף בדרום ואורי אור בצפון. אבל גם בשל תפקידו וגם בשל תפקודו, החשוב והבולט מכולם היה הרמטכ"ל דוד אלעזר, ובחינת איכות ההחלטות שקיבל בשבוע המלחמה הראשון מראה זאת. אין זה אומר שתפקודו היה נקי מטעויות, אבל הוא עשה טעויות מועטות מכל אחד אחר, ובכך ייחודו ותרומתו הרבה להתאוששות צה"ל במלחמה.

הימים שבין כסה לעשור היו הפעם השלישית מאז נכנס אלעזר לתפקידו כרמטכ"ל שעל הפרק עמדה אפשרות חידוש האש בחזית המצרית. הראשונה הייתה בסוף 1972, עם הגעת דיווחים מפורטים מאשרף מרואן, בכיר מקורות המוסד במצרים, על החלטת הנשיא אנואר סאדאת לפעול בהקדם בחזית התעלה; השנייה הייתה באפריל 1973, כאשר מקורות מוסד שונים התריעו על כוונה מצרית־סורית לצאת למלחמה כוללת במאי. בשני המקרים נוצרה מודעות גבוהה לאיום הן בדרג המדיני והן בצה"ל, וחרף הערכת אמ"ן כי מצרים לא תצא למלחמה ננקטו צעדים שונים לקדם את פני הרעה.[19] בסוף 1972 ניצל אלעזר את התפתחות האיום כדי להוריד מעל הפרק את קיצור השירות הסדיר. באביב 1973 הוא החליט, בתמיכת שר הביטחון, על ביצוע תוכנית "כחול לבן" להעצמת יכולתו של צה"ל לקראת מלחמה קרובה. לתהליך ההתכוננות באחריות סגן הרמטכ"ל, ישראל טל, היו "חשיבות עצומה והשפעה ניכרת" על מוכנות הצבא למלחמה ביום הכיפורים.[20]

19 ההתרעה בסוף 1972 שיקפה את החלטת סאדאת מסוף אוקטובר לפתוח במלחמה בלי להמתין לאמצעי לחימה נוספים. התרעות אפריל שיקפו בוודאות גבוהה כוונה מצרית לצאת למלחמה במאי, אך זו נדחתה בשל אי־מוכנות סורית בתחום הנ"מ, וכנראה גם בשל לחץ סובייטי שלא ליצור משבר לפני ועידת הפסגה עם ארצות הברית שנועדה לחודש יוני.

20 מאיר פינקל, **הרמטכ"ל: מחקר השוואתי של שישה היבטים בתפקודו של מפקד הצבא**, מודן, 2018, עמ' 26 (להלן: פינקל, **הרמטכ"ל**).

בניגוד לשתי הכוננויות הקודמות, המתיחות שהובילה למלחמה לא הייתה תוצר של התרעות מוסד רבות עוצמה על כוונות מלחמה, אלא תוצאה של תהליך היערכות להתקפה בשתי החזיתות, והמידע על כך הגיע בעיקר מאמצעי האיסוף של אמ"ן. לכן היה למודיעין הצבאי - שב־1973 היה עדיין המעריך הלאומי היחיד - לא רק מונופול על הערכת המידע אלא גם על עצם המידע שיגיע למקבלי ההחלטות.

תהליך בניין הכוח הסורי החל באוגוסט 1973 מבלי שלאמ"ן היה הסבר טוב לכך. לאחר הקרב האווירי הגדול ב־13 בספטמבר שבו הופלו 12 מטוסים סוריים, הוסבר התגבור הנמשך בחשש סורי מפני מכה ישראלית או כוונה סורית לבצע מתקפה מוגבלת ברמת הגולן כנקמה על הקרב האווירי. בחזית התעלה רוב המערך למלחמה היה מוכן זה זמן רב, וההיערכות המשמעותית שהחלה בשבוע האחרון של ספטמבר הוסברה בתרגיל, אחד בסדרה ארוכה, שנועד להתחיל ב־1 באוקטובר. הערכת המודיעין של "כוננות בצפון" ו"תרגיל בדרום" נותרה על כנה לפחות עד 5 באוקטובר.

הערכה זו, שהוצגה בצורה ברורה וחותכת במסמכי אמ"ן ובהערכות בעל פה, הייתה מקובלת על הרמטכ"ל ועל הדרג המדיני. למרות זאת, ובשל חשש מפעולה סורית, תוגברה, בלחצו של דיין, חזית הגולן בכוחות נוספים, בעיקר של חטיבה 7. מנגד, חזית הדרום לא עוררה תשומת לב. כאשר נשאל בידי חברי ועדת אגרנט מדוע לא ביקר בחזית התעלה עם עליית המתח השיב אלעזר: "בשבילי השבוע הזה בפיקוד הדרום, בין ה־1 ל־6 באוקטובר, נחשב לשבוע הכי נורמלי. אני לא מבחין בשום דבר יוצא דופן".[21]

5 באוקטובר: כוננות ג'

השגרה הזו נשברה בבוקר 5 באוקטובר כאשר על שולחנו של הרמטכ"ל הונחו ממצאי גיחת צילום מהיום הקודם. זו הייתה הגיחה המוצלחת הראשונה בחזית התעלה זה עשרה ימים, והתצלומים הראו היערכות מצרית חסרת תקדים. במקביל, במהלך הלילה התברר שברית המועצות החלה להפעיל רכבת אווירית שיועדה לפינוי סגל היועצים והמדריכים ששלחה לסייע לצבאות מצרים וסוריה ובני משפחותיהם. את ממצאי גיחת

21 **עדות רב אלוף דוד אלעזר, הרמטכ"ל, בפני ועדת אגרנט**, 21 בפברואר 1974, עמ' 5775, א"צ: https://archive.kippur-center.org/agranat-commission-testimonies/David-Elazar-10-21.2.1974.pdf

הצילום ואת הפינוי החפוז לא היה ניתן להסביר בתרגיל. אמ״ן אמנם לא שינה עדיין את הערכתו כי מלחמה אינה עומדת על הפרק, וזעירא סירב גם באותו בוקר להפעיל את אמצעי האיסוף המיוחדים, אבל אצל אלעזר ניכר שינוי: הוא שאל את ראש אמ״ן אם יש הוכחות שהמצרים והסורים אינם מתכוונים לתקוף וקיבל תשובה בלתי מספקת מבחינתו. על אף שקבע בדיוני הבוקר כי אינו שולל את הערכת אמ״ן, הוא החליט שהמצב מחייב להעלות את כוננות הצבא הסדיר לרמה העליונה ולתגבר באמצעות כל הכוחות הסדירים את הקווים.[22]

ההחלטה הזו, הראשונה בשרשרת ההחלטות של הרמטכ״ל במלחמת יום הכיפורים, ראויה לציון משלוש סיבות: ראשית, היא שיקפה מפנה חד מהמדיניות שננקטה עד לאותו בוקר, שבמסגרתה תוגברה חלקית חזית הגולן אבל לא ננקטו צעדים משמעותיים נוספים. החלטת הרמטכ״ל הביאה לכך שהיערכות הצבא למלחמה בשתי חזיתות, כולל הכנת התשתיות לגיוס המילואים, החלה יותר מיממה לפני הפתיחה באש. שנית, ההחלטה התקבלה חרף הערכת אמ״ן וכאשר הרמטכ״ל משוכנע, מתוך היכרות טובה עם יכולות האיסוף של אמ״ן, שאם המצרים והסורים ייצאו למלחמה, יתקבלו אינדיקציות התרעתיות שיאפשרו את גיוס המילואים. שלישית, בחלוקת העבודה בין הרמטכ״ל לדרג האזרחי שמעליו, לרמטכ״ל היה שמור המונופול על הפעלת הצבא הסדיר, אך גיוס מילואים כולל היה יכול להתבצע רק באישור הממשלה. אלעזר לא דרש זאת גם בשל הערכת אמ״ן, גם משום הביטחון שיכולות האיסוף של אמ״ן יביאו אינדיקציות למלחמה קודם שתפרוץ, וגם בשל המודעות לכך שבאווירת הבחירות המתקרבות גיוס מילואים פתאומי ללא הכנה מתאימה לא יקבל את אישור הדרג המדיני.[23]

6 באוקטובר: מלחמה היום

לקראת שחר 6 באוקטובר הגיעה התרעת המלחמה של אשרף מרואן. הרמטכ״ל קיבל אותה בשעה 04:30, ובניגוד לשר הביטחון וראש אמ״ן שהמשיכו לפקפק בכך שהמלחמה אכן עומדת לפרוץ, הוא התייחס מעתה

---

22 גדי זוהר, שליש הרמטכ"ל, **הערכת מצב אצל הרמטכ"ל בתאריך 5.10.1973**, א"צ 4-11/2016. https://archive.kippur-center.org/idf-archive-files/11-4-2016.pdf

23 רל"ש הרמטכ"ל, אבנר שלו, ציין כי עניין הבחירות ריחף כל הזמן בחדרי הדיונים, והחשש היה מפני גיוס מילואים ללא הכנה של דעת הקהל. במצב כזה, אם לא תפרוץ מלחמה ייראו מנהיגי המדינה כ"אנשים רעועי עצבים". ראו: סנדרס, ריזל וקלמן, **ריאיון עם אבנר שלו**, עמ' 5-51, 28-29.

ואילך ל"מלחמה היום" כנתון. הביטוי הברור לכך היו לא רק פקודותיו לאלופים להיכון למלחמה היום, אלא גם דרישתו לגיוס מילואים מסיבי ולקבלת אישור מהדרג המדיני למכה מקדימה של חיל האוויר. הבקשה למכה מקדימה עלתה באותו בוקר מכיוון שבהיעדר התרעה נתפס צה"ל בלתי מוכן למתקפה הערבית. תוכניות ותרחישי המלחמה הניחו עד אז שצה"ל יקבל התרעה, ייערך בגבולות לבלימה ולא יכה מכה מקדימה, אלא אם תיווצר הזדמנות טובה לכך.

בדיון עימו שהחל בשעה 06:00 דחה שר הביטחון דיין את שתי דרישותיו של הרמטכ"ל. הוא הסכים לגיוס מוגבל של שתי אוגדות מילואים בלבד לצורכי הגנה אך, כפי שנקבע יום קודם בישיבת ממשלה וכפי שהוא עצמו ציין, גיוס בפועל דרש גם את אישור ראש הממשלה.[24] מסיבותיו הוא, דיין לא דרש דיון כזה מיידית.[25] בדיון אצל ראש הממשלה שהחל בשעה 08:00 חזר אלעזר על דרישותיו. בערך ב־09:00 אישרה גולדה מאיר גיוס מילואים חלקי ומייד אחר כך גיוס מקיף יותר, והגיוס החל. הדרישה לאישור מכה מקדימה - נדחתה.[26] כאשר הבין אלעזר שהדחייה סופית, הוא העלה את החלופה: תקיפת חיל האוויר הסורי מייד עם הפתיחה באש על פי תוכנית "נגיחה יא", שחיל האוויר הכין כמכה מקדימה. הדרג המדיני לא הביע התנגדות לכך. הרמטכ"ל הבהיר את כוונתו למפקד חיל האוויר שהיה אמור להשאיר את החיל ערוך לביצוע, ולשר הביטחון הוא אמר: "נהיה מוכנים אחרי פגז ראשון שלהם. להודיע לי ואפשר לעלות על כל חיל האוויר הסורי". דברים דומים אמר גם לסגנו: "מכה מונעת ירדה, אבל לא לגמרי. אם יתקפו נוכל לתקוף עם חיל האוויר".[27]

החלטות מלחמה ראשונות

עם תחילת המלחמה התברר לרמטכ"ל כי דבר לא נותר מהמכה המקבילה שחיל האוויר היה אמור לבצע עם הפתיחה באש. בתוך זמן קצר החלו להגיע

24 "6.10.73", [כנראה] תרשומת שליש שר הביטחון, א"צ: https://archive.kippur-center.org/discussions/d-md-06101973-0545.pdf

25 לדיון בסוגיה זו, ראו: בר־יוסף, **התאוששות**, עמ' 189 והערות 410, 411 בעמ' 360.

26 **סיכום התייעצות אצל ראש הממשלה, תל אביב. יום כיפור. 6.10.73, שעה 08:05**, א"צ 348/383/1975: https://archive.kippur-center.org/discussions/d-pm-06101973-0805.pdf

27 **יומן הרמטכ"ל, 6.10.73**, א"צ 348-343/1975, עמ' 12: https://kippur-center.nyc3.digitaloceanspaces.com/vaada/1975-383-348.pdf

דיווחים מחזית התעלה על צליחה מסיבית מצרית ועל מעוזים ראשונים שכותרו. ככל הידוע, בבור עדיין לא היו מודעים לכך שבשל פקודתו של גונן אוגדת סיני לא נערכה כלל לבלימה, אבל חומרת המצב הלכה והתבררה. היא הפכה קודרת עוד יותר בשל דיווח מודיעיני שלפיו דיוויזיה 4, אחת משתי דיוויזיות השריון המצריות שנועדו לחצות את תעלת סואץ ולפרוץ לכיוון מעברי הגידי והמיתלה, התחילה להתקדם בשעה 16:00. ראש אמ"ן העריך בקד"ם (קבוצת דיון) רמטכ"ל שהתכנס ב־18:35 שבכוונת המצרים להגיע למעברים למחרת ושם להתארגן להגנה או לשלב המתקפה הבא. אף שתוקן על ידי ראש ענף 6,[28] החשש ממתקפת שריון מיידית המשיך לעמוד כאיום מרכזי קרוב ל־24 שעות נוספות. בפועל, המידע שעמד לרשות אמ"ן על תוכניות המלחמה המצריות וסקירות אמ"ן על תוכניות אלה, כמו גם הערכה ראלית של כושר הפעולה של הצבא המצרי, היו צריכים להוביל למסקנה שאין בידיו הכוונה והיכולת לצלוח עם חמש דיוויזיות חי"ר, לבסס ראש גשר רחב ולצאת למתקפה עם שתי דיוויזיות שריון בתוך 24 שעות. נראה שתחת לחץ האירועים - כל זה נשכח. בפועל, כפי שהתברר אחר כך, האלמנטים מדיוויזיה 4 שתנועתם זוהתה קודמו לצורך הגנה על ראשי הגשר, וההערכות על המשך המתקפה היו מוקדמות מדי.[29]

מול התמונה הקודרת בחזית הדרום, ועל אף שכבר הגיעו ידיעות ראשונות על נפילת מוצב החרמון, נראה בשעות הלחימה הראשונות שהבלימה בצפון מתנהלת היטב. הרמטכ"ל נדרש בשלב זה לקבל שתי החלטות מרכזיות: היכן יתבצע המאמץ העיקרי של חיל האוויר בפתיחת יום המלחמה הבא, ולאיזו חזית לשלוח את אוגדה 146, אוגדת העתודה הצה"לית בפיקודו של מוסה פלד. בשעה 21:00, המועד שבו היה על חיל האוויר להתחיל את הכנותיו, התחזק הרושם שהבעיה המרכזית היא בחזית התעלה; וזאת במידה לא מועטה בשל דיווחי אמ"ן על כך ששתי דיוויזיות השריון המצריות עלולות לחצות לתוך סיני במהלך הלילה. מעט אחרי השעה 21:00 אישר הרמטכ"ל את התוכנית שהציג לפניו בני פלד, ולפיה חיל האוויר ייצא לתקיפת מערך הטילים המצרי (מבצע "תגר") למחרת בשעה 07:00.[30]

28 שמעון גולן, **מלחמה ביום הכיפורים: קבלת ההחלטות בפיקוד העליון במלחמת יום הכיפורים**, מודן, 2013, עמ' 301-319 (להלן: גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**).

29 **סיכום החזית המצרית שלב ב' לקראת 6.10.1973 שעה 14:00 עד 8.10.1973 שעה 08:00**, א"צ 156/1041/1984, עמ' 4.

30 גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 311-312, 331.

בה בעת הוחלט להמתין עם ההכרעה על הפעלת אוגדה 146 עד שתובהר תמונת המצב בחזיתות. לנוכח תמונת המצב באותן שעות, שתי ההחלטות נראות סבירות לגמרי.

7 באוקטובר, בוקר: עיקר המאמץ לצפון

במהלך ליל 7-6 באוקטובר השתנתה התמונה, וחומרת המצב בגזרה הדרומית של רמת הגולן הלכה והתבהרה. הגזרה הובקעה בשלוש נקודות, וכוחות סוריים משמעותיים חדרו לעומק השטח. מעט אחרי השעה 03:00 ניתנה הוראה לפנות את כל היישובים האזרחיים ברמה, ושר הביטחון ששמע על כך החליט לעלות לפיקוד בהר כנען. עוד לפני שהגיע הוא הבהיר ישירות למפקד חיל האוויר, כי בדרום הרמה אין כוחות להגנה, וחיל האוויר הוא הכוח היחיד המסוגל לגשר על הפער עד שיגיעו ראשוני המילואים. כאשר הגיע מעט אחרי 06:00 לחמ"ל הפיקוד, שמע מאלוף (במילי') דן לנר, מפקד אוגדת המילואים 210 שהייתה בתהליכי גיוס, ש"הלחימה בדרום [הרמה] נפסקה ואנחנו הפסדנו. אין לנו במה לעצור אותם".[31] על כך הוסיף עוזר אלוף הפיקוד, אל"ם (במילי') יששכר (ישכה) שדמי, מוותיקי צה"ל, "השאלה היא מה יהיה בעמק הירדן?! בדגניה אין היום בקבוקי מולוטוב. יש בקבוקי [יין] אליקאנט או בירה".[32]

דיין נדהם, שלח את שדמי לארגן את הגנת עמק הירדן מפני פלישה סורית והתחיל לדבר עם אלוף הפיקוד על "אפשרות נטישת רמת הגולן, פיצוץ גשרים אם נצטרך וכו'".[33] בשעה 06:42, כמה דקות לאחר ששלח את שדמי לדרכו, ניהל שר הביטחון שיחה נרגשת עם מפקד חיל האוויר, שלישית במניין באותו בוקר, והבהיר לו מה מוטל על הכף: "אם לא יהיו רביעיות [מטוסים] עד הצהריים, אז הם יפרצו לעמק הירדן [...] בציר הדרומי רק חיל האוויר יכול לטפל רצוף, אחרת הולך לא רק הגולן, אלא עמק הירדן".[34]

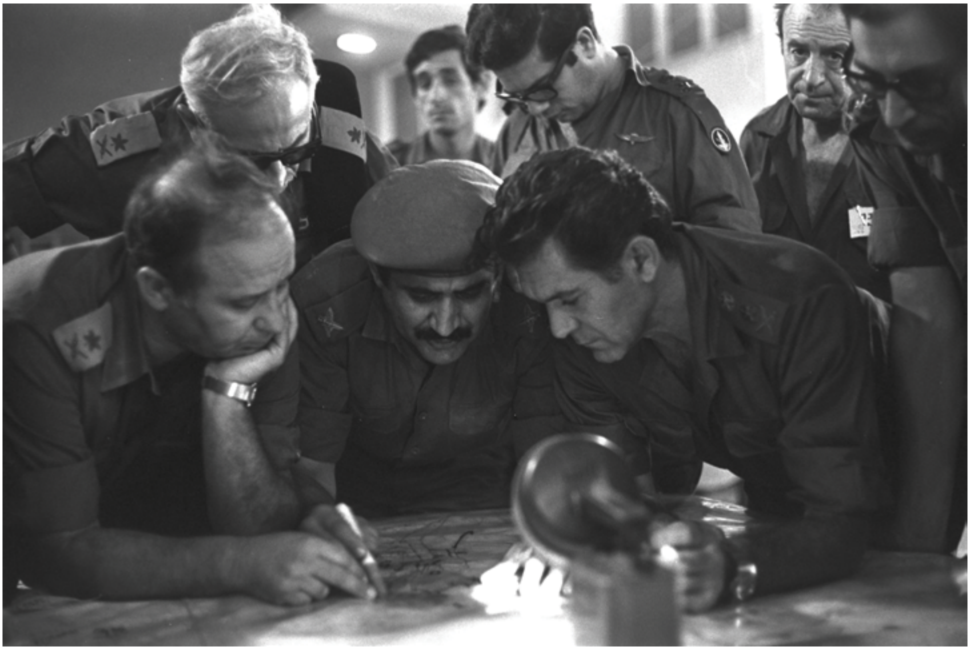
31 ברטוב, **דדו**, עמ' 408.

32 שם.

33 **מחלקת היסטוריה – צפון יממה II**, סיכום על סמך: יומן מבצעים חפ"ק פיקודי (כנען), יומן מבצעים אוגדה 36 (גפני), רישומי סא"ל אמיתי לביא, א"צ 387-2157/1986.
https://archive.kippur-center.org/idf-archive-files/1986-157-387.pdf
בשעות הבוקר המאוחרות של אותו יום, הטרקטורים של קיבוצי העמק כבר גררו תותחי נ"ט 37 מ"מ לעמדות. ראו: רפי נוי, **חי על הגבול**, סער, 2021, עמ' 114; דוד הלוי, **כנגד כל הסיכויים: אלוף מוסה פלד**, מודן, 2019, פרק י"א.

34 גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 360.

זה היה הרקע לשתיים מתוך ארבע ההחלטות המרכזיות שקיבל אלעזר באותו יום, הדרמטי בימי המלחמה. ההחלטה הראשונה, שהתקבלה בערך ב־06:30, הייתה לשלוח את רוב כוחות אוגדה 146 לחזית הגולן. כמה דקות אחר כך קיבל הרמטכ"ל טלפון מאלוף (במיל') רחבעם זאבי, שליווה את דיין לחפ"ק בהר כנען, ושמע ממנו שגם שר הביטחון מציע לשלוח את האוגדה לצפון.[35] לא כל האוגדה עלתה לשם; חטיבה 217 המצוידת בטנקי שוט קל נשלחה לתגבר את אוגדה 162 בחזית התעלה, וגדוד טנקי שרמן 268 של חטיבה 670 נשאר בחזית הירדנית. כוח הטנקים שהופנה לרמה הורכב מחטיבה 205 בפיקודו של יוסי פלד עם כ־60 טנקי שוט מטאור וגדוד הסיור האוגדתי 288, שמנה 20 טנקי שוט קל.

התייעצות בפיקוד הצפון, 10 באוקטובר 1973. רוכנים על המפה (מימין לשמאל) הרמטכ"ל דוד אלעזר, סגן מפקד פיקוד הצפון, תא"ל יקותיאל אדם, ואלוף הפיקוד יצחק (חקה) חופי. מאחוריו מפקד פיקוד מרכז, אלוף יונה אפרת (צלם: דוד רובינגר; באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית). אחת מהחלטותיו החשובות של הרמטכ"ל הייתה לשלוח את אוגדה 146 לקרבות הבלימה בחזית הצפון.

35 שם, עמ' 323, 358-359.

בד בבד עם ההחלטה הבהיר הרמטכ"ל לאלוף הפיקוד שעליו להימנע משימוש בכוחותיה של אוגדה 146 לצורכי בלימה או מתקפת־נגד, כדי שתוכל להגיע ל"ריכוז כוח מקסימלי" למתקפת־נגד בבוקר יום הלחימה הבא.[36] במבט לאחור, גם ההחלטה להעלות את עיקר האוגדה לצפון וגם ההחלטה לתת לה את הזמן שנדרש להתארגן למתקפה היו במקום ואפשרו את היציאה למתקפת־הנגד המוצלחת ב־8 באוקטובר.

ההחלטה השנייה שקיבל אלעזר באותו יום הביאה להפסקת מבצע תקיפת הטילים בתעלת סואץ ("תגר") ותקיפת מערך הטילים בגולן ("דוגמן") במקומו. זו הייתה אחת ההחלטות הגורליות במלחמה, ולטווח ארוך החשובה שבהן כיוון שהיא פגעה משמעותית ביכולתו של חיל האוויר לסייע ללוחמת היבשה. אלעזר אמנם היה זה שהחליט, אבל בפועל היא עוצבה על ידי שלושה גורמים נוספים.

גורם אחד היה שר הביטחון. אף כי דיין לא התערב ישירות בסוגיית המבצעים של חיל האוויר, הוא יצר את מעטפת הלחצים שבתוכה התנהל תהליך קבלת ההחלטות. בשחר 7 באוקטובר הוא היה עדיין הסמכות הביטחונית החשובה ביותר במדינה, וההערכות ששידר מחמ"ל פיקוד הצפון - לפיהן גורל רמת הגולן ועמק הירדן עומדים על הפרק וחיל האוויר הוא הכוח היחיד שיכול להושיע - היו עתירות השפעה.

הגורם השני היה מפקד חיל האוויר. כל אדם במקומו היה מושפע מהלחץ שחולל דיין אבל פלד, בניגוד לקודמו מוטי הוד שהיה עתיר ניסיון מבצעי ותפקד מצוין תחת לחץ, היה מפקד החיל רק חמישה חודשים והתקשה לפקד בנסיבות שנוצרו. האפשרות להפסיק את "תגר" ולבצע את "דוגמן" עלתה ביוזמתו בדיון חפוז שקיים עם הרמטכ"ל במשל"ט חיל האוויר מעט לפני השעה 06:00 בבוקר, וסוכם שההחלטה תתקבל עד השעה 07:45, לפי מצב העננות הצפוי בתעלה וברמת הגולן. למרות זאת, כבר בשעה 06:30 נתן פלד הוראה לראש מחלקת המבצעים שלו, גיורא פורמן, להפסיק את מבצע "תגר" שרק החל, כדי להפנות את חיל האוויר צפונה. פורמן ניסה להתנגד, בעיקר מכיוון שלא היה צורך להפסיק את המבצע שכן מספר המטוסים שניתן להפעיל בצפון היה מוגבל מאוד מלכתחילה; אך פלד סירב להקשיב לו.[37]

36 **יומן רל"ש הרמטכ"ל**, 7 באוקטובר 1973, עמ' 5, א"צ 389/383/1975.

37 בר-יוסף, **מלחמה משלו**, עמ' 131-134.

הגורם השלישי היה ראש ענף תקיפה במטה החיל ומי שנחשב לסמכות העליונה בחיל בנושא תקיפת מערכי הטילים, סא"ל אביהו בן־נון. מהקלטות הדיונים במשל"ט נשמע כמה פעמים קולו, המציע לבחון את ביצוע "דוגמן" במקום המשך "תגר", כדי לאפשר לחיל האוויר לתקוף ביעילות את השריון הסורי. לקראת השעה 07:00, כאשר הרמטכ"ל הגיע פעם נוספת למשל"ט כדי לבחון את ביצוע "דוגמן" במקום "תגר", אמר פלד שאם יעשה זאת הוא לא יוכל לסייע ללחימה ברמת הגולן עד השעה 12:00. כאן התערב בן־נון ואמר: "אם מבטלים את תגר 2 אפשר לעשות את מה שהרמטכ"ל מציע וגם את דוגמן אחרי ארבע שעות", ופלד אישר: "כן, זה מה שאני אומר".

הרמטכ"ל, שמלכתחילה סבר שסיוע יעיל לא יוכל להינתן באמ"ט (אזור מוגן טילים), קיבל בברכה את הצעתם של אנשי חיל האוויר ואישר: "יפה, זה במקום תגר 2". שבע דקות לאחר שנכנס למשל"ט יצאה הפקודה להפסיק את "תגר" ולהכין לביצוע את "דוגמן" בשעה 11:30.[38]

הפקודה הזו, לדעת בן־נון, הייתה "הטעות הגדולה ביותר של מלחמת יום כיפור",[39] אך אחריותו של אלעזר לטעות הייתה מוגבלת. יחסית לרמטכ"לים אחרים הוא היה מצוי אמנם בתוכניות חיל האוויר[40] אבל לא בהיבטים המבצעיים. באלה, הרמטכ"ל, כמפקד יבשתי, אמור לסמוך על שיקול הדעת של אנשי המקצוע, וכך הוא אמנם עשה. לכן, כאשר איש המקצוע המרכזי של החיל, ראש ענף תקיפה, הבהיר כי ניתן לסיים את ההכנות לביצוע "דוגמן" בתוך כארבע שעות וחצי, ומפקד החיל הסכים, אלעזר בחר באופציה הטובה ביותר שהוצגה בפניו. אנשי המקצוע לא הבהירו לו את שנאמר במשל"ט כשעה קודם לכן, שמיקום סוללות ה־אֶס־אֵי־6 אינו ידוע כיוון שהן הוזזו מאז בוצעה גיחת הצילום האחרונה, ושחלק ניכר מאמצעי הלוחמה האלקטרונית (ל"א) לא היו זמינים כיוון שהוצבו לתמיכה במבצע בדרום. בנוסף, סיוע ארטילרי לא היה זמין בגלל היעדר ארטילריה; חלק מגופי ההטעיה, "תלמים" שנועדו למשוך את ירי הסוללות, כבר שוגרו בטעות, בעיות תיאום העמידו קשיים בפני הפעלה

38 שם, עמ' 136-139.

39 הערכת אביהו בן־נון בספר לזכרו של אהוד חנקין, שנהרג במבצע. מצוטט בתוך: דני שלום, **מטוסים בערפל הקרב**, בית עלים, 2022, עמ' 347.

40 פינקל, **הרמטכ"ל**, עמ' 71.

יעילה של אמצעים אחרים, וחלק מנתיבי התקיפה היו חשופים עתה לאש כוחות הקרקע הסוריים שהתקדמו ברמת הגולן, אבל בגלל לחץ הזמן לא שונו.

אף אחת מהבעיות האלה לא הועלתה בדיון החפוז. הכרעת הרמטכ"ל נעשתה לאור עמדתם של בני שיחו מחיל האוויר לפיה הם יכולים לעמוד במשימה. כמו קודמיו, גם אלעזר כיבד את מומחיותם המקצועית, את ניסיונם המבצעי ואת המוניטין שיצא להם. סביר להניח שאם הם היו מסבירים, אפילו בדקות הבודדות שעמדו לרשותם, שתוספת זמן של שעתיים או שלוש תשפר את סיכויי הצלחתו של המבצע, הוא היה מסכים לכך. אבל חיל האוויר לא ביקש, ומבצע "דוגמן" היה לכישלון הגדול ביותר בתולדותיו.

7 באוקטובר, צהריים: נסיגה בסיני

ההחלטה השלישית באותו יום הייתה קריטית לא פחות: שאלת הנסיגה מקו החת"ם, כ־8 ק"מ מהתעלה, לקו המעברים, כ־20 ק"מ מזרחה. הצורך לסגת עלה בגלל הערכת אמ"ן לפיה שתי דיוויזיות השריון המצריות, 4 ו־21, עומדות לחצות בטווח הזמן המיידי את תעלת סואץ ולתקוף מזרחה. בנסיבות שנוצרו, הכוח שנותר מאוגדת סיני, כ־100 טנקים, לא היה יכול לבלום את המתקפה ולכן נסיגה לקו המעברים, שהיה ידוע כיעד המלחמה המצרי וגם קו נוח יותר להגנה, נראתה הגיונית. מנגד, מעבר להשפעות מורליות ואובדן שטח, נסיגה לקו הזה הייתה מקשה מאוד על צה"ל לפתח מתקפת־נגד ולחצות את התעלה מערבה.

הלחץ לסגת בא בעיקר משר הביטחון, שבשלב זה כבר תפס את המתרחש כמלחמה על הבית. בשעה 08:35, לאחר שחזר לתל אביב מפיקוד הצפון, הוא הציע לסגת לקו שממנו, בכל מקרה, יהיה קל יותר להגן על סיני. ב־11:45 הגיע דיין לחמ"ל פיקוד הדרום באום חשיבה ושם תבע לפנות את המעוזים ולהקים קו חדש על ציר החת"ם או קו אחר.[41] אברהם אילון ("לנטש"), ראש מחלקת היסטוריה של צה"ל שתיעד במחברתו את כל האירועים המרכזיים במלחמה, סיכם את עמדת דיין בשתי מילים: "לפנות תעלה".[42]

41 אזוב, **בלימה**, עמ' 337, 342-344.

42 אמ"ץ-תוה"ד, **המחברות של רמ"ח היסטוריה במלחמת יום הכיפורים, אברהם איילון (לנטש)** (להלן: **מחברות לנטש**), א"צ 238-2073/1999, עמ' 35.

הגעתן המהירה מהצפוי של אוגדות 162 ו־143 יצרה לחצים הפוכים, כאשר הדוחף העיקרי היה מפקד אוגדה 143 ואלוף הפיקוד עד לא מזמן, אלוף (במילי) אריאל שרון. תפיסתו, כפי שבאה לידי ביטוי גם בתרגילים גדולים לפני המלחמה, גרסה שיש להנחית את מכת הנגד מוקדם ככל האפשר: "לא צריך לתת להם רגע אחד של מנוחה, ורגע אחד כדי להתארגן ולפרוץ לפי איזה שהיא תכנית. צריך מיד לתקוף נגד".[43] תמונת המצב ב־7 באוקטובר לא דמתה לאף אחד מתרחישי התרגילים לפני המלחמה: אמנם מתקפה מוקדם ככל האפשר נדרשה כדי להקדים את החציה הצפויה של דיוויזיות השריון המצריות את התעלה וגם כדי לחלץ את לוחמי המעוזים, אך לנוכח האופי החפוז של הגיוס היה ברור שאוגדות 162 ו־143 זקוקות לזמן התארגנות לפני היציאה למתקפה; למרות זאת, תפיסתו של שרון לא השתנתה, והוא חתר למתקפת־נגד בהקדם.[44]

התפיסות הסותרות והשינויים בשטח הביאו לתמורות מהירות בהערכת המצב ובהחלטותיו של אלוף הפיקוד גונן. ב־12:06, בשל ידיעות על עשן בגזרה הדרומית וחציית שריון את תעלת סואץ, הוא העריך ש"עכשיו מתחילה החציה הגדולה". ב־12:32 הוא דיווח לרמטכ"ל על כוונתו לסגת לכביש הרוחב ונתן למפקדי האוגדות הוראות בהתאם. כמה דקות אחר כך נתן למפקד אוגדה 162 פקודה: "נסה להחזיק את ציר החת"מ עד הערב. את ציר הרוחב [המעברים] לא עוזבים". 20 דקות אחר כך, בשעה 13:06, על רקע דיווחי שרון על הצטברות כוחות מהירה של אוגדה 143, הוא הורה לו להיערך על ציר הרוחב באזור טסה ולהיות "מוכן להתקפות נגד דרומה, צפון מערב, או לצליחה באזור מצמד". ב־13:10 מסר גונן לרמטכ"ל על כוונותיו.[45]

בשעות אלה היה חדר הרמטכ"ל ב"בור", המקום שבו אלעזר קיבל את ההחלטות, צפוף, אפוף עשן סיגריות ועתיר רעשים והסחות דעת. מפקד חיל האוויר, שראה צורך לעודד, צלצל להודיע שהפיל עוד חמישה מיגים. מפקד חיל הים דיווח על ירי טורפדו (שהחטיא) על מכלית נפט בדרך לאילת וחיפש פתרונות לאתגר המעבר בבאב אל־מנדב. המסרים מאלוף

43 אג"ם--מה"ד-תו"ל, **סיכום תרגיל "איל ברזל" – סטנוגרמה**, 6 באוגוסט 1972, א"צ, עמ' 6.

44 Ariel Sharon with David Chanoff, *Warrior*, New York, Simon & Schuster, 1989, pp. 295-296

45 **יומן רל"ש מפקד פקוד דרום**, 6-30 באוקטובר 1973, א"צ 382/383/1975, עמ' 21-22; אזוב, **בלימה**, עמ' 354.

פיקוד הדרום היו בלתי עקביים ולרמטכ"ל היה נדמה, במידה מסוימת של צדק, שגם גונן וגם אלוף פיקוד הצפון נוטים, חרף הפקודה שקיבלו, לעשות שימוש מיידי בכוחות המילואים שהגיעו במקום לשמור אותם לצורכי מתקפת־הנגד. על כל אלה נוסף הלחץ שהכניס דיין עם שובו מאום חשיבה בשעה 14:25. עמדתו בעניין הנסיגה הייתה ברורה: "לייצב קו. ההערכה היא, של אנשים במקום ["דבֵלָה"] שהקו הזה זה לא קו החת"ם אלא קו הרוחב ופחות מזה הם לא יוכלו לייצב". מלחיצה עוד יותר הייתה הערכת המצב האפוקליפטית שלו ביחס להמשך המלחמה: "ממה אני מפחד יותר מהכול בתוך ליבי? שמדינת ישראל תישאר בסופו של דבר עם לא מספיק נשק להגן על עצמה". בתרחיש האימים שהציג הפכה השאלה המרכזית באותן שעות - האם לסגת או לא - לעניין שולי יחסית: "לא חשוב איפה זה יהיה הקו. לא יהיו לה [לישראל] די טנקים ולא יהיו מטוסים ולא יהיו אנשים מאומנים פשוט להגן על ארץ ישראל". גם כשעזב את חדר הדיונים ריחפה שם רוחו, ורחבעם זאבי, שליווה אותו באותו יום, הבהיר שדיין אף יותר פסימי ממה שנדמה, ושהוא דיבר לפני שהגיעו לבור על "אובדן הבית השלישי ועוד מילים לא נעימות".[46]

הרמטכ"ל לא התווכח עם תפיסותיו של דיין. עיקר מעייניו היו נתונים לניהול המלחמה בשעות הקרובות ושיקוליו היו ביסודם שניים. הראשון, נסיגה לקו הרוחב תביא לא רק לנטישת לוחמי המעוזים אלא לתוצאות חמורות הרבה יותר: "מה שאנחנו מדברים עכשיו זה לא לעבור להתקפת נגד. זה בעצם ההבדל". השיקול השני היה עקרון שימור הכוח; קרי, מניעת שחיקת אוגדות המילואים שהלכו והצטברו בקו החזית לשם השגת יעדים בלתי ראליים או משניים. פעם אחר פעם חזר אלעזר על אותו רעיון: "אני לא יכול להמר על שתי האוגדות היחידות שיש לי, שמפרידות בין סיני לתל אביב".[47]

מסקנתו הייתה כפולה: ראשית, כל עוד לא החלה מתקפת השריון המצרית, אין צורך לסגת. ההחלטה, שעמדה בניגוד ללחצים שהפעיל עליו דיין, מנעה את הרחבת ההישג הטריטוריאלי המצרי והותירה בידי צה"ל את האפשרות לצאת למתקפת־נגד. שנית, דחיית ההצעות לנצל את התקדמותן המהירה מהצפוי של אוגדות המילואים כדי לצאת למתקפת־

46 **הקלטות חדר הרמטכ"ל**, 7 באוקטובר 1973, עמ' 15/66, 18/66, 27/66, א"צ.

47 שם, עמ' 30/66, 32/66, א"צ.

נגד מיידית. תחת זאת החליט אלעזר להיערך להגנה עם כוחות הסדיר על כביש החת"ם, כ־10 ק"מ מהתעלה ולפרוס את אוגדות המילואים להגנה על כביש הרוחב, כך שאם הקו הראשון ייפרץ יהיה אפשר לבלום את הדיוויזיות המצריות בקו השני. כבר בשלב זה חשב אלעזר כי יש לאפשר למצרים לתקוף פעם נוספת, להדוף את המתקפה, לתת להם "לשבור את הראש בקיר", ואז לצאת למתקפת־הנגד.[48] בדיעבד מתברר שזו הייתה דרך הפעולה העדיפה.

בהחלטת אלעזר שלא לסגת ניתן לזהות גם את מורשת קרב סן סימון; כאשר הבהיר את כוונתו להתעקש על המשך האחיזה בקו הקיים, אמר: "בכל זאת, זה צבא מצרי. הוא לוחם כבר הרבה".[49] כאן באה לידי ביטוי הבנתו כי הגשם יורד גם על האויב, והערכתו כי הצבא המצרי לא הפך בין לילה אויב אימתני שצה"ל יתקשה לעמוד מולו. הבנה זו נגדה את תפיסתו הפסימית של דיין, שאמר לראש הממשלה באותו יום: "לא הערכתי די את כוח האויב, את המשקל הלוחמתי שלו, והגזמתי בהערכת הכוחות שלנו וביכולתם לעמוד. הערבים לוחמים הרבה יותר טובים מאשר קודם".[50] דיין לא היה מודע לכך שבגלל פקודותיו של גונן האוגדה הסדירה לא נערכה למלחמה על פי התוכניות וייחס את הצלחת הצליחה המצרית לעוצמת האש של 1,000 קני ארטילריה, להגנת נ"מ שמנעה סיוע אווירי, לתכנון סובייטי ולהתכוננות מצרית בת שלוש שנים. לא ברור האם אלעזר ידע באותה עת מה קרה עם פתיחת המלחמה, אבל הערכתו את יכולותיו של הצבא המצרי הייתה מציאותית יותר.

בתוך זמן קצר התברר שההחלטה להשהות את הנסיגה הייתה החלטה נכונה. בערך בשעה 15:40, בתום שיחת טלפון שקיים הרמטכ"ל מחדרו בבור עם גונן, העיר לפתע זעירא הערה ששינתה באופן מהותי את תמונת המצב: "יש לי חשד די מבוסס שבשלב זה מה שעובר זה רק שתי דיביזיות ממוכנות פלוס, כל אחת מהן עם חטיבת שריון נוספת, ולא, בלי שתי הדיביזיות המשוריינות".[51] כך, כמעט מבלי משים, ירד מעל הפרק האיום

48 ועדת אגרנט, **דו"ח שלישי ואחרון**, עמ' 235.

49 **הקלטות חדר הרמטכ"ל**, 7 באוקטובר 1973, עמ' 20/66, א"צ.

50 **דיון אצל ראש הממשלה ב־7.10.73, שעה 14:50**, עמ' 2, ארכיון המדינה (להלן: א"מ): ISA-PMO-War Cabinet-001fmzv.

51 **הקלטות חדר הרמטכ"ל**, 7 באוקטובר 1973, עמ' 34/66, א"צ.

שמפניו הזהיר אמ"ן זה קרוב ל־24 שעות. בערך באותו מועד התחילו כוחות מילואים מאוגדות שרון ואדן (143 ו־162) להיערך על ציר החת"ם. משלב זה ואילך הנסיגה, שכמה שעות קודם נראתה הכרחית, חדלה להיות אופציה.

אלעזר עצמו התייצב זמן קצר אחר כך בלשכתה של גולדה מאיר בקריה. בדיון, שהיה כבר בעיצומו, שלטה אווירה קודרת, פרי הערכתו של דיין כי ישראל עומדת בפני מלחמה ארוכה וקשה על ארץ ישראל שתחייב נסיגה עמוקה בסיני. ראש הממשלה וסגנה, יגאל אלון, חברו להלך הרוח האפוקליפטי, אבל הצטרפותו של הרמטכ"ל לדיון הפיחה בו משב רוח ריאליסטי יותר. הוא פתח בהציגו שלוש דרכי פעולה בסיני: אחת, ניסיון להגן על הקו הנוכחי, מערבית לציר החת"ם, תוך התבססות על אוגדות המילואים העושות דרכן לחזית, ויציאה למתקפת־נגד מחר או מחרתיים, 8 או 9 באוקטובר; השנייה, נסיגה לקו המְצרים, כפי שהציע דיין; והשלישית, יציאה מיידית למתקפת־נגד באמצעות שתי אוגדות המילואים וחציית התעלה. אלעזר הבהיר כי האפשרות הראשונה היא הטובה בעיניו, בהנחה שניתן להחזיק בקו עד בוא המילואים. האפשרות השלישית, שאותה הציעו מפקדי האוגדות שרון ואדן, נראתה לו מסוכנת מדי, שכן גם מתקפת־נגד מוצלחת עלולה להותיר את שתי אוגדות המילואים שבורות, וצה"ל זקוק לאורך נשימה למקרה שהמלחמה תהיה ממושכת. עוד אמר הרמטכ"ל, כי בכוונתו לרדת לאום חשיבה כדי לבדוק את האפשרויות עם המפקדים בשטח.[52]

אבנר שלו, שישב שם, העריך כי הערכת המצב של אלעזר ובמיוחד הודעתו כי בכוונתו לרדת לחזית הדרום הורידו "עשרה טון" מכובד האחריות שחשו מקבלי ההחלטות.[53] דיין עצמו אמר בסוף הדיון שאם הרמטכ"ל יגיע באום חשיבה להחלטה לתקוף – "אני בעד".[54] העובדה שקיבל מראש את דעת הרמטכ"ל בסוגיה מרכזית כל כך סימנה את מה שחשו שאר הנוכחים: אצטלת הסמכות הביטחונית הגבוהה במדינה עברה משר הביטחון לרמטכ"ל.

52 **דיון אצל ראש הממשלה ב־7.10.73, שעה 14:50**, עמ' 10-12, א"מ.

53 אג"ם-מה"ד-היסטוריה, **הערות תא"ל אבנר שלו לטיוטת המחקר אודות שלב הבלימה וגיוס המילואים (6-7 אוק') – ראיון מספר 3,** 23 בדצמבר 1981, א"צ 91-264/2016, עמ' 14, א"צ.

54 **דיון אצל ראש הממשלה ב־7.10.73, שעה 14:50**, עמ' 12, א"מ.

7 באוקטובר, ערב: מתקפת־נגד מוגבלת בתעלה

בין סיום הישיבה אצל גולדה מאיר לירידתו לאום חשיבה נועד הרמטכ״ל עם קודמו בתפקיד, חיים בר־לב, שכיהן עתה כשר בממשלה. זו הייתה שיחה קצרה ובלתי פורמלית על מפתן הבור. אלעזר ביקש מבר־לב שיעלה לפיקוד הצפון כדי לעמוד על מהלך העניינים ולוודא שתכנון מתקפת־הנגד מתבצע כהלכה. היכולת הזו, לבחור את האדם המתאים ביותר ולהאציל לו סמכויות הן בתוקף ניסיונו והן בתוקף מעמדו, נתנה ביטוי נוסף לכישוריו של אלעזר לקבל החלטות תחת לחץ. בר־לב הגיע לפיקוד הצפון בערך ב־18:00 בערב, והתברר לו שתהליך קבלת ההחלטות בשאלת מתקפת־הנגד בצפון התנהל כראוי.

הרמטכ״ל עצמו טס דרומה יחד עם יצחק רבין, שבאותה עת לא מילא תפקיד רשמי, שם עמד לקבל את החלטתו הרביעית באותו יום. הדיון החל ב־19:24 במקום שקט יחסית, חדר השינה של אלוף הפיקוד, והשתתפו בו אלוף הפיקוד גונן, מפקד אוגדה 252 אלברט מנדלר, מפקד אוגדה 162 אברהם אדן, מפקד כוח ״נמר״ בגזרה הצפונית, קלמן מגן, וראש מטה פיקוד הדרום, אורי בן־ארי. מפקד אוגדה 143, אריאל שרון, לא הצליח להגיע בשל בעיות תיאום עם המסוק שנשלח להביאו.

אלעזר ביקש מהמשתתפים לשמוע את הצעותיהם לגבי המשך הלחימה. דעתו של גונן הייתה כבר עשויה, והצעתו הייתה השאפתנית מכולן. כמה שעות קודם לכן הוא הציע לרמטכ״ל שאוגדת שרון, שהתחילה להתרכז באזור טסה, תצא דרומה, תשתלט על השטח שכבשו המצרים, תחצה את התעלה על גשר מצרי באזור מוצב ״המזח״, תכבוש את העיר סואץ ותתייצב על ציר ״מרזח״-״עודדה״-״מצילה״, כ־15-20 ק״מ ממערב לתעלה. במקביל תתקוף אוגדת אדן בצירים ״עלקת״ ו״ליסטים״ בצפון התעלה, תחצה אותה על גשר מצרי ותבצע את תוכנית ״צפניה״ לכיבוש הגזרה הצפונית, כולל פורט סעיד. עתה חזר גונן על הצעתו והוסיף לה חלופה: שרון יתקוף לכיוון צפון־מערב ויחצה את התעלה על גשרים מצריים.

הרמטכ״ל הבהיר ש״היה רוצה לתקוף באם אפשר״, אך חזר על תפיסתו שכל מה שנשאר בין הצבא המצרי לתל אביב הן שתי אוגדות המילואים. ואז ציין שלוש דרכי פעולה אפשריות: לתת למצרים לתקוף ולאבד כוחות ואז לצאת למתקפת־נגד; לצאת מייד למתקפה שיעדה צליחה, שלא ברור אם תשיג את מטרתה ועלולה להתיש את צה״ל; ולצאת למתקפה נגד הכוח המצרי בגדה המזרחית של התעלה מבלי לבצע צליחה. על כך הוסיף, שבכל מקרה יש לפנות את מי שאפשר מהמעוזים.

אחרי אלעזר הציגו שאר המשתתפים את עמדותיהם. מנדלר הציע ששתי אוגדות המילואים יתקפו בגזרה המרכזית בסיוע אווירי וארטילרי משמעותי, במטרה לנצל הצלחה ולחצות את התעלה - אך בצורה מוגבלת בלבד. בתשובה לשאלת הרמטכ"ל, הוא העריך שאם לא יהיה סיוע ארטילרי ואווירי רציני, צה"ל עלול לשלם על השמדת 200 טנקים מצריים ביותר מ־200 טנקים משלו. אדן הציע להמתין, לצבור כוחות שיהדפו את המצרים במקרה שיחליטו לתקוף, ואת מתקפת־הנגד הציע לרכז מדרום לאי אל־בלח, לכיוון דרום.[55] גם בן־ארי חשב שהמועד עדיין אינו מתאים לצליחה; לכן הציע להשתמש בחלק מהכוח שהלך והצטבר, 250 מ־650 הטנקים, כדי לכבוש מחדש שטחים ממזרח לתעלת סואץ.[56]

הרמטכ"ל שלל לחלוטין את תוכניתו הגרנדיוזית של גונן וקבע שצה"ל ייצא למתקפת־נגד זהירה לחיסולו או לדילולו של המערך המצרי ממזרח לתעלה. המתקפה תבוצע על ידי שתי אוגדות המילואים, ואוגדתו השחוקה של מנדלר תהיה בבלימה בלבד. בכל שלב במתקפה תתקוף אוגדה אחת, כאשר האחרת, לצד אוגדת מנדלר, תבלום. אפשרות אחת היא ששרון יתקוף מטסה דרומה ואדן יישאר בבלימה; אפשרות שנייה - שאדן יתקוף ראשון במרכז דרומה, ורק אחר כך יתקוף שרון. אם התוצאות לא יהיו טובות - "קלושות", בפי אלעזר - לא תהיה צליחה. עם זאת, יש לתכנן את המתקפה כך שאם תתקדם היטב וניתן יהיה לצלוח על גשר מצרי, יש להיות בכוננות לעשות זאת. בסיום דבריו חזר ואמר הרמטכ"ל שלא תתנהל מתקפה בו־זמנית של שתי האוגדות, שיש להציל מעוזים ככל האפשר, ושסיוע אווירי יינתן כל הזמן.[57]

בצאתו מחפ"ק הפיקוד בשעה 21:00 פגש את שרון, שזה עתה הגיע. השיחה ביניהם נמשכה כעשר דקות, ובמהלכה העלה שרון את ההצעה שהעלה קודם לכן באוזני גונן: שלושה גדודי טנקים מאוגדה 143 יתקפו בגזרה צרה כדי להתחבר למעוזים "חזיון", "פורקן" ו"מצמד" ויחלצו מהם

55 בזיכרונותיו הסביר אדן את הדילמה שנקלע אליה מכיוון שהצעתו הייתה כרוכה, הלכה למעשה, בנטישת חיילי המעוזים. אולם מסקנתו הייתה כי את המעוזים לא ניתן להציל והמחיר שישולם על ניסיון כזה יהיה כבד. ראו: אברהם אדן, **על שתי גדות הסואץ**, עידנים, 1979, עמ' 79-80 (להלן: אדן, **על שתי גדות הסואץ**).

56 ועדת אגרנט, **דו"ח שלישי ואחרון**, עמ' 268-270, על פי רישומי רל"ש הרמטכ"ל שנכח בדיון וכתב את הדברים ביומנו; גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 423-433.

57 ועדת אגרנט, **דו"ח שלישי ואחרון**, עמ' 270-271; גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 433-434.

את הלוחמים הנצורים. עוד הציע לתקוף ולהשיג מאחז בגזרה הצפונית של הגדה המזרחית של התעלה, שם היה מוכן ציוד צליחה. בדומה לאלוף הפיקוד, גם הרמטכ"ל חשב שהסיכונים במהלך החילוץ גדולים ושלל את הרעיון. תחת זאת הורה לשרון להתעדכן בחמ"ל בפרטי התוכנית שסוכמה בהיעדרו.[58]

בשעה 23:20 חזר הרמטכ"ל אל הבור, ובקד"ם רמטכ"ל ב־24:30 הוא הבהיר: "מחר אנו עוברים להתקפת נגד. זה עוד לא מתקפה, והיא לא כוללת צליחה יזומה, אבל אלה התקפות נגד על הכוחות המצריים שחצו את התעלה, במגמה לתקוף את שני אזורי הצליחה". הוא הוסיף ואמר שהכוונה אינה "לגשת לתעלה ממש", ולכן "מחר לא יהיה בדיוק ניקוי התעלה, אלא תפיסת הכוח שישנו בשטח". הוא הדגיש גם את חשיבות הסיוע: "ההתקפות האלה יהיו גם עם ארטילריה - ריכוז ארטילריה בכל אוגדה ועם מאמץ אווירי מרוכז לאותה אוגדה, עם הרבה פצצות וגם סי.בי.יו [פצצות מצרר] כדי לנקות את כל החי"ר עם הטילים, ושהם יוכלו ללכת ולפצח טנקים". שעת פתיחת המתקפה, הבהיר, עוד לא נקבעה אבל סביר שתתחיל לפני הצהריים או בצהריים, והתוכנית המפורטת "צריכה לעבור עיבוד פיקודי ואוגדתי".[59]

גם ההחלטה לתקוף וגם מתווה ההתקפה היו נכונים ומאוזנים, ובפורומים השונים שבהם היא הוצגה הייתה הסכמה על כך. אולם בין התוכנית לביצוע היה מרחק רב. זו הייתה המתקפה הכושלת בתולדות צה"ל, לפחות מאז המתקפות על לטרון במלחמת העצמאות. אוגדה 162 בפיקודו של אדן, שנשאה בעיקר עול הביצוע, ספגה במהלכה 125 הרוגים, 130 פצועים, כמה שבויים כולל מג"ד 113, אסף יגורי, ויותר מ־50 טנקים. המתקפה לא זכתה עד כה למחקר מסודר, והתיאור הטוב יותר שלה הוא עדיין זה שהוציאה ב־1975 ועדת אגרנט, שהקדישה לנושא נתח גדול

58 **עדות שרון בוועדת אגרנט**, עמ' 7214-7213; מחלקת היסטוריה, **ריאיון עם אבנר שלו**, ללא תאריך, עמ' 5-7, א"צ 90-264/2016: https://archive.kippur-center.org/idf-archive-files/2016-264-90.pdf
אמנון רשף, מח"ט 14 שהשתתף בדיון שבו גיבש שרון את רעיון הפריצה למעוזים, חשב שהוא "בוסרי" ושלאוגדת שרון לא היה הכוח שנדרש להצלחתו. ראו: אמנון רשף, **לא נחדל: חטיבה 14 במלחמת יום הכיפורים** (מהדורה מורחבת), עמ' 194-197.

59 גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 449-453.

מעבודתה.[60] אבל דומה שיש הסכמה בין החוקרים על כך ששורש הבעיה היה בשינויים הלא הגיוניים שעשה אלוף פיקוד הדרום בתוכנית במהלך הלילה והפקודות הבלתי סבירות בעליל שהוציא ביום המתקפה, ולא בתוכנית המקורית שהתווה הרמטכ״ל.

עם זאת, לאלעזר הייתה אחריות חלקית לכישלון בעיקר מכיוון שלמרות חשיבות המתקפה, מוצב הפיקוד העליון ובמיוחד הוא עצמו לא היו מעורבים דיים במהלכי הקרב ובשינויים המהירים שחלו בו. אלעזר לא ירד לפרטי השינויים שערך גונן במתווה המתקפה שאותו קבע בחפ״ק הפיקוד ולא ניסה לבדוק עם מפקדי האוגדות המנוסים כיצד הם מבינים את התוכנית ואת תפקידם. חמור עוד יותר - בחלקים קריטיים של המתקפה הוא לא שהה במוצב הפיקוד העליון, אלא השתתף בישיבת ממשלה. באותה שעה היה סגן הרמטכ״ל, אלוף ישראל טל, בפיקוד הצפון, ומי שהחליף את אלעזר בזמן הישיבה היה רחבעם זאבי, שמעודו לא פיקד על יחידה גדולה מגדוד. את אישורו לבקשות גונן, שהתבררו כהזויות, נתן הרמטכ״ל בפתקים ובשיחות קצרות עם זאבי. בדיעבד, ברור שהרמטכ״ל היה צריך להיות בחדרו, וייתכן שבמצב כזה היה מצליח למנוע חלק מהאסון.

פרדוקסלית, דווקא ב־8 באוקטובר, היום שבו יצא צה״ל לשתי מתקפות־נגד שהיו אמורות להכריע את המלחמה, לא נדרש הרמטכ״ל להכרעות גדולות. המתקפות נוהלו ברמת אלופי הפיקודים ומעורבותו בהן הייתה מצומצמת. אבל בלילה שבין 8 ל־9 באוקטובר הוא הגיע עם שר הביטחון לחמ״ל פיקוד הדרום ושם קיבלו דיווח על אשר אירע. הם חזרו עם שחר במצב רוח קודר לבור. נראה כי יותר מאשר עצם כישלונה של מתקפת־הנגד, הלך רוחם באותן שעות הושפע מכך שבתוך שלושה ימים התנפצו כמעט כל הנחות היסוד של תפיסת הביטחון הישראלית: המצרים והסורים תקפו והוכיחו בכך את חולשת ההרתעה; אמ״ן כשל במתן התרעת מלחמה; כוחות הסדיר לא הצליחו לבלום את המתקפות הערביות בשתי החזיתות; וחיל האוויר לא הצליח להשיג עליונות אווירית.

60 ועדת אגרנט, ועדת החקירה למלחמת יום הכיפורים, **דין וחשבון שלישי ואחרון**, כרך ראשון, עמ' 323-254, כרך שני, עמ' 726-324, כרך שלישי, עמ' 886-727. לתיאור תמציתי של המתקפה, ראו: אלחנן אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, 2013, עמ' 204-185. לתיאור המתקפה מנקודת ראותו של מפקד אוגדה 162, ראו: אדן, **על שתי גדות הסואץ**, עמ' 123-74.

9 באוקטובר, בוקר: סוריה תחילה

ההחלטה הראשונה של הרמטכ"ל, שהתגבשה בדיון עם שר הביטחון בשעות הקטנות של הלילה, לאחר שהתבררו ממדי הכישלון של מתקפת־הנגד בדרום, הייתה "סוריה תחילה". משמעותה הייתה התנגדות עיקשת ברמת הגולן והקפאת כל יוזמה התקפית בדרום. למרות שבדיון ב"דבֵלה" הבהירו המפקדים הבכירים כי ניתן לצאת למתקפה נוספת והעריכו כי הפעם היא תצליח, הרמטכ"ל שלל זאת על הסף. הרל"ש שלו כתב ביומנו את תמצית הפקודה: "לא לשחוק. התקפה - לבלום. קיום מגע - לצלוף. בלי שחיקה".[61]

ההחלטה השנייה נגעה לדרך שבה ניתן יהיה להוציא את סוריה מהמלחמה מוקדם ככל האפשר. גם אלעזר וגם דיין סברו שיש להשתמש באמצעים חריפים כדי לעשות זאת, אך נראה שעמדתו של דיין הייתה קיצונית יותר מזו של אלעזר, אשר בשלב ראשון חשב במונחים של הפצצת טרור על ארבע ערים, כולל דמשק. כמה מהאלופים שהשתתפו בדיון, כולל זאבי וזעירא, היו קיצוניים אף יותר אך אחרים, בעיקר ישראל טל ואהרון יריב, ציננו את הרוחות.[62] ראש הממשלה, שאישורה ואישור הממשלה נדרשו כדי לבצע הפצצות בעורף האויב, צמצמה את היקף התקיפות.[63] על כך נוספו מגבלות על מוכנותו של חיל האוויר לבצע תקיפת מטרות אסטרטגיות בסוריה לצד הערכת המצב שהלכה והתבהרה בשעות הבוקר והראתה שהמצב חמור פחות מכפי שנראה עם שחר.

9 באוקטובר, ערב: מינוי בר־לב

ההחלטה השלישית של אלעזר התקבלה בסופו של אותו יום. למרות הוראתו החד־משמעית להימנע מיוזמות צבאיות בחזית התעלה, ולמרות פקודותיו הברורות של אלוף הפיקוד גונן, מפקד אוגדה 143 יזם מתקפה בגזרתו במטרה להגיע לתעלה ולקבל אישור לצליחה. המחיר ששולם על יוזמותיו העצמאיות של שרון היה כבד. בסופו של יום קרב מתיש נמנו 46 הרוגים מהחטיבות 600, 421 ו־14, כ־100 פצועים ושבעה שבויים. למעלה

61 **יומן הרמטכ"ל**, 8 באוקטובר 1973, עמ' 35, א"צ: https://archive.kippur-center.org/discussions/r-081073.pdf

62 **הקלטות חדר הרמטכ"ל**, 9 באוקטובר 1973, 18-10/133, א"צ. חלק נכבד מתמלול הדיון מושחר.

63 **דיון בלשכת ראש הממשלה ב־9 באוקטובר 1973 בשעה 07:30**, עמ' 1-9, א"מ.

מ־50 טנקים נפגעו, וכ־25 מתוכם הושמדו או נותרו בשטח האויב. אבדות הטנקים היו בסדר גודל שהתקרב לאבדות שספגה אוגדה 162 במתקפת־הנגד של 8 באוקטובר. הפעם הן נגרמו לא בשל יוזמותיו הפרועות של אלוף הפיקוד, אלא בשל פקודותיו של מפקד אוגדה 143.[64]

מעבר להיבט הטרגי הכרוך באבדות בקרבות שבמידה רבה היו מיותרים, אירועי 9 באוקטובר נתנו ביטוי ברור נוסף למשבר הפיקוד בחזית התעלה. הרמטכ"ל ידע, ודיין הסכים איתו, כי בשל מעמדו של שרון כמקים מפלגת הליכוד, העברתו מתפקידו הייתה יוצרת משבר פוליטי חריף. הפתרון הטבעי היה החלפתו של גונן, שממילא לא תפקד היטב, במפקד בכיר שגם שרון יכיר בסמכותו. הבחירה הטבעית הייתה הרמטכ"ל לשעבר, חיים בר־לב. אלעזר החליט, בר־לב הסכים, דיין גיבה, וראש הממשלה אישרה. בשעה 22:20 נרשם ביומן פיקוד הדרום: "רמטכ"ל צלצל לאלוף הפיקוד ומסר לו שחיים בר־לב יורד לפיקוד".[65]

המינוי קטע את שרשרת הטעויות שאפיינו את המלחמה בחזית התעלה ויצר, כעדותו של אורי בן־ארי, "מצב רגיל של מפקדת פיקוד או חזית. ישבנו ודנו בשקט, בלי שליפות מהשרוול, בלי צעקות, והעיקר – בשליטה של מפקדת הפיקוד על כוחות השדה".[66] במובן זה, ממש כפי ש־9 באוקטובר סימן בצורה הברורה ביותר את התאוששות צה"ל בחזית הצפון ואת דחיקתם של הסורים לעמדות מהן פתחו את המלחמה, כך גם מינויו של בר־לב באותו יום הביא לסיום משבר הפיקוד בחזית התעלה ולתחילת תהליך ההתאוששות גם שם.

64 לתיאור וניתוח קרבות אוגדה 143 ב־9 באוקטובר, ראו: עודד מגידו, **חמוטל ומכשיר לא בידינו: קרבות "חמוטל" ו"מכשיר" במלחמת יום הכיפורים**, כנרת, זמורה, דביר, 2019, עמ' 131-229; מנחם בן שלום, **השעות: יומן מלחמה, חטיבה 600 במלחמת יום הכיפורים**, הוצאת מנחם ותמי בן שלום, 2019, עמ' 111-347; רשף, **לא נחדל**, עמ' 205-233.

65 **יומן רל"ש פיקוד דרום**, עמ' 49, א"צ.

66 כרמית גיא, **בר־לב: ביוגרפיה**, עם עובד וספרית פועלים, 1998, עמ' 255.

הרמטכ"ל לשעבר, רא"ל (במיל') חיים בר־לב, בסיני (באדיבות ארכיון צה"ל ומשרד הביטחון). מינויו של בר־לב כמפקד חזית הדרום תרם לניהול תקין של פיקוד הדרום.

סיכום

גם בהמשך המלחמה קיבל אלעזר החלטות חשובות ביותר, וגם אלה התבררו בעיקרן כנכונות. בין העיקריות שבהן: ההחלטה ב־10 באוקטובר בערב להמשיך את הלחימה בצפון ולהתקדם לתוך סוריה; ההחלטה ב־12 באוקטובר לעצור את ההתקדמות בצפון בשל התערבות הכוחות העיראקיים; ההחלטה באותו יום להמתין למתקפה המצרית הצפויה ורק אחר כך לצאת למבצע הצליחה; ההחלטה לצאת למבצע הצליחה המורכב לאחר כישלון המתקפה המצרית ב־14 באוקטובר; ומבצע הצליחה עצמו – הגדול, המורכב והיקר במבצעים שביצע צה"ל מעודו.[67]

67 לדיון מפורט בהחלטות אלה ורבות אחרות, ראו: גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**.

מאמר זה לא עסק במכלול ההחלטות שקיבל הרמטכ"ל במלחמת יום הכיפורים, אלא באלה שקיבל בימי המלחמה החשובים והקשים ביותר. את איכותן ניתן לאמוד על בסיס השוואתן למענים שנתנו אחרים לאותם אתגרים. בהקשר זה חשובים במיוחד שר הביטחון, סגן הרמטכ"ל, אלופי שני הפיקודים ומפקד חיל האוויר.

החלטת אלעזר להעלות את כוננות הצבא הסדיר לרמה העליונה ב־5 באוקטובר, בטרם פרצה המלחמה, אמנם לא נתקלה בהתנגדות שר הביטחון, אבל בדיונים שהתנהלו בהמשך אותו יום דיין לא העלה כלל על הפרק אפשרות של מלחמה כוללת, ודאגתו נותרה ממוקדת בחזית הצפון. סגן הרמטכ"ל, שהעריך ב־30 בספטמבר כי פני הסורים למלחמה, לא העריך עתה שהמצב מצדיק את החלפת חיילי המילואים במעוזי תעלת סואץ בחיילי חטיבת הצנחנים, ולכן לא כפה זאת על ראש מחלקת המבצעים שלו. אלוף פיקוד הדרום - שהתחיל בערבו של אותו יום להתכונן לאפשרות של מלחמה - לא הכיר כלל את תוכנית המלחמה המצרית אף שבפיקוד היה לא מעט מידע עליה. ראש אמ"ן המשיך להעריך את סבירות המלחמה כ"נמוכה מנמוכה" ונמנע מלהעביר לממונים עליו מידע מודיעיני שסתר זאת.

ייחודו של אלעזר כמקבל החלטות בלט עוד יותר בשעות שבין הגעת התרעת המלחמה של אשרף מרואן לבין הפתיחה באש. עבור שר הביטחון דיין, גם בשלב זה המשיכה המלחמה להיות בלתי ודאית וחלק ניכר מדאגתו הוקדש למבוכה שתשתרר אם יתברר שהמילואים גויסו ומלחמה לא פרצה. אלוף פיקוד הדרום חשש בעיקר מכך שפריסת האוגדה הסדירה תגרום למלחמה בטעות ולכן קיבל את החלטתו הרת האסון לא לערוך אותה במועד. אלוף פיקוד הצפון אמנם קיבל שמדובר במלחמה, אולם לא נקט את הפעולות הדרושות לקדם את פניה, ולכן הפיקוד נותר ערוך ליום קרב בלבד. ומפקד חיל האוויר קיבל באותו שלב, בניגוד לדעת אנשי המטה שלו, שורת החלטות משבשות מוכנוּת, שהותירו את החיל חסר אונים כשנפתחה האש. המהדרין יבקרו את אלעזר על השגיאות שביצעו האלופים שתחתיו, אך בפועל לא הייתה לו כל דרך מעשית להתמודד עם מחדליהם גם בגלל לחץ הזמן, ובעיקר מכיוון שהם לא דיווחו לו על החלטותיהם.

מארבע ההחלטות המרכזיות שקיבל אלעזר ב־7 באוקטובר בולטת במיוחד החלטתו להימנע מנסיגה בחזית התעלה. בכך הוא התמודד לא רק עם עמדתו של שר הביטחון, ולא רק עם הצעות הנסיגה של אלוף הפיקוד,

אלא גם עם לחץ כבד שהפעיל רחבעם זאבי, מלווהו של דיין לאום חשיבה. עמדתו של אלעזר, שניזונה מאינטואיציה טובה ומהניסיון שצבר על בשרו במלחמות ישראל, הזכירה את אותה יכולת בלתי מוגדרת של מצביאים - לקבל את ההחלטה הנכונה ולהתעקש עליה בנסיבות שבהן ערפל המלחמה כבד במיוחד.[68]

מזכיר המדינה הנרי קיסינג'ר (משמאל) משוחח עם דוד אלעזר לפני ארוחת הערב בבית שגריר ישראל בוושינגטון, (צלם: משה מילנר; לשכת העיתונות הממשלתית).

68 קלאוזביץ תיאר מצביאים כאלה כ"בעלי יכולת עילאית לצפות פני עתיד וטביעת עין גאונית", המאפשרת להם לפעול בדרך הנכונה ברגע הנכון. Clausewitz, *On War*, p.112.

השילוב בין כל הגורמים האלה הניב איכויות פיקוד תחת לחץ שבלטו לא רק ביחס לאחרים במטכ"ל של אוקטובר 1973, אלא גם בהשוואה לדרכי פעולתם של מצביאים עתירי תהילה במדינות אחרות במצבים דומים. הפיקוד העליון של צבא צרפת במאי 1940 הוא דוגמה טובה. גנרל אלפונס ז'וזף ז'ורז', מפקד חזית היבשה של צרפת באותה עת, איבד את עשתונותיו כאשר הבין שהמאמץ העיקרי של צבא גרמניה בפלישה לצרפת אינו מושקע בבלגיה אלא בגזרת המז, וכי הגרמנים הבקיעו את קו ההגנה שלו. על פי עדות אחת, הגנרל, חיוור לחלוטין, "קרס לתוך הכורסה כשקולו חנוק מבכי". אנשי המטה שלו דממו, ועל כך הוסיף העד: "היה זה החייל הראשון שראיתי בוכה בקרב זה. אויה, נפל בגורלי לראות לאחר מכן רבים אחרים. רישומו של דבר זה עליי היה נורא".[69] לו תגובת הגנרלים הצרפתים, בוגרי סן סיר, הייתה רק בכי - זה לא היה נורא, אך הלם ההפתעה והלך הרוח התבוסתני הביאו לכך שהם לא הוציאו את הפקודות שהיו מאפשרות, גם בתנאים הקשים שנוצרו, את בלימת הכוח הגרמני.

גנרל עתיר תהילה אחר, דגלאס מקארתור, הנחשב גם היום לאחד מגדולי המצביאים האמריקאים, הפגין חוסר אונים דומה כאשר שמע על ההתקפה היפנית על נמל פרל הארבור. תחת פיקודו עמד כוח המפציצים האמריקאי הגדול ביותר מחוץ לגבולות ארצות הברית; על פי התוכניות הוא היה אמור להפעילו מיידית כדי לתקוף שדות תעופה יפניים בפורמוזה, ומפקד הכוח האווירי אכן ביקש אישור לצאת למתקפה כזו. למרות זאת, מקארתור התעלם מהבקשה, ועד היום אין הסבר טוב לכך. עשר שעות לאחר ההתקפה על פרל הארבור התבצעה התקפה אווירית יפנית נוספת, הפעם על שני שדות התעופה בפיליפינים שבהם רוכזו המפציצים האמריקאיים בשורות מסודרות. הם הושמדו. כך, בשל מחדל פיקוד חסר פשר, הקיץ הקץ על יכולת הפעולה האווירית האמריקאית באוקיינוס השקט מייד עם פתיחת המלחמה בזירה זו.[70]

ניהול מלחמת יום הכיפורים בראשיתה היה רצוף טעויות, החל בהערכת המודיעין האומללה של אמ"ן ועבור דרך טעויות שיפוט קשות של שר

---

69 Ernest R. May, *Strange Victory: Hitler's Conquest of France*, New York, Hill & Wang, 2000, p. 412; כריסטופר הורן, **כך נפלה צרפת**, מערכות, 1987, עמ' 199.

70 William H. Bartch, December 8, 1941: *MacArthur's Pearl Harbor*, College Station, Texas A&M UP, 2003; Gordon W. Prange with Donald M. Goldstein and Catherine V. Dillon, *Pearl Harbor*: The Verdict of History, New York, Penguin, 1991, pp 464-475.

הביטחון, אלוף פיקוד הדרום, מפקד חיל האוויר וראש אמ"ן. הטעויות הללו מוטטו את רשתות הביטחון שהיו אמורות לתת מעטפת מגן ביום פקודה וקלעו את המדינה למצוקה קשה. הרמטכ"ל לא היה שותף לטעויות אלה וההחלטות שקיבל, במשולב עם איכותו יוצאת הדופן של צה"ל, נותנים בסיכומו של דבר את ההסבר הטוב ביותר לתהליך ההתאוששות באותה מלחמה - אחד התהליכים המרשימים ביותר בהיסטוריה הצבאית המודרנית.

| תקציר

מאמר זה עוסק במערכה המדינית־צבאית שניהלה ישראל החל בדצמבר 1973 ועד לחתימת הסכם הפרדת הכוחות עם סוריה ב־31 במאי 1974. הוא מתאר את מהלכיה המדיניים של ישראל אל מול ארצות הברית, מצרים וסוריה, בוחן את השפעת מערכת היחסים בין ארצות הברית לברית המועצות על ההסכם, עוסק בסביבה האזורית המתגבשת וכמובן במערכה הצבאית שהתקיימה במקביל.

הטענה המרכזית של המאמר היא כי למערכה המדינית והצבאית סביב הסכם ההפרדה עם סוריה, וכמובן להסכם עצמו, הייתה השפעה רבה על תוצאות מלחמת יום הכיפורים. עם החתימה על הסכם ההפרדה נמצאו שלוש מדינות שקידמו את האינטרס המדיני־אסטרטגי ארוך הטווח שלהם - ארצות הברית, ישראל ומצרים; מדינה אחת שהישגיה הסתכמו ברמה המקומית - סוריה; ובמעצמה אשר רשמה הפסד מדיני - ברית המועצות.

המאמר עושה שימוש במגוון רחב של מקורות ראשוניים מארכיון המדינה, ובחומרים שטרם נחשפו לציבור מארכיון צה"ל וממאגר המחלקה להיסטוריה; וכמו כן נסמך על קובצי משרד החוץ האמריקאי (FRUS), ארכיון סוכנות הביון המרכזית (CIA) וארכיון משרד המשפטים האמריקאי/חוק חופש המידע (FOIA).

המערכה המדינית־צבאית סביב הסכם ההפרדה עם סוריה דצמבר 1973 עד מאי 1974

יניב פרידמן[1]

הנרי קיסינג'ר: "רעייתי ננסי [...] רוצה להצטרף אלי לביקורי בישראל [...] האם היא תתקבל בסדר למרות שאין היא יהודייה, אבל מאוד אוהדת את ישראל ואיננה אוהדת את הערבים?"

שמחה דיניץ: "[בצחוק] זה טוב [שהיא אוהדת את ישראל]. מפני שזה יוצר שיווי משקל במשפחה..."[2]

מבוא

ב־22 באוקטובר 1973 התקבלה במועצת הביטחון של האו"ם החלטה 338, שקראה לכל הצדדים המעורבים בלחימה להפסיקה בתוך 12 שעות, לאחר מכן להתחיל ביישומה של החלטת מועצת הביטחון 242, ובו בזמן, מייד לאחר הפסקת האש, לפתוח בשיחות אשר מטרתן לכונן שלום צודק במזרח התיכון. הסורים סירבו לקבל את ההחלטה, בעוד ישראל ומצרים נענו לה. למרות הקבלה ההדדית של ישראל ומצרים, הלחימה בשתי החזיתות

1 ד"ר יניב פרידמן הוא ראש ענף המחקר במחלקה להיסטוריה בצה"ל וראש תחום חקר הרמה האסטרטגית. עבודת הדוקטורט שלו עוסקת בביוגרפיה קבוצתית של ממשלת אשכול 1963-1966. המחבר מבקש להודות לעובדי ארכיון צה"ל וארכיון המדינה על הסיוע הרב באיתור המסמכים המקוריים; ולאל"ם (במיל') בעז זלמנוביץ, סם ברונפלד, יאיר אבן, עמרי אדומי, ד"ר עדו הכט, ד"ר שמעון גולן, ד"ר זיו אורנשטיין, ד"ר לואיז פישר, ד"ר ארנון למפרום וד"ר דן שיפטן, על הערותיהם למאמר זה. חלק מן המסמכים שעליהם מסתמך המאמר הם מסמכים צה"ליים פנימיים ואינם פתוחים לעיון הציבור.

2 ארכיון צה"ל (להלן: א"צ), 73/1231/2002, **מאת דיניץ אל גזית**, 19 באפריל 1974.

לא פסקה. רק ב־24 באוקטובר הסכימו הסורים להפסקת אש, אך לא ליתר סעיפי החלטה 338, הכוללים בין השאר שיחות עם ישראל. בחזית המצרית, לעומת זאת, פסקה האש בליל 25-24 באוקטובר.[3]

וכך, ולמרות המשכם של חילופי אש ותקריות, הגיעו שני הצדדים במהירות יחסית להבנות ולהסכם; ייתכן שבשל המצב הצבאי בשטח - הצבא המצרי כבש רצועה של כ־8 ק"מ בגדה המזרחית של תעלת סואץ, ואילו צה"ל העביר את כוחותיו לגדה המערבית, תוך שהוא מאיים לנוע לעבר קהיר. כבר ב־28 באוקטובר נפגשו נציגים בקילומטר ה־101 מהבירה המצרית והחלו לקיים מפגשים ושיחות בתדירות גבוהה; בהמשך, בין 21 בדצמבר 1973 ל־9 בינואר 1974, התכנסה ועידת ז'נבה שהיוותה ציון דרך חשוב בתהליך המדיני בין שתי המדינות, על אף שהלכה למעשה לא הניבה דבר; ולבסוף, הסכם הפרדת הכוחות אשר נחתם בין שני הצדדים ב־18 בינואר 1974 ואישר סופית את המתווה הכללי שאליו צעדו שתי המדינות.

בחזית הסורית היה המצב שונה. ב־8 באוקטובר יצאה ישראל למתקפה ברמת הגולן, שבמהלכה הדפה את הכוחות הסוריים מכלל רמת הגולן הישראלית, ואף חצתה את הקו הסגול, קו הגבול בין שתי המדינות לאחר מלחמת ששת הימים. ב־11 בחודש החלה הלחימה בגולן הסורי, ולאחר 13 ימי לחימה נוספים התבססה ב"מובלעת הסורית" - שטח של כ־400 קמ"ר מאזור בית ג'ין בצפון דרך תל שמס, תל מרעי במרכז ועד לתל אל מל בדרום. וכך, בסיומה של המלחמה, החזיקה ישראל שטח ריבוני סורי.

באופן זה התקבעה מציאות שבה למרות הסכם הפסקת האש, המשיכו הסורים בהתנגדותם לקיים שיחות עם ישראל, סירבו להעביר את רשימת השבויים המצויים בידיהם, השיבו בשלילה גמורה כאשר הוצע להם להשתתף בוועידת ז'נבה ובהמשך אף פעלו צבאית כנגד ישראל. יתרה מכך, ב־7 במארס 1974 הכריז נשיא סוריה חאפז אל־אסד על תחילתה של מלחמת התשה שמטרתה נסיגה של ישראל מכלל השטחים שכבשה מידי הסורים.[4]

3 שמעון גולן, **מלחמה ביום הכיפורים: קבלת ההחלטות בפיקוד העליון במלחמת יום הכיפורים**, מודן ומערכות, 2013, עמ' 1265-1264 (להלן: גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**).

4 מאגר המחלקה להיסטוריה, אג"ם-מה"ד-היסטוריה, **ביטחון שוטף סיכום שנת העבודה 1973 (1 באפריל 1973 – 31 במרס 1974)**, 1976, עמ' 100; פסח מלובני, **מצפון תפתח הרעה: צבא סוריה – עלילותיו ומלחמותיו – מבט מדמשק**, המכון לחקר מלחמות ישראל, 2013, עמ' 495-494 (להלן: מלובני, **מצפון תפתח**).

על התקופה שבין סיום מלחמת יום הכיפורים, 24 באוקטובר 1973, לבין חתימת הסכם הפרדת הכוחות עם סוריה, 31 במאי 1974, נכתבו מספר מחקרים: ספרו החשוב של שמעון גולן, "הפרדת כוחות בצל התשה",[5] מתאר את המגעים הישראליים להסדר עם סוריה ומצרים לאחר המלחמה, תוך הסתמכות על מקורות ראשוניים חדשים; אולם הוא נשען רק על חומרים ישראליים מארכיון צה"ל וממאגר המחלקה להיסטוריה בצה"ל בלבד; ארכיון המדינה פרסם מחקר מעמיק המכיל תעודות ומבואות מחייהָ של ראש הממשלה גולדה מאיר, ובו חלק מצומצם אשר עוסק בהסכם ההפרדה עם סוריה, אך ללא התייחסות אל המהלכים הצבאיים;[6] לואיז פישר, בעבודת הדוקטורט המקיפה שלה העוסקת בעיצוב מדיניות החוץ של ישראל במשא ומתן עם מצרים 1973-1979,[7] הקדישה לתקופה זו 10 עמודים בלבד ולא עסקה בפן הצבאי; אלחנן אורן, במחקרו המפורט "תולדות מלחמת יום הכיפורים",[8] כתב על התקופה הזו ארבעה עמודים בלבד; וספרו המעמיק של משה גבעתי, "המערכה בחרמון: הקרבות ברכסי החרמון במלחמת יום הכיפורים ולאחריה", מתמקד - כנאמר בשמו - בלחימה ברכסי החרמון.[9] חוץ מאלה, ניתן למנות את ספרי האוטוביוגרפיה והביוגרפיה של האישים אשר נטלו חלק בעשייה בתקופה הזו, המתארים אמנם את המציאות המדינית־צבאית אולם חסרים ברובם את ההפניות המחקריות הנדרשות, ממעטים לעסוק בנושא או ממוקדים בנקודת המבט של המחבר, של הסופר מטעמו או של המדינה שבה שימשו בתפקיד.[10]

5 שמעון גולן, **הפרדת כוחות בצל התשה: קבלת ההחלטות בדרג האסטרטגי במשא ומתן על הסכמי הפרדת הכוחות אחרי מלחמת יום הכיפורים**, מודן ומשרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2019 (להלן: גולן, **הפרדת כוחות**).

6 ארכיון המדינה, (להלן: א"מ), חגי צורף (עורך ראשי) וארנון למפרום (עורך הסדרה), **גולדה מאיר: הרביעית בראשי הממשלה, מבחר תעודות ומבואות מפרקי חייה (1898-1978)**, המדפיס הממשלתי, 2015, עמ' 617-622.

7 לואיז פישר, **עיצוב מדיניות החוץ של ישראל במשא ומתן עם מצרים, 1973-1979**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה: הפקולטה למדעי הרוח, החוג ללימודי ארץ ישראל, 2014, עמ' 46-56 (להלן: פישר, **עיצוב מדיניות החוץ**).

8 אלחנן אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, אג"ם-תוה"ד, 1992, עמ' 399-402 (להלן: אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**).

9 משה גבעתי, **המערכה בחרמון: הקרבות ברכסי החרמון במלחמת יום הכיפורים ולאחריה**, מודן ומערכות, 2015 (להלן: גבעתי, **המערכה בחרמון**).

המאמר הנוכחי עוסק במערכה המדינית־צבאית שניהלה ישראל החל בדצמבר 1973 ועד לחתימת הסכם הפרדת הכוחות עם סוריה ב־31 במאי 1974. הוא מתאר את הדיונים שניהלה ישראל עם ארצות הברית ועם סוריה בתיווכו של מזכיר המדינה האמריקאי הנרי קיסינג'ר סביב ההסכם, מציג את השפעת מערכת היחסים הבילטרלית, הדו־צדדית בין ארצות הברית וברית המועצות (הדטאנט) על המשא ומתן, את המציאות האזורית הבין־ערבית החדשה, וכל זאת תוך כדי הצגה של המערכה הצבאית שהייתה לחלק מניהול המשא ומתן.

הטענה המרכזית של המאמר היא כי למערכה המדינית והצבאית סביב הסכם ההפרדה עם סוריה, וכמובן להסכם עצמו, הייתה השפעה רבה על תוצאות מלחמת יום הכיפורים. עם החתימה על הסכם ההפרדה נמצאו שלוש מדינות שקידמו את האינטרס המדיני־אסטרטגי ארוך הטווח שלהם - ארצות הברית, ישראל ומצרים; מדינה אחת שהישגיה הסתכמו ברמה המקומית - סוריה; ובמעצמה אשר רשמה הפסד מדיני - ברית המועצות.

המאמר עושה שימוש במגוון רחב של מקורות ראשוניים מארכיון המדינה, ובחומרים שטרם נחשפו לציבור מארכיון צה"ל וממאגר המחלקה להיסטוריה; וכן נסמך על קובצי משרד החוץ האמריקאי (FRUS), ארכיון סוכנות הביון המרכזית (CIA) וארכיון משרד המשפטים האמריקאי/חוק חופש המידע (FOIA) המאפשרים את המבט המעצמתי והבין־לאומי על התקופה.

10 מוטה גור, **ראש המטה הכללי**, מערכות, 1998, עמ' 15-23, 29-71 (להלן: גור, **ראש המטה הכללי**); מוטה גור, **מצפון ומים**, מערכות, 1998, עמ' 227-257, 261-265 (להלן: גור, **מצפון ומים**); יוסי גולדשטיין, **רבין: ביוגרפיה**, שוקן, 2006, עמ' 264-265; רפאל איתן, **רפול: סיפורו של חייל**, מעריב, 1985, עמ' 141-145; שלמה גזית, **בצמתים מכריעים: מהפלמ"ח לראשות אמ"ן**, ידיעות אחרונות וספרי חמד, 2016, עמ' 246; מיכאל בר זוהר, **כעוף החול: שמעון פרס – הביוגרפיה**, ידיעות אחרונות וספרי חמד, 2006, עמ' 412-414; משה דיין, **אבני דרך**, עידנים ודביר, 1976, עמ' 708-717 (להלן: דיין, **אבני דרך**); יצחק רבין, **פנקס שירות**, מעריב, 1979, עמ' 417-425; מירון מדזיני, **גולדה: ביוגרפיה פוליטית**, ידיעות אחרונות וספרי חמד, 2008, עמ' 611-615; פטריק סיל, **אסד**, מערכות, 1993 (להלן: סיל, **אסד**); Henry Kissinger, *Years of Upheaval*, Little, Brown and Company: Boston, Toronto, 1982, pp. 935-978.

מלחמת יום הכיפורים וכיבוש המובלעת

ב־10 באוקטובר 1973 נהדפו הסורים מכלל השטחים שהחזיקו ברמת הגולן (למעט מוצב החרמון) והתבססו חזרה בשטחם. במטכ"ל הישראלי עלתה כעת דילמה כיצד לפעול בהמשך; האם להתבסס חזרה בקו הסגול ולרכז מאמץ בגזרה המצרית או לנצל הצלחה בגזרה הסורית ולצאת במתקפה אל תוך שטחה של סוריה. הרמטכ"ל דוד אלעזר התלבט בין שתי האפשרויות. לטובת המהלך ההתקפי אל הגולן הסורי עמדו מספר שיקולים ובהם עייפות הצבא הסורי והרצון למוטט אותו, ההכרח לאושש את אמינות צה"ל, הצורך למנוע מירדן להיכנס אל המערכה והרצון בהכרעה בחזית אחת לפחות. מה שהיטה בסופו של דבר את הכף לטובת המתקפה היה שילוב בין הרצון לשקם את ההרתעה הישראלית והידיעה כי בשל הפצצת שדות התעופה הסוריים, אין הסובייטים יכולים לסייע לסורים, ועל כן הם מבקשים להביא להחלטה על הפסקת אש במועצת הביטחון של האו"ם. המסקנה הישראלית מכך הייתה ברורה: אם אכן תתקבל הפסקת האש, ייטב מצבה אם יהיו בידיה חלקים מאדמה סורית וכמובן - איום על דמשק.[11]

ב־8 באוקטובר התחילה ישראל במתקפה אל תוך הגולן הסורי. ביממה הראשונה כבש צה"ל שטח רצועה ברוחב כ־10 ק"מ והחל להיערך לאיום באמצעות אש ארטילרית על דמשק. ב־12 באוקטובר נתקלו כוחות צה"ל לראשונה בכוח המשלוח העיראקי,[12] והלחימה בו יום לאחר מכן עיכבה והתישה את הכוח הישראלי, אשר ניצל את יום המחרת להתאוששות והתארגנות. ב־15 באוקטובר פתח צה"ל במתקפה מחודשת על הכוח העיראקי בסוריה, ויום לאחר מכן הדפו כוחות הפיקוד מתקפה משולשת של כוחות ירדניים, עיראקיים וסוריים.[13]

ביומיים הבאים נערך צה"ל לייצוב הטריז בגולן הסורי. הסיבות לכך היו ריכוז המאמץ של ישראל בחזית הדרומית ושחיקה רבה של הכוחות הלוחמים. פעולותיה הוגבלו לפשיטה אוגדתית ולמגננה. הרמטכ"ל קבע ב־16 באוקטובר כי אין כוונת צה"ל להכריע בגזרה זו אלא לשמר את המצב

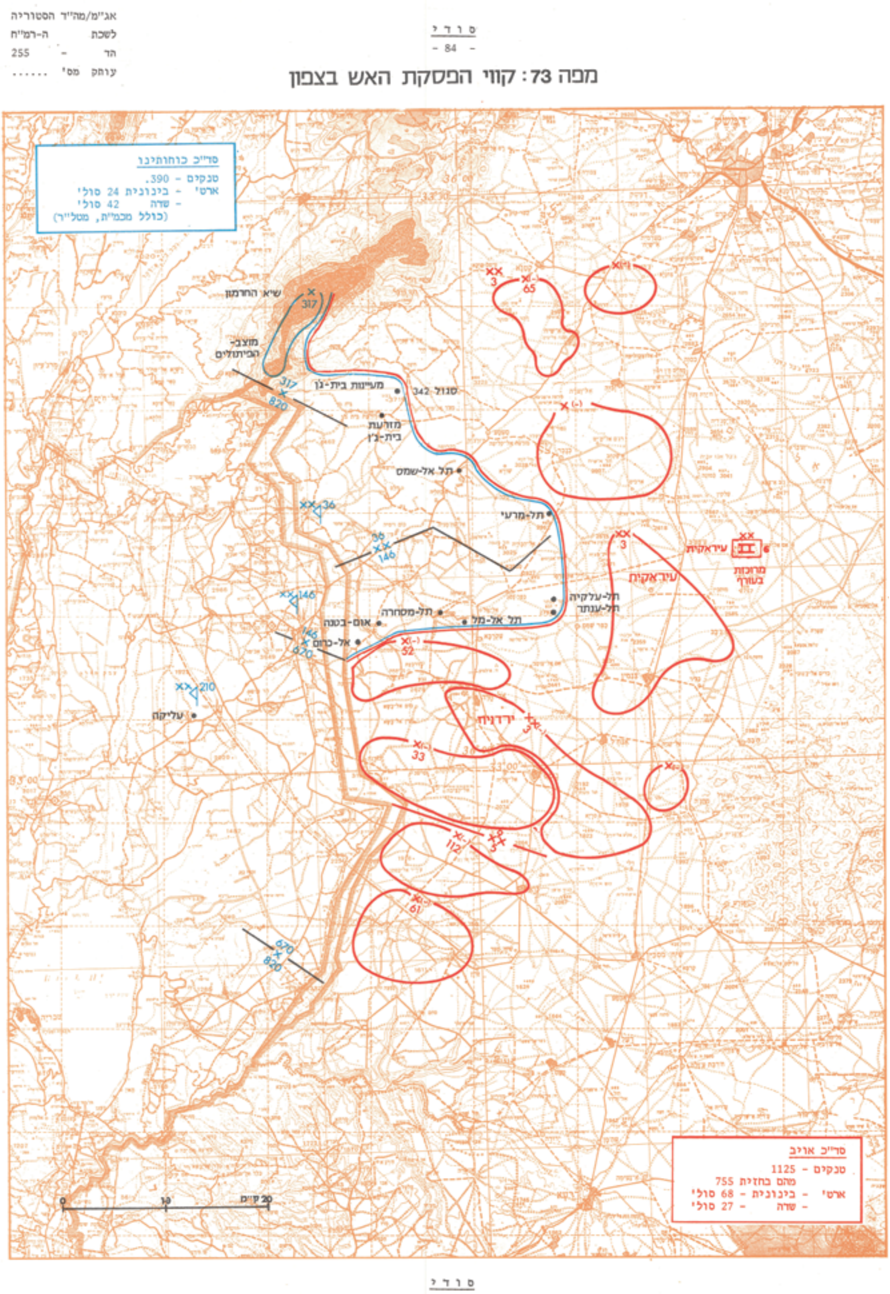
11 אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, עמ' 172-175.

12 להרחבה בנושא הלחימה בכוח העיראקי ראו את מאמרו של אמציה ברעם, "עיראק במלחמת יום הכיפורים: הזווית המדינית־אסטרטגית", המתפרסם בגיליון זה.

13 גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 899-900, 1001.

הקיים, במקביל לבניין כוח ושחיקת האויב. בין 18 ל־19 באוקטובר יזמה ישראל פעולות התקפיות, שמטרתן הייתה שיפור מערך ההגנה על המובלעת ונקלעה ללחימה בכוחות סוריים, ירדניים ועיראקיים. במשך היומיים הבאים עסקו הצדדים בחילופי אש ארטילריים ופעולות קרקעיות מעטות. מטרתה של ישראל הייתה ייצוב המצב במובלעת והיערכות לכיבוש מוצב החרמון, אשר נכבש בסופו של דבר ב־22 באוקטובר. לאחר כיבושו של ההר נערכו הכוחות הישראליים להתקפת־נגד סורית, עיראקית וירדנית, אולם לחץ סובייטי על נשיא סוריה אסד הוביל לביטול המתקפה, וב־24 באוקטובר אף קיבלה עליה סוריה את הסכם הפסקת האש. בסיום הלחימה נותרה בידי ישראל "המובלעת הסורית".[14]

14 אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, עמ' 284, 328, 333-330, 372-371; מאגר המחלקה להיסטוריה, המכללה הבין זרועית לפיקוד ומטה, **ניתוח אירוע – קרב כיבוש המובלעת בגולן 12-11 באוקטובר 73**, 1978.

מפת המובלעת, מתוך אטלס "מלחמת יום הכיפורים 1983", אלחנן אורן
(המחלקה להיסטוריה בצה"ל).

ועידת ז'נבה ומעורבות המעצמות במזרח התיכון

המצב בשתי החזיתות לאחר סיום הלחימה היה, כאמור, שונה במהותו. בעוד שישראל ומצרים החלו בתהליך של הידברות, שתחילתו בקילומטר ה־101 והמשכו בהסכם הפסקת האש[15] ובמפגשי הקצינים הישראלים והמצרים.[16] בחזית הצפונית, קודם לנכונותם לנהל משא ומתן עם ישראל דרשו הסורים לקבל התחייבות ישראלית לנסיגה. הצעות ישראליות בדבר נסיגה משטחים, החזרת אזרחים סורים אל המובלעת ואף החזרת מוצבים בחרמון - בתמורה לקבלת רשימת השבויים שבידי סוריה, ולאחר מכן החזרתם לישראל - לא נענו ישירות על ידי סוריה, והמגעים המדיניים נקלעו לדרך ללא מוצא.[17]

למרות השיחות הישירות בין ישראל למצרים בדבר הסדר להפרדת כוחות, לחצה ארצות הברית על כינוסה של ועידה בין־לאומית בחסות האו"ם - ועידת ז'נבה, שנערכה בין 21 בדצמבר 1973 ל־9 בינואר 1974. בוועידה נועדו שרי החוץ של ישראל, מצרים, ירדן, ארצות הברית וברית המועצות, והתקיימו בה ישיבות מדיניות וצבאיות שמטרתן המרכזית הייתה הגעה להסכם הפרדת כוחות בין שני הצבאות.[18] ישראל החליטה להשתתף בוועידה, אולם התנגדה להשתתפותה של סוריה, ודרשה כתנאי מקדים קבלה של רשימת השבויים הישראלים המצויים בידי סוריה וביקורים של הצלב האדום אצלם.[19]

הסורים, מן הצד האחר, סירבו להשתתף בוועידה כאשר אינם יודעים מראש ובמדויק מה יהיה בה ומה יושג בסופה. כוונתם הייתה ברורה - כל

15 א"צ, 12/312/2021, **החלטה 100 של ממשלת ישראל – חתימת הסכם הפסקת האש**, 11 בנובמבר 1973.

16 אריה בראון, **משה דיין במלחמת יום הכיפורים**, עידנים וידיעות אחרונות, 1993, עמ' 326, 331-330; גולן, **הפרדת כוחות**, עמ' 15-74 (להלן: בראון, **משה דיין**).

17 דיין, **אבני דרך**, עמ' 709-708; בראון, **משה דיין**, עמ' 336. נראה כי כוונת דיין בדבר נסיגה משטחים הייתה לשטחים מתחום המובלעת הסורית ולא מרמת הגולן.

18 א"צ, 32/379/2015, **לוח אירועים ארה"ב-מזה"ת**, ללא תאריך. בטבלה וברשימה המסכמות את ביקוריו של מזכיר המדינה האמריקאי הנרי קיסינג'ר במזרח התיכון מצוינת פגישה שלו במצרים עם נשיא מצרים סאדאת ב־14 בדצמבר 1973, שבה סוכם כי שאלת הפרדת הכוחות תהיה הנושא המרכזי בוועידת ז'נבה. לדיון על רצונה של ארה"ב לכנס את ועידת ז'נבה ראו: פישר, **עיצוב מדיניות החוץ**, עמ' 34-36.

19 א"צ, 12/312/2021, **ישיבת ועדת שרים לענייני ביטחון**, "דברי משה דיין", 14 בדצמבר 1973; א"צ, 12/312/2021, **הממשלה בשבתה כוועדת השרים לענייני ביטחון**, "ועידת ג'נבה – שבויינו בסוריה", החלטה 184, 16 בדצמבר 1973.

עוד אין הסכם הפרדת כוחות שבמסגרתו תיסוג ישראל מן הגולן כולו, קו ההפרדה מצוי בנהר הירדן ו"ייכובדו זכויות הפלסטינים" - אין טעם להשתתפותם בז'נבה.[20]

ב־21 בדצמבר 1973 נפתחה בז'נבה ועידת השלום. היא נמשכה - עם הפסקה לחופשת חג המולד - עד ל־9 בינואר 1974. ערב הוועידה ביקשה ישראל לדחות אותה בכמה ימים בשל הבחירות הכלליות שיועדו להיערך ב־31 בדצמבר 1973, אולם לחץ אמריקאי מנע זאת והוועידה נפתחה במועדה.[21]

בוועידה התקיימו דיונים צבאיים ומדיניים. מבחינת ארצות הברית הייתה הוועידה המשכן של השיחות שהתקיימו בקילומטר ה־101 בין ישראל לבין מצרים שבהן היא שימשה שושבין ראשי, ולכן המשיכה במגמה זו של חסות בלעדית ומנעה את שילובם של הסובייטים בוועדה הצבאית למרות דרישתם. הרעיון המרכזי מאחורי המהלך סוכם קודם לוועידה בפגישה בין קיסינג'ר לנשיא מצרים אנואר סאדאת, מתוך רצון למנוע את ההשפעה הסובייטית הנוכחית והעתידית באמצעות אי־חברותם בוועדה.[22]

המהלך תאם היטב את גישת ארצות הברית כלפי ברית המועצות ומעמדה במזרח התיכון בסיום המלחמה, והשתלב היטב בתפיסה רחבה שלה את יחסיה עם מעצמת־העל השנייה בזירה הבין־לאומית, עם ישראל ועם העולם הערבי.

ב־8 במארס 1974 הסביר קיסינג'ר לנשיא ריצ'רד ניקסון מה מדיניותה ומהן מטרותיה של ארצות הברית במזרח התיכון ולמול הסובייטים. נדמה כי שיחה זו היא אבן דרך בהבנת כלל מהלכיה האסטרטגיים של ארצות הברית בתקופה זו.

20 א"צ, 32/379/2015, **סוריה-ארה"ב / פגישת חאפט' אסד עם קיסינג'ר**, 5 בינואר 1974. הפגישה עצמה נערכה ב־15 בדצמבר 1973; א"צ, 32/379/2015, **א. צהריים עם דיוויד קורן**, 28 בדצמבר 1973. בפגישה בין נציגי משרד החוץ האמריקאי ומקביליהם הסורים טענו האחרונים כי סוריה מוכנה לשלום עם ישראל בתמורה להחזרת כל הגולן; א"צ, 4517/535/2004, אגף מודיעין-מחקר, **לקט מודיעין מיידי-מדיני – ועידת ג'נבה סיכום יומי**, 12 בינואר 1974; סיל, הביוגרף של אסד, תיאר כך את מושב הפתיחה של הוועידה בדגש על היעדרה של סוריה: "המשתתפים היחידים היו שרי החוץ של ישראל, מצרים וירדן. את סוריה ייצגו שלט שנשא את שמה, וכיסא ריק". ראו: סיל, **אסד**, עמ' 236.

21 א"צ, 91/379/2015, ז'נבה כללי, **מברק מאת ראש המשלחת הסורית לאו"ם אל משה"ח הסורי מיום 20.11.73**, 7 בינואר 1974. במברק שהגיע לידי ישראל מוזכרת עמדתו של קיסינג'ר, כי יש לזרז את כינוסה של ועידת השלום מבלי להמתין לבחירות בישראל. בניגוד לישראל, לא חשב קיסינג'ר כי אין לה יכולת לקיים משא ומתן לפני הבחירות.

22 א"צ, 91/379/2015, **סיכום מודיעין שבועי – המעצמות במזה"ת**, 20 בדצמבר 1973 - 27 בדצמבר 1973.

מזכיר המדינה טען כי במהלכה של מלחמת יום הכיפורים ובתקופה שלאחריה, מצאה את עצמה ארצות הברית תומכת לבדה בישראל וניצבת אל מול חזית מאוחדת שכללה את ברית המועצות, רבות ממדינות אירופה ואף את יפן, שתמכה בערבים. חזית זו אף צידדה בכלל מהלכי הסובייטים, והדבר פגע ישירות במהלכיה של ארצות הברית למול מוסקבה. כעת, אמר קיסינג'ר לנשיא, יש לארצות הברית שלוש מטרות מרכזיות באזור: הראשונה, לפרק את הקואליציה של המדינות שהתייצבה אל מול ארצות הברית וישראל; השנייה, לשנות את המציאות שבה ארצות הברית תומכת בישראל ואילו הסובייטים בערבים; והשלישית, לנתק את הקשר בין כל אחת מהסוגיות המדיניות המצויות במחלוקת. קיסינג'ר המשיך בדבריו ומנה באוזני הנשיא עוד שלושה מהלכים מדיניים שארצות הברית פועלת לקדמם. הראשון הוא הוצאתה של ברית המועצות מעמדת השפעה במזרח התיכון והחלשתה במערכת הבין־לאומית; השני הוא ההמחשה לערבים כי ברית המועצות יכולה לספק להם נשק אולם ארצות הברית יכולה לתת בידם הישג פוליטי; והשלישי הוא הצורך להביא את ישראל לידי הבנה כי ההתקרבות בין ארצות הברית לעולם הערבי המתון אינה באה על חשבון מערכת היחסים עימה, והיא למעשה אינטרס ישראלי מובהק.[23]

ברור היה כי הוצאת הסובייטים מן האזור היא אבן הפינה של כלל המדיניות האמריקאית. מדיניות זו של ניקסון וקיסינג'ר כלפי הסובייטים ביקשה לשלב בין דחיקתם מעמדות השפעה ותדמית של עוצמה בין־לאומיות, לבין רצון לקיים עימם דיאלוג מדיני בנושאים אסטרטגיים החשובים לארצות הברית. דחיקתם נועדה לבסס את מעמד האמריקאים במערכת הבין־לאומית והאזורית, ושיתופם המדוד בתהליכים המדיניים נועד לעקר או לצמצם את יכולת ההיזק הסובייטית בהשוואה למצב שבו הם היו ממודרים לחלוטין.

כך, למשל, פעלה וושינגטון לייצוב יחסיה המדיניים, הצבאיים והכלכליים הישירים עם מוסקבה. השיחות על הגבלת תפוצת הנשק האסטרטגי (SALT) או השיחות בדבר תיקון חוק "ג'קסון־וניק לחוק הסחר" אשר הטיל מגבלות על הסכמים כלכליים ומסחריים עם מדינות אשר הגבילו הגירה של אזרחים מהן, ובפועל הגביל את יכולת הסחר של

23 FRUS, 1969-1976, volume xxvi, Arab-Israeli Dispute, 1974-1976, *Memorandum of Conversation*, March 8, 1974.

ברית המועצות שמנעה יציאה של יהודים ממנה, היו לשני נתיבים של שיתוף פעולה מתרקם בין שתי המעצמות. במקביל לניסיונות התקרבות אלו בין שתי המדינות, המשיכה ארצות הברית במאמציה לחזק את מעמדה והשפעתה בעולם על חשבון ברית המועצות. בזירה המזרח־תיכונית ביקשה וושינגטון לצמצם ולדחוק ככל האפשר את הסובייטים מן האזור ולהרחיב את השפעתה, ובמקביל - לייצר מראית עין של שיתוף פעולה עימם, על מנת שלא יפעילו את יכולת הנזק שלהם, בעיקר באמצעות הסורים. ועידת ז׳נבה הייתה לדוגמה לכך. ארצות הברית נטלה חסות בלעדית על הוועידה, בתיאום עם מצרים וישראל, ודחקה באופן ברור את הסובייטים מעמדת השפעה על התהליך המדיני.[24]

הסובייטים הבינו היטב את המציאות הבין־לאומית והאזורית החדשה אשר החלה מתקבעת עוד קודם למלחמת יום הכיפורים. העובדה כי מצרים - אחת ממדינות המפתח של המדיניות הסובייטית במזרח התיכון - החלה מפנה אליהם עורף הייתה נהירה להם. אף היה ברור להם כי לאחר המלחמה המצרים מצויים בתהליך של מעבר מן המחנה המזרחי־סובייטי אל המחנה המערבי־אמריקאי. כעת ביקשה מוסקבה למזער נזקים אל מול מצרים ולשמר אינטרסים חיוניים לה באזור, בעיקר בסוריה, ובמערכת הבין־לאומית.

מתוך כך המשיכו הסובייטים לתמוך רשמית בקיומה של ועידת ז׳נבה, ולמרות תפקידם הסמלי, דחקו בסורים ליטול בה חלק ופעלו לריסון כוונות המלחמה שלהם. הסובייטים העריכו כי קיומה של ועידה מדינית בינלאומית, והאפשרות כי בסופה תיסוג ישראל משטחים, תאפשר להם לטעון בפני הסורים כי נסיגה זו מקורה גם בלחצם על ארצות הברית, לחץ שריכך את עמדת ישראל. בנוסף לרווח מדיני אפשרי, הניחו הסובייטים כי הסכם כזה יאפשר את פתיחתה של תעלת סואץ לשיט בינלאומי - מרכיב צבאי וכלכלי חשוב במדיניותם במזרח התיכון ובמזרח הרחוק ועל כן תמכו בקיומה של הוועידה.[25]

---

24 א"צ, 4463/535/2004, אגף המודיעין, **לקט מודיעין יומי**, 10 בינואר 1974; ראו את דבריו של גור, אשר שימש בוועידה כראש המשלחת הצבאית הישראלית: "בחוגים רבים נתפסה הוועידה כהצגה לקהל [...] מטרתה לצאת ידי חובה [...] בייחוד כלפי ברית המועצות". גור, **מצפון ומים**, עמ' 227.

25 א"צ, 76/112/2013, אגף המודיעין, **סיכום מודיעין שבועי, 3 בינואר 1974 - 10 בינואר 1974**; Galia Golan, *Soviet Policies in The Middle East*, Cambridge, New York, 1990, p.100; לעמדה הסובייטית כלפי מערכת היחסים בין המעצמות ראו: Anatoly Dobrynin, *In Confidence*, Times Books, New York, 1995, pp. 265-286.

הסורים שלא השתתפו בוועידה המשיכו לרמוז במהלכה כי ייתכן שהם ירצו לקחת בה חלק. במקביל החלו להגיע לישראל ידיעות כי סוריה עלולה לחדש את הלחימה נגדה, כאשר מטרתה תהיה לגרור את המצרים אל הלחימה וזאת על מנת לחבל בדיונים.[26]

בסופו של דבר הסתיימה ועידת ז׳נבה ללא הסכם הפרדת כוחות בין ישראל למצרים. שר הביטחון משה דיין סיכם, כי מטרתה העיקרית של הוועידה הייתה בעצם קיומה ובכך שמנעה לחץ מעצמתי על ישראל. ברור היה לו, ולכלל המשתתפים בוועידה, כי המהלכים המדיניים המרכזיים התנהלו למעשה "לא בג׳נבה אלא בירושלים, קהיר וושינגטון".[27]

ב־10 בינואר 1974 יצא קיסינג׳ר למזרח התיכון על מנת לקדם את המשא ומתן, ונפגש עם דיין, שרים נוספים בממשלת ישראל ולאחר מכן גם עם סאדאת. קודם ליציאתו לאזור הוא נפגש בוושינגטון עם שגריר מצרים בארצות הברית כהכנה לקראת פגישתו עם סאדאת ולחץ כי סאדאת יגמיש את עמדותיו. הלחץ של מזכיר המדינה על הנשיא המצרי השתלב בחשש הפנימי המצרי מהמצב הנפיץ במזרח התיכון, בעיקר בשל עמדתה של סוריה אשר ראתה בוועידה בז׳נבה ניסיון לפתרון חלקי של הסכסוך הישראלי־ערבי וביטוי לרצון המשותף של ארצות הברית וישראל לפגוע ב"אחדות הערבית".[28]

גם בשלב זה המשיכה ארצות הברית במדיניותה המעורבת כלפי ברית המועצות - ביסוס בלעדיות ודומיננטיות במגעים להסדר, לצד שיתוף פעולה ותיאום מינימלי עם מוסקבה. קיסינג׳ר עדכן את הסובייטים על ביקורו הצפוי באזור, וריצ׳רד ניקסון נשיא ארצות הברית אישר לו לטוס למוסקבה במידת הצורך. הסובייטים, מבחינתם, המשיכו במאמציהם לקדם את ההסכם בין ישראל למצרים, וזאת במקביל להבנתם העמוקה את המשמעויות המדיניות השליליות של היותם שחקן משני. אצל המצרים הם

26 א"צ, 32/379/2015, **צהריים עם פיקירינג**, 28 בדצמבר 1973; א"צ, 4463/535/2004, אגף המודיעין, **לקט מודיעין יומי**, 10 בינואר 1974. כאמור, הפעילו הסובייטים לחץ רב על הסורים שלא לחדש את המלחמה ולא לפגוע בוועידה. בהמשך היה לסובייטים דווקא עניין לדחוף את הסורים לפעולות צבאיות מתחת לסף המלחמה כנגד ישראל.

27 דיין, **אבני דרך**, עמ' 708.

28 א"מ, א-1/ 7025, **פרטיכל סטנוגרפי על התייעצות לקראת ביקור קיסינג'ר**, "דברי יגאל אלון", 12 בינואר 1974; א"צ, 4517/535/2004, אגף המודיעין-מחקר, **לקט מודיעין מיידי-מדיני – ועידת ג'נבה סיכום יומי**, 12 בינואר 1974; ראו גם את תיאורו של סאדאת: אנוור אל סאדאת, **סיפור חיי**, עידנים, 1978, עמ' 222.

ביקשו לחזק את הבנת התועלת שבהסדר שכזה, וכלפי הסורים הם ביקשו פעם נוספת להביאם אל שולחן הדיונים בז'נבה, למנוע מהם את חידוש המלחמה ובכך גם להעמיק את אחיזתם בסוריה. המהלכים האזוריים של ברית המועצות ננקטו בשל אכזבתה הגדולה מאי־הכרת התודה הערבית כלפיה לאחר המלחמה, מהעובדה שסאדאת נמנע מלשתף אותם במחשבותיו המדיניות, מהחשש כי הסכם ישראלי־מצרי ללא התקדמות בזירה הסורית עלול להביא לקרע בין שתי המדינות הערביות, ובעיקר מתוך רצון לאותת לארצות הברית כי שיתוף רחב יותר של ברית המועצות בתהליך המדיני יכול לתרום להרגעת התחרות הבין־מעצמתית על השפעה במזרח התיכון.[29] בסופו של דבר הצליח קיסינג'ר לגשר על הפערים בין עמדות ישראל ומצרים, ויחדיו עם התמיכה המעצמתית המשותפת בהסכם, הביא את שתי המדינות לחתום ב־18 בינואר 1974 בקילומטר ה־101 על הסכם הפרדת הכוחות.[30]

תחילת המערכה הצבאית במובלעת הסורית ובחרמון[31]

על אף הסכמי הפסקת האש, לא שרר שקט בחזיתות המצרית והסורית. מנובמבר 1973 עד לינואר 1974 נהרגו בחזית הסורית תשעה חיילים ישראלים ובזו המצרית נהרגו 17 חיילים ישראלים.[32]

29 א"צ, 76/112/2013, אגף המודיעין, **סיכום מודיעין שבועי, 10 בינואר 1974 - 17 בינואר 1974**; א"צ, 4517/535/2004, אגף המודיעין-מחקר, **לקט מודיעין מיידי-מדיני – ועידת ג'נבה סיכום יומי**, 19 בינואר 1974; FRUS, 1969-1976, volume xxvi, Arab-Israeli Dispute, 1974-1976, *Memorandum of Conversation*, March 8, 1974; Golan, *Soviet*, p.100.

30 גולן, **הפרדת כוחות**, עמ' 105-116; מייד לאחר החתימה החלה מצרים במאמץ הסברתי כלפי פנים וכלפי העולם הערבי, כי ההסכם איננו הסכם נפרד והוא חלק ממדיניותה הבין־ערבית של מצרים. ראו: א"צ, 4517/535/2004, אגף המודיעין-מחקר, **לקט מודיעין מיידי-מדיני – ועידת ג'נבה סיכום יומי**, 19 בינואר 1974.

31 להרחבה בהיבטים הצבאיים של הלחימה במלחמת ההתשה במובלעת הסורית ראו את מאמרו החשוב של שמאי רן "ההתשה בצפון – מלחמת ההתשה מול סוריה בין הפסקת האש להפרדת הכוחות", המתפרסם בגיליון זה.

32 מאגר המחלקה להיסטוריה, אג"ם-מה"ד-היסטוריה, **ביטחון שוטף סיכום שנת העבודה 1973 (1 באפריל 1973 – 31 במרס 1974)**, 1976, עמ' 101-102, 123-124; א"צ, 185/609/1976, **אבדותינו בחזית הסורית מהפסקת האש ועד היום**, ללא תאריך. פירוט תקריות האש, ההרוגים והפצועים על פי חזיתות: בנובמבר היו 56 תקריות אש בגזרה הסורית, ובהן נפצעו שמונה חיילים ונהרג אחד, ו־133 תקריות אש בגזרה המצרית, שבהן נפצעו 18 חיילים ונהרגו שמונה. בדצמבר היו 54 תקריות אש בגזרה הסורית, ובהן נפצעו 11 חיילים, ו־553 תקריות אש בגזרה המצרית שבהן נפצעו 46 חיילים וחמישה חיילים נהרגו. בינואר 1974 היו 47 תקריות אש בגזרה הסורית, שבהן נפצעו 29 חיילים ושמונה חיילים נהרגו, ובגזרה המצרית היו 286 תקריות אש, שבהן נפצעו 31 חיילים וארבעה נהרגו.

בסיומה של הלחימה ברמת הגולן תפסו אוגדה 146 ואוגדה 36 את גזרת המובלעת ושאר רמת הגולן. לאחר סבב התרעננות קיבלו את האחריות על שתי הגזרות אוגדה 36 ו־210, והחל בפברואר 1974 - אוגדה 36 הייתה אחראית על כלל השטח.[33]

בסופה של שנת 1973 נהנו הסורים מיתרון של 3:1 לטובתם מבחינת מאזן הכוחות. כך, למשל, היו להם בחזית אל מול ישראל כ־1,500 טנקים, ואילו לישראל היה כשליש מזה.[34]

זחל"ם לוחמי חי"ר מגדוד 12 של חטיבת "גולני", סמוך לבית סורי בשטח המובלעת (באדיבות דובר צה"ל).

33 א"צ, 587/157/1986, מפקדת פיקוד צפון, **דו"ח כשירות נכון לתאריך 122200 [שעה 22:00 ב־12], ינואר 74**, 12 בינואר 1974; א"צ, 185/609/1976, מפקדת פיקוד צפון, **סד"כ פיקוד צפון**, 16 בינואר 1974; א"צ, 91/157/1986, אוגדה 36-אג"מ, **פריסה והיערכות בקו רמה"ג - סיכום**, 1 בפברואר 1974; גבעתי, **המערכה בחרמון**, עמ' 414. בתחילת פברואר 1974 קיבלה אוגדה 36 אחריות על כלל שטח המובלעת ורמת הגולן, לא כולל אזור החרמונים (הר החרמון), ואילו אוגדה 210 מוקמה ככוח עתודה אל מול התקפות־נגד. ב-10 בנובמבר 1973 הוקמה מפקדת "החרמונים", שגזרתה הייתה מהכפר מג'דל שמס ועד למוצב "הפיתולים". בשטחה היו מוצב החרמון הישראלי, מוצב החרמון הסורי, מוצב הרכבל העליון, מוצב הרכבל התחתון ותצפית "יפעת". המפקדה הייתה כפופה לאוגדה 36 והתמקמה בכפר מַסעדה.

34 א"צ, 12/312/2021, **ישיבת ועדת שרים לענייני ביטחון**, "דברי משה דיין", 28 בדצמבר 1973; בפברואר 1974 עדכן דיין את השרים החברים בוועדת השרים לענייני ביטחון, כי באוקטובר 1973 שירתו כ־280 אלף חיילים בשירות מילואים. ראו: א"צ, 13/312/2021, **ישיבת ועדת שרים לענייני ביטחון**, "דברי משה דיין", 3 בפברואר 1974.

מדיניות הפעלת האש הסורית בגזרת המובלעת, החרמון ורמת הגולן הייתה שילוב אינטרסים של סוריה וברית המועצות. מבחינת הסורים, קיומו של מתח בחזית עם ישראל שירת אותם מבחינה מדינית. הדבר המחיש את יכולת ההיזק שלהם, את הצורך להתחשב בעמדתם ואת הדחיפות והצורך בקידום תהליכים מדיניים עימה.[35] מדיניות זו לא הייתה חדשה בסל הכלים הסורי. עוד במחצית שנות השישים נהגו הסורים להשתמש בחימום הגבול עם ישראל על מנת להשפיע על מערכת היחסים בין שתי המדינות, בניסיון לפסוע בנתיב שלא יוביל למלחמה ושעדיין תישמר האש במסגרתו.[36] כעת הם ביקשו לפעול בדרך זו שוב.

עמדתם של הסובייטים כלפי תקריות גבול בין ישראל לסוריה לא השתנתה במהותה. תמיכה בחימום הקו כאשר הדבר משרת את האינטרס הסובייטי, ובמקביל נקיטת זהירות מסוימת מתוך כוונה שלא להגיע לידי מלחמה, מאחר שמלחמה כזו תוביל, להבנת הסובייטים, לתבוסה ערבית נוספת בשל פערי העוצמה מול ישראל, לערעור היציבות האזורית ולפגיעה נוספת בתדמית הסובייטית כמעצמה.[37]

לאחר החתימה על הסכם הפרדת הכוחות בין ישראל לבין מצרים קיבלו הסורים החלטה מדינית - לפעול למען השגת הסכם הפרדת כוחות עם ישראל; אך זאת בתנאי שההסכם יהווה רק את השלב הראשון בתהליך מדיני, שסופו נסיגה ישראלית מכלל רמת הגולן, נסיגה נוספת מהשטחים הערביים הכבושים כולל ירושלים, וכמובן החזרת "הזכויות הלאומיות של העם הפלסטינאי כולל זכות השיבה וזכות ההגדרה העצמית". למעשה, העמידו הסורים את הנסיגה הישראלית המלאה כחשובה יותר מהסכם הפרדת הכוחות. הדבר סימל הקשחה בעמדתם, אך יתכן שניתן לראות בכך גם נכונות סורית לגלות גמישות מסוימת בקשר לתהליך הפרדת הכוחות.

---

35 א"צ, 29/45/2008, אגף המודיעין-מחקר, **סימנים להכנות סוריות למלחמה**, 22 בדצמבר 1973.

36 א"צ, 2063/535/2004, **סיכום מזה"ת שבועי, 6 בינואר 67 עד 13 בינואר 67**; א"צ, 2111/535/2004, **סקירת מודיעין תקופתית מס' 44**, 31 בינואר 1967.

37 א"צ, 2111/535/2004, **סקירת מודיעין תקופתית מס' 45 : 1 ביולי 1967 - 31 באוקטובר 1967**, 31 באוקטובר 1967; א"צ, 2063/535/2004, **סיכום מזה"ת שבועי מ-7 ביולי 67 עד ל-14 ביולי 67**, ללא תאריך; א"צ, אגף המודיעין-מחלקת המחקר, 2249/535/2004, **הערכה של התערבות סובייטית באזור**, 1 בנובמבר 1968. מדיניות סובייטית זו לא החלה בשנת 1974, וראשיתה עוד בתחילת שנות החמישים, ובעיקר לאחר תבוסת הערבים במלחמת ששת הימים. אז ביקשו הסובייטים לייצר מצב של "לא שלום ולא מלחמה" בין ישראל לבין מדינות ערב, וזאת מתוך כוונה להעמיק את השפעתם במדינות ערב, למנוע את התקבעות המצב המדיני והצבאי ולחזק את מעמדם באזור. מדיניות זו באה לידי ביצוע בעידוד הסורים ליזום תקריות גבול, במכירת נשק מהירה אך מבוקרת, בהגברת הנוכחות המדינית והצבאית ובהעמקה של התיאום המדיני־צבאי.

המהלך המדיני הסורי לא נשאר בודד. כחלק מהגישה הסורית אשר ראתה במהלכים הצבאיים כתומכים במהלכים המדיניים, החלו הסורים לפעול בחזית אל מול ישראל. כוונתם הייתה לשמר את הלחימה עימם "על אש קטנה", מתוך כוונה להמחיש את ההכרח הדחוף להגיע להסדר מדיני ובשל הצורך להפגין נחישות ונוקשות מטעמי פנים וחוץ; ויחד עם זאת, ביקשו הסורים שלא לחצות את הקו אשר עלול היה לגרור את ישראל להסלמה שסופה במלחמה.[38]

בחודש ינואר 1974 היו 47 תקריות אש בגזרה הסורית, שבהן נהרגו שמונה חיילי צה"ל ו־29 נפצעו, ואילו בפברואר היו 92 תקריות אש, שבהן נהרגו שלושה חיילים ונפצעו 12.[39] לרוב הייתה היוזמה נתונה בידי הסורים, ואילו ישראל הייתה למגיבה. הסורים פעלו פעמים רבות בלילה, בחוליות ובמארבים לכוחות צה"ל בשטח ישראל, באש ארטילרית לעבר כוחות צה"ל במובלעת ואל מוצבים מעבר לקו הסגול. לאחר שישראל הייתה מגיבה באש, הייתה הלחימה פוסקת בדרך כלל לזמן־מה. ההערכה שרווחה בישראל הייתה כי אופן הפעלת האש הצביע על כוונת סוריה לקיים מדיניות מבוקרת של תקריות גבול, שמטרתן היא סיוע למהלכים המדיניים.[40]

גם ישראל יזמה ימי קרב, אולם מטרתם הייתה להשיב לסורים על פעילותם הקודמת וכחלק מההיגיון הגורס "כיבוי אש באמצעות אש" יותר מאשר רצון ישראלי לשינוי משמעותי בשדה הקרב או למהלכי הכרעה נרחבים.[41]

38 א"צ, 76/112/2013, אגף המודיעין, **סיכום מודיעין שבועי, 1 בפברואר 1974- 7 בפברואר 1974.**

39 מאגר המחלקה להיסטוריה, אג"ם-מה"ד-היסטוריה, **ביטחון שוטף סיכום שנת העבודה 1973 (1 באפריל 1973 – 31 במרס 1974)**, 1976, עמ' 101-102; א"צ, 185/609/1976, **אבדותינו בחזית הסורית מהפסקת האש ועד היום**, ללא תאריך.

40 א"צ, 185/609/1976, אג"מ-מבצעים, **פרוט ועדכון הוראות פתיחה באש – פיקוד צפון**, 4 בפברואר 1974. בהוראות נכתב בסעיף "כללי": "ככלל לא יפתחו כוחותינו באש אלא בתגובה לאש אויב יעילה או לצורך חילוץ"; א"צ, 76/112/2013, אגף המודיעין, **סיכום מודיעין שבועי, 1 בפברואר 1974- 7 בפברואר 1974**; א"צ, 185/609/1976, מפקדת פיקוד צפון, **דו"ח אירועים בגזרת רמה"ג**, 8 בפברואר 1974. במסמך שנכתב על ידי אלוף הפיקוד, מרדכי גור, מצוין כי בתגובה לאש הסורית שהתחדשה ב־26 בינואר השיבה ישראל ב"מכות אש חזקות", וכי "המסקנה שלנו היא שכוונתם [של הסורים] היא לשמור על קו חם"; א"צ, 185/609/1976, **דו"ח תקרית אש בגבול הצפון**, 11 בפברואר 1974.

41 א"צ, 107/352/1977, מפקדת פיקוד צפון, **יום קרב - הוראות תכנון**, 15 בינואר 1974. בפקודה נכתב בסעיף "הכוונה": "פיקוד צפון מתכנן יום קרב בגזרת רמת הגולן על מנת לרסן התוקפנות הסורית"; א"צ, 107/352/1977, מפקדת פיקוד צפון, **הרגעה בגזרת רמה"ג**, 26 בינואר 1974. בסעיף "הכוונה" נכתב: "בכוונת הפיקוד להרגיע את הגזרה לאחר יום הקרב שהתבצע ביום א ה־27 בינואר 1974".

בגזרת החרמון, החורף הכבד של שנת 1974 עיכב את העימותים בין שתי המדינות באזור זה. המתיחות על ההר נסבה סביב סוגיית הריבונות על שיא החרמון. בליל 22-21 באוקטובר 1973 נתפס השיא על ידי ישראל, אולם לטענת הסורים היה הדבר לאחר החתימה על הסכם הפסקת האש ועל כן תביעת החזקה של ישראל איננה חוקית. לאחר כיבושו על ידי ישראל ננטש שיא החרמון בשל תנאי מזג האוויר הקשים, והכוחות התמקמו בשני מוצבים נמוכים ממנו. כך נותרה למעשה הפסגה ללא נוכחות קבועה של אף אחד מהצדדים. החל בחודש ינואר 1974 גבר החשש בישראל כי הסורים יבקשו לפרוץ דרך אל שיא החרמון ולבסס בו נוכחות, במטרה לרכוש לעצמם יתרון במהלך שיחות ההפרדה. ישראל ביקשה להקדימם ולהיאחז שוב בנקודה, אך מזג האוויר הקשה דחה את קיומו של הסיור.[42]

המאבק על רשימת השבויים הישראלים, חרם הנפט הערבי וההסכמה על התחלת השיחות בין ישראל לסוריה

כאמור, ישראל סירבה לדו־שיח מדיני עם סוריה בכלל, ולהשתתפותה בוועידת ז׳נבה בפרט, כל עוד עמדה דמשק בסירובה להעביר את רשימת השבויים הישראלים המצויים בידיה ומנעה ביקורים של הצלב האדום אצלם.[43]

גם לאחר החתימה על הסכם הפרדת הכוחות עם מצרים לא השתנו העמדות הישראליות והסוריות לגבי תנאי הפתיחה של המשא ומתן, ובניגוד לחזית הצבאית שנותרה פעילה, המשא ומתן על הפרדת הכוחות בין שני הצדדים היה בקיפאון.[44] ממשלת ישראל חזרה ואשררה פעם אחר פעם את החלטתה בדבר התנגדותה לכל שיח מדיני עם סוריה בטרם זו תעביר רשימת שבויים ותאפשר ביקורים אצלם. בכך למעשה היא דחתה גם את ההצעה הסורית לנסיגה מהגולן שהועברה אליה על ידי קיסינג׳ר במחצית חודש ינואר. ההצעה הוגשה בכוונה סמוך לפני החתימה על ההסכם בין ישראל ומצרים, בשל החשש שלאחר חתימתו תיחלש יכולת המיקוח הסורית. הסורים דרשו בשלב ראשון נסיגה ישראלית לקווי 22

42 גבעתי, **המערכה בחרמון**, עמ' 452-451.

43 א"צ, 12/312/2021, **הממשלה בשבתה כוועדת השרים לענייני ביטחון**, ועידת ג׳נבה – שבויינו בסוריה, החלטה 184, 16 בדצמבר 1973; א"מ, א-1/ 7025 **פרטיכל סטנוגרפי של התייעצות לקראת ביקור קיסינג'ר**, 12 בינואר 1974.

44 דיין, **אבני דרך**, עמ' 709.

באוקטובר 1973, ככל הנראה גם מהחרמון הישראלי ומאזור קוניטרה, והחזרת התושבים שברחו במהלך המלחמה. לאחר מכן, ובמהלך השיחות, ייקבע לוח זמנים לנסיגה ישראלית מכל רמת הגולן. התמורה הסורית הייתה אמורה להיות בדמות הצטרפותם אל שיחות ז'נבה והעברת רשימות השבויים הישראלים.[45] ישראל התנגדה למתווה, ומסר הדחייה הועבר על ידי קיסינג'ר אל נשיא סוריה.[46]

מי שביקש לסייע בחילוץ המשא ומתן היה נשיא מצרים סאדאת. הוא חש, ולא בפעם האחרונה, כי קשיי המשא ומתן הישראלי־סורי עלולים להשליך במהרה על המשך המשא ומתן הישראלי־מצרי. סאדאת הבין היטב את מורכבות העולם הערבי והעריך כי אם תפרוץ מלחמה נוספת בין סוריה לישראל הוא יתקשה לעמוד בצד ולא ליטול בה חלק. בשל כך הוא פעל בנמרצות לגשר בסוגיית השבויים, והציע לקיסינג'ר כי הוא ימסור לו את מספר השבויים הישראלים המצויים בסוריה, וזאת בתמורה להצעות ישראליות בנוגע להסכם ההפרדה. קיסינג'ר הבין כי אין בהצעה כדי לרַצות את ישראל אבל ביקש מישראל לדון בה, מאחר שאם יימסר המספר, מובטח שהסורים לא ירצחו את השבויים המצויים אצלם. אולם ישראל סירבה גם להצעה זו, בשל חוסר רצונה לאפשר לסורים לעשות שימוש בשבויים כנקודת לחץ עליה.[47]

במקביל לעיסוקו של קיסינג'ר במגעים הלא־ישירים בין ישראל לסוריה, הוא נדרש גם לפתור את בעיית חרם הנפט הערבי שהוטל על המערב בכלל ועל ארצות הברית בפרט. ב־20 באוקטובר 1973, במהלכה של מלחמת יום הכיפורים, הכריזו מדינות ערב יצרניות הנפט - סעודיה, קטאר, כווית, איחוד האמירויות, עיראק ולוב - על חרם נפט כנגד מדינות המערב שתמכו בישראל. החרם פגע קשות בכלכלת מדינות המערב בכלל ובארצות הברית בפרט, ייצר משבר אנרגיה עולמי ואף עורר גילויי אנטישמיות בארצות הברית.[48]

45 א"צ, 4463/535/2004, אגף המודיעין, **לקט מודיעין יומי**, 18 בינואר 1974.

46 א"צ, 13/312/2021, מזכירות הממשלה, **המשא ומתן בדבר הסכם להפרדת כוחות עם סוריה – החלטת ממשלה 290**, 28 בינואר 1974;
U.S. Department of State, Freedom of Information Act (FIA), *Telephone conference, Amb. Dinitzq Sec Kissinger*, January 28, 1974;
Foreign Relations of The United States (FRUS), 1969-1976, volume xxvi, Arab-Israeli Dispute, 1974-1976, Tele*gram From the Department of State to the U.S Interests Section in Syria*, February 5, 1974.

47 א"מ, א-7/ 7069, משרד החוץ, **דיניץ אל גזית**, 31 בינואר 1974.

עקב כך נוצר לחץ פנימי רב בארצות הברית, וניקסון וקיסינג'ר בחרו להבהיר לצד הערבי כי ללא ביטול של חרם הנפט ייפגעו עמוקות מאמציהם לקידום הסכם ההפרדה בין ישראל לסוריה.[49]

כל העת המשיכו הסורים לשלב מהלכים מדיניים וצבאיים במטרה לקדם את הסכם הפרדת הכוחות. הם הידקו את קשריהם המדיניים עם ארצות הברית והפעילו עליה לחץ על מנת שתפעל אל מול ישראל, תרכך את עמדתה ותחלץ ממנה הבטחה להתחייב לנסיגה לא רק מן המובלעת, אלא גם משטחים הנמצאים מעבר לקו הסגול. כך, לראשונה מאז ניתוק היחסים בין שתי המדינות ב־1967, ובעקבות ביקורו של מזכיר המדינה בדמשק בדצמבר 1973, יצאו בתחילת פברואר 1974 דיפלומטים סורים אל וושינגטון לשיחות עם הממשל האמריקאי.[50]

בישראל, מנגד, לא אבו לוותר על אף שעל בגולן. ב־8 בפברואר נפגשה ראש הממשלה גולדה מאיר עם משלחת חברים מיישובי רמת הגולן והצהירה, כי "אין היא רואה כל אפשרות שישראל תיסוג מהגבול של מלחמת ששת הימים בגולן, כולל מהעיר קוניטרה".[51]

48 א"צ, 45/112/2013, חצב, **סעודיה הודיעה על צמצום הפקת הנפט**, 18 באוקטובר 1973; א"צ, 45/112/2013, **לקט מודיעין מידי-מדיני – החלטה ערבית לשימוש "בנשק הנפט" ומשמעותה**, 20 באוקטובר 1973. במסמך של מחלקת המחקר של אמ"ן נטען כי ארה"ב מייבאת כ־6% מצריכת הנפט שלה ממדינות ערב; א"צ, 45/112/2013, **אמברגו הנפט נגד ארה"ב - הערכה**, 21 באוקטובר 1973; "סעודיה, לוב ואבו דאבי מפסיקות יצוא הנפט לארה"ב", **דבר**, 21 באוקטובר 1974; "גם כוויית, קטאר ובחריין הפסיקו משלוחי הנפט לארה"ב", **על המשמר**, 22 באוקטובר 1973. בהמשך צמצמו הערבים עוד את תפוקת הדלק שלהם ב־25%, ראו: א"צ, 45/112/2013, **לקט מודיעין מידי-כלכלי - החרפת השימוש הערבי בנשק הנפט**, 5 בנובמבר 1973; במברק שנשלח מהשגרירות הישראלית בוושינגטון אל משרד החוץ בירושלים נטען כי ארה"ב צורכת ממדינות ערב 1.2 מיליון חביות נפט ביממה. ראו: א"צ, 45/112/2013, **צריכת ארה"ב ממדינות ערב**, 13 בנובמבר 1973; א"צ, 45/112/2013, **ארה"ב – הזירה המדינית**, 27 בנובמבר 1973. במברק שנשלח על ידי ענף תבל במשרד ראש הממשלה נכתב כי "משבר האנרגיה עורר בחוגים רחבים רגשות אנטישמים חזקים [...] הרבה אנשים מאשימים את היהודים [...] כבר כיום התמיכה בישראל [...] נפגעה קשות".

49 א"צ, 52/112/2013, **המעצמות במזרח התיכון**, 2 בפברואר 1974- 26 בפברואר 1974. המסמך מביא את נאום נשיא ארה"ב ניקסון שבו אמר:"למרות שאין הממשל רואה קשר בין מאמציו במזרח התיכון לבין חרם הנפט הערבי, הרי שאי הסרת החרם, תגרום באופן טבעי להאטה במאמצים שעושה ארה"ב בחזית השלום, דבר שאינו משרת את האינטרסים של הערבים"; א"מ, א-7/ 7069, משרד החוץ, **דיניץ אל גזית**, 31 בינואר 1974. במברק דיווח דיניץ כי קיסינג'ר טען בפניו בתשובה לשאלתו: "[האם יש] תנאים פוליטיים [שארה"ב הבטיחה לערבים בתמורה] לביטול האמברגו", שהם [ארה"ב] "הבהירו לערבים מראש שלא יקבלו שום תנאים ולכן איננו מצפה לשום התניה".

50 "דיפלומטים סוריים ייצאו בקרוב לוושינגטון", **על המשמר**, 3 בפברואר 1974; Kissinger, *Years*, pp. 939-940.

51 מאיר הראובני, "גולדה מאיר: לא תהיה נסיגה מגבול ששת הימים ברמת הגולן", **מעריב**, 10 בפברואר 1974.

עוד קודם להצהרתה שבו הסורים לחמם את קו הגבול, וזאת במטרה להבהיר לישראל כי לא ישרור שקט באזור רמת הגולן ובכך יקשה עליה ליישבה, להדגיש פעם נוספת את הצורך להתחשב בעמדותיה של סוריה בכל משא ומתן מדיני עתידי ולייצר תדמית של נוקשות כלפי בית פנימה וכלפי חוץ. היה זה ערב כינוסה של ועידת הפסגה זוטא באלג'יר של ארבעה ראשי מדינות ערב - מצרים, סוריה, סעודיה ואלג'יריה. הוועידה עצמה נועדה לעסוק בשני נושאים עיקריים: עתיד חרם הנפט הערבי על ארצות הברית וקידום הסכם ההפרדה בין ישראל לסוריה.[52]

ברקע הפסגה שהתכנסה ב־13 בפברואר 1974 היו הסוגיות הבאות: רצונה של מצרים לקדם את הסכם ההפרדה בין ישראל וסוריה טרם מימושו המלא של ההסכם בינה לבין ישראל; המתח הפנימי בעולם הערבי בשאלת המשך חרם הנפט - מצרים וסעודיה מן הצד האחד תמכו בהקלת האמברגו על ארצות הברית, ואילו מן הצד השני, סוריה וכווית התנגדו להקלות כלשהן כל עוד לא הושג הסדר ההפרדה בין ישראל וסוריה; הסוגיה האחרונה קשורה בשתי הקודמות, ומקורה באיומיה של ארצות הברית על מצרים, סוריה ושאר מדינות הנפט הערביות - להסיר את אמברגו הנפט מעליה אחרת תחדל ממאמציה לקידום הסכם הפרדת הכוחות בין ישראל ומצרים.[53]

בסיומה של הפסגה ב־14 בפברואר הצהירו ראשי המדינות הערביות על המשך תוקפה של הדרישה הערבית מישראל לנסיגה מלאה מהשטחים שכבשה ב־1967 ועל הבטחת זכויות העם הפלסטיני. מעבר להצהרה הפורמלית הנוקשה, הפעיל סאדאת לחץ רב על מדינות ערב במטרה לרכך את חרם הנפט, ואילו שאר המשתתפים ביקשו לקבל ערבויות אמריקאיות לגבי אופי שיחות ההפרדה העתידיות בין ישראל וסוריה בטרם תועבר רשימת

52 א"צ, 76/112/2013, אגף המודיעין, **סיכום מודיעין שבועי, 7 בפברואר 1974 עד 14 בפברואר 1974**; "תקריות אש חמורות בגזרה הסורית", **על המשמר**, 4 בפברואר 1974;"דמשק מכחישה ההצהרה בדבר "מלחמת התשה"", **דבר**, 4 בפברואר 1974; "פסגה זוטא ערבית מתכנסת היום באלג'יר", **על המשמר**, 13 בפברואר 1974.

53 א"צ, 76/112/2013, אגף המודיעין, **סיכום מודיעין שבועי, 7 בפברואר 1974 עד 14 בפברואר 1974**; FRUS, 1969-1976, volume xxvi, Arab-Israeli Dispute, 1974-1976, *Telegram From the Department of State to The Embassy in Saudi Arabia*, February 4, 1974; FRUS, 1969-1976, volume xxvi, Arab-Israeli Dispute, 1974-1976, *Telegram From the Department of State to the U.S. Interests Section in Syria*, February 5, 1974; אברהם סלע, **אחדות בתוך פרוד: ועידות הפסגה הערביות**, מאגנס, 1983, עמ' 121.

השבויים הישראלים. בסופה של הוועידה הוחלט על שליחתם של שרי החוץ של מצרים ושל סעודיה לוושינגטון לפגישה עם קיסינג'ר וניקסון.[54]

ב־19 בפברואר נפגשו אם כן בארצות הברית שרי החוץ של סעודיה ומצרים עם קיסינג'ר ולאחר מכן עם ניקסון. במהלך הפגישות ביקשו שני השרים לקבל התחייבות אמריקאית כי כל הסדר ישראלי־סורי ילווה בנסיגה ישראלית מלאה מרמת הגולן, והאיצו במזכיר המדינה לבקר באזור ולקדם את סוגיית הפרדת הכוחות. הנשיא התנגד לקשור כל ביטול של האמברגו בקידום המשא ומתן, וטען בתוקף כי אלו שתי סוגיות שאינן תלויות זו בזו, והעמיד בראש סדר היום את ההכרח לבטל את אמברגו הנפט. בפגישתם עם קיסינג'ר ביקשו השרים הערבים להעביר אליו את רשימת השבויים הישראלים המצויים בסוריה, אולם האחרון סירב לקבלה מאחר שלא רצה להתחייב תמורתה בשם ארצות הברית כי ישראל תיסוג מכל רמת הגולן. לאחר הפגישה מסר קיסינג'ר לשגריר ישראל, שמחה דיניץ, כי שני שרי החוץ הערבים סיפרו לו כי התקבלה כבר החלטה לבטל את חרם הנפט הערבי בתמורה להתקדמות במשא ומתן בין ישראל לסוריה.[55]

בזמן ביקורם של שרי החוץ בוושינגטון נמצא בבירה האמריקאית גם דיפלומט סורי - כנראה ד"ר צבאח כבאני, ראש מחלקת האינטרסים הסוריים בוושינגטון. גם הוא ביקש להעביר אל קיסינג'ר את רשימת השבויים הישראלים; אולם, כמו שרי החוץ, נתקל בסירוב לקבל את הרשימה בשל התנגדות מזכיר המדינה להתחייבות אמריקאית לנסיגה ישראלית מכלל השטחים שנכבשו ב־1967 ובהם כל רמת הגולן וירושלים המזרחית בתמורה.[56]

54 CIA FOIA, *The President's Daily Brief*, February 13, 1974; FIA, *Telephone conference*, Amb. Dinitzq Secretary **Kissinger**, February 15, 1974; **על המשמר**, "פיסגת אלג'יר כורכת הקלות בחרם עם תנאי אסד להפרדה", 15 בפברואר 1974; סיל, **אסד**, עמ' 241. סיל כתב כי "קיסינג'ר [...] גייס את סאדאת לטעון בזכות הסרת החרם, בניגוד לדעתו של אסד שעליו להישאר בתוקפו".

55 א"צ, 76/112/2013, אגף המודיעין, **סיכום מודיעין שבועי, 14 בפברואר 1974 עד 21 בפברואר 1974**; FIA, *Telephone conference, Minister Fahmi – Secretary Kissinger*, February 17, 1974; FIA, *Telephone conference, The President /Ses. Kissinger*, February 18, 1974. במהלך השיחה הבהיר הנשיא לקיסינג'ר כי הדבר היחיד שמעניין אותו זה ביטול חרם הנפט: "My Only Interest is the embargo, […] don't give Damn what happens to Syria […]"; א"מ, א-8/ 7060, משרד החוץ, **מאת שלו אל גזית**, 20 בפברואר 1974.

56 א"צ, 4517/535/2004, אגף מודיעין-מחקר, **לקט מודיעין מידי-מדיני – הפעילות המדינית סביב הסכם הפרדת הכוחות – סיכום יומי**, 19 בפברואר 1974; סיל, **אסד**, עמ' 240.

למעשה, קיסינג'ר העביר לישראל את מספר השבויים המצויים בידי הסורים, עוד ב־5 בפברואר בשיחה עם השגריר דיניץ. בשיחת טלפון אמר קיסינג'ר לדיניץ כי הוא איננו מורשה לספר לו את המידע שבידיו, אבל "מסיבות אנושיות, אינני יכול למנוע ממך [דיניץ] את המידע", וכי הסורים מסרו לו כי בידיהם 65 שבויים ישראלים. קיסינג'ר ביקש שהדבר לא יפורסם, ודיניץ התחייב כי המספר יימסר רק לראש הממשלה מאיר שהדבר "הוא סיוט שאתו היא הולכת לישון כל לילה", אבל יימנע מהעברת המידע לאבא אבן, שר החוץ.[57]

ב־19 בפברואר אמר קיסינג'ר לדיניץ, כי בעקבות בקשותיו הרבות של דיניץ הוא פנה למצרים, לסעודים ולסורים בבקשה לקבל את רשימת השבויים. המצרים והסעודים טענו כי אין כזאת בידם, ואילו הסורים אמרו כי יחליטו למחרת האם להעביר לו את רשימת השבויים. קיסינג'ר הוסיף כי אם הם יעשו זאת, הם יתנו זאת בכך שלא יעביר אותה לישראל אלא רק לאחר ביקורו בדמשק.[58]

ב־20 בפברואר - גם הפעם מבלי שהדבר אושר לו על ידי סוריה - מסר קיסינג'ר לדיניץ כי הסורים הפקידו במשרדו מעטפה חתומה ובה רשימת 65 השבויים המצויים בידיהם. קיסינג'ר אישר לדיניץ לעדכן רק את גולדה מאיר, אך הזהיר פעם נוספת מהדלפה העלולה לחבל בדיאלוג הנרקם עם הסורים מאחר שהסיכום עימם היה כי הוא יעביר את הרשימה לישראל רק לאחר ביקורו הקרוב בדמשק ב־26 בפברואר.[59]

ביקור קיסינג'ר במזרח התיכון נועד להשיג מספר יעדים: להניע את השיחות בין ישראל לבין סוריה סביב הסכם ההפרדה; לקדם את הסרתו או לפחות את הקלתו של חרם הנפט הערבי; ולחדש את היחסים הדיפלומטיים בין מצרים לארצות הברית. לצורך כך קיים מזכיר המדינה האמריקאי פגישות בסוריה, ישראל, מצרים, ירדן וסעודיה. במהלך פגישותיו עם אסד קיבל את רשימת השבויים הישראלים שבסוריה, ודן עם הסורים

57 מאגר המחלקה להיסטוריה, **מאת דיניץ אל גזית, לידיעת ראש הממשלה** - ללא תפוצה, 5 בפברואר 1974 ; *Telephone conference, Secretary Kissinger/ Amb. Dinitz* ,FIA, February 7, 1974.

58 א"מ, א-8/ 7060, משרד החוץ, **מאת שלו אל גזית**, 20 בפברואר 1974.

59 *Telephone conference, Ambassador Dinitz Secretary Kissinger*, February 20, 1974 ,FIA; סיל, **אסד**, עמ' 240. סיל כתב בספרו כי ב־20 בפברואר 1974 מסר כבאני את הרשימה הכתובה בערבית לידי קיסינג'ר. מזכיר המדינה הבטיח כי לא יעביר אותה לידי ישראל אלא רק כאשר יבקר בדמשק ואז בישראל, אולם "הוא [קיסינג'ר] לא עמד בדיבורו. ברגע שכבאני עזב את משרדו התקשר קיסינג'ר אל דיניץ וביקש ממנו להעביר לגולדה מאיר את הידיעה שרשימת השבויים נמצאת בידו".

בעמדותיהם לגבי הסכם ההפרדה. ישראל העריכה כי אסד מעוניין מאוד בקידום התהליך המדיני, ושהדבר הובהר לקיסינג'ר על ידי הסורים. אסד ביקש לקדם במהירות את הסכם הפרדת הכוחות בשל שתי נקודות מרכזיות: חוסר הנחת שלו מכך שכוחות ישראליים מצויים בקרבת עיר הבירה שלו; ולחץ פנימי מתמשך מצד תומכי הסכם ההפרדה ומתנגדיו. כוונתו של אסד בקידום מהיר של התהליך המדיני באה לידי ביטוי עד מהרה גם ברמת השטח, כאשר לראשונה מאז ינואר 1974 לא התקיימו מהלכים צבאיים סוריים במקביל לדיאלוג המדיני, ובחזית אף צמצמו הסורים חלק מסדר הכוחות שלהם והעבירו יחידות לאימונים.[60]

ההבנה הייתה כי הסורים מגבשים שתי עמדות הנוגעות למשא ומתן - עמדת מקסימום ועמדת מינימום. לגבי עמדת המקסימום הניחו בישראל כי הסורים ידרשו נסיגה מן המובלעת וכן מספר קילומטרים ממערב לקו הסגול - קווי 1967. זה ירכך את עמדתם ויאפשר להם שלא לדרוש לוח זמנים לנסיגה ישראלית מכלל רמת הגולן. לעומת זאת, עמדת המינימום תדרוש נסיגה מן המובלעת בלבד ללא התחייבות לנסיגה ישראלית מכלל רמת הגולן. באמ"ן העריכו כי הסורים יציגו בתחילת הדיונים את עמדת המקסימום, אולם אין ודאות כי הם יסכימו לוותר על דרישתם להתחייבות לנסיגה בהמשך. ברור היה לישראל כי הסורים מבינים היטב כי תמורת נסיגה מן המובלעת יצטרכו להחזיר את השבויים הישראלים.[61]

לאחר הפגישות המדיניות בדמשק[62] נחת קיסינג'ר בישראל ב־27 בפברואר ובידו רשימת 65 השבויים הישראלים המצויים בסוריה, והבטחה סורית לקיום ביקורים של הצלב האדום אצלם. הדבר התקבל בישראל בהקלה גדולה. העברת הרשימה, וביקור הצלב האדום אצל השבויים ב־1 במארס, פתחו למעשה את הדרך לנכונות ישראלית לקיום מגעים לא ישירים עם הסורים. כעת ביקשו קיסינג'ר וישראל לתאם את עמדתם אל מול הסורים ואף אל מול המצרים. קיסינג'ר הסביר לראש הממשלה מאיר כי הסורים

60 א"צ, 76/112/2013, אגף המודיעין, **סיכום מודיעין שבועי, 21 בפברואר 1974 עד 28 בפברואר 1974**; מאגר המחלקה להיסטוריה, אג"ם-מה"ד-היסטוריה, **ביטחון שוטף סיכום שנת העבודה 1973 (1 באפריל 1973 – 31 במרס 1974)**, 1976, עמ' 102-101. בינואר 1974 נפצעו 29 חיילים ישראלים ונהרגו שמונה, ואילו בפברואר נהרגו חייל אחד ושני אזרחים, ו־12 חיילים נפצעו.

61 א"צ, 4517/535/2004, אגף מודיעין-מחקר, **לקט מודיעין מידי-מדיני**, **הפעילות המדינית בשאלת הפרדת הכוחות – סיכום ידיעות יומי**, 27 בפברואר 1974.

62 FRUS, 1969-1976, volume xxvi, Arab-Israeli Dispute, 1974-1976, *Memorandum From the Presidents Deputy Assistant for National Security Affairs* (Scowcroft) to President Nixon, February 27, 1974.

רואים בעצם קיומו של הדו־שיח עם ישראל קורבן גדול, וכי המחיר הכבד ששילמו במלחמת יום הכיפורים מאלץ את אסד לדרוש דרישות מעבר לקו 6 באוקטובר 1973. קיסינג'ר העריך כי הצעה ישראלית המבוססת על נסיגה מן המובלעת בלבד, ללא פשרה מסוימת גם מעבר לקו הסגול, תגרום לאסד לפוצץ באופן מיידי את המשא ומתן. על כן הציע למאיר כי הוא לא ימסור בביקורו הקרוב בסוריה שום תוכנית לאסד, אלא יאמר לו כי ההצעה שהוצגה לו בישראל אינה ראויה ויש לבחון אותה מחדש. במקביל לכך הציע מזכיר המדינה כי ישראל תשגר לוושינגטון את שר הביטחון דיין, והסורים ישלחו לשם נציג בכיר מטעמם. קיסינג'ר היה פסימי מאוד בנוגע להשגת הסדר שלום עם הסורים, בניגוד להסדר כזה עם המצרים, מאחר שהיה בהיר לו שישראל איננה יכולה לסגת מרמת הגולן. במהלך השיחה חזרה מאיר על התנגדותה לנסיגה מהגולן, ועל כך שגם נסיגה מעבר לקו הסגול במסגרת הסכם הפרדת כוחות אינה אפשרית. מזכיר המדינה טען כי סאדאת אמר לו שהעברת קוניטרה לידי הסורים עשויה לגשר בין העמדה הישראלית לזו הסורית.[63]

פגישה בבית ראש הממשלה. מימין: גולדה מאיר, הנרי קיסינג'ר ויגאל אלון. 27 בפברואר 1974 (צלם: משה מילנר; באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית).

63 א"מ, א-8/ 7069, **שיחה בין ראש הממשלה הגב' ג. מאיר לבין מזכיר המדינה ד"ר ה. קיסינג'ר בשעה 16:20 בהשתתפות השגריר דיניץ ומר פיטר רודמן**, 27 בפברואר 1974 (להלן: א"מ, א-8/ 7069**, שיחה בין ראש הממשלה, מזכיר המדינה, דיניץ ורודמן**; FRUS, 1969-1976, volume xxvi, Arab-Israeli Dispute, 1974-1976, *Memorandum From the Presidents Deputy Assistant for National Security Affairs (Scowcroft) to President Nixon*, February 28, 1974; גבעתי, **המערכה בחרמון**, עמ' 446.

בסופו של דבר סיכמו מאיר, דיניץ וקיסינג'ר כי האחרון יעביר לדמשק את העקרונות של ישראל, ולא תוכנית מגובשת, במטרה למנוע את פיצוץ השיחות. אם ישראל תמשיך להתעקש על קווי 6 באוקטובר 1973, עדיף יהיה להבנתו של קיסינג'ר כי המשא ומתן יידחה לפגישה בוושינגטון. לכל אורכה של השיחה החמיא קיסינג'ר למאמציו של סאדאת לקדם את הסכם ההפרדה, טען להבחנה בין "סאדאת המצרי־הלאומי לבין אסד המשוגע", והדגיש כי עמדת סאדאת ועמדתו של שר החוץ המצרי איסמאעיל פהמי מסייעת לישראל. לסיום הוא אמר כי השניים "אינם רוצים שהסורים יקבלו יותר מאשר הם [המצרים] קיבלו וגם לא יותר מהר". לקראת סיום השיחה הרהר בקול גם בטקטיקת המשא ומתן אל מול סאדאת: "[אני] אגיד לסאדאת שמצא[תי] שישראל אפילו לא רוצה להחזיר את כל המובלעת והוא [קיסינג'ר] מנסה להשפיע עליה לסגת עד הקו של 6 באוקטובר. הוא יבחן את התנהגותו של סאדאת".[64]

הדבר אינו מופיע בדיון עצמו, אך נראה שבסיומה של הפגישה הביע מזכיר המדינה האמריקאי את דעתו הפרטית ואמר כי הקו שישראל תיסוג אליו ברמת הגולן - ממזרח ליישובים וממערב לקו הסגול - יהיה הקו הסופי של הנסיגה.[65]

בארוחת ערב באותו יום חזר קיסינג'ר על עיקרי הדברים שאמר למאיר בבוקר. הוא הדגיש את כוונתו האסטרטגית של סאדאת לנקוט מהלך פרו־מערבי, את רצונו "להחליש את האוריינטציה הסובייטית של מצרים", ובמקביל לנטרל את היכולת של "הסורים הרדיקלים" להפריע למהלכים המצריים. הוא חזר פעם נוספת על המורכבות של נסיגה ישראלית מרמת הגולן, אולם טען כי לדעתו מוטב לה לישראל למצוא "עמדות הגנה

64 א"מ, א-8/ 7069, **שיחה בין ראש הממשלה, מזכיר המדינה, דיניץ ורודמן,** 27 בפברואר 1974; דיין, **אבני דרך**, עמ' 709; גור, **ראש המטה הכללי**, עמ' 12. על פי אלוף פיקוד צפון מרדכי גור, ההצעה הישראלית הראשונית אל הסורים הייתה "טקטית בלבד, לצורך מיקוח", וכי מטרתה הסופית של ישראל תהיה לבסס את ההסכם על בסיס נסיגתה מן המובלעת ועל בסיס הקו הסגול, תוך כדי נכונות מסוימת לקיים מספר ויתורים באזור קוניטרה, שבהם אין שום סכנה אסטרטגית או טקטית מבחינתה של ישראל.

65 מאגר המחלקה להיסטוריה, משרד ראש הממשלה, מאת המזכיר הצבאי אל עוזר ראש המוסד, **התחייבויות אמריקאיות כלפי ישראל, על פי פרוטוקולים של ביקור רה"מ בארה"ב והשיחות עם קיסינג'ר נובמבר 1973 - מאי 1975,** 11 ביוני 1974 (להלן: משרד ראש הממשלה, **התחייבויות אמריקאיות כלפי ישראל**); עדות נוספת לכך מצויה בדבריו של דיין יומיים לאחר מכן בהתייעצות מדינית שנערכה עם מאיר ושרים נוספים. ראו: מאגר המחלקה להיסטוריה, **פרטיכל סטנוגרפי של התייעצות מדינית לקראת ביקור קיסינג'ר בארץ**, 29 באפריל 1974.

אלטרנטיביות", מאחר שבשנה הקרובה היא תידרש "למוביליות מדינית" ולוויתורים טריטוריאליים היכולים לסייע לה לפלג את העולם הערבי. קיסינג'ר טען גם לשאלת התזמון. לעמדתו, עדיף לה לישראל לוותר כעת על שטח קטן בתמורה להישג נרחב, ולא לחכות עם ויתור זה להמשך - "לתהליך שלום" - מאחר שזה לא בטוח שיתקיים.[66]

בסיומה של ארוחת הערב נתן קיסינג'ר תוקף נוסף לדבריו בבוקר בדבר הישארותה של ישראל על הרמה, ואמר כי ממשל ניקסון לא יצפה מישראל לרדת מהגולן, אולם הוא אינו יכול לדבר בשם ממשל אחר.[67]

חידוש מערכת היחסים הדיפלומטית בין ארצות הברית למצרים והסרת חרם הנפט הערבי

ב־28 בפברואר 1974 הגיע קיסינג'ר לקהיר וברשותו הישג מרשים בדמות הסכמה להתחלת הדיונים הלא־ישירים בין ישראל לבין סוריה. ביקורו במצרים יועד לחידוש מערכת היחסים הדיפלומטית בין שתי המדינות. כהכנה לביקור קיים שר החוץ המצרי פהמי סדרה של חמש פגישות עם קיסינג'ר עוד בביקורו בארה"ב. במסגרת זו דנו השניים בסוגיית ההסדר הישראלי־סורי, בחידוש מערכת היחסים המדינית בין שתי המדינות ובביטול חרם הנפט. כאמור, ארצות הברית הפעילה לחץ על סאדאת שיפעל בזירה האזורית־ערבית כדי להביא לביטולו של חרם הנפט. ואכן, ערב ביקורו של מזכיר המדינה במצרים, פנה סאדאת בהצהרות פומביות המיועדות אל העולם הערבי וטען כי יש להפריד בין חרם הנפט ובין הסכם הפרדת הכוחות.[68]

במהלך הביקור הכריזו שתי המדינות על כינון יחסים דיפלומטיים מלאים ביניהן. מזכיר המדינה האמריקאי שיבח לאורך כל ביקורו במצרים את סאדאת והדגיש את תרומתו הרבה לקידום המהלכים המדיניים במזרח התיכון. סאדאת הזמין את נשיא ארצות הברית ניקסון לביקור במצרים וציין את הרחבת הקשרים הכלכליים בין השתיים, הצפויים להירקם בעקבות חידוש היחסים. מעניין כי במהלך הביקור בחר סאדאת להתייחס בפומבי אל המשא ומתן בין ישראל לסוריה ואמר כי סוריה היא "בעלת

66 א"מ, א-8/ 7069, **שיחת רה"מ-קיסינג'ר בעת ארוחת הערב בבית רה"מ**, 27 בפברואר 1974.

67 משרד ראש הממשלה, **התחייבויות אמריקאיות כלפי ישראל**.

68 א"צ, 76/112/2013, אגף המודיעין, **סיכום מודיעין שבועי, 21 בפברואר 1974 עד 28 בפברואר 1974**.

העניין הראשונה" בהשגת הסדר עם ישראל בגולן, ואילו מצרים מסייעת לה. הדבר הובן בישראל כדרישה של סאדאת מן הסורים לפעול באופן ישיר וגלוי אל מול ישראל ללא תיווכה של מצרים.[69]

כעת, לאחר שהוסכם על קיומו של דיאלוג לא ישיר בין ישראל לסוריה בוושינגטון במחצית חודש מארס, וכוננו מחדש היחסים בין מצרים וארצות הברית, התפנה קיסינג'ר בסיועו של סאדאת לביטולו של חרם הנפט הערבי.

ברור היה מעל לכל ספק כי שוררת מחלוקת פנימית בעולם הערבי בשאלת המשך חרם הנפט על ארצות הברית והולנד ובשאלת הקיצוץ בתפוקת הנפט. בתחילה התייצבה מצרים בראש התומכים בביטול החרם; כווית ואלג'יריה התלבטו, ואילו סוריה וסעודיה התנגדו בתוקף. את עיקר הסירוב שלהן הן נימקו בצורך להמשיך בחרם הנפט על ארצות הברית כלחץ על ישראל, על מנת שזו תחתום על הסכם הפרדת הכוחות עם סוריה.[70]

שחקני המפתח בהסרת ההתנגדויות בעולם הערבי לביטול חרם הנפט היו נשיא מצרים סאדאת ומלך סעודיה פייצל. בתחילה היה המלך תומך ראשי של חרם הנפט בשל בקשת סוריה, ולהחלטתו היה משקל רב בקרב המדינות הערביות בשל מעמדה של סעודיה בעולם המוסלמי והערבי ובשל תפוקת הנפט הרבה שלה. מובן היה כי על מנת לקדם את שבירת חרם הנפט, צריכה ארצות הברית את עזרתו של סאדאת כדי "להעביר צד" את פייצל. סאדאת נפגש עימו בוועידת הפסגה המוסלמית שנערכה ב־21-23 בפברואר 1974 בלאהור שבפקיסטאן. ב־2 במארס נפגש קיסינג'ר עם פייצל בסעודיה ודן עימו באפשרות של הסרת חרם הנפט הערבי, תוך חיבור סוגיה זו אל המצב הרגיש במזרח התיכון. מהלך אמריקאי זה לווה בהנמכת הטון הפומבי בכל הקשור להצהרות נשיאותיות בדבר החרם.[71]

---

69 א"צ, 4517/535/2004, אגף מודיעין-מחקר, **לקט מודיעין מידי-מדיני**, **הפעילות המדינית בשאלת הפרדת הכוחות – סיכום ידיעות יומי**, 1 במארס 1974.

70 מאגר המחלקה להיסטוריה, **מברק מדיניץ אל גזית**, 4 בפברואר 1974. במברק ששלח אל מנכ"ל משרד ראש הממשלה מרדכי גזית כתב שגריר ישראל בארה"ב שמחה דיניץ, כי קיסינג'ר התקשר אליו וסיפר לו שהסעודים אינם מוכנים להסיר את חרם הנפט כל עוד לא מושג הסכם הפרדת כוחות, וזאת לאחר בקשה סורית; א"צ, 41/112/2013, אגף המודיעין אל ע' ר' אמ"ן למחקר, **לקט מודיעין מס' 19 – נוכח הפרובלמטיקה של ניהול מדיניות הנפט הערבית אפשרית דחיית מועד כינוס שרי הנפט הערביים**, 9 בפברואר 1974.

71 א"צ, 76/112/2013, אגף המודיעין, **סיכום מודיעין שבועי**, **21 בפברואר 1974 עד 28 בפברואר 1974**; א"צ, 76/112/2013, אגף המודיעין, **סיכום מודיעין שבועי**, **28 בפברואר עד 7 במרץ 1974**; FIA, *Telephone conference, Secretary Schlesinger/ Secretary Kissinger*, February 19, 1974.

בפגישות בסעודיה ובשיחה בינו לבין המלך דיבר קיסינג'ר על החשיבות של ההחלטה הסעודית להסיר את החרם ועל הגברת שיתוף הפעולה הביטחוני והכלכלי בין שתי המדינות.[72]

הלחץ המשותף האמריקאי־מצרי על סעודיה נתן במהרה את אותותיו. ב־6 במארס דיווח קיסינג'ר כי בעקבות פגישתו עם פייצל תתמוך סעודיה בביטול חרם הנפט.[73] יומיים לאחר מכן העבירה שגרירות ישראל בארצות הברית דיווח דומה לירושלים.[74]

ב־10 במארס נפגשו בקהיר, ביוזמת מצרים, שרי הנפט הערבים של מצרים, סעודיה, כווית, קטאר, בחריין ופדרציית הנסיכויות (איחוד האמירויות). כינוס הוועידה היה סממן להצלחה מצרית, מאחר שמטרתה הברורה הייתה לקרוא לביטולו של חרם הנפט הערבי. ששת שרי הנפט תמכו בהחלטה אפשרית זו, בעוד שלוש המדינות אשר נעדרו מן הפגישה - לוב, אלג'יריה ועיראק - התנגדו. עיראק התנגדה להסרה החרם מעל ארצות הברית ואילו סוריה, שאינה מדינה מפיקת נפט, התנגדה להסרתו כל עוד לא הושג הסכם בינה לבין ישראל או לכל הפחות בטרם תושג התקדמות בשיחות.[75]

בעקבות כנס זה הסכימו ששת שרי הנפט של המדינות התומכות בביטול החרם, יחדיו עם שרי הנפט המתנגדים לביטול, להיפגש ב־13 במארס פעם נוספת, והפעם בטריפולי שבלוב. החלטה זו נועדה לתת למצרים ולסעודיה זמן לשכנע את שאר המתנגדות להסרת החרם בחיוניות ההגעה

72 FRUS, 1969-1976, volume xxxvi, Energy Crisis, 1969-1974, *Memorandum of Conversation*, March 12, 1974 ; ibid, *Memorandum of Conversation*, March 12, 1974, זו הפגישה בין קיסינג'ר לבין המלך; FIA, *Telephone conference, D/Sec. Clements/ Sec. Kissinger*, March 7, 1974; FIA, *Telephone conference, President Nixon / Secretary Kissinger*, March 11, 1974; עדות מאוחרת להבטחות שניתנו וקוימו לאחר מכן על ידי הממשל האמריקאי ניתן לראות בחודש אפריל, בסדרת דיונים בין המדינות שעסקו בשיתוף הפעולה הכלכלי. ראו: א"צ, 4469/535/2004, **לקט מודיעין יומי**, 14 באפריל 1974.

73 FIA, *Telephone conference, The President Nixon / Secretary Kissinger*, March 6, 1974.

74 א"צ, 41/112/2013, מחלקת הקשר, משיקגו אל המשרד, **נפט ערבי**, 8 במארס 1974. במברק הקצר נכתב: "השגריר בוושינגטון , מפי עבוד שהשתתף בפגישה פייצל קיסינג'ר וימאני: "האמברגו הוסר".

75 א"צ, 41/112/2013, אגף המודיעין אל ע' ר' אמ"ן למחקר, **הדילמה בפני שרי הנפט הערביים בדיוניהם על עתיד האמברגו על ארה"ב - סיכום מקורות**, 12 במארס 1974; במקביל לוועידה במצרים, החלו מתנגדי הסרת חרם הנפט – עיראק, כווית, לוב ואלג'יריה - לפעול לקיומה של ועידה חלופית בטריפולי שבלוב. בסופו של דבר, הייתה זו ועידה משותפת לכלל המדינות הערביות, ראו לעיל. ראו: א"צ, 41/112/2013, מאת חצב, **ייערך כינוס של שרי הנפט של המדינות המתנגדות להסרת חרם הנפט**, 9 במארס 1974.

לפשרה בסוגיה, ומתוך כוונה לשמר את "אחדות השורה" ולהימנע מקרע מובהק וגלוי בעולם הערבי. בכנס עצמו עסקו שרי הנפט במצב במזרח התיכון ובחרם הנפט עצמו. בסיומה הוחלט לדחות את ההכרעה על עתיד האמברגו ל־17-18 במארס לכנס אופ"ק שעתיד להתקיים בווינה. העובדה כי לא התקבלה החלטה פומבית כנגד ארצות הברית והוחלט על דחייתה לכינוס בווינה רמזה כי העמדה המצרית התומכת בהסרת החרם גברה על עמדת המדינות המתנגדות. ככל הנראה, אי־פרסום החלטה נבע מהרצון שלא לפגוע בלוב שהתנגדה להסרה, שעל אדמתה נערכה הפסגה; וכל זאת בשל כוונה להמשיך ולהפעיל לחץ על ארצות הברית בשאלת ההסכם הישראלי־סורי וכחלק מניסיון, אולי אחרון, של כלל המדינות, התומכות והסרבניות, לגבש חזית ערבית אחידה.[76]

ב־17 וב־18 במארס התכנסו שרי הנפט הערבים בווינה. ההחלטה המשמעותית שיצאה מן הדיונים הייתה הסרת אמברגו הנפט מעל ארצות הברית, וזאת בשל "המדיניות הרשמית של ארה"ב, [...] המקבלת ממד חדש כלפי הסכסוך הישראלי־ערבי", אך במקביל הוחלט על המשך מדיניות הקיצוץ בתפוקת הנפט. סוריה ולוב המשיכו בהתנגדותן להסרת האמברגו ואילו אלג'יריה תחמה את ביטולו בזמן, עד לדיון הבא בנושא בכינוס שרי הנפט הערבים ב־1 ביוני 1974.[77] ברור היה כי ההחלטות הן הישג מובהק של סאדאת ושל מצרים. קיסינג'ר ייחס את ההחלטה הזו ישירות למעשיו של סאדאת ואף טרח לציין כי "הוא חשף את עצמו לא מעט. מינה איש שיטפל בנושא כל הזמן". כלל מדינות הנפט הערביות התיישרו על פי העמדה המצרית - כולל סעודיה וכווית. ללא הסכמתה של סעודיה, מהלך זה לא היה יוצא אל הפועל. הדבר העיד על מעמדה וכוחה של מצרים כמדינה ועל מעמדו וכוחו של סאדאת כמנהיג מרכזי של העולם הערבי. ההחלטה הייתה בגדר תבוסה דיפלומטית לסוריה, שביקשה לקשר בין ביטול האמברגו לבין התקדמות במשא ומתן, אולם היא סייעה לה במיצוב מעמדה הפנימי ובקרב העולם הערבי כמדינת התנגדות, אשר אינה נכנעת ללחצים ואינה מוותרת גם תחת לחץ אזורי ובין־לאומי כבד.[78]

76 א"צ, 76/112/2013, אגף המודיעין, **סיכום מודיעין שבועי, 8 במרץ 1974 עד 14 במרץ 1974.**

77 שם, **סיכום מודיעין שבועי, 14 במרץ 1974 עד 21 במרץ 1974**; א"צ, 41/112/2013, משרד החוץ, מחלקת הקשר אל שגרירויות ישראל, **החלטת שרי הנפט הערביים ב־18 במרץ**, 19 במארס 1974; FIA, *Telephone conference, President Nixon / Secretary Kissinger*, March 18, 1974.

מדיניות ברית המועצות נוכח התהליכים המדיניים במזרח התיכון

אל מול הפעילות המדינית הענפה במזרח התיכון נדרשה ברית המועצות לגבש את מדיניותה. ניתן לומר כי הסובייטים הבינו היטב את המציאות החדשה הנרקמת למול עיניהם. הם זיהו כי ארצות הברית דוחקת אותם מהמזרח התיכון, פוגעת במעמדם וביוקרתם האזורית והבין־לאומית, ומצליחה בתהליך ארוך אך עקבי לבסס את מעמדה כמעצמה המובילה והדומיננטית באזור ובעולם. התהליך שראשיתו במצרים עלול היה, להבנתם, לחלחל במהרה לכלל המזרח התיכון ואף להשפיע מעבר לו. בתגובה הם ביקשו לגבש מדיניות שתביא לצמצום ההצלחות האמריקאיות ובמקביל - להשיג יעדים אזוריים ובין־לאומיים.

גם הפעם היה המענה הסובייטי משולב: תמיכה בתהליכים המדיניים באופן שנועד לשרת את האינטרסים הסובייטיים והסוריים, וחיזוק הקשרים המדיניים עם מדינות ערביות קיצוניות נוספות - בשלב הראשון עם עיראק; והדגמת יכולת ההיזק הרבה שלהן באמצעות תמיכה במהלכים צבאיים - בעיקר של סוריה.

התמיכה בתהליכים המדיניים הייתה דרכם של הסובייטים לחזור אל המשחק הדיפלומטי ואל מוקדי קבלת ההחלטות הבין־לאומיים. בבסיס הצעתם המדינית היה פתרון כולל לבעיית המזרח התיכון. הסובייטים ביקשו לכלול בשיחות המדיניות גורמים ערביים נוספים, כדוגמת הפלסטינים, ונושאים נוספים כדוגמת שאלת הפליטים וירושלים. שלב זה הוא תחילת ההימור הסובייטי על הפלסטינים. מעתה ואילך, הפלסטינים יהיו לפרקים היישות המזרח־תיכונית עם הקשרים ההדוקים ביותר למוסקבה. הדבר ניכר החל במטרייה מדינית וכלה באספקת נשק. עוד ביקשו הסובייטים להעביר לז'נבה את מרכז הכובד של השיחות המדיניות בין ישראל לסוריה. המטרה הייתה להחליש את מעמדה הבלעדי של ארצות הברית בשיחות בין ישראל לסוריה, לשוות לסובייטים מעמד

78 א"צ, 41/112/2013, פתק בכתב יד, **שיחת קיסינג'ר ב־19.3 – נפט ערבי**, 20 במארס 1974; א"צ, 41/112/2013, אגף המודיעין אל ע' ר' אמ"ן למחקר, **לקט מודיעין מס' 32 – סיכום והערכה של החלטות כינוס שרי הנפט בווינה ב־18 במרץ 1974**, 20 במארס 1974. מעמדה של סעודיה ויכולתה להיות גורם ממתן באו לידי ביטוי גם במגעים הישירים שניהלו עם אסד ובהבטחה שזה נתן להם כי לא יתקוף את "כוחותיה של ישראל ברמת הגולן, וכי יתייעץ עם מצרים וסעודיה לפני כל מהלך שכזה". ראו: CIA, *The President's Daily Brief*, March 13. 1974.

ותדמית דומים לאלו של ארצות הברית ולחקות את "מתכונת הפעילות הקיסינג'רית"; כלומר, לשוב ולהיות מעצמה המובילה תהליכים מדיניים אזוריים אשר שווה בעוצמתה, במעמדה ובתדמיתה לארצות הברית.[79]

הסובייטים הבינו כי עוצמתה של ארצות הברית במזרח התיכון עולה על עוצמתם שלהם, ולכן דווקא הגעה להבנות עימה לגבי האזור תסייע להם בנטרול חלק מיכולת ההיזק האמריקאית. הדבר השליך מהמזרח התיכון אל מערכת היחסים הבילטרלית בין המדינות ואל הזירה הבין־לאומית, שם התקיים המאבק הקבוע על עוצמה בין שתיהן.

מעבר לתהליך השלילי מבחינתם - התקרבות בין מצרים ועוד כמה ממדינות ערב אל ארצות הברית - ראו הסובייטים גם מספר נקודות אשר חיזקו אצלם את המחויבות לתמיכה בתהליך המדיני בין ישראל וסוריה: קיומה של הכרה רשמית של ארצות הברית במעמדם כמעצמה שיש להתחשב בדעתה ולשתפה בתהליכים המדיניים; ופתיחתה של תעלת סואץ לשיט, אשר תסייע להם בהרחבת ההשפעה הסובייטית אל המזרח הרחוק.[80]

לתוצאות החיוביות הללו מבחינתם של הסובייטים, אשר דרבנו אותם לתמוך בתהליך המדיני, יש להוסיף שני מאמצים מרכזיים אל מול האמריקאים. אלה הגבילו את יכולת ההיזק שלהם וניתבו אותם להיות לגורם חיובי ובונה: רצונם לזכות במעמד של מדינה מועדפת בתחום הסחר עם ארצות הברית; ותהליך ההידברות בין שתי המעצמות לאחר הסכם הגבלת כלי הנשק ההגנתיים, הסכם הביניים להגבלת כלי נשק התקפי, וכעת המשא ומתן להשגת הסכם קבע להגבלת כלי נשק התקפיים. הצורך הפנימי הסובייטי להגיע להבנות עם ארצות הברית בשני נושאים אלו היה לגורם כבד משקל בכלל תהליך ההגעה להסכם הפרדת הכוחות בין ישראל וסוריה.[81]

בשל מכלול הסיבות הללו יצאה מוסקבה למתקפה מדינית.

79 א"צ, 30/112/2013, אגף המודיעין- מחקר, **סקירה בפני ועדת חוץ ובטחון**, 17 באפריל 1974; א"צ, 76/112/2013, אגף המודיעין, **סיכום מודיעין שבועי, 28 בפברואר 1974 עד 7 במרץ 1974**; CIA, *Trends In Communist Propaganda*, 15 May, 1974; Golan, *Soviet*, pp. 99, 103.

80 א"צ,31/112/2013, אגף המודיעין- מחלקת מחקר, **סיכום ידיעות שבועי, 22 במרץ 1974 עד 28 במרץ 1974**; א"צ, 385/1000/2004, אגף המודיעין- מחלקת מחקר, **טיוטא לפרק הזירה הבינלאומית בהערכת המודיעין השנתית – נכון ל־10 באפריל 1974**, 15 באפריל 1974; FIA, *Telephone conference, Secretary Schlesinger/ Secretary Kissinger*, February 19, 1974.

81 א"צ, 76/112/2013, אגף המודיעין, **סיכום מודיעין שבועי, 28 בפברואר 1974 עד 7 במרץ 1974.**

ב־27 בפברואר 1974 הגיע שר החוץ הסובייטי אנדרי גרומיקו לביקור בדמשק במטרה כפולה שהמחישה היטב את הדילמה עימה התמודדה ברית המועצות. שר החוץ ביקש לחזק את היחסים הבילטרליים עם סוריה ובעיקר לשכנע אותה לקיים "מדיניות קונסטרוקטיבית" בשאלת הפרדת הכוחות עם ישראל; ויחד עם זאת, ביקש להפעיל לחץ על הסורים לבל ייטו לכיוון ארצות הברית בשל מאמציה לקידום התהליך המדיני.[82]

מדמשק המריא גרומיקו לביקור בן חמישה ימים בקהיר (1-5 במארס). מטרת הביקור הזה הייתה הפגנת נוכחות מדינית על רקע מאמציה והצלחותיה המדיניות של ארצות הברית באזור, וניסיון נוסף להידוק הקשרים הישירים בין שתי המדינות על רקע תהליך ההתקרבות בין קהיר לוושינגטון.[83] לאחר מכן חזר שר החוץ הסובייטי אל דמשק לביקור בין יומיים (5-7 במארס), שבמסגרתו דנו הצדדים בחשיבותו של "שלום צודק ובר קיימא" המחייב נסיגה ישראלית מכלל השטחים הערביים והבטחת זכויות העם הפלסטיני. כמו כן, כנראה, סוכמו פרטים על הידוק מערכת היחסים הביטחונית בין השתיים.[84]

אולם מהלכים מדיניים אלו לא נשארו לבדם. כאמור, למן ההתחלה שילבו הסובייטים והסורים מהלכים צבאיים כתומכים את התהליך המדיני וכאמצעי לחץ. עד מהרה בא הדבר לידי ביטוי במובלעת הסורית ובחרמון.

תחילת מלחמת ההתשה בחזית הסורית וראשית הדיאלוג הלא־ישיר בין ישראל וסוריה בוושינגטון, מארס-אפריל 1974

ב־7 במארס 1974 החליט נשיא סוריה חאפז אסד לפתוח במלחמת התשה אל מול ישראל בחזית רמת הגולן והחרמון.[85]

ערב ההסכמה על העברת רשימת השבויים הישראלים, ומתוך רצון להתקדם בתהליך המדיני, התקבלה החלטה סורית להנמיך את האש בחזית אל מול ישראל. בחודש פברואר התקיימו 92 תקריות אש בגבול הסורי, שבמהלכן נהרגו שלושה ישראלים ונפצעו 12.[86]

---

82 שם, **סיכום מודיעין שבועי, 21 בפברואר 1974 עד 28 בפברואר 1974**.

83 א"צ, 4467/535/2004, אגף המודיעין, **לקט מודיעין יומי – סיכום ביקור גרומיקו במצרים**, 8 במארס 1974.

84 א"צ, 76/112/2013, אגף המודיעין, **סיכום מודיעין שבועי, 8 במרץ 1974 עד 14 במרץ 1974**.

85 א"צ, 478/38/2015, משרד החוץ, **סיכום מדיני שבועי, 15 במרץ 1974 עד 21 במרץ 1974**, 21 במרץ 1974; מלובני, **מצפון תפתח**, עמ' 495.

לאחר ביקורו של קיסינג'ר בדמשק בתחילת חודש מארס, וכתוצאה מתחושה סורית כי המשא ומתן אינו מתקדם בהתאם לדרישתם, חל שינוי בעוצמה ובהיקף של תקריות האש. במהלך החודש אירעו 197 תקריות אש, נהרגו חמישה ישראלים ו־22 נפצעו. יתרה מזו, לישראל החלו להגיע ידיעות כי ב־2 במארס הורדה פקודה בצבא הסורי (עד לדרג המג"דים) כי עליהם להיות מוכנים לביצוע מתקפה אל עבר המובלעת, וזאת בשל כישלון סבב שיחותיו של קיסינג'ר. מתקפה זו אמורה הייתה לצאת לפועל על ידי כארבע דיוויזיות סוריות בהיקף של כ־600 טנקים ובשילוב כוחות המשלוח הסעודיים והכוויתיים. עיתוי ההתקפה לא נאמר בפקודות, אולם ככל הנראה תוכנית המתקפה כבר הופצה ליחידות. במקביל להכנות צבאיות אלו, שלחו הסורים דיפלומטים אל מספר מדינות ערביות על מנת לגייס את תמיכתן למהלך זה. ההערכה הייתה כי הסורים מגבשים לעצמם שני נתיבים - נתיב דיפלומטי באמצעות השיחות עם קיסינג'ר והדיאלוג הלא־ישיר עם ישראל, ונתיב צבאי המייצר לחץ על ישראל וארצות הברית שיתממש במקרה של כישלון המשא ומתן.[87]

ההצהרות של סוריה באותה תקופה אכן הדגישו כי היא תמשיך להחזיק בשני נתיבים - מדיני וצבאי. הדבר נבע מהכורח של אסד לפשר בין מתחים מובְנים במשטר הסורי. מצד אחד, ברור היה לאסד כי התקרבות מועד תחילת המגעים המדיניים עם ישראל בוושינגטון מחייבת אותו להמשיך לפסוע בנתיב הדיפלומטי; אך מן הצד האחר, צורכי פנים - גורמי צבא וממשל קיצוניים שהתנגדו למשא ומתן עם ישראל - הבנת חשיבותו של המאמץ הצבאי המשולב בנתיב המדיני ורצון להחזיק אופציה צבאית למקרה של כישלון השיחות, הביאו אותו לנקיטת מדיניות אש בחזית אל מול ישראל. כך, לדוגמה, הכינו הסורים את חברי משלחתם המיועדת ליציאה לוושינגטון, ובו בזמן המשיכו לקיים מדיניות אש מבוקרת - ירי ארטילרי באור יום לעבר המובלעת.[88]

---

86 מאגר המחלקה להיסטוריה, אג"ם- מה"ד-היסטוריה, **ביטחון שוטף סיכום שנת העבודה 1973 (1 באפריל 1973 – 31 במרס 1974)**, 1976, עמ' 100. בדו"ח הבט"ש של המחלקה להיסטוריה נכתב כי ראשיתה של מלחמת ההתשה הוא ב־12 במארס 1974; מלובני, **מצפון תפתח**, עמ' 495.

87 א"צ, 76/112/2013, אגף המודיעין, **סיכום מודיעין שבועי, 28 בפברואר 1974 עד 7 במרץ 1974**; מאגר המחלקה להיסטוריה, אג"ם- מה"ד-היסטוריה, **ביטחון שוטף סיכום שנת העבודה 1973 (1 באפריל 1973 – 31 במרס 1974)**, 1976, עמ' 100; מאגר המחלקה להיסטוריה, אג"ם/ מה"ד/ היסטוריה, **ביטחון שוטף סיכום שנת העבודה 1974 (1 באפריל 1974 – 31 במרץ 1975)**, 1976, עמ' 111, 113.

מעבר לתחושת אי־ההתקדמות במשא ומתן, העריכו בישראל כי הכוננות של 2 במארס וההסלמה בפעילות הסורית שבאה בעקבותיה נובעות משני גורמים נוספים, אשר מועדם היה באותו חודש. ראשית, ההחלטה על ביטול חרם הנפט הערבי ב־18 במארס, וזאת בניגוד לעמדתה של סוריה. ההחלטה שמטה את הקרקע מתחת לאחד ממנופי הלחץ המרכזיים של הסורים כלפי ארצות הברית על אף שלא הייתה יצרנית נפט, והמחישה את היעדרה של התחשבות מצרית בדרישותיה. הסורים כעסו על המצרים אשר שידרו לאורך כל הדרך כי האינטרסים הסוריים והמצריים משולבים יחדיו, אולם ברגע האמת לחצו על הסעודים לביטול חרם הנפט וסייעו בכך בהשמטת מנוף הלחץ המדיני־כלכלי אשר היה בידיהם. הדבר הבהיר לסורים כי פערי העמדות בינם לבין המצרים רק הולכים וגדלים. ההקשחה של פעילותם הצבאית, לצד המשך הדיאלוג המדיני, נועדה כעת להשיג שתי מטרות: פגיעה מסוימת באפשרות של המצרים להמשיך בתהליך מדיני נפרד עם ישראל; והמחשה לארצות הברית ולישראל כי למרות הסרת חרם הנפט, עדיין בכוחה של סוריה לפגוע במהלכים מדיניים באזור; ועל כן קיימת חשיבות רבה מבחינתן לשתפה בתהליכים אלו.[89]

הגורם השני להגברת האש היה נעוץ בהגעתו הקרובה של הנציג הסורי לשיחות עם ישראל בוושינגטון. ההחמרה בתקריות הגבול נועדה לייצר לחץ צבאי על ישראל וארצות הברית לקראת ביקורו של הדיפלומט הסורי, אשר ישולב עם מעגלי לחץ נוספים - הודעות סוריות קודרות על אודות המצב ויצירת מעטפת מדינית ערבית־סובייטית כמשקל־נגד למעורבות ארצות הברית - ומטרתם לאותת על הדחיפות הרבה במציאת פתרון ועל חוסר היציבות השורר באזור[90]

במקביל להכנותיה של סוריה למפגשים בוושינגטון, נערכה ישראל לתחילת הדיונים.

ב־17 במארס התקיימה ישיבה בראשות ראש הממשלה גולדה מאיר ובהשתתפות הרמטכ"ל, שר הביטחון דיין, יגאל אלון, שמעון פרס, יצחק

88 א"צ, 76/112/2013, אגף המודיעין, **סיכום מודיעין שבועי, 8 במרץ 1974 עד 14 במרץ 1974**; א"צ, 478/38/2015, משרד החוץ, **סיכום מדיני שבועי, 15 במרץ 1974 עד 21 במרץ 1974**, 21 במארס 1974.

89 א"צ, 76/112/2013, אגף המודיעין, **סיכום מודיעין שבועי, 14 במרץ 1974 עד 21 במרץ 1974**.

90 א"צ, 478/38/2015, משרד החוץ, **סיכום מדיני שבועי, 15 במרץ 1974 עד 21 במרץ 1974**, 21 במארס 1974.

רבין ושרים בכירים אחרים, לדון בנסיעתו הקרובה של דיין לשיחות בוושינגטון. הדיון נסב על הלחץ הכבד שהפעיל קיסינג׳ר על ישראל - ״הטרור של קיסינג׳ר״, כדברי דיין - בשל עמדותיה הנוקשות לטעמו ערב התחלת המשא ומתן עם סוריה. מזכיר המדינה האמריקאי טען כי בישראל אין הבנה מספיקה למשמעות הכבדה של אי־הגעה להסכם הפרדה עם סוריה, ושהיא אינה מבינה לעומק כי יש לכך השפעה על יחסי ישראל וארצות הברית ואף על הסכם ההפרדה עם מצרים.

הרמטכ״ל הציג בישיבה את תוכנית ההפרדה ובמרכזה חלוקה של המובלעת לשלושה: החלק הגדול יוחזר לסורים, חלק נוסף ברוחב כ־5 ק״מ יהווה אזור חיץ של האו״ם, והחלק השלישי - הגבעות ממערב למובלעת - יישארו בידי ישראל. אם אפשרות זו תידחה, אזי הציע הרמטכ״ל תוכנית נוספת שלא הוצגה, ובבסיסה הפרדה על בסיס קווי 1967 ושטח ההפקר ההופך לאזור חיץ. בסיומה של הישיבה הוחלט לשלוח את דיין לוושינגטון לשיחות עם קיסינג׳ר בדבר הסכם ההפרדה, להתחיל במשא ומתן על קווי ההפרדה ולהחליט בהמשך מה הם הקווים שיוצגו לקיסינג׳ר.[91]

יום לאחר מכן נפגשו דיין ומאיר, ושם טען דיין כי בהשוואה לשיחות עם מצרים, ״עם הצידה [ההצעה] שיש לי בשבילו [קיסינג׳ר] אין לי בשביל מה לנסוע [...] להחלטת הממשלה אין משמעות אופרטיבית״. על כן הציע דיין מספר הצעות לשיפור ההצעה הישראלית. ראשית, הוספת אזור מפורז או שטח הפקר בין ישראל לבין הסורים בתוך הקו הסגול. כוונתו הייתה ליצירת אזור מפורז ברמת הגולן באופן שלא יפגע בקו הצבאי (הכוונה כנראה לאינטרסים הצבאיים הישראליים). בנוסף, תמך דיין בהחזרת חקלאים סורים שיעבדו את האזורים המפורזים בצד הסורי. מאיר התנגדה לעמדת דיין, בוודאי לנסיגה מן הקו הסגול, ורצתה כי הצעה שכזו תבוא מפיו של אסד לאחר ביקורו של קיסינג׳ר בדמשק. עם זאת, היא שקלה זאת בחיוב בקוניטרה בתנאי שהדבר יהיה הדדי ולאחר הסכמה של אסד.[92]

91 א"מ, א-17/ 7025, **פרטיכל סטנוגרפי של פגישה מדינית־צבאית**, 17 במארס 1974; א"מ, חצ-9/ 6857, משרד החוץ, מאת וושינגטון אל המשרד, **שיחת שה"ח [שר החוץ]-קיסינג'ר ב־19.3.74**, 19 במארס 1974; א"מ, חצ-9/ 6857, **הפרדת הכוחות עם סוריה**, 20 במארס 1974. דיין, **אבני דרך**, עמ' 709; ב־16 במארס העריך שר החוץ אבא אבן, כי הסורים לא ישלחו נציג "ראוי למשימה" וכי לא יתפתח דבר מבלי שקיסינג'ר ייסע לאזור, אולם הגעתו של דיין לוושינגטון חשובה "לקדום יחסינו עם ארה"ב". ראו: א"מ חצ-9/ 6857, משרד החוץ, **מאת ניו יורק אל המשרד**, 16 במארס 1974.

92 א"מ, א-8/ 7069 **סטנוגרמה – נקודות משיחת שר הביטחון-ראש הממשלה**, 18 במרץ 1974.

ב־21 במארס הכינה ישראל את הצעתה לסוריה, שהייתה מבוססת על הצעת הרמטכ"ל בישיבת הממשלה. הרעיון המרכזי היה להשוות בין הסכם ההפרדה עם מצרים לזה עם סוריה. ההסכם יכלול אך ורק את המובלעת, ללא נסיגה ישראלית אל מעבר לקו הסגול, והמובלעת עצמה תחולק לשלושה - רובה יעבור לסוריה, רצועת חיץ של כ־5 ק"מ תעבור לידי האו"ם, והחלק אשר צמוד לקו הסגול, כולל הגבעות שבו, יישאר בידי צה"ל. במסגרת זו תותר חזרה של אזרחים סורים אל השטחים שפונו, מוצבי החרמון החדשים יועברו לאו"ם, ויוסדרו אזורי דילול כוחות. ב־25 וב־27 במארס הציג דיין את התוכנית לפורום מטכ"ל בהדגישו את עקרונות התוכנית ובהסבירו את מכלול האינטרסים של ארצות הברית בלחציה על ישראל להגיע להפרדה עם סוריה: הפסקת אמברגו הנפט, פתיחת נציגות אמריקאית בקהיר והידוק קשרים עם העולם הערבי.[93]

דיין הטיל ספק רב ביכולתם של הסורים לקבל את ההצעה הישראלית שנשא בחיקו, וחשש כי הם יעדיפו את המשך המצב הנוכחי על פני קבלתה. דיין עצמו, כמו מאיר, לא התנגד להעברת קוניטרה לרשות הסורים, והעריך כי הסורים לא יוותרו על החזרת רמת הגולן; ובהינתן מצב זה נידונו שני הצדדים לשנים של לחימה. עוד טען שר הביטחון כי ישראל מתקשה עד מאוד לשחק במשחק הדיפלומטי - הנחת הצעה רק לשם דחייתה - מאחר שהדבר מתקבל בעין רעה בדעת הקהל הישראלית הרואה בכך "כניעה מדינית".[94]

במקביל להכנות הישראליות פעלה הדיפלומטיה האמריקאית במישור האזורי וגם במישור הבין־מעצמתי. באמצע מארס נחתם הסכם בין ארצות הברית ומצרים על ניקוי תעלת סואץ ממוקשים כשלב בדרך לפתיחתה לשיט. הסכם זה קבע כי כ־500 אנשי צבא וצי אמריקאים ינקו את התעלה, וברור היה לכלל הצדדים החתומים על ההסכם - מצרים וארצות הברית, ולאלו שלא - ברית המועצות וסוריה, כי משמעות ההסכם רחבה בהרבה מתוכנו ההנדסי, וכי הוא עוד שלב בדרך לדחיקת הסובייטים מן האזור. היה זה סממן נוסף להצלחת הדיפלומטיה הקיסינג'רית ולביסוס מעמדה של ארצות הברית באזור.[95]

93 גולן, **הפרדת כוחות**, עמ' 161-162.

94 א"צ, 54/1231/2002, משרד החוץ, מברק מאת שלו אל גזית, **שיחה של שמחה עם נפתלי [קיסינג'ר] בשעה 21:00**, 22 במארס 1974; דיין, **אבני דרך**, עמ' 710.

95 א"צ, 76/112/2013, אגף המודיעין, **סיכום מודיעין שבועי, 14 במרץ 1974 עד 21 במרץ 1974**.

המהלך המדיני הנוסף היה נסיעתו של קיסינג'ר בימים 28-25 במארס למוסקבה לפגישה עם מזכיר המפלגה הקומוניסטית הסובייטית לאוניד ברז'נייב ועם שר החוץ אנדרי גרומיקו. הפגישות נועדו לעסוק בהפשרת היחסים בין שתי המעצמות (דטאנט), מעמד הסחר המיוחד של ברית המועצות, הסכם הגבלת הנשק הגרעיני וכמובן גם בנושאי המזרח התיכון - הסכם ההפרדה בין ישראל לסוריה, ועידת ז'נבה ותפקידה של ברית המועצות בשיחות. מאחורי מסע מדיני זה הייתה התחושה הסובייטית המתמשכת כי ארצות הברית מנשלת אותה באיטיות אך ביעילות מתפקידה כמעצמה "נוכחת ובעלת השפעה" במזרח התיכון. השיחות, הרצון להעביר את המשא ומתן אל ז'נבה, יחד עם עידוד הסורים לפעול צבאית, היו חלק מסל הכלים שהפעילו הסובייטים במטרה לעכב או לצמצם את השחיקה העקבית במעמדם.[96]

ישראל חששה מאוד מהפגישות המדיניות הללו. לאורך כל שנות קיומה היא סירבה למשא ומתן מולטילטרלי שעלול להחליש את כוח המיקוח שלה; וכעת היא התנגדה למעורבות סובייטית משמעותית בשיחות ההפרדה עם סוריה, ובוודאי שללה את העברתן אל ז'נבה והסרת החסות האמריקאית הבלעדית עליהן. דאגותיה אלו של מאיר הועברו אל קיסינג'ר ערב נסיעתו למוסקבה, ועל כן יומיים לפני כן אמר לדיניץ כי ימסור לראש הממשלה שמהשיחות במוסקבה לא ייצא "שום דבר סובסטנטיבי [מהותי]", וכי ארצות הברית תמשיך לקיים את מדיניותה הכפולה כלפי הסובייטים - שמירתם מחוץ לכלל המהלכים הדיפלומטיים המשמעותיים לצד המשך קיומה של מראית עין ושילובם, או כפי שקיסינג'ר הגדיר זאת "פיצוּיָם", באמצעות מפגשים או עניינים "פרטיקולריים".[97]

בפגישות עצמן נהגו הסובייטים בתקיפות רבה והאשימו את ארצות הברית בדחיקתם מן האזור "Squeezing [them] Out of The Middle East". הם תבעו לקיים את ההבנה - שקיסינג'ר טען כי אינה קיימת - כי על שתי המעצמות להיות מעורבות בכל תהליך מדיני במזרח התיכון ולכנס מחדש ובמהירות את ועידת ז'נבה, ואף דרשו כי לפני ואחרי כל מסע מדיני של קיסינג'ר למזרח התיכון הוא יחויב להיפגש עם שר החוץ גרומיקו. עוד

96 א"צ, 75/112/2013, אגף המודיעין, **סיכום מודיעין שבועי, 28 במרץ עד 4 באפריל 1974.**

97 א"צ, 54/1231/2002, משרד החוץ, מברק מאת שלו אל גזית, **שיחה של שמחה עם נפתלי [קיסינג'ר] בשעה 21:00**, 22 במארס 1974; א"צ, 54/1231/2002, משרד החוץ, מברק **מאת דיניץ אל גזית**, 23 במארס 1974.

טענו הסובייטים כי אסד וסאדאת דרשו את השתתפותם בשיחות - דבר שקיסינג'ר שלל. להבנתו של קיסינג'ר, העדיפו הסובייטים בשלב זה שלא ייחתם כלל הסכם בין ישראל לבין סוריה מאחר שהם אינם שותפים לו, ואף ייתכן שהם יעודדו את הסורים להכשילו.[98]

השיחות במוסקבה הסתיימו בהודעה משותפת, שבה הדגישו שני הצדדים את חשיבותה של ועידת ז'נבה ואת תפקידן המשותף של שתי המעצמות בה. בכך קיבלו הסובייטים הכרה פומבית מסוימת למעמדם השווה לזה של ארצות הברית באזור. עם זאת ברור היה מנוסח ההודעה המשותפת, כי בשלב הנוכחי של המגעים בין ישראל וסוריה - כל אחת מן המעצמות יכולה לפעול בנפרד, והדבר היה למעשה הסכמה של ברית המועצות כי נושא זה יטופל על ידי ארצות הברית.[99]

ב־29 במארס נפגש דיין עם קיסינג'ר. השיחות נסבו סביב המפגש של מזכיר המדינה במוסקבה, המצב הצבאי בגבול ישראל־סוריה, בקשות ישראל לרכש וכמובן - ההצעה הישראלית להפרדת הכוחות עם סוריה.

דיין הציג לקיסינג'ר את המתווה הישראלי כפי שאושר על ידי הממשלה - חלוקת המובלעת לשלושה אזורים, החזרת התושבים הסורים ויצירת אזורי חיץ. דיין נימק את הצעת ישראל במצב הצבאי הלא יציב מול סוריה ובשל החשש הישראלי כי עלולה לפרוץ מלחמה בתוך זמן קצר. קיסינג'ר שאל האם זו המפה היחידה שיש לישראל להציע, ודיין ענה בחיוב. כאן סקר קיסינג'ר את המניעים להגעה להסדר עם סוריה ומנה בהם את בידוד הקיצונים בעולם הערבי, ההשפעה החיובית של הסכם שכזה על המשך המהלך המדיני המצרי־ישראלי ועל מניעת הצטרפותה של מצרים למלחמה אפשרית. עוד טען מזכיר המדינה כי סוריה איננה מדינה שניתן לסמוך עליה וסיים בהדגשת התפקיד השלילי של הסובייטים, המבקשים להחליש את תפקידה של ארצות הברית במזרח התיכון ולפגוע במהלך המדיני הנוכחי, לגרום בכך להעברת השיחות לז'נבה, וכתוצר ישיר מכך גם "להרוס את סאדאת".[100]

---

98 א"מ, א-8/ 7069, משרד החוץ, מאת וושינגטון אל המשרד, **שיחת שהב"ט-קיסינג'ר ב 29.3.74**, 30 במארס 1974; קיסינג'ר חשש, ובצדק, כי הסורים מעודדים את הדרך הסובייטית להכשיל את השיחות: "לקשור את הפרדת הכוחות להסדר סופי". ראו: א"צ, 54/1231/2002, משרד החוץ, מברק מאת שלו אל גזית, **שיחה של שמחה עם נפתלי [קיסינג'ר] בשעה 21:00**, 22 במארס 1974

99 א"צ, 4467/535/2004, **לקט מודיעין יומי**, 30 במארס 1974; א"צ, 75/112/2013, אגף המודיעין, **סיכום מודיעין שבועי**, **28 במרץ עד 4 באפריל 1974**.

קיסינג'ר סירב להעביר את המתווה והמפה שהציג דיין לידי הנציג הסורי לשיחות. מזכיר המדינה חשב כי ללא תמורה מעבר לקו הסגול, כולל קוניטרה, יידחה הדבר על ידי הסורים. עמדה זו נאמרה לו פעמים רבות על ידי אסד; סאדאת, להבנתו, תמך בכך, ואף הסובייטים אמרו לו כי ויתורים קטנים מעבר לקווי 6 באוקטובר 1973 הם המהלך הנדרש. קיסינג'ר אמר לדיין כי הוא מבקש ממנו לחזור אל מאיר ולמסור לה כי הוא לא יציג את המפה לנציג הסורי, משום שמשמעותה היא "הבאה לידי מלחמה ואף נטרולה של ארה"ב מהמשא ומתן".

לאחר הנושא המדיני עברו השניים לדון במצב הצבאי המתוח בגבול הסורי. דיין טען בדבר נפיצות המצב וסיפר למזכיר המדינה על התאספות לגיון זרים ערבי הנערך בגבול עם סוריה, כולל "שלושת עד ארבעת אלפים חיילי קומנדו מצריים". קיסינג'ר השיב כי הדבר רק מחזק את הצורך להגיע להסדר עם סוריה, וכי ההצעה הנוכחית של ישראל אינה מסייעת בכך. הוא הדגיש בפני דיין כי סאדאת ואסד אינם מעוניינים במעורבות הרוסית, וכי יבקש מסאדאת להפעיל את השפעתו על אסד ואף יעדכנו על שיחה זו.[101]

ועדת אגרנט, הסלמת המערכה הצבאית והמשך הדיאלוג המדיני

לכל אורך התקופה התנהלה ממשלת ישראל בידיעה שחרב ועדת אגרנט מרחפת מעליה. ממשלת ישראל ה־15 בראשות גולדה מאיר כיהנה בתפקידה מ־15 בדצמבר 1969 עד ל־10 במארס 1974. הבחירות לכנסת, שהיו אמורות להתקיים ב־3 בנובמבר 1973, נדחו בשל המלחמה ונערכו ב־31 בדצמבר 1973. בבחירות אלו נבחר המערך בראשותה של מאיר בזכות 51 מנדטים, ומרבית השרים הבכירים המשיכו לכהן בה - דיין, אלון, גלילי ואבן.

---

100 א"מ, א-8/ 7069, משרד החוץ, מאת וושינגטון אל המשרד, **שיחת שהב"ט-קיסינג'ר ב 29.3.74**, 30 במארס 1974; לעמדה הפסימית האמריקאית בנוגע להצעה של דיין ראו: CIA, *The Presidents Daily Brief*, March 29, 1974;
FRUS, 1969-1976, volume xxvi, Arab-Israeli Dispute, 1974-1976, *Memorandum of Conversation*, March 29, 1974.

101 א"מ, א-8/ 7069, משרד החוץ, מאת וושינגטון אל המשרד, **שיחת שהב"ט-קיסינג'ר ב 29.3.74**, 30 במארס 1974; החשש בישראל מפני הגעת חיילי קומנדו מצרים לסוריה והאפשרות כי יסייעו למאמץ הצבאי הסורי, מופיע גם בדיון שנערך בראשות מאיר, בו בזמן עם שיחת דיין וקיסינג'ר. ראו: מאגר המחלקה להיסטוריה, **פרטיכל סטנוגרפי של התייעצות מדינית-צבאית**, 29 במארס 1974; דיין, **אבני דרך**, עמ' 711.

ב־21 בנובמבר 1973 הוקמה ועדת החקירה הממלכתית לבדיקת הנסיבות לפרוץ מלחמת יום הכיפורים בראשות השופט שמעון אגרנט. הוועדה פרסמה את מסקנות הביניים שלה ב־1 באפריל 1974. את מרבית הביקורת ספגו הרמטכ"ל דוד אלעזר, ראש אמ"ן אלי זעירא, אלוף פיקוד הדרום שמואל גונן ובכירים נוספים באמ"ן. בניגוד למסקנות אלו לגבי צמרת צה"ל, לא מצאה הוועדה ליקויים בתפקודם של ראש הממשלה מאיר ושל שר הביטחון דיין.[102]

בעקבות פרסום דו"ח הוועדה התפטר הרמטכ"ל אלעזר מתפקידו, ויצחק חופי מונה כממלא מקום הרמטכ"ל. ראש אמ"ן ואלוף פיקוד הדרום הודחו מן הצבא, וגולדה מאיר התפטרה שבוע לאחר מכן בעקבות לחץ ציבורי. ב־15 באפריל מונה מרדכי גור לרמטכ"ל, ורפאל איתן החליף אותו בפיקוד הצפון.[103]

הסערה הציבורית הפנים־ישראלית לא מנעה לרגע את המשך המערכה המדינית והצבאית סביב הסכם ההפרדה עם סוריה.

כאמור, חודש מארס היה בסימן התגברות הלחימה בחזית הסורית. בסוף החודש העלו הסורים את הכוננות בכוחות היבשה לרמה העליונה, גייסו מילואים בהיקף קטן, קידמו חטיבת שריון אל "עורף רצועת ההגנה הראשונה" ונקטו פעולות נוספות בעורף. במקביל, בחזית הלחימה, הם החריפו את פעולותיהם, וזאת בהתאם לגישתם ששילבה לחץ מדיני וצבאי, ובתיאום ובהכוונה של הרוסים אשר ביקשו לקיים "מתיחות מבוקרת". כך ירו הסורים אש ארטילרית לעבר החרמון, ובלילות ירו ושיגרו פטרולים לעבר כוחות צה"ל.

ההערכה בישראל הייתה כי הסורים פועלים להכין מתקפה נרחבת לעבר המובלעת, אולם מעכבים את הפעלתה כעת בשל ידיעתם את מצב הכוננות שבה מצוי צה"ל ובשל קיומו של התהליך המדיני. התקפה כזו עשויה לצאת אל הפועל בחודש אפריל אם הסורים יחושו כי התהליך המדיני אינו מתקדם לשביעות רצונם והפערים בין הצדדים אינם ניתנים לגישור. התסכול הסורי המרכזי היה מצוי ברצונם לקבל הבטחה לנסיגה ישראלית מסוימת מעבר לקו הסגול, ובהמשך להתחייבות ישראלית לנסיגה מכלל

102 מאגר המחלקה להיסטוריה, אג"ם-מה"ד-היסטוריה, **ועדת החקירה – מלחמת יום הכיפורים, דין וחשבון חלקי**, 1 באפריל 1974.

103 דיין, **אבני דרך**, עמ' 725; רבין, **פנקס שירות**, עמ' 412-416; גור, **ראש המטה הכללי**, עמ' 13-15; איתן, **סיפור**, עמ' 144.

רמת הגולן. אפשרות נוספת אשר עלולה להביא את הסורים לידי מתקפה רחבה הייתה נעוצה בהבנה אפשרית שלהם כי המצרים והסובייטים אינם לוחצים מספיק על ישראל וארצות הברית לוותר במשא ומתן עימם.[104]

חודש אפריל לא הביא עימו רגיעה צבאית. במהלכו התקיימו 331 תקריות אש, 21 ישראלים נהרגו ו־68 נפצעו.[105] בתגובה למהלכים הצבאיים הסוריים הוכנס חיל האוויר הישראלי לכוננות, בוטלו החופשות בפיקוד הצפון שאף תוגבר בחיילי סדיר, וכן הוחלט להיערך לגיוסם של כ־4,000 אנשי מילואים נוספים. בנוסף לכך הציע הרמטכ"ל למאיר תגובה ישראלית למקרה שתתפתח פעולה סורית - מתקפה בכיוון תל אל־חארה, ולאחר מכן בחירה בין שתי אפשרויות - להמשיך לכיוון הלאג'ה או לכיוון תל כודנה; אך בכל מקרה לא לעבר דמשק. מחשבה ישראלית - לפנות דרך קיסינג'ר אל סאדאת בכוונה שיפעל אל מול הסורים - נגנזה.[106]

המאמץ הסורי כוּון כעת אל עבר שני מוקדים - המובלעת והר החרמון. במובלעת הגבירו הסורים את לחימתם, בעיקר הארטילרית. כך למשל, במהלך חג הפסח ירו הסורים כ־500 פגזים ליום על מוצבי צה"ל במובלעת - בהשוואה ל־150 בממוצע בתקופה שקדמה לכן, ואף אל מטרות מעבר לקו הסגול כדוגמת תל פארס, תל ג'וחאדר ומוצבי 109-111.[107]

אל המאמץ הצבאי הסורי נוספה גזרת החרמון. כאמור, בליל 21-22 באוקטובר 1973 נתפס שיא החרמון על ידי ישראל. הסורים טענו שהדבר היה לאחר החתימה על הסכם הפסקת האש ולא הכירו בכך, ולבסוף הפסגה נשארה שוממת בשל תנאי מזג האוויר.[108]

104 א"צ, 75/112/2013, אגף המודיעין, **סיכום מודיעין שבועי, 28 במרץ עד 4 באפריל 1974**; מאגר המחלקה להיסטוריה, **פרטיכל סטנוגרפי של התייעצות מדינית-צבאית**, 29 במארס 1974; CIA, *The Presidents Daily Brief*, April 3, 1974.

105 מאגר המחלקה להיסטוריה, אג"ם/ מה"ד/ היסטוריה, **ביטחון שוטף סיכום שנת העבודה 1973 (1 באפריל 1973 – 31 במרס 1974)**, 1976, עמ' 100; מאגר המחלקה להיסטוריה, אג"ם/ מה"ד/ היסטוריה, **ביטחון שוטף סיכום שנת העבודה 1974 (1 באפריל 1974 – 31 במרץ 1975)**, 1976, עמ' 111, 113.

106 מאגר המחלקה להיסטוריה, **פרטיכל סטנוגרפי של התייעצות מדינית-צבאית**, 31 במארס 1974. במהלך הדיון נכנס ראש המוסד צבי זמיר, ואז שאל אותו יגאל אלון: "תהיה מלחמה, צביקה?". זמיר ענה לו שמה שמדאיג אותו זה שיכניסו את ישראל לכוננות חמש פעמים בשנה. בתגובה ענתה לו מאיר: "אותי מדאיגה הפעם השישית".

107 א"צ, 75/112/2013, אגף המודיעין, **סיכום מודיעין שבועי, 4 באפריל עד 11 באפריל 1974**; א"צ, 14/312/2021**, החלטת ממשלה מס' 404 –ענייני ביטחון (המצב בחזית הסורית והמצרית)**, 1 באפריל 1974.

108 גבעתי, **המערכה**, עמ' 451-452.

כעת התחילו הסורים לכוון את מאמציהם הצבאיים גם אל מוצבי החרמון. לראשונה מאז מלחמת יום הכיפורים הם ירו אש ארטילרית לעבר ההר, יחידות הנדסה סוריות התחילו פורצות דרך אל הפסגה, ויחידות קומנדו שהו בה – פעמים רבות מבלי שישראל הייתה מודעת לכך. הבחירה הסורית לרכז מאמץ בגזרת החרמון ובעיקר בשיא החרמון, מקורה בכמה גורמים: הראשון, רצונם לזכות בקלף מיקוח מהותי ובהישג לקראת המשא ומתן על הסכם ההפרדה; השני, תסכולם העמוק מאי־ההתקדמות במשא ומתן; השלישי, היה הרצון לשדר למערכת הערבית האזורית כי הם היחידים אשר מגלים התנגדות אל מול המערב; הגורם הרביעי היה ההערכה כי מצב הכוננות הגבוה של צה"ל יקשה עליהם לבצע מהלך התקפי מוצלח בתחומי המובלעת. הסורים אף העריכו כי בשל המחלוקת על מועד ההשתלטות של ישראל על פסגת החרמון, יקל עליהם מבחינה בין־לאומית לפעול בגזרה זו.

אל האינטרסים הסוריים הללו נוסף העניין הסובייטי. מוסקבה עודדה והכווינה את הפעולות הסוריות כחלק ממדיניותה לשמר מתיחות מבוקרת באזור, כאשר כוונתה הייתה להצטייר בהמשך כמפשרת בין הצדדים וכשחקנית שוות ערך לאמריקאים.[109]

המהלך של מוסקבה ננקט בשל הרעה ברורה במערכת היחסים הלא־יציבה מלכתחילה עם המצרים. בסדרה של ראיונות פומביים שנתן סאדאת בחודש אפריל הוא בחר להבליט את ההידרדרות במערכת היחסים בין קהיר ומוסקבה, את חשיבות מעמדה של ארצות הברית באזור והדומיננטיות הרבה שלה בתיווך במהלכים המדיניים באזור, את רצונה של מצרים "בגיוון מקורות הנשק של מצרים" – כלומר, רכישת נשק מערבי – ואת העובדה שצרמה לסובייטים, כי רק ארצות הברית יכולה להביא להישגים מדיניים לערבים.[110]

109 א"צ, 4469/535/2004, **לקט מודיעין יומי**, 10 באפריל 1974. בסיכום המודיעין נכתב: "כוונת הסובייטים [...] שעל סוריה לשמור באורח מבוקר על 'קו חם' כאמצעי לחץ מתמיד על ארה"ב וישראל"; א"צ, 11/528/1979, **פרוטוקול של דיון מטכ"ל**, 8 באפריל 1974; א"צ, 11/528/1979, **פרוטוקול של דיון מטכ"ל**, "דברי משה דיין", 22 באפריל 1974; א"צ, 75/112/2013, אגף המודיעין, **סיכום מודיעין שבועי**, **28 במרץ עד 4 באפריל 1974;** א"צ, 267/157/1986, מפקדת פיקוד צפון-מודיעין, **דו"ח מודיעין מיוחד – דרך סורית לרכס החרמון**, 12 באפריל 1974.

110 א"צ, 75/112/2013, אגף המודיעין, **סיכום מודיעין שבועי**, **12 באפריל עד 18 באפריל 1974**; א"צ, 75/112/2013, אגף המודיעין, **סיכום מודיעין שבועי**, **18 באפריל עד 24 באפריל 1974**; מאגר המחלקה להיסטוריה, חצב**, כתבה מיוחדת – דברי נשיא מצרים, סאדאת, בראיון לתחנת הטלוויזיה האמריקאית אי.בי.סי ב־28 באפריל**, 29 באפריל 1974; CIA, *The President's Daily Brief*, April 20, 1974.

ב־2 באפריל חידשו הסורים את העבודות לפריצת הדרך אל שיא החרמון. ב־6 באפריל זיהה מוצב של צה"ל כוח של 40 לוחמים סורים מטפסים לעבר שיא החרמון והפנה לעברם אש ארטילרית, וגם מטוסי חיל האוויר פעלו כנגדם. ב־7 באפריל עלה סיור צה"לי לפסגה ולקח בשבי חייל סורי, ויום לאחר מכן הונחתו חיילי קומנדו סורים על הפסגה ומטוס קרב ישראלי הופל בשעה שניסה לאתרם.[111]

הלחימה בחרמון יצרה לחץ רב על מצרים, אשר חששה כי הדבר יוביל להסלמה שתאלץ אותה להתערב בלחימה. על כן היא פתחה בדיונים עם שני הצדדים, על מנת לרסנם. כך מוחמד אל־גמסי, הרמטכ"ל המצרי, מסר לנספח הצבאי האמריקאי בקהיר כי הם פועלים למול הסורים על מנת לרסנם, ופנה דרכו לישראל בבקשה לבחון האם השתלטה לאחרונה על שטחים נוספים בחרמון.[112]

נוכח השיח המדיני והחשש כי הסורים מבקשים לכבוש את פסגת החרמון טרם סיומו של המשא ומתן, הוחלט בישראל לכבוש את הפסגה. ב־14 באפריל יצא כוח צה"ל לכיבוש שיא החרמון בסיוע מטוסי חיל האוויר וארטילריה. במקום שהה כוח סורי, ובלחימה שהתפתחה נפצעו 17 חיילי צה"ל, ונהרגו 15 חיילים סורים. בסיומה נכבשה מחדש פסגת החרמון.[113]

במקביל ללחימה נמשכה גם המערכה המדינית. דיין חזר מארצות הברית ב־3 באפריל ודיווח למטכ"ל כי הציג את התוכנית הישראלית לקיסינג'ר, אך זה טען שסוריה תדחה אותה על הסף והציע להציג את ההצעה הישראלית רק ב־11 בחודש, כאשר הנציג הסורי יגיע לארצות הברית. באותו יום שלח קיסינג'ר מכתב אל מאיר, שבו הוא הביע את דאגתו מההצעה הישראלית והעריך שהסורים יפסלו אותה על הסף. הדבר יוביל, לדעתו, לסיום השיחות, להעמקת המעורבות הסובייטית, לדרישה מחודשת שלהם לחדש את ועידת ז'נבה, לחידוש חרם הנפט ולפגיעה במצרים. קיסינג'ר הציע

111 גבעתי, **המערכה**, עמ' 460-455; א"צ, 267/157/1986, מאת אג"ם מבצעים אל פיקוד צפון, **סיור לשיא החרמון**, 4 באפריל 1974; א"צ, 11/528/1979, **פרוטוקול של דיון מטכ"ל**, 8 באפריל 1974.

112 מאגר המחלקה להיסטוריה, משרד החוץ, מגזית אל שליו, 9 באפריל 1974; מאגר המחלקה להיסטוריה, משרד החוץ, מדיניץ אל גזית, 10 באפריל 1974.

113 א"צ, 267/157/1986, מאת אג"ם מבצעים אל פיקוד צפון, **תפיסת שיא החרמון**, 12 באפריל 1974; שם, מאת אג"ם מבצעים אל פיקוד צפון, **כיבוש שיא החרמון**, 14 באפריל 1974; שם, אוגדה 36-מודיעין, **דו"ח מיוחד בנושא החרמון**, 14 באפריל 1974; א"צ, 75/112/2013, אגף המודיעין, **סיכום מודיעין שבועי**, **12 באפריל עד 18 באפריל 1974**.

לישראל לשקול נסיגה לאורך כל קו הגבול, ללא פגיעה ביישובים. תשובתה של מאיר הייתה כי זו ההצעה הישראלית העומדת על הפרק; אולם היא השאירה פתח לדיון, כאשר הוסיפה כי ניתן לדון בדברים הללו כאשר מזכיר המדינה יבקר באזור.[114]

בסוף אפריל היה ברור לישראל כי ללא התקדמות במשא ומתן על הסכם ההפרדה גדלה מאוד סכנת המלחמה ועימה האפשרות שמצרים לא תוכל לעמוד מן הצד. ראש הממשלה מאיר חזרה פעמים רבות על ההנחה כי ההתעקשות הישראלית מתפרשת על ידי ארצות הברית כפוגעת בתהליך האסטרטגי להוצאת הסובייטים מן האזור ובמהלך המקביל - פיצול העולם הערבי למתונים ולקיצוניים. היא גם הבינה היטב כי ישראל עלולה לשלם על כך במטבע מדיני, וכי קיסינג'ר עלול, כפי שעשה בסופה של המלחמה, לקשור בין ההתנהגות של ישראל לבין סכנת המלחמה, וחמור אף יותר - לחַבּרהּ אל סכנת ההתנגשות בין האינטרסים הישראליים לאינטרסים חיוניים אמריקאיים.[115]

נקודה שעשויה לשפוך אור על הלחץ האמריקאי להגיע להסדר ועל התסכול ממדיניות ישראל ניתן לראות במאורע קשה. ב־11 באפריל חדרו מלבנון לקריית שמונה מחבלים מארגון החזית העממית ורצחו 16 אזרחים, בהם שמונה ילדים, וכן נהרגו שני חיילי צה"ל. בתגובה פשט צה"ל למחרת על שישה כפרים בדרום לבנון. על פי בקשתה של לבנון התכנסה מועצת הביטחון של האו"ם על מנת לדון בצעדים כנגד ישראל.[116] ארצות הברית ביקשה למנוע את הדיון מאחר שרוב החברות במועצת הביטחון לא נמנו עם ידידותיה של ישראל, אולם כשלה בכך והייתה נתונה ללחץ כפול: בקשה ערבית לא להטיל וטו על ההצעה המגנה את ישראל על פעולתה הצבאית, ולתמוך בה, או לכל הפחות להימנע; ובקשה ישראלית - להטיל וטו או להתנגד. ישראל הפעילה לחץ רב על קיסינג'ר, אולם על אף שהוא עצמו תמך בעמדתה של ישראל ואף העביר את הנחיותיו אלו למחלקת המדינה, הוא היה בעמדה מנוגדת לנשיא. מזכיר המדינה אמר לישראל כי יש לחזק

114 מאגר המחלקה להיסטוריה, **מאת דיניץ אל גזית**, **מכתב נפתלי לרה"מ**, 4 באפריל 1974; FRUS, 1969-1976, volume xxvi, Arab -Israeli Dispute, 1974-1976, *Letter From Secretary of State Kissinger to Israeli Prime Minister Meir*, April 3, 1974; על החשש הישראלי מהתחזקות הסובייטים ראו: א"צ, 11/528/1979, **פרוטוקול של דיון מטכ"ל**, "דברי שלמה גזית", 15 באפריל 1974.

115 א"צ, 11/528/1979, **פרוטוקול של דיון מטכ"ל**, "דברי גולדה מאיר", 22 באפריל 1974.

116 פיליפ בן, "מועצת הביטחון תדון היום בתלונת לבנון", **מעריב**, 15 באפריל 1974.

את מעמדו של ניקסון בעולם הערבי ולא להטיל וטו על ההצעה או להימנע. בסיומה של הפגישה סיכמו השניים על תיאום המהלך העתידי, ודיניץ עדכן את שר החוץ: "הפעלתי ידידים לגבי אדוארד" - שם הקוד שניתן לנשיא ארצות הברית.[117]

למרות מסכת הלחצים לא השתנתה עמדתו של הנשיא האמריקאי, והתברר כי "הוראת אדוארד היא לא להטיל ווטו ולא להימנע"; אך כדי לרצות את ישראל תדגיש ארצות הברית שכוונת הגינוי היא גם לפשע הטרור שנעשה בקריית שמונה.[118] ב־24 באפריל נערכה ההצבעה במועצת הביטחון, ולמרות מסכת הלחצים הישראלית הצביעה ארצות הברית בעד הצעת הגינוי.[119]

למרות ההכחשות האמריקאיות היה ברור לישראל, כי מדובר במהלך מתוכנן שנבע מרצונה של ארצות הברית לזכות בתמיכת מדינות ערב - בעיקר מצרים וסעודיה - אך גם נובע בחלקו מתסכולה העמוק נוכח התנהגותה של ישראל סביב שיחות ההפרדה עם סוריה, וכחלק מרצונה להפעיל עליה לחץ נוסף.[120]

גם הסורים והסובייטים לא חדלו ממאמציהם המדיניים. ב־11 באפריל הגיע ראש המודיעין הסורי חִיכְּמת שיהאבי לארצות הברית לפגישות מדיניות עם קיסינג'ר. באותו זמן הגיע אסד למוסקבה לפגישות מדיניות, שמטרתן חיזוק הקשר בין שתי המדינות, תיאום המהלכים המדיניים והצבאיים לשם הגברת הלחץ על ישראל וארצות הברית לנסיגה ישראלית מעבר לקו הסגול, והרחבת הסיוע הכלכלי והצבאי לסוריה. הסובייטים, אשר ראו את התהליך העקבי שהביא להעמקת המעורבות האמריקאית במצרים ובסעודיה - הגברת שיתוף הפעולה הכלכלי, המדיני והצבאי כולל בקשות ערביות לרכש מזל"טים, ביקשו לחזק את מעמדם באזור באמצעות

117 מאגר המחלקה להיסטוריה, **מאת דיניץ אל גזית**, 19 באפריל 1974; א"צ, 52/1231/2002, **כינויי וושינגטון**, ללא תאריך.

118 א"מ, חצ-10/ 6857, **מאת דיניץ אל גזית**, 23 באפריל 1974.

119 א"צ, 75/112/2013, אגף המודיעין**, סיכום מודיעין שבועי, 26 באפריל עד ל 2 במאי 1974**; "גינוי הראוי לגינוי", **על המשמר**, 26 באפריל 1974. במאמר המערכת נכתב: "מועצת הביטחון גינתה פה אחד את ישראל על הפשיטה ללבנון ונמנעה מלגנות במפורש את מעשה הרצח של המחבלים בקריית שמונה".

120 FIA, *Telephone conference, Ambassador Dinitz/Secretary Kissinger*, February 27, 1974; "דובר המשלחת האמריקנית: ההצבעה במועה"ב – לא שינוי במדיניות", **על המשמר,** 28 באפריל 1974.

הסורים ולהעביר את מרכז הכובד של השיחות המדיניות אל מוסקבה ואל ז'ינבה.[121]

כבר בזמן ביקורו של שיהאבי בארצות הברית ושל אסד במוסקבה, היו הסורים מודעים להצעה שהגישה ישראל לקיסינג'ר וכבר גיבשו את הצעתם הנגדית. בבסיסה עמדה הדרישה הסורית לנסיגה ישראלית של כ־10 ק"מ מערבה מהקו הסגול, עזיבת מוצבי החרמון בטענה כי נכבשו לאחר הפסקת האש, דחיית נוכחות או"ם בשטחם ודחיית מודל הפרדת הכוחות המצרי. ברור היה כי ישראל לא יכלה לקבל את ההצעה הזו, ולהבנתה היה מדובר בהצעה סורית לצורכי משא ומתן בלבד.[122]

התרעה למלחמה, הגעת קיסינג'ר לאזור והחתימה על הסכם ההפרדה בין ישראל וסוריה, מאי-יוני 1974

בתחילת חודש מאי 1974 המתינו הצדדים לביקורו הצפוי של מזכיר המדינה האמריקאי באזור. התחושה של המעורבים במגעים בין ישראל לבין סוריה, אשר נערכו בוושינגטון בתיווך ארצות הברית, הייתה כי הם הגיעו למבוי סתום, ורק בואו של קיסינג'ר למזרח התיכון יכול להביא לידי התקדמות. תחושת הדחיפות סביב הביקור באה לידי ביטוי במכתבו של ניקסון אל מאיר, שבו ציין את החשיבות של הגעה לידי הסכם, חזר על אזהרותיו כי אם לא יושג הסכם כזה ייפגעו מאמציה של ארצות הברית לסלק את הסובייטים מהאזור, והדגיש כי הדבר ישפיע לרעה על יכולותיה לסייע לישראל כפי שסייעה במלחמת יום הכיפורים, אם תפרוץ מלחמה. את מכתבו סיים הנשיא באמירה: "I Hope That Your Approach The Talks With Secretary Kissinger In a Mood of Opportunity As Israel Faces One of The Most Fateful Weeks In Its History".[123]

121 א"צ, 75/112/2013, אגף המודיעין, **סיכום מודיעין שבועי, 12 באפריל עד 18 באפריל 1974**; לשיחת קיסינג'ר ושיהאבי, ראו: FRUS ,1969-1976, volume xxvi, Arab-Israeli Dispute, 1974-1976, *Memorandum of Conversation*, April 13, 1974; א"צ, 11/528/1979, **פרוטוקול של דיון מטכ"ל**, "דברי שלמה גזית", 29 באפריל 1974. לדברי ראש אמ"ן, ארה"ב סיכמה עם מצרים על העברת סיוע כלכלי למצרים בסך 250 מיליון דולר.

122 שם, **פרוטוקול של דיון מטכ"ל**, "דברי שלמה גזית", 15 באפריל 1974; גולן, **הפרדת**, עמ' 167-166; גור, **ראש**, עמ' 29. ממכלול המקורות לא ברור כיצד הגיעה ההצעה הישראלית להפרדת הכוחות, לידי הסורים.

123 א"מ, א-11/ 7033, **מכתב הנשיא אל ראש הממשלה**, 30 באפריל 1974.

אולם רגע לפני בואו של קיסינג'ר לאזור הגיע המתח הצבאי לשיאו. בנוסף ללחימה הנרחבת בגזרת המובלעת והחרמון, החלו להגיע לישראל בסוף אפריל ובתחילת מאי 1974 ידיעות ממספר רב של מקורות שהצביעו על כך שהסורים מבקשים להסלים את המערכה הצבאית ולבצע "מתקפה כוללת" לעבר המובלעת, ייתכן גם מעבר לקווי 1967, ובגזרת החרמון. הידיעות הצביעו בבירור על הכנסת כוחות סוריים רבים לכוננות, גיוס איטי של כוחות מילואים, תגבור הטנקים שבאזור המובלעת וריכוז דיוויזיית השריון 3, הכוחות המיוחדים וכוחות עזר נוספים באזור החרמון.[124] בתגובה לאפשרות ההתקפה הסורית גייסה ישראל כוחות.[125]

ב־2 במאי נחת קיסינג'ר בישראל והתחיל במגעים אינטנסיביים שנמשכו 32 ימים. בסופם נחתם הסכם ההפרדה בין ישראל לבין סוריה.

קודם ביקורו של קיסינג'ר, ותחת לחץ אמריקאי ישיר, הגמישה ישראל את עמדותיה. ברור היה כי ללא הישג סורי מסוים מעבר לגבולות 1967 יקשה על קיסינג'ר לקדם את המשא ומתן, והדבר עלול להוביל למלחמה, וחמור יותר - למשבר עמוק עם ארצות הברית. בשל כך החליטה ממשלת ישראל לומר למזכיר המדינה כי בנוסף לתוכנית שהציגו הרמטכ"ל בארץ ושר הביטחון בארצות הברית, תהיה ממשלת ישראל מוכנה לדון "בסטייה קלה נוספת מן הקו הסגול באזור מזרח קוניטרה".[126]

עם הגעתו לישראל הציג לו הרמטכ"ל את התוכנית הישראלית להפרדה ואת מרכזיותו של רכס הגבעות ממערב לקוניטרה בהגנה על רמת הגולן. מזכיר המדינה ענה כי העיסוק בגאוגרפיה איננו מרכז העניין ותיאר את החשיבות של ההסכם מבחינת יצירת חיץ בעולם הערבי בין מתונים לקיצונים, הוצאת ברית המועצות מן המזרח התיכון ופגיעה עמוקה ביחסים בין מצרים ובין סוריה ובין מצרים לברית המועצות. קיסינג'ר הדגיש את חשיבות הוויתורים בקוניטרה, מאחר שאם הסורים ידחו הצעה זו ותפרוץ מלחמה, לא יצטרפו אליה המצרים, וכך יהיה אפשר להסביר

---

124 א"צ, 185/609/1976, מאת הצומת אל מרית, **סוריה/ ריכוזי כוחות בחרמון והפגיעות בסורים**, 28 באפריל 1974; א"צ, 11/528/1979, **פרוטוקול של דיון מטכ"ל**, "דברי שלמה גזית", 29 באפריל 1974; שם, **פרוטוקול של דיון מטכ"ל**, "דברי שלמה גזית", 6 במאי 1974; א"צ, 75/112/2013, אגף המודיעין, **סיכום מודיעין שבועי**, **26 באפריל עד 2 במאי 1974**; א"צ, 85/112/2013, **סיכום מודיעין שבועי**, 9 במאי עד 16 במאי 1974;CIA, *The President's Daily Brief*, May 7, 1974.

125 א"צ, 636/157/1986, מאת מפקדת פיקוד צפון, **רתיחה – פקודת התרעה מס' 8**, 8 במאי 1974.

126 גולן, **הפרדת כוחות**, עמ' 167-172.

לדעת הקהל בארצות הברית מדוע "צריך להחזיק בגולן על מנת להגן על ישראל שלפני 1967, אך אי אפשר להסביר מדוע צריכים להחזיק בקוניטרה כדי להגן על הגולן או יישובים בגולן".[127]

ראש הממשלה גולדה מאיר מקבלת את פניו של מזכיר המדינה האמריקאי הנרי קיסינג'ר ושל רעייתו ננסי בפתח מעון ראש הממשלה בירושלים, 2 במאי 1974 (צלם: סער יעקב; באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית).

127 א"מ, א-7069/8, **שיחה במסגרת ארוחת צהריים בין רוה"מ וד"ר קיסינג'ר**, 2 במאי 1974; את יחסו של קיסינג'ר לטופוגרפיה ניתן לראות בדבריו של גור על המתח בין הקו האסטרטגי שקיסינג'ר מוליך לבין העמדה הצבאית של ישראל, המבקשת להישען על קו הגבעות ממערב לקוניטרה: "האם אנחנו [ישראל] מקבלים את התפיסה האסטרטגית הכוללת או שלא מקבלים. והתפיסה הזו 'ההימלאיות השונות', אני [גור] מצטט אותו, משחקות פחות [אצל קיסינג'ר]". ראו: א"צ, 11/528/1979, **פרוטוקול של דיון מטכ"ל**, "דברי מרדכי גור", 6 במאי 1974; בדיווחו לניקסון היה קיסינג'ר אופטימי מאוד באשר להשגת הסכם לאחר הצגת העמדה הישראלית. ראו: FRUS, 1969-1976, volume xxvi, Arab-Israeli Dispute, 1974-1976, *Memorandum From the Presidents Deputy Assistant for National Security Affairs (Scowcroft) to President Nixon*, May 2, 1974.

יום לאחר מכן נפגש קיסינג'ר עם דיין ולאחריו עם מאיר. בפגישה עם דיין סוכמו נקודות נוספות סביב העמדה הישראלית ובכללן מזרח קוניטרה (מקום מעבר הכביש), ויתור ישראלי נוסף בקו 1967, הרחבה הדדית של אזורי החיץ ופירוז של רכס הגבעות מן הצד הסורי. בפגישה עם מאיר אמר קיסינג'ר כי על מנת לחזק את מעמדו של נשיא מצרים, הוא יציע לו כי את הסיכום עם ישראל יציג סאדאת כהצעה מצרית ויעביר אותה לסורים. הוא לחץ על מאיר לוותר על כל קוניטרה, מאחר שאחת ממטרותיו המרכזיות הייתה להראות לסורים כי מהלכים צבאיים או תמיכה סובייטית לא הביאו להם שום הישג, ודווקא ארצות הברית במהלכיה המדיניים עשתה זאת. מאיר הסכימה לכך, ביקשה כי סאדאת לא יאמר זאת בפומבי וכי כל הסכם עם סוריה יהיה כרוך גם בהבטחות של ארצות הברית כי ישראל לא תרד מרמת הגולן ולא תוותר על יישובים, ותובטח אספקת הנשק שלה.[128]

ב־5 במאי חזר קיסינג'ר מביקור בדמשק, שם הציג לאסד את המתווה. הסורים דחו על הסף את ההצעה וקיסינג'ר, יחדיו עם נשיא ארצות הברית, לחצו פעם נוספת על ישראל לשפר את עמדתה. בתגובה הציגה ישראל מפה משופרת, שבה כל צידה המזרחי של קוניטרה ופתחת רפיד מצויים בידי הסורים, וכן יבוצעו נסיגות נוספות. קיסינג'ר סיפר לישראל כי אסד, למעשה, הסכים להפסקת אש דה פקטו - על אף שהלחימה עצמה נמשכה - אך עמדת ישראל כי הפרדת הכוחות צריכה להיערך על בסיס המובלעת איננה מקובלת על הסורים. הם דורשים גם כעת כי הסכם זה יהיה רק השלב הראשון מנסיגה ישראלית מכלל רמת הגולן וחזרה לגבולות 1967. הוא סיפר למאיר כי אשרף מרואן, שליחו של סאדאת, נפגש עם מלך סעודיה פייצל אשר לוחץ על אסד יחדיו עם המצרים לקבל את הסכם ההפרדה, והוא שותף מלא לכוונה המצרית־אמריקאית להחלשת ברית המועצות. לדברי מזכיר המדינה קשה יהיה למצרים, וכנראה גם לסעודים, לתמוך בהסכם שבמסגרתו "קוניטרה מחולקת".[129]

128 א"מ, א-8/ 7069, **שיחה בין רוה"מ – מזכיר המדינה קיסינג'ר**, 3 במאי 1974.

129 שם, **שיחה בין רוה"מ ומזכיר המדינה קיסינג'ר**, 6 במאי 1974; א"צ, 11/528/1974, **פרוטוקול של דיון מטכ"ל**, "דברי שלמה גזית", 6 במאי 1974; FRUS, 1969-1976, volume xxvi, Arab -Israeli Dispute, 1974-1976, *Letter From President Nixon to Israeli Prime Minister Meir*, May 4, 1974; א"צ, 85/112/2013, **סיכום מודיעין שבועי**, **3 במאי עד 9 במאי 1974**; א"צ, 14/312/2021, מזכירות הממשלה, **החלטת ממשלה 534 – המשא ומתן עם מזכיר המדינה של ארה"ב – הפרדת הכוחות עם סוריה**, 6 במאי 1974; א"צ, 479/38/2015, משרד החוץ, **סיכום מדיני שבועי**, **2 במאי עד 9 במאי 1974**, 9 במאי 1974.

יום לאחר מכן יצא קיסינג'ר לדמשק וחזר בו ביום. בשיחות עם מאיר הוא חזר פעם נוספת על התנגדות הסורים להצעתה המשופרת ועל הדרישה שלהם להבטחת נסיגה מלאה מרמת הגולן; אולם דווקא דבריו על מערכת היחסים בין סוריה לברית המועצות שיקפו היטב את עומק ההצלחה האמריקאית באזור, את הקרע בין שתי המדינות ואת רצונה של סוריה להגיע להסכם הנשען על חסות אמריקאית.[130]

ב־5 במאי ביקר שר החוץ הסובייטי גרומיקו בסוריה במטרה להדק את שיתוף הפעולה בין המדינות ולבקש מהסורים לא להתקדם במשא ומתן עם ישראל, מאחר ששבועיים לאחר מכן עתידה להיערך פגישה בינו לקיסינג'ר ואז יתקדמו הדיונים. הסובייטים המשיכו כל העת להתעקש על התנגדותם להסכם חלקי וחזרו על החשיבות של הסכם כללי, הכולל נסיגה ישראלית מלאה. מטרתם הייתה להופיע כמצילי ההסכם וכנותני החסות המרכזיים במקומה של ארצות הברית.

ב־7 במאי חזר קיסינג'ר לדמשק. הוא ידע היטב כי מערכת היחסים בין סוריה לברית המועצות אינה הדוקה כפי שהסובייטים ניסו לתאר, וניצל זאת על מנת לדחוף את אסד לידי הסכם. הוא הבין כי הסורים אינם מעריכים את יכולת הסובייטים "לספק את הסחורה" - לא מן הנמנע שגם בעקבות הפגישות והשיחות שערכו נציגי מדינות ערביות פרו־מערביות כדוגמת מצרים וסעודיה עם אסד - ובפגישתו עם אסד הוא עיקר את הניסיונות הסובייטיים לסכל את ההסכם. תחילה הוא תיאר לאסד את הפער הצבאי־הגרעיני האמיתי בנושאי סאל"ט לטובת ארצות הברית, וזאת בניגוד לדברי הסובייטים; בנוסף, הוא הדגיש שוב את המציאות שהסורים ידעו היטב - רק ארצות הברית יכולה להביא את ישראל לידי ויתורים, רק היא יכולה להביא לכך שאסד ייצא עם הישג, בעוד ברית המועצות יכולה לתת לו בעיקר נשק. ללא הסכם כעת בתיווכה של ארצות הברית לא ייחתם הסכם לעולם. קיסינג'ר לחץ על אסד להתפשר, וזה ענה לו כי "הוא רוצה להתקרב לקראת שלום עם ישראל", אולם צריך להרגיל את הסורים "למנטליות חדשה לאחר שהורגלו לראות בישראלים חיות טרף".

130 א"מ, א-8/ 7096, **שיחה בין ראש הממשלה ומזכיר המדינה קיסינג'ר, שעה 09:00**, 8 במאי 1974; א"צ, 479/38/2015, משרד החוץ, **השבוע בזירה המדינית, 5 במאי עד 10 במאי 1974,** 10 במאי 1974.

בסיומה של השיחה רמז אסד על נכונותו להגיע להסדר על בסיס המובלעת ויישוב קוניטרה על ידי אזרחים; כלומר, נסיגה ישראלית משם שתכלול גם את קו הגבעות, ויישור קו הגבול ברמת הגולן. מעבר לתביעות אלו, ברור היה כי אסד החליט החלטה מדינית מהותית להתרחק - לפחות זמנית - מן ההשפעה הסובייטית ולהישען על ארצות הברית בהסכם ההפרדה. במילותיו של קיסינג׳ר: ״גרומיקו הצליח כנראה להצית הרבה שנאה בדמשק״.[131]

בעקבות השיחות בין מאיר לקיסינג׳ר, העבירה ישראל לנשיא ארצות הברית מכתב שבו היא מבקשת מספר התחייבויות אם ייחתם הסכם עם סוריה, ובהן התחייבות אמריקאית שהיא לא תדרוש נסיגה ישראלית מרמת הגולן, מימון ואספקת נשק לטווח ארוך. במקביל המשיכה ישראל להיערך להצגת הצעה ישראלית משופרת למזכיר המדינה, שכללה גם תיקונים בגזרת הקו הסגול ובאזור רפיד.[132]

בהמשך לפגישות אסד־קיסינג׳ר והמשך הדיונים של מאיר וקיסינג׳ר, דנו בישראל בעמדות החדשות שיש להציג במשא ומתן. לגבי החרמון הסכימה ישראל להעביר חלק מן המוצבים - ״הפיתולים״, הפסגה ומוצב נוסף לידי האו״ם. מוצב החרמון יישאר בידי ישראל. בהמשך, הוחלט כי קו הגבול באזור 105 ועד קוניטרה יעבור קילומטר אחד ממערב לקו הסגול וממזרח לכפר אחמדיה. השטח הבנוי בקוניטרה יועבר לאו״ם, וצה״ל יפנה חלק מן המוצבים בגזרה הצפונית. כמו כן הציעה ישראל את מתווה דילול הכוחות ושתי רצועות דילול.

131 א"מ, א-8/ 7069, **שיחה בין ראש הממשלה ומזכיר המדינה קיסינג'ר, שעה 09:00**, 8 במאי 1974; שם, **פגישה בין ראש הממשלה ומזכיר המדינה, 8:00 בערב**, 8 במאי 1974; לדיווח האמריקאי על השיחה בין קיסינג'ר ואסד ראו: FRUS, 1969-1976, volume xxvi, Arab - Israeli Dispute, 1974-1976, *Memorandum of Conversation*, May 8, 1974. בשיחה עם מזכיר המדינה אמר אסד כי סוריה רוצה "A Just Peace" - "שלום צודק". הכוונה כנראה להסכם שלום הכולל את כל זכויות הפלסטינים וחזרה מלאה של ישראל לגבולות 1967, גם בירושלים; ההזדמנות להוציא את הסובייטים גם מסוריה באה לידי ביטוי בדבריו של הרמטכ"ל גור. ראו: א"צ, 11/528/1979, **פרוטוקול של דיון מטכ"ל**, "דברי מרדכי גור", 13 במאי 1974; מאיר הסבירה את העיקרון שקיסינג'ר הסביר לסורים בצטטה את מזכיר המדינה: "הוא אמר [לסורים] אם הם רוצים הבטחות - שילכו לרוסים. אבל אם הם רוצים טריטוריות – הוא הכתובת לכך". ראו: מאגר המחלקה להיסטוריה, **פרטיכל סטנוגרפי של התייעצות מדינית לקראת ביקור קיסינג'ר בארץ**, "דברי גולדה מאיר", 29 באפריל 1974; לעמדת הסובייטים בנוגע לאופן ההסדר ראו: CIA, *Trends In Communist Propaganda*, May 15, 1974.

132 א"צ, 14/312/2021, מזכירות הממשלה, **החלטת ממשלה 540 – הסכם הפרדת הכוחות עם סוריה**, 8 במאי 1974; CIA, From The Secretary To General Scowcroft, May 9, 1974.

ישראל עמדה בפני לחץ הולך וגובר של קיסינג'ר וניקסון. נשיא ארצות הברית, אשר היה שקוע בפרשת ווטרגייט, ביקש להשיג הישג בזירה הבין־לאומית שיצמצם את הלחץ הפנימי שבו הוא היה נתון. הדבר הביא את קיסינג'ר לאיים על ישראל כי אם לא תגמיש את עמדותיה, הוא ייסע לדמשק ולאחר מכן יחזור לוושינגטון - כלומר, ייפסק המשא ומתן. בעוד ישראל המשיכה להתעקש על עקרונות "טקטיים" - התנגדות ליישור קו הגבול, ויתור על מוצבים וויתור על החרמון כולו, דיבר מזכיר המדינה על העקרונות האסטרטגיים אשר מחייבים את ההגעה להסדר - הוצאת הסובייטים מהאזור וחיזוק מעמדה של ארצות הברית, סכנת חידושו של אמברגו הנפט והאפשרות כי אי־הגעה להסדר תפגע ברצון וביכולת של הקונגרס האמריקאי לסייע לישראל.[133]

ישראל המשיכה להתנגד ליישור קו הגבול כפי שביקש אסד, אולם נתנה את הסכמתה להעברת עמדתה בנושא קוניטרה, וביקשה שקו התילים ממערב לעיר יישאר בידי ישראל. מייד לאחר הפגישות בישראל המריא מזכיר המדינה לפגישות בקהיר ובדמשק. בקהיר הוא ביקש לרתום פעם נוספת את סאדאת, ודרכו גם את הסעודים, ליצירת לחץ על סוריה להתקדם בנושא הפרדת הכוחות; ובדמשק העביר קיסינג'ר את הצעתה של ישראל לאסד.[134]

הכוננות של תחילת חודש מאי אמנם לא הובילה לידי מלחמה, אולם כל העת לא חדלה האש במובלעת, בחרמון ואף מעבר לקווי 1967. השילוב של המאמץ הצבאי בתהליך המדיני היה נחלת שני הצדדים. ישראל הפעילה את חיל האוויר על חלק ממוצבי הסורים הקרובים לקו הסגול ובמובלעת ("פעולות שיוף"), ואף ירתה בזמן ביקורו של קיסינג'ר בדמשק על מחנה

133 א"צ, 11/528/1979, **פרוטוקול של דיון מטכ"ל**, 13 במאי 1974; להבנה נוספת בישראל בדבר הלחץ שבו היה נתון נשיא ארה"ב ראו: א"צ, 251/379/2015, אגף המודיעין, **סיכום מודיעין שבועי, 9 במאי עד 16 במאי 1974**; לבקשת שר הביטחון דיין הכין אגף המודיעין סקירה על השינויים האישיים בממשל האמריקאי בעקבות פרשת ווטרגייט והשפעתם על מדיניות החוץ של ארה"ב. המסקנה הייתה כי "לא נראה כי לפיטורים ולמינויים החדשים צריכה להיות השלכה כלשהיא על מדיניות החוץ של ארה"ב". ראו: א"צ, 251/379/2015, אגף המודיעין, **השינויים האחרונים בממשל האמריקאי – הערכה ראשונה**, 11 במאי 1974; חשוב לציין שמבחינת ישראל, לעמדותיה "הטקטיות" היו משמעויות אסטרטגיות כבדות – רכס ההרים עליו דובר היה מהותי להגנת השטח ברמת הגולן ולעומק ישראל. החזקתו בידי הסורים פירושה שליטה מעשית שלהם על הרמה ואיום, גם אם פחות מאשר לפני 1967, על יישובי עמק החולה.

134 א"צ, 11/528/1979, **פרוטוקול של דיון מטכ"ל**, "דברי מרדכי גור", 13 במאי 1974; ראו למשל את ההתנגדות הישראלית לאופן חלוקת אזורי החיץ. CIA, From The Secretary To General Scowcroft, May 22, 1974.

קטנה, וזאת כדי לייצר לחץ על אסד.[135]

הסורים המשיכו גם הם במדיניות הפעלת האש - ירי על שטח המובלעת, על יישובים ישראליים ברמת הגולן ובגזרת החרמון. המטרה הראשית הסורית נשארה הגעה להסכם, אולם המהלך הצבאי נועד לשרת את המגעים המדיניים ואת עמדות הסורים בהן. כך למשל, הירי על היישובים נועד לאותת על התנגדות הסורים לנוכחות הישראלית ברמת הגולן.[136]

לאחר חזרתו של קיסינג'ר לישראל רבו הסיכויים להסדר. אסד ויתר על דרישתו ליישור קו הגבול לכל אורך החזית, והמחלוקת העיקרית נשארה סביב קוניטרה. מזכיר המדינה טס פעם נוספת לדמשק ואיתו מפה ישראלית מעודכנת והערותיה של ישראל בנוגע לאזורי הדילול. ב־27 במאי הביא קיסינג'ר את נוסח ההסכם שסוכם עם הסורים, וב־28 במאי החליטה ממשלת ישראל להשיב בחיוב להצעה - תוך בקשה מארצות הברית לתת לה הבהרה בכתב על מניעת פעולות מחבלים משטחה של סוריה, וזאת בעקבות הטבח במעלות ב־14 במאי 1974.[137]

בסופו של דבר הוסכם כי הקו הקדמי של כוחות צה"ל יישאר זהה בגזרה הצפונית לקו שהיה לאחר מלחמת ששת הימים - ממוצב החרמון עד למוצב 105. בהמשך יירד הקו עד פתחת קוניטרה הצפונית, ממערב לאחמדיה, ובאזור קוניטרה הוא יעבור 200 מ' מהכביש המערבי, דרומה עד למוצב 115 בפתחת רפיד, ומשם מזרחה כ־750 מ', ובאזור תל סאקי הוא יהיה זהה לקו הישן. עוד הוסכם כי קילומטר אחד מקוניטרה יישאר אזור מפורז מכוחות צבא, ורק כוחות משטרה יוכלו לשהות בו. בסופו של דבר, כל העיר קוניטרה הועברה לידי הסורים וישראל נסוגה בכמה מקומות מקו 1967.[138]

135 מאגר המחלקה להיסטוריה, **זיכרון דברים – פעילות בגזרה הסורית**, 6 במאי 1974; א"מ, א-2/ 4036, **זיכרון דברים – פעילות בצפון, 14 במאי 1974**; א"צ, 630/157/1986, מאת פיקוד צפון אל אוגדה 36, **ירי לעבר קטנה**, 15 במאי 1974; CIA, *The Presidents Daily Brief*, May 3, 1974; היו מקרים שבהם דווקא נוכחותו של קיסינג'ר מנעה פעולה ישראלית. ראו: א"מ, א-2/ 4036, **זיכרון דברים – הצעות תגובה בעקבות ירי לעבר עין זיון ומרום גולן**, 18 במאי 1974.

136 א"צ, 85/112/2013, אגף המודיעין, **סיכום מודיעין שבועי, 16 במאי עד 23 במאי 1974**.

137 מאגר המחלקה להיסטוריה, **זיכרון דברים – דיווח רה"מ על שיחתה עם ד"ר קיסינג'ר**, 17 במאי 1974; FRUS, 1969-1976, volume xxvi, Arab -Israeli Dispute, 1974-1976, *Telegram From Secretary of State Kissinger to the Presidents Deputy Assistant for National Security Affairs (Scowcrft)*, May 17, 1974; א"צ,479/38/2015, משרד החוץ, **סיכום מדיני שבועי, 17 במאי עד 22 במאי 1974**; א"צ, 12/528/1979, **פרוטוקול של דיון מטכ"ל**, 29 במאי 1974; גור, **ראש המטה הכללי**, עמ' 55-46; CIA, From The Secretary To General Scowcroft, May 12, 1974.

138 גולן, **הפרדת כוחות**, עמ' 185-182.

פינוי שלל המלחמה משטח המובלעת - דחפור די-9 וטנק שלל סורי מסוג טי-55. על גבי הדחפור כתוב: "הרצליה דרך דמשק", על גבי הטנק כתוב "תחמושת בבטן" (באדיבות דובר צה"ל).

ב-31 במאי 1974 נחתם הסכם הפרדת הכוחות בין ישראל לסוריה בז'נבה, וב־1 ביוני הגיעו לישראל ראשוני השבויים מסוריה. ב־6 ביוני בוצעו חילופי שבויים בין הצדדים והחלה נסיגת ישראל מתחומי המובלעת. זו הסתיימה ב־26 ביוני עם ההתייצבות של כוחות צה"ל על מתווה קו הגבול החדש־ישן, ובכך באה לסיומה מלחמת יום הכיפורים.[139]

ב־1 ביוני עזבה גולדה מאיר את תפקיד ראש הממשלה, ויום לאחר מכן ב־2 ביוני כוננה ממשלה חדשה בישראל, בראשות יצחק רבין. שר הביטחון בה היה שמעון פרס ושר החוץ יגאל אלון. קודם לכינון הממשלה ערך המטכ"ל ישיבת פרידה ממאיר ומדיין. דברי הסיכום של ראש הממשלה היוצאת עסקו בכלל מרכיבי המערכה המדינית־צבאית שהתנהלה בחודשים דצמבר 1973 עד מאי 1974. מאיר עמדה על ההכרח הישראלי להסתמך על עצמה ועל כוחה הצבאי, מצד אחד, אך מן הצד השני על חשיבות הקשר עם ארצות הברית; היא הסבירה את מורכבות המשא ומתן עם ידידים - "יש רק משרד חוץ אחד שהוא ידידותי לישראל - וזה משרד החוץ הישראלי" - והמשיכה בהדגשת החשיבות הרבה של הגעה להסכם עם סוריה בדגש על הידוק

139 דיין, **אבני דרך**, עמ' 716-715.

הקשר בין ישראל לבין ארצות הברית והוצאת הסובייטים מן האזור. לסיום בחרה להדגיש את תרומתו האישית של מזכיר המדינה האמריקאי, הנרי קיסינג'ר, להשגת ההסכם: "אני חושבת שלא היה לנו מזכיר מדינה באמריקה כמו שיש עכשיו, שזה בכלל מין אחר של בן אדם ואנחנו רק יכולים לרשום לזכותו דברים גדולים למעננו".[140]

נראה כי דבריה אלו של מאיר מהווים סיכום הולם לתקופה חשובה זו בהיסטוריה הישראלית.

מסקנות

מאמר זה עסק במערכה המדינית והצבאית שהתנהלה סביב הסכם ההפרדה עם סוריה בין דצמבר 1973 למאי 1974. הוא דן במערכת הבין־לאומית ובתפקיד המעצמות, בחן את מעורבות השחקנים האזוריים, הציג את הדיונים המדיניים וסקר את העימות הצבאי בין ישראל לסוריה. שלוש מסקנות מרכזיות עלו מתוך המחקר:

1. השפעת המערכה המדינית־צבאית סביב הסכם ההפרדה עם סוריה על תוצאות המלחמה

המערכה המדינית־צבאית סביב הסכם הפרדת הכוחות בין ישראל לסוריה, וההסכם עצמו כמובן, השפיעו עמוקות על האופן שבו הסתיימה מלחמת יום הכיפורים, ועיצבו במידה רבה את **תוצאות המלחמה** אצל כל אחד מן הצדדים שנטלו בה חלק, במישרין או בעקיפין.

המעצמות – ארצות הברית וברית המועצות

ארצות הברית המשיכה במהלך התקופה לקדם את מדיניותה, שעיקרה היה דחיקתה של ברית המועצות מהמזרח התיכון (תוך שמירת המגעים המדיניים הקשורים למערכת היחסים הישירה בין שתי המעצמות), הגברת הדומיננטיות האמריקאית במערכת הבין־לאומית - וזאת לאחר המכה המדינית והתדמיתית שספגה לאחר התבוסה בדרום־מזרח אסיה - שבירת חרם הנפט הערבי ותקיעת טריז בקרב מדינות העולם הערבי בין קיצוניים למתונים.

מדיניות אמריקאית זו נחלה הצלחה ברורה. החלשת מעמדם של הסובייטים באזור, שהחלה עם ההישענות המצרית על ארצות הברית

140 א"צ, 12/528/1979, **פרוטוקול של דיון מטכ"ל**, "דברי גולדה מאיר", 2 ביוני 1974.

לאחר מלחמת יום הכיפורים, המשיכה עם חידוש מערכת היחסים ושיתופי פעולה מדיניים, כלכליים וצבאיים בין שתי המדינות. החסות הבלעדית על השיחות בין ישראל וסוריה הייתה נתונה בידי קיסינג'ר וארצות הברית, ומגמה זו אף גברה והתחזקה לאחר שגם הסורים, בסיומם של המגעים המדיניים, ביקשו את חסותה הלא־מוצהרת של ארצות הברית. שיאה של הצלחה אמריקאית זו היה בחתימה על הסכם הפרדת הכוחות, כאשר אף לסובייטים עצמם ברור היה כי השושבין הראשי של ההסכם זו ארצות הברית.

הצלחה זו הוכיחה באופן מובהק את המסר אשר ביקשה ארצות הברית לשדר למדינות ערב - הסובייטים יכולים לספק לכם תמיכה במוסדות בין־לאומיים ואף לחמש את צבאותיכם, אולם רק אנחנו יכולים לספק לכם הישג מדיני בדמות ויתורים והסכמות עם ישראל. במילים אחרות: הסובייטים ייתנו לכם נשק, ואנחנו ניתן לכם שטחים.

הישג אמריקאי נוסף היה, כאמור, בתקיעת טריז בקרב מדינות ערב בין מתונים לקיצוניים ובהבקעת חומת האיבה הערבית כלפי ישראל. הדבר בא לידי ביטוי בביטולו של חרם הנפט הערבי, התייצבות מצרים וסעודיה במחנה הפרו־אמריקאי אל מול המחנה הפרו־סובייטי בראשות סוריה, עיראק והפלסטינים, ושבירת החלוקה המובהקת הקודמת במזרח התיכון בין "ערבים ויהודים" עם ההתקרבות בין מצרים לישראל.

המעצמה השנייה שהושפעה מהסכם ההפרדה ומתוצאות המלחמה הייתה ברית המועצות. לאחר מלחמת יום הכיפורים היה תהליך דחיקתה מהמזרח התיכון לעובדה מובהקת. התהליך החל עם נטישתה של מצרים את המחנה הסובייטי על רקע אופן סיומה של מלחמת יום הכיפורים, והמשיך עם חתימת הסכם ההפרדה עם ישראל בחסות אמריקאית והעמקת הקשר המצרי־אמריקאי.

השלב הנוסף של תהליך זה בא לידי ביטוי בשיחות בין ישראל לבין סוריה ובחתימה על הסכם הפרדת הכוחות בין השתיים, וכל זאת תחת חסותו של שושבין אמריקאי, עם מעורבות סובייטית סמלית.

ההסכם המחיש לסובייטים באופן ברור כי הם הכוח היורד באזור, וגם ניסיונותיהם לחזור למוקדי קבלת ההחלטות - אם באמצעות יכולת ההיזק או דרך תיווך מדיני - טורפדו על ידי ישראל, ארצות הברית ואף מצרים וסוריה.

אמנם, הסובייטים יכלו לרשום לעצמם גם הישגים מסוימים במהלך התקופה: בדרום־מזרח אסיה, בהמשך הדיאלוג עם ארצות הברית בנושאי סחר, כלכלה וסאל"ט, ביצירת תדמית רגעית של מעצמה שוות ערך ובפתיחת תעלת סואץ לשיט; אולם במבט רחב ברור היה כי החתימה על הסכם הפרדת הכוחות היה שלב משמעותי בדחיקתם מן האזור, בקיבוע עליונותה של ארצות הברית והתבססות ציר ערבי מתון־ישראלי־אמריקאי, שעלה בעוצמתו על כלל מערכת הבריתות שיכלו הסובייטים לייצר לאחר 1974.

למרות מהלכים מהותיים אלו, חשוב לסייג מעט מסקנה זו. לאחר איבודה של מצרים, ביקשו הסובייטים ואף הצליחו למצוא משענת אזורית משמעותית בדמות התמיכה בעיראק, וכמובן סוריה. הדחיקה הסובייטית הסופית מן האזור התרחשה רק לאחר קריסת ברית המועצות בשנות התשעים. אולם למרות זאת אין ספק כי מעמדה ועוצמתה באזור נחלשו, ואולי ההוכחה הטובה ביותר לכך היא הגברת שיתוף הפעולה הסובייטי־פלסטיני והצורך שלה להישען על ארגוני טרור פלסטיניים ולא על מצרים - מנהיגת העולם הערבי - כבעבר.

הזירה האזורית - ישראל, מצרים וסוריה

המדינה הראשונה שנדון בהשפעת תוצאות המלחמה והסכם הפרדת הכוחות עליה היא ישראל. כיבושה של המובלעת במהלך המלחמה נועד להוות אמצעי לחץ על המשטר הסורי וקלף מיקוח עתידי. יתרה מכך, ישראל העריכה שלאחר המלחמה יגבר עליה הלחץ האמריקאי והבין־לאומי לוויתורים טריטוריאליים, כפי שקרה בשיחות מול מצרים, והיא ביקשה לייצר משוואה שבמסגרתה היא תוותר על המובלעת ותמורת זאת תישאר ברמת הגולן, ללא חזרה לגבולות 1967.

מדיניות ישראלית זו הסתיימה בהצלחה; למעט הנסיגה מקוניטרה ותיקוני גבול מזעריים נוספים נשארה הרמה בידי ישראל. היא קיבלה לכך אישור לא רשמי בהסכם ההפרדה, ואף התחייבות מסוימת בעל פה מפי קיסינג'ר כי ארצות הברית לא תדרוש את נסיגתה מרמת הגולן. הצלחה זו הגיעה לאחר עימות לא פשוט עם ארצות הברית, אך ללא קרע מובהק ואף חיזוק של מערכת היחסים שכללה הסכמי אספקת נשק וביטחון.

ברמה הבין־לאומית הוחלש מעמדה של ברית המועצות, ובמערכת האזורית התחזק הקשר הישראלי־מצרי בחסות אמריקאית; וכך החל תהליך הוצאתה של המדינה הערבית הגדולה ממעגל המלחמה עם ישראל.

אמנם ממשלתה של גולדה מאיר ספגה ביקורת ציבורית פנימית לא מעטה עקב ויתוריה על קוניטרה, אולם גם ביקורת פנימית זו לא עמעמה, להבנתנו, את הישגיה האסטרטגיים של ישראל שנבעו מהסכם ההפרדה עם סוריה בפרט ומתוצאות המלחמה בכלל.

המדינה השנייה שנדון בה היא מצרים. על השפעת מלחמת יום הכיפורים על מצרים נכתב רבות, ורק נדגיש כי הסכם הפרדת הכוחות עם ישראל, המעבר האיטי אך העקבי למחנה האמריקאי, ההתנתקות מההשפעה הסובייטית וחתימת הסכם ההפרדה בין ישראל לסוריה שיפרו עמוקות את מעמדה במערכת הבין־לאומית והאזורית.

מעבר לכלל תוצאות אלו, חשוב לראות גם את מרכזיותה של מצרים בכלל וסאדאת בפרט בתהליך הפרדת הכוחות עם סוריה. ללא מהלכיו של קיסינג'ר, קשה להעלות על הדעת כי הסכם בין שתי המדינות היה קורם עור וגידים. עם זאת, תפקידם של מצרים ושל סאדאת עצמו חשובים היו לא פחות בשל מהלכיה האמיצים אל מול ברית המועצות ובשל מהלכיה ומעמדה בזירה האזורית והערבית.

במישור הבין־לאומי, נטישתו של סאדאת את הסובייטים החלישה את מעמדם והשפעתם באזור, הכשירה את הקרקע להתבססותה של ארצות הברית כמעצמת־העל הדומיננטית במזרח התיכון ויצרה את המסגרת האסטרטגית הנוחה להגעה לידי הסדר בחסות אמריקאית.

ברמה האזורית הערבית שבר סאדאת באמצעות סעודיה והמלך פייצל את חרם הנפט הערבי, השמיט מנוף לחץ מרכזי מהסובייטים ומהסורים, פיצל את העולם הערבי למתונים ולקיצוניים - לפרו־מערביים לעומת פרו־סובייטים - וסייע בכך לארצות הברית להשלים את מהלכיה המדיניים. במישור מערכת היחסים הבילטרלית הפעילה מצרים את מלוא כובד משקלה על סוריה, על מנת שזו תרסן את מהלכיה הצבאיים, תתפשר פעמים לא מעטות ותישאר על נתיב ההסכם. כל זאת היא עשתה כאשר לסורים היה ברור כי מצרים נטשה אותה.

אל מול ישראל לחץ סאדאת כי היא תמתן את תגובותיה הצבאיות לנוכח הפעילות הסורית, תנמיך את גובה ההצהרות הלוחמניות ותסכים לפשרה מדינית, למשל בנושא קוניטרה, ובעיקר הוא סדק את חומת האיבה הערבית כלפיה. סאדאת גם תיאם עם ישראל, באמצעות ארצות הברית, רבים מן המגעים המדיניים שלו עם סוריה, וכך למעשה יצר חזית המורכבת מארבע מדינות - ארצות הברית, ישראל סעודיה ומצרים - אל מול הסורים.

המדינה האחרונה שתידון כאן היא סוריה. כבר בתחילת המערכה היא הייתה מצויה בחיסרון גדול אל מול הדומיננטיות המצרית. ההתקדמות המצרית המהירה לקראת הסכם ההפרדה עם ישראל, הקרבה שלה לארצות הברית, העקשנות הישראלית בשאלת השבויים, המובלעת, קווי 1967 והשייכות שלהם למחנה הסובייטי - החלישו מאוד את יכולת המיקוח הסורית. גם השבירה של חרם הנפט פגעה עמוקות ביכולת המיקוח הזו. בנקודה זו פעל קיסינג'ר בחוכמה וחילץ את סוריה מן הפינה שבה הייתה נתונה. הוא הבין את ההכרח הסורי להישען על ברית המועצות מן הבחינה הצבאית והמדינית, וזאת למרות סלידתה הרבה ממנה, וניצל זאת על מנת להגיע להסכם. הוא הסביר לאסד כי קרבתו אל מוסקבה מונעת ממנו להשיג הישגים מדיניים אל מול ישראל, וכי הדרך לקבלת המובלעת וקוניטרה אינה עוברת במוסקבה אלא בוושינגטון. ברגע שהסורים הבינו זאת, ואת הבגידה המצרית בהם, נפתחה הדרך להסכם לאחר ויתורים סוריים לא קטנים. הסורים קיבלו את המובלעת חזרה, שטחים מזעריים מעבר לקווי 1967 וכן את העיר קוניטרה. אמנם רמת הגולן נשארה בידי ישראל, אולם אסד יכול היה להציג בפני עמו כי דרך המאבק הצבאי והמדיני ניצחה, המובלעת חזרה לידיים סוריות, לא נשאר אף חייל ישראלי בשטח סורי שלאחר 1973, וקוניטרה - סמל לכיבוש הישראלי של רמת הגולן - חזרה הביתה. חשוב להדגיש: אסד לא הפך להיות פרו־אמריקאי ונשאר סמוך על שולחנה של מוסקבה עוד שנים ארוכות; אולם הוא הבין היטב כי במציאות הגאופוליטית שנוצרה במזרח התיכון ובמערכת הבין־לאומית, ייטב לה לסוריה כעת להסתייע בארצות הברית על מנת לזכות בחזרה במובלעת, אחרת תאבד גם אפשרות זו.

2. מדיניות הפעלת הכוח – השילוב בין המדיני והצבאי

אין ספק כי בתקופת המחקר, דצמבר 1973 עד מאי 1974, היו משולבים היטב המהלכים הצבאיים במהלכים המדיניים מתוך מדיניות מכוונת. גם אם הדבר נראה ברור - חשוב מאוד לתארו. הדבר נכון לשתי המדינות - סוריה וישראל. לגבי הסורים נועדו המהלכים הצבאיים להביא לידי קיומו של תהליך מדיני, ובמצב שבו כבר מתקיימות שיחות מדיניות נועדו המהלכים הצבאיים לאותת על חוסר שביעות הרצון מן המצב הקיים. המהלכים הצבאיים הסוריים נועדו כל העת להלך בין הטיפות. מצד אחד, הרצון לשדר כי אי־התחשבות ברצונותיה או בעמדותיה עלול להביא לידי משבר והסלמה בתקריות האש, אך מן הצד האחר היה ברור לסורים,

ולא פחות מכך גם לסובייטים, כי אין זה מעניינם לפתוח במלחמה נרחבת עם ישראל ולכן שמרו על גובה הלהבות.

האיזון הסורי בא אם כן לידי ביטוי באופן הפעלת האש. כך למשל, כאשר רצו לאותת על חוסר שביעות רצונם מאי־התקדמותו של המשא ומתן במארס 1974, הם ירו אש ארטילרית באור יום לעבר המובלעת; וכאשר תסכולם הלך וגבר, הרחיבו את האש אל עבר החרמון, הגדילו את כמות הפגזים הנורים ביום, ירו בלילה, הפעילו את חיל האוויר הסורי ואף ירו אל עבר יישובים ישראליים מעבר לקו הסגול.

ישראל פעלה במתווה דומה בחלקו. לרוב היו הסורים אלו אשר יזמו את הלחימה, מאחר שמטרתה של ישראל הייתה למנוע הסלמה מחשש לשבירת הסכם הפרדת הכוחות עם מצרים וסיומה של יכולת העמידה של המצרים מן הצד. לכך נוספו גם חוסר רצונה של ישראל לבצע מהלכים צבאיים נרחבים בשל התמשכות המלחמה ולחץ אמריקאי שלא להיגרר לכך.

עם זאת, גם ישראל יזמה ימי קרב ועשתה שימוש בכלי הצבאי על מנת להגביר את הלחץ על סוריה ואף על ארצות הברית. כך למשל, היא השתמשה לעיתים בהפעלת ארטילריה על קו המוצבים הסוריים, בפעולות פשיטה יזומות, וכאשר רצתה להחריף את תגובתה - גם בחיל האוויר. המחשה טובה הייתה הפגזת מחנה קטנה בזמן ביקורו של קיסינג'ר בדמשק בחודש מאי 1974, שנועדה לייצר לחץ כפול - הן על אסד והן על מזכיר המדינה האמריקאי.

מדיניות ישראלית זו של **"כיבוי אש באמצעות אש"** אינה ייחודית לתקופת הלחימה במובלעת; שורשיה נעוצים עוד בשנות החמישים והשישים, בשעה שישראל ביקשה לשמר את הסטטוס קוו בגבולותיה ועם זאת להגן על האינטרסים החיוניים לה. בבסיסה של הפעלת כוח זו מצויה ההכרה בהכרח לקיים מדיניות אקטיביסטית בפעילות הביטחון השוטף, המשולבת בהנחיה אסטרטגית־מדינית הרואה בסטטוס קוו היחסי מצב מבוקש. הדבר היה נכון בשנות השישים בעימות עם סוריה באזורים המפורזים, בעימותים עם ירדן בקו התפר, בלטרון ובירושלים, והוא היה נכון גם בשנת 1974, בזמן הלחימה במובלעת.

3. סוגיית השבויים הישראלים בסוריה

יכולתה של ישראל לנהל משא ומתן בסוגיה הרגישה לה עד מאוד - שאלת השבויים שהיו מוחזקים בסוריה - הייתה לאחת מסוגיות המפתח בתקופת המחקר.

דווקא בנושא כואב זה הפגינה ממשלתה של מאיר נחישות מדינית, יכולת עמידה בלחצים והבנה אסטרטגית. למן הרגע הראשון היה ברור כי זוהי נקודת תורפה, שהסורים יבקשו לנצלה על מנת לכפות על ישראל ויתורים נרחבים. הגישה הסורית ביקשה לנצל את הרגישות של החברה הישראלית לבניה ובנותיה, לסחוט ממנה הבטחות עוד קודם לתחילת המשא ומתן ולמצות כך את רווחיה מן המלחמה.

ממשלת מאיר הבינה זאת היטב. היא החליטה עם סיום הלחימה ותחילת הדיונים בדבר השבויים, כי עליה לסכל כל ניסיון סורי לעשות שימוש בהם וכי עליה לעקר מכשיר זה מסל הכלים הסוריים. כך ישראל התנגדה לשיתופה של סוריה בוועידת ז׳נבה כל עוד לא תועבר רשימות השבויים; היא דחתה את ההצעה הסורית מינואר 1974 בדבר נסיגה מכלל רמת הגולן בתמורה לרשימה זו, ביקשה מקיסינג׳ר שלא לקבל את רשימת השבויים מסוריה או מנציגים ערביים אחרים, והתעקשה כי הדבר הוא סוגיה אנושית ואין לכרוך אותה במשא ומתן ובוודאי לא בהבטחה ישראלית לנסיגה עוד קודם לתחילת הדיונים. לכך יש להוסיף את הבנתה של ישראל את הלחץ שבו היה אסד נתון, וככל הנראה גם את הבנתו, כי דרישה זו עלולה להשאיר אותו ללא שום הישג ולקבע את נוכחותה של ישראל בשטח המובלעת הסורית.

בסופו של דבר, מדיניות ישראלית נחושה זו נחלה הצלחה. למרות הלחץ האמריקאי הכבד עליה והלחץ הפנימי של משפחות השבויים על ממשלת מאיר, דבקה ישראל בעמדתה זו וסירבה להתפשר; הסורים הם אלו שבסופו של דבר ויתרו על דרישתם, איבדו את קלף המיקוח המרכזי שהיה בידם והעבירו לידי קיסינג׳ר את רשימת השבויים ללא תמורה מדינית מובהקת.

כאשר עורכים דין וחשבון בדבר תוצאותיה של מלחמת יום הכיפורים, נראה שיש להוסיף גם את ההצלחה המדינית הזו אל מכלול הישגיה של ממשלת גולדה מאיר ושל מדינת ישראל.

| תקציר

המאמר מתאר את התנהלותה של ממשלת ישראל בראשות גולדה מאיר בשלבים האחרונים של מלחמת יום הכיפורים, בימים 31-18 באוקטובר 1973.

במרכזו של המאמר עומד המאבק שהלך והחריף שניהלה גולדה מאיר נגד דרישתה של ארצות הברית, בניצוחו של מזכיר המדינה הנרי קיסינג'ר, שישראל תמלא אחר החלטה 339 שהתקבלה במועצת הביטחון של האו"ם ב־23 באוקטובר ותסיג את כוחותיה לקווים שבהם נמצאו בעת שהתקבלה החלטה 338 על הפסקת אש יום קודם לכן. נסיגה כזו הייתה מסירה את הכיתור שהטיל צה"ל על הארמייה השלישית המצרית בדרומה של תעלת סואץ.

המאבק שניהלה מאיר נגד הדרישה הזו הביא להידרדרות ביחסי ארצות הברית-ישראל, לאחר שיתוף הפעולה הטוב ביניהן במהלך רוב המלחמה. הלחץ ההולך ומחריף של קיסינג'ר כלל גם דרישה לאפשר, בשלב ראשון, אספקה לא צבאית לארמייה השלישית, וניזון ממה שמזכיר המדינה ראה כאינטרסים אמריקאיים, אבל גם מאיומים מצד ברית המועצות להתערב צבאית, אם לא תמלא ישראל אחר החלטת מועצת הביטחון. המתח ששרר ביחסים עם האמריקאים אף הגיע לאיומים בניתוק הקשרים בין המדינות, בהטלת אולטימטום ובאיום להשתתף בהעברת אספקה לארמייה ללא הסכמת ישראל.

אולם ישראל הייתה נחושה שלא לסגת ולא לשמוט מידיה את הכיתור על הארמייה השלישית, אולי גדול הישגיה במלחמה והקלף החשוב ביותר שהחזיקה בידיה לקראת המשא ומתן המדיני העומד בפתח. בסופו של דבר לא נסוגה ישראל, והסרת הכיתור מעל הארמייה השלישית נקבעה רק בהסכם הפרדת הכוחות שנחתם בינואר 1974.

המאבק שניהלה הנהגת ישראל בראשות מאיר בקובעי המדיניות בארצות הברית, וקיסינג'ר בראשם, היה המשך ישיר למנהיגות הנחושה וההחלטית שהפגינה גולדה מאיר ברוב שלבי המלחמה שקדמו לפרק הזה.

גולדה מאיר נגד קיסינג'ר - המאבק על קווי הפסקת האש בחזית המצרית

חגי צורף[1]

הקדמה

ב־24 באוקטובר 1973 בשעה 03:30 לפנות בוקר התכנס קבינט המלחמה הבלתי רשמי,[2] שניהל את מלחמת יום הכיפורים בלשכת ראש הממשלה בקריה בתל אביב. למרות השעה המאוחרת, ואף שהיו מותשים מימים ארוכים של דיונים מלווים במתח רב ובשינויים תכופים בתחושות ובמצב הרוח, הפגינו חברי הקבינט - ראש הממשלה גולדה מאיר, שר הביטחון משה דיין והשר ישראל גלילי (בהיעדרו של סגן ראש הממשלה, יגאל אלון), ולצידם הרמטכ"ל דוד אלעזר, ראש אמ"ן אלי זעירא ואלוף אהרון יריב - קורת רוח רבה ואפילו גילויי שמחה לנוכח הידיעות שצה"ל השלים את כיתורה של הארמייה השלישית המצרית בדרום תעלת סואץ; אולי

1 ד"ר חגי צורף, בעל תואר שלישי מאוניברסיטת חיפה. עבודת הדוקטור שלו עוסקת במדיניותה של גולדה מאיר כשרת העבודה בתקופת "העלייה הגדולה". שימש ראש תחום תיעוד והנצחה בארכיון המדינה וערך ארבעה ספרים על נשיאים וראשי ממשלה. צורף כתב, יחד עם ד"ר מאיר בוימפלד, את הספר "'יבוא יום ויפתחו את הארכיונים': *ממשלת גולדה מאיר ומלחמת יום הכיפורים*".

2 לישראל לא היה באותה עת קבינט מלחמה; בשם קבינט אני מכנה אפוא מטעמי נוחות את פורום ההתייעצויות בעניינים מדיניים־ביטחוניים, שהקימה גולדה מאיר עוד לפני המלחמה ותפקד במהלכה כקבינט. הוא כלל את ראש הממשלה גולדה מאיר, שר הביטחון משה דיין, סגן ראש הממשלה ושר החינוך יגאל אלון והשר ללא תיק ישראל גלילי.

גדול הישגיה של ישראל במלחמה. אולם עד מהרה הוברר שעם סיומו של המאבק הצבאי עומדת ישראל בפתחו של מאבק מדיני קשה, כדי לשמור על ההישג הזה מול לחץ בין־לאומי ובמרכזו לחץ אמריקאי כדי שתיסוג ותסיר את הכיתור. במאמר זה אדון במאפייני ההתנהלות של ההנהגה הישראלית בימים שלקראת סוף המלחמה, 18-25 באוקטובר 1973, ובאלו שבאו לאחר סיומה הרשמי ב־25 בחודש.[3]

המסקנה העיקרית שעולה מן המאמר היא שהתנהלותה של ממשלת ישראל, בראשותה של גולדה מאיר, העניקה לצה"ל את כל הגיבוי המדיני שהיה נחוץ כדי להשלים את ההישגים הטריטוריאליים והטקטיים בחזית הדרום, ומנעו את הנסיגה שנדרשה ישראל לבצע לנוכח לחץ בין־לאומי כבד, בעיקר אמריקאי, נסיגה שהייתה מביאה להשמטת ההישגים הללו. לשם כך ניהלו גולדה מאיר ושריה מדיניות של ניהול סיכונים שהביאה להרעה משמעותית ביחסים עם ארצות הברית.

המאמר מבוסס בעיקר על תיעוד מקורי מארכיון מדינת ישראל, ובכלל זה על החומרים שנוגעים לניהול המלחמה על ידי גולדה מאיר וממשלת ישראל, ואשר נחשפו לעיון הציבור באוקטובר 2022. בהם פרוטוקולים של ישיבות ממשלת ישראל, ישיבות קבינט המלחמה, יומן לשכת ראש הממשלה שמביא את הדיונים וחילופי הדברים שהתנהלו בין כתליה, חליפת המברקים האינטנסיבית בין לשכת ראש הממשלה מאיר בתל אביב לבין שגרירות ישראל בוושינגטון בראשות השגריר שמחה דיניץ ועוד. כל זאת, לצד תיעוד מקורי מהארכיון הלאומי של ארצות הברית ומקורות נוספים. החידוש העיקרי במאמר הוא אפוא ההתבססות על חומרים שטרם נחקרו עד כה ומצביעים על התנהלותה של ממשלת ישראל במהלך מלחמת יום הכיפורים בדרך שלא הייתה מוכרת עד עתה.

מחקרים לא רבים נכתבו והתפרסמו על התנהלות הממשלה הישראלית בשלבים האחרונים של מלחמת יום הכיפורים בחזית המצרית ועל יחסי ישראל-ארצות הברית באותם הימים. בהם ניתן למנות ספרים שיצאו לאור בישראל כגון ספריהם של שמעון גולן, ישי קורדובה, עמירם אזוב

3 לתיאור נרחב של הקרבות בחזית הדרום בסוף המלחמה ראו: עמירם אזוב, **הכרעה: מי ניצח במלחמת יום הכיפורים**, כנרת, זמורה, דביר, 2020 (להלן: אזוב, **הכרעה**); לתיאור נרחב של המהלכים המדיניים בסיום המלחמה המתוארים במאמר זה, ראו: חגי צורף ומאיר בוימפלד, **"יבוא יום ויפתחו את הארכיונים": ממשלת גולדה מאיר ומלחמת יום הכיפורים**, כרמל, 2022 (להלן: צורף ובוימפלד, **יבוא יום**).

ועוד,[4] ובארצות הברית - של קרייג דאייגל, דוד טל, מרטין אינדיק, ועוד.[5]

הספרים החשובים הללו מציגים בעיקר את זוויות הראייה של הדרג הצבאי בישראל או של הממשל האמריקאי, ואילו מאמר זה מביא את זווית הראייה של ממשלת ישראל והתנהלותה. בכך הוא משלים היבטים שהיו חסרים במידה מסוימת במחקרים אחרים.

18-17 באוקטובר – הצלחות צבאיות בדרום וחזרת העניין המדיני למרכז הבמה

ב־17 וב־18 באוקטובר 1973 הצליח צה"ל, לאחר קרבות קשים, לפתוח את הציר המוביל לאתר הצליחה ולמתוח שני גשרים מעל תעלת סואץ. מייד לאחר מכן ובימים הבאים חצו את התעלה כוחות גדולים משלוש אוגדות משוריינות תחת הפגזות כבדות של המצרים, שרק באותה עת הבינו את מהות הפעולה. לאחר יומיים של מצבי רוח משתנים על רקע ידיעות סותרות בדבר התקדמות ההתקפה בדרום, התאפיינו הימים 17 ו־18 באוקטובר בשיפור ניכר במצב רוחם של מנהיגי ישראל, כשהידיעות הטובות זורמות מן הדרום.

בימים האלה גם חלה תפנית מבחינת עיקר העיסוק של הנהגת ישראל. לצד העניינים הצבאיים והעיסוק המתמיד במשלוחי הנשק האמריקאי, חזרו הנושאים המדיניים למוקד. השינוי לרעה במצבם הצבאי של הערבים עורר את ברית המועצות להעלות מחדש את שאלת הפסקת האש על סדר היום. שגרירות ישראל בוושינגטון דיווחה שהסובייטים גיששו אצל האמריקאים האם יהיו נכונים להעביר במועצת הביטחון של האו"ם החלטה על הפסקת אש במקום הימצאם של הכוחות, ולקשור אותה להחלטה 242 של מועצת הביטחון שהתקבלה בנובמבר 1967.[6] בה בשעה

4 שמעון גולן, **מלחמה ביום הכיפורים: קבלת ההחלטות בפיקוד העליון המלחמת יום הכיפורים**, מערכות, 2013; ישי קורדובה, **מדיניות ארצות הברית במלחמת יום הכיפורים**, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, 1987; אזוב, **הכרעה**.

5 Craig Daigle, *The Limits of Détente: The United States, the Soviet Union, and the Arab-Israeli Conflict, 1969-1973*, Yale university press 2012; David Tal, The Making of an Alliance: *The Origins and Development of the US-Israel Relationship*, Cambridge 2022; Martin Indik, Master of the Game: *Henry Kissinger and the Art of Middle East Diplomacy*, Alfred Knope 2022.

6 שלו אל גזית, לו/149, 17 באוקטובר 1973, ארכיון המדינה, "חליפת מברקים בין לשכת רוה"מ לשליחיה בארצות הברית", https://catalog.archives.gov.il/chapter/telegram-ykw (להלן: א"מ, **מברקים**). הדברים נמסרו לדיניץ ולשלו מפי גנרל ברנט סקוקרופט בבית הלבן.

הגיע ראש הממשלה הסובייטי אלכסי קוסיגין לקהיר, ובואו נקשר לכוונת הסובייטים להביא להפסקת אש. האמריקאים נקטו מדיניות של השהיה בתשובתם לסובייטים, וישראל כמובן התנגדה להפסקת אש בטרם הושלמה הפעולה בחזית הדרום. כמו כן היא התנגדה לאזכור החלטה 242, שנתפס כניסיון רוסי להעניק לערבים ניצחון על אף הכול. למעשה, ישראל ניהלה מעתה מדיניות שתכליתה לקנות זמן לשם השלמת המהלכים הצבאיים.

במהלך 18 באוקטובר כבר התקבלו ידיעות שהשרו אופטימיות זהירה בדבר הצלחת מבצע "אבירי לב" (המבצע לצליחת תעלת סואץ). בערבו של אותו יום דיווח הרמטכ"ל לראש הממשלה בתחושת הקלה רבה ש"מבצע הצליחה הצליח", וכעת היוזמה כולה בידי צה"ל. הוא דיווח לגבי ראש הגשר שהקים צה"ל ממערב לתעלת סואץ, שבתחילה "בקושי היה לו ראש ולא היה לו גשר"; אולם עתה יש לנו שני גשרים. הרמטכ"ל העריך שעד למחרת בבוקר יהיו 250 טנקים ממערב לתעלה.[7]

ב־18 באוקטובר סמוך לחצות שלח שגריר ישראל בוושינגטון, שמחה דיניץ, את נוסח ההצעה שקיבל מזכיר המדינה והיועץ לביטחון לאומי, הנרי קיסינג'ר, מן הסובייטים להפסקת אש מיידית במקומות שבהם נמצאים הכוחות, ולנסיגה ישראלית לאלתר מהשטחים הערביים הכבושים לקווים שתואמים את החלטה 242 של האו"ם. קיסינג'ר ביקש למסור לגולדה מאיר שלא תתרגש מהנוסח, שאינו מקובל לחלוטין על האמריקאים. הוא מסכים, אמר, שהערבים והרוסים "חיים בעלטה של הזיות ואשליות ולא של מציאות".[8] בפועל לא דיווח קיסינג'ר לדיניץ על סעיף שלישי בהצעה הסובייטית: פנייה כללית לצדדים לפתוח בהתייעצויות כדי להשיג שלום צודק.[9] תשובתה של ראש הממשלה דחקה בקיסינג'ר שלא להיכנס למגעים עם הסובייטים על בסיס הצעה זו.

אולם להתייצבות המצב הצבאי היה גם היבט ציבורי שלא היה נוח להנהגה. מן היומן עולה שבלשכה נתנו את הדעת על כך שככל שנקפו הימים כך גברו הרינונים והתהיות על הכישלון המודיעיני והמבצעי בימים הראשונים ללחימה. הציבור בישראל, שעד לאותו זמן הקפיד על שמירת חזית אחידה, התחיל להשמיע בקול רם יותר ויותר את השאלות שניקרו בו.

7 א"מ, "יומנו של מנהל לשכת ראש הממשלה אלי מזרחי", https://catalog.archives.gov.il/chapter/new-ykw-yoman-eli-mizrahi, 18 באוקטובר 1973, 21:00 (להלן: א"מ, **יומן הלשכה**).

8 דיניץ אל גזית, לו/173, 18.10.1973, א"מ, **מברקים**.

9 Henry Kissinger, *Years of Upheaval*, Boston & Toronto 1982, pp. 539-540.

20-19 באוקטובר – "לאן רוצים להגיע" - עת לחשבון נפש והיערכות למאבק המדיני

ב־19 באוקטובר כבר נמצאו כ־260 טנקים של צה"ל ממערב לתעלה, והכוחות הישראליים התחילו להרחיב את שליטתם כשהם מטהרים את השטח כלפי צפון, לכיוון איסמאעיליה, ודרומה לעבר כביש סואץ-קהיר. בחזית הצפון, ברמת הגולן, נמשכו הקרבות אך לא חלו באותם ימים התפתחויות משמעותיות, לאחר שהמאמץ העיקרי עבר לחזית המצרית.

מבחינת הנהגת ישראל, אפשר לסמן את היום הזה כתחילת שלב חדש במלחמה, שבו ביקשו לקטוף את פירות הישגי המלחמה, אף שטרם הושלמה המלאכה. בבוקר 19 באוקטובר כבר שררה בלשכת ראש הממשלה תחושה של ניצחון בדרך. "אני רואה סימנים ראשונים של ניצחון. מתחילים ללחוץ עלינו. סימן שזה בסדר", אמרה ראש הממשלה לשר הביטחון משה דיין ולשאר הנוכחים בלשכה.[10]

אולם ההישגים האלו הושגו במחיר כבד של אבדות. מספרי ההרוגים, הפצועים והנעדרים הלכו ותפחו וכך גם הכאב שנלווה להם. ההנהגה המדינית של ישראל מצאה את עצמה נתונה בדילמה בין רצונה להמשיך ולשפר את המצב הצבאי לקראת הדיונים המדיניים, לבין הרצון לחסוך באבדות והקולות שנשמעו גם סביב שולחן הממשלה - לשקול הסתפקות בהישגים הקיימים שכבר שיפרו את מצבה של ישראל לאין ערוך, כדי להימנע מאבדות נוספות. הדילמה הזו הדהדה בדבריו של דיין לגולדה מאיר: "עניין האבדות ממש מחריד", אמר והוסיף: "על מה אנחנו נהרגים? מה לעשות עכשיו? ומה יהיה הקו הסופי?" הוא אישית, אמר, מעדיף את קו התעלה גם אם פירוש הדבר נסיגה מכל הכיבושים ממערב לה. המשמעות היא חזרה לקווי 1973 ולא 1967, ויש לכך משמעות עצומה, אמר דיין.

דיין תיאר את התוכנית לכבוש כמה שיותר שטח ממערב לתעלה, אך טען שצריך לעשות זאת תוך הימנעות מקרבות שמחירם כבד, כמו למשל להימנע מתקיפות אוויר של סוללות טילי נ"מ שמביאות לאובדן מטוסים.[11] הוא גם חזר על התוכניות שהוצגו לכיבוש פורט פואד בפתחה הצפוני של תעלת סואץ. דיין רצה בכך, כי מדובר בעיר אסטרטגית וחשובה למצרים ותקיפתה תגביר מאוד את הלחץ עליהם כקלף מיקוח להמשך. מצד שני הציגו דיין,

10 א"מ, **יומן הלשכה**, 19 באוקטובר 1973, 09:07.

11 שם.

ישראל גלילי ויגאל אלון את החשש שמהלך כזה יגביר את נחישותו של סאדאת להגיב בירי טילים לעומק ישראל.[12] באותה עת שקלה ישראל לכבוש את שדה הנפט הגדול מורגן בצד המצרי של מפרץ סואץ. במברק שנשלח לאמריקאים נמסר שכיבושו "עשוי להקנות לנו כוח מיקוח רב לאחר סיום הלחימה". כמו כן נכתב שהוא יכול לשמש את ישראל להספקת נפט נוכח טבעת החנק שיוצר סביבה העולם הערבי וסגירת מְצרי בּאבּ אל־מנדבּ על ידי הצי המצרי, ולנוכח משבר הנפט ההולך ומתפתח.[13]

לעומת ההנהגה המדינית המהססת, פיקוד צה"ל רצה להמשיך ולהכות במצרים ככל האפשר. אולם גם בשורותיו החלו עתה להישמע קולות, שלא נשמעו בשלבים הראשונים של המלחמה, ותהו מה הן מטרות המלחמה. "מה הממשלה רוצה, לאן רוצים ללכת?", שאל המזכיר הצבאי של ראש הממשלה, ישראל ליאור, מפיו של אלוף פיקוד הצפון יצחק חופי (חקה). בפגישתה של ראש הממשלה עם סגן הרמטכ"ל ישראל טל ב־19 באוקטובר בשעה 16:40 עלתה שוב שאלת מטרות המלחמה ואיך מסיימים אותה. "מתי זה ייגמר, טליק?" שאלה מאיר את סגן הרמטכ"ל והוסיפה: "אפשר להסכים להפסקת אש כאשר יש עשרות אלפי מצרים אצלנו?" כלומר, בצד המזרחי של התעלה. טל ענה שהתשובה לשאלה זו תלויה בהגדרת מטרות המלחמה, שבהתחלה היו ברורות מאוד - survival - הישרדות - ועכשיו, עם התהפך הגלגל, הן אינן ברורות דיין. תשובתה של גולדה מאיר הייתה: "עכשיו אנחנו רוצים to survive גם בעתיד".[14] משפט זה מסמן את המטרה העליונה שהציבה לעצמה ראש הממשלה: לתרגם את ההישגים הצבאיים להישגים מדיניים שיבטיחו את קיומה של ישראל. נראה שהיא כיוונה למדיניות אגרסיבית ששואפת להישגים טריטוריאליים גדולים ככל האפשר ממערב לתעלה. זוהי בבואה של תפיסתה הישנה, לפיה קיומה של מדינת ישראל מותנה בחוזקה המדיני שהוא פועל יוצא של חוזקה הצבאי.

באותו יום התקבלו דיווחים שהמתקפה ממערב לתעלה מתקדמת במהירות - אוגדה 143 בפיקוד אלוף (במילי') אריאל שרון לכיוון צפון, אוגדה 252 בפיקוד אלוף קלמן מגן לכיוון מערב ואוגדה 162 בפיקוד אלוף אברהם אדן (ברן) דרומה. "הכוחות נעים כה מהר שקשה לעדכן את המפה",

12 שם.

13 על משבר הנפט המתפתח, ראו: גזית אל דיניץ, ול/975, 20 באוקטובר 1973, א"מ, **מברקים**.

14 א"מ, **יומן הלשכה**, 19 באוקטובר 1973, 16:40.

דיווח ישראל ליאור.[15] בשעה 18:05 כבר דיווח דיין למאיר ש"העסק מתקדם היטב", ואם הכול ילך כשורה לאוגדה של אדן, "הרי שביום שני בערב [24 באוקטובר] אנו יכולים לקוות שנשב מן הסואץ עד איסמעיליה". בישיבת הממשלה בשעה 20.10 טען דיין כי בהתחשב בתנאים שבהם החלה המלחמה, מסתמן שהיא עתידה להסתיים בניצחון גדול.

מדיניות המשך המלחמה הייתה תלויה גם בכוונותיהם של המצרים בהנהגת הנשיא אנואר סאדאת. ב־20 באוקטובר חזר ראש המוסד, צבי זמיר, מפגישה נוספת עם אשרף מרואן יום קודם בפריז. הוא מסר על כוונותיו של סאדאת כפי ששמע מהסוכן המצרי, ועל פיהן נשיא מצרים לא יסכים להפסקת אש ויגרור את ישראל למערכה ממושכת. המידע הזה הבהיר למנהיגי ישראל שרק לחץ צבאי מסיבי ישכנע את מצרים להסכים להפסקת אש בתנאים נוחים לישראל. בדיון עם זמיר שניהלו ראש הממשלה, סגנה יגאל אלון והשר ישראל גלילי נידונו הדרכים למנוע בכל מחיר את פתיחתה של מלחמת התשה ארוכה בשעה שישראל פרוסה בקווים ארוכים ותתקשה לעמוד בה; דבר שיחייב אולי צעדים דרסטיים כגון גיוס צעירים ומבוגרים, גיוס בקרב יהודי התפוצות ועוד.[16]

המהלכים המדיניים

ב־19 באוקטובר החלו גלגלי הפעולה המדינית לנוע במהירות. הסובייטים הבינו שמצבו של הצבא המצרי מחמיר, ומגעיהם עם האמריקאים התקיימו בדרג גבוה יותר ובתכיפות רבה והולכת. אחר הצהריים מסר המזכיר המדיני בשגרירות בוושינגטון, מרדכי שלו, בשיחת טלפון שהסובייטים העבירו שדר מלאוניד ברז'נייב לבית הלבן, ובו דרישה לקבל בתוך זמן קצר החלטה על הפסקת אש. התברר כי עם מסירת הדרישה זומן קיסינג'ר בבהילות למוסקבה כדי לדון עם הרוסים על הפסקת האש.[17] בהתייעצויותיו עם הנשיא ריצ'רד ניקסון ועם עוזריו הוחלט להיענות להזמנה ולדון עם הסובייטים על הפסקת אש, בתנאי שהשיחות יחלו לא לפני 21 בחודש;

15 שם, 11:15.

16 שם, 20 באוקטובר 1973, 23:50. ראו גם: חגי צורף, "27 הימים שחוללו שינוי במעמד המוסד והעומד בראשו", **מבט מל"מ**, 74, 2016, עמ' 20-24.

17 George Washington University, National Security Archives, *The October War and U.S. Policy*, doc. 41, Brezhnev to Nixon, 19 October 1973, handed to Kissinger.

דבר שיעכב את ההחלטה על הפסקת אש בכמה ימים ויאפשר לישראלים להמשיך ולהכות את המצרים.[18] עם זאת, האמריקאים ראו דחיפות בעניין גם בגלל משבר הנפט ההולך ומתפתח והאיום של מדינות ערב החברות באופ"ק להטיל אמברגו על משלוחי נפט למדינות המערב ובעיקר לארצות הברית.[19]

בקבינט המלחמה שררה תחושה שאמנם נסיעתו של קיסינג'ר למוסקבה קונה זמן עבור ישראל, אך עלולה להסתיים בהסכם כפוי של הפסקת אש שיושג בין המעצמות ולא יהיה לרוחה. במהלך ההתייעצויות ניהלה גולדה מאיר שיחת טלפון עם השגריר דיניץ, ובה מסרה את עמדתה בעניין השיחות הצפויות של קיסינג'ר במוסקבה. היא ביקשה שקיסינג'ר יפעל גם בשם האינטרסים של ישראל והדגישה את רצונה שלא ליצור זיקה בין ההסכם המתגבש להחלטה 242, "משום שלא הם ולא הקליינט שלהם צריך לקבל פרס, פיצוי בעד כל הקרבנות האלה".[20] בהתייעצות שררה תחושה שהזמן עד להפסקת אש הולך ואוזל, ולצה"ל נותרו לכל היותר יומיים-שלושה נוספים ללחימה, ויש להחיש אפוא את המהלכים הצבאיים. את עמדת ישראל ניסח מנכ"ל משרד ראש הממשלה, מרדכי גזית, במברק לדיניץ: "חיוני בעינינו שמלחמה איומה זו לא תסתיים בהפסקת אש מפוקפקת בלבד. אנו חותרים לכניסה למו"מ ולהשגת חוזי שלום. אזכור 242 יהווה מכשול. ניסוח פשוט בדבר הפסקת אש והקפאה [של המצב הצבאי] וקריאה לכניסה למו"מ ישיר לשלום הוא מה שנחוץ עכשיו".[21] במסרים שהעבירה ישראל על רצונה להיכנס למשא ומתן לשלום היה חידוש מעניין. ראש הממשלה נתנה, למעשה, להבין שהיא מוכנה לשקול ויתור על התהליך בשלבים, כפי שהציעה לפני פרוץ המלחמה, ולשאת ולתת על הסכם שלום מלא (והיא תחזור על כך בהמשך, ראו להלן). הסיבה לכך נעוצה, לדעתי, בשני גורמים עיקריים:

18 GWU, NSA, doc. 42, Memcon between Kissinger, Schlesinger, Colby, and Moorer, 19 October 1973; Department of States, Office of the Historians, *the Foreign Relations of the United States, Richard Nixon and Gerald Ford Administration*, 1969-1976: Vol XXVI, Doc, 215, Kissinger to Scowcroft, 20.10.1973 ; Kissinger, *Years*, p. 542.

19 GWU NSA, doc. 45B

20 א"מ, **יומן הלשכה**, 19 באוקטובר 1973, 21:30.

21 גזית אל דיניץ, ול/968, 19 באוקטובר 1973, א"מ, **מברקים**.

1. התחושה שהמלחמה עתידה להסתיים בהישג צבאי מרשים שיציב את ישראל בעמדה טובה מאוד למשא ומתן, וימנע מהאמריקאים לאמץ את דרישת הערבים לנסיגה ישראלית לקווי 4 ביוני 1967.
2. המלחמה ומחירה הנורא, ובישראל גם החרדה הקיומית בתחילתה, שהביאו את מנהיגי הצדדים הניצים להבנה שיש לעקשנות המדינית מחיר כבד, ונדרשות הגמשה ונכונות לפשרות.

בתגובה לעמדה הישראלית הבהיר קיסינג'ר, שיש בנסיעתו למוסקבה משום יתרון לישראל, שתקבל עוד 48 שעות לפחות לפעולה צבאית, והביע את תקוותו שעד אז יושמד חלק גדול מהצבא המצרי. הוא אמר כי יפעל לנוסח מרוכך של החלטה על הפסקת אש, אם כי יהיה בה אזכור של תחילת משא ומתן לביצוע החלטה 242 משום שניקסון מחויב לה. בשיחה בארבע עיניים עם דיניץ אמר קיסינג'ר שאסור להביא את הרוסים למצב נואש עקב תבוסת המצרים, משום שהם עלולים להיגרר בשל כך למעורבות צבאית בלחימה. הוא ביקש את רשותה של ראש הממשלה להגיע לישראל בדרכו חזרה ממוסקבה, ונענה שיתקבל בזרועות פתוחות.[22]

לימים הסביר קיסינג'ר, שההיענות הבהולה להצעה הסובייטית נבעה מהתחושה שארצות הברית השיגה בזכותה של ישראל את מטרותיה הבסיסיות ואת התנאים לפריצת דרך דיפלומטית, ולא היה כדאי לסכן אותן למען עוד כמה מטרות צבאיות ישראליות.[23]

עם צאתו למוסקבה ב־20 באוקטובר, ביקש קיסינג'ר למסור לגולדה מאיר שבמצב הצבאי שנוצר אין לו שום הנחיות ברורות בעניין התנאים להפסקת האש, אך הוא חש שהוא בא מעמדת כוח ו"אתם אפשרתם לי זאת. אתם גרמתם לזאת שאמריקה וישראל יוצאות מנצחות מהמערכה הזאת שנכפתה עלינו ע"י הערבים והרוסים". זו הייתה הפעם הראשונה שמזכיר המדינה כרך יחד את ישראל ואת ארצות הברית כשותפות מלאות ומעין בעלות ברית במערכה. סוכם שישראל תמשיך לעדכן אותו ברציפות בהתפתחויות הצבאיות גם בעת שהותו במוסקבה. באותה שיחה הבטיח שוב מזכיר המדינה שלא יתחייב במוסקבה לשום דבר ללא התייעצות מוקדמת עם ישראל ותיאום עמה.[24]

22 שיחת טלפון בין ראש הממשלה לדיניץ על שיחתו עם קיסינג'ר, א"מ, **יומן הלשכה**, 19 באוקטובר 1973, 23:20; **תיק שיחות דיניץ**, א"מ, א-7792/3.

23 Kissinger, *Years*, p. 544

24 דיניץ אל גזית, לו/194, 20 באוקטובר 1973, א"מ, **מברקים.**

בישיבת הממשלה באותו ערב חלקו גולדה מאיר ושר החוץ אבא אבן שבחים לקיסינג'ר, אולם ראש הממשלה הבהירה שאין לה אשליות. בסופו של דבר, האמריקאים והרוסים פועלים על פי האינטרסים שלהם, ובהם אינטרסים משותפים. היא רמזה שהיא אינה "קונה" את סיפור ההזמנה הבהולה של קיסינג'ר למוסקבה, ונראה שהעניין תואם מראש בין האמריקאים לרוסים. עם זאת טענה שקשה להניח כי בשיחות יושג הסכם והביעה תקווה "כי לא יפתיעו אותנו", ובכל מקרה ישאלו את פיה של ישראל. מאיר הוסיפה שלדעתה יעברו עוד שניים-שלושה ימים בטרם תידרש ישראל להסכים להפסקת אש, והממשלה אף החליטה להקים צוות בין־משרדי שיכין את תנאי ישראל למשא ומתן על הפסקת האש.[25]

בעודו במוסקבה הופתע קיסינג'ר לקבל מסר מסגנו, גנרל בְּרֶנט סקוקרופט, ובו דברי הנשיא ניקסון שדורש ממנו להגיע כמעט בכל מחיר להסכם מדיני עם הסובייטים, מעבר להפסקת אש, שיהיה בו צעד ראשון לקראת שלום במזרח התיכון. נוצרה עתה הזדמנות להשיג הסדר כזה, מסר הנשיא למזכיר המדינה שלו. "אני רוצה שתדע שאני מוכן ללחוץ על הישראלים כמה שנחוץ", כתב ניקסון והוסיף כי רק שתי המעצמות הגדולות יכולות להשיג זאת ורמז כי עליהן לכפות הסדר על בנות חסותן.[26] קיסינג'ר נדהם מהמכתב שהיה לדעתו מנוגד לאינטרסים האמריקאיים בדבר דחיקת הסובייטים מניהול המגעים המדיניים במזרח התיכון, וטען שאם יפעל כך הוא יאבד את כל היכולת לנהל משא ומתן. מטרתי היחידה, ענה, היא להביא להפסקת אש שישראל תוכל להסכים לה, וגם את זה קשה מאוד להשיג. הוא התעלם אפוא מהנחייתו של ניקסון.[27]

22-21 באוקטובר - הלם מדיני ומרוץ נגד הזמן - ההפתעה של קיסינג'ר והסערה הציבורית המתעצמת

ב־21 באוקטובר בתוך שעות ספורות למדו מאיר, שר החוץ אבן, דיין ואחרים עד כמה טעו בנוגע למועד הפסקת האש ולמהלכיהם של האמריקאים בעניין. אחר הצהריים שלח קיסינג'ר מברק לסקוקרופט עבור הנשיא.

---

25 א"מ, "ריכוז ישיבות הממשלה", https://catalog.archives.gov.il/chapter/new-ykw-government-meetings, ממשלה 20 (להלן: א"מ, **ישיבות הממשלה**).

26 GWU, NSA, doc. 47, Situation Room Message from Peter Rodman to Kissinger, TOHAK 20, 20 October 1973

27 GWU, NSA, doc. 48, Message from Kissinger to Scowcroft, HAKTO 06, 20 October 1973

הוא הודיע לו שעליו לדווח בשלב זה לניקסון ולאלכסנדר הייג בלבד, ולא לאיש נוסף, **ובעיקר לא לדיניץ**. קיסינג'ר מסר על ההסכמות להפסקת אש שאליהן הגיע עם הסובייטים ואשר כללו החלטה לכנס את מועצת הביטחון כדי לאשרן עוד באותו ערב. כל מאמץ אפשרי נעשה כדי להסתיר את המהלך מישראל ולהעמיד אותה בפני עובדה מוגמרת. עם זאת הבהיר קיסינג'ר למשלחת האמריקאית באו"ם, שמבחינתו אין דחיפות לקבל את ההחלטה כפי שרוצים הסובייטים.[28] מזכיר המדינה הציג את ההסכם כהצלחה דיפלומטית רבה עבור האמריקאים, וגם עבור הישראלים, ודחיקת רגלי הסובייטים.[29] הוא גם דיווח על ההסכמות ליועצו הבכיר של סאדאת, חאפז איסמאעיל.[30]

רק בשעות הערב מסר סקוקרופט לדיניץ על ההסכמה שנרקמה במוסקבה בדבר הפסקת האש, והשגריר העביר זאת ללשכת ראש הממשלה. ההסכמה כללה שלושה סעיפים:

1. קריאה להפסקת אש בתוך 12 שעות;
2. יישום החלטה 242 לאחר תום הקרבות;
3. תחילת משא ומתן מדיני בחסות המעצמות.

סקוקרופט מסר מפי קיסינג'ר, שמדובר לדעתו בהישג גדול אך מאיר ומנהיגי ישראל הוכו בתדהמה. בניגוד להבטחות התקבלה ההחלטה ללא כל התייעצות עם ישראל, והמועדים שנקבעו לקידומה עמדו לחול בתוך זמן קצר. ישראל נדרשה להסכים לה מיידית, והובהר שההצעה עומדת לעלות לדיון במועצת הביטחון של האו"ם כהצעת שתי המעצמות כבר באותו לילה. לא חלף זמן רב והשגריר בוושינגטון העביר שדר מהנשיא ניקסון לראש הממשלה, ובו פירוט ההצעה והפצרה לקבלה ללא דיחוי. בד בבד הובטח שיימשכו משלוחי הנשק לישראל.[31]

28 Telegram From Secretary of State Kissinger to the United States Mission to the United Nations, FRUS, 1969-1976, vol. XXVI, doc. 225

29 Telegram From Secretary of State Kissinger to the President's Deputy Assistant for National Security Affairs (Scowcroft), 21.10.1973, FRUS, 1969-1976, vol. XXVI, doc. 222

30 FRUS, 1969-1976, vol. XXVI, doc. 226

31 שדר מהנשיא ניקסון אל ראש הממשלה גולדה מאיר, בתוך: דיניץ אל גזית, לו/232, 21 באוקטובר 1973, א"מ, **מברקים**.

תגובתה הראשונית של ראש הממשלה הייתה ניסיון להרוויח זמן. באותה שעה לא ידעו בישראל שהסיכום שהושג במוסקבה היה בעיקרו הצעה אמריקאית, וכי הוא תאם את כוונותיהם של קיסינג'ר ועוזריו עוד קודם שהחלו השיחות במוסקבה - שהמלחמה תסתיים ללא ניצחון ברור של אחד מן הצדדים, דבר שיבטיח את אפשרות המשא ומתן בתיווך אמריקאי.[32] גולדה מאיר הביעה אפוא תמיהה ואכזבה: 'אני לא מבינה מה בוער להם, במה איימו עליו. עשרים פעם הוא הבטיח שלא יסכים לשום דבר בטרם אנו נראה את זה". אולם בסתר ליבה היא כנראה הבינה שהפור נפל והפסקת האש תיכנס לתוקפה בתוך שעות לא רבות. היא דיווחה מייד לשר האוצר פנחס ספיר ולדיין על ההתפתחויות. דיין התקשר מלשכתה למפקד חזית הדרום, רא"ל (במילי) חיים בר־לב, עדכן אותו והבהיר לו שיש לעשות מייד מאמץ אחרון כדי להגיע להישגים צבאיים נוספים.[33]

לאחר מכן החלה שורה של דיונים והתייעצויות בלשכתה של ראש הממשלה, שנמשכה עד 06:30 בבוקר המחרת. במהלך ישיבת הממשלה, שנמשכה כארבע שעות, התקבלו שדרים מהנשיא ניקסון ומקיסינג'ר, בהם חזרו השניים על טענתם שההצעה טובה לישראל וביקשו שממשלת ישראל תקבל אותה.[34]

הרמטכ"ל דוד אלעזר טען בישיבה שאם תפסיק ישראל את האש היא תקטע את תנופת התקפתה, ואם תתחדש האש לאחר הפוגה מסוימת תעמוד ישראל במצב גרוע בהרבה. אולם מרבית השרים סברו שאין לישראל ברירה אלא להיענות להצעה האמריקאית, גם משום שהיא באה, לדבריהם, מתוך עמדה של ניצחון. רבים מהשרים מצאו שבסעיפים 1 ו־3 בהחלטה יש גם יתרונות ופתח למשא ומתן מדיני עתידי. גם מאיר סברה כך. בדברי הסיכום שלה היא חזרה על טענתה ש"הייתה כאן הפרת הבטחה מפורשת ללא כל מקום לאיזו שהיא אי־הבנה". ממשלת ישראל הועמדה בפני עובדה כשאת הפרטים היא קיבלה בשידורי הרדיו. אולם היא הסכימה שאין לישראל

32 Kissinger, *Years*, pp. 553-555
הנרי קיסינג'ר, **משבר: ניהול מדיניות החוץ במלחמת יום כיפור וביציאה מווייטנאם**, הוצאת שלם, 2004, עמ' 256-258.

33 א"מ, **יומן הלשכה**, 21 באוקטובר 1973; שם, שיחת טלפון בין ראש הממשלה לדיניץ, 21:35; דיניץ אל גזית, לו/226, 21 באוקטובר 1973, א"מ, **מברקים**.

34 שדר מהנשיא ניקסון אל ראש הממשלה גולדה מאיר, בתוך: דיניץ אל גזית, לו/232, 21 באוקטובר 1973, שם.

אפשרות להשיב בשלילה לפנייה הנשיאותית, משום שהיא תלויה בנשק האמריקאי; מה גם שתנאי ההסכם אינם בלתי סבירים עבורה. הממשלה נענתה עקרונית לפנייתו של ניקסון, אך הסמיכה את ראש הממשלה לערוך בירורים על עניינים מסוימים בהסכם הפסקת האש.

בשולי הדיון בעניינים המדיניים עלתה בישיבת הממשלה נימה של ביקורת מפי שר הדתות, זרח ורהפטיג, על האבדות הכבדות שגרם מבצע "אבירי לב". ראש הממשלה יצאה נגד הדיבורים האלו. לפי תפיסתה, כדי להגיע להישגים הצבאיים שיביאו להישגים מדיניים שיבטיחו את קיומה של ישראל - אין ברירה אלא לשלם את המחיר, כואב ככל שיהיה. בדבריה בישיבה זו הזכירה את הכאב הרב הכרוך בנפילת חיילים, מכיוון ש"אנו עם קטן וכל אחד מכיר את השני". עם זאת אמרה, ששתי ההחלטות המכריעות שקיבלה הממשלה במהלך המלחמה - אישור ההתקפה לתוך שטח סוריה וההחלטה לחצות את תעלת סואץ - התקבלו אף שהיה ברור כי יהיו כרוכות באבדות כבדות. עם זאת, הן שינו את פני המערכה והביאו לתהליך שמוביל להפסקת אש כשישראל במצב טוב במידה רבה מזה שהייתה בו לולא היו מתקבלות. מאיר תקפה בחריפות את השר ורהפטיג על דברי הביקורת שלו באומרה: "כאשר יורים יש אבדות ומן הנמנע שיהיה אחרת".[35]

בתום הישיבה הוכן מכתב התשובה לנשיא ניקסון, ובו מנתה מאיר את העניינים שמדאיגים את קובעי המדיניות בישראל בהקשר ההצעה להפסקת אש, ובכללם שאלת הגבולות במימוש החלטה 242, הגדרות ברורות של מיקום הצבאות, חילופי שבויים, מאזן הכוחות, המעורבות הסובייטית ועוד.[36] ב־22 באוקטובר 1973 סמוך לשעה 04:00 (שעון ישראל) התכנסה מועצת הביטחון של האו"ם לדיון חירום. הדיון נמשך כשעתיים וחצי ובסיומו התקבלה ההחלטה שמספרה 338. ההחלטה נתנה תוקף להסכמות האמריקאיות־סובייטיות בכל שלושת הסעיפים, ובמרכזם קריאה להפסקת אש בתוך 12 שעות.

35 א"מ, **ישיבות הממשלה**, ממשלה 20.

36 גולדה מאיר אל הנשיא ניקסון (טיוטה), 22 באוקטובר 1973, א"מ, א-7050/22.

שיחות עם קיסינג׳ר ברקע הידיעות ממוסקבה

בצהרי 22 באוקטובר נחת קיסינג׳ר בישראל ושהה בה כשש שעות בטרם המשיך בדרכו לוושינגטון. השיחות החלו בפגישה בארבע עיניים בהרצליה עם ראש הממשלה, שנמשכה 15 דקות בטרם הצטרפו אליה מרדכי גזית ועוזרו של קיסינג׳ר פיטר רודמן. הן נמשכו בסעודת צהריים שאליה הצטרפו אבן, דיין ואלון, והסתיימו בשיחה עם הצמרת המדינית והצבאית. בשיחה זו מסרו הרמטכ״ל, מפקד חיל האוויר וראש אמ״ן תדריך לקיסינג׳ר על המצב הצבאי בחזיתות.

השיחות עם קיסינג׳ר סימנו את סוף ימי האהדה והריצוי ההדדיים, לפחות על פני השטח, ששררו במידה זו או אחרת בימי המלחמה, ואת תחילתה של תקופה שבה ידעו היחסים בין ישראל לארצות הברית מעלות ומורדות. בתחילת השיחה בין ראש הממשלה למזכיר המדינה באה לידי ביטוי התחושה ששררה בממשלת ישראל, כי היא ״הולכה שולל״ וכי לוח הזמנים הדחוס שהוכתב לה מנע ממנה לקטוף את פירות הניצחון המלא. קיסינג׳ר הסביר שהדיווח המאוחר לישראל וחוסר התיאום עמה נבע מקשיי תקשורת שהיו לו עם וושינגטון, והוסיף כי אמר לחבריו: ״יש בן אדם אחד בעולם שלא יאמין לי, וזאת תהיה ראש ממשלת ישראל״.

מאיר דיווחה לאחר מכן בלשכתה שקיסינג׳ר טען כי הבהילות בתכנון המהלכים הצפויים, מקורה בחשש מהתערבות צבאית סובייטית משום שהרוסים מצויים, לדבריו, ב״פאניקה״ בשל מצבם של המצרים. הוא הסביר ארוכות מדוע נאלץ בסופו של דבר לשלב אזכור של החלטה 242 בהצעה, אם כי טען שזהו נוסח מרוכך לעומת דרישות הרוסים. אין לסעיף זה משמעות מעשית, אמר, והוא אינו קשור לסעיף השלישי, שעניינו משא ומתן ישיר בחסות מתאימה; אין שום הסכמות נוספות, חשאיות, בין המעצמות, טען קיסינג׳ר.

גולדה מאיר דחקה בו להתחייב מפורשות לחילופי שבויים בתוך זמן קצר, משום ש״אנו לא נוכל לחיות עם מצב שבו לא יתבצעו חילופי שבויים״. לדבריה, היא אינה יכולה לעמוד מול המשפחות במצב הזה. קיסינג׳ר ענה שיובהר פומבית כי יש התחייבות אמריקאית כזו, אם כי הודה שברז׳נייב אמנם הבטיח לעשות כל מאמץ בנושא השבויים אך אין התחייבות רוסית מובהקת בנידון. מזכיר המדינה רמז בין השורות, כי אם הדבר נדרש ודחוף מבחינה צבאית, ישראל רשאית להמשיך ולשפר מעט את העמדות בדרום גם זמן מה לאחר כניסת הפסקת האש לתוקפה: ״אני אהיה באווירון וכשאגיע לוושינגטון אשלח מחאה״, אמר מזכיר המדינה לראש הממשלה, ״אתם

ניצחתם, אנחנו ניצחנו". למרות השגותיה על התנהלותו של קיסינג'ר, לא יכלה גולדה מאיר להתעלם מהעזרה העצומה שקיבלה ישראל במהלך הקרבות ואשר הועברה בטיסות ישירות שמספרן באותה שעה כבר עמד על כ־150, ומתרומתו הרבה של קיסינג'ר לכך. לימים התפרסמו מחקרים שטענו כי קיסינג'ר דווקא עיכב את תחילת המשלוחים, והוא אף הודה באוזני דיניץ שכוונתו הייתה שהמשלוחים יחלו רק לאחר תום הקרבות,[37] אולם על חלקו לאחר שהחלו המשלוחים אמרה לו ראש הממשלה: "אינני יודעת היכן היינו בלעדיך".[38] מרישום השיחה ביניהם עולה שהיא התנהלה באווירה נינוחה. אולם הפגיעה האישית שחשה מאיר מדרך התנהלותו של קיסינג'ר לא פגה, והיא תשוב ותופיע ביתר שאת בימים הבאים.

הידיעות המפתיעות על ההסכם שהושג במוסקבה קבעו את סדר היום הצבאי בשעות שבאו לאחר מכן. צה"ל הגביר את התקפתו בדרום כדי להשלים את כיתור הארמייה השלישית בטרם תיכנס הפסקת האש לתוקפה. 12 שעות בדיוק לאחר קבלת החלטה 338 באו"ם, בשעה 18:52 ב־22 באוקטובר 1973, קיבלו כוחות צה"ל הוראה לנצור את האש.

בשעה 22:30 התכנסה ישיבת הממשלה. היה זה בתום כמעט יומיים של דיונים רצופים ללא שינה. חברי הקבינט היו מותשים מרצף הדיונים, מהמתח הרב שליווה אותם ומהתסכולים שידעו בשעות אלו. דיין דיווח שאמנם המצרים הודיעו על הסכמתם להפסקת אש, אך הם ממשיכים לירות ואם יימשך הדבר - צה"ל ינצל זאת כדי להשלים כיבוש של שטחים נוספים מעבר לתעלה בחלקה הדרומי. כך גם בחזית מול הסורים, שטרם השיבו בעניין הסכמתם להפסקת האש. כמה שרים חלקו על דבריו וביקשו להימנע מיוזמה שתביא לקרבות גדולים ולאבדות נוספות. אולם הממשלה קבעה שאם המצרים ימשיכו בלחימה, יהיה צה"ל מוסמך "להשלים את פעולת ההגעה של הכוחות אל התעלה בחלק הדרומי של האגם המר ודרומה ממנו (כיוון סואץ)".[39]

37 א"מ, **יומן הלשכה**, 21 באוקטובר 1973, 00:50.

38 פרוטוקולים נרשמו לפגישת ארוחת הצהריים של קיסינג'ר עם הצמרת המדינית של ישראל (גולדה מאיר, משה דיין, יגאל אלון, אבא אבן ועוזריהם) ולפגישתו עם צמרת צה"ל, ראו: א"מ, "ריכוז התייעצות מדיניות־ביטחוניות (קבינט)": קבינט 26, https://catalog.archives.gov.il/chapter/new-ykw-list-cabinets (להלן: א"מ, **ישיבות הקבינט**); ראו גם דיווחים על השיחות, למשל: גזית אל דיניץ, ול/997, ול/998, 22 באוקטובר 1973, א"מ, **מברקים;** דיווח של ראש הממשלה בישיבת הממשלה, 22 באוקטובר 1973, א"מ, **ישיבות הממשלה**, ממשלה 21; דיווח של גולדה מאיר לקבינט, א"מ, **יומן הלשכה,** 22 באוקטובר 1973, 17:00.

39 א"מ, **ישיבות הממשלה**, ממשלה 21.

דיין הודיע לראשי הצבא שכל עוד נמשכת האש דה פקטו, ימשיך גם צה"ל בהתקפתו. כוחות צה"ל שעטו דרומה לעבר העיר סואץ ובתוך כך ניתקו את כביש קהיר-סואץ. הרמטכ"ל אמר כי למרות פקודת הפסקת האש שהוא עומד להוציא, הוא מאשר לכוחות "לגמור תנועות", בעיקר באזור העיר סואץ, ודיין אישר "ליישר קווים".

משברים תכופים בעוד הלחימה נמשכת, 25-23 באוקטובר[40]

עניינים צבאיים ומדיניים בכפיפה אחת

למרות ההחלטה על הפסקת אש, נמשכה הלחימה בשתי החזיתות. בצה"ל רצו לנצל את ההצלחה להישגים נוספים. הרמטכ"ל קיווה שיוכל למשוך שני ימי לחימה נוספים בחזית הדרום כדי להשלים, כאמור, את כיתור הארמייה השלישית, ושלח את חיים בר־לב, הרמטכ"ל לשעבר ושר המסחר והתעשייה שמונה למפקד חזית הדרום, לשכנע את ראש הממשלה לאשר זאת. בר־לב הביע תמיהה מדוע מופעל לחץ על צה"ל לסיים את הלחימה, ובעצם רמז לשאלה: מדוע הסכימה ישראל להפסקת אש בעוד צה"ל נמצא בתנופה גדולה? בר־לב הציג את הבעייתיות הטמונה בהפסקת הלחימה בשלב הנוכחי, כשהכוחות נמצאים בקווים ארוכים ובלתי נוחים להגנה מול צבא עצום, ולפני שהמצרים חטפו מכה ניצחת שתשפיע על מעמדה של ישראל בטווח הארוך. "הם מהמלחמה הזאת צריכים להסיק שלא עוזר כלום, שהם לא יכולים להרוס את ישראל", אמר בר־לב והמליץ לאשר כמה ימי לחימה נוספים על סמך הפרת הפסקת האש על ידי המצרים, כדי להשלים את הכיתור.[41]

בימים הבאים היה הדרג המדיני נתון בין הפטיש של הלחץ האמריקאי להפסיק את האש לבין הסדן של הצבא והרצון שלו להמשיך בלחימה ולחזק את כיתורה של הארמייה השלישית. למעשה נתנו מאיר ודיין חופש פעולה לצה"ל להמשיך בהתקפה לשיפור עמדות בחזית הדרום, בעיקר בכל הקשור לכיתור הארמיה השלישית, והיו מוכנים לשלם על כך את המחיר המדיני במידת הצורך. ראש הממשלה החליטה שישראל תטען שהמשך הלחימה נובע מהפרה של הפסקת האש מצד מצרים. צה"ל המשיך אפוא

---

40 לתיאור נרחב של הימים האלו ראו: צורף ובוימפלד, **יבוא יום**, עמ' 321-300.

41 א"מ, **יומן הלשכה**, 23 באוקטובר 1973, 00:30; גזית אל דיניץ, ול/7, 23 באוקטובר 1973, א"מ, **מברקים**.

בהתקדמותו בדרום והגיע עד לפאתי העיר סואץ. בכך כותרה הארמייה השלישית המצרית ונותקה ממקורות האספקה העיקריים שלה, שנמצאו ממערב לתעלת סואץ.

המשך הלחימה וההצלחות הצבאיות הישראליות עוררו את זעמה של ברית המועצות, וגם האמריקאים הזעיפו פנים. קיסינג'ר החליט לבלום את המתקפה הישראלית. ישראל טענה, כאמור, שהלחימה נמשכת עקב הפרת הפסקת האש על ידי המצרים, וכי "כל הפעולות הצבאיות הן ביוזמת מצרים", וישראל רק מגיבה להן משום "שלא נוכל לשבת כמו ברווזים".[42] אולם האמריקאים לא "קנו" את ההסבר הישראלי. המזכיר הכללי של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית, לאוניד ברז'נייב, שלח מסרים חריפים לקיסינג'ר ולניקסון ב"קו החם" ותבע להפסיק את ההפרות הישראליות "הבוטות" של הפסקת האש. לדעת הסובייטים, רמז ברז'נייב רמז עבה, התוקפנות הישראלית מתואמת עם האמריקאים.[43] גם סאדאת שלח מסר בהול לניקסון, ובו ביקש ממנו לנקוט את כל האמצעים, ובהם הפעלת כוח, כדי לגרום לישראל לקיים את הפסקת האש.[44] ניקסון ענה לברז'נייב שלפי המידע המצוי בידיו האשמה דווקא מוטלת על המצרים, אולם הבטיח לעשות כל מאמץ לגרום לישראלים לכבד את הפסקת האש. מסר דומה העביר ניקסון לנשיא סאדאת.[45]

ב־23 באוקטובר סקר קיסינג'ר בפני הצוות שלו במחלקת המדינה את התנהלותו במהלך המלחמה עד לאותו שלב. הוא קבע שארצות הברית נמצאת במושב הנהג: הישראלים ניצחו, בני החסות של הסובייטים הובסו, והשגת הסכם שלום תלויה בוושינגטון.[46]

בו ביום קיבלה מועצת הביטחון של האו"ם החלטה נוספת להפסקת אש במזרח התיכון, החלטה 339, ובה תביעה לחזרה מיידית של הכוחות לעמדותיהם כפי שהיו ב־22 באוקטובר, עת התקבלה ההחלטה הקודמת,

42 גזית אל דיניץ, ול/258, 23 באוקטובר 1973, אה"מ, **מברקים**.

43 Secretary Brezhnev to Secretary of State Kissinger, 23.10.1973, GWU, NSA, Doc.60, Hotline Messages from Brezhnev to Nixon, 23 October 1973, doc. 61A, 61B, Ibid.

44 Backchannel Message From Egyptian President Sadat to President Nixon, 23 October 1973, FRUS, 1969-1976, vol. XXVI, doc. 248, 252.

45 Nixon to Brezhnev, 23 October 1973, sent via hotline, GWU, NSA, Doc.62.

46 Transcript, "Secretary’s Staff Meeting", 23 October 1973, GWU, NSA, Doc. 63.

ושיגור משקיפים לאזור הלחימה לפקח על יישומה. מכאן ואילך התנהל המאבק העיקש שניהלו גולדה מאיר וממשלתה נגד התביעה שישראל תסיג את כוחותיה בחזית הדרום לקווי 22 באוקטובר. אם חשבו מאיר, דיין, גלילי ואלון ושאר שרי הממשלה, ש"אפשר לחיות" עם ההחלטה שהתקבלה במוסקבה, הרי שהתביעה הזאת כבר הייתה בגדר משחק עם כללים חדשים לגמרי. היענות לה, פירושה הסרת הכיתור סביב הארמייה השלישית - ההישג המשמעותי וקלף המיקוח הטוב ביותר שהיה בידי ישראל באותה עת. למאבק היו היבטים מדיניים והיבטים צבאיים. גולדה מאיר חששה שוויתור בעניין התביעה הסובייטית יפתח תהליך שבו תעמוד ישראל פעם אחר פעם בפני עובדות מוגמרות ותכתיבים שאינם נוחים לה. זה היה מאבק על תדמיתה של ישראל בסוף המלחמה: האם היא תיתפס כמנצחת או כמי שיצאה ממנה בתיקו; ולפי הגדרת אחדים - תיקו שכולו הפסד.

ישראל סירבה בכל תוקף לחזור לקווים אלו ותירצה זאת בשתי טענות:

1. איש אינו יודע היכן בדיוק היו הקווים ב־22 באוקטובר;
2. החריגה מעבר להם נעשתה מכיוון שהמצרים המשיכו בלחימה והיה הכרח להגיב ולשפר עמדות לצורך הגנה על כוחותינו.

ראש הממשלה הורתה לדיניץ להעביר לקיסינג׳ר שדר מנוסח בנימוס אך גם בתקיפות רבה. בשדר הבהירה ראש הממשלה למזכיר המדינה מדוע אין ישראל יכולה לקבל את מה שראתה כתכתיב סובייטי בהסכמה אמריקאית, ולכן לא תוכל להסכים להסגת כוחותיה לקווי 22 באוקטובר.[47] הנוסח של השדר העיד על משבר האמון שהחל להתפתח בין גולדה מאיר לקיסינג׳ר, פרי ההפתעה המרה שהוכנה לראש הממשלה בעת שהותו של מזכיר המדינה במוסקבה. הצעד שהוא עשה והפרת ההבטחות המפורשות היו עבורה הפרת אמון ופגיעה אישית בה. מזכיר המדינה, מצידו, חש בכך ועשה כל מאמץ לרכך את הדברים. בשיחתו עם דיניץ הוא דיבר בחום על ביקורו בישראל ועל התרגשותו "מפגישתו עם העם בארץ וחש שנפגש עִם עם גדול". אשר להחלטה במועצת הביטחון, הוא הסביר שהיא נובעת מאינטרסים אמריקאיים, ואלה ישרתו בסופו של דבר גם את ישראל. הוא הזכיר את תמיכתו בהמשך המתקפה הישראלית וטען כי להחלטת האו"ם אין משמעות מעשית, משום שהוא אינו מצפה שישראל תחזור לקווי 22

47 שדר מגולדה מאיר אל הנרי קיסינג'ר, בתוך: דיניץ אל גזית, לו/259, 23.10.1973, א"מ, **מברקים**.

באוקטובר: "הוא בטוח שנוכל למצוא 200 או 300 ירד בלתי חשובים שמהם נוכל לסגת", "ג'יסטה קטנה ולא משמעותית", אמר קיסינג'ר.[48]

בשעות הבוקר המוקדמות של 24 באוקטובר נמשכו בלשכתה של גולדה מאיר, תחילה בכנסת בירושלים ואחר כך בלשכתה בתל אביב, התייעצויות שבהן נידונה השאלה האם וכיצד להיענות להחלטת מועצת הביטחון 339 והאם להיענות להצעתו של קיסינג'ר לנסיגה סמלית. התייעצויות אלו פתחו יומיים של דיונים נמרצים, ובמהלכם נמשך המיקוח החריף בין ישראל לממשל האמריקאי. כיתור הארמייה השלישית האדירה וניתוקה ממקורות האספקה שלה הפכו אותה לכוח שאין לו יכולת לחימה מעבר לימים אחדים. היא חסרה חימוש וחייליה נותרו ללא מספיק מים לשתייה, ללא די מזון וללא תרופות לפצועים. נטרולה של ארמייה מצרית שלמה, שלא לומר השמדתה, הייתה אפשרות מפתה עבור מפקדי הצבא הישראלי ועבור הנהגת המדינה. בשעה 01:40 מסר גלילי שדיין מציע "להגיד לאמריקאים לא". בשעה 02:05 הורתה מאיר לדיניץ, בשיחת טלפון, שיעביר לקיסינג'ר את המסר, שעליו חזרה פעמים רבות: אם המצרים יכבדו את הפסקת האש, "תגיד לו שיש לו מילה שלי שלא יהיה שום דבר". בו בזמן דחתה ראש הממשלה בהמלצת שר הביטחון כל היענות לתביעותיו של קיסינג'ר למחווה כזו או אחרת של נסיגה סמלית. "תגיד לו [לקיסינג'ר] לא!" אמרה לדיניץ בהחלטיות.

עתה, כשכיתור הארמייה השלישית הושלם, החליטה מאיר להקפיד על הפסקת האש ברוח הבטחתה לקיסינג'ר והעבירה הנחיה ברוח זו לדיין. אלא שהתברר כי ראשי הצבא אינם מקפידים על קיום ההוראות האלה ובמידה רבה עושים כרצונם. בהתייעצות בלשכתה בשעות הבוקר המוקדמות של 24 באוקטובר דיווח המזכיר הצבאי ליאור לראש הממשלה, שצה"ל ממשיך בהתקפותיו. מאיר הנזעמת אמרה: "בסופו של דבר יש גבול. הממשלה לא יכולה להגיד שקיבלה הפסקת אש ויחד עם זה נעים ויורים", וביקשה את ליאור לזמן את שר הביטחון והרמטכ"ל ללשכתה.[49]

בהתייעצות של הקבינט ובכירי הצבא שהתכנסה בשעה 03:30 - בנוכחות גולדה מאיר, משה דיין, ישראל גלילי, הרמטכ"ל, ראש אמ"ן אלי זעירא

48 שלו אל גזית לו/261, דיניץ אל גזית, לו/260; דיניץ אל ראש הממשלה, לו/264, 23 באוקטובר 1973, שם: דיווחים על השיחות עם קיסינג'ר, תיק שיחות דיניץ, א"מ, א-7792/3.

49 א"מ, **יומן הלשכה**, 24 באוקטובר 1973, 02:20.

ואלוף אהרון יריב, קודמו של זעירא בתפקיד ששימש כעוזר מיוחד לרמטכ"ל לימי המלחמה - שררו התרוממות רוח ותחושת ניצחון לנוכח השלמת הכיתור של הארמייה המצרית. הדוברים הרשו לעצמם להתבטא בשחצנות כלפי האמריקאים. הדכדוך, המתחים וההתחשבנות האישית שנשמעו לא פעם בחלל לשכת ראש הממשלה הוחלפו בתחושה של ביטחון וסיפוק רב לנוכח ההישג המסתמן. הנהגת ישראל הניחה שלאחר ההישג בסוריה, כיתור הארמייה השלישית הוא שנותן את החותם הסופי לעובדה שמלחמה שהחלה בהפתעה ובכישלונות צבאיים עומדת להסתיים בהישג מרשים ואולי אף בניצחון; והם לא גילו שום נכונות לשמוט את ההישג הזה מידם. ראש הממשלה פתחה את הדיון באמירה ברורה: 'ישיכח [קיסינג'ר] את התביעות על נסיגה של 300 או 200 מטר לכיוון זה או אחר". דיין תמך בעמדתה ואמר: "לקיסינג'ר צריך לומר, שאיננו נסוגים לא לגבעה ולא לשום דבר. אבל נעשה סידורים של הקפאת המצב". דברי השניים זכו להסכמה כללית. בשעה שהארמייה השלישית מכותרת - מצב שהוגדר על ידי גלילי ודיין "מאורע היסטורי" - והמצרים משדרים פאניקה, שרר בדיון מצב רוח מרומם ואף הוחלפו הלצות בין המשתתפים. הרמטכ"ל דוד אלעזר סקר את מצב הכוחות הישראליים ודיווח שצה"ל ניתק שניים משלושת הכבישים שמוליכים מהתעלה לקהיר. עמדת הקבינט שלא לסגת לקווי 22 באוקטובר התקבלה כהחלטת ממשלה מאוחר יותר באותו יום.[50]

עבור סאדאת הייתה כניעת הארמייה השלישית, לוּ התרחשה, מכה שעלולה הייתה להפוך את כל הישגי המלחמה לכישלון מוחץ - ליטול ממצרים את הישגיה בחציית התעלה. הוא שלח שדרים בהולים לנשיא ניקסון בעניין ההכרח להפסיק את הקרבות והצורך לאשר אספקה לארמייה השלישית המכותרת. הממשל האמריקאי ראה בתלותם של המצרים בו בעניין גורלה של הארמייה השלישית הזדמנות בלתי חוזרת לדחוק את רגלי הסובייטים ולבסס את השפעתו במצרים לקראת התהליך המדיני שיבוא לאחר המלחמה. לשם כך היה עליו להביא בראש ובראשונה לריסונה של ישראל ולהבטיח את הצלתה של הארמייה המכותרת. בנוסף ביקש קיסינג'ר למנוע עימות עם הסובייטים. עתה מצאו ישראל וארצות הברית את עצמן, לראשונה מאז פרוץ הקרבות, בניגוד חריף של אינטרסים,

50 שיחת טלפון עם דיניץ, א"מ, **יומן הלשכה**, 24 באוקטובר 1973, 01:40; דברי ראש הממשלה בהתייעצות מדינית־צבאית, 24 באוקטובר 1973, 03:30, א"מ, **ישיבות הקבינט**, קבינט 27A; החלטות ישיבת הממשלה, 24 באוקטובר 1973, 21:30, א"מ, **ישיבות הממשלה**, ממשלה 22.

כשכל אחת מהן נאחזת בעקשנות בעמדתה ואינה מוכנה לוותר. הלחץ על ישראל הלך וגבר; "בכל חמש דקות יש חמישה טלפונים מהבית הלבן ונפתלי [קיסינג'ר] צועק שהוא מאבד את הקרדביליטי שלו בעיני הנשיא, הפנטגון וה־CIA", סיפרה גולדה מאיר למשתתפי אחת ההתייעצויות.[51]

ברז'נייב שלח שוב איגרת כתובה בלשון חריפה לניקסון ודרש לדעת אילו צעדים מתכוונים האמריקאים לנקוט כדי לשים קץ לתוקפנות הישראלית המתגרה בחזית הדרום.[52] הנשיא ניקסון החליט להטיל את מלוא כובד משקלו כדי להפסיק את הפעילות הצבאית הישראלית. ראש הסגל בבית הלבן, אלכסנדר הייג, איים באוזני דיניץ בשמו של ניקסון שאם ישראל לא תפסיק את פעילותה המלחמתית, ישקול הנשיא לנתק עצמו ממנה - dissociating himself from Israel because the thing is of very serious nature. בתגובה להסבריו של דיניץ שוחח הייג עם ניקסון, ומסר שהנשיא שמח לשמוע כי ישראל אינה יוזמת וכי הקרבות הולכים ופוחתים; אך שב ואיים שאם יתברר שלא כך המצב, ינקוט הנשיא צעדים מרחיקי לכת כפי שמסר בתחילת השיחה.[53]

גולדה מאיר נחרדה ממשבר האמון הקשה שהולך ומתפתח בין שתי המדינות. היא הבינה היטב כי ישראל אינה יכולה לעמוד במשבר כזה נוכח סכנה שהממשל יפסיק את משלוחי הנשק ואת תמיכתו המדינית בישראל, והחליטה לפעול ליישור ההדורים מבלי לוותר על אינטרסים חיוניים.

בישיבת הממשלה בליל 24 באוקטובר התקבלו כמה החלטות, ובמרכזן לאפשר את יציאת הארמייה השלישית ללא נשק אל מעבר לשטח המוחזק בידי צה"ל, וכי כוחות צה"ל לא ייסוגו מן העמדות הנוכחיות. אט־אט נראה היה שהמשבר עם האמריקאים הולך ונרגע. בשעה 19:15 (לפי שעון ישראל) הודיע דיניץ לראש הממשלה מאיר בטלפון, ש"הרוחות נרגעו". בשעות הערב התברר שגם סוריה מקבלת את הפסקת האש.

51 חילופי מברקים עם השגריר דיניץ, 24-23 באוקטובר 1973, א"מ, **מברקים**; א"מ, **יומן הלשכה**, 24 באוקטובר 1973, 15:40/8; התייעצות מדינית־ביטחונית, 24 באוקטובר 1973, 16:00, א"מ, **ישיבות הקבינט**, קבינט 27B.

52 Brezhnev to Nixon, 24 October 1973, transferred by Dobrynin to Kissinger, GWU, NSA, Doc.65.

53 דיניץ אל גזית, לו/267, 24 באוקטובר 1973, דיווח על שיחתו עם גנרל הייג בשמו של הנשיא ניקסון, א"מ, **מברקים**; ראו גם: שיחות טלפון קיסינג'ר-דיניץ, FRUS, 1969-1976, vol. XXVI, doc. 263, 256 -254

אולם בעוד הניסיון להרגיע את הרוחות בין ישראל לאמריקאים בעיצומו, חלה התפתחות שטרפה במידה רבה את הקלפים. הרוסים החליטו שלא לחסוך במאמצים לשים קץ למהלכי צה"ל, והפעם באופן סופי. במכתב ששלח מנהיג ברית המועצות ברז'נייב לנשיא ניקסון בליל 24 באוקטובר (בוקר 25 בחודש לפי שעון ישראל) הוא טען שישראל שבה ומתעלמת מהחלטת מועצת הביטחון וממשיכה לכבוש שטחים. ברז'נייב חזר על הצעה שכבר נשמעה קודם לכן, להציב כוחות משותפים, סובייטיים־אמריקאיים, כדי לכפות את ביצוע החלטות מועצת הביטחון. הוא אמר שאם לא כן, תשקול ברית המועצות פעולה צבאית חד־צדדית כדי להביא ליישום ההחלטה.[54] בצעד חסר תקדים ובלתי מקובל ביחסים בין־לאומיים, אולם כזה ששירת את האינטרסים שלהם, מסרו האמריקאים את תוכנו של המכתב לדיניץ, והוא העביר אותו במלואו לראש הממשלה.[55] בהתייעצות של בכירי הממשל האמריקאי הובעה הערכה שייתכן כי האיום הסובייטי רציני. הוחלט להשיב לברז'נייב תגובה קשוחה וחריפה ולנקוט כמה צעדי כוננות בצבא האמריקאי.[56] הסובייטים נקטו צעדים שנראו כהכנה להתערבות צבאית למען מצרים; האמריקאים בתגובה הגבירו את הכוננות הכללית, כולל זו הגרעינית, של צבאם.

25 באוקטובר – בצל איום לשלום העולם

"פסיכוזה שדמתה לפסיכוזה שהייתה בימי משבר קובה ובימי המשברים הגדולים ביותר", כך תיאר למחרת היום, 26 באוקטובר, שר החוץ אבא אבן בישיבת הממשלה את הידיעות שהופיעו בעיתונות האמריקאית סביב המשבר הבין־לאומי. לטענתו, המשבר אמיתי והסובייטים עשו הכנות של ממש להתערבות צבאית. יחסם של האמריקאים לאיום הסובייטי היה אמנם ספקני, אבל קיסינג'ר ציין באוזני דיניץ, "שגם לפני הפלישה לצ'כוסלובקיה היו כמה איומי סרק מצד הרוסים לפני שביצעו את הפלישה". הרקע למשבר היה, כמובן, שאלת גורלה של הארמייה השלישית. ישראל הייתה נחושה באותו שלב למנוע ממנה אספקה חיונית. ואמנם, בשעה 09:10 של 25 באוקטובר דיווח דיניץ לגולדה מאיר

54 FRUS, 1969-1976, vol. XXVI, doc.267.

55 דיניץ אל ראש הממשלה, לו/276, 24 באוקטובר 1973, א"מ, **מברקים**.

56 NSC/JCS Meeting, Wednesday/Thursday, 24/25 October 1973, FRUS, 1969-1976, vol. XXVI, doc.267.

שהאמריקאים "מתחילים להזיז כוחות, מזיזים אניות מלחמה ומטוסים, שמים דיביזיות של צנחנים במצב הכן" וצעדים נוספים, והוסיף: "בתוך מספר שעות הרוסים ידעו זאת מהאזנה".[57]

המצב העולמי החמור שנוצר הביא להגברת הלחץ האמריקאי על ישראל. עתה כבר לא דיבר קיסינג'ר על נסיגה סמלית, אלא על חזרה מלאה לקווי 22 באוקטובר. כמו כן העלה מזכיר המדינה לראשונה את שאלת האספקה לארמייה השלישית, ושאל אם ישראל תוכל למצוא פתרון שיאפשר העברת אספקה לא צבאית לארמייה באמצעות האו"ם. הובהר לה שארצות הברית לא תסכים בשום אופן להשמדת הארמייה השלישית ולא תצא לעימות עולמי בגלל שאלת האספקה לכוחות הלכודים. האמריקאים אף איימו שאם לא תתיר ישראל משלוח אספקה לארמייה הנצורה, ידאגו הם לאספקה מוטסת ללא הסכמתה. על פי עדות קיסינג'ר, תמכה בכך כל צמרת השלטון האמריקאי מלבדו.[58]

בניסיון להתגבר על המשבר הציעה ישראל רעיון שהעלה ישראל גלילי לראשונה מפיו של חיים בר־לב ונתמך על ידי דיין - להציג למצרים שתי אפשריות:

1. חילופי שטחים עם המצרים; הכוחות הישראליים יחזרו למזרח התעלה והמצרים למערבה, וייקבע שטח מפורז ביניהם בפיקוח בין־לאומי.[59]
2. מתן אפשרות ליחידות הארמייה השלישית לחבור ללא נשק לכוחות המצריים במערב התעלה.[60]

בתחילת ישיבת הממשלה בבוקר 25 באוקטובר דיווחה ראש הממשלה על השדר מברז'נייב לניקסון, על הסכנה הטמונה בו לשלום העולם ועל הדרישה מישראל להחליט בעניין הנסיגה. היא מסרה על הצעתה של ישראל לחילופי שטחים עם אזור מפורז, שהגיש דיניץ לקיסינג'ר כתגובת ישראל לאיום, ואמרה: "אנחנו מדברים על אזור מפורז, נניח עשרה

57 דיניץ אל גזית, לו/301, 26 באוקטובר 1973, א"מ, **מברקים**.

58 דיווח על שיחת שר החוץ אלון עם קיסינג'ר, 1 באוגוסט 1974, שם, חצ-6858/3. בשיחה זו סיפר מזכיר המדינה על מהלכים מסוימים של ארצות הברית בשלהי מלחמת יום הכיפורים.

59 את ההצעה העלה דיניץ בפני קיסינג'ר בשיחת טלפון ב־ 24 באוקטובר 1973.
FRUS, 1969-1976, vol. XXVI, doc. 270

60 ישיבת הממשלה 25 באוקטובר 1973, א"מ, **ישיבות הממשלה**, ממשלה 24.

קילומטרים מכל צד, כלומר עשרים קילומטרים בין הצבאות, והתעלה באמצע. ואם ירצו - יפתחו את התעלה, לנו לא אכפת". בדברים אלו נמצא הגרעין לתהליך שהביא בסופו של דבר להסכם הפרדת הכוחות בין ישראל למצרים בינואר 1974. תחילה דחה קיסינג'ר את ההצעה, כי לדעתו לא תהיה מקובלת על הרוסים והמצרים, אך מאוחר יותר הסכים, למרות ספקותיו, לדון בכך במועצה לביטחון לאומי האמריקאית שבראשה עמד.[61]

את עיקר הדיון בממשלה תפסו האיום הסובייטי וסכנת העימות העולמי. גולדה מאיר וממשלתה ניצבו בפני דילמה קשה, ובישיבה שררה אווירה של מבוכה ותחושה של כמעט חוסר מוצא. שר הביטחון, הרמטכ"ל ושרים נוספים התנגדו לנסיגה לקווי 22 באוקטובר בטענה שזו תביא לפגיעה מורלית קשה בחיילים ששילמו מחיר כה יקר כדי להגיע לעמדות שבהן נמצא צה"ל עתה, ותעמיד את ישראל במצב לא נוח בעליל לקראת המשך לחימה אפשרי. הרמטכ"ל אמר על האפשרות של נסיגה לקווי 22 באוקטובר והסרת הכיתור מעל הארמייה השלישית: "זה גובל בקטסטרופה שאנחנו לא נוכל לעמוד בה". לדבריו, צעד כזה ייצור מצב שבו ראש הגשר הישראלי הצר ימצא את עצמו מאוים משני צדיו על ידי שתי ארמיות מצריות, שיזכו לתגבור וישובו ליכולת לחימה מלאה. לא היה מדובר רק בעניינים צבאיים ואסטרטגיים; לשרים היה ברור שהסכמה ישראלית לצעד כזה תגרור ביקורת ציבורית חריפה ותפגע קשות ביוקרתה של הממשלה, שקולות הביקורת על תפקודה לפני המלחמה ובראשיתה ממילא הלכו וגברו בציבור.

בתשובה לדבריו של שר התיירות משה קול, שייתכן כי האיום בהתערבות סובייטית אינו אלא "בלוף", אמרה ראש הממשלה: "אני צריכה לומר לו [לניקסון] שיסתכן מול ברית המועצות או לא. אני לא יכולה להגיד [...] שזה אולי בלוף. זו הדילמה". במהלך ישיבת הממשלה ניהלה מאיר שיחת טלפון עם השגריר דיניץ, ובה נמסר לה נוסח התשובה האמריקאית התקיפה לאיגרתו של ברז'נייב, ועל תנועות הצבא האמריקאי שמוכיחות עמידה נחושה לצד ישראל מול האיום הסובייטי. הדבר הביא לשיפור ניכר באווירה ששררה בישיבה.[62] בנוסף מסר דיניץ לראש הממשלה כי קיסינג'ר ביקש ממנו הערכה "כמה זמן דרוש לישראל כדי להרוס (to destroy) את

61 שיחת טלפון דיניץ-ראש הממשלה, א"מ, **יומן הלשכה**, 25 באוקטובר 1973, 05:40; FRUS, 1969-1976, vol. XXVI, doc. 270

62 ישיבת הממשלה 25 באוקטובר 1973, 06:00 א"מ, **ישיבות הממשלה**, ממשלה 23; תשובת ניקסון לברז'נייב, ראו: FRUS, 1969-1976, vol. XXVI, doc. 274.

הארמייה השלישית אם הרוסים יתערבו". הוא העריך שהרוסים יגיעו בתוך שלושה-ארבעה ימים מקהיר לשדה הקרב, והציע לישראל לתקוף ביום השני להגעתם ולהשמיד את הארמייה השלישית.[63] העמדה הנחושה שהפגין הממשל האמריקאי ותשובתו הפייסנית של ברז'נייב למכתבו של ניקסון שמו, למעשה, קץ למשבר העולמי.

ב־25 באוקטובר קיבלה מועצת הביטחון החלטה נוספת, שמספרה 340, ולבד מהסעיפים שנכללו בהחלטה הקודמת, נכללה בה החלטה על הקמת כוח חירום של האו"ם שיפקח על יישומה, אך לא ישרתו בו כוחות אמריקאיים וסובייטיים ולא כוחות מצבאותיהן של החברות הקבועות במועצת הביטחון. החלטה 340, שקיבלה את תמיכת ארצות הברית, נתפסת בהיסטוריוגרפיה כסיומה הרשמי של מלחמת יום הכיפורים.

יום 25 באוקטובר הסתיים בדיון בלשכת ראש הממשלה בסוגיה האם לאפשר העברת תרופות לכוח המצרי המכותר. הרמטכ"ל ושר הביטחון המליצו לא לעשות זאת עד שלא תתקבל רשימת השבויים הישראלים ועד שלא יתאפשר לצלב האדום לבקרם. אולם ראש הממשלה - מותשת ועייפה מהמאבקים הבלתי פוסקים - החליטה בניגוד לדעתם ואמרה: "אני לא יכולה לעמוד מול העולם שאנו לא מאשרים העברת תרופות. [...] לא נוכל לעמוד בזה אפילו נגד הקהל שלנו".[64]

26-31 באוקטובר – על סף תהום ביחסים עם האמריקאים

סיום המלחמה לא הביא לסיום למאבק המדיני סביב קווי הפסקת האש, אלא להיפך - להחרפתו. בימים 26-31 באוקטובר 1973 התמודדה ממשלת ישראל עם כמה סוגיות כבדות משקל:

1. הלחץ הגובר עליה למלא אחר החלטת מועצת הביטחון ולסגת לקווי 22 באוקטובר;
2. גורלה של הארמייה השלישית והלחץ האמריקאי להתיר אספקה של מזון וציוד לא־צבאי ולמנוע את הרעבתה;
3. חשש מהתחדשות המלחמה וניסיונות למנוע זאת;
4. חשש המתפתחות מלחמת התשה בקווים הארוכים, שתחייב המשך גיוס מסיבי של מילואים;

63 דיניץ אל גזית, לו/283, 25 באוקטובר 1973, א"מ, **מברקים**.

64 א"מ, **יומן הלשכה**, 25 באוקטובר 1973, 23:40.

5. הביקורת הציבורית הגוברת מבית על מחדלי המלחמה, ולצידה ביקורת על הוויתורים שעשתה הממשלה בעניין הארמייה השלישית, בשעה שהמצרים עורמים קשיים על חילופי השבויים ועל העברת מידע על גורל הנעדרים.[65]

הבוקר הראשון שלאחר תום הקרבות, או לפחות סיומם הרשמי לפי החלטת 340 של מועצת הביטחון, מצא את הנוכחים בלשכת ראש הממשלה תוהים כיצד יתפתחו הדברים, ומה עומד בפני ישראל בשאלת גורלה של הארמייה השלישית; האם - כפי שקבע אבא אבן בלשכה בשעות הבוקר - "אווירת המשבר החמור תגדל בימים הקרובים".

בימים שלאחר תום הקרבות הלכו והחריפו המסרים ששלח סאדאת אל האמריקאים בדבר הארמייה השלישית. במברק מוושינגטון מסר השגריר דיניץ שקיסינג'ר קיבל "איגרת היסטרית מסאדאת", ובה טענות על כך שהארמייה במצב קשה וכי ישראל דורשת ממנה להיכנע. סאדאת איים שינקוט "פעולה חד צדדית", וקיסינג'ר שאל את דיניץ "מה אנחנו יכולים להציע כדבר הומניטרי לאספקה לא צבאית לכוח הנצור", דיווח השגריר.

מה שעבור סאדאת היה אסון - למנהיגי ישראל הוא היה אות שהמלחמה מסתיימת במצב שאליו שאפו מיומה הראשון, לקראת התהליך המדיני; מצב שבו ישראל חזקה ומנצחת, מאיימת על קהיר ואוחזת בגרונה של מצרים בכל הקשור לגורלו של חלק משמעותי מצבאה. במשך כל המלחמה כיוונה הנהגת ישראל את מהלכיה אל הרגע הזה, שבו יתחיל התהליך המדיני. היא ראתה במצב שהשתרר ערובה לכך שלא תיאלץ לעשות ויתורים שלהם לא הייתה מוכנה, ובראשם הדרישה לחזור לקווי 4 ביוני 1967. הממשלה הייתה נחושה לשמור בכל מחיר על כיתור הארמייה השלישית, והקבינט אף אישר לצה"ל להפעיל ארטילריה וחיל אוויר כדי למנוע ניסיונות של כוחות הארמייה לשבור את הכיתור באמצעות מסוקים או על ידי הקמת גשרים על התעלה והשתלטות על שטחים ממערב לה. עם זאת, דחתה הממשלה הצעה להשתלט על העיר סואץ,[66] שניסיון קודם לכבוש אותה הסתיים בכישלון ובעשרות חיילים הרוגים.

65 לתיאור נרחב של הימים האלו, ראו: צורף ובוימפלד, **יבוא יום**, עמ' 322-352.

66 א"מ, **ישיבות הממשלה**, ממשלה 24.

מדיניות ישראלית זו עמדה, כאמור, בניגוד לעמדתה של ההנהגה האמריקאית וקיסינג'ר במרכזה. הוא שב ודרש אפוא מישראל לסגת לקווי 22 באוקטובר ולאפשר בינתיים אספקה לא־צבאית לארמייה הנצורה. הוא נקט שיטות שונות כדי לשכנע את ישראל ואף הניח פיתויים לפתחה. קיסינג'ר הציג מסמך שקיבל מהבריטים ובו מברק ששלח סאדאת לשר החוץ הסובייטי אנדרי גרומיקו, על פיו אם תיסוג ישראל לקווי 22 באוקטובר תסיר מצרים את המצור על מְצרי באב אל־מנדב ותבצע חילופי שבויים.[67] ישראל דחתה את ההצעה באופן נחרץ. "אנחנו לא נפתח את הדרך, ויהיו התוצאות אשר תהיינה", ענה לו דיניץ בהנחיית ההנהגה בישראל.[68]

כל אותו הזמן נמשך הלחץ של ברית המועצות. ברז'נייב שלח לניקסון איגרת נוספת ב־26 באוקטובר, שבה הבהיר כי הסובייטים לא יאפשרו את השמדת הארמייה השלישית, ושב ואיים בהתערבות צבאית אם תמשיך ישראל בסירובה למלא את החלטת מועצת הביטחון לסגת לקווי 22 בחודש ולא תאפשר אספקה לא־צבאית לארמייה הנצורה.[69] ישראל הציעה פתרונות חלופיים, ובכלל זה אספקה רפואית בלבד לארמייה, פינוי פצועים ואף נכונות להתיר את יציאתם של חיילי הארמייה ללא פגע עם נשקם האישי ורכביהם הקלים בלבד. אלא שקיסינג'ר דחה את ההצעות האלה, והטון בין הצדדים הלך והחריף. בשיחה מתוחה בין קיסינג'ר לדיניץ - שאת הנוסח המלא שלה שלח השגריר ללשכת ראש הממשלה "כדי שתתרשמו גם מן האווירה" - ובלשון שלא נעדרה אף ביטויים על גבול הגידופים, דחק מזכיר המדינה בישראל להסכים לאלתר להעברת מים ומזון לארמייה, כי המצב מתקרב לנקודת רתיחה. בנוסף הוא שאל: "מה אכפת לכם אם הארמייה השלישית תצא עם הטנקים הארורים שלהם (God damn tanks), ממילא יספקו להם הרוסים טנקים חדשים". ישראל, המשיך קיסינג'ר, גוררת את המעצמות לעימות עולמי, ויש גבול לסבלנותו של הנשיא ניקסון.[70] ב־26 באוקטובר העלה קיסינג'ר הצעה לשיחות בין נציגי צבאות מצרים וישראל כדי לדון במכלול הבעיות שהתגלו לאחר

67 דיניץ אל גזית לו/303, 26 באוקטובר 1973, א"מ, **מברקים**.

68 Transcript of Telephone Conversation Between Secretary of State Kissinger and the Israeli Ambassador (Dinitz), 26.10.1973 FRUS, 1969-1976, vol. XXVI, doc. 281, 284.

69 Hotline Message from Brezhnev to Nixon, 26 October 1973, GWU, NSA, Doc. 83.

70 דיווח לראש הממשלה מוושינגטון, א"מ, **יומן הלשכה**, 26 באוקטובר 1973, 22:40; דיניץ אל גזית לו/308, לו/310, 26 באוקטובר 1973, א"מ, **מברקים**.

הפסקת האש. ראש הממשלה אמרה בתגובה, שישראל מוכנה להיפגש עם המצרים "בכל זמן ובכל מקום", כדי לחפש פתרון שישמור על כבודם של המצרים ולא תהיה בו "לא כניעה, לא השפלה".[71]

ברקע העניינים המדיניים והצבאיים נדרשה ראש הממשלה לטפל גם בספיחים מדאיגים מבחינתה, ובהם "מלחמת הגנרלים" בחזית הדרום והיחסים בין שר הביטחון לצמרת הצבא. בימי המלחמה הלך וגבר המתח בין שר הביטחון דיין לרמטכ"ל אלעזר ולצמרת הצבא, שמקורה כנראה בעמדה רבת הכוח שרכש הרמטכ"ל אצל ראש הממשלה לאחר המשבר של 7 באוקטובר. באותו יום דומה היה שישראל מצויה בסכנה קיומית, הנהגת ישראל נקלעה למשבר שבמהלכו השמיע שר הביטחון ביטויים שמהם עלתה רוח של תבוסתנות וייאוש, אשר גרמו לראש הממשלה להסתמך יותר מנקודת זמן זו ואילך על דעתו של הרמטכ"ל.[72] ב־25 באוקטובר הביא המזכיר הצבאי ליאור בפני גולדה מאיר טענות של בר־לב על כך שדיין מסתובב בשטח ומחלק פקודות למפקדים מקומיים, ומשבש בכך את התיאום בין הכוחות. מאוחר יותר באותו יום מסר ליאור למאיר מפי דיין, שהרמטכ"ל אישר הפצצות של חיל האוויר בהיקפים גדולים במידה רבה מאלה שאישר לו שר הביטחון, כדי למנוע את הניסיונות החוזרים ונשנים של כוחות הארמייה השלישית לשבור את הכיתור. "פעם ראשונה שצעקתי על דדו [אלעזר]", מסר דיין והציע שראש הממשלה תקרא את הרמטכ"ל לסדר.[73] בסוף אותו יום נערכה מעין שיחת בירור בין ראש הממשלה לרמטכ"ל. אלעזר טען שכל הפעולות של חיל האוויר נעשו באישור שר הביטחון, ולפיכך "אני עומד נקי לגמרי".[74]

אולם אלה היו רק רעשי רקע, והעניין העיקרי על סדר היום היה הקרע ההולך ומעמיק בין גולדה מאיר לקיסינג'ר. התבטאויותיה של ראש הממשלה כבר הביעו נימה של טינה אישית ואובדן אמון כלפי מזכיר המדינה. "צנוע הוא איננו, הוא מניח שהשכל שלו יספיק לפתור הכול", אמרה. כדרכה, חשה גולדה מאיר שהעולם מפלה את ישראל לרעה ואינו

---

71 דיניץ אל גזית לו/305, 26 באוקטובר 1973, א"מ, **מברקים**; ראו גם:
Transcript of Telephone Conversation Between Secretary of State Kissinger and the Israeli Ambassador (Dinitz), FRUS, 1969-1976, vol. XXVI, doc. 287

72 ראו: צורף ובוימפלד, **יבוא יום**, עמ' 191-200.

73 א"מ, **יומן הלשכה**, 26 באוקטובר 1973.

74 שם.

רוצה לראות בהצלחתה, וכדרכו הוא בא בדרישות בלתי צודקות אליה בלבד ולא אל הערבים.[75]

אולם בדיונים ובהתייעצויות התכופות שנערכו בלשכת ראש הממשלה חדרה אט־אט ההכרה שלא תהיה לישראל ברירה אלא להיענות לדרישה לאפשר אספקת ציוד הומניטרי ואספקה חיונית לא־צבאית לארמייה השלישית. ראש המוסד, צבי זמיר, אמר באחד מן הדיונים בלשכת ראש הממשלה: "הם (העולם) לא יכולים לשאת את הרעיון שאנו מחסלים 20,000 חייל", והוסיף שצריך להציע הצעות ברוח ההבנה הזאת.[76]

ביקור ראש הממשלה גולדה מאיר, שר הביטחון משה דיין והשר ישראל גלילי בגזרה הדרומית בסיני.
29 באוקטובר 1973 (צלם: יהודה ציון; באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית).

75 שיחת טלפון בין דיניץ לגולדה מאיר, 27 באוקטובר 1973, 00:45, א"מ, **יומן הלשכה**; תיק שיחות דיניץ, א"מ, א-7792/3.

76 התייעצות בלשכת ראש הממשלה, 27 באוקטובר 1973, 00:15, א"מ, **יומן הלשכה**.

ב־27 באוקטובר בבוקר הציבו האמריקאים אולטימטום לישראל, להשיב עד השעה 14:00 בחיוב לדרישה להתיר מעבר אספקה לא־צבאית אל הארמייה השלישית; ולא - תצטרף ארצות הברית למאמצים בין־לאומיים ביוזמת הסובייטים להעביר אספקה לארמייה הנצורה, ללא הסכמת ישראל.[77] על הנהגת ישראל נחה התחושה שהישגי המלחמה אשר גבו מחיר כה יקר עומדים לרדת לטמיון, משום שלישראל אין ברירה אלא להיענות לדרישה האמריקאית. ההערכה הייתה שבעקבותיה תבוא דרישה לחזור לקווי 22 באוקטובר. בייחוד ניכר הדבר בדברי גולדה מאיר, שחששה מהגרוע מכול - נסיגה שבעקבותיה לחץ מדיני לנסיגות נוספות. "במצב עניינים זה יכול להיות שהאמריקנים רוצים שבעוד שלושה חודשים נימצא בגבולות 1967", אמרה בתסכול רב בישיבת הקבינט באותו יום.[78]

אולם ראש הממשלה לא הייתה מוכנה לוותר. למשתתפי הדיון בקבינט היה ברור שעומדים בפניהם שני "מוקשים" עיקריים - שאלת האספקה לארמייה השלישית והתביעה לנסיגה לקווי 22 באוקטובר. משניים אלה, השני היה בבחינת ייהרג ובל יעבור, וכדי לנסות ולהקל בנושא זה הביעו משתתפי הדיון נכונות להסכים להעברה מוגבלת של מים, מזון וציוד רפואי לארמייה השלישית לתקופה הקרובה; לפי הצעת הרמטכ"ל, ל־48 שעות. עם זאת, פסלו משתתפי ההתייעצות את הצעת סאדאת לנסיגה לקווי 22 באוקטובר תמורת חילופי שבויים, וחזרו על תביעת ישראל לחילופי שבויים מיידיים ללא תנאים. סוכם שהעמדה הזו תוצג לממשלה.[79]

ב־27 באוקטובר בשעה 10:00 התכנסה הממשלה כדי לדון בהתפתחויות הצבאיות והמדיניות. בתחילת הישיבה דיווחה ראש הממשלה על האולטימטום שהעמיד קיסינג'ר בפני ישראל. האווירה בחדר הישיבות הייתה כבדה. מרבית השרים, אם לא כולם, ביטאו נימה שלפיה אין לישראל אפשרות אלא להיענות לדרישות האמריקאיות; אולם ראש הממשלה גולדה מאיר סברה אחרת. בצר לה היא פנתה אל הנשק ששימש אותה לא פעם בפעילותה הציבורית - פנייה אל הרגש. היא קראה באוזני השרים את השדר שהכתיבה לדיניץ ואשר הועבר לקיסינג'ר בשעות

77 Transcript of Telephone Conversation Between Secretary of State Kissinger and the Israeli Ambassador (Dinitz), 26.10.1973, FRUS, 1969-1976, vol. XXVI, doc. 289.

78 התייעצות בלשכת ראש הממשלה, 27 באוקטובר 1973, א"מ, **ישיבות הקבינט**, קבינט 29.

79 שם.

הבוקר. השדר נוסח בשפה תקיפה וחריגה בחריפותה, ובו האשימה מאיר את האמריקאים שמדיניות המעצמות הגדולות נועדה לאפשר לַמצרים ליהנות מתוקפנותם ולהכריז על ניצחון. בין היתר נכתב בשדר: There is only one thing that nobody can prevent us from doing and that is to proclaim the truth of the situation that Israel is being punished not for its deeds but because of its size, and because it is on its own.[80]

בהמשכו ביקשה גולדה מאיר בציניות, שמזכיר המדינה יבהיר לשגריר דיניץ במדויק מה הם הצעדים שמעצמות־העל מתכוונות לכפות על ישראל.[81]

דומה שנוסחו של השדר הזה היה נקודת השפל במשבר הקשה שנוצר ביחסיהן של הנהגות שתי המדינות, ובעיקר בין ראש הממשלה לקיסינג'ר. גולדה מאיר לא התכוונה כמובן לוותר, אבל הניחה שיש גבול ליכולתם ולרצונם של קיסינג'ר וניקסון, שהיה מסובך באותם ימים בפרשת ווטרגייט, למתוח את החבל עם ישראל.

והיא צדקה; במהלך ישיבת הממשלה התקיימה שיחה עם השגריר דיניץ, ובה נאמר שהמצרים נענו להצעת הפשרה של ישראל שהגיש להם קיסינג'ר בדבר קיום פגישה בין נציגי צה"ל לבין נציגי הצבא המצרי, והתנו זאת בהסכמה ישראלית למעבר של שיירת אספקה אל הארמייה השלישית. הממשלה החליטה להיענות להצעתו של קיסינג'ר ולהתיר מעבר של שיירת אספקה אחת. בכך נסללה הדרך לקיום השיחות, והאווירה במגעים בין ישראל לאמריקאים השתפרה באחת.

בהתייעצות עם אהרון יריב, שנקבע כנציג הישראלי לשיחות עם המצרים, הוא הונחה להתמקד בנושא העברת האספקה לארמייה המכותרת ולהימנע מכניסה לדיון מהותי על נסיגה לקווי 22 באוקטובר, גם אם הנציג המצרי יעלה זאת. הוא גם הונחה להעלות את ההצעה הישראלית לחילופי שטחים, שכבר קיבלה את השם "הפרדת כוחות", לפי הצעת דיין. כמו כן הוחלט לדרוש חילופי שבויים ושיט חופשי במפרץ סואץ ובמְצרי באב אל־מנדב שנחסמו על ידי הצי המצרי בתחילת המלחמה. גולדה מאיר אמרה

80 "יש רק דבר אחד שאף אחד אינו יכול למנוע מאיתנו והוא להכריז על אמיתות המצב שישראל נענשת לא על מעשיה אלא על גודלה ומשום שהיא עומדת לבדה".

81 למכתב המקורי, ראו: דיניץ אל מזכיר המדינה, 27 באוקטובר 1973, תיק שיחות דיניץ, א"מ, א-7792/4, עמ' 95.

שהיא מסכימה עם גישה זו, **אך מבקשת ברוח הצעותיה הקודמות שלא להסתפק בכך וללכת על משא ומתן מדיני על הכול. צריך למצוא את הדרך להגיש הצעה "שפותרת לא דבר מהיום למחר, אלא את הבעיות עד שיהיה שלום – אנו מוכנים ללכת מיד גם לשלום"**, אמרה ראש הממשלה וחזרה על המסר המפתיע שנאמר כמה ימים קודם לכן.[82]

ב־28 באוקטובר בשעות הבוקר המוקדמות, בקילומטר ה־101 בכביש סואץ-קהיר, התקיימה הפגישה בין המשלחת הישראלית בראשות אלוף אהרון יריב לבין המשלחת המצרית בראשות גנרל עבד אל־ע'ני אל־גמסי. במהלכה הוחלט לאפשר לפי שעה מעבר שיירת אספקה אחת בת 100 משאיות לארמייה השלישית. יריב דחה את דרישתו של ראש המשלחת המצרית לדון בנסיגת ישראל לקווי 22 באוקטובר ובקביעת מנגנון להעברה קבועה של שיירות אספקה לארמייה השלישית.

באותו יום התחילה שיירת האספקה את דרכה אל כוחות הארמייה המכותרת, אך המעבר לווה בתקלות רבות. לאחר השיפור הקצר ביחסים, שבו האמריקאים והאשימו את ישראל בהערמת קשיים ובאי־עמידה בסיכומים.[83] בעוד חילוקי הדעות הולכים ומחריפים, החליט קבינט המלחמה להציע לאמריקאים שראש הממשלה תצא לביקור בארצות הברית ותסביר את העמדה הישראלית בניסיון למצוא פתרון משותף למצב. סוכם שהיא תציג בפני ניקסון וקיסינג'ר את תוכנית חילופי השטחים (הפרדה) ותעשה כמיטב יכולתה לקבל הבטחה שלא תהיה חזרה לקווי 22 באוקטובר.

תגובתו הראשונה של קיסינג'ר להצעה הישראלית הייתה שלילית. מזכיר המדינה לא ראה צורך בשלב זה בדיון בהצעות מדיניות, ורצה להבטיח את עניין הארמייה השלישית. הוא כעס וטען כי הצעותיה של ישראל נועדו לאפשר לה לחסל את הארמייה המכותרת. איש לא ייתן לכם לעשות זאת, אמר לדיניץ, ואם לא תאפשרו העברה של אספקה לא־צבאית לארמייה, יעשו זאת אחרים ובכללם האמריקאים, כהצעתו של הפנטגון. בסוף פגישתו עם דיניץ התרכך מזכיר המדינה בדבר ביקורה של ראש הממשלה, ואמר שישוחח על כך עם ניקסון.[84]

82 התייעצות צבאית־מדינית, א"מ, **ישיבות הקבינט**, קבינט 29.

83 התייעצות עם האלוף אהרון יריב, 28 באוקטובר 1973, א"מ, **ישיבות הקבינט**, קבינט 31.

84 דיניץ אל גזית, לו/335, 28 באוקטובר 1973, א"מ, **מברקים**.

באותו יום כבר איימה בעיית השבויים והנעדרים לעורר "מרד חברתי" בישראל, בלשונה של גולדה מאיר. הידיעה שהממשלה אישרה העברת אספקה לארמייה המכותרת בשעה שטרם התקבלה הסכמת המצרים להחזיר שבויים פצועים ולמסור מידע מלא על השבויים המוחזקים בידם ועל גורל הנעדרים, גררה גל של מחאות בעיקר מצד בני משפחותיהם. אל לשכתה של ראש הממשלה הגיעו פניות מבני משפחה, שחלקם תבעו להתכחש להפסקת האש ולמנוע מעבר של אספקה לארמייה הנצורה עד שייוודע גורל בניהם. חלק מהפניות פורסמו בתקשורת: "כראש ממשלה לא הסכמת להפסקת אש כשבנינו נמקים בשבי אויב אכזרי וחסר מצפון. ואיפה את עכשיו כאם בישראל?" כתבה לה קבוצת הורים. גם הרמטכ"ל דיבר בישיבת הממשלה על התחושות הקשות והתסיסה שלא הייתה כדוגמתה בצה"ל, "עד כדי הגדרה של אווירת מרד". ממשלת ישראל החליטה, והדבר הועבר לאמריקאים, כי ללא התקדמות בעניין השבויים והנעדרים לא תוכל להימשך האספקה ההומניטרית לארמייה השלישית.[85]

בכל אותם ימים הלכו והתעצמו הטענות בדבר "המחדל" שקדם לפרוץ המלחמה. בשעות הערב של 28 באוקטובר קיימה ראש הממשלה פגישה עם עורכי העיתונים. חלק ניכר מדבריה הקדישה לשאלות שנשאלה בדבר השיח הציבורי ההולך וסוער על המהלכים שקדמו למלחמה. היא שוב התחייבה לחקור ולהפיק את הלקחים בלי להסתיר דבר, אולם באופן קולקטיבי ללא עריפת ראשים, "הכוונה היא שהדיון הנוקב צריך להיות לא בשאלה את ראשו של מי צריך להוריד אלא מה העניין, ואם הוא טעון תיקון ואז צריך לתקנו", אמרה, ודבריה היו הקדמה לסערה הציבורית המתקדרת באופק.[86]

ב־29 באוקטובר בשעות הערב העביר דיניץ לגזית את הודעת קיסינג'ר, שהנשיא ניקסון ישמח להיפגש עם ראש הממשלה מאיר ביום חמישי, 31 באוקטובר. בפגישה יידונו כלל הנושאים והמחלוקות שמעיבים על יחסי שתי המדינות.[87] אולם היה זה המהלך החיובי היחיד בתוך מסכת של מחלוקות בין ישראל לאמריקאים, שנותרו לעת עתה בעינן.

---

85 ישיבת הממשלה, 28 באוקטובר 1973, א"מ, **ישיבות הממשלה**, ממשלה 26.

86 פגישה עם עורכי עיתונים, 28 באוקטובר 1973, א"מ, א-7017/1.

87 דיניץ אל גזית, 29 באוקטובר 1973, לו/342, א"מ, **מברקים**.

הרמטכ"ל דוד אלעזר ושר הביטחון משה דיין במוצב צה"ל, ליד תעלת סואץ, 29 באוקטובר 1973 (צלם: יהודה ציון; באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית).

למחרת, 30 באוקטובר, התחילו ראש הממשלה ועוזריה להכין את הביקור בוושינגטון. בניגוד לביקוריה הקודמים בבירת ארצות הברית שהכנתם ארכה שבועות וחודשים, הפעם היה על הצמרת המדינית בישראל להכין את הביקור החשוב ואת הדיונים הרי הגורל שייערכו במהלכו בתוך יום אחד. כל היום הוקדש אפוא לדיונים בעניין הזה. זה החל בדיון בלשכתה של מאיר בשעות הבוקר בהשתתפות דיין, אלון, גלילי, אבן, הרמטכ"ל וראש המוסד זמיר. לבקשת ראש הממשלה פתח ראש המוסד בסקירה על מידע שמסר אשרף מרואן על כוונות המצרים ומטרותיהם. הוא מסר שהמצרים אינם מודאגים יתר על המידה ממצב הארמייה השלישית וסומכים על הסובייטים שלא ייתנו להשמידה.[88] ראש הממשלה אמרה שתדגיש באוזני ניקסון וקיסינג'ר את הצעת ישראל ל"חילופי מגרשים". דיין הציע להודיע בכנסת על הפסקה בהעברת שיירת המזון, שרק חלקה הגיע עד לאותה עת

88 התייעצות עם קבוצת שרים והרמטכ"ל, 30 באוקטובר 1973, א"מ, **ישיבות הקבינט**, קבינט 33.

אל הארמייה השלישית, עד שיתקבל מידע על השבויים ותוסדר העברת הפצועים שביניהם לישראל. אולם הצעתו נתקלה בהתנגדותה הנחושה של ראש הממשלה. תהיה בכך משום שבירת כלים מול האמריקאים, אמרה, ואזי "לפי מיטב תחושותיי אין לי מה לנסוע לארצות הברית". בהמשך אף אמרה בכעס: 'אם כן, אז לא אסע לוושינגטון. לא אעשה את עצמי לאידיוט".[89] התחושה ששררה בדיונים הייתה שביקורה של ראש הממשלה בארצות הברית ילווה בדיונים קשים ואולי אף בעימותים עם ההנהגה האמריקאית ובייחוד עם קיסינג'ר. נראה היה שזוהי שעת האמת, שבה ייקבע האם ישראל תשיג את הפירות המדיניים להם קיוותה ואליהם חתרה מאז תחילת המלחמה.

הוחלט שמצד ישראל השיחות יתנהלו סביב שישה נושאים:

1. שאלת האספקה לארמייה השלישית;
2. פתרון בעיית השבויים והסרת הסגר במְצרי באב אל־מנדב תמורת אספקת קבע לארמייה השלישית;
3. תמיכת ארצות הברית בהישארות ישראל בקווים הנוכחיים לפי שעה, ללא נסיגה לקווי 22 באוקטובר 1973;
4. חילופי שטחים על פי הצעת ישראל;
5. בקשה לקבל הבהרות לגבי המידע שמסר ראש המוסד בהתייעצות לעיל, ועל פיו המצרים סבורים שארצות הברית התחייבה בפני הסובייטים על נסיגת ישראל לקווי 1967;
6. המשך אספקת נשק אמריקאי לישראל.[90]

ראש הממשלה אמרה שקבלת ההצעה של ישראל לחילופי שטחים תייצב את המצב ו"ייווצר מצב שבו אפשר יהיה להיכנס למו"מ על שלום", ושבה והדגישה זאת. דיין אמר שאי־הסכמה על חילופי שטחים (הפרדה) יביא בהכרח להתפוצצות השיחות ולחידוש הלחימה. יש לדבר על המשך המהלך המדיני, אמר, שילווה בהכרח בהרבה הסכמי ביניים. הובהר שבכל מקרה לא תסכים ישראל לכרוך את הדיונים על הסכם הפרדה במהלך מדיני שיחזיר אותה לקווי 4 ביוני 1967. "צריך להוציא מראש שזה יהיה

89 שם.

90 סיכום של גזית את ההתייעצות המדינית־ביטחונית, גזית אל דיניץ ול/66, 30 באוקטובר 1973, א"מ, **מברקים**.

חזרה ל־67. בפשטות, שתי המעצמות הגדולות יכולות להרוס את ישראל אך שיתוף פעולה מצדנו לזה לא יקבלו. אם גורלנו להיהרס, ניהרס, אך לא נשתף פעולה", אמרה מאיר לאלון וגלילי ביום צאתה לוושינגטון. משנמסר לראש הממשלה בדיון בלשכתה כי הצעת המצרים להפרדת כוחות כוללת נסיגה ישראלית לפתחי המעברים, אמרה: **"זאת יכולנו להשיג בלי מלחמה"**.[91]

ב־31 באוקטובר יצאה גולדה מאיר לוושינגטון והמשיכה במאבק הנחרץ נגד לחץ אדיר שהופעל עליה על ידי כל "התותחים הכבדים" בממשל, להסכים לנסיגה לקווי 22 באוקטובר. היא עמדה איתן מול הכוחות שהופעלו עליה, וצה"ל לא נסוג ולא הסיר את הכיתור מעל הארמייה השלישית עד להסכם הפרדת הכוחות שנחתם בינואר 1974.[92]

סיכום

הימים הראשונים המתוארים במאמר זה, 18-23 באוקטובר 1973, התאפיינו מבחינת הנהגת ישראל בגיבוי שניתן לצה"ל כדי להשלים את הישגיו הטריטוריאליים בדרום, ובשיאם הגעה עד לעיר סואץ והשלמת הכיתור של הארמייה השלישית המצרית, שניתק אותה ממקורות האספקה והותיר אותה פגיעה וללא הגנה של מערכת טילי הנ"מ. ראש הממשלה גולדה מאיר אף אישרה לצה"ל להתעלם מהחלטה 338 של מועצת הביטחון של האו"ם על הפסקת אש, שהתקבלה ב־22 באוקטובר בהסכמת ישראל, ולהמשיך בהתקדמות בטענה שהקרבות נמשכים משום שהמצרים מפירים את הפסקת האש.

הימים הללו היו מעין הקדמה לעיקר המתואר במאמר – הימים 24-31 באוקטובר והמאבק של גולדה מאיר ושריה מול הלחץ שהופעל על ישראל, ובעיקר המאבק מול הממשל האמריקאי למלא אחר החלטה נוספת של מועצת הביטחון, החלטה 339, ולהסיג את כוחות צה"ל לקווים שבהם שהו בעת שהתקבלה החלטה 338, ובכך להסיר את הכיתור על הארמייה המצרית. ממשלת ישראל לא הייתה מוכנה לכך בשום פנים ואופן. כיתור הארמייה השלישית נתפס בעיני ראש הממשלה הישג שאין לוותר עליו,

91 א"מ, **יומן הלשכה**, 31 באוקטובר 1973. גולדה מאיר התכוונה בדבריה להצעת ישראל להסכם ביניים בתעלת סואץ בתקופה שקדמה למלחמה.

92 להרחבה ראו: צורף ובוימפלד, **יבוא יום**, עמ' 349-352.

משום שהוא יוכיח את כוחה של ישראל בעיני העולם ויעניק לה עמדת כוח ויתרון על פני המצרים במשא ומתן המדיני הצפוי. הגורם שהשפיע יותר מכול על התנהלות ההנהגה הישראלית בימים האלו הייתה אפוא מערכת ניהול הסיכונים מול הממשל האמריקאי תוך כדי הבאה בחשבון את מידת יכולתה למתוח את החבל.

ניהול הסיכונים נדרש משום שהימים האלה מציגים דינמיקה של הידרדרות ביחסים בין ישראל וארצות הברית, שנהנו קודם לכן ממערכת של שיתוף פעולה הדוק במשך רוב ימי מלחמת יום הכיפורים. ברקע ההידרדרות והגברת המתח בין המדינות, ובמידה רבה בין גולדה מאיר שניהלה את המדיניות של ישראל להנרי קיסינג'ר שניהל את המדיניות של ארצות הברית בשמו של הנשיא ניקסון, עמד ניגוד אינטרסים שהלך והחריף בין שתי המדינות.

מזכיר המדינה הגיע למסקנה שהכנעת הארמייה השלישית תפגע באיזון שביקש ליצור בתחושות הצדדים הלוחמים לגבי הישגיהם במלחמה, איזון שראה כחיוני להצלחת המשא ומתן המדיני שתכנן ונועד למנוע בכל מחיר את חידוש המלחמה. בנוסף חששו האמריקאים שגורל הארמייה המכותרת עלול לגרור אותם לעימות בין־מעצמתי, אם ייכנסו הסובייטים לפעולה לעזרת המצרים באופן חד־צדדי. בכך יועמד שלום העולם בסכנה והדבר יביא לקריסת הדטאנט - מדיניות ההפשרה שעמדה במוקד מדיניות החוץ של קיסינג'ר מול הסובייטים. הם גם ראו בפניית המצרים אליהם, למנוע את הכנעתה של הארמייה השלישית, אות וסימן לאפשרות שחיכו לה שנים - להחליש את המעורבות הסובייטית במצרים ולמשוך את סאדאת וארצו, ואולי מדינות ערביות נוספות, אל מתחת להשפעה האמריקאית. במשך שנים כיוון קיסינג'ר לרגע הזה, והוא היה נחוש שלא לתת להזדמנות הזו לחמוק מידיו, גם אם ישראל תשלם את המחיר.

הלחץ הבין־לאומי, ובעיקר האמריקאי, על ישראל הלך וגבר ועמו ההידרדרות ביחסים בין קיסינג'ר לגולדה מאיר. גם החלטה 340 של מועצת הביטחון ב־25 באוקטובר, ששמה סוף למלחמה באופן רשמי, לא מיתנה את המפולת; ההיפך הוא הנכון. בימים הבאים איים הנשיא ניקסון לנתק את ארצות הברית מישראל, וקיסינג'ר דרש ממנה לסגת; ועד שתתבצע הנסיגה, להעביר אספקה לא־צבאית לארמייה המכותרת כדי למנוע את הרעבתה וכניעתה. ב־27 באוקטובר אף הציבו האמריקאים אולטימטום לישראל, כדי שתודיע עד לשעות הצהריים על נכונותה להעביר אספקה

לארמייה; ולא - תצטרף ארצות הברית ליוזמה בין־לאומית להעביר את האספקה ללא הסכמת ישראל.

גולדה מאיר חששה מאוד מהידרדרות הקשרים עם האמריקאים, ופעלה כדי לרכך את המתח ואת הדרישה לנסיגה, וכמו כן למנוע את חידוש הלחימה שריחף באוויר. בפני ישראל עמדו שתי "סכנות" - הדרישה לסגת לקווי 22 באוקטובר, והדרישה להסכים להעברת אספקה לא־צבאית לארמייה הנצורה. הממשלה החליטה ב־27 באוקטובר לאשר שיירת אספקה חד־פעמית לארמייה, כדי לרכך את הלחץ לנסיגה. באותו יום גם הושגה הסכמה לקיום שיחות בין נציגי צבאות מצרים וישראל על כל הבעיות שהתעוררו לאחר הפסקת האש. בנוסף הציעה ישראל לקיסינג'ר לפתור את שלל הבעיות באמצעות הסכם "הפרדת כוחות", שיבסס את הפסקת האש ויביא לחילופי שבויים ולמידע על הנעדרים בחזית המצרית, וגם יאפשר להתחיל בשחרור אנשי המילואים והחזרת המשק והחברה הישראלית לשגרה ככל שיתאפשר. אולם קיסינג'ר דחה בשלב זה כל הצעה ודרש את הסכמת ישראל לנסיגה.

הלחץ על גולדה מאיר להסכים לסגת לקווי 22 באוקטובר נמשך גם בנסיעתה לוושינגטון ב־31 באוקטובר. אולם היא עמדה מול הלחץ שהפעילו עליה כל "התותחים הכבדים" בממשל - הנשיא ריצ'רד ניקסון, מזכיר המדינה הנרי קיסינג'ר, שר ההגנה ג'יימס שלזינגר וראש הסי־אַיי־אֶי ויליאם קולבי. ישראל לא נסוגה ולא הסירה את הכיתור אלא בהסכם הפרדת הכוחות עם מצרים שנחתם בינואר 1974.

פרשת המאבק הישראלי הנחוש בסוף מלחמת יום הכיפורים, כדי לשמר את הישגי המלחמה בחזית הדרום מול לחץ בין־לאומי מסיבי, היא מהעניינים המוכרים פחות בתולדות המלחמה הזו. החלטתה של ראש הממשלה גולדה מאיר שלא לשתף פעולה עם הדרישה לנסיגה ישראלית לקווי 22 באוקטובר, ונכונותה לצאת למאבק ראש בראש עם המדינאי רב־העוצמה ביותר בעולם, הנרי קיסינג'ר, הייתה מפתח רב־חשיבות בקביעת המצב הנוח יחסית שבו הגיעה ישראל למשא ומתן על הסכמי ההפרדה בתום המלחמה.

הייתה זו הצלחה מדינית שלא נפלה בחשיבותה מההצלחה הצבאית. יתר על כן, ההצלחה הזו תרמה במידה רבה למתווה של הסכם ההפרדה שנחתם עם מצרים ב־18 בינואר 1974, ולשבירת הקרח בין ישראל למצרים

בחודשים שאחרי המלחמה. הסכם ההפרדה אף הכתיב את מתווה ההסדרים המדיניים שבאו לאחר מכן, מתווה מדורג של הסכמי ביניים עד להסכם השלום בין שתי המדינות.[93]

93 שם, "אחרית דבר", עמ' 370-378.

| תקציר

ביומה האחרון של מלחמת ששת הימים ניתקה ברית המועצות את יחסיה עם ישראל, וכמוה עשו מדינות קומוניסטיות נוספות. אולם זמן לא רב לאחר מכן הכירה בכך שמהלך זה פגע בה יותר משהועיל, מכיוון שצמצם את השפעתה על השגת פתרון לסכסוך הישראלי־ערבי, בעיקר בין ישראל למצרים, והעמיד אותה בנחיתות מול ארצות הברית שקיימה קשר עם ישראל ומצרים כאחת. בנוסף לכך, התרחקותה של מצרים מברית המועצות והתקרבותה לארצות הברית בניסיון לקדם הסדר מדיני הביאה את מנהיגי הקרמלין למסקנה שעליהם להידבר עם ישראל.

לפיכך התחילו הסובייטים לחפש אחר ערוצי קשר עם ישראל, עוד בימי שלטון נאצר, זמן קצר לאחר סיום מלחמת ההתשה. גם בישראל היה רצון לקיים קשר עם מעצמת־העל השנייה, כדי לסייע ליהודים החיים בה וכדי לבחון האם יוכלו הסובייטים למתן את תמיכתם בערבים ואת עוינותם כלפי ישראל. הגישושים משני הכיוונים הבשילו, והשיח החשאי בין ירושלים למוסקבה החל ביוני 1971 ונמשך שנתיים בדיוק.

במאמר זה יוצגו התנאים והנסיבות שהביאו להקמת השיח החשאי, השיחות הראשונות לאחר הקמתו וכן השלב האחרון בשיח זה, במהלך שנת 1973, בחודשים שקדמו למלחמה. במסגרת זו יתואר השיח לפרטיו, יוצגו עמדות הצדדים, מניעיהם ומטרותיהם בקיומו ויוצגו השליחים הסובייטים, רקעם המקצועי והסיבה לבחירה בהם. לבסוף יוצג כיצד הסתיים השיח 100 ימים לפני פרוץ המלחמה, ומה היו המסקנות שהסיק כל צד בסופו.

מלחמה או שלום - השיחות החשאיות בין ירושלים למוסקבה לפני מלחמת יום הכיפורים

יאיר אבן[1]

"במוסקבה יש הטוענים כי ישראל מעוניינת בהקפאת המצב ולא בניהול שיחות לקידום הסדר. אם הנכם חושבים שהמאורעות הופכים את עמדתכם לבטוחה לגמרי ועל כן הנכם יכולים להקפיא את המצב הרי [...] אינני מאמין שבישראל מעריכים את הדברים כה חד צדדית".
(**השליח הסובייטי למנכ"ל משרד ראש הממשלה, מרדכי גזית**, וינה, 23 במארס 1973)

"לגורם מן החוץ הבא אלינו ואומר שהוא דואג לעתידנו פן מעשינו יתנקמו בנו וכו' אנו אומרים כי מוטב להניח שישראל יודעת לשקול את שיקוליה ולדאוג את דאגות העתיד שלה יותר טוב מכל גורם מן החוץ".
(**מרדכי גזית לשליח הסובייטי**, וינה, 23 במארס 1973)

"איננו סבורים שעוד מלחמה תביא בהכרח לשלום. אנו חושבים שקיים תהליך שיוליך לבסוף לשלום [...] במילים אחרות, אל תבואו אלינו כפי שהיה מנהגכם בעבר ותאמרו: ראו [...] אנו מזהירים אתכם כי מה שיקרה הוא זה [מלחמה], ואתם נידונים ואתם מסכנים את עצם הקיום של מדינת ישראל וכו' וכו'".
(**מרדכי גזית לשליח סובייטי**, ירושלים, 14 ביוני 1973)

1 יאיר אבן הוא בעל תואר מוסמך מאוניברסיטת תל אביב.

זה נגמר בדמעות

בצהרי שבת, 10 ביוני 1967, יומה האחרון של מלחמת ששת הימים, ניתקה ברית המועצות את יחסיה הדיפלומטיים עם ישראל. באותן שעות המתינו השלטונות הסובייטיים לחזרתו של כתריאל כ״ץ, שגריר ישראל במוסקבה, מבית הכנסת למעונו. מייד בהגיעו ביקשו ממנו לסור בשעה 11:00 למשרד החוץ הסובייטי; שם המתין לו בפנים קרירות וסילי קוזנצוב, סגנו של שר החוץ, אנדרי גרומיקו.

קוזנצוב הקריא לכ״ץ איגרת קצרה, שבה נכתב כי למוסקבה הגיעו דיווחים לפיהם צה״ל מתקדם לעבר דמשק תוך כדי התעלמות מהחלטת מועצת הביטחון של האו״ם על הפסקת אש. קוזנצוב סיים בקוראו: ״ממשלת ברית המועצות מצהירה כי בשל המשך תוקפנותה של ישראל נגד מדינות ערב והפרתה הבוטה את החלטות מועצת הביטחון, החליטה לנתק את היחסים הדיפלומטיים עם ישראל״.[2]

שעות אחדות לאחר מכן הגיע השגריר הסובייטי בישראל, דמיטרי צ׳וּבאחִין, אל שר החוץ אבא אבן לפגישת פרידה. בסיומה ״פרץ בבכי [ו] כאשר בכה, פרץ גם מזכירו בבכי. היחיד שלא בכה״, כך סיפר שר הביטחון, משה דיין, ״היה אבן״.[3] גם מנהיג המפלגה הקומוניסטית הישראלית (מק״י), משה סנה, שבא להיפרד מצ׳ובאחין, מצאוֹ ״המום, מבולבל ונזקק לתרופות״.[4]

הסובייטים כנראה לא העלו בדעתם שלא ירחק היום בו ירצו לשוב ולדבר עם ישראל. ניתוק היחסים נתפס אצלם כמשגה, משחשו בנזקו לאחר זמן לא רב. אנטולי דוֹבְּרִינִין, מי שכיהן כשגריר הסובייטי בוושינגטון במשך רבע מאה, הודה לימים בשיחה עם שגריר ישראל, כי ניתוק היחסים לא היה צעד מוצלח והוחלט עליו בשל התדהמה שאחזה בסובייטים לנוכח ניצחונה המוחץ של ישראל ובשל תחושתם שהם ״מוכרחים לעשות משהו״.[5]

2 ארכיון מדינת ישראל (להלן: א"מ), א־5003/17, מכון דיוויס - ראיונות עם אישים: כתריאל כ"ץ, **פגישה 11,** 16 ביוני 1983.

3 א"מ, **פרוטוקול מס' 66 מישיבת ועדת החוץ והביטחון** (להלן: ועחו"ב), 13 ביוני 1967.

4 אפרים סנה, **שנותי עם אבא**, ידיעות אחרונות - ספרי חמד, 2022, עמ' 195. סנה כתב שזו הייתה עדותו של ברל בלטי, שהיה חבר הלשכה המדינית של מק"י ועיתונאי ממייסדי ביטאונה "קול העם".

5 דוברינין שירת כשגריר בוושינגטון בשנים 1962־1986. א"מ, חצ־6908/2, **נר 39 מוושינגטון**, 4 בדצמבר 1984.

אולם על אף שברית המועצות הכירה בטעותה בנתקה את יחסיה עם ישראל, היא לא העלתה בדעתה לתקן את טעותה. היא התחילה לתור באיטיות ובזהירות אחר חלופות, אך את חידוש היחסים הותירה לסופן.[6]

סוף 1967 - החרטה של נאצר

לא רק במוסקבה הבינו מה רב הנזק בצעד גורף כניתוק יחסים מדיניים אלא גם בקהיר.[7] בסוף 1967 פנה נשיא מצרים גמאל עבד אל־נאצר אל נשיא ארצות הברית לינדון ג׳ונסון באמצעות עורך הדין הניו־יורקי, ג׳יימס בירדסל (Birdsall).[8]

נאצר הזמין את בירדסל לקהיר וטען בפניו כי איש במצרים אינו יודע על הגעתו, אף לא שר החוץ המצרי. בסוף פגישתם בת השעתיים צייד אותו נאצר בשני מסרים לנשיא ג׳ונסון; אחד בכתב, קצר מאוד, והשני בעל־פה.[9]

במסר בעל־פה ביקש נאצר שג׳ונסון יידע כי הוא מתחרט על שניתק את היחסים עם ארצות הברית, הוא מעוניין לחדשם ואף ישתדל שמדינות ערביות אחרות ינהגו כך.[10] נאצר הביע תקווה שג׳ונסון יפעיל את השפעתו כדי להביא לנסיגה מלאה של ישראל, ובתמורה, יסכים ל״מצב של אי־לוחמה״ עם ישראל. נאצר סיים בהבעת תקווה כי ג׳ונסון יזמינו לבקר

6 יבגני פרימאקוב, מבכירי הערביסטים הסובייטים שכיהן בשנות התשעים כראש "המוסד" הרוסי, שר חוץ וראש ממשלה, הודה במפגש עם אקדמאים אמריקאים בשנת 1983 כי ניתוק היחסים עם ישראל, שלסיבותיו לא התייחס, היה משגה; אך הוא לא ראה כיצד ארצו תוכל לתקנו, מפני שיחסיה עם העולם הערבי היו במצב עדין מאוד וחידוש היחסים עם ישראל יזיק להם. א"מ, חצ־6908/2, **222 מוושינגטון**, 12 בדצמבר 1983. שני עשורים לאחר מכן הסביר, כי ניתוק היחסים החליש את השפעת ברית המועצות באזור בהשוואה לזו של ארצות הברית, שלה היו ערוצים עם המעורבים בסכסוך הישראלי־ערבי.
Yevgeny Primakov, *Russia and the Arabs: Behind the Scenes in the Middle East from the Cold War to the Present*, New York: Basic Books, 2009, p. 260.

7 מצרים, סוריה ואלג׳יריה הודיעו על ניתוק יחסיהן עם ארצות הברית ביום השני של המלחמה, 6 ביוני 1967.

8 הפגישה התקיימה ב־9 בדצמבר 1967. נאצר הזמין את בירדסל כבר באוקטובר 1966 לדון בשיפור יחסי קהיר־וושינגטון ובחששו שוושינגטון נחושה להפילו. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v18/d341

9 במסר הכתוב בירך נאצר את ג׳ונסון ומשפחתו, הביע תקווה ליחסים טובים בין שני העמים וחתם: "בברכה אישית מכל הלב". **מכתב נאצר לג׳ונסון**, 9 בדצמבר 1967. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v20/d12

10 פגישת ג׳ונסון עם בירדסל, 18 בדצמבר 1967.
https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v20/d31
וכן https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v20/d21

בארצות הברית.[11]

אולם ג׳ונסון לא הזמין אותו לביקור אלא העמידו במבחן, ולפיו חידוש היחסים יחייב יצירת אקלים ידידותי בין שתי המדינות. כדי לשמור על כבודו של הנשיא המצרי, הציע הנשיא האמריקאי כי שני הצדדים יפעלו לשיפור האווירה בארצותיהם, ולשם כך התיר למצרים לפתוח משרד אינטרסים בשגרירות הודו בוושינגטון.[12]

באותם ימים נועד בירושלים נחום גולדמן עם ראש הממשלה לוי אשכול, שעמו חלק את נושא שיחתו בת השעתיים עם השגריר דוברינין.[13] דוברינין השמיע בפגישתם מסרים מאיימים על ישראל והדגיש שהסובייטים "לא יסבלו את הסטטוס קוו, דהיינו, כיבוש שטחים על ידי ישראל". דוברינין ציין כי אין הוא אופטימי ואף חושש מסיבוב לחימה נוסף - "בסיבוב הבא יעשו הסובייטים הכל כדי למנוע תבוסה ערבית", אמר בטון מאיים וקבע: תבוסה ערבית "לא תקרה שנית!"

כאשר גולדמן מחה על אספקת נשק סובייטי למדינות ערב, דחה דוברינין את דבריו וטען כי אם ישראל הייתה מכריזה מייד לאחר ניצחונה על נכונותה להחזיר "טריטוריה תמורת הכרה ערבית בה, לא היו הסובייטים מעניקים לערבים אף רובה אחד".[14]

ישראל לא הכריזה על נכונותה להחזיר את הטריטוריה שהערבים תבעו ממנה, והערבים מיאנו להכיר בזכות קיומה. מלחמת התשה ארוכה וקשה פרצה, ובמהלכה נותר הנתק בין ירושלים למוסקבה כשהיה.

11 בבית הלבן היו שהטילו ספק במסרים של נאצר ובטענתו שאיש במצרים אינו מודע לפגישתו עם בירדסל. גם טענת בירדסל כי נאצר אמר לו שיחליף שגרירים עם ישראל אם זו תפצה את הפליטים הפלסטינים נתפסה כחריגה באופן שעורר ספק במידת הדיוק של בירדסל וביציבות הנפשית של נאצר. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v20/d14
על דברי נאצר ביחס לחילופי שגרירים עם ישראל, דיווח ראש משרד האינטרסים האמריקאי בקהיר לאחר שיחתו עם בירדסל. ברגוס לוושינגטון, 10 בדצמבר 1967. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v20/d13

12 ראסק לברגוס, 3 בינואר 1968 https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v20/d31
נאצר התיר לאמריקאים לפתוח משרד אינטרסים בשגרירות ספרד בקהיר כבר ביולי 1967 ואילו האמריקאים אפשרו זאת למצרים בינואר 1968.

13 נחום גולדמן כיהן באותן שנים כנשיא הקונגרס היהודי העולמי ונשיא ההסתדרות הציונית העולמית. א"מ, א־7454/7, **שיחה אצל רוה"מ בנוכחות ד"ר נ' [נחום] גולדמן וד"ר י' [יעקב] הרצוג**, 25 בדצמבר 1967. לא צוין מתי התקיימה פגישת גולדמן-דוברינין.

אולם דווקא בסיום מלחמה זו, כשהסובייטים והמצרים השיגו את תכלית לחימתם וניצבו בעמדה מתאימה לצליחת התעלה, אך גם לאחר שכוחות צה"ל התנגשו בשמי מצרים עם כוחות סובייטיים ומגע צבאי זה היה המגע העיקרי בין המדינות, דווקא בשלב זה, עוד בימי נאצר, החלו גישושים ראשונים בין ירושלים למוסקבה בניסיון לבחון לאן פניהן מועדות - למלחמה חמישית או לשלום ראשון.

פָּגְווֹאש - גישושים ראשונים

בשלוש השנים שחלפו מיום שברית המועצות ניתקה את יחסיה עם ישראל ועד לסוף מלחמת ההתשה, לא התקיים שיח ממשי בין שתי המדינות. חשיבותן של השיחות שהתקיימו מעת לעת בין השגרירים בוושינגטון ובמקומות אחרים, מעט דיפלומטים בכירים ובין דוברינין לגולדמן, הייתה בעצם קיומן.[15] הגישושים הראשונים החלו שבועות ספורים בלבד לאחר הקרב האווירי שבמהלכו הפילו טייסי חיל האוויר הישראלי ארבעה מטוסי קרב רוסיים, כחודש לאחר סיום מלחמת ההתשה ותחילת 90 ימי הפסקת האש שעליהם הוסכם בסיומה (7 באוגוסט 1970), ימים ספורים לפני מותו הפתאומי של נאצר.[16]

המפגש הראשון בין נציגים מישראל ומברית המועצות שבו עלתה אפשרות לפתוח בשיח כלשהו התקיים באמצע ספטמבר 1970 במפגש של ארגון פגוואש (Pugwash) בפונטנה, ויסקונסין, סמוך לאגם ז'נבה.[17] המשתתפים הישראלים התרשמו מהשינוי לטובה שחל ביחס הסובייטים כלפיהם

14 א"מ, שם. ראוי לציין כי בדיווחו הראשון של גולדמן על שיחתו עם דוברינין כלל לא הוזכרו איומים. בדיווח ששלח גולדמן לאשכול למחרת הפגישה הוא הזכיר דברים אחרים לחלוטין, ורוחו הכללית הייתה חיובית. כך, למשל, כתב גולדמן כי דוברינין היה בטוח שנאצר רוצה בהסדר מדיני ואינו מעוניין בחידוש המלחמה. אמנם אין משמעות הדבר שנאצר מוכן לנהל משא ומתן ישיר או לחתום על הסכם שלום רשמי עם ישראל, אך הוא מוכן לחתום על הסכם שיאושר במועצת הביטחון. גולדמן דיווח כי את ההצעה הזו העלה רוג'רס בפני עמיתו המצרי ריאד, והסובייטים לוחצים על נאצר לקבלה. דוברינין אף ציין בפני גולדמן שעמדות וושינגטון ומוסקבה קרובות והוסיף כי הוא אופטימי משהיה חצי שנה קודם לכן בנוגע להשגת הסכם. אשכול הגיב למכתב גולדמן במשפט יחיד: "מה אעשה, ואם כי אני כל הזמן רוצה לקוות שאפשר לעלות עם הרוסים על פסי הבנה טובה יותר, הנה אינני מאמין לכל הרמזים כביכול". א"מ, ג־6434/6, **מכתב גולדמן לאשכול**, 19 בנובמבר 1968; **מכתב אשכול לגולדמן**, 1 בדצמבר 1968.

15 לרשימת הפגישות ראו: א"מ, חצ־5959/9, **שיחות בין נציגי ישראל (ואחרים) לבין נציגי בריה"מ**, ד. [דני] מ. [מרכוס] אל חנן בר־און, 17 באוגוסט 1971.

16 נאצר מת ב־28 בספטמבר 1970.

בהשוואה למנהגם בוועידות קודמות של הארגון. הפעם חיפשו קשר עם הנציגים מישראל, הקדישו לכך מזמנם, התאמצו לשכנע באמיתות דבריהם וכלל לא ניסו, בניגוד לעבר, לגנות את ישראל.[18]

אולם המסר החשוב הצביע על רצונם בערוץ שיחות חשאי עם ישראל. הם אמנם הבהירו שאין בכוונתם לחדש, לפי שעה, את היחסים הדיפלומטיים בין המדינות מפני שהדבר עלול להרוס את קשריהם עם מצרים, אך הם מעוניינים בקשר חשאי.

במהלך המפגש יזם פרימאקוב שיחה נפרדת עם פְּרַיֶאר שנמשכה למחרת בטיול במקום הוועידה. לאחר שבוע, שבו ונפגשו בניו יורק. בשיחות אלה פרס פרימאקוב את עיקרי המשנה הסובייטית ביחסה לישראל, למזרח התיכון ולסכסוך הישראלי־ערבי, אך נראה כי מטרתו הייתה להקים ערוץ קשר חשאי ובעיקר תכליתי שיסייע לקדם הסדר בין ישראל למצרים ובכך יישמרו מעמדה והשפעתה של ברית המועצות במזרח התיכון ומעבר לו.

פרימאקוב טען בפני פריאר, כי אין לסובייטים עניין במצרים או במדינות ערב, אלא בביטחונה של ברית המועצות בלבד. נוכחותם של בסיסים אמריקאיים בטורקיה ושל צי אמריקאי בים התיכון מחייבת את הסובייטים להתבסס בעורפם של האמריקאים; ומכאן נובעת חשיבות המזרח התיכון עבורם. הסובייטים תמכו בהקמת מדינת ישראל כדי לסלק את הבריטים, אך משהתהדקו יחסי ישראל עם ארצות הברית טבעי היה שהם פנו במיוחד למצרים, כדי למצוא בה משענת לשאיפתם במזרח התיכון. הסובייטים, הדגיש פרימאקוב את חששה הגדול של מוסקבה, אינם יכולים להרשות לאמריקאים לגרשם מהאזור.

פרימאקוב הסביר מדוע ברית המועצות רוצה בשלום במזרח התיכון: נוכחותה באזור בטוחה ומלחמה רק תפגע בכך; הם אינם יכולים להרשות לעצמם עוד תבוסה מצרית, שתערער מעמדם; אם לא יגיעו הממשלות

17 מישראל הגיעו שלהבת פריאר, יו"ר הקבוצה הישראלית של פאגווש, מנהל המרכז למחקר גרעיני בנחל שורק ומשנת 1971 מנהל הוועדה לאנרגיה אטומית והפרופסורים אלכס קינן ושאול פרידלנדר מהאוניברסיטה העברית. קינן היה מיקרוביולוג, חבר הוועדה לאנרגיה אטומית, ממייסדי המכון למחקר ביולוגי ומנהלו הראשון. פרידלנדר היה היסטוריון בעל שם של השואה, חתן פרסי ישראל, פוליצר ודן דוד. מהצד הסובייטי הגיעו, בין היתר, ד"ר יבגני פרימאקוב וד"ר לודמילה גְווישיאן (Gvishian) בתו של ראש הממשלה קוסיגין. רשימת המשתתפים הסובייטים ראו: א"מ, חצ־5959/8, **ועידת פוגווש 9-15.9.70 ב־Fontana, Wisconsin**.

18 א"מ, חצ־5959/8, **דו"ח על שיחות שקוימו בזמן ועידת פוגואש בין הנציגים הישראליים והרוסיים (דו"ח ראשוני)**, 20 בספטמבר 1970.

להסדר ואם יימשך חוסר היציבות, עלולה התחזקות הפלסטינים בהשראה סינית לערער משטרים והסכמים בעתיד; במצרים ישנם קצינים צעירים, שדעתם אינה נוחה מנאצר והם דוחפים להכרעה צבאית.[19] הסובייטים, הרוצים בהמשך כהונת נאצר, מעוניינים להגיע להסדר עם ישראל כדי לייצב את משטר נאצר ולשכך את התסכול בצבא המצרי.

לפיכך פרימאקוב הבהיר כי הסובייטים מבקשים מישראל הצהרה עקרונית על נכונותה לסגת לגבולות 1967, גם אם הצהרה זו תלווה ב"מאה תנאים". הוא הוסיף כי ברית המועצות מעוניינת בפתיחת תעלת סואץ ואף יעץ לישראל לא לתת אמון יתר בהבטחות ניקסון ורוג'רס. לבסוף הוא לא הותיר ספק, הגם שלא אמר זאת במפורש, כי ישראל תבוא על שכרה אם תכיר בברית המועצות כגורם שיש להתדיין עמו. פרימאקוב נשמע נלהב כשאמר כי נקרית הזדמנות לשיח ואַל לישראל להחמיצה. הוא העיר בהומור כי ישראל הרגה שתי אגדות באחת: שהיהודים חיילים גרועים ושהם מדינאים מעולים.[20]

בטרם הציע ערוץ חשאי חדש, שלל פרימאקוב את כל המגעים שהתקיימו בין המדינות. הוא סיפר לפריאר כי שיחות רבין עם דוברינין בוושינגטון פסקו מפני שהסובייטים חשו שרבין דיווח על תוכנן למזכיר המדינה האמריקאי ויליאם רוג'רס. פרימאקוב שלל גם את המגעים בין שגריר ישראל באו"ם, יוסף תקוע, לסגן שר החוץ הסובייטי ולדימיר סמיונוב, מפני שהדלפתם גרמה לסובייטים מבוכה מול המצרים.[21]

אולם ביחס לדבר החשוב ביותר - "לעצם המגע בדרג מוסמך" בין מוסקבה לירושלים - היה פרימאקוב חיובי ואמר כי הדבר רצוי מאוד; אם כי סייג עצמו ואמר שלמרות שהוא נחשב בארצו למומחה בה"א הידיעה למזרח התיכון, אין הוא מדבר בשם ממשלתו.

סייג זה היה אמצעי זהירות סובייטי מוכר שנועד להעביר מסר חשוב מבלי להתחייב בדבר, אבל בחלוף שבוע, משׁשבו ונפגשו בניו יורק ולאחר

19 ראש אמ"ן יריב העריך שהקצונה הזוטרה בדרגות סרן עד סא"ל הייתה הלוחמנית ביותר. א״מ, **ועחו"ב 109 א'**, 9 בפברואר 1971.

20 לפריאר הזדמן להציג לפרימאקוב ולבתו של קוסיגין את שלוש הדעות שרווחו בישראל ביחס למדיניות הסובייטית כלפי הסכסוך הישראלי-ערבי. אחת, ברוח דברי פרימאקוב, שברית המועצות מעוניינת בשלום ודי לה במלחמות ישראל-ערב; השנייה, הסובייטים מעוניינים בקיום ישראל אך גם במלחמה מבוקרת שבאמצעותה יעמיקו את אחיזתם באזור; והשלישית, הסובייטים מסייעים למצרים עד כדי הרס ישראל. פריאר ביקש מבתו של קוסיגין שתציג דעות אלה לאביה.

שפרימאקוב נועץ עם מוסקבה, הוא הציע לפריאר שיכתוב לו למוסקבה כי בעקבות שיחתם ודעתם המשותפת עשוי מגע ישיר בדרג מוסמך להסיר אי־הבנות הרות אסון בין שתי המדינות, וכי הרגשת הגורמים המוסמכים בישראל היא שיש להקים מגעים כאלה. פרימאקוב ישיב לו במכתב דומה. לאחר מכן הנציגים משני הצדדים, בבריטניה או בצרפת, או שליחים מיוחדים ממוסקבה וירושלים, יקבעו את הפרטים.[22]

לסובייטים היה חשוב ליזום את הערוץ החשאי, אך לא פחות חשוב מכך היה רצונם לשמור על כבודם. לכן פרימאקוב הציע כי ישראל תהיה זו שתפנה אליהם בבקשה לפתוח בשיחות חשאיות, והם יהיו אלה שייעתרו לבקשתה; וכך אכן היה.

פריאר כתב לסגן ראש הממשלה, יגאל אלון, כי אינו יודע האם "ההצעה והמגע תפלים או בעלי משמעות", אך אלון אישר לו להשיב לפרימאקוב. חודש לאחר מפגש פגוואש כתב פריאר לפרימאקוב כמוסכם ביניהם.[23] בשעה שמכתבו עשה דרכו למוסקבה, חשפה באקראי ראש הממשלה גולדה

21 הסובייטים יזמו את הפגישה בין סמיונוב לתקוע כבר ב־26 בנובמבר 1968. ויקטור ישראליאן, דיפלומט סובייטי בכיר שכיהן באותן שנים כסגן השגריר הסובייטי באו"ם ושב למוסקבה בקיץ 1973, הקדים את פרימאקוב וכתב על אודותיה. לדבריו, באותו זמן נמצאו במשרד החוץ הסובייטי ובוועד המרכזי של המפלגה מי שתמכו בקיום שיח ישיר עם ההנהגה בישראל. לבסוף נבחר סמיונוב למשימה לא רק מפני שהיה הממונה על המזרח התיכון ונחשב ותיק ומנוסה, אלא גם בשל העובדה שהשגריר הסובייטי באו"ם, יעקב מאליק, נודע בעוינותו העמוקה לישראל, ויחסיו עם תקוע היו מתוחים בשל כך. ישראליאן ציין כי הוחלט למדר את הערבים מהשיח עם ישראל, והפגישה הייתה כה חשאית עד שגם הוא, סגן השגריר הסובייטי באו"ם, לא ידע מתי התקיימה והיכן. למרות המידור הרב, סמיונוב לא הסתיר מישראליאן את אכזבתו ותסכולו מתוצאתה והאשים את מאליק כי פגע ביחסים עם ישראל עד שלא ניתן היה להתקדם. אולם ישראליאן לא ראה במאליק את המכשול העיקרי להתקדמות אלא בסירוב הקרמלין לחדש את היחסים עם ישראל. גם ישראליאן, כפרימאקוב, הודה שדבר הפגישה נודע למצרים. השגריר המצרי באו"ם, זאיאת, פנה אליו בחיוך: "אז אתם עכשיו מתיידדים עם הישראלים". ישראליאן הנבוך משך בכתפיו ולא אמר דבר.
Victor Israelyan, *On the Battlefields of the Cold War*, Pennsylvania: Pennsylvania University Press, 2003, pp. 164-167.
להתייחסות נוספת לפגישת תקוע־סמיונוב ראו: משה ז"ק, **40 שנות דו־שיח עם מוסקבה**, מעריב, 1988, עמ' 163, 384.

22 א"מ, חצ־5959/8, שלהבת פריאר ליגאל אלון, **ועידת פגוווש 9-15.9.70 ב־Fontana, Wisconsin**, 24 בספטמבר 1970.

23 א"מ, חצ־5959/8, **מכתב שלהבת פריאר ליבגני פרימאקוב**, 23 באוקטובר 1970. פריאר כתב: "בפונטנה השלווה שוחחנו על כמה נושאים רציניים ועל הסכנה העלולה לארוב למצב במזרח התיכון [...] דומני כי היתה לנו הרגשה משותפת כי נושאים אלה יזכו לטיפול הטוב ביותר של נציגי ארצותינו מבלי שתינתן לכך כל פומביות [...] אם תחושה זו היא מנת חלקה של הממשלה הסובייטית, אנא הודע לי והוסף נא את הצעותיך כיצד ניתן לקדם זאת. השיח עימך היה מאלף מאוד".

מאיר בפגישה עם צעירים בארצות הברית, כי טייסי חיל האוויר הפילו ארבעה מטוסים סובייטיים בשמי מצרים.[24]

המגעים בין פריאר לפרימאקוב לא הבשילו לעת עתה, אך בינתיים צץ מפגש אחר, גם הוא הרחק מעיני כול, על אף ששר החוץ אבא אבן הכחיש בפומבי כי מתקיימים גישושים סובייטיים לשיחות עם ישראל.[25] מפונטנה עברו הגישושים השקטים אל טוסקנה.

מפונטנה לטוסקנה

באמצע דצמבר 1970 התכנסו בטירת וינצ'יליאטה (Vincigliata) הסמוכה לפירנצה נציגים ישראלים, סובייטים והמתווכים ביניהם.[26] בעל הטירה השלווה היה היינץ גרץ, ישראלי יליד גרמניה שהעתיק אליה את מגוריו.[27] פעילותו וקשריו של גרץ הביאו לאחוזתו את יועצה המדיני של גולדה מאיר, שמחה דיניץ, ומהצד הסובייטי אדם שזוהה ברישומים בישראל בשם Agayan בלבד. אותו אַגָאיָאן היה ראש תחנת הקג"ב באיטליה זה ארבע שנים.[28] מטרת המפגש הייתה לדון בביקור שר המשפטים של ישראל, יעקב שמשון שפירא, במוסקבה.[29]

גרץ פתח את המפגש בתיאור מאמציו לכנסו, ובכללם שיחות שקיים עם הסובייטים בניו יורק ובפירנצה ועם ראש ממשלת ישראל, שר המשפטים שפירא ודיניץ בישראל, כשבסופן החליטה מאיר לבחון את האפשרות

24 גולדה מאיר הופיעה בפני 300 צעירים בניו יורק. כאשר אחד מהם שאל מאין היא יודעת על השתתפות טייסים סובייטים בטיסות מבצעיות במצרים, השיבה: "איך אני יודעת שיש טייסים רוסיים במצרים? פשוט מאד, מפני שאנחנו הפלנו ארבעה מטוסים סובייטיים, שהיו מוטסים בידי טייסים סובייטיים". מאיר לא אמרה מתי הופלו המטוסים, אך הסבירה שישראל לא פרסמה זאת, "מפני שאיננו מעוניינים להתהלל כגיבורים ואיננו מוכנים ללחום ברוסים". הידיעה של סוכנות יו.פי נדחקה לשולי עמוד 3: "ג. מאיר: חיל האוויר הפיל 4 מטוסים שהיו מוטסים בידי סובייטים". **דבר**, 27 באוקטובר 1970.

25 "אבן מכחיש שמועות בדבר גישושים סובייטים לשם ניהול שיחות עם ישראל", **מעריב**, 26 בנובמבר 1970.

26 המפגש התקיים ב־19 בדצמבר 1970.

27 גרץ (Graetz) היה מבעלי חברת הספנות "דיזינגוף ושות' בע"מ" שאחת מספינותיה, "אינגה טופט", נעצרה על ידי המצרים ב־1959 בתעלת סואץ. גרץ היה מיודד זה ארבעה עשורים עם יעקב שמשון שפירא, שעבד כיועץ המשפטי בחברה שבבעלותו. גרץ פעל לקרב בין ישראל לברית המועצות, כי היה מעוניין בעלייה גדולה של יהודי ברית המועצות לחיזוקה של ישראל.

28 גורגן סֶמְיוֹנוֹביץ' אָגאיאן, גנרל־מאיור בקג"ב, ראש שלוחת הארגון באיטליה בשנים 1966־1971.

29 א"מ, א־7037/17, תמליל הפגישה באנגלית ללא כותרת, 21 בדצמבר 1970.

ששפירא ייצא לשיחות חשאיות עם הסובייטים בטירתו של גרץ או במוסקבה. הציפייה בירושלים הייתה ששפירא ייפגש במוסקבה עם מנהיגי ברית המועצות, לאוניד ברז'נייב ואלכסי קוסיגין.[30]

דיניץ הגיע לטירת וינצ'יליאטה כדי לקדם ביקור זה, ואגאיאן היה מודע היטב לציפיית ישראל ולמעורבותה של גולדה מאיר בניסיון לקיים את הפגישה עם ברז'נייב וקוסיגין, אך לא יכול היה להבטיח זאת במהלך הפגישה.

דיניץ ואגאיאן דנו גם בנושאי המפגש הצפוי: הסדר הסכסוך הישראלי־ערבי ושאלת יהודי ברית המועצות, אך דבר לא הוסכם. בתום המפגש נקבע כי הצד הסובייטי ימסור את עמדתו לגרץ, שיעבירהּ לישראל.

אולם גם המגעים בפונטנה ובטוסקנה לא הבשילו.

השר שפירא לא יצא למוסקבה, קרוב לוודאי מפני שהסובייטים סברו שטרם בשלה השעה לכך ושלא תצמח להם כל תועלת אם מנהיגיהם יארחו שר מישראל, צעד שיעורר את זעם הערבים. אולם כמה ימים לאחר מפגש זה צצה בעיתון "על המשמר" כתבה שכותרתה "'העתונאי' ויקטור לואיס - סוכן הקרמלין"; ובפתח עמדה שנת 1971, שהוכרזה במצרים כשנת ההכרעה, ובמהלכה התחיל אנואר סאדאת לייצב את שלטונו ולקבל הכרעות חשובות.[31]

מאי 1971 – הכרעה בקהיר, הצעה בהלסינקי

בשבוע הראשון של מאי 1971, יומיים לאחר שסאדאת הודיע על הארכה נוספת של הפסקת האש עם ישראל, נועד עמו בקהיר, ביחידות, מזכיר המדינה האמריקאי רוג'רס. בשובו לוושינגטון, נרעש מהדברים ששמע מהנשיא המצרי, המתיק רוג'רס את סודם רק עם הנשיא ניקסון.

30 גרץ הציג את שפירא כשר מרכזי, איש אמונה וידידהּ של ראש הממשלה מאיר, שיתרונו הנוסף הוא שפת אמו הרוסית. ברקע פעילותו נפתח משפטה של קבוצת יהודים סובייטים, שניסו לחטוף מטוס סובייטי כדי להביא לתודעת העולם את מצוקת יהדות הדממה (מבצע "חתונה"). במשפט שנפתח ב־15 בדצמבר, ארבעה ימים לפני הפגישה שאירח גרץ בטירתו, נשפטו 11 יהודים. על שניים מהם, מארק דימשיץ ואדוארד קוזנצוב, נגזרו עונשי מוות; השאר נידונו למאסר ממושך. גולדה מאיר הביעה את זעמה וכאבה של ממשלת ישראל על גזרי הדין והאשימה את המשטר הסובייטי כי הוא ממשיך דרכה של מסורת הצארים - לרצוח יהודים חפים מפשע.

31 מיכאל ק' קארו, "'העתונאי' ויקטור לואיס - סוכן הקרמלין", **על המשמר**, 22 בדצמבר 1970.

"סאדאת הוא איש חזק מאוד [...] וכנראה לא ראוי לאמון, ולכן אינני רוצה שתחשוב שאני סומך עליו", הכין רוג'רס את ניקסון למסר החשוב שעמד להעביר לו, "אבל הוא החליט - אני משוכנע בכך [...] להתקרב למערב מסיבות כלכליות ופוליטיות [...] סאדאת אמר לי ביחידות [..] 'אני רוצה לתת לך את ההבטחה הבאה: אם נוכל לעבוד על הסכם ביניים - ויקח לי ששה חודשים לפתוח את התעלה [...] אני נותן לך את הבטחתי האישית, שכל כוחות הקרקע הרוסיים יהיו מחוץ למצרים בתום ששת החודשים. אשמור על הטייסים הרוסים כדי שיאמנו את טייסי כי רק כך יוכלו טייסי ללמוד לטוס. אך ככל שהדברים נוגעים לכמות הרוסים, אותם עשרת אלפים או שניים עשר אלף, הם כולם יהיו מחוץ למצרים בתוך חצי שנה, אם נוכל להגיע לעסקה'", להסכם ביניים על פתיחת תעלת סואץ.[32]

רוג'רס סיפר עוד לניקסון כי השיב לסאדאת שאם אכן יוציא את הכוחות הסובייטיים בתוך חצי שנה, הדבר יקל על ארצות הברית לפעול להשגת הסכם; מפני שכל עוד הרוסים נמצאים במצרים בכוחות גדולים, על ארצות הברית לתמוך בעמדת ישראל, אך "משעה שהסובייטים יעזבו, או רובם, יהיה זה משחק חדש", שיוביל לפריצת דרך במאמצים להגיע להסדר בין ישראל למצרים.[33]

ניקסון השיב לרוג'רס, כי אם לא יושג הסדר כלשהו בהקדם - לא ניתן יהיה להשיגו עד לאחר הבחירות לנשיאות ארצות הברית; כלומר, לכל המוקדם במהלך 1973. אולם במשך זמן זה, כך היה ניקסון משוכנע בציינו שהישראלים אינם סבורים שהדבר עשוי להתרחש, לסובייטים לא תהיה ברירה אלא לבנות את הכוח הצבאי של מצרים עד לנקודה שבה מלחמה נוספת תהיה בלתי נמנעת.

על רקע זה הנחה את רוג'רס לעדכנו רק אם תחול התפתחות משמעותית. במקרה זה, כך הבטיח, ישכנע את ישראל לקבל הסכם שייחשב הגיוני ושיתאים לאינטרס של ארצות הברית.[34]

32 https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v13/d241
הנוכחות הצבאית הסובייטית במצרים באותו זמן כללה כ־15,000 איש. 3,000 יועצים בצבא היבשה, 1,000 בחיל האוויר, 1,500 יועצים ומומחים בחיל הים ובנמלים, 9,500 ביחידות הגנה אווירית סובייטיות שאיישו 30 סוללות טילי קרקע-אוויר ו־80 טייסים בארבע טייסות מיג־21. א"מ, חצ־5959/9, **הנוכחות הסובייטית בים התיכון**, מחלקת החקר [של משרד החוץ], 7 ביולי 1971. הנתונים התקבלו מאמ"ן.

33 https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v13/d241

34 .ibid

הדברים שאמר סאדאת לרוג'רס לא נאמרו בחלל ריק. סאדאת קידם את פניו של רוג'רס בפיטוריו המפתיעים של סגנו, עלי צברי. אמנם להודעת הפיטורין, שקדמה בארבעה ימים לפגישתו עם רוג'רס, לא לווה הסבר רשמי אך המהלך התפרש כצעד שבו הנשיא המצרי הרחיק את יריביו הפרו־סובייטים, קבוצת "השמאל הנאצריסטי", וכאיתות חיובי לוושינגטון.

אולם לקראת סוף אותו חודש, ב־25 במאי 1971, הבריק הממונה על השגרירות הסובייטית בהלסינקי למוסקבה, כי שר החוץ הפיני ואִינוֹ לאסְקינֶן סיפר לו שגולדה מאיר ביקשה ממנו בשיחתם בהפסקה בין דיוני ועידת האינטרנציונל הסוציאליסטי שהתקיימה בהלסינקי, לארגן פגישה בינה לבין גורמים סובייטים "בכל זמן, בכל מקום, בכל דרג - לשם חילופי דעות על המצב במזרח התיכון". לאחר שבוע, ב־3 ביוני, דן בכך הפוליטבירו והפקיד את הטיפול בנושא בידי יורי אָנְדְרוֹפּוֹב, ראש הקג"ב.[35]

רמז לבקשת מאיר דלף במהירות, כשפורסם שנפגשה עם גורמים סובייטיים בבקתת ציד. קל היה לה להכחיש דבר שלא אירע ואף להתייחס אליו בבדיחות. גם הפינים הכחישו את הדיווחים אבל סיפקו פרטים על המפגש בין מאיר ללסקינן.[36] אולם בתוך זמן קצר תידרש מאיר להדלפות חמורות יותר ויחסה כבר לא יהיה מבודח. אך הפרסומים האלו לא מנעו מהסובייטים לבחון את פנייתה ברצינות ובזהירות, ולהחליט לשלוח לישראל שליח שיכשיר את הקרקע לתחילתו של שיח חשאי. כך נשלח ממוסקבה לירושלים הרס"ר, או כך לפחות הוא כונה בישראל, אף על פי שנטען כי היה קולונל בקג"ב.

הרס"ר

לא ברור מה בדיוק גרם לראש ממשלת ישראל לפנות דווקא אל שר החוץ הפיני בבקשה שיעביר מסר להנהגת ברית המועצות בעניין כה רגיש וחשוב,

35 Primakov, *Russia and the Arabs*, p. 263. האינטרנציונל הסוציאליסטי היה ארגון הגג של המפלגות הסוציאל־דמוקרטיות בעולם שהוקם ב־1951. לארגון היו ארבעה מוסדות: ועידה, מועצה, לשכה ומזכירות קבועה. גולדה מאיר הגיעה לאחד מכינוסי הוועידה – הגוף העליון של הארגון שהתכנס אחת לשנתיים – ופנתה למארח, שר החוץ הפיני, כדי שיעביר מסר ממנה למנהיגי הקרמלין.

36 שלמה גינוסר, "שמועות על פגישת גולדה עם יארינג או גורמים סובייטיים", **דבר**, 31 במאי 1971. יופי"ע [יו.פי. ועתי"ם] שטוקהולם, "ג. מאיר הכחישה קיום שיחות עם סובייטים", **דבר**, 2 ביוני 1971. שליחו המיוחד של "מעריב", "רומנטיקה לחוד פוליטיקה לחוד, שר החוץ הפיני שר לכבוד גולדה", **מעריב**, 26 במאי 1971.

בעל השלכות על יחסיה של ישראל עם ארצות הברית, שככל הנראה עדיין לא הייתה מעודכנת בכך.[37] גם הסובייטים לא הבינו מדוע בחרה בשר הפיני. ייתכן כי מאיר פנתה לברית המועצות באמצעות הפינים מהסיבה הפשוטה שהסובייטים בחרו מיד לאחר שניתקו את יחסיהם עם ישראל בפינלנד למדינה שתייצגם בישראל.

הרס"ר, ויקטור לואיס, ביקש מהרופא, ד"ר אריה הראל, מנהל בית החולים איכילוב ובעבר שגריר ישראל במוסקבה, שם החלה היכרותם, להגיע ל"טיפול רפואי".[38]

ישראל נערכה ברצינות לביקורו של לואיס, וערב הפגישה עמו התכנסה התייעצות רחבה בראשות גולדה מאיר.[39] ראשון הדוברים אחרי ראש הממשלה היה שאול אביגור, שאך סיים כהונה בת 20 שנה בראשות "נתיב". "ויקטור לואיס איש קטן - ואסור להיכנס איתו בשום דיון סובסטנטיבי", אמר אביגור וקבע למעשה כי מאיר לא תיפגש אתו, אף ששרים בכירים צידדו בכך. דיין, למשל, תמך בפגישה של מאיר עם לואיס כדי ש"תאמר לו כי [...] פנתה בפינלנד ורוצה לומר גם לו שמעוניינים בדיאלוג עם השלטון הסובייטי בשני נושאים: העניין המדיני [קרי] שלום ואיך לחיות עד [שיושג]; והענין היהודי".

לכל משתתפי הדיון לא היה ידוע מהי סיבת בואו של לואיס ומדוע בעיתוי זה: האם ביקורו קשור במסר שהעבירה מאיר לשר החוץ הפיני? האם היה זה במענה למגעים הקודמים? ושמא שתי האפשרויות נכונות?

כאשר דיניץ ולואיס נפגשו למחרת, סיפר לואיס שכבר שנתיים קודם לכן הציע לגורמים בעלי השפעה במוסקבה שיבקר בישראל, אך נדחה. שורשיו היהודיים עוררו עליו מתנגדים שחשדו בנאמנותו.[40]

37 לסקינן תואר על ידי אנשי משרד החוץ כאופורטוניסט ולא כתומך ישראל. פמליית גולדה מאיר תודרכה בהתאם. א"מ, חצ־4611/6, **אירופה 2 לשגריר בהלסינקי**, 2 ביוני 1971; **מאבנר לסביר**, 16 במאי 1971; **מסביר לאבנר, מס' 291**, 11 במאי 1971.

38 א"מ, א־7078/5, **מגמות בריה"מ לגבי מגעים עם ישראל**, אגף המודיעין/מח' מחקר, מ/290, 30 ביוני 1971.

39 א"מ, חצ־5973/4, **התייעצות בראשות ראש הממשלה ביום 15.6.71**. השתתפו: שר החוץ אבן, שר הביטחון דיין, שר המשפטים שפירא, השר גלילי, שאול אביגור ראש "נתיב" הראשון (עד תחילת 1970), צבי זמיר ראש המוסד, דיניץ יועצה המדיני של מאיר, נחמיה לבנון ראש "נתיב", דוד ברטוב מ"נתיב" והמזכיר הצבאי של ראש הממשלה, תא"ל ישראל ליאור.

40 "אנשים אמרו, עם האף שלך ועם השם שלך אם תיסע לשם יאשימו אותך כאן [ברוסיה] כמרגל ישראלי או כמי שמזדהה עם ישראל". א"מ, א־7037/17, **פרוטוקול באנגלית של שיחת דיניץ עם לואיס**, ללא כותרת ומספר. רישום השיחה מהקלטה כולל 37 עמודים.

את ביקורו ביוני 1971 לא קשר לפניית מאיר לפינים, ואף הביע בשם שולחיו במוסקבה תמיהה על פנייתה. התעורר "סוג של תמיהה אחרי נסיונה של גולדה לפגוש ברוסים באמצעות פינים. זה היה כנראה מעט נאיבי", כך הגדיר את המהלך, ו"במוסקבה איש אינו יודע האם זו הייתה החלטה אישית של גולדה, אמוציונלית, או האם זה אושר על ידי הכנסת".[41] את הגעתו לישראל לואיס הציג כיוזמה שלו, שחפפה במקרה לפניית מאיר לפינים, "חשיבה מקבילה במידה רבה המוכיחה שהגיע הזמן" להידבר.[42]

אולם רק באמצע השיחה חשף לואיס לפתע את הסיבה האמיתית לבואו, וגם אם לא אמר זאת במפורש - לא הותיר ספק. במוסקבה חששו מהתרחקותו של סאדאת ומהתקרבותו לוושינגטון באופן שיפגע במעמדם באזור, יקרין לרעה על מעמדם בעולם ואף ישפיל אותם. מוסקבה העדיפה להעביר מסר כזה באמצעות שליח בלתי רשמי, כך שבמקרה הצורך תוכל להכחיש את דבריו ולטעון כי נאמרו על ידי גורם חסר סמכות. לואיס התאים היטב למשימה זו.

"כאשר העסק הזה של רוג'רס נודע", סיפר לואיס לדיניץ את הידוע לסובייטים על שיחת סאדאת עם רוג'רס שישה שבועות קודם לכן, "התגובה הרוסית הייתה מבוהלת: למען השם, ראו מה קורה עם סאדאת, [האמריקאים] כמעט מחבקים אותו! איני רוצה לחזור על הדברים שאני מניח שאתם צריכים לדעת או יודעים", כך אמר וחשף באוזני דיניץ את מה שהציג כמקור המידע של הסובייטים על תוכן שיחת סאדאת עם רוג'רס.

כאשר סאדאת "נשאל שאלות", סיפר לואיס לדיניץ, "הוא לא הזכיר את החלק הזה של השיחה הפרטית [שלו עם רוג'רס] שהיה על טייפ"; כלומר מוקלט, והקלטה זו נפלה כנראה לידי הסובייטים ולואיס הניח שאולי גם ישראל שמה ידה עליה.

41 דיניץ התחמק מלהתייחס לפניית מאיר דרך הפינים ואמר באופן כללי, כי פנייתה לא הייתה צריכה "ליצור הפתעה או תדהמה מפני שזו הייתה המדיניות שלנו לכל אורך הדרך".

42 א"מ, א־7037/17, **שיחת דיניץ־לואיס**. גרסת לואיס אינה מדויקת. הוא אמר לדיניץ, כי "נראה שגולדה פנתה אל הפינים ב־28 במאי", היום שבו לואיס הבריק לשגריר הראל על רצונו לבוא ארצה. כך ביטל לואיס קשר אפשרי בין הגעתו לפניית מאיר אלא שהיא פנתה לפינים לפחות שלושה ימים קודם לכן. גם פרימאקוב, שמשום מה לא הזכיר כלל את לואיס, טען כי מברקו של הממונה הסובייטי בהלסינקי נשלח למוסקבה כבר ב־25 במאי. סביר להניח שלואיס נשלח לישראל לאחר שפנייתה של מאיר נשקלה במוסקבה.

השליח הסובייטי ויקטור לואיס ורעייתו עם משה דיין. ירושלים, מלון דיפלומט, 13 ביוני 1973.
(צילום: סוכנות אי.פי.; ארכיון מדינת ישראל).

יתרה מזו, כך החמיא לישראל, "כל מה שקורה שם במצרים ישראל חזתה, אמרתם זאת במשך שנים, אבל [במוסקבה] אף אחד לא האמין לכם, אבל כשזה בא על הטייפ – האנשים [במוסקבה] לסוג זה של הוכחה רוצים להאמין". עם הוכחה כזו כבר לא יוכלו להטיח בישראל, שטענתה כי מצרים תיטוש את ברית המועצות היא רק "תעמולה ישראלית [של] יהודים ערמומיים המנסים להרחיק אותנו מהידידים הנאמנים הערביים [...] כשבאותו זמן הקומוניסטים חשבו שהאמריקאים חברים של ישראל, אך הנה עכשיו האמריקאים רוכשים חברים במצרים", על חשבונה של ישראל.

"אחרי הכל", סיכם לואיס באוזני דיניץ את ההסבר לרצון הסובייטים בשיח עם ישראל, על רקע המתחולל בין מצרים לארצות הברית, "הכל שואלים: איך אנו יכולים לבטוח בהם?" – במצרים. ומכיוון שהסובייטים אינם יכולים עוד לבטוח בסאדאת, ומכיוון שסאדאת הכריע כפי שגילה לרוג'רס, מטרת בואו של הרס"ר לישראל הייתה למצוא מענה להתפתחות דרמטית זו ולכונן ערוץ קשר חשאי בין מוסקבה לירושלים. קיומו יובא לידיעת וושינגטון וקהיר, כדי שיידעו כי הדיפלומטיה הסובייטית אינה חסרת אונים ואינה מוכנה שידחקו אותה באופן משפיל מפתרון הסכסוך הישראלי־ערבי.[43]

שמחה דיניץ מימין, סגן ראש הממשלה, יגאל אלון והשר ישראל גלילי משמאל. 30 במאי 1971.
(צלם: משה מילנר; אוסף התצלומים הלאומי).

לואיס אף ידע לומר לדיניץ כי השיח עצמו יתנהל בחופשיות רבה, ולא יחולו על ישראל כל הגבלות; העיקר שיתנהל שיח. "אִמרו כל מה שתרצו [...] נזוז מסיני ועבור זה נרצה כך וכך [...] אנחנו פותחים את התעלה אבל נרצה ערבויות". ישראל תוכל להצהיר "לעולם לא נזוז מירושלים" ושזו החלטתה הסופית. אִמרו "כל מה שתרצו לומר", אמר לואיס, אבל "הסבירו [ל]מה אתם באמת מתכוונים באמירות הדיפלומטיות הרשמיות" שלכם, "ואז דברים יתחילו לזוז".

בדבר זה הייתה מוסקבה מעוניינת יותר מכול - ש"דברים יתחילו לזוז", והיא תהיה שותפה לתזוזתם, כדי שלא ישתרר קיפאון מדיני שיוביל למלחמה אותה רצתה למנוע. אולם בדיוק בנושא זה, בהערכת סיכויי המלחמה ובעיקר במשמעותה, נחלקו דיניץ ולואיס באופן חד. את השיח בשאלות אלה ימשיכו לקיים שתי המדינות כבר בתוך זמן קצר אך עם שליח סובייטי אחר, אחר אך מוכר; דוד ציון כינויו.

ראש אמ"ן המחופש

זמן קצר לאחר צאת לואיס מישראל דלפו לתקשורת דבר ביקורו והתיווך הפיני בין ירושלים למוסקבה.[44] הפינים מיהרו להכחיש זאת, אבל ראש ממשלת ישראל חשה צורך להבהיר לשר החוץ הפיני כי לא בישראל מקור הדליפה אלא בלואיס.[45]

שר החוץ אבן אף הצהיר שאף גורם ישראלי רשמי לא נפגש עם שליח סובייטי.[46] לואיס לא הכחיש ולא אישר דבר והותיר את ביקורו כחידה. "באתי על דעת עצמי - אבל שלטונות ברית המועצות יודעים על נסיעתי אליכם".[47]

נראה כי לואיס הוא שעמד מאחורי פרסום הדברים, כדי להראות לוושינגטון ולקהיר שהקרמלין החל בשיח עם ישראל. הסובייטים אף דאגו להדליף לאמריקאים, מספר ימים לאחר הביקור, את דבר קיומם של מגעים עם אישים רשמיים ישראלים ובהם נספח צה"ל בוושינגטון.[48]

43 בישראל דווח כי מקורות אמריקאיים אישרו ידיעה ב"וושינגטון פוסט", כי הנציג האמריקאי בקהיר, ברגוס, הגיש למצרים הצעה בכתב להסדר ביניים בינה לבין ישראל על פתיחת תעלת סואץ לשיט, שבמסגרתו ישראל תיסוג למחצית המרחק שבין התעלה לבין הקו של 4 ביוני 1967, והכוחות המצריים יעברו לגדה המזרחית למרחק כ־25 ק"מ לפחות מכוחות צה"ל, וביניהם יחצוץ כוח או"ם. ה' יעד, "נציג ארה"ב בקהיר הגיש לממשלת מצרים 'תכנית לנסיגת צה"ל' בלי ידיעת ישראל", **מעריב**, 28 ביוני 1971. ברית המועצות רצתה להשתלב בהסכם מעין זה ולכן התחילה בשיח עם ישראל, לצד שיחות עם ארצות הברית.

44 ע"ר, "פינלנד מכחישה 'בלדרות' שר החוץ שלה בין ישראל לברה"מ". יו.פי, "טיים: בקרוב פגישת נציגי ברה"מ־ישראל", **דבר**, 28 ביוני 1971.

45 א"מ, חצ־4611/6, **מכתב גולדה מאיר לשר החוץ הפיני**, 29 ביוני 1971, **מברק 36 להלסינקי**, 28 ביוני 1971**, מברק 22 מהלסינקי**, 28 ביוני 1971. מאיר כתבה ללסקינן כי נראה שלואיס הוא מקור הפרסום. לסקינן הצהיר: "שמעתי את החדשות ברדיו אך איני יודע דבר. לא הייתה לי כל עבודת תיווך ולכן איני מתווך בדבר".

46 שירות מעריב, "טיים: עתונאי סובייטי שהה שבוע ימים בישראל. אבא אבן: שום איש רשמי לא נפגש עם שום שליח", **מעריב**, 28 ביוני 1971. בכתבה ראשית זו פורסם, כי לפי אחת השמועות העיתונאי הוא ויקטור לואיס ולפי שמועה אחרת - עיתונאי מזרח־אירופי. עוד צוין כי גל השמועות על מגעים בין ברה"מ לישראל הולך וגואה.

47 יוסף חריף, "באתי על דעת עצמי – אבל שלטונות ברית המועצות יודעים על נסיעתי אליכם", **מעריב**, 29 ביוני 1971.

48 א"מ, א־7078/5, **מגמות בריה"מ לגבי מגעים עם ישראל**, אגף המודיעין/מח' מחקר, מ/290, 30 ביוני 1971. לטענת אמ"ן, ההדלפה נעשתה "בסביבות ה־20 ביוני", כלומר חמישה ימים לאחר פגישת דיניץ־לואיס.

בין ביקור הרס"ר לביקור דוד ציון המשיכו הסובייטים בגישושים, רשמיים ובלתי רשמיים, אך המסרים שהועברו בהם היו זהים. שבוע לאחר ביקור לואיס בישראל יזם בלונדון פרופ' גרגורי בונדרבסקי, מזרחן סובייטי יהודי, שיחות עם ג'ון קמחי, אחיו של בכיר המוסד דוד קמחי.[49] ג'ון קמחי התגורר בלונדון שם ערך ירחון בין־לאומי בנושאי המזרח התיכון, דבר שהתאים מאוד לסובייטים.[50] בונדרבסקי טען בפני קמחי שהוא מוסמך לפעול כמתווך בלתי רשמי בין שתי המדינות, וכי יעביר את דברי ישראל למוסקבה. הוא הציע לקמחי לפרסם בצוותא סדרת מאמרים שכותרתם "ציוני דרך במדיניות הסובייטית במזה"ת".[51] לקמחי היה ברור כי מטרת בונדרבסקי הייתה ליצור את "'האווירה האקדמית' הנחוצה" להתקרבות בין שתי המדינות כדי לבנות בסיס מעשי להסדר בין ישראל למצרים. קמחי ביקש להביא את הדברים לידיעת שר החוץ אבן ולקבל את התייחסותו, אך בישראל הוחלט, על דעת ראש הממשלה מאיר, לחדול מהשיחות בערוץ זה.[52]

קמחי לא היה היחיד שנועד עם בונדרבסקי. גם ראש אמ"ן, אלוף אהרון יריב, תהה על קנקנו באמצע יולי 1971, אלא שיריב הציג עצמו כאיש מפלגת העבודה. לא ידוע האם בונדרבסקי, או שולחיו, ידעו את זהותו האמיתית. בונדרבסקי אמר לראש אמ"ן כי מצבה המדיני של ישראל מידרדר, וגם אם תנצח במלחמה הבאה יעלה ניצחונה בדם רב ובסופה תמצא עצמה מוקפת ארצות עוינות המחומשות בנשק סובייטי רב.[53] ברית המועצות, הוסיף בונדרבסקי, כלל אינה מעוניינת במלחמה ובבזבוז אוצרותיה, כך שמדי כמה שנים תחמש את ישראל בשלל הנופל בידה מהערבים.[54]

49 גריגורי ליבוביץ' בונדרבסקי היה יהודי שתואר כבעל שאיפות דיפלומטיות. במלחמת העולם השנייה עסק בלוחמה פסיכולוגית; היה יועץ לוועד המרכזי ובשנת 1968 עסק בנושא הפליטים הפלסטינים. א"מ, א־7246/10, **פרופסור בונדרבסקי**, מחנן בר־און לשר החוץ, ללא מספר, 22 בדצמבר 1971. לפגישה השלישית עם קמחי הגיע עם הבנקאי היהודי גרמני, סר זיגמונד ורבורג.

50 הפגישה הראשונה התקיימה ב־21 ביוני 1971. את הקשר בין קמחי לבונדרבסקי יצר אדם בשם קוזנצוב, שתואר כנציג סוכנות הידיעות נובוסטי (Novosti) בלונדון. קוזנצוב התקשר אל קמחי לבקשת בונדרבסקי והציע לו להיפגש עם אחד המומחים הסובייטים המובילים למזרח התיכון ומברי הסמכא למפרץ הפרסי, המגיע ללונדון לצורכי מחקר. א"מ, א־7021/1.

51 א"מ, חצ־5959/9, **שיחות בין נציגי ישראל (ואחרים) לבין נציגי בריה"מ**.

52 א"מ, א־7246/10, **פרופסור בונדרבסקי**, מחנן בר־און לשר החוץ, ללא מספר, 22 בדצמבר 1971.

53 הפגישה התקיימה ב־12 ביולי 1971, שבוע לאחר פגישתם האחרונה של קמחי ובונדרבסקי. א"מ, שם; א"מ, חצ־5959/9, **שיחות בין נציגי ישראל (ואחרים) לבין נציגי בריה"מ**.

54 בונדרבסקי התלונן כי הסובייטים השקיעו במצרים 6 מיליארד רובל. שם.

מגעים נוספים התקיימו בוושינגטון, בודפשט ווינה, ובכולם השמיעו הסובייטים מסרים דומים. בוושינגטון נועד נספח צה"ל זעירא עם בוריס יארושבסקי, נציג סוכנות הידיעות טאס"ס במקום. יארושבסקי התייחס לחוזה הידידות הסובייטי־מצרי שאך נחתם ואמר שהוא יוזמה סובייטית המשקפת את חששם למעמדם במצרים. חתימת ההסכם הפיגה רק במעט חשש זה, בשל "הפכפכותם של הערבים". יארושבסקי הוסיף כי הסובייטים הביאו למצרים את מטוסי המיג־23 וטילי הנ"מ המתקדמים, כדי להרגיע את המצרים הדורשים נשק משוכלל בשל פחדם מישראל.[55]

פגישה מעניינת אחרת, לא בשל תוכנה כמו בשל זהות המשתתף הסובייטי בה, התקיימה בסוף אותו חודש בבודפשט. מישראל הגיעה אסתר וילנסקה, בכירה במפלגה הקומוניסטית. בן שיחה הסובייטי, כפי שהוצג במסמכי משרד החוץ הישראלי, היה אדם בשם קוֹטוֹב, שתואר כאיש מחלקת המזרח התיכון בוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית. קוטוב זה היה יורי קוטוב, סוכן קג"ב ששירת בישראל עד לניתוק היחסים בין שתי המדינות.[56]

קוטוב אמר לווילנסקה כי ישראל מוכרחה להביא לשינוי האווירה, והדגיש כי ברית המועצות אינה חד־צדדית ביחסה לסכסוך הישראלי־ערבי. "כלום אינכם יודעים שאנו הסנגורים של ישראל במצרים?" שאל והוסיף, "שאנו טוענים באוזני המצרים כי ישראל היא עובדה ועל המצרים לנהל מדיניות ריאליסטית?" קוטוב אף שאל האם אין ישראל יודעת שברית המועצות ממתנת את מצרים ומונעת מלחמה? אבל ישראל, כך אמר, אינה מסייעת למאמצים אלה ועליה לגלות גמישות.[57]

דברים דומים שמע בווינה בסוף יולי נציג ההסתדרות יונה יגוֹל, שנפגש כמה פעמים במהלך כנס בין־לאומי עם נציג טאס"ס במקום, וְיַאצֶ'סְלב שַׁאחוֹב. לפגישתם האחרונה הגיע שאחוב מצויד בשאלות ממוקדות: האם ישראל מוכנה להתפשר ולסגת מחלק גדול מהשטחים, כפי שמכריזים בישראל? האם ל"יונים" בישראל יש רוב בממשלה ובדעת הקהל? מהן העמדות בקֶרב חברי ההסתדרות ומפלגת העבודה? האם ישראל באמת מעוניינת לחדש את היחסים הדיפלומטיים עם ברית המועצות?[58]

---

55 שם.

56 יורי ואסילייביץ' קוטוב היה ממפעיליו של ויקטור גרייבסקי שגויס בישראל, דיווח על כך לשב"כ והיה למרגל כפול. קוטוב שירת בכיסוי של נספח תרבות בשגרירות ברית המועצות בישראל. ראובן מרחב, **מקום במרחב: כשהאדם נפגש עם נתיבות ההיסטוריה**, ידיעות אחרונות - ספרי חמד, 2022, עמ' 8.

57 א"מ, חצ־5959/9, **שיחות בין נציגי ישראל (ואחרים) לבין נציגי בריה"מ**.

דרך אוסטרליה

מגעים אקראיים אלה לא היו המגעים החשובים שהתנהלו בין שתי המדינות מאז פנתה גולדה מאיר לסובייטים באמצעות שר החוץ הפיני. אם הסובייטים תהו על פניית מאיר אליהם בערוץ הפיני, באה פנייה ישראלית מפורטת הרבה יותר בערוץ שונה לגמרי, מקצה אחר של כדור הארץ והיא מוענה ישירות אל ההנהגה הסובייטית.

ב־23 ביולי 1971 כתב קונסטנטין צֶ'רְנְיינְקוֹ, מזכיר הוועד המרכזי, ללאוניד ברז'נייב, מנהיג המפלגה הקומוניסטית, על אודות שיחה שערך זמן קצר לפני כן "החבר שֶׁלֶפִּין" עם רוברט הוֹק.[59]

הוק ביקש לפגוש את שלפין אחרי ביקורו בישראל והיה, לדברי שלפין, להוט לקבל הזמנה לביקור במוסקבה. "בהתחשב בטון המתעקש של הוק נפגשתי איתו", דיווח שלפין, ו"באופן בלתי צפוי [הוק] פתח בדברים על הסכסוך במזרח התיכון". הוק סיפר כי כשהיה בישראל פגש את גולדה מאיר, סגנהּ יגאל אלון ושר החוץ אבן, שביודעם כי הוא מתעתד לבקר במוסקבה שאלו אותו האם יוכל להעביר מסר לממשלת ברית המועצות. לא ברור מי מיהם ביקש להעביר את המסר, או שמא היו אלה שלושתם, ומה הייתה הסיבה שרצו בכך; אולם היה זה מסר ארוך ומפורט שהוכן בקפידה וכרך בעטיפה חיובית את רצונה של ישראל להישאר בשרם א־שיח', על אף שמאיר, אלון ואבן ידעו היטב כי הסובייטים, כמו המצרים, דחו זאת בתוקף. את המסר הזה ביקשו מנהיגי ישראל שהוק יביא לידיעת המנהיגים הסובייטים, שמיאנו להיפגש עמם פנים אל פנים:

> **"ממשלת ישראל אינה מחויבת לגבולות שהשיגה במלחמת ששת הימים. היא מוכנה לבצע פשרות ולסגת מגבולות אלה והיא מבקשת שתביא השקפה זו לידיעת חוגי ממשלת ברית המועצות [...] ממשלת ישראל מוכנה בהחלט לשקול מחדש את שאלת רמת הגולן ולהגיע להסכם הגיוני שיהיה מקובל הן על ישראל והן על מדינות ערב. הממשלה מוכנה לקיים משא ומתן מועיל ולבצע ויתורים. ישראל מוכנה להוציא כוחותיה מסיני פרט לאזור שארם א־שיח', שהוא**

58 א"מ, א־7246/10, **מכתב יגול לאבן על שיחותיו עם שאחוב**, ללא תאריך. המכתב הגיע גם ללשכת ראש המוסד.

59 אלכסנדר שלפין היה ראש הקג"ב בשנים 1958־1961. לאחר מכן היה במשך עשור ראש האיגודים המקצועיים של ברית המועצות. בתפקיד זה פגש את עמיתו האוסטרלי, לימים ראש ממשלה.

> **בעל חשיבות עליונה לבטחון גבולות ישראל, כפי שממשלת ברית המועצות צריכה להבין. ממשלת ישראל מוכנה לפתור את נושא תעלת סואץ והגדה המערבית ומאמינה שקיימים התנאים למשא ומתן מוצלח ושניתן להגיע להסכם. אולם ממשלת ישראל אינה רוצה לראות שהגדה המערבית תיכבש על ידי צבא ירדן. הנושא הקשה ביותר עבור ממשלת ישראל הוא ירושלים. אנו רוצים, אמרו הישראלים, לצאת מהרוב המכריע של השטחים הכבושים. זוהי עמדת ממשלת ישראל לאמיתה והיא מבקשת מממשלת ברית המועצות להאמין בכך. ממשלת ישראל מבקשת מממשלת ברית המועצות להפעיל את השפעתה וסמכותה על ממשלות ערב. ראשת ממשלת ישראל ושר החוץ ביקשו מהוק להעביר לממשלת ברית המועצות את המסר כי ממשלת ישראל רוצה מאד לחדש יחסים דיפלומטים עם ברית המועצות".**[60]

ביום שבו כתב צ'רניינקו לברז'נייב על המסר מהוק, יום חגה הלאומי של מצרים, הגיע למוסקבה מקהיר דיווּחו של מזכיר המפלגה הקומוניסטית, בוריס פּוֹנוֹמָרְיוֹב, על שיחתו עם סאדאת. בשיחה זו אמר הנשיא המצרי: "אין זה דבר טוב שרק ארצות הברית, ולא ברית המועצות, מדברת עם ישראל". לפי טענה זו, סאדאת אף ציין כי זהו עניינה של ברית המועצות להחליט מהי הדרך שבה תקים קשר עם ישראל.[61]

בברית המועצות גמלה ההחלטה כיצד להקים קשר עם ישראל: דוד ציון ייצא לירושלים.

דוד ציון בא לציון

חמישה ימים לאחר מכן, ב־28 ביולי 1971, שלח דוד ציון, שלא ידע כלל על כל המגעים האלה, דו"ח ליבגני סאמוֹטייקין, עוזרו של ברז'נייב, שכותרתו

60 זו גרסה מהצד הסובייטי Primakov, *Russia and the Arabs*, pp. 263-265. הוק חזר לישראל ועדכן ב־25 ביולי את שר החוץ אבן בדברי שלפין: אין לברית המועצות אינטרס כלכלי במזרח התיכון אלא ביטחוני; זכותה להחזיק באזור כוחות ימיים אינה פחותה מזו של ארצות הברית; הסובייטים אינם מערערים על זכות קיומה וביטחונה של ישראל, והמצרים מסכימים עימם בכך. הסובייטים אינם רוצים במלחמה, אך אם תפרוץ יהיו תוצאותיה שונות מקודמתה ב־1967, מפני שצבאות ערב התחזקו והשתפרו. שלפין טען שעל ישראל לגלות גישה מציאותית יותר ולפנות את השטחים שכבשה. א"מ, א־7251/1, **מס' 20 לקנברה**, 26 ביולי 1971.

61 Primakov, *Russia and the Arabs*, p. 259.

״שאלות על המשבר המזרח־תיכוני״.[62] אף שתגובתו הראשונית על הדו״ח הייתה כעוסה, ביקש ממנו סאמוטייקין לכתוב דו״ח מפורט יותר אותו יעביר אישית לברז׳נייב.

ראש הממשלה שמעון פרס מקבל בלשכתו את שר החוץ של רוסיה, יבגני פרימאקוב. ירושלים, 21 באפריל 1996. (צלם: צביקה ישראלי; אוסף התצלומים הלאומי).

בדו״ח זה ציין דוד ציון ארבע מגמות לא מעודדות עבור מוסקבה, שניכרו בארבע השנים שחלפו מאז המלחמה ביוני 1967.[63] אולם במסקנתו המליץ בזהירות להנהגת ארצו לנקוט יוזמה כלפי ישראל וארצות הברית. הוא

62 ibid, p. 263

63 מגמה אחת התייחסה למאזן הצבאי והצביעה על כך שב-15-20 השנים הבאות לא צפוי שינוי קיצוני לטובת הערבים, גם אם ההנחה הכללית היא שהזמן אינו פועל לטובת ישראל. מגמה שנייה הצביעה על כך שבניגוד לאמונה הרווחת, כוחות הפילוג בעולם הערבי חזקים מכוחות האיחוד, והדבר נכון גם ביחס למאבקם בישראל. מגמה שלישית הדגישה שהמאבק בישראל לא סחף את העולם הערבי, ואף היו כמה מקרים הפוכים; והמגמה הרביעית, המסוכנת ביותר עבור מוסקבה, הצביעה על "התחזקות נטיית מדינות ערב לראות בארצות הברית את מי שעלולה למלא תפקיד מכריע בהסדרת הסכסוך במזה"ת". Primakov, *Russia and the Arabs*, pp. 261-263.

הסביר כי הסיבה שבגינה יש לארצות הברית מרחב תמרון נעוצה בשיח שהיא מקיימת עם שני הצדדים בסכסוך המזרח־תיכוני. לפיכך על ברית המועצות לנהוג באופן דומה. לאחר שבוע, ב־5 באוגוסט, החליט הוועד המרכזי לשלוח אותו בסוף החודש בחשאי לישראל, מצויד בהנחיות קפדניות, לשיחות עם מנהיגיה. דוד ציון הונחה לתאם את ביקורו עם ידידו מישראל, שלהבת פריאר, שהכיר אותו בשמו האמיתי, יבגני פרימאקוב.

כך החל השיח החשאי בין ישראל לברית המועצות. פרימאקוב נועד בישראל עם גולדה מאיר, משה דיין ואבא אבן וקיים שיחות נוספות עם מנהל לשכתו של אבן, חנן בר־און, שליווהו במהלך הביקור, ובארוחותיהם המשותפות חלקו את רשמיהם מהשיחות ודנו בעתידן.

שיחותיו של פרימאקוב עם מנהיגי ישראל לא היו קלות. הן הבהירו לשני הצדדים את התהום העמוקה הפעורה בין עמדותיהם, אולם הסובייטים לא נרתעו מכך וביקשו לקיים סבב שיחות נוסף כבר כעבור חודשיים, בשבוע השני של אוקטובר 1971. שיחות אלה התכנסו בווינה, ואת ישראל ייצגו מרדכי גזית וחנן בר־און ממשרד החוץ.[64]

לסובייטים היה חשוב להצניע את העובדה שהם יזמו את המפגש מבלי שהסבירו לישראל את הסיבה לכך. הם יזמו את המפגש בווינה בעיתוי זה מפני שהיו בעיצומו של מאמץ דיפלומטי לקדם את יוזמת ברז'נייב להסדר עם מצרים, וזאת במענה לדחיקתם מהשיחות שקיימו האמריקאים עם מצרים וישראל.[65]

את המאמץ העיקרי עשו מול ארצות הברית, לשם נשלח בסוף ספטמבר גרומיקו שהציג לניקסון את היוזמה לפרטיה, ואילו הנשיא סאדאת הגיע למוסקבה בשבוע שבו התקיימו השיחות עם נציגי ישראל בווינה. דברי גרומיקו לניקסון היו אותם הדברים שאמר פרימאקוב חודש קודם לכן למנהיגי ישראל, אך נדחה.[66] ניקסון הורה לקיסינג'ר למדר את ישראל

64 מרדכי גזית היה בשנת 1971 סמנכ"ל משרד החוץ הממונה על צפון אמריקה. בשנת 1972 התמנה לתפקיד מנכ"ל משרד החוץ וב־15 במארס 1973 התמנה לתפקיד מנכ"ל משרד ראש הממשלה. חנן בר־און שימש בשנת 1971 בתפקיד מנהל לשכת מנכ"ל משרד החוץ ובשנת 1973 כיהן כשגריר ישראל בהולנד.

65 יוזמת ברז'נייב כללה שני שלבים: הראשון, הסכם חלקי לפתיחת תעלת סואץ בשנת 1972 והשני, הסכם כולל על בסיס מסמך יארינג המתבסס על גבול 4 ביוני 1967, שיבוצע ב־1973.

66 https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v13/d338

מתוכן שיחותיו עם גרומיקו, כך שבעת השיחות בווינה בין פרימאקוב לגזית ולבר־און ישראל לא ידעה על היוזמה הסובייטית ועל השיח שבין שתי מעצמות־העל.[67]

שני סבבי השיחות שקיים פרימאקוב בידיעת ההנהגה הסובייטית ובהנחייתה בירושלים ובווינה חשפו פערים עמוקים בין שתי המדינות, הן ביחס להערכת המצב האסטרטגית והן ביחס לעמדות המדיניות לגבי הסדר אפשרי עם מצרים. פרימאקוב טען כי הזמן פועל לרעת ישראל, כי במצרים קיימים לחצים לצאת למלחמה, כי ברית המועצות אינה מעוניינת במלחמה אלא בהסדר ומצליחה לפי שעה לעמוד בלחצי המצרים לספק להם נשק התקפי, אולם בהיעדר התקדמות מדינית מוסקבה משוכנעת שהמצרים ייצאו למלחמה, והיא לא תוכל להתמיד בסירובה לספק נשק זה.[68] פרימאקוב טען כי הדברים שאמר לו משה דיין, שאין פתרון צבאי לסכסוך, עשו עליו רושם עז אבל ישראל אינה "יוצרת בסיס מציאותי להידברות".[69]

הדברים ששמע בתגובה מגזית היו הפוכים לחלוטין. "הבה נסתכל על המצב האמיתי מנקודת ראות מצרית", כך הציג לו גזית את השקפתה של ישראל, "למצרים יש שתי אפשרויות: לנסות להילחם אתנו [...] להפסיד [...] ובכך להנציח נוכחותנו בכל מרחבי סיני [...] [או] להיאחז בהצעה הישראלית למו"מ על קביעת גבול סופי בסיני אשר יחזיר לה שטחים נרחבים של חצי האי סיני", אך לא את כל השטח. "צדדים שלישיים", אמר גזית ורמז לסובייטים, "מתעלמים מהדילמה [המצרית] הזו בקלות יתירה".[70]

67 קיסינג'ר עדכן את השגריר יצחק רבין בחשאיות רבה ביוזמת ברז'נייב ובמענה האמריקאי לה רק בתחילת נובמבר 1971. יוזמה זו הביאה את ישראל לגבש הבנות עם קיסינג'ר שבמסגרתן ישראל הגמישה את עמדותיה בתמורה לדחייה אמריקאית את היוזמה הסובייטית. ההבנות עוגנו בביקור מאיר בוושינגטון בדצמבר 1971. למגעים בין ישראל לארצות הברית מסתיו 1971 ובמהלך 1972 ראו: חגי צורף ומאיר בוימפלד, **יבוא יום ויפתחו את הארכיונים**, כרמל, 2022, עמ' 83-108 (להלן: צורף ובוימפלד, **יבוא יום**).

68 דברי פרימאקוב לא היו תעמולה ריקה, ובישראל ידעו היטב שהסובייטים אינם ממהרים לספק למצרים טילי סקאד ומטוסי קרב. "ידענו שהמצרים רוצים סקאד תקופה ארוכה [...] מידיעות טובות ידענו שהרוסים לא רוצים לתת להם את הסקאד", העיד בפני ועדת אגרנט תא"ל אריה שלו. "יותר מכך – היו לנו ידיעות טובות שהמצרים מתיאשים [...] [ו]מבינים שהרוסים לא רוצים לתת להם את ה'סקאד'". עדות עוזר ראש אמ"ן למחקר, תא"ל אריה שלו בפני ועדת אגרנט, **ישיבה כ"א (בוקר)**, 16 בפברואר 1974, עמ' 51. על המגעים לאספקת מטוסי קרב מדגם מיג־23 וסוחוי־20 למצרים: א"צ, 6-10/2013, **יחסי מצרים עם ברה"מ וארה"ב (לבקשת המזכיר הצבאי לרה"מ)**, אגף מודיעין/מחקר מ/110, 23 בפברואר 1973.

69 א"מ, א־7078/6, **שיחה עם מ.ג.** [מרדכי גזית] **עם דוד ב־9 אוקטובר** [1971]**. נכחו ח.ב.** [חנן בר־און] **וי.י.** [יעקב ינאי].

70 א"מ, א־7078/6, **שיחת מ.ג** [מרדכי גזית] **עם דוד ב־11 אוקטובר 71. השתתפו ח.ב.** [חנן בר־און] **וי.י.** [יעקב ינאי].

הפערים העיקריים שהתגלעו בין הצדדים בשיחות בירושלים ובווינה היו בשלושה נושאים: הנסיגה הצפויה של ישראל מסיני, מידת מחויבותה של ישראל להתקדם מהסדר ביניים להסדר סופי ומקומה של ברית המועצות במשא ומתן המדיני.

ישראל הבהירה שלא תסכים לסגת בסיני לקווי 4 ביוני 1967. הסובייטים טענו חזור וטעון, כי ללא נסיגה מוחלטת לא יהיה כל הסדר והדבר יביא למלחמה. ישראל לא הייתה מוכנה להיכנס לכל שיח ענייני ומפורט עם הסובייטים על עמדותיה האמיתיות ביחס לפרטי ההסדר עם מצרים, למרות ניסיונותיו של פרימאקוב לקיים שיח כזה. בנוסף לכך, ישראל לא ראתה קשר מחייב בין הסדר ביניים להסדר סופי עם מצרים, בעוד שפרימאקוב טען כי היעדר קשר כזה לא יהיה מקובל על המצרים שיסרבו בשל כך להסכם ביניים העומד בפני עצמו מחשש שיהפוך לקבוע.

אולם הדבר החשוב ביותר בעיני הסובייטים היה הדחייה העיקשת של ישראל את פניותיו של פרימאקוב לשתף את מוסקבה בשיחות על הסדר עם מצרים. נימוק מרכזי לכך שהשמיעו נציגי ישראל, לא פעם בהתלהבות, היה חוסר האמון שהיא רוחשת לברית המועצות בשל עוינותה רבת השנים לישראל. הנציגים הישראלים לא שכחו להזכיר את האמת שהכאיבה לסובייטים כי מצרים היא שמעדיפה לדון על הסדר מדיני עם האמריקאים.

נתק ממושך וחידוש באוקספורד

הפערים העמוקים בין הצדדים, שעוררו אצל הסובייטים תהיות בדבר תוחלת השיח עם ישראל, והמסרים מישראל שאין בידה כל חדש להביא לסבב נוסף, הביאו לנתק בן שנה וחצי עד לשנת 1973.

אולם דווקא זמן קצר לאחר יציאת הכוחות הסובייטיים ממצרים ביולי 1972 שב וגילה הערוץ החשאי סימני חיים, ביוזמת ישראל. פעם נוספת היה זה שלהבת פריאר שנפגש עם פרימאקוב בוועידת פאגווש, הפעם באוקספורד, במהלכה הם שוחחו בטיולים רגליים ובארוחות משותפות.[71]

"פריאר הודה כי מטרת בואו הייתה לפגוש אותי כדי לדון בנושאים בעלי עניין לשני הצדדים", טען פרימאקוב והחמיא לפריאר ש"תמיד נהג עימי ביושר ולא הלך סחור סחור".[72] אולם פרימאקוב הבהיר לפריאר שאינו רואה טעם בשיחות נוספות כל עוד אין לישראל הצעות או נושאים מעשיים

71 א"מ, א־278/15, **שיחות** [שלהבת פריאר] **עם פרימקוב**, 12 בספטמבר 1972.

72 Primakov, *Russia and the Arabs*, pp. 278-279.

להתדיין עליהם. דברים אלה נדחקו בדיווחו של פריאר, אולי כי לא שיווה להם חשיבות מיוחדת.[73]

בשובו למוסקבה דיווח פרימאקוב על שיחה זו, וראש הק״גב יורי אנדרופוב עדכן את הצמרת הסובייטית.[74]

פריאר ופרימאקוב נפרדו מבלי שקבעו דבר לגבי המשך השיח בין המדינות, אבל חצי שנה לאחר מכן, במארס 1973, הן שבו וחודשו.

חודש לאחר הפגישה באוקספורד נשלח מישראל מכתב לפרימאקוב ובו הבהירה ישראל שאמנם אין כל חדש בעמדותיה, ולמרות זאת שאלה האם ״באה בחשבון״ פגישה. נדרשו לסובייטים ארבעה חודשים עד שהשיבו בחיוב. הסיבה להשתהותם הארוכה ולהיענותם בסופה נותרה כחידה בעיני ישראל.

נראה כי גם במוסקבה לא רצו לסיים את השיח עם ישראל בשעה שיחסיהם עם מצרים הידרדרו לשפל בסוף 1972. סמוך לפגישת פריאר ופרימאקוב באוקספורד שלחה תחנת הק״גב בקהיר דו״ח למטה במוסקבה שבו ציינה כי סאדאת פועל לצמצום יחסי מצרים עם ברית המועצות ולהגבלת פעילות המודיעין הסובייטי במצרים. ראשי תחנת הק״גב בקהיר ראו בסאדאת את מתנגדהּ הראשי של ברית המועצות במזרח התיכון ובאפריקה, וכינוהו ״סוס טרויאני של ארה״ב במזה״ת״.[75] בתנאים אלה מצאו טעם לשוב ולשלוח את פרימאקוב לסבב שיחות נוסף עם נציגי ישראל בווינה, אך הפעם צירפו אליו שליח נוסף.

---

73 א"מ, א־278/15, **שיחות עם פרימקוב**, 12 בספטמבר 1972.

74 Primakov, *Russia and the Arabs*, pp. 278-279.

75 "Резидентуа в Каире" [שלוחה בקהיר], The Cairo Residency, 1972-76. Folder 82. *The Chekist Anthology*, https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/cairo-residency-1972-76-folder-82-chekist-anthology.
ואדים אלכסייביץ' קירְפִּיצֶ'נְקוֹ, ראש תחנת הקג"ב במצרים בשנים 1970־1974, כתב בזיכרונותיו כי עם עליית סאדאת לשלטון האמון בין המדינות דעך במהירות ואת מקומו תפסו דאגה וחוסר שקט. הוא שפך את חמתו על יחסו של סאדאת לברית המועצות, ואת החלטתו לפנות את הכוחות הסובייטים כינה צעד בוגדני.
Кирпиченко, Вадим Алексеевич, *Разведка*: *лица и личности*, Москва: Гея, 1998, ст. 120-125.
(ואדים אלכסייביץ' קירְפִּיצֶ'נְקוֹ, **ריגול, פנים ואנשים**, מוסקבה: גֶיָאה, 1998, עמ' 120-125).

שלוש שיחות בווינה

באמצע מארס 1973 התכנס דיון הכנה בראשות גולדה מאיר לקראת המפגש בווינה.[76] למפגש זה החליטו הסובייטים לצרף את יורי קוטוב, ששירת בשלוחת הקג״ב בישראל עד לפרוץ מלחמת ששת הימים.[77] בישראל לא היה ברור מדוע צורף לפרימאקוב איש כקוטוב.[78] ההסבר שסיפקו לימים פרימאקוב וקוטוב אינו שלם, וסביר להניח כי בטרם יקבלו הכרעות רצו הסובייטים לצרף גורם מקצועי מהקג״ב המכיר את ישראל.[79]

בדיון בראשות מאיר ריחפו גם השאלות מדוע הסכימו הסובייטים לבוא למפגש, ומדוע השתהו ארבעה חודשים עד שנענו לפניית ישראל לשוב ולהיפגש.

76 א"מ, א־7078/6, **התייעצות אצל רוה"מ בנושא דוד ציון – 18.3.73**, השתתפו: רוה"מ [גולדה מאיר], שה"ח [אבן], שהב"ט [דיין], [שר החינוך] אלון, [שר ללא תיק] גלילי, [שר המשפטים] שפירא, [שאול] אביגור, [מנכ"ל משרד רה"מ, מרדכי] גזית, [המזכיר הצבאי של ראש הממשלה, תא"ל ישראל] ליאור, [ראש המוסד, צבי] זמיר והח"מ [לא צוין].

77 קוטוב היה אמור להיות מוכר לאנשי משרד החוץ ולציבור הרחב בישראל מפני שפעל בה בכיסוי דיפלומטי, הופיע באירועים פומביים ודבריו הוזכרו בעיתוניה. קוטוב היה זה שפגש את אסתר וילנסקה ביולי 1971 ושיחתם דווחה לגורמים הממשלתיים שעסקו בברית המועצות. אולם גזית, למשל, כלל לא הכירו. גם המידע שמסר לגביו ראש המוסד היה מועט ולא מדויק: "שמו י. קוטוב. שירת בארץ כמזכיר שלישי בין השנים 65/6 [...] מזוהה כאיש מודיעין". גזית דיווח כי פרימאקוב הציג את קוטוב כמי ששירת בישראל עד לניתוק היחסים ב־1967, ולא כפי שמסר זמיר, התפטר מהשירות הדיפלומטי ועבר למכון המחקר שפרימאקוב הוא סגנו. א"מ, א־7246/14, **מגזית לליאור צצ 10**, 23 במארס 1973. גם שנים לאחר מכן נותר המידע על קוטוב מצומצם. א"מ, חצ־6823/8, **קוטוב**, 23 במארס 1973. פרימאקוב הציג את קוטוב בספרו כאחד מאנשי המחקר הטובים ביותר של מודיעין החוץ הסובייטי, בקיא במזרח התיכון. Primakov, *Russia and the Arabs*, p. 279.

78 גזית, שכבר כיהן כמנכ"ל משרד ראש הממשלה ולא הכיר את קוטוב עד לתחילת הדיון, שיער כי אולי הוא מתורגמן המתלווה לפרימאקוב ושאולי "הם פועלים לפי הכלל 'טובים השניים מן האחד'. יתכן גם שהוא איש רשמי". אולם לאחר שגזית פגש אותו הוא מצא כי קוטוב "עשה רושם רציני, סימפטי, יודע עניין, בעל ביטחון עצמי ובעל מעמד עצמאי (כמעט מקביל לזה של דוד?)" א"מ, א־7246/14, **השיחות עם דוד (מרס 1973) - נקודות לסיכום ולהערכה**, גזית אל ראש הממשלה, 27 במארס 1973.

79 פרימאקוב וקוטוב טענו כי צירוף קוטוב נועד להפיג את חששותיו ובדידותו של פרימאקוב בשהותו בישראל. "חשתי בודד בארץ מוזרה", כך תיאר פרימאקוב את ישראל, "אם יארע לי רע איש לא יידע, אך בה בעת הבנתי שאין זה באינטרס של הישראלים שיקרה לי כדבר הזה". Primakov, *Russia and the Arabs*, p. 267.

גם אם נפל על פרימאקוב פחד בעת שהותו לבד בישראל, קוטוב לא ליווהו בישראל אלא בווינה. קוטוב אימץ, כמובן, את הסברו של פרימאקוב. לימים סיפר שצורף לפרימאקוב לאחר שדיווח כי חש בישראל אי־נוחות ובדידות וחשב שאם יארע לו דבר איש לא יידע. לפיכך הוחלט לצרף אליו איש נוסף והבחירה נפלה על קוטוב, שהיה הממונה במינהל החוץ של הקג"ב על הריגול בישראל, ירדן, לבנון והתנועה הפלסטינית. קוטוב ופרימאקוב הכירו בביירות, כשקוטוב הוצב בשלוחת הקג"ב ופרימאקוב היה כתב "פרבדה".

בפתח הדיון אמר ראש המוסד, כי הסובייטים הסכימו לקיום המפגש לאחר שבחנו את יחס המצרים כלפיו, וככל הידוע לישראל הם לא הביעו התנגדות לקיומו. זמיר הוסיף שלא ידוע לישראל האם הסובייטים עדכנו את המצרים במפגשים הקודמים.

לאחר מכן הציגו משתתפי הדיון את השערותיהם ביחס למניעי הסובייטים לבוא למפגש זה. היו שהניחו כי מניע אחד היה רצונם להמשיך בדיון על הסדר במזרח התיכון, ומניע אחר היה לדון ביציאת יהודי ברית המועצות בשל חוק ג'קסון שאיים לפגוע ביחסיהם עם ארצות הברית.[80]

השר גלילי וגזית לא ראו בחוק זה את המניע להגעת הסובייטים למפגש, וגלילי הציע שנציגי ישראל יניחו לפרימאקוב ולקוטוב להציג את נושא המפגש כדי "לדעת לשם מה הפגישה". עם זאת, הוא המליץ שנציגי ישראל יפגינו ביטחון מול הסובייטים שכן המצב שנוצר מאז השיחות ב־1971 מאפשר "לנו להרשים אותו שאנו מחזיקים במדיניות שלנו", וזאת "מנקודה של חוסן יותר [חזק] מאשר בעבר".

גולדה מאיר תהתה האם פשר העיתוי של המפגש קשור בביקורה בארצות הברית שהחל בתחילת מארס. "התאריכים הם מוזרים", אמרה, שכן היא יצאה לביקורה בוושינגטון ב־26 בפברואר "והמכתב שלו [פרימאקוב] נשלח ב־28 בפברואר ונתבקשה פגישה בין ה־12 ל־15" במארס. "אין אני יודעת אם אין הכוונה [של הסובייטים] לגשש מה היה בשיחותיי בוושינגטון", הרהרה בקול.

אבן ושפירא, שר החוץ ושר המשפטים, שיערו, בניגוד להערכת גלילי וגזית, כי הדבר העיקרי שהביא את הסובייטים ליזום את המפגש בעיתוי זה היה חוק ג'קסון. אבן הציע להדגיש בפני הסובייטים "שהשקפותינו טובות [...] יש יציבות יותר גדולה" משהייתה בסוף 1971 והמליץ לתאר את עמדת ישראל "כעמדה המבטיחה [את] המשך הפסקת האש, יציבות ושלום"!

דיין הודה כי אין לו "השערה מה באופן קונקרטי" רוצים הסובייטים להשיג במפגש. הוא התייחס "לנושא המלחמה עם מצרים" ואמר שהסובייטים יודעים היטב שאין לערבים סיכוי גם "לא למצרים ולא לסורים ביחד".

80 הסנטור הדמוקרטי הנרי ג'קסון יזם חוק שהתנה הטבות סחר אמריקאיות בהסרת חסמים להגירה. חוק זה נועד להתמודד עם החסמים שהטילו הסובייטים על יציאת יהודים, ובעיקר היטלים כספיים על בעלי תארים אקדמיים. המהלך החל באוקטובר 1972 והסתיים במארס 1973 בתיקון שהגיש עמו חבר בית הנבחרים, צ'רלס וואניק.

על המשא ומתן מול המצרים אמר דיין שישראל נמצאת במצב של חוזקה, שגם ארצות הברית אינה רוצה ללכת בדרך הסובייטית־מצרית, ושאיש לא יוכל לצפות שהמצב הבסיסי ישתנה בתוך חודשים ספורים!

דיין הציע להסתפק בהאזנה לדברי השליחים הסובייטים, אך הציע לשקול שאם יתברר כי הסובייטים רוצים לדון על "הסדר שלום, מכניזם [המשא ומתן], בעיה יהודית וכיו"ב אז" ישראל תגלה יחס רציני ו"נאמר להם, בואו ונקבע מו"מ יסודי ומכובד, עם סדר יום על מה דנים וגם עם סמכות לדון בזה". השיחות שהתקיימו בעבר לא התקיימו לדבריו "ברמה פרופורציונלית לכובד הנושאים". אם הסובייטים לא ייזמו זאת, המליץ דיין שבמצב הנוכחי לא ידון איתם גזית באף נושא.

לא הייתה כל כוונה "שמוטיקה [מרדכי גזית] ייכנס במו"מ", מיהרה להבהיר ראש הממשלה מאיר, אך לא אמרה מה הייתה כוונת ישראל בהציעה לסובייטים מפגש נוסף. מאיר רצתה להימנע מכך "שהסובייטים ילכו להגיד לניקסון" הנה - "הישראלים הזמינו גם אותנו למו"מ".

לאחר דברים אלה תיאר גזית בפני המשתתפים את הרקע למפגש הצפוי מאז התקיימו חמש השיחות בווינה באוקטובר 1971 ושיחת פריאר עם פרימאקוב באוקספורד בספטמבר 1972. הוא קרא באוזני הנוכחים את המכתב שנשלח מישראל לפרימאקוב והמליץ כי "לא יתכן שאותם הדברים" שפרימאקוב "שמע אז לא נשוב ונחזור עליהם עתה אחרת הם יראו זאת כסטיה".[81] גזית חיזק דבריו בציינו שבמפגש האחרון פרימאקוב "לא היה מאיים, גישתו היתה גישה רכה", ואף הציע שאם פרימאקוב "יאיים הפעם אעשה אתו משבר ואצא מהחדר".

ראש המוסד הגיב כי רצוי "שמהמפגש לא ייצא נזק", שכן הסובייטים "מאוד עצבניים" אחרי ביקור ראש הממשלה מאיר בוושינגטון. "חשוב

81 המכתב הקצר הכתוב אנגלית נשלח על ידי המוסד רק ב־13 במארס, בעוד פרימאקוב ביקש להיפגש בין 12 ל־15 במארס. נכתב בו כי "למרות שאין כל דבר חדש נשמח להיפגש עמך, אם תרצה בכך. דומני כי שנינו חשבנו שפגישות בינינו יכולות להיות מועילות". א"מ, א־7251/1, **מנהל לשכת מנכ"ל משרד החוץ אל אלי מזרחי, 28.3.73**. קדם למכתב זה ביום אחד מזכר שכתב גזית לדיניץ, ובו המליץ על נוסח המכתב לפרימאקוב: "השאלה אם ומה להשיב לדוד ציון איננה [מודגש במקור] מסובכת", כתב גזית והזכיר כי גם בעבר התגלו היסוסים האם להשיב לדוד ציון, אך עצם ההתכתבות היא עניין "טבעי ומועיל". גם ביחס לשאלה מה יש להשיב לו לא מצא גזית כל קושי. הוא ציין כי עצם העובדה שהמכתב יישלח בדואר רגיל ויידרשו כשלושה שבועות עד להגעתו למוסקבה ייצרו "דה־דרמטיזציה" של תשובת ישראל; מה עוד שבתוכנו תשיב ישראל את הכדור לידי דוד ציון: לישראל אין כל חדש, אך נשמח להיפגש "אם גם אתה תהיה מעוניין". גזית ביקש מדיניץ כי יביא את הדברים להחלטה, ולמחרת נשלח המכתב שהוביל לשיחות בווינה. א"מ, א־7251/1, **גזית לדיניץ**, 12 במארס 1972 [1973].

להם לקראת פסגת ניקסון־ברז'נייב ביוני 1973 להיות במצב שיגידו החלפנו דעות עם הישראלים". זמיר הוסיף כי אין לו שום ספק שהאמריקאים כבר יודעים על קיום המפגש, ולכן הציע שישראל תעדכנם בו; וכך היה.[82]

יצחק רבין מחליף את גולדה מאיר בתפקיד ראש הממשלה, 4 ביוני 1974. מרדכי גזית מימין.
(צלם: יעקב סער; אוסף התצלומים הלאומי).

אולם ביחס למטרת המפגש ולתוכנו ציין ראש המוסד, כי לפי מכתבם האחרון של הסובייטים הרי הם שבים ומצפים מישראל לחידושים בעמדותיה; אך להערכת ראש המוסד, "אם הם מחפשים חידושים, הכיוון הוא בעניין היהודי" ולא בעניין ההסדר עם מצרים.

החידה סביב כוונות הסובייטים לא נפתרה בישיבה זו.

הצמרת המדינית־ביטחונית של ישראל הייתה רחוקה מלהעריך נכונה שהסובייטים יזמו את המפגש הזה לא לשם דיון בשאלה היהודית או חוק ג'קסון, אלא אך ורק כדי לנסות ולברר בפעם האחרונה, או כמעט האחרונה, האם נותר סיכוי להתקדמות מדינית כלשהי בין ישראל למצרים, או שנסתם עליה הגולל וייפתחו שערי המלחמה.

82 יומיים לאחר מכן הנחתה שגרירות ישראל בוושינגטון לעדכן את קיסינג'ר כי "נתקבלה עכשיו פניה מדוד לקיים גישה פגישה נוספת השבוע". עדכון נוסף יעביר המוסד למקבילו. א"מ, א־7246/14, **מדיניץ לאידן,** ללא מספר, 20 במארס 1973.

אל תזלזלו בנו בקלות כזו!

בשבוע האחרון של מארס 1973 אירחה ישראל בווילה דו־קומתית בקרבת וינה את חמשת המתדיינים בראשות מרדכי גזית ויבגני פרימאקוב לפגישה ראשונה משלוש.[83] היה זה חודש לפני שבישראל הוכרזה כוננות עליונה וגויסו מילואים מחשש שתפרוץ מלחמה ושלושה חודשים לפני פסגת ברז'נייב-ניקסון בארצות הברית, שהתכנסה באווירה של הפגת המתיחות ביחסיהן (דטאנט - Detente).

בפתח השיחה הראשונה הראה פרימאקוב גישה חיובית ורצינית. הוא שיבח את העובדה שהמגעים נשמרו בסודיות מוחלטת וציין שהוא וקוטוב אינם מוגבלים בזמן, עומדים לרשותם אמצעי תקשורת מיוחדים שאינם באמצעות השגרירות הסובייטית בווינה, ואם יתעורר צורך במהלך השיחות יוכלו להיוועץ במוסקבה. פרימאקוב ציין כי על אף שהמצב במזרח התיכון רציני, ניתן להגיע כעת להסדר. אם לישראל יש רצון כן, ניתן להניע את הדברים לכיוון הנכון. עמדת הקרמלין היא עמדה עקרונית, אמר, השואפת להביא לשלום צודק המשקף את האינטרסים של כל הצדדים.

גזית השיב שגישת ישראל שונה בתכלית. אף על פי שישראל הייתה זו שהציעה את המפגש, זמנה של המשלחת מישראל מוגבל ל־48 השעות של סוף השבוע שבמסגרתן ניתן לקיים שיחות אינטנסיביות במשך שעות רבות. אולם גזית הדגיש כבר בפתיחה, בהתאם לדברי מאיר ודיין בדיון ההכנה בישראל, כי לא בא לנהל משא ומתן ושאם יש נושאים שצריך לנהל עליהם משא ומתן - קיימות לשם כך שיטות מקובלות ושהמפגש הנוכחי ואף קודמיו אינם עונים על הגדרה זו. גזית הזכיר לפרימאקוב כי המפגש הזה התכנס לאחר שהיה ברור לסובייטים כי אין בכוונת ישראל להציע כל חדש.

על דבריו הגיב קוטוב. הוא חזר על עמדת הסובייטים במפגשים הקודמים כי אין להם עניין בשיח לשם שיח ובהחלפת דעות בלתי מחייבות, אלא בליבון בעיות ובפתרון המשבר המדאיג אותם כפי שמדאיג, להערכתם, גם את ישראל.

83 א"מ, א־7246/14, **השיחה הראשונה עם דוד במפגש מרס 1973.** השיחה התקיימה ב־23 במארס 1973 בשעות 13:00-16:00. לצד גזית היו חנן בר־און ויעקב ינאי, ולצד פרימאקוב יורי קוטוב. ערב קודם לכן נוצר קשר בין נציג של המוסד בווינה עם פרימאקוב וקוטוב. א"מ, א־7246/14, **צx/1 מגזית לליאור**, 22 במארס 1973.

קוטוב הדגיש פעם נוספת שהם מייצגים את הדרג הרם ביותר בארצם, אך בניגוד לדברי פרימאקוב במפגשים הקודמים עמד על כך שתוכן השיחות בשני סבבי השיחות שחלפו לא השביע את רצון מוסקבה. למרות זאת, אמר, גם למפגש זה הם באו בחיפוש אחר מוצא חיובי מן המבוי הסתום.

גזית הדף את דברי קוטוב והמשיך להציג את עמדת ישראל כפי שסוכם בדיון ההכנה. "כאשר מהרהרת ומעיינת ישראל במדיניותה, היא מגיעה למסקנה שההנחות שביסוד מדיניותנו והמדיניות עצמה הן נכונות"; הן אינן "פרי קפריזה אלא נובע[ות] מאינטרסים לאומיים לטווח ארוך", אותם הציגה גולדה מאיר בנאומה בכנסת ב־26 ביולי 1972, נאום שבו אף פנתה אל סאדאת. יש לישראל ציפיות לגבי דמות ההסדר והן אינן משתנות, בוודאי ככל שישראל נוכחת לראות "עד כמה [...] מסוכסך וחלש" העולם הערבי.

על דברים אלה הגיב פרימאקוב, שהחזיר לעצמו את רשות הדיבור מקוטוב. פרימאקוב חזר על השאלה ששאל שנה וחצי לפני כן ועליה לא קיבל תשובה: האם יש ביכולתה של ישראל לתת להם מושג ברור מהן מטרותיה?

גזית השיב שאינו סבור שישראל תחשוף את עמדותיה לפני תחילת משא ומתן עם "המדינה הערבית הנוגעת בדבר". הוא חזר והדגיש את ביטחונה של ישראל במדיניותה ובעמדותיה ואמר כי כאשר נפגשו לאחרונה באוקטובר 1971, בשלהי "שנת ההכרעה", כל מעייניה ותשומת ליבה היו נתונים להמשך הפסקת האש - והנה היא נמשכת עד עתה.

גזית לא העלה על דעתו שישראל נמצאת בעיצומה של שנת ההכרעה האמיתית; להיפך, הוא אמר לפרימאקוב ולקוטוב כי בתפיסת "הריאליזם הערבי" חלה התפתחות חיובית. "הראייה הערבית את סיכוייהם לצאת למלחמה היא ריאליסטית. הערבים סבורים שמערכה צבאית איננה באה בחשבון", כך אמר להם גזית, אך על טיוטת הדיווח ששלח ארצה הוסיף כי פרימאקוב הגיב מייד כי מלחמה "איננה באה בחשבון, לעת עתה".

פרימאקוב המשיך בניסיונותיו לחלץ תשובה מגזית לשאלה "מהו הגיונם של שיחותינו לפי הבנתך?"

גזית השיב את שאמר כבר בעבר, כי "השיחות מכשירות את הקרקע לעתיד ומונעות אי־הבנות. ובכך דיינו".

פרימאקוב חזר וציין כי גישתם לשיחות שונה בתכלית וכבשיחות הקודמות נדרש לעיקר: "האם אתם בכלל מבינים שבריה"מ ממלאת תפקיד באזור?"

הסובייטים מוכנים להתחיל בשיחות מעשיות, הדגיש פרימאקוב והוסיף כי הדבר תלוי בישראל: "אני חוזר ומדגיש שלא באנו לחפש מידע מכם. אין אנו רוצים לנצל משהו נגדכם. אנו מעוניינים בהסדר יציב", ותו לא.

גזית לא התרשם גם מדברים אלה ואף נשמע כמי שקרוב לאבד את רצונו בהמשך השיחות. ישראל, אמר לפרימאקוב ולקוטוב, מכירה היטב את עמדות הסובייטים והמצרים, עמדת "אף שעל" חסרת פשרות. לפיכך "לא ברור לי מה" עוד "אנו יכולים לברר בינינו אם זוהי נקודת המוצא" שלכם. "הפערים רחבים מדי", אמר, ולכן ארצות הברית אימצה את הסדר תעלת סואץ. בכך נופף גזית בפניהם במהלך האמריקאי ביודעו שיכעיס וישפיל אותם על שארצם הוּדרה ממנו בכוונת מכוון.

קיימות אפוא רק שתי אפשרויות, המשיך גזית בטון שנשמע כתכתיב, ואין בלתן: שיחות על הסדר כולל ללא תנאים מוקדמים או שיחות על הסכם התעלה, ואַל לה למצרים לדאוג מפני שעל הקו הסופי אליו ישראל תיסוג לבטח, ידונו במשא ומתן העתידי.

משמעות דבריו של גזית הייתה בוודאי ברורה לפרימאקוב ולקוטוב אולם הם הבליגו על העלבון ופרימאקוב ניסה כוחו פעם נוספת: "האם הנכם חושבים שברית המועצות יכולה לסייע לכם בזה?"

גזית חזר בדיוק על הדברים שאמר לגבי התפקיד הסובייטי באוקטובר 1971, בזוכרו היטב כי פרימאקוב דחה אותם באחת. את תשובתה השלילית של ישראל לשילובה של מוסקבה בשיחות על הסדר ניסח הפעם כך: "אתם יכולים לומר לערבים להתחיל במו"מ רציני וכפתח לכך [שהמצרים יסכימו] לדון ברצינות בעניין הסדר תעלת סואץ". אולם שלא כמו באוקטובר 1971, הפעם הוסיף גזית דבר ביקורת: "לצערנו אנו מבחינים כי לא תמיד אתם מעודדים אותם אלא לעיתים קרובות הנכם מייעצים להם בכיוון ההפוך. כהערה אישית אוסיף: אל לכם להעביר למצרים דברים בשמנו, מוטב שתעודדו אותם להיכנס למו"מ בשמכם אתם".

בדיוק כמו באוקטובר 1971 כך גם במארס 1973, פרימאקוב לא היה מעוניין בשליחות שייעדה ישראל הקטנה לארצו העצומה. הוא החליט להעמיד פעם נוספת את גזית על משמעות יחס זה בעיני מוסקבה ועל הדרתה מהשיח המדיני. פרימאקוב הזכיר את דברי שר החוץ אבן, כי ברית המועצות אינה יכולה למלא תפקיד ביישוב הסכסוך כל עוד לא חידשה את יחסיה הדיפלומטיים עם ישראל, ואמר כי לפי תפיסת ישראל נוצר באזור

מערך מדיני שבו אין למוסקבה כל תפקיד חיובי וכי ישראל סבורה שהזמן פועל לטובה.

"אנו מאידך משוכנעים כי אין זה כך", הזמן אינו פועל לטובת ישראל, אמר פרימאקוב לגזית והמשיך: "אתם חושבים על יחסיכם עם ארצות הברית וסבורים שאלה יימשכו גם בעתיד. אתם סבורים שתוכלו להפיג את המתח בבעיה הפלשתינאית וכי הפסקת האש תמשך והמאזן הצבאי יוסיף להיות לטובתכם מאחר שתמשיכו ליהנות מיתרון אספקת הנשק האמריקאי ומכאן שהכול מסתדר על הצד הטוב ביותר". אולם פרימאקוב ביקש להעמיד את ישראל על טעותה ולהזהירה: "חוששני שהדברים לא יתפתחו בדיוק כך".

לאחר שאמר זאת ניסה פעם נוספת לשכנע את גזית לקבל את מוסקבה כשותפה להסדר, וביקש לשמור על כבוד ארצו: "אינני רוצה שיווצר רושם שאנו מתחננים למלא תפקיד" בקידום הסדר בין ישראל למצרים, אך "אם הנכם מוכנים לכך - גם אנו מוכנים" - ניסה פעם נוספת לשכנע את גזית.

אולם, ככל שפרימאקוב ניסה לשכנע את גזית לפתוח בשיח ענייני, כך הלך גזית וביטא את עמדת ישראל בתקיפות ובשכנוע עמוקים יותר. "לגורם מן החוץ הבא אלינו ואומר שהוא דואג לעתידנו פן מעשינו יתנקמו בנו וכו' אנו אומרים כי מוטב להניח שישראל יודעת לשקול את שיקוליה ולדאוג את דאגות העתיד שלה יותר טוב מכל גורם מן החוץ", דחה גזית את דברי פרימאקוב ואף חזר ואמר לו כמעט בנזיפה: "טרם השיבותָ על שאלתי מה בעצם ברצונכם לברר עמנו שעה שעמדתכם מנוגדת לחלוטין לעמדתנו".

"אינני מאמין שאתם פוסלים את ברית המועצות כגורם הקיים במזרח התיכון", הגיב פרימאקוב והמשיך באזהרה: "אל לכם לזלזל" בברית המועצות "בקלות כזאת", התרה בגזית. "אינני מאמין שאפשר להעמיד את השאלה כפי שאתה עשית", אמר לגזית, "מה התועלת שתצמח לישראל מזה? הרושם שלי הוא", כך ניסח פרימאקוב את שידע בביטחון מלא, שישראל כלל אינה מעוניינת להכיר את עמדות ברית המועצות ולהציג את עמדותיה באופן רציני מפני שישראל אינה חושבת שברית המועצות יכולה למלא תפקיד.

"הפגישות שלנו יכולות להביא תועלת" אמר פרימאקוב, "אך גם ההיפך מזה", הזהיר, אולי אף איים. "אם ייווצר אצלנו הרושם שעניינכם בפגישות הוא ניצולן פומבית בעתיד יהיה רע"!

גזית הביע צער על דברים אלה ואמר כי בישראל תמיד סברו שפגישות כשלעצמן מועילות, אולם פרימאקוב ביקש לסיים את דבריו. "אני יודע יפה את התגובה במוסקבה כשאני חוזר בידיים ריקות", אמר ובכך הודה, כמו קוטוב, כי חזר מהמפגשים הקודמים בידיים ריקות.

"אוכל להגיד רק שהישראלים הגיעו לשיחות בדרג גבוה מאוד ודבר זה הוא חיובי, אך לא ניתן היה לחוש שום רצון ישראלי להתקדמות. ברור [שדבר] זה יכול להשפיע בכיוון שלילי. דעה שלילית כזאת עלולה להיות מובאת בחשבון בזמן קבלת החלטות", ואלה לא יהיו לשביעות רצונה של ישראל. לאחר שהשמיע אזהרות אלה חזר ושאל את גזית האם עליו לדווח לממונים עליו "שישראל מדברת בהכללות ומעוניינת בהקפאת המצב", על כל המשתמע מכך.

גזית השיב כי יוכל לדווח שישראל אינה מעוניינת בהקפאת המצב, היא רוצה בשלום וחותרת אליו, גישתה בונה, והיא נכונה להיכנס למשא ומתן רציני הן על הסדר כולל והן על הסדר התעלה. ישראל אף סבורה כי ההתפתחויות מאז מלחמת ששת הימים מצדיקות את גישתה.[84]

גורל ישראל והעם היהודי

ישראל עדכנה את הבית הלבן מייד באותו יום בעיקרי השיחה מבלי לציין שהייתה מתוחה.[85] למחרת, בטרם התכנסו שנית, נועדו גזית ופרימאקוב ביחידות למשך שעה בניסיון להפיג את המתח, כהצעת גזית.[86]

גזית עדכן את פרימאקוב כי דיווח לישראל על פגישתם ועודנו ממתין להנחיות, אך הציע כי נוכח הפער הגדול שבין שתי המדינות ינסו לעשות את שעושים במקרים מעין אלה - לאתר את מרחבי ההסכמה.

אולם עד מהרה התחוור כי שיחתם זו דמתה לקודמתה, גם אם האווירה לא הייתה מתוחה כבראשונה.

---

84 א"מ, א־7246/14, **השיחה הראשונה עם דוד במפגש מרס 1973. נתקיימה ב־23 מרס (מ־13:00 עד 16:00)**. למסמך צורפה הערה: "דברי ג. [גזית] – שלא כדברי דוד – לא נרשמו בצורה מפורטת במהלך השיחה. שחזורם כאן הוא על פי רישומים תמציתיים והזיכרון".

85 א"מ, א־7246/14, **דיניץ לאידן**, ללא מספר, 24 במארס 1973.

86 שם, **גזית לליאור**, ללא מספר, 24 במארס 1973.

פרימאקוב אמר לגזית כי אכן הפער בין העמדות הוא כה רחב עד שייתכן כי לא ניתן לגשר עליו. גישת ישראל, אמר, אינה רצינית כשהיא טוענת שמכיוון שזה המצב, על ברית המועצות להסתגר בדל"ת אמותיה ולהניח לישראל להסתדר עם הערבים באמצעות האמריקאים בלבד. שולחיו במוסקבה לא יבינו גישה כזאת, יהיו ביקורתיים כלפיה ויותר מכך. לדבריו, כשבמוסקבה שומעים מישראל שהיא סומכת אך ורק על ארצות הברית - הדבר מכעיס שכן מדיניותה העקרונית, במקרה שבישראל לא חשו בכך, תומכת ללא עוררין בביטחון ישראל ובקיומה. ברית המועצות רוצה ויכולה לסייע בפתרון הסכסוך הישראלי־ערבי כשם שהוכיחה בווייטנאם, הודו ופקיסטאן ובסוגיית גרמניה.

אולם פרימאקוב הבין בשיחתם אמש, שכל מה שישראל רוצה מברית המועצות הוא שתאמר לערבים: שוחחו עם הישראלים; אך מוסקבה אינה מוכנה לכך.

כדי לנסות ולהתגבר על סירובה של ישראל לא בחל פרימאקוב מלנסות לפתות את גזית. הוא טען כי מבוקשה של ישראל, הרוצה מאוד לשפר את יחסיה עם ברית המועצות, יינתן לה מוקדם מהצפוי, אם רק תסכים להיכנס למשא ומתן רציני ליישוב הסכסוך ותייעד בו תפקיד למוסקבה. ישראל, הבטיח פרימאקוב, תזכה בחידוש היחסים עם ברית המועצות עוד לפני חתימת הסכם שלום.

גזית עמד בפיתוי.[87]

פרימאקוב עשה ניסיון נוסף אך שוב נהדף, אבל הפעם פרימאקוב השלים עם דברי גזית ואמר כי הקשר הנוכחי יימשך לעת עתה אף אם יהיה ריק מתוכן ויעסוק ב"עניינים שבנימוס".[88] את שאר שיחתם השנייה הקדישו ליהודי ברית המועצות וגם היא התנהלה בכבדות.[89]

לפגישה השלישית הגיע פרימאקוב עם מסר כתוב שקיבל ממוסקבה ואותו הצטווה להקריא לגזית.

בשנים שקדמו למלחמת ששת הימים, בעת שגברה המתיחות בגבול ישראל־סוריה, נהגו הסובייטים לזמן את שגריר ישראל, לעיתים באישון

87 שם, **השיחה השניה עם דוד (24 מרס)**.

88 שם, **גזית לליאור**, ללא מספר, 24 במארס 1973.

89 שם, **השיחה השניה עם דוד (24 מרס)**.

לילה, לעיתים ביום חג, כדי להקריא לו מסר בכתב שעותק ממנו סירבו לא אחת להותיר בידו.

כעת רשם גזית את הדברים שפרימאקוב הקריא לו וצירף להם הקדמה: "ההודעה כללה תערובת X תערובת של דברי פיתוי X פיתוי ואיום" שעליהם הגיב "בצורה מתאימה". בהודעה הודגש: "כיוון ההתפתחות באיזור לשלום או מלחמה תלוי בישראל. התפתחות זו עלולה לקבוע את גורל ישראל וכן גורל העם היהודי. עתה הרגע האחרון מנקודת ראות ערבית להגיע להסדר. ההזדמנות תחלוף. טועה ישראל אם היא סבורה כי האינטרסים שלה יכולים להיות מובטחים על ידה בלבד תוך התעלמות מגורמים אחרים".[90]

פרימאקוב הקריא לגזית מהי המשמעות המעשית של הצהרה זו: "בתנאים אלה יימשך" הסיוע הסובייטי "לארצות ערב הן בתחום הכלכלי ו[הן] בתחום הצבאי. בתחום הצבאי ישקלו אספקת נשק חדיש ומתוחכם. אם מאמינה או מתכננת ישראל הנחתת מכת מנע על ארצות ערב טועה היא בכך מאד".[91]

שיחתם האחרונה הוסיפה ונמשכה, אך ספק אם גזית הבין והפנים את מלוא משמעות הדברים שפרימאקוב קרא לו בשמה של ברית המועצות. לאחר שתמו השיחות עשה פרימאקוב ניסיון אחרון להציל דבר־מה מחנן בר־און, אבל גם סעודתם האחרונה לא סייעה במאומה.[92]

גזית שלח לראש הממשלה מאיר את סיכומו משיחות אלה, ממנו השתקפה תפיסתו את השיח החשאי שקיים עם דוד ציון מראשיתו. נראה כי גזית, וגם הממונים עליו, לא ירדו תמיד לסוף דעתם של השליחים ממוסקבה,

90 שם, **גזית לליאור, אצ/29**, 25 במארס 1973.

91 שם. מדוע העלו הסובייטים את האפשרות שישראל תכה מכת מנע במצרים? סביר להניח כי הם שמעו זאת מפי חאפז אסמאעיל, היועץ לביטחון לאומי של סאדאת, במהלך שיחותיו במוסקבה עם ברז'נייב והצמרת הסובייטית, זמן קצר קודם לכן, בשבוע השני של פברואר. אמ"ן ציין כי "החשש מפני מיתקפת מנע ישראלית, שנועדה לטרפד את הטיפול המדיני במשבר, הוזכר יותר מפעם אחת" על ידי אסמאעיל. א"צ 6-10/2013, **יחסי מצרים עם ברה"מ ו־ארה"ב (לבקשת המזכיר הצבאי לרה"מ)**, אגף מודיעין/מחקר מ/110, 23 בפברואר 1973.

92 פרימאקוב ניסה לדבר על ליבו של בר־און כי למרות אמירותיו החוזרות ונשנות של גזית שישראל לא מעוניינת בהקפאת המצב הרי היא נוהגת כמי שמעוניינת בהקפאתו. פרימאקוב סבור שישראל משלה את עצמה בניסיונה לדחוק את ברית המועצות מכל תפקיד ביישוב הסכסוך, מפני שדבר לא יושג בלי מוסקבה. בר־און השיב שקשה לצפות מישראל לדבר־מה במפגש שהסובייטים קבעו לאחר נתק בן שנה וחצי, כשכלל לא ברור מה רצונם מישראל. א"מ, א־7246/14, **גזית לליאור אצ/31**, 25 במארס 1973. על המסמך נכתב בכתב יד: "השיחה האחרונה 'פרטית' בין דוד, ק. [קוטוב] וחנן". כך גם סיכם פרימאקוב סבב זה. Primakov, *Russia and the Arabs*, 281-282.

אלא בחרו להתמקד בהצגת צדקת דרכה של ישראל, ולא פחות מכך להעמיד את מוסקבה על טעותה וגם לגמול לה על עוינותה הקשה לישראל.[93]

כך, למשל, גם כשגזית כתב למאיר כי פרימאקוב נקט לשון איומים ברורה יותר מזו שבמפגש ב־1971, הוא עדיין המעיט בערכם של איומים אלה. "דומני שבדיקה קפדנית של דבריו", כתב לראש הממשלה, "תוכיח שהאיומים היו בסייגים חשובים הנוטלים במידה זו או אחרת מעוקצם". גזית הסביר כי "האיום בנוגע להסלמת האספקה" הצבאית למדינות ערב "תובל באמירה" שהתנאי כי הדבר יקרה "רק אם לא תהיה התקדמות, וזאת באשמת ישראל". במקרה זה ,"יצטרכו" הסובייטים "לשקול צעד זה".

זו הייתה הבנת חסר של דברי פרימאקוב ושל המדיניות הסובייטית, והדבר משתקף היטב בסיום דברי גזית למאיר: "השאלה שצריכה להשאל היא אם יש ממש באיומים שהוא [פרימאקוב] העלה (כולל אלה שבשדר שהוא הביא עימו לפגישה האחרונה)"[94] ושאותם הקריא לגזית. "אני", כתב גזית למאיר, "מעריך כי אין הרבה ממש באיומים הללו"![95]

הדברים הקשים שאמר פרימאקוב לגזית עדיין לא הביאו את הסובייטים להכריע על הפסקת השיחות עם ישראל. פרימאקוב עצמו אמר שהן יימשכו גם אם יעסקו רק ב"עניינים שבנימוס". הוא אף חזר "באופן פרטי" על הצעות שהעלה לואיס שנתיים קודם לכן, למסד את הקשרים באמצעות משלחת מדעית, מסחרית, דתית או מינוי שליח סוכנות הידיעות טאס"ס.[96] סיבה עיקרית לכך שהסובייטים עדיין לא הגיעו להכרעות כלשהן גם ביחס

93 גזית, כמו פרימאקוב, עדכן מידי יום את ישראל במהלך השיחות ואף זכה בעידוד מגולדה מאיר. "רוה"מ סומכת ידה על התנהגותך בשיחות", הבריק לו לווינה המזכיר הצבאי ליאור. א"מ, א־7246/14, **ליאור לגזית**, ללא מספר, 25 במארס 1973.

94 הסוגריים במקור.

95 שם, **השיחות עם דוד (מרס 1973) - נקודות לסיכום ולהערכה**, מרדכי גזית אל ראש הממשלה, 27 במארס 1973.

96 שם. גם במהלך יוני הציע לאוניד קוזלוב, מנהלה האדמיניסטרטיבי של הכנסייה הרוסית בישראל, להקים אגודת ידידות ישראל-ברית המועצות. קוזלוב העלה זאת בשתי שיחות עם עיתונאי ישראלי, ושירותי המודיעין של ישראל עודכנו בכך. אריה (לובה) אליאב נתן את הסכמתו לכהן בראש האגודה, אך הודיע שבשל הבחירות בישראל לא יוכל להתחיל בתפקידו. א"מ, חצ־6807/2, **ישראל-בריה"מ, מגדעון שגיא לאיתן בנצור**, 12 ביולי 1973. באותה עת עמדה חברה ישראלית לייבא מברית המועצות 200 אלף טון מלט באמצעות חברה שוויצרית, בתנאי שהמשלוח ייעשה ישירות לישראל. לבסוף הוחלט לא לאשר את העסקה, וארצות הברית עודכנה בכך. שם, **מברק 290 ממחלקת צפון אמריקה וכלכלית לשגרירות בוושינגטון**, 23 ביולי 1973, מאבידר, הרן ואליצור לוושינגטון מ־23 ביולי 1973.

לעתיד השיח עם ישראל הייתה המתנתם לתוצאות פסגת ניקסון־ברז'נייב. לגולדה מאיר כתב גזית כי "למרות שלא נאמרו הדברים מפורשות, הייתי מסתכן ואומר שהקשר עם דוד יימשך".[97]

הקשר אמנם נמשך, אך לא עם דוד ציון.

השליח הסובייטי הראשון שהגיע ארצה ביוני 1971 נקרא לבוא בחלוף שנתיים בדיוק. ויקטור לואיס, הרס"ר, הקולונל, העיתונאי, או שלושתם יחד, הגיע באמצע יוני 1973 לפגישות האחרונות לפני פרוץ המלחמה.[98]

הרס"ר חוזר

שבוע לפני בוא לואיס לישראל החלה לרדת הכוננות שבה נמצא צה"ל מאמצע אפריל, אז הגיעו הידיעות הראשונות כי סאדאת החליט לצאת למלחמה, עוד לפני פסגת שתי מעצמות־העל בארצות הברית.[99]

מידע זה לא נעלם מעיני הסובייטים, שהמשיכו במאמציהם למנוע מלחמה בייחוד לפני פסגה זו ולפיכך עדיין לא נואשו מניסיון נוסף לקיים שיחות עם ישראל. שלושה שבועות לאחר סיום השיחות בווינה ושבוע לאחר שהתקבלו בישראל הידיעות הראשונות על החלטת סאדאת לצאת למלחמה, הגישו ראש הקג"ב אנדרופוב ושר החוץ גרומיקו מזכר לוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית בהתבסס על דיווח פרימאקוב וקוטוב על השיחות בווינה. ב־18 באפריל 1973 קיבל הפוליטבירו החלטה שכללה, בין היתר, הצעה לקיים סבב שיחות נוסף עם ישראל בווינה בין 10 ל־15 ביוני, שבוע לפני פסגת ניקסון־ברז'נייב בסאן קלמנטה, קליפורניה.

אולם הפעם סירבה ישראל להמשיך בשיחות, או התמהמהה כלשונו של פרימאקוב, להשיב לסובייטים. ישראל טענה ששלחה מכתבי תשובה

97 ביטוי נוסף לכך נמצא בעובדה ש"הפרטים הטכניים של הקשר שוכללו נוספות". א"מ, א־7246/14, **השיחות עם דוד (מרס 1973) - נקודות לסיכום ולהערכה**.

98 כאשר ביוני 1973 שאל אותו דוד ברטוב מ"נתיב", שעמד עמו בקשר זמן רב: "מי אתה ויקטור ובמה כוחך בברית המועצות?" השיב לואיס: "אני בעל [ה]קשרים הרחבים ביותר בחוגי השלטון ופרט למידע ביטחוני שאינני מעוניין בו ושאין לי גישה אליו, אני מסוגל להשיג כל מידע בברית המועצות ובצורה בלעדית". א"מ, חצ־5973/4, ברטוב לגזית, **ויקטור לואיס**, 21 ביוני 1973.

99 ב־11 באפריל הגיע לאמ"ן מידע שסאדאת החליט לפתוח במלחמה בתחילת מאי או באמצעו. המלחמה מתוכננת להימשך שישה-שבעה ימים, ותכליתה להפשיר את הקיפאון המדיני. ב־8 ביוני דיווח הרמטכ"ל לדיין כי לנוכח הערכת אמ"ן בכוונתו לבטל את רמת הכוננות המיוחדת. שמעון גולן, **מלחמה ביום הכיפורים: קבלת ההחלטות בפיקוד העליון במלחמת יום הכיפורים**, מודן, 2013, עמ' 26-27, 143-144.

לקראת מפגש זה, אך הסובייטים טענו שלא הגיע אליהם דבר. פרימאקוב אף התלונן כי ישראל הביעה הסכמה לקיים מפגש אך רק כבדרך אגב, כחלק מביקורו של גזית באירופה, בהדגישה כי אין בידה דבר־מה חדש להניח על השולחן.[100]

בנוסף לכך, במהלך אפריל 1973 הורה אנדרופוב למינהל הראשון של הקג"ב, האחראי על ביון החוץ, להכין מסמך נוסף לקראת דיון שיכנס הוועד המרכזי עם ברז'נייב על המצב במזרח התיכון.[101] המסמך, שנבחן על ידי הצמרת הסובייטית ב־7 במאי, הצביע לא רק על ההכנות למלחמה שיזם סאדאת ועל אמצעי המוכנות שנקטו המטכ"ל והצבא המצריים לצליחת תעלת סואץ, אלא גם על החלטת ההנהגה הסורית להכין מתקפה על ישראל יחד עם הצבא המצרי.

הקג"ב התריע על סמך המידע שעמד לרשותו, כי מדיניות סאדאת עלולה להוביל לאירועים בלתי נשלטים עד ש"אין להוציא מכלל אפשרות" שסאדאת יחליט על פעילות צבאית מוגבלת עוד לפני פסגת סן קלמנטה; וזאת כדי למשוך את תשומת ליבה של דעת הקהל העולמית וכדי להפעיל לחץ על וושינגטון ומוסקבה כאחת.

כדי למנוע מצב זה המליץ הקג"ב שורת המלצות. בתחום המדיני הציע לשלוח לקהיר ולדמשק שליח מיוחד בדרג מתאים, כדי שייפגש עם סאדאת ואסד ויניא אותם מיציאה למלחמה בעיתוי זה; לעדכן את ה־סִי־אַיי־אֵי בערוצים הלא רשמיים עד לראש שלוחת הארגון במצרים, ולצרף המלצה לאמריקאים שידגישו בפני ישראל את הצורך לגלות גישה ראליסטית יותר.

במישור הצבאי קבע הקג"ב, כי "לפי המידע שברשותנו המצרים סומכים על־כך שיקבלו בקרוב טילי קרקע-קרקע סובייטיים, כך שתהיה בידם עוצמה שתאפשר להם פעילות מלחמתית". לפיכך המליץ להקפיא את אספקת הטילים עד לסיום שיחותיו של החבר ברז'נייב עם ניקסון.[102]

המתיחות הגוברת וסכנת המלחמה הקרבה נידונה בתחילת מאי 1973 גם בפגישת הנשיא ניקסון עם קנצלר גרמניה המערבית, ווילי בראנדט.

---

100 Primakov, *Russia and the Arabs*, pp. 281-282.

101 About the Middle East . Folder 81. *The Chekist Anthology*, June 2007, Wilson Center Digital Archive, Contributed to CWIHP by Vasili Mitrokhin. https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111894

102 ibid הכוונה לטילי סקאד.

"הישראלים הם העם המוכשר בעולם", אמר ניקסון לבראנדט, ולכן "הוא מעריץ אותם, אך הוא חש שהם שוגים לחלוטין באסטרטגיה שלהם".[103]

אולם תחושה זו של נשיא ארצות הברית לא השתקפה בפסגת סאן קלמנטה בשבוע השלישי של יוני, ומנהיגי שתי מעצמות־העל לא חילצו את המצב במזרח התיכון מקיפאונו המדיני ולא האטו ממרוצתה את הספירה לאחור לקראת המלחמה.[104]

חילופי הדברים שבין דוברינין לקיסינג'ר בפברואר 1972 הפכו רלוונטיים ככל שהזמן מיהר לחלוף. הרי באותה עת אמר דוברינין לקיסינג'ר כי הסובייטים רואים במחצית הראשונה של שנת 1973 את מסגרת הזמן הראויה להתקדמות, ואילו קיסינג'ר התייחס למועד שיבוא אחרי הבחירות בישראל – באוקטובר 1973. רק שעונו של אחד מהם ידייק, שעונו של דוברינין.

כך או כך, במוסקבה לא נואשו עדיין משיח נוסף, אחרון, עם ישראל בטרם יקבלו הכרעות; וזאת כדי לברר האם נותר סיכוי כלשהו להתקדמות מדינית או שכלו כל הקיצין.[105]

ויקטור לואיס הגיע לישראל לכנס עיתונות בין־לאומי שהתקיים בירושלים. הוא תיאם את ביקורו עם השופט דוד ברטוב שאותו הכיר בשנות שירותו כשליח "נתיב" במוסקבה באמצע שנות השישים. הגעת לואיס לא הייתה קלה, ומחלוקות בין גורמים שונים במוסקבה עיכבו אותה. הוא הגיע רק ליומו האחרון של הכנס.[106] לואיס ביקש במיוחד שביקורו יישמר בחשאי, אולם יומיים לאחר נחיתתו הופיעה תמונתו בלוויית רעייתו

103 https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76ve15p2/d265

104 עניין המזרח התיכון נידון רק בלילה האחרון של הפסגה, ביוזמת הסובייטים.

105 מפגש קצר נוסף בין שאול פרידלנדר לבין פרימאקוב התקיים בסוף מארס ביוזמת איש האקדמיה האמריקאי, פרופ' וויליאם פולְק. פולק הציע בוועידת פאגווש בספטמבר 1972 לקיים עמו ועם פרימאקוב מפגש בהשתתפות נציג ישראלי, מצרי ופלסטיני. ישראל הודיעה כי לא תשתתף במפגש זה אם ישתתף בו נציג פלסטיני, ובסופו של דבר המצרי והפלסטיני נעדרו. לפיכך סיכמו פולק, פרידלנדר ופרימאקוב שינסו לכנס את המפגש בתחילת יוני. הנציג הפלסטיני היה אבראהים אבו לוע'וד והמצרי מוחמד חאקי, עורך החוץ לשעבר של "אל־אהראם". א"מ, 278/15, **פרידלנדר לגזית**, 18 באפריל 1973.

106 לואיס סיפר לברטוב כי אלמלא דאג כבר בינואר 1973 להזמנה לוועידה, לא היה מגיע לישראל מפני שבמוסקבה יש גורמים המסתייגים ממעורבותו בנושא הישראלי. מולם ניצבים תומכיו שהסתייעו לדבריו בהזמנה שהייתה ברשותו כדי לגבור על מתנגדיו. א"מ, חצ־5973/4, **ויקטור לואיס (דיווח משיחה עם השופט דוד ברטוב)**, 13 ביוני 1973.

בעיתוני ישראל.[107]

לואיס ביקש לפגוש את מרדכי גזית אך גם את גולדה מאיר והשר גלילי, והבהיר שהוטלה עליו משימה שאינה בתחום טיפולו של דיין. משימה זו, אמר, קשורה בביקור ברז'נייב בארצות הברית. נראה כי משימה זו לא הייתה מטרת בואו אך היא אפשרה את עצם הגעתו כיוון שיישבה את המחלוקת הפנימית במוסקבה בין תומכי נסיעתו למתנגדיה.

לואיס סיפר לברטוב כי החוגים הקרובים לברז'נייב מוטרדים מאוד מפעולות אלימות של גורמים יהודיים אמריקאיים לקראת פסגת ברז'נייב־ניקסון. לכן הטילו על לואיס לברר "בצורה דיסקרטית" מהי עמדת ממשלת ישראל בנידון והאם תוכל להשפיע על יהודי ארצות הברית.[108] לואיס הדגיש שמקורבי ברז'נייב דיברו אליו בלשון אולטימטיבית, כי פעולות אלימות עלולות להרגיז את ברז'נייב ולהעמיד בספק את העלייה לישראל.[109] גם הממשל האמריקאי ובעיקר ניקסון, בדומה לברז'נייב, רצו למנוע כל פגיעה בפסגה מצד יהודי ארצות הברית על רקע תמיכתם ב"תיקון ג'קסון".[110]

בישראל נפגש לואיס עם מרדכי גזית שלוש פעמים.[111] גזית הבהיר לו, חרף בקשותיו של לואיס, כי לא יפגוש אף גורם רשמי מלבדו, לא שרי ממשלה ובוודאי לא את גולדה מאיר, אף לא לריאיון קצר. לואיס לא רווה נחת מיחסו של גזית כלפיו, ששב והזכיר לו כי אינו נחשב בישראל לאישיות

107 "ננעלה ועידת מכון העתונות", **דבר**, 14 ביוני 1973. בדיווח נכתב, כי "ביום האחרון של מושב הקונגרס הגיע העתונאי הסובייטי ויקטור לואיס, המועסק על-ידי העתונות המערבית וידוע בקשריו עם מקורות אינפורמציה במזרח. הופעתו משכה תשומת לבם של מאות העתונאים משתתפי הקונגרס, אולם הוא בא כמשקיף בלבד משום שאינו מייצג שום עתון או מדינה החברים במכון הבין־לאומי לעתונות".

108 לואיס אמר כי מקורבי ברז'נייב היו רואים בעין יפה אם היה, למשל, מביא את ממשלת ישראל להודיע שתמנע את יציאת מאיר כהנא לארצות הברית במהלך ביקור ברז'נייב. בשל משימתו זו ביקש לקיים את הפגישה עם גזית כבר למחרת נחיתתו, אך פגישתו הראשונה עמו הייתה רק לאחר יומיים, ב־14 ביוני. א"מ, חצ־5973/4, דוד ברטוב, **ויקטור לואיס**, 13 ביוני 1973.

109 לואיס אמר כי באופן אישי הוא מבין היטב את מגבלותיו של משטר מערבי להשפיע על אזרחים בנושאים אלה, "אבל המוחות המטומטמים במוסקבה עדיין רחוקים מהבנה זו". הוא אף השווה את ברז'נייב לאיכר אוקראיני והזהיר מפני התפרצות זעמו. שם.

110 צורף ובוימפלד, **יבוא יום**, עמ' 134.

111 הפגישות התקיימו ב־14, ב־17 וב־20.6.

סובייטית רשמית.[112] אולם את כל שלוש פגישותיהם הארוכות, שחלקן יוחד ליהודי ברית המועצות, הקדיש לבירור עיקש של עמדתה הסופית של ישראל ביחס להסדר עם מצרים.

בפגישה הראשונה נשמע לואיס מהוסס, כמעט חושש מפני התשובה, כשניסה לדלות מבן שיחו ה"אם יש משהו אחר שתוכלו להוסיף לעמדתכם הידועה היטב, העמדה הרשמית הידועה היטב. האם הגעתם באופן לא רשמי, איך אומר זאת, לוויתורים או ויתורים קטנים", או רק "הבטחות לוויתורים. האם יש משהו שלא אמרתם בעבר" ותרצו לומר כעת?[113]

משהבין כי אין חדש תחת השמש, שאל את גזית: "כמה מהשטח המצרי חיוני [לישראל] לדעתך?" ונענה כפי שנענה פרימאקוב - לא בשטח מוגדר אלא בעמדה עקרונית: לישראל חיוני גבול בר הגנה שיתבסס על קו חדש בסיני. נראה שלואיס רצה להעמיד את גזית בפני משמעותה של עמדה ישראלית זו, ולוּ בעיני מוסקבה וקהיר, ולכן שאל אותו: "האם אתם מוכנים ללמד את מצרים לקח נוסף, כפי שכמה אנשים חוזרים ואומרים?"

גזית השיב בשלילה. "מנקודת מבטנו זה [מלחמה] לחלוטין לא הכרחי ומנוגד לאינטרסים שלנו. אבל אנו מוכנים", כך האמין גזית, כמו שהאמינה ישראל. "אם הם יתחילו, אנו מוכנים", כך אמר בביטחון ללואיס: אם הם יתחילו, ימצאו את ישראל ערוכה ומוכנה לקראתם.

"המידע הצבאי הרוסי הוא שאתם תנצחו במלחמה כזו", הגיב לואיס וגזית ענה כי לא במלחמה ישראל רוצה לנצח, אלא בשלום.

112 לואיס הבהיר לגזית שאינו מחליף את ערוץ פרימאקוב וקוטוב. "אינני קג"ב", אמר ברומזו עליהם, "אני אוהב להיות מי שאני", הוסיף בלי לפענח, והדגיש את שאמר לגזית בפגישתם הקודמת, כי לפני הגעתו שוחח עם בכירים ומוסמכים ולכשישוב ידווח להם. "אינני הרפתקן ואיני מדבר שטויות", אמר לגזית וניסה למחות את עלבונו באומרו: "בוודאי יש לכם עליי תיק בשב"כ". א"מ, חצ־5973/4, **שיחת גזית-ו.** [ויקטור] **לואיס, השיחה השלישית ב־20 יוני 1973**. ללואיס נעשה ניתוח גרפולוגי שהסתמך רק על גלויה קצרה שכתב ממוסקבה, ונראה שבשל כך בלטה בכתב היד זהירות רבה. לואיס תואר כ"בעל מעוף וגמישות, רב גוניות ביחסי אנוש, פיקח, ערמומי, תקיף ואנוכי, מסוגל לשקר ולשחק תפקיד", וכן שהוא בעל "כושר הבעה וחוש הסתכלות, אינטליגנציה מהירה ועניינית מלווה בדמיון שגם לו יש אופי ריאליסטי". בסיכום נכתב: "אם יש כאן שאלה של נאמנות, כל הסימנים מצביעים לכוון של הזדהות עם ישראל". שם, חוות דעת גרפולוגית על לואיס, ללא כותרת או שם מחבר, 2 ביולי 1973. ואמנם, בטרם נפרדו סיפר לואיס לברטוב שחייו אינם קלים וכי מטרת חייו היא להשיג דרכון ישראלי לעצמו, כבן לאם יהודייה, ובכך להציל את ילדיו. שם, ברטוב לגזית, **ויקטור לואיס**, 21 ביוני 1973.

113 א"מ, חצ־5973/4, **June 15, 1973**, *MEETING*.

אבל אז הוא חזר לעניין המלחמה והטיל ספק, אם לא כפר, בטענה שפני מצרים למלחמה.

נכון, אמר, "כמה אנשים יוכלו לטעון שאולי המצרים הם במצב רוח כזה, שבלי עוד מלחמה הם לעולם לא יסכימו לשום דבר ללא מלחמה [אבל] אנו מטילים בכך ספק. איננו סבורים שעוד מלחמה תביא בהכרח לשלום".

לעומת זאת, "אנו חושבים שקיים תהליך שיוליך לבסוף לשלום. אין אנו יודעים אם הוא יימשך שנתיים או יותר, אבל אנחנו חושבים שתהליך כזה קיים", כך אמר מנכ"ל משרד ראש הממשלה של ישראל ומבכירי הדיפלומטים שלה באמצע יוני 1973 - 100 ימים לפני יום הכיפורים.

אך בכך לא תמו דברי גזית ללואיס.

"במילים אחרות", כך השיא לו עצה ובעיקר למנהיגי ארצו, "אל תבואו אלינו כפי שהיה מנהגכם בעבר ותאמרו: ראו, כאן, אנו מזהירים אתכם כי מה שיקרה הוא זה [מלחמה], ואתם נידונים ואתם מסכנים את עצם הקיום של מדינת ישראל וכו' וכו'" - כפי שהקריא לו פרימאקוב בפגישתם האחרונה בווינה בתחינה מהולה באיום, או להיפך.[114]

בנוסף לכך, גזית יצא בתוקף נגד הפיכת שאלת הגבולות ל"נקודה מכריעה, מרכז הדברים [...] שסביבו ובו כולם מעורבים ומסבכים את עצמם בצרות". מוטב למצרים שיבינו זאת, המשיך גזית בשטף, ומה יעשו לאחר שיבינו זאת? "זוהי הבעיה שלהם", אמר ללואיס. "אולי הם יהיו יותר ריאליסטיים, אולי לא יהיו שמחים שישה או תשעה חודשים", כך אמר כשלושה חודשים לפני שהמצרים יצאו למלחמה, אבל העצב יעבור להם, יחלוף כלא היה ו"לבסוף הם יהיו יותר ריאליסטיים", מפני שהם יבינו כי אינם "יכולים למסמר הכל" לנסיגה המוחלטת של ישראל.

תביעה זו, כך המשיך גזית, "הפכה אצלם לדבר לא מידתי, לחלוטין מחוץ לכל פרופורציה עד כדי טראומה לאומית. אני חושב שזה לא טבעי", כך קבע וסיים לאבחן את מגרעות המצרִים: "איני חושב שזה בריא להם ואני חושב שאף הם מבינים באופן בסיסי שאין הדבר בריא להם ושאין זו הבעיה הלאומית האמתית שלהם". אלה "הן עובדות החיים", סיים גזית בפסיקה קטגורית, ומכיוון שכך - אין בידי ישראל רעיונות חדשים.

114 שם.

על שטף דברים אלה העיר לואיס בקצרה, כי המצרים הם בלתי צפויים בעיני מוסקבה;[115] אולי יהיו בלתי צפויים גם בעיני ישראל.

מה יכולה ישראל לעשות למעננו?

בפגישתם השנייה נמשכו חילופי הדברים בדומה לפגישתם הראשונה, אבל נוספה להם פנייתו המדהימה והמביכה של לואיס אל גזית, פנייתה של מעצמת־העל הגדולה במדינות תבל, החמושה מכף רגל ועד ראש, אל מדינת ישראל הקטנה. לואיס התאים להעביר מסר סובייטי זה יותר מפרימאקוב ומקוטוב, וסייעה לכך העובדה שלא נחשב בעיני שני הצדדים אישיות רשמית. אם ירצו הסובייטים - יוכלו להכחיש מסר זה או להתנער ממנו ולטעון כי לא הועבר בשמם.

בעת ששוחחו על יחסי מוסקבה עם קהיר שאל גזית ישירות: "מה היא בעצם בעייתכם מול מצרים?"

לואיס השיב מייד בדברים גלויים מאלה שאמר בדיוק שנתיים קודם לכן. הסובייטים חוששים פן המצרים יחברו לאמריקאים, יסתירו זאת מברית המועצות ויותירו אותה, למרבה הבושה, תומכת יחידה ואדוקה בעמדות שעליהן ויתרה מצרים.[116]

על גילוי זה הגיב גזית בנימת לעג: הרי "בעצם, לאחר המפולת של יולי 1972, קשה להעלות על הדעת אירוע חמור יותר מבחינתה של ברית המועצות".[117]

לנוכח דברי גזית מחל לואיס על כבוד ארצו, ולאחר שחשף את חששו האמיתי של הקרמלין גילה את רצונו האמיתי. מה תוכל ישראל להציע לארצו, שאל את גזית, "כדי שלא יולבנו פניה"? כדי "שתוכל לתרום לפתרון בעיית המזרח התיכון"? היש דבר־מה שתוכל ישראל לעשותו מאחורי הקלעים על מנת לסייע לארצו?! התוכל ישראל לפסוע את הצעד הראשון מפני שברית המועצות מנועה מכך כי עליה לשמור על כבודה?![118]

גזית התעשת במהירות לשמע גילוי הלב המדהים.

---

115 שם.

116 א"מ, חצ־5973/4, **השיחה השנייה של גזית וויקטור לואיס,** 17 ביוני 1973.

117 ביולי 1972 הורה סאדאת על פינוי רוב הכוחות הסובייטיים ממצרים.

118 א"מ, חצ־5973/4, **השיחה השנייה של גזית וויקטור לואיס,** 17 ביוני 1973.

"אם אני מבין נכון את דבריך, השאלה הינה כיצד יכולה ישראל לעזור לברה"מ במציאת פתרון לבעית המזה"ת". מכיוון שגזית הבין היטב, הוא מיהר להבהיר ללואיס שעליו להבין כי ישראל אינה במצב שבו תוכל "לעשות טובות למעצמה זו [או] אחרת, לא לברית המועצות ולא לארצות הברית"!

לואיס ניסה את כוחו בפעם האחרונה בשיחה זו. על ישראל להבין שברית המועצות אינה יכולה להתנתק מבעלות בריתה, אמר וכיוון גם למצרים, אולי מכוחו של הרגל. לברית המועצות יש אמנם "תסביך עליונות ולכן חייבת ישראל לנקוט בצעד הראשון", אך אם ישראל תזהיר אותה מבעוד מועד מפני שינוי בעמדת מצרים, "ברית המועצות עשויה להיות אסירת תודה [לישראל] מפני שאין היא רוצה להיות מופתעת במקרה של הידברות אמריקאית־מצרית־ישראלית".

אולם לואיס לא אמר כיצד תכיר ברית המועצות תודה לישראל במקרה זה, שכה חשוב לה.[119] אולי רצה לרמוז שבתמורה להתרעה ישראלית על נטישת מצרים את ברית המועצות או על שינוי מהותי בעמדה המצרית תתריע מוסקבה בפני ישראל על כוונה מצרית או ערבית לצאת למלחמה נגדה, אם תדע על כך. אולם גזית שב ואמר: "מחוות וטובות לא נוכל לעשות לברית המועצות".[120]

חבל על הזמן

שיחתם השלישית והאחרונה כבר דמתה לריטואל. לואיס חזר על דבריו ושאלותיו משתי הפגישות הקודמות, וגזית השיב אותן תשובות. אולם גם בפגישה זו חזר לואיס ושאל, כאילו הצטווה לעשות זאת, האם ישראל תסכים לחלוק עם מוסקבה מידע מוקדם אם ייוודע לה שהתרחש שינוי בעמדת מצרים מאחורי גבה? "מדוע לא תעשה ישראל מחווה כלפי ברה"מ ותזהיר אותה מראש לקראת אפשרויות בלתי צפויות כאלה?"![121]

גזית ניצל שאלה זו כדי לשפוך קיתונות של כעס בן שנים על יחסה העוין של ברית המועצות לישראל, ועשה זאת בהתלהבות. במקום מחווה אותה ביקש לואיס, מחה בפניו: "בין מדינותינו יש יחסים רעים ואף עויינים.

119 כאמור, עוד במפגש הראשון בפונטנה בספטמבר 1970 אמר פרימאקוב לפריאר, כי ישראל תבוא על שכרה אם תכיר בברית המועצות כגורם שיש להתדיין עמו.

120 א"מ, חצ־5973/4, **השיחה השנייה של גזית וויקטור לואיס**, 17 ביוני 1973.

121 שם, **שיחת גזית-ו.** [ויקטור] **לואיס** (בכתב יד: "השיחה השלישית ב־20 יוני 1973").

לא מן הנמנע שבשעה שאנו משוחחים פורקת אניה סובייטית נשק עבור מצרים [...] אתם אוכלים את הפירות המרים של זרעים שזרעתם [...] כדעה אישית אומר לך כי איני רוצה כלל כרגע ביחסים דיפלומטיים. לא רווינו נחת מיחסינו הדיפלומאטיים עמכם במשך עשרים שנה", כך הטיח בלואיס, בצדק, מילים כדורבנות.

לא עזרו ללואיס טיעוניו האפולוגטיים. "היה עלינו לבחור בין מדינות ערב לישראל, לא יכולנו להקריב [את] מדינות ערב על חשבון התקרבות אליכם", אמר והוסיף, ביודעו שהדבר ממילא מתרחש: "אם נהיה בידידות גם איתכם אזי הערבים יפנו לאמריקנים".

גזית השיב כי מדיניות סובייטית זו לוקה בעיוורון, אך לואיס ענה שאין זה עיוורון אלא חוסר ברירה. "האנשים במוסקבה המנתחים את המצב אינם יכולים לבנות מדיניות חדשה. הממונה על הנושא הישראלי במוסקבה ודאי אדם הגיוני. הוא" איתן בדעתו לא פחות מישראל, ו"לבטח חושב שאתם שכחתם את כורח המציאות בעניין הנסיגה" המוחלטת מסיני.

"עליך לשכנע אותם במוסקבה" להבין, הורה לו גזית, "כי מדינה שיצאה מנצחת במלחמה שאיימה על קיומה, ואשר זה שנים רבות היא בעלת ניסיון רע מאוד ביחסיה עם הערבים, לא תיסוג מכל השטחים. אנו נחזיר שטחים אך לא הכול".

"ייתכן", המשיך גזית בדבריו, "ייתכן שיבוא יום וסאדאת יחליט סוף סוף לצעוד בדרך של פתרון מדיני. אבל אנו דוחים את מה שהוא מכנה כיום פתרון מדיני", אין זה השלום לו אנו מייחלים; לפיכך, סיים גזית את דבריו בביטחון מלא, "ישראל יכולה להמשיך לחיות כשהתעלה סגורה [לשיט] וצה"ל על שפתה".[122]

כששמע לואיס דברים אלה לא יכול היה אלא למלמל את המסקנה הסובייטית מכל השעות הרבות שבהן התנהל השיח החשאי בין נציגי שתי המדינות מאז החל בדיוק שנתיים קודם לכן. המילים הספורות שאמר שיקפו את ההשלמה הסובייטית כי זוהי עמדת ישראל, וכי הגיעה העת שהסובייטים יאמצו הכרעה על עתיד שיח זה ועל יחסם לתביעות המצרים מהם.

122 שם. זו הייתה אולי הפעם היחידה, ומכל מקום אחת הפעמים הספורות, שבהן התייחס נציג ישראלי בשיח עם הסובייטים שקדם למלחמה לכך שהפתרון שהציע סאדאת אינו השלום לו מייחלת ישראל. עם זאת, נציגי ישראל לא אמרו כי בתמורה לשלום המלא, כפי שישראל תובעת, היא תהיה מוכנה לנסיגה מלאה, כפי שמצרים תובעת.

"אם כך זהו בזבוז זמן", הפטיר לואיס ושם פעמיו למוסקבה.[123]

תם ונשלם השיח החשאי בין ירושלים למוסקבה.

הסובייטים התחילו להעביר למצרים את טילי הסקאד וחשו כיצד מעבר לאופק המדיני הולכים ונערמים ענני המלחמה.[124]

שבוע לפני פרוץ המלחמה שבו ונועדו בוושינגטון ניקסון וקיסינג'ר עם גרומיקו. גרומיקו התייחס במפגש זה באופן ברור ביותר למצב במזרח התיכון, אם כי לא מיהר לדון בו, אולי כי ידע שדבריו גם הפעם לא ישנו מאומה. אולם משעשה זאת לפתע, בקיצור רב, חזר על אזהרות ההנהגה הסובייטית מפסגות ומפגשים קודמים, שהאחרון בהם היה כאשר ברז'נייב השמיע דברים אלה לניקסון שלושה חודשים קודם לכן, בסאן קלמנטה.

"ועכשיו כמה מילים על המזרח התיכון", אמר להם גרומיקו, "הערכתכם והערכתנו אינן חופפות לגמרי גם אם במבט ראשון נראה שהן כן חופפות, מפני ששתי ארצותינו חשות כי המצב מורכב ומסוכן. אולם לנו יש הערכה שונה של הסכנה מפני שאנו חשים שלא ניתן לשלול את האפשרות שכולנו נתעורר יום אחד וניווכח שיש התלקחות אמיתית באזור. יש לזכור זאת. האם זה שווה את הסיכון? יש לעשות מאמץ רציני לפתרון מפני שפתרון לא יפול מעצמו מהשמיים. אני זוכר את שיחותיך פה ושם עם המזכיר הכללי ברז'נייב בסאן קלמנטה בנושא ואת דבריך שאתה רואה בבעיית המזרח התיכון נושא חשוב מאד שתטפל בו. אני בהחלט מעונין לשמוע דבריך". בתגובה לדברים אלה לא שמע גרומיקו מניקסון דבר־מה חדש.[125]

שבוע לאחר מכן נשמעו היטב רעמי התותחים, ותקיעת השופרות התחלפה ביללת האזעקות.

123 בידיעה קצרצרה ומוצנעת דווח ביובש על סיום ביקור לואיס ורעייתו בישראל. לואיס הגיע להשתתף בכינוס מכון העיתונות הבין־לאומי ולא פגש אישים פוליטיים, שכן בא כעיתונאי ובילה בחופשה. "יצא לואיס", **דבר**, 24 ביוני 1973.

124 רמטכ"ל צבא מצרים במלחמה סיפר כיצד ניסו להסתיר מעיני הסובייטים את הכנותיהם למלחמה. סעד אלדין אל־שאזלי (פריק), **חציית התעלה**, מערכות, 1988, עמ' 154-155.

125 פגישת נשיא ארצות הברית ריצ'רד ניקסון עם שר החוץ הסובייטי, אנדרי גרומיקו, וושינגטון, 28 בספטמבר 1973.
https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v15/d137

אחרית דבר: ממלחמה לשלום

"כאשר נפגשנו עם גזית במרס 1973 בנה גזית את הניתוח שלו על כך שישראל מבססת את מדיניותה על ההנחה שיש לישראל עליונות על הערבים ואלו לא יוכלו לשנות את המצב. זה היה חמישה חודשים לפני מלחמת אוקטובר. אמרנו אז לגזית שההנחה אינה נכונה", אבל גזית דחה בזלזול את דברינו. ציינו כי "הערבים לא ישלימו עם מצב זה וכי הפסקת האש אינה יציבה. דבר זה מעיד באיזה כובד ראש נגשנו אז, כשם שאנו עושים זאת גם כיום, למצב".[126]

את הדברים האלה אמר פרימאקוב בתחילת אפריל 1975, בעת שהוא וקוטוב נפגשו עם ראש ממשלת ישראל יצחק רבין, שאירח בביתו את שני השליחים ששבו ממוסקבה לירושלים. יום לפני פגישתם עם רבין נועדו עם מרדכי גזית, ושיחתם עמו הייתה קשה כשיחותיהם לפני המלחמה. לרבין סיפרו כי "אתמול שפך עלינו גזית מים קרים", בתקווה שמרבין יזכו ליחס חם יותר; אך לא כך היה.

פרימאקוב ביקש תחילה לציין גם בפני רבין "שלא יווצר רושם שאנו כופים עצמנו למעשה עליכם". הוא וקוטוב, אמר, מעוניינים לשמוע האם דברי גזית, שאמר להם אמש שני דברים ששמעו לפני המלחמה ולא רצו לשוב ולשומעם, אכן משקפים את דעתו של ראש ממשלת ישראל.

הדבר הראשון - "שישראל יכולה לפתור בעיות בלי ברית המועצות"; והשני - משא ומתן בין ישראל לברית המועצות "אינו אפשרי בגלל המשקע הקשה של היחסים בינינו".

דברים אלה של גזית אמנם שיקפו במדויק את עמדת ישראל, אך הם לא נבעו אך ורק מרצונה או מיכולתה. הם התאפשרו בעיקר בשל התקרבותה של מצרים אל ארצות הברית ובשל ההכרה המצרית כי המפתח לשלום נמצא בוושינגטון בעוד המפתח למלחמה נמצא במוסקבה. אלמלא המהפך שחל במדיניות המצרית כלפי וושינגטון ומוסקבה, לא הייתה ישראל יכולה לבטל באופן כה גורף את חלקה של ברית המועצות בהשגת הסדר עם שכניה.

126 א"מ, חצ־6823/8, **השיחה עם ראש הממשלה; שבת, 5 אפריל 1975**, מרדכי גזית, 6 באפריל 1975.

אולם נראה שדברי גזית, ובעיקר הדברים שישמיע רבין, נכונים ככל שהיו - החמיצו את המסר העיקרי שהיה טמון בדברי הסובייטים לישראל בכל שנות השיח החשאי. לפי מסר זה, מוטב לישראל כי תאזין לדברים שיש לברית המועצות לומר על העתיד הצפוי לה ולא תבטלם או תאטום את אוזניה גם אם אין הם ערבים לאוזניה. פרימאקוב, קוטוב ולואיס, כל אחד בדרכו ובסגנונו, חלקו עם ישראל לאורך שנות השיח את הערכת המצב האמיתית והמפוכחת של ברית המועצות, שאליה הגיעו אנשיה על בסיסן הרחב והמוצק של שנות היכרותם עם המצרים, הפנמתם את משמעותה של נטישת מצרים אותם ואת היחסים ההולכים ונרקמים בין קהיר לוושינגטון. מוסקבה ביקשה להזהיר את ירושלים מפניהם ולהבהיר לה כי עוצמתה הצבאית לא תניב הישגים מדיניים - לא את אלה שעליהם היא נאבקת; עוצמה זו לא תביא לה את השלום שהיא מייחלת לו, והחשוב מכול - עוצמתה הצבאית של ישראל לא תמנע את חזרתה לגבול 4 ביוני 1967 עם מצרים, מפני שאין לה העוצמה המדינית הדרושה לשם כך.

כל ניסיונות הסובייטים להבהיר זאת לישראל נפלו על אוזניים ערלות, התקבלו בחוסר אמון, נדחו בזלזול מופגן ונענו כי המציאות שונה לגמרי אם לא הפוכה: אם תפרוץ מלחמה, ישראל תשוב ותנצח; ואם לא יושג השלום אליו ישראל חותרת, גם לא תיכפה עליה חזרה לגבול הישן עם מצרים. ישראל האמינה כי הצליחה לבלום בעזרת הבית הלבן את המהלכים המדיניים שאיימו להשיבה אל גבול 4 ביוני 1967 עם מצרים, בין אם מקורם היה בארצות הברית (תוכנית רוג'רס), בברית המועצות או במצרים, וכל ניסיונותיהם של השליחים הסובייטים לטעון כי ארצות הברית לא תחזיק בעמדה זו לאורך ימים נדחו בתוקף. ממשלת ישראל האמינה כי הצליחה לדחות את קץ הנסיגה המלאה בחזית המצרית, והסובייטים טענו לעומתה כי את הקץ הזה ישראל תקדים להביא על עצמה.

בפוגשם את רבין, שבו פרימאקוב וקוטוב ופרסו את עמדותיה והערכותיה של ברית המועצות ביחס להסדר באופן כללי ועם מצרים בפרט, ואלה נותרו בדיוק כפי שהיו לפני המלחמה. גם הדברים ששמעו מרבין נותרו כשהיו, מבלי שהושפעו מהמלחמה הקשה. ראש הממשלה הסביר לאורחים ממוסקבה מדוע ישראל מעוניינת בשיח עמם, וגם בנושא זה לא חרגו דבריו מדברי קודמיו: ישראל מעוניינת, אם בכלל, בשיח עם הסובייטים על הסדר בינה לבין מצרים רק לשם שיח, ותו לא.

ואמנם, לא ישראל היא שיזמה את השיח החשאי בין שתי המדינות אלא ברית המועצות. נציגיה המיוחדים, שלא נמנו עם הסגל הדיפלומטי שלא נמצא מתאים למשימה זו, ובראשם יבגני פרימאקוב ואחריו ויקטור לואיס, הם שנבחרו למשימה ואותתו ראשונים לישראל בשלהי 1970 על רצון מנהיגי הקרמלין בשיח חשאי ורציני עמה.

ישראל נענתה לפניית הסובייטים, ואם היה נדמה כי גם ישראל גילתה יוזמה כלשהי - הרי היה זה רק לאחר שלירושלים הגיעו ראשוני האיתותים ממוסקבה. סביר להניח כי גם אם גולדה מאיר לא הייתה מעבירה לסובייטים שום מסר - לא ביוזמת גרץ, לא באמצעות פינלנד ולא באמצעות אוסטרליה - היו הסובייטים מאותתים לישראל על רצונם בשיח עמה.

מניעיה של מוסקבה לפתוח בדיאלוג חשאי עם ישראל נבעו מראייתה המפוכחת את מצוקתה הגוברת במזרח התיכון, את היחלשותה הניכרת של השפעתה באזור ואת הרחקתה מהמאמצים להגיע להסדר בין ישראל למצרים. וכל זאת בשל התרחקותה המהירה של מצרים ממנה והתקרבותה אל ארצות הברית. מצוקה זו, על העלבון הכבד הכרוך בה, היא שהביאה את הסובייטים להכרה שעליהם לחדש את הקשר עם ישראל באופן חשאי ובדרג מתאים, אך מבלי להודות כי טעו כשניתקו את היחסים עם ישראל ומבלי למהר ולתקן את טעותם זו.

ישראל נענתה לאיתותי הסובייטים, כי לא מצאה כל טעם לסרב להם. היא שאפה לקיים קשרים טובים עם מנהיגי מעצמת־העל וניסתה במשך שני העשורים הקודמים לדבר על ליבם שימתנו את תמיכתם הצבאית והמדינית בערבים ושיעודדו אותם לחיות בשלום עם ישראל, אך לשווא. בראשית שנות השבעים נענתה ישראל לפניות הסובייטים לפתוח בשיח חשאי מפני שרצתה לבחון את יכולתם לתרום להשגת הסדר מדיני כלשהו עם מצרים, למתן את אספקת הנשק הסובייטי למצרים ולסוריה ולעכב מתן נשק חדיש להן. דבר זה ממילא תאם לאינטרס הסובייטי מכיוון שהם רצו לעכב ככל שיוכלו מלחמה ביוזמה ערבית. אולם סיבה נוספת, שבשנת 1973 הייתה לסיבה העיקרית שבגינה רצתה ישראל בשיח זה, הייתה הבטחת ביטחונם של יהודי ברית המועצות ועלייתם ארצה.

הישגיה של ישראל באמצעות השיח החשאי לא הניחו את דעתה, אך לא הביאו אותה להכריז על הפסקתו הרשמית, גם אם בשיח על הסדר עם מצרים

לא מצאה עוד טעם ואף הבהירה זאת לסובייטים לא אחת באופן בוטה.[127]

רבין לא חסך מפרימאקוב ומקוטוב מילים בהסבירו להם כל זאת. הוא הקדיש "כמה מילים" ל"קשר הזה" והסביר והציג את מטרת השיח: "מדיניותנו היתה ותוסיף להיות - לשמור על קשרים עם כל אחד שיש לו מעורבות בסכסוך", מפני ש"חובה לשמור על ערוצי הידברות. זה חיוני למען הגברת ההבנה מצד אחד ומניעת אי הבנות מצד שני".

עם זאת רבין הבהיר מייד לשני השליחים כי שיח זה לא יעסוק בהסדר בין ישראל למצרים. הדברים שהתחיל להשמיע להם היו קרים מהדברים ששמעו מגזית והנוקבים ביותר ששמעו הסובייטים מאז החלו השיחות החשאיות.

"בכל גלוי הלב", אמר להם רבין, "אתם מלאתם תפקיד מנוגד לשלום ומסוכן מנקודת ראות שלנו. עצם העובדה שנתקתם יחסיכם עמנו מיד [לאחר מלחמת ששת הימים] בלי נסיון לשקמם שוב, פירושה שהנכם [...] מוגבלים ביכולתכם לשוחח [עמנו] על בסיס ענייני ומעשי". אולם לא רק ישראל סבורה שאינכם יכולים לתרום להשכנת שלום, טען ראש הממשלה, "דומה שגם הערבים סבורים שהגורם שדרכו אפשר להתקדם אינו ברה"מ אלא ארה"ב, שהרי ארה"ב מנסה למלא תפקיד חיובי אצל שני הצדדים ואילו אתם מוטים לחלוטין לטובת צד אחד [ו]לא הוכחתם שהנכם גמישים מנקודת ראות ישראלית".

בדברים אלה לא חס רבין על השליחים הסובייטים, שידעו היטב כי זוהי האמת המרה ממנה ניסו למלט את ארצם, אך ללא הצלחה. במוסקבה ידעו היטב כי אין אף גורם במזרח התיכון הבוטח בהם, נזקק להם או רוצה בהם כמשכיני שלום, וממילא - כך המשיך רבין להלום בפרימאקוב - המדיניות הסובייטית שהצגת כאן "מוכרת לנו [...] לפחות מאז 1968-1969", ואנו כבר באמצע 1975.

בתגובתו לדברי רבין חזר פרימאקוב על דברי כל השליחים ממוסקבה מאז החל השיח עם ישראל, ובכלל זה דבריו שלו, שבהם ביקש תפקיד לארצו בהשגת השלום באזור. פרימאקוב אף חזר וטען כי הזמן אינו פועל לטובת ישראל גם כעת, בשנת 1975. כמו רבין, גם פרימאקוב דיבר "בגילוי לב. אני מתמצא בעניינים ובוויכוחים המתנהלים פה [בישראל] אלה שחשבו

127 כאשר תמו השיחות בווינה במארס 1973, כתב גזית לגולדה מאיר כי הוא חש שסירובה של ישראל למלא אחר שתי בקשותיה של מוסקבה הותיר את פרימאקוב אומלל. א"מ, א־7246/14, **השיחות עם דוד (מרס 1973) - נקודות לסיכום ולהערכה**.

שהזמן פועל לטובת ישראל שגוי", כך טען באוזני ראש ממשלת ישראל.

האם לא תרצה ישראל גם הפעם ללמוד מטעותה? האם לא תרצה לשמוע ולהבין כיצד הסובייטים, שישבו שנים במצרים, שסייעו למצרים, שניכוו מהם והושפלו על ידם, שניהלו שיח ארוך עם ניקסון וקיסינג'ר - יודעים לאן פניהם מועדות? לאן מועדים יחסי מצרים עם ארצות הברית, המכוונים כך או אחרת הן כנגד ברית המועצות והן כנגד ישראל? האם תמאן ישראל ללמוד כל זאת?

רבין נותר איתן בדעתו ולא בחל במילים כדי להבהיר בתקיפות רבה שאין לישראל כל כוונה ובעיקר כל סיבה להעניק לברית המועצות תפקיד כלשהו בהשגת הסדר עם מצרים. "מדוע הנך סבור", שאל את פרימאקוב, "שאם תחליט ישראל לעשות ויתורים היא תעשה אותם לכם ולא לארצות הברית? מה עשיתם למען ישראל שיצדיק [את] השימוש בכם כצינור שדרכו נוכל לעבוד?" אם ישראל תציג ויתורים לארצות הברית, "נקבל מחצית העולם ממנה. אני מדבר לא במושגים אקדמיים", אך מה נקבל מכם? "מדיניות חוץ היא ביזנס ואני שואל, מדוע נדבר איתכם באינטימיות?" אמנם "היינו רוצים שיהיו לנו עם ברית המועצות יחסים כאלה, אך מה אתם מציעים לנו?" שאל רבין ולא המתין לתשובה והמשיך: "אני יודע [היטב היטב] שכאשר מאמצים מדיניים מגיעים לכלל קיפאון פורצת מלחמה. אך מדינה שאינה מוכנה להילחם עבור משהו שהיא מאמינה בו - אין לה סיכוי בעולמנו". יתרה מכך, שב רבין וציין, אין לישראל פרטנר אמיתי בצד המצרי, מפני שאין נשיאהּ מציע לה גם כעת את השלום שבו היא חפצה.

"הערבים צריכים להבין שאינם יכולים להכתיב את תנאי ההסדר", המשיך רבין בדברים זהים לאלה שהטיחו קודמתו בתפקיד וגזית בפרימאקוב ארבע שנים קודם לכן. באוקטובר 1971, בדיוק שנתיים לפני המלחמה, הוסיף גזית ואמר לפרימאקוב: "אחרי השגת השלום תרצה ישראל ביחסים נורמליים עם מצרים. יחסים שיאפשרו ביקורים ומגע בין האזרחים של שתי המדינות אחרת לא [י]היה זה שלום של ממש. מצרים אמרה שאין היא רוצה בשלום כזה (לא ביחסים דיפלומטיים, לא ביחסי סחר ולא ביחסי תרבות). אנחנו", אמר גזית לפרימאקוב שנתיים לפני המלחמה, "אמנם יכולים לחיות בלי שגרירויות, אך לא בלי נורמליזציה מן הצד המעשי".[128]

128 א"מ, א־7078/6, **שיחת מ.ג** [מרדכי גזית] **עם דוד ב־11 אוקטובר 71. השתתפו ח.ב.** [חנן בר־און] **וי.י.** [יעקב ינאי].

האם בחלוף יובל השנים מאז הצהיר גזית בביטחון דברים אלה לא למדה ישראל לחיות רק עם שגרירויות אך ללא "נורמליזציה מן הצד המעשי"; בלי "שלום של ממש", בלשונו של גזית? האם לא את זאת ניסו הסובייטים להסביר לישראל, שעליה להתאים את ציפיות השלום שלה למציאות? שגם אם יקראו המצרים להסדר המדיני "שלום" - לא יהיה זה השלום אליו חותרת ישראל, בוודאי כל עוד לא הוסדרה "הבעיה הפלסטינית".

רבין המשיך לטעון בפני הסובייטים כי גם באותה עת, אמצע שנת 1975 ולאחר מלחמת יום הכיפורים, אין פני סאדאת לשלום אמת, שאליו ישראל מייחלת. רק עתה, אמר לפרימאקוב ולקוטוב, "הקונגרסמנים האמריקנים המבקרים בארץ שמעו מסאדאת שעבור שיבה לקווי 1967 יכול סאדאת להסכים לאי לוחמה בלבד. נורמליזציה ביחסים תבוא בדור הבא". פרימאקוב וקוטוב ידעו היטב כי מנהיגי ארצם כלל אינם מסוגלים להשפיע על סאדאת בעניין זה.

במציאות זו, כך הבהיר להם רבין, כל מה שישראל מוכנה לעשות זהה למה שהייתה מוכנה לעשות ערב המלחמה: להתקדם להסכם ביניים שירגיע את האזור וייצור אווירה טובה לעתיד.

ובאשר למעמדה של ברית המועצות ותפקידה, אמר להם רבין כי "אף אחד אינו טיפש כדי להתעלם מהסובייטים, אך השאלה היא מהם מעשיה"; גם ממעשיה לא ניתן להתעלם. ברית המועצות צריכה "להיות גמישה יותר כלפי ישראל", אך במקום זאת, אמר רבין לפרימאקוב, מה "שתיארת זו עמדת הערבים", ועליה ישראל תוכל "לדון במישרין עם הערבים" מבלי להזדקק לסובייטים.

רבין לא פסח על דברי השליחים הסובייטים בנוגע לפתרון הבעיה הפלסטינית והסכים כי "הגדמ"ע [הגדה המערבית] תהיה לבסוף פלסטינית אך באיזה משטר, זו שאלה אחרת"! זו שאלה אחרת, כך הסביר לאורחיו, מפני ש"מלכים לא יחזיקו מעמד לנצח", ועל ישראל להיערך גם לכך.

"אנו", הוסיף ואמר רבין לשני השליחים ממוסקבה לקראת סיום פגישתם, יודעים כיצד לנווט את דרכנו ממלחמה לשלום. אנו "רוצים שלום", ותמורתו "אנו מוכנים לפשרות" אך לא "נקבל [את] העקרון של שיבה לקווי 1967", ואף לא ניתן שיכפו עלינו שלום. אם ינסו לכפות עלינו מלחמה חמישית, "ננצח שוב" למרות ש"איננו מעוניינים במלחמות, גם לא באלה שננצח בהן".[129]

129 שם.

בטרם נפרד מהשליחים בדרכם לשוב למוסקבה, כשהוא מותיר אותם מאוכזבים ומתוסכלים בדיוק בנקודת ההתחלה של השיח החשאי, צייד אותם רבין במסר להנהגתם. היה זה אותו מסר שהשמיעה ישראל בראשית השיח החשאי וממנו לא משה, אלא שבפעם זו ניסח אותו יצחק רבין. לישראל, כך אמר לפרימאקוב ולקוטוב, יש פתרון של שלום, אך עליהם להבין כי "הפתרון שלנו [...] שונה משלכם – ואולי מזה של כל העולם"[130], אבל לשם ישראל צועדת, בתקווה שתזכה להגיע ביום מן הימים אל מחוז חפצה.

130 שם.

| תקציר

בתקופה שממלחמת סיני עד מלחמת יום הכיפורים שורטטו בצה"ל שבע תוכניות רב־שנתיות. המאמר בוחן עד כמה יושמו תוכניות אלו, תוך התמקדות במערך מטוסי הקרב, בסד"כ הטנקים ובמערך הימי, ומלמד כי היו פערים של ממש בין התכנון ובין היישום. הפערים הללו היו תולדה של אילוצים כלכליים, של התפתחויות במקורות הרכש ושל תמורות במישור הביטחוני. לצד אלה אפשר לזהות כשלים בתכנון - התעלמות מאילוצים כלכליים וממגבלות תקציביות - שניתן היה להימנע מהם. התוכניות הרב־שנתית היו בבחינת מצפן לבניית העוצמה הצבאית, ויישומן הלכה למעשה היה בראש ובראשונה בזיקה לאילוצים ולהתפתחויות שחרגו מהשדה הביטחוני לתחומים הכלכלי והמדיני.

הסד"כ העיקרי בתוכניות הרב־שנתיות בצה"ל ממלחמת סיני עד מלחמת יום הכיפורים - בין תכנון ליישום

יצחק גרינברג[1]

במרוצת השנים שממלחמת סיני עד מלחמת יום הכיפורים בצה"ל הוכנו שבע תוכניות רב־שנתיות. התוכנית הראשונה הייתה **בני יעקב**, תוכנית תלת־שנתית לשנים 1961/2-1959/60; ואחריה היו **חשמונאים**, תוכנית תלת־שנתית לשנים 1964/5-1962/3; **בני אור**, תוכנית תלת־שנתית לשנים 1967/8-1965/6; **מכבי**, תוכנית דו־שנתית לשנים 1969/70-1968/9; **גושן**, תוכנית ארבע־שנתית לשנים 1973/4-1970/1; **גושן ב'**, תוכנית חמש־שנתית לשנים 1975/6-1971/2; **אופק**, תוכנית חמש־שנתית לשנים 1973/4-1977/8.[2] מטרת המאמר שלפנינו היא לבחון עד כמה יושמו תוכניות אלו, תוך התמקדות במערך מטוסי הקרב, בסד"כ (סדר כוחות) הטנקים ובמערך הימי ותוך התחקות אחר הגורמים והטעמים לפערים שבין הכוונות ובין הגשמתן: תמורות במישור הביטחוני, אילוצים כלכליים והתפתחויות במקורות הרכש.

1 פרופסור אמריטוס יצחק גרינברג לימד במכללה האקדמית בית ברל. מחקריו עוסקים בזיקה בין אידיאולוגיה, כלכלה ופוליטיקה ביישוב העברי בארץ ישראל ובמדינת ישראל.

2 בתקופה הנדונה במאמר התחילה שנת התקציב ב־1 באפריל והסתיימה ב־31 במארס בשנה העוקבת. בהמשך המאמר ציינתי את שנת התקציב לפי תשעת החודשים הראשונים; למשל, במקום שנת התקציב 1962/3 כתבתי שנת התקציב 1962.

"בני יעקב"

תוכנית "בני יעקב" הייתה מושתתת על ההנחה שבתקופה המתוכננת - עד שנת 1962 - לא צפויה מלחמה. אף כי לא נדחתה האפשרות להתפתחות סכסוך גבול ולהידרדרותו למלחמה, בעת הכנת התוכנית לא היו סימנים מעידים על כוונות למלחמה קרובה בישראל. הקמת קע"ם (הקהילייה הערבית המאוחדת; איחוד בין מצרים לסוריה) בשנת 1958 אמורה הייתה להקנות לצבאות של שתי המדינות האלה יתרונות בעתיד: שיפור רמתו של הצבא הסורי, העמקת שיתוף הפעולה בין שני הצבאות נגד ישראל, איחוד השליטה ועוד. אולם בטווח הקצר חייב האיחוד תהליך ארגוני שהיה בו כדי לכרסם בכוננות המלחמתית של צבאות אלה. זאת ועוד, לקראת אמצע שנות החמישים גיבש צה"ל דוקטרינה צבאית התקפית, שדגלה ביוזמה לפתוח במלחמה ולהכריע את האויב בשטחו כמלחמת מנע או כמתקפה מקדימה. יישומה חייב לפתח כוחות מחץ - זרוע אווירית בעלת יכולת התקפית, שריון וכוחות מוטסים - שמאפייניהם ניידות, מהירות ועוצמת אש. דוקטרינה זאת התבססה אחרי מלחמת סיני ונותרה על כנה עד מלחמת ששת הימים.

תוכנית "בני יעקב" הקנתה עדיפות ראשונה במעלה לפיתוח הסד"כ האווירי. בהתייחסו לסדר העדיפויות להתעצמות צה"ל בשנים 1961-1959 קבע הרמטכ"ל רא"ל חיים לסקוב: "המפתח ליכולת שלנו בכלל להילחם, זה הכוח האוירי, ולכן העדיפות הראשונה היא לכוח האויר, ובעיקר לפיתוח כושר ההפצצה שלו. המפתח של כוחות היבשה להכרעה הוא כוח השריון".[3] בבסיס התכנון של הסד"כ האווירי בתוכנית "בני יעקב" הייתה ההנחה כי "השליטה באויר הינה גורם מכריע במלחמה הקצרה והמהירה. לפיכך תהא משימתו הראשונה של חיל-האויר השגת עדיפות אוירית, מיד עם תחילת המלחמה במשך הזמן הקצר ביותר".[4] מטרה זאת תושג על ידי תקיפת שדות התעופה של האויב ופגיעה במטוסיו שעל הקרקע. כמו כן החתירה לקיים שליטה באוויר חייבה להצטייד במטוסי קרב מדגם מתקדם כדי להתמודד בקרבות אוויר עם המטוסים המתקדמים ביותר של האויב. לפי התוכנית, הסד"כ האווירי המתוכנן בתום תקופת "בני יעקב",

3 רא"ל חיים לסקוב, ישיבת מטכ"ל 23/58, 20 באוגוסט 1958, א"צ (ארכיון צה"ל).

4 אג"ם/תכנון, "תיק 'בני-יעקב': סדר-כוחות צה"ל 1962 (הצעה)", א"צ (להלן: אג"ם/תכנון, "תיק 'בני-יעקב'").

ב־31 במארס 1962, כלל 128 מטוסי קרב; 24 מהם מטוסי מיראז' 3. בפועל, היישום לא תאם את התכנון. אומנם במועד זה הסד"כ האווירי היה גדול מהמתוכנן ומצבת מטוסי הקרב עמדה על 140 מטוסים, אולם לא מומשה הכוונה להצטייד ב־24 מיראז'ים, שעמדו בליבת תכנון סד"כ חיל האוויר והתחדשותו (על התפתחות סד"כ מטוסי הקרב ראו לוח 1 בנספח). מטוסי המיראז' הראשונים סופקו לישראל רק בתחילת שנת התקציב 1962. צרפת, יצרנית המטוס, נמנעה מלספקם במועד מוקדם יותר מחמת קצב הייצור במפעל "דאסו" ומחמת הצורך לספק מטוסי מיראז' לחיל האוויר הצרפתי. העיכוב בקליטתם והצורך לפצות על כך בבניית סד"כ חיל האוויר הובילו לחריגה בהצטיידות במטוסי הסופר־מיסטר מעל למתוכנן. נוסף על 18 הסופר־מיסטרים שסופקו בשנת העבודה 1958, בתקופת "בני יעקב" קלט חיל האוויר 18 מטוסים מדגם זה; תריסר יותר מההצטיידות המתוכננת.[5] ב־31 במארס 1962 לא כלל אפוא הסד"כ האווירי מטוסי מיראז', ואילו מספר מטוסי הסופר־מיסטר גדל מ־24 מטוסים ל־32 מטוסים. זאת ועוד, לא יושמה הכוונה להוציא את מטוסי המטאור המיושנים מהסד"כ, ובתום תקופת "בני יעקב" עדיין כללה מצבת מטוסי הקרב 24 מטוסים מדגם זה לעומת מטוס אחד בלבד כמתוכנן.

פיתוח השריון על פי תוכנית "בני יעקב" נועד לבנות סד"כ התקפי בהתאם לדוקטרינה הצבאית ההתקפית שאימץ צה"ל, ולתת מענה להתעצמות הצבאות הערביים וליחסי הכוחות הצפויים. הסד"כ המתוכנן יופעל בהתאם ל"אסטרטגיה של מתקפה בגזרה אחת במירב הכוחות תוך בלימה בגזרות האחרות במזער הכוחות - והכרעת המלחמה על-ידי העברת המאמץ המתקפתי מאותה גזרה, לאחר ההכרעה בה, לגזרה אחרת".[6] מספר הטנקים המתוכנן ל־31 במארס 1962 עמד על 697, מהם 112 טנקי פטון, שנועדו להיות גולת הכותרת בפיתוח השריון בשנות התקציב 1959-1961. בפועל, מצבתם הייתה גדולה יותר ועמדה על 747 טנקים. גם הרכבם לא תאם את התכנון (על התפתחות סד"כ הטנקים ראו לוח 2 בנספח). בשנת 1958 נשאה ונתנה ישראל עם צרפת ועם איטליה על רכישת 112 טנקי פטון, ולפיכך הם נכללו בתוכנית "בני יעקב"; אולם ארצות הברית הסתייגה

---

5 מפקדת חיל האוויר – ענף תולדות חיל האוויר, **איך בוחרים מטוס?**, פברואר 1993 (להלן: מפקדת חיל האוויר, **איך בוחרים מטוס?**), עמ' 16–19.

6 אג"ם/תכנון, "תיק 'בני-יעקב'".

מהמהלך ולא הייתה מוכנה, כיצרנית הטנקים, לאשרו.[7] במקומם הצטייד צה"ל ב־82 טנקי סנטוריון בריטיים. למעשה, הצבא היה מעוניין לרכוש 130 טנקים מדגם זה, אלא שבריטניה הסתייגה ממכירת כמות כזאת של טנקים לישראל, בטענה שהדבר יפר את מאזן הכוחות במזרח התיכון. בסופו של דבר, עם בריטניה נחתמו שני הסכמים לרכישת תשעים טנקי סנטוריון, מהם סופקו 82 טנקים עד סוף שנת התקציב 1961. שמונה טנקים נוספים סופקו בשנת התקציב 1962.[8]

טנק סנטוריון במהלך תרגול בנגב, פברואר 1970. הסנטוריונים, שנרכשו כחלק מתר"ש 'בני יעקב', היו לאחד מטנקי המערכה העיקריים של צה"ל בשנות השישים (צלם: משה מילנר; באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית).

תוכנית "בני יעקב" הגדירה לחיל הים משימות אלו: השמדת כוחות ימיים של האויב, הגנה על חופי המדינה, סיוע לכוחות היבשה בפעולות משולבות ובתובלה, ניתוק עורקי תחבורה ימיים של האויב והבטחת שיט ושליטה

7 רפאל יקר, **יחסי ישראל–ארצות-הברית: היבט הרכש 1967–1955**, משרד הביטחון – היחידה לתיעוד ומחקר היסטורי במשרד הביטחון, 1995, עמ' 53.

8 מכתב מאל"ם אשר פלד, ראש אגף החימוש במשרד הביטחון, אל המנהל הכללי של משרד הביטחון, "טנק הסנטוריון", 15 במרס 1965, א"צ.

במים הטריטוריאליים בזמן שלום. מטרות אלה וההכרה שלאויב יש עדיפות כמותית ואיכותית בכלי שיט הובילו למסקנה שנחוץ לפתח "כוחות ים המסוגלים לפגוע באויב בבסיסיו או בסמוך להם. מכאן הצורך בהכללת צוללות ויחידות לוחמה זעירה בסד"כ חיל ים".[9] הסד"כ המתוכנן כלל אפוא חמש צוללת, ארבע מהן מדגמים קטנים וזולים וצוללת אחת גדולה ויקרה יותר, אולם היישום היה שונה בתכלית. חיל הים הצטייד בשתי צוללות גדולות, שהיו יקרות יותר (על התפתחות סד"כ חיל הים ראו לוח 3 בנספח). שינוי זה נעשה לאחר שהתברר כי צוללות מדגמים קטנים אינן נותנות מענה למשימות המתוכננות לחיל הים.

"חשמונאים"

בניית תוכנית "חשמונאים" התבססה על ההערכה כי לא צפויה מלחמה יזומה של מדינות ערב, או של קע"ם לבדה, נגד ישראל לפני שנת 1963. בספטמבר 1961, לאחר הכנת התוכנית ולפני תחילת הפעלתה, הייתה הפיכה בסוריה, ובעקבות זאת היא פרשה מקע"ם וחידשה את עצמאותה. על פי הערכת המודיעין, צמצם פירוק קע"ם את הסיכויים למלחמה יזומה מצד הערבים בטווח הקצר והרחיק את סכנתה עד לשנת 1965. ראוי לציין כי להתפתחות זו לא הייתה השפעה מהותית על התוכנית שכן מלכתחילה היא התמקדה בהגדלת עוצמתו של הצבא: ניתנה עדיפות להתכוננות על פני הכוננות.

בתוכנית "חשמונאים" נותר סדר העדיפויות בבניית העוצמה הצבאית על כנו ובראשו פיתוח חיל האוויר. הסד"כ האווירי נועד "להשיג עליונות אווירית תוך הזמן הקצר ביותר ולא יותר מאשר 48 [שעות] לאחר תחילת המלחמה, כשהוא [חיל האוויר] פועל כנגד כלל כוחות האויר של האויב". שיטת הפעולה להשגת מטרה זו הייתה לתקוף את שדות התעופה של האויב ולהשמיד את מטוסיו שעל הקרקע.[10] לשם כך תוכנן שבמצבת מטוסי הקרב ב־31 במארס 1965 יהיו 186 מטוסים - 45 אחוזים מהם מטוסים חדישים מדגם מיראז' 3. בפועל היה סד"כ מטוסי הקרב גדול יותר מהמתוכנן וגם היה שונה בהרכבו. בסוף תקופת התכנון כלל הסד"כ האווירי 213 מטוסי

9 אג"ם/תכנון, "תיק 'בני-יעקב'".

10 "הנחיות [אלוף יצחק רבין, ראש אג"ם] לתכנון סדר-כוחות רב-שנתי 1967/62", 28 ביולי 1960, בתוך: צוות תכנון סדר-כוחות צה"ל, "'חשמונאים:סדר-כוחות צה"ל 1965 (הצעה)", ספטמבר 1961, א"צ (להלן: "הנחיות לתכנון סדר-כוחות רב-שנתי 1967/62"), עמ' 6–7.

קרב (על התפתחות סד"כ מטוסי הקרב ראו לוח 1 בנספח). הפערים הבולטים בין התכנון ובין יישומו היו ברכש מיראז'ים ואורגנים. מצד אחד, במקום להצטייד בתשעים מטוסי מיראז' - 24 מהם עוד בתקופת תוכנית "בני יעקב", שהספקתם נדחתה כאמור לעיל, וב־66 מטוסים נוספים ב"חשמונאים" - קלט חיל האוויר 72 מטוסים מדגם זה. בסוף תקופת "חשמונאים" היו אפוא 67 מיראז'ים בסד"כ האווירי; 16 מטוסים פחות מהתכנון. הצורך להקצות משאבים ליעדים אחרים כגון קליטת עלייה ופיתוח המשק, התפתחות שלילית בתחום מאזן התשלומים, הרעה בתנאי האשראי שהעמידו הצרפתים לרשות ישראל ומגבלות תקציביות - כל אלה השפיעו על היקף המקורות שהעמידה הממשלה לרשות הביטחון ובתוך כך גם לרכש מיראז'ים מצרפת. מצד אחר, מספר מטוסי האורגן גדל מאוד בסד"כ, מ־16 מטוסים ל־54 מטוסים. רכש האורגנים, שנחשבו למיושנים, לא נכלל בתוכנית "חשמונאים", אולם משנקרתה הזדמנות לקבלם מצרפת בעלות נמוכה מאוד, קלט צה"ל ארבעים מטוסים מדגם זה. הללו מילאו תפקיד חשוב במערך מטוסי הקרב של חיל האוויר במלחמת ששת הימים, בתקיפת שדות תעופה ובסיוע לכוחות הקרקע. בתחילת שנת 1965, בשלהי תקופת "חשמונאים", לנוכח המתיחות הביטחונית ולנוכח הצורך להגביר את הכוננות ובתוך כך לתגבר את הסד"כ האווירי במטוסי קרב, במערכת הביטחון התקבלה החלטה לרכוש 16 מטוסי סופר־מיסטר ושני מטוסי ווטור. בסופו של דבר, לאחר שהתברר כי חלקם הם אבות־טיפוס ותידרש עבודה רבה כדי להופכם למטוסים סטנדרטיים, העִסקה לא יצאה אל הפועל.[11] בהקשר לכך ובנוגע לרכש האורגנים אמר הרמטכ"ל רא"ל יצחק רבין, כי העובדה "שצה"ל מדי פעם מופיע עם הצעות כמו אורגן, סמב"ד [סופר־מיסטר], זה לא שייך לקו עקרוני של פיתוח סד"כ".[12]

תוכנית "חשמונאים" ביקשה לחולל שינוי כמותי ואיכותי במערך השריון כדי לבנות עוצמה שתכריע את "כוח ההלם המשוריין של האויב העיקרי בזירת **סיני** [ההדגשה במקור]" ותבטיח "בלימה יעילה בגזרות אחרות".[13] מצבת הטנקים המתוכננת ל־31 במארס 1965 הייתה 1,040 טנקים; 320 מהם טנקים מדגמים מתקדמים: הסנטוריון הבריטי וכן טנק

11 מפקדת חיל האוויר, **איך בוחרים מטוס?**, עמ' 42.

12 רא"ל יצחק רבין, ישיבת מטכ"ל 5/65, 1 בפברואר 1965, א"צ.

13 "הנחיות לתכנון סדר-כוחות רב-שנתי 1967/62", עמ' 6–7.

חדיש – "הטנק האירופי". לעומת זאת, מאחר שארצות הברית הסתייגה מהספקת טנקים מתוצרתה לישראל, אם במישרין ואם בעקיפין על ידי מדינה אחרת, לא כללה התוכנית הצטיידות כלשהי בטנקי פטון. בפועל, היישום לא עמד ביעדים שהציב התכנון. ב־31 במארס 1965 בסד"כ היו 945 טנקים; 95 טנקים פחות מהמתוכנן (על התפתחות סד"כ הטנקים ראו לוח 2 בנספח). הפער היה בהצטיידות בטנקים מדגמים מתקדמים. הכוונה הייתה להצטייד ב־230 טנקים כאלה, אולם בפועל הצטייד צה"ל ב־89 סנטוריונים (למעשה בתקופה זו סופקו 97 טנקי סנטוריון; שמונה מהם מעסקה שנחתמה עוד בתקופת "בני יעקב") וב־40 טנקי פטון – דגם שלא נכלל בתכנון. הסיבות לפער הזה היו אילוצים תקציביים ומקורות הרכש. בשנת התקציב 1962 תוכנן להצטייד בתשעים סנטוריונים מבריטניה, אולם בגלל אילוצים תקציביים הוחלט לדחות רכש של מחציתם לשנת 1963. ההצטיידות בטנקים האלה ובטנקי סנטוריון נוספים בשנת 1963 ובחודשים הראשונים של שנת התקציב 1964 נדחתה מטעמים הקשורים בחימושו של הצבא הבריטי. בשל עיכוב בייצור טנקים, שהיו מיועדים לצבא הבריטי, נמנעה בריטניה מלהוציא את הסנטוריונים הישנים מהשירות ודחתה את מכירתם לישראל.[14] רכישת טנקי סנטוריון חדשים מדגם מתקדם יותר, סימן 10, נדחתה בשל עלותו הגבוהה של הטנק – 70 אלף ליש"ט, מה גם שמועד הספקתם היה בשנת 1965.[15] רק בשליש האחרון של שנת התקציב 1964 חידשה בריטניה את הספקת טנקי הסנטוריון לישראל, ומדצמבר 1964 עד מארס 1965 הגיעו ארבעים טנקי סנטוריון נוספים.[16] גם התכנון לרכוש את "הטנק האירופי" התברר כמופרך. המחלוקות על תכונותיו של הטנק בין השותפות דחו את השלמת הפיתוח והייצור, ובסופו של דבר, יוצרו שני טנקים שונים בתכלית: הליאופרד בגרמניה והאֵיי־אֵם־איקס־30 בצרפת. כמו כן התברר שחל שינוי במדיניות הממשל האמריקאי, והוא הסיר את התנגדותו למכירת טנקים תוצרת ארצות הברית לישראל, ואילו הגרמנים מצידם הסכימו לספק טנקי פטון לישראל. עוד בשנת התקציב

14 שמעון פרס, ישיבה שבועית אצל שר הביטחון, 20 בדצמבר 1962, משרד הביטחון.

15 רא"ל צבי צור, ישיבת מטכ"ל 31/63, 12 בנובמבר 1963, א"צ; בדיון אחר נקב אשר בן־נתן, מנכ"ל משרד הביטחון, בסכום של 64 אלף ליש"ט כמחירו של סנטוריון סימן 10, ראו: אשר בן-נתן, ישיבת מטכ"ל 26/63, 7 באוקטובר 1963, א"צ.

16 עד סוף שנת התקציב 1964 הצטייד צה"ל ב־179 טנקי צנטוריון. בין הנתון הזה ובין ההצטיידות לשלביה, המפורטת במאמר, המסתכמת ב־175 סנטוריונים, קיים פער של ארבעה טנקים ומקורו ברכש של תשעה טנקי גרירה מבריטניה, שארבעה מהם הוסבו לטנקים קרביים.

1964, בתקופת "חשמונאים", סיפקה גרמניה לישראל ארבעים פטונים ללא תמורה.

בשל אילוצים תקציביים ובשל סדר העדיפויות הבין־זרועי היה פיתוח הסד"כ הימי בתוכנית "חשמונאים" מוגבל. הכוונה הייתה להצטייד בסטי"רים (ספינות טורפדו) ולהגדיל את סד"כ כלי השיט האלה מ־9 ל־14. בפועל, חיל הים לא הצטייד בסטי"רים (על התפתחות סד"כ חיל הים ראו לוח 3 בנספח). השינוי בתוכנית נבע מתמורה בזירה הימית - הצטיידות הצי המצרי בסטי"לים (ספינות טילים) - אשר חייבה היערכות מתאימה של חיל הים וקליטת כלי שיט, שיוכלו להתמודד עם תנאי הזירה החדשים. בתוכנית העבודה של החיל לשנת התקציב 1963 נקבע: "במסגרת תכנית רב שנתית יתקדם חיל-הים בשנת 63/64 לקראת בנין כח ימי המסוגל לענות על המסיבות המשתנות בזירה [...] הזרוע הימית תתבסס בעתיד על סטי"לים, צוללות ונחתות".[17] כלומר, המשחתות והסטי"רים, שאין בהם כדי לתת מענה לאיום הגלום בסטי"לים, יוצאו מסדר הכוחות הימי.

"בני אור"

בעת הכנתה של תוכנית "בני אור" העריך המודיעין שבטווח הקצר לא צפויה מלחמה. הניסיון לאיחוד פדרלי בין המדינות מצרים, סוריה ועיראק באביב 1963 נכשל. כמו כן מצרים הייתה שקועה במעורבות צבאית בתימן, שהלכה והתעצמה, צרכה משאבים כלכליים גדולים והסבה לה אבדות כבדות. אולם הערכה זאת התבדתה. בתחילת השנה השלישית של תוכנית "בני אור", שנת התקציב 1967, פרצה מלחמת ששת הימים. הדיון בתוכנית יתייחס אפוא לשנתיים הראשונות שלה, עד 31 במארס 1967.

בתוכנית "בני אור" ניכר שינוי זמני בסדר העדיפויות בבניית העוצמה הצבאית וניתנה עדיפות להקצאת משאבים לחיזוק השריון, שפיתוחו בשנים קודמות פיגר אחר התכנון ואחר הצרכים. לעומת שתי התוכניות התלת־שנתיות הקודמות הייתה ההצטיידות המתוכננת של חיל האוויר ב"בני אור" מצומצמת. עד סוף שנת התקציב 1966 היה אמור החיל להצטייד ב־12 מטוסי תקיפה חדישים בלבד מדגם שלא פורט. אולם גם תוכנית מצומצמת זו לא יושמה (על התפתחות סד"כ מטוסי הקרב ראו לוח 1 בנספח). אומנם במרוצת שנה זאת, בעת מיתון כלכלי חריף וחששות

17 מפקדת חיל-הים – מחלקת ים, "עיקרי תכנית עבודה ח"י לשנת 64/63", 13 במרס 1963, א"צ.

בממשלה מהנטל הכלכלי הכרוך בכך, נחתמו עסקות לרכישת חמישים מטוסי מיראז' 5 ו־48 מטוסים מדגם סקייהוק, אולם תחילת הספקתם הייתה מתוכננת לשנת התקציב 1967. העיכוב בהצטיידותם נגרם בשל ההתלבטות בחיל האוויר בנוגע למטוס המיועד ובגלל המגבלה של מקורות הרכש. מפקד חיל האוויר, האלוף עזר ויצמן, ציין בראשית 1966 שהעיכוב ברכש נבע מ"אי-ודאות על איזה מטוס ללכת" וכן מקשיים פוליטיים, כלומר מקורות רכש מוגבלים.[18] נראה שגם העיסוק בחיל האוויר בקליטת מטוסי מיראז' 3 השפיע על דחיית ההחלטה להצטייד במטוס חדש.[19]

כאמור, התעצמות השריון בתקופת "חשמונאים" לא תאמה את התכנון. למרות ההכרה בחשיבותו של השריון, בשנות התקציב 1964-1962 פיגרה ההצטיידות בטנקים מדגמים מתקדמים אחר התוכנית במאה טנקים. הפער בסד"כ הטנקים בין צה"ל ובין הצבאות הערביים לא היה רק כמותי אלא גם במישור האיכותי. באמצע שנת 1963 ציין סגן הרמטכ"ל האלוף יצחק רבין, כי בנוגע לשריון "אנו לוקים ליקויים באופן חמור כרגע בין מה שרצינו לבין מה שיהיה [...] בסך הכל על סמך מה שאני יודע היום יש עיכוב גדול בעניין סד"כ [הטנקים], זה עיכוב חמור ביותר בפיתוח השריון".[20] בתוכנית "בני אור" ניתן אפוא ביטוי לצורך להעצים את סד"כ הטנקים. לעומת 945 טנקים בסוף תקופת "חשמונאים" (31 במארס 1965) תוכנן ב"בני אור" סד"כ של 1,105 טנקים ב־31 במארס 1967 - גידול של 160 טנקים, כולם מדגמים מתקדמים: פטון, סנטוריון ו"הטנק האירופי". בפועל התעצמות השריון הייתה גדולה הרבה יותר. בשנתיים הראשונות של "בני אור", שנות התקציב 1965 ו־1966, הצטייד צה"ל ב־369 פטונים וסנטוריונים לעומת 140 טנקים משני הדגמים הללו שהצבא תכנן לקלוט על פי התוכנית. ב־31 במארס 1967 היו אפוא 1,294 טנקים (על התפתחות סד"כ הטנקים ראו לוח 2 בנספח). במקום 120 פטונים ו־239 סנטוריונים לפי התכנון כלל הסד"כ במועד זה 250 טנקי פטון ו־338 טנקי סנטוריון.[21]

18 האלוף עזר ויצמן, ישיבת מטכ"ל 7/66, 31 בינואר 1966, א"צ.

19 ריאיון עם האלוף (במיל') מרדכי הוד, 62 ביולי 3991.

20 האלוף יצחק רבין, ישיבת מטכ"ל 16/63, 1 ביולי 1963, א"צ.

21 מקצת הטנקים היו מיועדים להסבה, ולפיכך לא נכללו במערך הלוחם ערב מלחמת ששת הימים. בפועל, במועד זה ביחידות היו 1,093 טנקים. עמיעד ברזנר, **אש לפניו תלך: התפתחות ותמורות בשריון הישראלי מתום מלחמת סיני למלחמת ששת הימים**, מושב בן-שמן: מודן – הוצאה לאור, צה"ל – הוצאת מערכות, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2017, עמ' 252.

החריגה מהתוכנית הייתה תולדה של נכונות אמריקאית למכור לישראל טנקי פטון נוספים ותנאי מימון נוחים, שהקלו את כובד המעמסה הכלכלית, אשר הייתה כרוכה ברכש הטנקים. ביולי 1965 עמד על כך הרמטכ״ל רא״ל יצחק רבין: ״היום יש הזדמנויות גם מדיניות וגם כספיות הנוחות ביותר לרכש משהיו אי-פעם. מזמן לא עשינו עִסקת רכש בתנאים כל כך נוחים כמו הטנקים האמריקאים [טנקי הפטון] גם מבחינת הטיב ותנאי המימון״.[22]

לנוכח השינויים בזירה הימית מצד אחד כלל פיתוח הסד״כ הימי בתוכנית ״בני אור״ קליטת שמונה סטי״לים ותוספת של צוללת עד 31 במארס 1967; מצד שני תוכנן לגרוע מסד״כ חיל הים משחתת ושלושה סט״רים. בפועל, עד מועד זה עדיין לא קלט חיל הים סטי״לים (על התפתחות סד״כ חיל הים ראו לוח 3 בנספח). דחיית ההצטיידות בסטי״לים נגרמה הן מטעמים טכניים והן מטעמים מדיניים. במישור הטכני סירבה המספנה הגרמנית לחתום על חוזה ולהתחיל בעבודה ללא תוכניות מפורטות ומושלמות. בתחילת 1965 דיווח מפקד חיל הים האלוף יוחאי בן־נון למטכ״ל, שהגרמנים ״לא מוכנים לגמור חוזה ולהתחיל בעבודה עד שלא יהיה ברור להם כל קולב וכל תולה מגבות ועד שזה לא ישורטט הם סרבו להתחיל בעבודה [...] התחלת הבניה היא במאי-יוני 1965. ספינה ראשונה תהיה מוכנה באפריל 1966״.[23] במישור המדיני, בראשית 1965 החליטה גרמניה להפסיק משלוחי נשק לישראל, ובתוך כך כללה המדיניות החדשה גם את ביטול מיזם בניית הסטי״לים במספנה גרמנית. בעקבות ההחלטה נבחנו אפשרויות אחרות - איטליה וצרפת - לייצורם, וסוכם על בנייתם במספנה בשרבורג שבצרפת. כתוצאה מכך נגרם עיכוב נוסף בקליטת הסטי״לים. גם ההצטיידות בצוללת נדחתה. במקום להגיע ביולי 1966 כמתוכנן היא הגיעה כעבור שנה, ביוני 1967. בשל העיכוב בהצטיידות בסטי״לים נדחתה גריעתם של שלושה סט״רים ומשחתת. במקום סד״כ ובו שתי משחתות, שלוש צוללות, שישה סט״רים ושמונה סטי״לים ב־31 במארס 1967, על פי תוכנית ״בני אור״, בפועל במועד זה כלל הסד״כ שלוש משחתות, צוללת, תשעה סט״רים ואפילו לא סטי״ל אחד.

22 רא"ל יצחק רבין, ישיבת מטכ"ל 23/65, 26 ביולי 1965, א"צ.

23 האלוף יוחאי בן־נון, ישיבת מטכ"ל 1/65, 4 בינואר 1965, א"צ.

"מכבי"

היסודות לתוכנית "מכבי" הונחו עוד לפני מלחמת ששת הימים, ששינתה מן הקצה אל הקצה את המציאות הגאו־אסטרטגית ואת התנאים הביטחוניים שצה"ל היה צריך להתמודד עימם. בעקבות המלחמה נפרס צה"ל לאורך תעלת סואץ ומפרץ סואץ, ברמת הגולן ולאורך נהר הירדן. הגבולות החדשים עם מצרים, עם סוריה ועם ירדן, שהקנו עומק אסטרטגי והרחיקו את האויב מריכוזי האוכלוסייה ומאזורים חיוניים, הובילו למסקנה כי ניתן לחולל תמורה בדוקטרינה הצבאית של צה"ל: מדוקטרינה התקפית על ידי מתקפה מקדימה או על ידי מלחמת מנע לדוקטרינה הגנתית־התקפית דו־שלבית ולפיה השלב הראשון יהיה לבלום את המתקפה של כוחות האויב, והשלב השני – לעבור למתקפה ולהעתיק את המלחמה לשטח האויב.[24] כמו כן עד מלחמת ששת הימים כלל מתאר המלחמה הפעלת מאמץ התקפי בכוחות מרביים בזירה אחת לצד בלימה בזירות האחרות בכוחות מועטים. אולם לאחר המלחמה שונה המתאר, ולפיו "צריך להבטיח כושר מתקפה בו-זמנית בשלוש זירות ולפחות בזירת מצרים ובעוד זירה אחת (ירדן או סוריה)".[25] בנסיבות אלה תוכנית "מכבי", שנדונה ערב מלחמת ששת הימים, שוב לא הייתה אקטואלית והיה נחוץ לעדכנה, ולמעשה גובשה תוכנית "מכבי" חדשה דו־שנתית.

לנוכח חשיבות חיל האוויר להכריע את האויב ולנוכח האבדות הכבדות שספג במלחמה הוצב פיתוחו בראש סדר העדיפויות של תוכנית "מכבי". הכוונה הייתה לבנות סד"כ מטוסי קרב שיוכל להשיג עליונות אווירית בפרק זמן קצר ככל האפשר, להשתתף בהכרעה בקרב היבשה, לסייע לחיל הים במשימותיו ולהשתתף במשימות הביטחון השוטף ביבשה ובים. על פי תוכנית זו, ב־31 במארס 1970 כלל הסד"כ 297 מטוסי קרב; מקצתם מטוסי קרב מיושנים מדגם אורגן ומיסטר שרובם נרכשו עוד לפני מלחמת סיני, וכן מטוסים מדגם ווטור וסופר מיסטר. כמחצית מהסד"כ המתוכנן הייתה מורכבת ממטוסים חדשים: 47 מטוסי מיראז' 5, שבמלחמה הטילה צרפת הֶחסם (אמברגו) על מכירתם לישראל וממילא הספקתם לא הייתה מובטחת, 85 מטוסי סקייהוק ו־25 מטוסי פנטום, שבעת הכנת התוכנית

24 מטכ"ל/אג"מ, "'מכבי': פיתוח סד"כ צה"ל 68/69 –69/70)", א"צ (להלן: מטכ"ל/אג"מ, "'מכבי': פיתוח סד"כ צה"ל"); מוטה (מרדכי) גור, **מצפון ומים: בפיקוד הצפון ובנספחות צה"ל בארצות הברית**, תל-אביב: מערכות, 1998, עמ' 19.

25 מטכ"ל/אג"מ, "'מכבי': פיתוח סד"כ צה"ל".

טרם אישרה ארצות הברית את מכירתם לישראל (על התפתחות סד"כ מטוסי הקרב ראו לוח 1 בנספח). הסד"כ של 297 מטוסי קרב היה בניגוד לעמדת חיל האוויר. מפקד החיל, האלוף מרדכי הוד, ביקש לתכנן סד"כ אווירי מינימלי גדול יותר, של 350 מטוסי קרב, והוסיף: "רק בגלל בעיות תקציב לא ללכת על זה זאת תהיה טעות. כמה שיותר מהר נעשה את זה [-] יותר טוב. אסור בשום אופן בגלל חשבונאות עם האוצר לאבד הזמנה אם היא תהיה".[26] בפועל היה סד"כ מטוסי הקרב קטן אפילו מהתכנון ועמד על 255 מטוסים בלבד. הפער נוצר מחמת הֵחסם הצרפתי למכור מטוסי מיראז' 5 לישראל, שלא בוטל בניגוד להערכה בתוכנית "מכבי", ולכן המטוסים הללו לא סופקו ולא נכללו בסד"כ. בדגמים האחרים של מטוסי הקרב לא ניכר הבדל של ממש בין התכנון לסד"כ בפועל.

בעדיפות שנייה אחרי חיל האוויר נמצא השריון. תוכנית "מכבי" חייבה את פיתוחם של כוחות משוריינים שיאפשרו מתקפה בו־זמנית בשתי זירות. כמו כן הייתה כוונה שהסד"כ המשוריין יוכל למלא את משימותיו בהצלחה גם ללא הכרעה וסיוע אוויריים. לפיכך ביקשה התוכנית להגדיל את סד"כ הטנקים בתוך שנתיים במאה בקירוב לעומת מספרם ערב מלחמת ששת הימים, ולהעמידו על 1,388 טנקים ב־31 במארס 1970, רובם מדגמים מתקדמים - סנטוריון, פטון וטירן.[27] בפועל, בהתאם לסדר הקדימויות בבניית כוחות היבשה שהקנה עדיפות לפיתוח השריון, צמח סד"כ הטנקים במאתיים בקירוב לעומת המתוכנן, ובמועד זה עמד על 1,593 טנקים. ההבדל היה בטנקי סנטוריון שמספרם גדל ל־686 סנטוריונים לעומת 482 טנקים מדגם זה על פי התכנון (על התפתחות סד"כ הטנקים ראו לוח 2 בנספח). הגידול במצבת הטנקים אִפשר להקים שתי חטיבות שריון נוספות. סד"כ היבשה כלל אפוא תשע חטיבות שריון לעומת שבע חטיבות שריון על פי התוכנית.

בניית הסד"כ הימי על פי תוכנית "מכבי" נועדה ליצור יכולת הגנה על חופי המדינה, להשיט כוחות ולהנחיתם מהים כסיוע למאמץ מערכתי או למבצעים מיוחדים, ולמלא משימות של ביטחון שוטף. סד"כ חיל הים המתוכנן כלל שתי צוללות, 12 סטי"לים ושישה נט"קים (נחתת טנקים). מסד"כ זה נגרעו המשחתות והסט"רים. לשיטתו של מפקד חיל הים האלוף

26 האלוף מרדכי הוד, ישיבת מטכ"ל 27/67, 28 באוגוסט 1967, א"צ.

27 טנקי טי־54 וטי־55 שנלקחו שלל במלחמת ששת הימים ונקלטו בצה"ל.

שלמה אראל, לנוכח השינויים בזירה הימית ולנוכח התארכות קו החוף לא היה בסד"כ המתוכנן כדי לתת מענה לצרכים:

> הגבולות הימיים השתנו [בעקבות מלחמת ששת הימים] לחלוטין ופשוט לא ניתן להשוואה. יש לנו אורך חופים פי 8. אנחנו צריכים לשבת על יד הבסיסים שלהם. אני לא רוצה להעלות את כל פרטי הבעיות שנוצרו ומשימות שהוטלו על חיל הים. [...] הסיכום של כל הדברים האלה שצריך להגדיל את חיל הים.[28]

למעשה, התפתחות סד"כ חיל הים הייתה שונה בתכלית מהתכנון. במקום 12 סטי"לים, על פי תוכנית "מכבי", בפועל בסד"כ בסוף מארס 1970 נכללו שישה סטי"לים בלבד (שלוש ספינות מדגם סער 1, שלא היו מצוידות בטילים והיו ספינות תותחים, ושלוש ספינות מדגם סער 2) (על התפתחות סד"כ חיל הים ראו לוח 3 בנספח). כניסתם של שישה סטי"לים נוספים מדגם סער 3 לסד"כ התעכבה משום פיגור בלוח הזמנים לבנייתם ומשום החמרת ההֶחסם הצרפתי למכור נשק לישראל מינואר 1969 - הספינות נבנו במספנה בשרבורג שבצרפת, וחמש האחרונות הוברחו לישראל בשלהי 1969 והושלמו במספנות ישראל. לעומת הסטי"לים, לנוכח תכנונים וצרכים מבצעיים בראש ובראשונה בזירת הים האדום - בניית כושר הנחתת כוחות לצורכי גישה עוקפת במצרים העילית - היה סד"כ הנחיתה בפועל גדול מהסד"כ המתוכנן ב"מכבי"; עשרה נט"קים לעומת שישה.

"גושן"

בשנים 1969-1968 במטה הכללי שקדו על הכנתה של תוכנית רב־שנתית חדשה, "גושן", שהקיפה ארבע שנים, מ־1 באפריל 1970 עד 31 במארס 1974. המעבר לתכנון ארבע־שנתי נקבע לנוכח ניסיון העבר: בתוכניות הקודמות התלת־שנתיות גלש יישום התוכנית לשנה רביעית, וכדי להימנע מכך מלכתחילה ב"גושן" נקבע לוח זמנים ארוך יותר לביצוע, ארבע־שנתי. למעשה, תוכנית זו הוכנה בלי תכנון תקציבי מוקדם ובלי להתחשב במגבלות התקציביות ובאילוצים הכלכליים של המשק. ליועץ הכספי לרמטכ"ל תא"ל יעקב חפץ היא נראתה תוכנית יומרנית, אשר אינה מתחשבת באילוצים כלכליים ובמגבלות של משאבי אנוש. בישיבת מטכ"ל הבהיר כי

28 האלוף שלמה אראל, ישיבת מטכ"ל 27/67, 28 באוגוסט 1967, א"צ.

"נוכח המשאבים היא [התכנית] איננה ברת-ביצוע, ובעיקר בקשר עם כוח-אדם ותקציב".[29] ייתכן שצמרת צה"ל, בראש ובראשונה הרמטכ"ל רא"ל חיים בר־לב, העריכה כי הממשלה תעמיד לרשות הצבא את התקציבים הנחוצים ליישום התוכנית.

תוכנית "גושן" הניחה כי בתקופה הנדונה לא יגיעו ישראל ומדינות ערב להסדר שלום, וכי ישראל תישאר בגבולות שנקבעו במלחמת ששת הימים. מדינות ערב מצידן ישאפו לבטל את הישגיה של ישראל במלחמה. לצד מאבק מדיני רצוף לבודדה בזירה הבין־לאומית, צפויה גם פעילות צבאית, אם בדרך של התשה ואם בדרך של מלחמה כוללת או מוגבלת לכשיבשילו התנאים. משמע, במציאות המדינית והביטחונית שישראל שרויה בה, היא אינה יכולה לצמצם את כוחה הצבאי. להפך, עליה לנקוט גישה זהירה ולשמור על שולי ביטחון רחבים ככל האפשר. התוכנית העריכה כי מלחמה עלולה לפרוץ עוד בתקופת "גושן". על פי הנחת העבודה, למדינות ערב היה תמריץ לפתוח במלחמה כדי לשנות את תוצאות מלחמת ששת הימים, אולם עיתויה היה מותנה בהתעצמותן הצבאית, אשר תחולל תמורה ביחסי הכוחות לטובת הערבים ותאפשר להם להגיע להישגים, ובנסיבות המדיניות - בהיווצרות אקלים בין־לאומי מתאים.

בתוכנית "גושן" נשמר סדר הקדימות המסורתי בצה"ל, ובפיתוח הסד"כ בראש ובראשונה ניתנה עדיפות לחזק את העוצמה האווירית, את הכוחות המשוריינים ואת הכוחות יבילי אוויר; כלומר את הכוחות הדרושים להכרעה. הסד"כ האווירי תוכנן להשיג עליונות אווירית. על פי התוכנית, ב־31 במארס 1973 הוא כלל 408 מטוסי קרב, ובהם 71 פנטומים, 190 סקייהוקים ו־15 מטוסי נשר, אשר הורכבו בארץ מחלקים של מיראז' 5 שהוברחו מצרפת לישראל לאחר שהראשונה הטילה, כאמור, הֶחסם על הספקתם. לצידם בסד"כ המתוכנן עדיין נכללו שבעים מטוסי קרב מדגמים מיושנים - אורגן, מיסטר ווטור (על סד"כ מטוסי הקרב המתוכנן ב"גושן" ראו לוח 1 בנספח). הוצאתם של מטוסים אלה מהסד"כ הותנתה בתוספת מטוסים מתקדמים יותר מרכש ומייצור מקומי.

סד"כ היבשה תוכנן בהתחשב בהתעצמות הצפויה של מערך השריון בצבאות האויב, והוא נועד לאפשר לצה"ל "להפעיל ב-3 זירות, בו-

29 תא"ל יעקב חפץ, ישיבת מטכ"ל 33/68, 2 בספטמבר 1968, א"צ.

זמנית, עד 6 מאמצים מערכתיים, המתבססים על עוצבות שריון".[30] על פי התוכנית, סד"כ השריון בסוף תקופת התכנון, 31 במארס 1974, כלל 1,822 טנקים, מהם 1,335 סנטוריונים ופטונים וכן טנקים מדגם נוסף, שלא פורט בתוכנית (על סד"כ הטנקים המתוכנן ב"גושן" ראו לוח 2 בנספח). מדובר בגידול של יותר ממאתיים טנקים לעומת המצבה ערב תחילת יישום התוכנית. הכוונה הייתה להוסיף שתי חטיבות שריון למערך כוחות היבשה ולהעמידו על 11 חטיבות ב־31 במארס 1973.

הסד"כ הימי המתוכנן ל־31 במארס 1973 כלל שתי צוללות, 12 סטי"לים ועשרה נט"קים (על הסד"כ הימי המתוכנן ב"גושן" ראו לוח 3 בנספח). כמו כן הציעה תוכנית "גושן" לבדוק אפשרות להוסיף עוד שישה סטי"לים, אולם היא לא כללה אותם בסד"כ המתוכנן. היה בכך משום פשרה בין דרישות חיל הים לצי של 18 סטי"לים בים התיכון ובין אילוצי תקציב, מגבלת כוח אדם וסדר הקדימויות בבניין צה"ל שהקנה חשיבות משנית לפיתוח חיל הים לעומת העוצמה האווירית והשריון.

מבנה אווירי של מטוסי פנטום מעל ירושלים, יום העצמאות 1973. בתוכנית 'גושן', שיצאה ב-1970, שם המטה הכללי דגש על התעצמות חילות האוויר והשריון (צלם: משה מילנר; באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית).

30 מטכ"ל/אג"ם/תוא"ר, "'גושן': פתוח סדר כוחות צה"ל לשנים 1970–1974", א"צ.

כבר במרוצת השנה הראשונה להפעלת התוכנית התברר כי יש לעדכנה מטעמים אחדים. ראשית, האילוץ התקציבי חייב פריסה ארוכה יותר של פרק הזמן שנחוץ ליישומה. ראש אג״ם האלוף דוד אלעזר הסביר בקשר לכך: ״איתרנו שגושן לא ניתן לביצוע בהיקף שנקבע ולא במשך השנים שנקבעו לו. והאפשרות התקציבית היחידה להשיג את היעדים שהצבנו לנו בגושן זה לפרוס אותם לתקופה יותר ארוכה בסדר גודל של 5 שנים שאז יש סיכוי שנוכל להשיג את היעדים״.[31] שנית, היה נחוץ להתאים את התוכנית למגבלות כוח אדם. נוסף על כך מלחמת ההתשה וההתעצמות הערבית, בראש ובראשונה התעצמות מערך השריון במצרים ובסוריה, הצריכו מתן מענה בפיתוח סדר הכוחות של צה״ל. לדברי הרמטכ״ל רא״ל חיים בר־לב: ״מבחינת התעצמות כוחות היבשה [בצה״ל] ברור שתכנית גושן הקודמת היא איננה נראית כמספקת נוכח ההתפתחויות שחלו במדינות ערב״.[32] ראוי לציין שעדכון התוכנית נעשה בזמן שכבר שררה הפסקת אש בזירה המצרית, ויישומה החל שמונה חודשים אחרי שהסתיימה מלחמת ההתשה, בתחילת אוגוסט 1970, אולם להפסקת האש לא נודעה השפעה מצמצמת על התוכנית. כמו כן בעקבות הפסקת האש והזזת הטילים על ידי המצרים, ובעיקר לנוכח התפקיד שמילאה ישראל במשבר שהתחולל בירדן בחודש ספטמבר 1970, גברה הנכונות האמריקאית לספק לישראל אמצעי לחימה ובתנאי אשראי נוחים יותר, הן מבחינת הריבית הן מבחינת המועדים לפירעון ההלוואות, אשר הקלו את המעמסה הכלכלית הגלומה בהאצת פיתוח הסד״כ. יתרה מזו אפשרויות הרכש שנפתחו בארצות הברית יצרו הזדמנות להצטיידות נוספת באמצעי לחימה, וזו עלולה הייתה לחלוף עם השתנות הנסיבות המדיניות. לפיכך במערכת הביטחון ביקשו שלא להחמיצה. הטעם האחרון הוא התשתית המקומית לייצור ביטחוני, שנבנתה בארץ, אשר אפשרה להאיץ את קצב הפיתוח של הסד״כ.

״גושן ב׳״

תוכנית ״גושן ב׳״ הייתה חמש־שנתית, לשנים 1971–1975 (עד 31 במארס 1976), ולמעשה היא התבססה על תוכנית ״גושן״. ראש אג״ם, האלוף דוד אלעזר, ציין בהקשר לכך: ״אנחנו בהחלט לא עושים תכנית עבודה חדשה

31 האלוף דוד אלעזר, ישיבת מטכ"ל 5/71, 8 בפברואר 1971, א"צ.

32 רא"ל חיים בר־לב, ישיבת מטכ"ל 34/70, 24 באוגוסט 1970, א"צ.

אלא משתמשים בתכנית 'גושן' כבסיס ועושים לה הרחבה".[33] כמו ב"גושן" גם ב"גושן ב'" נותר על כנו סדר הקדימויות לפיתוח הסד"כ וניתנה בו עדיפות לפיתוח חיל האוויר והשריון. בשונה מ"גושן" הניחה תוכנית זו מאמץ התקפי בחזית אחת ובלימה בחזיתות האחרות.

בעיקרו של דבר, לעומת "גושן", לא חל שינוי של ממש בגודל סד"כ מטוסי הקרב המתוכנן ב"גושן ב'", והוא עמד ב־31 במארס 1973 על 398 מטוסים; אולם חלה תמורה איכותית ממשית בהרכבו. מצד אחד לא נכללו בו מטוסי המיסטר והווטור המיושנים, וכן פחת מספר הסקייהוקים ל־158. מצד אחר ניכר גידול במספר הפנטומים ל־111 ובמספר מטוסי הנשר ל־36. בפועל היה סד"כ מטוסי הקרב במועד זה קטן יותר, והוא כלל 357 מטוסים. בראש ובראשונה נבע הפער מהקדמת הוצאתם של מטוסי אורגן מהשירות, וכן מספר הפנטומים היה קטן ב־11 מטוסים לעומת התכנון (על התפתחות סד"כ מטוסי הקרב ראו לוח 1 בנספח).

בפיתוח השריון ניכר הבדל של ממש בין "גושן" ל"גושן ב'". כדי לתת מענה להתעצמות המואצת של הצבאות הערביים בתחום השריון הקנתה התוכנית המעודכנת עדיפות גדולה יותר לפיתוח המערך המשוריין בצה"ל לעומת התוכנית המקורית. האלוף אלעזר הסביר לחברי המטכ"ל: "בדקנו בגושן מה הולך לקרות בצבאות ערב בשריון עד סוף גושן והחלטנו שגושן אינו מספיק וצריך להתעצם יותר".[34] לפיכך הוגדל סד"כ הטנקים המתוכנן ל־31 במארס 1973 והועמד על 2,074 טנקים. הגידול בסד"כ היה בטנקי פטון ובטנקי סנטוריון, שביחד מנו 1,581 טנקים. הכוונה הייתה להגדיל את מספר חטיבות השריון במועד זה ל־13 במקום 11 חטיבות כמתוכנן ב"גושן". בפועל במועד זה כלל הסד"כ 2,009 טנקים; 65 טנקים פחות מהתכנון, רובם פטונים ומקצתם סנטוריונים (על התפתחות סד"כ הטנקים ראו לוח 2 בנספח).

בסד"כ הימי לא חל שינוי בתוכנית "גושן ב'" לעומת תוכנית "גושן", ובו היו שתי צוללות, 12 סטי"לים ועשרה נט"קים. סד"כ זה תאם את הגישה שרווחה במטה הכללי. זו לא ראתה בחיל הים גורם הכרעה במלחמה, ותחמה את משימותיו לאבטח את החופים ולקיים יכולת של הנחתת כוחות. בפועל בסד"כ הימי היו צוללת אחת, 13 סטי"לים ועשרה נט"קים.

33 האלוף דוד אלעזר, ישיבת מטכ"ל 34/70, 24 באוגוסט 1970, א"צ.

34 האלוף דוד אלעזר, ישיבת מטכ"ל 5/71, 8 בפברואר 1971, א"צ.

טרם יבשה הדיו על תוכנית "גושן ב'" ועוד לפני שהוחל ביישומה כבר עלו ספקות בנוגע לאפשרות להגשימה הלכה למעשה. בישיבה אצל שר הביטחון באמצע דצמבר 1970 העריך עוזר השר צבי צור כי "התכנית של המטה [המטכ"ל] היא יותר גבוהה מהמספרים [המקורות] שהגענו אליהם".[35] שלושה חודשים לאחר מכן, באמצע מארס 1971, דיווח צור באותו הפורום כי שר האוצר פנחס ספיר תיאר את התקציבים הנחוצים למימוש "גושן ב'" כ"קטסטרופה" וככאלה שאי אפשר לעמוד בהם.[36] בינואר 1972, במרוצת השנה הראשונה ליישום התוכנית, צפה רא"ל דוד אלעזר, שזה עתה החל לכהן בתפקיד הרמטכ"ל, שאילוצים תקציביים יכבידו על הגשמתה. בישיבת מטכ"ל אמר: "אנחנו עד הרגע הזה איננו יודעים במה יסתיים תקציב 72', אבל אנו יודעים שהתקציב שהערכנו אותו כתקציב גושן [ב'] לא יעמוד לרשותנו עד שנת 75".[37] לפיכך הוחלט לבטל תוכנית זו ולהכין במקומה תוכנית חמש־שנתית חדשה - "אופק", מ־1 באפריל 1973 עד 31 במארס 1978. חצי שנה אחרי תחילת יישומה פרצה מלחמת יום הכיפורים, ומאחר שהנסיבות השתנו מן הקצה אל הקצה, התוכנית הפכה ללא מעשית.

* * *

בחינת שש תוכניות רב־שנתיות שגובשו ויושמו במרוצת עשור וחצי ממלחמת סיני עד מלחמת יום הכיפורים מלמדת על פערים של ממש בין התכנון ובין היישום. הללו היו תולדה של התפתחויות במקורות הרכש, של אילוצים כלכליים ושל תמורות במישור הביטחוני. מפקדי צה"ל שהתמודדו עם הקשיים והמהמורות בדרך להגשמת התוכניות הרב־שנתיות, אכן הציבו סימני שאלה בנוגע לתקפותן. ביוני 1966, לנוכח החריגה הבולטת ברכש טנקי פטון לעומת תוכנית "בני אור", הטעים הרמטכ"ל רא"ל יצחק רבין:

> אנו לא בנויים על ייצור עצמי בענינים העיקריים, ופתאום נוצרת הזדמנות פוליטית, וישנה אפשרות לרכוש 250 מג"חים [טנקי פטון], לא דברנו על 250 מג"חים, לא ראינו את זאת. גם התיכנון קשור לא רק לאידיאולוגיה [דוקטרינה צבאית], אלא גם לראיית האפשרויות.[38]

35 צבי צור, ישיבה שבועית אצל שר הביטחון, 18 בדצמבר 1970, משרד הביטחון.

36 צבי צור, ישיבה שבועית אצל שר הביטחון, 19 במרס 1971, משרד הביטחון.

37 רא"ל דוד אלעזר, ישיבת מטכ"ל 1/72, 3 בינואר 1972, א"צ.

38 רא"ל יצחק רבין, ישיבה שבועית אצל שר הביטחון, 24 ביוני 1966, משרד הביטחון.

חמש שנים לאחר מכן, באפריל 1971, בהתייחסו לתוכנית "גושן ב'", עמד ראש אג"ם האלוף דוד אלעזר על גמישות התכנון הרב־שנתי:

> צריך לזכור שתכנית גושן היא תכנית אב, וכפי שאנחנו יודעים ששום תכנית מבצעית לא מתבצעת בדיוק, גם תכנית אב איננה יכולה להיות זהה בדיוק השלמות ב-5 שנים מראש. היא בסיס לתכנון שנתי וכל שנה, אין ספק, תהיינה התפתחויות גדולות.[39]

כעבור שנה ויותר, באוגוסט 1972, לנוכח הצורך לעדכן את תוכנית "גושן ב'" ולהתאימה לאילוצי התקציב וכוח האדם ("אופק") ציין ראש אג"ם האלוף ישראל טל את הפער שבין התכנון הרב־שנתי ובין יישומו בפועל ועמד על חשיבותם הגדולה של המקורות לביצוע התוכניות:

> אנחנו מכירים מההסטוריה שלנו את כל התוכניות הרב-שנתיות. אנחנו קודם כל עושים דיונים והערכות מצב ומנסים להגדיר בצורת מודלים תיאורטיים מה יהיה יחס הכוחות ואיזה גודל של צבא אנחנו צריכים. זאת אנחנו תמיד עושים. אבל בסופו של דבר אנחנו בונים צבא הכי גדול והכי חזק שאנחנו יכולים לבנות, בלי קשר לדיונים אלה ולמודלים אלה לגבי יחסי הכוחות. בסופו של דבר בנין הצבא מבוסס על מכסימום המשאבים שהמדינה מעמידה לרשותנו, הן בכסף והן בכוח-אדם, כולל משך השירות.[40]

לצד אלה אפשר לזהות גם כשלים בתכנון, שניתן היה להימנע מהם. למשל, מלכתחילה גובשו תוכניות "גושן" ו"גושן ב'" בלי להתחשב באילוצים כלכליים ובמגבלות תקציביות. אין תמה אפוא שכבר סמוך ליישומן נדרש לעדכנן.

התוכניות הרב־שנתיות ששורטטו בתקופה הנדונה היו אפוא בבחינת מצפן לבניין העוצמה הצבאית, ויישומן הלכה למעשה היה בראש ובראשונה בזיקה לאילוצים ולהתפתחויות שחרגו מהשדה הביטחוני לתחומים הכלכלי והמדיני.

39 האלוף דוד אלעזר, ישיבת מטכ"ל 17/71, 26 באפריל 1971, א"צ.

40 האלוף ישראל טל, ישיבת מטכ"ל 30/72, 7 באוגוסט 1972, א"צ.

נספח: סד"כ צה"ל בשנים 1962 – 1973

לוח 1

התפתחות סד"כ מטוסי הקרב - תכנון ובפועל (נכון ל-31 במרס)

המטוס	1962		1965		1967		1970		1973		
	תוכנית	בפועל	תוכנית	בפועל	תוכנית	בפועל	תוכנית	בפועל	תוכנית		בפועל
	"בני יעקב"		"חשמונאים"		"בני אור"		"מכבי"		"גושן"	"גושן ב'"	
מטאור	1	24	-	6	-	5	-	-	-	-	-
אורגן	12	18	16	54	56-54	51	37	38	35	31	-
מיסטר	35	43	38	36	38-37	33	22	25	21	-	-
סופר מיסטר	24	32	30	29	31-30	24	18	22	19	25	25
ווטור	32	23	19	21	20-19	19	14	13	14	-	-
מיראג' 3	24	-	83	67	68-66	65	49	45	43	37	36
מטוס תקיפה חדש	-	-	-	-	12	-	-	-	-	-	-
מיראג' 5	-	-	-	-	-	-	47	-	-	-	-
סקייהוק	-	-	-	-	-	-	85	82	190	158	163
פנטום	-	-	-	-	-	-	25	30	71	111	100
נשר	-	-	-	-	-	-	-	-	15	36	33
סה"כ	**128**	**140**	**186**	**213**	**225-218**	**197**	**297**	**255**	**408**	**398**	**357**

המקורות:

1. תכנית "בני-יעקב" על פי: אגם/תכנון, "תיק 'בני-יעקב': סדר-כוחות צה"ל 1962 (הצעה)", ארכיון צה"ל (להלן: א"צ).
2. תכנית "חשמונאים" על פי: צוות תכנון סדר-כוחות צה"ל, "'חשמונאים': סדר-כוחות צה"ל 1965 (הצעה)", ספטמבר 1961, א"צ.
3. תכנית "בני-אור" על פי: אג"ם/תכנון, "'בני-אור': סדר-כוחות צה"ל 1965-1968", יולי 1964, א"צ.
4. תכנית "מכבי" על פי: מטכ"ל/אג"ם, "'מכבי': פיתוח סד"כ צה"ל (69/70-68/69)", א"צ.
5. תכנית 'גושן' על פי: מטכ"ל/אג"ם/תוא"ר, "'גושן': פתוח סדר כוחות צה"ל לשנים 1970-1974", א"צ.

6. תכנית 'גושן ב'' על פי: מפקדת חיל האוויר, "'גושן ב'' - ח"א", משרד הביטחון.
7. סד"כ בפועל על פי: נתוני ענף היסטוריה ומידע חיל האוויר.

לוח 2

התפתחות סד"כ הטנקים בשנים 1962 - 1974 – תכנון ובפועל

(נכון ל-31 במרס)

הטנק	1962		1965		1967		1970		1973		1974
	תוכנית	בפועל	תוכנית	בפועל	תוכנית	בפועל	תוכנית	בפועל	תוכנית	בפועל	תוכנית "גושן"
	"בני יעקב"		"חשמונאים"		"בני אור"		"מכבי"		"גושן ב'"		
שרמן + AMX-13	585	665	720	726	726	706	429	412	347	344	347
פטון	112	-	-	40	120	250	337	349	595	544	349
סנטוריון	-	82	*320	179	239	338	482	686	986	975	736
טנק חדיש	-	-	-	-	20	-	-	-	-	-	250
טירן	-	-	-	-	-	-	140	146	146	146	140
סה"כ	**697**	**747**	**1,040**	**945**	**1,105**	**1,294**	**1,388**	**1,593**	**2,074**	**2,009**	**1,822**

* 320 טנקי סנטוריון וטנק חדיש במצורף.

הערות:

1. בסד"כ טנקי השרמן נכללו 101 משחיתי טנקים אם־10, חמישים מהם נרכשו בתקופת תוכנית "בני יעקב". הללו הוצאו מהשירות בתקופת "בני אור" ולא נכללו בתוכנית "בני אור" ובסד"כ של שנת 1967.
2. בסד"כ הטנקים בפועל בשנת 1973 מצוין במקור 2,005 טנקים.
3. בסד"כ הטנקים בשנת 1974 בתוכנית "גושן" מצוין במקור 1,821 טנקים.

המקורות

1. תכנית "בני-יעקב" על פי: אגם/תכנון, "תיק 'בני-יעקב': סדר-כוחות צה"ל 1962 (הצעה)", ארכיון צה"ל (להלן: א"צ).
2. תכנית "חשמונאים" על פי: צוות תכנון סדר-כוחות צה"ל, "'חשמונאים': סדר-כוחות צה"ל 1965 (הצעה)", ספטמבר 1961, א"צ.

3. תכנית "בני-אור" על פי: אג"ם/תכנון, "'בני-אור': סדר-כוחות צה"ל 1965-1968", יולי 1964, א"צ.
4. תכנית "מכבי" על פי: מטכ"ל/אג"ם, "'מכבי': פיתוח סד"כ צה"ל (69/70-68/69)", א"צ.
5. תכנית "גושן" על פי: מטכ"ל/אג"ם/תוא"ר, "'גושן': פתוח סדר כוחות צה"ל לשנים 1970-1974"', א"צ.
6. תכנית "גושן ב'" על פי: מטכ"ל/אג"ם/תוא"ר, "'גושן ב'': פתוח סד"כ חילות היבשה לשנים 1971-1976"', א"צ.
7. סד"כ הטנקים בפועל בשנת 1962 על פי: צוות תכנון סדר-כוחות צה"ל, "'חשמונאים': סדר-כוחות צה"ל 1965 (הצעה)", ספטמבר 1961, א"צ; משרד הביטחון, אגף החימוש, "דו"ח משלוחי רכש לשנת 1961", א"צ.
8. סד"כ הטנקים בפועל בשנת 1965 על פי: אג"ם/מת"ם, "פיתוח סד"כ חש"ן 'בני-אור'", 12 נובמבר 1964, ארכיון צה"ל; משרד הביטחון, אגף החימוש, "דו"ח משלוחי רכש לשנת 1964", א"צ.
9. סד"כ הטנקים בפועל בשנת 1967 על פי: רא"ל יצחק רבין, "סיכום תקופת שרותי כרמטכ"ל - 1 ינואר 64 עד 31 דצמ' 67", 1 בפברואר 1968, א"צ.
10. סד"כ הטנקים בפועל בשנים 1970 ו-1973 על פי: "התפתחות מערכת הבטחון בשנים 1967-1973", 20 בפברואר 1974, משרד הביטחון.

לוח 3

התפתחות סד"כ חיל הים בשנים 1962 - 1973 – תכנון ובפועל (נכון ל-31 במרס)

כלי השייט	1962		1965		1967		1970		1973		
	תוכנית	בפועל	תוכנית	בפועל	תוכנית	בפועל	תוכנית	בפועל	תוכנית		בפועל
	"בני יעקב"		"חשמונאים"		"בני אור"		"מכבי"		"גושן"	"גושן ב"	
משחתת	3	3	3	3	2	3	-	-	-	-	-
צוללת	5	2	2	2	3	1	2	2	2	2	1
ספינת טורפדו	12	9	14	9	6	9	-	-	-	-	-
ספינת טילים	-	-	-	-	8	-	12	6	12	12	13
נחתת טנקים	2	-	3	3	5	4	6	10	10	10	10

הערה: תכנון "גושן ב" ב-31 במארס 1973 – הערכה.

המקורות

1. תכנית "בני-יעקב" על פי: אגם/תכנון, "תיק 'בני-יעקב': סדר-כוחות צה"ל 1962 (הצעה)", ארכיון צה"ל (להלן: א"צ).
2. תכנית "חשמונאים" על פי: צוות תכנון סדר-כוחות צה"ל, "'חשמונאים': סדר-כוחות צה"ל 1965 (הצעה)", ספטמבר 1961, א"צ.
3. תכנית "בני-אור" על פי: אג"ם/תכנון, "'בני-אור': סדר-כוחות צה"ל 1968-1965", יולי 1964, א"צ.
4. תכנית "מכבי" על פי: מטכ"ל/אג"ם, "'מכבי': פיתוח סד"כ צה"ל (69/70-68/69)", א"צ.
5. תכנית "גושן" על פי: מטכ"ל/אג"ם/תוא"ר, "'גושן': פתוח סדר כוחות צה"ל לשנים 1974-1970", א"צ.
6. סד"כ חיל הים בפועל בשנת 1962 על פי: צוות תכנון סדר-כוחות צה"ל, "'חשמונאים': סדר-כוחות צה"ל 1965 (הצעה)", ספטמבר 1961, א"צ.
7. סד"כ חיל הים בפועל בשנת 1965 על פי: אגם/תכנון, "'בני-אור': סדר-כוחות צה"ל 1968-1965", יולי 1964, א"צ.
8. סד"כ חיל הים בפועל בשנת 1967 על פי: ראל"ל יצחק רבין, "סיכום תקופת שרותי כרמטכ"ל - 1 ינואר 64 עד 31 דצמ' 67", 1 בפברואר 1968, א"צ.
9. סד"כ חיל הים בפועל בשנים 1970 ו-1973 על פי: "התפתחות מערכת הבטחון בשנים 1973-1967", 20 בפברואר 1974, משרד הביטחון.

טנקי מג"ח 6 מגדוד 87 מאוגדה 143, 9 באוקטובר 1973, גזרה המרכזית בחצי האי סיני.
(באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית; צלם: רון אילן).

שער ג'

הרמה
האופרטיבית

| תקציר

מאמר זה מתאר את המבצעים העיקריים של חיל הים במלחמת יום הכיפורים, ושם דגש על בחינת השלכותיהם האסטרטגיות.

חיל הים, בשונה מאחרים, לא הופתע במלחמה והיכולות שהפגין הפתיעו את צי האויב וגם את המטכ"ל. החיל הצליח להשיג שליטה במזרח הים התיכון, אחרי שהסטי"לים החדשניים הביסו את הצי המצרי והסורי. החיל השיג שליטה גם במפרץ סואץ באמצעות הקומנדו הימי וסירות משמר (דבורים), כוחות "מסורתיים" קלים שפעלו בנחישות ובתעוזה.

ההיסטוריוגרפיה של מלחמת יום הכיפורים ושל חיל הים כבר עשירה בתיאור הישגי החיל, וכאן הם תומצתו. בנוסף, נבחנו שלושה טיעונים המהדהדים בנרטיב החילי:

הטיעון הראשון - הפגזת הנמלים בחוף הסורי על ידי הסטי"לים גרמה נזקים כבדים וגם ריתקה כוחות סוריים לחוף, ובכך סייעה ללחימה ברמת הגולן.

הטיעון השני - הסגר במְצרי באב אל־מנדב היה איום אסטרטגי, ולהסרתו נאלצה ישראל לשלם מחיר מדיני כבד במשא ומתן על הפסקת האש.

הטיעון השלישי - הרכבת הימית שהביאה לישראל אמצעי לחימה וציוד אוימה במצר מסינה על ידי משחתות מצריות שנפרסו בלוב.

מאמר זה מצביע על כך שחיל הים לא הסתפק בהישגיו הרבים, שאינם שנויים במחלוקת, והוסיף עליהם הגזמות. החוט המקשר אותן הוא המאבק ההיסטורי של החיל מול המטכ"ל להגדלת משקלו בתפיסת הביטחון ולהגדלת סדר הכוחות (סד"כ) והתקציבים בהתאם. ההפלגות באו לתמוך בטיעונים של ראשי החיל מאז הקמתו בדבר הסכנה הקיומית הנשקפת למדינת ישראל בגלל מצור ימי והצורך בסד"כ שיוכל לשלוט בימים ולסייע להכרעה ביבשה.

זו דרכו של עולם, אחרי כל מלחמה, ומבחינה זו חיל הים אינו חריג.

חיל הים במלחמת יום הכיפורים - לא הופתע והפתיע

שאול (סם) ברונפלד[1]

מבוא[2]

בנימין תלם, מפקד חיל הים במלחמה, סיכם את הישגי החיל:[3]

> הניצחון בזירה הימית העניק לנו שפע של אשראי בכל מקום אפשרי. לפתע, אחרי שנים שבהן נחשב חיל־הים לזרוע צבאית משנית, השתנו היחס, נקודת המבט וההשקפה. במטה הכללי של צה"ל החלו להבין, כי לא רק שיש לנו יכולת צבאית־טכנולוגית להשיג ניצחון בשתי זירות בו זמנית, אלא שגם מהבחינה האסטרטגית (ראה הפגזתה של חוות הדלק) יש ביכולתנו להסב לאויב נזק של ממש.
>
> הניצחון בזירה הימית חולל בחיל־הים פלאים [...] המכות שהנחיתה שייטת הסטי"לים על צי מדינות ערב, הוכיחו לא רק ש"אנו יכולים", אלא שההישגים הללו אף היוו הוכחה ניצחת לכך

1 שאול (סם) ברונפלד הוא עמית מחקר במחלקה להיסטוריה בצה"ל.

2 תודה מיוחדת לשותפי וחברי ד"ר זאב אלרון, שעזר באיסוף המקורות ובניתוחם, ולד"ר עדו הכט ולאל"ם (בדימוס) שלמה גואטה, שקראו, העירו והאירו.

3 אמוץ שורק, **תלם בים: סיפורו של אלוף (מיל') ביני תלם**, אחוה הוצאה לאור, 2009, עמ' 242 (להלן: שורק, **תלם בים**).

> שההשקעה בסטי"לים השתלמה, כי בידי חיל הים מצוי הנשק הצבאי־טכנולוגי המתקדם מסוגו בעולם.

מאמר זה עוסק במבצעי שייטת הסטי"לים ובמשמעויות האסטרטגיות של השגת השליטה באגן המזרחי של הים התיכון ("עליונות ימית", בלשוננו) וגם בהישגי החיל בזירה השנייה - זירת ים סוף (זי"ס). גם בה הושגה שליטה, אף כי באמצעים דלים - לא בטכנולוגיה גבוהה וחדשנית כמו בים התיכון, אלא בסירות משמר (דבורים) ובעזרת קומנדו ימי (שייטת 13 ויחידה 707). בזירת ים סוף פעלו כלים מעטים, קלים וישנים ברובם, ואת אשר חסרה הזירה באמצעים חומריים פיצו המפקדים והלוחמים ביצירתיות, אומץ לב ודבקות במטרה.

אף שמדובר בלחימה ימית בשתי זירות המנותקות זו מזו, הרי מבחינה אסטרטגית הן נקשרות בסוגיית המצור הימי.

שפע העבודות הטובות שפורסמו על מבצעי חיל הים במלחמת יום הכיפורים מאפשר לתארן כאן רק בקיצור נמרץ ולהתמקד בפירוט השלכותיהם האסטרטגיות.

המאמר יעסוק במתח שבין מצוינות מבצעית לבין תשואתה האסטרטגית, וזאת באמצעות בחינת נרטיבים שהתקבעו במורשת החילית (ויכונו כאן הגזמות או הפלגות):

בחזית המצרית - האם ב־1973 אכן הוטל מצור ימי על ישראל, איום שהדאיג את חיל הים מאז 1948? שאלה זו מתייחסת לשתי הזירות: האם הסגר שהוטל במְצרי באב אל־מנדב אכן הצליח לסחוט מישראל ויתורים מדיניים בדיונים על הפסקת האש? האם משחתות מצריות אכן איימו, מבסיסים בלוב, על הרכבת הימית שהובילה ציוד לישראל?

בחזית הסורית - האם להפגזת נמלי סוריה אכן היו תועלות אסטרטגיות בדמות ריתוק כוחות שריון להגנת החופים ושיבוש אספקת דלק לצבא הסורי?

העיסוק בשאלות אלה מעלה צורך להמשיג מחדש את "המצור הימי" ואת "התקיפות האסטרטגיות" המלווים את ההיסטוריוגרפיה של מבצעי חיל הים (וגם של חיל האוויר) במלחמת יום הכיפורים. ניתן לראות את הדיון כאן כעין תחקיר אסטרטגי, שלא נערך עד כה, אף שתחקירים ולקחים טכנולוגיים וטקטיים היו בשפע.

המבצעים בים התיכון

השגת השליטה באמצעות הסטי״לים

קרבות הסטי״לים הם המסופרים ביותר, ובצדק;[4] הם היו קרן אור כמעט בודדת לנוכח קשיי הלחימה ביבשה ובאוויר בימים הראשונים למלחמה, והם מזכירים את הצלחות חיל האוויר והשריון במלחמת ששת הימים. יעידו על כך דברי הרמטכ״ל דוד אלעזר בליל 7-6 באוקטובר כאשר סגן מפקד חיל הים, תא״ל צבי (הרשל) תירוש, בישר לו על הטבעת ספינות סוריות בקרב לטקייה: ״שמע, אתם עשיתם לי את היום״.[5]

ערב המלחמה עמדה שייטת הסטי״לים על 14 ספינות: שתיים מהדגם הגדול, סער 4, שש סער 3, וארבע סער 2 (הדגם ללא תותח 76 מ״מ) ושתי סער 1 (ללא טילי גבריאל וללא התותח).[6] עוד נכללו בסד״כ 14 סירות משמר (סמ״רים) מדגם דבור וברטראם. כוח לא גדול זה נועד להתמודד נגד 22 סטי״לים מסוג אוסה וקומאר של ציי מצרים וסוריה, שאליהם נוספו חמש משחתות ופריגטות, 12 צוללות, 17 מקשות, 38 סמ״רים ו־11 נחתות.

חיל הים אמנם היה בנחיתות כמותית, אך סד״כ הסטי״לים איפשר לו לפעול בו־זמנית מול מצרים וסוריה. לטילי סטיקס שבהם צוידו ציי האויב היה טווח גדול בהרבה מזה של טילי גבריאל, אך חיל הים ידע לפצות על החיסרון הזה בעזרת אמצעי גילוי, שכבות הגנה על הסטי״לים ומהירותם העודפת, ששולבו בתורת לחימה מתורגלת היטב, ויחד הם ניצלו את התורפות של הסטיקס ושל מערכות האוסה והקומאר.

4 הרשימה המקיפה ביותר של המקורות הלא מסווגים הוכנה על ידי אל"ם (בדימוס) שלמה גואטה, והיא מופיעה באתר המרכז למלחמת יום הכיפורים, "הזירה הימית במלחמת יום הכיפורים": www.kippur-center/document/archive/yc

5 צבי תירוש, "הענין ההתקפי", בתוך: בני מיכלסון ואפי מלצר (עורכים), **מלחמת יום הכיפורים, סמינר "סוגיות בביטחון ישראל" (קתדרת מפקדים וחוקרים)** (להלן: **קתדרת מפקדים וחוקרים**), הוצאת אפי מלצר, ללא תאריך הוצאה, עמ' 539 (להלן: תירוש, **העניין ההתקפי**). במקום אחר הוא תיאר את תגובת הרמטכ"ל במילים: "הרשל, אתה מביא לי את הידיעה היחידה שמחממת את הלב היום". ראו: עדי לרנר, "הסיפור הלא נודע על גבורת חיל הים במלחמת יום כיפור", **זמן חיפה**, 7 באוקטובר 2021.

6 משה אימבר, **שייטת 3: ספינות הטילים בחיל הים, חיל הים**, שייטת 3, 2005, עמ' 30 (המקור כולל נתונים גם על סד"כ האויב). באותה עת הייתה "דולפין" הצוללת היחידה שנותרה בסד"כ, אך ערב המלחמה היא הייתה בשיפוץ. ראו: יורם בר־ים, **כלי שיט ישראלים בממד הרביעי**, עמותת "דולפין", 2009, עמ' 91.

אימון סטי"ל מסוג סער 2 לקראת מלחמת יום הכיפורים (המחלקה להיסטוריה בצה"ל).

ניתן לומר שבתחום הימי התהפכו היוצרות. הסובייטים והמצרים הם שנחו על זרי הדפנה אחרי הטבעת "אילת" באוקטובר 1967, ואילו חיל הים הפיק את הלקחים הנכונים ובנה אמצעים ותורת לחימה שאִיינו את עדיפות הטווח של הסטיקס (המכונה "חגורת הטילים").

בחודשים אפריל-מאי 1973 (תקופת כוננות "כחול לבן") עודכנו התוכניות להפעלת חיל הים כלהלן: תוכניות המגננה נועדו למנוע הנחתה של כוחות מצריים והפגזות בחוף צפון סיני ובמרכזי האוכלוסייה והתעשייה בחוף הישראלי. התוכניות ההתקפיות נועדו לפגוע בכלי שיט בנמלי האויב: בים התיכון במינת אל־ביידה ולטקייה ("הילה"), בפורט סעיד ("ליידי") ובזירת ים סוף - בע'רדקה וספג'ה ("מגבית"). המשימה ההתקפית החשובה ביותר הייתה תקיפת הצי הסורי ונמליו באמצעות הסטי"לים.

7 התורפות הבולטות היו היעדר אמצעי לוחמה אלקטרונית (ל"א), הנחיית הסטיקס בשיטת "שגר ושכח", מהירותו הנמוכה ושיוטו הגבוה. לעומת זאת, למשקל הרב של חומר הנפץ בראש הטיל (500 ק"ג) לא הייתה חשיבות, מול הסטי"לים, שהיו פגיעים גם לרש"קים (ראשי קרב) קלים במידה רבה. ראו: רמי לונץ, "הסטי"ל - מרעיון להכרעה", **מערכות** 362, ינואר 1999, עמ' 19-20; רמי לונץ, "חילות הים הערביים במלחמת יום הכיפורים" בתוך: **קתדרת מפקדים וחוקרים**, עמ' 491-493.

הרמטכ"ל התנגד להצעת החיל לתקוף גם את בסיסי הצי המצרי וקבע משימה צנועה יותר, לארוב לספינות האויב בים ולנסות להשמידן שם. הוא לא ייחס חשיבות לתקיפת הנמלים באמצעות הקומנדו הימי, אולי כלקח כואב ממלחמת ששת הימים. הוא גם אמר שבמשך המלחמה, שהייתה צפויה להיות קצרה, "לא יהיה לנו שיט [אזרחי]. אנו לא יכולים להבטיח שיט".[8]

סיפורו של חיל הים במלחמת יום הכיפורים מתחיל ב־5 באוקטובר 1973 בשעה 13:30, בקד"ם מפקד החיל, שבעקבותיו הוצאו שני זוגות סטי"לים לסיור ולמשימת התראת מכ"ם עבור חיל האוויר בים התיכון (זוג דבורים הוצא לסיור באבו רודס וזוג נוסף בראס סודר).[9] מפקד החיל גם הנחה את מחלקת מודיעין להתמקד בנושאים הבאים: ירידת סטי"לים סוריים דרומה לעבר חיפה, הצוללות שבפורט סודן ויציאת כלי שיט מפורט סעיד.

הקד"ם הבא התקיים ביום הכיפורים בשעה 08:10, אחרי שבמטכ"ל נקבע: "מלחמה היום". תלם עדכן את המשתתפים על הדיונים במטכ"ל:

- החיל יוציא כוח לעבר סוריה וכוח לימת ברדוויל בסיני, לסייע בהתרעה אווירית ובהנצלת טייסים.
- "הבוקר תיכנן חיל הים התקפה כולל על הצי הסורי בשיתוף עם חיל האוויר או בהשלמה לו".
- במטכ"ל מתכננים נחיתה ויפנו לחיל בנושא.

בסיום הדיון פקד מפקד חיל הים להכין מייד את כל הכלים ליציאה לים.

התקיפה המקדימה של חיל האוויר לא קיבלה אישור, וממילא גם לא התבצעה התקיפה המתוכננת של החיל על הצי הסורי.

8 שמעון גולן, **מלחמה ביום הכיפורים: קבלת ההחלטות בפיקוד העליון במלחמת יום הכיפורים**, צה"ל - המחלקה להיסטוריה, 2013, עמ' 99-100, 141-142 (להלן: גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**).

9 שני זוגות סטי"לים חזרו לחיפה בתום הלילה. ראו: מפקדת חיל הים-מדור היסטוריה, **מבצעי חיל הים במלחמת "יום הכיפורים"**, ינואר 1978 (להלן: **מבצעי חיל הים ביום הכיפורים**), עמ' 17. ראו גם: מפקדת חיל הים, **קד"מי מפקד החיל במלחמת יום הכיפורים**, יולי 1975, עמ' 1-2 (להלן: **קד"מי מח"י**). בריאיון לאל"ם (במיל') כוכבי אזרן סיפר אל"ם (במיל') אהוד אראל, שהיה קצין האג"ם של שייטת הסטי"לים, כי מפקד השייטת, מיכאל ברקאי, התחיל את ההכנות אחרי שיחת טלפון עם תלם. ביום שישי (ערב יום הכיפורים) בשעה 07:00 בבוקר הודיע ברקאי לקצינים שהתכנסו לתחקיר על התרגיל הגדול שהסתיים יום קודם לכן: "לא יהיה תחקיר. לכו לספינות תכינו אותם למלחמה". אראל הסביר כי באותה תקופה תשתיות הנמל עדיין לא היו מפותחות, ולכן נדרשו שעות רבות לחמש, לתדלק ולתספק את כל הסטי"לים. **אראל - ריאיון**, ערוץ Azran Cochavi, יוטיוב, יוני 2022, דקה 35 (להלן: **ריאיון אהוד אראל**).

מייד עם פרוץ המלחמה, בשעה 14:00, יצאו שני זוגות סטי״לים, לצפון ולדרום, וב־16:00 יצאו צפונה שלושה סטי״לים נוספים. המשימה: התרעת אוויר ושטח, בטווח 35 מייל מערבית לחוף סוריה, הפגזת יעדים בחוף הסורי והטבעת כלי שיט של האויב. הכוח הצפוני נועד למנוע הפגזת חיפה ומפרצה על ידי הסורים בשיטת ״פגע וברח״. המשימה לכוח הדרומי, שאליו הצטרפו עוד ארבעה סטי״לים,[10] הייתה להציב מארב ולהשמיד את הכלים של מצרים שינסו לבצע נחיתה בצפון סיני. לא הוטל על הכוח הדרומי לתקוף נמלים.[11]

הקרב של הכוח הצפוני, במוצאי יום הכיפורים, נכנס להיסטוריה הימית בהיותו הראשון שבמהלכו הפעילו שני הצדדים טילי ים-ים. בשעה 22:37, מול לטקייה שבחוף הסורי, פתחה ״מזנק״ באש תותחים על מטרה שזוהתה כטרפדת סורית, מעין משמר קדמי. בשעה 23:27 נורו לעבר הסטי״לים טילי סטיקס, שלא פגעו, וב־23:30 ירתה ״רשף״ שני טילי גבריאל שפגעו במַקשת סורית. כך החל קרב הטילים ההיסטורי, שהסתיים בתוצאות הבאות:

הסורים ירו עשרה טילי סטיקס ולא פגעו בסטי״לים.

הסטי״לים ירו שמונה טילי גבריאל והפעילו אש תותחים, והצליחו להשמיד שתי ספינות קומאר, אוסה אחת וגם סט״ר ומַקשת.

הסטי״לים וימאיהם חזרו לחיפה ללא פגע.

מחברים רבים תיארו במפורט את לחימת הסטי״לים במלחמת יום הכיפורים תוך הבלטת קרב לטקייה, שהראה כי הרעיון המבצעי, הטכנולוגיה ותורת הלחימה שהיו ביסוד השייטת החדשה פעלו מעל ומעבר למצופה. כאן נסתפק בהצבעה על גורם מרכזי להצלחה - המנהיגות של מפקד חיל הים תלם ושל מפקד שייטת הסטי״לים, אל״ם מיכאל ברקאי.

תלם לא הופתע מפרוץ המלחמה, ומנהיגותו בהפעלת הכוחות התבטאה בפקודות שפרסו בליל 7-6 באוקטובר חמישה סטי״לים מול החוף הסורי ושישה מול צפון סיני; כוחות מוכנים וששים אלי קרב. יתר על כן, תלם

10 לגורמי המודיעין במטכ"ל, בפיקוד הדרום ובחיל הים הייתה הערכה מבוססת על כוונת מצרים להנחית את חטיבת הנחתים 130 בחוף רומָני ולסייע בכך למאמץ לכבוש את סיני. החיל נערך לאיום, ומבצע "דיאגנוזה" נועד לפגוע בכוח הנחיתה המצרי. ראו: שלמה גואטה, "מצרים - הנחיתה הימית שלא התרחשה במלחמת אוקטובר 1973", **אתר המרכז לחקר מלחמת יום הכיפורים**, אוקטובר 2022. המאמר גם מסביר מדוע שינו המצרים את תוכניתם ואת היעלמות השינוי מעיני המודיעין הישראלי.

11 תיאור הקרבות של שני הכוחות, ראו: **מבצעי חיל הים ביום הכיפורים**, עמ' 37-43.

פירש באופן גמיש את הוראות הרמטכ"ל והתיר לכוח הצפוני בפיקוד ברקאי להיכנס לקרב ללא קבלת אישור מטכ"לי מפורש וללא סיוע אווירי.[12]

המנהיגות של ברקאי התבטאה בהחלטתו לתקוף את הספינות הסוריות מייד עם התגלותן, ללא סיוע אווירי ובניגוד לתורת הקרב. זו קבעה שחציית חגורת הטילים תתבצע רק כשמטוסי חיל האוויר תוקפים בו־זמנית את ספינות האויב ומקשות עליהן להתמודד עם הסטי"לים. עיטור המופת הוענק לברקאי אחרי המלחמה בזכות "מנהיגות, עוז רוח, תושייה ודבקות תחת מטחי טילים ואש תותחי חוף".

ההחלטות של תלם וברקאי מצביעות על אמונם המלא ביכולת המבצעית של שייטת הסטי"לים - באמצעים ובימאים שהפעילו אותם - על אף שעד לאותו לילה היא לא נבחנה בקרב.[13]

בקרב פורט סעיד היו לכוח הדרומי הצלחות פחותות. הוא הכין מארב בצפון סיני ונתקל בכוח מצרי שמנה סירת מטל"ר מדגם שרשן, שלוּותה בארבע אוסות.[14] הכוח המצרי הספיק לירות רקטות אל בסיס חיל הים "דפנה" שבצפון סיני, והסטי"לים נכנסו לקרב עם שתי אוסות שכבר היו בדרכן למצרים. הללו נמלטו ולא ניסו להשיב אש. הסטי"לים רדפו אחרי האוסות הנסוגות, אך בגלל תקלות בטילים ובתותחי 76 מ"מ לא נרשמו פגיעות. בקרב השתתפו גם מטוסי קרב, פאנטום ושלושה סקייהוקים.

12 ראו: ביני תלם, "קרבות הסטי"לים במלחמת יום הכיפורים", **קתדרת מפקדים וחוקרים**, עמ' 510 (להלן: תלם, **קרבות הסטי"לים**). ראו גם: תירוש, **העניין ההתקפי**. תיאור מפורט של התנהלות המודיעין של חיל הים לפני המלחמה, ראו: אהוד גולן, "ההתרעה שהגיעה מהים: מודיעין חיל הים במלחמת יום הכיפורים", **הערכה אסטרטגית ימית רבתי לישראל 2022/23**, המרכז לחקר מדיניות ואסטרטגיה ימית, אוניברסיטת חיפה, 2022. מהמאמר עולה כי גם בחיל הים, כמו באמ"ן, בפיקוד הצפון ובפיקוד הדרום, היו קצינים שהעריכו כי פני מצרים למלחמה.

13 ראו: אהוד אראל, "הנצחון - שילוב של מח"י ומש"ט מתאים", בתוך: שורק, **תלם בים**, עמ' 236. ראו שם גם על פנים נוספות למנהיגות של תלם בבניין הכוח: החלטותיו להקצות שישה טילים לירי באימונים ב־1972 ולהרגיל את המפקדים והימאים להפעיל את מערכות הסטי"לים ללא סיוע של הטכנאים האזרחים שהתקינו אותם. ראו: תלם, **קרבות הסטי"לים**, עמ' 520). שתי החלטות אלה נועדו להגביר את הביטחון של הלוחמים ביכולות הסטי"לים. רס"ן אלי ברק גם סיפר על היענות מיידית של תלם לבקשתו לאישור השינויים שהתחייבו במערכות הלוחמה האלקטרונית של הסטי"לים במהלך המלחמה. ראו: רס"ן אלי, "שיפור אמצעי הלחימה בחיל הים במלחמת יום הכיפורים", בתוך: **קתדרת מפקדים וחוקרים**, עמ' 509.

14 על ה"שרשן" הותקנו שתי כוורות עם 80 רקטות 122 מ"מ בעלות טווח של 22 ק"מ. ראו: מפקדת חיל הים-מחלקת מודיעין-ענף מחקר, **פעילות צי ערב וציי המעצמות במלחמת יום הכיפורים**, ינואר 1974.

הפאנטום הצליח להטביע אוסה אחת.[15]

בלילה הבא, 8-7 באוקטובר, תוקן המעוות ובקרב דמיאט הטביעו הסטי״לים שלוש מארבע אוסות שחשו לאזור מאלכסנדרייה. מאז ועד לסוף המלחמה הלכו הסטי״לים מחיל אל חיל, ושלטו בזירה. מפקד חיל הים תלם תיאר את ארבעת שלבי ההשתלטות:[16]

> השלב הראשון התחיל בפעילות תוקפנית של האויב כאשר הוא יצא להפגיז מטרות באזור חוף צפון סיני, הונס על ידי כוחותינו ולא השיג את מטרותיו. בקרב אזור לטקייה ובאזור דמייט רואה אני את השלב השני של אופי הלחימה. בשלב ההוא הוכחנו את הנוכחות שלנו בתחומי חופיו ונמליו של האויב. יצאנו בגלוי לקראת האויב ותקפנו אותו בקרבת חופיו ובמבואות נמליו ותוך כדי כך הסבנו לו אבדות קשות.
>
> השלב השלישי הוא השלב בו רוכזה פעילותו של האויב בקרבת נמליו שלו. במה דברים אמורים - סטי״ל אחד שלהם התמקם בפתח הנמל, שני ליד החוף בקרבת הנמל. כאשר התגלו כוחותינו היה האויב יורה טילים ונסוג במהירות לתוך הנמל או מתחבא לצד אוניית סוחר קרובה.
>
> השלב הרביעי היה השלב בו נרתע האויב גם משיטה זו. נסתבר לו שאפילו יוצאות ספינותיו קצת מתוך הנמל - עלולות הספינות לשמש מטרה לטיל. אי לכך העדיפו בסוף המלחמה להשאר בנמליהן ולא לירות עוד, ואנו הפגזנו את חופיו.

מבצעי הלילה הראשון בלטקייה הוכיחו את נכונות התפיסה שהונחה ביסוד שייטת הסטי״לים בתחילת שנות השישים ואת הוצאתה לפועל מאז 1963. עם זאת, כמו כל ״קרב ראשון״, גם זה העלה מחשבות חדשות וצרכים, וניתן

15 מבצעי חיל הים במלחמת יום הכיפורים, עמ' 43-41 (קרב פורט סעיד), 45-44 (קרב דמיאט־בלטים). תיאור הטבעת האוסה על ידי הפאנטום, ראו: אסף ולדן, "עטלף ברזל", **בטאון חיל האוויר** 153, אוקטובר 2003. ראו גם: אריה רונה וכוכבי אזרן, "חיל הים במלחמת יום הכיפורים", בתוך: יורם דינשטיין ואברהם זהר (עורכים), **40 שנה אחרי: מבט לאחור של חוקרים על כשלים והישגים במלחמת יום הכיפורים**, המכון לחקר מלחמות ישראל, 2013, עמ' 336-333. המחברים כתבו כי בשונה מהקרב בצפון באותו לילה, תלם לא אישר למפל"ג אלי רהב להיכנס לתקיפה ללא סיוע אווירי. עד להגעת הסיוע הצטרפו שני סטי"לים לארבעה שכבר היו פרוסים בשטח.

16 בנימין תלם, "חיל הים ממלחמת תש"ח עד מלחמת יום הכיפורים", **ימים עלי ימים, מערכות ים**, ספטמבר 1974, עמ' 47 (להלן: תלם, **חיל הים ממלחמת תש"ח עד מלחמת יום הכיפורים**).

לעמוד עליהם מהקד"ם שהתקיים למחרת, 7 באוקטובר, בשעה 12:43, שבו השתתף גם מפקד החיל הקודם, אלוף (במיל') אברהם בוצר.[17]

בדיון נידונו התקלות שהתגלו בקרב פורט סעיד, והופקו לקחים (ואכן התקלות לא חזרו במהלך המלחמה). המשימות המיידיות לא השתנו: להגן על החופים מפני נחיתות ולהמשיך בסיורים ובמארבים לצי המצרי בצפון סיני. בנוסף, החיל התבקש לתכנן תקיפת פורט סעיד על ידי שייטת 13 ולהיערך לסיוע למבצעים אפשריים של כוחות היבשה: פעולות איגוף, העברת גשר הגלילים בים, פעולות בתעלת סואץ (יחידה 707) וגם למבצע "אור ירוק" במפרץ סואץ; עוד התברר כי אין מספיק טילי גבריאל ורקטות ל"א (לוחמה אלקטרונית) מסוג אמנון ואבשלום. משכך, תלם הנחה להתחשב בחוסר זה בעת תכנון המבצעים.[18]

במהלך הקד"ם עלו רעיונות למינוף השליטה שהושגה בים: ראשית, המשתתפים הציעו לפגוע בשיט לסוריה ולמצרים (ראו להלן); שנית, הוצע לפעול מול נמל אלכסנדרייה, אף שהיה מעבר לטווח הסיוע של חיל האוויר. תלם רצה להטביע משחתת מדגם סקורי: "אם יוודע לנו על שסקורי מפטרל באלכסנדריה כדי להגן עליה - עלינו לצאת ולפעול שם. זה יהיה היום הגדול של חיל הים הישראלי. ענין הסקורי לא נותן לי מנוח מאתמול [...] אני מציע להתארגן לקראת מבצע זה". תלם חשש שמשחתת אחרת, הנמצאת כבר בטריפולי, תסתובב באזור מלטה או מסינה ו"תשחיל" אונייה ישראלית;[19] מה גם שמשחתת נוספת צפויה להצטרף אליה. עם זאת, בשלב זה של המלחמה תלם היה זקוק לסטי"לים הגדולים, "רשף" ו"קשת", בלחימה בפורט סעיד ולא רצה להפנותם לציד הסקורי.

בקד"ם המצומצם שהתקיים מייד אחרי הקד"ם הנידון, נאמר שלפי הערכת מודיעין מעודכנת המצרים מתכוונים להתקפל מפורט סעיד, ויש

17 **קד"מי מח"י**, עמ' 15-48.

18 קצין האג"ם של שייטת הסטי"לים, שהשתתף בקרב לטקייה, אמר שבגלל ההתרגשות של הימאים נעשה שימוש מופרז באמצעי הלוחמה האלקטרונית. אפשר להבינה שהרי שם התבצע קרב טילי ים-ים הראשון בהיסטוריה. ראו: "ראיון עם אל"ם (במיל') אהוד אראל - קצין אג"ם שייטת 3", **"מפי הגבורה": 40 שנה למלחמת יום הכיפורים**, צה"ל - המכללה הבין־זרועית לפיקוד ומטה, 2014, עמ' 35.

19 החשש התבסס על הערכה של מודיעין חיל הים, ב־6 באוקטובר, לגבי דרכי הפעולה האפשריות של הצי המצרי. הערכה זו העלתה, בין השאר, "תקיפת כלי שיט אזרחיים ע"י צוללות (מאלכסנדריה) ומשחתת (שנמצאת בלוב) לאורך נתיבי השיט או בקרבת חופי הארץ". ראו: **מבצעי חיל הים במלחמת יום הכיפורים**, עמ' 6.

להכין מארב לספינות שיפליגו לעבר אלכסנדרייה. המודיעין התבקש לספק מידע על מיקום המשחתות המצריות, במטרה להטביע אותן, ומפקד החיל אמר שיביא תוכניות בנושא לאישור הרמטכ"ל. שני דיונים שתוארו עסקו גם בזירת ים סוף, וכאן די אם נזכיר כי מפקד חיל הים הורה לתגבר את הזירה בדבורים ונט"ק.

סיכום הלחימה בים התיכון מצביע על ההישגים הבאים, שהביאו לשליטה מלאה: הצי הסורי איבד שלושה קומאר ואוסה ושתי ספינות אחרות;[20] הצי המצרי איבד חמש סירות דגם אוסה ושלוש ספינות אחרות; הסורים והמצרים ירו 50 טילי סטיקס על ספינות חיל הים, שכולם החטיאו. 50 טילי גבריאל נורו במהלך הלחימה. רוב כלי האויב נפגעו מגבריאל, אש תותחים ועלייה על החוף. אחד הוטבע על ידי מטוס פאנטום ואחד על ידי לוחמי שייטת 13 בנמל פורט סעיד.

להלן תיבחן תרומתה של השגת השליטה בים על מהלך המלחמה בכללותה.

הגנה על החופים

הצי הסורי הוצא מהמשחק מייד בתחילת המלחמה, וכך נמנעו התקיפות על התשתיות האסטרטגיות במפרץ חיפה. חיל הים נערך לסכל מבצע נחיתה מצרי בחוף רוּמָני, אך התוכנית המצרית התבטלה לפני המלחמה. הניצחון בקרב דמיאט סילק את האיום המצרי על החוף בישראל ועל העורף המבצעי בסיני.

אובדן של עשר ספינות מדגם קומאר ואוסה, לפחות, מתוך 22 שהיו ברשות ציי סוריה ומצרים, היה בו די להדגים לאויב את חוסר התוחלת של ההתמודדות עם חיל הים.

התוצאה - השליטה בים מנעה פגיעה בעורף וחסכה למטכ"ל "כאבי ראש" בימים הראשונים של המלחמה; ואלה, כידוע, לא חסרו לו.

20 שם, עמ' 31. שם מצוין כי בנוסף לקרב לטקייה הצי הסורי איבד גם עד ארבעה סטי"לים נוספים, שנפגעו אך לא ברור מה עלה בגורלם. עד שניים בלטקייה (בליל 10-11 באוקטובר) ועד שניים נוספים בטרטוס (בליל 11-12 באוקטובר).

הפגזת חופי האויב

אחרי השגת השליטה בים, נותר לסטי"לים להתמודד עם סוללות רבות של תותחי 130 מ"מ מונחי מכ"ם ועם טילי סטיקס ששוגרו מתוך הנמלים. האש מהחופים לא מנעה מהסטי"לים להפגיז את החוף הסורי ואת החוף המצרי, ולהלן תיאור ההפגזות ותוצאותיהן, כולל הספקות בדבר השלכותיהן האסטרטגיות.

החוף הסורי

במוצאי יום הכיפורים קבעו הסטי"לים את עליונותם על הצי הסורי ובליל 11-10 באוקטובר הם תקפו נמלים בכוח גדול - שבעה סטי"לים. בהפגזת בניאס נדלקה חוות מכלי דלק, הפגזת לטקייה פגעה בנמל אך לא הדליקה את מכלי הדלק שם. המטרה השלישית הייתה נמל מינת אל־ביידה; מהחוף נורתה אש על הסטי"לים, אך כולם חזרו ללא פגע.[21]

כמו אחרי קרב לטקייה במוצאי יום הכיפורים, גם אחרי תקיפה זו התפעל הרמטכ"ל אלעזר ממבצעי חיל הים: "אני אומר לכם, חיל הים הזה תורם להכרעה, תורם להכרעה, משחרר לי מטוסים מחוות [המכלים] בניאס ומחוות לטקייה". עוד אמר אלעזר: "הוא הטביע [הלילה] שני סטי"לים! כבר שמונה סטי"לים אנחנו דפקנו ולא הפסדנו אחד".[22]

בליל 12-11 באוקטובר שוב תקפו ארבעה סטי"לים את טרטוס ולטקייה. שוב דווח שהוטבעו שתי אוסות, והפעם נדלקו מכלי הדלק בטרטוס.

בליל 20-19 באוקטובר ביצעו שני סטי"לים מארב לכוחות הסוריים באזור טרטוס והפגיזו את גשר אל־אברש. גם הפעם נורתה עליהם אש מתותחי החוף, אך הכוח לא נפגע.[23] ערב הפסקת האש (ליל 24-23 באוקטובר) הותקפו שוב תשתיות הדלק בבניאס - המכלים נדלקו והמצופים נפגעו, אך הפעם לא יצאו אוסות מול הסטי"לים.[24] הפגזות הנמלים נועדו גם להרתעת הסורים, שתקפו את העורף בטילי פרוג, והן תרמו להרמת המורל הירוד בימים הראשונים של המלחמה.[25]

21 שם, עמ' 49-47. במינת אל־ביידה שכנה מפקדת הצי הסורי.

22 גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 693. כאמור בהערה 20 לעיל, אין ודאות שבתקיפה זו אכן הוטבעו שני כלים סוריים.

23 **מבצעי חיל הים במלחמת יום הכיפורים**, עמ' 26.

24 שם, עמ' 64-62.

25 את עיקר התקיפות בעורף הסורי ביצע חיל האוויר, שתקף מפקדות בדמשק ותשתיות אחרות, כולל מכלי דלק בנמלים, ראו להלן.

פיצוץ מתקני דלק בלטקייה במסגרת 'מבצע הילה', 11 באוקטובר 1973 (צלם: אלון ריינגר; באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית).

הפגזות הנמלים המוצלחות יצרו נרטיב שעל פיו הייתה להן תרומה חשובה למהלך המלחמה, שכן "היא גרמה לו [לסורי] נזקים כבדים וחייבה אותו לרתק כוחות שריון לצורך הגנה על מתקנים חופיים".[26]

גרסה ראשונה של הנרטיב השמיע מפקד החיל תלם לקראת סוף המלחמה: "בשלב מסוים של המלחמה התברר ששתי חטיבות סוריות יושבות על קו החוף באזור לטקייה, בניאס, טריפולי. אז [מהמטכ"ל] פנו אלי ואמרו: עשה מאמץ שלא יוציאו מהכוח הזה שום דבר [...] [בעקבות פעולות חיל הים] הם נאלצו להחזיק שם מערך רציני ביותר של חי"ר ושריון".[27]

הנרטיב על הריתוק כביכול מהדהד בהיסטוריוגרפיה מאז.[28]

חריג ראוי לציון הוא שאול חורב, שכתב: "בפועל לא היתה לאורך החוף הסורי יותר מחטיבת חי"ר אחת, והסברה שתרומתו של החיל למערכה ברמת הגולן היתה בכך שריתק כוחות סוריים לאורך החוף - אין לה

26 **מבצעי חיל הים במלחמת יום הכיפורים**, עמ' 3.

27 **קד"מי מח"י**, 21 באוקטובר 1973, עמ' 4.

תימוכין".[29] נרטיב הנזקים הכבדים בעייתי לא פחות, שכן הבערת מתקני הדלק בנמלים לא יצרה מחסור בדלק לצבא הסורי ולא פגעה ביכולת הלחימה שלו. ההשפעות הקשות של הפגיעה בתשתיות האנרגיה בסוריה, על ידי חיל האוויר וחיל הים, הורגשו בעיקר אחרי המלחמה.[30]

הפלגה־הגזמה הייתה גם נחלת חיל האוויר, כפי שעולה במבוא שכתב מפקדו, אלוף דוד עברי, בסיכומי המלחמה שנעשו בחיל ופורסמו ב־1979. לדבריו, לתקיפת המטרות האסטרטגיות "היו תוצאות גבוהות ומרשימות: היה מחסור בדלק בסוריה ובדמשק הורגש מחסור בחשמל. הדרג המדיני והצבאי היה חסר אונים".[31]

28 למשל, "אחרי הדלקת מיכלי הדלק בבניאס, רותקה לגשר [על נהר אל־אברוש] חטיבת שריון סורית, החטיבה האמורה זזה מן הגשר אחרי יומיים שקטים בגזרת החוף (ובערים בקו החזית)". מפקדת חיל הים, **פעילות שייטת 13 במלחמת יום הכיפורים**, פברואר 1974, עמ' 105. ראו גם: חיים הרצוג, **מלחמת יום הדין**, ידיעות אחרונות, 1975, עמ' 236; מייק אלדר, **שייטת 13: סיפורו של הקומנדו הימי**, מעריב, 1993, עמ' 484 ("ההפגזות אילצו את סוריה ומצרים לרתק כוחות גדולים להגנת החופים"). גדעון רז כתב: "הפגזות הסטי"לים אילצו את הסורים להקצות כוחות שיריון וארטילריה לתגבור הגנת החוף, על חשבון יחידותיהם ברמת הגולן". ראו: גדעון רז, "הפעלת אש מהים לצורך השתתפות בקרב היבשה", **צבא ואסטרטגיה** 2, כרך 2, אוקטובר 2010, עמ' 109. ראו גם: איתן הבר, זאב שיף ודני אשר, **המלחמה**, ידיעות אחרונות, 2013, עמ' 201 (להלן: הבר, שיף ואשר, **המלחמה**). הספר חוזר על נרטיב הריתוק ומוסיף, כי "קרב טנק-סטי"ל התקיים במהלך ההפגזה השניה של מסוף הדלק בבניאס".

29 שאול חורב, **המרחב הימי, אסטרטגיה ימית ומה שביניהם**, מערכות, 2021, עמ' 189. הסד"כ התקני שהגן על החוף הסורי כלל שתי חטיבות חי"ר וגדוד שריון - כוחות שלא יכלו לסייע ללחימה בגולן.

30 בשנת 1973 ייצאה סוריה נפט משלה דרך נמל טרטוס ונפט עיראקי דרך נמל הבניאס, והבערת המכלים לא פגעה ביכולת הלחימה שלה. מאגרי הדלק בסוריה הכילו כ־1,350 אלף טון, מהם הושמדו 380 אלף טון על ידי חיל האוויר ו־250 אלף טון על ידי חיל הים. ומכאן, "להערכת אמ"ן הפגיעה במערכת הדלק בסוריה גרמה למשבר חריף בדלק מיד אחרי המלחמה והם נאלצו לייבא דלק מחו"ל". ראו: מפקדת חיל האוויר, **תקיפת מטרות אסטרטגיות במלחמת יום הכיפורים**, 1979, עמ' 12-9. פגיעה בהיקף דומה הייתה גם בייצור החשמל, שרק בקיץ 1974 חזרה להספק של ערב המלחמה. במילים אחרות, הנזקים שנגרמו לתשתיות האנרגיה בסוריה - תחנות הכוח באל־קטינא ובאל־האמי ותשתיות הדלק בחומס, חאן אל־עייש ולטקייה - השפיעו על כלכלתה אחרי המלחמה, אך לא פגעו ביכולתה הצבאית במהלכה.

31 ראו: שם, עמ' ט'. בסיכומי המלחמה שנעשו במפקדת חיל האוויר, כמו אלה של חיל הים, בולטת אי־ההבחנה בין תוצאי התקיפות של צבא סוריה במלחמה עצמה לתוצאים בתחום הכלכלה אחריה, וגם לא בין מטרה עורפית למטרה אסטרטגית. ראו למשל: שם, עמ' 13, שבו הוגדרו כתקיפות אסטרטגיות גם הריסת מפעל עץ בלטקייה ופגיעה בבתי מלאכה שלא היו בשימוש במפעל לשיפוץ טנקים בחרסתא. ראו גם: אורי בר־יוסף, **מלחמה משלו: חיל האוויר במלחמת יום הכיפורים**, כנרת, זמורה, דביר, 2021, עמ' 196-193. התפקוד הבעייתי של חיל האוויר במלחמת יום הכיפורים עשוי להסביר את הרצון להפליג בהישגי התקיפות מהאוויר; אך חיל הים, שהצטיין במלחמה, יכול היה לוותר על ההגזמות.

לסיכום, הפגזות העורף החופי של סוריה היו פעולות חשובות - הן פגעו בסורים והרימו את המורל השפוף של המטכ"ל. עם זאת, נראה שלא הייתה להן השפעה מהותית על מהלך המלחמה. אפשר להבין את התלהבות הרמטכ"ל שצוטטה לעיל על תרומת ההפגזות להכרעת הסורים; הרי דבריו נאמרו בסערת המלחמה, בתוך ערפל קרב כבד באחד מימי הלחימה הקשים ביותר. קשה יותר להבין את ההיסטוריוגרפיה של המלחמה בים ובאוויר שהפליגה בחשיבותה של התרומה.

הדיון כאן התייחס רק לתוצאות המיידיות של ההפגזות, שכן בנסיבות המלחמה קשה להאמין שבזמן אמת חשב מישהו על הרתעה ארוכת טווח; לא כשהסורים על הגדרות ואנשי ההנדסה נערכים לפיצוץ גשרי הירדן.

החוף המצרי

בליל 14-13 באוקטובר הופגז לראשונה החוף המצרי, לאחר שבליל 9-8 בחודש הטביעו הסטי"לים שלוש אוסות בקרב דמיאט. עד להפסקת האש תקף חיל הים שש פעמים את החוף המצרי, מדמיאט עד ראס אל־דעבא (מערבית לאלכסנדרייה). קשה לראות את הפגזות העורף הימי של מצרים כמהלך אסטרטגי, שהרי גם לפי ראשי החיל הן לא היו יותר מאש הטרדה.

בשונה מהזירה הסורית, המטכ"ל לא אישר את הפגזת נמלי פורט סעיד ואלכסנדרייה, ולפיכך הופגזו רק מטרות משניות. הן בוצעו על ידי כוחות שמנו רק ארבעה סטי"לים, ולא ניתן לצפות לנזקים משמעותיים מהפגזה בתותחי 76 מ"מ.[32]

במרבית המקרים ענו המצרים באש תותחי חוף 130 מ"מ ולפעמים גם בטילים. בעת תקיפת מוצבי השרטון הימי בצפון סיני בליל 18-17 באוקטובר ניתכה אש מסוכנת סמוך לסטי"לים, והתברר כי אמצעי הלוחמה האלקטרונית שלהם אינם משבשים את מכ"ם תותחי החוף.

תיאור הפגזות הסטי"לים "כאש הטרדה" בלבד בא מפי שני אלופים. מפקד החיל הקודם, אברהם בוצר, שצפה בהפגזת השרטון הימי, תיאר אותה "כאש הטרדה ולא תכליתית", אף שבצד המצרי היו פיצוצים, כנראה

32 במהלך המלחמה ירו הסטי"לים כ־2,500 פגזי 76 מ"מ, בהפגזות ובקרבות בים, מול סוריה ומצרים. שם, עמ' 65 (כבר בקד"ם מפקד חיל הים ב־12 באוקטובר הציע אל"ם ישראל אביר להרכיב מטל"ר על דבור, שכן פגזי 76 מ"מ אינם גורמים נזק רב). ראו: **קד"מי מח"י**, עמ' 117. בליל 22-21 באוקטובר שוגר גם טיל גבריאל יחיד לעבר הבסיס הימי באבו קיר.

בגלל פגיעה בתחמושת (בהפגזה זו נורו 290 פגזים).[33] מפקד החיל באותה עת תלם הגיע למסקנה דומה; בקד"ם שנערך ב־19 באוקטובר הוא אמר: "כן [הפגזת] רוזטה לא רוזטה, היא לא חשובה למאמץ הצה"לי".[34]

סיכום המבצעים בים התיכון

הצלחות הסטי"לים הרתיעו את ציי סוריה ומצרים מלצאת מנמליהם, ושייטת הסטי"לים ניצלה את שליטתה בים להפגזת חופיהן.

הפגזות הנמלים בסוריה העלו באש מאגרי דלק, אך הן לא השפיעו משמעותית על מהלך הלחימה ביבשה ובאוויר. הפגזות החוף המצרי היו פוטוגניות פחות; הן נאלצו להתפרס על חוף ארוך הרבה יותר, ובגלל החשש ממעורבות סובייטית לא הופגזו בסיסי הצי החשובים באלכסנדרייה ובפורט סעיד.[35] שליטת חיל הים בחוף הסורי ובחוף המצרי הייתה יכולה להיות בעלת משקל רב יותר אילו היתה מתממשת במצור ימי.[36] אולם הדרג המדיני התנגד בעקביות ובנחרצות לפגיעה בשיט לסוריה ולמצרים, ולכן במהלך כל המלחמה לא פסקה הרכבת הימית שאפשרה להן להמשיך בלחימה.

למותר לציין כי בעת מלחמה צריך למצות את כל הכוחות לסוגיהם, וכך עשה חיל הים. ההפגזות אמנם לא שינו את פני המלחמה, אך הן תרמו למורל, במטכ"ל ובחיל, ואולי גם צרבו את התודעה הסורית; מה גם שהסובייטים לא הגיבו על פגיעה בספינה שלהם, ואף ימאי או סטי"ל לא נפגע.

33 שם, 19 באוקטובר 1973, עמ' 204.

34 שם, עמ' 212, 274.

35 הבסיס בפורט סעיד הותקף בליל 17-16 באוקטובר על ידי כוח משייטת 13 שהטביע אוסה, נט"ק וסט"ר. **מבצעי חיל הים במלחמת יום הכיפורים**, עמ' 85-86.

36 בדומה, פגיעות חיל האוויר בשדות התעופה בסוריה לא הפסיקו את הרכבת האווירית מברית המועצות; עדות נוספת לקושי הנעוץ בשיקולים מדיניים, להגיע להישגים אסטרטגיים באמצעות תקיפות בעומק.

המבצעים בזירת ים סוף[37]

המבצעים בזירת ים סוף היו שונים מאוד מאלה שבים התיכון, המשימות היו שונות והסד"כ היה אחר. המשותף להם היה הביצוע המוצלח שחסך למטכ"ל קשיים שמקורם בתווך הימי. משפרצה המלחמה הוטלו על מפקדת זירת ים סוף שתי משימות עיקריות; הראשונה והמיידית, למנוע מהכוחות המצריים הפרוסים בחוף המערבי של מפרץ סואץ לסייע למאמץ לכיבוש דרום סיני; השנייה, לאפשר את מבצע האיגוף הימי, "אור ירוק" - הנחתת אוגדת שריון בחוף המערבי של מפרץ סואץ. לשם כך נדרשו כוחות חיל הים להשיג שליטה במפרץ סואץ ולארגן את מבצע הנחיתה.

אלו היו משימות קשות לנוכח יחסי הכוחות בזירת מפרץ סואץ.

מצרים: ע׳רדקה הייתה בסיס קדמי של הצי המצרי, שחסם את הכניסה למפרץ סואץ ואיים על שרם א־שיח׳. בבסיס נפרסו מעת לעת ארבע קומאר, מַקשת וסטי"רים, והגנו עליו שש סוללות טילי קרקע-אוויר (טק"א), תותחי חוף וטייסת מטוסי קרב.[38] לאורך המפרץ היו מעגנים בעדבייה, מרסא ת׳למאת וראס ע׳ריב, שבהם נפרסו יחידות קומנדו ולוגיסטיקה, והעברתם לסיני נועדה להתבצע באמצעות סירות משמר (סמ"ר) וסירות דיג. על המעגנים הגנו גם סמ"רים מדגמי ברטראם ודה קסטרו, וסטי"רים.

חיל הים: ערב המלחמה מנה הסד"כ חמש סמ"ר דבור (במהלך המלחמה נוספו אליהן חמש סירות) וכן ארבע סמ"ר יתוש ושש נחתות טנקים, שהיו מיועדות למבצע "אור ירוק". עם פרוץ המלחמה הורדו לזירה הדרומית לוחמים משייטת 13 ומיחידת הצוללים 707.[39]

בשונה מבסיסי צה"ל בים התיכון, הבסיסים בזירת ים סוף נאלצו להתגונן מפני תקיפות מרגע פרוץ המלחמה - מהאוויר ומהים ונגד אנשי קומנדו שהוסקו לסיני. הסד"כ הדל פעל במשימות סיוע, סיור והתרעה בימים, והגנה מפני קומנדו ימי מצרי והקומארים בלילות.[40]

37 סעיף זה מתבסס על התחקירים המסכמים שעשתה מפקדת חיל הים ונעזר רבות בספריו של זאב אלמוג, מפקד זירת ים סוף במלחמת יום הכיפורים. ראו: זאב אלמוג, **מפקד שייטת 13: הפלגות חיי**, חלק ב׳, כנרת, זמורה ביתן, 2014, בעיקר פרקים 25-31 (להלן: אלמוג, **הפלגות חיי**); ראו גם: זאב אלמוג, **עטלפים בים האדום: פעולות הקומנדו הימי במלחמת ההתשה ובמלחמת יום הכיפורים**, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, 2007 פרק ד׳ (להלן: אלמוג, **עטלפים בים האדום**).

38 שם, עמ׳ 160-162.

39 סד"כ שייטת 13 בפתיחת המלחמה הסתכם ב־166 לוחמים שפוזרו בזירות רבות. רוב המבצעים שיצאו לפועל התרחשו במפרץ סואץ, והשתתפו בהם פחות מ־20 לוחמים. ראו: מפקדת חיל הים, **פעולות שייטת 13 ביום הכיפורים**, פברואר 1974, עמ׳ 2-4 (להלן: **שייטת 13 ביום הכיפורים**).

40 ראו: אלמוג, **הפלגות חיי**, עמ׳ 815-821, 828-832.

מפקד הזירה (המז"ר), אל"ם זאב אלמוג, חשב כי לנוכח נחיתות הכוח שעמד לרשותו - התקפה היא ההגנה הטובה יותר. כך הוא תיאר את התפיסה המערכתית שגיבש עם פרוץ המלחמה:

> יחסי הכוחות לא הותירו לנו איפוא ברירה אלא [...] לפגוע בתוך מעגני האויב, או בקרבת חופיו, גם ביעדים שהוא לא יעלה בדמיונו שאנו נעז לחדור אליהם ולתקוף אותם. הוחלט לתקוף בשני מתחמים: במפרץ סואץ - באמצעות ספינות "דבור". לכך התאמנו כל השנה שקדמה למלחמה. בע׳ירדקה - באמצעות שייטת 13, משימה שאליה לא אומנו כלל [...] [לתקיפת ע׳ירדקה] לא הייתה כל חלופה אחרת, אם היה ברצוננו להגשים את המוטל עלינו - הנחתת אוגדת שריון שהייתה, כאמור, המשימה המרכזית שלנו בזירה.[41]

בליל המלחמה הראשון, 7-6 באוקטובר, תקפו זוג דבורים את מעגן מרסא ת׳ילמאת, השמידו סמ"ר מדגם ברטראם ושתי סירות דיג עמוסות בחיילי קומנדו. התקיפה הסתבכה בגלל עליית אחד הדבורים על שרטון בתוך המעגן והאש שנפתחה על הדבורים (התקוע והמחלץ), שגרמה להרוג אחד ושמונה פצועים. סמוך לאחר המלחמה כתב אלמוג:[42] "הפניית זוג הדבורים באבו-רודס ע"י מפקדת חיל הים, עוד בלילה הראשון, לעבר זעפרנה (וחדירתו ביוזמתו הוא למרסה ת׳ילמאת) היתה המנוף הראשון והחשוב ביותר ליוזמות ההתקפיות של הדבורים והאחרים שבאו בהמשך".

בליל המחרת, 8-7 באוקטובר, בצפון מפרץ סואץ חיפשו זוג דבורים - ומצאו - סמ"ר דגם דה קסטרו והטביעו אותו. הדבורים הופגזו על ידי תותחי חוף 130 מ"מ, אך לא נפגעו. התקיפה הגדולה הבאה, והאחרונה, התבצעה בליל 15-14 באוקטובר על מעגן ראס ע׳יריב; הפעם על ידי חמישה דבורים.[43] הודות להתראה מספקת, הייתה זו הפעם הראשונה שמבצע הוכן בנוהל קרב מסודר, והתוצאה הייתה בהתאם. הדבורים השמידו כנראה ארבע סירות דיג גדולות שנועדו לתגבר ולתספק את הקומנדו שנחת בסיני ועוד כ־15 קטנות, מבלי שסבלו אבדות.

הצבא המצרי, שביצע צליחה מוצלחת בחזית התעלה, נכשל בכל מאמציו בחופי מפרץ סואץ. חיל האוויר הישראלי השמיד חלק מהמסוקים

41 אלמוג, **עטלפים בים האדום**, עמ' 169-168.

42 מפקדת חיל הים-זירת ים־סוף אג"מ, **מלחמת יום הכיפורים זירת ים־סוף**, (ללא תאריך), עמ' א-2 (להלן: **יום הכיפורים זירת ים סוף**).

43 **מבצעי חיל הים במלחמת יום הכיפורים**, עמ' 78-76.

שהעבירו לוחמי קומנדו לזירה, והצנחנים השמידו את הלוחמים שנותרו; בהמשך נבלם התמרון דרומה על החוף המזרחי של מפרץ סואץ על ידי חיל האוויר וכוחות היבשה.[44] התגבורת של הקומנדו המצרי ואספקה לא הגיעו מהחוף המערבי, שכן הדבורים פגעו ברוב הסירות במעגניהן ושלטו במפרץ.

בליל 10-9 באוקטובר התבצעה התקיפה הראשונה של בסיס ע'רדקה על ידי צוללני שייטת 13.[45] מסיבות שונות היא לא השיגה את התוצאות הרצויות. הלקחים הופקו, ובליל 12-11 באוקטובר התבצעה תקיפה שנייה, שהביאה להטבעת קומאר אחד. בליל 20-19 בחודש התבצעה תקיפה נוספת, הפעם בעזרת סירות נפץ מדגם פצחן. אלה היו סירות שפיתוחן הושלם בחיפזון עקב נסיבות המלחמה, והפעלתן המבצעית הראשונה לא הניבה את הפירות המקווים. התקיפה האחרונה התבצעה לקראת סוף המלחמה, בליל 22-21 באוקטובר, הפעם באמצעות טילי נ"ט מדגם לאו, שהגיעו זה עתה מצבא ארצות הברית והוחשו לזירת ים סוף. שתי סירות מדגם סנונית ועליהן לוחמים חמושים בטילים חדרו למעגן והשמידו קומאר אחד.

דגל על מטאטא הפוך - הסימן המקובל להטבעת ספינת אויב - תלוי על תורן ספינת טילים במהלך מלחמת יום הכיפורים (צלם: אלון ריינגר; באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית).

44 בני מיכלסון, "לא הכל שחור, הישגי צה"ל במלחמת יום הכיפורים", **מערכות** 450, אוגוסט 2013, עמ' 58-57.

45 ראו: **מבצעי חיל הים במלחמת יום הכיפורים**, עמ' 99-89; אלמוג, **עטלפים בים האדום**, עמ' 204-173.

ראוי לציין כי הדבורים אבטחו את כל התקיפות של שייטת 13 במהלך המלחמה.

הטבעת שני קומארים בע'רדקה הביאה לפינוי המעגן מהספינות שנותרו, והדבורים והנחתות שלטו במפרץ סואץ. וכך סיכם אלמוג:[46] "מבצעי תקיפת ע'רדקה הוכיחו כי ניתן להשיג תוצאות אסטרטגיות באמצעות 'פעולות מיוחדות'. [...] דבקות עילאית במשימה מצד הלוחמים ונחישות הפיקוד, הן שהביאו להכרעה, וזו הושגה ללא כל אבדות".

המבצעים בזירת ים סוף מתכתבים עם מספר תובנות הנוגעות לתולדות חיל הים:

ראשית, הם מלמדים על האפקטיביות הרבה של הכוחות הקלים; כאן - הדבורים, הנחתות והקומנדו הימי. שנית, משפרצה המלחמה התבררה מייד נכונותה של הנחת היסוד של חיל הים - חיל האוויר לא יהיה זמין להשתתף בלחימה הימית. מה גם שרוב הפעולות הימיות התרחשו בשעות הלילה, כשהמטוסים מתקשים בזיהוי ובפגיעה במטרות.[47] שלישית, הפער בין הצלחות שייטת 13 במלחמת יום הכיפורים לבין כישלונותיה במלחמת ששת הימים יוחס על ידי אלוף (במיל') עמי איילון לתרבות מבצעית חדשה שעיצבה מפקדת השייטת במלחמת ההתשה.[48]

לסיכום, חיל הים השיג שליטה על מפרץ סואץ וצפון ים סוף. כך הוא עמד בשתי המשימות שהוטלו עליו: הכשלת מאמצי הקומנדו המצרי לכבוש את דרום סיני, וסילוק האיום של הקומארים בע'רדקה על מבצע "אור ירוק". האופן שבו התמודד החיל עם הסגר הימי בבאב אל־מנדב יידון להלן.

46 שם, עמ' 205.

47 שם, עמ' 163; אלמוג, **הפלגות חיי**, עמ' 828-829.

48 "החוויה המעצבת שלי כקצין [ושל כל השייטת] הייתה בקורס מפקדי צוותים [...] בפיקודו של זאב אלמוג". דברי איילון התייחסו לשורשי ההצלחה של מבצע "אסקורט" במלחמת ההתשה, שהייתה תנאי לביצוע הפשיטה במפרץ סואץ שכונתה מבצע "רביב". ראו: אלמוג, **עטלפים בים האדום**, עמ' 150-151.

אבטחת חופש השיט

רקע היסטורי

תפיסת הביטחון של ישראל בשנים שעד למלחמת יום הכיפורים גרסה כי המלחמה הבאה תהיה קצרה, וכי ניתן יהיה להשלים עם הפסקת השיט לישראל למשך כמה ימים. המשאבים הרבים שהוקצו לחיל האוויר ולשריון נועדו להבטיח הכרעה מהירה ביבשה וגם לאיים על הצי המצרי, וכך לאיין את כוונתו להטיל מצור ימי. התפיסה התבטאה בכך שאבטחת השיט לא נקבעה כייעוד של חיל הים, והמטכ"ל לא הקציב די משאבים לנושא.

התהוות האיום הימי בים התיכון ובזירת ים סוף לא נעלמה מעיני המטכ"ל, ובמהלך שנות השישים חוזק החיל במידה רבה. הוקמו שייטת סטי"לים ושייטת צוללות, ושודרגו מערכי הנחתות וספינות המשמר (כך שודרג גם חיל האוויר, שיועד בין השאר לסייע ללחימה בים באמצעות מטוסי הפאנטום והסקייהוק, ונוספו לו טווחי פעולה, סוגי חימושים ודיוק). עם זאת, לפני מלחמת יום הכיפורים טרם הושלמה ההצטיידות בסטי"לים החדישים מדגם סער 4 (והשניים הראשונים שהיו מבצעיים לא הספיקו לצאת לעבר זירת ים סוף).

במלחמת סיני ובמלחמת ששת הימים לא הוטל סגר ימי על נמלי ישראל שכן, ראשית, התמוטטות הצבא המצרי הייתה מהירה מאוד והן נמשכו כ־100 שעות כל אחת. שנית, את שתיהן לא יזמו המצרים ולכן הם גם לא התכוננו אליהן.

מלחמת יום הכיפורים הייתה שונה מקודמותיה, צבא מצרים יזם אותה והתכונן אליה זמן רב. היה למצרים די זמן לתכנן את מהלכיהם באוויר, ביבשה ובשני הימים, כולל הטלת סגר ימי. כאן נגדיר סגר כחסימת השיט (המעשה), שכוונתו לגרום לפגיעה בכושר הלחימה והעמידה של הנצורים (התוצאה).[49]

בסעיף זה נטען כי חסימת מצרי באב אל־מנדב ומצרי יובל חלה רק על אילת, והיא כשלה במבחן התוצאה, שכן היא לא פגעה במאמצי צה"ל במלחמה וגם לא בהתנהלות החיים בעורף. עוד נטען שיש ספק האם אכן היה ניסיון מצרי לחסום את מְצרי מסינה בפני הרכבת הימית לישראל.

49 עליית תעריפי התובלה והביטוח הימי אינה בגדר מצור (וכך גם לא עצירת האפשרות לייצא אשלג ופוספט מאילת), אף שיש המייחסים חשיבות אסטרטגית לתעריפים; למשל, דלית כספי-שכנר, "האיום: מצור ימי", **מערכות** 430, אפריל 2010, עמ' 14; אלי סוחוליצקי, "תרומת העוצמה הימית לביטחון ישראל", **מערכות** 424, אפריל 2009, עמ' 8.

הסגר בזירת ים סוף

מייד עם פרוץ המלחמה הודיעה מצרים כי כלי שיט שייכנסו לאזור הים האדום ומפרץ סואץ יוטבעו ללא התראה נוספת. לשם מימוש האיום פרסה מצרים בדרום הזירה שתי משחתות, שתי צוללות ופריגטה, שנועדו לחסום את מְצרי באב אל־מנדב ולמנוע שיט לאילת.

בצפון הזירה נפרסו ארבעה סטי"לים דגם קומאר, תשעה סט"רים וסמ"רים, מַקשת ונט"ק, שנועדו למנוע מצה"ל לפעול במפרץ סואץ וגם לסייע למצרים בתקיפה היבשתית של דרום סיני.[50]

בנוסף, במוצאי יום הכיפורים, ליל 7-6 באוקטובר, התחיל הצי המצרי למקש את מצר יובל, נתיב השיט הבין־לאומי בכניסה למפרץ סואץ.[51] הדבר התברר רק אחרי הפסקת האש, ב־26 באוקטובר, כשהמכלית "סיריס", שהייתה בדרכה מאילת לאבו רודס, עלתה על שני מוקשים וטבעה.

להלן נתאר בנפרד את ההשלכות של הסגר בבאב אל־מנדב ובמצר יובל, שתי נקודות המפתח בזירת ים סוף. עם פרוץ המלחמה נפסקה תנועת המכליות מאיראן ומאבו רודס לאילת. באותו זמן שטה בים האדום המכלית "סמסון", שנשאה נפט מאיראן. ב־7 באוקטובר, בשעה 11:40 (היום השני למלחמה), ירתה לעברה צוללת מצרית שלושה טורפדו, כולם החטיאו והמכלית הגיעה בשלום לאילת.[52]

בטרם נמשיך - סקירה קצרה של משק הדלק בישראל. אחרי מלחמת סיני הונחו צינורות להזרמת נפט מנמל אילת לאשקלון ומשם לחיפה, לסיפוק צורכי המשק באנרגיה, ונמל אילת הפך מסוף דלק. אחרי מלחמת ששת הימים וחסימת תעלת סואץ גברה מאוד הזרמת הנפט מאילת, תוך מהפך במודל העסקי. ב־1968 הקימו ישראל ואיראן שותפות שרכשה צי מכליות, הובילה בהן נפט לאילת והזרימה אותו לאשקלון (הידועה בשם קצא"א). רובו נשלח משם ליעדים באירופה ורק מקצתו נועדה לצורכי ישראל.[53]

50 **מבצעי חיל הים במלחמת יום הכיפורים**, עמ' 7-6.

51 שלמה גואטה, "הפתעת המיקוש הימי המצרי במלחמת יום הכיפורים" בתוך: שאול חורב (עורך ראשי), **הערכה אסטרטגית ימית לישראל 2020/21**, אוניברסיטת חיפה, המרכז לחקר מדיניות ואסטרטגיה ימית, 2022, עמ' 220-219.

52 **מבצעי חיל הים במלחמת יום הכיפורים**, עמ' 19.

53 על הקמת השותפות הישראלית־איראנית, ראו: יצחק גרינברג, **פנחס ספיר: ביוגרפיה כלכלית פוליטית, 1975-1949**, רסלינג, 2011, עמ' 335-328. ראו גם הערך "חברת קו צינור אילת אשקלון (קצא"א)" בוויקיפדיה.

בתקופה שאחרי מלחמת ששת הימים שאבה ישראל נפט באבו רודס ובראס סודר בכמות שהספיקה לרוב צורכיה. הנפט האיראני השלים את החסר אך רובו יוצא לאירופה.

מכאן שההשלכה של הסגר במצרי באב אל־מנדב הייתה בעיקר כלכלית, נושא לא מרכזי בשעת מלחמה. ישראל הייתה מחויבת על פי החוזה עם איראן לרכוש נפט, אך בגלל הסגר צי המכליות שעסק בהובלתו לא היה יכול לפרוק באילת. הובלת הנפט במישרין לנמלים באירופה ייקרה את הוצאות ההובלה ופגעה מעט ברווחיות חברת קצא"א;[54] אולם נזקים אלה מתגמדים לנוכח המחיר הכלכלי העצום של מלחמת יום הכיפורים וגם מול הזינוק ברווחי קצא"א עקב עליית מחירי הנפט.[55] משכך, ניתן לראות את הסגר כעין קו מאז'ינו ימי בלתי חדיר אך בר־עקיפה.

נתונים אלה מציבים בסימן שאלה את הטענות בדבר הטלת מצור ימי וגם כי לשם הסתרתו נאלצה ישראל לשלם למצרים בוויתורים מדיניים.

את הטענות השמיעו שניים: מפקד הצי המצרי לימים, אדמירל אשרף ריפעאת (שכיהן במלחמה כראש מחלקת המבצעים של הצי) ומפקד חיל הים, אלוף בנימין תלם. מאז דבריהם עוברים כחוט השני בנרטיב המהדהד בשני צידי הגבעה (או בשני החופים).

האדמירל המצרי התגאה בזיכרונותיו, המצוטטים רבות בישראל, במה שהוא כינה "שיבוש קווי ההספקה של האויב". הוא הסביר כי בניגוד לציפיות של צה"ל, הצי המצרי לא הפגיז את חופי ישראל באמצעות משחתות אלא ביצע סגר במרחק יותר מ־1,000 מייל מבסיסי חיל הים. "לראשונה הישראלים נקלעו למצב שבו הם אינם מסוגלים להגיב אחרי שהערמנו עליהם. משימה זו השיגה תוצאות מרהיבות".[56] ריפעאת הוסיף

54 הובלת הנפט מאיראן לאירופה תוך הקפת אפריקה ייקרה את עלות ההובלה מ־4.2 דולר לטון ל־5.5 דולר לטון. ראו: מאגר המחלקה להיסטוריה, רס"ן עידו לדרר, סא"ל אבי ארזוני ורס"ן מיכה כהן, **מבצע "כישרוני" והסגר הימי בים סוף, אוקטובר 1973**, זרוע הים-פו"מ קצר, יולי 1995 (להלן: לדרר ארזוני וכהן, **"כישרוני"**.

55 ראו תיאור מפי יוחאי ירקוני, רב־החובל של המכלית "סגיטה", אצל: סא"ל כוכבי אזרן, "מיכליות נפט סביב אפריקה", **אתר משמר המורשת הימית**, 31 בינואר 2015.

56 ראו: Ashraf M. Refaat, "The Egyptian Navy in the 1973 October War", *Naval Forces*, 19/5, 1998, p. 80
על חוסר הרצינות של דבריו ניתן גם ללמוד מטענתו כי "בים התיכון מנעה פעולתם של הכוחות [הימיים של מצרים] את הובלת הרכש וישראל נאלצה לעבור לרכבת אווירית". זו אינה הטענה היחידה שלו המצוצה מהאצבע.

וטען ש"הסרת הסגר היתה אחת הבקשות הראשונות של ישראל במשא ומתן וכך היה הסגר קלף חשוב מאד בידי המצרים". האלוף הישראלי אמר דברים דומים: "ישראל הייתה קרובה להתמוטטות של מערך הספקת הדלק דרך צינור אילת-אשקלון (קצא"א) בשל הסגר בדרום ים סוף".[57] שניהם הגזימו מאוד, שכן במהלך המלחמה לא היה מחסור בדלק ולא הונהג קיצוב בו. צורכי צה"ל והעורף סופקו במלואם באמצעות המאגרים שנועדו למטרה זאת.[58]

משכך נותר לבחון את טענת ריפעאת שהסגר בבאב אל־מנדב היה קלף חזק, ושהמצרים ניצלו אותו היטב במשא ומתן המדיני. יש עניין בכך, שכן גם תלם התבטא באופן דומה: "אנחנו לא הצלחנו לפתוח אותו [את הסגר], וכל שהושג שהם ביקשו שעבור כל אוניה מהראשונות שהחלו לעבור, יבקשו האמריקאים לאפשר מעבר. היתה להם הצלחה רבה ביותר".[59] בעקבותיו כתב שאול חורב: "על מנת להסיר את ההסגר באזור באב־אל־מנדב הייתה ישראל מוכנה לשלם בהישגים שצברה בסיום המלחמה, כמו הסרת כיתור הארמיה השלישית המצרית".[60]

בזיכרונותיהם מתארים ריפעאת ותלם התפתחות שכלל לא הייתה. התהליך המדיני החל מייד כשהתבררו למצרים ולברית המועצות ההישגים של צה"ל לאחר צליחת התעלה אל מצרים גופא. סאדאת הפעיל את ברית המועצות על מנת שזו תלחץ על ארצות הברית ועל ישראל להפסיק את התמרון בגדה המערבית של התעלה. ישראל לא הסכימה להפסיק את

57 דברי תלם בהרצאה בפני לוחמי שייטת 13 , שסיכמה את הישגי החיל, צוטטו אצל: עדו שבח, **מצור ימי BLOCKADE בחינת השפעתו על ישראל**, המכללה לביטחון לאומי, יולי 2000, עמ' 23 (להלן: שבח, **מצור ימי**).

58 הנתונים על צריכת הדלק ברבעון האחרון של 1973 מצביעים על כך. ראו: אלמוג, **הפלגות חיי**, עמ' 903. במאגרי הדלק של ישראל הוחזק מלאי חירום, שענה לתצרוכת של שלושה חודשים. ראו: גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 61. נתונים די מדויקים על גודל המלאי והתצרוכת השנתית הופיעו במאמר בשבועון המצרי "אאח'ר סאעה", ב־28 בנובמבר 1973. (המאמר תורגם על ידי חצב ב־4 בדצמבר 1973, מאגר המחלקה להיסטוריה). המאמר גם מצטט את מפקד הצי המצרי שסבר כי אחרי שלושה חודשים יאזל מלאי הנפט של ישראל.

59 מאגר המחלקה להיסטוריה, פרוטוקול שיחת מפקד חיל הים עם מדריכי פו"ם, 10 ביולי 1974. ניתן לפרש את דברי תלם גם כביקורת על מנהלי המשא ומתן עם המצרים: למרות כיתור הארמייה השלישית הם לא השיגו את הסכמת מצרים למעבר חופשי, ולכן נאלצה ישראל לשלם תמורת הסרת הסגר הימי.

60 ראו: חורב, **המרחב הימי**, עמ' 196. דברים דומים ראו: אלי רהב, "ספינות גבריאל", **מערכות** 296, דצמבר 1984, עמ' 39; אלמוג, **הפלגות חיי**, עמ' 905. הטענה השתרשה גם אצל: הבר, שיף ואשר, **המלחמה**, עמ' 203. הדברים הדהדו בכתיבה של קצינים בכירים פחות.

מתקפתה לפני שצה"ל יכריע את מצרים; ולארצות הברית, בשלב הראשון, היה רצון שישראל תצבור הישגים שיחזקו את ידיה במשא ומתן מול קהיר ומוסקבה. אבל הלחץ הסובייטי המתגבר הביא לנסיעה בהולה של הנרי קיסינג'ר, מזכיר המדינה האמריקאי, למוסקבה ב־21 באוקטובר, שם הושגה הבנה בין ראשי שתי המעצמות שהביאה להחלטת מועצת הביטחון 338 על הפסקת אש (הראשונה) ב־22 באוקטובר (שעות הבוקר בישראל).[61]

ישראל נאלצה להיכנע ללחץ האמריקאי והסכימה להפסקת אש, אבל בשטח ניצל צה"ל הפרות מצריות של ההסכם והמשיך להתקדם. ב־24 באוקטובר צה"ל אכן עצר, אך רק לאחר שהשלים את כיתור הארמייה השלישית. הייתה זו ישראל שהכתיבה את התנאים להפסקת הלחימה, ולא מצרים.[62] צה"ל הצליח להטיל מצור - יבשתי וימי - על הארמייה השלישית והעיר סואץ וניתק אותן מאספקת מים, תרופות ומזון. הסכמת ישראל להפסקת התקדמותם של כוחותיה במצרים ולתספוק הארמייה הנצורה הייתה היענות ללחץ לא מתוך של הממשל האמריקאי, משיקוליו הוא, ולא כתשלום עבור ביטול הסגר בזירת ים סוף.[63]

יתר על כן, על אף הלחצים של ארצות הברית (במישרין) וברית המועצות (בעקיפין) ישראל סירבה לחזור לקווי הפסקת האש כפי שהיו ב־22 באוקטובר, וביטול הדרישה לכך היה התנאי העיקרי להסכמתה להעביר מים, מזון ותרופות לארמייה הנצורה. הדרישה החשובה הנוספת הייתה החזרת השבויים, בראש ובראשונה הפצועים, ואילו ביטול הסגר לא היה סעיף חשוב.

החזרת השבויים הייתה נושא רגיש מאוד בגלל מספרם הגדול והסירוב המצרי למסור את שמותיהם ולאפשר לצלב האדום לבקרם. ביטול הסגר, לעומת זאת, היה מובן מאליו, שכן איש לא העלה על הדעת שצה"ל ינצור

61 גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 1066-1063.

62 תיאורי המשא ומתן המדיני אחרי 19 באוקטובר, ראו: דיין, **אבני דרך**, עמ' 676-665; אריה בראון, **משה דיין במלחמת יום הכיפורים**, ידיעות אחרונות, 1992, עמ' 275-241 (להלן: בראון, **דיין במלחמת יום הכיפורים**). מקור מקיף ומפורט: ישי קורדובה, **מדיניות ארה"ב "במלחמת יום הכיפורים"**, מערכות, 1987, פרקים 16-10.

63 גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 1128, 1146, 1169, 1184, 1122, 1248, 1235-1232, 1261.

את נשק בעוד המצרים ממשיכים בסגר.[64] ב־11 בנובמבר הנחה שר הביטחון דיין את משלחת הקצינים שניהלה את השיחות עם המצרים באלה המילים: "עדיף לעסוק בענין המעבר החופשי במיצרי באב־אל־מאנדב רק אחרי החלפת השבויים".[65]

האמור לעיל מתחזק על ידי הצבעה על שלבי ביטול הסגר. המצרים הסכימו לביטולו בשני המצרים מייד לאחר 24 באוקטובר, כשצה"ל יפסיק את הלחימה. אולם הם חששו שהסכמתם תתפרסם, ולכן היא התבטאה כשדר של נשיא ארה"ב לראש הממשלה גולדה מאיר, "שיש הסכמה בעל פה בין ארצות הברית ומצרים בקשר לבלוקדה הימית בבאב־אל־מנדב".[66] כבר בליל 25 באוקטובר יצאה המכלית "סיריס" מאילת לאבו רודס לטעון שם נפט (בדרכה היא עלתה במפתיע על מוקש ימי במצרי יובל, שהונח, בפרוץ המלחמה, אך זה כבר סיפור אחר). הסגר התבטל רשמית ב־18 בינואר 1974, אך כבר בדצמבר עברו אוניות סוחר, לא מכליות, בדרכן לאילת.[67]

על יחסי הכוחות האמיתיים במשא ומתן המדיני ניתן ללמוד גם בזיכרונות גנרל שאזלי, רמטכ"ל צבא מצרים: "מצבנו הצבאי ב־24 באוקטובר היה בשפל המדרגה. הארמיה השלישית היתה מנותקת לחלוטין. נותר ברשותה מלאי מזון ומים לארבעה ימים בלבד [...] המצב היה לאחר יאוש".[68]

הוא תיאר את מאזן הכוחות בדיונים על הפסקת האש: "ישראל הסכימה להפסקת אש נוספת ב־24 באוקטובר [אחרי שזו של 22 באוקטובר לא התקיימה בפועל]. הם יכלו להרשות זאת לעצמם: קלפי המיקוח היו עתה

64 אלון ודיין אמרו זאת במפורש בדיוני הקבינט של ראש הממשלה מאיר. ראו פרוטוקולים של התייעצות השרים, 30 באוקטובר 1973 ו־3 בנובמבר 1973 ודיוני הקבינט לאחר המלחמה בתוך: אתר המרכז למלחמת יום הכיפורים. ראו גם: סיכום 17 השיחות של הקצינים הישראלים עם הקצינים המצרים בקילומטר ה־101 בימים 28 באוקטובר עד 29 בנובמבר אצל: שמעון גולן, **הפרדת כוחות בצל התשה**, צה"ל-אמ"ץ-תוה"ד-המחלקה להיסטוריה, 2019, עמ' 72-74. גולן לא מזכיר את הסרת הסגר כאחד מארבעת הנושאים שנידונו בשיחות.

65 שם, עמ' 43.

66 בראון, **דיין במלחמת יום הכיפורים**, עמ' 313-314.

67 מפקדת חיל הים-מדור היסטוריה, **פעילות ביטחון שוטף חיל הים לתקופה 25 באוקטובר 1973 - 31 בינואר 1974**, עמ' 18. ראו גם: לדרר ואחרים, **"כישרוני"**.

68 סעד אלדין אל־שאזלי, **חציית התעלה: זיכרונות הרמטכ"ל המצרי במלחמת יום הכיפורים**, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, 1987, עמ' 196. המקור באנגלית התפרסם בשנת 1980. שאזלי ידוע כבעל עניין פגוע, ולכן יש להיזהר בהסקת מסקנות מדבריו. אלה סותרים את הגרסה של ריפעאת ותלם, אך מתיישבים היטב עם השיקולים המובאים כאן.

בידיהם, הם סרבו לקיים את החלטת האו״ם 339, שקראה להם לשוב לגבולות ה־22 באוקטובר, כמובן״.[69]

שאזלי תיאר את התנהלות ישראל בין 24 ל־29 באוקטובר, המועד שבו החלו השיחות בקילומטר ה־101: ״מצרים נאלצה בדלית ברירה להשלים עם כל תנאי משפיל. טכסיסים אלה איפשרו לישראלים להחזיק את הארמיה השלישית על סף התמוטטות, כבני ערובה שבאמצעותם רצו לכפות עלינו את תנאיהם״.[70]

מהמקורות לעיל עולה, ראשית, שישראל נכנסה למשא ומתן מדיני לא בגלל צורך להסיר את הסגר בבאב אל־מנדב, שכן מבחינתה הסרתו הייתה, כאמור, נושא שולי. שנית, הגורם שעצר את התקדמות צה״ל והביא להסכמת ישראל להתחיל תהליך מדיני וגם להעביר אספקה לארמייה המצרית היה האולטימטום של נשיא ארצות הברית, להפסיק את הסיוע הצבאי והמדיני, שחבר לו איום סובייטי בדבר נקיטת צעדים מרחיקי לכת ותקדימיים. לא בכדי הכריז הנשיא ניקסון על כוננות גבוהה בצבא ב־25 באוקטובר.

הפסקת השיט במפרץ סואץ הייתה משמעותית לישראל יותר מזה שבים סוף, שכן הנפט מסיני הוא שסיפק את רוב הצריכה שלה, ובמלחמה נפסקה הובלת הנפט מאבו רודס לאילת. למרות זאת מצור לא היה, שכן מכליות יכלו להגיע לחיפה ולאשקלון, ומצוקה לא הייתה, בזכות מאגרי החירום.

על היעדר משמעות אסטרטגית לחסימת מצרי באב אל־מנדב מעיד גם הסירוב של שרשרת הפיקוד לאשר את פריצתם בכוח לקראת סוף המלחמה. בעקבות פרוץ המלחמה, אילתר חיל הים במהירות מענה תחבולני, את מבצע ״כישרוני״ - הכשרת ספינת גרר מגויסת לפגיעה בכלי השיט המצריים הסוגרים את דרום ים סוף. הספינה צוידה בטילי גבריאל, תול״רים מדגם קרגו, פצצות עומק, אמצעים של שייטת 13 ומכ״ם חיפוש.[71]

הספינה יצאה מאילת ב־19 באוקטובר והגיעה לדרום ים סוף סמוך להפסקת האש. למבצע היה סיכוי סביר לנטרל את המשחתות ואולי גם את

69 שם, עמ' 204.

70 שם, עמ' 207.

71 אריה רונה וכוכבי אזרן, "חיל הים במלחמת יום הכיפורים", בתוך: יורם דינשטיין ואברהם זהר (עורכים), **40 שנה אחרי**, המכון לחקר מלחמות ישראל, 2013, עמ' 373-377. המחברים מפרטים את השיקולים המקצועיים בעד ונגד ביצוע "כישרוני" מבלי להתייחס לדיוני שרשרת הפיקוד שיוזכרו להלן.

הצוללות שהטילו את הסגר בים סוף, אך שרשרת הפיקוד סירבה לאשרו. בספרות שהתפרסמה תועדו שלושת הדיונים שבהם לא אושרה הצעת חיל הים לתקוף את המשחתות המצריות:

ב־25 באוקטובר זיהתה הספינה משחתת מצרית, אך הרמטכ"ל לא אישר פתיחה באש מחשש שהמצרים יאשימו בתקיפה את המשחתות האמריקאיות שסיירו בזירה ויסבכו את היחסים העדינים עם ארצות הברית.[72]

ב־26 באוקטובר זו הייתה החלטת דיין, שחשש מהענקת לגיטימציה להחלת המלחמה גם על מְצרים אלה.[73]

ב־7 בנובמבר התנגדו מאיר ודיין להצעת השר יגאל אלון לנסות להטביע את המשחתות המצריות. דיין אמר שגם אם "כישרוני" יצליח, הסגר יישאר, שכן איננו יכולים להחזיק את באב אל־מנדב בכוח. ראש הממשלה סיכמה את הדיון במילים: "אנחנו יכולים רק להפריע לשיט של אחרים" (ואת זאת סירבה הממשלה לאשר במהלך כל המלחמה, כמפורט להלן).[74]

לסיום, אחרי מלחמת ששת הימים עלתה החשיבות האסטרטגית של הזירה, וב־1968 אישר דיין בניית שישה סטי"לים גדולים מדגם סער 4, שנועדו לזירה זו, ואחר כך נרכשו ארבע נחתות וסירות משמר דגם דבור.[75] הסטי"לים "רשף" ו"קשת", שתי סער 4 הראשונות, עמדו להישלח לזירת ים סוף, אך המלחמה הקדימה אותן והן הובילו את הלחימה בים בתיכון ("רשף" הייתה הראשונה שהטביעה באמצעות טילי גבריאל).

אין סתירה בין החלטת ההצטיידות של דיין ב־1968 לבין השלמתה ב־1973, עם חוסר היכולת להבטיח חופש שיט בבאב אל־מנדב. לפני המלחמה היו הסטי"לים נחוצים לאבטחת שדות הנפט ולהגנת סיני, למבצעים בזירת ים סוף (כולל פגיעה בשדות הנפט שבמצרים) וגם לאפשר איגוף ימי, לימים "אור ירוק". יתר על כן, כוח ישראלי משמעותי בזירה יכול היה, בתנאים מסוימים, למנוע הידרדרות למלחמה (כפי שלא אירע לפני מלחמת ששת הימים). אלה היו סיבות טובות דיין להכנסת הסטי"לים לזירה, גם אם לא היה בכוחם למנוע סגר בבאב אל־מנדב.

72 גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 1192-1191; אלמוג, **הפלגות חיי**, עמ' 904.

73 בראון, **דיין במלחמת יום הכיפורים**, עמ' 262.

74 שם, עמ' 312.

75 שלמה אראל, **לפניך הים**, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, 1998, עמ' 286-281.

השיט בים התיכון

בכל מהלך המלחמה לא נפסק השיט לישראל וממנה בים התיכון. מאז פרוץ הקרבות ועד להפסקת האש נכנסו לנמלים ויצאו מהם 74 ספינות.[76] המלחמה אמנם הביאה לצמצום מסוים בתנועה הימית אך דרכי האספקה לישראל לא נותקו, ולא חסרו דלק ומוצרים חיוניים אחרים.

הספינות ששטו לישראל וממנה לא נפגעו, ולא נרשמו ניסיונות פגיעה ממטוסים, מצוללות, ממשחתות, ממוקשים ומספינות קלות. כך היה בימים הראשונים של המלחמה וכך גם בהמשכה, כשהחלה הרכבת הימית שהביאה לישראל כמויות גדולות של אמל"ח אמריקאי וציוד אחר. במהלך המלחמה עדיין לא הגיעו מכליות הדלק מאיראן לים התיכון, שכן הן עדיין לא סיימו את הנתיב הארוך מסביב לאפריקה. הן התחילו להגיע רק אחרי הפסקת האש.

בסעיף זה יתוארו המבצעים הישירים והעקיפים של חיל הים לאבטחת השיט ותיבחן ממשיות האיום עליו מצד הצי המצרי.

הסד"כ המצרי בים התיכון ערב המלחמה מנה חמש משחתות ופריגטות, עשר צוללות, 14 אוסה וקומאר, 13 מקשות, 11 נט"קים ועשרות סמ"רים וסט"רים.[77]

משפרצה המלחמה התמודד חיל הים עם הצי המצרי בשני מאמצים מקבילים: הראשון, השגת שליטה באגן המזרחי של הים התיכון, שתואר לעיל; השני היה אבטחת השיט, שכן הוחלט שלא לעצור את התנועה הימית לנמלי ישראל.[78]

ההיערכות לאבטחת השיט

בלילות הראשונים למלחמה רוכזו המאמצים בהשגת השליטה, ולכן לא הוקצו כלים לאבטחת השיט, אף כי מונה מפקד בכיר לנושא. חיל הים נאלץ להסתפק בהוראות הביטחון הבאות לספינות הסוחר:[79] טשטוש הזהות של הספינות, שיט בנתיבים שבהם יקשה על צוללות האויב לתקוף אותן, מעבר

76 **מבצעי חיל הים במלחמת יום הכיפורים**, עמ' 109.

77 שם, עמ' 6-7. סביר להניח שלא כל הכלים היו כשירים למבצעים בפרוץ המלחמה.

78 **קד"מי מח"י**, 8 באוקטובר 1973, עמ' 37-38.

79 **מבצעי חיל הים במלחמת יום הכיפורים**, עמ' 109.

באזורים רגישים רק בשעות החשכה (תוך הפלגה במשמעת חושך), מעבר מקשר גלוי לקשר מוצפן וביטול קשר רדיו-טלפון.

הקד"מים של מפקד חיל הים מצביעים על התמונה הבאה: האיום העיקרי יוחס לצוללות המצריות, לאחר שההישגים בקרבות הסטי"לים איינו את האיום מהאוסות וגם מנעו את הפעלת המקשות המצריות הרבות.[80] ככל שנמשכה המלחמה התבררה העליבות של הצוללות המצריות, והתגבשה ההבנה כי ניתן להסתפק בהידוק הוראות הביטחון דלעיל.

ראשי חיל הים הציעו, מספר פעמים, לפגוע בשיט לסוריה ולמצרים וכך גם להרתיע מפגיעה בשיט לישראל. אך שרשרת הפיקוד לא אישרה את ההצעות הללו. בקד"ם בצהרי 7 באוקטובר, מייד אחרי ירי טורפדו על המכלית "סמסון" בים סוף, הציע תלם לפגוע במכלית הפועלת בשירות מצרים.[81]

בקד"ם ב־9 באוקטובר דיווח רמי לונץ על מכלית נושאת דגל מצרי המביאה דלק מבנגזי שבלוב לאלכסנדרייה והציע לתקוף אותה. בקד"ם ב־12 באוקטובר דיווח תלם על רצונו להטביע מכלית המובילה דלק מטוסים לחיל האוויר הסורי (דרך נמל ביירות) ועל ההחלטה העקרונית של הדרג המדיני שלא לפגוע בשיט הערבי, אפילו זה המוביל אמל"ח.[82] הוא קיווה לקבל אישור לתקיפת המכלית (וגם לתקיפת ספינה לובית שהובילה טנקים למצרים) לכשיהיה מודיעין מלא על מקומה. תקוותו נכזבה, ובקד"ם ב־15 באוקטובר הוא עדכן שהרמטכ"ל לא נתן אישור.[83]

באותו דיון הצביע תלם על איום נוסף: "אני לא מודאג מהצוללות. אני כן מודאג מסקורי שתצא מטריפולי ותסתובב באזור מלטה או מסינה ותשחיל אניה ישראלית".[84] הוא הוסיף שעניין הסקורי לא נותן לו מנוח, שכן "אני מעריך שהמשחתות העוינות תופעלנה נגד צי הסוחר שלנו".[85] שאיפתו

80 מיקוש מבואות הנמלים היה יוצר בעיה גדולה, שכן לחיל הים לא היו אמצעים וידע לשליית מוקשים ופירוקם. לא ידוע האם למצרים היו תוכניות למקש את נמלי ישראל.

81 **קד"מי מח"י**, 7 באוקטובר 1973, עמ' 27-28. ההצעות לפגוע בשיט לסוריה הוזכרו לעיל, וגם הן לא אושרו.

82 שם, 12 באוקטובר 1973, עמ' 78.

83 על הסירוב של שרשרת הפיקוד לאשר תקיפת אוניות סוחר, גם אם הן מובילות דלק מטוסים או אמל"ח אחר, ראו: גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 635-637.

84 **קד"מי מח"י**, עמ' 37.

85 שם, עמ' 45. שימו לב שהדאגה של תלם התבססה על הערכה של כוונה מצרית. לא מצאתי מקורות שקבעו כי ההערכה התבססה על מודיעין מוצק.

הייתה "לשלוח את 'רשף' ו'קשת' (הסטי"לים הגדולים, ארוכי הטווח) לים האגאי, להגן על צי הסוחר ולדפוק סקורי". הוא הוסיף שהטבעת הסקורי "עשויה להיות השג כביר לחיל הים. לעצמו של עניין זהו מבצע זול והישג שהעולם יתהפך".[86] במילים אחרות, תלם שאף להישג משולש: להגן על השיט במרכז הים התיכון, להמם את העולם הימי ולנקום את הטבעת "אילת".

אבטחת השיט עלתה מדרגה ב־14 באוקטובר, כשהחיל התחיל להתארגן לליווי ספינת הרכש הראשונה, "אשכול". שני המטוסים הראשונים של רכבת הסיוע האמריקאית נחתו ב־14 באוקטובר, וב־17 בחודש הייתה אמורה להגיע "אשכול" עם ציוד אמריקאי מאירופה.

חשוב להדגיש כי עד להתקרבותה לחופי ישראל לא לווה השיט בכלים של חיל הים וכי בין 6 ל־15 באוקטובר הגיעו לנמלי ישראל 34 ספינות ויצאו 50 ספינות. אף אחת מהן לא אוימה על ידי צוללות או משחתות מצריות, ומכאן ש"חוסר הדאגה" של תלם, היה לו על מה להתבסס.

התקרבות "אשכול" לאגן המזרחי של הים התיכון והממדים הגדולים של הרכבת הימית הצפויה חייבו לקבוע תורת לחימה בתחום ליווי השיט. מדובר בנושא חדש שנחת על החיל במועד נוח, שכן פלגות הסטי"לים כבר היו פנויות לליווי אוניות הרכש. במועד זה כבר היה ברור לתלם שהצוללות המצריות אינן מהוות איום של ממש, והבנה זו עיצבה את הרעיונות לאבטחת הרכבת הימית.

ב־16 באוקטובר התקיים דיון יסודי בנושא הליווי; ביום זה הייתה אמורה "אשכול" לפגוש את צמד הסטי"לים שילוו אותה עד חיפה. תלם קבע את העקרונות תוך שהוא קורא לעברו של אל"ם (במיל') מנחם כהן שהופקד על אבטחת השיט: "מנחם, תרדו מהצוללות הללו, אין מה לפחד מהן". והוסיף והסביר:

- "אין מה לדבר על ליווי נגד צוללות אנחנו לא יודעים איך לבצע ליווי, מה גם שהוא יסכן את האניה".
- לאונייה ללא ליווי יש סיכוי טוב יותר להגיע בשלום לנמל, ו"הסיכון היחידי הוא מאיזה קפטן משוגע של סקורי שבלב ים יעשה תרגיל על דעת

86 שם, עמ' 33.

עצמו ויתקוף אותה".[87]

- סער 4 אחת תלווה את "אשכול" ממרכז הים התיכון ותיפרד ממנה קרוב לחיפה, באור אחרון. יישמר מרחק של 80 עד 100 מייל בין השתיים ("ליווי מאחור").
- האונייה תפליג בלילה, במלוא האורות, לעבר חיפה. כשצוללת תראה את "אשכול" נוסעת במלוא אורותיה, היא לא תזהה אותה כאונייה ישראלית ולא תתקוף אותה בטורפדו.
- "ניתוב [סמוך לחיפה] לא יועיל ולא יגרע דבר. חושבני שצוללת בעלת צוות טוב, הנחושה בכוונתה לדפוק אניה שלנו, תעשה כן אם אניה זו תנותב ובאם לא תנותב. הדבר היחיד העשוי למנוע זאת הוא נצ"ל, ליווי צמוד [עם כלי נצ"ל – נגד צוללות], דבר שאין לנו אפשרות לעשותו".[88]

בקד"ם שנערך למחרת, 17 באוקטובר, הסכים תלם להקצות מספר סטי"לים לאבטחת ספינות הרכש מפני צוללות.[89] ניתן לייחס זאת גם להערכתו כי המשימות שנותרו לסטי"לים הצטמצמו, וכי אין סיכוי שהדרג המדיני יאשר את הצעותיו לתקיפת השיט למצרים וסוריה.

בקד"ם מפקד חיל הים ב־19 באוקטובר הוא הסביר למה סורבו הצעותיו. ראשית, חשש מפעולת תגמול שתפגע ברכבת הימית לישראל; שנית, אפשרות שהרכבת הימית לערבים תתבצע באמצעות ספינות סובייטיות.[90] עם זאת, תלם לא זנח את הרעיון להכות במכלית הלובית וגם בסקורי, שהרי, לדעתו, אלה פגיעות שאינן נוגעות לסובייטים. הוא הוסיף ואמר שצוות של שלושה - אלוף (במילי) אהרון יריב, אל"ם (במילי) יובל נאמן והוא עצמו - דן בנושא על פי הנחיית הרמטכ"ל והגיע למסקנות הבאות: "לא להסתכן בפגיעה ברכבת הימית הסובייטית, כן להגיע בעוד ארבעה ימים לטריפולי ולנסות לדפוק שם את שתי המשחתות".[91] בקד"ם זה עלו רעיונות התקפיים

87 ניתן לפרש את דברי תלם כהערכה שמפקדת הצי המצרי לא תורה למשחתות לתקוף אוניות סוחר השטות לישראל. עם זאת, תלם הודאג מהאפשרות שמפקד משחתת "משוגע" יתפוס יוזמה ויפתח באש, כפי שעשה מפקד המשחתת "אבראהים אל־אוול" במלחמת סיני (הפעם תיירה אש על אוניית רכש ולא על חיפה).

88 **קד"מי מח"י**, 16 באוקטובר 1973, עמ' 178-180.

89 ליווי ספינות סוחר שהובילו נשק היה משימה שגרתית מאז שנות החמישים, אף שלא ידוע על איומים על אוניות אלה. הפלגות הליווי אז היו חשובות להכשרת צוותי הפריגטות ואחר כך המשחתות.

90 שם, עמ' 213.

91 שם עמ' 214. יריב ונאמן קיבלו את המלצת תלם להתחיל את המבצע בלוב רק אחרי מבצע "כישרוני" בפתח ים סוף. ב־19 באוקטובר, ביום שהתקיים הקד"ם המדובר, יצאה ספינה לביצוע "כישרוני".

נוספים, ותלם פסל אותם. תא"ל צבי תירוש, סגן מפקד חיל הים, הציע לא להירתע מנוכחות סובייטית בנמל פורט סעיד, וזאת בהקשר של התקפת פיקוד הדרום שתוכננה לשם: "אם ייכנסו [הרוסים] לשם, שייכנסו תחת אש. לפגוע בהם ולהפגיזם בכל מה שיש לנו. על מנת שיידעו וייראו".[92] תלם הגיב: "חבר'ה על תפתחו פה לשטן. הרפו מפורט סעיד". הוא גם פסל רעיון למקש את מבואות נמלי האויב, מחשש שהרוסים ימקשו את הנמלים שלנו בתוך זמן קצר, "וממצב זה, חבר'ה, אני פוחד פחד מוות".[93]

במהלך הקד"ם הצטרף לדיון אהרון יריב, שביקש הבהרות לרעיון של תלם לטיפול רך יותר בספינות השטות למצרים מלוב ומאלג'יריה - עצירה וחיפוש, ולא הטבעה (מבצע "הדס"). יריב היה אמור להביא את המלצות צוות השלושה לדיין, לאחר שהרמטכ"ל לא התפנה לדון בהן וסגנו אלוף ישראל טל דחה אותן.[94]

קד"ם מפקד חיל הים ב־21 באוקטובר התמקד באבטחת הרכבת הימית. בשלב זה התעוררה השאלה האם רצוי שהצי השישי יהיה אחראי לאבטחה; תלם סבר שכן ודיווח שכך חשב גם דיין: "השר נתן הנחייה [...] ולא איכפת לו שמשחתת [אמריקאית] תבוא עד חיפה, עד פתח הנמל ממש".[95] הוא סיפר שדיין גם שאל מה יהיה אם האמריקאים יסרבו, ונענה שבמקרה כזה חיל הים יבצע את המשימה. בתגובה ציטט תלם את דברי דיין: "אתם כבר ממילא הפתעתם אותי [במלחמה הזאת] פעמים הרבה כל כך, שאם תאמר גם הפעם נפתיע, אני מאמין לך".[96] בסופו של דבר, האמריקאים סירבו, הממשלה לא התעקשה, וחיל הים איבטח את אוניות הרכש.[97] המתכונת שנקבעה נותרה "הפלגת חיפוי" (ולא "ליווי צמוד"), שמטרתה מעקב אלקטרוני והתערבות רק כאשר נשקף איום על ספינת הרכש.

92 שם, עמ' 218.

93 שם.

94 שם, עמ' 224-221. בסופו של דבר לא אושר גם מבצע זה, ובמפקדת חיל הים ייחסו את התנגדותו של טל ל"חשיבה עקמומית", בעקבות הערות תלם נגד גשר הגלילים.

95 **קד"מי מח"י**, 21 באוקטובר 1973, עמ' 264.

96 שם.

97 דיין שינה את טעמו למחרת. תלם דיווח ב־23 באוקטובר שדיין אמר לו: "אינני רוצה לשחק עם האמריקאים ולא רוצה ללחוץ עליהם לתת ליווי. זה עלול לגרום לסגירת הברז האמריקאי". שם, 23 באוקטובר 1973, עמ' 307.

כך תוארה אבטחת הרכבת הימית בתחקיר המסכם של חיל הים:[98]

> לקראת סיום המלחמה, כאשר התפנו כלי־השיט ממשימות מבצעיות בחופי האויב, החל ח"י לעסוק בליווי אניות ישראליות (בעיקר אניות רכש, שמספרן הלך וגדל). בתחום הליווי התקיימו שני מבצעים - "אתרוג" ו"לינול" - בהשתתפות סטי"לים ואניות־אם. ספינות סער [4] - פעלו באזורים המרוחקים יותר (עד מיצר מסינה), ושאר הספינות - באזורים הסמוכים יותר לחופי ישראל.

מאחורי תיאור קצר זה מסתתר מאמץ לוגיסטי ומבצעי מורכב, שאיפשר לסטי"לים לפעול במרחק כה גדול מחיפה, לתדלקם, לתחזק אותם ולאפשר להם לסייר ברציפות בגזרות שהוקצו להם.

האם המשחתות המצריות אכן איימו במצר מסינה?

בשנת 1998 כתב תלם: "במהלך המלחמה הורו המצרים למשחתות סקורי שלהם [...] לנסות ליירט אוניות סוחר ישראליות ליד האי מלטה [...] אנחנו ניסינו ליירט את המשחתות המצריות בצאתן לים והצבנו כוח סטי"לים באזור מלטה [...] [הכוח הישראלי התגלה לעיני הלובים והמצרים] ומאז שבתו המשחתות המצריות בנמלים".[99] להלן סימנים המעלים ספקות באשר לכוונות ההתקפיות של המשחתות המצריות.

98 **מבצעי חיל הים במלחמת יום הכיפורים**, עמ' 109.

99 בנימין תלם, "חיל הים במלחמת יום הכיפורים", **מערכות** 361, נובמבר 1998, עמ' 61. הנרטיב של תלם מהדהד בפרסומים רבים של החיל. באתר עמותת חיל הים נכתב: האיום המצרי על קווי הספנות נשאר בעינו גם לאחר הפסקת האש וחיל הים נערך לאבטחת השייט" (עמותת חיל הים, "מלחמת יום הכיפורים"). דברים דומים ראו: רס"ן אלי סוחוליצקי, "תרומת העצמה הימית לביטחון ישראל", **מערכות** 452, אפריל 2009, עמ' 9; חורב, **המרחב הימי**, עמ' 193-194; סא"ל דלית כספי-שכנר, "האיום מצור ימי", **מערכות** 430, אפריל 2010, עמ' 14. אברהם רבינוביץ כתב "שדווח על משחתית מצרית שפעלה מחוץ לבנגזי שבלוב ועצרה אוניות סוחר בחיפוש אחר מטענים המיועדים לישראל", ראו: אברהם רבינוביץ, **ספינות שרבורג**, הוצאת אפי מלצר, 2001, עמ' 242. רבינוביץ ביסס את ספרו על יותר מ־100 ראיונות עם מפקדים לשעבר. המצדדים בנרטיב של תלם משנת 1998 לא שמו לב שבפרסומים הקודמים שלו כלל לא נאמר שמשחתות איימו על ספינות הרכש: תלם, **חיל הים ממלחמת תש"ח ועד מלחמת יום הכיפורים**, עמ' 52; שורק, **תלם בים**, עמ' 217-224. לכך יש להוסיף כי גם בפרסום רשמי של חיל הים נכתבו דברים אחרים: "במשך הלחימה לא אותרה פעילות של כח המשימה המצרי בלוב למעט סיורי כלים באזורי הנמלים. יתכן שהערכות המשחתת בטריפולי היתה קשורה בכוונה לקיים סיורים על נתיבי השיט לישראל באזור מלטה וסיציליה, בהנחה שח"י אינו פועל בטווחים אלה". ראו: מאגר המחלקה להיסטוריה, מפקדת חיל הים-מחלקת מודיעין, **פעילות צי"ערב וצי"המעצמות במלחמת יום הכיפורים**, ינואר 1974, עמ' 18. בלוח האירועים אין כלל אזכור לפעולות של כוח המשימה בלוב, עמ' 60-66. פרסום רשמי נוסף אמנם מזכיר את הפריסה של הסטי"לים באזור מסינה, אך אין בו מילה על הכוונות והעשייה של המשחתות המצריות. ראו: **מבצעי חיל הים במלחמת יום הכיפורים**, עמ' 109.

ראשית, הן לא איימו על השיט מאז פרצה המלחמה ובמהלכה, ולכן אין זה סביר שמצרים תנסה לפגוע בשיט דווקא במועד שבו הושלם כיתור הארמייה השלישית שלה וצה"ל הטיל עליה מצור הדוק. כאשר החיילים המצרים משוועים למים, תרופות ומזון לא סביר שמצרים תפתח חזית שנייה במצר מסינה. ואכן ב־24 באוקטובר, כשהפסקת האש נכנסה לתוקף, יצאה הוראה מצרית לכוחות התוקפים בים התיכון שלא ליזום עוד פעילות קרבית. היא הופנתה רק לשתי הצוללות ולא הוזכרו בה כלל המשחתות שבלוב.[100] מכאן משתמע שמראש לא הייתה למשחתות פקודה ליזום פעילות, וזאת בשונה מהצוללות.

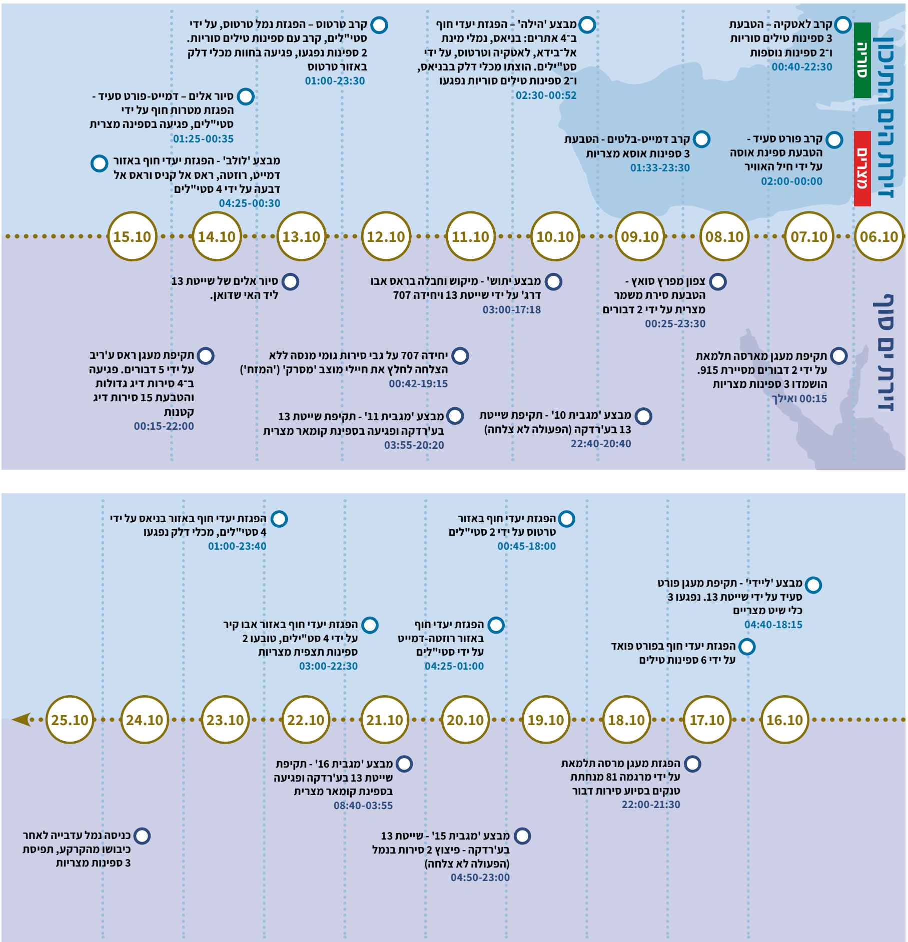
שנית, אין זה סביר שבמועד שמצרים מתאמצת לשכנע את ארצות הברית ללחוץ על ישראל לעצור את האוגדות המתמרנות בלב מצרים, היא תנסה לפגוע בספינות המובילות ציוד אמריקאי לישראל; מה גם שבשלב זה הצי השישי סייר בזירה ופקח עין על הנעשה בה.

שלישית, פגיעה בספינות הרכש הייתה עלולה להביא את ישראל לפעולות גמול בדמות פגיעה ברכבת הימית מברית המועצות למצרים, שהייתה עלולה להידרדר לעימות בין ברית המועצות לארצות הברית, שבו לא רצתה אף אחת מהמעצמות.

קיצורו של דבר, ספק אם אכן היה איום מצרי על ספינות הרכש. בתחקיר המסכם של החיל לא נאמר שהיה כזה, וגם תלם לא טען זאת סמוך לתום המלחמה, אלא רק 25 שנים מאוחר יותר. ניתן להצטער על כי הגרסה המאוחרת של תלם מ־1998 הייתה לנרטיב מהדהד.

100 מאגר המחלקה להיסטוריה, מפקדת חיל הים-מחלקת מודיעין ים, **לקט מודיעין ימי, מיידי-צבאי, סיכום מצב נכון ל־24/17:30** [באוקטובר].

פעילות חיל הים במלחמת יום הכיפורים – לוח אירועים עיקריים

סיכום

הישגי החיל במלחמה[101]

בנימין תלם, מפקד חיל הים במלחמת יום הכיפורים, דייק כשכתב כי החיל היה הגורם היחיד שלא הופתע במלחמה זו ואף הפתיע. בים התיכון הפתיעו הסטי"לים והשיגו שליטה בזכות הטכנולוגיה החדישה, תורת הקרב, הנחישות של המפקדים והלוחמים ועבודת מודיעין רבה בשנים שלפני המלחמה. בזירת ים סוף הפתיעו הדבורים, שייטת 13 והנחתות, שהשיגו שליטה באמצעות "טכנולוגיה" ישנה שהופעלה ביצירתיות ובנחישות על ידי המפקדים והלוחמים.

אל"ם מיכאל (יומי) ברקאי, מפקד שייטת 3 (מימין), ואלוף בנימין (ביני) תלם, מפקד חיל הים, במהלך מלחמת יום הכיפורים (באדיבות מוזיאון ההעפלה וחיל הים, חיפה). השניים תרמו רבות להצלחתו של החיל במלחמה.

101 הישגי שייטת הסטי"לים במלחמה היו שיאה של מהפכת הסטי"לים שתוארה רבות בהיסטוריוגרפיה של החיל. ראו שני מחקרים חדשים על היבטים פחות מתוארים של המהפכה: אמנון שפי, **12 פרוייקטים לקליטת 12 הסטי"לים**, אוניברסיטת חיפה (ייצא לאור בקרוב). שאול ברונפלד, **ימים ראשונים: עיונים בתולדות חיל הים**, גשר לפרק ו' (השלמות למהפכת הסטי"לים), צה"ל-המחלקה להיסטוריה (ייצא לאור בסוף 2023).

בשל כל אלה זכו בתהילה, בישראל ובציי העולם, חיל הים וראשיו, אלה שכיהנו באותה עת וקודמיהם. שכן מבחינות מסוימות הישגי הקרבות הימיים בשלושת הלילות הראשונים של מלחמת יום הכיפורים מזכירים את הישגי חיל האוויר בשלוש השעות הראשונות של מלחמת ששת הימים.

לא למותר להזכיר את ההיערכות הטכנו־לוגיסטית, המפורסמת והזוהרת פחות, שהובילה מחלקת ציוד בפיקוד אל"ם יעקב שפי. זו ליוותה את הקמתה של שייטת הסטי"לים ואיפשרה להפיק מהכלים את מרב הגיחות המבצעיות. אלי רהב תיאר כמכפיל כוח את תפקוד המערכת הלוגיסטית - בסיס חיפה ומספנת החיל - במלחמה: החימוש וההשמשה של הסטי"לים שחזרו מהמבצעים "נעשו בצורה יעילה ומהירה. בחלק מימי הלחימה ספינות שחזרו מהים בבוקר חומשו, תקלותיהן תוקנו והן הפליגו לקראת ערב לפעולה נוספת".[102]

כאן נוסיף כי ההיערכות המסודרת של החיל למלחמה בים התיכון לא באה על חשבון היכולות של יחידות החיל ליזום ולאלתר בשתי הזירות. אלה נדרשו והתבצעו, אף שהחיל לא הופתע, כאמור, בפרוץ המלחמה.

כך, למשל, ההחלטה הקריטית בקרב לטקייה - להסתער ללא סיוע אווירי; כך החלטות רבות בזירת ים סוף - הפניית זוג הדבורים לתקיפת מעגן מרסא ת'למאת, הטווחים הארוכים שבהם הופעלו הסירות מדגם סנונית, שתקפו את ע'רדקה, ומגוון שיטות התקיפה; כך גם ההתארגנות לליווי ספינות הרכש ולסיורים של סער 4 במצר מסינה.

יוזמות ואלתורים נוספים: הסבת ספינה לפריצת הסגר בבאב אל־מנדב (מבצע "כישרוני") והפעלת סירות הנפץ בתקיפת ע'רדקה; ההצטיידות בתול"ר דגם קרגו לפני המלחמה ובטילי נ"ט מסוג לאו לקראת סופה. כך התאמת אמצעי הלוחמה האלקטרונית של הסטי"לים לדור מתקדם של טילי סטיקס במהלך המלחמה;[103] הזיווד המהיר של חמישה סטי"לים ערב המלחמה והכנתם לקרב, וההתמודדות עם המחסור ברקטות לוחמה אלקטרונית במהלך המלחמה; התקנת אמצעים נגד טילי סטיקס בדבורים, והשימוש בגבריאל כטיל ים-יבשה ("הילטון"); וגם איתור המעקף למצר יובל לפני המלחמה.

102 ראו: "ספינות הסער", **ויקיפדיה** (הערך נכתב על ידי אלי רהב).

103 ראו: רס"ן אלי [ברק], "שיפור אמצעי הלחימה בחיל הים במלחמת יום הכיפורים", בתוך: מיכלסון ומלצר, **קתדרת מפקדים וחוקרים**, עמ' 509.

תיאורי תלם שצוטטו בפרק המבוא יפים גם לכאן. אכן, הישגי החיל במלחמה הביאו למפנה בהתייחסות אליו.

השגת השליטה בימים ומגבלותיה

חיל הים השיג שליטה בשתי הזירות, וכך מנע את תקיפת העורף החופי בים התיכון ושיבש את הניסיון המצרי לכבוש את דרום סיני. השגת השליטה באגן המזרחי של הים התיכון הייתה גם גורם חשוב למניעת סגר ימי על ישראל. על אף זאת, בגלל שיקולים מדיניים נבצר מצה"ל למצות ממנה את מלוא התועלות.

הערכה זאת משותפת גם לשני מפקדים של החיל. דוד סער סלמה טען כי "העדר הצלחות הזרוע במלחמת ששת הימים לא השפיע כהוא זה על הניצחון הצה"לי, והצלחות הזרוע במלחמת יום הכיפורים לא בלמו את הישגי האויב בזירת היבשה והאוויר";[104] ידידיה יערי אמר: "בסך הכל תרומת חיל הים למאמץ ביבשה היתה עד היום צנועה למדי [כולל תרומת ההפגזות מהים במלחמת יום הכיפורים]".[105]

בים התיכון לא ניתן היה לתרגם את שליטת חיל הים למצור ימי על סוריה ומצרים וכך לפגוע ביכולת הלחימה של צבאותיהן. הדרג המדיני לא אישר לתקוף את השיט אל המדינות האויבות למרות התלות הרבה, בעיקר של סוריה, בייבוא אמל"ח וציוד אחר, וזאת מחשש להתערבות סובייטית.

במפרץ סואץ כוחות צה"ל, ביבשה ובאוויר, לא היו זמינים לבצע את "אור ירוק" ולאגף את חזית התעלה.

אף שצה"ל לא מיצה את יתרונות השליטה בימים, הרי תרומות חיל הים היו מרשימות מאוד ומוערכות, וזאת על רקע המצוקות של כוחות היבשה והאוויר, מצד אחד, ולמרות חלקו הצנוע בתקציב הביטחון, מצד שני.

104 דוד סער סלמה, סא"ל ב' ורס"ן א', "עליונות ימים - מרכיב הכרחי בלוחמה רב ממדית", **בין הקטבים** 28-30, אוקטובר 2020, עמ' 128. בעת פרסום המאמר כיהן סער סלמה כראש מטה זרוע הים וסגן מפקד החיל.

105 ידידיה יערי, "זרוע הים 2000 - אתגר ומענה", **מערכות** 368, דצמבר 1999, עמ' 31.

הגזמות שגויסו למאבקים עתידיים על ייעודי החיל

ההישגים הרבים של חיל הים במלחמת יום הכיפורים מאפשרים לוותר על ההפלגות־ההגזמות הבאות, מבלי שהדבר יגרע מתדמיתו וממורשתו:

הגוזמה הראשונה, הקביעה שלהפגזת הנמלים בחוף הסורי הייתה השפעה מהותית על הלחימה בגולן;

השנייה, הקביעה שחסימת מצרי באב אל־מנדב הייתה בגדר איום אסטרטגי אשר לשם הסרתו נאלצה ישראל לשלם מחיר מדיני כבד;

הגוזמה השלישית הייתה הקביעה שהרכבת הימית לישראל אוימה במצר מסינה על ידי משחתות מצריות שנפרסו בלוב.

הפלגות מסוג זה שכיחות אחרי מלחמה, ואין לבוא בטענות דווקא לראשי חיל הים. מטבע הדברים, ראשי החיל רצו לרומם את רוח הלוחמים ולטפח את גאוות כל יחידות החיל; מה גם שההישגים שידרגו את מעמד החיל, שלא היה מהגבוהים עד המלחמה. לא מן הנמנע שהנרטיב החילי היה מעין סגירת חשבון עם המטכ"ל לדורותיו, שלא קיבל את תפיסותיו המרחיבות על ייעודי החיל.[106]

106 ראו: שאול ברונפלד, **ימים ראשונים: עיונים בתולדות חיל הים**, צה"ל-המחלקה להיסטוריה (עתיד לצאת לאור בסוף 2023). פרקי הספר מבליטים את המאבק של ראשי החיל לדורותיהם כנגד המטכ"ל בסוגיות הנוגעות למקומו של החיל בתפיסת הביטחון, למשימות שיועדו לו ולתקציבי הסד"כ הימי. סגירת החשבון מצאה ביטוי גם בהאדרת הישגי מבצע "אור ירוק", אילו בוצע, והדגשת היעדר הסיוע האווירי בקרב לטקייה, היעדר הגנה מהאוויר בזירת ים סוף וקשיי מטוסי הקרב לסייע לסטי"לים בקרב פורט סעיד (התלונות של "הירוקים" על חיל האוויר היו חמורות בהרבה).

| תקציר

עם כניסת הפסקת האש לתוקפה ב־24 באוקטובר 1973 הסתיימה מלחמת יום הכיפורים בחזית סוריה רשמית. במועד זה שלט צה"ל בכל שטחי רמת הגולן עד "הקו הסגול" ובשטחים נוספים שכבש ממזרח לו - בצפון רמת הגולן - המובלעת ורכס החרמון עד לשיאו. אומנם המלחמה הסתיימה, אך האש לא חדלה.

בשבעת החודשים מהפסקת האש ועד להסכם הפרדת הכוחות היו חילופי אש ואירועי לחימה, ואלה הובילו לכדי מלחמת התשה עצימה בחודשים שלפני החתימה על ההסכם. הסורים רצו להגיע להישג שיצדיק את מלחמתם וראו בהתשה אמצעי ליצירת לחץ על ישראל. מדינת ישראל וצה"ל נאחזו במובלעת כקלף מיקוח להסדר עם הסורים ולהשבת השבויים.

ישראל וצה"ל היו מותשים מהמלחמה ובעיצומו של תהליך מזורז לשקם ולבנות את הכוח הצבאי, ולפיכך המשאבים שהשקיעו בגזרה הסורית היו מוגבלים. הלחימה התנהלה בעיקרה באמצעות אש ארטילרית, וישראל שאפה להימנע מהסלמה, שתחייב גיוס יחידות מילואים נוספות, ומנפגעים ככל האפשר. מלבד אילוצים אלה התמודדו הכוחות עם חורף קשה, עם תש תיות ארעיות ורעועות ועם אש בלי פוסקת.

בסופו של דבר, העקשנות השתלמה. במסע דילוגים בין ירושלים לדמשק הצליח מזכיר המדינה של ארצות הברית הנרי קיסינג'ר להביא את הצדדים לידי הסכם. המשא ומתן התקיים תחת אש ובתנאי פתיחה קשיחים, אך הביא להסכם מספק. בסוף מאי 1974 נחתם הסכם הפרדת הכוחות, ובעקבות זאת הופסקה האש. לפחות עד כתיבת שורות אלה ההסכם מניב פרי.

התשה בצפון

מלחמת ההתשה בסוריה בין הפסקת האש ובין הפרדת הכוחות 24 באוקטובר 1973 – 31 במאי 1974

שמאי רן[1]

מוקדש לזכרו של ידידי יזהר חופשי ז"ל, ההרוג האחרון במלחמת ההתשה שנפל ברמת הגולן ב־31 במאי 1974 בשעה 12:30.

מבוא

עם כניסת הפסקת האש לתוקפה ב־24 באוקטובר 1973 הסתיימה מלחמת יום הכיפורים בחזית סוריה רשמית. במועד זה שלט צה"ל בכל שטחי רמת הגולן עד "הקו הסגול" ובשטחים נוספים שכבש ממזרח לו - בצפון רמת הגולן - המובלעת[2] ורכס החרמון עד לשיאו. אומנם המלחמה הסתיימה, אך האש לא חדלה.

בשבעת החודשים מהפסקת האש ועד להסכם הפרדת הכוחות היו חילופי אש ואירועי לחימה, ואלה הגיעו לכדי מלחמת התשה עצימה בחודשים האחרונים שלפני חתימה על הסכם הפרדת הכוחות. במבט לאחור ניתן לומר שההסכם הביא לפחות לחמישים שנים של גבול שקט.

1 תא"ל (במיל') שמאי רן קסטנברג, יליד 1955, שירת בצה"ל בשנים 1973–2000 במגוון תפקידי פיקוד חי"ר וצנחנים. מהשחרור עבד ברפאל ובמערכת הביטחון.

2 המונח הצבאי הוא "טריז" ובו נעשה גם שימוש בחלק מפרסומי המחלקה להיסטוריה בצה"ל, אולם המונח הרווח בספרות הוא "מובלעת", ולכן בחרנו להשתמש בו במאמר.

ההתקפה עם סיום שלב המגננה והעברת הלחימה אל שטח סוריה, אף שלא מוטטה את הצבא הסורי, הביאה להישגים צבאיים שהיו לגורם חשוב ומעצב בהסכמי סיום המלחמה. למימוש הישגים אלה נדרש צה"ל לעוד שבעה חודשים של שהייה בשטח ושל לחימה בתנאים לא קלים. במאמר נבחן את הגורמים שהשפיעו על הלחימה, את היערכות הצבא, את דרך פעולתו ואת השתלשלות האירועים עד למימוש הסכם ההפרדה.

המלחמה בחזית הסורית בתקופה זו התרחשה בשתי זירות השונות גאוגרפית וגם במאפייניהן המבצעיים:

האחת היא גזרת החרמון שהתאפיינה בתנאים קשים (מזג אוויר וגובה), הייתה בעלת חשיבות אסטרטגית וסמלית לשני הצדדים, ועליה התרחשה גם לחימה קרקעית דינמית. את הלחימה בגזרה זו חקר אל"ם (במיל') משה גבעתי ביסודיות, והסתמכתי רבות על ספרו מלבד מקורות נוספים - מסמכי מטכ"ל, פיקוד הצפון, אוגדה 36 ויחידותיה, ספרים ומאמרים בעיתונות.

השנייה היא גזרת המובלעת שהתאפיינה בלחימה סטטית, בעיקר חילופי אש ארטילריים. בה הוצב רוב הכוח של פיקוד הצפון למשימות הלחימה השוטפת ובכוננות למלחמה. תחלופת הכוחות בגזרה זו הייתה רבה, ובעבודה זו התייחסתי בעיקר לתקופה האחרונה שבה הלחימה הייתה עצימה יותר. בחקר גזרה זו הסתמכתי על מסמכים וגם על זיכרונות בעל פה ובכתב של מפקדים ששירתו בגזרה.

ברוב הספרים הקדישו הכותבים לתקופה מספר שורות עד דפים ספורים בלבד. גם מהכתוב וגם מהשיחות עולה אצל רובם זיכרון של תקופה קשה בהיבטים רבים: תנאי מחיה קשים, שהייה פסיבית תחת אש ותחושת נתק מהדרג הבכיר ומהעורף.

על אף תנאי הלחימה הקשים ועל אף הפסיביות שנכפתה על הצבא מתוקף הנסיבות, הושגה מטרת האחיזה בשטחי המובלעת והחרמון - להיות "קלף מיקוח". צה"ל מנע מהסורים הישגים צבאיים ומורליים, ובעצם ישיבתו בשטח הרחיק את הדרישות הטריטוריאליות שלהם מזרחה מ"הקו הסגול". בכך אפשר לדרג המדיני לנהל משא ומתן קשוח מול הסורים ולהגיע להסכם מיטבי שאותו שאף להשיג.

מאמר זה לא היה רואה אור אלמלא סיועם של עמיתיי במחלקה להיסטוריה ושל כל מי ששיתף אותי בזיכרונותיו. להם התודות.

רקע

עוצרים או תוקפים

ביום רביעי, 10 באוקטובר 1973, לאחר קרבות בלימה ומתקפת־נגד עקובים מדם, נהדפו ונסוגו הכוחות הסוריים משטחי רמת הגולן שאותם כבשו ב־6 בחודש ונערכו במערכי ההגנה המקוריים שלהם ממזרח ל"קו הסגול" (קו הפסקת האש 1967). השליטה ברמת הגולן, למעט בכתף החרמון, חזרה לידי צה"ל.

עם סיום המגננה ועם "השבת המצב לקדמותו" עלתה דילמה לגבי המשך הלחימה בחזית הסורית. שתי החלופות היו להישאר בקווי הגנה על פי "הקו הסגול" או על פי התפיסה שרווחה באותם ימים - לנצל הצלחה, לתקוף ולהעביר את הלחימה לשטח סוריה בראייה כוללת של המלחמה ובזיקה לחזית הדרום.

לעצירה על בסיס "הקו הסגול" היו יתרונות טקטיים מהיותו מבוסס על תוואי שטח שולטים ובני־הגנה. בהיבט האסטרטגי יכולה הייתה העצירה לאפשר להעביר אוגדה אחת לפיקוד הדרום ולרכז מאמץ כנגד הצבא המצרי. אולם המשמעות של העתקת המאמץ לדרום הייתה כרוכה בעצירת הלחימה ההתקפית למשך כארבעה ימים - הזמן הנדרש להעתיק כוחות בין החזיתות. מהלך כזה יכול היה להתפרש כחולשה של צה"ל, ודימוי זה עלול היה להשפיע על המהלכים הצבאיים והמדיניים. זה היה הנימוק העיקרי בהחלטתו של הרמטכ"ל, רא"ל דוד (דדו) אלעזר, לצאת למתקפה בשטח סוריה, להכריע בחזית אחת ואז לפנות לשנייה.[3]

בסיכום דיון של ועדת השרים לענייני המלחמה שבו אושר המהלך, סיכמה ראש הממשלה גולדה מאיר את תכלית המתקפה המכוונת: "להשיג הישג של שטח מעבר לקו הפסקת האש ולשיפור עמדותינו ולתכלית של מיקוח מדיני".[4]

---

3 שמעון גולן, **מלחמה ביום הכיפורים – קבלת ההחלטות בפיקוד העליון במלחמת יום הכיפורים**, צה"ל – "מערכות", משרד הביטחון – ההוצאה לאור ומושב בן־שמן: מודן, 2013 (להלן: גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**), עמ' 680.

4 שם, עמ' 689.

ההתקפה

עם סיום קרב הבלימה היו שלוש האוגדות שברמת הגולן במצב של שחיקה ושל עייפות רבה - בצפון הייתה אוגדה 36 בפיקוד תא"ל רפאל איתן (רפול), במרכז - אוגדה 210 בפיקוד אלוף (במילי) דן לנר, ובדרום - אוגדה 146 בפיקוד תא"ל משה (מוסה) פלד. מולם ניצבו שרידי הכוחות הסוריים שהשתתפו במתקפת הפתע ב־6 באוקטובר 1973. אלה היו ערוכים מחדש במערכיהם הקבועים - דיוויזיות 5 ו־9 בדרום רמת הגולן ודיוויזיה 7 בצפונה. כתף החרמון עדיין היה בידי הסורים.

ב־11 באוקטובר בשעה 11:15 הבקיעה אוגדה 36 בצמוד למורדות החרמון, ואוגדה 210 בדירוג אחריה - באזור קוניטרה (ציר "אמריקה"). האוגדות נדרשו להגיע לקו סעסע-כנכר, וממנו ניתן לירות בתותחים לפאתי דמשק. אולם עקב הצורך לבלום כוחות משלוח עיראקיים וירדניים נעצרה ההתקפה ממערב לקו זה.

בליל 22-21 באוקטובר, ערב הפסקת האש, רוכז מאמץ לכבוש שוב את החרמון. חטיבות 1 ו־317 יצאו להתקפה רגלית ומוטסת במבצע "קינוח". בסיומה החזיר צה"ל לידיו את השליטה בכתף החרמון והשתלט על רכס החרמון עד לשיאו - נ"ג 2814.[5]

ב־23 בו נערכו הסורים עם כוחות המשלוח לתקוף את הכוח הישראלי שבמובלעת, אולם בעקבות ההסכמה המצרית להפסיק את האש, הסכימה גם סוריה לכך על פי החלטת מועצת הביטחון 338. ההתקפה בוטלה, והפסקת האש נכנסה לתוקפה ביום רביעי, 24 באוקטובר.

המלחמה נסתיימה, אך האש לא פסקה.

הזירה

השטח

רמת הגולן

גזרת המובלעת ברמת הגולן היא מישור בזלתי (14X23 ק"מ) המשתפל ממורדות החרמון מגובה 1,300 מ' (באזור בית ג'ין) לכיוון דרום־מזרח

5 משה גבעתי, **המערכה בחרמון – הקרבות ברכסי החרמון במלחמת יום הכיפורים**, צה"ל – "מערכות", משרד הביטחון – ההוצאה לאור ומושב בן־שמן: מודן, 2015 (להלן: גבעתי, **המערכה בחרמון**), עמ' 288.

לגובה של כ־850 מ׳ (באזור תל מל). במישור זה פזורים ובולטים מעל פני השטח תילים געשיים, הגבוה שבהם הוא תל שער (1,136 מ׳), ומדרומו בולט תל חארה (984 מ׳). בחלקה הצפון־מזרחי של הגזרה מצויה "הלג'ה הקטנה" - שטח רצוף סלעי בזלת גבוהים ומחורצים בגודל של כ־7x8 ק"מ אשר העבירות בו מוגבלת ביותר.

הציר המרכזי שבגזרה הוא ציר קוניטרה-דמשק ("אמריקה").[6] צירים נוספים הנעים מזרחה הם ציר ג'ובתא אל־חשב-קטנא-דמשק ("ציון") וציר מסחרה-נסג'-כנכר-דמשק ("ציריך"-"ציקן"). בין צירים אלה מחברים צירי רוחב רבים. המרכזיים שבהם הם ציר מַזרעת בית ג'ין-נסג' ("יאיר"-"מסגד") וציר מסחרה-ג'ובתא אל־חשב ("ציריך"-"ציפה").

השטח חקלאי ברובו ומיושב בכפרים שננטשו עם הקרבות. הכפרים הצפוניים בגזרה - ג'ובתא אל־חשב וחאדר - הם כפרים דרוזיים שתושביהם נותרו במקומם.

גזרת החרמון

החרמון, חלקו הדרומי של הר מול הלבנון, הוא רכס הררי גירני שכיוונו הכללי הוא מצפון לדרום. באזורים הגבוהים של הרכס הוא חשוף לחלוטין, איננו מיושב ונתון לתנאי מזג אוויר קיצוניים. בשיפולים הדרומיים של ההר ניתן להבחין בשלושה גושים הרריים מדורגים: בצפון - פסגת ההר בגובה 2,814 מ׳ (להלן: שיא החרמון), שלוחה צרה באורך של כ־10 ק"מ בכיוון דרום־מערב משתפלת ממנה אל התרוממות ברום של כ־2,380 מ׳, ועליה שוכן מוצב "החרמון הסורי". כשלושה ק"מ מדרום לו נמצאת שלוחת "כתף החרמון" ברום של 2,000–2,500 מ׳. שטח זה החזיק צה"ל מ־1967, ועליו נמצא מוצב "החרמון הישראלי".

אל ה"חרמון הישראלי" הובילה דרך ממג'דל שמס; אל "החרמון הסורי" הובילה מצפון דרך היוצאת מהישוב הסורי ערנה דרך האוכף שבין החרמון הסורי ל"שיא", אוכף עליו שולט מוצב "הפיתולים"; הדרך שבין "החרמון הישראלי" ובין "החרמון הסורי" והדרך שבין מוצב "הפיתולים" ובין ה"שיא" נפרצו בלחימה.

6 כל שמות הקוד הם על פי מפת הקוד **רענן** שהייתה בתוקף באותה עת.

הזירה הפנים־ישראלית

בתקופת השהייה במובלעת געשה הארץ, והמלחמה הותירה משקעים רבים. רגשות ההערצה והאדרה של מנהיגי המדינה ושל מפקדי צה"ל שאפיינו את החברה הישראלית אחרי מלחמת ששת הימים, הפכו בבת אחת למרמור, לביקורת נוקבת ולאכזבה, והאמון במנהיגות ובפיקוד הבכיר נסדק.

רבים מאנשי המילואים שגויסו למלחמה המשיכו לשרת חודשים לאחר סיומה. מחאתו של קצין המילואים - סרן מוטי אשכנזי שפיקד על מעוז "בודפשט" בימים הראשונים של המלחמה - הציתה גל מחאות של אנשי מילואים ושל אזרחים. הפגנות נערכו ברחבי הארץ, והיו חיילי מילואים ששוחררו ועשו את דרכם ישירות אל רחבת ההפגנה.

סוגיית הנעדרים והשבויים הייתה אף היא על הפרק ולוותה במחאות ציבוריות של המשפחות שלא ידעו מה עלה בגורל בניהם. "אנחנו אימהות - רעיות החיילים פונות בקריאה דחופה זו לממשלת ישראל ... חילופי שבויים תנאי ראשון להפסקת אש", נכתב במכתב גלוי לממשלה.[7]

בדצמבר 1973 נערכו בחירות לכנסת. גולדה מאיר, ראש הממשלה במלחמה, קיבלה שוב את המנדט להרכיב את הממשלה, ובה אוישו התפקידים הבכירים באופן זהה להרכבהּ ערב המלחמה. ב־18 בנובמבר 1973 בלחץ הציבור החליטה הממשלה למנות ועדה ממלכתית לבדיקת אירועי המלחמה בראשות נשיא בית המשפט העליון שמעון אגרנט. הצורך לעמוד לפני הוועדה העסיק את בכירי צה"ל והדרג המדיני. ב־1 באפריל 1974 פרסמה הוועדה דו"ח ביניים, ובו הטילה את האחריות לכשלים במלחמה על הדרג הצבאי, והמליצה לנקוט צעדים אישיים נגדו.

לעומת זאת לוועדה לא היו המלצות אישיות לגבי הדרג המדיני, והדבר עורר ביקורת רבה. ב־11 באפריל התפטרה גולדה מאיר, אך הממשלה המשיכה לתפקד כממשלת מעבר עד 3 ביוני, שלושה ימים לאחר כניסת הסכם הפרדת הכוחות עם סוריה לתוקף.

---

7 ארכיון המדינה, **פניה דחופה לממשלה**, 25.10.1973, עמ' 77.

צה"ל

המשימה העיקרית של צה"ל הייתה לשקם עצמו במהירות ולהעמיד יחידות כשירות ללחימה אל מול איום חידוש המלחמה.[8] הצורך למלא את השורות ולהקים יחידות חדשות הביא לרכש ולהצטיידות בהיקף נרחב ולהכשרת כוח אדם מזורזת. כמו כן הטיפול בפצועים ובמשפחות החללים והשבויים דרש זמן רב ותעצומות נפש הן מהמפקדים שאך זה סיימו את המלחמה והן מהמערכת הצבאית וממשרד הביטחון.

בצמרת הפיקוד של צה"ל שררה אווירה עכורה בסיום המלחמה ("מלחמת הגנרלים") ועברה שינויים רבים של בעלי תפקידים בכירים. אלוף שמואל גונן (גורודיש), אלוף פיקוד הדרום, הועבר מתפקידו בסיום המלחמה, ומסקנות ועדת אגרנט זיעזעו את הקצונה הבכירה. הרמטכ"ל, רא"ל דוד אלעזר, התפטר מייד לאחר פרסום דו"ח הביניים, וראש אמ"ן, אלוף אלי זעירא, הודח מתפקידו.

אלוף מרדכי (מוטה) גור שחזר משליחות בארצות הברית החליף ב־16 בינואר 1973 את אלוף יצחק חופי בתפקיד אלוף פיקוד הצפון (אף ששירת בתפקיד זה בעבר). ב־15 באפריל מונה גור לרמטכ"ל, ותא"ל רפאל איתן (רפול), מפקד אוגדה 36 במלחמה, מונה לתפקיד אלוף פיקוד הצפון, ואת מקום מפקד אוגדה 36 תפס תא"ל אביגדור בן־גל (ינוש) ששימש מח"ט 7 במלחמה. חילוף נוסף היה מינויו של אלוף הרצל שפיר לתפקיד ראש האג"ם באפריל 1974. שפיר נכנס לתפקיד לאחר שבחודשים שלאחר הפסקת האש מילאו אותו שניים: אלוף רחבעם זאבי ("גנדי") ואלוף יצחק חופי (חקה").

אף שהכול הכירו בחשיבות העמידה האיתנה של כוחות צה"ל בגזרה הסורית, לא היה זה העניין הראשון בסדרי העדיפות, בהקצאת המשאבים ובתשומת הלב הפיקודית והציבורית.

האויב

סוריה

אף שבימים האחרונים של המלחמה האמינו הסורים שיש בכוחם, עם חילות המשלוח, להמשיך בלחימה ולהגיע להישגים מול כוחות צה"ל במובלעת, הסכימה ההנהגה בדמשק, בעקבות מצרים, להפסקת האש

8 מוטה גור, **ראש המטה הכללי**, תל-אביב: מערכות, 1998 (להלן: גור, **ראש המטה הכללי**), עמ' 22.

בהתאם להחלטת מועצת הביטחון 338. הנימוק הרשמי לכך היה נטישת מצרים את המערכה, שבה לסוריה לבדה אין סיכוי.[9]

העיראקים שהיוו את עיקר חיל המשלוח והעבירו שתיים מתוך שלוש דיוויזיות השריון שלהם ועוד יחידות חי״ר בסד״כ של דיוויזיה נוספת לסוריה, מחו על החלטה זו. הם ראו בה כניעה וויתור על הזדמנות לפגוע בישראל, וחמור מכול - הכרה בקיומה. לפיכך החליטו להחזיר מייד את כוחותיהם לארצם.[10] עד 5 בנובמבר 1973 לא נותרו חיילים עיראקים בסוריה. ב־1 בינואר 1974 חזר לארצו גם כוח המשלוח הירדני.

להבדיל מהמצרים שהחלו במשא ומתן מול ישראל מייד בשוך הקרבות, הסורים דרשו שצה״ל ייסוג משטחי המובלעת כתנאי להידברות.[11] קלף המיקוח שלהם היה השבויים שבידיהם. הם מנעו את ביקורי הצלב האדום, וסירבו לפרסם את רשימת השבויים. הסורים רצו שהעברת שמות השבויים תהיה חלק מהמשא ומתן, ואילו ישראל עמדה על כך שיהיה זה תנאי לפתיחתו. על אף החובה המוסרית ועל אף הלחץ הציבורי עמדה ישראל על כך שלא יהיה כל משא ומתן ללא קבלת הרשימה. לבסוף, מלחץ שהפעיל מזכיר המדינה האמריקאי הנרי קיסינג׳ר ומלחץ של ברית המועצות,[12] נתרצה אסד, נשיא סוריה, וב־27 בפברואר 1974 הגיע קיסינג׳ר לירושלים מדמשק עם רשימת השבויים שהיו בידי סוריה.[13]

הלחימה במובלעת לא פסקה והמשיכה למעשה בעצימות נמוכה, וזו התבטאה בחודשים הראשונים לאחר הפסקת האש בתקריות אש, בעיקר

9 פטריק סיל, **אסד המאבק על המזרח התיכון**, תל-אביב: מערכות, 1993 (להלן: סיל, **אסד**), עמ' 222.

10 אמציה ברעם, "אידאולוגיה ואינטרסים ביחסי סוריה עיראק" בתוך: אבנר יניב, משה מעוז ואבי קובר (עורכים),**סוריה ובטחון ישראל**, תל-אביב: מערכות (להלן: יניב, מעוז וקובר), **סוריה ובטחון ישראל**), עמ' 205.

11 שמעון גולן, **הפרדת כוחות בצל התשה: קבלת החלטות בדרג האסטרטגי במשא ומתן על הסכמי הפרדת הכוחות אחרי מלחמת יום הכיפורים**, צה"ל – אמ"ץ – תוה"ד – המחלקה להיסטוריה, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, מושב בן־שמן: מודן, 2019 (להלן: גולן, **הפרדת כוחות בצל ההתשה**), עמ' 143.

12 אפרים קרש, "נישואין של אי נוחות: ברית המועצות וסוריה", בתוך: יניב, מעוז וקובר, **סוריה ובטחון ישראל**, עמ' 247.

13 גולן, **הפרדת כוחות בצל התשה**; על פי סיל, נשלחה רשימת השבויים לוושינגטון והועברה לקיסינג'ר ב־20 בפברואר בידי נציג סוריה בהבטחה שתשהה אצלו, אך הוא מסרהּ לשמחה דיניץ מייד, ראו: סיל, **אסד**, עמ' 241.

ארטילריות, בייחוד לעבר כוחות שעסקו בעבודות עפר ובביצורים. ב־7 במארס 1974 הורה נשיא אסד על פתיחת מלחמת התשה בעצימות גבוהה, וזו התחילה למחרת.[14] המטרה המדינית הייתה להשפיע על ישראל ועל בעלות בריתה להתפשר ולשנות את עמדותיהן. ברמה הצבאית היו מטרות אלו: גרימת נזק בנפש וברכוש, החזקת כוחות רבים בכוננות וכפיית צורך בגיוס מילואים. כמו כן ראו הסורים במלחמת ההתשה כמעין "סמטה" המאפשרת מעבר מהיר למלחמה טוטלית.[15]

גם בהמשך, למרות קיום המגעים להסדר, המשיכו הסורים לדבוק בתפיסתם וראו בלחימה כלי אפקטיבי ליצירת לחץ ולשיפור עמדתם. האש לא חדלה ואף התגברה ככל שהתקדם המשא ומתן עד למועד כניסת הסכם הפרדת הכוחות לתוקפו.

הזירה הפלסטינית בלבנון

נוסף על הלחימה בסורים בחזית הגולן ובחרמון, פעל הפיקוד בלבנון כנגד ארגונים פלסטיניים שפעלו משטחה. פעילות המחבלים באה לידי ביטוי בתקריות רבות עם כוחות צה"ל וכנגד יישובים בצפון. בתקופה זו התרחשו אירועים שהשפיעו על הציבור בכלל ועל תחושת הביטחון של תושבי הצפון בפרט. די לציין את אירוע קריית שמונה שבו חדרו מחבלים לעיירה ב־11 באפריל 1974 ורצחו 16 אזרחים והרגו שני חיילים, ואת אירוע מעלות ב־15 במאי 1974 שבו השתלטו מחבלים על בית ספר במעלות, ובפעולת החילוץ נרצחו 22 תלמידים וארבעה אזרחים, נפצעו 64, ונהרג חייל אחד.[16]

המחבלים ששלטו במורדות המערביים של רכס החרמון, אזור שכונה "פתחלנד", אפשרו לכוחות הסוריים לפעול משטחם, ובין השאר, התירו להם לפרוס זמנית סוללות טק"א אס־אֵיי־6.[17] צה"ל הגיב באש וערך פשיטות, אולם דחה רעיון של פעולה רחבת היקף בפתחלנד. בהקשרנו ניתן

---

14 פסח מלובני, **מצפון תפתח הרעה: צבא סוריה – עלילותיו ומלחמותיו – מבט מדמשק**, תל אביב: המכון לחקר מלחמות ישראל ו־Contento de semric, 2014 (להלן: מלובני, **מצפון תפתח הרעה**), עמ' 495.

15 חצב, **השפעת מלחמת ההתשה בגולן והרקע הצבאי והפוליטי אוגוסט–ספטמבר 1974**, מקור: אל־מג'לה א־זראעייה אל־ערבייה (**المجلة الزراعية العربية**), 17.02.75.

16 מתוכם אזרח שסייע בחילוץ ונפטר מפציעתו בשנת 1978.

17 מזכירות הפיקוד העליון – לשכת הרמטכ"ל, **דיון המטה הכללי של צה"ל 74–17**, 22 אפריל 1974 (להלן: מזכירות הפיקוד העליון, **דיון מטכ"ל 74–17**), עמ' 3.

לסכם שהזירה הלבנונית דרשה גם היא קשב ניהולי ומשאבים לא מועטים מפיקוד הצפון.

הזירה הבין־לאומית[18]

מצרים, שותפתה של סוריה למלחמה, הסכימה להפסקת אש ללא תיאום עימה, החלה במשא ומתן ישיר בק"מ ה־101, וב־18 בינואר 1973 חתמה על הסכם הפרדת הכוחות כחלק משינוי אסטרטגי ביחסה לישראל[19] ולארצות הברית. מהלכים אלה העמידו את סוריה במצב בעייתי ביחס לאסטרטגיה ולתפיסת עולמה, הן מעצם השארתה לבד במאבק בישראל והן מעצם יצירת תקדימים שעימם נאלצה גם סוריה ל"יישר קו".

לארצות הברית היה תפקיד מרכזי בהשגת ההסכם לסיום הלחימה. האינטרסים העיקריים שהנחוּ היו בניית מעמדה כמעצמה דומיננטית, דחיקת ההשפעה והמעורבות הרוסית במזרח התיכון והסרת הֶחסם (אמברגו) הנפט שגרם למשבר אנרגייה עולמי.[20] פרשת ווטרגייט גרמה לנשיא ריצ'רד ניקסון לדחוק לסיים את המשבר בהקדם. בהקשר זה יש להדגיש את תלות ישראל בארצות הברית. זו באה לידי ביטוי במלחמה והשפיעה על שיקוליה בניהול המערכה והמהלכים לסיומה.[21]

לאחר שנוכחו הרוסים שמצרים מפנה להם עורף לטובת ארצות הברית, הם מיקדו את מאמציהם בשימור ובביסוס מעמדם בסוריה. עם זאת חשוב היה להם שלא להתעמת עם האמריקאים ואף להיות מתואמים עימם בנושאים מסוימים מתוך אינטרס משותף לפתוח את תעלת סואץ ולהתקדם לקראת הסכמי סאל"ט.[22]

18 להרחבה בנושא זה קראו במאמרו המעמיק של עמיתי ד"ר יניב פרידמן, **המערכה המדינית-צבאית סביב הסכם ההפרדה עם סוריה, דצמבר 1973 – מאי 1974** בגיליון זה.

19 גולן, **הפרדת כוחות בצל התשה**, עמ' 190.

20 דברי שר הביטחון משה דיין בתוך: מזכירות הפיקוד העליון, **דיון מטכ"ל 74–15**, עמ' 16.

21 שם.

22 **Strategic Arms Limitation Talks** – כינוי לשיחות ולהסכמים שנחתמו בעקבותיהן (בשנים 1972 ו־1979) בין ברית המועצות לארצות הברית להגבלת כלי הנשק ומרוץ החימוש בין המעצמות.

המערכה

סוריה

אף שנחל הצבא הסורי תבוסה ברמת הגולן, עוד במלחמה החל בתהליך של שיקום ושל התארגנות מחדש. הרוסים הזרימו לסוריה ציוד רב למילוי החוסרים, ויחידות התארגנו מחדש והתאמנו בד בבד עם הלחימה.[23]

במארס 1974 עמד הצבא הסורי על סד"כ של 1,900 טנקים, כ־1,300 מהם בחזית. מול ישראל נערכו הסורים עם ארבע דיוויזיות כך:

1. דיוויזיית שריון 3 בעוצמה של 327 טנקים, ממורדות החרמון ועד כנכר.
2. דיוויזיית חי"ר 7 בעוצמה של 220 טנקים, מכנכר ועד כפר שמס.
3. דיוויזיית חי"ר 9 בעוצמה של 230 טנקים, מכפר שמס ועד תל כודנה.
4. דיוויזיית חי"ר 5 בעוצמה של 150 טנקים, מצומת רפיד ועד הרוקאד.
5. בעורף הכוחות הייתה ערוכה דיוויזיית שריון 1 בעוצמה של 200 טנקים ככוח עתודה מטכ"לי.

במערך כוחות זה שולבו גם כוחות משלוח סעודי (חטיבת חי"ר) ומרוקאי (חטיבת חי"ר).[24] המערך הארטילרי הסורי כלל 150-189 סוללות ארטילריות בטווח הירי לכוחותינו.[25]

הפעילות הסורית נגד צה"ל ברמת הגולן התבטאה בעיקר בירי ארטילרי. רובו נורה אל מוצבי צה"ל הממוקמים על התילים, אך גם הופעל לעבר כוחות צמ"ה (ציוד מכני הנדסי) שעבדו בשטח ולעבר יחידות ארטילריה ושריון שנערכו בעורף התילים. הסורים צפו על כל שטח המובלעת הן ממורדות החרמון והן מתל חארה בדרום. הירי בוצע באופן יזום או בתגובה על ירי או על פעילות צה"ל. ככלל ריכזו הסורים את רוב הירי לשטח המובלעת

23 דברי ראש אמ"ן בתוך: מזכירות הפיקוד העליון, **דיון מטכ"ל 74–15**, עמ' 3.

24 מפקדת פיקוד צפון – מודיעין, **"טרויה" סיכום מודיעין מס' 1**, 7 מארס 1974.

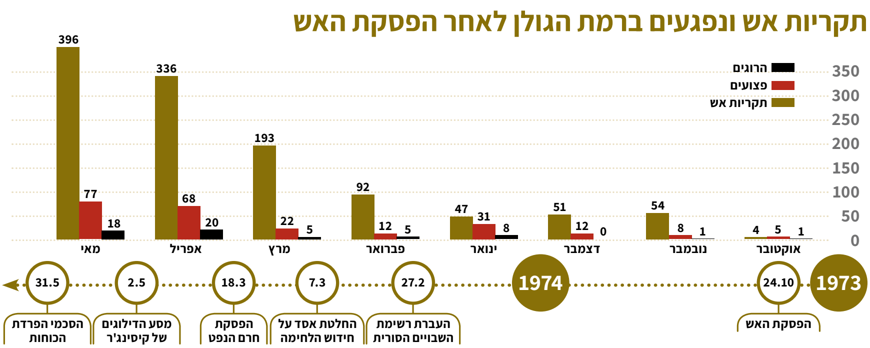
25 מת"פ צפון, **סיכום מלחמת ההתשה בצפון**, 1974, א"צ (ארכיון צה"ל) 16-157/1986 (להלן: מת"פ צפון, **סיכום תותחנים**), עמ' 2.

והחרמון, אך גם ייעדו אותו למתקני צה"ל וליישובים שברמת הגולן, אם כי ירו בכמות מועטה יותר ביחס לאש במובלעת.

אולם לא כך היה בגזרת החרמון. את שיא החרמון תפסו הסורים כנקודה אסטרטגית וכסמל. לטענתם, האחיזה הישראלית בשטחים שנכבשו ברכס החרמון אינה חוקית מכיוון שהמקום נתפס לאחר הפסקת האש.[26] עם תום החורף ניסו הסורים להיאחז בשיא החרמון ובנ"ג 2682 המצויה כ־2 ק"מ מצפונו, וסללו אליה דרך במאמץ הנדסי שנתקף לא אחת בידי חיל האוויר. גם לאחר השתלטות צה"ל על שיא החרמון בימים 14-13 באפריל 1974 המשיכו הסורים בלחימה, בהפגזות בלתי פוסקות, בתקיפות קרקעיות ובפעולות חבלה בעיקר על הציר המוליך ל"שיא". מבחינתם, שיא הפעילות היה הפשיטה על חניון טנקים מחלקתי בנ"ג 2465.[27]

למעט הפעילות בשיא החרמון, לא קיימו הסורים פעילות קרקעית יזומה ניכרת. היו חדירות של חוליות מודיעין, שחלקן נתפסו, ומספר מוגבל של פעולות חבלה ותקיפות קרקעיות, בהן מיקוש ומארב על סיור בתל מרעי ב־15 בנובמבר 1973.[28]

חיל האוויר הסורי פעל גם הוא במתכונת מוגבלת. מוצב שיא החרמון נתקף מהאוויר ב־28 במאי, וכוחותינו באזור צומת מע"ץ נתקפו ב־19 וב־24 באפריל. בלחימה זו איבדו הסורים שבעה מטוסים.

גרף התקריות והנפגעים בגזרה הסורית, 24 באוקטובר 1973 עד 31 במאי 1974

26 דברי אלוף שלמה גזית בתוך: מזכירות הפיקוד העליון, **דיון מטכ"ל 15–74**, עמ' 2: "הגישה הסורית לא משלימה עם הישיבה שלנו על החרמון הסורי, על שיא החרמון ועל הפיתולים".

27 מלובני, **מצפון תפתח הרעה**, עמ' 503. על חשיבות המבצע בעיני הסורים ניתן ללמוד מפרסומים שבהם התגאו על אבדות צה"ל: 22 הרוגים ו־3 שבויים.

28 ב־15 בנובמבר 1973 הותקף כוח הסיור בתל מרעי, ולכוחותינו הרוג אחד. אג"מ-מה"ד-היסטוריה – ענף סיקור ביטחון שוטף, **דו"ח בט"ש 1973**.

צה"ל

מדיניות הפעלת הכוח, המטרות והשיקולים

כנגזר מהתכלית המדינית ולנוכח החשש מהתלקחות מחדש של המלחמה, הייתה המטרה הצבאית "להחזיק בשטח שנתפס, להיות מוכנים לבלום התקפה סורית באם תהייה ויחד עם זאת להימנע מהסלמה ולחסוך בנפגעים".[29]

השיקולים העיקריים בהפעלת הכוח היו אלה:

1. להתמודד עם הלחימה הסורית המתמשכת לאורך קו המגע;
2. להיות ערוכים לאפשרות של הסלמה ושל מתקפה סורית;
3. להחזיק בסד"כ המינימלי הנדרש לקיום המשימה, בעיקר כדי להוריד את הנטל מצבא המילואים;
4. להימנע משחיקה ומאבדות;
5. להכיל את הלחימה בתחומי המובלעת ורמת הגולן.

כדי שלא להסלים את הלחימה וכדי שלא להרחיב את האזורים שתחת אש, היו מעין "חוקי משחק" עם הסורים - צה"ל ירה משטחי המובלעת, וירי לעומק סוריה, בייחוד לעבר דמשק, הוגבל.

שמירת השגרה ביישובי רמת הגולן והגנתם היו שיקול חשוב במדיניות האש. כשיזם צה"ל יום קרב או ירי למטרות סוריות רגישות, ננקטו אמצעי ביטחון - רמת הגולן נחסמה לתנועת אזרחים, והיישובים קיבלו התראה כנדרש.

הישיבה בתחומי המובלעת נתפסה כישיבה זמנית עד ההסדר. לפיכך משאבי הביצורים והתשתיות שהושקעו במקום היו מוגבלים תוך התבססות על הקיים ועל פתרונות זמניים. מדובר ב"דילמת השקעת הכספים במקום זמני. השקעה בהצטיידות ארוכת טווח או בקווים שיתכן שמחר לא נחזיק בהם", אמר הרמטכ"ל.[30] בתוכנית העבודה לשנת העבודה 1974, אף שנכתבה לפני הסכם ההפרדה, הושקעו עיקר המשאבים בבנייה ובביצור

29 סגן זהר לבקוביץ (מתחקר), **סיכום שיחה עם אל"ם מנחם עינן קצין אג"ם פיקוד הצפון ב־73–74**, המחלקה להיסטוריה, 30 באוקטובר 1975.

30 דברי הרמטכ"ל בתוך: מזכירות הפיקוד העליון, **דיון מטכ"ל 74–15**, עמ' 38.

מחדש של מערך ההגנה שלאורך "הקו הסגול" ולא במובלעת או בחרמון.[31]

מעבר לניהול השוטף של הלחימה המוגבלת בהתשה, ברקע היה האיום של מתקפה סורית ושל התחדשות המלחמה. למעשה, רוב הסד"כ, בייחוד סד"כ הטנקים שהוחזק ברמת הגולן, נמצא בכוננות למתקפה סורית ולא לפעילות הלחימה השוטפת.

במארס ובמאי 1974 הוכרזו מצבי כוננות מיוחדים בעקבות ידיעות מודיעיניות מדאיגות. בתחילת מארס הוכרזה כוננות "טרויה". נוסף על צעדי ההיערכות והגברת המוכנות בשטח,[32] דרש הרמטכ"ל משר הביטחון אישור לגייס כוחות מילואים, להגדיל את סד"כ הטנקים ברמת הגולן שעמד על 420 טנקים בעוד 350 טנקים, ולגייס כ־20–24 אלף אנשי מילואים. שר הביטחון התנגד בתואנה שאין אינדיקציה ברורה למלחמה, ולכן יש להחזיק כוחות למגננה בלבד, ובכך היה, לדעתו, די בכוחות שהיו לפיקוד הצפון.[33] מצב כוננות נוסף ברמת הגולן הוכרז בתחילת אפריל (כוננות "רתיחה")[34] ובתחילת מאי.

במהלך התקופה דן המטכ"ל בשאלת המעבר ללחימה התקפית כדי לשבור את הקיפאון וכדי להביא לסיום מלחמת ההתשה, שבה לסורים היה יתרון ברור בכוח האש. נדמה היה שהמשא ומתן עם הסורים, בעיצומה של הלחימה, אינו נושא פרי והמחיר כבד. בעקבות זאת הציע הרמטכ"ל גור לשר הביטחון מהלך תקיפה מוגבלת כדי להביא לסיום ההתשה. אולם דיין לא קיבל את הרעיון, ובהמשך הובהר לרמטכ"ל שהממשלה מעדיפה את המשך המשא ומתן תחת אש על פני הרפתקה צבאית בתנאים מדיניים בעייתיים ובעיקר ללא תמיכה אמריקאית.[35] לפיכך הגדיר שר הביטחון את המדיניות: "לא נאפשר לסורים להתבסס בחרמון, נפעל נגד בסיסי הסורים ב'פתחלנד' בלבנון, ונמתן את האש במובלעת אם יעשו זאת גם הסורים".[36]

31 בתקופה האמורה החלה שנת העבודה באפריל. בחודש זה כבר היו מגעים להפרדת כוחות, אולם התוכנית נכתבה לפני כן. מטכ"ל אג"ם-תוא"ר, **פקודת העבודה לצה"ל 1974**, 17 אפריל 1974; המחלקה להיסטוריה, **התבצרות לשנת 1974**,

32 מפקדת פיקוד צפון-אג"ם, **כוננות "טרויה"**, 6 במארס 1974.

33 גולן, **הפרדת כוחות בצל התשה**, עמ' 145.

34 אג"ם מבצעים – ענף מבצעים, **"מרציפן 3"**, 3 באפריל 1974.

35 גור, **ראש המטה הכללי**, עמ' 31.

36 שם, עמ' 34.

הארגון וההיערכות

עם סיום המתקפה בשטח סוריה הוגדרה המשימה: "פיקוד צפון יערך לבלימת התקפות תוך ביצוע התקפות נגד וניצול הצלחה",[37] ובהתאם נערכו הכוחות להגנה ולשהייה בקווי עצירת הלחימה. לנוכח השחיקה הרבה החל סבב בין האוגדות כדי לאפשר לכל יחידה לצאת לעורף לפרק זמן קצר לצורכי התארגנות. בימים 17–18 באוקטובר 1973, עדיין לפני תום המלחמה, במובלעת הוחלפה אוגדה 210 באוגדה 146.[38] עם כניסת הפסקת האש לתוקפה היו ערוכות שתי אוגדות במובלעת: בצפון הייתה אוגדה 36, ובדרום - אוגדה 146.[39] לאורך "הקו הסגול" שבדרום הרמה נערכו חטיבה 670 וגדוד השריון הפיקודי (גש"פ) 118. אוגדה 210 התארגנה ברמת הגולן.

ב־24 בחודש החליפה אוגדה 210 המרועננת את אוגדה 36 שיצאה להתארגנות בעורף.[40] בהמשך חזרה אוגדה 36 לקו החזית, החליפה את אוגדה 146 בגזרה הדרומית והייתה אחראית גם לגזרת "הקו סגול" שבדרום רמת הגולן, שאותה הפקידה בידי חטיבת הקו 820.[41] בימים 7–8 בינואר 1974 הצריחו האוגדות את גזרות האחריות. אוגדה 36 קיבלה אחריות לצפון המובלעת, ואילו אוגדה 210 - לדרומה ולגזרה הדרומית של רמת הגולן.[42]

על חטיבה 317 שכבשה את ה"חרמון הסורי" והשתלטה על שיא החרמון הוטלה האחריות לגזרה זו מייד עם תום הלחימה. כתף החרמון ומורדותיו נותרו באחריות חטיבת הקו 820.

ב־10 בנובמבר 1973 הוקמה מפקדת "חרמונים" בפיקוד אל"ם בני ענבר, והיא הייתה אמונה על הגזרה שממג'דל שמס עד שיא החרמון. המפקדה קבעה את בסיסה במַסעֲדֶה והחזיקה חפ"ק קדמי בחניון האוטובוסים. באפריל 1974 החליף אל"ם אפרים חירם (פיחוטקה) את אל"ם ענבר בתפקידו.[43]

37 מפקדת פיקוד צפון-אג"ם, **הוראה מבצעית מס' 10**, 26 באוקטובר 1973.

38 אלחנן אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, משרד הביטחון – מנה"ר, 2013, עמ' 404.

39 אג"ם-מה"ד-היסטוריה, **אטלס מלחמת יום הכיפורים**, מפה 73: קווי הפסקת האש בצפון, 1983.

40 מפקדת גייסות השריון – תורת חש"ן, **ספר עוצבות חש"ן במלחמת יו"כ**, אוקטובר 1974.

41 מפקדת אוגדה 146 עברה בראשית נובמבר 1973 לפיקוד הדרום, ראו: מפקדת גייסות השריון–תורת חש"ן, **ספר עוצבות חש"ן במלחמת יו"כ – חזית הצפון – אוגדה 146**, אוקטובר 1974, עמ' 6.

42 מפקדת פיקוד צפון-אג"ם, **החלפה בין אוגדה 36 לאוגדה 210**, 2 בינואר 1974.

43 גבעתי, **המערכה בחרמון**, עמ' 414.

בפברואר 1974 קיבלה אוגדה 36, שהוגדרה כאוגדה סדירה, את האחריות לגזרה הסורית כולה, ובכללה גזרת החרמונים. אוגדה 210 שחררה את מחצית סד"כ המפקדה, אך המשיכה להחזיק שתי חטיבות טנקים ברמת הגולן ככוח כוננות להתקפות־נגד בכפיפות מבצעית לאוגדה 36.[44]

המערכה בחרמון[45]

כאמור, עם כניסת הפסקת האש לתוקפה ב־24 באוקטובר, היה כל רכס החרמון מכתף החרמון ועד לשיאו בידי צה"ל. האחריות לגזרת החרמון מ"הקו הסגול" וצפונה הוטלה על חטיבה 317, והיא נערכה כך: גדוד 471 – מפג"ד ועוד פלוגה – במוצב ה"חרמון הסורי" ופלוגה במנחתים; גדוד 567 מוקטן במוצבי "הפיתולים" (שולט על אוכף הדרך לערנה) ומוצב "זפת בטון" (שולט על צומת הצירים ל"חרמון הסורי", ל"חרמון הישראלי" ול"פיתולים"); ופלוגה מעורבת בפיקוד מ"פ מסייעת 471 בשיא החרמון.[46] היערכות זו הייתה הבסיס להיערכות הכוחות גם בהמשך.

מלכתחילה לא הייתה דרך מקשרת בין כתף החרמון ל"חרמון הסורי", ולשם כך נפרצה דרך המתחברת לציר שבין ה"חרמון הסורי" ובין מוצב "הפיתולים" וערנה. במבצע "קינוח" התארגן כוח הנדסה מגדוד צמ"ה פיקודי 570. כוח זה נע בעקבות הכוחות הלוחמים והחל לפרוץ את הציר מייד. הפריצה ארכה חמישים שעות, ומשהושלמה ב־25 באוקטובר היו מוצבי "החרמון הסורי" ו"הפיתולים" נגישים לרכב משטחנו. עד אפריל 1974 היה מוצב ה"שיא" מנותק לתנועת כלי רכב והיה תלוי בהספקה אווירית. עוד במבצע "קינוח" החלה הטסה של כוחות ושל אמצעים אליו. ההטסות היו כל משך שהיית כוחות צה"ל שם, וככל שמזג האוויר אפשר זאת.

44 מפקדת פצ"ן, **הערכות ותעסוקה ברמה"ג**, 31 ינואר 1974.

45 פרק הלחימה בחרמון במאמר זה הוא תמציתי. כדי להעמיק בנושא מומלץ לקרוא את ספרו של משה גבעתי, **המערכה על החרמון**, שעליו התבסס גם מאמר זה.

46 שם, עמ' 412.

הלחימה ב"גנרל חורף"

הכוחות שנערכו להגנה ולשהייה במרומי החרמון נאלצו להתמודד מלבד האויב הסורי גם עם "אויב" נוסף ופחות מוכר - החורף. השהות בגבהים שמעל 2,000 מ' מציבה אתגרי הישרדות שלא היו מוכרים לצה"ל עד אז, ומעבר לציוד חורף בסיסי הוא לא היה ערוך לתנאים שכאלה. כך לדוגמה, הכוחות שטסו לשיא החרמון צוידו במעילי דובון ובכפפות מהמלאי הקיים, שלא נתנו מענה מספק.

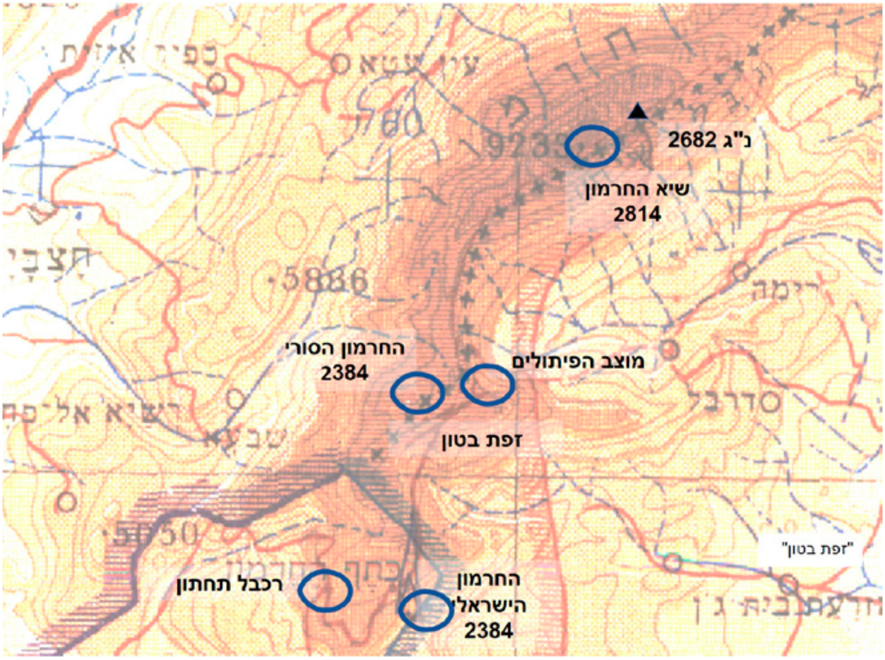
האתגר הגדול היה השהייה בשיא החרמון, והמקום היחידי שבו ניתן היה למצוא מחסה מהירי הסורי ומפגעי מזג האוויר היה מערה גדולה שנמצאה סמוך לפסגה. אולם המחסה היה מוגבל, רצפת המערה הייתה מוצפת, לא ניתן היה להסיק את המקום, והצפיפות הייתה רבה. תנאי הקור הקשים שמחוץ למערה הקשו על האנשים לצאת ממנה ולו לצרכים הבסיסיים ביותר.

במקומות גבוהים החורף מקדים. ב־1 בנובמבר 1973 הגיע כוח הצנחנים (חטיבה 317) שבשיא החרמון למצוקה. בפיקוד הצפון הוחלט לפנות את המקום במסע רגלי. הכוח התארגן לתנועה ויצא לדרך, אך לאחר תנועה של כשעה בתנאים קשים ומשלא מצאו את הדרך הבינו מפקד הכוח, רס"ן אהוביה נבות, ורופא הכוח שבתנאים שהיו ולנוכח מצבם הפיזי והנפשי של האנשים מוטב לחזור ל"שיא", וכך עשו.

לנוכח המצב לגזרה הוזנק כוח מיומן מיחידה 269 לפעול בתנאי שלג כדי לסייע בחילוץ הכוח השוהה שם. הצוות שמנה 11 חיילים, בפיקוד סגן רמי לפידות, יצא עם חשכה, ב־1 בנובמבר 1973, ממוצב "הפיתולים" והחל לטפס על השלוחה העולה לשיא החרמון. על הקושי הפיזי שבטיפוס נוספו תנאי מזג אוויר קיצוניים וראות אפסית, ואלה הקשו על הניווט. במהלך העלייה קפא אחד הלוחמים, ועל אף מאמצי חבריו מצא את מותו. הכוח התקדם בקושי למרחק של כקילומטר וחצי מהשיא, ואליו חבר כוח מהמוצב שסייע להם לנוע אל המוצב ולהגיע אליו בצהרי יום המחרת. עוד באותו היום הצליחו מסוקים לנצל "חור בעננים" ולחלץ פצועים וחלק מהכוח,[47] ולמחרת, ב־3 בנובמבר, פינו את השאר. ב־8 בחודש הוטס כוח צנחנים ל"שיא", ובהמשך ניטש המוצב למשך כל ימי החורף.

47 עופר בר־שלום, **יובל לדורסי הלילה טייסת 118**, הוצאה עצמית בוגרי טייסת 118, מאי 2020 (להלן: בר־שלום, **יובל לדורסי הלילה**), עמ' 108.

מהבנת אתגר החורף ומלקחי החילוץ משיא החרמון, ב־21 בנובמבר הוחלט להקים יחידה ייעודית לפעולה בשלג - יחידת "ארז". היחידה בפיקודו של סגן דוד מתק החלה להצטייד בהתאם ולרכוש ידע ומיומנות. תוך זמן קצר הגיעה ליכולת מבצעית, וכבר בליל 31 במארס - 1 באפריל 1974 יצאה לסיור ראשון אל שיא החרמון.

גזרת החרמון

המערכה על שיא החרמון

עם בוא האביב התחדש מאבק השליטה במרומי החרמון. הסורים החליטו לרכז מאמץ בניסיון להשתלט על שיא החרמון,[48] וב־2 באפריל 1974 החלו לפרוץ את הדרך לעבר נ"ג 2682. ארבעה ימים לאחר מכן נצפו חיילים סורים מטפסים אל ה"שיא". בתגובה תקפו מטוסי חיל האוויר את המקום.

בליל 6-7 בחודש יצא כוח מיחידת "ארז" למשימת סיור אל ה"שיא" כדי לאתר פעילות סורית. הכוח הגיע אל הפסגה ללא קושי מיוחד ושהה

48 בתחילת אפריל לסורים היו גדוד קומנדו בערנה וגדוד צנחנים בקלעת ג'נדל. ב־21 באפריל האחריות לגזרה הוטלה על חטיבת חי"ר 68 מתוגברת בגדוד קומנדו, ראו: מלובני, **מצפון תפתח הרעה**, עמ' 498–499.

במקום כיממה. במהלך השהייה נתקל בשלושה חיילים סורים ושבה אחד מהם. מרגע זה ספג הכוח ירי ארטילרי, ובהמשך הותקף בידי פלוגה סורית. הכוח שזיהה את תנועת הסורים לעברו, נערך כראוי להגנה, בלם את התוקפים וגרם לנסיגתם. בליל 8 באפריל יצא רגלית לשטחינו והגיע באור יום למוצב "הפיתולים".[49]

מאירועים אלה הוחלט להשתלט שוב על ה"שיא" כדי לטהרו מאויב, אם קיים בו, להתבסס במקום לשהיית קבע ולאפשר את פריצת הדרך.[50] למשימה התארגן כוח משולב של יחידה 269 ושל יחידת "ארז". ב־13 בחודש יצא הכוח בהרכב של 75 לוחמים בנגמ"שים לנ"ג 2269 שמצפון למוצב "הפיתולים", ומשם החל לטפס ל"שיא" כשהוא מחולק לשלושה כוחות משנה: כוח השתלטות בפיקוד רס"ן עמירם לוין וסגנו, מפקד יחידת "ארז", סגן דוד מתק (29 לוחמים); כוח חילוץ (28 לוחמים); וכוח שסלל קו טלפון (18 לוחמים). לאחר פינוי פצוע שנפגע מנפילת פגז בדרך, הגיע הכוח אל אזור המוצב והתקרב אליו באופן מאובטח. הסורים שהו במערה תוך החזקת חוליית אבטחה סורית בעמדה שולטת (הכוך). חוליה זו פתחה בחילופי האש, ובהם נפצעו תשעה לוחמים. לאחר שחוסלה חוליית האבטחה, התנהל קרב בשטח הפתוח מול שאר הכוח הסורי שנחלץ מהמערה והשיב לחימה עד שנסוג בחיפוי ארטילריה. הקרב כולו לווה בסיוע ארטילרי ומטוסי חיל האוויר. מסוקים פינו את הפצועים ותגברו את הכוח בלוחמים נוספים, ובהמשך - גם באמצעי לחימה והתבצרות. בסוף הקרב לכוח היו 17 פצועים, והסורים הותירו 12 גוויות בשטח.[51] כוחות 269 ו"ארז" התפנו מהמקום, ועל כוח מחטיבת גולני שמתוך כוחות התעסוקה המבצעית בגזרה הוטל להחזיק את המוצב.

בד בבד עם הקרב החל כוח הנדסה לפרוץ את הדרך מ"הפיתולים" ל"שיא". פריצתה הסתיימה ב־15 בחודש, וכעבור יומיים עלתה פלוגת טנקים ל"שיא" ונפרסה במוצב ולאורך הציר.[52]

---

49 מפקדת פיקוד צפון-אג"ם, **דו"ח תקרית בשיא החרמון תאריך 6, 7, 8 אפר'**, 9 במאי 1974.

50 מפקדת פיקוד צפון-אג"ם, **השתלטות על שיא החרמון**, 13 באפריל 1974; אג"ם מבצעים, **תפיסת שיא החרמון**, 13 באפריל 1974.

51 אוגדה 36-מודיעין, **דו"ח מיוחד בנושא חרמון**, 14 באפריל 1974.

52 מוטה גור, **מצפון ומים**, תל אביב: מערכות, 1998, עמ' 265; אג"מ-מה"ד-היסטוריה – ענף סיקור ביטחון שוטף, **ביטחון שוטף סיכום שנת העבודה 1974 (1 אפריל 74 – 31 מרס 75)**, 14 בנובמבר 1976 (להלן: היסטוריה, **דו"ח בט"ש 74**).

השהייה ב"חרמונים"

עם בוא האביב התנהלה עיקר הלחימה הקרקעית בסורים במרומי החרמון. צה"ל שלט ב"שיא", אך הסורים לא הפסיקו להטריד את המוצב ואת הכוחות שפעלו בסביבתו ולפעול באופן יזום נגדם. המוצב הופגז ללא הפסק, מזג האוויר הקיצוני גם בחודשי האביב ותנאי המחיה במערה היו קשים. בתנאים אלה התפתחו תופעות של מורל נמוך ושל משמעת לקויה. לפיכך הוחלט להחליף את החיילים אחת לשבוע.[53] מפקדים ותיקים שהתנדבו לכך, נשלחו לסייע בפיקוד ולחזק את רוח הלוחמים במקום.

בגזרת ה"חרמונים" נערכה גם פעולות יזומות, ותגבור ייעודי הוקצה למשימות אלה,[54] חלקן נערכו מעבר לקו כוחותינו. כמו כן בוצעו מספר סיורי מודיעין, שכונו "מיקרון", בעיקר כדי לבדוק אפשרויות לפריצת צירים.

היעד שאיים על ה"שיא" מצפון היה נ"ג 2682, כיפה שבה ניסו הסורים להתבסס ואליה ניסו לסלול דרך במעלה השלוחה מצפון. היו שסברו שיש לתפוס אותה ולהתמקם בה וניתן להבין שגם שר הביטחון חשב כך, אולם הרמטכ"ל דחה את הרעיון בגלל המשמעויות המבצעיות והמנהלתיות של החזקת כוח במקום.[55] במקום זאת נערכו כמה פעולות, שכונו "אורלנד", כדי שלא לאפשר לסורים להיאחז במקום ולפרוץ את הציר. שבעת מבצעי "אורלנד" פעלו במתכונת דומה - תנועה, תצפית, סריקת הכיפה ושהייה בה, בתחילה לכמה שעות ולאחר מכן ליום, לצורכי תצפית וטיווח.

לאחר אי־הצלחתו של כוח מפלס"ר גולני להגיע לנ"ג 2682[56] נשלח כוח מגדוד 202 ל"שיא" למשימה שהוגדרה "סיור אלים מלווה בפשיטה אפשרית".[57] הכוח הגיע לנ"ג ושהה בו ביום המחרת. בהמשך, מ־21 באפריל עד 9 במאי 1974 התקיימו עוד חמישה מבצעים דומים. באחד מהם, בליל 26-76 באפריל ("אורלנד 5"), נוצר מגע עם כוח סורי, והוא נסוג לאחר שנתקל באש כוחותינו.[58]

53 מפקדת אוגדה 36-אג"מ, **הנחיות לארגון פעולות ב"חרמונים"**, 18 באפריל 1974.

54 שם.

55 מזכירות הפיקוד העליון – לשכת הרמטכ"ל, **דיון המטה הכללי ש צה"ל 74–18 29 אפריל 74**, 30 באפריל 1974 (להלן: מזכירות הפיקוד העליון, **דיון מטכ"ל 74–18**), עמ' 33.

56 שם.

57 מפקדת אוגדה 36-אג"מ, **מבצע "אורלנד" מס' 2**, 20 באפריל 1974.

58 אג"ם מבצעים, **אורלנד 5 דו"ח ראשוני**, 27 באפריל 1974.

הציר שאורכו 8 ק"מ, העולה אל ה"שיא" ממוצב "הפיתולים", היה נקודת תורפה. הוא נע על שלוחה צרה, הקשה לתנועה, והיה גלוי לאויב משני צידיו, הלבנוני והסורי. הכוחות שנעו ופעלו לאורכו נצפו על ידי הסורים והיו יעד להפגזות, לחבלות ולתקיפות קרקעיות. כדי להחזיק את הציר פתוח צריך היה לקיים נוכחות ופעילות רצופה לכל אורכו.

ב־27 באפריל 1974 התחלף כוח מגדוד 202, שקיים פעילות סיור ותצפית לאורך הציר עם כוח מגדוד 890. ההחלפה בוצעה באור יום, ונצפתה על ידי הסורים. הללו ירו ארטילריה למקום, ובעקבות זאת שמונה לוחמים נהרגו, ושבעה נפצעו בעת שהיו מחוץ לנגמ"שים. מסוק סופר פרלון שהוזנק לפנות את הנפגעים התרסק בנחיתה, וששת אנשי צוותו נספו.

מפלוגת הטנקים שהוקצתה לגזרה, יועדה מחלקה לאבטח את הציר. בליל 2-1 במאי 1974 היא התמקמה בחניון לילה הסמוך לנ"ג 2465. זו הייתה נקודה קבועה שבה חנו הטנקים זה כשבועיים ללא אבטחה של חי"ר.[59] לאחר חצות הותקף החניון בידי כוח סורי רגלי שהגיע מכיוון לבנון. בדרכו ירה לעבר נגמ"ש הנדסה, אך האירוע לא דווח.[60] בהתקפה זו נהרג מפקד טנק, על טנק נוסף עלו הסורים ושבו שלושה אנשי צוות. טנק המ"פ חילץ לאחור, ומשחזר לנקודת המארב באיחור מה, למעשה הסתיים האירוע. אירוע זה שגבה שני שבויים ושני הרוגים (גופתו של סמל בנבנישתי שנלקח מהטנק הוחזרה בהחלפת הגופות), עורר סערה בצה"ל, והאשמות הוטחו הן על תפקוד המ"פ והן על הליקויים בהפעלה המבצעית של החניון שלא אויש בכוח אבטחה רגלי.[61]

המובלעת

ההיערכות

היערכות הכוחות להגנה בשטח המובלעת נועדה הייתה לתת מענה לא רק לאתגרי מלחמת ההתשה, ההפגזות, תקריות האש והאפשרות לתקיפות קרקעיות אלא גם להתקפה סורית בעצימות גבוהה ולחידוש המלחמה.

59 ליום זה הייתה משמעות מיוחדת היות שזה היה יום תחילת מסע הדילוגים של קיסינג'ר, ראו: גור, **ראש המטה**, עמ' 32.

60 אוגדה 36-מודיעין, **פשיטה סורית על חניון טנקים בחרמון**, מאי 1974.

61 מזכירות הפיקוד העליון – לשכת הרמטכ"ל, **דיון המטה הכללי של צה"ל 74–19, 6 מאי 74**, 6 במאי 1974 (להלן: מזכירות הפיקוד העליון, **דיון מטכ"ל 74–19**).

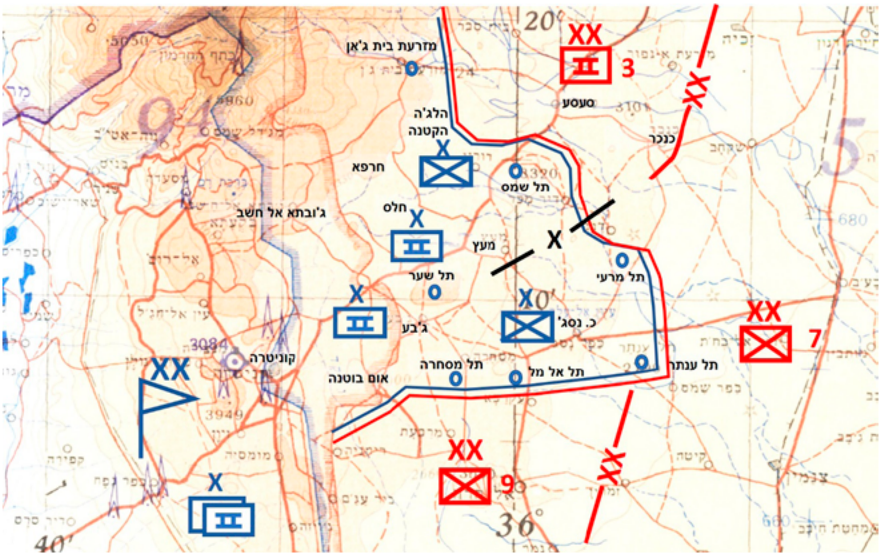
הכוחות נערכו להגנה, ומערך ההחזקה התבסס על מוצבים שנבנו ברובם על התילים השולטים בקו המגע. את מערך זה תפסו כוחות חי"ר או חרמ"ש, והוא חולק לשתי גזרות חטיבתיות. המערך הנייד נערך מאחורי קו המוצבים, על בסיס שתי חטיבות טנקים, חטיבה אחת בעורפה של כל גזרה. בעורף המערך נפרסו גדודי הארטילריה וסוללות נ"מ. המוצבים תוגברו בחלקם גם בחוליות טילי טאו ובפלגות נ"מ.

הפריסה:[62]

1. גזרה צפונית:
   א. חטיבת חי"ר צפונית - מפח"ט בג'ובתא אל־חשב; גדוד במַזרעת בית ג'ין; גדוד בחרפא; גדוד בתל שמס.
   ב. חטיבת שריון צפונית - מפח"ט וגדוד בצומת מע"ץ.
   ג. גדוד טנקים בחלס; (פלוגות בחלס, במַזרעת בית ג'ין ובחרפה).
   ד. גדוד בעליקה.
2. גזרה דרומית:
   א. חטיבה חי"ר דרומית - מפח"ט בג'בע, גדוד חומרית, גדוד סבסבא, גדוד אום בוטנה.
   ב. חטיבת שריון דרומית - מפח"ט וגדוד בחאן ארנבא.
   ג. גדוד טנקים בנסג' (פלוגות בנסג', בתל מרעי ובתל ענתר).
   ד. גדוד בפיקוד גדוד החי"ר בג'בע (פלוגה באום בוטנה).
3. אגד ארטילרי 282 - גדוד תומ"ת סבסבא; גדוד תומ"ת צומת מע"ץ; גדוד מכמ"ת תל כרום; גד"כ (סוללה ב"קו הסגול"); גד"ב בתל דהור; מכמ"ת חאדר (סוללה רכבל תחתון); מכמ"ת בית ג'ין (סוללה חרמון סורי); וגד"ב "קו סגול".[63]
4. ההנדסה - גדוד בצומת מע"ץ וגדוד בדלווה (רמת הגולן) העניקו סיוע הנדסה לגזרה כולה בשליטה אוגדתית.
5. במרכז רמת הגולן, נוסף על כוחות התעסוקה השוטפת, הוחזק כוח עתודה בסד"כ של שתי חטיבות טנקים.

62 משך השהייה במובלעת התחלפו כוחות רבים ומדי פעם נעשו שינויים בהיערכות בהתאם לאילוצים שונים. תיאור זה מציג את ההיערכות באפריל 1972, אך משקף את התפיסה המבצעית לאורך התקופה כולה. מפקדת אוגדה 36-אג"ם, **הערכות כוחות אוגדה 36**, 18 אפריל 1974. אוגדה 36-אג"מ, **פריסת סד"כ חש"ן ב-אוגדה 36 בחודש מאי**, 21 באפריל 1974.

63 אגד ארטילרי 282-אג"מ, **ריכוז נתונים נכון ליום 31.3.1974**, 1 באפריל 1974.

מפת ההיערכות במובלעת

מערך ההחזקה

מערך ההחזקה התבסס על כוחות חי"ר וחרמ"ש. כשעלתה עצימות הלחימה בגזרה באפריל ובמאי 1974, היו אלה שתי חטיבות החי"ר הסדירות 1 ו־35. משימתם העיקרית של המוצבים הקדמיים הייתה להוות בסיס לתצפית ולהפעלת אש, למנוע חדירה סורית וכנגזר מזאת להגן על עצמם. המוצבים התבססו ברובם על תילי הגעש ששלטו על סביבתם. כל מוצב עמד בפני עצמו ולא התקיימה בהכרח הדדיות באש בין המוצבים. למעט מוצבים גדולים, כמו תל שמס, את רובם איישׁ סד"כ המחלקה.

מפקדות הגדודים פוצלו, כוחות מנהלתיים הושארו במחנות עורפיים ברמת הגולן, ובחזית הוחזקו רק חפ"ק המג"ד עם כוח מנהלה מצומצם. המפקדות נפרסו באתרים מרכזיים מאחורי קו המוצבים שבגזרתם, אך היו גם מפקדות שנפרסו על התילים עצמם משיקולים מבצעיים (כדוגמת תל שמס) ומתוך רצון להוות דוגמה ולהקל על הלוחמים (כדוגמת מפג"ד 567 שהתמקם במוצב תל חמד).[64]

64 **ריאיון עם אל"ם (במיל') אלישע שלם**, רמת יוחנן, 27 באוקטובר 2022.

השהייה במובלעת, כאמור, נתפסה כזמנית, ולא הייתה כוונה להשקיע בתנאי מחיה ובביצורים מעבר למינימום הנדרש. המוצבים והמחנות שבעורפם נשענו בעיקר על מבנים ועל תשתיות סוריות נטושות. אלה תוגברו במבנים יבילים ובקרונות רכבת שהוסבו לחדרי מגורים, למקלחות ולמטבחים, וגם מקומם של האוהלים לא נפקד. היו גם מוצבים שנבנו על תוואי שטח ללא תשתית קיימת ובוצרו בחופזה. לדוגמה, מוצב "חנה" שבפאתי הלג'ה התבסס על שטח שולט שאפשר תצפית על הסורים שמולו. המוצב הוקף בסוללת עפר להגנה מנק"ל, עמדת התצפית מוקמה במערה קטנה, ובונקר הלוחמים היה במעביר מים מתחת לכביש. משגברה האש הובאה למקום שלדת טנק לשמש עמדת תצפית. שלדות טנקים הובאו לעוד מוצבים לשמש כבונקרים יבילים.[65]

מעבר לתשתית הביצורים הראשונית, היה צורך רב בעבודות ביצורים לא מקצועיות, כמו בניית עמדות, דיפון בשקי חול ותיקון נזקי ההפגזות. עבודות אלה הוטלו על כתפי הלוחמים שבמוצבים והיו חלק משגרת יומם או ליתר דיוק שגרת לילם. תחזוקה וביצור המוצב היו חיוניים הן בהיבטי המיגון והן בהיבטי מורל ומשמעת מבצעית. על כך אמר אלוף הפיקוד: "גדוד 202 תחת הפגזות כבדות עם נזקים חמורים, עם אבדות, היה במורל גבוה, כי הם עבדו מרגע שירדה החשיכה, עבדו כמו שדים עד הבוקר והמוצבים שלהם הפכו מלילה ליום וזה השפיע על החיילים לטובה מבחינת המורל והעיסוק".[66]

בשטח כולו צפו הסורים מתל חארה וממורדות החרמון. המוצבים והמחנות קיימו שגרת פעילות ב"כוננות ספיגה" – להיות מוכנים בכל רגע למטח ארטילרי. צריך היה לצמצם חשיפה מיותרת וריכוז חיילים. בעת הפגזה אוישו רק עמדת המפקד בתצפית ועוד עמדה או שתיים לאבטחה. שאר החיילים שהו בכוננות בבונקרים ובמיגונים למיניהם. הסורים האזינו גם לרשתות הקשר והגיבו לנאמר בהם ולאיכוני המשדרים. קווי טלפון שנפרסו בשטח לא שרדו בדרך כלל. הדבר חייב למעט בדיבור גלוי ובדיבור בכלל.[67]

---

65 עם הנסיגה מהמובלעת פונו 46 אשקוביות, 62 צריפי עץ מתפרקים, מכולות, קרונות רכבת ו־16 טנקי טי־34. מפקדת פיקוד צפון-אג"מ, **אספרנטו פקודה מס' 2**, סודי ביותר, 30 במאי 1974.

66 **סטנוגרמה – כנס לקחי ההתשה ברמת הגולן**, איילת השחר, 18 באוגוסט 1984.

67 **ריאיון עם תא"ל (במיל') אריה צידון**, אורות, 15 בספטמבר 2022.

על אף הביצורים ועל אף אמצעי הזהירות שננקטו, לצה"ל היו נפגעים רבים מאש ארטילרית במוצבים. ב־17 באפריל נהרגו שני חיילים בתל ענתר (אחד מהם מרצה מתנדב); ב־1 במאי נהרגו שלושה חיילים, ואחד נפצע במוצב "כרמלה" המצוי בפאתים המערביים של הלג'ה הקטנה; ב־2 בו נפגעו 12 חיילים במפח"ט גולני שבג'בע; ב־21 בו נהרג מג"ד 890 בתל שמס; וב־26 בו נהרגו שלושה חיילים בתל ענתר.

המערך הנייד - השריון

יחידות השריון נועדו לגבות את כוחות ההחזקה שבמוצבים בעת תקיפה מקומית, לסייע להם ולהוות כוחות לבלימה ולהתקפות־נגד במקרה של התקפה סורית. השריון נפרס בריכוזים גדודיים ופלוגתיים בעורף מערך המוצבים. לכל חטיבת חי"ר הוקצה גדוד שריון תחת פיקודה, ורובו התרכז במפקדת הגדוד ופרס פלוגה או שתיים בגזרת חטיבת החי"ר בהתאם לשטח ולצורך הטקטי.

הטנקים הופעלו בתגובה על ירי סורי ובעיקר באופן יזום בימי קרב. בתכנון הירי הוקצו לטנקים מטרות בטווחים קרובים, למעט מקרה חריג שבו ירו אל מטרת רק"ם בתל חארה בטווח גדול מטווח הירי הישיר. לכן בוצע ירי מחושב בזווית גבוהה מזווית הגבהת הקנה, ונדרשה הכנת עמדה בשיפוע מתאים.[68]

בהיבט המנהלתי נסמכו אפוא חניוני השריון על מבנים סוריים נטושים שתוגברו במבנים יבילים, בקרונות רכבת ובאוהלים. בעת הפגזה נכנסו אנשי הצוות לטנקים ומצאו מחסה בהם. במקום פריסתם של השריונאים הם ניהלו שגרת מחנה, טיפולים ואף אימונים.[69] עקב החשיפה לסורים העדיפו שהפלוגות הקדמיות, כדוגמת הפלוגה הסמוכה לתל ענתר, ידלגו בין חניוני יום ולילה במיקומים שונים על פני שהייה בחניון קבוע.[70]

נחת ידה של הארטילריה הסורית לא הרפתה גם מכוחות השריון. לדוגמה, ב־2 במאי 1974 נפגע ונהרג איש צוות חדש שהגיע לגדוד בדקות הספורות שהיה חשוף בעת שעבר מהנגמ"ש שהביאו ממפקדת הגדוד אל הטנק.

68 **ריאיון טלפוני עם רפי רובין**, מ"פ ו' גדוד 77, 16 באפריל 2023; כפי שנעשה בקרב על המים בשנות השישים הראשונות.

69 **ריאיון עם תא"ל (במיל') עמוס כץ**, מח"ט 188 במובלעת, רחובות, 19 באפריל 2023.

70 **ריאיון טלפוני עם סא"ל (במיל') גידי פלד**, מ"פ ח' גד' 77, 13 באפריל 2023.

מערך האש - התותחנים

"הארטילריה היא מלכת הקרב", ובמלחמת התשה - על אחת כמה וכמה. בגזרה הסורית, אל מול 180-150 סוללות אויב בטווח, היו 12 גדודי ארטילריה בתחילת פברואר, ומספרם ירד ל־8 בסיום הלחימה. במהלך ההתשה השתתפו 32 יחידות חת"ם (חיל התותחנים), ונורו 66,100 פגזים מכל הסוגים. 16,500 מתוכם נורו כאש נ"ס (נגד סוללות) ו־3,100 - למטרות נ"מ וטק"א.[71]

בהיבט התודעתי נצרב ההישג של להיות "בטווח התותחים לדמשק". בפועל בוצע ירי לדמשק, אך הוא לא כוון לעיר עצמה אלא לשדה התעופה אל־מאזה הסמוך לה מדרום־מערב. נורו שני קנים 175 מ"מ מגדוד 241.[72] אלה הוחדרו למַזרעת בית ג'ין במלחמה, בליל 14-13 באוקטובר, ירו עשרים פגזים ונסוגו. בתקופת ההתשה לא ירה צה"ל למרחב דמשק כדי לשמור על "כללי משחק" וכדי להימנע מהסלמה.

במהלך ההתשה הוכפף אגד ארטילרי 282 לאוגדה 36 וקיבל פיקוד על כל יחידות האש בגזרה. סוללות הארטילריה נפרסו בעורף קו המוצבים[73] והתבססו מנהלתית על מבנים ועל מתקנים סוריים נטושים. למיגון התותחים שימשו מחפורות שנחפרו או שנמצאו בשטח. הירי התבצע ברובו מעמדות חלופיות מתוך ידיעה שכל ירי נענה באש נ"ס (נגד סוללות) סורית.

הגנת העמדה הייתה אחת מנקודות התורפה. חיילי התותחנים שנשאו בנטל האבטחה לא היו מיומנים דיים, וחלקם הוסבו מחילות עורפיים וצוידו ברובים צ'כיים מיושנים.[74] לחולשה זו הייתה השפעה שלילית על המורל ביחידות.

האש הארטילרית נורתה בתגובה מיידית על ירי האויב, כסיוע לפעילות קרקעיות, כאש יזומה בימי קרב וגם בעקבות יוזמות מקומיות כמו מארבים ארטילריים על תנועת כוחות סוריים.[75]

71 מת"פ צפון, **סיכום תותחנים**, עמ' 2.

72 "ירי ארטילרי על דמשק", **תמיד תותחן – אתר חיל התותחנים ועמותת יד לתותחן**. https://www.beithatotchan.org.il; דני אשר (עורך ראשי), **הסורים על הגדרות – פיקוד הצפון במלחמת יום הכיפורים**, תל-אביב: מערכות ומשרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2008, עמ' 240.

73 למעט מקרים בודדים ולא מוצלחים, דוגמת פריסת סוללה תומ"תים בתל שמס **אני והשוקו, גדוד תומ"ת 1105 829 במלחמת יום כיפור**, ארכיון בית התותחן, 10.10.2018 (להלן: **אני והשוקו**).

74 דברי יהודה יוגב, סמג"ד 329, בתוך: מת"פ צפון, **סיכום תותחנים**, עמ' 8.

75 **ריאיון עם תא"ל (במיל') אריה מזרחי**, תל אביב, 31 באוקטובר 2022.

בלחימה התגבשה תפיסה שלפיה הוקצו ריכוזי קנים של תותחי 155 מ״מ לירי למטרות רכות, ואילו תותחי 175 ו־130 מ״מ יועדו לגזרות ירי כנגד סוללות אויב או טק״א, וכל קנה מכסה שבע-שמונה סוללות.[76] יעילות הירי לסוללות התותחים או הטק״א הושגה לאו דווקא על ידי השמדת המטרות (בטק״א אף פעם לא הושגה פגיעה) אלא מעצם אילוץ הסוללות הסוריות לדלג לעמדה חליפית ולהשביתן לפרק זמן זה.

הכוונת האש ואיכון ירי האויב נעשו בידי קת״קים (קציני תצפות קדמיים) ועל ידי תצפיות מהמוצבים. כדי לשמר יכולת הפתעה התבסס הטיווח על מטרות עזר. אף שלא תמיד הוא היה מדויק, נתנה שיטה זו את המענה המבוקש.

ימי הקרב

עיקר הפעילות היזומה התבטאה בימי הקרב - הימים שבהם יזם צה״ל את הירי למטרות האויב, בעיקר על ידי ירי ארטילריה וטנקים. מעבר להשמדת מטרות ולגרימת נזק לאויב, הייתה המטרה להבהיר לאויב וגם לכוחותינו שהיוזמה היא בידינו.

יום הקרב התחיל בדרך כלל בשעות אחר הצהריים כשהשמש בגב כוחות צה״ל ומסנוורת את האויב. הירי בוצע בשני שלבים. הראשון כלל ירי מתוכנן למטרות; ובשלב השני ירי למטרות מזדמנות וכנגד סוללות התותחים של האויב בהתאם להתפתחות הקרב. פיקוד הצפון הגדיר את המטרות, הקצה יחידות אש לכל מטרה ותזמן את הפעלת הירי.[77] מטרות הירי היו על פי סדר עדיפות: סוללות ארטילריה, סוללות טק״א, מפקדות ומחנות. בכל יום קרב נבחרו מספר מצומצם של מטרות כדי לאפשר ריכוז אש. הטנקים קיבלו משימות ירי למוצבי האויב הקדמיים, ואילו הארטילריה ירתה למטרות רחוקות ומורכבות יותר כדי לשתק מקורות אש של האויב.

מכיוון שצפויה הייתה תגובה באש של הסורים, ננקטו פעולות התגוננות גם בשטחי רמת הגולן. כוחות צה״ל קיבלו פקודות התראה לכוננות ספיגה, והתנועה באזור הוגבלה. התראה זו ניתנה רק שלושים דקות לפני הירי כדי למנוע חשיפה,[78] ומכאן נבעה גם חשיבות תזמון הירי.

76 מת"פ צפון, **סיכום תותחנים**, דברי אל"ם משה לוי, מפקד אגד 252.

77 מפקדת פיקוד צפון-מבצעים, **מטרות ליום קרב**, 7 בפברואר 1974.

78 מפקדת פיקוד צפון-אג"מ, **יום קרב לתכנון**, 2 בפברואר 1974.

מתוך רצון להגביל את העימות ואת התגובה סורית נמנע צה"ל מלירות למטרות סוריות רגישות, והקפיד שהירי הארטילרי יתבצע ברובו מתוך שטח המובלעת. לאחר יום הקרב הוטלו מגבלות על פעילויות מתגרות או חשופות לירי סורי. בהתאם להערכת המצב, הכניסה לשטחי המובלעת נחסמה, כביש קוניטרה-אל־על נסגר לתנועת אזרחים, עבודות חקלאיות הופסקו, והייתה החמרה בהוראות פתיחה באש.[79]

במקרה חריג ירו מתוך שיקולים של "העברת מסר" לסורים. ב־12 במאי, בעקבות ההתקפה על מפח"ט גולני, תוכנן ובוצע ירי למחנות קטנא בעת שקיסינג'ר שהה בשיחות בדמשק.[80]

פעילות קרקעית יזומה

מעבר לחילופי האש ולהחזקת המוצבים, התקיימו פעולות יזומות: סיורים, מארבים ופשיטות בחזית המוצבים. קיום פעולות אלה היה חשוב להגנה, להיכרות עם השטח, לשמירת היוזמה ורוח לחימה. בגזרה הסורית נערכו תשעים פעולות סת"ם (סיור, תצפית, מארב),[81] רובן באפריל ובמאי 1974 (69 פעולות).[82]

בפגישה בין שר הביטחון משה דיין לאלוף הפיקוד גור שנערכה ב־28 בינואר 1974, דיווח האלוף על בקשת הפיקוד לתקוף מוצבים קטנים בלג'ה "בשביל להרוג ושיראו שהמחיר יקר".[83] אולם דיין לא היה נלהב. בהמשך, מאפריל 1974, אושרו מבצעים כאלה, אך הללו היו במשורה וליעדים מוגבלים וקרובים לקו כוחותינו.

פשיטות אלה, שכונו בשם הקוד "צלמוות", כוונו כנגד מוצבי חוץ סוריים בקרבה לקו כוחותינו. דפוס הפעולה היה דומה: תנועה רגלית של כוח בן שניים עד שלושה צוותים אל קרבת היעד, השמטת כוח חילוץ קרוב, התגנבות של הכוח התוקף לעמדות שולטות על היעד, ירי בטווחים קצרים על חיילי האויב ונסיגה. לכל מבצע הוקצו תותחים ומרגמות לסיוע והוכן כוח חילוץ ממונע למקרה של הסתבכות.

79 מפקדת פיקוד צפון-אג"מ, **הרגעה בגזרת רמת הגולן**, 27 בינואר 1974.

80 גור, **ראש המטה הכללי**, עמ' 42.

81 אג"מ-מה"ד-היסטוריה – ענף סיקור ביטחון שוטף, **ביטחון שוטף סיכום שנת העבודה 1973 (1 אפריל 73 – 31 מרס 74)**, 1 בינואר 76.

82 היסטוריה, **דו"ח בט"ש 74**.

83 גולן, **הפרדת כוחות בצל התשה**, עמ' 142.

בליל 26-25 באפריל 1974 יצא מתל אל מל כוח מגדוד 51 למבצע "צלמוות ה'" כנגד מוצב סורי. לאחר שנתגלה על ידי זקיף סורי השיב הכוח באש וסרק את היעד. בסיום המשימה חבר לכוחות שהושמטו, והכוח חזר לשטחינו בשלום. לסורים היו שלושה הרוגים.[84]

מבצע "צלמוות א'" נערך בליל 30-29 באפריל על ידי פלס"ר גולני לאחר ניסיון קודם לתקוף את היעד - מוצב כיתתי סורי בלג'ה הקטנה.[85] הכוח בפיקודו של מודי בן־ש"ך שזה עתה מונה לתפקיד המ"פ, נע כמתוכנן ממוצב "כרמלה" אל היעד והשמיט בקרבתו את כוח החילוץ. על היעד התפצל הכוח לשתי חוליות: ירי ומארב. חוליית הירי התגנבה עד לטווחים של 40-30 מ' מהאויב ופתחה באש נק"ל ונ"ט. לאחר כ־10-15 דקות החלה הנסיגה, הכוח חבר לחילוץ וחזר ל"כרמלה" בשלום. לסורים היו שני הרוגים, פצוע ושבוי.

מבצע "צלמוות ג'" נערך בליל 28-27 באפריל. כוח מגדוד 13 פשט על מוצב 4 ק"מ שממזרח לתל שמס. הפשיטה בוצעה כמתוכנן, אך בדיעבד התברר שהיעד היה כנראה ריק. הכוח חזר בשלום.[86]

מקרה חריג היה בליל 3-2 במאי שבו יצא כוח מגדוד 51 למבצע "צלמוות 14" - פשט על מוצב שכונה "המוצב הסעודי". הכוח מנה 23 חיילים, ומאחור, בחומרית, התארגן כוח חילוץ בשלושה-ארבעה נגמשי"ם. הכוח הפושט יצא מתל מרעי בשעה 22:30 ונע בשני טורים למשימתו. סמוך למוצב, עדיין לפני שכוח החילוץ הושמט, עלה על מוקש חייל שנע בסוף הטור השמאלי. הכוח עבר לטור אחד תוך בדיקת מדרך כף רגל, ובד בבד עלו עוד שני חיילים, בהם המ"פ, על מוקשים. בשלב זה קיבל הכוח פקודת נסיגה לשטחנו. הסמ"פ תפס את הפיקוד והחל לחלץ את הכוח לאחור. במהלך החילוץ עלו חייליו על עוד שלושה מוקשים. בסך הכול מהמיקוש נפצעו תשעה חיילים.

בחפ"ק שבתל מרעי הפעיל מג"ד 51 כוח חילוץ מגדוד 13. משהתרשם שהכוח אינו מוכן ואינו מכיר היטב את משימת הכוח הפושט, הצטרף וחבר אליו. בעת החבירה כבר היה הכוח מחוץ לשדה מוקשים, הפצועים הועמסו

84 אוגדה 36-אג"ם, **"צלמוות"12 דו"ח ביצוע**, ללא תאריך.

85 אג"ם-מבצעים, **"צלמוות"א' – דו"ח ראשוני**, 25 באפריל 1974.

86 אג"ם-מבצעים, **"צלמוות"ג' – דו"ח ראשוני**, 28 באפריל 1974.

בנגמ"שים לחומרית זמן קצר לפני עלות השחר, ומשם פונו במסוקים לבתי חולים לעורף. רופא הכוח ועוד לוחם קיבלו צל"ש על תפקודם בעת חילוץ הפצועים משדה המוקשים.

המג"ד, סא"ל יודקה פלד, סיפר בריאיון שלאחר המבצע התברר לו מפי אחד מקציני גדוד צנחני המילואים ששירתו קודם לכן בגזרה, שגם הם אמורים היו לפשוט על ה"מוצב הסעודי". הם אספו מודיעין, ומאחר שהבינו מדפוסי התנועה של חיילי האויב שיש שדה מוקשים, בוטל המבצע. מידע זה לא נשמר ולא הועבר לכוחות בהמשך.[87]

במבצע "צלמוות ח'", בליל 3-2 במאי, פשט כוח מפלס"ר 35 על מוצב "החודרת" שבלג'ה סמוך לדורין. בנקודת היערכות נתקל הכוח באויב והחל בהתקפה, ובעקבות זאת שני חיילים סורים נהרגו ושניים נראו בורחים. המבצע לווה באש ארטילרית צמודה על היעד ובמהלך הנסיגה.[88]

חיל האוויר

מהפסקת האש נמנע צה"ל מלהפעיל את מערך הקרב של חיל האוויר בגזרה הסורית. המצב השתנה עם בוא האביב ועם התחדשות הלחימה בחרמון. עיקר התקיפות נועדו למנוע מהסורים להשתלט על שיא החרמון ולפרוץ את הדרך לנ"ג 2682. התקיפה הראשונה הייתה ב־6 באפריל, עת התגלה כוח סורי עולה לשיא החרמון. הרמטכ"ל ראה בתקיפה זו נקודת תפנית וציון דרך. לדבריו, "הפעלת חיל האוויר בחרמון הייתה בעלת חשיבות לא רק מקומית, זו הפעם הראשונה שחה"א הופעל ואני מתאר לעצמי שלסורים זה ייתן הרבה יותר מרמז, גם לכוחותינו".[89]

תקיפות חיל האוויר נמשכו באפריל ובמאי בהתאם למודיעין שנאסף ובסיוע לכוחות הקרקע. בתגובה על פעילות חיל האוויר הציבו הסורים מארבי טילי אס־אֵיי־6 באזור החרמון ובשטח לבנון, והפעילו את חיל האוויר שלהם לתקיפות שבשטחי המובלעת.[90] לפיכך הורחבו גם יעדי התקיפה של חיל האוויר. מבצעי התקיפה שלו, שכונו "שלגון", כוונו כנגד

87 **ריאיון עם תא"ל (במיל') יודקה פלד**, תל אביב, 6 בדצמבר 2022. אכן נמצאה פקודת מבצע לחטיבה 317 לביצוע צלמוות למוצב מול תל מרעי, מבצע שלא בוצע, ראו: מפקדת פיקוד צפון-אג"ם, **"צלמוות ד'"**, 22 בפברואר 1974.

88 **ריאיון עם צימל**; **ריאיון עם מזרחי**.

89 מזכירות הפיקוד העליון, **דיון מטכ"ל 15–74**, עמ' 26.

90 מחלקת היסטוריה, **פעילות הבט"ש של חה"א 1974**.

יעדים במרומי החרמון, ובמבצע "שיוף גס" שנערך ב־19 באפריל, בפעם הראשונה הותקפו גם יעדים באזור רמת הגולן, בעיקר באזור תל כודנה ותל חארה.[91] בהמשך נערכו עוד ארבעה מבצעי תקיפה לאזורים אלה. כמו כן היו שני מבצעי תקיפה כנגד מארב טילי נ"מ ומכ"ם באזור הזבדאני.

תקיפות חיל האוויר לא הסתיימו כולן בשלום. ב־8 באפריל 1974 נפגע מטוס, וצוותו ננטש ונפל בשבי הלבנוני. ב־19 באפריל, במבצע "שלגון 3", נפגע מטוס מטיל נ"מ, וטייסו נהרג. באותו יום נפגע מטוס נוסף במבצע "שלגון 4", טייסו נהרג, והנווט נפל בשבי הסורי. מל"ט "תלם" ששימש פיתיון לטילי הנ"מ הופל גם הוא. בחודש מאי נפגעו שלושה ממטוסינו מעל שטח רמת הגולן, שניים מהם הצליחו לנחות בשלום ובשלישי הצליח הטייס לצנוח בשטחינו, באזור עכו.

פעמיים התרחשו קרבות אוויר בין מטוסינו למטוסי האויב. ב־19 בו הופלו שני מטוסי מיג 21, וב־29 בו הופלו ארבעה מטוסי מיג 21. ב־9 במאי הופל מטוס סורי מסוג מיג 17 באמצעות טיל צ׳פרל של כוחותינו בשעה שניסה לתקוף אותם באזור צומת מע"ץ.

בכל התקופה פעל מערך המסע"ר (מסוקי סער) של חיל האוויר בגזרה. עיקר הפעילות הייתה להטיס לוחמים וציוד למרומי החרמון שעד פריצת הדרך אליו באפריל 1974 היה תלוי לחלוטין בהספקה אווירית. נוסף על כך חילצו מסוקי חיל האוויר פצועים מהמובלעת ומהחרמון. חלק מטיסות אלה נערכו באומץ לב, בתנאים מגבלתיים, בגובה רב ובמזג אוויר סוער.

מסוקים תמכו גם בפעילות הקרב, במשימות ל"א. שני מסוקי יסעור שחזרו ממשימה ב־19 באפריל התנגשו בשדה התעופה מחניים. אחד מהם התרסק, ושמונת אנשי צוותו נהרגו.[92]

האדם

המורל

"כשהחבר׳ה יושבים בקו והם יודעין שהם צריכים להגן על הקו כי זה הקו, יש מוטיבציה רבה ויש נכונות. כאשר החבר׳ה יושבים על קו והם יודעים שזה קו ביניים, המוטיבציה מעצמה יורדת".[93]

91 דברי מפקד חיל האוויר בתוך: מזכירות הפיקוד העליון, **דיון מטכ"ל 74–15**, עמ' 9.

92 בר־שלום, **יובל לדורסי הלילה**, עמ' 117.

93 דברי שר הביטחון משה דיין בתוך: מזכירות הפיקוד העליון, **דיון מטכ"ל 74–15**.

פגיעה במורל וברוח הלחימה של היריב היא אחת המטרות במלחמת התשה. מורל ירוד בצבא פוגע בלכידות היחידות וביכולתן המבצעית, והוא משפיע גם על הציבור הרחב ועל הדרג המדיני. בכנס סיכום מלחמת ההתשה אמר אלוף פיקוד הצפון רפאל איתן: "הדבר החשוב ביותר על כל אלה הוא המורל, באיזה תנאים ובכמה זמן יחזיקו החיילים".[94] להתשה בחזית הסורית היו כל התנאים "האידיאליים" לפגיעה מורלית - חורף קשה, אש בלתי פוסקת, תנאי מחיה ארעיים והשפעת האירועים בעורף.

בסקר מורל שערכה המחלקה לפסיכולוגיה צבאית באפריל 1974 בקרב היחידות השוהות במובלעת נמצא שרמת המורל סבירה ואין תופעות מדאיגות. הסוקרים מצאו הבדלים רבים בין רמת המורל ביחידות החת"ם ובין יחידות החי"ר והחש"ן (חיל השריון). המורל בחי"ר ובעיקר בשריון היה גבוה יותר, והחיילים התנדבו להשתתף בפעילויות התקפיות.[95] ראוי לציין שהסקר נערך באביב (אחרי החורף הקשה) בייחוד בקרב יחידות סדירות.

המצב ביחידות המילואים היה שונה מהותית. היו חיילים ששירתו זמן ארוך במילואים והיו מי ששוחררו לאחר המלחמה ונקראו לשוב אל הקווים. כתוצאה מכך סבלו חיילי מילואים רבים, בעיקר עצמאים וחקלאים, מקשיים כלכליים. רבים קבלו גם על אי־השוויון בחלוקת נטל המילואים. בשל מיעוט ביקורים של קצינים בכירים (מעל רמת הפיקוד) ושל אישים בדרג המדיני, חשו רבים, בסדיר ובמילואים, שיש התעלמות וחוסר הערכה לקשיי שירותם.

תחושותיהם באו לידי ביטוי גם בכמה אירועים חריגים. בביקורי בכירים במוצבים התפרצו חיילים והטיחו האשמות בשר הביטחון משה דיין ובוועדת החוץ והביטחון בעת סיורה בקו.[96] חיילי חטיבה 317 ששוחררו מהקו בערב פסח, הגיעו למחנה ברמלה להתארגנות ולזיכוי. רמת הציפיות הייתה גבוהה, ומשפחות חיכו בפתח הבסיס. דרישת הפיקוד לעכב את השחרור עד גמר כל המנהלות הדרושות, גררה מחאה והפגנות של החיילים.

94 תוה"ד – מחלקת היסטוריה, **כנס לקחי התשה ברמת הגולן**, איילת השחר, 18 באוגוסט 1974.

95 אכ"א – מחלקת בקרה – היחידה לפסיכולוגיה צבאית, **דו"ח סקר מורל חפוז ברמת הגולן 8.4.74 – 12.4.74**, 19 באפריל 1974.

96 רפאל איתן (רפול), **סיפורו של חייל**, תל-אביב: ספריית מעריב, 1985, עמ' 141.

זו פסקה רק בהתחייבותו של המח"ט, אל"ם צורי שגיא, לשחררם מייד.[97] בגדוד תותחנים 829 דווח על טענות קשות שהעלו החיילים לאלוף הפיקוד ועל אירוע שבו פנו 15 מחיילי הגדוד לקב"ן (קצין בריאות הנפש) לאחר ששחרורם נדחה בעקבות הכוננות במארס.[98]

מחאות היו גם במרחב האזרחי, כדוגמת הפגנת נשות חטיבה 205 נגד גיוסה מחדש של החטיבה. במטכ"ל ראו אירועים אלה ואחרים בדאגה, ובפרט ביקרו את מעורבותם של מפקדים זוטרים, בין שפעלו באופן פעיל, בין שנמנעו מהסברת הסוגיות שבמחלוקת ובין שלא פעלו למיגור תופעות אלו.[99]

בכנס סיכום ההתשה ציין אלוף פיקוד הצפון את תפיסתו לגבי הטיפול במורל החיילים: "פעילות יזומה, הרצאות, מזון טוב ויציאה לחופשות". אך את האחריות העיקרית למורל תלה האלוף במפקדים הזוטרים והביא כדוגמה אירוע שבו גירש מהקו יחידה שלא עמדה בנורמות הנדרשות:

> לא מילאו שק חול אחד, לא תיקנו שום נזק, לא בישלו אוכל, לא ניהלו תצפיות מסודרות, לא הגנו על המקום הזה שהם היו בו, ובאו לשם אנשים אחרים, [...] וכמו במטה קסם, תחת אש, באותה אש ובאותם תנאים [...] הפכו את המוצב על פיהו. והחיילים אכלו ועבדו כמו שדים ומה שנהרס ביום תקנו בלילה והיו בכושר לחימה, וזה הדבר הכי חשוב.[100]

לחיזוק רוח הלוחמים התגייסו אנשי רוח, בהם חיים גורי וס. יזהר, כדי לשוחח עם החיילים. הייתה לכך חשיבות רבה הן בהיבט התוכן והן מעצם הדוגמה האישית. מפקד ה"חרמונים" חירם (פיחוטקה) כתב על ביקורו של חיים גורי בשיא החרמון: "התכנסנו כולם במערה שהייתה במרכז המוצב, שם שמענו את דבריו. הוא בהחלט 'סידר' לנו את הראש".[101]

סא"ל יודקה פלד, מג"ד 51, סיפר לאחר שנים שהרגיש שאינו זוכה לתמיכה ממערך החינוך, ולפיכך נטל את היוזמה לידיו. הוא ואשתו

97 **ריאיון תא"ל צורי שגיא, רמת גן**, 2 בנובמבר 2022.

98 **אני והשוקו**.

99 מזכירות הפיקוד העליון, **דיון מטכ"ל 74–15**, עמ' 10–12 (כולל אירוע של השתוללות גדוד מחטיבה 317 בכיכר דיזינגוף ב־8 באפריל).

100 **כנס לקחי התשה ברמת הגולן**.

101 אפרים חירם, **פיחוטקה – הדלקנו את אורות הבוקר**, תל אביב: ידיעות אחרונות, 2021, עמ' 347.

אביטל הפעילו את מערכת הקשרים שלהם לגייס מרצים לחיילים: "חשבתי שזה מה שראוי לחיילי גולני, העדפתי תרבות על פני בידור".[102] רבים נענו לקריאה, בכללם נגיד בנק ישראל, נציב הדלק יצחק בן־אהרון ופרופ' יוסף האפרתי שאותו הכיר מתקופת לימודיו. פרופסור האפרתי, שהיה מבכירי חוקרי הספרות העברית בארץ, הגיע ב־17 באפריל 1974 למובלעת ונשלח לתל ענתר, המוצב הקדמי בגדוד. בהגיעו למוצב התלווה אליו הסמ"פ, סגן שמחה טאו, ובדרכם לעמדת התצפית נפגעו שניהם מפגז אויב ונהרגו.

מלחימה להפרדה

השיחות וההסכמות[103]

הפשרה הראשונה בסירובה של סוריה למשא ומתן הייתה ב־27 בפברואר 1974, עם מסירת רשימת השבויים הישראלים לקיסינג'ר. ב־29 במארס בוושינגטון הציג שר הביטחון דיין לקיסינג'ר את ההצעה הישראלית להפרדת כוחות, וב־2 במאי הגיע קיסינג'ר לישראל והחל לתווך בין הצדדים במסע דילוגים בין ירושלים לדמשק. בהיבט הצבאי היה הרמטכ"ל גור האיש הדומיננטי בהתוויית הקווים וההסכם ומיעט לשתף את המטכ"ל בנושא.[104]

הסורים סירבו להפסיק את האש במהלך המשא ומתן. יתרה מזו הם ראו בכך אמצעי לחץ לקידום דרישותיהם. נוסף על הדרישה להוציא כוחות צה"ל מהמובלעת ומהשטחים שנכבשו בחרמון, דרשו הסורים נסיגה משטחים נרחבים נוספים ברמת הגולן, ובעיקר מהעיר קוניטרה ומסביבתה, בתואנה שברצונם ליישב שוב אזורים אלה.

ישראל השלימה עם מצב של משא ומתן תחת אש. היציאה מהשטחים שנכבשו מעבר ל"קו הסגול" הייתה מקובלת. אולם הדיון וההתלבטות היו על מה מוכנים לוותר, בהנחה שיהיה צורך בוויתור כלשהוא, ועל סידורי הביטחון להמשך.

המשא ומתן היה מורכב ועסק בקו הנסיגה בפרטי פרטים, והרמטכ"ל אישית סייר בשטח להתוות את הקו ברכסים השולטים על קוניטרה. מזכיר

102 **ריאיון עם פלד**.

103 לפירוט ולהעמקה, ראו: מאמרו המקיף של יניב פרידמן באסופה זו **המערכה המדינית צבאית סביב הסכם ההפרדה עם סוריה דצמבר 1973 – מאי 1974**.

104 גור, **ראש המטה הכללי**, עמ' 37

המדינה קיסינג'ר הפעיל לחץ על שני הצדדים להגיע להסכמה ולחץ על ישראל להתגמש ולא להתעקש על כל מטר. "זה לא ההימליה", נהג לומר.

הסכם ההפרדה

לאחר הסכמה עקרונית של ישראל ושל סוריה התכנסו נציגי הצבאות בג'נבה לדון בהסכם הפרדת הכוחות בתיווך האו"ם. השיחות נערכו בראשותו של המתווך הפיני, גנרל אנסיו סילאסוואו, ובהשתתפות משקיפים מארצות הברית ומברית המועצות, שניים מכל מעצמה. את ישראל ייצגו ראש אג"ם, אלוף הרצל שפיר, אל"מ דב שיאון, מר שמואל שריר ואל"מ צוריך משה. מטעמה של סוריה השתתפו הקצינים מאגדוב, טאיארה עומאר וטראזי.[105]

ב־5 ביוני נערך המפגש האחרון בארמון האומות שבג'נבה בנוכחות הצדדים ושגרירי ארצות הברית וברית המועצות. לאחר שהצדדים חתמו על המפות, נחתם ההסכם בידי הגנרל אנסיו סילאסוואו והוקרא לעיתונות. היו לחיצות ידיים אך לא בין סורים לישראלים.[106]

בהסכם נקבע שישראל תיסוג מהשטחים שכבשה במלחמה מעבר ל"קו הסגול" (קו הפסקת האש 1967). בין המדינות נקבעו שני קווי גבול - קו B (אדום) בצד הסורי וקו A (כחול) בצד הישראלי. השטח שבין הקווים נקבע כשטח מפורז מכוחות צבא בשליטה סורית, והשטחים שנכבשו בחרמון הוכרזו כמפורזים באחריות האו"ם. ישראל התחייבה להעביר לידי הסורים שטחים שהיו בשליטתה טרם המלחמה - את העיר קוניטרה ואת צומת רפיד.[107]

משני צידי הגבול הוחלט על דילול כוחות הדדי, ומצד אחד, תתאפשר התראה מספקת למתקפת פתע, ומצד אחר, תותר החזקת סד"כ מינימלי להגנה. לדילול הכוחות נקבעו שלוש רצועות:

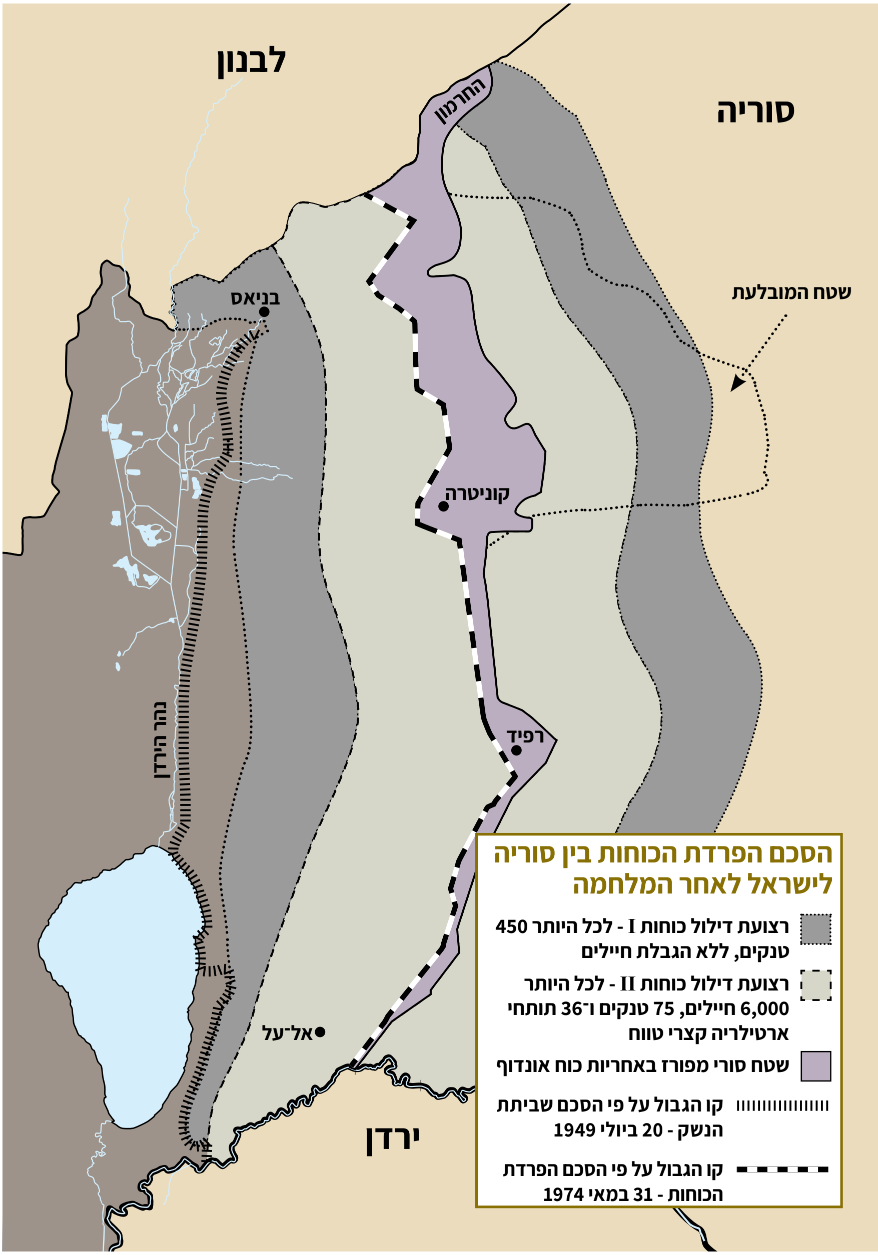
1. רצועת 10 ק"מ - 2 חטיבות, 75 טנקים, 36 קני ארטילריה (עד קוטר 122 מ"מ). בסך הכול לא יותר מ־6,000 חיילים.
2. רצועת 20 ק"מ - 450 טנקים, 216 קני ארטילריה (שטווח הירי שלהם איננו עולה על 20 ק"מ) וחיילי חי"ר ללא מגבלה.
3. רצועת 25 ק"מ שבה אין הגבלה לכמות הכוחות, למעט הצבת טילי קרקע־אוויר.

---

105 לשכת ראש אג"מ, **משלחת צה"ל לג'נבה**, 29 במאי 1974.

106 אלוף שפיר, **שיחות ההפרדה סוריה – מפגש מסכם**, 5 ביוני 1974.

107 Separation of forces between Israel and Syria, 31 May 1973.

מפת הסכם הפרדת הכוחות סוריה–ישראל, יוני 1974

הוסכם לפרוס כוח או״ם ייעודי – אונדו״ף (United Nation Disengagement Observer Force). תחילה הוא נועד לסמן את קווי הגבול ולפקח על הנסיגה ועל העברת השטחים, ובהמשך נועד לפקח על יישום ההסכם באופן שוטף. הכוח הראשוני הורכב מיחידות מאוסטרייה, מפרו, מקנדה ומפולין. תנועות הכוח ומעבריו בשטחינו תואמו עבורם, ושדה התעופה במחניים הועמד לרשותם.[108]

ישראל גם עמדה על התחייבות סורית למנוע פעילות פח״ע (פעילות חבלנית עוינת) משטחה. סוריה התעקשה שלא לתת התחייבות כתובה בהסכם, וישראל הסתפקה בהתחייבות סורית שניתנה לארצות הברית בעל פה.[109]

בציבור ובצה״ל היו מי שהתנגדו להסכם. אלוף פיקוד הצפון איתן טען שאם ניצחנו, לא אנחנו אלה שצריכים לוותר והטיל ספק בהתחייבויות של סוריה ושל ארצות הברית.[110] היו מחאות והפגנות־נגד, בכללן כאלו בראשותו של יו״ר האופוזיציה, ח״כ מנחם בגין.[111] כחלק מהמחאה הוקמה התנחלות בתחומי קוניטרה (קש״ת – קוניטרה שלנו תמיד), אולם המחאה לא הגיעה לכלל השפעה על מקבלי ההחלטות.

מבצע ״אספרנטו״

אופן יישום ההפרדה והפריסה מחדש של הכוחות נעשה על פי ההסכמה בין נציג סוריה, גנרל חיארה, ובין נציג ישראל, אלוף שפיר, ובתיווכו וחתימתו של גנרל סילאסוו מהאו״ם.[112] בהתאם לכך נערך צה״ל ליישם את ההסכם במבצע ״אספרנטו״. המבצע כלל דילול כוחות במובלעת ובחרמון, איסוף שלל, פירוק הביצורים והתשתיות שנבנו ופיצוץ אלה שלא ניתן היה להעבירם.

הצעד הראשון ביישום התוכנית היה להפסיק את פעולות האיבה בין הצדדים, ומ־2 ביוני 1974 אפשר הדבר להסיג חלק ניכר מהכוחות ולהשאיר

108 לשכת ראש אג"מ, **סיכום דיון הערכות לקראת ביצוע הפרדת הכוחות בצפון**, 3 ביוני 1974.

109 גולן, **הפרדת כוחות בצל התשה**, עמ' 176.

110 מזכירות הפיקוד העליון – לשכת הרמטכ"ל, **דיון המטה הכללי של צה"ל 74–20 13 מאי 1974**, 13 במאי 1974.

111 גור, **ראש המטה**, עמ' 62.

112 הודעת היו"ר לפי המוסכם בין הצדדים ג'נבה, 5 ביוני 1974.

במובלעת רק את הדרושים להגנה ולאבטחת הפעילות המנהלתית וההנדסית. במובלעת נותרו שתי חטיבות הטנקים הסדירות 188 ו־7 בגזרותיהן. חטיבה 1 נערכה שוב ב"קו הסגול" והשאירה במובלעת גדוד חי"ר שפוצל, שתי פלוגות לכל חטיבת טנקים.[113]

התשתית לתכנון ולביצוע ההיערכות הייתה מפת ההפרדה שסוכמה עם הסורים, ועליה סומנו שטחי ההגבלה (דילול הכוחות), השטחים שיימסרו לסורים (קוניטרה ורפיד) וקווי הביניים ליציאת הכוחות. פינוי השטח נעשה בארבע פעימות. בכל פעימה פונה תא שטח מוסכם על ידי כוחותינו, נמסר לאו"ם, והוא העבירוֹ לסורים. בד בבד עם העברת השטחים דוללו הכוחות בסוריה ובישראל בבקרת האו"ם על פי רצועות הדילול שנקבעו בהסכם. לתחילת יישום ההפרדה נקבע 9 ביוני 1974, ומועד הסיום היה 26 בו.[114]

כחלק מהנסיגה נערך מבצע "וודסטוק" לפיצוץ מתקנים, בעיקר בונקרים וביצורים שאותם לא ניתן או לא כדאי היה לפנות. בסך הכול פוצצו 457 אובייקטים, 22 מהם בונקרים ישראליים.[115] כמו כן הרסו דחפורים 129 מבנים וכבישים באורך כולל של 19 ק"מ.[116]

הנפגעים והשבויים

התנאי של ישראל להידברות עם סוריה היה קבלת רשימת השבויים ומתן אפשרות לביקורים של הצלב האדום. החלפת השבויים והשבת גופות החללים היו נושא מרכזי והצעד הראשון המעשי לאחר הפסקת האש.

ב־2 באפריל 1974 החליפו ישראל וסוריה חבילות לשבויים שלהן. ההחלפה נערכה באמצעות הצלב האדום במחסום שלמרגלות תל שמס, ולשם כך הוכרזה הפסקת אש של ארבע שעות.[117] סיקור תקשורתי נאסר.[118] לאחר חתימת הסכם הפרדת הכוחות החליפו הצדדים שבויים פצועים, 12

113 מפקד פיקוד צפון-אג"ם, **"אספרנטו " – עיקרי פקודה מס' 3**, 1 ביוני 1974.

114 אג"ם מבצעים – ענף מבצעים, **מבצע "אספרנטו"**, 6 ביוני 1974.

115 אג"ם מבצעים – רמ"ד דיווח, **דו"ח פיצוץ אוביקטים במסגרת "וודסטוק"**, 14 ביוני 1974.

116 י"פ חה"ן 801-אג"ם, **תשתית התבצרות ברמה"ג לאחר הפרדת הכוחות**, מאי 1974.

117 מפקדת פיקוד צפון-אג"ם, **החלפת חבילות בינינו לבין הסורים**, 1 באפריל 1974.

118 מברק עוזר ר' אכ"א, **העברת חבילות לשבויי צה"ל בסוריה וקבלת חבילות עבור שבויי סוריה בישראל**, 1 באפריל 1974.

ישראלים ו־26 סורים. ההחלפה התקיימה למרגלות תל שמס ב־1 ביולי.[119]

ב־6 ביוני בשדה התעופה לוד נחת מטוס ובו שאר השבויים, 53 חיילי צה"ל ועוד שלושה שומרים בדואים,[120] שהוחזקו בידי סוריה ממלחמת יום הכיפורים. בתמורה הוטסו 384 שבויים לדמשק, בהם שבויים עיראקים ומרוקאים.[121] באותו היום על הכביש המוליך לדמשק למרגלות תל שמס הוחלפו גופות חללים, לישראל הושבו 19 גופות.[122]

מהפסקת האש ב־24 באוקטובר 1973 ועד 31 במאי 1974 בחזית הסורית נהרגו 65 חיילים ושני אזרחים, שני חיילים נפלו בשבי, אחד נעדר, ו־234 חיילים נפצעו.[123] חללי מלחמת ההתשה בצפון זכו להכרה כחללי מלחמת יום הכיפורים.

מדיווחי מודיעין עולה שאבדות הסורים מ־12 במארס עד 31 במאי 1974 עמדו על כ־170 חיילים הרוגים, 70 פצועים, שבעה אזרחים הרוגים ו־33 פצועים.[124]

סיכום

ביומה השישי של מלחמת יום הכיפורים, יום חמישי 11 באוקטובר 1974, חצו כוחות צה"ל את הקווים שבצפון רמת הגולן, חדרו לשטח סוריה, כבשו את המובלעת ובהמשך את רכס החרמון עד שיאו. הצבא הסורי לא התמוטט מהתקפה, וכוחות צה"ל לא הגיעו לקו כנכר-סעסע כפי שנקבע. אולם הלחימה הועברה לשטח האויב, כוחות המשלוח הערביים נבלמו הרחק משטח ישראל, וצה"ל שלט בסיום במלחמה בשטחים ברמת הגולן הסורית ובחרמון. אלה היו חשובים לסורים, ובהם התמקדה מלחמת ההתשה.

119 יונה שימשי, "קבלת פנים נרגשת לפצועים שחזרו מהשבי", **מעריב**, 2 ביוני 1974.

120 יעקב ארז, "צפיה בלוד לשבויים מסוריה", **מעריב**, 6 ביוני 1974.

121 אין התאמה במספרים בין מקורות שונים – 391 שבויים סורים,13 עירקים, 6 מרוקאים, אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, עמ' 567: 38 קצינים, 44 מש"קים ו־307 חיילים. מלובני, **מצפון תפתח הרעה**, עמ' 504; כתבנו הצבאי, "תכונה רבה לקראת שובם היום לפנה"צ של 56 שבויינו מסוריה – 382 שבויים סורים יחזרו באותה עת מדמשק", **על המשמר**, 6 ביוני 1974.

122 לשכת ראש אג"מ, **הגשמת הסכם ההפרדה נכון ל־8 יוני 74**, הפרדה צ. 1888, 8 ביוני 1974.

123 אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, עמ' 567.

124 מפקדת פיקוד צפון-מודיעין, **תמונת מצב האבידות הסוריות בתקופת האש הרצופה**, 17 ביוני 1974.

"מלחמת התשה באופייה היא מלחמה רעה, חסרים בה כל האלמנטים של תנועה, ניצחון, כיבוש והכרעה ונשאר רק המרכיב של ספיגת אש, ספיגת נפגעים, קשיי יום יום מבלי שום הישג. אין לה שום מטרה אלא להמשיך ולהחזיק".[125] הגדרה זו של אלוף אורי שמחוני, מח"ט גולני בתקופת ההתשה במובלעת, מתאימה לכל המלחמות מסוג זה. אולם מעבר לשהייה המתמדת תחת אש להתשה היו גם כמה מאפיינים ייחודיים:

1. חורף 1974 היה קשה במיוחד, וצה"ל לא היה ערוך אליו וודאי שלא לתנאים הקיצוניים במרומי החרמון.
2. ההכרה, בכל הדרגים, שהשהייה בשטחים אלה הייתה זמנית, ולא הייתה כוונה לאחוז בשטח מעבר להיותו קלף מיקוח בתהליך מדיני.
3. התאוששות הצבא והמדינה מהמלחמה, הטלטלות בצמרת הפוליטית והצבאית ואירועים בזירות נוספות דחקו את השהייה ואת הלחימה בצפון לשולי תשומת הלב של בכירי הדרג המדיני והצבאי ושל הציבור בכלל.

כל אלה הביאו להשקעה מוגבלת בתשתיות המחיה והמיגון ולתפיסת הפעלה פסיבית ברובה מתוך רצון שלא לשחוק את הכוח ושלא להיגרר להסלמה ולחידוש המלחמה, איום שהשפיע על קבלת ההחלטות.

על רקע זה ועל רקע לחצים מדיניים נערך המשא ומתן להפסקת האש ולהפרדת הכוחות תחת אש. עם זאת הוא נעשה "בלי למצמץ" ובעקשנות רבה כנגד הדרישות הסוריות וכנגד הלחץ האמריקאי להזדרז ולהפגין גמישות.

בסיכומו של דבר הושג הסכם הפרדת הכוחות. הסורים שיצאו למלחמה כדי להחזיר לידיהם את רמת הגולן, נלחמו צבאית ומדינית בתקופת ההתשה בעיקר כדי להוציא את צה"ל מהשטחים שכבש במלחמה מעבר ל"קו הסגול". זה היה עיקר הישגם, ובמקום שחרור רמת הגולן הסתפקו בכמה תיקוני גבול ובוויתור ישראל על קוניטרה, ואת השיבה אליה חגג נשיא סוריה חאפז אסד בטקס חגיגי.

125 ריאיון עם אלוף אורי שמחוני, **אתר ההנצחה והמורשת של חטיבת גולני**.

בפרספקטיבה של חמישים שנה (ובלי להתחייב לגבי העתיד) הניבה הפרדת הכוחות את פירותיה. על אף האירועים והתהפוכות שעברו על המזרח התיכון במהלך השנים, גזרת רמת הגולן הייתה שקטה ויציבה גם בהיבט הצבאי מול סוריה וגם בהיבט של מניעת פעולות טרור משטחה, אף שלא נחתמה התחייבות בנושא.

בהיבט הישראלי יש להישג זה שני אבות – האחד הוא מדינאים שהתמקדו באסטרטגיה ארוכת טווח, לא נכנעו לסחטנות הסורית וללחצים מבית בעניין השבויים ולא נסחפו להעמיד במרכז קבלת ההחלטות את הפעילות הטקטית ואת מצוקות הצבא. הגורם השני הוא צה"ל על כוחותיו בשדה שנלחמו והחזיקו בשטח באופן עיקש על אף המגבלות והקשיים הרבים שנמנו במאמר, ובכך אפשר למדינאים את חופש הפעולה במשא ומתן.

במלחמה שכזו עמידת הצבא במשימה איננה פרי של מהלכים מוצלחים בדרגי הפיקוד הבכיר אלא של מנהיגות ברמה הזוטרה יותר. מנהיגות זו מתבטאת ביכולת להתאושש ברמה האישית והיחידתית מטראומות המלחמה, לשמר משמעת מבצעית תוך כדי שגרה שוחקת ולקיים מסגרת צבאית מלוכדת ביחידות המילואים באווירה כללית של חוסר אמון ושל אי־שוויון בנטל. בהיבט הצבאי, לדעתי, זו הנקודה המרכזית שממנה ניתן ללמוד ממלחמה זו. מטבע הדברים עסק המאמר רק במעט מנושא זה, וראוי להרחיב עליו את המחקר.

| תקציר

ב־6 באוקטובר 1973 פרצה מלחמת יום הכיפורים. בפיקוד הצפון הייתה פרוסה אוגדה 36, והאוגדה השנייה, אוגדה 210, הייתה בתהליך הקמה וארגון. בבוקר פרוץ המלחמה החלה אוגדה זו לקרום עור וגידים. במהלך 15 הימים שחלפו מהגיוס לחמה אוגדה 210 בקרבות ההגנה, מתקפת־הנגד וההבקעה נגד כוחות צבא סוריה. לאחר ההבקעה לתוך סוריה לחמה גם בכוחות המשלוח של צבא עיראק ושל צבא ירדן. במרכז המאמר יעמדו השאלות האלו: כיצד הוקמה האוגדה תוך כדי המלחמה? ומה היו השלבים בהקמתה?

התשובה לכך היא שתהליך הקמת האוגדה התנהל בשלושה תהליכים שונים: קליטת יחידות, הקמת מסגרות מסייעות והטווית רעיון מבצעי אוגדתי. שני התהליכים הראשונים נעשו במקביל במהלך היומיים-שלושה הראשונים של המלחמה. אלה אפשרו את התהליך השלישי, לחימת האוגדה תחת רעיון מבצעי אוגדתי.

אוגדה 210 במלחמת יום הכיפורים

אייל ברלוביץ'[1]

מבוא[2]

אוגדה 210 הוקמה רשמית ב־19 באוקטובר 1973 במהלך הקרבות נגד כוחות המשלוח מעיראק ומירדן. בפקודת הקמתה נקבע: "אוגדה 210 תתארגן במהירות החל מ־19 באוקטובר 73. כאוגדה קבועה להמשך לחימה בהתאם למשימות שיוטלו עליה ע"י פיקוד צפון. גמר התארגנות משוער משך 30 שעות".[3] את הפקודה הזו כתב קצין האג"ם של האוגדה, סא"ל יעקב שפיגלר, שלושה עשרה ימים אחרי תחילת המלחמה ושניים עשר ימים לאחר שהאוגדה החלה בלחימה. במרכז המאמר יידונו השאלות האלו: כיצד פעלה אוגדה 210 במלחמה בעודה נמצאת בתהליך הקמה? ומה הייתה השפעתה על המלחמה בחזית הצפון?

1 אייל ברלוביץ' הוא חוקר בכיר במכון לחקר לוחמת היבשה בזרוע היבשה ומתמחה בחקר בניין הכוח והפעלתו בעבר ובהווה. ברלוביץ' קיבל את הדוקטורט שלו בחוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון באוניברסיטה העברית בשנת 2021, ומחקריו האקדמיים עוסקים במעבר של רעיונות צבאיים מצבאות אירופה לצבא העות'מאני במאה התשע עשרה ובמאה העשרים ובמלחמת העולם הראשונה במזרח התיכון. הכותב רוצה להודות לפרופ' אלון קדיש, לד"ר עדו הכט, לד"ר זאב אלרון, לד"ר מאור לוי, לאל"ם (במיל') בעז זלמנוביץ, למר רמי לנר ולמר אורי פיאלקוב על עזרתם בכתיבת עבודה זו. אם יש טעויות הן באחריותו בלבד.

2 כדי להקל על הקורא במאמר אשתמש במושגי התו"ל הרווחים בצבא כיום ולא באלה שהיו בשנת 1973.

3 מפקדת אוגדה 210 – אג"ם, **פקודת ארגון אוגדה 210**, 18 באוקטובר 1973, עמ' 1.

לחימת אוגדה 210, אשר תתמקד בשתי החטיבות שהיו בפיקודה במשך הזמן הארוך ביותר (חטיבת השריון 179 וחטיבת השריון 679), תיבחן באמצעות שני תהליכים שהתרחשו בד בבד: הקמת האוגדה תוך כדי לחימה ואופן שינוי מרכזיותה במלחמה. הללו ייבחנו יחדיו כרונולוגית לפי ימי המלחמה משום שב־6 בחודש החלה האוגדה את המלחמה ללא חפ"ק המפקד, ללא אגד הסיוע המנהלי, ללא אגד התותחנים וללא יחידות אורגניות. יום למחרת, ב־7 באוקטובר, הביא מפקד האוגדה זחל"מים מיחידות אחרות, פיקד על יחידות אורגניות ועל יחידות פחות אורגניות של חטיבות 4 ו־9, ובה בעת קיבלה סיוע אוגדתי. ב־8 בחודש אליה הוכפפה חטיבה אחת שפיקדה על גדוד אחד, על אגד סיוע מנהלתי ועל אגד תותחנים. ב־11 בו הבקיעו כוחותיה, שתי חטיבות, לתוך סוריה, וב־12 בו הפעילה ארבע חטיבות מול כוח המשלוח העיראקי. סיפור האוגדה במלחמת יום הכיפורים יסופר מנקודות מבט שונות: ביומיים הראשונים של המלחמה הוא יסופר דרך נקודת מבטם של מג"דים שארגנו את כוחותיהם בימ"חים (יחידות מחסני חירום) ושל מח"טים שניסו להבין את תמונת המצב בצפון. ב־9 בחודש יעסוק המאמר במח"טים ולאחר מכן במפקד האוגדה.

מקורות המאמר נשענים על מסמכים מארכיון המדינה ומארכיון צה"ל ומשרד הביטחון. ניתן לחלק את המסמכים הללו לשלושה סוגים: ראשית, סיכומי היחידות השונות שפעלו באוגדה ולקחיהן. כלולים בהם אוגדני לקחים של מפקדת קצין השריון הראשי ושל חילות אחרים[4] וסיכומי כנסים שנערכו בפיקוד הצפון.[5] שנית, תמלול שיחות וראיונות שערכו קציני המחלקה להיסטוריה עם מפקדי האוגדה ועם המח"טים לאחר המלחמה. מסמכים אלו מספקים תמונה מלאה ממקור ראשון, ככל האפשר, על פעולות האוגדה ויחידותיה במלחמה. כמו כן הם מאפשרים להבין את התהליכים שעברה מהתקופה שלפני המלחמה ועד הקמתה הרשמית. שלישית, מסמכים ועדויות שניתנו ל"ועדת חקירה לעניין מלחמת יום הכיפורים" (להלן: ועדת אגרנט) המופיעים בארכיונים השונים. מהם ניתן

4 מפג"ש/תח"ש, **עוצבות חש"נ במלחמת יום הכיפורים תשל"ד: חזית הצפון – אוגדה 146**, אוקטובר 1974 (להלן: גייסות השריון, **146**); מפג"ש/תח"ש, **עוצבות חש"נ במלחמת יום הכיפורים תשל"ד: חזית הצפון – אוגדה 210**, אוקטובר 1974 (להלן: מפג"ש/תח"ש, **אוגדה 210**); מפקדת קתמ"ר, **כנס לקחי יוה"כ**, אפריל 1974 (להלן: קתמ"ר, **כנס לקחי יוה"כ**).

5 ללא מחבר, **כנס פיקוד צפון – מפקד אוגדה 210**, 15 בנובמבר 1973, א"צ 157-603/83 (להלן: ללא מחבר, **כנס פיקוד צפון**).

להיחשף לעדויות של מפקד האוגדה ושל המח"טים ולחומרים אחרים על תהליך הקמת האוגדה ולחימתה במלחמת יום הכיפורים. רביעית, תעודות ומסמכים מארכיון משפחת לנר שהעביר הבן רמי לנר לכותב המאמר. חמישית, שני ספרי ההיסטוריה הרשמיים של המלחמה שפרסמה המחלקה להיסטוריה של צה"ל: ספרו של סא"ל (במילי) ד"ר אלחנן אורן **תולדות מלחמת יום הכיפורים**[6] הסוקר את מהלכי המלחמה על בסיס הידע שצברו חוקרי המחלקה במלחמה ועל בסיס הראיונות האישיים שערכו עם המפקדים השונים; וספרו של סא"ל (במילי) ד"ר שמעון גולן **מלחמה ביום הכיפורים**[7] המאפשר להבין את ההקשר הרחב, המדיני והצבאי, שבו פעלה האוגדה, את האופן שבו תפס הדרג האסטרטגי הצבאי את הקרבות ואת השפעתם על מהלכי המלחמה. לבסוף, מחקרים על המלחמה שכתבו חוקרים באקדמיה ובצבא וחוקרים עצמאיים, בין השאר, על ראיית הצד הסורי את המלחמה ואת מהלכיה.[8]

סוג נוסף של מקורות הוא הספרות המחקרית הענפה העוסקת במלחמת יום הכיפורים בכלל ובפיקוד הצפון בפרט ומהווה נקודת מבט נוספת על המלחמה בפיקוד הצפון.[9] בספרות המחקרית והאישית נפקדים מקומה של אוגדה והתרומה הייחודית שלה להגנה על רמת הגולן וההבקעה לאחריה. לדוגמה, שמשי בספרו **בכוחם להכריע – על מפקדי האוגדות בשדה הקרב** מתאר את פועלם של מפקדי האוגדות, אולם מקומו של לנר נפקד.[10] גם הספרים העוסקים באוגדה 210 מתמקדים ברמת המח"טים[11] ובמורשת החטיבות ולא ברמת האוגדה או לחלופין בסיפורים אישיים של לוחמים

6 אלחנן אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, תל אביב: משרד הביטחון – מנה"ר, 2013 (להלן: אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**).

7 שמעון גולן, **מלחמה ביום הכיפורים – קבלת ההחלטות בפיקוד העליון במלחמת יום הכיפורים**, תל אביב: "מערכות", משרד הביטחון – ההוצאה לאור ומושב בן־שמן: מודן, 2013 (להלן: גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**).

8 ראו לדוגמה: פסח מלובני, **"מלחמת השחרור" של אוקטובר 1973 בחזית הסורית**, תל אביב: הוצאת המכון לחקר מלחמות ישראל, 2021 (להלן: מלובני, **"מלחמת השחרור"**); יהושע נבו ויעקב חסדאי, **ההגנה על רמת־הגולן – תורות ותפישות**, אג"מ מה"ד – היסטוריה, 1974.

9 ראו לדוגמה: דני אשר (עורך), **הסורים על הגדרות – פיקוד הצפון במלחמת יום הכיפורים**, תל אביב: מערכות ומשרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2008 (להלן: אשר, **הסורים על הגדרות**).

10 אליאב שמשי, **בכוחם להכריע – על מפקדי האוגדות בשדה הקרב**, תל אביב: משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2007.

11 אורי אור, **אלה האחים שלי**, ראשון לציון: ידיעות ספרים, 2002 (להלן: אור, **אלה האחים שלי**); יוסי פלד, **איש צבא** (כתבה: רונית ורדי), תל אביב: ספרית מעריב, 1993.

ששירתו בחטיבותיה.[12] אחת הסיבות המרכזיות לכך היא שמפקד האוגדה לנר לא כתב ספר על לחימת האוגדה או על חייו.[13] סגנו, האלוף משה בר־כוכבא (בריל), כתב מאמר לכתב העת **מערכות**, ובו מתאר את הקרב של האוגדה עם כוח המשלוח העיראקי.[14] כמו כן הוציא ספר אסופת מאמרים נוסף העוסק בלחימת השריון בצה"ל לאורך השנים,[15] אך הוא אינו מתמקד רק בלחימת אוגדה 210 במלחמת יום הכיפורים.

הקמת האוגדה לפני המלחמה

הקמת אוגדה 210 החלה בשנת 1972 והואצה כלקח מכוננות "כחול לבן", ובמאי 1973 לנוכח ידיעות מודיעיניות הוכרזה כוננות בצה"ל. בעקבות זאת שופרה יכולת הצבא לפרוס את הסד"כ (סדר הכוחות) מהר יותר. יחידות טנקים ותותחים קודמו לימ"חים קדמיים. בד בבד זורזה הקמת מכשול הנ"ט; הוגברו אימוני היחידות; גויסו 10,000 אנשי מילואים להשלמת הסד"כ הסדיר בחלק מהיחידות; זורזו ההכנות הלוגיסטיות שכללו הגדלת מלאי התחמושת בבסיסים קדמיים של פיקוד הצפון ושל פיקוד הדרום. הימ"חים של חטיבה 179 הועברו למחנה קדמוניים קדמי באזור ראש פינה, וחטיבות ממוכנות 4 ו־9 הועברו למנסורה; תחמושת הטנקים הועברה למחנה עין זיתים; נפרצו דרכים חדשות שבהם טנקים יכולים לנוע אל גשרי הירדן ואל שטחי ריכוז התותחנים ונבנו גשרים במקביל לגשר בנות יעקב.[16] נוסף על כך הוחלט לזרז את הקמת מפקדת אוגדה 210 בפיקוד הצפון. למפקדהּ מונה אלוף (במיל') דן לנר לפי בקשת הרמטכ"ל. בשנת 1941 התגייס לנר לשורות המחלקה הגרמנית שהוקמה בצבא הבריטי,

12 חנן ישׂשכר (הפיק), **על האימה והגבורה – סיפורי לוחמים ממלחמת יום הכיפורים**, בית הספר לשריון: מדור תותחנות 69–71, 2020; חיים סבתו, **תיאום כוונות**, ראשון לציון: ידיעות ספרים, 2010.

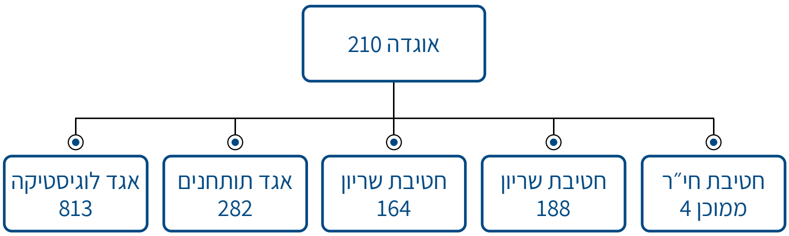
13 על לנר נכתב ספר קצר הסוקר את חייו, ראו: אודי שגיא, **דן לנר – גיבור צנוע**, מודיעין: הוצאת אפי מלצר בע"ם – מחקר והוצאה לאור, 2018 (להלן: שגיא, **דן לנר**).

14 ראו לדוגמה: משה בר־כוכבא, "מערכת השריון נגד העיראקים במלחמת יום-הכיפורים", **מערכות** 258–259, נובמבר 1977, עמ' 2–7.

15 משה בר־כוכבא, **מרכבות הפלדה**, תל אביב: משרד הביטחון ומערכות, 1989 (להלן: בר־כוכבא, **מרכבות הפלדה**).

16 אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, עמ' 21–22 , 31–32, 54; זהר לבקוביץ', **במבחן המלחמה – המערך הלוגיסטי בצה"ל במלחמת יום הכיפורים**, תל אביב: משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2005 (להלן: לבקוביץ', **במבחן המלחמה**), עמ' 37–47; אבנר שור ואבירם הלוי, **חקה: יצחק חופי מהפלמ"ח לראשות המוסד**, ראשון לציון: משכל, 2022 (להלן: שור והלוי, **חקה**), עמ' 109–110.

ובשנת 1944 צנח באירופה ולחם עם הפרטיזנים ביגוסלביה. בהמשך הוא היה המג״ד הראשון של הפלמ״ח (1947), סמח״ט יפתח (1948) ומח״ט חטיבה 1 (גולני) בשנים 1950-1951. לאחר פרישתו מהצבא בשנת 1951 הוא מונה למח״ט 45, ובשנת 1965 חזר לצבא הקבע ושימש רמ״ט פיקוד הצפון. ביוני 1970 מונה למפקד הכוחות בסיני, מפקד אוגדה 252, והועלה לדרגת אלוף. לנר סיים את תפקידו בשנת 1972 והשתחרר מהצבא.[17] במאי 1973 ביקש הרמטכ״ל מלנר לשמש מפקד אוגדה 210 שהוחלט להקימה. לפי בנו של לנר, אביו נענה לבקשתו וביקש שתא״ל משה בר־כוכבא (בריל) יהיה סגנו, והוא יעסוק בהקמת האוגדה בפועל.[18]

תרשים 1: המבנה המתוכנן של אוגדה 210 לפני המלחמה[19]

17 על פועלו של לנר בצבא ראו: פנקס השירות של דן לנר, ארכיון משפחת לנר; מרדכי ברקאי, "גשר על הדראווה – צנחן ישראלי בין לוחמי טיטו", **דבר השבוע**, 22 במרץ 1967, עמ' 4; שגיא, **דן לנר**, עמ' 25–19; עמירם אזוב, **משמר העמק לא תיפול – נקודת מפנה בתש"ח**, רמת אפעל: כנרת-זמורה ביתן, 2013, עמ' 220–218; מזכירות נאות מרדכי, "גיוס אל"מ דן לנר לשירות קבע – מכתבכם מיום 25.8.1965"; הסופר הצבאי של דבר, "אלוף דן לנר – מפקד הכוחות המשוריינים בסיני", **דבר**, 7 ביוני 1970, עמ' 1. הסופר הצבאי של דבר, "מפקד חדש לכוחות המשוריינים בסיני", **דבר**, 27 בספטמבר 1972, עמ' 1; לשכת אלוף פיקוד הצפון, **שינוי פריסת אוג' 36 ו-210 בפיקוד הצפון – פקודת ארגון**, 23 בינואר 1973, עמ' 1–2; בר־כוכבא, **מרכבות הפלדה**, עמ' 281; אשר, **הסורים על הגדרות**, עמ' 34–33; בעז זלמנוביץ (עורך), **להסיר את האיום – המלחמה בזירה הסורית במלחמת ששת הימים**, אמ"ץ–תוה"ד–המחלקה להיסטוריה, משרד הביטחון – ההוצאה לאור ומודן, 2017, עמ' 198–137.

18 שיחה עם רמי לנר, 12 בדצמבר 2022 (להלן: שיחה עם רמי לנר).

19 גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 1310. מפג"ש/תח"ש, **אוגדה 12**, עמ' 9.

ביולי 1973 נערך תרגיל הקשר האוגדתי הראשון, בניהולו של סגן מפקד האוגדה.[20] באוגוסט בפיקוד הצפון הוחלט לזרז את תהליך הקמת האוגדה ולקבוע את מפקדתה בבסיס דוד שבחיפה, אולם בגלל המחסור ביחידות מסייעות שונות, כגון יחידות הנדסה ותותחנים, הוכפפו היחידות הפיקודיות לאוגדה זמנית.[21] ב־13 בספטמבר הוקם גדוד ההנדסה האוגדתי, וב־23 באוקטובר קיבלה האוגדה את משימתה מפיקוד הצפון: התקפת סוריה דרך לבנון, איגוף אסטרטגי, כדי למוטט את מערכת ההגנה הסורית מכיוון לא צפוי.[22] לפיכך בערב 6 בחודש היא עדיין הייתה בתהליכי הקמה וללא יחידות אורגניות בפיקודה ועם משימה אופרטיבית לא ברורה דיו.[23]

לפני המלחמה אוגדה 210 הייתה קיימת על הנייר בלבד: היחידות הלוחמות עדיין לא הוכפפו למפקדתה, ויחידות הסיוע היו בשלבי התארגנות שונים ללא יחידות וללא מחסני חירום משלהן. אומנם האוגדה החלה לגבש תוכנית מבצעית, אולם עדיין לא הוכפפו לה החטיבות ויחידות הסיוע הקרבי והסיוע המנהלתי.

6 באוקטובר – גיוס החטיבות

בחודשי אוגוסט וספטמבר צפה פיקוד הצפון בשינויים בפריסת הצבא הסורי ובכוננותו למלחמה. אולם את טענותיו דחו המטה הכללי והרמטכ"ל. לקראת סוף ספטמבר עלה חשש שהצבא הסורי נערך למלחמה, ולכן לאחר סיום תרגיל גיוסה של חטיבה 179 ביקש אלוף הפיקוד להשאיר את החטיבה בכוננות. המטה הכללי אישר לו להשאיר רק את גדוד 96 בזיווד מלא.[24] לפי שור והלוי, ב־30 בספטמבר אמר קצין המודיעין של פיקוד הצפון, אל"ם חגי מן, לראש מחלקת המחקר באמ"ן, תא"ל אריה שלו: "[...] לי נגמרו הסימנים המעידים".[25] ב־1 באוקטובר לנוכח התרבות הדיווחים על תזוזת

20 בר־כוכבא, **מרכבות הפלדה**, עמ' 281.

21 אשר, **הסורים על הגדרות**, עמ' 33–34.

22 בר־כוכבא, **מרכבות הפלדה**, עמ' 281.

23 אג"ם מה"ד – היסטוריה, **אוגדה 210 סיכומי יהו"כ – תחזוקה**, ללא תאריך, א"צ 157-86/120, (להלן: היסטוריה, **תחזוקה**), עמ' 1–2, 40; קתמ"ר, **כנס לקחי יוה"כ**, עמ' 41; לבקוביץ', **במבחן המלחמה**, עמ' 82, 101.

24 גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 45–51.

25 דבריו של קצין המודיעין של פיקוד הצפון, אל"ם חגי מן, לראש מחלקת המחקר באמ"ן, תא"ל אבנר שלו, 30 בספטמבר 1973, מצוטט אצל: שור והלוי, **חקה**, עמ' 116.

כוחות סוריים החליט המטה הכללי להעלות גדוד מחטיבה 7 לרמת הגולן. בכך קיבל המטה הכללי את טענת הפיקוד על השינוי בפריסת הצבא הסורי. למחרת בדיון מטכ"ל הודיע חופי ששתי הדיוויזיות שהיו מוצבות מאחורי קו ההגנה השני של צבא סוריה באזור הגולן לא נמצאו במקומן. כנגדו טענו המטה הכללי ואמ"ן שזה שום דבר. אולם הסימנים ולחצו של חופי עשו את שלהם, וב־5 בחודש השלימה מפקדת חטיבה 7 את הסד"כ שלה לשלושה גדודים. טנקי החטיבה נשארו בסיני, והיא לקחה את טנקיהם של גדוד 96 ושל גדוד המילואים 39 של חטיבה 188.[26]

בעקבות זאת ערב 6 באוקטובר במרחב רמת הגולן היו פרוסות שתי חטיבות שריון, שני גדודי חי"ר בפעילות בט"ש (ביטחון שוטף) וארבעה גדודי ארטילריה (כ־42 קנים).[27] מולם היו ערוכות שלוש דיוויזיות חי"ר, שתי דיוויזיות שריון, שתי חטיבות שריון עצמאיות, 1,000 קני ארטילריה, שבעה גדודי קומנדו ועוד.[28]

בבוקר יום הכיפורים היה דן לנר רשום לתורנות מציל בבריכה שבקיבוצו נאות מרדכי.[29] בשעה 10:00 הוקפצו מפקד האוגדה ומִפקדתו רשמית. במפקדת האוגדה שבחיפה הוא נפגש עם קמ"ן האוגדה יהושע בר־מסדה (שייע), עם סגן מפקד האוגדה ועם מח"ט 4. בשעה 14:15 נכנס הקמ"ן והודיע: "המלחמה התחילה".[30]

ב־6 באוקטובר הוקפצו מפקדי החטיבות, שיהיו תחת פיקוד האוגדה בשלבים שונים של המלחמה, אורי אור (מח"ט 679 שהייתה תחת אוגדה 36), רן שריג (מח"ט 179), פפר (מח"ט 4) ומרדכי (מוטקה) בן פורת (מח"ט 9), לגייס את חטיבותיהם. חמשתם מתארים סיפור דומה על חוויותיהם בבוקר 6 באוקטובר: אי סדר שנוצר מטנקים לא כשירים, אנשים המגיעים

26 ועדת חקירה לעניין מלחמת יום הכיפורים (להלן: **ועדת אגרנט**), **עדות האלוף יצחק חופי**, ישיבה ל"ד, 25 בדצמבר 1973, עמ' 16–17, 22, 24, 45, 81–82.

27 גדוד 13 מחטיבת גולני וגדוד 50 מהנח"ל המוצנח מחטיבת הצנחנים. ראו: אשר, **הסורים על הגדרות**, עמ' 59–60.

28 לתוכנית המערכה הסורית ראו: מלבוני, **"מלחמת השחרור"**, עמ' 114–117.

29 ללא מחבר, **כנס פיקוד צפון**, עמ' 17; שיחה עם רמי לנר.

30 יוסף אבידר, **מוצגים א–י"ד 471–484 אוסף החומר האלוף במיל' יוסף אבידר – מח"ט 4 הדר פפר**, 11 במרץ 1974, א"צ 217-383/1975, עמ' 5.

בטפטוף מהבית וחוסר בהירות לגבי המשימה.[31] בשל תנאים אלה פעלו המח"טים להעמיד לרשותם כמה שיותר טנקים כשירים ואנשי צוות שיוכלו לאיישם. בעוד הם מנסים להבין מה המצב ברמת הגולן, היכן גזרתם ומה מצב חטיבתם, הסמח"טים והמג"דים פעלו להכין את הגדודים לתנועה מהר ככל האפשר.[32]

יתרה מכך, הפקודה שקיבלו המח"טים הייתה חפוזה ולא הייתה קשורה לרעיון לתוכנית מבצעית שהוכנה מבעוד מועד, אלא היא כללה הגעה לציר מסוים בדרום רמת הגולן כדי לחסום את התקדמות הצבא הסורי. על פי אור, רפול, מפקד אוגדה 36, שנשא באחריות לרמה משעות הערב, הורה לו כך: "ציר יהודיה-קצביה פרוץ; כוח ראשון שמוכן - לשלוח אותו במהירות".[33] שריג נדרש לעלות בציר יְהוּדִיֶּה דרך גשר אריק.[34] המח"טים שהאזינו לתדרי הקשר של חטיבות 188 ו־7 הבינו שהמצב בגולן קשה.[35]

הכוח הראשון של חטיבה 679 שעלה לרמה היה כוח מגדוד 93 בפיקודו של רן גוטפריד. בתחקיר שנערך אחרי המלחמה על חוויותיו מיומה הראשון הוא מספר שהגיע לימ"ח בשעה 12:00 בערך והלך לתדריך המח"ט, ובו נאמר: "המצב מתוח ויש ידיעות שתפרוץ מלחמה, אבל בשלב זה מה שעושים זה מזוודים את הטנקים, מחמשים אותם, ולהיות מוכנים לתנועה".[36] גוטפריד לא האמין שתפרוץ מלחמה אלא יום קרב רציני. מנגד, במהלך היום תדרך מפקד אוגדה 36 את הכוחות ואמר להם שתפרוץ מלחמה. אבל את גוטפריד העסיקה העובדה שאין לו משימה מוגדרת, גזרה ומטרות ושלא נערכה קבוצת פקודות אחת ברמה החטיבתית. נוסף על כך לא היו לו משקפות - מחסור זה נפתר על ידי החרמת המשקפות של הסיירת, והמפה שלו לא התאימה לגזרת הלחימה המצופה של החטיבה.

31 אג"ם מה"ד – היסטוריה, **תחקיר תולדות מלחמת יום הכיפורים – אל"מ רן שריג**, 28 באוקטובר 1979 (להלן: היסטוריה, **שריג**), עמוד 17; ועדת אגרנט, **עדות שלא בפני ועדת אגרנט: אברהם בן-פורת, מח"ט 9 – מילואים**, ללא תאריך (להלן: ועדת אגרנט, **אברהם בן-פורת**), עמ' 1–2; ללא מחבר, **סכום מלחמת יוה"כ חטיבה 9 דו"ח המפקד כולל גד' 91, 377 ו 11**, 21 בינואר 1974, א"צ 157- 317/1986 (להלן: ללא מחבר, **סכום מלחמת יוה"כ חטיבה 9**), עמ' 1; אור, **אלה האחים שלי**, עמ' 55.

32 ראו לדוגמה: שם, עמ' 61.

33 שם, עמ' 73.

34 אג"ם מה"ד – היסטוריה, **שריג**, עמ' 2.

35 ראו לדוגמה: ועדת אגרנט, **פפר**, עמ' 2.

36 אורי דותן ואלדד אורן (מתחקרים), **גדוד 93 מחט' 679**, 21 במרץ 1976, א"צ 157/368/86, עמ' 1.

לפי גוטפריד, הבעיה העיקרית הייתה שהאנשים הגיעו לאט לאט וללא סדר מסוים שיאפשר ציוותם לטנקים. בשל הדחיפות הוחלט שהצוותים שיֵצאו לקרב לא יהיו אורגניים, אלא יורכבו על פי סדר הגעה. משימתו הראשונה של גדודו הייתה לשלוח שלושה טנקים, בפיקוד סגן מפקד הפלוגה, לגשר אריק כדי לאבטח את הגשר. ארבעת הטנקים הראשונים מגדודו יצאו מהימ"ח ללא תיאום כוונות ועם צוותים לא אורגניים. גוטפריד שהאזין לקשר, שמע שהטנקים מנהלים אש ולא הצליחו להבין מי יורה עליהם ועל מי הם יורים.[37] בסוף היום עלו אור, המח"ט, ושלושה מג"דים לרמה עם כוח של כעשרה טנקים בכל גדוד, וגוטפריד שהיה המג"ד הצעיר ביותר בחטיבה נשאר בימ"ח לארגן את האנשים השבים מביתם ולנסות להשמיש כמה שיותר טנקים.[38]

שאר החטיבות היו במצב זהה. עליית יחידותיהן לוותה בתקלות טכניות רבות הקשורות לתחזוקת הטנקים, למחסור בתחמושת ולקצב הגיוס של האנשים.[39] גדוד 377 מחטיבה 9 עבר תהליכים הדומים לתיאורו של גוטפריד והמציגים פן אחר של בעיית גיוס המילואים: שאלת הסיוע הלוגיסטי ובעיקר מאיפה הכוחות יתדלקו ויתחמשו לאחר המסע לרמת הגולן. כאשר המג"ד בן־ציון (בנצי) פדן הגיע לימ"ח הוא גילה מחסור בציוד, ואף הבחין כי הפגזים היו בבסיס אחר. גם "הטנקים היו במצב כשירות מזעזע, חלקם לא הניעו כי מכלי הדלק שלהם היו סתומים בחול".[40] בבוקר שלמחרת הגיוס היה הגדוד, ובו ארבע פלוגות, מוכן לתזוזה, אך לא היו מובילים. פדן לא ידע כמה תחמושת או דלק יש ברשותו או היכן ישלימו לו את החוסרים. כשהגדוד הגיע לצומת צמח, כמה מהטנקים השתרכו מאחורה בגלל תקלות טכניות, והבעיה העיקרית הייתה המחסור בדלק. בשל כך הם תדלקו בתחנת הדלק של צמח והמשיכו לאזור רמת הגולן.[41] בעיות האחזקה והחימוש הובילו לכך שהמח"טים עלו לרמת הגולן ביום הראשון למלחמה

37 שם, עמ' 1–5.

38 שם, עמ' 4.

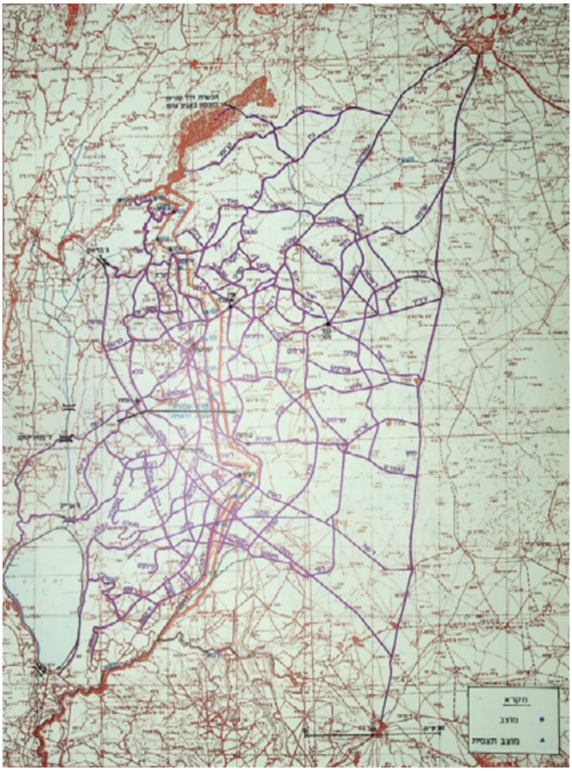
39 ראו לדוגמה: ועדת אגרנט, **אור**, עמ' 1.

40 נעם ממון (עורך), **סיפורו של גדוד 377 בקרבות הבלימה וההבקעה ברמת הגולן**, לטרון: יד לשריון, 2014 (להלן: ממון, **סיפורו של גדוד 377**), עמ' 14.

41 שם.

עם כוחות קטנים שאינם עולים על 26 טנקים (שתי פלוגות מתוגברות).[42]

ב־6 באוקטובר החלו אוגדה 210 והיחידות שיהיו כפופות לה במלחמה בשלב התארגנות שכלל משיכת ציוד, התגברות על בעיות לוגיסטיות והעלאת כוחות גדודיים מוקטנים לגולן מהר ככל האפשר. בכך האוגדה עדיין לא השפיעה על קרבות הבלימה של יום ה־6 באוקטובר.

מפה 1: מפת הצירים והמוצבים ברמת הגולן לפני המלחמה[43]

42 חטיבה 4 עלתה לרמת הגולן, מהימ"ח בכודרני, עם שתי פלוגות אורגניות של החטיבה ועם 22 טנקים, 12 מהם הגיעו לרמה; חטיבה 679 עלתה לרמת הגולן ממחנה יפתח עם 25 טנקים, עשרים מהם הגיעו לרמה; חטיבה 9 החלה לנוע ממחנה נפתלי עם 44 טנקים, 26 מהם הגיעו לרמה; חטיבה 179 התחילה את המלחמה עם 25 טנקים. ראו: ועדת אגרנט, **עדות שלא בפני ועדת אגרנט: הדר פפר – מפקד חטיבה 4**, 20 בינואר 1974, א"צ 1975/383/75, עמ' 4; ועדת אגרנט, **אברהם בן-פורת**, עמ' 1–2; ועדת אגרנט, **עדות שלא בפני ועדת אגרנט: אלוף משנה אורי אור – מח"ט 679**, 30 בינואר 1974, א"צ 383/75/1975, עמ' 1–2; אג"ם מה"ד – היסטוריה, **שריג**, עמ' 2.

43 אג"ם-מה"ד – היסטוריה, **אטלס מלחמת יום-הכיפורים**, תל אביב, 29 במאי 1983 (להלן: היסטוריה, **אטלס**), עמ' 15.

7 באוקטובר – קרבות ההגנה

בליל ה־6 באוקטובר בשעה אחת בלילה ביקש אלוף הפיקוד סיוע אווירי כנגד הכוחות הסוריים הזורמים דרך הפרצה שנוצרה באזור מוצב 116. חטיבה 7 רותקה ללחימה בגזרתה, ושרידי חטיבה 188 נלחמו באזור ח'ושנייה.

המטכ"ל אישר את הבקשה,[44] והדיווחים שהגיעו למטה הכללי במהלך היום הראו שיש סכנה שמדינת ישראל תאבד את רמת הגולן. בד בבד עם הבנת המצב הקשה ברמת הגולן עסק המטכ"ל באפשרות של מתקפת־נגד במסגרת קרב ההגנה על ידי העלאת אוגדה 146 לרמת הגולן. בליל 6-7 בחודש המליץ שר הביטחון למפקד הפיקוד שרא"ל (במיל') חיים בר־לב יסייע לפיקוד.[45]

בבוקר 7 באוקטובר הופעלה מפקדת אוגדה 210 רשמית. מפקד האוגדה לנר נסע תחילה לפיקוד הצפון ונפגש עם אלוף הפיקוד. המשימה הראשונה שהוטלה עליו הייתה להכין את הביצורים שממערב לירדן ולהקים מכשולים בצירים היורדים לירדן. לנר סיפר: "יצאתי החוצה, חיכיתי חצי שעה, לא עשיתי כלום, נכנסתי פנימה, ואמרתי יש לי הצעה אחרת, אמרו מה? לחלק את הגזרה".[46] בשעה 12:00 בערך קיבלה מפקדת האוגדה אחריות למרחב שמדרום לנפח. לאחר מכן הגיע לנר למחנה דוד שבחיפה כדי להקים חפ"ק למפקד האוגדה על בסיס זחל"מים שהושאלו ולהתקין בהם מכשירי קשר ולבסוף למקם את החפ"ק במנסרה.[47] בשלב זה לאוגדה לא היה מודיעין, ולדבריו, המקור המודיעיני העיקרי שלו היה דן כנר ושידורי "קול ישראל".[48] יתרה מזו לאוגדה לא היו כוחות אורגניים, בהם אגד תותחנים 282 שלא היה אלא "אגד רפאים".[49] בד בבד עם הקמת האגד הוכפפו חטיבות 188, 179, 4 ו־9 לאוגדה (ראו תרשים 2). לנר מציין: "מהר

44 מצוטט אצל: גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 350.

45 לנעשה במטכ"ל באותו יום ראו: גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 343–461.

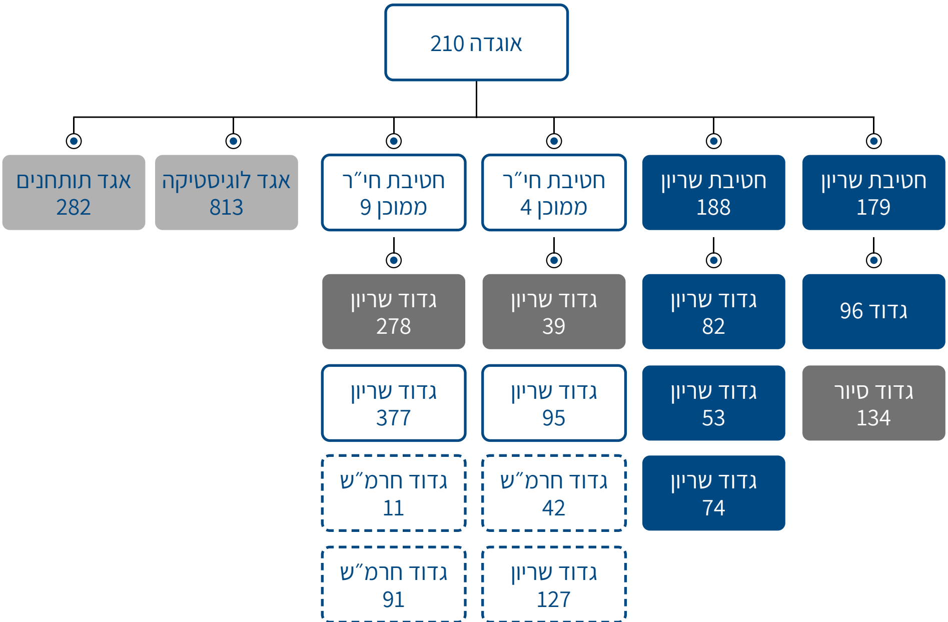
46 אג"ם מה"ד – היסטוריה, **תחקיר מלחמת יום הכיפורים – אלוף (מיל') דן לנר**, 21 במאי 1979 (להלן: היסטוריה, **לנר**), עמ' 2.

47 שם, עמ' 48; לבקוביץ', **במבחן המלחמה**, עמ' 96.

48 היסטוריה, **לנר**, עמ' 8

49 קצין חינוך ראשי – ענף הדרכה והסברה, **אגד ארטילרי 282 במלחמת יום הכיפורים**, ינואר 1977 (להלן: קצין חינוך ראשי, **אגד ארטילרי 282**), עמ' 8.

התברר לנו שזה מספרים והחטיבות לא כל כך במצאיי".[50] לנר הניח זאת משום שחטיבה 188 הייתה באמצע קרב בלימה, וכוחותיה היו מפוזרים בכל דרום רמת הגולן. כמו כן היו מסגרות קטנות של שלוש חטיבות, שגדודיהן פוצלו והוכפפו לחטיבות אחרות, ועדיין היו בתנועה לרמה או במגע עם האויב.[51]

תרשים 2: כוחות אוגדה 210 בצהרי 7 באוקטובר. סך כל הטנקים 66[52]

(מקרא: גדודים אורגניים | חטיבות אוגדה 36 | מסגרות בשלבי התארגנות
גדודים לא אורגניים | גדודים הנמצאים בדרכם לרמת הגולן)

50 ללא מחבר, **כנס פיקוד צפון**, עמ' 17.

51 מפקדת חטיבה 9, **יומן מלחמה**, ללא תאריך, א"צ 313-157/1986 (להלן: מפקדת חטיבה 9, **יומן מלחמה**), עמ' 1; אשר, **הסורים על הגדרות**, עמ' 125–131.

52 מפקדת גייסות השריון – תורת חיל השריון, **גייסות השריון, 146**, אוקטובר 1974 (להלן: גייסות השריון, **146**), עמ' 12, 36–37; גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 1310.

באותו בוקר ראשוני הגיעו טנקי חטיבה 4 לאזור מעלה גמלא ושפך הירדן. בגשר אריק אמר קצין הקישור של אוגדה 210 למח"ט שהוא מסופח לאוגדה. הבינו שיש שני כוחות ישראליים שאינם קשורים זה לזה הנמצאים בקרב בלימה: גדוד 51 בפיקודו של הסמג"ד ציון זיו וגדוד המילואים 39 מחטיבה 188 בפיקודו של יואב וספי. ציון זיו, סמג"ד 51, הוביל את שתי פלוגותיו.[53] תחילה הובילן לכיוון ציר הנפט ולאחר מכן למעלה גמלא, ושם נוצר המגע הראשוני עם הכוח הסורי. במהלך הקרב הקצר הופיע גדוד 39, ובו עשרה טנקים, וגם הוא עלה במעלה גמלא. עם שאר הכוחות השמיד 12 טנקים סוריים ללא נפגעים. כך הם בלמו את התקדמותן של חטיבות מדיוויזיה 5 ואת התחלת הגל השני של ההתקפה הסורית שהתבססה על דיוויזיה 1. כאשר מח"ט 4 הגיע לאזור מעלה גמלא, הוא סיפח את גדוד 39 לחטיבתו, באישור מפקד אוגדה 210, והכפיל את כמות הטנקים שבפיקודו מ־12 ל־22 טנקים כשירים.[54]

חטיבה 9, בפיקוד מרדכי בן־פורת, כללה רק את גדוד השריון 377. בהגיעו לרמת הגולן סיפח בן־פורת את גדוד 278 של חטיבה 179. מפקד האוגדה הורה לכוחות לנוע במעלה עין גב ולהתמקם בצומת טיפה-אל־על כדי לעצור את התקדמותו של הכוח הסורי באזור. בן־פורת שראה שעיקר הלחימה נערכת בטווחים ארוכים יחסית, כ־4,000 מ', הורה לשני הגדודים, שמנו יחדיו 54 טנקים,[55] לנוע קדימה כדי לשלוט מבצעית על מצר אל־על ולפגוע בכמה שיותר טנקים סוריים.[56]

בד בבד עם עליית הסוללות של אגד 282, אגד התותחנים של האוגדה, בפיקודו של אל"ם משה לוי, הוא החל לקלוט גדודי תותחנים. תחילה אסף שתי סוללות של גדוד 405 שירדו מרמת הגולן. משימת הסיוע הראשונה של האגד הייתה לסייע באש לקרב ההגנה של חטיבה 179. במהלך היום קלט האגד את היחידות האלו:

53 הפלוגה המסייעת ופלוגה ג'.

54 גייסות השריון, **146**, עמ' 36–37; אגרנט, **פפר**, עמוד 4; ללא מחבר, **גדוד 39 חטיבה 4 – קרב גדוד 39**, 31 בדצמבר 1974, א"צ 295-157/1986 (להלן: ללא מחבר, **גדוד 39 חטיבה 4**), עמ' 1–5; ללא מחבר, **תולדות גדוד 51**, ללא ציון מקור וללא תאריך, עמ' 7. נקרא ב־24 בפברואר 2023 באתר https://kippur-center.org/document-archive/military-units-yom-kippur-war/; אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, עמ' 157–158; אשר, **הסורים על הגדרות**, עמ' 85–86.

55 גדוד 278 מנה 19 טנקים, וגדוד 377 – 35 טנקים.

56 גייסות השריון, **146**, עמ' 11–12.

1. גדוד 527 מרגמות כבדות 120 מ"מ;
2. גדוד 328 – המצויד בתותח מתנייע 155 מ"מ (אם־50);
3. גדוד 313 המצויד במרגמות כבדות 160 מ"מ ;
4. גדוד 827 – המצויד בתותח 105 מ"מ (אם־7);
5. סוללה מגדוד 412 – המצויד בתותח מתנייע 175 מ"מ (אם־107);
6. גדוד 873 – המצויד בתותח נגרר 130 מ"מ.[57]

ארגון האגד באותו היום והעלייה לגולן היו הפעילות העיקרית של כוחות האגד. זו נבעה משום שהגדודים לא היו מלאים והגיעו בזמנים שונים. לעיתים הובאו תותחים בודדים שנדחפו קדימה כדי לסייע לכוחות שבקו המגע.[58]

באוגדה 210 הוקם אגד 813 על בסיס גש"ח (גדוד שירותי חימוש) 793 שהיה גדוד המילואים של פיקוד הצפון. ב־6 באוקטובר קלט הגש"ח בפיקוד סא"ל משה סלומון את הכוחות האלו:

1. פלוגת חימוש שרגא של חטיבה 188;
2. סדנה חטיבתית של חטיבה 164;
3. סדנה חטיבתית של חטיבה 4;
4. 100 חיילים מהסדנה הפיקודית.

סלומון שגם פיקד על היחש"ם (יחידת חימוש מרחבית) החל להשאיל אלמנטים מיחידתו הסדירה כדי לאפשר לסדנאות החטיבתיות להיות ניידות יותר ולדלג ממיקומן לעבר גינוסר שבתחילת המלחמה מיקם בה את היחידות שהגיעו אליה רק ב־7 באוקטובר.[59]

7 באוקטובר התאפיין בשלושה מוטיבים מרכזיים:

- הגל השני של ההתקפה הסורית החל להיכנס ללחימה.
- לעת עתה בלמו כוחות סדיר ומילואים את התקדמות הצבא הסורי כיחידות בודדות.

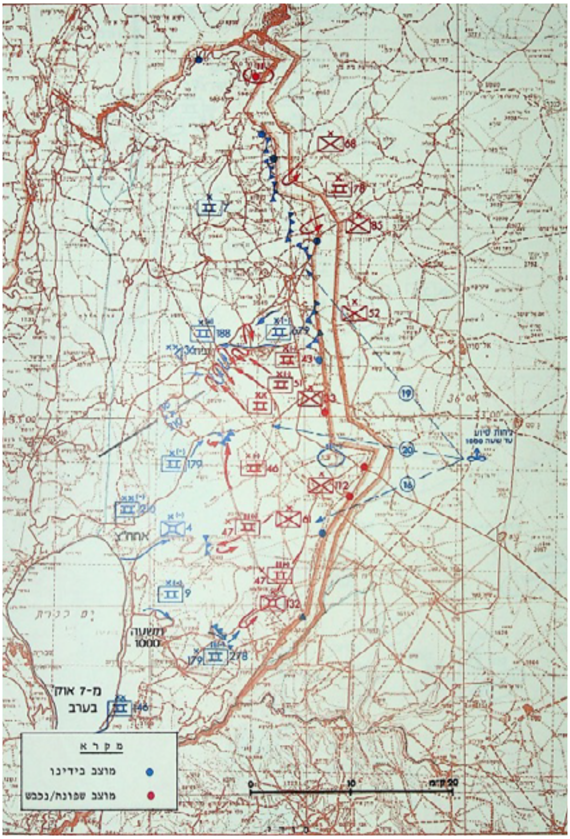
57 קתמ"ר, **כנס לקחי יוה"כ**, עמ' 62–64.

58 שם, עמ' 63.

59 לבקוביץ', **במבחן המלחמה**, עמ' 101.

- באוגדה 36 ובאוגדה 210 לא הייתה תמונת מצב ברורה על הנעשה בשדה הקרב.

לאוגדה 210 היו שתי חטיבות חירמ"כ (חיל רגלים ממוכן), בהם ארבעה גדודי שריון לא מלאים. הגעת הגדודים לדרום רמת הגולן סייעה לבלום את התקדמותם של הכוחות הסוריים, אולם יכולת האוגדה לתמוך את המאמץ של הגדודים הייתה קטנה משום שיחידותיה המסייעות היו בשלבי הקמה. בשל כך מפקד האוגדה הורה למג"דים ולחפ"קי המח"ט להסתדר עם הכוחות הקיימים ולא לצפות ליותר מכך.

מפה 2: מצב הלחימה ברמת הגולן ב־7 באוקטובר[60]

60 היסטוריה, **אטלס**, עמ' 31.

8 באוקטובר – מיחידות לחטיבות

ב־8 באוקטובר אמר שר הביטחון משה דיין בפורום מטכ"ל שבצפון: "אנו לוחמים עד האיש האחרון [...] נאבד שם את כל השריון? – נאבד את השריון, אבל נאבד אותו תוך זה שנגמור את השריון של הסורים".[61] בבוקר היום הטיל יצחק (חקה) חופי על לנר לבלום את הסורים במרכז רמת הגולן בעוד אוגדה 146, בפיקודו של האלוף מוסה פלד, אחראית להגנה בדרום רמת הגולן, ואוגדה 36 אחראית להגנה בצפונה. לשם כך האוגדה ויחידותיה נפרסו להגנה על ציר יְהוּדִיֶּה ותכננו את מתקפת־הנגד מזרחה לכיוון ציר הנפט. אולם הוכפפה לה רק חטיבה אחת, 179, ובה גדוד 96 וגדוד סיור 134 שהיו שחוקים לאחר לילה של קרבות.[62]

בליל 7–8 באוקטובר עסקו מח"ט 679 וסמח"ט 179 בניתוח השטח ויכולותיו של האויב. אור, מח"ט 679, הבין שלא רק שהוא נמצא בנחיתות כמותית, אלא שהכוח הסורי שולט על כוחותיו ונערך להתקפה בבוקר. בערב הוא קיבל את האחריות למרכז הרמה. הוא חישב שלשלושת גדודיו יש כשישים טנקים כשירים.[63] ב־7 באוקטובר נפצע מח"ט 179 שריג, ובעקבות זאת העביר את הפיקוד לסא"ל גדעון צימבל, הסמח"ט. לרשות סגנו עמדו כ־35 טנקים. משימת החטיבה, תחת אוגדה 210, הייתה להילחם בציר "עכביש" המוביל לח'ושנייה מתוך הבנה שזה נתיב ההתקדמות של הצבא הסורי באזור זה. בשעה 08:00 בערך נהרג הסמח"ט, וסגן מפקד האוגדה בריל קיבל פיקוד ישיר על ההגנה בגזרת ח'ושנייה בכלל ועל החטיבה בפרט.[64] הוא הציב את גדוד 96 בשטחים שולטים ואת הכוח הסיור בתצפית לעבר הסורים, ובשל בעיות התחמושת הטווה מדיניות אש שנועדה לחסוך בתחמושת. לאחר כמה שעות בלמו כוחות החטיבה את ההתקדמות הסורית ועברו למתקפת־נגד לכיבוש אל־עמרה.[65] גדוד תותחנים 105 מ"מ 827 נערך לסייע לחטיבה 179 בקרב ההגנה שלה. אולם עקב בעיות בקשר לא התאפשר הסיוע, ולכן מג"ד 827 עבר לחטיבה כדי לשמש בה הקש"א (קצין שיתוף האש), נוסף על היותו המס"ח (מפקד הסיוע החטיבתי).[66]

61 מצוטט אצל גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 539.

62 אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, עמ' 206.

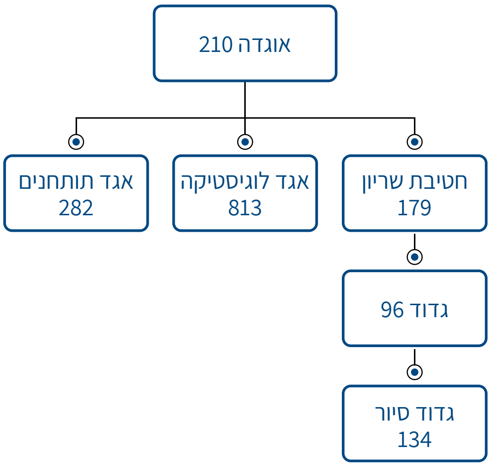
63 אורן טוען שהיו לאור 36 טנקים כשירים. השוו: אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, עמ' 206; אור, **אלה האחים שלי**, עמ' 118–132.

64 היסטוריה, **שריג**, עמ' 2–4.

65 אשר, **הסורים על הגדרות**, עמ' 185; בר־כוכבא, **מרכבות הפלדה**, עמ' 288–291.

66 פיקוד צפון – מפקדת תותחנים פיקודית, **מלחמת יום הכיפורים – אירועים ולקחים ראשוניים סיכום ראשוני – גדוד תומ"ת 105 מ"מ – 827**, 18 באוקטובר 1973, עמ' 1.

בתחילת היום הצליח הכוח הסורי להדוף את כוחות חטיבה 679 חזרה לרכסים סביב נפח. המצב שבו הייתה החטיבה השתפר לאחר שהיא תוגברה בפלוגה מחטיבה 7 ובכמה טנקים של חטיבה 188. הדיפת הכוח הסורי, ובו כוחות מחטיבות 51 ו־91, מאזור נפח הובילה להתקפה חטיבתית לעבר סינדיאנה. משם קיבלה החטיבה הוראה להמשיך להתקדם לכיוון דרום־מזרח. מאחר שנתקלה בכוח עדיף של כוחות דיוויזיה 1 הסורית, היא נסוגה חזרה לסינדיאנה. אור מציין בעדותו שהוא לא הבין את מצב כוחותינו, בייחוד את מצבה של חטיבה 188, את חלוקת הגזרות בין האוגדות ואת המידע על הנעשה בחזית רמת הגולן ובחטיבות אחרות.[67] חטיבות 4 ו־9 הועברו לאוגדה 146,[68] וכך נשארה אוגדה 210 עם חטיבת שריון אחת שאליה הוכפפו גדוד שריון וגדוד סיור.

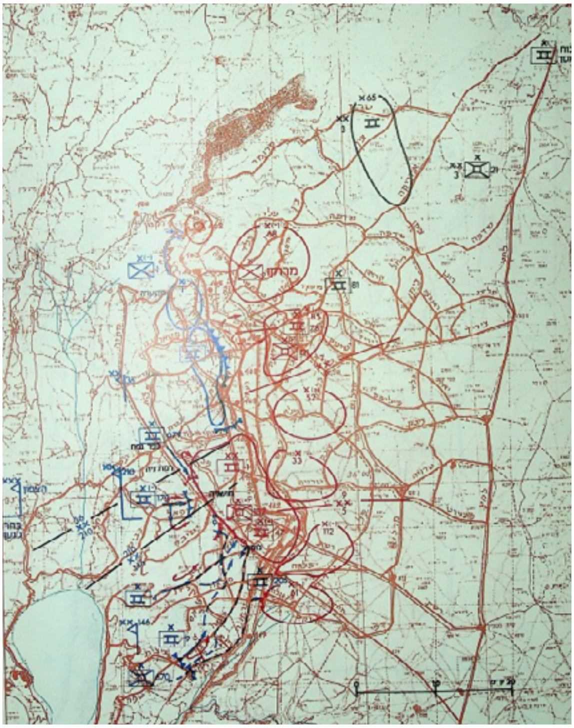
תרשים 3: היחידות שהוכפפו לפיקוד האוגדה בבוקר 8 באוקטובר. סך הכול היו כ־16 טנקים[69]

67 אגרנט, **אור**, עמ' 3; אורן, **תולדת מלחמת יום הכיפורים**, עמ' 206.

68 ועדת אגרנט, **עדות שלא בפני הוועדה: אלוף מוסה פלד – מפקד אוגדה 146**, 27 בינואר 1974, א"צ 75-383/1975, עמ' 4; על קרבות החטיבות של אוגדה 146 ראו: ללא מחבר, **גדוד 39 חטיבה 4**, ללא תאריך, א"צ 295-157/1986, עמ' 3; אג"ם מה"ד – היסטוריה, **גד' 95 חטיבה 4 – תחקיר גד' 95 חט' 4**, 23 בנובמבר 1973, א"צ 294-157/1986, עמ' 15–17; אג"ם מה"ד – היסטוריה, **גד' 95 חטיבה 4 – מהלך הקרבות של גדוד 95**, ללא תאריך, א"צ 294-157/1986, עמ' 4–6; מפקדת חטיבה 9, **יומן מלחמה**, עמ' 1; מפקדת חטיבה 9, **מהלכי חטיבה 9 (יום כפור) ימים 6.10 – 20.10.73**, ללא תאריך, א"צ 313-157/1986 (להלן: מפקדת חטיבה 9, **מהלכי חטיבה 9**), עמ' 2.

69 מפג"ש/תח"ש, **אוגדה 210**, עמ' 15.

לאחר ההקמה החפוזה, שנמשכה כ־48 שעות, החלו היחידות הלוגיסטיות של אוגדה 210 לפעול. בסיכום שכתב סא"ל אלכס קיריל, קצין האפסנאות של האגד, הוא מציין שאף שלאוגדה בכלל ולאגד הלוגיסטי בפרט לא היו מחסנים משלהם או רכבים לשנע את האנשים ואת הציוד, החל גש"ח האוגדה לתקן את שריון הטנקים שהוא מצא בצירים או שהגיע אליו. סלומון מתאר כי ב־8 באוקטובר עסק בדילוג הגש"ח לאזור גינוסר, בד בבד טיפל בעיקר בטנקים מסוג שרמן, ולקראת הערב החל הגדוד לטפל גם בטנקי השוט. בכך הצטרך הגש"ח להקים שתי סדנאות שונות שיוכלו לתקן ולתחזק את הטנקים השונים.[70]

מפה 3: מצב הלחימה ברמת הגולן ב־8 באוקטובר[71]

70 אלכס קיריל, **אוג' 210 סיכום יוה"כ – אחזקה**, ללא תאריך, א"צ 120-157/86, עמ' 1–4; לבקוביץ', **במבחן המלחמה**, עמ' 101.

לסיכום, ב־8 בחודש החלה אוגדה 210 לפעול כאוגדה. במסגרת זו היא קיבלה חטיבה שלמה שכללה גדוד שריון אחד בפיקודה, ואגד התותחנים החל לסייע ליחידותיה השונות. מרבית היחידות שירכיבו את אוגדה 210 בימים הקרובים לחמו במסגרות חטיבתיות הכפופות לאוגדות אחרות. השוני העיקרי בין 7 באוקטובר ל־8 בו היה שחטיבות 179 ו־679 ברמת הגולן פעלו על פי תוכנית חטיבתית ועל פי רעיון מבצעי אחד ולא הוכנסו כגדודים לסגור פרצות בהגנה.

9 ו־10 באוקטובר – מחטיבות לאוגדה

ב־9 באוקטובר בשעה 7:00 שוחח הרמטכ"ל עם אלוף פיקוד הצפון, ולאחר מכן הוא עדכן את פורום מטכ"ל שהסורים קרובים לשבירה.[72] בבוקר אותו יום באוגדה 210 הייתה רק את חטיבה 179, שעליה פיקד סגן מפקד האוגדה. ארבעים הטנקים היו צריכים לבלום את הכוח הסורי הפרוס בדרום הרמה. הקרב האוגדתי הראשון של אוגדה 210 היה התקפה לכיוון ח'ושנייה. על פי התוכנית האוגדתית, חטיבה 179 תבלום באזור יְהוּדִיֶּה ולאחר מכן תדחק את הסורים מזרחה לכיוון ח'ושנייה. האש האוגדתית הופעלה בשני שלבים: לכיוון מטרות יותר עמוקות ולסיוע לתמרון. בשעה 10:30 השתלטו כוחות החטיבה על צומת ח'ושנייה-ציר הנפט-נפח ועל נ"ג 697. לאחר סיום הכיבוש נעצרה כדי למלא תחמושת ודלק וכדי לתכנן התקפה על ח'ושנייה.[73]

בצהריים הועברה חטיבה 679 לפיקודה של אוגדה 210.[74] לדברי אור, לנר הודיע לו זאת בקשר, והדגיש לפניו כי משימתו להתקיף לכיוון רכס רמת'נייה-תל פזרה. אור הציע שחטיבתו תישאר בעמדותיה משום שהן מאפשרות לנהל אש נגד התקדמות הסורים, ורק לאחר סיום הקרב הוא יעלה לכיוון רכס רמת'נייה. לנר קיבל את הצעתו והורה לו לעבור להתקפה על פי שיקולו.[75] בשלב ההתקפה, כפי שמס"ח חטיבה 679 מציין, הפעלת

71 היסטוריה, **אטלס**, עמ' 39.

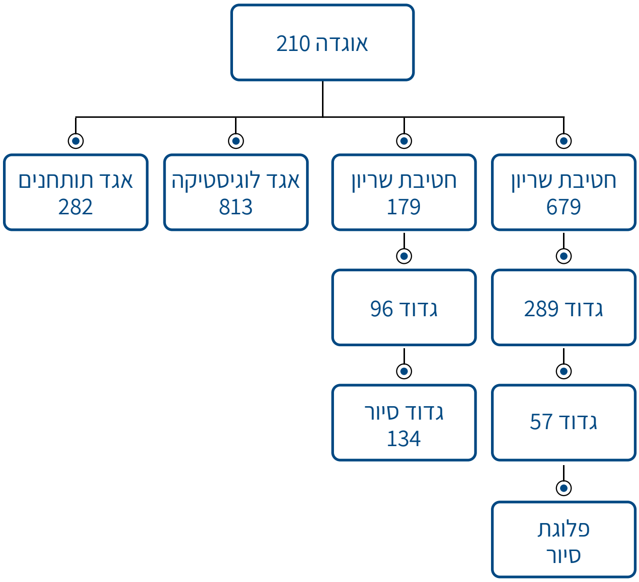
72 גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 549.

73 בר־כוכבא, **מרכבות הפלדה**, עמ' 291–298.

74 אשר, **הסורים על הגדרות**, עמ' 187; אורן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 215–216.

75 אור, **אלה האחים שלי**, עמ' 147; אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, עמ' 216; אגרנט, **אור**, עמ' 5.

האש נעשתה במרוכז בידי האגד האוגדתי. לדבריו, הוא הפעיל מעט אש לסיוע, ועיקר האש הייתה כלפי הכוחות הסוריים הנסוגים.[76]

תרשים 4: יחידותיה של אוגדה 210 בצהרי 9 באוקטובר. סך הכול 84 טנקים[77]

בסופו של יום הקרבות עמדו כוחות האוגדה במשימותיהם ואפשרו להכניס את חטיבה 9 לטהר את מתחם ח'ושנייה.[78] כפי שהתברר למפקדי האוגדה והחטיבות, הבעיה הייתה התיאום בין האוגדות בכלל ובין אוגדה 210 לחטיבה 9 שפעלה תחת אוגדה 146. לפי לנר, השאלה הייתה של מי חושנייה, מה שקרה שמשה [פלד] עמד ממערב לחושנייה ואורי [אור] עמד

76 פיקוד צפון – מפקדת תותחנים פיקודית, **מלחמת יום הכיפורים – אירועים ולקחים ראשוניים סיכום ראשוני – סדר אירועים – וסיכומים ראשונים מס"ח 679**, 18 בנובמבר 1973, עמ' 2; קתמ"ר, **כנס לקחי יוה"כ**, עמ' 64.

77 מפג"ש/תח"ש, **אוגדה 210**, עמ' 16, 40.

78 על קרבות החטיבות של אוגדה 146 ראו: ללא מחבר, **גדוד 39 חטיבה 4**, עמ' 3; אג"ם מה"ד – היסטוריה, **גד' 95 חטיבה 4 – תחקיר גד' 95 חט' 4**, 23 בנובמבר 1973, א"צ 294-157/1986, עמ' 15–17; אג"ם מה"ד – היסטוריה, **גד' 95 חטיבה 4 – מהלך הקרבות של גדוד 95**, ללא תאריך, א"צ 294-157/1986, עמ' 4–6; מפקדת חטיבה 9, **יומן מלחמה**, עמ' 1; מפקדת חטיבה 9, **מהלכי חטיבה 9**, עמ' 2.

מעליו, שניהם היו יכולים להכנס. מוטקה [בן־ פורת] טען שאנחנו יורים עליו, הפסקתי את כל האש, זה לא עזר, בקיצור זה היה --- [כך במקור] אבל אחר כך מוטקה נכנס ושוב יצא עד כמה שאני זוכר.[79]

בערב 8-9 באוקטובר לאוגדה החלו להגיע שדרות האספקה הפיקודיות שהובילה פלוגת הסיוע של אוגדה 210 לכוחות הלוחמים. זהר לבקוביץ מציין כי אנשי הלוגיסטיקה של האוגדה החרימו אספקה מכל הבא ליד. לעת עתה אפשרו שדרות האספקה את צורכי היחידות השונות עד הקמת המסגרות הלוגיסטיות של האוגדה.[80] הסדרת הסיוע הלוגיסטי אפשרה לאגד הסיוע הלוגיסטי להקים סדנאות שריון בקרבת קו המגע וליצור מלאי חלפים אוגדתי על בסיס טנקים שלא ניתן לתקנם, בד בבד עם עבודתם של הדרגים החטיבתיים והגדודיים על הטנקים של כוחותיהם.

בסוף 9 באוקטובר היו כוחות פיקוד הצפון בעמדת זינוק לעבר כיבוש מחדש של כלל השטחים שכבשו הסורים ביממה הראשונה של המלחמה. בשל כך מפקדת פיקוד הצפון תכננה לצאת ב־10 בחודש להתקפה עם אוגדות 146 ו־210. אוגדה 36 בלמה את ההתקפה הסורית האחרונה בצפון רמת הגולן והמשיכה להיות מכוונת מזרחה. התוכנית כללה השתלטות על "הקו הסגול" וכיבוש באזור כודנה. משימותיהן של האוגדות היו אלה:

1. אוגדה 146[81] - כיבוש רכס מוצב 111, תל אל־אחמר, תל כודנה והכפר כודנה.
2. אוגדה 210 [82] - כיבוש רכס מוצב 110 מצפון עד פאתי הכפר כודנה.[83]

ב־10 בחודש ניהל מפקד האוגדה, בהשתתפות חטיבות 179 ו־679 ואגד התותחנים, התקפה אוגדתית, שנועדה לכבוש את כל השטח שעד ל"קו הסגול". ההתקפה הראשונה עד לקו הגבול שלפני המלחמה הצליחה, ואילו הניסיון להבקיע שטח הסורי בוטל עקב שיקולים שונים של הפיקוד. יחידות האוגדה נכנסו לחניוני לילה, והמח"טים נקראו לקבוצת פקודות אוגדתית.[84]

79 היסטוריה, **לנר**, עמ' 4. התוספות הן שלי, א"ב.
80 היסטוריה, **תחזוקה**, עמ' 2.
81 חטיבות 4, 9, 205, 217 ו־670.
82 חטיבות 179 ו־679.
83 אשר, **הסורים על הגדרות**, עמ' 195–199; אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, עמ' 217–222.
84 מפג"ש/תח"ש, **אוגדה 210**, עמ' 17, 40–41.

התקפת־הנגד של פיקוד הצפון, בין 8 ל־9 באוקטובר, הדפה את הסורים מהשטחים שכבשו. הסיבה לכך הייתה שכוחות צה"ל ברמת הגולן פעלו כחלק מאוגדה ולא ככוח חטיבתי עצמאי. שני הבדלים עולים בין הקרבות החטיבתיים לאוגדתיים: ראשית, הרעיון המבצעי של הקרב היה אוגדתי, וכך - גם הביצוע של ההתקפה עצמה. בעקבות זאת יכלה האוגדה לתזמן ולסנכרן התקפות של החטיבות לטובת ההישג המבצעי. שנית, המעטפת האוגדתית, ובה אגד התותחנים והאגד הלוגיסטי, החלה לפעול. מפקדת אגד התותחנים הפעילה את גדודיה בריכוזיות לסיוע לתמרון ולתקיפת יעדים שחפ"ק מפקד האוגדה הגדיר להם.

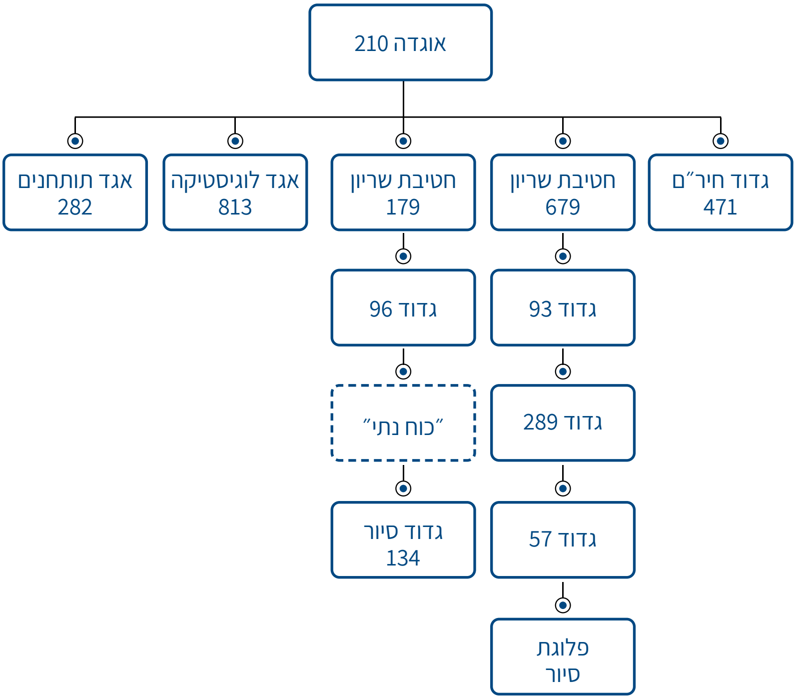
11 באוקטובר - ההבקעה

משעות הצהריים של 10 באוקטובר עסקו שר הביטחון, הרמטכ"ל וחברי המטה הכללי בשתי שאלות: באיזה חזית להתקיף? ומהם ההישגים המבצעיים הנדרשים מהתקפה זו? במהלך הדיונים, שנמשכו לתוך הלילה, שבהם השתתפו ראש הממשלה וכמה שרים, הוחלט להתקיף בחזית הצפון כדי לשפר את יכולתה של מדינת ישראל להתמקחות עתידית. אולם הודגש שלא לנסות לכבוש את דמשק, ואם רוצים להפציצה נדרש אישור ראש הממשלה.[85]

באישור התוכנית הפיקודית, בנוכחות שר הביטחון והרמטכ"ל, הוצגה קבוצת הפקודות הפיקודית. לאחר מכן הנוכחים עברו לחפ"ק אוגדה 36 שבתל שיבאן. מפקד אוגדה 210 לא השתתף בשני המופעים האלה עקב הפגזה ארטילרית אינטנסיבית שהחפ"ק שלו חווה באותו היום. כאשר הגיע לתל שיבאן, נגמרה קבוצת הפקודות. לפי לנר, לפניו עמדה הדילמה האם לבקש להחזיר את הנוכחים ולבצע את קבוצת הפקודות עימו או לא להגיד דבר ולהסתדר תוך כדי תנועה. הוא בחר באפשרות השנייה.[86]

85 גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 658–689.

86 היסטוריה, **לנר**, עמ' 16–17.

תרשים 5: יחידות אוגדה 210 ב־10 באוקטובר. סך הכול 75 טנקים[87]

בעודו מסתכל על המפה הבין לנר שהתוכנית שהכינה האוגדה יום לפני הייתה לא רלוונטית. זו התבססה על כך שהאוגדה נעה אחרי אוגדה 36 בשני צירים כדי לנצל את ההצלחה של ההבקעה של אוגדה 36. אולם כעת הבין שאוגדה 36 תנוע באחד הצירים שהוקצו לו, ושמשימתה העתידית הייתה להבקיע בציר "אמריקה" כמאמץ הבקעה נפרד.[88] בעדותו סיפר: "הלכתי לחקה, ואמרתי לו חקליה נו עכשיו תגיד לי מה עושים? ועל רגל אחת הוא אמר לי [לא ברור] תשמע אתה [נכנס לבד] או הולך אחרי 36,

87 חטיבה 689 – 40 טנקים וחטיבה 179 – 35 טנקים. ראו: גיסות השריון, **אוגדה 210**, עמ' 18–19, 41. בספירה לא נכללו שלושים הטנקים של "כוח נתי" משום שהם לא הגיעו בזמן לקרב ההבקעה.

88 **קתמ"ר, כנס לקחי יוה"כ**, עמ' 19; היסטוריה, **לנר**, עמ' 16; אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, עמ' 271–276; אור, **אלה האחים שלי**, עמ' 173.

אבל נראה לי כרגע אתה הולך על ציר אמריקה".[89] לאחר קבלת המשימה החדשה תכנן לנר את ההתקפה האוגדתית כך:

1. שעת התחלת המבצע נקבעה ל־14:00.
2. תוכנית אש של האוגדה:
   א. שלב א' - הפעלת אש בריכוז אוגדתי לריכוך יעדים והפעלת אש להטעיה;
   ב. שלב ב' - הסטת האש להעסקת המוצבים הסוריים בשטח ההבקעה;
   ג. שלב ג' - סיוע ישיר לכוחות הקדמוניים.

לטובת ההבקעה למפקד האגד היו שלוש יחידות תותחנים: גדוד 873, סוללת 203 מ"מ וגדוד 828. מפקד האגד מציין שתי בעיות: ראשית, היעדים לא זוהו. שנית, יחידות האגד לא יכלו לירות אש נגד סוללות משום שלא היו לו את התותחים שיכולים לירות לטווח שכזה.[90] התוכנית האוגדתית הייתה כלהלן:

1. גדוד 679 יחפה לטובת הבקעת חטיבה 179;
2. חטיבה 179 תבקיע עם "כוח נתי"[91] בציר "אמריקה" ותתייצב בצומת "אמריקה"- "ציריך";
3. חטיבה 679 תנוע על ציר "שבתאי" לאחר תיאום עם חטיבה 7 שנעה קודם על הציר.[92]

כדי לקבל תמונת מצב בהירה יותר הוציאה האוגדה סיור אלים של שישה טנקים שגם ירו על מטרות שונות כדי לבחון את תגובת הסורים. חוסר תגובתם תרם להבנה שמערך ההגנה הסורי אינו כשיר להגנה. נוסף על כך הדיווחים שכוחות חטיבה 7 עברו "כמו חמאה"[93] יצרו תחושה באוגדה

89 היסטוריה, **לנר**, עמ' 16. להשוואה ראו: אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, עמ' 276;

90 פיקוד צפון, **מס"ח 679**, עמ' 3; קתמ"ר, **כנס לקחי יוה"כ**, עמ' 64–65; קצין חינוך ראשי, **אגד ארטילרי 282**, עמ' 13.

91 גדוד שוט קל שהורכב מישראלים שחזרו מחו"ל בפיקודו של נתי גולן.

92 אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, עמ' 276; היסטוריה, **לנר**, עמ' 19; היסטוריה, **שריג**, עמ' 4–6.

93 היסטוריה, **לנר**, עמ' 20.

שהגם שיש אויב הוא לא יתנגד להבקעה של כוחות האוגדה באופן שיסכן את התוכנית הפיקודית והאוגדתית.[94] בד בבד עם ההכנה של החטיבות עבר הגש"ח האוגדתי לגשר אריק והקים משטח עבודה, לטפל בטנקים, באזור ציר הנפט כדי לצמצם את הטווח עם כוחות האוגדה.[95]

הפיקוד הקדים את שעת ההתקפה ל־13:00 בצהריים למרות התנגדותו של לנר.[96] אולם בפועל ההתקפה עצמה, כפי שיומן המבצעים של האוגדה מראה, החלה ב־14:00, והשתלשלות האירועים ב־11 באוקטובר מוצגת בו כך:

13:00 - ניתנה ההוראה להתכונן להבקיע בציר "אמריקה" מתוך הבנה שיש סימנים להתמוטטות המערך הסורי.

13:30 - ניתנה ההוראה לחטיבות להתמקם לקראת ההבקעה.

14:00 - הציר נפתח, הוסרו מוקשים שצה"ל הניח, להתחלת ההבקעה של חטיבה 179, המבקשת להיכנס אף שחטיבה 679 עדיין לא סיימה את התמקמות כוחותיה. בשל כך כוחות חטיבה 179 יחפו על הכניסה של המסגרות האחרות של החטיבה. לנר מאשר את הבקשה. הכוחות הקדמוניים של 179 נתקלים בהתנגדות עזה, ולכן הוא מזרז את חטיבה 679 להיכנס לעמדות חיפוי.

15:00 - שר הביטחון נמצא בחפ"ק הפיקוד ואומר שהמטרה היא להציב איום ארטילרי על דמשק אף שבאותו זמן מובן בחפ"ק שההבקעה אינה מצליחה וצריך לחלץ את חטיבה 179.

15:10 - שלושה-ארבעה טנקים של חטיבה 179 מגיעים לצומת "אמריקה"-"ציריך". מפקד האוגדה מורה לחטיבה 679 להיכנס לציר "אמריקה" דרך חטיבה 179.

15:45 - חטיבה 9 עוברת להיות תחת פיקוד האוגדה.

16:00 - חטיבה 679 מגיעה לציר "ציריך"-"שבתאי".

16:30 - מפקד האוגדה מורה למח"ט 9 לכבוש את תל כרום מצפון.

18:00 - מח"ט 9 מדווח: "תל כרום בידי".

94 שם, עמ' 20; אשר, **הסורים על הגדרות**, עמ' 215.

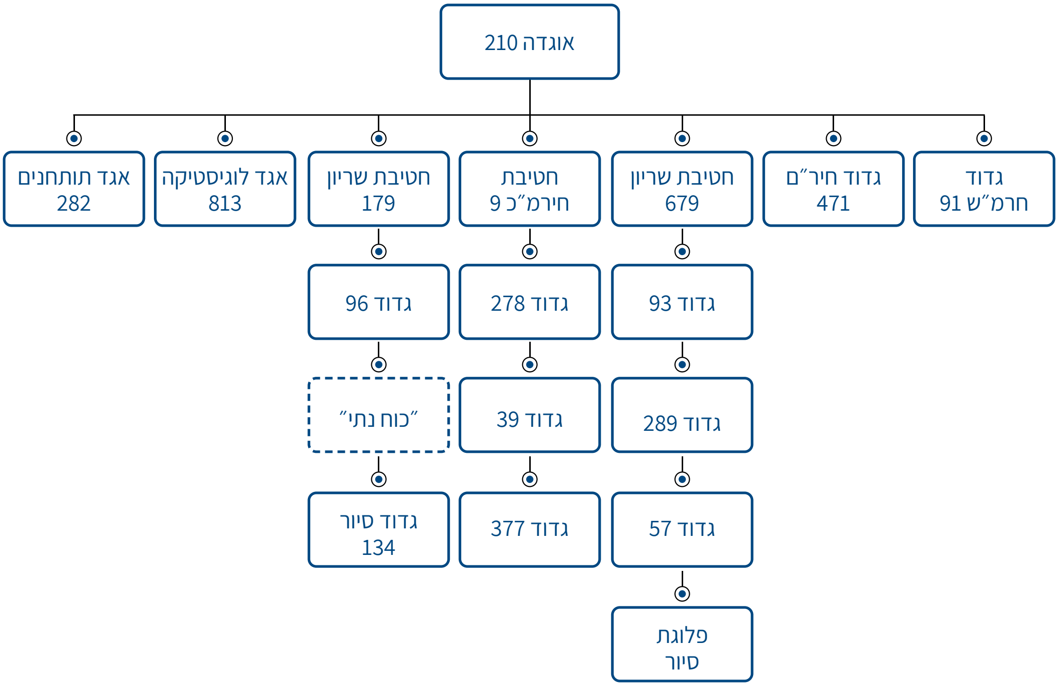
95 לבקוביץ', **במבחן המלחמה**, עמ' 101.

96 היסטוריה, **לנר**, עמ' 25.

19:00 - גדוד 471 מחטיבת הצנחנים 317 נשלח לטהר את חאן ארנבה.

20:00 - התארגנות לשהייה בלילה.

עיקר העיסוק בלילה היה דחיפת האספקה, חילוץ ופינוי מציר "אמריקה".[97]

תרשים 6: יחידות אוגדה 210 לאחר סיום קרב ההבקעה. סך הכול 67 טנקים (40 של חטיבה 9 שהצטרפה לאחר ההבקעה)[98]

97 אג"ם מה"ד – היסטוריה, **אוג' 210 יומן ארועים – 6–12 באוקטובר 73**, ללא תאריך, עמ' 3–4.

98 חטיבה 679 – כ־21 טנקים, חטיבה 179 – כ־6 טנקים וחטיבה 9 – כ־40 טנקים. ראו: גייסות השריון, **146**, אוקטובר 1974, עמ' 18; מפג"ש/תח"ש, **אוגדה 210**, עמ' 19, 42 . בספירה לא נכללו שלושים הטנקים של "כוח נתי" משום שהם לא הגיעו בזמן לקרב ההבקעה.

תדריך של אלוף דן לנר לקראת ההבקעה (צלם: עוזי קרן; באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון).

הדיווח ביומן האירועים של האוגדה מראה שלמרות הבעיות בתהליך התכנון ושינוי מסגרת הזמן עמדו כוחות האוגדה במשימותיהם ביום הראשון להבקעה. הוא אינו חושף את סיפור ההבקעה של האוגדה וההתקפה של חטיבה 179. לשם כך צריך לבחון כיצד ארבעת המפקדים הבכירים שהשתתפו באירוע סיפרו עליו בדיעבד: ראשית, לפי מפקד האוגדה, ההכנה הארטילרית של האוגדה הייתה מספקת ואינטנסיבית דיו. לפני ההבקעה קיבלה החטיבה הוראה שלא לרדת מציר "אמריקה". אף על פי כן המג"ד המוביל ירד מהציר, משיקולו, וטנקיו החלו להיפגע ממוקשים. בשל כך הוא החל לפנות פצועים ושלח את הקמב"ץ שלו קדימה. הגעת הטנקים הראשונים לחאן ארנבה אפשרה למפקד האוגדה להורות לחטיבה 679 לנוע דרך 179 ליעדיה.[99] שנית, שריג מספר שהתכנון שלו היה שגדוד אחד ייסע על הכביש. הנחתו הסמויה, העוברת כחוט השני בתהליך התכנון האוגדתי והחטיבתי, הייתה שאין אויב באזור חאן ארנבה אולם, כפי שהוא מצהיר אחרי המלחמה, הנחה זו הייתה מוטעית כי הארטילריה לא השפיעה על כוחות החי"ר הפרוסים במתחם

99 היסטוריה, **לנר**, עמ' 20.

ולא הייתה התפרקות רבתי כפי שהונח לפני ההתקפה. נוסף על כך החיפוי של 679 לא התמקם בטווח יעיל ולא ניתן היה לדלג אותו בזמן כדי שלא לסתום את נתיב ההתקדמות של החטיבה. כמו כן הפעלת האש בריכוז האוגדתי לא אפשרה לשריג להפעיל אש בסיוע לתמרון וליעדים שהוא צריך. לדידו, בכל פעם שהוא רצה להפעיל אש על יעדים הוא היה "צריך לנהל דואט עם דן לנר חצי שעה עד שהוא נתן לי משהו".[100] בעיה נוספת בהפעלת האש הייתה שמס"ח החטיבה לא היה בשלב ההבקעה וגם לא היו לו קציני תצפיות קדמיים מסיבות שונות.[101] שלישית, בסיכומי חטיבה 679 נכתב שבשעה 14:00 התקדמו כוחותיה לעבר צומת מנסרה כדי לקצר טווח ליעדיהם. לאחר הוראה ממפקד האוגדה המח"ט מקצה גדוד נוסף לחיפוי לטובת חטיבה 179. בשעה 15:00 "מחליט מפקד האוגדה למנוע את כישלון ההתקפה ומכניס את חטיבה 679 להבקעה בציר חאן ארנבה-תל שמס".[102] בהמשך אותו יום החטיבה מגיעה ליעדיה, אך היא אינה מצליחה להכניס את הדרגים משום שיש אויב בשטח.[103] כמו כן בריל, סגן מפקד האוגדה, טען בעדותו לפני חוקרי המחלקה להיסטוריה שהוא אמר למפקד האוגדה: "כביש זה שחיטה".[104] יתרה מכך הסורים יודעים להיערך להגנה טוב יותר מצה"ל, והם פשוט אינם מגלים את עמדותיהם. בשל בעיות הזמן לא יכלה האוגדה להתכונן כהלכה משום שהבקעה דרשה הכנה ארטילרית טובה יותר, כולל אוויר, והכנסה של הנדסה קרבית בצורה הנכונה. בעיה נוספת, לדבריו, הייתה חוסר התיאום בין המאמצים משום שהחפ"ק היה מרוחק יחסית, ולכן הציע למפקד האוגדה שהוא ינוע עם חטיבה 179 כדי לתאם בינם לבין חטיבה 679. רק לאחר כניסת חטיבה 9 דילג בריל קדימה כדי לתאם בין החטיבות השונות.[105]

השינוי בתוכנית וברעיון המבצעי של לנר הוכתב לא משיקולי האוגדה אלא משיקולי פיקוד הצפון. בשל כך כוחות האוגדה היו צריכים לפרוץ בציר ההררי אחד, כי שאר האזור ממוקש, מול אויב סורי מחופר שמיקומו וגודלו אינו ידוע. יתרה מכך הפיקוד לחץ על האוגדה לצאת כמה שיותר

100 היסטוריה, **שריג**, עמ' 5.

101 שם, עמ' 4–10.

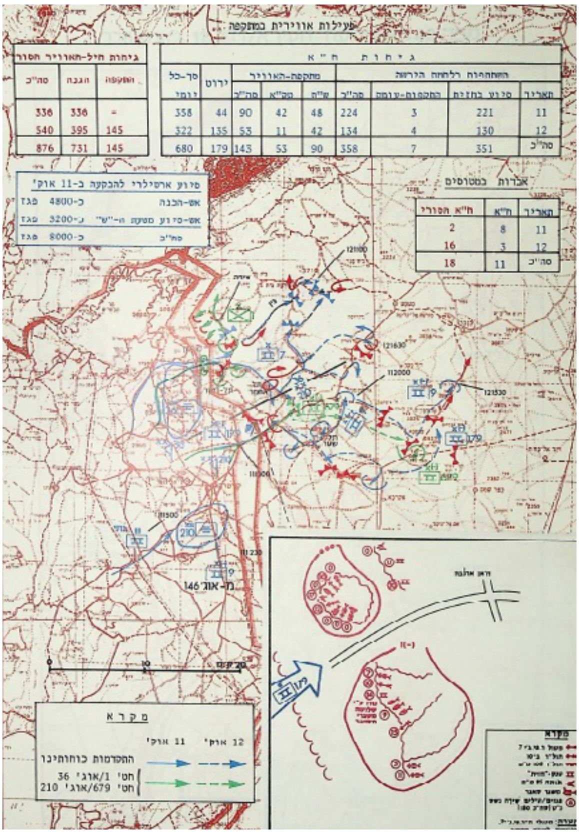
102 חטיבה 679 – סיכומי מפקד החטיבה, **קרבות 679 במלחמת יום הכיפורים**, ללא תאריך, א"צ -365 157/86, עמ' 12.

103 שם, עמ' 11–12.

104 היסטוריה, **בריל**, עמ' 7.

105 שם, עמ' 7–8.

מהר כדי לנצל את ההצלחה של אוגדה 36 למרות הצורך לשינוי התוכנית האוגדתית. בכך נוצר מצב שבו מפקד האוגדה והמפקדים הכפופים לו מסכימים עם הרעיון המרכזי, הבקעה בציר חטיבה 179 שחטיבה 679 מחפה על התקדמותה ונערכת לניצול ההצלחה. מהשיח על התנהלות ההבקעה אפשר להבין שלנר והאחרים הסכימו שלנוכח מגבלת הזמן יש פתרון מבצעי אחד. אולם השונה בין ארבעת הדוברים הוא איך ניתן היה לתקן את אופן הפעלת הכוח והאם היה צריך לחכות לחיפוי חטיבה 679 או להפעיל את התותחנים או לנהל את הקרב אחרת ולא על פי היגיון מפקד האוגדה. בסופו של קרב ההבקעה איבדו יחידות האוגדה כ־35 טנקים (כ־46%) ממצבת הטנקים הזמינים בתחילת ההבקעה. אך כמו ששריג סיכם את הקרב, "אומנם נשארתי עם 6 טנקים אבל הגעתי לצומת".[106]

מפה 4: התקדמות אוגדה 210 ב־11 וב־12 באוקטובר[107]

106 היסטוריה, **שריג**, עמ' 6.

107 היסטוריה, **אטלס**, עמ' 50.

14–12 באוקטובר – הלחימה בכוח המשלוח העיראקי

שאלת התערבותו של צבא עיראק במלחמה כבר נדונה במטה הכללי מהיום הראשון של המלחמה. ב־6 באוקטובר דיווח אמ"ן שממשלת עיראק עדיין לא החליטה אם להתערב ובאיזה היקף תפעל. למחרת התקבלה הידיעה שהיא החליטה לסייע לצבא סוריה על ידי שליחת שתי טייסות מיג 21 ושתי טייסות סוחוי 7. עדיין לא היה ידוע האם הסיוע הצבאי יכלול כוחות משלוח יבשתיים. באותו יום, במהלך שיחת הרמטכ"ל עם שר הביטחון, העלה האחרון את האפשרות שצבא עיראק וצבא ירדן יצטרפו למלחמה בחזית הסורית. בצהריים התקבלה הידיעה כי ממשלת עיראק הודיעה לממשלה הסורית שהם ישלחו כוח יבשתי, כנראה הדיוויזיה השלישית, והחטיבה הראשונה שלה יכולה להגיע תוך 30 שעות מתחילת תנועתה לאזור דמשק. אחרי הצהריים של 7 באוקטובר תדרך ראש אמ"ן, אלוף אלי זעירא, את בר־לב לפני יציאתו לצפון שמשלוח הכוח העיראקי הוא עובדה מוגמרת והם אינם יודעים מתי הוא יגיע לגזרה. ב־8 בחודש קיבל אמ"ן את הידיעה שצבא עיראק מבקש מצבא סוריה שישלח מובילים לזרז את פריסת הכוחות העיראקיים בחזית. ב־9 בחודש דיווח אמ"ן בקד"ם הרמטכ"ל שעדיין יש בעיה של מובילים ושצבא עיראק מבקש גם מערב הסעודית ומירדן לסייע בנושא זה. ב־10 בחודש עדיין לא היה בטוח המטה הכללי אם החטיבה העיראקית הגיעה לאזור דמשק. באותו יום הוא שקל אם ניתן לפגוע בשיירתה מהאוויר בלי שיש אישור על מיקומה הוודאי. בצהרי היום התקבלה ידיעה שאכן הגיעה השיירה לדמשק, אבל זאת הייתה שיירת אספקה. ב־11 בחודש הייתה עובדה מוגמרת באשר להגעת החטיבה העיראקית, והשאלה הייתה מתי היא תוכל להשפיע על הלחימה ומתי החטיבה השנייה שנשלחה תחל להילחם בכוחות צה"ל. בקפ"ק שבו לא נכח לנר בבוקר ההבקעה, ציין הרמטכ"ל שדיוויזיה עיראקית נעה לכיוון סוריה וצפויה להצטרף ללחימה בעוד יומיים-שלושה וגם ירדן אמורה להצטרף אליה. בישיבת הערכת המצב שנערכה באותו היום העריך הרמטכ"ל שכמות הכוחות העיראקיים בתוך סוריה לא "יעשו הרבה".[108] למחרת בשעה 16:42 הודיע אלוף פיקוד הצפון לרמטכ"ל שהאויב תוקף את כוחות אוגדה 210 בעוצמה ניכרת.[109]

108 גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 719.

109 אג"ם מה"ד – היסטוריה, **המודיעין והאג"ם נוכח כח המשלוח העיראקי לסוריה במלחמת יום הכיפורים**, 19 באוגוסט 1990, עמ' 7–8; גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 349, 363, 404, 406, 423, 426, 456, 508, 573, 608, 661–662, 665, 649, 699, 806–807, 817–818; מלובני, **"מלחמת השחרור"**, עמ' 244–252.

טור זחל"מים צה"לי בח'אן ארנבה (צלם: עוזי קרן; באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון).

בבוקר 12 באוקטובר לא ידעו מפקד אוגדה 210, סגנו, הקמ"ן והמח"טים שהתגבורת העיראקית נעה לכיוונם. כוחות האוגדה המשיכו להעמיק את ההבקעה ולבסס את הישגיה מהיום הקודם. למען משימה זו הועברה חטיבה 205 מאוגדה 146 לאוגדה 210. המח"ט יוסי פלד הגיע לתדריך של מפקד האוגדה עם המח"טים הנוספים. במהלכו הם קיבלו את הדיווח, ועל פי זיהוי סגן הקמ"ן איתמר צ'זיק נאמר להם כי כוח אויב מתקדם לכיוונם.[110]

לנר אמר בעדותו: "אני מודיע חגיגית שאני לא ידעתי על שום עיראקיים".[111] מי שגילה שמדובר בכוח עיראקי היה פלד שלאחר אחד הקרבות עלה על אחד הטנקים, משום שהוא חשב שהם של צה"ל. לדברי לנר, "עד אז דן כנר לא הודיע לנו [שיש כוח עראקי]".[112] זיהוי תנועת השדרה הראשונה של

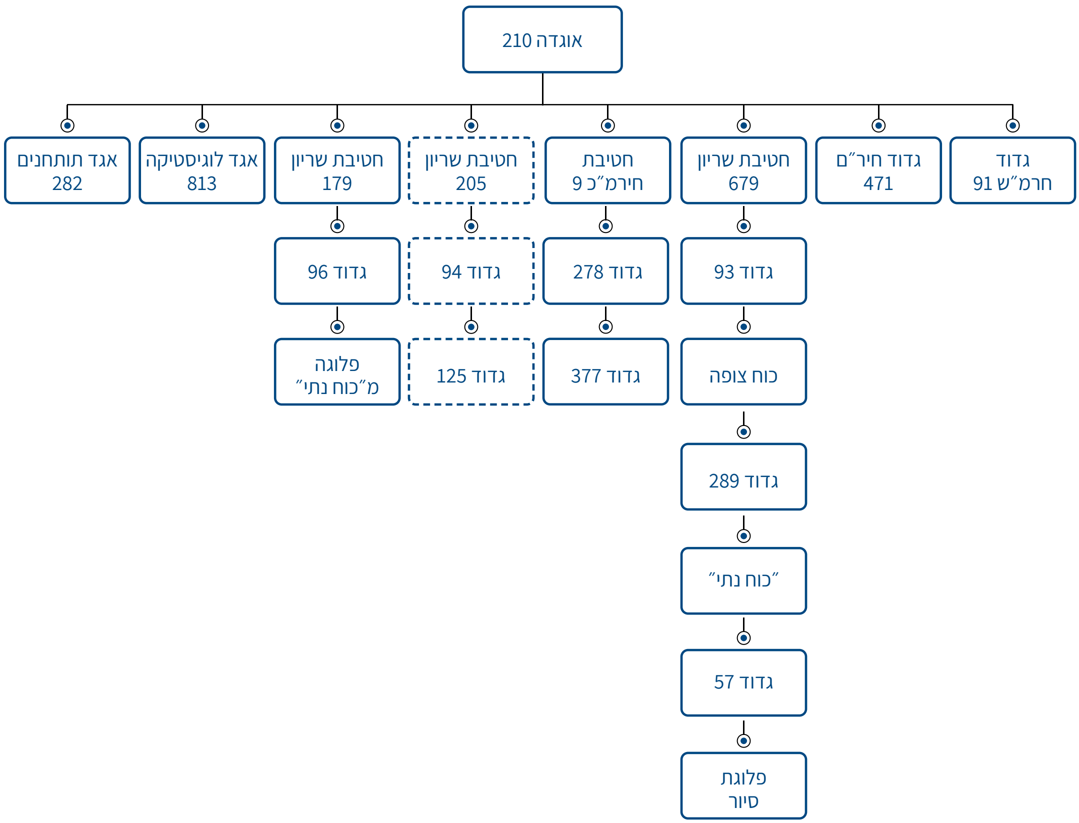
110 היסטוריה, **לנר**, עמ' 25; היסטוריה, **בריל**, עמ' 4; היסטוריה, **שריג**, עמ' 10; חיל המודיעין – בה"ד 15, **סדרת סימפוזיונים לסכום חלקו של המודיעין במלחמת יום הכיפורים – תקצירים**, יולי 1994, עמ' 71.

111 היסטוריה, **לנר**, עמ' 25.

112 שם.

הכוח העיראקי, כ־80–100 טנקים, לעבר יחידות האוגדה גרם ללנר לשנות את פריסת האוגדה: חטיבה 679 בתל אל־עמל, חטיבה 179 בתל מסחרה, חטיבה 9 בעתודה וחטיבה 205 בתנועה, מהשטח שבאחריות אוגדה 146, לחבור לאוגדה.

השינוי בפריסה נערך משום שכוחות האוגדה נפרסו לאורך ציר הפריצה, וכך התאפשר לכוח העיראקי לחצות אותם למקומות שונים. בהדיפת ההתקפה הראשונית של כוח המשלוח ניסו הכוחות הנסוגים להשמידו.[113]

תרשים 7: יחידות 210 ב־12 באוקטובר. סך הכול 164 טנקים (50 טנקי חטיבה 205 ו־40 טנקי חטיבה 9)[114]

113 קתמ"ר, **כנס לקחי יוה"כ**, עמ' 65; על נקודת המבט הסורית ביום זה ראו: מלובני, **"מלחמת השחרור"**, עמ' 202 –203.

114 חטיבה 179 – כ־24 טנקים, חטיבה 679 – כ־50 טנקים, חטיבה 9 – כ־40 טנקים וחטיבה 205 – כ־50 טנקים. ראו: טנקים אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, עמ' 282–284.

בינתיים התקדמה השדרה השנייה של הכוח העיראקי בליל הירח המלא לעבר מיקום חפ"ק האוגדה בתל שער. החפ"ק היה מורכב משניים עד ארבעה זחל"מים. שייע, שריג ולנר תיארו את התבהלה שהייתה בחפ"ק בעקבות גילוי הטור שנע. כשנשאל מדוע הוא ירד מתל שער, ענה: "הטווח ביני ולבינם היה אני יודע 600-700 מטר... אני גיבור, גיבור קטן, אי אפשר לנהל את זה שם זה היה קטסטרופה".[115]

לנר הורה למח"טים לנוע למיקומים חדשים כדי להיערך בצורת חי"ת או "ארגז" ולאפשר לכוחות האוגדה לפגוע בטור העיראקי. לאחר שהחטיבות התמקמו בנקודות, הוא נע עם החפ"ק לרכס הבוסטר כדי לנסות לראות את הקרב. תוכניתו, שהתבססה על היערכותו של האויב ועל השטח, הייתה לנוע מהעמדות שתפסו החטיבות במהלך היום כדי לגרום לכוח העיראקי להיכנס ל"ארגז", וכך יכתרוהו מכל הכיוונים וישמידוהו. יצירת ה"ארגז" הצריכה שינוי מיקום של החטיבות לנקודות אלו:

1. חטיבה 179 על ציר "יאיר", מדרום למע"ץ.
2. חטיבה 679 במסעף העץ.
3. חטיבה 9 על ציר "רביד" לרגלי תל שער.
4. חטיבה 205 בצומת "רביד"-"ציריך".
5. גדוד חרמ"ש 91 על תל כורום.
6. חפ"ק מפקד האוגדה בבוסטר וחפ"ק סגן מפקד האוגדה בג'בע.
7. אגד ארטילרי - צפון־מערב לתל שער.

תפקידו של האגד הארטילרי בשלב ההתארגנות היה לעכב את התקדמות הכוח העיראקי ככל האפשר. לשם כך ריכז מפקד האגד כשבעה עד שמונה גדודי תותחנים. לדידו, הירי הארטילרי שכיסה שטח של 3 קמ"מ נמשך כשעתיים או שלוש. פעולת האגד הצליחה לעכב את הכוח העיראקי כדי להקים את ה"ארגז".[116] מפקד האוגדה הורה לתת לכוח העיראקי להיכנס כמה שיותר עמוק לתוך המארב. באור ראשון התחיל הקרב, ועל פי שריג, חטיבות האוגדה נמצאו "בשטח חגיגה".[117] בסיומו הוטל על האגד הארטילרי לפגוע בכוחות הנסוגים ולשבש את תנועת הכוחות התוקפים.[118]

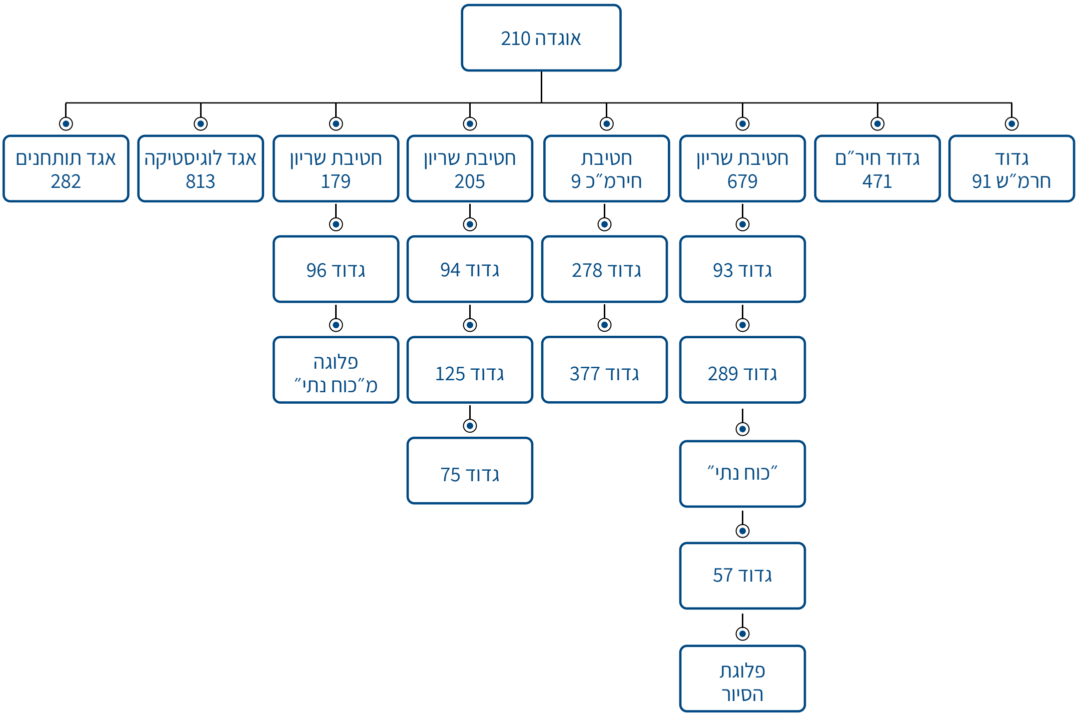
115 היסטוריה, **לנר**, עמ' 28.

116 קתמ"ר, **כנס לקחי יוה"כ**, עמ' 67.

117 היסטוריה, **שריג**, עמ' 13.

118 קתמ"ר, **כנס לקחי יוה"כ**, עמ' 65.

פסח מלובני מציג בספרו על הזווית הסורית מהמלחמה שהכוח העיראקי לא הצליח לנצל את מלוא עוצמתו משום שהוא הגיע במקוטע, לא היה חלק מהתכנונים, לא הכירו מפקדיו את זירת המלחמה ואת האויב ובעיקר לא היה תיאום עם הצבא הסורי.[119] בסיכום היומיים הראשונים של מעורבות כוח המשלוח העיראקי שמרו כוחות אוגדה 210 על ההישגים הקרקעיים שהושגו עד עתה ללא אבדות גדולות בנפש ובציוד. אולם האגף המזרחי של האוגדה היה חשוף להמשך ההתקפות העיראקיות.[120]

תרשים 8: יחידות אוגדה 210 ב־13 באוקטובר[121]

119 מלובני, **"מלחמת השחרור"**, עמ' 259.

120 ללא מחבר, **כנס פיקוד צפון**, עמ' 19–20; היסטוריה, **לנר**, עמ' 27–28; היסטוריה, **בריל**, עמ' 33; היסטוריה, **שריג**, עמ' 10, 13; אג"ם מה"ד – היסטוריה, **תחקיר מלחמת יהו"כ – אל"מ בר מסעדה יהושוע**, 2 בינואר 1979, עמ' 10; אלחנן אורן, "לחימת צה"ל בכוח המשלוח העיראקי בחזית הסוריה במלחמת יום הכיפורים", בתוך: שאול שי (עורך), **העימות העיראקי ישראלי: 1948–2000**, תל אביב: מערכות, 2002, עמ' 74–77.

121 חטיבה 9 – כארבעים טנקים; חטיבה 179 – לא ידוע; חטיבה 205 – כחמישים טנקים; חטיבה 679 – ארבעים טנקים. גייסות השריון, **146**, עמ' 22; מפג"ש/תח"ש, **אוגדה 210** עמ' 20, 43–44.

ב־13 וב־14 באוקטובר החל צה"ל להעביר את מרכז הכובד שלו מחזית הצפון לחזית הדרום. בשל כך לפיקוד הצפון לא היה, כמעט, סיוע אווירי. באותם ימים לא היו קרבות בין כוחות האוגדה ובין כוח המשלוח העיראקי. עיקר הדיון בין שר הביטחון והמטה הכללי ובין הפיקוד נסב על הרצון של שר הביטחון ושל הרמטכ"ל ליצור איום יבשתי כלשהו על דמשק. בעת ביקור בפיקוד הצפון אמר השר שמבחינתו היעד העיקרי הוא להתקדם ולהפגיז את דמשק אף שלפי חופי שדה התעופה אל מזה כבר מותקף. חופי וסגנו, תא"ל יקותיאל אדם, טענו שכוחות הפיקוד נמצאים בעמדות שולטות להגנה ושעמדת הפיקוד היא שלאחר שבוע של לחימה רצופה הכוחות תשושים וצריכים לנוח, ולכן יתקשו להתקדם מעבר לקו הנוכחי.[122] בעדותו אמר לנר:

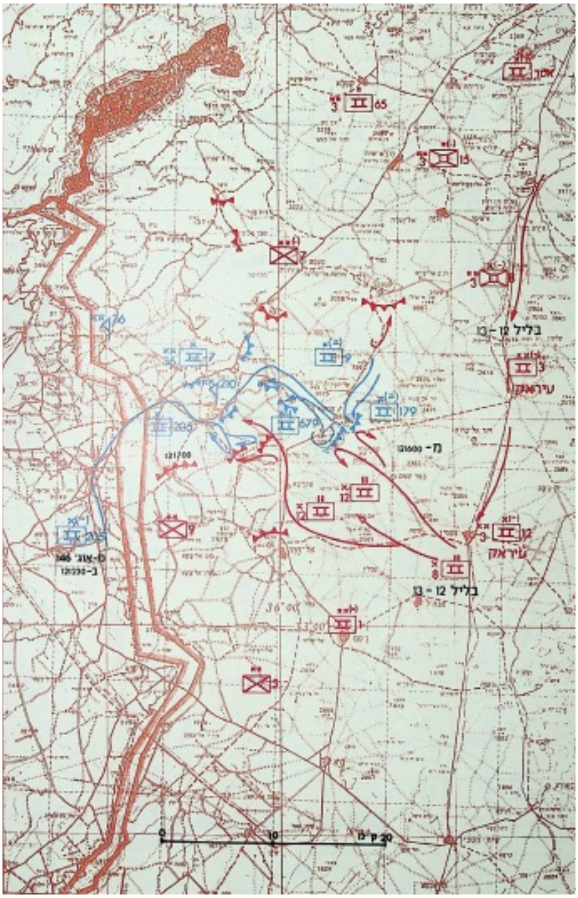
> לי נאמר שצריך לקחת את קנקר, עכשיו אני מנתח, אין לי כל ספק שזה השפיע על כולנו כדי להביא לשם תותח 175 מ"מ שירה על דמשק, זה מה שאמר לי שר הביטחון. אתה יודע, אני אמרתי לו, מה רע במטוס, אל אלוהים, בשביל מה אני צריך להרוג כך וכך בחורים צעירים.[123]

דחפור גורר טנק טי-54 (T-54) עיראקי שנפגע בקרבות (צלם: רון אילן; באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון).

122 גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 833–838, 854–856, 890–891; אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, עמ' 320.

123 היסטוריה, **לנר**, עמ' 32.

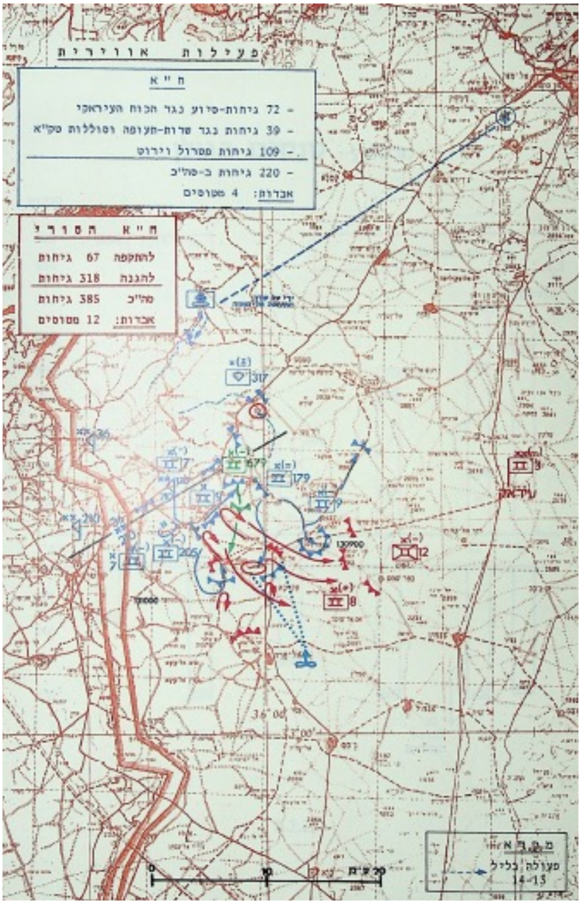
בעוד במהלך אותו היום הפיקוד עסוק בהבניית התוכנית לקידום האוגדה לטווח התותחים של צה"ל, כוח עראקי ניסה להבקיע את מערך ההגנה של האוגדה. את ניסיון זה בלמו כוחות האוגדה בכלל וחטיבה 9 בפרט משום שכוחות החטיבה נפרסו באזורים שבהם התקיפם הכוח העיראקי ובלמם. לאחר מכן שני גדודי החטיבה ניהלו אש ארוכת טווח (3-4 ק"מ) ופגעו בשלושים טנקים עיראקיים. ב־12 מהם פגעו גדודי חטיבה 9.[124]

מפה 5: הלחימה בכוח המשלוח העיראקי ב־12 באוקטובר[125]

124 ללא מחבר, **סכום מלחמת יוה"כ חטיבה 9**, עמ' 13; גייסות השריון, **146**, עמ' 22–23; אור, **אלה האחים שלי**, עמ' 200; ממון, **סיפורו של גדוד 377**, עמ' 17.

125 היסטוריה, **אטלס**, עמ' 51.

מפה 6: לחימת כוחות האוגדה בכוח המשלוח העיראקי ב־13 באוקטובר[126]

19-15 באוקטובר – ביסוס המובלעת

ב־15 באוקטובר תכננה מפקדת האוגדה התקפה נוספת על הכוח העיראקי שתוגבר בחטיבה מוקטנת 6, בגדוד תותחנים ובגדוד נ"מ. הרעיון המבצעי של מפקד האוגדה היה לפשוט על הכוח העיראקי כדי לפגוע בכמה שיותר טנקים ואנשים ולגרותו לצאת למרדף אחרי כוחות האוגדה. התנועה אל

126 שם, עמ' 51.

היעד הייתה באופן הזה:

1. חטיבה 9 – תתקדם מכפר נסג'י מזרחה.
2. חטיבה 679 תנוע לעומק מצפון־מזרח לתל קרין, ממערב לכפר שמס, ותתקוף מצפון לדרום.
3. חטיבה 205 תנוע איגוף עמוק, ממזרח לתל קרין, ותתקוף מצפון לדרום.
4. חטיבה 179 תתקדם מאל־מל דרומה ומזרחה.

חטיבות האוגדה התקדמו לפי תוכנית, אך רדת החשכה לא אפשרה לכוחותיה לנצל את ההצלחה היחסית של הפשיטה שפגעה נפגעו כעשרים טנקים עיראקיים לעומת שבעה טנקים שנפגעו בצד הישראלי.[127]

ב־16 בחודש נתקלו כוחות האוגדה באויב חדש, חטיבה 40 הירדנית. לאחר שקיבל מפקד האוגדה מודיעין מוקדם על הגעת כוח ירדני, הוא ערך את האוגדה כך:

1. חטיבה 679 בגזרת התילים.
2. חטיבה 179 ממזרח לאל־מל.
3. חטיבה 9 בעתודה למתקפת־נגד.

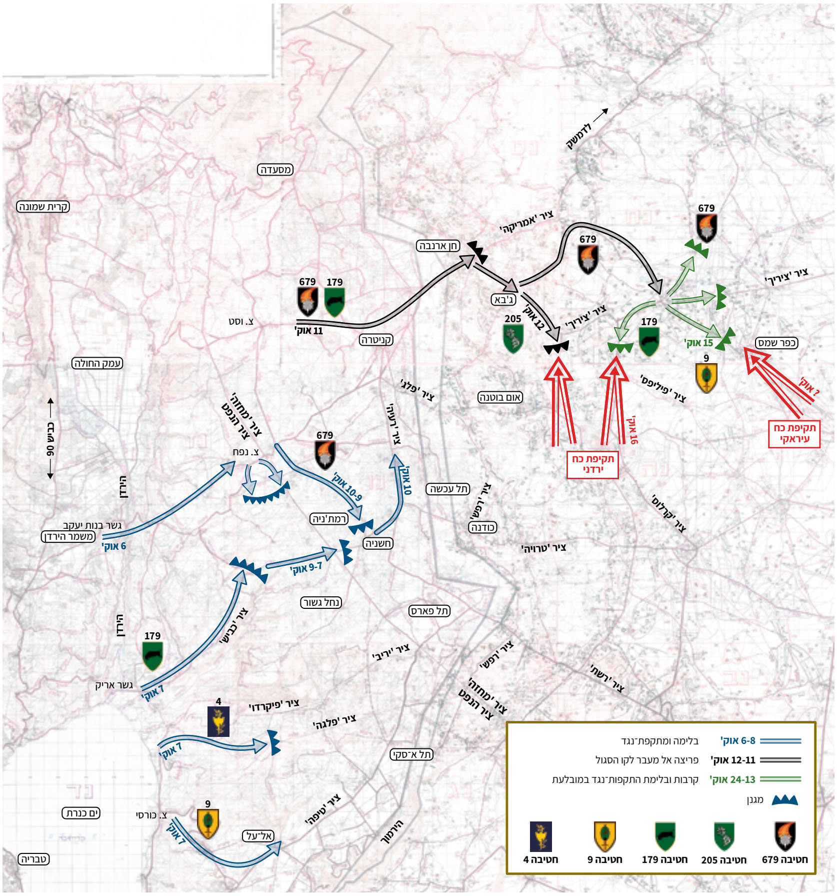
ההתקפה הירדנית הייתה מתוכננת לצאת לפועל עם התקפה עיראקית, אך משום מה הן יצאו בדירוג מסוים ולא עמדו במשימתן. הדירוג אפשר לכוחות האוגדה להדוף אותה. בששת הימים הבאים הם המשיכו להגן בגזרתם מפני כוחות עיראקיים, סוריים וירדניים שלא הצליחו לשנות את המצב בשטח שכבש צה"ל.[128]

ב־19 בחודש החליפה אוגדה 146 את אוגדה 210 בגזרת דרום הגולן והמובלעת. ב־22 בו נשלחה חטיבה 179 לחזית מצרים, וכפי ששריג הצהיר:

127 ללא מחבר, **כנס פיקוד צפון**, עמ' 20; אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, עמ' 398–400.

128 מפקדת חטיבה 9, **יומן מלחמה**, עמ' 3–4; מפקדת חטיבה 9, **מהלכי חטיבה 9**, עמ' 5–11; ללא מחבר, **כנס פיקוד צפון**, עמ' 20; אג"ם מה"ד – היסטוריה, **מלחמת "יום הכיפורים" בפיקוד צפון – סקירה כללית כולל טיוטה להערות**, 20 במרץ 1975, א"צ 8-107/79, עמ' 68–74; אורן, "המעורבות", עמ' 80–88; אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, עמ' 398–405, 459–467; שור והלוי, **חקה**, עמ' 145–149; מלובני, **"מלחמת השחרור"**, עמ' 264–265.

״לא הייתה מדינה ערבית שלא נלחמתי נגדה״.[129] בימים 19-12 באוקטובר לחמה אוגדה 210 בצבאות סוריה, עיראק וירדן בשורה של קרבות התקפה, הגנה והתקפות־נגד. בכל קרב וקרב פעלו החטיבות על פי רעיון מבצעי שניסח מפקד האוגדה ובתיאום של חפ״ק מפקד האוגדה או של סגנו. מ־6 באוקטובר עד 21 בו ירו כוחות סיוע האש כ־38 אלף פגזים למטרות שונות. עד 21 בחודש תיקן הגש״ח האוגדתי 192 טנקי שוט, 75 טנקי שרמן, 22 תומ״תים ו־40 טנקים שהושבתו.[130]

לחימת אוגדה 210 24-7 באוקטובר - מהלכים עיקריים. עיצוב: אסף בארי

129 היסטוריה, **שריג**, עמ' 16.

130 לבקוביץ', **במבחן המלחמה**, עמ' 102.

סיכום

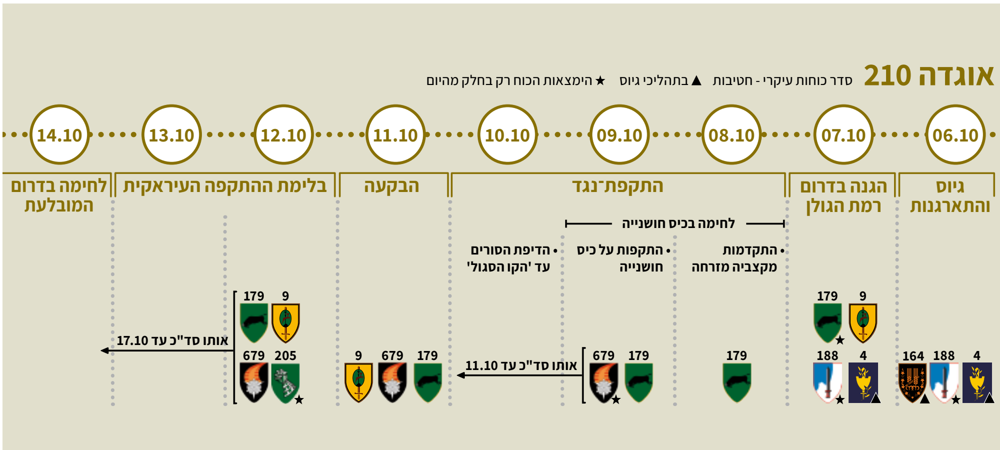
ב־6 באוקטובר 1973 הייתה אוגדה 210 קיימת רק על הנייר. ב־15 הימים שחלפו מתחילת מלחמת יום הכיפורים לחמו כוחותיה בקרבות ההגנה ובמתקפת־הנגד וההבקעה נגד כוחות צבאות סוריה, עיראק וירדן. סיפור לחימתה זו מורכב משלושה תהליכים שונים המתרחשים במקביל וחופפים זה לזה: הקמת האוגדה, לחימתה והגדלת השפעתה על הלחימה במהלך המלחמה. האוגדה שלא הייתה קיימת ערב המלחמה הפכה להיות המאמץ הפיקודי העיקרי כשבוע לאחר תחילתה.

הקמתה כללה שני רכיבים: קליטת החטיבות השונות והקמת יחידות הסיוע של האוגדה. רוב החטיבות השונות שפעלו בה לא היו אורגניות או לא תוכננו להיות חלק ממנה בימים שלפני מלחמת יום הכיפורים. יתרה מזו היחידות שהוכפפו לה ב־7 באוקטובר עברו לאוגדה 146, הוחלפו על ידי חטיבת שריון אחת עם גדוד אחד, ורק לאחר יום הוכפפה אליה חטיבת שריון נוספת שפעלה עד סוף המלחמה עם חטיבות שסופחו עם ייצוב המובלעת בסוריה. עם פרוץ המלחמה הוקמו יחידות הסיוע האוגדתיות, בהן הגש"ח ואגד התותחנים, בחופזה, ואף על פי כן הן אפשרו את התפקוד האוגדתי ברציפות ולאורך זמן. לפי לנר, יחידות אלו היו אחד הגורמים שאפשרו לאוגדה למלא את משימותיה.[131]

השפעת האוגדה על הלחימה בסורים גדלה ככל שהמלחמה נמשכה. ביום הראשון למלחמה היא הפעילה גדודים וחפ"קים של חטיבות, וב־14 באוקטובר כללה ארבע חטיבות וכוחות אוגדתיים שהיוו את המאמץ העיקרי של פיקוד הצפון לאחר החדירה לתוך שטח סוריה. כל הכוחות הללו פעלו לפי רעיון מבצעי אוגדתי ולפי הכוונה של מפקד האוגדה, של סגנו ושל קציני המטה שלהם. הרעיון המבצעי של מפקד האוגדה הוכתב, לרוב, על פי ניתוח השטח, על פי פריסת היחידות תחת פיקוד האוגדה ועל פי הערכת מיקום האויב וכוונתו על אף מודיעין חסר. ההתבססות על ניתוח שטח ועל חוסר המודיעין הובילה לכך שכוחות האוגדה הופתעו מההתנגדות הסורית בהבקעה בציר "אמריקה" ומהגעת כוח המשלוח העיראקי. אולם יכולתו של מפקד האוגדה להבין את המצב ולהתאים את פריסת הכוחות בשטח ויכולתם של המח"טים להוסיף רבדים נוספים לרעיון המבצעי וליישמם אפשרו לכוחות האוגדה לנצח בכל הקרבות שהשתתפו בהם.

131 ללא מחבר, **כנס פיקוד צפון**, עמ' 20.

מעל לכול סיפורה של אוגדה 210 הוא סיפור של מפקדים ושל חיילים שנלחמו ברצף לאורך 15 ימים ועברו מבלימה נואשת להבקעה ולהכרעה של הכוחות הפועלים בגזרתם. לא ניתן לספר את הסיפור ללא התייחסות לניסיונם של המפקדים הבכירים ולאמון ששרר בין מפקד האוגדה למפקדי המשנה שלו ובין חיילי החטיבות למפקדיהם.

| תקציר

ב־6 באוקטובר 1972, שנה בדיוק לפני פרוץ מלחמת יום הכיפורים, מונה מוסה פלד למפקד אוגדה 146. שנה זו נוצלה על ידו לעיצוב האוגדה ולגיבושה. אוגדה 146 כעתודה המטכ"לית של צה"ל במלחמת יום הכיפורים ביצעה את התקפת־הנגד הפיקודית ברמת הגולן שהחלה 40 שעות לאחר פרוץ המלחמה.

בביצוע התקפת־נגד זו כבשה האוגדה מחדש את מרבית השטח בדרום הרמה שנכבש קודם לכן על ידי הסורים. תוך כדי כיבוש השטח הושמדו מרבית הכוחות הסוריים שפלשו, ומיעוטם נסוג אל מעבר לקו הסגול. בליבת הישגי האוגדה בהתקפת־נגד זו עמד קרב השריון בשריון (שב"ש), שבמהלכו הושמדה דיוויזיית השריון 1 הסורית.

אוגדה 146 בהתקפת־הנגד בחזית הגולן

בני מיכלסון[1]

הקדמה

ב־7 באוקטובר 1973 קיבל הרמטכ"ל, רא"ל דוד אלעזר (דדו), החלטה מכריעה - לשלוח את אוגדה 146, אוגדת העתודה המטכ"לית, לחזית הצפון. יממה לאחר מכן הייתה האוגדה בפיקודו של תא"ל משה (מוסה) פלד המאמץ העיקרי בהתקפת־הנגד של פיקוד הצפון. מאמר זה בוחן את התנהלותה של האוגדה במלחמת יום הכיפורים שבאמצעותה ניתן ללמוד את עקרונות עבודת המטה, תורת הקרב, המנהיגות והמצביאות.

המאמר מבוסס על הביוגרפיה שכתבתי על האלוף פלד; תוצאה של מחקר שארך מעל שלוש שנים ונעזר אמנם בשיחות רבות עם פלד אולם התבסס על מקורות ראשוניים שהתקבלו מארכיון צה"ל, מ'יד לשריון' ומהמשפחה, וגם על תחקירי המחלקה להיסטוריה בצה"ל לאחר מלחמת יום הכיפורים.

כמו כן נעשה שימוש רב במקורות משניים, בהם מחקרי המחלקה להיסטוריה, פרסומי גיסות השריון וזיכרונות שכתבו אנשי צבא.

---

1 ד"ר בני מיכלסון הוא אל"ם (מיל') במודיעין. יו"ר העמותה הישראלית להיסטוריה צבאית והיה רמ"ח היסטוריה של צה"ל בשנים 1987-1993. הוא בעל דוקטורט בהיסטוריה צבאית מאוניברסיטת חיפה.

מבוא - הקמת אוגדה 146

בשנת 1968 הוחלט בצה"ל להקים את האוגדה הקבועה כעוצבת יסוד, לאחר שעד אז הייתה החטיבה עוצבת היסוד בצה"ל. במלחמת סיני ובמלחמת ששת הימים הופעלו החטיבות במסגרת אוגדות משימתיות.

ערב מלחמת יום הכיפורים התארגן צה"ל בשש אוגדות קבועות: 252, מפקדת הכוחות המשוריינים בסיני, בפיקוד אלוף אלברט (אברהם) מנדלר (אוגדה סדירה); 162 בפיקוד אלוף אברהם אדן (ברן), מפקד גיסות השריון; 143 בפיקוד אלוף (במיל') אריאל שרון, שביולי 1973 סיים את תפקידו כאלוף פיקוד הדרום; אוגדה 210, שהוקמה ערב המלחמה, בפיקוד אלוף (במיל') דן לנר, אוגדה 36 בפיקוד תא"ל רפאל איתן ואוגדה 146 בפיקוד מוסה פלד.[2]

פלד קיבל את המינוי כמפקד אוגדה 146 באוקטובר 1972, שנה בדיוק לפני פרוץ מלחמת יום הכיפורים. שנה זו נוצלה לעיצוב האוגדה וגיבושה, ובראש ובראשונה למינוי מפקדים וקציני מטה מתאימים אשר היוו את ליבת העשייה בהקמת האוגדה.

תקופת כוננות "כחול לבן" אשר הוכרזה בשלהי אפריל 1973 ונמשכה כשלושה חודשים החישה מאוד תהליכים רבים בתוכנית העבודה הצה"לית, ובתוך כך הקמת עוצבות חדשות. בתקופה זו עסקה מפקדת האוגדה בתכנון **מבצע "סוסיתא"** אשר מטרתו הייתה הבקעה בדרום רמת הגולן, השמדת הצבא הסורי בגזרה ויצירת חיץ בין ירדן לסוריה תוך אפשרות להשתלב במבצע "זאב ערבות".[3] אולם נקבע בנוסף, כי אוגדה 146 תישאר עתודה מטכ"לית ולא תוקצה לאף פיקוד במסגרת הסד"כ (סדר הכוחות הבסיסי לתוכניותיו האופרטיביות (לבד מחטיבה 217 שהוקצתה לתכנונים של פיקוד הדרום). לעובדה זו עוד יהיו השלכות בהמשך, בעיקר מכיוון שהחטיבה בפיקודו של אל"ם נתן (נתיקה) ניר הייתה היחידה מחטיבות

---

2 גם בראש האוגדה הנוספת, 440, שהוקמה במהלך המלחמה, הועמד אלוף, מנחם מרון (מנדי), ראש מה"ד המכהן.

3 "זאב ערבות" הייתה תוכנית פיקוד הצפון להשמדה מרבית של הצבא הסורי ופגיעה משמעותית בפוטנציאל הביטחוני של המדינה.

האוגדה שעברה הסבה לטנקי שוט קל[4] החדישים (הסבה שהסתיימה במהירות גם היא עקב "כחול לבן") ונחשבה לחטיבה הטובה ביותר באוגדה. אחת ההשלכות הטובות ביותר לאוגדה 146 מתקופת "כחול לבן" הייתה הקדמת סיום ההקמה של גדוד הסיור האוגדתי 288 בפיקודו של סא"ל (במילי) צבי דהב, מנובמבר ליולי 1973, אשר עבר אימונים ותרגיל גדודי בשבטה. בגדוד זה ראה פלד את אחד הכלים החשובים ביותר שעמדו לרשותו בשל הגמישות בהפעלתו, שנבעה מהרכבו ומכך שהיה לכוח היחיד באוגדה (לבד מחטיבה 217) שצויד בטנקי שוט קל החדישים.[5]

בחודש פברואר 1973 עבר גדוד הרפואה האוגדתי אימון הקמה בהצלחה רבה,[6] וכמוהו גם מרכיבים אחרים של אגד התחזוקה.

במהלך שנת 1973 ובעיקר בשלהי תקופת "כחול לבן" התגבשה אוגדה 146 כאוגדה קבועה המהווה עתודה מטכ"לית.

באמצע חודש ספטמבר 1973, בעת שבמטכ"ל החלו להצטבר הידיעות על המלחמה הקרבה, ביצעה אוגדה 146 תרגיל הקמה אוגדתי במתקן המרכזי לאימון יחידות שריון (מא"ח 500) בצאלים, תרגיל "יד חזקה". היה זה תרגיל אוגדתי־שלדי מרמת מפקדי מחלקות ומעלה.

תרגיל זה גיבש את מטה האוגדה, יצר סינרגיה בין אנשיו והכין אותם היטב לאתגרים שצפויים היו להם במלחמה. בתרגיל זה גם התגבשה חבורת הפיקוד שליוותה את פלד במהלך המלחמה כולה: משה ורבין קצין האג"ם, דני אבידר מפקד האגד הארטילרי ומוטי כץ הקמ"ן.[7] בדיעבד התברר שהיה זה התרגיל האוגדתי האחרון שערך צה"ל לפני מלחמת יום הכיפורים.[8]

---

4 שוט קל - טנק צנטוריון עם חטיבת הכוח של טנק הפטון האמריקאי, אשר כללה מנוע קונטיננטל דיזל וממסרת אוטומטית אליסון. חטיבת כוח זו היוותה מהפך בהתקנתה בטנק הצנטוריון. היא האריכה את טווח הנסיעה שלו מ־100 ל־250 ק"מ. מנוע הדיזל היה פחות פגיע ודליק בהרבה ובכך עלתה שרידותו של הטנק. מסנני האבק של המנוע אשר היו יבשים וניתנים לטיפול בנקל הקלו מאוד על הצוות ועל שעות הטיפול בטנק, בעיקר לאחר תנועה (לעומת המסננים ה"רטובים" בצנטוריון הרגיל). הנהיגה הייתה נוחה ויעילה הרבה יותר עם הממסרת האוטומטית וההגה הפשוט לעומת מוטות ההילוכים הקשים בטנק המקורי. ובמיוחד עלתה אמינותו לאין שיעור על זה של הצנטוריון הרגיל בכך שהוא נזקק הרבה פחות לטיפול בתקלות ותיקונים.

5 שמעון גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, תוה"ד-המחלקה להיסטוריה, 2012, עמ' 313 (להלן: גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**).

6 אשר (קרלוס) פורת, **חלוק לבן כומתה שחורה: סיפורו של רופא צבאי במלחמות ישראל**, הקיבוץ המאוחד, 2011, עמ' 319 (להלן: פורת, **חלוק לבן כומתה שחורה**).

7 **ריאיון עם אל"ם דני אבידר** בביתו, 15 באוגוסט 2013 (להלן: **ריאיון דני אבידר**).

8 מפג"ש-תח"ש, **עוצבות חש"ן במלחמת יום הכיפורים - אוגדה 146**, אוקטובר 1974, עמ' 1 (להלן: **עוצבות חש"ן**).

מסיום התרגיל ועד לפרוץ המלחמה נכנסה האוגדה לעבודה אינטנסיבית של תיקון ליקויים ושיפור המוכנות. שבוע לפני המלחמה יצא מפקד האוגדה פלד ללימודים, ואל"ם אברהם רותם, שהתמנה לסגן מפקד האוגדה, היה לממלא מקומו. כל זאת על פי תכנון מוקדם ובאישור מפקד גיסות השריון והרמטכ"ל. אף אחד מהנוגעים בדבר לא העלה על דעתו שבתוך ימים ספורים תפרוץ מלחמה.

עתודה אסטרטגית

שר הביטחון משה דיין המחיש את יחסי הכוחות הראליים ששררו לפני המלחמה בחזיתות הפסקת האש, כאשר תיאר את המתח הביטחוני העולה בספטמבר 1973. לסיכום דבריו הוא אמר: "בגבול ירדן יש ישובים, אבל אין אויב. בגבול מצרים יש אויב אבל אין ישובים. בגבול הסורי יש אויב ויש ישובים. אם הסורים ייכנסו ליישובים שלנו, זה יהיה אסון גדולי".[9]

כוחו הסדיר של צה"ל עמד בסתיו 1973 על כ־115 אלף איש, מהם 87 אלף בכוחות היבשה - אולם עיקר כוחו היה ביחידות המילואים ואנשי מילואים, ואכן במשך המלחמה גויסו יותר מ־260 אלף חיילי מילואים. עיקר הסד"כ אורגן בשש אוגדות שריון, ושתי מפקדות מבצעיות על־חטיבתיות נועדו לפקוד על כוחות משימה שיאוגדו לפי הצורך:

- מפקדה על־חטיבתית 440 הייתה מאוישת בעיקר מהמכללה לפיקוד ומטה (פו"ם) בפיקוד ראש מה"ד, אלוף מנחם מרון (מנדי). היא נועדה לפקד על כוחות שעיקרם שריון.
- מפקדת קצין חיל הרגלים והצנחנים הראשי (קחצ"ר) בפיקוד תא"ל עמנואל (מנו) שקד נועדה לפקוד על כוחות שעיקרם חי"ר וחיר"ם.
- לפי תוכניות ההיערכות למלחמה, הוקצו חמש אוגדות לחזיתות:
  - לפיקוד הדרום - שלוש אוגדות - 252, 162, 143 - בחזית התעלה (וכוחות קטנים, ובכלל זה 40 טנקים במרחב שלמה);
  - לפיקוד הצפון - שתי אוגדות - 36 ו־210.

אוגדה נוספת, 146, נועדה להתגייס במרחב פיקוד המרכז, לשמש עתודה מטכ"לית במגננה ולתגבר את פיקוד הצפון במתקפה כללית.[10]

9 אלחנן אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, תוה"ד-המחלקה להיסטוריה, 2003, עמ' 8 (להלן: אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**).

10 אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, עמ' 9.

בעיתות רגיעה ולצורך התחזוקה השוטפת, הביטחון השוטף והפריסה המרחבית, השתייכה אוגדה 146, כאמור, לפיקוד המרכז. כיוון שפיקוד הדרום ופיקוד הצפון היו בקדימות מבצעית על פני פיקוד המרכז בכל הנוגע למלחמה כוללת, הציוד שהוקצה לה לא היה של "קו ראשון".

האוגדה כללה את חטיבת הטנקים 217 בפיקודו של אל"ם נתן (נתק'ה) ניר, והיו לה הטנקים החדישים ביותר מסוג שוט קל. המחנה שלה היה בבית דראס.

חטיבת הטנקים 205 בפיקודו של אל"ם יוסי פלד, עם טנקי צנטוריון (שוט מטאור) הישנים, עברה שלושה חודשים לפני המלחמה למחנה עופר שליד רמאללה שהיה מחוסר מסלולי נסיעה לבחינת הטנקים.

החטיבה הממוכנת 670 בפיקודו של אל"ם גדעון גורדון כללה שני גדודי חרמ"ש וגדוד טנקי שרמן אֶם־50 ו־אֶם־51. המחנה שלה היה בנחל שורק.

אגד ארטילרי 213 בפיקוד אל"ם דני אבידר (פינשטיין) אשר, כמקובל בעת ההיא, היה תערובת של כלים שונים; בהם גדוד חת"ם מתנייע 889 - 155 מ"מ - אֶם־109 (גדוד אֶם־109 היחיד במילואים), גדוד חת"ם מתנייע 105 מ"מ, פריסט, על מרכב טנקי שרמן, גדוד מרגמות כבדות מתנייעות 160 מ"מ על מרכב שרמן וגדוד מרגמות מתנייעות 120 מ"מ על גבי זחל"מים. גדוד חת"ם מתנייע 405 הסדיר, מצויד בתומ"תים חדישים 155 מ"מ מסוג אֶם־109 בפיקוד רס"ן אריה מזרחי, שאמור היה להיות ליבת האגד והיה החדיש ביותר, הועלה כבר בראש השנה לרמת הגולן. האגד היה פרוס במחנות האוגדה, כאשר גדוד פריסט היה בבית דראס עם חטיבה 217, גדוד מכמ"ת 120 בנחל שורק ושני הגדודים האחרים עם מפקדת האגד בנווה יעקב.[11]

גדוד הסיור האוגדתי עם 24 טנקי שוט קל, 15 נגמ"שים ו־20 ג'יפים, בפיקודו של סא"ל צביקה דהב, גם הוא שכן במחנה עופר.[12]

גדוד הנדסת שדה משוריין 751 בפיקוד סא"ל אלי ארד, בחלקו סדיר, על בסיס חיילי וקציני בה"ד 14 (בית הספר להנדסה צבאית).

וכן אגד תחזוקה 850 בפיקוד אל"ם מנחם זהבי, אשר כלל גדוד רפואה, גדוד חימוש וגדוד הספקה.

---

11 **ריאיון דני אבידר.**

12 שאול אברון ואוריאל ריינגולד, **תחקיר סא"ל צבי דה"ב**, תח"ש-ענף לקחי מלחמה, אפריל 1974.

מפקדת האוגדה שכנה במחנה רמלה.

מפקדת גיסות השריון, אשר הייתה במהלך שנת ההקמה של אוגדה 146 המפקדה הממונה, בעיקר בכל הנוגע לבניין הכוח, הפכה בעיתות חירום ומלחמה למפקדת אוגדת שריון 162. אוגדה זו, כאמור, הייתה מיועדת בהקצאה לפיקוד הדרום. והנה (כפי שכבר הוזכר), החטיבה הטובה ביותר של אוגדה 146, חטיבה 217, הוקצתה מלכתחילה לחזית סיני במסגרת אוגדה 162. וכך, כבר בתכנונים של טרם המלחמה, חסר לעתודה המטכ"לית המרכיב החשוב ביותר שלה.

ההכנות למלחמה החלו באוגדה 146, כמו בכל הצבא, עם קבלת פקודת "אשור" ביום שישי, 5 באוקטובר, בשעה 10:00. בתוך כך גם הוכרזה כוננות ג' - "מנעול" - שבמסגרתה הן פיקוד המרכז והן האוגדה השאירו את הסגל הסדיר בבסיסים ושלחו התראה לגיוס אפשרי לכל סגל המילואים הבכיר.

במשך כל אותו יום רוכזו חיילי הסגל הסדיר (שהיו בבית) במחנות (רובם כבר הגיעו עד 11:30), והזמן הוקדש לרענון ולבדיקת מערכת הגיוס. בערב ערך רותם, סגן מפקד האוגדה, רענון התוכניות המבצעיות שיועדו לאוגדה - הן במסגרת פיקוד המרכז והן במסגרת פיקוד הצפון.[13] ביום הכיפורים, שבת, בשעה 08:00, קיבל מפקד האוגדה שיחה בביתו מרמ"ט פיקוד המרכז, תא"ל משה לוי, שבה הוא תיאר את מצב הכוננות והציע לו להצטרף לפיקוד. פלד הוציא מייד הוראה להתחיל בגיוס צוות הגיוס הראשוני (צג"ר) ונסע למפקדת האוגדה. בשעה 09:40 התקבלה באוגדה פקודת גיוס, ועד שעה 09:50 הועברה הפקודה לכל יחידות האוגדה. נוהל הגיוס החל לפעול במהירות ובהתאם לפק"לים שהיו ביחידות. בשעה 10:00 התרכזו כל המפקדים מרמת מפקדי חטיבות ומעלה במפקדת פיקוד המרכז, שם הם שמעו, לראשונה באופן ישיר מסמכות גבוהה - אלוף הפיקוד יונה אפרת - שעומדת לפרוץ מלחמה בו ביום בשעה 18:00.[14] ראשוני החיילים התיצבו בימ"חים כבר בין 11:00 ל־12:00, בתוך כשעתיים מקריאה. עם תחילת הגיוס והצטיידות האוגדה התגלו שלוש בעיות מרכזיות:

1. מצבור התחמושת הפיקודי נמצא בבית זית.
2. יש מחסור באוטובוסים להפצה ולגיוס.

13 **עוצבות חש"ן**, עמ' 1.

14 יוסי פלד, **איש צבא**, מעריב, 1993, עמ' 163 (להלן: פלד, **איש צבא**).

3. חלו עיכובים בקבלת תגבורות כוח אדם ממקורות מה"ד ופה"ד (מחלקת ההדרכה ופיקוד ההדרכה, בעיקר מפקדים מהבה"דים השונים שהיה זה מינוי המשנה שלהם, לדוגמה קמ"ן חטיבה 205, רס"ן שלמה איליה, שהיה חניך בפו"ם).

בשעות אחר הצהריים המאוחרות, התקבלה פקודה להעברת חטיבה 217 לאוגדה 162 היורדת דרומה (לפי התכנון) ויחד איתה גם פלוגה א' (שוט קל) מהגש"ח (גדוד שירותי חימוש).[15] כך שאוגדה 146 נותרה עם שתי חטיבות המצוידות בטנקים מיושנים - 205 ו־670.

לקראת הצהריים התפצל מטה האוגדה כדי לערוך ביקורים ביחידות ולעמוד על מצב ההכנות בשטח. במצב זה הם נמצאו עם פרוץ המלחמה בשעה 14:00. לאחר שהתגברו על בעיית עיכוב האוטובוסים, נותר צוואר הבקבוק בהוצאת התחמושת מהריכוז בבית זית. ארגון התחמושת הסתיים שם חודש לפני המלחמה, אולם הפיקוד טרם קבע נוהל למשיכתה על ידי היחידות. חסרו אמצעי הרמה והעמסה, חסר רכב להסעת תחמושת ליחידות האוגדתיות, וחסר חשמל לתאורה במקום. בעזרת אלתורים של אנשי האוגדה והפיקוד - השגת מלגזות מהמגזר האזרחי והפניית גדוד ההנדסה האוגדתי להעמסת תחמושת - נפתרה בעיה זו באופן חלקי, אולם נוצר עיכוב רב בהצטיידות וחטיבה 205 סיימה את קבלת התחמושת רק 13 וחצי שעות מ־"ק", בשעה 04:00 של 7 באוקטובר,[16] והטנקים של חטיבה 670 קיבלו את התחמושת רק לאחר יציאתם מהימ"חים. לאחר שהחטיבה הצטיידה, שני גדודי החרמ"ש שלה נערכו ביער חולדה (מחוץ לימ"ח) ולפנות בוקר 7 באוקטובר היו מוכנים לתזוזה.

בעיה כללית נוספת נבעה מהנוהג שהיה בצה"ל להשתמש בציוד הימ"חים לאימון של יחידות אחרות. על פי התוכניות, ציוד זה היה אמור להיות מוחזר לאחר האימון או בעיתות כוננות, אלא שהזמן הקצר להתארגנות לא איפשר החזרת כל הציוד מהיחידות, שאף הן גויסו. בשל כך היה מחסור בפריטי ציוד שונים; לדוגמה, גדוד הרפואה האוגדתי חסר היה ציוד ייעודי ובנוסף גם נשק אישי לחיילים. החוסר בנשק נפתר לבסוף על ידי

15 עמירה שחר, **חיל החימוש כמכפיל כוח: תולדות חיל החימוש בשנים 1985-1967**, צה"ל-תוה"ד, 2006, עמ' 131.

16 **מלחמת יום הכיפורים - חט' 205, סכום אירועים**, מפקדת חטיבה 205-לשכת המפקד, מב-10, דצמבר 1973.

חלוקת רובים צ'כיים עם ארבעה כדורים לאדם. קסדות לא היו כלל לגדוד הרפואה.[17] לתופעה זו היו השפעות פסיכולוגיות על החיילים ומעמסה כבדה על המפקדים.

כבר בקד"ם (קבוצת דיון מבצעית) הראשון במלחמה, ב־6 באוקטובר בשעה 18:35, עלה נושא הפעלת עתודת המטכ"ל, אוגדה 146. סגן הרמטכ"ל, אלוף ישראל טל, ניתח את המצב: "מאחר שלפי הערכתו יחסי הכוחות היבשתיים בגזרה הם טובים, לא יהיה צורך עוד באותו ערב להחליט על הפעלת אוגדה 146". הרמטכ"ל, רא"ל דוד אלעזר, בסכמו את הקד"ם העריך שהבלימה ברמת הגולן טובה מאוד, פרט למוצב החרמון. לפיכך נראה לו "באינסטינקט", שלא יהיה צורך להפנות את אוגדה 146 לצפון. הרמטכ"ל קבע שאחרי הדיון יוחלט האם להפנות לשם את האוגדה או לא.[18] הנה כי כן, כ־12 שעות לפני ההחלטה על הטלתה ללחימה של העתודה המטכ"לית, עדיין העריכו שהמצב ברמת הגולן "טוב מאוד" ואין צורך בהפעלתה.

ההחלטה להטיל את האוגדה למערכה ברמת הגולן

בשעות הראשונות של ליל 7-6 באוקטובר 1973 שרר במטכ"ל הרושם שהחזית הקריטית היא מצרים. החל בחצות לערך הגיעו דיווחים על הרעת המצב בחזית הסורית, וקרוב לשעה 03:00 הם הלכו ותכפו - עת חטיבות השריון והחטיבות הממוכנות של דיוויזיות החי"ר הסוריות נכנסו למערכה. על אף הטלת אחריות ההגנה על רמת הגולן על מפקדת אוגדה 36 בחצות, בסופו של דבר גרם הלחץ הכבד ברמת הגולן לפיקוד העליון לשנות את ההערכה בדבר הזירה הקריטית והביא אותו לרכז את מאמץ המגננה בבוקר 7 בחודש בחזית סוריה. בשעה 03:51 מסר אלוף פיקוד הצפון, יצחק חופי (חקה), לרמטכ"ל בטלפון דו"ח מצב על הנעשה ברמת הגולן. כללית הוא הגדיר את המצב "לא טוב". בגזרה הדרומית זורמים כל העת כוחות אויב לעבר חטיבה 188 ופוגעים בטנקים באמצעים אינפרא־אדומים; בצומת רפיד חדרו הסורים עד ממערב לחושנייה, בקוניטרה התקרבו לעיר ובאזור מוצב 110 הם על הכביש. הוא ציין שניתנה הוראה לפנות את כל הגברים מהיישובים, שבמספר מוצבים נשארו אנשים בעורף האויב, וספק

17 פורת, **חלוק לבן כומתה שחורה**, עמ' 321.

18 גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 353.

אם אפשר יהיה לפנותם. כוח מח"ט "גולני" לא יוכל להגיע לפני עלות האור ולכן אין טעם להעלותו לחרמון. לפיכך יוטל עליו לתפוס את אחד הצירים ולהחזיקו. האלוף דיווח שנעשים מאמצים על צירים ברמה ובעיקר על פתחיהם, על מנת למנוע "שטיפה" סורית, אולם הלחץ הנגדי חזק מאוד. לדעתו, יש להימנע מקרב שחיקה העלול לגרום להיפגעות טנקים רבים יותר. חופי דיווח שטנקי התגבורת מפילון יגיעו מאוחר, וטען כי אם לא יתקבל סיוע מסיבי בבוקר עלול המצב להיות חמור; **כמו כן הוא שאל את הרמטכ"ל על הפניית אוגדה 146 לצפון**.

בתשובה הורה הרמטכ"ל לחופי לפנות בטרם אור ראשון מוצבים שיש סכנה כי יישארו מכותרים ולנסות לייצב קו, **אפילו על חשבון ויתורים על שטח**, ואישר שלא להעלות את חטיבה 1 ("גולני") לחרמון. במקביל החלו תיאומים בין אג"ם פיקוד הצפון וענף מבצעים במטכ"ל בהנחה שתאושר הפניית אוגדה 146 לפיקוד הצפון.[19]

בעקבות הדיווחים על המצב הקשה בחזית הסורית, הורה הרמטכ"ל בשעה 05:20 לסגנו לקדם את טנקי השרמן של אוגדה 146 כעתודה מטכ"לית לרמת הגולן. סמוך לשעה 05:25 שוחח סגן הרמטכ"ל עם אלוף פיקוד המרכז, יונה אפרת, והורה לו להפגין כוח רב בעזה ולהתערב אישית בעניין הכנת חטיבה 205 במחנה עופר. החטיבה, הגדס"ר וכל טנקי השרמן יועדו לתזוזה, וסגן הרמטכ"ל הורה להציבם בבקעה.

כעבור שעה ב־06:30, התברר שהמצב ברמת הגולן מידרדר והולך ולא ניתן היה יותר לדחות את ההחלטה בעניין הפעלת העתודה המטכ"לית. בשעה 06:40 לערך, כאשר אלוף רחבעם זאבי (גנדי), שנלווה אל שר הביטחון בביקורו בפיקוד הצפון, פנה אל הרמטכ"ל בבקשה להפנות כוחות מאוגדת העתודה לצפון, ענה לו הרמטכ"ל שהוא כבר הורה על כך. הנחיה זו הועברה גם לסגן הרמטכ"ל. עם חזרתו לחמ"ל אג"ם-מבצעים, בשעה 06:45, מסר טל, כאמור, על הפניית אוגדה 146 לצפון והורה להפנות צפונה גם את החטיבה ממחנה עופר (205).

בשעה 07:35 שוחח סגן הרמטכ"ל עם אלוף פיקוד הצפון ומסר לו על ההחלטות הנוגעות לחזית הסורית: פיקוד הצפון יקבל את אוגדה 146 - גדוד אחד ייצא על מובילים בשעה 10:00 ושאר הכוחות ייצאו על זחלים ויגיעו עד

19 שם, עמ' 377.

הערב. סמוך לשעה 08:00 תידרך גם הרמטכ"ל את אלוף פיקוד הצפון. הוא הורה לו שלא לשחוק את הכוח ולא לתקוף התקפות מקומיות, אלא לבלום ולהיערך בעמדות טובות, אף אם לשם כך יהיה צורך **לשפר עמדות לאחור**. הוא הורה שכאשר תגיע אוגדה 146 לצפון, היא לא תוכנס מייד להתקפה. חיל האוויר יתקוף אחר הצהריים מסיבית ובינתיים תתארגן האוגדה ותנוח, כדי שתהיה מוכנה **להתקפה מרוכזת ומסיבית האמורה להיפתח למחרת**. בדברים אלה ניתן למצוא תחילת מחשבה על מעבר להתקפת־נגד. אוגדת העתודה המטכ"לית נשלחה אמנם צפונה בהשפעת הדיווחים על המצב הקשה בחזית זו, אולם נראה שהרמטכ"ל קיווה כי השמדת הטילים על ידי חיל האוויר והסיוע המסיבי שיעניק לכוחות הקרקע יתרמו לבלימת כוחות האויב התוקפים, ואוגדה 146, שתגיע לפיקוד רק עם ערב, תוכל כבר להתארגן להתקפת־נגד ולא יהיה צורך בסיועה לבלימה.[20]

מפקד אוגדה 146, תא"ל משה (מוסה) פלד בחפ"ק האוגדה (צלם: אלדד אורן, סמל המבצעים; באדיבות הצלם).

20 שם, עמ' 389.

שתי דרכי פעולה אפשריות: בלימת הסורים או התקפת נגד

באשמורת אחרונה של ליל 7-6 באוקטובר התברר כי הצבא הסורי הצליח לחדור אל שטח ישראל בדרום רמת הגולן, בגזרת חטיבה 188. כוחות השריון בגל השני של המתקפה הסורית (אשר הוטלו למערכה ב־6 באוקטובר בשעה 18:00) הצליחו להבקיע דרך ההגנה הצה"לית הדלילה, ועם שחר 7 באוקטובר המשיכו להתקדם מערבה להשלמת משימת כיבוש הרמה והתייצבות על השטחים השולטים על גשרי הירדן במורדות המערביים שלה. היו אלו כוחות מדיוויזיות החי"ר 9 ו־5 אשר כללו את חטיבת השריון 43, חטיבת השריון 51, חטיבת השריון 12 והחטיבה הממוכנת 132.[21] אליהם נוספו בשעה 07:00 כוחות הדרג האופרטיבי השני, דיוויזיית השריון 1 וחטיבת השריון 47, אשר ניצלו את ההצלחה בגזרה הדרומית וחדרו לעומק השטח. כוחות סוריים אלו, שכללו כ־400 טנקים וכמספר הזה תותחים ומשגרי נ"ט, התחילו זורמים מערבה וצפון־מערבה לעבר נפח במגמה לגלול את האגף של חטיבה 7 אשר החזיקה מעמד עד עתה בצפון.

כוחות המילואים של פיקוד הצפון החלו להגיע בטפטוף לרמת הגולן כבר בשעה 23:00 של מוצאי שבת, 6 באוקטובר, בעת שהכוח הראשון מגדוד 266 של חטיבה 179, בפיקודו של סא"ל עוזי מור, נכנס ללחימה. כל כוח ולו הקטן ביותר שהצליח להתארגן, גם ללא השלמת פרטי ציוד ונשק חשובים, נע לעבר הרמה. במהלך הלילה ובוקרו של 7 באוקטובר המשיכו לזרום כוחות המילואים של הפיקוד לעבר מרכז הרמה ודרומה (בעיקר), בהם חטיבות השריון במילואים - 179 בפיקוד אל"ם רן שריג, 679 בפיקוד אל"ם אורי אור והחטיבות הממוכנות במילואים - 9 בפיקוד אל"ם מרדכי (מוטקה) בן פורת ו־4 בפיקוד אל"ם יעקב הדר (פפר), שתיהן עם גדוד טנקי שרמן מיושנים.[22] היה זה מרוץ בין הכוחות הסוריים המתקדמים מערבה לבין כוחות המילואים העולים לרמה. השאלה הייתה האם כוחות המילואים יספיקו להיאחז בשפת הרמה, מעבר לציר המפלים וצפונה למעבר אל־על, או שמא הסורים יצליחו לכבוש שטחי מפתח אלו קודם.

במצב זה החליט הרמטכ"ל, כאמור, להקצות את עתודת המטכ"ל,

21 דני אשר (עורך), **הסורים על הגדרות: פיקוד הצפון במלחמת יום הכיפורים**, מערכות, 2008, עמ' 118.

22 שם, עמ' 121.

אוגדה 146, לפיקוד הצפון. כפי שראינו, הקצאה זו לוותה בהנחיה שהמטכ"ל מעדיף כי האוגדה תוטל להתקפת־נגד. אולם העניין היה מותנה בכך שכוחות המילואים שהפיקוד כבר הטיל למערכה יצליחו לבלום את הסורים לפני שישיגו את משימתם האופרטיבית. מכאן שהיו שתי דרכי פעולה אפשריות להפעלת אוגדה 146:

- הראשונה, **משימת הגנה**, הקמת מערך חדש על שפת הרמה לבלימת השטף הסורי לתוך ישראל;
- השנייה, **התקפת־נגד** תוך כדי תנועה מדרום לצפון למיגור הכוח הסורי בדרום רמת הגולן והשבת המצב לקדמותו.

ההתלבטות לגבי דרכי הפעלתה של אוגדה 146 כאשר תגיע לצפון והנחיות הרמטכ"ל לאלוף חופי בעניין לא הובאו לידיעתו של פלד, מפקד האוגדה, אשר התחיל בהפעלת האוגדה בתנאי אי־ודאות.

נוהל הקרב תוך כדי תנועה לצפון

"נוהל קרב" הוא תהליך הכולל סדר פעולות קבוע הבא לאפשר את עבודת התכנון וההכנות במפקדות השונות, לקראת ביצוע משימה מבצעית. תכלית נוהל הקרב לוודא שהזמן הנתון לרשות המפקדות ינוצל באורח הטוב ביותר. נוהל הקרב אינו מטרה בפני עצמה ולפיכך, אף על פי שעיקריו קבועים, עשויים פרטיו להשתנות - לפי המשימה ולפי הזמן העומד לרשות הכוח לפני ביצוע המשימה. נוהל הקרב **מתחיל עם קבלת פקודת ההתראה** מהרמה הממונה ומסתיים עם תחילת ביצוע המשימה. כדי לוודא נוהל קרב מהיר ותכליתי לקראת מבצע, יש לארגנו על יסודות קבועים המוגדרים בפקודות הקבע של האוגדה כלהלן: ארגון האוגדה בקבוצות שהפעלתן במקביל תוודא את מיצוי מלוא יכולתה של האוגדה בהכנות למבצע בתוך פרק זמן קצר; קביעת סדר עבודה לפי לוח זמנים כדי להבטיח ניצול מרבי של הזמן. ישנם שלושה סוגי נוהל קרב - חפוז, רגיל וארוך. משך הזמן הנדרש לנוהל קרב מושפע מסוג המבצע והשטח. נהוג לקצוב נוהל קרב רגיל ברמת האוגדה ב־36 שעות; חפוז - פחות מ־36 שעות; ארוך - יותר מ־36 שעות.[23]

אוגדה 146 קיבלה פקודה לעלות לפיקוד הצפון בבוקר 7 באוקטובר והתחילה בביצוע התקפת־הנגד הפיקודית למחרת, בבוקר 8 באוקטובר.

23 **עבודת מטה**, המטה הכללי – עקד כללי, 1963.

דהיינו, לרשותה עמדו 24 שעות, יממה, לנוהל הקרב הכולל הנעת האוגדה מפיקוד המרכז לפיקוד הצפון. היה זה **נוהל קרב חפוז** לכל הדעות. להלן נבחן כיצד נוצלה יממה זו.

עם קבלת הפקודה לתנועה צפונה התחלקה מפקדת האוגדה לקבוצות. קבוצת קצינים מצומצמת - אשר כללה את מפקד האוגדה, מוסה פלד, קצין המודיעין מוטי כץ, מפקד הסיוע האוגדתי דן אבידר וקצין האג"ם משה ורבין - הייתה **לקבוצת תכנון/סיור** ונסעה למפקדות השונות - במטכ"ל בתל אביב, בעיקרית הפיקוד בנצרת ובחפ"ק הפיקוד בצפת. במסע זה, אשר החל בבוקר והסתיים בערב, נאסף מידע על המצב בפיקוד הצפון, התבצע סיור בשטח והותווה הרעיון המרכזי של ההתקפה האוגדתית עם הצטרפותה למלחמה ברמת הגולן.

במקביל, עסקו סגן מפקד האוגדה, אברהם רותם, ראש המטה אריה שחר ומפקד אגד התחזוקה מנחם זהבי בהנעת כל כוחות האוגדה צפונה בכל הדרכים האפשריות.

בשעה 08:30 התקבלה באוגדה הפקודה לעלות לצפון, אולם בשל צפיפות היחידות המתגייסות במחנה רמלה, עברה שעה עד אשר הצליחו אנשי חבורת מפקד האוגדה לצאת מהמחנה.[24] בשעה 10:00 הם הגיעו למחנה המטכ"ל בקריה, שם נפגש פלד עם רמ"ח המבצעים, תא"ל יעקב שטרן, והקמ"ן סא"ל מוטי כץ נפגש עם עוזר ראש אמ"ן לחמ"ן, אל"ם צבי לדרמן (לידור). אולם הללו לא יכלו למסור מידע מדויק לגבי המתרחש בצפון. בשעה 12:00 הם הגיעו למפקדת פיקוד הצפון בנצרת ופגשו שם את רמ"ט הפיקוד, תא"ל אורי בר־און ובסגן הקמ"ן, רס"ן שלמה טגנר; אך גם בנצרת הם לא קיבלו תמונת מצב עדכנית על המתרחש ברמת הגולן.

בשעה 14:30 הגיעה חבורתו של פלד לחפ"ק הפיקודי בהר כנען בצפת. הייתה זו אחת השעות הקשות ביותר שעברו על מפקדת הפיקוד ועל אלוף הפיקוד חופי במלחמה. חופי, אשר היה ער מאז השעה 05:00 ביום האתמול, יותר מ־30 שעות ללא שינה או הפוגה כלשהי, בפעילות אינטנסיבית תוך קבלת בשורות רעות אשר רדפו אחת את רעותה וצורך לקבל החלטות בתנאי אי־ודאות. ובתוך כך - ניהול דו־שיח עם הרמטכ"ל, סגנו ובכירים אחרים. הוא היה עייף מאוד ואף לא הספיק להתגלח.

24 סיכום המלחמה בפיקוד הצפון, **כנס איילת השחר**, 7 באפריל 1974 (להלן: **כנס איילת השחר**), דברי מפקד אוגדה 146.

בשעה 13:00 התברר לפיקוד שניבעה פרצה גדולה בכוחות המגינים על רמת הגולן וטנקים סוריים הגיעו לגדרות מחנה נפח. כשעה ומחצה אחר כך התקבל דיווח על נפילתם של מח"ט 188, יצחק בן שהם, סגנו דוד ישראלי וקצין האג"ם החטיבתי, בני קצין. הייתה זו מכה קשה לאלוף הפיקוד, אשר רק בצהרי יום הכיפורים מינה את מח"ט 188 למפקד רמת הגולן.[25] הגעתו של פלד לפגישה עם אלוף הפיקוד הייתה אם כן בשעת שפל עמוקה לאין שיעור. לא ברור היה האם הפריצה של הכוחות הסוריים בדרום רמת הגולן והשטף שלהם מערבה וצפונה נבלם או שמא עדיין יש צורך להשקיע כוחות בעצירתו. עבודת מטה הפיקוד נעשתה מאולם גדול שישבו בו קציני המטה מהאגפים השונים (הר כנען לא היה מאורגן עדיין כהלכה להיות מפקדה פיקודית), וחבורת הפיקוד של אוגדה 146 נפגשה גם עם חופי בחדר צדדי שאליו הוא פרש למנוחה קצרה. לנוכח המצב נאמר לפלד שעליו להתכונן לשתי אפשרויות: אחת, סיוע בבלימת הסורים שחדרו לדרום הרמה; שנייה - התקפת־נגד לכיבוש מחדש של השטח שמצוי בו הצבא הסורי. פלד אמר שהוא מעדיף לבצע התקפת־נגד, וסוכם להמתין עד הערב להתבהרות המצב.[26]

פלד עזב את חפ"ק הפיקוד והחליט לבצע סיור בשטח. הוא יצא עם חבורתו, ראשית לתצפית מרכס אלמגור, השטח היחיד ממערב לירדן הגבוה ממקבילו המזרחי, ולאחר מכן בעקבות חטיבה 9 בכביש העולה לגבעת יואב להתרשמות בלתי אמצעית משדה הקרב. הסיור התבצע במכונית הווליאנט ("הדוגית", בפי קציניו) של מפקד האוגדה ובג'יפ. השטח שנסעו בו היה ריק מאויב ודליל מכוחותינו. רעש התותחים נשמע ממרחק. התרשמות מפקד האוגדה הייתה שהמצב אינו נורא כפי שהצטייר בחפ"ק הפיקודי,[27] הסורים כבר נבלמו ולכן אין צורך בהשקעת האוגדה או מי מכוחותיה בבלימה, וניתן לתכנן את התקפת־הנגד. שעות אלו ניצל פלד לגיבוש הרעיון המרכזי של התקפת־הנגד האוגדתית, אותה רצה להתחיל למחרת בבוקר.

במקביל ניהלו סגן מפקד האוגדה והרמ"ט את התנועות של האוגדה לצפון. מרבית כוחות האוגדה נעו בכלי הרכב האורגניים, ושניים משלושת

25 בעת הזו חשש אלוף הפיקוד מנפילת כל רמת הגולן, ואווירת נכאים השתררה בחפ"ק הפיקוד. ראו: ועדת אגרנט, ועדת החקירה - מלחמת יום הכיפורים, **דין וחשבון שלישי ואחרון**, 1975, עמ' 1101 (להלן: ועדת אגרנט, **דין וחשבון שלישי ואחרון**).

26 **כנס איילת השחר**, דברי מוסה פלד.

27 **ריאיון עם תא"ל מוטי כץ**, במכללה לפו"ם 7 באוגוסט 2013 (להלן: **ריאיון עם מוטי כץ**).

גדודי הטנקים של חטיבה 205 אף נעו על זחלים. רק גדוד הטנקים 61 בפיקוד סא״ל משה מלר נע על מובילים. גדוד הטנקים 94 (205), בפיקודו של סא״ל גיא יעקובסון, נע דרך בקעת הירדן (יריחו-בית שאן-צמח), ושאר הכוחות כולל המובילים דרך ציר גב ההר, שכם-ג'נין-צמח, הציר הישיר ממחנה עופר צפונה. לא היו פיקוח תנועות ו/או נפ״קים (נקודות פיקוח) פיקודיים או מטכ״ליים, הצפיפות בצירים הייתה רבה, התנועה איטית, וכל אחד ״דאג לעצמו״.[28] במהלך תנועתה נאלצה האוגדה לוותר על גדוד טנקי השרמן של חטיבה 670, אשר הושאר למשימת הגנה בפיקוד המרכז, ויחד איתו גם על אחת מפלוגות הרפואה של הגר״פ (גדוד הרפואה האוגדתי). האוגדה, שהייתה קצוצת מצבה לאחר שנפרדה מחטיבה 217 וגדוד חת״ם 405, נאלצה להיפרד מעוד ועוד כוחות בדרכה לצפון. זאת ועוד, רבים מטנקי חטיבה 205 המיושנים מדגם שוט מטאור, אשר סבלו מאמינות נמוכה מעצם טבעם, התקלקלו ונתקעו בדרכם. מצב זה הביא לפיקוד הצפון אוגדה חסרה ביותר, ולא בטוח שהדרגים מעליה היו מודעים למצבתה לאשורה. פלד, בכל מקרה, התנהג כאילו הוא מוביל אוגדה מלאה וכוח עצום שעומד להכריע את המערכה.

בשעות הערב, החל בשעה 18:00 הגיעו יחידות האוגדה לצמח, ואילו גדודי החרמ״ש של חטיבה 670 הגיעו לפורייה. בינתיים, רמ״ט האוגדה אריה שחר הוביל את המפקדה העיקרית להתמקמות ברכס פורייה. יחידות האוגדה המשיכו להצטבר במהלך כל הלילה עד לפנות בוקר, ואז נערכו באזור צמח ומדרום־מערב לכנרת.

בשעה 19:30, לאחר שעברה בצמח לבדוק כמה כוחות של האוגדה כבר התרכזו שם, חזרה חבורת הפיקוד לחפ״ק הפיקודי בהר כנען. שעה קודם לכן הגיע לשם הרמטכ״ל לשעבר (שר המסחר והתעשייה באותה עת) רא״ל (במילי) חיים בר־לב אשר נשלח מטעם המטכ״ל. בשעה זו כבר היה ברור לפיקוד שכוחות המילואים הצליחו לבלום את הסורים בדרום הרמה ומדרום לנפח; לא היה צורך יותר בהשקעת כוחותיה של אוגדה 146 בבלימה, והתקבלה תוכניתו של פלד להתקפת־נגד ברמת הגולן, מדרום לצפון. מפקדת הפיקוד אפשרה לאוגדה לקבוע את שיטת ההתקפה ואת שעת ה־״ש״.[29] נאמר לפלד שהוא מקבל תחת פיקודו את החטיבות שכבר

28 פורת, **חלוק לבן כומתה שחורה**, עמ' 323.

29 אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, עמ' 92.

נמצאו במגע בדרום רמת הגולן, 9 ו־4. אוגדה 210, באמצעות חטיבה 179, תצטרף כמאמץ משני מצפון לחטיבה 146 על ציר קצביה-חושניה, ובצפון תבלום אוגדה 36 כלפי דרום באמצעות חטיבה 679.

לפלד ולמפקדת האוגדה נדרשו שעתיים לעבד לכדי פקודה את התוכנית שכבר גובשה קודם לכן ואושרה בפיקוד. העיקרון הבסיסי של תוכנית זו היה הפשטות; ניצול הבלימה והצירים שהיו בידי כוחות צה"ל לתקיפה מדרום־מערב לצפון־מזרח, כאשר המאמץ העיקרי האוגדתי בציר עין גב-גבעת יואב-אל־על באמצעות חטיבה 9 וחטיבה 205 (אשר תנצל גם את ציר אל־חמה-אל־על) ומאמץ משני באמצעות חטיבה 4 (מוגברת)[30] בציר מעלה גמלא. החטיבה הממוכנת 670 נועדה לנוע בעקבות חטיבות השריון בציר גבעת יואב-אל־על, לטהר את השטח מכוחות אויב ולאבטח את האגף המזרחי של האוגדה.

בשעה 22:00 קיימה מפקדת האוגדה קבוצת פקודות מסודרת בצמח לכל מפקדי האוגדה מרמת מפקדי גדוד ומעלה.[31] בקבוצת פקודות זו לא השתתפו מפקדי הכוחות שבלחימה של חטיבות 9 ו־4. הפקודה והתדריך של פלד ארכו שעה בדיוק, ובשעה 23:00 שוחררו המפקדים לנוהל קרב ביחידותיהם. מ־12 השעות שעמדו לרשות האוגדה לצורך נוהל הקרב לאחר שאושרה תוכניתו של פלד בפיקוד, "גזלה" מפקדת האוגדה שלוש שעות בלבד ושאר הזמן, תשע שעות, ניתן למפקדות הכפופות לנוהל הקרב שלהן.

בה בעת נשלחו סגן מפקד האוגדה ואל"ם יהודה גולן (אשנפלד), שנשלח כקצין קישור מטעם הפיקוד, לחטיבות 4 ו־9, בהתאמה, על מנת להעביר למפקדיהן את הפקודה.

הכוונה הראשונית הייתה שהתקפת האוגדה תתחיל עם אור ראשון, אולם שני שיקולים הנחו את פלד לדחות את שעת ה"ש" ל־08:30. אחד היה להמשיך ולצבור את כוחות האוגדה אשר חלקם היו עדיין בתנועה מפיקוד המרכז, והשני - לחכות שהשמש תתרומם מעט על מנת שלא תסנוור את עיני התוקפים מזרחה.[32]

30 תמונת מצב כוחותינו לא הייתה לגמרי ברורה, לכן החליט פלד להקצות לחטיבה 4 גם את גדוד הטנקים 61 מחטיבה 205. האחרונה קיבלה, במקומו, את גדוד הסיור האוגדתי. כך יצא שהחטיבה הממוכנת 4 תקפה עם שלושה גדודי טנקים (בנוסף לגדודי החרמ"ש שלה): גדוד השרמנים 95 האורגני, גדוד 39 וגדוד 61. יעקב הדר (פפר), **מלחמת יום הכיפורים - סיכום ראשוני**, מב־2133, מפקדת חטיבה 4, 19 בדצמבר 1973, עמ' 3 (להלן: הדר, **מלחמת יום הכיפורים**).

31 מסמך המחלקה להיסטוריה, **חטיבה ממוכנת 670 במלחמת יום הכיפורים**.

32 **כנס איילת השחר**, דברי מוסה פלד.

לסיכום נוהל הקרב ראוי לציין את הסדר והשיטה שבה נשמרו בקפדנות שלבי המְחשב והעיבוד של עבודת המטה באוגדה (נוהל הקרב והפקודה). מפקד האוגדה התחיל את נוהל הקרב בו־זמנית עם תנועת כוחות האוגדה מהמרכז לצפון והכניס שתי חטיבות (4 ו־9) שלחמו כבר יממה, ושילבן בתוכנית התקפת־הנגד. במהלך המפגש בפיקוד הצפון והסיור בדרום הרמה הוא גיבש לעצמו את תוכנית ההתקפה האוגדתית, ובאותו ערב הוא אישר את תוכניתו בפיקוד. שעתיים לאחר אישור התוכנית קיים קבוצת פקודות (קפ"ק) מסודרת (וזאת בלא לזמן **לאחור** את מח"ט 4 ואת מח"ט 9, שנמצאו באותה עת בלחימה). מפקד האוגדה יצר איתם קשר אלחוטי, אך לא הסתפק בכך ושלח את נציגיו כדי להסביר להם **פנים אל פנים** את תוכנית ההתקפה האוגדתית ואת חלקם בה. המפקדה העיקרית מוקמה ברכס פורייה, מה שאיפשר קשר יעיל וללא ניתוקים בין המפקד (גם כשהיה בחפ"ק) לבין הרמה הממונה בפיקוד. פלד עצמו פיקד על התקפת הנגד מלפנים מהחפ"ק, ולסגנון פיקוד זה הייתה חשיבות רבה ביותר.

שיירת אוגדה 146 (באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון).

התקפת־הנגד - אפקט כדור השלג

לתנועתה של אוגדה 146 מפיקוד המרכז לפיקוד הצפון הייתה תוצאה של כדור שלג; בדרכה צפונה סיפחה האוגדה אליה כל כוח שפגשה בלא קשר להשתייכותו המקורית. כך, למשל, סיפח אליו גדוד הרפואה האוגדתי פלוגה כירורגית פיקודית וערך אותה לקליטת נפגעים מדרום לעין גב למרגלות המעלה לרמה.[33] אולם האתגר העיקרי היה בקליטתן של החטיבות שכבר היו במגע עם האויב בצירים עליהם תכננה האוגדה לתקוף. בפעולה זו הייתה בעיה כפולה: הבעיה הראשונה הייתה קליטת שתי חטיבות לא מוכרות לאוגדה, החטיבה הממוכנת 9 (מאוגדה 36) והחטיבה הממוכנת 4 (מאוגדה 210). לפני הגעתו של פלד היו שתיהן כפופות לאלוף דן לנר, מפקד אוגדה 210 שהייתה אחראית על בלימת הסורים במרכז ובדרום הרמה החל בשעה 07:00 ב־7 באוקטובר, הכפפתן לפיקודה ושליטתה של האוגדה ושילובן בתוכנית האוגדתית. הבעיה השנייה הייתה מורכבת לא פחות, והיא העברת כוח דרך כוח; על פי תוכניתו של פלד, היה על חטיבה 205 לעבור דרך חטיבה 9 במאמץ התקיפה העיקרי של האוגדה. כיוון שחטיבות אלו המשיכו ללחום במסגרת אוגדה 146 גם בהמשך המלחמה (לבד מקרב ההבקעה שבו הועברה חטיבה 9 תחת פיקוד אוגדה 210), מן הראוי לתאר את מצבן כאשר עברו תחת פיקודה של אוגדה 146.

חטיבה 9 - חטיבה ממוכנת זו בפיקודו של מרדכי (מוטקי'ה) בן פורת הועברה חודשים ספורים לפני המלחמה מערבה, ממחנה נפתלי למחנה מנסורה, אולם מרכז הגיוס שלה נשאר במחנה נפתלי והדבר גרם לעיכובים בעת גיוסה ב־6 באוקטובר. החטיבה הייתה בנויה משני גדודי חרמ"ש וגדוד טנקים אחד. גדוד הטנקים 377, בפיקוד סא"ל בן־ציון פדן, כלל 17 טנקי שרמן, אֶם־50 (תותח 75 מ"מ) ו־33 טנקי שרמן אֶם־51 (תותח 105 מ"מ) בארבע פלוגות, ושלושה טנקי מפח"ט; ובסה"כ 53 טנקים (על פי התקן).[34]

עד השעה 03:00 לפנות בוקר של יום ראשון, 7 באוקטובר, היו כל גדודי החטיבה מזוּודים ומצוידים בכול - פרט לתחמושת שאותה היה צריך למשוך ממחנה גילמי. בשעה 05:30 היה גדוד הטנקים מוכן לתנועה. תחמושת לתתי־המקלע עוזי, רימונים, זיקוקים ומדוכות עשן חסרו - אך בשל לחץ

33 דניאל נדב, **חיל הרפואה במלחמת יום הכיפורים (טיוטא)**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2012, עמ' 254.

34 **עוצבות חש"ן**, עמ' 12.

הפיקוד, לא רצה המח"ט להתעכב עוד ונתן פקודת תזוזה לגדוד 377. גדודי החרמ"ש נאלצו להמתין לתחמושת עקב פקק גדול שנוצר במחנה ג'ילמי. שבעה טנקים שהתעכבו עקב תקלות יצאו מאוחר יותר.

הפקודה הראשונה שניתנה למח"ט על ידי אוגדה 36 הייתה להצטרף לקרבות הבלימה ברמת הגולן, להגיע לאזור שפך הירדן ולבלום בציר יהודייה. זה היה הקשר האחרון בין החטיבה לאוגדת האם שלה. התנועה בוצעה על זחלים לאורך הציר שתוכנן, מצפון לנצרת. כאשר הגיעו ראשוני הטנקים לאזור בית נטופה, קיבל המח"ט שינוי משימה ישירות מרמ"ט פיקוד הצפון, תא"ל אורי בראון - לנוע במהירות דרך צמח לאל־על ולבלום את השריון הסורי שם.[35] הכוח היה צריך לעקוף את נצרת ולפנות בציר היורד דרך יבנאל, ונוצר עיכוב של שלוש שעות יקרות. בצמח תדלקו הטנקים בתחנת הדלק האזרחית על מנת להיכנס ללחימה מלאים.

בשעה 13:00 עלה על הרשת החטיבתית מפקד אוגדה 210, דן לנר, והודיע למח"ט שהוא כפוף לאוגדתו וכי משימתו היא לנוע במעלה עין גב, להגיע לציר "טיפה 40" באזור אל־על ושם לקבל תחת פיקודו את גדוד הטנקים 278 (שוט קל) מחטיבה 179, בפיקוד רס"ן יוסי עמיר, לבלום את השריון הסורי בציר ולהשמידו. מפקד גדוד 278 הגיע כבר בשעה 10:30 בבוקר לאזור אל־על ונערך לחסימה. כעבור שעה הצטרפו למג"ד עוד טנקים של הגדוד, עד שמנה 19 טנקים.[36]

בעין גב אסף מח"ט 9 את מפקדי הכוחות ותדרך אותם על הכניסה לקרב והחבירה למג"ד 278. המח"ט התחיל בתנועה ובשעה 14:00 יצרו שני גדודי הטנקים (377 ו־278) מגע עם הסורים. עד השעה 15:00 הצטרפו כל טנקי השרמן של חטיבה 9 - בסה"כ 35 (18 נשארו בדרך). בעת ההיא, וכשלרשותו 54 טנקים, החל מח"ט 9 ללחוץ על הסורים ולהתקדם צפונה. עד לשעות הערב התקדמה החטיבה כמה קילומטרים והגיעה למסעף דרך המערכת עם כביש הרמה הראשי. בשעות לחימה ראשונות אלו השמידה החטיבה כ־20 טנקים סוריים ועוד כמספר הזה כלי רכב אחרים, תוך כדי ביסוס סופי של אחיזת כוחות צה"ל בשטח המפתח של מְצר אל־על שרוחבו כ־2 ק"מ, מנחל אל־על ועד לקניון הרוקד. באותו יום נפגעו ארבעה טנקים של

35 שם.

36 רן שריג, **דו"ח פעולות החטיבה במלחמת יום הכיפורים**, מפקדת חטיבה 179-לשכת המפקד, דצמבר 1973.

החטיבה. פלוגות מגדודי החרמ"ש עלו לאבטח את חניוני הטנקים ולסייע בפינוי נפגעים.

בלילה התקשר מפקד אוגדה 210 למח"ט 9 והודיע לו שלקראת הבוקר תעבור החטיבה תחת פיקוד אוגדה 146, וחטיבת טנקים 205 תעבור דרכה להתקפה. קרוב לחצות הגיע לחטיבה אל"ם יהודה גולן (אשנפלד), קצין הקישור מטעם אוגדה 146, שעדכן על המצב בגזרות השונות וכן על תוכנית ההתקפה של אוגדה 146 בציר אל־על ובציר גמלא. בלילה שהתה החטיבה כקילומטר מדרום למושב נוב.

חטיבה 4 - החטיבה הממוכנת בפיקוד אל"ם יעקב הדר (פפר) התגייסה במהלך היממה הראשונה של המלחמה במחנה כורדני ונעה מיום ראשון, 7 באוקטובר, בשעה 07:00 לחזית. הייתה זו, כאמור, חטיבה ממוכנת עם שני גדודי חרמ"ש וגדוד טנקי שרמן שעברה הסבה מחי"ר שנה בלבד לפני המלחמה, וניתן לומר שהייתה זו תקופת הקמתה כחטיבה ממוכנת.

עד לכוננות "כחול לבן" היה בסיס החטיבה בתל השומר, ואז הועברה לפיקוד הצפון וקיבלה את מחנה כורדני מחטיבה 179 שקוּדמה לפילון, אולם מרכז הגיוס שלה נותר בתל השומר. החטיבה יועדה להיות החטיבה הממוכנת של אוגדה 210 אשר הייתה עדיין בשלבי הקמה. גיוס החטיבה בבוקר 6 באוקטובר מצא אותה עם מחסור של 26 זחל"מים שנלקחו לאימון גדוד ההנדסה האוגדתי (של 210) ופער של 55 מקלעי 0.3 אינטש וציוד נוסף.[37] גדוד הטנקים החטיבתי 95, בפיקודו של סא"ל יעקב נויפלד, כלל שלוש פלוגות טנקי שרמן אם־51 ופלוגה אחת של טנקי שרמן אם־50.

בשעה 12:00 הגיע חלוץ החטיבה (חפ"ק המח"ט) לאלמגור, שם המתין קצין קישור מאוגדה 210 שהורה למח"ט לחצות את הירדן בגשר אריק עם גדוד הטנקים 95 ולעלות בציר יהודייה במסגרת האוגדה. גדודי החרמ"ש הושארו באלמגור.

עם המעבר של גשר אריק התבררה חומרת המצב, כאשר החיילים הבחינו בכוחות הנדסה של הפיקוד אשר הכינו את הגשר לפיצוץ. המח"ט התחיל בתנועה בציר יהודייה אחר החפ"ק האוגדתי עם כ־15 טנקים. תוך כדי תנועה הבחין המח"ט מדרומו בכוח תומ"תים אֶם־109 הנסוג במהירות מערבה בציר מזרעת כנף-מעלה גמלא ("פיקרדו"). כשהגיע לכוח, התברר למח"ט שאלה כוחות מגדוד חת"ם 405 הנסוגים מרמת הגולן לאחר שהותקפו על

37 הדר, **מלחמת יום הכיפורים**, עמ' 3.

ידי הסורים. הסמג"ד, רס"ן אורי מנוס, אמר לו כי כוח טנקים סוריים נע אחריהם על הציר וכי בשיירת הנסוגים נמצאים גם תול"רים (תותחים ללא רתע) ונ"נ (נושאות נשק) של גדוד 51 של "גולני". המח"ט שנוכח כי המצב בציר מעלה גמלא ("פיקרדו") חמור, פנה למפקד האוגדה, דן לנר, בבקשה לשנות את מגמת כוחותיו ולנוע בציר זה כנגד הסורים.

בשעה 14:00 קיבל המח"ט אישור והתחיל לנוע לעבר ציר "פיקרדו". בתוך כך ראה כוח שריון שכלל עשרה טנקי שוט קל המגיע לגשר אריק. היה זה חלוץ גדוד המילואים של חטיבה 188 - גדוד 39 בפיקוד סא"ל יואב וספי. הגדוד הצטרף לחטיבה ונשלח מייד לעקוף את גדוד השרמנים. עם עקיפת גדוד 95, כ־2 ק"מ צפונית לח'רבת כנף, נכנס גדוד 39 למגע עם הכוח הסורי, צוות קרב גדודי על בסיס גדוד טנקים מחטיבת השריון 12,[38] אשר התחיל לרדת בצורה לא מסודרת לעבר הכנרת. במהלך קרב אש שנמשך כשעתיים, כשהשמש בעיני הסורים, הושמדו 13 טנקי אויב וכמה נגמ"שים. תוך כדי קרב שיפרה החטיבה עמדות ונאחזה בשפת הרמה באזור "פיקרדו 47".

בשלב זה כללה החטיבה 40 טנקים (20 שוט קל ו־20 שרמנים) וסוללת אֶם־109 (כוחו של אורי מנוס, סמג"ד 405), שסב לאחור והצטרף אף הוא. חוד החטיבה - גדוד 39 - נערך מלפנים על שפת הרמה על מנת לאתר התקדמות אויב, בידיעה שיש לסורים מכשירי ראיית לילה אינפרא־אדום. שאר החטיבה נערכה במורד הציר במדרון אחורי, כדי שייקל לגלות מטרות אויב על קו הרכס. כמה דקות לאחר חצות נשמע רעש טנקים, ועם הפתיחה באש התברר שאלו טנקים של גדוד 53 הנסוגים ועל סיפוניהם חיילי החי"ר מהמוצבים. מהפגזים שנורו נפגע טנק וקמב"ץ 53 נהרג.[39] האש חדלה מיידית וכוחות גדוד 53 פונו מערבה (חיילי החי"ר קפצו הטנקים והמשיכו בנסיגה רגלית).

בשעה 02:00 של 8 באוקטובר נוצר קשר בין סגן מפקד אוגדה 146 למח"ט 4, והחטיבה עברה תחת פיקוד אוגדה 146. כעבור חצי שעה הגיע רותם למח"ט, עדכן אותו בתמונת המצב ובתוכנית האוגדתית להתקפת־נגד בבוקר בשעה 06:30. לפי התוכנית - חטיבה 4 מוגברת תהווה מאמץ משני ותתקוף ממערב, ואילו שלוש החטיבות האחרות של האוגדה (9, 205 ו־670) יתקפו מדרום. כמו כן נמסר למח"ט שיקבל גדוד טנקים נוסף, גדוד

38 המרכז למחקרים אסטרטגיים, **היסטוריה רשמית של צבא סוריה במלחמת יום הכיפורים**, משרד ההגנה, דמשק, 2004 (ערבית), עמ' 115 (להלן: המרכז למחקרים אסטרטגיים, **היסטוריה רשמית**).

39 ועדת אגרנט, **דין וחשבון שלישי ואחרון**, עמ' 1110.

61 של טנקי שוט מטאור מחטיבה 205, בפיקוד סא"ל משה מלר.[40] היה זה גדוד הטנקים היחיד שהוסע על מובילים ממחנה עופר שבפיקוד המרכז, ולכן הגיע עם כל 30 הטנקים שלו. היה זה שיקול מרכזי בהחלטתו של פלד להקצות גדוד זה לחטיבה 4, על מנת לצבור מחץ ראוי במאמץ המשני האוגדתי.

הנה כי כן, לקראת פתיחת התקפת־הנגד הפיקודית, בבוקר 8 באוקטובר קלטה אוגדה 146 כוחות במקום אלו שנלקחו ממנה לפני המלחמה ובמהלך התנועה לצפון. במקום חטיבה 217 קיבלה האוגדה שתי חטיבות, 9 ו־4, ועוד שני גדודי שוט קל ושני גדודי טנקי שרמן (גם במקום גדוד השרמנים של חטיבה 670 שהושאר בפיקוד המרכז), וכן ארבעה גדודי חרמ"ש ואף חלק מגדוד החת"ם 405 שנלקח ממנה עוד לפני המלחמה. תופעה זו אירעה גם בתחום התחזוקה, כפי שראינו לעיל בעניין הפלוגה הכירורגית שנוספה לגר"פ. הייתה זו עוצמה של כ־170 טנקים[41] שעמדו לנוע ולתקוף בכל הצירים העולים לדרום רמת הגולן ממערב ומדרום; וכדברי מולטקה הזקן, "לנוע במפורד ולהלום במרוכז".[42] בסיוע אווירי וארטילרי ממוקד.

התקפת־הנגד - מאמץ עיקרי פיקודי: היום הראשון (8 באוקטובר)

אוגדה 146 פתחה בבוקר 8 באוקטובר בהתקפה לכיבוש דרום רמת הגולן ומרכזה והשמדת הכוחות הסוריים במרחב, כאשר מולה ערוך כוח סורי שכלל כוחות משלוש דיוויזיות בסד"כ של שלוש חטיבות חי"ר, שש חטיבות טנקים ושתי חטיבות ממוכנות. בנוסף היו לכל חטיבת חי"ר סורית גדוד טנקים (בן 41 כלים בתקן), גדוד ארטילריה וגדוד מרגמות וכן אגד ארטילרי דיוויזיוני בכל דיוויזיה. עוצמת הכוחות הללו הגיעה ליותר מ־600 טנקים, 600 משגרי נ"ט וכ־600 קני ארטילריה. במשגרים נכללים לא רק משגרי טילים אלא גם מרנ"טים (מטולי רקטות נגד-טנקים) תול"רים מנוידים,

40 הדר, **מלחמת יום הכיפורים**, עמ' 3.

41 לחטיבה 9 היו 54 טנקים, לחטיבה 4 היו 65 טנקים ולחטיבה 205 היו 57 טנקים. ראו, למשל, עדותו של יוסי פלד בתוך: **עוצבות חש"ן**, עמ' 54.

42 פילדמרשל הלמוט פון מולטקה (הזקן) היה רמטכ"ל הצבא הפרוסי בשתי מלחמות מוצלחות ביותר אשר עיצבו את גרמניה המודרנית - מלחמת פרוסיה-אוסטריה ב־1866 ומלחמת פרוסיה-צרפת ב־1870. לאחר פרישתו כתב את הגותו בתורת המלחמה, ודבריו נחשבים אבני יסוד במחשבה הצבאית.
Daniel J. Hughes, *Moltke on the Art of War: Selected Writings*, Presidio Press 1995, chapter 5.

בכל חטיבת חי״ר היו כ־230 ועוד 24 משגרי טילים, בכל אחד מהגדודים הממוכנים בחטיבות השריון היו 30 בִּי־אֶם־פִּי־1, כוחות מדיוויזיות 5, 9 ו־1.

האויב הוודאי של אוגדה 146 בבוקר 8 בחודש הייתה דיוויזיית החי״ר 5 הסורית בפיקודו של עמיד (תא״ל) עלי אסלאן.[43] דיוויזיה זו כללה שתי חטיבות חי״ר, 61 ו־112, החטיבה הממוכנת 132 ושתי חטיבות שריון, 12 (שלחמה עם צג״ם מול חטיבה 179 על ציר קצביה ועוד צג״ם מול חטיבה 4 על ציר מעלה גמלא) וחטיבה 47. לאחר קרבות היממה האחרונה היו לדיוויזיה כ־250 טנקים וכמספר הזה משגרי נ״ט וקני חת״ם.

האויב האפשרי (כוחות שעשויים להתערב בהתקפות־נגד ותגבורים לגזרת האוגדה או שהאוגדה תיתקל בהם בשלבי לחימה מאוחרים יותר) היו הכוחות הדרומיים של דיוויזיה 9 הסורית בפיקודו של עמיד חסן עלי תורכמאני,[44] חטיבת החי״ר 33, חטיבת השריון 43 וחטיבת השריון 51, ובעיקר **דיוויזיית השריון 1** אשר חדרה עם חטיבות השריון 91 ו־76 והחטיבה הממוכנת 58, למרכז רמת הגולן, ומפקדה עקיד תופיק א־ג׳והאני קבע את מושבו בתל פזרה. דיוויזייה זו הפנתה מאמץ משוריין לכיוון צפון, לתקיפת נפח ולגלילת אגפה הדרומי של חטיבה 7 שהגנה בפתחת קוניטרה. אולם היא גם בנתה מערך הגנה חזק כלפי דרום, מול כיוון ההתקדמות הצפוי של אוגדה 146. אויב זה כלל כ־350 טנקים וכמספר הזה קני חת״ם ומשגרי נ״ט.

התקפת אוגדה 146 החלה, כאמור, במגמה קונצנטרית, מדרום וממערב. האוגדה התכוונה לתקוף בשני צירים: במאמץ עיקרי יפעלו חטיבה 9, שכללה גדוד טנקי שרמן 377 וגדוד טנקים מוקטן שוט קל 278 מחטיבה 179, וחטיבת הטנקים 205 ובה שני גדודים 94 ו־125 של טנקי שוט מטאור וגדס״ר שוט קל 288, בציר עין גב-נח״ל-על - ג׳וחאדר. החפ״ק האוגדתי נקבע לנוע מאחרי חטיבה 205.

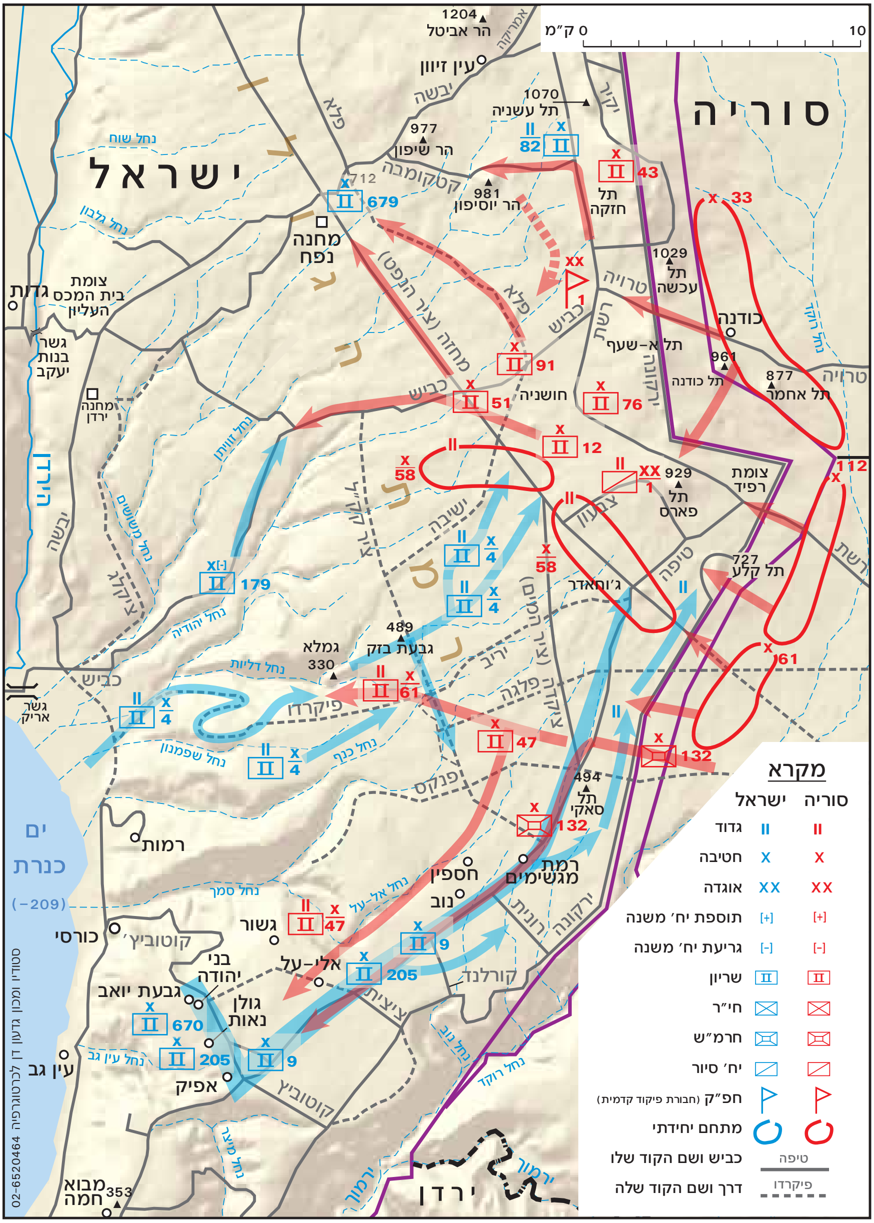
במאמץ משני תפעל חטיבה 4 ובה גדוד טנקי שרמן 95, גדוד טנקי שוט קל 39 מחטיבה 188 וגדוד טנקי שוט מטאור 61 מחטיבה 205, בציר מעלה גמלא. סגן מפקד האוגדה אברהם רותם נע עם חטיבה זו.

43 עלי אסלאן היה מהקצינים הבכירים הבולטים בצבא הסורי, לימים קודם ובמלחמת "שלום הגליל" היה מפקד הכוח הסורי בלבנון, ולאחר מכן הגיע לתפקיד הרמטכ"ל.

44 חסן עלי תורכמאני המשיך להתקדם בסולם הדרגות בצבא סוריה עד שהיה לשר ההגנה. בשנת 2004, בתפקידו זה, חתם על אישור פרסום ההיסטוריה הרשמית של צבא סוריה במלחמת יום הכיפורים.

אוגדה 146

מהלך הקרבות ביום שני, 8 באוקטובר 1973

אוגדה 146 מהלך הקרבות ביום שני, 8 באוקטובר 1973

(באדיבות דוד הלוי, מתוך ספרו "כנגד כל הסיכויים - אלוף מוסה פלד").

החטיבה הממוכנת מוקטנת 670, שנותרו לה רק גדודי החרמ"ש, יועדה לטהר בעקבות המאמץ העיקרי ולאבטח את אגפה המזרחי של האוגדה לאורך הקו הסגול. במשך היום היא התחילה "לאסוף" לה כמה טנקים.

האגד הארטילרי מנה שני גדודי חת"ם בינוניים 155 מ"מ וגדוד חת"ם שדה 105 מ"מ מתנייעים, גדוד מרגמות כבדות 160 מ"מ וגדוד מרגמות 120 מ"מ. למעשה הגיעו הגדודים לעמדות אך בשעות הבוקר, ומפקד האגד הכניס את שני הגד"בים לציר מעלה גמלא. גדוד השריון המתנייע (תותחי פריסט 105 מ"מ) נצמד לחטיבה 205. מפקד האוגדה רצה לפתוח במתקפה עם אור ראשון, אך נאלץ לבקש דחייה עד לשעה 08:30, כדי לתת שהות לכוחות להצטבר ולהתארגן - ובמיוחד לחטיבת הטנקים 205 שנועדה להשתתף במאמץ העיקרי; וכן להימנע, ולו במעט, מסינוור השמש את עיני הכוחות התוקפים בבוקר ממערב למזרח.[45]

כוחות חטיבה 4 נאחזו, כאמור, בשפת הרמה עוד בלילה, אולם ביצעו נסיגה מסוימת לשיפור עמדות. עם שחר הם חידשו את ההתקפה במגמה להיאחז בשטח המפתח של "ציר המפלים" באזור מזרעת קוניטרה. להיאחזות בשטח זה הייתה חשיבות רבה, כיוון שמעבר לו ניתן לצאת ממגבלות הציר ההררי של מזרעת כנף-מזרעת קוניטרה ולהתפרס לעבר דרום הרמה. כך שבפועל, המאמץ המשני האוגדתי התחיל בלחימה עם אור ראשון לפי הכוונה המקורית. מול חטיבה 4 בהובלת גדוד 39 עמד גדוד טנקים מחטיבת השריון 12 (מדיוויזיה 5) ועוד גדוד טנקים מחטיבת השריון 47 הסורית בפיקוד המח"ט, אשר תעה ביום אתמול בדרך ופנה מערבה במקום דרומה.[46] לאחר הקרב עם גדוד 39 ב־7 באוקטובר איבד הכוח הסורי כבר כ־20 כלי רק"ם אולם עדיין עמדו לרשותו כ־45 טנקים וכ־20 נגמ"שים (משתי החטיבות 12 ו־47) עם סיוע ארטילרי בהיקף גדול. גם מח"ט 12 ידע שעליו למנוע מכוחות צה"ל להשתלט על "ציר המפלים", אולם תחילת ההתקפה של חטיבה 4 עם אור ראשון הוציאה אותו מאיזון, ובשעת ה"ש" האוגדתית כבר שלט גדוד 39 על "ציר המפלים" תוך השמדת הכוחות הנותרים של הצג"ם מחטיבה 12 הסורית.

שתי חטיבות המאמץ העיקרי לא יכלו להתחיל בהתקפה אלא בשעת ה"ש" שנקבעה - כשעתיים מאוחר יותר. קידומו של גדוד החת"ם מסוג

45 **כנס איילת השחר**, דברי מוסה פלד.

46 המרכז למחקרים אסטרטגיים, **היסטוריה רשמית**, עמ' 118.

פריסט בשורות חטיבה 205 ופריסתו איפשרו לחטיבה 9 לפתוח בהתקפה האוגדתית, ולראשונה מאז פרוץ הקרבות היא קיבלה סיוע ארטילרי. החטיבה ניצלה סיוע זה, תקפה והתגברה בקרב קשה על גדודי חטיבת הטנקים 47 (בפיקוד הרמ"ט) וכוחות מהחטיבה הממוכנת 132 הסוריות. בהגיעה עד קו נוב-אל־על. בעת הזו הורה מפקד האוגדה, בשעה 09:30, לחטיבת הטנקים 205 לעבור דרך חטיבה 9 ולהוביל, לאחר האבדות שספגה האחרונה בטנקי השרמן שלה ולאחר שלחמה כבר למעלה מ־20 שעות רצופות.[47]

למועד זה עברה חטיבה 4 את "דרך המפלים" (ציר קק"ל) תוך כדי לחימה מול שרידי חטיבת השריון 47 הסורית, ומפקד האוגדה התכוון לקדמה לעמדות השולטות ממערב על ציר נחל-על - ג'וחאדר, כדי לסייע למאמץ העיקרי. טעות של זחל"ם הסמח"ט הביאה אותו אל תוך המערכים הסוריים, וטנק קצין האג"ם שאץ לחלצו נפגע; קצין האג"ם, הקמ"ן והקמב"ץ נהרגו והסמח"ט חולץ פצוע.[48]

עד הצהריים הגיעה חטיבה 205 לתל א־סאקי, וחטיבה 4 הגיעה מזרחה וצפונה לתל בזק. בקרבות אלה הושמדו סופית חטיבת השריון 47 הסורית והחטיבה הממוכנת 132. עם שחרור רמת מגשימים (היישוב הישראלי היחיד שנכבש על ידי הסורים), נתפס בשבי רמ"ט חטיבה 47 הסורי יחד עם נושא כליו. לאחר חקירתו התברר לפלד לראשונה כי הוא נלחם נגד חטיבת שריון נוספת על אלו שהמודיעין מנה לפני פתיחת ההתקפה - חטיבה 47.[49] בה בעת שחררו כוחות חטיבה 205 באמצעות גדוד הסיור האוגדתי את נצורי תל סאקי אשר שרדו התקפות ומצור סורי במשך כ־30 שעות. בסיום שלב זה חוסל למעשה המאחז של דיוויזיה 5 בדרום רמת הגולן, כשמרבית כוחות השריון שלה הושמדו.

אחרי הצהריים המשיכה האוגדה בהתקפתה צפונה לעבר ציר הנפט מצומת רפיד מערבה. בהתקדמותן, לא נתקלו חטיבה 205 וחטיבה 4 בכוחות סוריים משמעותיים עד אשר הגיעו למערכי דיוויזיית השריון 1. אז נתקלו הכוחות בכמה מערכים ומגנני נ"ט שפרסו לכיוון היאחזות הנח"ל גשור, לאבטחת אגפם הדרומי. במרחב זה גם התרכזו כוחות שנשארו מחטיבות

47 **עוצבות חש"ן**, עמ' 13.

48 הדר, **מלחמת יום הכיפורים**, עמ' 4 .

49 **ריאיון עם מוטי כץ.**

השריון 12 ו־51.[50] בצהריים קיבלה האוגדה ידיעה מוטעית, כאילו תל ג'וחאדר (גבעת אורחה) בידי כוחותינו, אך הופתעה מקרוב מאש מתחם סורי רווי נ"ט, כנראה מחטיבה 58, ונעצרה לפני הגבעה. פלוגת הג'יפים עם פלוגת הנגמ"שים מגדוד הסיור האוגדתי תקפו את ג'וחאדר רגלית ממזרח, והסורים נסוגו ממנה, אך כוחות האוגדה לא תפסו אותה. אחר הצהריים הפתיעו טנקי אויב מהאגף כוח חרמ"ש של חטיבה 205 בגזרת תל א־סאקי, אולם תגובה תוקפנית של לוחמי החרמ"ש, בפיקוד הסמג"ד דוד כספי, הרתיעה אותם.[51]

טנקי אוגדה 146 במהלך הקרבות (באדיבות המחבר).

כל גזרת ההתקפה האוגדתית הייתה מכוסה באש ארטילריה סורית אשר טווחה בעיקר על צירי ההתקדמות, אל־על-רפיד ו"דרך המפלים" באמצעות טיווח תל פארס שעליו השתלט האויב בתחילת המלחמה על ידי כוחות מיחידת "חיטין" של צש"פ (צבא השחרור הפלסטיני). בנסיבות אלו מיקם

50 המרכז למחקרים אסטרטגיים, **היסטוריה רשמית**, עמ' 122.

51 דוד כספי, **כשסבא היה במלחמה**, 2013, עמ' 46.

פלד את החפ"ק האוגדתי בשטח בין שני הצירים, בלא לזוז ובלא למשוך את עיני התצפיתנים הסורים, וכך יכול היה לנהל, בשקט יחסי, את ההתקפה כשהוא רואה את מרבית הכוחות.

לאחר התארגנותה, שלח פלד את חטיבה 9 לגזרת האוגדה המרכזית. החטיבה נעה מ"דרך המפלים" לנח"ל גשור, ובראשה גדוד 278. לפנות ערב נתקל הגדוד באויב, עת נפתחה עליו אש תותחי נ"ט מטווח 1,000 מ'. מגנן נ"ט סורי שהופתע בעת היערכותו פתח באש. האויב רותק באש הפלוגה המובילה בטרם הספיק לאייש את כל תותחיו, ופלוגה שנייה הסתערה מייד. בתוך 20 דקות חוסל המגנן, ובו 24 תותחי נ"ט.

עד הערב הצליחו כוחות אוגדה 146 להתקדם מעבר לתל ג'וחאדר ועד לעמדות השולטות על ציר הנפט. בהתקדמותה הסתייעה האוגדה באגד הארטילרי, שהקצה לגדודים מטרות עוקבות בציר הנפט. אש זו פגעה, בין השאר, בגדוד טילי נ"ט סאגר על שריוניות בי־אר־די־אם מאגד 65 המטכ"לי הסורי שסופח לדיוויזיה 1.[52] במהלך היום הראשון להתקפה האוגדתית הצליחה האוגדה להשמיד סופית את מרבית השריון של דיוויזיה 5 הסורית, בהם גדודי הטנקים של חטיבות החי"ר, חטיבות השריון שלה (12 ו־51), את החטיבה הממוכנת 132 וחטיבת שריון 47 המטכ"לית, להדוף את חטיבות החי"ר מעבר לקו הסגול ולנגוס מהמערך הדרומי של דיוויזיית השריון 1.

בלילה חנו כוחות האוגדה לרוחב כל הגזרה שמתל ג'וחאדר ועד "דרך המפלים", לאחר שהשמידו את מרבית כוחות האויב בדרום הרמה. ב־8 באוקטובר בערב היו הסורים בנסיגה בכל חזית האוגדה. במזרח, כוחות החי"ר של דיוויזיה 5, שמרביתם לא נפגעו כיוון שלא חדרו לעומק רמת הגולן, שבו למערכיהם שמלפני המלחמה, מעבר לקו הסגול, ונערכו כנגד התקפה צפויה של כוחות צה"ל. מערכיהם התבססו על ביצורי החי"ר והמכשולים טרום המלחמה בשילוב מערך הנ"ט הנייח (כ־150 תנ"טים וטנקים קבורים) ומרבית הארטילריה שכמעט לא נפגעה בקרבות הימים הקודמים. בצפון נערכה דיוויזיית השריון 1 על בסיס החטיבה הממוכנת 58 וחטיבת השריון 76, שאיבדו כל אחת כגדוד בקרבות 8 באוקטובר,

52 אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, עמ' 119. מפקד גדוד זה נפל בשבי כוחותינו וסיפר כי כאשר ראה את כוחות האוגדה המתקדמים, עצר את האש של אנשיו עד אשר יגיעו לטווח 1,500 מ', אבל אז נחת על יחידתו מטח אש ארטילרית אשר השמיד חלק מהכלים, בעוד חלק אחר מתפזר לכל עבר ובתוך כך הוא איבד שליטה ביחידתו.

במתחם רצוף רווי נ"ט וטנקים ומחוזק בארטילריה, אשר מרכזו באזור תל פזרה-חושנייה.

מצפון להם נערכו חטיבת החי"ר 33 (מדיוויזיה 9) עם שרידי גדוד הטנקים שלה וחטיבת השריון 91 (טי־62) ושרידי חטיבת שריון 43, אל מול חטיבת השריון 679 מאוגדה 36 שביססה את אחיזתה מדרום וממזרח לנפח בקו סינדיאנה-דהלמייה. ואילו ממערב עדיין לחמו שרידי חטיבות השריון 12 ו־51 עם כוחות חטיבה 179/210 על ציר חושנייה-קצביה.[53]

טנקי טִי־55 סוריים פגועים לאחר קרב השריון (באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון).

התקפת־הנגד - היום השני (9 באוקטובר) - קרב השב"ש הגדול

ליל 9-8 באוקטובר עבר על כוחות האוגדה בתדלוק, תחמוש ונוהל קרב ליום הלחימה הבא. הלילה נוצל לתיקון עשרות טנקים, והדבר איפשר לאוגדה לחדש למחרת את ההתקפה בכוח משמעותי, כ־150 טנקים. קבוצת פקודות אוגדתית נערכה לאחר חצות בציר "ציקדה 42". בקבוצה זו, לראשונה, פגשו ארבעת המח"טים של האוגדה איש את רעהו והדבר

53 המרכז למחקרים אסטרטגיים, **היסטוריה רשמית**, עמ' 126.

תרם רבות ליצירת שפה משותפת ותיאום ביניהם ובינם לבין מפקד האוגדה ומטהו בלחימה בימים הבאים.[54] אחרי קבוצת הפקודות נערכו כוחות האוגדה לשלב הלחימה הבא - **השמדת כוחות דיוויזיית השריון 1**, אשר כבשו את מרכז רמת הגולן ונערכו במתחם מוגן באזור רפיד-חושנייה-תל פזרה-סינדיאנה-רמתניה. במתחם זה התקבצו מרבית הכוחות מארבע חטיבות שריון, חטיבה ממוכנת ושתי חטיבות חי"ר מתוגברים בארטילריה ורוויים בנשק נ"ט, נייד ברובו. דיוויזיית השריון 1 הסורית הכניסה לרמת הגולן כוחות הנדסה שכללו צמ"ה (ציוד מכני הנדסי) ויחידות מיקוש חפוז, והצליחו להקים ביצורים ומכשולי שדה במקומות רבים. המתחמים המבוצרים העיקריים בדרום המערך הוקמו על בסיס מתחמים גדודיים ופלוגתיים של החטיבה הממוכנת 58 ושל חטיבת השריון 76 במרחב תל טלעת-חושנייה-ג'וחאדר-צומת רפיד-תל פארס.

התוכנית האוגדתית הייתה לתקוף במקביל לכל רוחב הגזרה בפריסה מרבית, על מנת להביא לידי ביטוי עוצמת אש טנקים מרבית ולנצל את כל השטח לרוחב רמת הגולן תוך כדי תנועה במרב הצירים האפשרי. כיבוש פתחת רפיד ושליטה בציר נווא-רפיד-חושנייה היו בקדימה ראשונה בכוונה לנתק את הציר הראשי של דיוויזיה 1 הסורית ולמנוע את תגבורה או את נסיגתה מזרחה. החטיבות נערכו להתקפה צפונה, לפי הסדר, ממערב למזרח כאשר חטיבה 9 המערבית ביותר וכוחותיה הגיעו עד ציר קק"ל, חטיבה 4 במרכז וחטיבה 205 במזרח מג'וחאדר ועד לקו הסגול. חטיבה 670 נועדה להתקדם בעקבות שלוש החטיבות התוקפות, לטהר את השטח הכבוש ולאבטח את אגף האוגדה מזרחה. בשלב זה נע גדוד הסיור האוגדתי בדירוג מאחורי חטיבה 205 (אולם תחת פיקודה) והיווה מעין עתודה אוגדתית.

עם שחר החלה ההתקפה, כאשר חטיבה 205 במזרח כבשה סופית את תל ג'וחאדר תוך כדי השמדת המוצב הפלוגתי הסורי שהיה ערוך עליו והתחילה בתקיפת תל פארס - תוואי השטח השולט על כל גזרת דרום רמת הגולן - במגמה לכבוש את פתחת ציר נווא-רפיד בכניסתו לשטח שבידי ישראל. התקפה זו יצרה איום על ציר התחזוקה העיקרי של דיוויזיה 1 הסורית, אשר לחמה בעקשנות לשמור אותו פתוח והחלה בהסגת כוחותיה עליו, מזרחה, בעיקר את שאריות חטיבת השריון 51 ומרבית חטיבת השריון

54 תא"ל יום־טוב תמיר, "קרב השריון הגדול ברמת הגולן – קבוצת דיון", **שריון 45**, יוני 2014.

76. מגמה זו של האויב יצרה כינוס גדול של טנקים ורק״ם על ציר קצביה-חושנייה-רפיד אשר מגמתם דרום־מזרח. שתי החטיבות האחרות של אוגדה 146, בלחצן צפונה נתקלו בריכוזי רק״ם, ארטילריה ונ״ט עצומים שהיו נחושים לפרוץ מזרחה ולחזור לסוריה. באזור זה התרחש קרב שריון בשריון גדול שלחמו בו למעלה מ־ 150 טנקים ישראליים מול כ־200 טנקים סוריים, 200 משגרי נ״ט ועוד עשרות רבות של קני ארטילריה. בקרב זה נטלו חלק גם אגד הארטילריה האוגדתי ומטוסי חיל האוויר.

חטיבה 205 פתחה את ההתקפה בשעה 05:00 בהשלמת כיבוש תל ג׳וחאדר ובכיתור תל קוליע מצפון לו. במהלך זה נכבש שטח המפתח הגזרתי וכך נחסמה האפשרות האחרונה של כוחות דיוויזיה 1 לסגת מזרחה תוך ניתוק כל הנתיבים בפתחת רפיד. החטיבה הממוכנת 58 איבדה את כל השטחים השולטים שבהם נערכה (תל טלעת, תל ג׳וחאדר, צומת רפיד) וחדלה להתקיים כמסגרת לוחמת; אולם חטיבת השריון 76, שראתה את דרך הנסיגה שלה מזרחה נחסמת, החלה תוקפת את 12 הטנקים בחוד של חטיבה 205 (האחרים עדיין לא חברו למח״ט) ממערב באמצעות עשרות רבות של טנקים ונגמ״שי בִּי־אֶם־פִּי־1 (החמושים במשגרי נ״ט). לזמן מה היה נדמה שחטיבה 205 לא תעמוד בלחץ, ומפקד האוגדה הורה לחטיבות 4 ו־9 לשלוח אליה תגבורות, אולם תוך ריכוז כל כוחות החטיבה החל בשעה 10:00 יחד עם הגדס״ר האוגדתי הצליחה חטיבה 205 להחזיק מעמד ולהשמיד יותר ויותר רק״ם סורי.[55] פלד ביטל את פקודת התגבורת מחטיבה 9 וניצל את המצב. כאשר כוחותינו בעמדות שולטות והאויב בשטחים נחותים ובצירים ברורים, ביקש וקיבל סיוע אווירי התקפי אשר השמיד באותו יום, יחד עם השריון, עשרות רבות של טנקים ורק״ם סורי.

אחר הצהריים החליט מח״ט 205 לכבוש מחדש את תל פארס, שנכבש על ידי הסורים ושימש אותם לתצפיות ובקרת אש הארטילריה בקרב. כוח מהגדס״ר שכלל טנק וארבעה נגמ״שים עם פלוגת הג׳יפים החטיבתית התארגן לביצוע, אשר הוכרע לבסוף בפעולה רגלית שחיסלה טנק פִּי־טִי־76 סורי ששלט על כביש הגישה לפסגת התל באמצעות רימוני יד. האזור נשלט על ידי כוחות יחידת ״חיטין״ של הצש״פ וגדוד הסיור הדיוויזיוני הסורי והיה מצויד בטנקי פִּי־טִי־76 ונגמ״שי בִּי־טִי־אַר־50. כוחות אלו הושמדו כליל ביום זה.[56]

55 פלד, **איש צבא**, עמ' 172.

56 עמוס קלרמן, **כיבוש תל פארס, 9 אוקטובר 1973**: http://www.youtube.com/watch?v=gqx4jwQ03vA, אוגוסט 2013.

במקביל תקפה חטיבה 4 במרכז הגזרה, חצתה את ציר רפיד-חושנייה אשר רחש רכב ורק"ם סורי בתנועה מזרחה. בשעה 10:00 כבר היו ערוכים טנקי החטיבה לשליטה על ציר רפיד-קוניטרה תוך השמדת כוחות שריון סוריים (כנראה מהחטיבות 33 ו־58) אשר היו בתנועה מצפון לדרום בין ציר הכביש לציר המערכת. בקרבות אלו הושמדו עשרות טנקים סוריים ורק"ם אחר.[57]

חטיבה 9, לאחר שטיהרה את השטח באזור נח"ל גשור ו"ציר המפלים", פנתה לכיוון צפון־מזרח לעבר חושנייה. עם מעבר ציר הנפט נתקלה באש ממתחם גדודי של חטיבה 58 הסורית, אשר היה ממוקם באיזור תל טלעת (היישוב קשת של היום) והגבעות שמדרום לחושנייה. היה זה חלק מהמתחם החטיבתי אשר היה מבוצר וממוכשל עם מוקשים שזרעו הסורים ביממה האחרונה. ניסיון ראשון של התקפה תוך כדי תנועה נכשל, ומג"ד 377 נפצע בעלות הטנק שלו על מוקש. החטיבה התארגנה, ערכה את שני הגדודים שלה, 278 ו־377, לתקיפת מתחם האויב מדרום־מערב ומדרום, משום שהיה ערוך, בעיקר מערבה, וכך הותקף המימד הצר שלו. פלד שלח את סגנו רותם להיות נוכח בהתקפה זו ודאג לריכוז ארטילריה וסיוע אווירי אשר הונחת בשעה 16:00 לערך. בחיפוי ארטילרי ואווירי זה תקפה חטיבה 9 בשעה 16:30 והצליחה למוטט את מערכי החטיבה הממוכנת 58 הסורית בגזרתה. תוך ניצול הצלחה היא המשיכה בתנועה מהירה צפונה בשדרת טנקים אשר חלפה בכביש דרך הכפר חושנייה והגיעה עד תל פזרה והציר העיקרי של רמת הגולן, רפיד-קוניטרה, תוך שליטה עליו ממערב.[58] תנועה זו הכניסה את 18 הטנקים שנשארו לחטיבה אל בין כוחות השריון של דיוויזיה 1 הסורית שחתרו לסגת מזרחה, והחלו קרבות מטווחים קצרים ביותר תוך כדי השמדת עשרות כלי רכב ורק"ם סוריים. הלחימה המשיכה עד רדת החשכה, עת התרכזה החטיבה כ־2 ק"מ ממערב לתל פארס לחניוני לילה לצורך תיקון הטנקים, תדלוק ותחמוש ומנוחה.

ביום זה תפסה החטיבה הממוכנת 670 מחדש את מוצבי כוחות צה"ל לאורך הקו הסגול אשר פונו בתחילת המלחמה, ובמיוחד נערכה במוצבים השולטים על הדרך הרומית בדרום הגזרה, אחד מצירי הפריצה הראשונים של דיוויזיה 5 בתחילת המלחמה - המוצבים 116,117 ותל סאקי - תוך אבטחת אגפה המזרחי של האוגדה.

קרב 9 באוקטובר היה קרב שריון בשריון מובהק, שבו לחמו דיוויזיית השריון הסורית 1 אל מול אוגדה 146. ביום זה באו לידי ביטוי סגולותיו

57 **עוצבות חש"ן**, עמ' 39.

58 שם, עמ' 16.

התרומיות של לוחם השריון הישראלי, אשר על אף שהיה נחות מבחינת מספר הטנקים ואיכותם (שרמן ושוט מטאור מול טנקי טִי־55 ו־טִי־62) ביחסי כוחות ארטילריים של 1:4, וחסר לגמרי אמצעי נ"ט, הצליח ביום קרב מנוהל היטב להשמיד דיוויזיית שריון סורית. הישג זה נבע מקריאת קרב נכונה וטקטיקה נבונה, אשר כללה חסימת פתחת רפיד על ידי חטיבה 205 וניתוק ציר התחזוקה העיקרי של האויב יחד עם איגוף מערבי וצפוני של חטיבה 9, אשר הובילה לעומק הטקטי תוך השתלטות על תל פזרה, מושבה של מפקדת הדיוויזיה הסורית. הכוחות הסוריים שנלכדו בתווך חוסלו ברובם על ידי תותחנות טנקים מדויקת, שלוותה באש ארטילרית ותקיפות אוויריות. הדיוויזיה הסורית, על שלוש חטיבותיה, הארטילריה וגדודי הסיור וההנדסה ועוד חטיבת השריון 51 מדיוויזיה 9, לא שוקמו במהלך מלחמת יום הכיפורים, ואף אחת מחטיבות אלו לא נטלה יותר חלק בלחימה נגד כוחות צה"ל.[59]

בהאזנה לרשתות הקשר של האויב נקלטו דיווחי המח"טים הסורים אשר הודיעו על חיסול עוצבותיהם זו אחר זו.[60] בסוף יום לחימה זה נותרו לשלוש חטיבות השריון הסוריות 51, 43 ו־12, יחדיו 12 טנקים, ולדיוויזיה 1 כולה - 20.[61]

להישגי היום הזה הייתה משמעות רבה גם ברמה האסטרטגית. השמדת מרבית השריון הסורי בשדה הקרב (ותקיפות חיל האוויר על דמשק) יצרו אצל הסובייטים תמונת מצב שלפיה האירועים בסוריה מתגלגלים לקראת אסון. באותו ערב, לאחר דיווחי הנספחות הצבאית הרוסית בדמשק, החל לחץ סובייטי על מצרים לחדש את המתקפה על מנת לסייע לסוריה, שישראל רוצה להוציא אותה מהמערכה. ברור היה לסובייטים שככל שכוחות סוריה מובסים ברמת הגולן, הופך עניינם למנוע את התמוטטותם המוחלטת לשיקול מכריע במהלכיהם. ואכן ב־10 באוקטובר החלה רכבת אווירית סובייטית לספק סיוע מקיף לסוריה (ולמחרת אף למצרים). כך נפתח שלב חדש בהתמודדות האמריקאית־סובייטית באזור.[62]

59 יש לציין שגם חטיבת השריון 12 הסורית הושמדה ביום זה על ידי חטיבה 179 מאוגדה 210, אשר תקפה על ציר קצביה מערבה לעבר חושנייה, וחלקים מחטיבות השריון 91 ו־33 הושמדו בקרבות עם חטיבה 679 בצפון.

60 גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 582.

61 המרכז למחקרים אסטרטגיים, **היסטוריה רשמית**, עמ' 128.

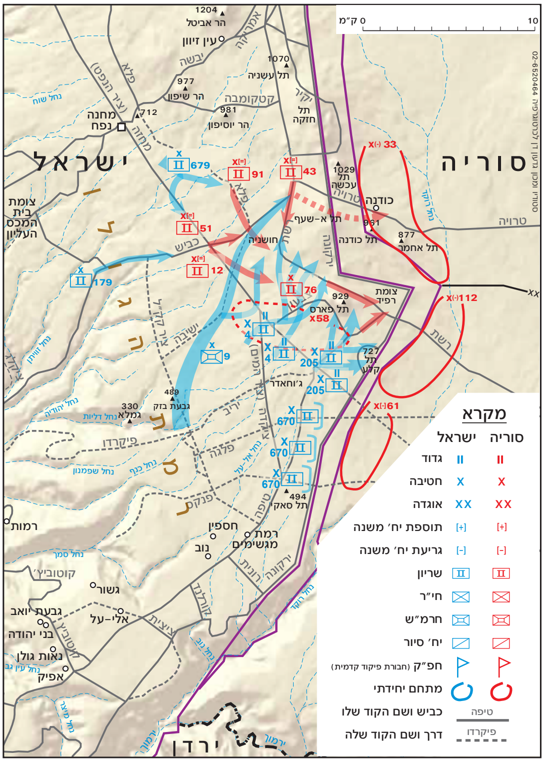
62 ישי קורדובה, **מדיניות ארה"ב במלחמת יום הכיפורים**, מערכות, 1987, עמ' 57.

בה בעת פנו הסורים להנהגת עיראק וביקשו לזרז ככל האפשר את משלוח כוחותיהם לחזית על מנת למנוע קריסה.[63]

הקרב של אוגדה 146 בפיקודו של פלד ב־9 בחודש שהיה, כאמור, בעל השלכות מערכתיות ואסטרטגיות מרחיקות לכת, לא זכה לתשומת הלב הראויה. זאת בשל ההתקפה האחרונה שביצעו הסורים באותו יום באמצעות חטיבת שריון מדיוויזיה 3 בפתחת קוניטרה ולחימת הגבורה של חטיבה 7 להגנת האזור. הקרב נודע אחר כך כקרב עמק הבכא ומשך את מרבית תשומת הלב הפיקודית (ולאחר מכן אף את תשומת ליבם של ההיסטוריונים) עד אשר הצליחו כוחות צה"ל להדוף התקפה סורית זו בקרב הגנה, ובתוך כך הסבו אבדות כבדות לאויב.

אוגדה 146

מהלך הקרבות ביום שלישי, 9 באוקטובר 1973

אוגדה 146 מהלך הקרבות ביום שלישי, 9 באוקטובר 1973
(באדיבות דוד הלוי, מתוך ספרו "כנגד כל הסיכויים - אלוף מוסה פלד").

63 גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 583.

התקפת־הנגד - היום השלישי (10 באוקטובר) - השלמת השמדת הסורים במרכז הגולן, טיהור השטח וניסיונות לניצול ההצלחה מעבר לקו הסגול - החזרת המצב לקדמותו

הרמטכ"ל סיכם עם אלוף פיקוד הצפון שהכוחות ינוחו בליל 10-9 באוקטובר ויתארגנו. הכוונה הייתה להשתלט ב־10 בחודש, היום השלישי ללחימה האוגדתית, על קו המוצבים הסוריים הקדמי שמלפני המלחמה, כדי ללחוץ על הסורים בכך שיראו כי כוחות צה"ל מוסיפים להתקדם, וכן להתארגן לקראת הבקעה ומעבר למתקפה כעבור 36 שעות.[64] הפיקוד תכנן במסגרת זו לכבוש למחרת בעיקר את כל רכס שעאף סינדיאן-עכשה, מוצבי הקו לפני המלחמה, ולאחר מכן את תל כודנה.

הרמטכ"ל טס לפיקוד הצפון על מנת להתרשם מההישג ולהנחות לגבי ההמשך. הערכת המצב שלו הושפעה רבות מתפקידו כאלוף פיקוד הצפון במלחמת ששת הימים, עת "פיספס", לדעתו, את עיתוי השבירה של הצבא הסורי בכמה שעות ולכן אבדו הזדמנויות. על כן הורה "לחפש חורים" במערכים הסוריים ולכבוש לפחות את קו המוצבים הקדמי שלהם לאורך כל חזית רמת הגולן, אוגדה 36 בצפון, 210 במרכז ו־146 בדרום (ממוצב 111 דרומה).[65]

היה זה, כאמור, היום השלישי ללחימה האוגדתית (הרביעי עבור החטיבות 4 ו־9), החיילים הגיעו לאפיסת כוחות ממחסור בשינה, והיחידות איבדו חלק ניכר מעוצמתן הלוחמת (בעיקר במספרי הטנקים הכשירים שברשותן), האוגדה עמדה בקרבה מסוכנת לנקודת המיצוי של יכולותיה, ורק מנהיגותו של פלד, מפקד האוגדה, גרמה ליחידותיה להמשיך ודחפה את הלוחמים קדימה. יחד עם זאת, האוגדות 36 ו־210 הודיעו במרווחי זמן שונים לפיקוד שהן אינן מסוגלות לתקוף ב־10 בחודש מעבר לקו הסגול. כך יצא שאוגדה 146 הייתה היחידה שביצעה פקודה זו של אלוף הפיקוד והרמטכ"ל.[66]

בפני האוגדה עמדה בעיה כפולה: הפיכת אגף האוגדה לחזית (שינוי של 90 מעלות) ו"מישוש" המערכים הסוריים, בלשונו של הרמטכ"ל, אשר איושם במסגרת הטרום־מלחמתית הצריכה לכאורה הבקעה סדורה, ולא ניצול הצלחה.

64 שם, עמ' 617.

65 שם, עמ' 655.

66 שם, עמ' 656.

ניצול הצלחה הוא מרכיב בקרב התקדמות ורדיפה, שנועד להמשיך בלחץ על האויב אשר ספג מהלומה והחל לסגת, מבלי לאפשר לו להיערך מחדש. כוונתו של פלד הייתה לבדוק האם אכן הצליחו הסורים להיערך מחדש במערכיהם המקוריים או שמא עדיין אפשר להמשיך ולהודפם מזרחה. יחד עם זאת, הבקעה סדורה דרשה הכנות של יממה לפחות ולכן לא ניתן היה לבצעה ב־10 באוקטובר. הפעולה היחידה שאפשר היה לבצע הייתה תקיפת קו המוצבים הקדמי הסורי כדי לקבוע את יציבות המערכים וליצור רושם של המשך מתקפת צה"ל.

גם ביום זה החלה ההתקפה עם שחר, כאשר חטיבה 9 כבשה מחדש את השטחים השולטים של חושנייה, הכפר והמחנה ותל פזרה, שנשאר בהם אויב מועט בלבד. אולם מייד עם כיבוש התל, תקפו הסורים נגד וכבשוהו מחדש. בשעה 10:00 שוב תקפה החטיבה וכבשה את תל פזרה, ומאותה עת שלטה החטיבה על קטע הציר רפיד-קוניטרה בגזרתה ובכלל זה על צומת כודנה.

אחר הצהריים הורה מפקד האוגדה לחטיבה 9 לנסות ולכבוש את הכפר כודנה, והקצה לה לצורך כך כתגבורת את גדוד ההנדסה האוגדתי עם שישה זחל"מים. באותה עת כללה החטיבה 15 טנקים בלבד. עם תחילת ההתקפה בהובלת גדוד 278 התברר שהאויב ערוך היטב במערכי כודנה, וכאשר החלו טנקים להיפגע הורה מפקד האוגדה להפסיק את ההתקפה.[67]

חטיבה 205, אשר תל פארס היה כבר בידיה, כבשה את כל מרחב צומת רפיד ופתחת הציר נווא-רפיד ובכלל זה תל אל־מהיר ותל אל־אצבח, עברה את הקו הסגול וכבשה מוצב סורי ממזרח לו. התקפתה בוצעה לרוחב כל הגזרה מציר הנפט ומערבה לצומת רפיד. התקפה זו הכניסה אותה לשטח השמדה של מערכי דיוויזיה 9 מלפני המלחמה, אשר אוישו מחדש בחיילי חטיבת החי"ר 33 והיו מוגנים בחזיתם על ידי שדות מוקשים לעומק. כל אותו יום עמדו לוחמי חטיבה 205 תחת הפגזה ארטילרית סורית בחזית מערכיהם, והיה ברור שעם 23 הטנקים שעמדו לרשותם בתחילת היום לא ניתן להשיג יותר בלא הבקעה מתוכננת היטב, ודאי לא לכבוש את תל כודנה, כשאיפת הפיקוד. עם רדת הערב הוחזרו כל חיילי החטיבה שעברו את הקו הסגול מזרחה להתארגנות בשטח ישראל. הרגשת המח"ט הייתה של כישלון על אף שהוא עשה את המיטב עם האמצעים הדלים שעמדו לרשותו,

67 **עוצבות חש"ן**, עמ' 17.

והמטרה - "מישוש" המערכים הסוריים - הושגה.[68]

אולם מפקד דיוויזיית השריון 1, המובס, עקיד תופיק א־ג'והאני, הודיע למפקדיו שהחל מרד בקרב חייליו (ששרדו מיום אתמול) וביקש "אש על כוחותינו"; דהיינו שהארטילריה הסורית תפגיז את חייליו המורדים, ונענה בחיוב. בבוקר אותו יום נותר בדיוויזיה טנק אחד בלבד אשר הצליח לחזור לסוריה מכל כוחותיה שחדרו לרמת הגולן ב־7 באוקטובר.[69]

חטיבה 4 כבשה בהסתערות את חלקו הדרומי של רכס שעאף-סינדיאן באמצעות גדוד 61. רכס חשוב זה, עליו היו ממוקמים מוצבי הביטחון השוטף של צה"ל עד ליום פרוץ המלחמה, נכבש ביממה הראשונה על ידי כוחות מחטיבת החי"ר 33 של דיוויזיה 9. אולם ברגע שראו את אשר התרחש לכוחות דיוויזיה 1, ואת נחישות ההסתערות של טנקי חטיבה 4, הם עזבו שטח חיוני זה ונסוגו מזרחה למערכיהם שלפני המלחמה. גדוד 39 ניצל הצלחה זו, המשיך צפונה וכבש בחיפוי עשן את תל עכשה אשר גם ממנו נסוגו הסורים.[70] גדוד 95 שהצטרף אליהם ביסס את שליטת החטיבה על פתחת רפיד מצפון. חטיבה 4 נערכה בסוף היום על ציר כודנה ושלטה על ציר הגולן העיקרי רפיד-קוניטרה, ממזרח. תוך כדי מהלך זה המשיכו טנקי החטיבה להשמיד רק"ם ורכב סורי הנסוגים מזרחה. עם רדת החשיכה הגיע גדוד חרמ"ש מחטיבה 9 להחליף את הטנקים ולתפוס את מוצבי הקו הסגול שננטשו בתחילת המערכה ובהם מוצב 111. טנקי חטיבה 4 ירדו לחניוני לילה.

חטיבה 670 תקפה גם היא באותו יום את מוצב צידא בתוך השטח הסורי. הכוח המבצע היה גדוד 83 עם שישה טנקים שנאספו על ידי החטיבה בדרך התקדמותה. הכוח כבש חלקית את המוצב; אחר כך, עם היפגעות מספר טנקים וכלי רק"ם, הוחלט להחזיר את הכוח לשטח ישראל. לסורים נגרמה מבוכה רבה, ומח"ט החי"ר 61 הודיע למפקד דיוויזיה 5 שכוחות צה"ל כבשו את מוצב צידא מדרום לציר הנפט וביקש לרכז עליו אש. הסורים אכן ריכזו על המוצב אש ארטילרית והורידו עליו גם רביעיית מטוסים והרסו אותו עד היסוד.[71]

---

68 פלד, עמ' 176.

69 המרכז למחקרים אסטרטגיים, **היסטוריה רשמית**, עמ' 130.

70 **עוצבות חש"ן**, עמ' 40.

71 שם, עמ' 72.

התמונה שהצטיירה אצל מפקד דיוויזיה 5 הייתה שצה"ל עומד לפרוץ את מערכיו; בשל כך הוא הורה לכל קנה ארטילרי שהיה ברשותו לירות על כל מטרה או ריכוז רכב של צה"ל בדרום רמת הגולן, וכן ביקש סיוע אווירי לתקיפה. מירי אינטנסיבי זה שנמשך כ־20 דקות ומתקיפת המטוסים נפגע גדוד המכמ"ת 120 מ"מ שנע עם חטיבה 670. עקב כך שבעה מאנשיו נהרגו ו־21 נפצעו. באזור אל־על נפגע ריכוז אגד התחזוקה האוגדתי מההפגזה הקשה שנהרגו בה ארבעה חיילים מגדוד ההספקה ו־17 חיילים מגדוד הרפואה האוגדתי. בהפגזה זו נפצעו כ־70 חיילים.[72]

באותו יום שהה הרמטכ"ל כמה שעות במפקדת הפיקוד בצפת. בעת שהותו שם שוחח באלחוט פעמיים עם פלד, על מנת לברר את מידת יציבותם של מערכי ההגנה הסוריים ומצבה הכללי של האוגדה.[73] מפעילותה של אוגדה 146 באותו יום (האוגדה היחידה שתקפה) הבין הרמטכ"ל שהמצב בכל דרום רמת הגולן חזר לקדמותו כמלפני המלחמה, אולם כוחות החי"ר הסוריים יחד עם מערך הנ"ט שלהם ומרבית הארטילריה חזרו למערכיהם שלפני המלחמה, הם ערוכים בהם היטב והתגברות עליהם מחייבת התקפה מסודרת הכוללת שלב של הבקעה. אוגדה 146, אף על פי שתקפה עם פחות מ־100 טנקים, נתנה את התשובה שהרמטכ"ל חיפש; היא "מיששה" את המערכים הסוריים, והתברר שלא ניתן לבצע ניצול הצלחה ויש להיערך להבקעה שיטתית.

לסיכום התקפת־הנגד הפיקודית ברמת הגולן, אשר המאמץ העיקרי שלה היה אוגדה 146, ניתן לומר שבתוך 72 שעות נכבש מחדש כל השטח בדרום הרמה שאליו פרצו הסורים במהלך 7 באוקטובר. בפרק זמן זה, במהלך התקפתה של אוגדה 146, הושמדו שתי חטיבות שריון סוריות שלמות, 47 ו־76, שתי חטיבות ממוכנות סוריות, 132 ו־58, וחלקים מחטיבות השריון 91 ו־51 (חלקים אחרים שלהן הושמדו בנסיונותיהם לתקוף את כוחות חטיבה 679 מדרום לתל שיפון). בנוסף על כך הושמדה מרבית הארטילריה של החטיבות הללו ושל דיוויזיית השריון 1 וכן יחידות הנ"ט, הסיור וההנדסה של דיוויזיה 1 ואלו שבאו לתגברה. ב־10 בחודש נספרו בגזרת האוגדה למעלה מ־300 טנקים סוריים, חלקם ננטשו במצב שמיש לחלוטין וכמספר הזה נגמ"שים ותותחים.[74]

72 נדב, **חיל הרפואה במלחמת יום הכיפורים**, עמ' 256.

73 גולן **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 657.

74 גם חטיבות הטנקים 43 ו־12 הושמדו בקרבות אלו. הראשונה גדוד על ידי מאיר זמיר מחטיבה 7, גדוד על ידי חטיבה 679 וגדוד במעבר הגבול. השנייה הושמדה על ידי חטיבה 179 על ציר קצביה-חושנייה.

הישגיה של אוגדה 146 עשויים להשכיח את המצב שבו היא התחילה את התקפתה. הערכתה של ההתקפה חייבת להביא בחשבון את הלחצים הסוריים הכבדים ב־7 באוקטובר, את חתירתו של מפקד האוגדה לנקוט התקפת־נגד, ולא היערכות לבלימת השטף הסורי, ואת מהירות כניסתה של אוגדה 146 לפעולה, בחלקה עם כוחות אורגניים ובחלקה עם חטיבות שכבר נמצאו בלחימה כמעט יממה.

בתוך שתי יממות השיגה אוגדה 146 את משימתה העיקרית - הסרת האיום הסורי על שטחי המפתח של מורדות הרמה ופתחת אל־על וכיבוש פתחת רפיד. במהלכיה אילצה את דיוויזיית השריון 1 שאיימה על נפח להיכנס לקרב שריון בשריון שבמהלכו היא הושמדה על אף שנהנתה מעליונות בכמות הטנקים (פי שניים) ובאיכותם, בארטילריה (פי ארבעה) ובנ"ט באופן מוחלט.

ריכוז המאמץ להשגת משימת האוגדה בא לידי ביטוי באופן מובהק בקיום מאמץ עיקרי ומאמץ משני, ששניהם יכולים היו בהמשך לסייע אהדדי והתמקדו לבסוף באופן קונצנטרי אל היעד העיקרי - פתחת רפיד.

בתחום שיתוף הפעולה הבין־חילי והבין־זרועי יש להעלות על נס את השימוש בארטילריה, שנעה עם הכוחות וסיפקה להם סיוע אש בכל קרב מהרגע הראשון והפעלת האש על תוואֵי שטח חשובים כמו השמדת גדוד נ"ט 65 על ציר הנפט, ולבסוף שיתוף האש בקרב השריון בשריון האוגדתי לשם השמדת דיוויזיה 1, הן באמצעות ארטילריה והן באמצעות חיל האוויר.

כאשר הוטלה לחזית הצפון, תרמה אוגדה 146 בתוספת סד"כ הטנקים, הארטילריה והתחזוקה שהביאה, אך בעיקר בתוספת מפקדה טקטית־אופרטיבית - מפקדת אוגדה - לגזרה הדרומית של רמת הגולן. אוגדה 146 תרמה רבות בנושא זה; היא ליכדה את הכוחות, פקדה עליהם באמצעות חפ"ק המפקד וחפ"ק הסגן, הכניסה סדר בתחום הטיפול בנפגעים על ידי יצירת תמונת המצב, וניכר כי סוף סוף נלחמים והתמונה מסביב ברורה. העדות הטובה ביותר באה לידי ביטוי בתחושתו של סרן בנימין שילה, קמ"ן גדוד 377 מחטיבה 9: "בליל 8-9 קיבלנו **לראשונה** תמונה כללית על מה שקרה בגזרה. שמענו על אוגדה למעלה ברמה וידענו **מי המפקד עלינו**. הייתה תחנת איסוף נפגעים מסודרת במחנה אל־על והפצועים שלנו פונו לשם. כבר נסתדרו הדברים: ידעת לאן לנסוע, לאן ללכת, למי לפנות".[75]

75 רס"ן אלכסנדר, "ארבעה ימים, ארבעה קרבות", **מערכות** 234-235, פברואר 1974.

תקציר |

מחקר זה בוחן את הוצאתה לפועל של הרכבת האווירית האמריקאית לישראל במלחמת יום הכיפורים. מחקרים קודמים דנו בעיקר בשאלות ברמת הדרג המדיני בין ישראל ובין גופים שונים בממשל האמריקאי. ייחודו של המאמר הוא העיסוק במישור האופרטיבי של הוצאתה לפועל של הרכבת, כלומר בשיקולים ובאילוצים שעמדו לפני מבצעי הרכבת האווירית הן בצד האמריקאי, ובראשו פיקוד התובלה האווירית של חיל האוויר האמריקאי, והן בצד הישראלי - משרד הביטחון וצה"ל שנדרשו לקלוט את מטוסי הרכבת בארץ ולספק לחזיתות את הציוד שהגיע אליהם מהר ככל האפשר. המאמר מתבסס על מחקרים ועל מסמכים צבאיים אמריקאיים וישראליים, חלקם טרם נחשפו לציבור.

השיקולים והאילוצים בארגון הרכבת האווירית האמריקאית במלחמת יום הכיפורים

עמרי אדומי[1]

מבוא

בשעות הערב של 14 באוקטובר 1973 בישראל נחת המטוס הראשון של פיקוד תובלת האוויר של חיל האוויר האמריקאי. מטוס זה היה אחד מתוך 567[2] מטוסים אמריקאיים שנחתו בה,[3] ולצד צי המטוסים של אל־על הובילו תחמושת, ציוד, נשק וחלפים שהועברו מארצות הברית לישראל, במה שזכה בישראל לכינוי "הרכבת האווירית". שמו הרשמי בצה"ל הוא מבצע "מנוף", והאמריקאים כינוהו "ניקל גראס" (Operation Nickel Grass"). מבצע זה נמשך עד 14 בנובמבר באותה שנה, בשלב שלאחר הכרזת הפסקת האש ועם הגעת הספינות הראשונות של "הרכבת הימית"

1 עמרי אדומי הוא חוקר במחלקה להיסטוריה בצה"ל ודוקטורנט באוניברסיטת חיפה. המחבר מבקש להודות לסא"ל נמרוד על הרעיון ועל השאלות לבחינה שהיו ההשראה למאמר, ולחוקרים יוגב אלבז, ד"ר זאב אלרון, סא"ל ד"ר דן ברק, אל"ם (במיל') בעז זלמנוביץ, ד"ר מאור לוי וד"ר יניב פרידמן על סיועם במתן מענה על שאלות שונות. כל המסמכים הצה"ליים במחקר הם ממאגר המחלקה להיסטוריה בצה"ל, למעט כאלו שצוין בהם אחרת.

2 בחלק מהמסמכים ננקב המספר 568, אך במרבית המקורות המספר הוא 567.

3 Comptroller General of the United States, "Airlift Operations of the Military Airlift Command During the 1973 Middle East War", **Report to Congress**, USA, April 16, 1975, p. 10; MAC Office of History, Anything, Anywhere, **Anytime: An Illustrated History of the Military Airlift Command, 1941–1991**, Headquarters Military Airlift Command – Scott Air Force Base, Illinois, USA, May 1991, p. 156.

האמריקאית. יש לציין שבשנים 1974-1973 סופק רוב הציוד האמריקאי לישראל (74%) בדרך הים, אך כל הספינות הגיעו לארץ לאחר הפסקת האש.[4]

מלחמת יום הכיפורים פרצה כשצה"ל אינו ערוך באופן מספק מבחינת מאגרי התחמושת לנוכח תכנון מקדים שהעריך את משכה של מלחמה אפשרית כשבוע עד שבועיים. בהתאם לתכנון זה תוכננו חלוקת התחמושת וגודל המאגרים. נוסף על כך מקבלי ההחלטות לא שיערו את עוצמת הקרבות ואת שיעור השחיקה הגבוה שהתרחש במלחמה. יש להניח כי תרחיש הייחוס שאליו התייחסו בצה"ל היה מלחמת ששת הימים שמשכה היה קצר יותר, ויחס השחיקה היה נמוך יותר. כבר מהיום הראשון ביקשה ישראל סיוע מארצות הברית, אך זה היה במסגרת מצומצמת והכיל מספר סוגי תחמושת בלבד. האמריקאים התמהמהו במתן הסכמתם לסיוע מתוך חשש שהדבר יפגע ביחסיהם עם מדינות ערב המתונות ומתוך מחשבה שישראל תגבור על יריבותיה במהרה.

מטוס אמריקאי בשדה התעופה לוד (צלם: רון אילן, דובר צה"ל; באדיבות ארכיון צה"ל).

4 Comptroller General of the United States, ibid, p. 7.

הבקשה הישראלית לסיוע נעשתה דחופה יותר לאחר כישלונה של מתקפת־הנגד בסיני ב־8 באוקטובר ולנוכח האבדות הכבדות בשתי חזיתות המלחמה. בסופו של דבר, אישרו האמריקאים להעביר ציוד צבאי לישראל - תחילה באמצעות מטוסי אל־על מ־10 בחודש,[5] ומ־14 בו החלו להפעיל גם מטוסים של פיקוד התובלה האווירית של חיל האוויר האמריקאי. בד בבד מ־10 בחודש הפעילה ברית המועצות רכבת אווירית משלה כדי לסייע לסוריה ולמצרים.[6] מרבית החוקרים תמימי דעים שהרכבת הסובייטית סייעה במידה מסוימת לממשל האמריקאי להחליט לטובת סיוע מלא לישראל באמצעות מטוסים אמריקאיים כיוון שיכלו להציג זאת כצעד נגדי לסובייטים ולא כפעולה אנטי־ערבית. לכל הפחות האמינו האמריקאים כי הדבר יאפשר להחזיר את המצב הקיים (סטטוס־קוו), ולפיכך רכבת אמריקאית תהווה משקל נגד לזו הסובייטית.[7] עדות בולטת לכך היא שאפילו במסמך הסיכום של הרכבת האווירית שהגיש חיל האוויר האמריקאי לקונגרס מוזכר מועד תחילת הפעלתה של הרכבת האווירית הסובייטית, בפסקה שלפני תיאור קבלת ההחלטה האמריקאית להפעיל רכבת אווירית לישראל.[8]

שאלת יציאתה לפועל של הרכבת האווירית לישראל נדונה בספרים ובמאמרים רבים. עם זאת באופן מכריע התייחסו רוב החוקרים למועד התחלת הפעלתה ולסיבות לעיכובים ביישום ההחלטה מפנייתה הראשונה של ישראל לארצות הברית בבקשה לסיוע, ב־6 באוקטובר,[9] מההסכמה לסייע ב־9 בחודש ומהנחייתו של הנשיא ניקסון ב־12 בו להפעיל רכבת

5 מועד הגעת מטוס אל־על הראשון לארצות הברית. המטוס הגיע לארץ ביום המחרת.

6 מפקדת חיל האוויר/מחלקת מודיעין אוויר, **לקט מודיעין מיידי-אויר מס' 77**, 10 באוקטובר 1973, א"צ (ארכיון צה"ל) 421/1047/1984 ; מפקדת חיל האוויר/מחלקת מודיעין אוויר, **לקט מודיעין מיידי-אויר מס' 109**, 16 באוקטובר 1973.

7 לדוגמה: Chris J. Krisinger, "Operation Nickel Grass – Airlift in Support of National Policy", in: Keith Geiger (ed.), **Airpower Journal**, Vol. 3, No.1, USA Air Force, USA, Spring 1989, p. 17; David Tal, "A Tested Alliance: The American Airlift to Israel in the 1973 Yom Kippur War", ***Israel Studies 19:3***, Fall 2014, pp. 33, 40, 43; MAC Office of History, Ibid, p.154.

8 Comptroller General of the United States, ibid, p. 6.

9 הנרי קיסינג'ר, **משבר – ניהול מדיניות החוץ במלחמת יום כיפור וביציאה מוייאנטם**, תרגם: יצחק טישלר, הוצאת שלם, 2004 (להלן: קיסינג'ר, **משבר**), עמ' 35.

אווירית. דוד טל[10] מסביר שמחקרים שונים הציגו ארבע תשובות אפשריות לעיכובם של האמריקאים. הקבוצה הראשונה טוענת כי את עיקר העיכוב גרמו משרד ההגנה והעומד בראשו ג'יימס שלזינגר. עם זאת חלק מהכותבים, למשל שמחה דיניץ וקיסינג'ר, וביוגרפים של אישים בצד האמריקאי, למעט של שלזינגר, היו מעורבים באירועים. קבוצה שנייה מסבירה כי העיכוב נבע משאיפה של קיסינג'ר "לאזן" את הישגיה של ישראל, ולשם כך היה צריך שהערבים יצליחו באופן יחסי, אך לא יותר מדי, ומנגד שישראל לא תתאושש ותִגבור על הערבים בקלות רבה מדי. קבוצה שלישית טוענת כי ניקסון חשש מאפשרות שבלי רכבת אווירית תשתמש ישראל באופציה גרעינית. טל מציע אפשרות רביעית, לאחר עיון גם במקורות ישראליים שמרבית החוקרים האמריקאים לא השתמשו בהם. לדבריו, חלק מהאשמה בעיכוב ברכבת האווירית קשורה בהעדר מידת דחיפות בבקשות הישראליות עד לכישלון מתקפת־הנגד הישראלית בסיני ב־8 באוקטובר. כלומר, רק משלב זה הפכו הבקשות הישראליות לדחופות ולמיידיות. נוסף על כך טל מסביר כי התפיסה בקרב הבכירים הישראלים הייתה שארצות הברית רואה בישראל גורם חזק באזור, ולכן אסור שישראל תצטייר כחלשה מדי. בעקבות דילמה זו לא נקלט המסר כדחוף מספיק עבור האמריקאים. בסיכום לסוגיית הרכבת האווירית ציינה המחלקה להיסטוריה שבצה"ל שהעיכובים בתחילת ביצועה של הרכבת האווירית נובעים מאילוצים ארגוניים של האמריקאים לנוכח העדר תכנון מקדים: "מודגש שמשרד ההגנה לא היה מוכן לתכנית שכזו ועל כן התעכב בסיוע".[11]

10 David Tal, "A Tested Alliance: The American Airlift to Israel in the 1973 Yom Kippur War", pp. 29–54.

11 אג"ם/מה"ד היסטוריה/ענף חקר המצפ"ע, **הרכבת האווירית ביוה"כ – מבצע "מנוף" – 11 אוק' – 14 נוב' 1973**, 28 בפברואר 1978 (להלן: אג"ם/מה"ד, **הרכבת האווירית ביוה"כ**), עמ' 5; המסמך הזה ומסמך של המחלקה להיסטוריה (**מלחמת יום הכיפורים – נתונים מספריים**) אינם מחקרים היסטוריים רגילים. לנוכח ריבוי הסתירות ופערי הדיווח בנתונים בין כל הדרגים בצה"ל אספה המחלקה להיסטוריה בצה"ל את הנתונים מכל היחידות בשנים שלאחר המלחמה, והצליבה ביניהם בניסיון למצוא את הנתונים המדויקים.

מרבית המחקרים על הרכבת האווירית בהיבט הארגוני[12] נכתבו בידי קציני פיקוד התובלה האווירית של חיל האוויר האמריקאי. כתוצאה מכך הם מתמקדים בנקודת המבט האמריקאית ובבחינת היבטי השינוע האווירי ולא במכלול השיקולים הארגוניים של צבאם. נוסף על כך ישנן יחידות בצבא האמריקאי - פיקודים אחרים בחיל האוויר, כמו הצי השישי - אך להן יש חלק קטן יותר. לכן הן לא פרסמו מחקרים בנושא, ומנגד, במחקרים של פיקוד התובלה הם בקושי מוזכרים, אם בכלל.

עם זאת במאמר זה אין בכוונתי לעסוק בשאלות מדיניות אלא בשיקולי התכנון והארגון של שני הצדדים בתהליך ההוצאה לפועל של מבצע לוגיסטי מורכב ביותר ובהשלכות של פעולות אלו על מצבו של צה"ל במלחמה על ידי בחינה של מידת השימוש באמצעים שהועברו ברכבת האווירית עד לסיום הלחימה. בחינת סוגיות אלו תאפשר להבין מרכיב נוסף במלחמת יום הכיפורים לצד תובנות למקרים עתידיים.

רקע היסטורי

ההספקה לישראל בעת מלחמה

כבר ממלחמת העצמאות התנסה צה"ל בהעברת נשק ותחמושת בכמויות גדולות בדרך האוויר במהלך המלחמה. מרבית הצטיידותו התבססה על רכש נשק מיעדים שונים בעולם, בעיקר מאירופה, וחלק ניכר ממנו הועבר בטיסה. הבולטים ביותר היו מבצעי "בלק" של מטוסי תובלה מצ'כיה לישראל. במטעניהם היו כלי נשק ותחמושת, החל מתתי־מקלע סטן ועד מטוסי קרב מסרשמידט מפורקים בארגזים, ואלה סופקו ליישוב היהודי.[13]

12 Justin Giovannettone, "Airlifts in Time", **Air Power History**, Vol. 52 No. 3 (Fall 2005), Air Force Historical Foundation, USA, pp. 26–35 . בעת כתיבת המאמר היה המחבר בדרגת סגן בחיל האויר האמריקאי.

Steven Scott Byrum, **Downloading Deterrence: The Logic and Logistics of Coercive Deployment on U.S. Straqtegy**, A Thesis Presented to the Faculty of the School of Advanced Air and Space Studies, Air University, Maxwell Air Force Base, Alabama, USA, June 2016. בעת כתיבת התזה היה המחבר בדרגת רס"ן בחיל האוויר האמריקאי;

Michael Fricano, **The Evolution of Airlift Doctrine and Organization**, Air War College, Air University, Maxwell Air Force Base, Alabama, USA, April 1996. בעת כתיבת המאמר היה המחבר בדרגת סא"ל בחיל האוויר האמריקאי;

MAC Office of History, **Anything, Anywhere, Anytime**. מחקר זה הוא היסטוריה מוסדית ונכתב מטעם גוף ההיסטוריה של פיקוד התובלה האווירית של חיל האוויר האמריקאי.

13 שתי טיסות "בלק" נחתו בארץ לפני תום המנדט, וטיסה שלישית נחתה ביום תום המנדט והכרזת העצמאות ב־14 במאי 1948.

מבצע זה ארך כמה חודשים, אך משכו במלחמת העצמאות היה ארוך יותר ממלחמת יום הכיפורים. למעט הרובים שהגיעו בטיסת "בלק 1" ב־31 במארס 1948, ועוד באותו לילה הופנו לכוחות שיצאו למבצע "נחשון", חלק מהציוד שהועבר ב־1948 הצריך זמן ארוך יותר להכנתו ולהעברתו לכוחות הלוחמים.[14] עד לסופו של מבצע "בלק" באוגוסט 1948 הגיעו לארץ 95 טיסות מטען שנשאו 350 טונות ציוד.[15] נוסף על טיסות אלו הגיעו מטוסים שונים בטיסה ישירה מאירופה לישראל, ולפיכך אלו לא נכללו במשקל של טיסות המטען.

במלחמת סיני סיפקה צרפת עשרות טנקי שרמן ומאות משאיות וזחל"מים לישראל והעבירה אותם בדרך הים, חלקם בחשאיות, כשבוע וחצי לפני פרוץ המלחמה. כמות דומה סופקה גם במהלך המלחמה. עם זאת אספקה זו הובלה בדרך הים ולא בדרך האוויר[16] וכחלק מהכנות למלחמה יזומה.

בתקופת ההמתנה שקדמה למלחמת ששת הימים, לישראל הגיעו 6,770 פגזי 105 מ"מ לטנקים מבריטניה בהטסה ובדרך הים. עם פרוץ המלחמה הוטסו עוד 1,000 פגזים לארץ.[17]

לסיכום, מלחמת העצמאות הייתה המלחמה היחידה שבה הועברה אספקה צבאית לישראל בכמות ניכרת, אך היא הייתה פחותה בהרבה ממלחמת יום הכיפורים, לאורך פרק זמן יותר ארוך, ובמרבית המקרים באופן שהצריך זמן הכנה ארוך יותר עד לשימושה בקרב.

הניסיון האמריקאי בתובלה אווירית אסטרטגית

פיקוד התובלה האווירית (MAC-Military Airlift Command) של חיל האוויר האמריקאי הוקם בינואר 1966 כמעין גלגול של גופים קודמים של הצבא האמריקאי שהיו אחראים לתובלה האווירית. הארגון שקדם לו והבולט שבהם היה שירות התובלה האווירית הצבאית

14 אבי כהן, **תולדות חיל האויר במלחמה לעצמאות – ממטוסים קלים למטוסי קרב והפצצה – אוקטובר 1947– יולי 1948**, כרך א', צה"ל – חיל האוויר ומשרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2004, עמ' 64–66, 84–85, 170–173.

15 אדם שתקאי, **חיל האויר במלחמת העצמאות**, חיל האוויר, פרסומי הדרכה, ללא תאריך, עמ' 67.

16 עמיעד ברזנר, **סוסים אבירים – התפתחות ותמורות בשריון הישראלי מתום מלחמת העצמאות ועד מלחמת סיני**, מערכות ומשרד הביטחון – ההוצאה לאור, 1999, עמ' 356.

17 עמיעד ברזנר, **אש לפניו תלך – התפתחות ותמורות בשריון הישראלי מתום מלחמת סיני ומלחמת ששת הימים**, מערכות ומשרד הביטחון – ההוצאה לאור ומודן, 2017, עמ' 255–256.

(MATS - Military Air Transport Service). השירות הוקם ב־1948 כדי לשמש הגוף היחיד בעל אחריות לתובלה אווירית אסטרטגית.[18] טבילת האש של הארגון הייתה הפעלת הרכבת האווירית לברלין המערבית בזמן המצור הסובייטי על העיר (24 ביוני 1948 עד 12 במאי 1949), ובה הובלו 2,324,257 טון של אספקה לעיר ב־279,114 טיסות.[19] הרכבת לברלין אפשרה לארצות הברית לשמור על קיומה העצמאי של מערב ברלין ולהסיר את המצור הסובייטי משאלו נוכחו שלא יצליחו להביא לכניעתה של העיר. בהמשך השתתף הארגון בהעברת ציוד, אנשים ואספקה לצבא האמריקאי שלחם במלחמת קוריאה (1950–1953), ולאחר השינוי הארגוני ל־MAC - לצבא האמריקאי שלחם במלחמת וייטנאם (1964-1973). במלחמה זו צברו יחידות התובלה האמריקאיות ניסיון רב בהעברת חיילים וציוד במהירות. כך למשל, בתחילת המלחמה, תוך חודש הועברה בריגדת החי"ר השלישית של דיוויזיה 25 על ציודה המלא[20] מבסיסה בהוואי ישירות לפלייקו (Pleiku) - גזרת פעולתה בדרום וייטנאם. כשנתיים מאוחר יותר הועברה דיוויזיה שלמה - המוטסת ה־101 - מבסיסה שבצפון אמריקה לבסיסה החדש שבדרום וייטנאם.[21]

כחלק מלקחי מלחמת העולם השנייה וקוריאה הבינו בצבא האמריקאי שאין הם יכולים להישען רק על מטוסיהם בעת חירום, ולכן יצרו מסגרת ארגונית עם חברות התעופה האזרחיות (CRAF - Civil Reserve Air Fleet), ותפקידה לתגבר את הפיקוד במלחמה. תשתית ארגונית זאת יצרה קשר סדיר בין חברות התעופה לפיקוד התובלה.[22]

המטרה המרכזית של ארגוני התובלה האווירית בגלגוליהם השונים הייתה לתמוך במדינות נאט"ו שנשענו על הצבא האמריקאי כדי להגן על מערב אירופה מפני פלישה סובייטית אפשרית. מטרות נוספות היו

18 לעיתים, לאורך השנים, הפרידו האמריקאים בין גופי התובלה השונים. חלקם היו אחראים לתובלה האווירית בזירת המלחמה, ואחרים – ברמה הבין־לאומית, כלומר בין ארצות הברית למדינת היעד.

19 Daniel F. Harrington, "**The Air Force Can Deliver Aynthing" – A History of the Berlin** Airlift, US Air Force, 2008, pp. 12, 15; Michael Fricano, *The Evolution of Airlift Doctrine and Organization*, pp. 18–19. על אף העומס אירעו 27 תאונות בלבד.

20 בריגדה היא יחידה בצבא האמריקאי המקבילה לחטיבה ישראלית, אך היא גדולה ממנה בכמות החיילים; משימת התובלה החלה ב־23 בדצמבר 1965 והסתיימה ב־23 בינואר 1966.

21 MAC Office of History,ibid, pp. 128–130.

22 MAC Office of History, ibid, p. 81.

שימוש ביכולות הפיקוד לטובת אינטרסים מדיניים אמריקאיים. מבחינה זו, מלחמת יום הכיפורים היא דוגמה נוספת לאופן שבו שירתו יכולות התובלה האסטרטגית האמריקאית את מדיניות החוץ והביטחון שלה גם מחוץ למזרח התיכון.[23]

בפרספקטיבה היסטורית נדמה כי פיקוד התובלה זכור בעיקר בשל מבצעי הסיוע במשבר ברלין ובמלחמת יום הכיפורים לצד הובלת הציוד לצבא ארצות הברית במלחמות השונות מאמצע המאה העשרים ואילך. בפועל, לאורך השנים נערכו מבצעים נוספים ששירתו את האינטרס האמריקאי, גם אם היו בהיקפים קטנים בהרבה. דוגמאות בולטות לכאלו שהתרחשו לפני הרכבת האווירית, היו הטסת כוח שיטור של האו"ם לתעלת סואץ ב־1956, הטסת כוחות צבא אמריקאיים לביירות לנוכח המשבר שם ב־1958 והטסת כוחות או"ם למלחמת האזרחים בקונגו בתחילת שנות השישים.[24]

תכנון מקדים

אף שלא היה תכנון מקדים לרכבת האווירית, לפני פרוץ המלחמה תכנן חיל האוויר את אמצעי הלחימה שסביר שישראל תיאלץ לבקש מהאמריקאים בעקבות בירור הרמטכ"ל בזמן העלאת הכוננות. הרשימה מפרטת את הכמות בעדיפות א' (מיידית) לכל אחד מהאמצעים מתוך ידיעה שמדובר באמל"ח שנמצא בשירות חיל האוויר האמריקאי, ולכן ניתן יהיה להעבירו ישירות מהמחסנים ולא לחכות לייצור. **חיל האוויר הישראלי צפה להעבירו תוך 15 יום מאישור ממשלת ארצות הברית**. הרשימה התייחסה לצורכי מלחמה בלבד ולפערים לנוכח כמות הציוד ברשות חיל האוויר בעת כתיבת המסמך, ולא התחשבה בהזמנות עתידיות.[25]

עם פרוץ המלחמה החלה ישראל לשקול הספקה מהירה של נשק ושל ציוד מארצות הברית. אבדות מטוסי הקרב לירי נ"מ, בעיקר מעל התעלה, הובילו אותה לבקש מהאמריקאים מטוסים חדשים כדי להחליף את האבדות שכבר נצברו. כמו כן היא ביקשה ציוד אווירי ללוחמה נגד סוללות הטילים - טילים מונחים מסוג "שרייק" המתבייתים על עמדות המכ"ם של הסוללות לצד אמצעי לוחמה אלקטרונית. בצה"ל הבינו כי האמריקאים

23 Steven Scott Byrum, *Downloading Deterrence*, pp. 1–3.

24 MAC Office of History, ibid, pp. 98–99.

25 חיל האויר/לשכת מפקד החיל, **צרכים מיידים באמל"ח אויר – (מהדורה 7)**, 5 באוקטובר 1973.

יתקשו להטיס ישירות לארץ מטוסי סקייהוק בשל טווח הטיסה, ולכן תיעדפו את הבקשה למטוסי פנטום. מהיום השני של המלחמה הושם דגש בצורך בטנקים לנוכח האבדות בקרב. כבר בבוקר 7 באוקטובר, שעון ארצות הברית, קיבלו האמריקאים החלטה להעביר ציוד לישראל. בשלב זה העבירו נשק שכבר היה בתהליכי העברה לישראל, ציוד אלקטרואופטי, פצצות ורקטות, אך לא העבירו מטוסים וטנקים. הדרג המדיני האמריקאי רצה שהציוד יועבר לארץ במטוסי אל־על שינחתו בארצות הברית. רק בערב 8 באוקטובר, שעון ארצות הברית, הסכים ניקסון עקרונית להעביר מטוסים לישראל, אך טרם הוחלט על מועד ההעברה ועל שיטתה.[26]

בקשת הסיוע של ישראל מארצות הברית נבעה ממספר שיקולים מבצעיים וטכניים:

1. כלים שיחליפו את אלו שנפגעו במלחמה. לכן הבקשות הראשונות התמקדו במטוסי קרב, ולאחר ימים מספר - גם בטנקים.
2. אמצעים שניתן יהיה להעביר במהירות תוך כדי הלחימה. סוגיה זו עומדת כמעט בסתירה לסעיף הקודם - מטוסי קרב קשה להטיסם לארץ, וגם נחיצותם המיידית גורמת לכך שאלו מטוסים שיועברו משירות בצבא האמריקאי ולא מפס הייצור. נוסף על כך הקושי להעביר טנקים בדרך האוויר - שאפשרית רק במטוסי הגלקסי האמריקאיים - מנע העברת כמויות גדולות תוך כדי הלחימה. ככל הנראה זו הסיבה שהאמריקאים העבירו כמויות גדולות של נשק נגד טנקים, בכללן כאלה שלא היו בידי צה"ל לפני המלחמה. מרבית המטוסים והטנקים שהועברו לישראל במסגרת הסיוע, יגיעו רק מאוחר יותר, לאחר הפסקת האש, בדרך הים - במה שכונה "הרכבת הימית".
3. חידוש מלאי החימוש של צה"ל - של חיל האוויר, פגזי ארטילריה ופגזי טנקים.
4. חשש ישראל מחידוש המלאי של מדינות ערב בידי חברות הליגה הערבית וברית המועצות. שני הדברים התממשו במלחמה. בסופו של דבר, הרכבת האווירית הסובייטית הייתה זרז בלחץ ישראל כלפי ארצות הברית. גם קיסינג'ר מעיד על כך.[27]

26 שמעון גולן, **מלחמה ביום הכיפורים – קבלת ההחלטות בפיקוד העליון במלחמת יום הכיפורים**, צה"ל – "מערכות", משרד הביטחון – ההוצאה לאור ומושב בן־שמן: מודן, 2013 (להלן: גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**), עמ' 212, 367, 407, 443, 473, 513–516, 563; קיסינג'ר, **משבר**, עמ' 68–70.

27 שם, עמ' 140.

5. שיקול אחרון היה כיצד להעביר את הציוד שברכבת האווירית לחזיתות השונות מהר ככל האפשר. דרך אחת הייתה להכניס מטוסי הרקולס לבקשת הסיוע מהאמריקאים. דרך אחרת הייתה לקבוע שהציוד שיגיע במטוסים לא יאוחסן בשדה התעופה, אלא יועבר ישירות לבסיסי הספקה ומשם ליחידות הקצה.

מפרוץ המלחמה עקב מפקד MAC, הגנרל פול קרלטון (Carlton), אחרי האירועים. הדבר הגיוני לנוכח מעורבות הפיקוד במשברים בין־לאומיים, אפילו כאלה שבהם האמריקאים לא התערבו צבאית. במהרה הגיעה הפקודה שעל הפיקוד להכין כמה תוכניות פעולה אפשריות למקרה שיהיה צריך להעביר אספקה צבאית לישראל, ועד שיוחלט איך להעבירה.[28] קרלטון הכין את פקודיו, ומינה מפקד למבצע - בריגדיר גנרל קלטון פריס (Kelton Farris), קצין מנוסה שהיה גם קצין המטה במפקדת חיל האוויר שניהלה את הרכבת האמריקאית לברלין.[29] האפשרויות שפיקוד התובלה הציג היו אלה:

1. הטסת הציוד לישראל במטוסי אל־על מארצות הברית. אפשרות זו יצאה לפועל מ־10 באוקטובר.
2. הטסת הציוד במטוסי פיקוד התובלה לבסיס לאחס (Lajes) שבאיים האזוריים, ומשם יוטס במטוסי אל־על.
3. הטסת הציוד לישראל במטוסי מטען מסחריים של חברות תעופה אמריקאיות. היתרונות הם בעלות הכלכלית הנמוכה יותר לעומת תובלה באמצעות מטוסי הפיקוד[30] וגם במניעת פגיעה בשגרת העבודה המתוכננת של הפיקוד.
4. הטסת הציוד במטוסי פיקוד התובלה האווירית של חיל האוויר האמריקאי.

28 Krisinger, "Operation Nickel Grass", pp. 21–22.

29 Walter J. Boyne, "Nickel Grass", in: *Air Force Magazine*, December 1998, p.57; Brigadier General Kelton M. Farris – Biography, in: www.af.mil , checked: 13.5.2023.

30 Comptroller General of the United States, ibid, p. ii.

בסופו של דבר, נבחרו האפשרות הראשונה, שהחלה לפעול מ־10 באוקטובר ומ־13 בו (מועדי ההמראות בארצות הברית), והאפשרות הרביעית – הטסה באמצעות מטוסי פיקוד התובלה האווירית האמריקאית מ־13 בחודש. מוכנותו של פיקוד התובלה הביאה לכך שמרגע שהנשיא ניקסון קבע ב־13 באוקטובר שיש לקיים את הרכבת האווירית עם מטוסי הפיקוד, עברו תשע שעות בלבד עד לרגע המראתו של המטוס הראשון.[31] לבסוף המטוסים האמריקאיים הם שהעבירו את הרוב המכריע של הציוד בדרך האוויר לישראל. לאורך כל ימי הרכבת הובילו מטוסי אל־על, אשר רק שניים מתוכם היו בתצורת תובלה, 5,500–5,134 טון של ציוד בעוד המטוסים האמריקאיים העבירו 22,318 טון.[32] עם זאת מתוך המטען שהועבר – רק 39% סופק במלחמה, והשאר – לאחר הפסקת האש ב־24 בחודש.[33] השימוש במטוסי אל־על כחלק מהרכבת האווירית יצר כמה בעיות. ראשית, מספר המטוסים המצומצם והנפח הקטן שלהם הקשו להעביר את הציוד. שנית, מרבית מטוסי אל־על היו מטוסי נוסעים, ודלתות הכניסה אליהם היו צרות מדי מכדי להכניס את מארזי התחמושת כמו שהם:

> במשך שש שעות הטעינו את המטוס [...] בתא המטען העמיסו 200 מתלי פצצות ולמעלה הכניסו 88 טילי אוויר־אוויר. העלו כל אחד מהטילים בנפרד כדי שיעברו בדלתות והם שכבו עטופים בשמיכות על הרצפה כשהכנפונים המנהגים שלהן, האחראים על תצורת המעוף שלהן, היו בתוך חביות שקשרנו בצד.

בימים הראשונים הייתה בעיה נוספת – האמריקאים העדיפו שלא ייוודע שהם שולחים סיוע לישראל, ולכן ניסו להסתיר את דבר נחיתתם של מטוסי אל־על בבסיסי צבא. בין השאר, הללו נחתו והמריאו בלילה, ובהיותם

---

31 MAC Office of History, ibid, p. 156.

32 בין המקורות יש סתירות במשקל הכולל של מטוסי אל־על. ייתכן כי נתון זה קשור בכך שהאמריקאים החשיבו ציוד שהועבר רק לאחר קבלת ההחלטה על הרכבת האווירית ולא ציוד שהיה אמור להגיע לישראל בכל מקרה, אך נספר בישראל. נוסף על כך אופן ההעמסה על מטוסי אל־על הקשה לעקוב אחר המשקל המדויק של הציוד.

33 Comptroller General of the United States, ibid, p. 8; אג"ם/מה"ד, **הרכבת האווירית ביוה"כ**, עמ' 108; MAC Office of History, **Anything, Anywhere, Anytime**, pp. 156–157. על נתוני המשקל יש מחלוקת בין הדו"חות, ולפיכך הסתמכתי על הנתונים האמריקאיים שבד"וחות ובמחקרים המאוחרים ולא על הנתונים שבמסמך הראשוני שהוצג לקונגרס. למשקל הישראלי הסתמכתי על הנתונים מהדו"ח הישראלי ולא ממה שהופיע בדו"ח האמריקאי שבו ננקב מספר עגול.

על הקרקע כוסו באופן שהסתיר את זהות המטוס. בהמשך נצבעו סימני הזיהוי. בעיה אחרונה של מטוסי אל־על הייתה בנתיב הטיסה. אומנם בשל הזיהוי האזרחי שלהם הם טסו ונחתו באירופה, אך העמיסו עליהם יותר דלק למקרה שיצטרכו להמתין מעל הים למקרה של תקיפת שדות תעופה בישראל. אין במסמכים ובעדויות הטייסים ממצא המעיד על תכנון למקרה שאחד ממטוסי אל־על היה נאלץ לנחות בשדה תעופה זר כשעליו ציוד צבאי ולא נוסעים.[34]

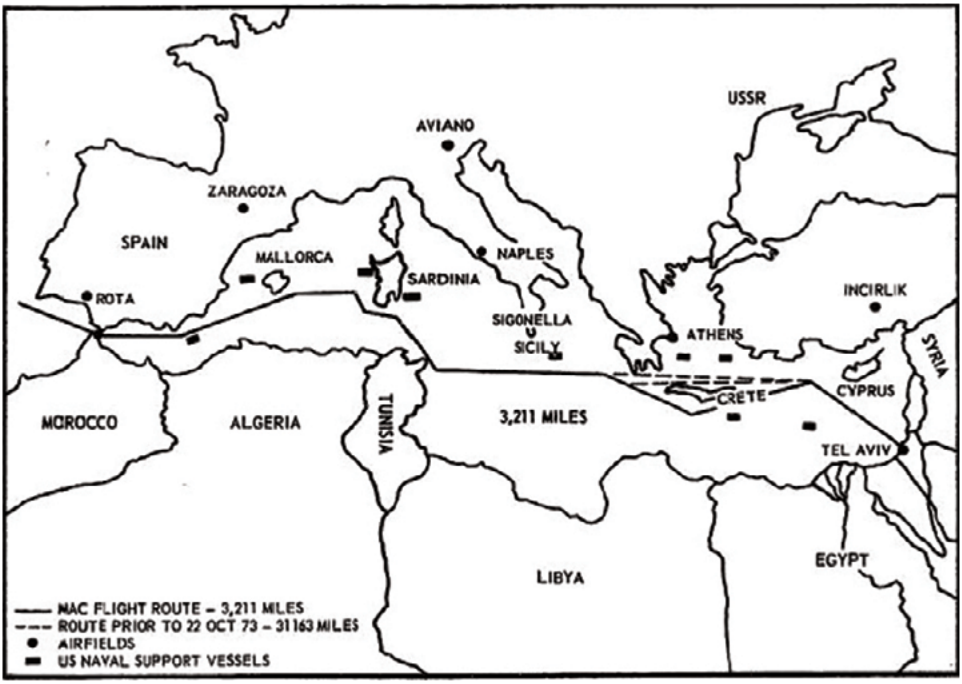
ראשית, פיקוד התובלה נדרש לתכנן את ציר הטיסה, שכלל כמה אילוצים. היה צורך בעצירת ביניים כיוון שמטוסי התובלה האמריקאיים לא יכלו לתדלק באוויר - מטוסי סי־141 סטארליפטר נעדרו את היכולת הטכנית הזו, ובמטוסי סי־5 גלקסי לא הוכשרו צוותי האוויר לתדלק באופן זה. לכן לנוכח הטיסה הארוכה מארצות הברית, מרחק של 6,470 מיל בממוצע בין 29 הבסיסים השונים שמהם המריאו,[35] על האמריקאים היה לחפש שדה תעופה באירופה שבו יוכלו המטוסים לעשות עצירת ביניים. סוגיה זו הייתה בעייתית עבור האמריקאים שכן מרבית מדינות אירופה לא רצו להצטייר בעיני מדינות ערב כתומכות בישראל בגלל חשש מחרם נפט, ובשל כך סירבו לאפשר למטוסים האמריקאיים לנחות על אדמתם. מסיבות אלו ואחרות התנגדו בריטניה, ספרד, מערב גרמניה וטורקיה לנחיתת מטוסי הרכבת האווירית לישראל בבסיסים האמריקאיים שעל אדמתן. הפתרון שנמצא היה בסיס לאחס שבאיים האזוריים שבפורטוגל אשר שירת את האמריקאים גם בעבר. הפורטוגלים חששו פחות מחרם נפט ערבי בגלל עתודות הנפט בקולוניה שלהם באנגולה. בתמורה לשימוש בבסיס הפורטוגלים זכו בהמשך לסיוע אמריקאי בנשק שאותו היו צריכים למלחמותיהם הקולוניאליות באפריקה.[36] אילולא אישרו הפורטוגלים את נחיתת הביניים באיים האזוריים, על האמריקאים היה להפעיל את הרכבת האווירית עם מטוסי גלקסי בלבד שכן מטוס סי־141 לא היה מסוגל לטוס את כל הדרך ללא חניית ביניים. גם מטוסי הגלקסי היו מוגבלים

34 דור פלקוביץ, "החימוש הראשון: 47 שנים למלחמת יום הכיפורים", ריאיון עם בצלאל עופר, קברניט באל־על וטיס מילואים בטייסת 105, בתוך: **אתר חיל האוויר**, 24 בספטמבר 2020, .WWW.iaf.org il/9287-52453-HE/IAF.aspx, נדלה ב־28 במאי 2023.

35 Comptroller General of the United States, ibid, p. 43.

36 Arnon Gutfeld and Clinton R. Zumbrunnen, "From Nickel Grass to Desert Storm: The Transformation of US intervention Capabilities in the Middle East", in: **Middle Eastern Studies**, Vol.49, No.4 (July 2013), p. 629.

ביותר, וכדי לטוס ישירות לישראל עליהם היה להפחית במשקל המטען באופן ניכר - מ־73 טון שהוטסו בפועל ל־33 טון בלבד. נוסף על כך עלות הרכבת האווירית הייתה גבוהה יותר, והאמריקאים היו נדרשים להפעיל כמות גדולה בהרבה של מטוסי גלקסי מפיקוד התובלה כדי להשיג את אותו יעד של משקל ונפח המטען שהושג בסופו של דבר.[37] כתוצאה מכך הלקח הראשון והמרכזי של האמריקאים לאחר סיומה של הרכבת האווירית היה לחזק את יכולות התדלוק באוויר של פיקוד התובלה האווירית.

מפת נתיב הטיסה. מתוך דו"ח חיל האוויר האמריקאי לקונגרס.

לאחר שנקבעה עצירת ביניים, האמריקאים נדרשו לתכנן ציר טיסה שיתחשב באילוצים המדיניים והביטחוניים. מצד אחד, הם נמנעו מנתיב מעל שמי אירופה בגלל התנגדות מדינות אירופה שהרכבת תעבור מעל שטחן וכך ייתפסו כמסייעות לישראל. מנגד, הם לא רצו להתקרב לצפון

37 Kathryn A. Wilcoxon, **Air Refueling: Without Tankers, We Cannot**…, Office of History – Air Mobility Command, USAF, USA, October 2009, pp. 31–32.

אפריקה מחשש לפגיעה במטוסיהם. אומנם הסבירות שמדינה ערבית תפגע באופן ישיר במטוסים אמריקאיים הייתה נמוכה, אך היא הייתה אפשרית. לראיה, ב־21 במארס 1973 ירו מטוסי חיל האוויר הלובי לעבר מטוס הרקולס אמריקאי שטס מעל מים בין־לאומיים ובמרחק של 83 מיל מהחוף הלובי. המטוס נחת בשלום, אך מאז נקטו האמריקאים משנה זהירות באזור.[38] בפועל, גם במהלך הפעלת הרכבת, מ־22 באוקטובר ואילך שינו האמריקאים את נתיב הטיסה באופן כזה שירחיק את מטוסיהם מכרתים בעקבות בקשתה של ממשלת יוון (ראה נספח 3).[39]

מטוס פנטום ישראלי מלווה מטוס תובלה אמריקאי מדגם גלקסי. (צלם: לא ידוע; באדיבות מאגר התמונות של ענף ההיסטוריה של חיל האוויר).

אף שציר הטיסה תיעדף מרחק מצפון אפריקה, עדיין היה צורך בליווי אווירי ובסיוע למטוסי התובלה האמריקאיים. לשם כך ספינות הצי השישי האמריקאי המוצבות בים התיכון שינו את פריסתן. בפרוץ המלחמה ב־6

38 Robert G. Weinland, **Superpower Naval Diplomacy in the October 1973 Arab-Israeli Diplomacy**, Center for Naval Analyses, USA, June 1978, p. 33.

39 Comptroller General of the United States, ibid, p. 9.

באוקטובר היו שתי נושאות המטוסים של צי זה – האינדפנדנס והרוזוולט (FDR) – עם אוניות הליווי שלהן בנמל. האינדפנדנס עגנה באתונה ויצאה מהנמל מייד בפרוץ המלחמה לפטרל באזור שמדרום־מזרח לכרתים, בעוד הספינה השנייה עגנה בברצלונה, וב־10 לחודש יצאה לפטרל באזור האי סיציליה.[40] ספינות אלו היו חלק מפריסת הצי השישי בשמונה נקודות שונות ברחבי הים התיכון, במרחק של כ־300 מיל ימי זו מזו כדי לסייע לרכבת האווירית בניווט ובחילוץ במקרה של נפילת מטוס. שיטת פריסה זו הייתה מפוזרת מהרגיל עבור הצי השישי והותירה חלק מהספינות חשופות יחסית לפעילות בימי שגרה, אך השילוב של סיורי מטוסי הקרב משתי נושאות המטוסים שימש הרתעה מספקת. מטוסים אלו ליוו את מטוסי התובלה בשמי הים התיכון, עד למרחק של 200–150 מיל ימי מישראל, ומשימת ההגנה האווירית על המטוסים עברה לידי חיל האוויר הישראלי.[41] חיל האוויר הישראלי שלח 160 גיחות ללוות את מטוסי הרכבת האווירית.[42]

בתכנון הרכבת האווירית השתדלו מפקדי פיקוד התובלה להימנע מפגיעה בשגרת היחידה. לכן שיקול זה לצד שיקולי עלות הובילו את משרד ההגנה לנסות בתחילה להעביר את הציוד במטוסים מסחריים. בסופו של דבר, סירובן של חברות התעופה והדחיפות הגוברת הכריעו לטובת שימוש במטוסי פיקוד התובלה האווירית. עם זאת שר ההגנה ועוזריו הגבילו את כמות המטוסים המורשים להשתתף במבצע. בפועל, בשום שלב לא עלתה כמות המטוסים המשתתפים על 24% מהסד"כ של הפיקוד.[43] אף שהאמריקאים הוציאו את כוחותיהם מווייטנאם, הם המשיכו לסייע בציוד לצבא דרום וייטנאם. בעקבות זאת חלק ממטוסי פיקוד התובלה עברו ממשימות הטסה לווייטנאם לטובת הטיסות לישראל.[44]

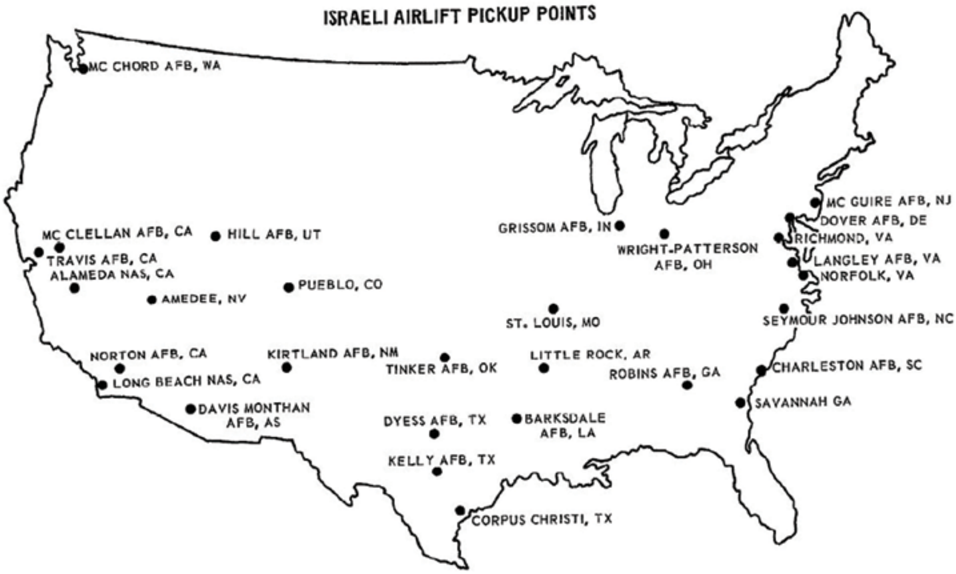
40 Robert G. Weinland, ibid, pp. 32–38.

41 Krisinger, "Operation Nickel Grass ", p.24; Derek Salmi, **Behind the Light Switch – Toward a Theory of Air Mobility**, Air University Press, Maxwell AFB, USA, 2020, p. 129; גם בסוגיית המרחק שחיל האוויר הישראלי אחראי לה, יש חוסר תאימות בין המקורות האמריקאיים השונים, אך שניהם נכתבו בחיל האוויר האמריקאי.

42 חיל האויר/להק אויר/מחלקת תוא"ר/ענף לתולדות חיל האויר, **הגנת שמי המדינה ולוחמת אויר-אויר**, ינואר 1982, עמ' 4, 46.

43 Comptroller General of the United States, ibid, p. i.

44 AMC Museum, **An account by Lt. Col. Harry Heist, USAF (Ret.)**, link: amcmuseum/history/operation-nickel-grass, 1.5.2023.

מפת נקודות איסוף ציוד בארצות הברית, מתוך דו"ח חיל האוויר האמריקאי לקונגרס.

לפני שליחת הציוד לישראל איתרו האמריקאים את הציוד הנדרש מבסיסים שונים וריכזוהו להובלה לישראל. שלב זה יצר בעייתיות עבור האמריקאים בפיקוד ובשליטה מכיוון שסוגיית הציוד שיועבר לידי ישראל הביאה לכך שפיקוד הלוגיסטיקה של חיל האוויר (ALFC) הועמד בראשות המבצע, אף שמפקדיו לא היו מנוסים בניהול מבצעי תובלה.[45] רוב הציוד הגיע כאמור מבסיסים שונים ברחבי ארצות הברית, אך חלק לא מבוטל סופק גם ממערב גרמניה שם לאמריקאים הייתה נוכחות צבאית משמעותית כחלק ממחויבותה לברית נאט"ו במלחמה הקרה. נוסף על כך קרבתה של מערב גרמניה לישראל הוסיפה לכדאיות שינוע הציוד משם. שיטה זו לא יצאה אל הפועל בגלל התנגדותם של הגרמנים למהלך כחלק מסירובם לשמש תחנת ביניים לרכבת האווירית באירופה. כפתרון ביניים הטיסו האמריקאים את הציוד שהוציאו מהבסיסים שבמערב גרמניה לאיים האזוריים, ומהם הועברו לישראל. פתרון זה אפשר לגרמנים להעלים עין, ובהמשך העלימו

45 David G. Estep, **Air Mobility: The Strategic Use of Nonlethal Airpower**, A Thesis presented to the faculty of the School of Advanced Airpower Studies, Air University, Maxwell Air Force Base, June 1994, pp. 47–51.

עין באופן דומה גם מציוד שהאמריקאים העמיסו בנמלים גרמניים לישראל כחלק מהרכבת הימית.[46] מדינה נוספת שישראל הסתמכה על סיועה בעבר ונמנעה ממנו עם פרוץ המלחמה הייתה בריטניה, ספקית טנקי הצנטוריון (לאחר ששודרגו בארץ, כונו "שוט"), שבעבר סיפקה גם את פגזי ה־105 מ"מ הנחוצים לטנק זה.[47]

ישראל ביקשה פגזים ממגוון סוגים, תחמושת לחיל האוויר ומטוסים כדי להתגבר על שחיקתו של חיל האוויר בימים הראשונים של המלחמה. בתחילה הסכימו האמריקאים להטיס שני מטוסי פנטום בכל יום לכמה ימים, אך אלו היו בכמות קטנה יחסית לעומת אבדותיו של חיל האוויר עד לתחילתה של הרכבת. בסיום המלחמה איבד צה"ל 36 מטוסי פנטום, 11 מטוסי שחק (מיראז') ונשר, 6 מטוסי סופר מיסטר ו־53 מטוסי סקייהוק.[48] לפיכך על האמריקאים היה להחליט מאיזה יחידות יעבירו מטוסים לישראל באופן מיידי. סוגיה זו מורכבת הן מבחינת שיקולי ביטחון והן מבחינת "פוליטיקה ארגונית" יותר מהעברת ציוד חדש ממפעלי הייצור האמריקאיים. בנוגע לחימוש, הסוגיה פשוטה יותר במידה מסוימת אף שגם זו הייתה כרוכה בלקיחת חלק מהאמצעים ממחסני היחידות. עם זאת הצבא האמריקאי של סוף 1973 היה בתהליך קיצוץ מתמשך. כיוון שהאמריקאים היו בעיצומו, התאפשר להם להעביר נשק וציוד מיחידות שבתהליכי קיצוץ.[49] סוגיה נוספת בציוד שנשלח היה נשק נ"ט. צה"ל סבל

46 בתחילה הועברו נשק וציוד מבסיסים אמריקאיים לישראל בשתי ספינות מטען ישראליות שהפליגו מגרמניה, ועם חשיפת המשלוח בעיתונות בגרמניה עברו האמריקאים להשתמש בספינות אמריקאיות בלבד. נוסף על הספינות הועבר חלק מהציוד בטיסה לבסיס לאחס, ומשם – לישראל. Department of State (US) Cable 212618 to US Embassy in West Germany, **Secretary's meeting with FRG Ambassador Von Staden 26 October**, 27 October 1973, pp. 3–4; Simcha Dinitz, "The Yom Kippur War: Diplomacy of War and Peace", in: P.R. Kumaraswamy (ed.), **Revisiting the Yom Kippur War**, Frank Cass, London, UK, 2000, p.117.

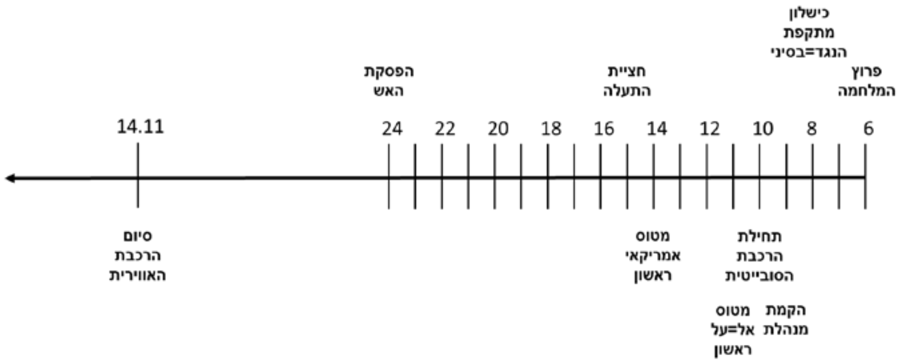
47 משרד ראש הממשלה/לשכת ראש הממשלה, ISA-PMO-PrimeMinisterBureau-001fmzw, עמ' 53, אל: דיניץ מאת: גזית, 09 באוקטובר 1973, 2340.

48 אג"ם/מה"ד – היסטוריה, **מלחמת יום הכיפורים בהיבט נתונים מספריים – היסטוריה כמותית (קונטנטטיבית)**, 1978 (להלן: אג"ם/מה"ד, **מלחמת יום הכיפורים בהיבט נתונים מספריים**), עמ' 9.

49 Richard W. Stewart (ed.), **American Military History Volume II – The United States Army in a Global Area, 1917–2008**, Army Historical Series, Center of Military History, United States Army, USA, 2010, pp. 376–377.
עם סיומה של המעורבות האמריקאית בווייטנאם בינואר 1973 ובמקביל אליה עבר הצבא האמריקאי תהליך צמצום של סדר הכוחות שלו וכן עבר ממודל גיוס חובה סלקטיבי ("הדראפט") לגיוס התנדבותי.

מאבדות בטנקים ונאלץ להתמודד עם כוחות שריון עדיפים מספרית של מדינות ערב. באופן ברור היה פשוט יותר לאמריקאים לשלוח בדרך האוויר כמויות גדולות של נשק נ"ט - טאו ולאו - מלשלוח טנקים. אלו יגיעו מאוחר יותר, לאחר הפסקת האש, ברכבת הימית.

מהלך הרכבת האווירית

מבצע מנוף החל ב־9 באוקטובר עם פרסום מברק של מנה"ר (מנהל ההרכשה והייצור) במשרד הביטחון שקבע את הקמתו של מרכז ההטסה בראשותו של יעקב שפירא ("שפיק"). שפירא היה מנוסה בקשר עם האמריקאים מתוקף היותו ראש משלחת הרכש בניו יורק מטעם משרד הביטחון בשנים 1969-1962[50] ולאחר מכן בהיותו ראש האגף החדש במשרד הביטחון לייצוא ביטחוני - סיב"ט. לפיכך היה מועמד אידיאלי לתפקיד. כבר באותו יום ערך שפירא פגישה להקמת מרכז ההטסה ולקביעת סדרי עבודה.[51] בד בבד עם אחריותו לצוות ההטסה שבשדה היה אחראי לקשר עם נציגי אל־על שבמרכז ההטסה וכן הופקד על מטה אגף האפסנאות, על מטה חיל האוויר ועל מרכז ההובלה. נוסף על כך מרכז ההטסה היה אחראי לקשר עם הנספחות הצבאית האמריקאית בארץ בפיקודו של קולונל חיל האוויר ביל פורסמן (Forsman). כבר מפרוץ המלחמה פעלו פורסמן וצוותו שבשגרירות

50 מתוך עמוד "משלחת הרכש בניו יורק (מש"ן)" באתר משרד הביטחון, www.mod.gov.il , נדלה ב־16 באפריל 2023.

51 משרד הביטחון/מינהל ההרכשה והייצור/מערכת ייבוא ושינוע, **דו"ח מבצע "מנוף"**, 23 בנובמבר 1973 (להלן: משרד הביטחון, **דו"ח מבצע "מנוף"**), עמ' 2.

במתכונת מוגברת והכינו את השטח מהצד האמריקאי לקראת הגעתה של הרכבת האווירית, ובפועל היה ממונה עליה למשך 72 השעות הראשונות לפעולתה. בהמשך עסק בתיאום צוותי הקרקע האמריקאיים שהגיעו לארץ לתמוך ברכבת האווירית לצד מומחים טכניים שנשלחו להדריך בצה"ל על האמל"ח החדש.[52] בד בבד עם התיאום מול הנספח האמריקאי פעל מרכז ההטסה מול הנספחות הצבאית של ישראל בשגרירות בוושינגטון בראשותו של הנספח הצבאי, אלוף מרדכי "מוטה" גור, וסגנו לענייני אוויר, אל"ם ישעיהו "שייקה" ברקת.

לתפקיד ראש צוות ההטסה בשדה התעופה בלוד מונה אל"ם (מיל') מרדכי (רוניס) רון־נס, איש חיל החימוש, ומינויו נכנס לתוקף ב־10 לחודש ב־12:00.[53] גם רון־נס היה בעל ניסיון שהתאים לתפקידו, ובפועל היה אחראי לקליטת המטוסים, לפריקתם, לפיקוח על פיזור תכולתם ולשליחת המטוסים חזרה, לעיתים עם ציוד שלל שנשלח לארצות הברית לבחינה.[54] בימים 10–11 באוקטובר התמקמה המנהלת בנמל התעופה לוד, והוגדרו התפקידים בתוכה וחלוקת העבודה בין היחידות. תחומים אלה הוגדרו בפקודת הארגון הרשמית של מנה"ר מ־11 בחודש. בה נקבע כי ראש צוות ההטסה אחראי לפריקת המטענים מהמטוסים שנחתו בשדה לוד, להטענתם על כלי רכב ולפינוים מהשדה לטובת הגופים השונים במערכת הביטחון שזקוקים להם. שיטת הפעולה שאפה להימנע מאחסון זמני ככל האפשר ולהעביר את הציוד במהירות ליחידות. למנהל ראש צוות ההטסה רוניס (ראה נספח 2) הוצבו עוזרים לתחומים שונים - תקציבים וקישור למרכז ההטסה (משרד הביטחון); מנהל וארגון; הובלה ותנועות; פריקה, הטענה ורישום. לצד אלה הוצבו קציני קישור - מטכ"ל־אג"א

52 Tel Aviv Embassy to Secretary of State, Washington DC, **Airlift – All Systems Go**, 18th October, 1973; **Commendation for DATT Colonel Bill B. Forsman and DAO**, 18th November 1973, Electronic Telegrams 1973, Central Foreign Policy Files 7/1/1973-12/31/1973, Record Group 59: General Records of the Department of State, National Archives at College Park MD, USA.

53 אג"ם/מה"ד, **הרכבת האוירית ביוה"כ**, עמ' 1.

54 את מרבית שירותו עשה רוניס בחיל החימוש עד לתפקיד מפקד מרכז השיקום והאחזקה (מש"א) בשנים 1968–1971. לאחר מכן כיהן כשנה בתפקיד ראש מחלקת העיתוד והרכשה (עת"ר) באגף האפסנאות (אג"א, קודמו ההיסטורי של אט"ל – האגף הטכנולוגיה והלוגיסטיקה); משה גבעתי, **בידיהם חושלה הפלדה – סיפורו של מרכז שיקום ואחזקה 7100 1948–1996**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 1998, עמ' 148.

(עבור יחידות השדה)[55], חיל האוויר וחיל הים. תפקידם היה לסייע במיון ראשוני של פריטי הציוד והעברתו לבסיסים השונים של כל זרוע על פי סדרי העדיפויות שלה.[56]

פקודת הארגון הראשונית הגדירה גם מנהלה מצומצמת - שתינתן רק למטה ראש ההטסה במנהלת הנמל. חלק אחר מסביר את אופן הדיווח ואת פירוט המידע שעל ראש ההטסה להעביר בדיווחיו על כל טיסה - מספר מטוס, כינויו, זמן ההגעה בפועל, תיאור הציוד, משקל בטונות או כמות והגוף הצרכן. כל זאת היה צריך לרכז בדו"ח שיועבר כל 12 שעות.

נושא שנדחק יחסית לשוליים בהקשר הרכבת האווירית היה ההתייחסות למטוסי אל־על, אשר עשרה ממטוסיה פעלו ברכבת האווירית.[57] שני מטוסים ראשונים עם ציוד מארצות הברית נחתו בלוד ב־11 באוקטובר, למחרת נחתו שישה מטוסים, ב־13 בו נחתו שבעה מטוסים, ומשלב זה ועד לסיום הרכבת האווירית, למעט 14 באוקטובר ו־14 בנובמבר, נחתו לפחות שלושה מטוסים ישראליים ביום (ראו נספח 1).[58]

לרשות מטוסי הרכבת הועמדו שני בסיסים חלופיים לנחיתה בארץ במקרה של תקלה במטוס או במקרה של בעיות בהגעה לשדה התעופה לוד. השדות החלופיים נועדו לחניה, לתדלוק ולתיקון מטוסים, והללו לא נערכו לאפשרות לפרוק את המטוסים מהציוד אלא רק להכינם לטיסת המשך ללוד. את פרטי הבסיסים, שאחד מהם לא היה מוכר לאמריקאים, ואת אופן החבירה אליהם דרך הפיקוח העבירה מחלקת האוויר שבחיל האוויר, בעזרת מחלקת המבצעים של אל־על, לאמריקאים.[59]

המטוסים האמריקאיים הראשונים המריאו מארצות הברית בשעות הערב של 13 באוקטובר, בישראל למעשה לפנות בוקר 14 בו. כחלק משיטת הפעולה של האמריקאים במבצעי הספקה גדולים ובייחוד לנוכח העדר תיאום ותכנון מקדים עם ישראל, שלחו האמריקאים צוות שיעסוק

55 כך במסמך המקורי.

56 משרד הביטחון/ראש מנהל ההרכשה והייצור, **מבצע מנוף – ארגון ר' הטסה**, 11 באוק' 1973.

57 חיל האוויר/להק אויר/מחלקת תוא"ר/ענף לתולדות חיל האויר, **פעילות מערך התובלה הבינונית והכבדה במלחמת "יום הכיפורים"**, מאי 1981 (להלן: חיל האויר, **פעילות מערך התובלה**), עמ' 131.

58 אג"ם/מה"ד, **הרכבת האוירית ביוה"כ**, עמ' 109.

59 חיל האויר/מחלקת אויר, **קליטת מטוסי הרכבת האוירית/שדות חליפיים**, 24 באוקטובר 1973.

בתיאום, בקישור ובסיוע בפריקת המטוסים ובטיפולם. הצוות כונה חוליית שליטה ברכבת אווירית (ALCE - Airlift Control Element), ומפקדו (ראה נספח 2) היה קולונל דונלד סטרובאו (Strobaugh), קצין סיוע אווירי קרבי עתיר ניסיון ממבצעי הספקה אווירית בסביבה עוינת - החל מהשתתפותו במבצע להטסת יחידות בלגיות לקונגו, על ידי חיל האוויר האמריקאי, במשבר במדינה ועד תפקידו בהנחתת טיסות בקרב על קה־סאן (1968) במלחמת וייטנאם.[60]

עם צוות הקרקע שלחו האמריקאים ציוד מיוחד[61] שלא היה ברשות ישראל לפריקת מטוס הגלקסי. עם זאת המטוס סבל מתקלת מנוע ונאלץ לחזור לאיים האזוריים, ולכן מטוס גלקסי אחר נחת ראשון בארץ כשסטרובאו וצוותו לבושים בגדי עבודה אזרחיים ולא מדים אמריקאיים.[62] לגבי שעת הנחיתה של המטוס שהגיע ראשון, יש חוסר תאימות בין הדו"חות הישראליים (18:30) ובין הדו"ח האמריקאי (18:01). אירוע נוסף זה הוא עדות לתיעוד הלקוי והלא מדויק משני הצדדים לנוכח תחושת הדחיפות וההתארגנות המאולתרת.

בצוות הישראלי היו שעסקו במתן המעטפת הנחוצה לצוות הקרקע ולצוותי המטוסים האמריקאיים. אלו כללו מנהלה על בסיס שירותי משרד הביטחון; ניידת שק"ם שהופעלה בכל שעות היממה; דיור לצוות ההטסה; ביטחון וביטחון מידע - הגבלת כניסת אנשים לא מורשים למתחם לצד הרצון למנוע גנבות ציוד מתוך האפסניה שהגיעה במטוסים; הסעדה - הן עבור צוות ההטסה והן עבור הצוותים האמריקאים. על כך אחד הטייסים האמריקאים מספר:

> ללא קשר לשעת ההגעה לנמל התעופה לוד, כל מטוס התקבל על ידי דיילות נאות מאוד של 'אל-על' שהכינו בראנץ' לצוות. כמו כן, לפני כל המראה, כל איש צוות קיבל ארוחת צהרים לטיסה, לעתים יותר מאחת, לרוב עם סטייק והרבה פירות טריים. חולקו גם מזכרות

60 Thomas P. Odom, **Dragon Operations: Hostage Rescues in the Congo, 1964-1965**, US Army Command and General Staff College, Kansas, USA, 1988, pp. 58, 73; Donald R. Strobaugh Silver Star Citation, link: Valor.military.com/hero/500131, taken: 1.5.2023.

61 מדובר במלגזות מיוחדות שהאמריקאים כינו אותן Loaders 40K.

62 Walter J. Boyne, **The Two O'clock War: The 1973 Yom Kippur Conflict and the Airlift that Saved Israel**, Thomas Dunne Books, St. Martin's Press, USA, 2002, pp. 136–137.

> לאנשי הצוות ואת זו שאני קיבלתי תרמתי למוזיאון [של פיקוד התובלה האווירית - ע"א], לתצוגת מבצע 'ניקל גראס'.[63]

מלבד האוכל והמזכרות קיבל מפקד הכוח האמריקאי כמות גדולה של עשרות מכתבים וציורים מילדי בתי הספר שברחבי ישראל. אך "המתנות" החשובות ביותר למפקדים האמריקאים היו מסוג אחר - משלוחי שלל של נשק ערבי מתוצרת סובייטית שנתפס בידי כוחות והובאו לשדה התעופה בלוד להעמסה על חלק מהמטוסים האמריקאיים בדרכם חזרה לארצות הברית, שם יועברו לניתוח מודיעין טכני. עם זאת ראש מרכז ההטסה מסביר שזה עוד אחד מהתחומים שלא התכוננו אליהם מראש ולא תוכנן אחראי לנושא. נוסף על כך משלוחי השלל הגיעו, לעיתים באור יום, ללא תיאום מראש עימו או עם קב"ט משרד הביטחון, ובסופו של דבר, היה צריך לסייע לאמריקאים בהעמסת הכלים (בידי נהגי רק"ם) - "דבר שלא הוסיף לנו כבוד".[64]

כבר ב־15 באוקטובר החלה תנועה סדירה ועמוסה של מטוסים אמריקאיים, ולאורך היממה נחתו 26 מטוסים אמריקאיים ועוד שמונה מטוסי אל־על, מספר שיא ליום אחד עבור החברה הישראלית.[65] קפיצת המדרגה בעומס הובילה ודאי לשינוי הנהלים מ־16 באוקטובר. עד אז לא הונהגו שעות עבודה מוגדרות של הצוות, והפעילות התבססה על פעילות של כל האנשים לאורך כל היממה. הדבר הוביל לעומס רב ולתשישות מצטברת. כדי למנוע התמוטטות של הצוות, ולאחר שהגיע תגבור בכוח אדם, החלו להנהיג שתי משמרות של 18 שעות. שיטה זו המשיכה עד 28 באוקטובר (לאחר הפסקת האש), ואז עברו לשלוש משמרות שונות של 12 שעות כל אחת. רק אנשי מוקד הרישום והתיעוד פעלו כל העת בשתי משמרות של 24 שעות.[66]

דווקא ב־16 בחודש חלה ירידה בכמות המטוסים (15 אמריקאיים ו־2 ישראליים), וניתן להסבירה בכמות הגדולה של המטוסים שהגיעו "בבת אחת" ביממה לפני כן, ושמרביתם היו בדרך חזרה לארצות הברית. כמות זו היא הקטנה ביותר של מטוסים שנחתו ביממה עד 11 בנובמבר, אז נחתו 16 מטוסים, יותר משבועיים אחרי הפסקת האש. הימים הבאים היו גם

63 AMC Museum, **An account by Lt. Col. Harry Heist, USAF** (Ret.).

64 משרד הביטחון/מינהל ההרכשה והייצור/מערכת ייבוא ושינוע, **דו"ח מבצע "מנוף"**, עמ' 5.

65 אג"ם/מה"ד, **הרכבת האווירית ביוה"כ**, עמ' 109.

66 משרד הביטחון/מינהל ההרכשה והייצור/מערכת ייבוא ושינוע, **דו"ח מבצע "מנוף"**, עמ' 2.

במגמת ירידה בכמות המטוסים הנוחתים עד ליום ה־35 והאחרון של הרכבת האווירית ב־14 בנובמבר, ובו נחתו שישה מטוסים אמריקאיים ומטוס ישראלי אחד.[67]

במהלך הטיסות לא היה איום ממשי על מטוסי הרכבת האווירית. עם זאת חלקם היו במעקב של מטוסי קרב לא מזוהים, ופעמים רבות נעשו חסימות מכ"ם. במקרה אחד אף נקלט איום ששודר כלפיהם ברשת הקשר. נוסף על כך מטוסי הרכבת האווירית הסובייטית טסו בקרבה יחסית למטוסים האמריקאיים כשאלו הגיעו לחלקו המזרחי של הים התיכון. עם זאת המטוסים הסובייטיים היו עם מנועי בוכנה בעוד האמריקאיים - סילוניים, ובשל כך טסו בגבהים שונים. באחד הימים, כשאחד המטוסים האמריקאיים ניסה לעלות ללא הצלחה, בקשר מול בקר הטיסה שלו בקרבת קפריסין, עלה מולו טייס ממטוס אחר. האמריקאים סיפרו שדיבר אנגלית מצוינת והזדהה כטיסת אירופלוט. הטייס הסובייטי הציע שיעביר את הודעת האמריקאי לקפריסין. לאחר שעשה זאת והעביר את תשובת קפריסין, שאל הסובייטי ליעדו של האמריקאי. כשזה ענה לתל אביב, ענה הסובייטי: "הגיוני, אני בדרך לדמשק".[68]

בהיבט פריקת הציוד מהמטוסים, בתחילה התקשו הצוותים עד להגעת המטוס עם ציוד הפריקה הייעודי של פיקוד התובלה. לאחר מכן המוטיבציה ואף התחרות בין הצוותים כדי לקבוע זמני שיא בפריקת המטוסים הגבירו את קצב העבודה. עם זאת לאחר זמן מה נוצר צוואר בקבוק ברחבת פריקת הציוד, ובה הובילו המלגזות המיוחדות של האמריקאים את הציוד. בעצה משותפת בין הצוות האמריקאי לראש צוות ההטסה ולאנשי חיל החימוש נמצא פתרון מאולתר של עגלות נגררות למשאיות שיתאימו לפריקה ישירה מהמלגזות אליהן ללא צורך בתחנת ביניים בשדה.[69]

ראש צוות ההטסה השלישי והאחרון[70] דוד שיף מסכם את אופן התכנון וההקמה של מרכז ההטסה ואת תהליכי הקליטה של הרכבת האווירית בלוד:

67 אג"ם/מה"ד, **הרכבת האוירית ביוה"כ**, עמ' 109.

68 Walter J. Boyne, **The Two O'clock War**, p. 137–138.

69 Steven Scott Byrum, **Downloading Deterrence**, pp. 19–20.

70 לאורך המלחמה כיהן בתפקידו רק אל"ם מרדכי רוניס, ועם הפסקת האש החליפוהו שני בעלי תפקידים ממשרד הביטחון.

> היחידה הוקמה מכורח המציאות, לפי שיטת "יוסקיה דחילק"... שלח לי... תן לי... תעזור לי... ובאם אחרי צירי לידה ראשונים הכל פעל ופעל טוב הרי יש לזקוף את הדבר לפי עניות דעתי על רוח ההתנדבות של כל המשתתפים [...] נראה לי שיש למצוא דרך למסד את מרכז הטסה ע"י הקמת שלד מצומצם.[71]

בסיכום המבצע ראש ההטסה דוד שיף, שגם היה ראש צוות ההטסה האחרון (התפקידים אוחדו), העיד שכל עבודת קליטת הרכבת האווירית נעשתה ללא ידע מדויק וללא ניסיון אלא רק על ידי למידה תוך כדי עבודה. יתרה מזו הוא הצר על כך שבתחילת הדרך הוא ואנשיו התעלמו מאנשי הייבוא והשינוע בשדה ולא נעזרו בניסיונם לפרוק אספקה, גם אם לא בהיקפים כאלו, במהלך ההכנות למבצע. אלו השתלבו רק בהמשך ותרמו לשיפור אופן הפעולה השוטף.[72] השילוב של חוסר הארגון בתחילת עבודת המנהלת, העומס הרב במשמרות ומדיניות ההובלה המיידית ליחידות צה"ל יכולים להסביר את ההבדלים בין דו"חות הסיכום השונים בכמויות של חלק מהפריטים שהובאו לארץ. לאחר המלחמה נדרשה המחלקה להיסטוריה בצה"ל לסוגיה וסיכמה את נתוני הרכבת בשנת 1979. גם במחקר זה מוצגות סתירות בין דו"חות שונים של האמריקאים ובין גופים שונים בישראל, וממליצים להמתין לדו"ח האמריקאי המלא ולא לזה שהוצג בקונגרס באפריל 1975 והנחשב "הדו"ח הראשוני". ההסברים לפערים הם אלה:[73]

אין שלמות בנתונים שיש בידינו ונצטרך ככל הנראה, להשען על **הדו"ח המלא**[74] במקור האמריקני מכיוון -

א. **בדוח האמריקני**, לעיל, אין פירוט ציוד.

ב. בדו"ח המסכם מצוין רק מבחר של: 47 פריטי ציוד ואין אלו כולם.

ג. **בתיק מר"צ**[75] היה רישום אפסניה מתכלה, אישית ויחידתית בלבד ולא כלי נשק, למשל (צל"ם).

71 משרד הביטחון/מינהל ההרכשה והייצור/מערכת ייבוא ושינוע, **דו"ח מבצע "מנוף"**, עמ' 6.

72 שם, עמ' 2.

73 אג"ם/מה"ד, **הרכבת האווירית ביוה"כ**, עמ' 3.

74 בסיכום הנתונים של המחלקה להיסטוריה נעשה שימוש בדו"ח הראשוני של האמריקאים עם הדו"חות מהגופים השונים בישראל.

75 מרכז ציוד.

בסיכומו של דבר, בישראל נחתו 567 טיסות אמריקאיות – 422 מטוסי סי־141 ו־145 מטוסי גלקסי – וכן 167 טיסות ישראליות. בסך הכול, 728 מטוסים הובילו 27,635 טון ציוד, מתוכם 22,318 טון בידי האמריקאים. סך ציוד זה אינו כולל מטוסי פנטום, סקייהוק והרקולס שהגיעו לישראל "בכוחות עצמם". ברכבת העבירו האמריקאים ציוד שהיה בשימוש בצה"ל, אך לצידו הועברו גם מספר מערכות נשק חדישות שטרם נכנסו לשימוש בו, ובחלק מהמקרים הוכנסו לשימוש מהיר במהלך המלחמה ואף נעשה בהם שימוש. על פי הדו"ח המסכם של צה"ל, שנשען בעיקר על הדיווח האמריקאי, ברכבת האווירית הגיעו לארץ הנשק, התחמושת והציוד האלה:[76]

לחיל האוויר – 2 מסוקי יסעור; 5 סוללות נ"מ (4 מסוג צ׳פרל ו־1 מסוג שרייק); 160 טילי הוק; 36 טילי צ׳פרל; 296 טילי סיידווינדר; 256 טילי ספראו; 400 טילי וילי־אי; 412 טילי מאבריק; 200 טילי הובו (GBU8); 300 אלף כדורי 20 מ"מ למטוסי פנטום; 11,540 רקטות 2.75 אינץ׳. חלק

מהתחמושת, בכללה הצ׳פרל, ההובו והפינגווין (מאבריק), ומהמערכות האלקטרוניות, בכללן MSDG ו־Tiseo, היה חדש עבור חיל האוויר, ותוך ימים ספורים מקליטתן נעשה בהן שימוש מבצעי. ה"פינגווין" הגיע לישראל ברכבת האווירית, וכבר ב־20 באוקטובר הופעל לראשונה בתקיפות חיל האוויר.[77] קצין ממערך התחזוקה של חיל האוויר מתאר זאת:

> כמה ימים לאחר שהמלחמה פרצה, בחצות התקשר אלי מפקד גף חימוש (רס"ן עובדיה שגב) וביקש להערך להגעה של משאיות עם טיל חדש שמגיע ישר מארצות הברית. ואכן, לקראת השעה 03:00 לפנות בוקר התחילו להגיע המשאיות בקצב אדיר, משאית אחרי משאית עמוסות לעייפה במיכלים גדולים ולבנים [...] אז נודע לנו שמדובר בטיל אלקטרו-אופטי שהסימון שלו AGM-65 מאווריק. באותה תקופה לא היו בחיל האויר טילים אלקטרו-אופטיים עם מנוע רקטי, וזאת הייתה מהפכה. לימים כונה הטיל בחיל האויר בשם "פינגווין".

76 אג"ם/מה"ד, **הרכבת האווירית ביוה"כ**, עמ' 110–111.

77 חיל האויר/מחלקת ציוד/לשכת רמצ"ד, **מלחמת "יום הכיפורים" 6–24 אוק' 73 – תחקירים – מערך התחזוקה**, (להלן: חיל האויר, **מלחמת "יום הכיפורים"**), עמ' 171.

בנוסף למיכלי הטילים הגיעו כמה עשרות ארגזים עם משגרים שעליהם מתקינים את הטילים. בשעה 8 בבוקר הגיעו שני אזרחים אמריקאים חביבים שהתחילו להסביר לנו על הטיל, כיצד בודקים אותו וכיצד מרכיבים אותו. עד הצהרים, ההדרכה הסתיימה. [...] עבדנו יום ולילה כדי להכין את המשגר הראשון עם שני טילים. יש לציין שעדיין לא היו לנו כלים וציוד קרקע מתאים. [...] אלתרנו כאשר האזרחים האמריקאים עוקבים מקרוב על ההכנות. [...] זה היה מבצע אדיר, מיוחד ונדיר שבוצע בלוח זמנים קצר, עם המון אילתור ונחישות [...].[78]

מטוסי פנטום אמריקאים "קרפדות" בהמתנה לקליטה בבסיס חצור. (צלם: לא ידוע; באדיבות מאגר התמונות של ענף ההיסטוריה של חיל האוויר).

סוגיה שכמעט שאינה מוזכרת במחקרים על הרכבת האווירית היא כלי הטיס שהגיעו שלמים בטיסה ישירה – מטוסי קרב ותקיפה פנטום וסקייהוק לצד מטוסי תובלה מסוג הרקולס. טיסות אלו כונו "תרכיב". ייתכן כי הסיבה

78 דוד שלזינגר (סא"ל בדימוס), "הפינגווין הגיע – סיפור קצר ממלחמת יום הכיפורים", בתוך, אבינועם מיסניקוב ואמיר שגב (עורכים), **מרקיע שחקים – היסטוריה תעופתית בישראל**, כתובת: sky-high.co.il , נדלה ב־12 במאי 2023.

לכך היא שבצד של משרד הביטחון הישראלי לא היה צורך לעסוק בהם בהיבטי קליטה ושינוע ליחידות, אלא הם נחתו בלוד והועברו מייד לידי חיל האוויר. בצד האמריקאי - האחריות להטסתם לארץ לא הייתה של פיקוד התובלה, ולכן מבחינתם מדובר באירוע שהתרחש במקביל לרכבת האווירית, אך לא היה חלק ממנה. האחריות להובלת המטוסים הייתה ברובה של הצי - שרבים מהמטוסים שהועברו היו מיחידותיו. הצי סייע למטוסים אלו בדרכם לארץ באופן דומה לסיועו למטוסי התובלה על ידי מתן חיפוי אווירי ועל ידי עזרה בניווט ובגיבוי במקרה של נטישת המטוס על ידי צוותו. עם זאת מטוסי סקייהוק שטווח הטיסה שלהם קצר יותר נאלצו לנחות פעמים מספר בדרך לישראל ועשו זאת על נושאות המטוסים של הצי השישי ובלאחס, בעוד מטוסי הפנטום וההרקולס טסו לישראל עם עצירה אחת בלאחס או בטיסה ישירה. בכל מקרה נדרשו כל המטוסים הללו לתדלוק באוויר, ומשימה זו הייתה באחריות הפיקוד האווירי האסטרטגי בחיל האוויר שמטוסיו המריאו מספרד.[79] בסופו של דבר, למעט שני מסוקי היסעור שהגיעו מפורקים חלקית בתוך מטוסי הגלקסי, לידי חיל האוויר - עוד במהלך המלחמה - הועברו 40 מטוסי פנטום, 32 מטוסי סקייהוק ו־12 מטוסי הרקולס.[80]

לחיל השריון - 18 טנקי מגח אם־60; 11 טנקי מגח אם־48; 20 מנועי דיזל למגח; 20 מנועי דיזל לנגמ"ש; 1,000 משקפי שריון (משקפי אבק); 23,600 סרבל צוות טנק. כמות זו של טנקים הייתה מינורית ביחס לאבדות שספג חיל השריון בלחימה, ואלה הסתכמו בכ־407 טנקים שהושמדו לגמרי או נפלו לידי האויב. כ־820 טנקים נוספים נשלחו לתיקון בשלב כלשהו של המלחמה ושבו לכשירות, בין היתר, בעזרת חלפים שהגיעו ברכבת האווירית.[81]

ציוד אלקטרוני - שני מכ"מי טי־פי־אס־43 - מכ"ם אווירי. הללו נפגעו במלחמה בתקיפות של חיל האוויר המצרי על יחידות הבקרה האווירית בסיני; 15 מכ"מי חי"ר מס' 5 "קשת" - אמצעי שכבר היה בשימוש בצה"ל מתקופת מלחמת ההתשה ושימש לאיתור מסתננים, ובמלחמה נעזרו

79 Robert G. Weinland, ibid, p. 35 , אה"מ (ארכיון המדינה) א-7380/5; משרד החוץ – המרכז למחקר ולתכנון, **"אמנת ידידות ושיתוף פעולה" בין ארה"ב לספרד – השלכות על שימוש בבסיסים אמריקניים בספרד לצרכי רכבת אווירית לישראל**, 18 בפברואר 1975.

80 אג"ם/מה"ד, **הרכבת האוירית ביוה"כ**, עמ' 112–114.

81 אג"ם/מה"ד, **הרכבת האוירית ביוה"כ**, עמ' 61.

בו כדי להגן על חניוני טנקים; נוסף על כך סופקו אמצעי קשר מודרניים שכבר היו בשימוש צה"ל ושימשו חלפים לבלאי ואבדות: 500 מ"ק 25 - מכשיר קשר נישא לחי"ר; 30 מ"ק 200 - מכשיר קשר לכלי רכב ורק"ם;[82] 759 מקמ"ש וי־אר־סי; 1,000 מקלטי עזר וי־אר־סי; 5,523 ק"מ כבל שדה לטלפון; 1,000 כובעי שריונאים; 250 מטעני דלק 128.

תותחים ופגזים - 20 קני תומ"תים (תותחים מתנייעים); 100,566 פגזי 105 מ"מ מסוגים שונים; 17,514 פגזי 175 מ"מ; 87,342 פגזי 155 מ"מ; 11,198 פגזי 90 מ"מ. סוגיית התומ"תים אינה ברורה - במסמך אחד מופיע כי שבעה מהם נחתו בארץ לפני הפסקת האש בעוד במסמך אחר כתוב כי כל התותחים הגיעו לארץ לאחר הפסקת האש. לעומת זאת בעוד מסמך של אג"ם־תוא"ר מ־19 באוקטובר מפרט פיזור אמל"ח: "עם קליטת רכש נוסף של 24 תומ"ת 155 מ"מ מ-109 'רוכבי' ו-12 תומ"ת 175 מ"מ 'רומח', יוקם סד"כ חת"ם (חיל תותחנים) נוסף, וכן יושלמו תומ"תים לגדי תומ"ת שנפגעו".[83] מכך משתמע שלפחות חלק מהכלים הללו כבר הגיעו ארצה כדי שתוך כדי הלחימה יקימו יחידה נוספת במקום לשלוח כוח אדם כהשלמה ליחידות קיימות שספגו אבדות.

התחמושת האמריקאית לפגזי 105 מ"מ לטנקים התאימה כתחליף לצה"ל שלרוב השתמש בתחמושת כזו מתוצרת בריטית, אך זו סירבה לסייע בתחמושת נוספת עם פרוץ המלחמה. סירוב זה רק התווסף להתנגדותה לאפשר למטוסים האמריקאיים לנחות בשטחה.[84] סוגיית הפגזים הייתה קריטית ביותר עבור צה"ל לנוכח התכנון הצה"לי למלחמה שתארך ימים בודדים, וכבר ב־9 באוקטובר הבינו כי המלחמה תהיה ארוכה יותר. נוסף על כך התברר כי חלק מפגזי טנקים 105 מ"מ מסוג "חלול" היו פגומים ולא שמישים. לפיכך הוצבה הבקשה לקבלת פגזים בראש רשימת הבקשות מארצות הברית.[85]

82 דניאל רוזן ומיכאל נגל, **שבעים שנות חיל הקשר והתקשוב – מערכות, שיטות ואמצעים**, בהוצאת העמותה להנצחת חללי הקשר והתקשוב, מהדורה שניה, 2018, עמ' 168, 284, 312.

83 אג"ם/תוא"ר, **הקמת סד"כ חת"ם נוסף – פקודת ארגון**, 19 באוקטובר 1973, עמ' 1.

84 משרד ראש הממשלה/לשכת ראש הממשלה, ISA-PMO-PrimeMinisterBureau-001fmzw, עמ' 53, אל: דיניץ מאת: גזית, 09 באוקטובר 1973, 2340.

85 גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 575, 622.

תחת הקטגוריה ציוד חי"ר ואחר - 2,015 טילי נ"ט טאו; 16,253 משגרי לאו; 18,614 רובי סער אם־16; 8,330 משקפות שדה; 2 מיליון כדורי 5.56 מ"מ; כחצי מיליון כדורי 7.62 מ"מ ו־0.5 אינץ' משורשרים. מעבר לכך האמריקאים העבירו ציוד אישי רב - אוהלים מסוגים שונים, ציוד חורף רב (מוגדר כאלפינסטי או ארקטי), מדים, ציוד אב"ך אישי, קסדות, אפודי מגן, שקי שינה ועוד. מעבר לציוד האישי שחלקו היה שונה מהסטנדרט הצה"לי, ומאז הוכנסו לשימוש לצד הכינוי "אמריקאי"[86] בלטו במיוחד שני כלי נשק לחי"ר שלא היו בשימוש צה"ל לפני המלחמה ונכנסו במהלכה ולאחריה לשימוש נרחב. כל אמל"ח החי"ר שהגיע ברכבת נותר בשימוש צה"ל לאחר המלחמה. במסגרת לקחי המלחמה ליחידות חיל הרגלים נקבע שהאמל"ח שלפני המלחמה היה מיושן ולא אמין. נוסף על כך לקחי הקרבות העלו את הצורך בציוד יחידות החי"ר בכמות גדולה ומגוונת יותר של נשק נ"ט.[87]

נשק החי"ר הראשון הוא רובה הסער אם־16 שלא היה בשימוש בצה"ל לפני המלחמה, ולאחר מכן הוא הפך לנשק האישי ביחידות חי"ר רבות. הדוגמה השנייה והיותר משמעותית היא נשקי הנ"ט. עד למלחמת יום הכיפורים, נשק הנ"ט לחי"ר היה תחום מוזנח לנוכח חוסר הצלחתם במלחמת ששת הימים לעומת הצלחת השריון. הדבר הוביל להצטיידות מועטה בתחום זה בטרם המלחמה, בניגוד לאמריקאים שכבר בתחילת שנות השבעים ציידו את יחידות חיל הרגלים בנשק נ"ט מגוון - מרנ"טים (מטולי רקטות נגד טנקים) אישיים חדשים וטילי נ"ט בדרגים שבין הפלוגה לחטיבה. אמצעים אלו סופקו לראשונה לצה"ל במהלך המלחמה הן בשל זמינותם והן בשל היותם נשק יעיל לחי"ר מתגונן נגד כוחות שריון.[88] ראשית, סופק טיל הנ"ט טאו שבצה"ל כונה "עורב". עוד במהלך המלחמה הוקם גדוד, בעיקר על בסיס יחידה 9100, שמנה שמונה צוותים, התאמן בבה"ד 3 ופוזר בין פיקוד הצפון לפיקוד הדרום ב־23 באוקטובר בשל החשש

86 לדוגמה – מעיל אמריקאי או שק שינה אמריקאי.

87 מפקדת קצין חי"ר וצנחנים ראשי/תחצ"נ, **לקחי חי"ר ראשוניים ממלחמת "יום הכיפורים"**, 7 בדצמבר 1973, עמ' 1; מקחצ"ר/תחצ"נ, **מלחמת יום הכיפורים – לקחי קרבות חי"ר/חיר"מ**, דצמבר 1973, עמ' 6, 7, 10–13.

88 מאיר פינקל (עורך), **התפתחות הקרב המשולב בצה"ל – עבר, הווה ומבט לעתיד**, הוצאת מודן, מערכות ומשרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2022 (להלן: פינקל, **התפתחות הקרב המשולב בצה"ל**), עמ' 135; רפאל יקר, **חטיבת הנ"ט 409 ממערב לליטאני במבצע שלום הגליל 10–11 ביוני 1982**, צה"ל – המחלקה להיסטוריה בצה"ל, מהדורה שנייה, מאי 2022, עמ' 8–9.

במטכ"ל מהתקפות־נגד לקראת הפסקת האש. לאור ההתארגנות המהירה הספיקה היחידה לירות ירי מבצעי על טנקי אויב לפני כניסת הפסקת האש לתוקף.[89] שנית, סופק המרנ"ט המתכלה לאו שפוזר ביחידות החי"ר, ועל אף חוסר הניסיון בשימוש בו נמצא יעיל.

השפעות הרכבת האווירית

נוסף על הוויכוח על הסיבות לעיכוב בקבלת ההחלטה לקיים רכבת אווירית לישראל, ישנו ויכוח במחקר ובין האישים המשתתפים בו על מידת השפעתה של הרכבת האווירית על המלחמה. בחינת השפעה זו חשובה מהיבטים רבים, ולכן קשה לענות על כך, גם בהקשר הישיר לשאלת הנשק והציוד שנשלח לישראל. תחילה אציין את החלקים אשר לגביהם ישנה הסכמה במחקר:

1. הנחתת מטוסים אמריקאיים עם ציוד צבאי בישראל תוך כדי המלחמה המחישה את תמיכתה של ארצות הברית בישראל. היבט זה היה חשוב לא רק לטיב היחסים ביניהן אלא גם למסר למדינות ערב ולמסר עקיף לבעלות הברית של האמריקאים בנאט"ו שארצות הברית דואגת לשותפותיה.
2. בהיבט הצבאי - הידיעה כי בקרוב תגיע אספקה של נשק ותחמושת חדשים אפשרה למפקדי צה"ל לנקוט פעולות יזומות ולצאת למתקפה כדי להשיב שטחים שנתפסו ואף יותר מכך. בשיחה בין קיסינג'ר לשגריר שמחה דיניץ ולציר הישראלי בוושינגטון אמר האמריקאי כי כל אבדות צה"ל במטוסים ובטנקים ימולאו - "ועל ישראל לנהל מבצעיה על בסיס ידיעה זו".[90]
3. הרכבת הייתה "תצוגת תכלית" של יכולת התובלה האמריקאית. עבור האמריקאים הרכבת האווירית נחשבת הצלחה גדולה. הם הצליחו להעביר, תחת מגבלות מדיניות וצבאיות, כמות גדולה של נשק ותחמושת ושל ציוד לישראל בתוך חודש ימים ובזמן התארגנות קצר. מבחינה זו, הרכבת הייתה דוגמה ליכולותיה הלוגיסטיות בהקשר הרחב יותר של המלחמה הקרה. המחקרים האמריקאיים

89 אג"מ/תוא"ר, **הקמת מערך טילי נ"ט "תאו" – פקודת ארגון**, 19 באוקטובר 1973; אלחנן אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, מערכות ומודן ההוצאה לאור, 2014, עמ' 526.

90 גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 633.

משווים את הנתונים לאלו של הרכבת הסובייטית לסוריה ולמצרים. הם מדגישים כיצד הרכבת האמריקאית הצליחה לשנע יותר (22,318 טון לעומת 15,000 טון אצל הסובייטים), בפחות זמן (החלה מאוחר יותר כאמור) ואף שמרחק הטיסה לאמריקאים היה גדול יותר (6,470 מיל ימי לעומת 1,700 לסובייטים).[91]

4. הציוד שהועבר ברכבת האווירית וברכבת הימית סייע לצה"ל להתאושש מהר עם הפסקת האש הראשונה ב־24 באוקטובר ועם תקופת ההתשה בחזית הסורית שנמשכה עד להסכם הפרדת הכוחות ב־31 במאי 1974, ועד אז בישראל היה חשש מהתלקחות מחודשת של לחימה.

לגבי השפעת הנשק והתחמושת במהלך המלחמה ישנה כאמור מחלוקת. עבור האמריקאים מדובר במהלך שבאופן מובהק הציל את ישראל. דוגמה לכך היא שם ספרו של וולטר בוין (Boyne) על הרכבת האמריקאית: "מלחמת שתיים בצהרים: מלחמת יום כיפור 1973 והרכבת האווירית שהצילה את ישראל". דוגמה אחרת ניתן לראות במאמרו של כריס קריסינגר (Krisinger): "מכיוון שהטאו והמאווריק לא היו במלאי הישראלי במספרים משמעותיים לפני המלחמה, זה ניכר כי הטילים שהועברו ברכבת האווירית עשו את ההבדל".[92] כמובן דברים אלה אינם נכונים כי שני הטילים היו חדשים לצה"ל ולא היו בשימוש לפני הגיעם ברכבת. יתר על כן, בגלל הזמן הנדרש להכירם, נעשה בהם שימוש מועט ובשלביה האחרונים של המלחמה. ועדת הביקורת של הקונגרס הייתה פחות נחרצת, ולפחות לגבי הטנקים שנשלחו ברכבת האווירית קבעה כי זה היה מעשה מרשים של יכולות שינוע אווירי ולכך בוודאי השפעה פסיכולוגית גדולה שקשה למדוד. עם זאת לנוכח המספרים הנמוכים של הטנקים ברור כי לא הייתה להם השפעה על תוצאות המלחמה.[93]

מנגד, בצד הישראלי יש נטייה להציג את הרכבת כסיוע חשוב, אך לא קריטי, ולתפיסתו, צה"ל היה מנצח גם בלעדיה. דוגמה ראשונה היא חיל השריון, אשר קיבל טנקים בודדים בדרך האוויר ורק חודשים מאוחר יותר, לאחר הפסקת האש. במקום זאת קיבל צה"ל נשק נ"ט שלקח זמן להכניס

91 MAC Office of History, **Anything, Anywhere, Anytime**, pp. 156–157.

92 Krisinger, "Operation Nickel Grass – Airlift in Support of National Policy", p. 25.

93 Comptroller General of the United States, ibid, p. 34.

לשימוש כיוון שלא היו מוכר. משה דיין סיכם את סוגיית הספקת הטנקים מארצות הברית באוטוביוגרפיה שלו:

> ואשר לתוספת טנקים הרי - חוץ מארה"ב - יש לנו עוד שני מקורות: האחד - שיקום הטנקים שלנו שנפגעו בקרבות אבל נשארים בשטחים שבשליטתנו; והשני - הטנקים של הערבים, שהשאירו בנסיגתם. בינתיים נראה לי, שהחלופה שנקבל בדרך זו מבריה"מ תהיה גדולה הרבה ממה שסיפקה לנו ארה"ב.[94]

במשלוחי המטוסים לארץ היו מספר בעיות, ופירט על כך גם מפקד חיל האוויר בני פלד בריאיון למחלקה להיסטוריה בצה"ל:[95]

1. עם הגעת מטוסי הפנטום לארץ מארצות הברית ותיקונם של אחרים, בסוף אוקטובר לחיל האוויר היו יותר מטוסי פנטום מאשר טייסים כשירים שמוסמכים להטיסם.[96] בני פלד הסביר: "חיל האויר היה עובד קצת יותר קשה במלחמה, אבל שום דבר אחר לא היה קורה. הדבר נכון שבעתיים לגבי כוחות היבשה".
2. המשלוחים נעשו לפי מידת הזמינות אצל השולח, קרי האמריקאים. מטוסים הם אמצעי לחימה הדורשים זמן רב לבנייה ואם נדרש לספקם במהירות, הדבר נעשה מתוך מלאי קיים. פלד: "האמת היא ששם [על הפנטומים - ע"א] עשו החלטה, אני לא בטוח שחיל האויר היה עושה דבר כזה, הם רוקנו טייסת סדירה מ-20 מטוסים שמישים, אמרו לטייסת: 'אתם נותנים את המטוסים שלכם' זה מה שהם עשו ברמה הטקטית".
3. כתוצאה מכך לא תמיד מה שנשלח הוא מה שהכי נחוץ לצד המסתייע. במקרים מסוימים הצד המסתייע פועל מתוך שיקולים נוספים. פלד:

> הדבר היחידי שבאמת חשבתי שכדאי לקבל, ויש טעם לקבל זה את הפנטומים שהציעו לנו, כל היתר היה מורכב [...] דברים שמעולם לא הצלחתי לקבל את אישור המטה הכללי לרכוש [...] כל אלה ידענו שגם אם יגיעו, אז זה פשוט ניצול המצב. [...] אני

94 משה דיין, **אבני דרך**, הוצאת עידנים ודביר, 1976, עמ' 626–628.

95 אל"ם אורי אלגום וסא"ל שמעון גולן, **הערות אלוף (מיל') בני פלד לטיוטת ה-8 באוקטובר 1973**, אג"מ/מה"ד/המחלקה להיסטוריה, 20 בפברואר 1983, עמ' 38–39.

96 אג"ם/מה"ד, **מלחמת יום הכיפורים בהיבט נתונים מספריים**, עמ' 49.

מוכרח להודות בפני כל מי שיגיד שאני ניצלתי את זה כדי למלא את המחסנים.

4. כשירות אמצעי הלחימה שנשלחים לא תמיד מיטבית. פלד:

CH53 (יסעור), שזו הייתה קניה גרועה ועוד עייטים (סקייהוקים). למה? ה-CH53 היו לקט של כל השלדות המחורבנות שהיו להם ולקח לנו אחרי זה איזה חצי שנה, עד שהצלחנו להשמיש את הראשון. אותו הדבר הסקייהוקים המצ'וקמקים, שהם הוציאו מכל היחידות שלהם. שבעצם הם לא התחילו לטוס סדיר בחיל-האויר אלא חודשיים או שלושה לאחר המלחמה.

טענתו של פלד לגבי מצבם של המטוסים שהגיעו לארץ מופיעה גם בסיכומים של מערך התחזוקה של חיל האוויר: "רמת המטוסים 'החדשים' (אחזקה) ירודה ביותר עד כדי פגיעה ברמת ההפעלה והבטיחות שלהם".[97] לגבי הטענה על מידת השפעתם, טענתו נכונה בנוגע לחיל האוויר. על פי סיכומי החיל, המטוסים שהגיעו במלחמה מיעטו להשתתף כיוון שהיה צריך להתאימם להפעלה בחיל האוויר ובגלל מועד הגעתם (מ־14 באוקטובר ואילך). עד הפסקת האש ביצעו מטוסי ההרקולס שהגיעו ברכבת האווירית כ־180 שעות טיסה; מטוסי הפנטום, שבגלל סכמת הצביעה השונה של חיל האוויר האמריקאי – כונו בארץ "קרפדות", ערכו כ־200 גיחות קרב, מטוסי הסקייהוק – 85, ומסוקי היסעור לא השתתפו במלחמה.[98]

בעוד הפנטומים והסקייהוקים חולקו בין הטייסות כדי להתגבר על אבדות, 12 מטוסי ההרקולס אפשרו את הקמתה של טייסת תובלה חדשה בחיל האוויר – טייסת 131. מערך התובלה סבל מעומס רב בתחילת המלחמה, ומפקדיו פנו למפקד חיל האוויר בנושא, וכך הגיעה הבקשה למטוסי הרקולס מארצות הברית.[99] חיזוק מערך התובלה המוטסת של החיל שיפר את היכולת להעביר ציוד וחימוש מהרכבת האווירית ומהסדנאות במרכז הארץ לבסיסים שבקרבת החזיתות ובמיוחד לסיני המרוחקת יותר. בהמשך המלחמה נחתו מטוסי התובלה גם בשדה

97 חיל האויר/מחלקת ציוד/לשכת רמצ"ד, **מלחמת "יום הכיפורים"**, עמ' 72.

98 חיל האויר/להק אויר/מחלקת תוא"ר/ענף לתולדות חיל האויר, **פעילות מערך התובלה**, עמ' 15–14.

99 עמית מרצ'לי, "על כנפי קרנפים: תולדות מטוסי הקרנף", **אתר חיל האוויר**, 26 בינואר 2023, WWW.iaf.org.il/9566-55901-HE/IAF.aspx, נדלה ב־28 במאי 2023.

התעופה פאיד (מחנה נחשון) שבגדה המערבית של תעלת סואץ, שנתפס לאחר הצליחה והופעל על ידי חיל האוויר בימים האחרונים למלחמה ועד לנסיגת צה"ל מ"אפריקה". מערך התובלה המוטסת כולו ערך 798 גיחות במלחמה להעברת כוח אדם, נשק, תחמושת וציוד לחזיתות, ובדרך חזרה הטיס פצועים לבתי החולים שבמרכז הארץ.[100] אליעזר "צ'יטה" כהן, מפקד השדה, מתאר:

> בסיס זה מילא תפקיד חשוב ומרכזי בהערכות כוחות צה"ל בעבר המערבי של תעלת סואץ בהפעילנו את שדה התעופה, שירותיו ושירותי העזר קירבנו את כוחותינו ללב המדינה, קיצרנו את צינורות ההספקה. [...] כל הרכבת האווירית שבאה מאמריקה לישראל תורגמה לרכבת אווירית של מטוסי תובלה לפאיד.[101]

הסוגיה הבולטת ביותר, שבה תרומתה של הרכבת האווירית נמדדת באופן כמותי, היא בהעברת משלוחי הפגזים לארטילריה ולטנקים. צה"ל כבר היה קרוב "לקו האדום" של מלאי התחמושת, והידיעה על אודות הגעתם הצפויה של מלאים חדשים של פגזים הייתה מרכיב חשוב ביכולתו לצאת לפעילות התקפית יזומה בשתי החזיתות מ־14 באוקטובר ואילך.[102]

בהיבט ההשפעה ארוכת הטווח של הרכבת האווירית על צה"ל, נוסף על הגידול במספר המטוסים, צה"ל קיבל כלי נשק וסוגי תחמושת שלא היו בידיו לפני כן. אומנם השפעתם על מהלך הלחימה הייתה מועטה, אך הניסיון בהפעלתם היה הבסיס להקמת מערכים והצטיידות בשנים שלאחר מכן. הדבר בולט במיוחד בהצטיידות ליחידות החי"ר - נשק הנ"ט מסוג טאו ולאו שהפכו לנפוצים ביחידות אלו לאחר המלחמה ובמסגרת יחידות נ"ט שהוקמו לאחר המלחמה - פלוגות נ"ט חטיבתיות ("עורב") וחטיבת הנ"ט 409. דוגמה נוספת היא רובה הסער מסוג אם־16 שלראשונה הגיע לישראל ברכבת האווירית ולאחר המלחמה הפך לנשק האישי של החי"ר.[103]

100 מתוך כ־6,500 פצועים שהגיעו לבתי החולים לטיפול, מרביתם הגיעו בדרך האוויר. רק דרך נמל התעופה בלוד בלבד הועברו 1,724 פצועים. חיל האוויר/להק אויר/מחלקת תוא"ר/ענף לתולדות חיל האויר, **פעילות מערך התובלה**, עמ' 6; חיל האויר, **מלחמת "יום הכיפורים"**, כרך א', עמ' 323.

101 חיל האויר/להק אויר/מחלקת תוא"ר/ענף לתולדות חיל האויר, **ראיון עם אליעזר כהן – צ'יטה**, 29.6.1988, עמ' 1.

102 גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 575, 639.

103 בעז זלמנוביץ, "בניין כוח צה"ל וחילות השדה ממלחמת יום הכיפורים עד מבצע "שלום הגליל" (יוני 1982) דרך מבצע "ליטאני" (מרס 1978)", בתוך: פינקל, **התפתחות הקרב המשולב בצה"ל**, עמ' 164–165.

סיכום

שיקולי ישראל בצורך ברכבת האווירית נבעו בעיקר מהזדקקותה לקבל נשק חלופי במקום האבדות בקרב, בייחוד חידוש מלאי הפגזים, ובעיקר - מהר ככל האפשר. האמריקאים, בתור מארגני הרכבת, נאלצו להתמודד עם מספר גדול יותר של שיקולים - בחירת המטוסים והמשקל, לצד נחיתת ביניים כדי לתדלק את המטוסים לאור העדר יכולת לתדלק באוויר; בחירת נתיב טיסה שקשור בשיקולים מדיניים ומבצעיים; סיוע למטוסי התובלה והקרב בכל דרכם לארץ - הן בניווט בגלל הקשיים באמצעים והן בסיוע מבצעי - חיפוי אווירי וחילוץ במקרים של תקלות; בחירה אם להפעיל מטוסי פיקוד התובלה או מטוסים מסחריים חכורים - מסיבות מדיניות, חיסכון תקציבי ומניעת פגיעה בתוכנית הפעילות המקורית של הפיקוד; ריכוז הציוד מעשרות בסיסים שונים ויחידות מגוונות של זרועות הצבא האמריקאי; ולבסוף, בחירת הציוד הרלוונטי עבור צרכיה של ישראל מצד אחד והעברתו המהירה בדרך האוויר מצד אחר.

שאלת קיומה של הרכבת האווירית חשובה לא רק כאירוע במלחמת יום הכיפורים אלא גם בראייה לעתיד. גודל התעשייה הישראלית והיבטי תקציב אינם מאפשרים לישראל להחזיק עתודות נשק ותחמושת למלחמות ארוכות, בייחוד, בקצב שחיקה גבוה, ולכן מבחינה מדינית וצבאית יש לתכנן את האופן שבו תקבל סיוע משותפותיה. יתר על כן בחינה של מלחמות קודמות מעידה שבכמעט כל עימות הזדקקה ישראל למשלוח של אמצעי לחימה או תחמושת אשר אינם מיוצרים בארץ. יתר על כן מלחמה היא לא רק כמות כלי הנשק בשדה הקרב, ויש לה גם רבדים ברמה האסטרטגית. הרכבת האווירית לישראל הייתה עדות לתמיכה האסטרטגית האמריקאית שלא תאפשר את נפילתה של ישראל. תמיכתה גם הייתה מקור כוח לישראל וגם אפשרה מנגנוני סיום שייתכן שלא היו מתקיימים בלעדיה.

נוסף על כך המלחמה בין רוסיה לאוקראינה ומשלוחי הנשק של מדינות המערב לאוקראינה מעידים כי הסוגיה לא ייחודית לישראל - לא בהיבטי השיקולים המדיניים, שיקולי העברת הסיוע ולבסוף - שיקולי בחירת האמצעים שיועברו. המקרה האוקראיני ממחיש לנו כי בקיומה של רכבת אווירית יש חשיבות גדולה לסוג כלי הנשק והתחמושת הנמצאים בזמינות גבוהה אצל המדינה המסייעת - ריבוי הרכבים הממוגנים לסיור קל לעומת מיעוט הטנקים הנמצאים בכשירות ובזמינות בידי מדינות המערב לאחר שנים רבות של היעדר מתאר אופרטיבי והכנה למבצעי ייצוב בלבד. לכך

מתווספים גם שיקולי חשיפת אמצעי לחימה מתקדמים על ידי העברתם. בסוגיה זו הכריעו האמריקאים לטובת ישראל באופן ניכר לעומת המקרה האוקראיני, והעבירו חלק מכלי הנשק המתקדמים שהיו בארסנל שלהם באותה העת בשונה מאופן ההתנהלות מול האוקראינים.

לבסוף, בחינה של השיקולים ושל הקשיים הארגוניים בהוצאתה לפועל של הרכבת האווירית ובקיומה מעמידה באור אחר את השאלות המדיניות שנבחנו עד כה במחקר, כיוון שלצד שאלת הרצון המדיני ישנה כמובן שאלת ההיתכנות הצבאית־לוגיסטית. הרכבת האווירית לישראל הייתה אירוע מורכב ביותר שלא יכול היה להתקיים ללא יכולות לוגיסטיות אדירות שהאמריקאים החזיקו בשגרה, מחסנים מלאים ועודפים ממלחמת וייטנאם, ללא אלתור ישראלי וגם ללא ניסיון מקצועי אמריקאי במבצעים מסוג זה. את ניסיון זה האמריקאים ממשיכים לקיימו בפריסה הגלובלית של צבאם. לפיכך הרכבת האווירית רלוונטית מעבר להיותה אירוע היסטורי קונקרטי במלחמת יום הכיפורים אלא כדוגמה, שחזרה על עצמה בעימותים צבאיים מאז, גם אם לא באותה מידת דחיפות, לחשיבות הסיוע הצבאי של ארצות הברית לישראל. הלקח מהרכבת האווירית איננו רק אסטרטגי אלא גם אופרטיבי - תכנון מבצעי מקדים המביא בחשבון אורך נשימה לוגיסטי והקובע מראש אילו רכיבים, ולאו דווקא פלטפורמות שלמות, הם קריטיים לתפקוד, ולסיום, כמתבקש מאירוע לוגיסטי - תכנון קווי האספקה הארוכים והכנה למצבים של העדר תמיכה מדינית, בין השאר, של פורטוגל.

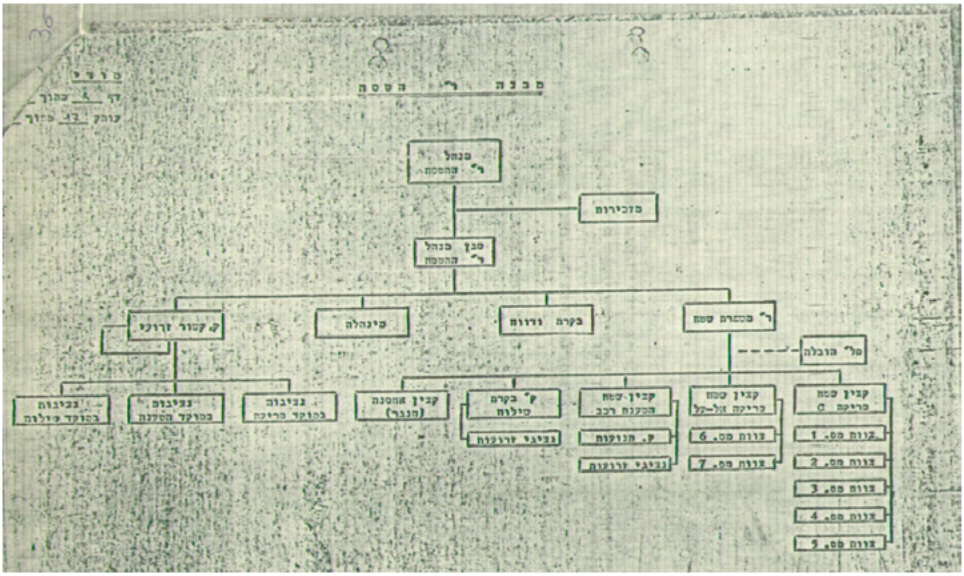
נספח 1

תאריך	מטוסים אמריקאיים		מטוסי אל־על	סה"כ נחתו בלוד
	סי־5	סי־141		
אוקטובר				
11			2	2
12			6	6
13			7	7
14	1		1	2
15	4	22	8	34
16	6	9	2	17
17	4	19	7	30
18	5	11	5	21
19	6	14	7	27
20	5	18	6	29
21	6	19	4	29
22	5	17	7	29
23	5	17	5	27
24	5	17	5	27
25	11	16	8	35
26	4	10	5	19
27	5	24	6	35
28	6	15	5	26
29	3	18	5	26
30	4	14	4	22
31	5	10	6	21

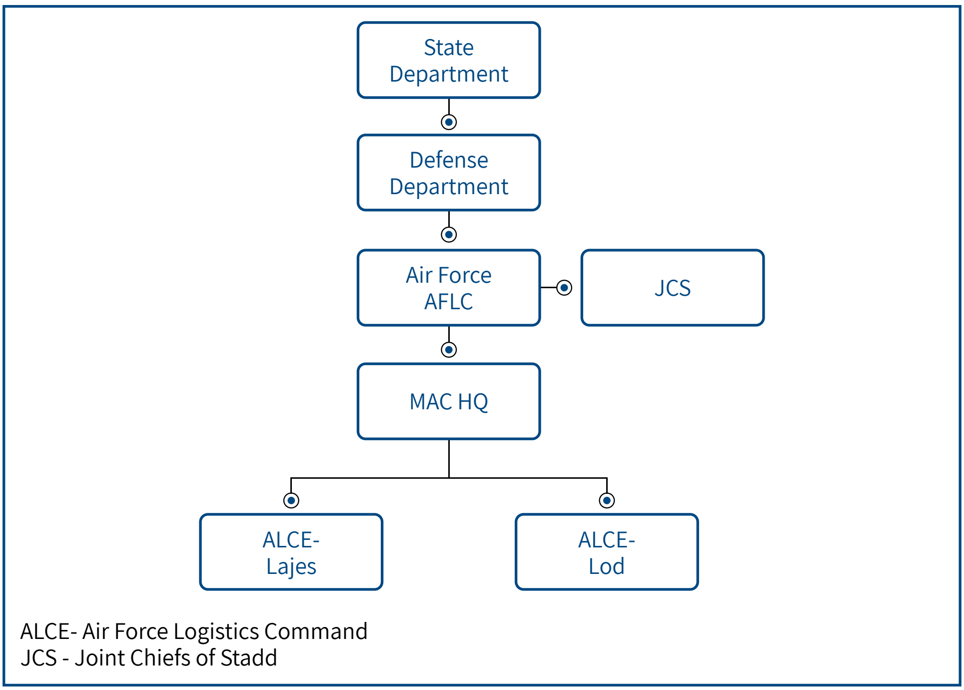
נובמבר				
1	6	13	6	25
2	6	12	5	23
3	3	12	5	20
4	7	12	4	23
5	4	10	4	18
6	4	12	3	19
7	5	10	4	19
8	2	12	4	18
9	4	12	4	20
10	5	11	4	20
11	3	10	3	16
12	1	8	3	12
13	4	7	6	17
14	1	5	1	7
סך הכל	**145**	**416**	**167**	**728**
	561			

* הטבלה מציגה את הנחיתות בנמל התעופה בלוד. ככל הנראה, הפער בשש טיסות של מטוסי סטארליפטר סי־141 נובע מהפנייתם לשדות אחרים. אין תיעוד לכך בסיכומי ישראל, אך מוזכר בספרות האמריקאית.

נספח 2 – שרשרת הפיקוד

שרשרת הפיקוד הישראלית

שרשרת הפיקוד האמריקאית (למהלך הרכבת האווירית)

| תקציר

בשנות השישים ובמיוחד אחרי מלחמת ששת הימים הוקמו בצה"ל, מטעמים שונים, מספר רב של יחידות מיוחדות - "סיירות", חלקן מסווגות. ייחודן וסיווגן נגזרו לעיתים מהצטיידותן באמל"ח מיוחד שהוגדר סודי. מאמר זה דן בקורותיו של גדוד 88, "דב לבן", שהוקם ביוזמתה של מפקדת גיסות השריון וכונה "קומנדו שריון". הגדוד צויד ברק"ם שלל אמפיבי ונועד לצלוח את תעלת סואץ לגדתה המערבית, לתפוס ראש גשר לצליחת כוחותינו ולפעול כגדוד סיור ממוכן ממערב לתעלה. בגדוד הושקעו משאבים שכללו את הכשרת הרק"ם, שהיה מלכתחילה בעל יכולות מוגבלות, והקצאת כוח אדם איכותי כיאה ל"סיירת".

במהלך מלחמת יום הכיפורים נתפס הגדוד כבעל יכולות מיוחדות, שבאמצעותן יוכל צה"ל לשמר התקפיות לאחר כישלונה של התקפת־הנגד בחזית הדרום. למרות זאת הגדוד לא מילא את ייעודו, וכשהופעל כגדוד סיור ממוכן נגד מתחם חפור ("אורחה") ליד הכפר סרפאום סבל אבדות כבדות וכל כליו נפגעו. המאמר דן בסיבות לכך ומבקש לשמש בסיס לדיון כללי ביחידות מיוחדות, הקמתן והפעלתן באופן שונה מייעודן המקורי.

יחידת אמל"ח מיוחד גדוד 88 – "דב לבן", 1974-1969

אלון קדיש[1]

מבוא

גדוד 88, "דב לבן", היה יחידה של ציוד מיוחד - רק"ם (רכב קרבי משוריין) אמפיבי, טנקים ונגמ"שים מתוצרת רוסית, שנלקחו שלל במלחמת ששת הימים. הגדוד הוגדר בעת הקמתו ב־1969, בעיצומה של מלחמת ההתשה - יחידה מיוחדת שייעודה כולל "סיורים, פשיטות ופעולות מיוחדות", בבחינת "קומנדו שריון". זאת אף שמפקדיה העריכו כי הרק"ם שהפעילה הגביל את יכולתה המבצעית לנחות ולתפוס ראש גשר בלבד. הצגת תכלית מוצלחת בתרגיל נחיתה אמפיבי באביב 1973 חיזקה את דימוי היחידה כבעלת יכולות מבצעיות חריגות. בסופו של דבר, הגדוד הופעל שלא כייעודו האמפיבי אלא כגדוד סיור ממוכן בהתקפה השנייה על מתחם "אורחה" (סרפאום) ב־19 באוקטובר 1973. במהלך קרב זה נפגע כל הרק"ם הגדודי, 16 מחייליו נהרגו ו־27 נפצעו.

מאמר זה אינו מונוגרפיה מלאה על גדוד 88, "דב לבן",[2] אלא ניסיון להציגו כמקרה בוחן להקמתן ולתפקודן של יחידות מיוחדות בצה"ל,

1 אלון קדיש הוא פרופסור בדימוס מהאוניברסיטה העברית ולשעבר ראש המחלקה להיסטוריה בצה"ל.

2 מונוגרפיה כזאת ראוי שתיכתב. את עבודתי בנושא, מאז הנוסח הראשון, השלימה עבודת הדוקטורט של מאור לוי, **"ארדוף אשיג אחלק שלל" (שמות ט"ו 9): צה"ל וטנקי השלל – ממלחמת סיני ועד לנגמ"ש האכזרית**, שהוגשה באוניברסיטה העברית, מאי 2022 (להלן: לוי, **צה"ל וטנקי השלל**).

ובמיוחד יחידות שייעודן נגזר מהפעלת אמל"ח ייחודי ומסווג, בתרחישים שאינם תואמים את כישוריהן המבצעיים. בתוך כך עולות במחקר סוגיות חשובות אחדות: זיהוי הנטייה במצפ"ה (מוצב הפיקוד העליון) במלחמות (במצבים שבהם המציאות בשדה הקרב אינה תואמת את הציפיות) להיאחז בפתרונות פלא. פתרונות אלו אמורים לשנות באחת את פני המערכה. סוגיה אחרת היא אופן התפתחות התו"ל (תורת הלחימה) שבעל פה, הנוגד את התו"ל התקף והמוחזק כמחייב; במקרה זה - לחימת חרמ"ש מעל נגמ"שים נגד מערכי חי"ר.

גדוד 88, "דב לבן", פורק בשנת 1974. עד כמה נשכח הגדוד בשנים שלאחר פירוקו ניתן ללמוד מסיפורו של דוד דניאלי.[3] בסיור שעשה בשנת 1993 באתר ההנצחה של חיל השריון בלטרון מצא דניאלי את אחד מטנקי הגדוד מוצב בשדרת טנקי האויב. מיקום הטנק שונה מאז, הותקן שלט הסבר, והוקמה אנדרטה לגדוד בפארק העוצבות שמצפון למוזאון השריון בלטרון. בנוסף לכך התפרסם בשנת 2021, ביוזמת ותיקי הגדוד, ספר עדויות של יוצאי היחידה.[4]

המצפ"ה ו"דב לבן" במלחמת יום הכיפורים

בימים שקדמו ל־12 באוקטובר 1973 היה מטכ"ל צה"ל עסוק בשאלה האם צבא מצרים יסתפק בהישגיו בגדה המזרחית של תעלת סואץ או יעביר את דיוויזיות השריון שממערב לתעלה ויחדש את התקפותיו מזרחה.[5] בבוקר 14 באוקטובר התבשר המטכ"ל שצבא מצרים תוקף לרוחב כל הקו.[6] בה בעת נערך צה"ל כדי לצלוח לגדה המערבית של תעלת סואץ. המטכ"ל הניח שרק בדרך זו יהיה אפשר להוציא את צבא מצרים משיווי משקלו ולזכות בהישג קרקעי שיפצה על השטח שתפס בגדה המזרחית, שממנה, סבר המטכ"ל, לא יהיה אפשר לסלקו.[7]

3 **ריאיון עם דוד דניאלי**, 12 ביוני 2012.

4 **באש ובמים: סיפורה של יחידת דב לבן**, הוצאת דב לבן, 2021 (להלן: **באש ובמים**).

5 שמעון גולן, **מלחמה ביום הכיפורים: קבלת החלטות בפיקוד העליון במלחמת יום הכיפורים**, מודן, מערכות וצה"ל - המחלקה להיסטוריה, 2012, פרק ז', עמ' 731 ואילך (להלן: גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**).

6 שם, עמ' 858.

7 על ההבדלים בהגדרתה של מטרת הצליחה על ידי אלוף אריאל שרון, מפקד אוגדה 143 שבמסגרתה החלה הצליחה, ועל ידי עמיתיו המפקדים בפיקוד הדרום, ראו: אלון קדיש, "אריק שרון והחווה הסינית" בתוך: יואב גלבר, **גדוד 890 במלחמת יום הכיפורים**, צה"ל ומערכות, 2018, עמ' 7-21.

בעת ההכנות לצליחה הועבר גדוד 88, "דב לבן", ממרחב שלמה (מרש"ל), שם שהה מתחילת המלחמה, לאחריות של פיקוד הדרום.[8] ב־14 באוקטובר בשעה 15:45 הנחה סגן הרמטכ"ל, אלוף ישראל טל, את עוזרו, תא"ל אריה לוי, לדאוג לכך שמפקד "דב לבן" יתקשר לפיקוד. רא"ל (במיל') חיים בר־לב, מפקד החזית, קבע שמשימת הגדוד תהיה השמדת סוללות טילי קרקע-אוויר בגדה המערבית.[9] באותו שלב עוד לא נקבע האם יפעל מצפון או מדרום לגזרת הצליחה. עוד נקבע שאת מטרותיו יקבל מחפ"ק האוויר בפיקוד הדרום. מאוחר יותר (בשעה 18:50), בדיון מטה אצל סגן הרמטכ"ל, דיווח אריה לוי ש"דב לבן" נמצא בא־טור עם עשרה מובילים. מִפקדת מרש"ל המליצה להובילו צפונה רק למחרת בבוקר בשני סבבים, מחשש שבלילה יתקוף אותו קומנדו מצרי בעודו בנסיעה.[10]

נושא הובלת "דב לבן" צפונה לגזרת הצליחה עלה שוב בערב (בשעה 20:20) בדיון הרמטכ"ל,[11] שבמהלכו העלה סגן הרמטכ"ל בעיות אחדות שנותרו בלתי פתורות. בר־לב ביקש שהכוח יגיע מוקדם, ככל האפשר, ושחלקו יוצב מול האי בלח, כך שאם ייווצרו תנאים מתאימים הוא יוכל לצלוח שם ולפשוט על סוללות טילי קרקע-אוויר (טק"א). אריה לוי הסביר שהכוח נמצא בא־טור, ושבשונה מדיווחו הקודם - המובילים המיועדים לו נמצאים בראס סודר. השאלה היא האם להורות למובילים לנסוע לא־טור כבר בלילה או לחכות לאור יום. במקרה זה, עשרת הכלים הראשונים יגיעו לאזור הצליחה אחרי הצהריים או בערב. בשלב זה הביע אלוף רחבעם זאבי, ששימש כעוזר הרמטכ"ל,[12] תהייה בדבר חשיבות תרומתו הצפויה של "דב לבן" לצליחה. "היא לא מכרעת", השיב לו הרמטכ"ל, "אבל אני יש לי טבע מחורבן - כשאני ננעל על משימה עיקרית אני מגרד כל מסמר בשביל לדפוק אויב".[13]

---

8 גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 877.

9 שם.

10 שם, עמ' 885.

11 שם, עמ' 888-889.

12 ימים מספר לפני תחילת המלחמה סיים רחבעם זאבי את תפקידו כאלוף פיקוד המרכז, ולא נקבע לו תפקיד חדש.

13 גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 889.

לקראת סוף הדיון החליט הרמטכ"ל להורות למובילים לצאת לא־טור כבר בלילה ולהתחיל מייד בהובלת "דב לבן" צפונה, כדי שלקראת הצליחה יגיע לאזור התעלה. את מפקדי הכוח הורה להטיס במסוקים לפיקוד הדרום כדי שילמדו את משימתם ויתחילו נוהל קרב, במקום שיבזבזו יום בנסיעות "וייכנסו כמו אידיוטים מחר למים".[14] למרות זאת, לא הגיע "דב לבן" בזמן לצליחה.[15]

הקמת גדוד 88, "דב לבן"

ערב מלחמת ששת הימים נידונה הקמת גדוד 88[16] כגדוד טנקי שוט (שלוש פלוגות טנקים ופלוגת חרמ"ש) בחטיבה 37, ואלה ייעודיו:

א. להוות כוח הולם בקרב שריון.
ב. לשאת במשימות הקשורות בכיבוש שטח, התקדמות ורדיפה, גייסות מחפים ומבצעים מיוחדים.
ג. להוות כח להתקפת נגד עיקרית בקרב הגנה.[17]

אחרי המלחמה יצאה פקודה לבטל את הקמת הגדוד.[18] שנה אחרי כן, בדצמבר 1968, הכין אג"ם-תוא"ר לדיון במטכ"ל הצעה להקים יחידה שכינויה "דב לבן".[19] היחידה תהיה אמפיבית ותתבסס על רק"ם צליחה שנלקח שלל במלחמת ששת הימים. לפי ההצעה היו בידי צה"ל 33 נגמ"שים אמפיביים הניתנים לשיפוץ, מהם תשעה מסוג בִּי־טִי־אָר־50 (BTR-50) וחמישה טנקים מסוג פִּי־טִי־76 (PT-76). ההערכה הראשונית הייתה שהשיפוץ יעלה 281 אלף ל"י (שוּנה אחר כך ל־260,900), ובסך הכול עלות

14 שם.

15 יוסף (יוסל'ה) יודוביץ, "'דב לבן' במלחמת יום הכיפורים" בתוך: **באש ובמים**, עמ' 14.

16 גדוד 88 היה גדוד הנשק המסייע בחטיבה 8 במלחמת העצמאות. ב־1956 הפך בסיס האימונים הפיקודי של הנח"ל ליחידה 88, ובדצמבר 1957 שונה השם לגדוד 88. במאי 1958 הוכפף הגדוד לחטיבה 202 (הצנחנים), ובספטמבר שונה מספרה לגדוד 50. ראו: ארכיון צה"ל (להלן: א"צ) 856,1316/2002.

17 א"צ 707/1316/2002, **פקודת ארגון לגדוד 88**, אג"ם-תוא"ר, 16 באפריל 1967, מבטל צו ארגון מ־16 נובמבר 1966.

18 שם, 19 בדצמבר 1967.

19 א"צ 119/981/1970 אג"ם-תוא"ר, 29 ו־30 דצמבר 1968. לא מצאתי הסבר מוסכם למקור הכינוי "דב לבן", להוציא הערה אגבית של אחד מלוחמי היחידה: "גדוד 88, בגימטריה 'דב לבן'". יזהר סייבי, "לאחר שנות דור", בתוך: **באש ובמים**, עמ' 202.

הקמת היחידה הוערכה ב־1,240,580 ל"י. ייעוד היחידה הוגדר כלהלן:

א. לפעול במסגרת מבצע משולב לצליחת מכשולי מים או נחיתה מן הים;

ב. לשמש ברגיעה יחידה לניסויים ופיתוח הנושאים של צליחת מכשולי מים ונחיתה.

באותה עת נשקלה אפשרות שהיחידה תוקם באחריות מפקדת קצין החי"ר והצנחנים הראשי (קחצ"ר).[20] הקחצ"ר הציע לבנות את היחידה על בסיס גדוד צנחנים במילואים מחטיבה 247 (360 חיילים), שיוכשר "להפעלה דו תכליתית, הן כמוצנח והן כאמפיבי".[21] מפקדת גיסות השריון הגישה הצעה "זולה" יותר – 285 חיילים, שתוקם באחריות חטיבת המילואים הממוכנת[22] 875.[23] התברר שנגמ"שי אֶם־113 (שלל מצבא ירדן) שיועדו בתחילה לגדוד המתוכנן, היו במצב מכני ירוד: לא הייתה תוכנית לשיקומם בשנת העבודה הקרובה, והם חסרו מכללים המתאימים לצליחה.[24] הדיונים בהגדרת הייעוד המדויק של היחידה נמשכו, אבל היה מוסכם על הכול שמדובר ביחידה מיוחדת, שדרושים לה מפקדים ולוחמים "בעלי נתונים גבוהים ליחידות מיוחדות".[25] מכיוון שבסופו של דבר התקבלה הצעת גי"ש (גיסות השריון) נקבע שכוח האדם יגיע ממקורות חיל השריון (חש"ן).[26]

ב־18 ביוני 1969 פורסמה פקודת הקמה ל"יחידת פשיטה וסיור חש"ן 88 ('דב לבן')".[27] נקבע שהיחידה תאורגן במילואים כפלוגה "לביצוע משימות מיוחדות", ובה חמישה טנקים פִּי־טִי־76 (שניים למפקדת היחידה ושלושה כמחלקה). בסך הכול היא תכלול 150 חיילים. מלאי תחמושת הטנקים שהועמד לרשות היחידה היה של 1,950 פגזים תקינים; היינו, 390 פגזים לכל טנק לאימונים ולכוננות. לימים סיפר שלמה שכטר (שריג) שהם כינו

20 שם, וגם: אג"ם-תוא"ר, 30 בדצמבר 1968.

21 שם, אג"ם-תוא"ר, 29 בדצמבר 1968.

22 החטיבה כללה גדוד טנקי שרמן ושני גדודי חרמ"ש ושכנה במחנה שדה תימן.

23 א"צ 78/222/1974, אג"ם-תוא"ר, מאי 1969.

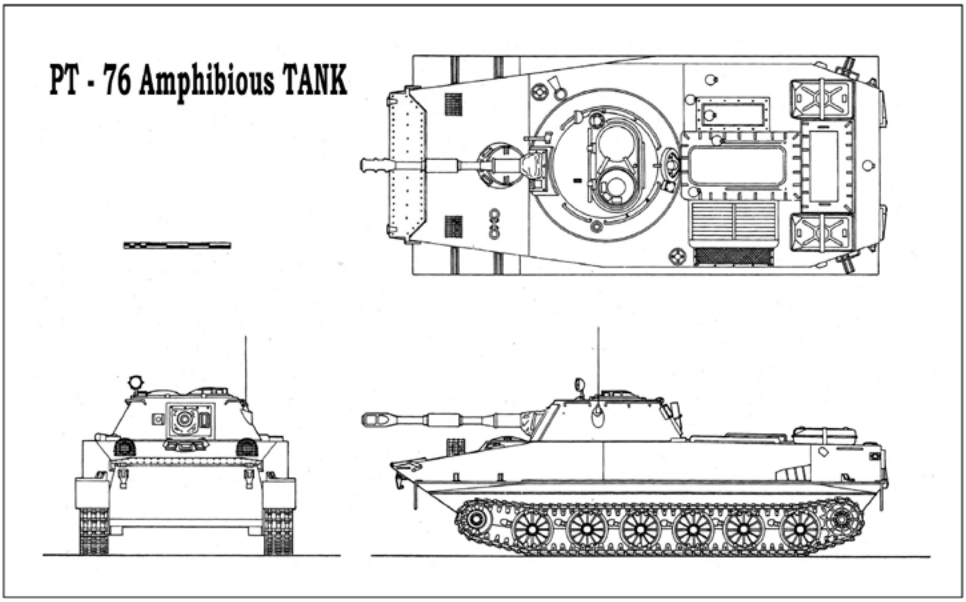
24 שם, אג"ם-תוא"ר, 7 באפריל (15 מאי 1969).

25 שם, [הוצאת גי"ש] 22 באפריל 1969.

26 שם, אכ"א-ארגון, 26 במאי 1969.

27 שם, אג"ם-תוא"ר, 18 ביוני 1969.

את תחמושת הטנקים "פלטינה כי היא הייתה נדירה ויקרה".[28] אימון הקמה נקבע לאוקטובר 1969 וכניסה לכשירות לנובמבר 1969.

פִּי־טִי־76 – טנק אמפיבי[29]

הגדרת ייעודיה של היחידה הורחבה במידה ניכרת מאז הדיונים הראשוניים בדצמבר 1968, ואלה הם:

א. לבצע סיורים, פשיטות ופעולות מיוחדות, ע"י פעולה אמפיבית.
ב. לתפוס ראש גשר, בצידו של האויב, בסיוע למבצע צליחה של מכשולי מים.
ג. לנחות בחופי האויב, כחלק מפעולה מורחבת יותר.
ד. לשמש כיחידה לניסויים ופיתוח של פעולות אמפיביות.
ה. לפעול כיחידת סיור חש"ן רגילה.[30]

28 "הטירון עשה את שלו – שיח מפקדים", **שריון: ביטאון עמותת השריון** 8 במאי 2000, עמ' 21 (להלן: **הטירון עשה את שלו**).

29 Christopher Chant, *World Encyclopedia of the Tank*, revised edition, Stroud Gloucester: Sutton Publishing 2002 2002, p. 291.

30 א"צ 1974/ 78/222, אג"ם-תוא"ר, 18 ביוני 1969.

הרק"ם האמפיבי - טנקים קלים פִּי־טִי־76 ונגמ"שי בִּי־טִי־אָר־50 מתוצרת ברית המועצות - נבנו על אותו מֶרכּב. לראשונה נכנס הטנק לשירות בברית המועצות בשנת 1952, חימושו העיקרי היה תותח 76.2 מ"מ, והדגם שנתפס שלל ב־1967 היה ללא מייצב. עובי שריון התובה הוא בין 15 ל־20 מ"מ, כלומר הוא חדיר לאש מנשק קל. איש צוות טנק ביחידה זוכר שבזיווד הטנק הייתה שקית, ובה פקקי שעם שונֵי קוטר כדי לסתום חורים מפגיעות נשק קל בשריון, כדי שהטנק יישאר אטום למים.[31] ל־פִּי־טִי־76 מנוע דיזל 320 כ"ס, המסוגל לפתח מהירות של 50 קמ"ש על כביש ו־10 קמ"ש במים לטווח מרבי של 350 ק"מ ביבשה ו־65 ק"מ במים. השיוט במים הוא באמצעות מנועי דחיסה הידרוג'יט (hydrojet; ולא מדחף), כך שהכנת טנק (ונגמ"ש) לשיט הצטמצמה להתקנת לוח בחרטום להגנה מפני גלים ולהפעלת שתי משאבות ניקוז חשמליות. בטנק המקורי היה צוות של שלושה, ומפקד הטנק שימש גם טען.[32] בעדות מאוחרת תיאר אותו תותחן אחד הטנקים: "מין טנק צעצוע, קטן וקל, בעל שריון דק, שחלקים ממנו היו חדירים למקלע כבד. התותח של הטנק קטן ובעל טווח קצר. בצריח היה מקום ל־40 פגזים ולכמה קופסאות תחמושת לשני המקלעים - מקלע מקביל ומקלע מפקד על צריח הטנק".[33]

בדומה לטנק, המנוע והתמסורת של נגמ"ש בִּי־טִי־אָר־50 הם מאחור, ותא הלוחמים מלפנים. היכולות האמפיביות שלו הן כשל הטנק. בצוות היו מפקד ונהג, ואליהם התווספו תשעה לוחמים. בעת הצורך היה יכול הנגמ"ש לשאת עד 20 איש.[34] בצה"ל הותקנו ארבעה מקלעי מאג בפינות תא הלוחמים. במחלקת תורת חיל השריון (תח"ש) פותחה תורת הפעלה לרק"ם השלל במדור טירן (הכינוי שניתן לטנקים הרוסיים). המדור הוקם בסוף 1967 והסב את שמו למדור ההישט[35] בפיקודו של סא"ל יואל גורודיש.

31 **ריאיון עם ד"ר גרשון בודנר**, 15 בינואר 2012 (להלן: **ריאיון עם גרשון בודנר**).

32 הנתונים מתוך: א"צ 119,981/1970, אג"ם-תוא"ר, 29 בדצמבר 1968), נספח ד'. נתונים שונים במעט ראו:
Christopher F. Foss, *Jane`s World Armoured Fighting Vehicles*, London: Macdonald and Jane`s, 1976, pp. 64-65.
Chant, *World Encyclopedia of the Tank*, pp. 290-292.

33 **באש ובמים**, עמ' 138.

34 Foss, *Jane`s World Armoured Fighting Vehicles*, pp. 265-266.

35 **הטירן עשה את שלו**, עמ' 21; **ריאיון עם תא"ל (במיל') יואל גורודיש**, 26 באוקטובר 2011. הצמדת הטנקים הרוסיים להישט נבעה מהיכולת להכניס מספר רב יחסית של טנקים רוסיים לנחתת. ראו גם: **באש ובמים**, עמ' 22-23.

מצעד יום העצמאות בירושלים, טנק פי-טי 76, 1968 (צלם: מרדכי נטר).

מבצע "רביב"

תפיסת ההפעלה והייעוד של גדוד 88 הושפעו במידה רבה ממבצע "רביב" ב־9 בספטמבר 1969. במבצע השתתפו שלושה מנגמ"שי בִּי־טִי־אָר־50 של הגדוד שהיה עדיין בהקמה, כשהם מאוישים בצוותים שהורכבו בעיקר מלוחמי סיירת חטיבה 7. ראשיתו של "רביב" בתכנון מבצע שכונה "בלש" מיולי 1969 ביוזמת מפקד גיסות השריון, אלוף אברהם אדן (ברן). מטרת המבצע הייתה לפשוט על תחנות מכ"ם ועל מחנות צבא מצריים בחוף המערבי של מפרץ סואץ, להשמידם ולהרוג חיילי אויב כדי להפסיק או לצמצם את פעילותם העוינת בגזרת התעלה.[36] המשימה הוטלה על מפקדת גיסות השריון, ומכיוון שלגיסות השריון עוד לא הייתה יחידת פשיטה אורגנית, שכן "דב לבן" הייתה עדיין בהקמה, הוקמה יחידה מאולתרת באמצעות

36 אברהם אדן (ברן), **על שתי גדות סואץ,** עידנים, מהדורת ידיעות אחרונות, 1979, עמ' 49; א"צ 1974/ 678,7, מפק' גי"ש-אג"ם, **פקודת מבצע מס. 1**, 18 ביולי 1969; **פקודת מבצע מס. 2**, 20 ביולי 1969; מפג"ש-תח"ש-מדור תחקירים והיסטוריה, **מבצע "רביב", פשיטת כח משוריין של צה"ל על החוף המערבי של מפרץ סואץ בתאריך 9 ספטמבר 1969**, אוגוסט 1970, עמ' 3 (להלן: **מבצע "רביב"**). על התחקיר חתום אל"ם גל אהרון, ראש תח"ש.

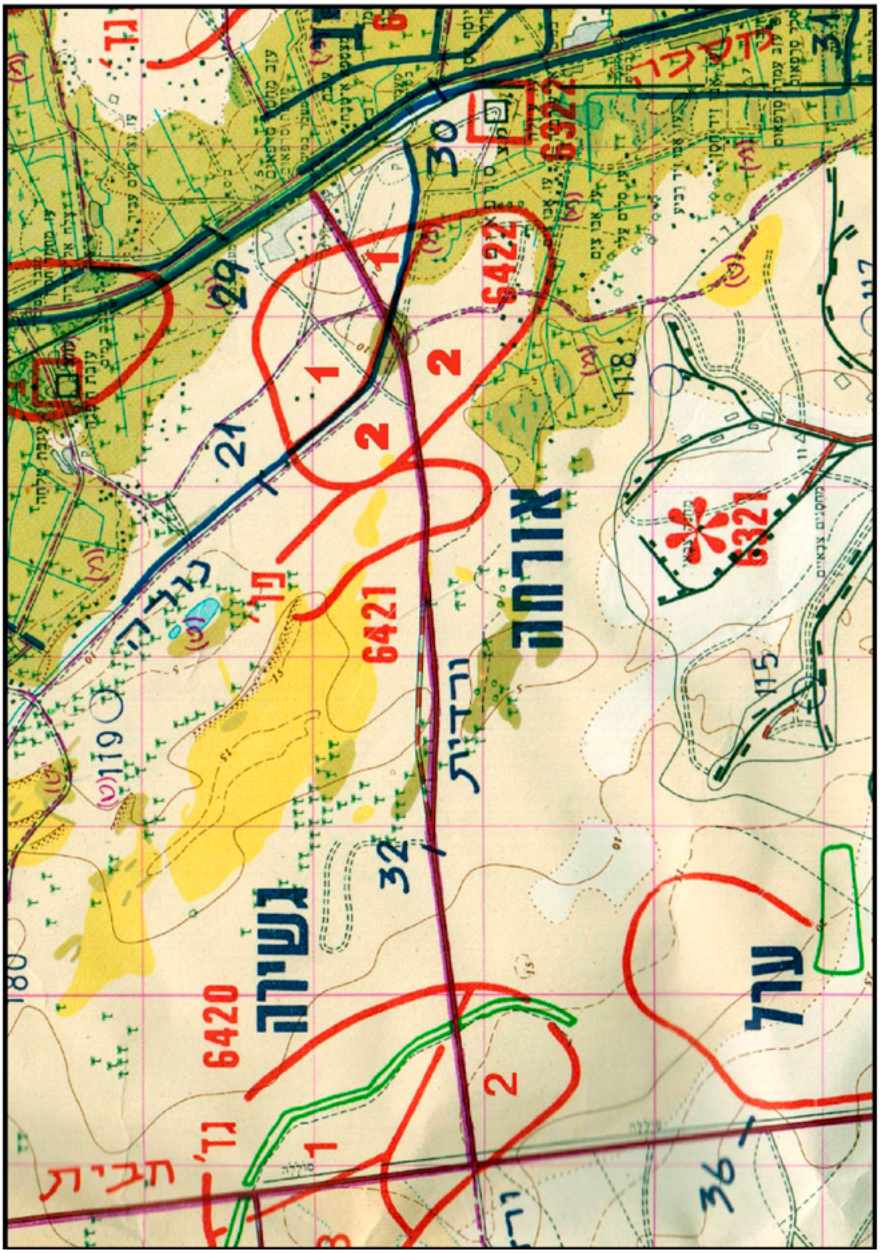
חטיבה 875 במתקן אימונים חש"ן (מא"ח - מתקן אימון חטיבתי) 500 בצאלים בפיקוד אל"ם אורי בר און, מפקד חטיבה 8.[37] למפקדי המבצע מונו קצינים אלה: מפקד הכוח - סא"ל יצחק בן שוהם, מפקד קורס מ"פים שריון; מפקד כוח הנגמ"שים - רס"ן שלמה באום, מפקד סיירת חטיבה 7; מפקד כוח הטנקים - רס"ן יעקב לפידות מתח"ש, שעסק בקליטת הטירנים בצה"ל; רס"ן שאול סלע, מפקד יחידת הצוללים 707, היה מפקד ראש החוף; וסגן עוזי בן יצחק, מפקד פלוגת ההנדסה (פלחה"ן) של חטיבה 35, הצטרף עם חלק מלוחמיו כמפקד אחד הנגמ"שים.[38] במא"ח 500 הוכנו למבצע שישה טנקי טירן אשר אוישו בצוותים ממדריכי המתקן, כשלכל טנק קצין מפקד הטנק. בצוותי הנגמ"שים היו, כאמור, קצינים ולוחמים מסיירת חטיבה 7, ולמרות התנגדות מפקד הסיירת גם לוחמים מפלחה"ן חטיבה 35 ובעלי תפקידים אחרים.

בסוף יולי נדחה המבצע. נוהל הקרב חודש בסוף אוגוסט, כשסא"ל ברוך הראל (פינקו), סמח"ט 875, החליף כמפקד הכוח את בן שוהם, שהיה עסוק בפיקוד על קורס מ"פים. הפעולה תוכננה כפשיטה אמפיבית של כוח משוריין מנחתות בחושך, שינוע באור יום לאורך החוף המערבי של מפרץ סואץ מצפון לדרום, ישמיד את מרב המטרות הצבאיות, יהרוג חיילים מצרים ולבסוף יתפנה באור יום באמצעות הנחתות. הפקודה קבעה שהפשיטה תיעשה תוך "הימנעות מהסתבכות בקרבות, בהם סבירות היפגעות כוחותינו הינה גבוה[ה]".[39] בתדריך מפקד הגי"ש לכוחות הודגשו הנושאים הבאים:

1. הכוח הפושט הוא כוח שריון החייב לפעול בתנופה שריונית כי רק כך תושג המשימה על הצד הטוב ביותר.
2. על הכוח להימנע מאבדות מיותרות ולנקוט זהירות, שמשמעה - לפתוח באש מרחוק, להיכנס בזהירות לתוך היעדים ולהשתמש במטענים שיזרקו מתוך כלי הרכב על מנת למנוע [את] הצורך בירידה מהם.[40]

37 שם, עמ' 7.
38 שם, עמ' 8.
39 שם, עמ' 16.
40 שם, עמ' 32.

מתחם אורחה (סרפאום)

מפת סיריוס 1:50,000, הדפס ע״י מחלקת המדידות ישראל, אוקטובר 1973

המשמעות הטקטית הייתה שצוותי הנגמ"שים הונחו להילחם רק מעל גבי הכלים, ושלא לטהר יעדים ברגל.

בהצגת התוכנית לרמטכ"ל ב־4 בספטמבר 1969[41] עלה שהפעולה נתפסה כפעולת טנקים, ושהאיום העיקרי היה אפשרות התערבותם של טנקים מצריים (הרמטכ"ל: "מה שמדאיג זה רק הטנקים של האויב"). לפיכך, הדיון על התוכנית נסב ברובו על הטנקים הישראליים (הרמטכ"ל: "כמה פגזים בכל טנק?") והמצרים (הרמטכ"ל: "אם הטנקים יזוזו יש לחסלם!"). התוכנית הייתה שהחרמ"ש ינוע מאחורי הטנקים ובסמוך להם, ויסייע רק בפתרון בעיות שהם אינם יכולים לפתור בכוחות עצמם. על הלחימה בחי"ר המצרי, שהוגדר איום משני יחסית לטנקי האויב, אמר הראל בסיכום המבצע:

> זו, לפי דעתי צריכה להיות השיטה, [...] טנקים נעצרים, מאבטחים ויורים מתוך הנגמ"שים בכלי מדויק - רובה, קלצ'ניקוב ואפילו מקלע, בעמידה, צריך לייצב, לדפוק כדורים עד שהאדם חוטף. [...] זאת צריך לזכור ולקבוע זאת כטכניקה שיהיו כלי נשק יציבים [על הנגמ"שים] בודדים שדופקים את החיילים שבורחים.

והוסיף הראל: "כשאתה נוסע עם נגמ"ש עם 4 מקלעים, בטווח 20 מטר ממך רץ חייל אויב, אתה לא יכול לחסל אותו [מהטנק, בגלל בעיית הנמכה] ואז אתה צריך לדרוס אותו [...] צריך לדרוס חיילי אויב עם שרשראות זה עושה את המלאכה לא רע".[42]

אחד מלוחמי החי"ר במבצע התרשם גם הוא שהטקטיקה נכונה: "כאיש חי"ר אני אומר מההתרשמות שלי, [...] עוצמת הפלדה הזאת שראיתי אותה מתגלגלת היא מסוגלת לדרוס ולהרוס הרבה, והאדם שפה עומד מולה, הוא אפס, ממש בודד, הם התרוצצו כמו עכברים ולדעתי פעולה מסוג זה עם כוחות כאלה, היא יעילה בהחלט".[43]

41 א"צ 75/ 922, 1605.

42 א"צ 1661,192/1974, **סיכום "רביב" בחטיבה 8**, 11 בספטמבר 1969, עמ' 27-28.

43 **מבצע "רביב"**, עמ' 43; ראו גם: איתן הבר, "'נוע!' רעמה הפקודה והפשיטה החלה", **ידיעות אחרונות**, 10 בספטמבר 1969: "החיילים הישראלים ירו ללא הרף, ירו לכל מקום [...] ירו מתוך כלי הרכב והקפידו שלא לחשוף עצמם".

הבלעדיות של "תנועה ואש" כטקטיקה שנועדה לפתור כל בעיה השתקפה בצריכת התחמושת. במבצע שארך כעשר שעות הוערכו אבדות המצרים בכ־100 הרוגים. הכוח הפושט ירה, בין היתר, 120 ארגזי פעולה 0.3 אינטש טנקים, 137 ארגזי פעולה 0.3 אינטש נגמ"שים (סה"כ 257 ארגזי פעולה, 250 כדורים בכל ארגז), 57 ארגזי פעולה 0.5 ו־15 אינטש ארגזי פעולה של מאג.[44]

הצמדת הנגמ"שים לטנקים כדי להילחם בחי"ר האויב בקרבת הטנקים נראתה טקטיקה נכונה בהינתן מגבלות הטנקים בלחימה בחי"ר בטווחים קצרים והחשש מנפגעים בלחימה רגלית. לדברי אדן, מפקד גיסות השריון, בתחקיר ובסיכום המטכ"לי:

> היה צריך לתת הרבה מאוד את הדעת על אי־הפגעות של כוחותינו. אם כן, בשלב הנוהל קרב וההכנות המוקדמות עשינו תוך כדי אימון הכוחות ביבשה אנחנו אימנו אותם, במיוחד, לפעול מעל רק"מ, חשבנו שהפרינציפ של אי־הפגעות יהיה באי־ירידה מהרק"מ. כל מה שהתנועע בין הרק"מ נועד לזהירות וכל מה שבתוך הרק"מ, מוגן ע"י יצור אש משוגע - זה היה דבר אחד. דבר שני - דגש רציני מאוד תוך כדי אימונים על מודלים שונים בחיפוי הדדי.[45]

בהמשך המבצע, במקום שנדרש טיהור רגלי במאהל אחד המחנות, "לא בוצע טיהור פיזי [...] כי זה היה מחייב ירידת אנשים [מהנגמ"שים] וזה היה בניגוד להנחיות".[46] לדברי מפקד גי"ש, זו הייתה הטקטיקה הנכונה בהפעלת חרמ"ש עם טנקים, ולא אלתור מקומי. "השיטה בשריון (במיוחד בטיהור הזה, אבל לא רק בטיהור הזה), השיטה היא שלא ילכו כעת להיכנס לכל בית [...] השיטה היא כמובן, לא ללכת בכל מקום ולא להתרוצץ על כל בית ולא להגיע לכל מילימטר".[47] ההבחנות התורתיות לגבי מקרים שבהם החרמ"ש אמור להילחם ברגל, עם חיפוי קרוב או צמוד של נגמ"שים וטנקים,[48] בוטלו בפועל כבלתי רלוונטיות.

44 **מבצע "רביב"**, עמ' 61.

45 א"צ 1660,1920/74, **מבצע "רביב" תחקיר וסיכום מטכ"לי**, נערך בחמ"ל אג"ם-מבצעים, 15 בספטמבר 1969, עמ' 9.

46 שם, דברי סא"ל הראל (פינקו), עמ' 20.

47 שם, עמ' 46.

48 **לוחמת שריון**, הס/3-1, המטה הכללי - עקד שריון, שבט תשכ"ו, ינואר 1965.

בסיכום המבצע התבטא הרמטכ"ל חיים בר־לב באיפוק ובזהירות. הוא סבר שהמבצע אמנם התיש את צבא מצרים, שנאלץ להעביר יחידות לאזור "ודבר שני שזה יתן [...] אולי עוד מסמר בארון המתים של המלחמה היזומה המצרית"; אבל, המשיך הרמטכ"ל:

> יותר מזה, אני אינני בטוח שהמבצע הזה יתן, המבצע הזה לא השתיק את התעלה, המבצע הזה, אני אינני חושב שהוא הרס את המוראל הפנימי של מצרים. אני מניח שחוגים רחבים במצרים לא יודעים בעצם מה קרה כאן ואלה שיודעים כרוח השכנוע העצמי הטובה על המצרים ועל הערבים בכלל, ודאי אומרים לעצמם - רגע אחד מה קרה? היהודים הורידו 6-9 כלי רכב משוריינים במקום שאין לנו שם כלום, הסתובבו שם 10 שעות וחזרו.[49]

בשונה מבר־לב, הנימה הכללית בצד הישראלי הייתה של זחיחות. הכותרת ב"מעריב", שכתבו אלי לנדאו הצטרף למבצע, הייתה: "הפשיטה הכתה בתדהמה את ארצות ערב".[50]

הראל, מפקד הכוח הפושט, אמר בסיכום:

> בתחילת המבצע אני אספתי את הקהל הלוחם ואמרתי שכל עם ישראל עומד מאחורינו ואני התכוונתי לזה. וזה נכון. כל עם ישראל עמד מאחורינו, ואני מודיע לכם, שאחרי המבצע [...] ראיתי את העם ברחוב [בתל אביב], היה שינוי בפני האנשים.[51]

אלי לנדאו כתב: "פעולה כזאת עוד טרם בוצעה בצה"ל. הלוחמים ידעו היטב כי על הכף מוטלת יוקרתם, יוקרת חיל השריון, יוקרת צה"ל כולו".[52] כשנה לאחר מכן, אחרי הפסקת האש בחזית התעלה, כתב לנדאו:

> פשיטה זו שבוצעה ביעילות, בדייקנות ובלא נפגעים, להוציא פצוע קל אחד, הוכיחה כי דמיון, תעוזה ופעילות בלתי שיגרתית מאפשרים לבצע את "הבלתי אפשרי". אין ספק כי הפשיטה המשוריינת

49 א"צ 1600,192/74, עמ' 54.

50 אלי לנדאו, "הפשיטה הכתה בתדהמה את ארצות ערב", **מעריב**, 10 בספטמבר 1969 (להלן: לנדאו, **הפשיטה הכתה בתדהמה**).

51 **סיכום "רביב" בחטיבה 8**, עמ' 19-20.

52 לנדאו, **הפשיטה הכתה בתדהמה**.

> הגדולה על חוף מצרים תירשם בתולדות מלחמות צה"ל כאחת הנועזות והמוצלחות שבפשיטות ואפשר שגם, כפי שכינו אותה אז עיתונים בעולם, כ"גדולה מכולן".[53]

בסך הכול, אמר מפקד הפלחה"ן בסיכום המבצע, "נהניתי".[54]

מעבר לשביעות הרצון ממהלך הפשיטה, היו שראו בה הוכחה להיתכנות של פשיטות אמפיביות ארוכות טווח בכלל. לדברי אלוף עזר ויצמן, ראש אג"ם, "זה פותח אופקים לפעולות בעתיד".[55] אל"ם אורי בר־און, מח"ט 8, ראה בפעולה דוגמה לעקיפת המכשלה של התקפה חזיתית בגזרת התעלה, ולעומתה -

> כמה קל וכמה פשוט לבצע זאת בחופי מצרים באפשרויות של מסואץ ודרומה עד 600-700 קי"מ, ונדמה לי שאני לא מגזים בהערכה זו. אח"כ אפשר בהחלט לחשוב על חופים מפורט סעיד ומערבה, עד אחרי אלכסנדריה, וזה פותח, לפי דעתי, אפשרויות [...] של טנקים, שמגיעים, מגיחים ויכולים לעשות פעולות יוצאות מגדר הרגיל [...] אנחנו צריכים לראות את זה כנושא למחשבה בעתיד.[56]

להבנת ויצמן, הפשיטה ביטאה את תמצית רוחו של צה"ל. "זה מבצע חוצפני ממדרגה ראשונה, חוצפני בצורה בלתי רגילה, הוא יותר מתחצף, נדמה לי מכל מבצע אחר, שצה"ל אי פעם עשה. מחוצף בים, מחוצף ביבשה ומחוצף באוויר".[57] למרות החוצפה, הסיכון לדעת ויצמן היה מחושב, שכן "הוא נעשה על הערכה ברורה [...] שעם החברה האלה [המצרים] אפשר לקחת איזה שהם 'שאנסים' [הזדמנויות, סיכונים] שלא כתובים בכל ספר".[58]

53 אלי לנדאו, "הנחיתה במפרץ", **מעריב**, מוסף "ימים ולילות", 11 בספטמבר 1970, עמ' 11.

54 **סיכום "רביב" בחטיבה 8**, עמ' 43.

55 א"צ 1660,192/74, עמ' 47.

56 א"צ 1661,192/74, עמ' 13-14.

57 א"צ 1660,192/74, עמ' 48.

58 שם.

מבצע "טריז"

בעת שהתנהל מבצע "רביב" הייתה יחידת "דב לבן" בשלבי הקמה. גרשון בודנר[59] התגייס לחיל השריון בנובמבר 1967, ולאחר שסיים קורס מפקדי טנקים שירת כחונך במטווח טנקים במא"ח 500. בסוף שנת 1968 או בתחילת 1969, כשעדיין התנהלו דיונים לגבי מבנה היחידה וייעודה, נשלח בודנר עם מדריכים נוספים ממא"ח 500 לשדה תימן כדי לקלוט את ששת הטנקים פִּי־טִי־76 שנועדו ל"דב לבן" לכשיוקם ואת נגמ"שי בִּי־טִי־אָר־50 שעליהם התאמנה סיירת חטיבה 7. השריונאים התאמנו בנהיגה ובירי במקלעים. הטנקים עברו הסבה שכללה תוספת איש צוות רביעי - טען־קשר, כמקובל בטנקי צה"ל מתוצרת מערבית; העברת הצירים של מכסה עמדות המפקד והתותחן אחורה, כך שייפתח לאחור ולא קדימה; והחלפת המקלעים הרוסיים במקלעי צה"ל. האימונים נמשכו במא"ח 500, ואימוני השיט נערכו בכנרת סמוך למושב אלמגור. מטעמי חשאיות התנהלו האימונים בלילה כשהרק"ם האמפיבי התאמן בעלייה על החוף בנקודה צפונית לקיבוץ עין גב. הטנקים אמנם שטו יפה במים שקטים, אבל המנועים הרעישו. נעשה ניסיון להתקין עליהם מנועי סירות זודיאק בבסיס שייטת 13, אך ללא הצלחה. ניסוי ירי בתותח הטנק תוך כדי שיט במפרץ חיפה הניב, בהיעדר מייצב, תוצאות מאכזבות.

במארס 1970, לאחר שהסתיים תהליך ההקמה, הציעה מפקדת גיסות השריון למחלקת המבצעים "לפשוט על חצי האי בחופו המערבי של אגם תמסח, לפוצץ, להשמיד ולפגוע בחיילי אויב" באמצעות כוח משוריין אמפיבי,[60] בסיוע ארטילריה וחיל האוויר, בדומה למעטפת במבצע "רביב". היעד היה מתחם פלוגתי על חצי האי, מוקף מים וביצות, שניתן לבודד באמצעות ירי ארטילרי וירי טנקים. התוכנית הייתה פשיטה לילית. היא תארך כ־30 דקות באחריות מבצעית של גי"ש, שיספק את הכוח המבצע ובאחריות פיקוד הדרום.[61] למבצע, שכונה "טריז", קדם מבצע "טריז א'", ובו בדקו צוללים, בליל 9-10 באפריל 1970, את חופי הנחיתה ומצאו שכל

59 **ריאיון עם גרשון בודנר**. ראו גם את עדויותיהם של סידור כהן, חנן ישכר ואברהם לוקר בתוך: **באש ובמים**.

60 א"צ 156,414/1973 אג"ם-מבצעים, 6 במארס 1970. תודתי לאל"ם (במיל') משה גבעתי, שאיתר את התיק וחלק איתי את תוכנו.

61 שם, **מברק 25.3**, לשכת ראש אג"ם, 8 באפריל 1970.

חופי חצי האי מתאימים לנחיתה ללא מגבלות, וכי אין עליהם מכשולים.[62]

המבצע שתוכנן לליל 25-24 במאי 1970 נדחה ללילה הבא, 26-25 בחודש. הכוח, בפיקודו של יצחק בן שוהם (וסגנו אלישיב שמשי), היה אמור לנוע בחצי האי בשני צירים, "ישמיד חיילי האויב ויפוצץ מתקנים ביעד, תוך הימנעות מנפגעים".[63] כמו במבצע "רביב", נקבעה מדיניות של מינימום אבדות, ולכן ירידה מהנגמ"שים לפיצוץ בונקרים הותנתה ב"תנאי שקט מתאימים ביעד".[64] "דב לבן" תוכנן לפעול בשישה טנקי פִּי־טִי־76 ובשבעה נגמ"שי בִּי־טִי־אָר־50.

וכך העריכה מחלקת המחקר באגף המודיעין:

> מבצע זה של צליחת כוח משוריין במרחב התעלה, גם אם הוא מצומצם בהיקפו, יעמיד בפני המצרים בעיה הסברתית בעיקר כלפי פנים. משמעותה של צליחה ראשונה כזו היא שישראל מסוגלת לבצע פעולה קרקעית גם בחזית העיקרית - היא התעלה. הם ישתדלו להתגבר על כך על ידי הטענה "שהאויב נהדף והוכרח לסגת תוך אבדות כבדות, מבלי שהצליח לבצע את משימתו" [...] המבצע עשוי להוסיף על הדימוי במערב של ישראל חזקה המסוגלת לפעול התקפית על ידי כוח יבשתי גם במרחב התעלה, על אף העוצמה והמעורבות הצבאית הרוסית.[65]

הכוח הפושט יצא בליל 26-25 במאי 1970 בשעה 22:30 מטסה. בשעה 00:12 עבר את קו ההמתנה, בעוד חיל האוויר תוקף את היעד. בשעה 00:25 החל ירי טנקים לחיפוי. ב־00:53-00:47 שני הטנקים המובילים ונגמ"ש "שקעו עם הכניסה למים"; טנק שלישי שקע במהלך ניסיון חילוץ; הכול במרחק 4 מ' מהגדה המזרחית. גרשון בודנר שהיה בצוות אחד הטנקים זכר שהטנק שקע בבוץ עד התובה, ולא היה אפשר לנוע קדימה או אחורה. המצרים זיהו את התכונה והרימו תאורה. חיל האוויר חיפה על הכוח, ועד השעה 01:45 חולץ הרק"ם התקוע, והכוח חזר לטסה.[66] הלקח היה שיש לערוך ניסויי עבירוּת לרק"ם של "דב לבן" בשטחי בוץ.

62 שם; **טריז א'**.

63 שם, **מבצע "טריז" פקודת מבצע מס. 1**, אג"ם-מבצעים, 15 במאי 1970.

64 שם.

65 שם, אגף המודיעין-מחלקת המחקר, 19 במאי 1970.

66 שם, מפקדת גיסות השריון-מבצעים, 20 ביולי 1970; **ריאיון עם גרשון בודנר**.

צוות לוחמי הכוח המשימתי 'דב-לבן' יורד מנגמ"ש בי־טי־אר־50 למי הכינרת. ככל הנראה במסגרת האימונים המקדימים למבצע 'טריז', תחילת 1970 (אוסף אמנון טישלר, צילום: גיסות שריון).

בעקבות הפסקת האש בחזית מצרים באוגוסט 1970, הוחלט במפג"ש (מִפקדת גיסות השריון) במחצית 1971 להפוך את גדוד 88 ליחידת מילואים על בסיס כוח האדם שהשתחרר מהשירות הסדיר ביחידה. סרן יוסף (יוסל'ה) יודוביץ', קצין האג"ם של חטיבה 421, קיבל במינוי משנה את תפקיד המג"ד, וניתנה לו יד חופשית בבחירת אנשי הסגל. הוא בחר לסגנו את סרן אמציה אטלס, ששירת אז בחטיבה 200.[67] בגדוד במתכונתו החדשה היו כ־180 אנשי צוות טנקים ולוחמי חרמ"ש וכ־100 אנשי פלוגת המפקדה, שישה טנקים ו־15 נגמ"שים. בידי פיקוד הגדוד היה שיקול הדעת האם לצרף או להדיח חיילים. לגדוד טופח דימוי של יחידת סיור מיוחדת המיועדת לפשיטות ולמבצעים מיוחדים - "קומנדו של שריון";[68] אלא שאיכות הרק"ם ומגבלותיו הגבילו בפועל את כשירותו לתפיסת ראש

67 **הטירן עשה את שלו**, עמ' 22; **ריאיון עם אמציה אטלס**, 18 בינואר 2012; **ריאיון עם יוסל'ה יודוביץ' ואמציה אטלס**, 16 באפריל 2012 (להלן: **ריאיון עם יוסף יודוביץ' ואמציה אטלס**).

68 **הטירן עשה את שלו**, עמ' 25. לפי יודוביץ', הביטוי היה של אדן. ראו גם עדותו של אברהם לוקר, תותחן טנק: "ליחידה שלנו קראו דב לבן, נדירה, מיוחדת ומסוכנת. היינו שריונרים בכל רמ"ח אברינו [...] היחידה שלנו הייתה יחידה מובחרת, האליטה של השריון". **באש ובמים**, עמ' 138.

חוף והמשך פעולה ככוח חרמ"ש.[69] הארגון מחדש של הגדוד כלל אימונים בצאלים, בימת ברדוויל שבצפון סיני ובראס מוחמד. שיאם היה בתצוגת תכלית במאי 1973 לרמטכ"ל ולפיקוד העליון בראס א־טנטור. התצוגה כללה ירידה מנחתת בלב ים, שיט לדוברה 400 מ' מהחוף, ירי מהדוברה והמשך שיט לחוף. לדברי המג"ד, "התרגיל היה מוצלח, קיבלנו מחיאות כפיים מכל הצמרת. הנחתות הגיעו, הטנקים ירדו, אנשי חיל הים ירדו לחוף, שמנו נצנצים לסימון, כבשנו ראש חוף ואחר כך הגיע עיקר הכח".[70] נראה שרישומה של תצוגת התכלית בתרגיל בראס א־טנטור הוא שקיבע את דימוי היחידה בפיקוד הבכיר של צה"ל.

"דב לבן" במלחמת יום הכיפורים

ביטוי ליכולת המשוערת של צה"ל בפשיטות אמפיביות באמצעות רק"ם רוסי אפשר למצוא בתוכנית "אור ירוק", שראשיתה ברענון הערכת מצב בנובמבר 1972. התוכנית הייתה למבצע התקפי בזירת ים סוף שיהווה "איום על עומק מצרים" וסיוע למאמץ התקפי עיקרי בגזרת תעלת סואץ. התכנון, שהחל במטכ"ל, הועבר לפיקוד הדרום ולחֵילות באפריל 1973 ונידון בקד"מים (קבוצת דיון מוקדמת) במהלך כוננות "כחול לבן".[71] בנוסח פקודת המבצע מ־1 במאי 1973 הוא הוגדר "מהלך אוגף משוריין בזירת מפרץ סואץ בשתי אפשרויות בסיסיות" - בהיקף מרבי או בהיקף מצומצם.

בהיקף מרבי - התקדמות על ציר ביר ערידה לכיוון עמק הנילוס, התקדמות על ציר זעפרנה-ביר עדיב-סואץ וחבירה עם כוחות "חתול מדבר", והתקדמות על ציר זעפרנה-עִ'רדקה כדי להשתלט על מערכת הפקתו של הנפט במפרץ סואץ, לרבות שדה מורגן והיאחזות רצופה לכל אורך החוף המערבי של המפרץ.

בהיקף מצומצם - שני המהלכים לאורך החוף בלבד, ללא עמק הנילוס.[72]

ב־8 במאי הוצג המבצע על ידי פיקוד הדרום בקד"ם הרמטכ"ל ואושר.[73] החטיבה שסומנה למבצע על סמך ההישג של מבצע "רביב" הייתה חטיבת

69 **ריאיון עם תא"ל (במיל') יואל גורודיש**, 26 באוקטובר 2011 (להלן: **ריאיון עם יואל גורודיש**).

70 **הטירן עשה את שלו**, עמ' 22, 25; **ריאיון עם אמציה אטלס**.

71 א"צ 344,78/1976.

72 א"צ 7,85/1976 אג"ם-מבצעים, מאי 1973.

73 א"צ 344,78/1976.

הטירנים 274,[74] ובכללה גדוד 88 "דב לבן", שהימ"ח (יחידת מחסני חירום) שלו היה בשרם א־שיח'.

לדברי המג"ד, שולב הגדוד גם בתכנון של אוגדה 143 חצי שנה קודם למלחמה, כשזו הייתה תחת פיקודו של אלוף שמואל גונן (גורודיש) בעת היותו ראש מה"ד. לפי תוכנית זו היה אמור הגדוד להגיע למעוז "לקקן" ב־"יש" פחות שש שעות, לצלוח את התעלה, לנוע צפונה ולהשמיד את הארטילריה המצרית בנפישה.[75]

עם פרוץ מלחמת יום הכיפורים הוטסו חיילי גדוד 88 לשרם א־שיח'. הגדוד הצטייד ונסע על שרשראות לא־טור כדי לסייע ללחימה בקומנדו מצרי. מעדויות מאוחרות עולה שחלק מהכלים היו בכשירות נמוכה וחלקם לא טופלו מאז התרגיל בחודש מאי.[76] בהשוואה לתקן, חמישה משישה טנקים היו כשירים ו־10 נגמ"שים מתוך 15.[77] לדברי מ"פ המפקדה, "לא היו דרגי א' ליחידה: דלק, מים, תחמושת למילוי חוזר, מזון, חלקי חימוש לתחזוקת הכלים, רכב תאג"ד, רכבי קשר ועוד [...] שלא לדבר על כך שתחמושת הטנקים שלנו הייתה ייחודית מאוד ובכמות מוגבלת בצה"ל ונמצאה רק במחסנים של היחידה".[78] ימ"ח הרכב היה ריק ובשל כך 65-70 מחיילי הגדוד, רובם אנשי מפקדה, נותרו בזמן המלחמה בימ"ח.[79] בא־טור ישב הגדוד במשך שבוע באפס מעשה, כשהוא עובר מחניון יום לחניון לילה, וחוזר חלילה.[80]

אחרי שבוע ללא פעילות של ממש, הגיעה ב־14 באוקטובר 1973 פקודת התראה לצליחה. ב־15 בחודש הוטס המג"ד לטסה במסוק לקבוצת פקודות, ובאותה עת נשלחו עשרה מובילים להסיע את הגדוד צפונה. המג"ד מצא שהתכנון לגדוד בצליחה היה זהה לתוכנית שהוכנה באוגדה 143 לפני המלחמה.[81] הגדוד הועמס על המובילים באחריות הסמג"ד ונע

74 **ריאיון עם יואל גורודיש**.

75 **ריאיון עם יוסף יודוביץ' ואמציה אטלס**.

76 ראו: דברי סידור כהן, מ"פ א' בתוך: **באש ובמים**, עמ' 133.

77 דברי רפי פינטו, מ"פ המפקדה בתוך: **באש ובמים**, עמ' 165.

78 שם, עמ' 164.

79 שם, עמ' 166-167.

80 **ריאיון עם גרשון בודנר; ריאיון עם אמציה אטלס**.

81 **ריאיון עם יוסף יודוביץ' ואמציה אטלס**.

צפונה כשהוא מאובטח לכל אורך הדרך על ידי היחידות שדרכן עבר. הגדוד התעכב בראס סודר בשל הנחיות סותרות של פיקוד הדרום והמטכ"ל לגבי תנועה בלילה. בבוקר 16 באוקטובר היה ברור למג"ד שהגדוד אמנם קרוב, אך לא יגיע בזמן לצליחה.

בשעות לפני הצהריים באותו יום הוטס המג"ד במסוק לבלוזה, למפקדתו של תא"ל ששון יצחקי שפיקד על אוגדה מאולתרת שבלמה את הארמייה המצרית השנייה בגזרתה. יצחקי הודיע לו שיש לו משימה מיוחדת. האוגדה תביים התקפה חזיתית שתאפשר לגדוד 88 לצלוח, להשמיד בסיסי טילי קרקע-אוויר (טק"א) בגדה המערבית ולחזור. משהתברר כי הפיקוד טרם אישר את הפעולה, חזר המג"ד למסוק והורה לו להחזירו במהירות לטסה. בה בעת הוא הורה לסמג"ד להיכון לתנועה, בהנחה שכל זמן שהגדוד יושב בטסה, יימצאו מי שידרשו אותו למבצעים דומים.[82]

בלי לעדכן איש (אף לא את מפקד אוגדה 143) יצא הגדוד על שרשראות ל"לקקן" והגיע לקראת שחר 17 באוקטובר. בהגיע הגדוד התקשר המג"ד למפקד האוגדה, אלוף (במילי) אריאל שרון, וזה הורה לו לחבור לפלוגת הטנקים א' (מגח) מגדוד 79 בפיקודו של רב-סרן אהוד גרוס ולפלוגת צנחנים סדירה על זחל"מים בפיקודו של רס"ן שמואל ארד. היה עליו לתפוס עמדות בניצב לחוף האגם המר, כלפי דרום, לחסימת חטיבה 25 המצרית שזוהתה נעה צפונית לאזור הצליחה. הכוחות תפסו עמדות בשעה 09:00-08:00 לערך כשהצנחנים ממוקמים בקרבת קו המים ובניצב לו.[83] לפי עדות מאוחרת, תפקידו של הגדוד היה לאבטח את המגחים.[84]

בשעה 11:00-10:00 החלה לנחות ארטילריה מצרית דלילה, וזוהו הטנקים המצריים מתקדמים צפונה. בהגיעם לטווח של 2 ק"מ פתחו טנקי המגח באש, ובטווח 1,500 מ' הצטרפו אל הירי טנקי פִּי־טִי־76 של "דב לבן".[85] אחרי חילופי האש הראשונים עזבה פלוגה א' מגדוד 79 את עמדותיה לתדלוק והתחמשות, והוחלפה בעמדותיה על ידי פלוגה ח' בפיקודו של סגן

82 שם.

83 שם, יאיר ליטביץ, **צ־817831 בחזית הדרום במלחמת יום הכיפורים**, חמ"ד, הוצאת אפי מלצר, 2011, עמ' 153-152 (להלן: ליטביץ, **צ־81781**); רמי בר אילן, **שלום לאהבה**, חיים רב בר־אילן [ברלין]), 2011, עמ' 148.

84 ראו: עדות עמיר רם, **באש ובמים**, עמ' 55.

85 **ריאיון עם יוסף יודוביץ' ואמציה אטלס**.

יאיר ליטביץ; ייתכן שהוא לא היה מודע כלל לנוכחות "דב לבן" בקרבתו, כל שכן לכפיפותו אליו. בהמשך הצטרף אליו הטנק של מח"ט 14 שהחליט לקחת חלק בקרב, ופלוגה א' חזרה והתמקמה ממזרח לו.[86]

17 באוקטובר, נגמ"שי יחידת 88 דב-לבן ערוכים באזור 'לכסיקון 263', במהלך הקרב על השמדת חטיבת השריון 25 המצרית. משמאל - לוחם היחידה עזרא יעקב (צלם: אלי גל; באדיבות חנן ישכר).

מג"ד 88, יוסף יודוביץ, ביקש סיוע אווירי אך לא קיבל. בהגיע הטנקים המצריים לטווח 1,000 מ', הצהיר על קו עמדותיו כעל קו עצירה שממנו אין לסגת. בהגיעם לטווח 800-700 מ' הבחין לראשונה בהבהקים מהחוליות (דיונות) במזרח ופגיעות בטנקים המצריים. מבדיקה ברשת המבצעית

86 ליטביץ, **צ־817831,** עמ' 157; לפי: אל"ם נתק'ה ניר עם דני שלום, **נתק'ה: הקצין הפצוע שחזר לשדה הקרב**, ידיעות אחרונות - ספרי חמד, 2010, עמ' 181-180 (להלן: ניר ושלום, **נתק'ה)**; בעת שחטיבתו, 217 (צנטוריונים), הייתה בעמדות ממזרח לציר ההתקדמות של חטיבת הטנקים המצרית, זיהה מג"ד 126 סא"ל גיורא קופל, שכוח טנקים שהיה בעמדות בחסימה מצפון לציר ההתקדמות המצרי פינה את מקומו ונע צפונה. למקום נשלחה מחלקת טנקים. ייתכן שמדובר ביציאת טנקי פלוגה א' בטרם זוהתה כניסת טנקי פלוגה ח' לעמדותיהם.

של אוגדה 162 השכנה הבין שמדובר בטנקים של חטיבה 217. משזיהה את קולו של המח"ט נתן (נתק'ה) ניר, הודיע לו ניר בקשר גלוי על סגירת החשבון ביניהם מ־1967, כשיודוביץ חילץ אותו מזחל"ם בקרב אום כתף.[87]

לפנות ערב של 17 באוקטובר 1973, לאחר שחטיבה 25 המצרית הושמדה, קיבל הגדוד משימה לאבטח את הצירים "לקסיקון" ו"טרטור" ולתפוס עמדות בקו "שיק" לכיוון צפון - החווה הסינית. ב־18 בחודש, בעוד גדוד החי"ר 424 ("שקד") מטהר את בתי המשאבות, קיבל גדוד 88 פקודה לתקוף את מתחם החווה - "אמיר". הגדוד סרק את מבני החווה ללא קרב ונערך להגנת המתחם ולאבטחת האזור.[88] את הלילה עבר בחניון עם טנקים של פלוגה ח' מגדוד 79.[89] ב־18 בחודש נשאר גדוד 88 בעמדותיו והמשיך לאבטח את הצירים המובילים ל"לקקן".

בבוקר 19 באוקטובר, תחת ערפל כבד, הוחלף גדוד 88 בעמדותיו על ידי גדוד 410 מחטיבה 600. במהלך החבירה הבחין הגדוד בשלוש משאיות מצריות נוסעות בשטח והשמידן.[90] הגדוד קיבל הוראה לחצות את התעלה על גשר הדוברות ולעבור תחת פיקודה של חטיבה 14 במחנות דוור סואר. בשעות הצהריים נקרא המג"ד לקבוצת פקודות אצל מח"ט חטיבה 14, אל"ם אמנון שחק, לכיבוש מתחם "אורחה" (סרפאום).[91] יומיים קודם לכן, ב־17 באוקטובר, נקלע גדוד הצנחנים במילואים 565 מחטיבה 247 לשטח ההשמדה שממזרח למתחם, ובמאמצים קשים נחלץ משם.[92] עתה ביקשה אוגדה 143, שבאחריותה היה אזור ראש הגשר, להרחיב את שליטתה צפונה על שתי גדות התעלה, ועל חטיבה 14 הוטל להתקדם בגדה המערבית.[93] בשעה 12:30 נתן מח"ט 14 פקודה בעזרת מפה ופוטוסטט,[94]

87 ניר ושלום, **נתק'ה**, עמ' 96. במלחמת ששת הימים ניר היה מג"ד 63, ויודוביץ' היה מ"מ הסיור של חטיבה 214. על החילוץ ועל פעולות אחרות קיבל יודוביץ' את אות המופת.

88 **ריאיון עם יוסף יודוביץ' ואמציה אטלס**.

89 ליטוביץ, **צ־817831**, עמ' 132-137.

90 **ריאיון עם יוסף יודוביץ' ואמציה אטלס**. ראו גם: עדות עמיר רם בתוך: **באש ובמים**, עמ' 59.

91 מלחמת יום הכיפורים, חטיבה 14, אוקטובר 1975, נספח א' טבלת אירועים.

92 ראו: ברוך נבו ונורית אשכנזי, **השיבה מסרפאום: אסא קדמוני – סיפורו של גיבור**, ספריית מעריב, 2006, עמ' 158 ואילך.

93 [יוחנן יעקובי], **הקרב על מתחם "אורחה" (19 באוקטובר, 1973) ניתוח אירוע**, אג"ם-מה"ד-היסטוריה, פברואר 1978, עמ' 2.

94 פוטוסטט - הדפס של תצלום אוויר (תצ"א) מוגדל עם סימנים טקטיים והסברים מילוליים.

שבהם זוהו ריכוזי רכב וציוד צליחה.[95] המשימה הייתה להשתלט על מתחם "אורחה" ולפתוח את ציר הרוחב "ורדית" המחבר את צירי האורך "מסכה" שבשוליים המערביים של אזור החיץ החקלאי ו"חבית" המקביל לו ממערב. לדברי מג"ד 88, הוא שאל על סיוע ארטילרי ונענה שאין בו צורך כי מדובר במתחם מנהלי. דבר לא נאמר על הקרב של גדוד הצנחנים יומיים קודם לכן.[96]

בשעה 13:20 נעו הכוחות צפונה עד למפגש הצירים "חבית"-"ורדית", ומשם מזרחה ל"ורדית 32". בשעה 14:00 עלו חפ"ק החטיבה ומפקדי היחידות לתצפית מגבעה צפונית לציר "ורדית". התצפית לא שינתה את ההערכה שמדובר במתחם עורפי, ולא זיהתה נוכחות של חיילי קומנדו מצרים מצוידים בנשק נ"ט אישי. התוכנית המקורית של המח"ט שונתה, וסוכם שגדוד 88 יתקוף וישטוף ממזרח את המתחם ("אורחה 1") שמשני צידי ציר "ורדית" החולש על תעלת המים המתוקים, על מסילת הברזל הצמודה לציר "מסכה" ועל הכפר סרפאום, שהוגדר יעד גדודי. לפי התוכנית, בעקבות גדוד 88 יכבוש גדוד 424 כשהוא מתוגבר בפלוגת טנקים מגדוד 79 לסיוע קרוב[97] את החלק המערבי של המתחם ("אורחה 2").

ההתקפה החלה בשעה 14:30.[98] מג"ד 88 חילק את הגדוד לשני כוחות: כוח א' בפיקודו עם שני טנקים וחמישה נגמ"שים נועד לכבוש את היעד הגדודי - הכפר סרפאום שממזרח ל"אורחה" - הכוח נע על ציר "ורדית" מזרחה. בהגיעו לגשרון למרגלות "אורחה" זוהה מוצב חוץ מצרי קטן שחייליו נופפו לטור הישראלי לשלום[99] בהניחם שמדובר בכוח מצרי. כיוון שחיילי הגדוד לא היו מיומנים בטיהור רגלי של יעד מבוצר, ביקש המגי"ד מהמח"ט אישור להמשיך בתנועה תוך כדי ירי על המתחם, ואושר לו.[100] הכוח המשיך לנוע על ציר "ורדית" מזרחה עד לכפר שבו אחד הטנקים פרס זחל על מסילת הברזל.

---

95 דברי אמנון רשף בתוך: **חטיבה 14**, עמ' 137; **ריאיון עם יוסף יודוביץ' ואמציה אטלס**.

96 **ריאיון עם אמציה אטלס**. מ"פ ג', אבי סרלין, זכר שמח"ט 14 "נתן לנו להבין שלפי הידיעות שיש בידו, נמצאים על היעד מעט לוחמי חי"ר של האויב", ראו: **באש ובמים**, עמ' 110.

97 ליטביץ, **צ־817831**, עמ' 106.

98 **חטיבה 14**, אמנון רשף, עמ' 137.

99 **ריאיון עם יוסף יודוביץ' ואמציה אטלס**.

100 **חטיבה 14**, נספח א'.

בכוח ב' של הגדוד בפיקוד הסמג"ד היו שלושה טנקים וחמישה נגמ"שים. משימתו הייתה לעלות על גבעת "אורחה 1" הצפונית ולחפות לכיוון מזרח על כוח א' בכניסתו לכפר. הכוח נע אחרי כוח א', ובהגיעו למרגלות הגבעה, מצפון ל"אורחה 1", נפרס כשכל הנגמ"שים משמאל, נגמ"ש הסמג"ד במרכז ומימין שלושת הטנקים. הכוח הישראלי עלה על היעד. בשל הבלבול בצד המצרי לגבי זהות הכוח, פתח הכוח הישראלי ראשון באש. המצרים הגיבו באש מנשק קל ונ"ט חזקה. אחד הטנקים נפגע מייד, ושני האחרים עצרו ותפסו עמדות. נגמ"ש מפלוגה ג' נפגע אבל המשיך בתנועה. אחריו נפגעו שני הנגמ"שים האחרים. בנגמ"ש הסמג"ד היו פצועים. החי"ר המצרי נערך להסתערות על מי שנותר מהכוח.

השיטה להתמודד עם החי"ר המצרי במהלך הסתערות שריון על יעד באמצעות ירי מעל גבי נגמ"שים - שאותה תיאר אדן בהקשר מבצע "רביב" כשיטה מיוחדת להקטנת סיכויי ההיפגעות של הלוחמים[101] - התבררה כקטלנית לכוחותינו, שנתקלו בחי"ר מצרי מחופר ומצויד בנשק נ"ט אישי. לדברי המג"ד, לא הייתה הוראה לפני המלחמה שלא לאמן לוחמי חרמ"ש בלחימה רגלית, אולם חיילי גדוד 88 לא היו מיומנים בכך. עיקר כוח האש של החרמ"ש היה המקלעים שהותקנו על הנגמ"שים. מספר הלוחמים הפנויים ללחימה רגלית היה קטן, ובהיעדר דלת לנגמ"ש בִּי־טִי־אָר־50 - היו צריכים לקפוץ מעל הדופן כדי לרדת ממנו.[102] כיוון שהחיילים לא ירדו מהנגמ"שים לפני העלייה על היעד, קפיצה מעל הדופן בשטח מוכה אש נתפסה כסיכון מיותר. נראה שההנחה הייתה כי יהיה אפשר להשתלט על היעד ב"תנועה ואש".

עמיר רם, לוחם מפלוגה ב', תיאר את לחימתו של נגמ"ש המ"פ: "הכלי של המ"פ התקדם כשכל כלי הירי עובדים. פתאום חטף פגז נ"ט מקדימה [...] הכלי נעצר ושמענו בקשר שהמ"פ צועק 'נהג לאחור' [...] עוד פגז נכנס בכלי של המ"פ [...] ראינו חלק מהצוות קופץ ממנו ונשכב ליד הכלי [...] הכלי נשאר במקומו והמנוע עובד".[103]

101 אדן, **על שתי גדות הסואץ**, עמ' 50.

102 **ריאיון עם יוסף יודוביץ' ואמציה אטלס**.

103 **באש ובמים**, עמ' 65. ראו גם עדותו של ששון גיל, שהצטוות לנגמ"ש מ"פ ג': שם, עמ' 113-114.

הסמג"ד ביקש בקשר עזרה מהמג"ד.[104] המג"ד השאיר בכפר נגמ"ש כדי לאבטח את הטנק התקוע ויצא עם יתרת הכוח לסייע לסגנו. בהגיחו משורת העצים שהייתה בינו לבין המתחם, זיהה את הנגמ"ש של מ"פ ג' ועמדת תותחים דו־תכליתיים. הוא כיוון את הכוח שעימו לנקודה הגבוהה ביותר במתחם, ששם עמד נגמ"ש הסמג"ד, ופינה נפגעים. היה ברור שאין בכוחו של הגדוד לטהר את המתחם. המג"ד ביקש מהמח"ט עזרה, וגדוד 424 שלח את הפלוגות שקיבל כתגבורת - בה"ד 1 ו"כוח שמוליק" מחטיבה 35 - ואלה התחילו לטהר את התעלות ברגל בחיפוי הטנקים של גדוד 79 שנזהרו שלא להתקרב לטווח מטולי ה־אָר־פִּי־גִ'י.[105] כל הכלים של גדוד 88 נפגעו. הגדוד עסק בארגון מחדש, ועם דמדומים עזב את "אורחה" ונע מערבה כדי להתארגן באזור "ורדית 82".[106] בקרב על "אורחה" היו לגדוד "דב לבן" 16 הרוגים ו־27 פצועים.

הסמג"ד פינה את הנפגעים לאזור הצליחה וחזר עם רק"ם שלל חדש. ב־20 באוקטובר קיבל הגדוד משימה לסייע בטיהור בסיסי טילי קרקע-אוויר עם גדוד הטנקים 184 מחטיבה 14. הוא הגיע עד לתעלת המים המתוקים שליד הכפר נפישה, שהיה גבול ההתקדמות של אוגדה 143 צפונה לאורך ציר "חבית". ב־21 בחודש חזר הגדוד כדי להתארגן באזור "חבית 29-30", שם הותקף פעמיים על ידי מטוסים מצריים. שניים מלוחמי הגדוד ובהם סמ"פ א' נהרגו, ושניים נפצעו.[107] הגדוד חזר ב־22 באוקטובר לתפוס עמדות בנפישה לכיוון צפון.

באותה עת קיבל מח"ט 14 הוראה ממפקד האוגדה - להתקדם צפונה לכיוון איסמאעילייה לפני שהפסקת האש תיכנס לתוקפה. גדוד 88 הצטוות לכוח בפיקוד המח"ט. בכוח היה גם גדוד 79, שנועד לנוע אחרי חטיבה 35 על ציר "מסכה" (שממנו לא היה אפשר לרדת לשוליים) ולפרוץ לעיר; פעולה שנראתה למג"ד 88 כהתאבדות.[108] גדוד 88 חָבר לכוחות על "מסכה". חטיבה 35 התקדמה עד שנבלמה באזור "מסכה 20", ושאר הכוח

104 **הקרב על מתחם "אורחה"**, עמ' 16-19.

105 ליטביץ, **צ־817831**, עמ' 166-167; **באש ובמים**, עמ' 68.

106 **ריאיון עם יוסף יודוביץ' ואמציה אטלס**.

107 **חטיבה 14**, יוסף יודוביץ', עמ' 146.

108 **ריאיון עם יוסף יודוביץ' ואמציה אטלס**.

עצר במקומו עד שהפסקת האש נכנסה לתוקפה.[109]

הגדוד עבר לפנארה שעל שפת האגם המר, ומשימתו למנוע מעבר אספקה לארמייה השלישית הנצורה דרך האגם. ימים מספר אחרי כן נשלח המג"ד להחליף את מג"ד 25 שנפצע, ושבועיים אחר כך נשלח הסמג"ד להקים גדוד עם טנקי שלל וחיילי חי"ר שהוסבו לשריון.[110] בשלב הוצאת כוחות צה"ל מהגדה המערבית חזר הגדוד לטסה, והציוד הוחזר למחנה חסה.[111] בסוף המלחמה הוכפף גדוד הסיור 88 לאוגדה 440, עוצבת "חלמיש", ושבועיים לאחר מכן הוכפפה יחידת הסיור 88 למפקדת גיסות השריון.[112] ביוני 1974 פורסם צו לפירוק גדוד הסיור 88.[113]

סיכום ומסקנות

הסיבה הראשונית לכתיבת מחקר זה הייתה האזכורים התכופים של יחידת "דב לבן" במהלך דיונים במצפ"ה בעת ההיערכות לצליחה, למרות יכולותיה המוגבלות. ממחקרי המצפ"ה במלחמת יום הכיפורים ובמלחמת לבנון השנייה, שכתב שמעון גולן במחלקה להיסטוריה - עולה התופעה של היתפסות לפתרונות "פלא" במצבי מצוקה, לאחר שמוצו התוכניות המבצעיות והתבררו כבלתי מספיקות או בלתי מתאימות למציאות המתהווה. במלחמת יום הכיפורים נידונה כמעט מדי יום תוכנית לכיבוש פורט פואד ופורט סעיד,[114] יעדים שהתרומה הפוטנציאלית שלהם להשגת ההכרעה המבוקשת מוטלת בספק. כמו כן נידונה התוכנית "אור ירוק" לפשיטה אמפיבית במפרץ סואץ, אף שהכוחות שנועדו לה במקור, כולל "דב לבן" וחטיבת טנקי הטירן, שולבו כבר בלחימה בגזרות אחרות, והגם שלצה"ל לא הייתה היכולת לספק לפשיטה את המעטפת האווירית הדרושה. מתוך כך עולה חשיבותן של תוכניות מבצעיות שאינן נגזרות

109 **חטיבה 14**, אמנון רשף, עמ' 148. בשעות אחר הצהריים של 22 באוקטובר 1973 סייעו נגמ"שים מגדוד 88 לגדוד 184 לתפוס את הגשר ב"חבית 22". יוסף יודוביץ', שם, עמ' 149.

110 **ריאיון עם יוסף יודוביץ' ואמציה אטלס**.

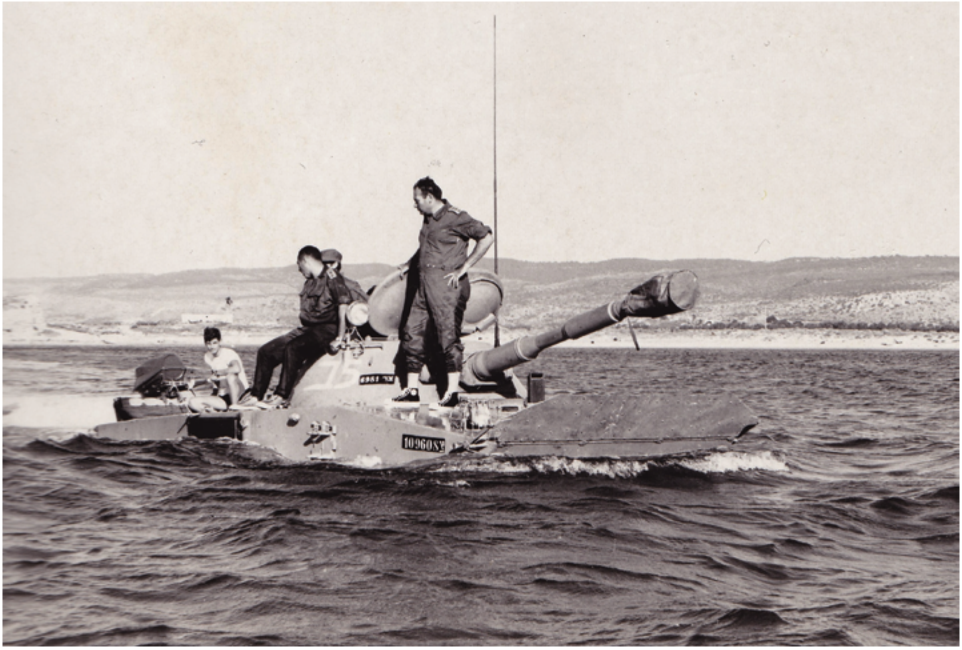
111 **ריאיון עם גרשון בודנר**.

112 א"צ 707,1316/2002, אג"ם-תוא"ר, 16 בנובמבר 1973; אג"ם-תואר, 3 בדצמבר 1973.

113 שם, אג"ם-תוא"ר, 9 ביוני 1974.

114 ראו למשל: יגאל עילם, **עדות מן הבור: מלחמת יום הכיפורים יומן אישי**, ידיעות אחרונות - ספרי חמד, 2013, עמ' 84.

מתרחיש ייחוס אחד, והיכולות לספק למצפ"ה מצפן כיצד לפעול במציאות השונה מהערכותיו הראשוניות.

ניסוי הישט עם טנק פי-טי-76 על ידי מדור הישט בתח"ש, 1970. ראש המדור, יואל גונן, עומד על הסיפון מימין (ארכיון אמנון טישלר, צילום: גי"ש-תח"ש).

ההצהרות לפיהן קווי הפסקת האש בתום הלחימה ב־1967 מהווים גבולות ביטחון מיטביים, וההנחה שהניצחון יצר את ההרתעה המוחלטת, נתקלו במציאות של התכתשות מתמדת של צה"ל עם ארגוני המחבלים ועם צבאות מצרים, ירדן וסוריה במערכות התשה סטטיות. בשנים שלפני 1967 הוקמו מספר סיירות ללחימת ביטחון שוטף (בט"ש) גזרתית ומטעמי יוקרה אישית וארגונית. תופעה זו צברה תאוצה אחרי מלחמת ששת הימים. לכל חטיבות השריון היו פלוגות סיור - "סיירת שריון". הסיירות הפיקודיות - "שקד", "חרוב" ו"אגוז" - גדלו לגדודים ואליהם התווספו פלוגות הסיור של חטיבות החי"ר הסדירות, שייטת 13 וסיירת מטכ"ל. הסיירות גילמו עתה את האתוס ההתקפי והתחבולני של צה"ל בעת שעיקר הצבא לחם במערכות בעלות אופי סיזיפי מתסכל. מפקדת גיסות השריון המופקדת על

הכוח העיקרי של צבא היבשה לא הסתפקה בפלוגות הסיור החטיבתיות שחסרו את ההילה והיוקרה של סיירות החי"ר, ויזמה את הקמתה של יחידת פשיטה מיוחדת וסודית משלה - "קומנדו שריון".

ייחודה של היחידה נגזר מהרק"ם האמפיבי שבו צוידה וממנו נגזר ייעודה - מבצעים אמפיביים, ובמיוחד תפיסת ראש גשר כחלק ממבצע צליחה מקיף של מכשול מים רחב. אולם, כפי שהתברר בהדרגה, מדובר היה בציוד בכשירות טכנית נמוכה ובעל יכולות מוגבלות. בנוסף לכך, בהינתן שמייד אחרי הניצחון ביוני 1967 התחיל חיל ההנדסה להקים מערך צליחה - שמנה בשיאו שלושה גדודים שייעודם העיקרי היה צליחתה של תעלת סואץ ואשר שימש להכשרת יחידות היבשה בטכניקת הצליחה - סביר להניח שהצבא המצרי היה מודע לבנייתה של יכולת אמפיבית בצה"ל, כל שכן אחרי מבצע "רביב" שבמהלכו נחשף השימוש ברק"ם שלל אמפיבי. בנסיבות אלה, הדגש שניתן לחשאיותה של היחידה נראה מוגזם.

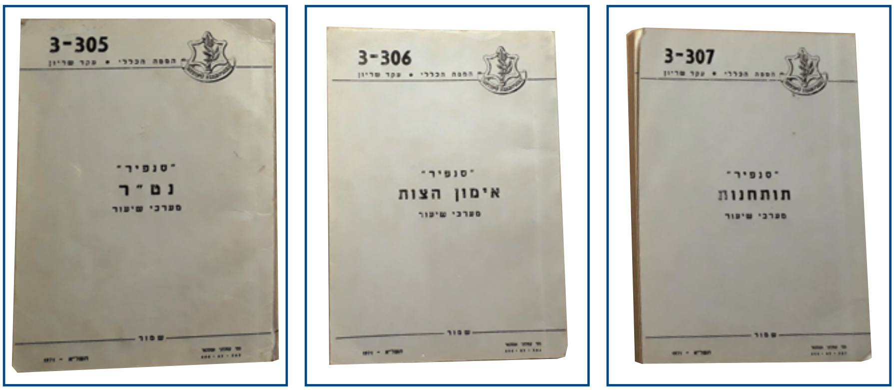
מי שהכירו את הרק"ם ואת מגבלותיו, למשל יואל גורודיש שהופקד על נושא הרק"ם הסובייטי במחלקת תח"ש, הבינו שמדובר ביחידה בעלת כשירות לתרחיש מוגבל ביותר - תפיסת מאחז ראשוני בנחיתה אמפיבית. משימות המשך כמו ביסוס ראש חוף, הרחבתו והתקדמות ממנו לפנים הארץ היו למעלה מכוחו. לא כך סברו מפקדי שריון בכירים אחרים, שייחסו לגדוד יכולות של "קומנדו שריון", להבנתם של מפקדי הגדוד ב־1973, במידה רבה בזכות הצגת תכלית מוצלחת במיוחד באביב 1973.[115] לרושם בדבר הפוטנציאל של הגדוד התווספה התובנה שאת ההישג של מבצע "רביב", בתנאים המיוחדים של 1969, ניתן לשכפל ואף להרחיב לכלל מהלך מערכתי או אסטרטגי במלחמה.

הבעייתיות הטמונה בקיומה של יחידה מיוחדת שייחודה נגזר מהאמל"ח שהיא מפעילה עולה מסיפורו של גדוד 88. מגבלות הרק"ם האמפיבי הרוסי קבעו את מגבלות תרחיש הייחוס להפעלת היחידה. מגבלות היחידה היו כמגבלות הרק"ם. במהלך מלחמת יום הכיפורים לא היה אפשר להפעיל את היחידה לייעודה, ולכן היא הופעלה כיחידת סיור רגילה אף שלא הייתה כזאת. התוצאה הייתה הפגיעה הקשה שספג הגדוד בקרב על "אורחה", כשלא עלה בידו "לשטוף" את המתחם ולהכניעו. זה לא היה מקרה ראשון שבו הופעלה יחידת אמל"ח מיוחד למשימות שאינן מתאימות לייעודה

115 **ריאיון עם יוסף יודוביץ' ואמציה אטלס**.

המקורי וליכולותיה עם תוצאות שעלולות להיות קשות במיוחד.[116] מתוך כך עולה סוגיית העלות לעומת התועלת שבהקמת יחידה להפעלת אמל"ח בעל יכולות כה מוגבלות. כמו כן יש להוסיף לחישוב העלויות את הפרשתו של כוח אדם מובחר על חשבון יחידות אחרות.[117] ובהינתן שתועלתה של היחידה לצה"ל מוגבלת, בין היתר בשל תוחלת החיים הקצרה של האמל"ח שברשותה.[118]

בתוך כך עולה סוגיית אחריתה של יחידה שתכליתה המקורית התייתרה. החלופה לסגירת היחידה ופיזור אנשיה, כפי שקרה לגדוד 88, היא שינוי ייעודה תוך כדי שימור מורשתה וסממניהָ כסיירת. מגמת שימור המורשת של יחידות ששינו את ייעודן וזהותן המקצועית התחזקה בשנים האחרונות בצה"ל, ואפשרה את המשך קיומן של יחידות מיוחדות כמסגרות נפרדות גם אחרי שההצדקה המקורית להקמתן התבטלה.

ספרות טכנית להפעלת הנגמ"שים והטנקים הקלים בצה"ל, שנקרא בשם הקוד 'סנפיר' ושימשו את יחידת 'דב-לבן'. חרף העובדה שבצה"ל היו כ-20 כלים כשירים, שלושת הספרים כללו יחדיו כ-700 עמודים. מדריך התותחנות יועד מתחילה להדרכת תותחנים ומפקדים עבור כשישה טנקים בלבד (צילום: אמנון טישלר).

116 למשל, הפעלת סיירת "דוכיפת" של שריוניות אֵיי־אֶם־אֵל נגד השריון הירדני בתל אל־פול ב־1967 ובכראמה ב־1968.

117 על חישוב העלויות של השימוש ברק"ם שלל ראו: לוי, **צה"ל וטנקי שלל**.

118 השוו עם טילי נ"ט אֵס־אֵס־10, אֶס־אֶס־11 וקוברה.

שיטת הפעלתו של גדוד 88 ב"אורחה" מלמדת על בעיית השתרשותו של תו"ל שגוי ובלתי מתוקף, הסותר את התורה המוסמכת.[119] החרמ"ש הופעל ללחימה בחי"ר מעל הנגמ"שים, תוך התעלמות מייעודו כנגזר משמו ("חיל הרגלים") וכמוגדר בתורה לגבי לחימה רגלית. שיטת הלחימה מעל הנגמ"שים, שתאמה את הנסיבות המיוחדות של מבצע "רביב" (נגד יחידות שירותים, הפתעה, אויב ללא נשק נ"ט אישי), התגלתה כהרת אסון בלחימה נגד לוחמי חי"ר וקומנדו המצוידים בנשק נ"ט אישי.[120] כפי שהעיר מג"ד 88, שהיה בעברו הצבאי איש סיירת שריון, הכשרת החרמ"ש בלחימה רגלית לא בוטלה אלא קיבלה עדיפות נמוכה בארגון שהתמקד ב"תנועה ואש" וב"קצב השריון", בהסתמכו על "הלם השריון" כגורם שיכריע במלחמה עתידית. בהכשרת החרמ"ש לפני המלחמה לא הוקדשה תשומת לב למשמעויות של לחימה בחי"ר המצויד בנשק נ"ט אישי ונישא. יתרה מזו, במקרה של גדוד 88 שהגיע מאוחר במלחמה למגע עם החי"ר המצרי, איש לא מצא לנכון להעביר לו את הלקחים המתאימים ממפגשים מוקדמים של יחידות אחרות עם החי"ר המצרי. מכל מקום, לקחי חטיבה 14 בנושא לוחמת החרמ"ש מייחסים את הכשלים בלחימה לרמת לוחמי החרמ"ש ול"מגבלות האמצעים", אך לא לתו"ל. הפתרון המוצע היה לקבוע בכל כיתת חרמ"ש צוות של מפקד ושלושה לוחמים הכשירים, בין היתר, ללחימה קרקעית. התרגולת להפעלת השריון בהבקעת מערך המשופע בחי"ר נותרה "ריכוז הכוח והבקעה בגזרה צרה"; היינו, ללא תלות בפעולה רגלית.[121] הפעלת החרמ"ש הייתה בהתאם לתו"ל שגוי בצבא, שבו פעלו גופים תורתיים מוסמכים ומוכרים, ולא זכתה להתייחסות בלקחים.

לבסוף, ניכרת בסיפורו של גדוד 88 במלחמת יום הכיפורים חולשת מודיעין האויב בשלבים מתקדמים, שבהם היה ניתן לצפות לשיפור בתמונת המודיעין בשל הלוחמה הממושכת בגזרת הארמייה השנייה. תמוה במיוחד היעדרו של מודיעין עדכני ביציאה לקרב על מתחם "אורחה"

119 על הפער בין ה"תו"ל שבע"פ" לבין התו"ל הרשמי ראו: דודי קמחי, **גורמי ההתנגדות ללמידה מוסדית ויישומיה בצוותי פעולה עוצבתיים־ראשיים בצה"ל 2000-1948**, עבודת דוקטורט שהוגשה באוניברסיטת חיפה, 2021.

120 השוו עם קרב סיירת חטיבה 7 בחרמונית ב־9 באוקטובר 1973, כמתואר אצל: אילן סהר, **עד קצה היכולת: חטיבה 7 במלחמת יום הכיפורים**, מודן, מערכות וצה"ל – המחלקה להיסטוריה, 2013, עמ' 139-136.

121 **חטיבה 14**, נספח ח' - "לקחים", עמ' 359-358.

ב־19 באוקטובר 1973, יומיים אחרי שגדוד באותה אוגדה נקלע לחזיתו של המתחם ואך בקושי הצליח להיחלץ לאחר קרב ממושך וקשה. אין בחומר עדויות על תחושת מצוקה מיוחדת לפני הקרב בשל היעדר מודיעין, והדבר חזר במהלך האחרון, שלא הושלם, בהתקפה לכיוון איסמאעילייה על ציר "מסכה". לנושא זה אין כלל זכר בלקחי החטיבה.

תקציר

מלחמת ההתשה הסתיימה באוגוסט 1970, לאחר שהסתבר כי המצרים הקימו מערך טילי נ"מ צפוף וקטלני לאורך התעלה. חיל־האוויר התקשה להתמודד עם המערך שסיכן את פעילותו בחזית. בין הפתרונות שנבחנו להתמודדות עם מערך הטילים, הוצע שימוש בארטילריה ארוכת טווח שתופעל נגד סוללות הטילים בטיווח מטוסים. למשימה זו הקים צה"ל 4 גדודי תותחים 175 מ"מ שסיפקה ארה"ב. הוכנה תוכנית מבצע שכונתה "בנדיגו" - מבצע נרחב, עתיר כוחות בשיתוף אוויר וארטילריה שנועד לשתק חלק ניכר מסוללות הטילים.

מלחמת יום הכיפורים פרצה בהפתעה שסיכלה את פריסת הכוחות למבצע. עם זאת במהלך המלחמה התעשת צה"ל. בקרבות יום 14 באוקטובר 1973 הופעלה לראשונה ארטילריה כבדה בטיווח מטוסים, והיא שיתקה סוללות טילים מצריות ממזרח לתעלה. בהמשך, לאחר הצליחה, המשיך צה"ל בפעילות נגד סוללות הטילים ממערב לתעלה בשיתוף ארטילריה, שריון וחיל־האוויר והביא לשיתוק כל הסוללות באזור הצליחה. מחקר זה יעסוק בפעילות הארטילריה.

"בנדיגו" – שילוב ארטילריה במענה לאיום טילי קרקע-אוויר בחזית הדרום במלחמת יום הכיפורים

בני ארבל[1]

הקדמה[2]

בין מלחמת ששת הימים למלחמת יום הכיפורים חלו תהפוכות במערך הפעלת סיוע האש לכוחות הקרקע של צה"ל. באופן מסורתי התבסס מערך הסיוע על שני מרכיבים: ארטילריה קרקעית, וחיל־האוויר. נראה כי פעילות כל אחד ממרכיבים אלה הוגבלה באמצעות מערכי האש הנגדית של האויב הייעודיים. המטוטלת נעה מצד לצד בהתאם לנסיבות. חולשתה של הארטילריה במלחמת ההתשה ביחס לארטילריה המצרית הטתה את הכף לכיוון הפעלת חיל־האוויר - רב המשאבים - כגורם המרכזי במאמץ האש הצה"לי במלחמת ההתשה. באותן שנים העמיד צה"ל את חיל־האוויר בעדיפות ראשונה במעלה בתקציב כגורם ההכרעה בהשגת עליונות אווירית ובסיוע לכוחות היבשה והים (כמחצית התקציב). אחריו עמד השריון ככוח

1 רס"ן (בדימוס) בני ארבל, שימש קשר"ג גדוד תותחנים 55, ראשון גדודי 175 מ"מ בצה"ל. ערב המלחמה הוא השתתף בהכנות למבצע "בנדיגו". במלחמה היה קשר"ג גדוד תותחנים מילואים בחזית הדרום. כיום הוא שופט בדימוס וחבר מערכת המגזין "תמיד תותחן".

2 במסגרת תפקידו נחשף כותב המאמר להכנות שנעשו בשנים 1971-1973 למבצע "בנדיגו", כולל אימון מערך הארטילריה הכבדה והקמת שלושת גדודי המילואים שנועדו ליטול חלק במבצע.

ההכרעה ביבשה.[3] תקציב הארטילריה נדחק לקרן זווית. כדברי הרמטכ"ל בר־לב: "בארטילריה אנו רוצים את המינימום הדרוש".[4]

בהמשך מלחמת ההתשה הוגבל כוחו של חיל־האוויר באמצעות מערך נ"מ יעיל וקטלני שנערך נגדו. חיזוק מערך טילי הקרקע־אוויר (טק"א) של המצרים בקיץ 1970 בטילים מתקדמים מסוג SA3 ו־SA2C והאבדות שסבל חיל־האוויר מפגיעותיהם, הגבילו את פעילותו בזירה. צה"ל נדרש למצוא פתרונות יצירתיים. אחד הפתרונות שנמצאו, היה רתימת הארטילריה ללחימה במערכי הטק"א המצריים. לשם כך הצטייד חיל־התותחנים בקני ארטילריה ארוכת טווח. במקביל הוכנה תוכנית מבצע מקורית בשם **"בנדיגו"** שמטרתה הייתה לשתק חלק נכבד מסוללות הטק"א באמצעות ירי ארטילריה ארוכת טווח בטיווח תצפיתני אוויר.

ההפתעה שבה נתפס צה"ל ביום הכיפורים התשל"ד, הביאה לכך שצה"ל לא היה ערוך עם פרוץ המלחמה לבצע את תוכנית "בנדיגו". חיל־האוויר אף לא הצליח לבצע את התוכניות שהכין ללחימה עצמאית משלו בסוללות הטק"א (תוכנית **"תגר"** בזירה המצרית. תוכנית **"דוגמן 5"** בזירה הסורית). הוא התקשה להתמודד עם מערך הטק"א בשמי הזירה ושחק את כוחותיו אגב תקיפות באזורים מוכי הטילים (אמ"ט).[5] רק ב־14 באוקטובר 1973 הפעיל צה"ל לראשונה ארטילריה שטיווח חיל־האוויר, וששיתקה סוללות טק"א.

בהמשך המלחמה, החל מיום 19 באוקטובר 1973, הצליח צה"ל להתעשת ולבצע מספר מבצעים ממערב לתעלה בשיתוף פעולה אוויר־קרקע, ובהם שותקו סוללות טק"א על ידי כוחות קרקע, כולל שריון, ארטילריה וחיל־האוויר. מבצעים אלה, שחלקם היו במתכונת מבצע "בנדיגו", טאטאו את טילי הקרקע־אוויר משמי זירות הלחימה בדרום ואפשרו לחיל־האוויר להושיט סיוע קרוב מסיבי לכוחות השדה.

3 יצחק גרינברג, "תכנון סדר הכוחות בין מלחמת ששת הימים למלחמת יום הכיפורים", **עיונים בתקומת ישראל**, כרך 14 (2004), עמ' 393, 394.

4 דיון מטכ"ל 50/68, 12 דצמבר 1968, ארכיון צה"ל.

5 אלחנן אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, צה"ל־המחלקה להיסטוריה, 2013, עמ' 172.

המקורות למחקר

מחקר זה הוא המשך למחקרים קודמים שערכתי בשנים האחרונות, ומהם ניתן ללמוד על ההכנות לקראת מבצע "בנדיגו" ועל הפעלת אש יעילה על ידי חיל־התותחנים לשיתוק סוללות טק"א. המחקרים נערכו מנקודת מבט של כוחות היבשה בהסתמך על חומר ששוחרר בהדרגה מארכיון צה"ל.[6]

בשלב הראשון נחשף חומר מארכיון צה"ל הנוגע להכנות צה"ל למבצע "בנדיגו". במשך הזמן שוחרר חומר ארכיוני נוסף הנוגע גם להפעלת הארטילריה במהלך המלחמה. החומר כלל חלק מיומני המבצעים של מת"פ (מפקד תותחנים פיקודי) הדרום וחפ"ק פיקוד הדרום. וכן רישומים שערך נציג מחלקת היסטוריה בחפ"ק פיקוד הדרום ("דבלה"). מצד חיל־האוויר נחשף חומר ארכיוני מועט מתקופת המלחמה שכלל תחקירים הנוגעים לתקיפת טק"א על ידי חיל־האוויר, ללא התייחסות לארטילריה. שורה אחת ביומן המבצעים של חפ"ק אוגדה 252,[7] שנכתבה בבוקר 14 באוקטובר, ושבה תועדה הודעת מפקד הסיוע האוגדתי[8] לחפ"ק האוגדה: **"התחיל בנדיגו קטן"**, מלמדת על חלקה של הארטילריה בקרב המשולב מאותו בוקר. במבצע נטלו חלק כוחות שריון וחי"ר (חרמ"ש וצנחנים) באזור ואדי מבעוק (דרומית למעבר המתלה), בסיוע מסיבי של חיל־האוויר וארטילריה.

ספריהם של מפקדים מצריים, ביניהם גנרל ואסל, מפקד ארמיה 3, ופריק אואל פאוזי, שהיה שר ההגנה בזמן מלחמת התשה, סיפקו את המענה החד משמעי לשאלה מהו אותו "בנדיגו קטן", שעד כה כמעט לא זכה לאזכור בכתובים. מסקנת המחברים המצריים הייתה כי ירי הארטילריה ארוכת הטווח הישראלית הייתה הגורם שהביא לשיתוק סוללות הטק"א המצריות, ושאפשר לחיל־האוויר הישראלי שליטה מלאה בשמי גזרת הלחימה. כתוצאה מכך ניתן היה לנהל קרב משולב, חפוז אך יעיל, שהביא לחיסולם של הכוחות המצריים התוקפים (על הקרב, ראו בחלק ה' להלן).

6 בני ארבל, "תוכנית בנדיגו: התכנון הקפדני שנכשל בשדה הקרב", **תמיד תותחן** (ספטמבר 2020), עמ' 34; בני ארבל, "השתלבותה של הארטילריה בקרב ואדי מבעוק", **אתר עמותת המרכז למלחמת יום כיפור**.

7 **יומן המבצעים של חפ"ק אוגדה 252** מצוי באתר עמותת המרכז למלחמת יום כיפור בקובץ מסמכי אוגדה 252. יומני המבצעים נושאים כרונולוגית תאריך ושעת כל אירוע, וניתן לעקוב בקלות אחר הרישומים.

8 אל"ם יעקב ארז ז"ל, מפקד אגד ארטילרי 209 במלחמה.

חלק א': האתגר המתהווה: כיפוף כנף המטוס

מלחמת ההתשה שנערכה בחזית סיני החלה לפי הגרסה המקובלת בחודש מרץ 1969 והגיעה לסיומה בהסכם הפסקת האש בין הצדדים ב־7 באוגוסט 1970. הלחימה התאפיינה בחוסר סימטריה בין הכוחות הארטילריים בחזית. בעוד שישראל החזיקה בקו 4-3 גדודי חת"ם, החזיקו המצרים בקו כוח בהיקף של מאות קני ארטילריה. הארטילריה הישראלית, למותר לציין, לא הייתה במצב שאפשר לה להתמודד עם כוח אש בסדר גודל זה. הפתרון נמצא בשימוש בחיל־האוויר כקבלן העיקרי לייצור כוח האש בחזית.[9]

משלהי חודש יולי 1969 החל חיל־האוויר לתקוף באופן מסיבי את קו החזית המצרי, נוסף על תקיפות עומק שהחלו עוד קודם לכן. סוללות הארטילריה המצריות, שירו קודם לכן אש ללא הפרעה, שותקו; מחסני תחמושת חוסלו; עמדות ומתקני צבא, מתקני שליטה ומתקנים לוגיסטיים הופצצו באופן מסיבי. מערך טילי הטק"א הקיים שהתבסס על סוללות SA2, חוסל לחלוטין. התקיפות שהקנו לחיל־האוויר את הכינוי **"ארטילריה מעופפת"**, היו כה מוצלחות עד שבסוף שנת 1969 לא ירתה הארטילריה המצרי אלא כ־100 פגזים ביום[10] לעומת אלפי פגזים ליום שנורו לפני הכנסת חיל־האוויר לזירה.

בינואר 1970 נסע הנשיא נאצר למוסקבה וקרא לעזרה. הרוסים, שהיו בעלי אינטרס אסטרטגי במצרים ועניין לשמור על כבוד הנשק הסובייטי, החליטו להיחלץ לעזרת בני חסותם והתחייבו לספק להם בהקדם ציוד חדיש. הספקת הציוד החלה תוך זמן קצר וכללה סוללות מן הדגמים SA3 – (נשק שטרם נראה באזור שלאמריקאים לא היה מענה נגדו) סוללות SA2 משופרים שעברו שדרוג לאור לקחי מלחמת וייטנאם, טילי כתף מסוג SA7 ("סטרלה"), סוגים חדישים של תותחי נ"מ מונחי מכ"ם וציוד מכ"ם חדיש.[11]

9 ראודור רויכמן ובני ארבל, "מלחמת ההתשה: בין חיל־התותחנים "לארטילריה המעופפת"", **תמיד תותחן** (ספטמבר 2020), עמ' 30.

10 שאול ברונפלד, "מ'הקיץ האלקטרוני' של 1970 לחורף 1973 – סיפור אובדן העליונות האווירית", **בין הקטבים** 12-11 (יוני 2017), עמ' 146.

11 דימה אדמסקי, **מבצע קווקז – ההתערבות הסובייטית וההפתעה הישראלית במלחמת ההתשה**, מערכות/משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2006.

טילי ס.א 3 שנתפסו שלל ידי צה"ל (צלם: טל אילן; באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית).

החל מחודש מאי 1970 החלו המצרים ופטרוניהם הרוסים לקדם את מערכות ההגנה האווירית החדשות בדרך של זחילה מזרחה לכיוון התעלה וחפירת עמדות לטילים.[12] הסוללות נפרסו בטקטיקה חדשה של חיפוי הדדי בין הסוללות. ב־30 ביוני הופלו 2 מטוסי פנטום, ומטוס שלישי נפגע בניסיונות תקיפה של הסוללות. בתחילת יולי הושמדו 5 סוללות, ונפגעו 2 במחיר אובדן מטוס פנטום נוסף.[13]

הפיקוד הישראלי החל להבין כי בפניו גורם שובר שוויון רב עוצמה, ושאין בידיו את האמצעים הטכניים להתמודדות עימו. ב־18 ביולי 1970 נעשה שימוש באמצעי לוחמה אלקטרונים שסיפקה ארה"ב לשם תקיפת סוללות טילים שאותרו. המחיר היה כבד: מטוס פנטום אחד הופל, ושני שנפגע, התרסק בנחיתת אונס ברפידים. אמצעי הלוחמה האלקטרוניים שסופקו

12 יואב גלבר, **התשה – המלחמה שנשכחה**, דביר, 2017, עמ' 452.

13 שם, עמ' 456.

נתגלו כבלתי יעילים.[14] שר הביטחון דיין הגדיר את התקופה החדשה בלחימה כ**"קיץ אלקטרוני"**.[15]

בתחילת אוגוסט נתגלו סוללות בטווח 15 ק"מ מן התעלה. ב־3 באוגוסט ניסה חיל־האוויר לפתות את מערך הטילים המצרי לירות לעבר מטוסיו, לרבות ניסיון למשוך גם את הסוללות המחפות עליהן ולהשמידן. המארב עלה באובדן פנטום נוסף ופגיעה באחר שהצליח לנחות. מטוסי הפנטום היו המטוסים היחידים שניתן היה להפעילם נגד מערך הטק"א החד"ש.[16] תוך כחודש ימים הופלו או נפגעו כ־15 אחוזים ממערך מטוסי הפנטום החדישים שהיו העילית של חיל־האוויר. אבדות אלה הניעו את ישראל להסכים להפסקת אש, תוך ידיעה שנפגעה עליונותה האווירית, שאליה התייחסה ישראל כגורם המכריע מלחמות.[17]

ברור היה למטה הכללי ולשר הביטחון כי מדינת ישראל אינה מסוגלת באמצעיה הקיימים להתמודד עם איום הטק"א,[18] שכן גם סוללות שנפגעו, תוקנו והופעלו מחדש.

חלק ב': התארגנות לקראת העימות הבא

מייד לאחר שפסקה האש בחצות יום 7 באוגוסט 1970, החלו המצרים להניע את סוללות הטילים קדימה.[19] בלחץ אמריקאי לא הגיבה ישראל בחידוש מעשי האיבה. בתמורה התחייבו האמריקאים לציידה בטילי "שרייק" מתבייתי מכ"ם, בתותחים ארוכי טווח 175 מ"מ, בציוד ל"א ועוד.

הגנת שמי זירת תעלת סואץ עניינה במקביל את שני הצדדים. המצרים עסקו בהקמת מערך טילי נ"מ לאורך כל התעלה ולעומק המערך. המערך שהוקם כלל עשרות רבות של סוללות וביניהן נוספו סוללות דמה, לרבות

14 ברונפלד, **הקיץ האלקטרוני**, עמ' 150-149.

15 כדבריו בהופעה בטלוויזיה בליל שבת 20 במרץ 1970. ראו "דיון: הספקת טילי ס.א.-3 למצרים שלב ראשון בסובייטיזציה", **למרחב**, 22 במרץ 1970.

16 גלבר, **התשה**, עמ' 457.

17 עזר ויצמן ודב גולדשטיין, **לך שמים לך ארץ**, ספריית מעריב, 1975, הפרק "הטיל כופף את כנף המטוס".

18 נאמר בפורום מטכ"ל עם שר הביטחון. ראו ברונפלד, **הקיץ האלקטרוני**, עמ' 151-150.

19 בר־יוסף, **הצופה שנרדם**, זמורה ביתן, 2013, עמ' 63.

דמיי טילים באיכות גבוהה.[20] לקראת אוקטובר 1973 כלל המערך 45 סוללות SA2 ו־SA3, ונוספו עליהן 10 סוללות מתנייעות מסוג SA6. הדגם האחרון היה חדש, קטלני ומתנייע בזריזות, המערב לא הכירו כלל, ולא היה כל מענה לטיל זה. בעומק מצרים נפרסו עוד 100 סוללות נייחות ו־5 סוללות ניידות.[21] היה זה מערך רב עוצמה שנפרס בחסות הפסקת האש.

לצה"ל היה ברור כי קיימת בעיה של ממש בהתמודדות עם מערך הטילים המצרי. מייד עם הפסקת האש באוגוסט 1970, החל חיל־האוויר להכין תוכנית בשם **"תגר"**, אשר שילבה הפעלת אמצעים קרקעיים ואוויריים לשיבוש מערך ההתרעה וחיסול הסוללות. התוכנית אמורה הייתה להתבצע בארבעה מטסים עם מרווח בן ארבע שעות בין תחילת מטס אחד לתחילת הבא בשילוב מסיבי של אמצעי ל"א. התוכנית עברה שינויים שונים במשך התקופה.[22] בין היתר הוחלט לשלב בה כוחות ארטילריה, שחלקם יפגעו בסוללות הטק"א,[23] וחלקם האחר יירה פגזי מוץ לשיבוש המכ"מים המצריים ודימוי נתיבי טיסה של מטוסים תוקפים.[24] חיל־האוויר הניח כי ביצוע תוכנית **"תגר"** יאפשר, עם סיומה, את פעילותו לסיוע קרוב לכוחות הקרקע תוך 36-24 שעות מפתיחת מעשי האיבה.[25]

וכאן חוזר חיל־התותחנים לתמונה. החיל שסבל ממחסור בציוד, הן בכמות והן באיכות, נקרא להיכנס אל מתחת לאלונקה ולהשתתף במאבק לניקוי הרקיע שמעל שדה המערכה על מנת לאפשר חופש פעולה לחיל־האוויר.

עוצמתו הכוללת של חת"ם, בכל הגזרות, בתותחים בינוניים וכבדים (לא כולל מרגמות) עמדה ב־7 באוקטובר 1973 על כ־200 קני תותחים מתנייעים

20 הח"מ חזה בסוללות הנייחות, כולל סוללות הדמיים ממערב לתעלה. גם הדמיים סומנו במפות הקוד כסוללות, ונראה כי המצרים ניידו את הסוללות והחליפון בדמיים. כך נצפו כל העמדות כתפוסות.

21 אורן, **תולדות מלחמת**, עמ' 34.

22 מאיר פינקל, "פיתוח המענה לטילי הקרקע-אוויר ולתקיפת שדות תעופה", **יסודות** חוברת 3 (2022), עמ' 69.

23 "בנדיגו".

24 אג"ם א"א 209, **פקודת מבצע "אבק שריפה"**, 20 אוגוסט 1972, א"צ 665-1041.

25 קדם רמטכ"ל 25 באפריל 1973, **הצגת תכנונים אופרטיביים של חיל־האוויר**, א"צ תיק 264-51-2016, עמ' 17; יוסי עבודי, "מה בין דוגמן לתגר", מכון האחים פישר למחקר אסטרטגי, אוויר וחלל, **פרסום מס' 27**, (אוקטובר 2005).

וכבדים[26] ועוד 24 קנים נגררים 130 מ״מ.[27] סד״כ קטן, שטווחו היה ארוך דיו לביצוע ירי על סוללות טק״א, נועד לשתי החזיתות. מחקר מדוקדק של כל המקורות הארכיוניים, מעלה כי הנתונים המדויקים של כלל הסד״כ הארטילרי היה ערב פתיחת המלחמה כדלקמן:

סד״כ חת״ם ערב מלחמת יום הכיפורים					
סוג כלי	פקוד צפון	פקוד דרום	עחודה/פקמ״ז	מטכ״ל	סה״כ
תומ״ת בינוני 155 מ״מ	33 5 מסגרות*	90 9 מסגרות**	23 2 מסגרות	-	146
תומ״ת כבד 175 מ״מ	-	-	-	48 4 מסגרות	48
תותח נגרר 130 מ״מ	-	-	-	24 2 מסגרות	24
מרגמות כבדות 160 מ״מ	24 2 מסגרות	36 3 מסגרות	12 מסגרת אחת	-	72
מכמ״ת 120 מ״מ	48 4 מסגרות	96 6 מסגרות***	32 2 מסגרות		176
מרגמות נגררות 120 מ״מ	36 3 מסגרות	-	84 7 מסגרות		120
תותחי שדה פריסט 105 מ״מ	24 2 מסגרות	-	11 מסגרות		35
תותחי 155 מ״מ נגרר	24 2 מסגרות	3-12 סוללות (״מרשל״)	12 מסגרות		48
תותחי 122 מ״מ נגרר	-	-	24 2 מסגרות		24
מטל״ר 240 מ״מ	-	-	-	גדוד	12
רקטה עברי 290 מ״מ	-	-	-	מסגרת בהקמה	כ־12 משגרים
תותחים בנברונים 155 מ״מ	8				8

* אגד 282 בפצ״ן היה שלדי ללא גדודים בינוניים אורגניים.
** רוב גדוד המילואים הבינוניים היו בתקן חסר. כ־8 עד 9 קנים לגדוד.
*** חלק מגדודי המכמ״ת 120 מ״מ היו בתקן של סוללות - 16 קנים.

26 חיים נאדל, **בין שתי המלחמות**, 2006, עמ' 289.
27 בני ארבל, ""שלל ערב", תותח 130 מ"מ", **תמיד תותחן** (אפריל 2019), עמ' 52.

מנגד הארטילריה המצרית כללה כ־1500-2000 קנים,[28] והסורית כללה 1,200 קנים.[29]

חלק ג': גיבוש המענה – תוכנית מבצע "בנדיגו"

כאמור בחודש אוגוסט 1970 הסכימה ארה"ב לספק לצה"ל חבילת אמצעים, והספקתם נועדה למנוע את שבירת הפסקת האש. בין אמצעים אלה נמנו תותחים כבדים, ארוכי טווח, שיהיה בהם לשמש מענה קרקעי לשיתוק סוללות הטק"א. באוקטובר 1970 נשלחה משלחת חת"ם להתאמן על תותחי M107 – תותחים מתניעים 175 מ"מ ארוכי קנה וטווח של 32.8 ק"מ, שכונו **"רומח"**. בחודש דצמבר כבר הוקם הגדוד הכבד הראשון גד"כ 55 שהיה הבסיס להקמת כל מערך תותחי הרומח בצה"ל. הגדוד התמקם בסיני מתוך מחשבה שסוללותיו תהיינה קרוב לתעלה. הגדוד כלל מלכתחילה חמש סוללות. שתיים מהן השתייכו בחירום לגדוד המילואים 329.[30]

סוללת תותחי 175 מ"מ בתנועה בסיני (צלם: יונתן טל; באדיבות הצלם).

28 דני אשר, **לשבור את הקונספציה**, מערכות, משרד הביטחון, 2003, עמ' 249; שמעון גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, מודן, 2013, עמ' 111.

29 אורן, **תולדות מלחמת**, עמ' 85.

30 בני ארבל, "בראשית ימי הרומח", **תמיד תותחן** (ספטמבר 2018), עמ' 36.

נוסף על תוכניות "תגר" של חיל־האוויר, הוחלט במטה הכללי על הכנת תוכנית מבצע משותפת לחיל־האוויר ולחיל־התותחנים שתיקרא **"בנדיגו"**. לתוכנית היו גרסאות שונות, והכול בהתאם לפקודות אג"ם־מבצעים שהשתנו מעת לעת, למצאי הצפוי של הכוח הארטילרי ולגזרה שבה יופעל. מלכתחילה תוכנן לשלב בה בעיקר את המערך הכבד של תותחי הרומח וכן 2 גדודים של תותחי שלל ארוכי טווח 130 מ"מ. עקב מחסור בתותחים עם טווח מתאים נעשה ניסיון לשתף במבצע מערך ארטילרי "מקורי" שהתבסס על טנקי שלל מסוג טירן[31] עם תותחי 100 מ"מ. לתותח הטירן היה פגז נפיץ במשקל 15.8 ק"ג, וניתן היה לירות את הפגז, בהגבהה של 45 מעלות, לטווח העולה על 20 ק"מ.[32]

הטירנים חולקו ל"סוללות" עם 4 קנים שהופעלו לפי עקרונות ארטילריים. צוותי המפי"ק (מרכז פיקוד ירי קדמי) היו אמורים להיות אנשי חת"ם. אנשי הצוות היו לוחמי השריון שעברו הכשרה מיוחדת למשימה. כך, לכאורה, זכה חת"ם ב־9 סוללות נוספות שטווח קניהן עלה על טווח כל תותח מתנייע ששירת באופן פעיל בצה"ל במלחמת ההתשה, לפני ההצטיידות בתותחי הרומח. בסוף שנת 1971 נערכו ניסויים לשם הערכת יעילות הטירנים כאמצעי ארטילרי לשיתוק הטק"א.[33] לאחר סדרת הניסויים הוחלט, ככל הנראה עקב יעילות נמוכה, שלא להשתמש בטירנים כארטילריה.[34]

ב־17 בספטמבר 1970 הפילו המצרים באמצעות טילי SA2 מטוס סטרטוקרוזר, אשר שייט במשימת צילום אלכסוני ממזרח לתעלה, ושבעה מאנשי הצוות נהרגו. למוחרת תקפו עשרה מטוסי פנטום שבע סוללות מצריות ב־12 טילי שרייק, שהיו אמורים להתביית על מכ"מי הסוללות.[35] צוותי הסוללות כיבו את המכ"מים, והטילים איבדו את דרכם. תקרית זו הבהירה את קשיי חיל־האוויר להתמודד עם הטק"א גם לאחר שהתקבל

31 טנקים רוסיים מדגם T54 ו־T55.

32 מאור לוי, **צה"ל וטנקי השלל – ממלחמת סיני ועד נגמשי ה"אכזרית"**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, באדיבות המחבר.

33 מסמכים מתיק א"צ 21-264-2016: אג"ם־מבצעים, **אימון טירנים – בליעה**, (1 בדצמבר 1971) עמ' 120; אג"מ מבצעים, "יחידות טירנים לבליעה (4/12/71), עמ' 116; אג"מ מבצעים, **טירנים לבנדיגו – ארגון**, (4 בינואר 1972), עמ' 108. הדברים המופיעים להלן מבוססים על חומר ארכיוני שאושר לפרסום מארכיון צה"ל. התיק העיקרי הוא תיק מסמכי שמעון גולן, **קלסר 5 – "בנדיגו"**, 2016-21-264 וממנו נשאב החומר הבסיסי.

34 מכתב אג"ם־מבצעים לאג"ם פד"מ מיום 15 במאי 1972 בנושא "עדכון בנדיגו", א"צ, שם, עמ' 101.

35 ברונפלד, **הקץ האלקטרוני**, עמ' 165

הציוד הנכסף מארה"ב. התקרית גם גרמה להפניית הזרקור לעבר הארטילריה. באותו מועד סד"כ הארטילריה ארוכת הטווח כלל את גד"כ 55 על 5 סוללותיו 175 מ"מ שחנה בסיני, וסוללת מילואים נוספת של גד"כ 329,[36] וכן 2 גדודי 130 מ"מ שלל שטווח הירי שלהם היה 27 ק"מ, שנוספו לסד"כ. בסך הכול שירתו בחיל־התותחנים 12 סוללות של קנים ארוכי טווח שיכלו לפגוע בסוללות שבעומק המערך המצרי.[37]

תרגילי "בליעה"

לשם חידוש תוכניות מבצע **"בנדיגו"** ובדיקת כשירות ומוכנות יחידות האש הורה אג"ם־מבצעים על נקיטת שורת פעולות מייד לאחר אירוע הפלת הסטרטוקרוזר. כבר ביום 28 בספטמבר 1971 הוציא אג"ם־מבצעים שורת פקודות שהורתה על קיום סדרת תרגילי **"בליעה"** - תרגול וניסוי ירי של כלים ארוכי טווח על טק"א בטיווח אווירי - ועל ריענון **"בנדיגו"** באמצעות הצגת פקודות המבצע הקיימות. כל זאת לאחר שבבוקר אותו יום הוצגו התכנונים בפני הרמטכ"ל, אשר קבע כי יש לתכנן לאלתר תוכנית **"בנדיגו"** על בסיס הכוח הסדיר - גד"כ 55 ובו 5 סוללות ואגד ארטילרי 209. במקביל נקבע כי ייערך לאלתר תרגיל "בליעה" לסוללות הטירנים על מנת לבדוק את כשירותן לירי ארטילרי על סוללות טק"א.[38]

ביום 5 באוקטובר 1971 נועד דיון באג"ם־מבצעים, ובו הציג פיקוד הדרום את מתווה תכנון תוכנית "בנדיגו"[39] שכלל 3 אופציות: "בנדיגו סדיר", "בנדיגו כוללי", ו"כוללי" לרבות אזור פורט סעיד. הסד"כ הסדיר כלל את גד"כ 55 עם 5 או 6 סוללות 175 מ"מ (דהיינו כולל הקנים של גד"כ 329). לצידו עמד סד"כ תותחי 155 מ"מ הסדיר בסיני, כולל תגבור סוללות מבסיס הדרכה 9 וגדוד 405. בסד"כ המילואים נוספו גדוד 130 מ"מ וגדודי מילואים 155 מ"מ שונים לפי תוכניות תעסוקת המילואים בסיני. במקביל הוחלט לתרגל ולבדוק, עוד בחודש אוקטובר, את כשירות סוללות הטירן וגדודי 130 מ"מ.[40] תרגול הירי נעשה בטיווח על ידי מטוסים וקת"ק.

---

36 גד"כ בגד"כ 55, שהחזיק גם את הסוללות של גד"כ 329.

37 הסד"כ ארוך הטווח מפורט במכתב אג"ם־מקתמ"ר לאג"ם־פד"ם ואחרים' בנושא תרגיל קשר "בליעה" (6 באוקטובר 1971), א"צ, שם, עמ' 147; מכתב אג"ם־מבצעים בנדון (10 באוקטובר 1971), שם, עמ' 149.

38 מברק בהול אג"מ/מבצעים מיום 28/9/1971 בנדון **"בליעה" – בנדיגו" – דיון**, שם, עמ' 131

39 מברק אג"ם־מבצעים מיום 3 באוקטובר 1971 **בנדון: "הצגת בנדיגו סדיר**", שם, עמ' 140.

40 שם, מברקים בעמ' 132, 137.

סוללות הטירן ו־130 מ"מ לא עברו את מבחני הכשירות. בסוללות הטירן נתגלו כשלים רבים: פיזור ירי של 600 מ׳, חוסר הקבלה בין הקנים, ופגיעות רסס מועטות במטרה. נעשו ניסיונות שונים לתקן את התקלות, אך לבסוף, בחודש מרץ 1972, הוחלט להוציאו מהסד"כ המיועד ל"בנדיגו".[41]

פיזור הפגיעות של תותחי 130 מ"מ היה בתחילה רחב מאוד והגיע ל־1200 מ׳. בירור שנערך לאחר התרגיל, העלה תקלות בכיול התותחים ושימוש בסדרות תחמושת שונות.[42] בהמשך, לאחר כיול התותחים והאחדת סדרות הייצור של התחמושת, נערכו עוד שני תרגולי "בליעה" בחודש נובמבר, ובכך התקלות נפתרו. בחודש נובמבר 1971 החל חת"ם בהנחיית אג"ם־מבצעים לקיים תרגילי "בליעה" לכל המערך הקני שכלל את א"א 209, גדודי הרומח 55 ו־329 ושני גדודי 130 מ"מ. זאת לאחר תרגיל טלפונים שתוכנן לכל קציני המערך כבר ב־5 באוקטובר 1971, והוראה על הכנתו באגד 209 הועברה למוחרת.[43]

בהמשך נערך בחודש דצמבר בציר האימונים "בלוקדה" (מדרום־מזרח לרפידים) תרגיל **"בליעה"** לגד"כ 55. בתרגיל השתתפו 2 סוללות מלאות ו־4 סוללות שלדיות עם קנה אחד שייצגו את כל מערך תותחי 175 מ"מ. הטיווח תורגל על ידי מטוסי תצפית עיט (סקייהוק). בתרגיל, שניהל א"א 209, נצפו פגיעות טובות במטרות שייצגו סוללות טק"א.[44]

חיל־האוויר

בתוכנית השתתף חיל־האוויר באופן פעיל כגורם הטיווח. חיל־האוויר הקצה למשימת "בנדיגו" מטוסי עיט דו־מושביים של טייסת 102 וטייסת קרב מתקדם של בית הספר לטיסה. המטוסים צוידו במשקפת מיוצבת מיוחדת לשימוש התצפיתן שבמטוס. נקבע שהתצפיתנים יהיו אנשי חיל־האוויר, לאחר שנכשלה הפעלת קציני חת"ם כתצפיתני אוויר ("מת"ץ"). לביצוע הוקצו עד 8 מטוסי עיט - לפי סוג המשימה - שאמורים היו להיות בכוננות 12 שעות.[45] כמו כן ניתנה הוראה להכין 2 מטוסים נוספים לשעת הצורך.

41 שם, עמ' 154,135,140,

42 שם, עמ' 145, 153, 164, 154.

43 מברק אג"ם־מקתמ"ר מיום 6 באוקטובר 1971, **הנדון: "תרגיל קשר "בליעה"**, שם, עמ' 147.

44 מברק אג"ם־מבצעים מיום 8 בדצמבר 1971, **הנדון: תרגיל "בליעה" – א"א 209**, שם, עמ' 114.

45 מפקדת חיל־האוויר, **פקודת מבצע בנדיגו גלדיאטור אבק שריפה**. א"צ תיק 308-78/1976.

המטוסים היו אמורים לטוס בקו ישר ובגובה רב מחוץ לאזור מוכה הטילים. על הטייס היה לעקוב אחר שיגורי טילים לעברו ולהתרחק לאלתר, ככל שיגלה שיגורים לעברו. לשם הקלת התקשורת בין התצפית לסוללה נקבעה שיטת טיווח על פי השעון: התצפיתן ידווח על הנפילות לפי מרחק וכיוון השעה, והשעה 12 היא הצפון; ומפי"ק הסוללה יתרגם את מיקום הנפילה על לוח הארטילריה.[46] הסוללות ומפקדות הגדודים צוידו במכשירי קשר מ"ק 660 לקשר קרקע־אוויר, והוראות הקשר, כולל אותות קריאה, הוכנו מראש בפקודות. יוזם הקשר בעת הטיווח אמור להיות הטייס. בתרגיל תורגלו גם התצפיתנים בזיהוי נפילות פגזי הטיווח בשטח ובהבחנה בין אש נ"ס שלנו לאש טיווח. לשם כך שותפו בתרגיל גם סוללות תותחים בינוניים 155 מ"מ של א"א 209.

הרחבת תוכניות "בנדיגו"

בתחילת שנת 1972, נכלל כל המערך הקני ארוך הטווח במסגרת תוכניות "בנדיגו". במהלך אותה שנה הוכנו ועובו תוכניות "בנדיגו" שונות,[47] ואליהן נוספה תוכנית "אבק שריפה"[48] – תוכנית לירי של מוץ ארטילרי לשיבוש מכ"ם.[49] למסגרת מבצע "בנדיגו" הוספה תוכנית לירי אש נ"ס (נגד סוללות) על סוללות ארטילריה של האויב שסיכנו את הסוללות שירו על הטק"א. התכנון הכולל שאב אליו כמעט את כל מערך התותחים הבינוניים של פיקוד הדרום, על שלושת האגדים האוגדתיים שלו,[50] ואת כל האגד המטכ"לי. בינתיים הוסב גד"כ 647, גדוד רומח נוסף שצורף גם הוא לסד"כ "בנדיגו".[51]

כחלק מן התכנון הורה אג"ם־מבצעים לא"א 209 לתכנן ולבצע תרגיל משימתי מדגמי "בליעה" בסוף חודש מאי 1972.[52] התרגיל אמור היה לאמן

46 שיחה עם אל"ם (במיל') משה רונן, שהיה קע"ת בגד"כ 55 בעת התרגיל.

47 **פקודות מבצע "בנדיגו" סדיר ו"בנדיגו" כללי**, שם.

48 **פקודות "אבק שריפה" ל"בנדיגו"**, שם.

49 "מוץ" הוא אמצעי שיבוש או הטעיה של מכ"ם היוצר "ענן" של סיבים או רצועות דקות העשויים מתכת קלה. עפ"י שיחה מיום 9 בפברואר 2023 עם תא"ל (בדימוס) אברהם בר־דוד, המוץ נורה באמצעות תחמושת תאורה 155 מ"מ שהוסבה לצורך זה.

50 בכל אחת משלוש האוגדות שבפיקוד דרום נכלל אגד ארטילרי שכלל שלושה גדודי תומ"ת 155 מ"מ.

51 **פקודות מבצע "בנדיגו" סדיר ו"בנדיגו" כללי**.

52 ראו מכתב אג"ם מבצעים: **תרגיל "בליעה" – א"א 209** (17/4/1972), א"צ 2016- 21-264, עמ' 102.

הן את חיל־האוויר והן את הארטילריה בתנאים קרובים לתנאי אמת. התרגיל כלל את גד״כ 55 (4 סוללות רומח) ואת א״א 209 (3 סוללות 155 מ״מ מגד״ב [גדוד בינוני] 402). תורגל בו טיווח מקביל באמצעות 4 מטוסים במקביל לירי אש נ״ס על ידי גדודי 155 מ״מ, ומטרתו הייתה גם לתרגל את הטייסים להבחין בין אש נ״ס לבין ירי הטיווח. עוד תורגלו החלפת מטוס תצפית תוך כדי טיווח, דילוג לעמדות חליפין והמשך העסקה מדויקת, והעתקת אש ממטרה למטרה תוך יישום נתוני הטיווח. כן תורגל דילוג סוללות עקב אש נ״ס והמשך ירי.[53]

התרגיל, שנערך בשטחי האש של ציר "בלוקדה", נחשב באותם ימים תרגיל צה״לי מרכזי, ועל כך מעידה נוכחות צמרת הפיקוד, כולל הרמטכ״ל וסגנו. תורגלו בו משימות שנדרשו לביצוע מבצע משולב, שטרם בוצע בעבר. הוכח כי הרעיון שעמד בבסיס התכנון הוא ישים. התרגיל נחשב להצלחה, ולצידה הופקו לקחים. לצורך יישומם הורה פד״ם לא״א 209 לתכנן ולהכין פקודות "בנדיגו" בארבעה מתווים.[54]

א. **"בנדיגו" סדיר** - יבוצע תוך 48 שעות מקריאה. מתוכנן ירי על 16 סוללות בגזרה המרכזית והדרומית. 6 מטוסי עיט יטווחו, ולצורך ירי על סוללות טק״א הוא יכלול 3-4 סוללות מגד״כ 55 ו־2 סוללות בינוניות מהגדודים שהחזיקו בקו בגזרה. הגדוד העורפי של א״א 209 נועד לירות פגזי מוץ (מבצע "אבק שריפה").

ב. **"בנדיגו" כולל** - יבוצע תוך 60 שעות מקריאה, וכשמו כן הוא. כולל את כל המערך הכבד של צה״ל – 3 גד״כ בצירוף 2 גדודי 130 מ״מ ושתי סוללות בינוניות – סה״כ 17 סוללות תותחים לירי על טק״א. 18 סוללות בינוניות נוספות מכל שלושת האגדים האוגדתיים בפיקוד וגדוד 405 מהעתודה המטכלית יועדו לירי אש נ״ס ומוץ.

ג. **"גלדיאטור"** – תכנון מקומי. התכנון המקומי נועד לירי לפי הצורך על טק״א מזדמנים המפריעים לטיסות סיור וצילום. נועד להתבצע על ידי גד״כ 55 וסוללות בינוניות של גדודי הקו. נקבע כי לפי הצרכים גד״כ 55 יפעל בגזרה או שתיים ויפרוס 2 סוללות לכל גזרה.

53 כך עולה מפקודת התרגיל וכפי שמסר תא"ל (בדימוס) אריה מזרחי בשיחה עם הכותב.

54 כל ההנחיות והפקודות, לפי שלבי התכנון השונים ושינויים בסד"כ, מצויים בתיקי ארכיון צה"ל. הנחיות מפורטות ביותר של אג"ם פיקוד הדרום מצויות בתיק א"צ 2016 -21-264 החל מעמוד 51 ועד עמוד 96. הפקודות שהופצו מייד לאחר התרגיל על ידי אגם א"א 209 מצויות בתיק א"צ 309-78/1976: **"גלדיאטור" – "בנדיגו" – "אבק שריפה"**. תיק זה כולל את כל ארבע הפקודות הרלוונטיות.

ד. **"גלדיאטור" צפון** - תכנון שנועד להשמדת סוללות הטק"א שבגזרת פורט סעיד על ידי סוללת רומח אחת וסוללת קו בינונית, במקרה של חידוש ההתשה.

אגד ארטילרי 209 [55] בפיקוד יעקב עקנין הכין פקודות מבצע מפורטות לביצוע[56] בהתאם להנחיות הפיקוד. התכנונים קבעו מיקומי עמדות ועמדות חליפין; הקצאת כוחות ומשימות; הוראות הפעלת אש; שלבי ביצוע ודילוג בין גזרות; הקצאת תחמושת למשימות; הוראות דילוג לעמדות חליפין. עוד נכתב כי סוללות 130 מ"מ לא ידלגו אלא יינטשו, ולוחמיהן יפונו מהעמדה באמצעות זחל"מים. כן הוכנו כל הנספחים המקובלים: שליטה, מנהלה וכיוצא בהם.

בפקודה נקבעו כוחות נספחים שישתתפו בביצוע: תצפיות מגלי רשף (מגל"ר) שיפרוס גדוד איכון (גד"א) 874 בתעוזים לצורך גילוי סוללות אויב; תק"שי (תאי קשר) מטאורולוגיה. שיפורים נוספים היו מחשבי ירי (משפר) לגדודי הרומח ופריסת שדות מטענים לחיקוי ירי (אמונלים) שיופעלו בד בבד עם ירי הסוללות לשם הטעיית אמצעי האיכון של האויב. במקביל הכינה מפקדת קצין הקשר והאלקטרוניקה תכנון מפורט של פריסת כוח לוחמה אלקטרוני לאורך ציר החת"ם שיפעיל אמצעי ל"א לשם חסימת מערכות הקשר של סוללות הטק"א.[57]

התוכניות השתנו מעת לעת, אך התכנון הבסיסי והסד"כ שכלל 3 גדודי רומח, 2 גדודי 130 מ"מ ואת גדודי 155 מ"מ של שלושת האגדים האוגדתיים, נותרו בעינם. בינתיים הוקם גד"כ 412 - גד"כ מילואים רביעי שתוכנן לפעול בדרום גזרת התעלה לפי הפקודה האחרונה שהוציא א"א 209 ב־24 ביולי 1973. גד"כ המילואים 647 הועבר לפיקוד הצפון על מחסני החירום שלו. הימ"ח הצפוני אמור היה לשמש בעת הצורך גם סוללה של גדוד 55 שהייתה מועלית בעיתות חירום לרמת הגולן.[58]

55 האגד הסדיר של אוגדה 252 – אוגדת "סיני" באותם הימים.

56 בהתאם לארבעת המתווים שפורטו בהנחיית אג"מ פד"מ לעיל - ה"ש 54 .

57 **פקודת ס' קשר"ר**. א"צ עמ' 174.

58 **סקירת המת"פ תא"ל (בדימוס) אברהם בר־דוד ביום 22 בפברואר 1974 באג"ם מה"ד היסטוריה**. א"צ, תיק 157/11/1986.

חלק ד': פרוץ המלחמה – חלום ושברו

מבצע "בנדיגו" תוכנן לכאורה לביצוע בתנאים סטריליים. הונח כי לצה"ל תיתן התרעה מודיעינית בת כמה ימים לפני פרוץ המלחמה ולפחות 24 עד 48 שעות.[59] התרעה זו הוערכה כשהות מספקת לערוך את כוחות "בנדיגו" בקו. 24-48 שעות נדרשו לביצוע על ידי הצבא הסדיר ו־60 שעות לסד"כ הכולל.[60] הצפי היה כי לקראת מלחמה יוכל צה"ל לפרוס את מלוא כוחותיו בקווי המגע תוך 150 שעות.[61]

הרמטכ"ל דוד אלעזר הבהיר במספר הזדמנויות כי התרעה של פחות מ־36 שעות תהיה **"מקרה קטסטרופה"**.[62] ואכן בתרגיל המטכלי **"איל ברזל"** שנערך בקיץ 1972, הביעו כמה מן הדוברים הסתייגות אשר למשך ההתראה, לתנאי פתיחת הקרבות, ולהשפעתם על ביצוע תוכנית "בנדיגו". מפקד הפיקוד שרון חזה לעניין ביצוע "בנדיגו" שני מצבים: "מצב שבו אנו פותחים במתקפה" [סיטואציה בלתי סבירה לדעתו], והמצב הסביר יותר "שהמלחמה מתחילה במאמץ נוסח 'מלחמת ההתשה'. ברגע שנוצר מצב של תזוזת כוחות [...] אין אפשרות פה, בלהט הקרב, ליצור את כל העמדות שנקבעו ל"בנדיגו".[63] גם אלוף שמואל גונן (גורודיש) הגיע למסקנות דומות, ולדבריו: "לא ניתן יהיה לבצע "בנדיגו" במקרה של צליחה מצרית", ועל כן צריך לתכנן גם תוכנית חליפית ל"בנדיגו" למקרה שהמצרים יצלחו קודם לכן.[64] הרמטכ"ל הבהיר ש"בנדיגו" היא פעולה הכרחית שאין לוותר עליה, שכן השמדת הטק"א הינו שלב חיוני במלחמה "העניין הוא בר ביצוע, לאור ציפיותינו שתהיה התרעה מספקת של 48-72 שעות".[65] מכל מקום הורה הרמטכ"ל לתכנן תוכנית שתתחשב גם במצב של צליחה מצרית.

---

59 אורן, **תולדות מלחמת**, עמ' 30.

60 כמפורט בהוראות לתכנון שהוציא אג"ם פד"ם לתוכניות "בנדיגו" השונות המצויות בתיק א"צ: מבצע "גלדיאטור" (על ידי הגדודים הסדירים שבסיני – 24 שעות, מכתב אג"ם פד"ם מיום 16 ביוני 1972, עמ' 90; "בנדיגו" סדיר – 48 שעות, מכתב אג"ם פד"ם מיום 18 ביוני 1972, עמ' 51; "בנדיגו" כולל – 60 שעות, שם, עמ' 90.

61 חיים נאדל, **בין שתי המלחמות**, מערכות, 2006, עמ' 112.

62 אורי בר־יוסף, **מלחמה משלו**, דביר, 2021, עמ' 41.

63 סטנוגרמת כנס סיום "**איל ברזל**" מיום 6 באוגוסט 1972, עמ' 9. התדפיס מצוי באתר האינטרנט של חטיבה 14: http://www.hativa14.com/2014/05/1798.

64 שם, עמוד 13.

65 שם, עמ' 15

ההסתייגויות לגבי סיכוייה הקלושים של תוכנית "בנדיגו" במקרה של צליחה מצרית עם פתיחת המלחמה נותרו אות מתה. כיום ידוע לנו כי בידי צה"ל היו תוכניות הצליחה המצריות עוד קודם למלחמה.[66] מידע זה, בשילוב מסקנות "איל ברזל", היה אמור לעורר את הקברניטים לשנות את תוכניות "בנדיגו". אך לא ננקטה כל פעולה של ממש. כך, ביום 26 ביולי 1973 פורסמה - תוך התעלמות מהמסקנות שהוסקו בתרגיל "איל ברזל" - פקודה סיוע עדכנית ל"בנדיגו",[67] ועקרונותיה זהים לתוכניות הקודמות, פרט לשינויים במיקומי מטרות, החלפת גד"כ 647 בגד"כ 412 ופרטים נוספים שאינם משנים את עקרונותיה הבסיסיים של התוכנית.

ביום הכיפורים התשל"ד בשעה 1220, שעה וחצי לפני פרוץ הקרבות, מסר הרמטכ"ל למפקד פיקוד הדרום הנחיות לקראת המלחמה. בין היתר ניתנה ההנחיה: "הבנדיגו" בתעלה יהיה ביום א' אחה"צ או יום ב' לפני או אחרי הצוהריים".[68]

הרמטכ"ל הורה, אך כידוע לכולנו בהתאם לתיאוריה שניסח מהנדס הטילים מרפי: "Anything that can go wrong will go wrong".[69] התרחיש שיש שכינו אותו **"מקרה הקטסטרופה"** - תרחיש שבו תהיה לנו התרעה של פחות מ־48 שעות, ושעליו התריע הרמטכ"ל בסיכום "איל ברזל" - אכן התממש. ב־6 באוקטובר 1973 צלחו המצרים את התעלה בהתרעה של שעות ספורות. המצרים השתלטו תוך זמן קצר על רצועת שטח שממזרח לתעלה, תפסו חלק מעמדות "בנדיגו" ואיימו באש ישירה על האחרות.

יחידות חיל־התותחנים שנועדו לביצוע תוכנית "בנדיגו", לא היו ערוכות לכך כמעט בכל מהלך המלחמה. גד"כ 55 בפיקוד סא"ל שרגא בן צבי ז"ל, פרט לסוללה, הצטייד בכלי הימ"ח של גד"כ 647 ופרס בחזית הצפון, וממילא לא יכול היה למלא את תפקידיו על פי תוכנית "בנדיגו". גד"כ 412 הועבר לצפון, ואילו גד"כ 647 הורד דרומה.[70] גדודי 130 מ"מ נשלחו בבהילות לצפון. כוח הארטילריה המועט שנפרס בחזית הדרום בתחילת

66 גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 111; בר־יוסף, **מלחמה משלו**, עמ' 161.

67 **אגד ארטילרי 209 אג"ם, "בנדיגו" – פקודת סיוע**, א"צ תיק 165-1041/1984.

68 **יומן רל"ש הרמטכ"ל, שעה 061220**, א"צ 383-348/1975.

69 "אם משהו יכול להשתבש, הוא ישתבש".

70 בניגוד לפקודת "סלע" ופריסת הכוחות, ולפיה גד"כ 647 יועד לצפון וגד"כ 412 לגזרה הדרומית בסיני. **פיקוד צפון, אגם, פקודת סלע צפון 73**, א"צ 187-264/2016, עמ' 37.

המלחמה, לא היה מסוגל לבצע את כל משימות האש שנדרשו עם פרוץ מעשי האיבה. עיקר כוחות מילואי התותחנים החלו להגיע לחזית רק החל מליל 8 באוקטובר 1973. פריסת כוחות החת"ם בקו התעלה הייתה מזרחית לציר החת"ם, וקשתות הטווחים שלהם לא כיסו את סוללות הטק"א. ברור כי בתנאים אלה לא ניתן היה לבצע כל תוכנית "בנדיגו" שהיא.

ביום 9 באוקטובר 1973 הושלמה עיקר פריסת כוחות הארטילריה בחזית הדרום. כל היחידות פרסו מחוץ לטווח פגיעה בטק"א. לחזית הגיעו שני גדודים כבדים 175 מ"מ. גד"כ 647 ושתי סוללות מגד"כ 329 פרסו בציר "עטיפה" (ציר המיתלה) ממזרח לצומת המיתלה-עטיפה-עזבון-מבדיל. הסוללה הסדירה מגד"כ 55 (מרתון 43),[71] שבימים כסדרם הייתה פרוסה בתעוז "כישוף" על ציר החת"ם, דילגה מזרחה על ציר "עכביש" לעמדת "ענוש" בציר "עכביש" 66 סמוך לטסה, בעורף א"א 214 של אוגדת שרון 143. לידה פרסה הסוללה השלישית של גד"כ 329.

ביום 13 באוקטובר 73 תקפו מטוסי האנטר עיראקיים שהוצבו במצרים, את הסוללה של גד"כ 329 והוציאוה מכלל שימוש.[72] בחזית הדרום נותרו 6 סוללות 175 מ"מ. מתוכן 5 סוללות בגזרת אוגדה 252, באזור המיצרים בדרום, וסוללה סדירה אחת בגזרה המרכזית על ציר "עכביש". כך למעשה נכנס צה"ל אל תוך המלחמה בחזית הדרום בימים הקשים של תחילתה, בלא שבוצע מבצע **"בנדיגו"**, שנתפס על ידי הרמטכ"ל כהכרחי.

כיוון שלא ניתן היה לבצע את "בנדיגו", וחיל־האוויר הפסיק ב־7 באוקטובר 1973 את ביצוע מבצע "תגר" נגד סוללות הטק"א, נותרו סוללות הטק"א הצפופות הפרוסות ממערב לתעלה תקועות כעצם בגרוננו. תחום הכיסוי שלהם (אזור מוכה טילי קרקע־אוויר - אמ"ט) השתרע ברציפות, קילומטרים ממזרח לתעלה[73] - עובדה שגרמה לאבדות קשות לחיל־האוויר. רק מיום 14 באוקטובר 1973 החלו כוחות הקרקע ללחום בסוללות אלה. היה זה מאבק משולב של ארטילריה, אוויר ושריון בטק"א, כולל מספר ביצועי ירי מוצלחים בטיווח מטוסים (בטכניקת "בנדיגו"), וירי ארטילרי תוך הכוונה בתצפיות מהקרקע.

71 משום מה ניתן לה אות קריאה מיוחד. אות הקריאה של גדוד 55 היה "מנגן". ידיעה אישית של הח"מ.

72 אורן, **תולדות מלחמת**, עמ' 321; **מחברות רמ"ח היסטוריה אברהם איילון (לנטש)**, א"צ 2073/138/1999, עמ' 149; הכותב היה עד לאירוע.

73 ראו **אטלס מלחמת יום הכיפורים**, אג"ם/מה"ד היסטוריה, מאי 1983, מפה מספר 2, אתר המרכז למלחמת יום כיפור: https://kippur-center.org/document-archiv; **מחברות לנטש**, עמ' 150: זיהוי העברת 3-2 סוללות ס.א. 2 לגדה המזרחית; בר־יוסף, **מלחמה משלו**, עמ' 162.

חזרנו לעצמנו: קרבות 14 באוקטובר – כללי

כידוע, יום 14 באוקטובר 1973 היה יום המהפך במלחמה בחזית הדרום. הצבא המצרי החל להתקדם בחמישה ראשי חוד משוריינים מזרחה, תוך שהוא יוצא מתוך אזור מטריית הטילים שהגנה עליו ממערב לתעלה. לשם הרחבת מטריית הטילים העבירו המצרים 14 סוללות טילים אל מזרח התעלה ופרסו אותן לכל רוחב החזית.[74]

הקרב שנערך לכל רוחב החזית, התנהל בעיקר בין כוחות השריון של שני הצדדים בסיוע ארטילרי. במקורות נמצא חומר מועט על ירי ארטילרי על סוללות הטק"א המצריות שהועברו לגדה המזרחית. ידוע כי פיקוד הדרום דרש הפעלת ארטילריה נגד הסוללות לרוחב כל החזית, ושר הביטחון ששהה אותו יום בחפ"ק הפיקוד, יחד עם בר־לב, גורודיש, נציג חיל־האוויר שפר (שטופר) ומת"פ דרום, התעניין בירי הארטילרי על סוללות הטק"א. וכך נרשם השיח:[75]

"השר: התשובה הטובה ביותר לטילי הנ"ט [כך נרשם בטעות, אולם ברור כי הכוונה לטילי הנ"מ, ב"א] זה ארטי'.

שטופר (ח"א): אין בעיות טילים.

שמוליק [מפקד הפיקוד, ב"א]: הולך טוב מאוד. ליום הזה חיכינו.

מת"פ דרום: דפקנו על 4 סוללות.

השר: כל זמן שהארטי' שלנו מגיעה לתעלה, הם לא יוכלו להעביר טילים.

השיחה בסוגיה מתחדשת כעבור כשלוש שעות, כאשר השר חוזר לחפ"ק:[76]

שר (לשטופר): מה עם סוללות נ"ט (נ"מ, ב"א) האם באמת אין?

תשובה (שטופר): עכשיו יש, אבל יש לנו ארטי' עליהם.

בר־לב: שמוליק, עליך לשבת עם ארטילריסט ולתאם.

שבתאי – נציג ארטי' (סא"ל): בצפון (ששון) [הכוונה לכוח נמר

---

74 אורן, **תולדות מלחמת**, עמ' 330, 309.

75 **מחברות לנטש** מיום 14 באוקטובר 73 שעה 1045.

76 **מחברות לנטש**, עמ' 170.

> בפיקוד ששון יצחקי, ב"א] לא מגיעה חלק מהארטי' למים, אבל מעסיקים את כל הטילים.
>
> שמוליק: מורה לירות כל הזמן."

בסיכומו של יום נראה כי פרט לגזרה הדרומית של התעלה, אזור המעברים שעליו הגנה אוגדה 252, נפגעו עוד 2 סוללות טק"א ממזרח לתעלה. לפי תחקירי חיל־האוויר הותקפה ב־15 באוקטובר 1973 סוללת טילי SA2 ממערב לתעלה, בין האגם המר הגדול לאגם תמסח (אזור הידוע כ"החווה הסינית"). בתחקיר נאמר: "הסוללה הושמדה". אולם לא ברור אם הסוללה הושמדה על ידי המטוסים או באמצעות אש ארטילריה שנורתה לעברה.[77] (טילים של סוללת SA2 עם סימני פגיעות אופייניים לארטילריה נמצאו צפונית לבנייני המשאבות של החווה הסינית). המכ"ם של הסוללה נפגע בליל 15 באוקטובר 1973 על ידי טנק, ואין לדעת אם היה שלם קודם לפגיעה זאת.[78] סוללת SA6 נוספת הושמדה בגזרה. גם ביחס אליה אין חיל־האוויר קובע מי השמידה - אוויר או ארטילריה.[79]

ההיערכות לקרב ביום 14 באוקטובר 1973 מדרום למצרי המיתלה

במסגרת קרבות היום ניהלו כוחות מאוגדה 252 קרב משולב נגד כוח מצרי שכלל את חטיבת השריון 3 המצרית וגדוד ממונע נוסף בסיוע טנקים. הקרב נוהל באזור שמדרום לציר המיתלה - אזור שהיה תפוס על ידי כוחות ישראליים דלילים. בקרב נטלו חלק כוחות קרקע ישראליים מועטים יחסית. הכוחות כללו את גדוד חיר"ם (צנחנים) 202, גדוד צנחנים מוקטן (בפיקוד דורון רובין ז"ל); גדוד שריון מוקטן 46 מחטיבה 401 ובו שתי פלוגות טנקים; גדוד חרמ"ש 89 מחטיבה 875 (חטיבה 8) ובו שתי פלוגות חרמ"ש. גדוד הצנחנים 202 הופקד על אבטחת הכנף הדרומית של חזית אוגדה 252, ולשם כך הוא תוגבר בפלוגת טנקים מוקטנת.[80]

---

77 צה"ל־זרוע האוויר, מפקדת להק אוויר־מחלקת תוא"ר, ענף לתולדות חיל־האוויר, **תקיפת סוללות טילי קרקע אוויר ב"מלחמת יום הכיפורים"**, פברואר 1978, עמ' 244.

78 שיחה עם המ"פ אבי ליאור ז"ל על ירי הטנק שלו על המכ"ם. ראו גם: אהוד מיכלסון, **"אבירי לב" גדוד 184**, משרד הביטחון, ההוצאה לאור, 2003, עמ' 257.

79 חיל האוויר, **תקיפת סוללות טק"א**, עמ' 244.

80 יהודה וגמן ואריק זטורסקי, **לחימת השריון בקרב ואדי מבעוק 14 אוקטובר – 1973**, אתר עמותת המרכז למלחמת יום כיפור, (אוגוסט 2020), עמ' 17.

הכוח המצרי נע מערבה עם שחר לתוך ציר חולי שעבר בערוץ ואדי מבעוק והוביל מאזור התעלה בואכה ציר הרוחב.

ממזרח התמקם לחסימת הציר גדוד החרמ"ש 89 באזור המתחם המכונה "עכברוש" במפגש ואדי מבעוק עם ציר הרוחב.[81] באזור צומת המתלה חנה גדוד השריון 46 (מג"ד דוד שובל) שהשתייך לחטיבה 401.

הכוח הארטילרי שעמד לרשות האוגדה, התבסס על אגד ארטילרי 209. האגד כלל שני גדודים בינוניים סדירים (402, 403) גדוד מכמ"ת (מרגמות כבדות מתנייעות) 160 מ"מ, וגדוד מכמ"ת 120 מ"מ. בתחילת המלחמה צורפו אליו 2 גדודים כבדים מהאגד המטכלי: גד"כ 647, בפיקוד המג"ד אריה זינגר ז"ל, וגד"כ 329 (מג"ד קימל) שכלל 2 סוללות 175 מ"מ.[82] כפי שנראה, לגדודים הכבדים היה חלק מכריע בקרב. האגד נפרס ברובו באזורים שממול למעברים. במרחב הרלוונטי לגבינו נפרס גד"כ 647 ממזרח לצומת המיתלה. 2 סוללות מהגדוד 402 הבינוני נפרסו מצפון מערב לצומת. לצורך סיוע ישיר לגדוד 202 נפרסו סוללת מכמ"ת 120 מ"מ באזור ציר "יורה" 68 וסוללת רועם 155 מ"מ מגדוד 403 על ציר "יורה".[83] גד"כ 329 פרס את סוללותיו לסירוגין, בין ציר המיתלה לציר הגידי, אך מראיונות שנערכו עם קציני הגדוד, הסתבר כי ביום 14 באוקטובר הוא פרס בגזרת הגידי ונטל חלק בקרב שניטש שם, אם כי ייתכן שסוללה אחת פרסה קרוב יותר לכיוון צומת המיתלה.[84]

צה"ל נערך להתקפה הצפויה שנועדה לפי המידע המודיעיני ליום 13 או 14 באוקטובר.[85] הערכת אוגדה 252 הייתה כי המצרים יתקפו בשני הצירים המרכזיים, ציר המיתלה ("עטיפה") והגידי ("פוררת"). על כן פרסה האוגדה את שתי חטיבות הטנקים שלה ואת עיקר כוחות האגד הארטילרי

81 על הרכב הכוחות ופריסתם ראו גדעון אבידור, ***מהפתעה לנוקאאוט קרב ואדי מבע'וק 14 באוקטובר 1973***, מכון חץ, 2018, עמ' 7.

82 סוללה א', סוללה שלישית שסופחה לא"א 214 בגזרת ציר "עכביש", הושמדה ביום 13 באוקטובר על ידי מטוסי האנטר עירקיים.

83 צביקה עופר (עורך), **דו"ח מפקד א"א 209/252 במלחמת יום כיפור**, ספריית בית התותחן, ספטמבר 2004.

84 בשיחה טלפונית שנערכה ביום 26 בפברואר 2023 עם קצין עמדת התותחים בגדוד 329 שמואל שי (שיה), עולה כי הגדוד ירה מעמדה בציר הגידי על טק"א בטיווח טייסים. התיאור שמסר תואם לפעילות יום 14 באוקטובר, אך הוא לא יכול לאמת את התאריך.

85 אורן, **תולדות מלחמה**, עמ' 303-305.

להגנה על מבואות צירים אלה.[86] האזור שממול צפון המפרץ דרומה לכיוון ציר "יורה" נתפס כשטח שאינו צפוי להתקפה, ולכן נאחזו בו כוחות רגלים כאזור הגנת אגף בלבד. נראה כי לא כך סברו המצרים בכוונם את התקפתם בתנועת איגוף מדרום, לכיוון ואדי מבעוק וציר "יורה". כוונת המצרים הייתה לפרוץ בכוח של חטיבה משוריינת (חטיבה 3 מדיוויזיה 4) וגדוד חרמ"ש (גדוד 339 מדיוויזיה ממוכנת 6) שינועו לכיוון דרך הרוחב דרך ואדי מבעוק, ומשם לעבר ציר המיתלה ובכך לחסום את מיצר המיתלה.[87]

כאמור, ערב הקרב העבירו המצרים 14 סוללות טילי קרקע אוויר מסוגים שונים לגדה המזרחית של תעלת סואץ על מנת לאפשר מטריית נ"מ לכוחות הפורצים. מתוכן 5 סוללות הועברו לגזרה הדרומית.[88] כפי שעולה ממפת פריסת הסוללות, 3 סוללות נפרסו לאורך התעלה מול גזרת הלחימה, כולל סוללת 6SA מול ציר המיתלה, סוללות 3SA, אחת באזור מעוז הכפר מצפון לו, והשלישית 2SA מדרום לו, מול פתחת ואדי מבעוק.[89]

לא ברור האם המצרים בחרו בכוונה את אזור ההתקפה לאור הכוחות הדלילים בגזרה.[90] אולם גם אם היה זה השיקול שהנחה אותם, הוא לא הועיל. הסתבר בדיעבד כי על אף שהפתיעו את צה"ל בהתקפתם האוגפת באזור לא צפוי, בסופו של יום הם ספגו מפלה קשה.

הקרב בוואדי

בליל 13-12 בחודש חצו הכוחות התוקפים את התעלה ונפרסו בעמדות זינוק לאורך ציר "לכסיקון" בין הכפר אל־שט (מעוז "ניסן") לבין עיון מוסא, אזור עמדת הנברון[91] הנטושה **"מבדד"**. כבר בצוהרי יום 13 באוקטובר גילו תצפיות צה"ל את החטיבה המצרית והופעלה עליה אש

86 אבידור, **מהפתעה לנוקאאוט**, עמ' 21-20.

87 לואא' (אלוף) ג'מאל חמאד, **מלחמת אוקטובר 73 – מחקר ולקחים, קהיר 1988**, בתרגום פסח מלובני, עמ' 254.

88 גיא רונן, **מלחמת יום כיפור בראי הנ"מ המצרי**, עבודה סמינריונית במסגרת פו"ם, בהנחיית ד"ר דני אשר.

89 מפת היערכות סוללות טק"א בגדה המערבית 14 אוק' 73, **תקיפת סוללות קרקע**, עמ' 227.

90 אורן, **תולדות מלחמת**, עמ' 309. אצל אורן מופיעות שתי סברות להסטת התקופה מהתכנון המקורי בציר הגידי בואכה רפידים דרומה. הראשונה היא מודיעין שגילה מערך צה"לי דליל, והשנייה סיוע לפריצה דרומה לכיוון ראס סודר.

91 מעוז ארטילרי ובו סוללת תותחים שהוצבה בתוך בונקרים.

ארטילרית, כפי שמתאר הגנרל חמד בספרו: "החטיבה השלימה את מעבר התעלה בשעה 1330 בצוהריים, והיא נערכה באזור המתנה קדמי שהוקצה לה בציר אל־שט-עיון מוסא. האזור היה נתון לאש ארטילרית ארוכת טווח של האויב באותה עת, דבר שגרם למספר אבדות בנפש ובכלי רכב בחלק מיחידותיה".[92] סביר להניח כי האש נורתה אך ורק מתותחי 175 מ"מ. לפי העולה מדברי מפקד האגד: "אנחנו יורים שוב עם ה־175 לטובת המזח, כי אנו נמצאים כבר מחוץ לטווח ה־155 על הקו הקדמי. הסוללות זזו אחורה והאויב זז מזרחה"[93] (צומת המיתלה היה בטווח של כ־30 ק"מ מאזור היערכות החטיבה, ליד מוצב הכפר. ראו מפת הזירה). בגזרה פרסו ביום 13 באוקטובר 1973 גד"כ 647, וייתכן שגם סוללה מגד"כ 329.[94] נראה כי יחידות אלה, בשל טווח תותחיהן, הן שפגעו בחטיבה המצרית ובכוחות נוספים שנערכו על ציר הכפר עיון מוסה.

בשעות הלילה צלחו גם סוללות הטק"א שנועדו להשתתף בהתקפה ולחפות על הכוחות התוקפים מפני חיל־האוויר. 3 סוללות פרסו כמפורט לעיל והעניקו מטריית נ"מ לנתיב התקיפה המתוכנן. 2 סוללות נוספות בגזרה פרסו מול ציר הגידי. עם תחילת תנועת הכוחות המצריים בשעה 0630 זיהו אותם תצפיות המודיעין של חטיבה 401 וגדוד 202, ולפי יומן המבצעים של חפ"ק האוגדה החל האגד לירות לטובת גדוד 202 כבר משעה 0743.[95]

ניהול האש וביצוע ירי במתווה "בנדיגו"

עם גילוי ההתקפה המצרית בשעה 0630 לערך החלה האוגדה להפעיל את מערך האש שלה. אין לנו מקורות ברורים לגבי הפעלת האש על סוללות הטק"א, פרט לשלוש המילים שביומן המבצעים האוגדתי.[96] אך כיום אין ספק שמייד החלה מפקדת הסיוע האוגדתית בהפעלת תוכנית ירי לעבר סוללות הטילים בטיווח תצפית אוויר. מרשומות צה"ל ומעיון בדו"ח גיחות

92 חמאד, **מלחמת אוקטובר 73**, עמ' 252.

93 דברי מפקד האגד, **כנס חת"ם לסיכום מלחמת יום הכיפורים**, 1 במאי 1974, מרכז המידע בית התותחן.

94 עופר, **דו"ח מפקד א"א 209/252**, עמ' 95. לגבי הסוללה מגדוד 329 המקורות מעורפלים, אולם לפי דוא"ל מיום 7 באפריל 2022 ששלח אליי אילן אדמון, מסו"ל סוללה ב', סביר להניח כי הסוללה הייתה באותו יום בגזרת הגידי.

95 **דיווח האגד ביומן המבצעים של חפ"ק האוגדה**, שעה 140743.

96 ראו ציטוט מול ה"ש 8 לעיל.

האוויר[97] שנמצאו בארכיון צה"ל, עולה כי כבר בשעה 0700 החלו גיחות חיל־האוויר לזירה. בשעה 0730 הגיע מטוס עיט דו־מושבי שייעודו היה תצפית, ושהטיסו הטייס בן צבי ועימו הטייס סימון ששימש מת"ץ האוויר. נראה כי מטוס זה טיווח את הארטילריה ארוכת הטווח של צה"ל.[98] עוד נראה כי האש הארטילרית שהפעיל גד"כ 647 על סוללות הטק"א, נוסף על אמצעים שהפעילו מטוסי חיל־האוויר, הביאו לשיתוק כל סוללות הטק"א בגזרה. על תוצאות הירי למדנו דווקא מפי הגנרלים המצריים, אשר תיארו בכתוביהם את אירועי היום. פריק אוול פאוזי כותב בספרו:[99]

> "עם תחילת ההתקפה, הותקפו סוללות אלה על ידי מכת אש ארטילרית מרוכזת של תותחי 175 מ"מ ארוכי טווח של האויב, שפגעה בחמש מהסוללות האלה. ארמיות 2 ו־3 לא יכלו לאבטח את עמדות גדודי הטילים האלה בגדה המזרחית, וגם חיל־האוויר לא הגיש להן כל סיוע."

ירי תותח 175 בגזרת המעברים (צלם: אבי יודקובסקי; באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית).

---

97 **פ"מ 41 מיום 14 באוקטובר 73**. א"צ תיק 7-47/1986. הגיחה מאוזכרת גם באתר האינטרנט של טייסת העמק (טייסת 109).

98 תודתי לטייס (כיום פרופסור) סא"ל (בדימוס) הראל גילוץ, על שהבהיר לי את דו"חות הגיחות הנ"ל.

99 פריק אוול (מקביל לגנרל 4 כוכבים) מחמוד פאוזי: **מלחמת אוקטובר 1973 - מחקר ולקחים**, פרק 8, עמ' 179-180.

העובדה שהגנרל מתייחס ל־5 סוללות מביאה לכלל מסקנה שמבצע "בנדיגו" נערך במקביל גם בגזרת מוצא הגידי שבה פרס גדוד 329. ואכן בשיחה עם קציני הגדוד הסתבר כי הגדוד ביצע ירי "בנדיגו" באזור צומת הגידי.[100] גנרל ואצל, מפקד ארמיה 3, מפרט בספרו (בתרגום מלובני) את האסון שירד על חטיבה 3:[101]

> "התקפת חטיבה 3 שריון החלה בצורה לא מעודדת, שכן על פי התוכנית לאבטחת חטיבה 3 שריון הייתה אמורה להתבצע לפני תחילת ההתקפה מהלומה אווירית, אך היא לא התבצעה, מאחר ולא נוצר קשר עם גדודי הטק"א שהועברו אל הגדה המזרחית של התעלה לפני אור ראשון של ה־14 באוקטובר, וזאת כדי לאבטח את גיחות המטוסים המצריים וכדי שלא יותקפו על ידם. כאשר כבר נוצר הקשר, לא יכלו גדודי הטק"א לפעול, מכיוון שהאויב פעל כנגדן באש הארטילריה ארוכת טווח שלו, שהגבילה את פעילותן, שכן חלק מהאנטנות הדרושות לאכוונת הטילים נפגעו כתוצאה מכך. כך נשארה החטיבה ללא חיפוי אווירי וללא הגנה אווירית."

באותו יום בשעה 1030 ביקר דיין בחפ"ק פיקוד הדרום. מפקד החפ"ק האווירי אל"ם שפר (שטופר) דיווח לו שנקלט שדר מצרי, ולפיו פגעה ארטילריית צה"ל בטק"א המצריים. להערכתו אין טילים בגזרה הדרומית. דיין התקשר לאל"ם גיורא פורמן, רמ"ח אוויר במשל"ט חיל־האוויר, שאישר כי אכן קיימות סוללות בגזרה. תגובת דיין הייתה: "זה ממש לא טוב ששטופר חושב שאין סוללות ואתה מחזיק את זה אצלך".[102] ואכן לאחר שיתוק הסוללות משעות הבוקר המוקדמות פעלו מטוסי התקיפה של צה"ל באופן חופשי מעל שדה המערכה. על זירת ואדי מבעוק הופעלו 69 גיחות של מטוסי עיט, סער (סופר מיסטר משודרג) ופנטום, אשר גרמו לחטיבה אבדות קשות.[103] למשל, הושמדו כל גדוד הארטילריה שנע בתוך

---

100 שיחה טלפונית עם שמואל שי (שיה).

101 לואא' (אלוף) עבד אל־מונעים ואצל, **הסכסוך הערבי־ישראלי, מזיכרונות פריק עבד אל־מונעים ואצל**, קהיר, 2002.

102 אזכור מעניין ומביך זה מופיע אצל שמעון גולן, **מלחמה ביום הכיפורים, קבלת החלטות בפיקוד העליון במלחמת יום הכיפורים**, צה"ל־מחלקת היסטוריה, 2013, עמ' 868.

103 בר־יוסף, **מלחמה משלו**, עמ' 269.

טור החטיבה,[104] וחפ"ק החטיבה. בקרב נפל מפקד החטיבה עקיד (אל"ם) נור עבד אל־עזיז.[105]

תם יום קרב

על סופו של אותו יום קרב, מספר הגנראל חמאד בספרו:

> "מפקד דיוויזיה 4 משוריינת הציג את תמונת המצב בפני מפקד ארמיה 3, והדגיש בפניו את היקף אבדות החטיבה, שהגיעו לכדי 60 טנקים T55, 9 נגמ"שי BK, וכל תותחי גדוד הארטילריה שלה, כתוצאה מההפצצות האוויריות, ומערכי טילי הנ"ט SS 11, בנוסף למותו של מפקד החטיבה, והימצאות מספר גדול של הרוגים ופצועים בשטח".[106]

הקרב באזור ואדי מבעוק החל בהפתעה לכוחות הישראליים, אשר לא נערכו לקראתו. לא נעשה כל תכנון סדור להגנת האזור שמדרום לציר המתלה. היערכות הכוחות לקרב נעשתה בצורה חפוזה וכסדרת תגובות לתנועת הכוחות המצריים. תחילתו של שיתוף הפעולה הראשוני בין חיל־האוויר לתותחנים החל במשלוח מטוס העיט־תצפית מטייסת 109 שטיווח את הארטילריה הישראלית הכבדה על סוללות הטק"א. ירי ראשוני זה לימדנו כי שיטת הטיווח שפותחה ב"בנדיגו" הייתה יעילה. עובדה כי הירי על סוללות הטק"א שיתק אותן למשך הקרב. בכך נפתחו השמיים לפעילות חופשית של מטוסי חיל־האוויר. פעילות זו הייתה מכפיל כוח חשוב של עוצמת האש הישראלית ואחד הגורמים המכריעים לניצחון. בקרב, שהתפתח ללא כל תכנון מוקדם, הפעילו הכוחות הישראלים דה־פקטו את דוקטרינת הקרב המשולב. היה זה שילוב מנצח של כוחות חיל אוויר, שריון, חי"ר וארטילריה. כל כוח תרם את חלקו לניצחון המוחץ, בלא תיאום מוקדם. שיתוק סוללות הטק"א אף שכנע את המטכ"ל ואת מפקדת פיקוד הדרום בנכונות דוקטרינת ה**"בנדיגו"** כאמצעי לשיתוק סוללות טק"א על ידי הארטילריה.

---

104 חמאד, **מלחמת אוקטובר 73**, עמ' 257.

105 ואצל, **הסכסוך הערבי-ישראלי**, עמ' 222.

106 חמאד, **מלחמת אוקטובר 73**, עמ' 266

חלק ה': שיתוק סוללות טק"א לאחר הצליחה

בבוקר 16 באוקטובר 1973 צלח כוח שריון מחטיבה 421 את התעלה על גבי דוברות באזור מצמד וערך פשיטה לעומק המערך המצרי שממול. בין היתר כלל המערך 5 בסיסי סוללות טילים של חטיבת טק"א שפרסו במרחב עד לעומק 18 ק"מ. בפשיטה תקף השריון את אתרי הסוללות, שמהם היו 3-4 תפוסים על ידי סוללות שהושמדו מאש הטנקים.[107] הכוח נעזר באש ארטילריה ארוכת טווח של סוללה סדירה מגד"כ 55 (מרתון 43) וכן של גד"כ 647.[108] ב־17 באוקטובר הפעיל הכוח אש של גד"כ 647 על מתקן 6121 מול נקודת הצליחה. במהלך הימים הבאים טיווחו קציני הקישור הארטילרי של החטיבה מספר פעמים אש על סוללות טק"א בצפון הגזרה. לפחות בשלוש סוללות נצפו פגיעות טובות,[109] וסוללות אחרות נמצאו נטושות.

ביום 18 באוקטובר צלחה אוגדה 162 את התעלה. עימה צלח גד"כ 647 שיועד לירות על סוללות טק"א. הגדוד פרס סמוך לתעלה ממזרח לדוויר־סואר.[110] כמו כן צלח אגד ארטילרי 215 שאולתר מגד"ב 839 האורגני, מגד"ב 834 מאגד 214, ואליהם נוספה סוללה בינונית M109 מגדוד 899 שהגיעה מהצפון. לאחר הפריסה בדוויר־סואר ספג האגד התקפות אוויר, אש נ"ס כבדה ואבדות בנפש. למוחרת היום דילג האגד בעקבות אוגדה 162 אל שיפוליו הצפוניים של אזור הגבעות המבותרות של ג'בל ג'ניפה ופרס בציר האורך שלמרגלותיו למשך הלילה.[111] במהלך בוקר 19 באוקטובר צלחה גם אוגדה 252 את התעלה, ועימה צלח גד"ב 872 מאגד 214 שפרס ממערב לאגד 215.

אוגדה 143 שהתפרסה בצפון מרחב הצליחה, קיבלה במשך היום סיוע מגד"כ 647 ומ"מרתון".[112] סוללת מרתון החלה לירות בשעות אחר הצוהריים שלוש פעמים על סוללת טילים ח-23 שמצפון לאיסמעיליה. כל סוללה סומנה בשתי צורות: מספר בן 4 ספרות במפת הקוד סיריוס ואות

107 אורן, תולדות מלחמת יום הכיפורים, עמ' 361.

108 **דו"ח מס"ח חטיבה 421** עודד צ'ופ. אתר החטיבה: http://www.421.co.il/_Uploads/dbsAttachedFiles/hovert1(2).pdf

109 לפי דו"ח המס"ח, הסוללות: **6620, מקצרה, 6115**.

110 כדברי **מפקד א"א 215,בכנס סיכום המלחמה מיום** 1 במאי 1974, מרכז מידע בית התותחן, פריט 100608.

111 בני ארבל, "האגד הקטן והשפעתו הגדולה", **תמיד תותחן** (אפריל 2020), עמ' 29.

112 **מת"פ**, שם; **דו"ח מס"ח 421**.

עברית ומספר במפות חיל־האוויר. המצרים לא ירו טק"א רבים אותו יום. ייתכן כי הירי הארטילרי, נוסף על נוכחות מרובה של מטוסיהם וקרבות האוויר ההמוניים שמעל אזור הצליחה, מנעו מהם ירי טק"א.[113]

הפקודות שניתנו על ידי הפיקוד לאוגדה 162 היו לנוע בפריסה רחבה דרומה דרך מישורי אאידה לכיוון הצירים העולים דרומה אל ג'בל ג'ניפה ולשטוף את סוללות הטק"א שבמרחב.[114] בשעות הצוהריים החלה האוגדה לטפס על הצירים העולים אל מרחבי גבעות ג'ניפה ולהשמיד את סוללות הטק"א הרבות הפרושות במרחב. האוגדה חדרה כ־35 ק"מ לדרום מערב תוך טיהור המרחב.[115] כדברי מפקד א"א 215 אל"מ חיים גרניט:

> "לא הייתה פה רק ריצה על פרחים [בסיסי טילים], אלא בכל המקומות האלה, לפני שהם עלו, ירתה הארטילריה. כפי שאתם רואים, באותו היום, ב־19 בחודש, שלוש החטיבות נכנסו פנימה והתחילו לרוץ ולתפוס את החלק הצפוני של ג'בל ג'ניפה ולדפוק בכל מקום בסיסי טילים".[116]

בערב בישיבה שהתקיימה בחפ"ק פיקוד הדרום, ביקש הרמטכ"ל את "מפת סוללות הטילים כדי לבדוק אם ניתן לטפל בהן בארטילריה אם יגיע למקומות שאנו רוצים".[117] בסיכום הישיבה קבע הרמטכ"ל את קווי הפעולה להמשך הלחימה למוחרת היום והורה כי אוגדות 162 ו־252 תמשכנה בפעילות כלפי דרום תוך השמדת סוללות טק"א. בסיומו של היום סיכם הרמטכ"ל עם שובו לקריה: "האוגי' של ברן עשתה עבודה יפה. עלו על 20-15 סולי' (חלקם לא פעלו)".[118] הרמטכ"ל הוסיף כי ירי הארטילריה על איסמעיליה מנע שיגורי טילים.[119]

113 על פעילות חיל־האוויר המצרי בשמי אזור הצליחה אנו מוצאים הדים ברישומי גבי כהן מחפ"ק פיקוד הדרום, א"צ 264-189/2016, רישומים מיום 19 באוקטובר משעות הצהרים המוקדמות.

114 שם, החל משעה 190715. אברהם אדן (ברן), **על שתי גדות הסואץ**, עידנים, 1979, עמ' 248 ואילך.

115 אדן, **על שתי גדות הסואץ**, עמ' 252.

116 כנס חת"ם, מספר פריט: 100608.

117 כהן, רשומה מדיון ערב החל משעה 191725.

118 **מחברות לנטש**, 20 באוקטובר 2310. אוגדה 162 מכונה במקורות "**ברן**" – כינויו של מפקדה.

119 גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 1058.

למוחרת היום ב־20 באוקטובר המשיכה הארטילריה במלאכת השמדת הטק"א. בצפון הגזרה בשעה 02:29 קיבל גד"כ 647 פקודה לירות על בסיסי הטילים של איסמעיליה[120] על ידי פלגה לכל בסיס. גמר העסקה ("העסקת" היעד באש) נקבע ל־0555. עם תחילת הירי ספגה אחת מסוללותיו אש נ"ס כבדה.[121] מהאש נהרגו 5 לוחמים ו־44 נפצעו. מרבית כלי הסוללה נפגעו, והנותרים פונו לאחור לשם שיקום הסוללה. עם שחר המשיכו יתר הסוללות בירי על סוללות טק"א יחד עם מרתון, בטיווח מת"ץ אוויר, לפי פקודות המת"פ. לפי העולה מיומן המבצעים ירו שלוש סוללות 175 מ"מ שנותרו בגזרת הצליחה, אש על סוללות הטק"א באיסמעיליה. סוללת מרתון ירתה על סוללה ח-23 ועל מטרה נוספת. חרף הפגיעה שנפגע, החל גד"כ 647 לירות בשעה 0530 על 2 הסוללות הנוספות של איסמעיליה.[122]

במקביל פתח חיל־האוויר באותו בוקר במלחמה משלו על סוללות איסמעיליה. במבצע שכונה "מפצח 23",[123] ושהחל בשעה 0855. חיל־האוויר דיווח על השמדת 2 סוללות במערכי איסמעיליה (כנראה ז-23 ו־ז-35) וסוללה שלישית שנמצאה ריקה (כנראה ח-23).[124] סוללות אלה הותקפו כבר על ידי הארטילריה ביומיים האחרונים.

בשעה 0800, בהמשך הבוקר, ירה גד"כ 647 לטווח רחוק, בטיווח מת"ץ אוויר, על סוללה 5323 בדרום מזרח ג'ניפה והבעירה.[125] בשעות אחר הצוהריים הצטרפה סוללה כבדה של גד"כ 329 שפרסה ממזרח לתעלה, לירי אל סוללות הטק"א מדרום לג'ניפה.[126] כעולה מהרשומות, הורה רב־אלוף בר־לב, מפקד החזית, לברן לחסל סוללות טילים פעילות ("חיות") באזור המערכים הצפופים (**"עודדה"**) שמדרום לרכסי ג'ניפה "ועוד 8 סוללות דרומה", כדי שניתן יהיה להפעיל את חיל־האוויר. בר־לב תיאם אישית את הארטילריה כדי לסייע לברן.[127] מיומן המבצעים רואים כי המערך הכבד החל לפעול לטובת ברן בגזרת דרום ג'ניפה.

120 **מת"פ** 200355.

121 שם 0444.

122 **מת"פ** 200530-200554

123 **תקיפת סוללות קרקע**, עמ' 304.

124 בר־יוסף, **מלחמה משלו**. סוללה שלישית הושמדה במרחק 20 ק"מ.

125 **מת"פ** 200800

126 **מת"פ** 201610.

127 **רישומי גבי כהן.**

לפקודת ברן פרס א"א 215 בציר "עברה" 60 וסייע לפעולתן של חטיבות הטנקים, אשר התפרסו על פני דרום הג'ניפה והשמידו כ־10 סוללות.[128] לבקשת מפקד אגד 215 סא"ל חיים גרניט ומפקד האוגדה פרס הפיקוד את סוללת מרתון וגד"ב רועם של האגד 341 (גדוד בינוני עם טווח מוגדל) ממזרח לאגם המר בציר "לכסיקון" 269.[129] מיקום זה אפשר הושטת סיוע לשתי האוגדות הנעות דרומה וכעוגן לביצוע מבצעי "בנדיגו" ביומיים הבאים.

אוגדה 252 שהתקדמה בדרום־מערב מישורי אידה, גילתה סוללת טילים שירתה ממערב, מתוך מערכי ראמה, לעבר מטוסים שהושיטו לה סיוע. קצין האג"ם של האגד רס"ן עודד טירה טיווח את גדוד הסיוע היחיד שעמד לרשות האוגדה. לאחר מספר תיקוני ירי הופעלה על הסוללה אש לתכלית שהדליקה את הסוללה, שבערה כל הלילה. למוחרת קיבלה האוגדה סיוע אווירי בגזרה ללא הפרעה.[130]

חלק ו': 21, 22 באוקטובר 1973 המשימה: השמדת הטילים

בדיון שהתקיים בחפ"ק דבלה ב־20 באוקטובר 1973, קבע הרמטכ"ל כי תפקידה החשוב ביותר של הארטילריה הוא השמדת הטק"א. לדעתו תפיסת צומת שמצפון למתחם בולוניה תאפשר לה ירי ארטילרי על הסוללות שמעבר לרכסים. ירי ארטילרי ישחזר את הצלחת אותו יום במניעת ירי טילים מאיסמעיליה.[131] בפועל כבר התקדם האגד הארטילרי דרומה יותר, אל ציר "עברה" 60, ותפס עמדה בטווח פגיעה בסוללות.[132] לגבי הטילים, סיכם הרמטכ"ל: "אשתדל לשים קת"ק [כנראה על עתקה, ב"א] כפי שהוחלט עד 1200 בארטילריה ואחה"צ נרד עם חיל־אוויר".[133] בהנחיות שניתנו בהמשך הדיון, לאחר צאת הרמטכ"ל, נקבע כי החוליה שתונחת על עתקה תשמש לצורכי מודיעין ו"קיתוק" (ביצוע תצפית קדמית) לתותחנים ולחיל־האוויר.[134] לקראת סיום הדיון עם הרמטכ"ל סיכם בר־לב,

128 ברן, **על שתי גדות הסואץ**, 255-257.

129 ברן, **על שתי גדות הסואץ** עמ' 257.

130 לוחמים שונים, "**מטרת סוללה**" ספר גדוד 872 (בהוצאה פרטית) עמ' 70; אורן, **תולדות מלחמת**, עמ' 438; שיחה טלפונית עם עודד טירה 9/2022.

131 שמעון גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 1058. ראו גם הוראותיו בקד"מ רמטכ"ל, שם, עמ' 1072.

132 אלחנן אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, עמ' 437. על זירת ג'ניפה ראו מפת פריסות א"א 215.

133 רישומי גבי כהן מאותו יום.

134 שם.

מפקד החזית, את המטרה:

> "המטרה הסופית בשלב זה חופש פעולה אווירי ממערב לאגם [...] מחה: א. השגת חופש פעולה אווירי: (1) על ידי השריון על טילים; (2) על ידי ארטילריה (תצפית[?]); (3) אם כל זה לא עוזר עד הצוהריים אז אין ברירה אלא לתקוף את הטילים במטוסים".[135]

בסיכום הישיבה הדגיש הרמטכ"ל בין היתר: "הארטילריה תשמיד סוללות בטיווח ממטוסי עיט. בהתאם נאמר בפקודה למוחרת (**"אשור"** 17) כי פד"ם: "ישמיד סוללות טילים בגזרתו על ידי הכוחות התוקפים ועל ידי ירי ארטילרי המטווח בסיוע חיל־האוויר".[136]

בשעות הבוקר של יום 21 באוקטובר 1973 התנהלו קרבות קרקע קשים בין אוגדה 162 לבין כוחות מצריים.[137] אגב כך הפעילו תצפיות האוגדה את יחידות הארטילריה שממזרח לאגם המר[138] נגד טק"א. לפחות סוללה אחת הושמדה.[139] נראה שכ־4 סוללות הושמדו על ידי חטיבות הטנקים של אוגדה 162 ושל אוגדה 252 שפעלה ממערב למישורי אאידה.[140] בשעה 1030 פנה ברן לפיקוד בתלונה שלא קיבל 175 מ"מ והוא נזקק מאוד לתוספת ארטילריה. תשובת מפקד הפיקוד הייתה: "מוכרחים לקחת" [כנראה לצורך "בנדיגו", ב"א].[141]

בשעה 1200 החל להתבצע "בנדיגו". בשעה זו עדכן קתמ"ר נתי שרוני את הרמטכ"ל: "סוללת טילים ראשונה הלכה על ידי ארט' בטווח של טיס "עיט" – "סקייהוק".[142] בשעה זו ברן חזר וביקש עוד ארטילריה, וגורודיש ענה: "כשנגמור את הבנדיגו. עוד מעט. הם כבר דפקו 3-2 סוללות".[143]

---

135 שם.

136 אורן, **תולדות מלחמת**, עמ' 441.

137 שם, עמ' 443. אדן, **על שתי גדות סואץ**, עמ' 263.

138 נראה שהכוונה לגדוד 431 שפרס ליד סוללת מרתון. אורן, **תולדות מלחמת**, עמ' 444.

139 שם, עמ' 444.

140 פירוט מספרי הסוללות ראו: שם, שם; אדן, **על שתי גדות סואץ**, עמ' 263.

141 **יומן מבצעים**, ספר הקלטות של חמ"ל פיקוד הדרום מיום 21 באוקטובר 1973, ספריית בית התותחן כותר 5667, 21 בחודש, שעה 1030.

142 **מחברות לנטש** מיום 21 באוקטובר שעה 1200.

143 **יומן מבצעים**, שעה 1200.

מרכז ניהול אש של סוללת טילים שנפגע ע"י ארטילריה (צלם: יחזקאל רחמים; באדיבות הצלם).

בשעה 1325 הודיע ברן שהוא מפעיל את חיל־האוויר. מהודעה זו ניתן להבין כי עם תום ביצוע "בנדיגו" החל חיל־האוויר בסיוע קרוב לאוגדה 162. בשעה 1330 פנה סגן הרמטכ"ל למפקד הפיקוד בשאלה על מצבו של ברן, וקיבל קבל תשובה על ידי אריה (לוי?):[144] "4 סוללות טילים נדפקו על ידי בנדיגו".[145] בשלב זה נראה כי נסתיים הירי על סוללות הטילים באותו יום, והכוחות המסייעים נפנו לסייע לאוגדות.

בשעה 1412 פנה מפקד הפיקוד וביקש מברן כי יטווח ארטילריה על שתי סוללות טק"א (4923, 4925). אורי בן־ארי, סגן מפקד הפיקוד, הוסיף כי שתי סוללות אלה הן האחרונות שנותרו לאחר ששלוש סוללות הושמדו: "אם תעלה עליהם גמרנו את העניין".[146] יומן המבצעים מלמד כי הפקודה לירות על שתי הסוללות הועברה כשעה לאחר מכן לסוללה מרתון 43, אשר התקשתה בקשר עם המטוס. אגב כך התפוצץ קנה, וחייל נפצע באופן שדרש

144 תא"ל אריה לוי, עוזר ראש אג"ם וקתמ"ר עד חודש ספטמבר 1973.

145 **מחברות לנטש** מיום 21 באוקטובר 1973 שעה 1330.

146 **יומן מבצעים**.

פינוי מוסק. בשעה 1620 ניתנה פקודה לירי על סוללה ל-3 ת"פ מס"ח 500.[147] בשעה 1512 דיווח ברן לפיקוד: "השמדתי עוד סוללה בארטילריה 4325"[148] (סוללה דרומית, ממערב לעיר לסואץ שכנראה טווחה על ידי קת"ק שהוצב על עתקה, ב"א). מוטי הוד, יועץ האוויר לפיקוד, נכנס סמוך לכך לדיון שהתקיים בחפ"ק הפיקוד בראשות הרמטכ"ל ודיווח: "שאחרוני הטילים חוסלו. ברן טיווח, ו־2 הסוללות חוסלו על ידי ארטילריה". הדעת מתקשה לקבל קביעה זו, שכן הירי על הסוללות נמשך עד למוחרת היום.[149] מכל מקום, מציין גבי כהן, הכותב ונציג מחלקת היסטוריה בחפ"ק, את התרשמותו מן המעמד: "העיניים של עייזר [עזר ויצמן, ב"א] ומוטי נוצצות. ניכר שהיו מוכנים לנשק את ברן מפני שנחסכה גיחת פנטומים על סוללות טילים". מבע פניהם של שני האלופים הטייסים מעיד על הקשיים שחיל־האוויר היה נתון במלחמתו בסוללות הטק"א, ועל תפקידם החשוב של כוחות השדה, במיוחד של הארטילריה בניקוי השמים. כל זאת על חשבון כוח האש המועט שעמד לרשות כוחות השדה. תעדנה על כך קריאות מפקדי האוגדות ברן (כפי שראינו לעיל) ושרון לתוספת ארטילריה. ואכן, כבר עם סיום ירי "בנדיגו" באותו יום, החלו האוגדות לקבל סיוע מסיבי ממטוסי חיל־האוויר.

נראה כי הברק בעיני שני אלופי חיל־האוויר היה מוקדם מדי. מפי שר הביטחון שהגיע לחפ"ק הפיקוד, הסתבר כי בביקורו באוגדה 162 שמע כי שתי סוללות עדיין פעילות. על כן דרש דיון בנושא.[150] ואכן על מנת לשמר את התנופה ולמנוע ירי טק"א, קיבלו הסוללות מרתון ו־329 הנחיה להמשיך ולהעסיק את סוללות הטק"א ל-3, ל-4 ו־ל-12.[151] בשעה 2330 ניתנה פקודה לאגדים להמשיך בירי טפטוף על הסוללות הנ"ל כל הלילה. 11 פגזים למטרה. בבוקר ינחיתו מכת אש מרוכזת של 35 פגזים על כל מטרה.[152]

באותו יום בעברה הצפוני של המובלעת בגזרת אוגדה 143 קיבל גד"כ 647 פקודות ירי על שלוש סוללות באיסמעיליה. בטרם נורה פגז ראשון נודע

147 סוללה שבין שתי הסוללות הקודמות.

148 **יומן מבצעים**, 21 בחודש שעה 1512.

149 רישומי גבי כהן מיום 21 באוקטובר 1973 החל משעה 1445.

150 גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 1114.

151 **מת"פ** 211415-1720.

152 **מת"פ** 2330.

כי עמדות ח-25 ו־ז-23 ריקות. נראה שהירי עליהן ותקיפת חיל־האוויר ("מפצח 23") שבוצעו יום קודם,[153] הביאו לשיתוקן. על כן בוצע ירי רק על ח-23,[154] למרות שדווחה על ידי חיל־האוויר יום קודם כריקה.

לפי התכנון שנערך בחפ"ק הפיקוד ושאושר על ידי הרמטכ"ל,[155] הוטל על אוגדה 162, בסיוע אוגדה 252 שתגן על אגפה המערבי, לתפוס ממערב למזרח את השטחים שמדרום לג'ניפה תוך חסימת הציר לקהיר ("סרג'") וחבירה לגדות התעלה. לאור קיומן של סוללות פעילות באזור בסיס האוויר שלופה דרומית לג'ניפה, נקבע כי כל הארטילריה האוגדתית תופקע לשם ירי על סוללות הטק"א, ולביצוע "בנדיגו" על ידי הסוללות הכבדות. התקווה הייתה שעד שעה 0800 יחוסלו כל סוללות הטילים, ואז יוחזר הסיוע הארטילרי לאוגדה ועימו סיוע אוויר.[156] לפי אלחנן אורן האגד היה מוכן מהבוקר לסייע לחיל־האוויר לתקוף את סוללות הטק"א האחרונות בגזרה. רק בשעה 0900 אפשרו תנאי מזג האוויר לתקוף את מערך הטק"א שהושמד.[157] לפי תחקירי חיל־האוויר הוא החל במקביל בביצוע מבצע "מפצח 25" בשעה 0900 וסיים אותו בשעה 1145.[158]

יומן המבצעים של המת"פ מגלה תמונה שונה אשר לירי הארטילרי על סוללות הטק"א.[159] בשעה 0545 יצאו פקודות מהמת"פ: "אגד ארטילרי 215 יעסיק את סוללת מרתון על סוללות טק"א כ-4, ל-12, ל-3. אגד 209 יעסיק את הסוללה מגד"כ 329 על סוללות טק"א ל-4, ל-7, ל-9". יומן המבצעים אינו מספק נתונים על ירי גד"כ 329 ועל תוצאות הירי. מרתון החלה את הירי בשעה 0552 והפעילה אש מדורגת על סוללות ל-12 ו־ל-3. האש על סוללה כ-4 נעצרה.[160]

אין בידינו נתונים על ירי הסוללות הבינוניות על טק"א, פרט לכך שעד שעה 0830 לא ניתן סיוע ארטילרי לכוחות השדה עקב הירי הארטילרי על

153 **תקיפת סוללות קרקע**, עמ' 304 ואילך.
154 **מת"פ** 210330-210630.
155 יומן רל"ש הרמטכ"ל, א"צ 216-168/2016 מחצות 21 באוקטובר 1973.
156 אדן, **על שתי גדות הסואץ**, עמ' 270.
157 אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, עמ' 451.
158 בר־יוסף, **מלחמה משלו**, עמ' 332; **תקיפת סוללות קרקע**, עמ' 317 ואילך.
159 אדן, **על שתי גדות הסואץ**, עמ' 270.
160 **מת"פ** 220545-0645.

הטילים במהלך ששאב את כל משאבי אש הסיוע מחטיבות אוגדה 162, ששיוועו לאש סיוע. באותו בוקר ביצעה האוגדה את המהלך המורכב שנועד להניע את כוחותיה ממערב לדרום־מזרח עד לחיץ החקלאי ושפת התעלה תוך איגוף הכוחות המצריים וכיתורם לקראת הפסקת האש הצפויה.[161] לפי ברן עסוקה הייתה הארטילריה בחיסול בסיסי הטילים עד אחרי 0830. רק בשעה 0900 החלו לספק לחטיבות סיוע ארטילרי ואווירי "בשפע" בקרבות הקשים שניהלו.[162]

במקביל בגזרת אוגדה 143 הודיע אגד ארטילרי 214 כי גד"כ 647 השמיד סוללת טק"א נוספת (פרח 6214).[163]

חלק ז': סיכום מבצעי ירי "בנדיגו" על טק"א ב־21-22 באוקטובר 1973

קשה להעריך מי השמיד מה בשני המבצעים שנערכו בימים 21-22 באוקטובר 1973, שהיו למעשה מבצע אחד מתמשך, ושהותירו שמיים נקיים מטילים. ברור שביום 21 באוקטובר 1973 החל מבצע "בנדיגו" ארטילרי בטיווח טייסים. למוחרת נמשך הירי הארטילרי על סוללות טק"א ולצידו ערך חיל־האוויר את מבצע "מפצח 25" שתקף את אותן סוללות ממש.[164] בכנס חתם לסיכום המלחמה, שנערך ביום 1 במאי 1974, סיכם מת"פ דרום אלי דורון כך:

> "ביצענו בנדיגו אחד עם שמונה סוללות ארטילריה בהתראה של ארבע שעות. זה בוצע על שמונה בסיסי טילים קרקע-אוויר, בגזרה הדרומית, צפונית לסואץ, על ידי אגד 209 וגדוד 55. זה בוצע היטב ולמעשה הוכח כי בנדיגו עובד טוב. הבסיסים האלה שותקו ולא פעלו, ואורבך יעיד על זה".[165]

הנתונים מעורפלים משהו, אך העובדה שהמת"פ מציין שמונה סוללות טק"א מלמדת שכיוון למבצעי 21-22 באוקטובר. וכשהוא מכוון לשמונה

161 אדן, **על שתי גדות הסואץ**, עמ' 272.

162 שם, עמ' 273.

163 **יומן מת"פ** 21 באוקטובר 1973 שעה 0943.

164 **תקיפת סוללות קרקע**, עמ' 322.

165 כנס חת"ם, פריט: 100608.

סוללות ארטילריה ומדגיש "אגד 209 וגדוד 55", אין לנו אלא להסיק שהוא מונה גם את סוללות אגד 215 וסוללת 329. שכן תחת פיקוד אגד 209 לא היו אלא שתי סוללות בינוניות. מפקד אגד 209 אל"ם יעקב ארז חזר על הדברים:

> "בוצע בנדיגו על 8 בסיסי טילים בגזרה הדרומית, בטווח מטוסי הקרב. לא בנדיגו מלא על 23 בסיסי טילים או יותר כפי שתוכנן אלא על 8 בסיסים בלבד עם סד"כ יותר קטן. התוצאות היו טובות מאוד לפי דיווח טייסי הקרב".[166]

בסיכומי חיל־האוויר מצוין שהושמדו באותו יום במבצע "מפצח 25" ארבע סוללות טק"א.[167] כיוון שסוללות אלה גם הופגזו באותו יום על ידי הסוללות הכבדות כורכר ומרתון, קשה לקבוע מי יזכה בקרדיט על פתיחת השמיים. סבורני, כי מן הראוי להעניקו במשותף לחיל־האוויר ולארטילריה. אין צורך לזמן לעדות את "אורבך" הנ"ל. בכנס חת"ם השתתף גם מפקד חיל־האוויר בני פלד, אשר השיב על שאלה בעניין זה:

> "לגבי השאלה הראשונה על סואץ. תוכננו הבנדיגו הזה על 8 הסוללות בסואץ במקביל אנחנו תקפנו מהאוויר ומגבוה. השמדנו את כל ה־8 לא נפגענו אף אבדה. איזה מהסוללות חטפה ארטילריה ולא ירתה בגלל הארטילריה ואיזה אנחנו דפקנו אינני יודע. אני יודע שלא הייתי רוצה להגיד שאפשר היה לעשות את זה בלי כי אני לא יודע למדוד במקרה הזה בדיוק את התמורה. אני רק יכול להגיד שהעובדה שהם לא הצליחו לשגר באופן אפקטיבי כמות גדולה מאוד של טילים יכולה בהחלט לנבוע מזה שהם היו מוטרדות [מועסקות] בו זמנית בתוכנית מתואמת על ידי ארטילריה."[168]

יהא מי ששיתק את הסוללות אשר יהא - משעות הבוקר לא נראו יותר שיגורי טק"א בשמיים. חיל־האוויר פעל באופן חופשי מעל יחידות ארמייה 3, ואלפי חיילים מצרים ביקשו להיכנע ולהתמסר לידי כוחותינו.[169] אציין

---

166 שם.

167 בר־יוסף, **מלחמה משלו**, עמ' 332.

168 **כנס חת"ם**, עמ' 79. עותק מתיק א"צ 507/10411/981

169 בר־יוסף, **מלחמה משלו**, עמ' 334.

כי כמות קני הארטילריה של שתי האוגדות הייתה מועטה. הארטילריה התקינה הבינונית של שתי האוגדות בערב 21 בחודש, כללה באגד 215: 5 קנים בגדוד 834; 7 קנים בגדוד 839, 4 קני רוכב בסוללה מגדוד 899 ו־6 קני רועם בגדוד 841 ממזרח לאגם המר. באגד 209 היו לכל היותר (אין דיווח) 8 קנים בגדוד המוקטן 872. הארטילריה הפיקודית כללה 2 סוללות 175 מ"מ ממזרח לתעלה (סוללת מרתון דיווחה על 3 קנים).[170]

אפילוג

ממרחק השנים, כחוכמה שלאחר מעשה, נראים הדברים באור שונה מאשר נראתה תוכנית מבצע "בנדיגו" ערב מלחמת יום הכיפורים. מבצע "בנדיגו" בא לעולם על רקע שניים מן הקשיים שאפפו את סיום מלחמת ההתשה. האחד היה קשיי חיל־האוויר להתמודד עם מערך הטק"א. השני: חולשתה החומרית של הארטילריה. שני אלה והעובדה שהאמריקאים פתחו את מחסניהם בפנינו, הוליכו את צה"ל לתכנון "בנדיגו".

טעות הייתה להפיק לקחים ממלחמת ההתשה וליישמם על מתווה של מלחמה כוללת - הפתרון מסוכן. אם חיל־האוויר פעל באופן יעיל "כארטילריה מעופפת" במלחמת ההתשה, אין להסיק כי כך יפעל במתאר לחימה שונה. כך גם ההנחות שעמדו בבסיס שיקולי המתכננים. מבצע "בנדיגו", שתוכנן על בסיס הנחה של "תנאים סטריליים", לא הלם מראש מצב של מלחמה כוללת. במלחמה כוללת יש לצאת תוך הנחה שכל מה שעלול להשתבש, אכן ישתבש. כפי שראינו לעיל, וכך אירע בפועל. המלחמה נכפתה על צה"ל בתרחיש כאוטי של "קטסטרופה", תולדת התראה קצרה. לכך יש להוסיף את פריסת גדוד 55 בגולן ערב המלחמה ובהמשך הועברה לגולן למעלה ממחצית הסד"כ הארטילרי שיועד למבצע.

מבצע "בנדיגו" סווג כמבצע מיוחד. פותחו לו תרגולות ייחודיות המתאימות רק לו, כגון שיטת טיווח ייחודית המחייבת תרגול ממלאי תפקידים ייחודיים. על מנת לשמר את ניסיונם של הכוחות שתורגלו ולוחמיהם, אסור היה להחליף יחידות וממלאי תפקידים בנקודות מפתח (בדומה למיומנות בגרירת גשר הגלילים). העניין סבוך שבעתיים במקום שבו ההסתמכות במלחמה כוללת הייתה על יחידות מילואים שהוקמו זה עתה.

170 **מת"פ** 211845. נציין כי אגד תקני אמור לכלול 60 קנים, כולל מרגמות.

התכנון עצמו היה מורכב ועירב גורמים רבים, וכל אחד מהם עלול היה לנתק את שרשרת הפעילות.[171] קדמו לתוכנית תכנון מדוקדק ותרגולות שפותחו לאחר ניסויי היתכנות, שנערכו לגורמים המשתתפים בשלהי שנת 1971: כלי הארטילריה השונים, יכולות אמצעי התצפית האוויריים ויכולות טייסי חיל־האוויר לטווח. וכמובן הממשק בין חיל־האוויר ליחידות האש - הן מבחינת התקשורת האלחוטית והן מבחינת נוהלי דיבור הייחודיים לטיווח.

האימון המשותף עם חיל־האוויר אפשר את המשך מבצעי "בנדיגו" ה"קטנים" שעליהם למדנו לעיל. יפים לעניין זה דברים שנאמרו לי בשיחה עם קצין התותחנים הבכיר תא"ל (בדימוס) יעקב זיגדון ששימש גם מפקד המכללה הבין־זרועית לפיקוד ומטה):[172]

> "הקרב בוואדי מבעוק מוכיח את המובן מאליו. את נחיצות הקרב המשולב. חוכמת הפיקוד בקרב היא למצות ולתזמן את היתרון היחסי שיש לכל אמצעי בעיתוי, ובמקום המתאימים [...] שרשרת ה"בנדיגו הקטן" מאששת את הקביעה שככל שהתוכנית תהיה פשוטה יותר, כך יש לה סיכויים לצאת לפועל. מה היה שם? טייס מטווח סוללת 175 מ"מ על סוללות טק"א - חבילה קטנה ומגובשת".

עובדה כי כאשר הופעלה השיטה שפותחה בפשטות, היא הניבה פירות. בקרב ואדי מבעוק ולאחר מכן החל מיום 19 באוקטובר 1973 לא הופל שום מטוס על ידי טק"א באזורים שבהם פעלה הארטילריה ממערב לתעלה. לאחר בוקר 22 באוקטובר נפתחו שמי החזית בפני חיל־האוויר, ומטוסיו החלו לבצע מאות גיחות.[173]

לקחי המלחמה הופקו על ידי כל זרוע בנפרד. חיל־האוויר פיתח תפיסה שונה ומערכות חדישות ועצמאיות שבאו לידי ביטוי בהשמדת הטק"א הסורי במלחמת לבנון הראשונה[174] כמעט ללא אבדות לכוחותינו.

חיל־התותחנים הגדיל את הסד"כ שלו ל־87 גדודים, רובם מצוידים

---

171 זיגדון מונה לעניין זה: טיווח, איכון, אש נ"ס, מחשבי ירי, מטאורולוגיה.

172 שיחות ותכתובת עם הכותב מיום 8 במאי 2023.

173 אורי בר־יוסף, **מלחמה משלו**, עמ' 333.

174 מאיר פינקל, "בניין הכוח למבצע "ערצב 19 (1973-1982), **בין הקטבים** 20 (יולי 2019), עמ' 89.

בתותחים מודרניים M109. עליהם נוסף ציוד אלקטרוני מודרני שכלל מכשירי מכ"ם לטיווח, מדי טווח לייזר, מדי מהירות לוע ומחשבי ירי לכל גדודי התותחים.[175] בכך הוגדל כוח מאמץ האש היבשתי לרמה מקובלת בצבאות המערב, והוקטנה תלות כוחות היבשה בסיוע אוויר.

175 יעקב זיגדון וסימן טוב שגיא, **תותחנים בשל"ג סיפור מלחמה**, הוצאת יד לתותחנים, 2015, עמ' 23-22.

| תקציר

המחקר שלפנינו בוחן את מקומה של הדוברות הצבאית בתקופת מלחמת יום הכיפורים (אוקטובר 1973) - לפניה, במהלכה ואחריה. המחקר מתייחס למקומה של התודעה בקבלת ההחלטות של צה"ל במלחמה, לתפקוד של יחידת דובר צה"ל ולנוכחות של התקשורת הישראלית והבין־לאומית כשחקן חשוב במלחמה. המחקר מתבסס על מקורות היסטוריים ראשוניים מארכיון צה"ל ומארכיון מחלקת מדעי ההתנהגות בצה"ל, ולראשונה מידע רב מתוכם רואה אור במאמר זה; ועל ראיונות שנערכו בשנת 2022, כמעט יובל אחרי המלחמה, עם בעלי תפקידים ביחידת דובר צה"ל, בצנזורה ובצה"ל בכלל, לצד עיתונאים וכתבים צבאיים שפעלו בתקופת המלחמה. נוסף על כך המאמר מתבסס על מקורות משניים: ספרים, מאמרים ומחקרים, אשר נכתבו על הנושא לאורך השנים.

מאות ספרים ואלפי מאמרים נכתבו עד היום על המלחמה בידי עיתונאים, אנשי אקדמיה, אנשי מילואים וחוקרים. בתום המלחמה הוקמה גם ועדת חקירה ממלכתית, בראשות נשיא בית המשפט העליון, ד"ר שמעון אגרנט, ועבודתה הוגבלה לימים שקדמו למלחמה ולימיה הראשונים בלבד. עם זאת אף מחקר עד כה לא חקר את פעילות מערך ההסברה והדוברות של צה"ל במלחמה זו.

מחקר זה מתפרסם כיובל אחרי המלחמה. לצד ניתוח הדברים כללנו אמירות רבות של אנשים שפעלו אז בתחומי התודעה וההסברה.

הדוברות הצבאית במלחמת יום הכיפורים

אפרים לפיד ורון גביאן[1]

מבוא

מלחמת יום הכיפורים גרמה למשבר חברתי ופוליטי עמוק בחברה הישראלית. בעקבותיה חלו תמורות מדיניות, פוליטיות, צבאיות וחברתיות במדינה.[2] השלכותיה לא פסחו גם על אמצעי התקשורת.[3] לאחר המלחמה היכו עיתונאים בפומבי על חטאי שיתוף הפעולה הכנוע עם הממסד הפוליטי ועם המערכת הצבאית, והודו כי בשתיקתם תרמו גם הם את חלקם למחדל.[4] כמו כן יוזכר כי מלחמה זו הייתה המלחמה

1 תא"ל (במיל') ד"ר אפרים לפיד היה דובר צה"ל בשנים 1989–1984, ובמשך שנים חקר את מקומה של הדוברות בצבא. רון גביאן שירת בחטיבת דובר צה"ל בשנים 2022–2016, וכיום חוקר את יחסי המודיעין והדוברות הצבאית.
תודה לפרופ' מירון מדזיני, לד"ר מרדכי נאור ולאמיר אורן על הסיוע לעריכת המחקר ועל הערות חשובות לטיוטות בדרך למאמר הסופי.

2 הרצל שפיר, **מלחמת יום הכיפורים מבט שונה**, האירועים שקדמו למלחמה, מהלך המלחמה עצמה, תוצאותיה והשלכותיה, 1977–1967, צה"ל – מערכות ומושב בן־שמן: מודן, 2020 (להלן: שפיר, **מלחמת יום הכיפורים**), עמ' 9.

3 דינה גורן, **דיווח וביקורתיות: בדיקה של טיפולה של העיתונות הישראלית בפיגועי מחבלים לפני ואחרי מלחמת יום הכיפורים**, דוח של המכון לקומוניקציה באוניברסיטה העברית, 1977.

4 ריאיון 3; דן כספי ויחיאל לימור, **המתווכים: אמצעי התקשורת בישראל 1990–1948**, תל אביב: עם עובד, 1992; אורי אבנרי, "מידע שהרדים את הציבור", בתוך: טלי זינגר (עורך), **מאת כתבנו הצבאי**, תל אביב: הוצאת מערכת הביטחון, 1990 (להלן: אבנרי, "מידע שהרדים את הציבור"), עמ' 39; ישעיהו בן־פורת, יהונתן גפן, אורי דן, איתן הבר, חזי כרמל, אלי לנדאו ואלי תבור, **המחדל**, תל אביב: עם ישראל הוצאה מיוחדת, 1975 (בן־פורת ואחרים, **המחדל**).

הטלוויזיונית הראשונה בתולדות ישראל. רבים זקפו את כישלון ההסברה לחובתו של דובר צה"ל.

סמוך לפרוץ המלחמה, ומתוך החשיבות שיוחסה לנושאי ההסברה, מינה שר הביטחון משה דיין את האלוף (במילי') אהרון יריב, שעד 1972 היה ראש אמ"ן, למסביר הלאומי בהתבסס על הניסיון המוצלח של קודמו, האלוף חיים הרצוג, ב־1967.[5]

ב־12 בנובמבר 1973, זמן קצר לאחר סיום המלחמה, מינה ראש אמ"ן, האלוף אלי זעירא, שהיה הממונה על דובר צה"ל, ועדה לבדיקת התנהלות מערך ההסברה של צה"ל. באופן חריג בתולדות צה"ל בראש הוועדה עמדו דובר צה"ל לשעבר, אל"ם (במילי') נחמן קרני, ושני עיתונאים ותיקים ומנוסים, דוד פדהצור וירמיהו יובל. חבריה סקרו חומרים מהעיתונות של ימי המלחמה, וראיינו שלושים אנשי מקצוע - מיחידת דובר צה"ל, מהצנזורה הצבאית, אנשי צבא פעילים, אנשי מילואים ועיתונאים רבים, כתבים ישראלים וכתבי חוץ.[6] המסקנות וההמלצות של הוועדה היו מקצועיות, מקיפות וחדות. נוכחנו בעריכת מחקרנו כי חלקן עדיין ישים לתפקוד מערך דובר צה"ל גם כעבור יובל שנים. דו"ח ועדת בדיקה זו היה מרכזי מאוד למחקרנו. ממצאי הוועדה ומסקנותיה מתפרסמים במאמר זה לראשונה.

מחקר זה יציג את תפקודם של דוברות צה"ל ושל העומד בראשה במלחמת יום הכיפורים כמרכיב משמעותי במערכת הצבאית ואת מקומו של צה"ל בדעת הקהל באותה תקופה. המחקר יסקור את מפת התקשורת הישראלית והזרה. המידע שהוצג במחקר נשאב מראיונות חצי מובנים עם אנשי תקשורת, צנזורה והסברה, עם אנשי יחידת דובר צה"ל ועם אנשי מודיעין שפעלו במלחמה. כמו כן המחקר מבוסס על מידע מארכיון צה"ל ומערכת הביטחון ומארכיון מחלקת מדעי ההתנהגות בצה"ל וכמובן על ספרים ועל מאמרים. למחברים לא הייתה נגישות לפרוטוקולים של דיונים סגורים במטכ"ל שבהם נידונה מדיניות ההסברה והפרסום. כמו כן לא הייתה נגישות למסמכי לשכת דובר צה"ל מהתקופה. מגבלה נוספת של

5 עמוס גלבוע, **מר מודיעין**, תל אביב: ידיעות אחרונות ספרי חמד, 2013 (להלן: גלבוע, **מר מודיעין**), עמ' 632–633.

6 נחמן קרני, ירמיהו יובל ודוד פדצור, **ועדת בדיקה לדובר צה"ל**, תל אביב: המדפיס הלאומי הממשלתי, 1974 (להלן: קרני ואחרים, **ועדת בדיקה לדובר צה"ל**).

המחקר נובעת מהטיות המוכרות מעדויות מרואיינים הניתנות בחלוף זמן כה רב מהמלחמה.

עד היום כתבו עיתונאים, אנשי אקדמיה, אנשי מילואים וחוקרים מאות ספרים ואלפי מאמרים על המלחמה. בתום המלחמה הוקמה גם ועדת חקירה ממלכתית, בראשות נשיא בית המשפט העליון, ד"ר שמעון אגרנט, ועבודתה הוגבלה לימים שקדמו למלחמה ולימיה הראשונים בלבד. עם זאת אף מחקר עד כה לא בחן את פעילות מערך ההסברה והדוברות של צה"ל במלחמה זו.

מפת התקשורת הישראלית והזרה

בשנים שלפני מלחמת יום הכיפורים (1973-1948) התנהל הצבא בסגירות כלפי התקשורת. כמעט כל נושא צבאי היה אסור בפרסום, אלא אם אישרה הצנזורה הצבאית. אמצעי התקשורת מצידם לא ניסו, בהכללה, להיאבק ביחס של שלטונות הצבא, במידה רבה משום שהם עצמם היו שבויים במיתוס "הצבא כול יכול ויודע טוב מכולם", שהגיע לשיאו אחרי הניצחונות במלחמת סיני (1956) ובמלחמת ששת הימים (1967). את מקום "העיתונות המגויסת", שנהנו השלטונות לטפח כדי לסייע בהשגת היעדים הלאומיים, החליפה בהדרגה "עיתונות מתגייסת".[7]

הכתבים הצבאיים (כ"צים) בכלי התקשורת היו חוד החנית של הסיקור הצבאי. בהשוואה לבעלי תפקידים מקצועיים אחרים בתקשורת התמידו בתפקידם לאורך שנים, וזכו ליחס מועדף מצד המערכת הצבאית.

דובר צה"ל דרש מכל כתב להתגייס לשירות מילואים לפני שיורשה להצטרף לכוחות. ארגוני התקשורת בירכו על צעד זה כיוון שנתן לאנשיהם מעמד של חיילים במקרה של פגיעה. כך היו הכתבים כפופים לצה"ל, ולצבא הייתה הסמכות החוקית המלאה לערוך שינויים בחומר ששלחו מהשטח, בראייה דוברותית ("דברור"), מעבר להיבטי הביטחון שהיו בסמכות הצנזורה.[8] כתבים צבאיים רבים פעלו במלחמה במתחם דובר צה"ל שבבית סוקולוב.

7 הלל נוסק ויחיאל לימור, "צבא ותקשורת במאה העשרים ואחת לקראת דגם חדש של יחסים", בתוך: אודי לבל (עורך), **ביטחון ותקשורת – דינמיקה של יחסים**, באר שבע: מכון בן-גוריון לחקר ישראל, 2005, עמ' 77–79.

8 ריאיון 4; רון בן־ישי, **חי במלחמה: עיתונאי תחת אש**, ראשון לציון: משכל, 2021 (להלן: בן־ישי, **חי במלחמה**), עמ' 208.

כתבים אחרים סופחו לכוחות כדי לסקר את שדה הקרב. לכן נוצרה חריגה (אנומליה), שבה הכתבים הבקיאים בעולם התוכן הצבאי נשארו בתל אביב בעוד הכתבים שהצטרפו ליחידות הלוחמות סיקרו נושאים אחרים.[9] דוגמה לכך הייתה מיכה שגריר, שנשלח לסקר את הקרבות אף שלא היה כתב צבאי בהכשרתו,[10] ואילו נחמן שי, הכתב הצבאי של "קול ישראל", העביר חלק גדול מהמלחמה בהשתתפות בתדרוכים של גורמים צבאיים בתל אביב במקום להיות עם הכוחות בשטח.[11]

13 שעות לאחר תחילת המלחמה אוחדו **שידורי הרדיו** של "קול ישראל" ושל גלי צה"ל בכותרת "שידורי ישראל".[12] עוד לפני כן, בעקבות חששות שעלו בדיון אצל שר הביטחון משה דיין ב־5 באוקטובר ב־9:00 בבוקר, הציע דיין להשאיר את תדר גלי צה"ל פתוח ביום הכיפורים כדי לאפשר גיוס מהיר במקרה הצורך.[13] באולפן המשותף, אשר פעל מבית סוקולוב שבתל אביב, הועברו החדשות והיומנים בשתי הרשתות של "קול ישראל" (א' וב') ובגלי צה"ל בו־זמנית. שאר התוכניות בשתי התחנות שודרו בגלים נפרדים לפי שיקוליהן הבלעדיים.[14] השידורים אוחדו ל־25 ימים. על רקע הבחירות המתקרבות (דצמבר 1973) ועל רקע העיסוק בנושאים פוליטיים החליט הוועד המנהל של רשות השידור להפסיק את השידור המשותף ב־31 באוקטובר, שבוע ימים אחרי הפסקת האש. סקר של האוניברסיטה העברית בחן האזנות לרדיו, ומצא כי ב־12 באוקטובר היה שיעור האזנה ליותר מעשר מהדורות ביום 68 אחוז. סקר זה גם העלה כי ככל שעברו ימי המלחמה, אמון הציבור במידע ששודר ברדיו הישראלי הלך ועלה.[15]

9 גבריאל שטרסמן, "ראיון עם תא"ל פנחס (פניה) להב", מתוך: גבריאל שטרסמן (עורך), **ספר השנה של העיתונאים לשנת תשכ"ד**, תל אביב: דפוס שמגר, 1974 (להלן: שטרסמן, "ראיון עם תא"ל להב"), עמ' 79.

10 מיכה שגריר, "לסקר את המלחמה", בתוך: גבריאל שטרסמן (עורך), **ספר השנה של העיתונאים לשנת תשכ"ד**, תל אביב: דפוס שמגר, 1974, עמ' 79.

11 ריאיון 5.

12 איתן הבר וזאב שיף, **לקסיקון לביטחון ישראל**, תל אביב: זמורה ביתן, מודן, 1976 (להלן: הבר ושיף, **לקסיקון לביטחון ישראל**), עמ' 101.

13 איתן שמיר, **משה דיין – התפתחותו של אסטרטג**, מושב בן־שמן: מודן, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2023, עמ' 454.

14 מרדכי נאור, **רדיו חזק: הסוד והקסם של גלי צה"ל**, רעננה: הוצאת אבן חושן, 2014 (להלן: נאור, **רדיו חזק**), עמ' 103.

15 המכון למחקר חברתי שימושי, **מורל הציבור ביום האחד-עשר למלחמת יום הכיפורים (16.10.73)**, ירושלים: המכון לקומוניקציה באוניברסיטה העברית, 19 באוקטובר 1973 (להלן: המכון למחקר חברתי שימושי, **מורל הציבור**).

לאחר המלחמה ראו מבקרי התקשורת את הכתבים הצבאיים שותפים למחדל.[16] פרופ' שלמה אבינרי כתב שנה לאחר המלחמה:

> בכל תחומי החיים השונים, נוקטת העיתונות בישראל עמדה של עיתונות בחברה חופשית... אולם בתחום הביטחון, וכל מה שנובע ממנו, התנהגות העיתונות הישראלית דומה יותר מדי להתנהגות במשטר טוטליטרי. הכתבים הצבאיים לא הצביעו על פגמים, הכל מלא שירים ותשבחות, קושרים כתרים למצביאים וסוגדים למוסד.[17]

אחת המסגרות החשובות לקשרי הממשלה עם התקשורת בנושאי ביטחון הייתה **"ועדת העורכים"**, שבה היו חברים העורכים הראשיים של העיתונים בעברית ועורך ג'רוזלם פוסט.[18] ימים ספורים לפני המלחמה, ב־3 באוקטובר 1973, בפגישה של ועדת העורכים בחיל הים, תדרך הרמטכ"ל דוד אלעזר באופטימיות כי "אפשר לישון בשקט".[19] לאחר תחילת המלחמה זימנה לשכת שר הביטחון, בראשות דיין וראש אמ"ן, האלוף אלי זעירא, פגישה בהולה עם ועדת העורכים. באותה רוח חיובית ענה דיין גם על השאלה אם הוא אופטימי, ותשובתו הייתה "מאוד".[20] במלחמת יום הכיפורים בלטה העדיפות שנתן שר הביטחון לוועדת העורכים יותר מלכתבים הצבאיים. זו התנהלות שנבעה ממשקל מיוחד לעמדתם בהנחיית הסיקור בכלי התקשורת שהם מופקדים עליו. במלחמה נפגשו העורכים כל יומיים-שלושה עם שר הביטחון, עם הרמטכ"ל ועם האלופים בני פלד, אלי זעירא ונוספים. הרמטכ"ל נכח בכל הפגישות.[21]

גם **לתקשורת החוץ** היה תפקיד חשוב במלחמת יום הכיפורים. עוד לפני פרוץ המלחמה, ובייחוד לאחר מלחמת ששת הימים, הייתה התדמית של

---

16 נחמן שי, "שנת מבחן לעיתונאים במלחמה", בתוך: גבריאל שטרסמן (עורך), **ספר השנה של העיתונאים לשנת תשכ"ד**, תל אביב: דפוס שמגר, 1974 (להלן: שי, "שנת מבחן לעיתונאים"), עמ' 5.

17 גבריאל שטרסמן, "סיכום דיון במועצת העיתונות" (15 במארס 1974), מתוך: גבריאל שטרסמן (עורך), **ספר השנה של העיתונאים לשנת תשכ"ד**, תל אביב: דפוס שמגר, עמ' 109.

18 Gideon Doron, "The Politics of Mass Communications in Israel", **Annals**, January, 1998, pp. 163–179.

19 חיים הרצוג, **מלחמת יום הדין**, ירושלים: עידנים, 1975, עמ' 96.

20 נאור, **רדיו חזק**, עמ' 101.

21 שטרסמן, "ראיון עם תא"ל להב", עמ' 5.

ישראל בעולם בעייתית.[22] כמעט כל הכתבים שפעלו עבור כלי תקשורת בחו"ל היו ישראלים, פרילנסרים, נוסף על עבודתם העיקרית בתקשורת הישראלית. אחת ההשלכות התקשורתיות של מלחמת ששת הימים הייתה הפיכתה של ישראל למרכז חדשות עולמי. אם עד המלחמה פעלו כחמישים-שישים כתבי חוץ קבועים בארץ, בעקבות המלחמה נפתחו עשרות משרדים של כלי תקשורת מובילים בעולם, ועד מהרה גדל מספר הכתבים הקבועים - צוותי רדיו וטלוויזיה - פי ארבעה.[23] מפרוץ המלחמה טיפלה יחידת דובר צה"ל בכ־850 עיתונאים מחו"ל שהגיעו לארץ משלושים מדינות לסקר את המלחמה.[24]

ועדת העורכים בסיור בצפון בהשתתפות דובר צה"ל, תא"ל פיני להב
(צלם: רון אילן; באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון).

22 טרי סמית, **פרוטוקול מס' 5 של ועדת קרני**, 11 בדצמבר 1973 (להלן: סמית, **פרוטוקול 5**).

23 מירון מדזיני, "הסברת החוץ במלחמת ששת הימים", **קשר** 36, סתיו 2007, עמ' 145–155.

24 אפרים שורר, **פרוטוקול מס' 1 של ועדת קרני**, 29 בנובמבר 1973.

יחידת דובר צה"ל פעלה מול נציגי התקשורת הבין־לאומית בשני אפיקים: הכתבים הזרים הקבועים בארץ והכתבים הזרים "המזדמנים", שהגיעו במיוחד לסקר את המלחמה. העיתונאים הקבועים בארץ העידו כי לדובר צה"ל הייתה העדפה לעיתונאים שבאו מן החוץ, אף שבאותה עת בארץ היו 12 סניפים קבועים.[25] בין המבקרים היו כתבים מנוסים בכירים רבים אשר "דעתם נחשבת בעיתונים יותר מהכתבים הקבועים בארץ".[26] כתבים זרים שישבו קבע בישראל היו בטיפול "מדור החוץ" שבענף הקישור לעיתונות (עק"ל) ביחידת דובר צה"ל, אולם במלחמה מינה דובר צה"ל את אל"ם (במיל') יהודה פריהר, ללא כפיפות לראש עק"ל, להיות בקשר עם הכתבים שהגיעו במיוחד מחו"ל. לרשותו עמדו שמונים קציני מילואים, ולטענתו, "רובם היו ברמה טובה, אולם לא כולם היו מתודרכים".[27]

דוברות צה"ל

דובר צה"ל, תא"ל פנחס להב

פנחס להב נולד בפולין ב־1921 ועלה לארץ בגיל 17. הוא פעל ב"הגנה" שבחיפה בשנים 1940–1943, ובהמשך התנדב לצבא הבריטי. לאחר מלחמת העצמאות שירת בצה"ל בתפקידי אפסנאות ושלישות, מרביתם בפיקוד דוד אלעזר. באוגוסט 1972, לאחר תפקיד רמ"ח הפרט באכ"א, מינה הרמטכ"ל אלעזר אותו לדובר צה"ל וקידמו לדרגת תא"ל. במהלך המלחמה פעל תא"ל פנחס להב רוב הזמן במוצב הפיקוד העליון. בצאתו ממנו היה מגיע אל מוקדי ההסברה, ושם כבר ציפו צוותי ההסברה להנחיותיו ולעדכוניו, וכן מאות עיתונאים - לתדרוכים ולהבהרות. בעקבות המצב הקים הדובר צוות הסברה מאולתר בראשותו של אל"ם (במיל') מרדכי (מורלה) בר־און. הצוות פעל בכל שעות היממה בבית סוקולוב והפיץ מוצרי הסברה של צה"ל ושל מערכת הביטחון, על פי ההנחיות, שמדי יום גיבש פורום ההסברה העליון בראשותו של האלוף יריב ואחריו, האלוף שלמה גזית. צוותו של בר־און כלל אנשי תקשורת וקציני צה"ל. בכירי הפובליציסטים נסתייעו בחברי הפורום בטורי הפרשנות שלהם. הצוות יזם תגובות להבהרת המצב והרים תרומה נכבדה לחישול המורל בעורף ובחזית כאחת. כמו כן הוא עקב אחר השידורים והגיב בעת הצורך.[28]

25 ג'יי בושינסקי, **פרוטוקול מס' 2 של ועדת קרני**, 5 בדצמבר 1973 (להלן: בושינסקי, **פרוטוקול 2**).

26 אן מרי פרנקל, **פרוטוקול מס' 3 של ועדת קרני**, 6 בדצמבר 1973.

27 יהודה פריהר, **פרוטוקול מס' 4 של ועדת קרני**, 9 בדצמבר 1973.

28 ראובן לויתן, "כך פעל עק"ל", בתוך: גבריאל שטרסמן (עורך), **ספר השנה של העיתונאים לשנת תשכ"ד**, תל אביב: דפוס שמגר, 1974 (להלן: לויתן, "כך פעל עק"ל"), עמ' 41–42.

כמו דוברי צה"ל אחרים גם ללהב לא היה ניסיון מוקדם בתקשורת. לדעתו, דובר צה"ל צריך להיות איש צבא המכיר על בוריו את הארגון שאותו הוא מייצג: "העבודה כאן בעיקרה היא ארגונית והתפקיד צריך להיות בידי אדם שיש לו הבנה מספקת בכל הקשור לנעשה בצה"ל ובשדה הקרב והוא מסוגל להסביר זאת לאחרים כאיש צבא". מצד אחר הבהיר כי אם עיתונאי יכול למלא דרישה זו, "זה טוב מאוד".[29] לא כולם הסכימו עם תפיסה זו. הכתב הצבאי ישראל קצובר סיפר כי בקושי הם ראו את פנחס להב לאורך המלחמה: "הייתי ידיד טוב של פיני. וכשישבנו ודיברנו הוא סיפר לי על כל תולדות חיי משפחתו מתקופת השואה וכל תקופתו הצבאית, אבל כשהגענו לנושאים תקשורתיים, וביקשתי ממנו תדרוכים, ראית שתפרו למישהו תפקיד כדי להעלות אותו בדרגה, והתפקיד לא התלבש עליו".[30] נחמן שי הוסיף: "לא ראיתי את פיני להב במהלך המלחמה. אני זוכר אותו לטובה, אדם מאוד נעים, חכם, קצת גלותי, אך טוב ורחב לב. היה טוב ביחסי ציבור, אך לא הייתה לו הכשרה טובה לדוברות".[31] "השנים היו אחרות, הרמטכ"ל מינה את מקורביו. נפלה לו מלחמה על הראש. אז הבנו שהקרבה לדדו היתה הנכס המשמעותי שהביא איתו לתפקיד".[32] יצחק שני, בכיר בצנזורה באותה תקופה, סיפר: "הדוברות לא הייתה שווה כלום כי היה דובר צה"ל שלא הבין כלום בתחום הדוברות".[33] עיתונאי בכיר נוסף שפעל במלחמה אמר: "פיני להב היה איש חביב אבל לא נתפס כמתאים למלחמה כזו. כשהרמטכ"ל עסוק וכולם בבהלה מוחלטת, צריך לדבר עם מישהו שאתה סומך עליו".[34] כמו כן כתבי חוץ רבים ביקרו את חוסר היכולת של להב לתקשר עימם באנגלית.[35]

במערכת האיזונים שבין העברת מידע פתוח לתקשורת ובין מדיניות של ערפל קרב ושל ביטחון שדה העדיף להב את ההיבט הביטחוני. כשנימק את החלטותיו מול ועדת קרני לאחר המלחמה, העיד: "לשיקולים הביטחוניים

29 שטרסמן, "ראיון עם תא"ל להב", עמ' 78.
30 ריאיון 3.
31 ריאיון 4.
32 ריאיון 5.
33 ריאיון 6.
34 ריאיון 2.
35 ריאיון 12.

ישנה עדיפות מכרעת, גם כאשר היא על חשבון אמינות ההסברה". לדבריו, הייתה סכנה של חשיפת החזיתות לסיקור זר, "ועם כל החשיבות לאמינות בהווה ובעתיד, הרי במצב הפתיחה של המלחמה התבטלו כל שיקולי האמינות כנגד שיקולים אחרים".[36] העדפת שיקולי ערפל הקרב על פני האמינות הייתה מקובלת גם על ממוני ההסברה האחרים במהלך המלחמה.

לצד זה, מעניין לראות כיצד אותם גורמים שהעדיפו את השיקולים "הביטחוניים" על "התקשורתיים", מתפלאים מדוע "מאשימים" אותם במשבר האמינות. להב האמין כי הקביעה שיחידת דובר צה"ל אחראית למשבר האמינות היא אגדה לא מבוססת:

> אם בני אדם 'יודעים' שדובר צה"ל גרם לחוסר האמינות, אינך יכול לעקור זאת מלבם. כמו שלפני אלפיים שנה צלבו את ישו ועד היום אנשים מאמינים שכעבור יומיים הוא ירד מן הצלב ואימו היתה בתולה. זה כוחה של אגדה. אני רק מקווה שבנוגע לדובר צה"ל יש כמה אגדות שלא יחזיקו מעמד כמו האגדות על ישו.[37]

אתגר מקצועי נוסף שעמד בדרכו של להב היה המתח בין דיוק למהירות. בהסבירו את מקור האמירה כי "כוחות צה"ל מיגרו את האויב", בריאיון לאחר המלחמה אמר להב:

> היה לחץ אדיר על דובר צה"ל משני כיוונים: בין מסירת אינפורמציה מידית לבין מדויקת, מתח מתמיד לדוברי צה"ל לדורותיהם. ברגיעה אנחנו מודיעים רק בערב על תקריות, מפני שהתמונה משתנה משעה לשעה. לעתים בצהריים יש פצועים בתקרית מסוימת וכעבור זמן מה יש הרוגים. כך אפשר לנהוג כשיש תקריות בודדות ואפשר לברר ולבדוק. במלחמה אין זמן לכל הדברים הללו. בתחרות בין דיוק מוחלט לבין מהירות הדיווח, אם אתה רוצה שהדיווח יהיה מהיר, אם אתה רוצה שהרדיו יסקר את המלחמה, אתה מוכרח להסתכן באי דיוק.[38]

36 פנחס להב, **פרוטוקול מס' 10**, 25 בדצמבר 1973 (להלן: להב, **פרוטוקול 10**).

37 שטרסמן, "ראיון עם תא"ל להב", עמ' 77.

38 שם, עמ' 81.

ביקורת רבה נשמעה על תפקודו של תא"ל להב לאורך המלחמה. עמוס גלבוע, בספרו על אהרון יריב, ציין כי בעיות ההסברה של דובר צה"ל, תא"ל פנחס (פינייה) להב, היו חמורות,[39] והוא לא נלחם על מקומו כמפקד בכיר במטה הכללי האמון על הקשר עם התקשורת. בריאיון שערכנו עם ראש אמ"ן, אלוף זעירא, הוא ציין כי לא היה לו כמעט שום ממשק עם מערך דובר צה"ל ועם דובר צה"ל עצמו במלחמה.[40] באופן דומה ראה את הדברים תא"ל אבנר שלו, רל"ש הרמטכ"ל דדו: "התקשורת לא היוותה כלל מקום בדיונים שערך הרמטכ"ל".[41] אפילו אישור ההודעה הדרמטית על פתיחת המלחמה, בעקבות שיחתו של הרמטכ"ל עם דובר צה"ל, ארך דקה אחת או שתיים.[42]

אל"ם (במיל') יוסי כלב אמר בוועדת קרני כי הדובר צריך להיות האיש שיקבע את מדיניות ההסברה או שיציע אותה ויקבל את אישור הרמטכ"ל:

> לשר הביטחון, לרמטכ"ל ולראש אמ"ן אין זמן במלחמה להתעסק בזה, לא היה צורך בגורם ביניים כמו 'הממונה על ההסברה'. קיומו של ממונה זה הרחיק את דובר צה"ל ממקור ההנחיות ואפילו ממקור הידיעות. דובר צה"ל הוא שצריך לשבת בישיבות המטה הכללי, מאחר והוא המתדרך הראשי בצה"ל.[43]

ואכן, פנחס להב בעצמו חשב כך. לטענתו, "כל הודעה שיצאה, אני לא הוצאתי, הממונה עלי אמר לי להוציאה או לא להוציאה". הדבר בלט בעיקר בהחלטה שלא לפרסם את נפילת מוצב החרמון. בהסבר ההחלטה אמר: "רק אדם תמים יכול לחשוב שדובר צה"ל מחליט אם ומתי תתפרסם הודעה. זה נושא אסטרטגי, הכרוך במבט לעתיד, ליום שאחרי המלחמה". כך היו הדברים גם בהחלטה שלא לפרסם את שיגור הטיל לתל אביב במוצאי יום כיפור בטענה כי העניין נתון לאחריותו של הדרג המדיני.[44]

---

39 גלבוע, **מר מודיעין**, עמ' 632.

40 ריאיון 1.

41 ריאיון 7.

42 ישראל טל ויאיר טל, **ישראל טל: פרקים למלחמת יום הכיפורים**, ראשון לציון: ידיעות אחרונות, 2019 (להלן: טל וטל, **ישראל טל**), עמ' 219.

43 יוסף כלב, **פרוטוקול מס' 9 של ועדת קרני**, 24 בדצמבר 1973 (להלן: כלב, **פרוטוקול 9**).

44 שטרסמן, "ראיון עם תא"ל להב", עמ' 83.

דובר צה"ל, תא"ל פנחס (פיני) להב
(באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון).

נחמן שי,[45] הכתב הצבאי במלחמה ולימים דובר צה"ל, כתב על תפקיד דובר צה"ל כך: "זה תפקיד שלכל היותר אפשר לא להיכשל בו, הצלחה - בלתי אפשרית. כל דובר מוצא עצמו לכוד בין הצבא לבין העיתונות. בצבא, תמיד מצפים מן הדובר שיגיש' תמיד עיתונות טובה והרי זו משימה בלתי אפשרית". לאחר המלחמה סיכם פנחס להב את פעילותו במלחמה: "לא יתכן שמוסד דובר צה"ל אחראי רק על הדברים השליליים. אני מעדיף לכנות את שקרה בזמן המלחמה 'משבר אמון' ולא 'פער אמינות'".[46] בכנס סגור של סגל הפיקוד הבכיר של צה"ל ברפידים בסוף פברואר 1974 אמר: "הזהירו אותי לא לקחת את התפקיד. אין במדינה הזאת אף פעם כישלון מדיני, אין כישלון הנהגה. כאן יש תמיד כישלון הסברה".[47]

מבנה יחידת דובר צה"ל

בתקופת המלחמה הייתה יחידת דובר צה"ל בעיקרה גוף מטה, עם קשר רופף לכוחות הלוחמים. לדעתו של דובר צה"ל, תא"ל להב: "זהו המוסד היחיד בצבא שמתחיל ונגמר במטה הכללי. כל גוף, אגף וחיל יורד עד דרג הגדוד ולפעמים לדרג של הפלוגה. הריכוזיות במוסד דובר צה"ל היא

45 שי, "שנת מבחן לעיתונאים", עמ' 169.

46 שטרסמן, "ראיון עם תא"ל להב", עמ' 80.

47 רונן ברגמן וגיל מלצר, **מלחמת יום כיפור: זמן אמת**, ראשון לציון: משכל ידיעות ספרים, 2004, עמ' 375. למחברים לא הייתה גישה לפרוטוקול הכנס.

מוחלטת". לטענתו, בזה כוחו ובזה גם חולשתו. לנושא הדוברות לא היה בעל תפקיד ברמת השטח (אוגדה, חטיבה, גדוד), ועל כן נוצרה מציאות שלנציגי דובר צה"ל הרבים שנשלחו לשטח, לא הייתה כתובת מקצועית ולוגיסטית לתיאום עבודתם.[48]

במסמך תוכנית העבודה של חיל המודיעין לשנת העבודה 1973, בפרק על מחלקת ההסברה, מצוינות שש משימות מובילות: כיסוי אירועי שנת 25 למדינת ישראל; הסברת בעיות "ימי הרגיעה" לציבור מדינת ישראל; הגברת ההסברה כלפי חוץ בשיתוף עם משרד החוץ ועל ידי טיפוח כתבים זרים נבחרים; הנהגת סיורי רקע קבועים לכתבים מקומיים; קביעת דפוסים ודרכי עבודה במדור הלוחמה הפסיכולוגית (ל"פ) וארגון יחידת המילואים של המחלקה.[49] מסמך זה מעלה כמה תובנות: העדיפות שניתנה לדובר צה"ל בחגיגות הלאומיות, עוד לפני משימות צבאיות; חשיבות התקשורת הזרה למול התקשורת הישראלית; חשיבות חיזוק הקשר עם השטח ומקומה של הלוחמה הפסיכולוגית (המוגדרת היום כ"השפעה") בפעילות היחידה באותה עת.

הענף המרכזי ביחידת דובר צה"ל היה **ענף הקישור לעיתונות (עק"ל)**, בראשות סא"ל צחי שמואל. ברגיעה הוא היה בנוי משלושה מדורים: מדור פנים, מדור חוץ ומדור עריכה. במלחמה נוספו שני מדורים: מדור קישור לכוחות הלוחמים ומדור ניהול.[50] כבר ביום שישי, 5 באוקטובר, ערב המלחמה, הכריז ראש הענף על כוננות רמה ג'. המפקדים שוחררו לביתם בהנחיה להיות צמודים לטלפון.[51]

ביחידה פעלו מדורים נוספים: הכתבים הצבאיים היו בקשר עם **מדור פנים**, ושאר הכתבים קיבלו שירות **ממדור העריכה**. מדור נפרד, **מדור חוץ**, פעל מול הכתבים הזרים.[52] מדור עריכה פעל כמערכת עיתון. הוא קיבל מידע מכתבים שחברו לכוחות, ערך אותו ופרסם למערכות ואל לשכת

48 שטרסמן, "ראיון עם תא"ל להב", עמ' 78–79.

49 "מחלקת הסברה: מגמות ומשימות", בתוך: **תכנית עבודה חיל המודיעין**, 1973, א"צ (ארכיון צה"ל) 173/629/2005, עמ' 18–19.

50 צחי שמואל, **פרוטוקול מס' 1 של ועדת קרני**, 29 בנובמבר 1973 (להלן: שמואל, **פרוטוקול 1**).

51 לויתן, "כך פעל עק"ל", עמ' 36.

52 שם, עמ' 40; פירוט נוסף על פעילות היחידה מול הכתבים הזרים בפרק "התקשורת הבין־לאומית".

העיתונות הממשלתית לתרגום לאנגלית.[53] מראשית המלחמה הפיץ מדור עריכה יותר מ־500 כתבות, צולמו 600 סרטים והופצו 40 אלף תמונות. כמו כן הוסרטו 12 שעות של לחימה בשתי החזיתות.[54]

פעילות נוספת ביצעה **חוליית הצילום וההסרטה**, בראשות זאב ביבר, אשר מנתה כ־85 איש. במלחמה נדרש צילום בצבע, אך החוליה לא הייתה ערוכה לכך. לא היה מספיק ציוד, ורובו היה ציוד אישי של הצלמים.[55] **מדור הקישור לכוחות הלוחמים** הופקד על איוש חוליות הסיקור, אשר תפקידן לסקר את הלחימה בשטח.[56]

קציני הקישור הפיקודיים שימשו נציגי הדובר בפיקוד. קצין הקישור לפיקוד הצפון, סא"ל דן רם, תיאר לוועדת קרני את תפקיד קצין הקישור: "חוליית הקישור לפיקוד צריכה להיות כפופה לפיקוד, עם הנחיה מקצועית של דובר צה"ל. כך ישתלב הקצין בפיקוד ויוציא אותו מסטטוס 'אורח'. נושא הקישור חייב להפוך לחלק אורגני בצה"ל וחייב להילמד בפו"ם".[57] קציני הקישור הפיקודיים תוקננו, אך לא היו לדובר צה"ל נציגים ברמת האוגדות.[58]

ענף יחסי הציבור שביחידת דובר צה"ל הופקד על הקשר של צה"ל עם גורמים אזרחיים למטרות הסברה וקשרי ציבור. לאחר חמש יממות לחימה פעל הענף לתאם הרצאות לתיירים ולסייע לצוותי טלוויזיה שהפיקו סרטים דוקומנטריים.[59]

ענף ההסברה ביחידה פעל מול גורמי אמ"ן ומול הכתבים לענייני ערבים. הענף פרסם דף מידע בנושאי המזרח התיכון, והוא עסק גם בנושאי לוחמה פסיכולוגית.[60]

53 ראובן לויתן, **פרוטוקול מס' 2 של ועדת קרני**, 5 בדצמבר 1973.

54 לויתן, "כך פעל עק"ל", עמ' 36.

55 זאב ביבר, **פרוטוקול מס' 4 של ועדת קרני**, 9 בדצמבר 1973.

56 לויתן, "כך פעל עק"ל", עמ' 41.

57 דן רם, **פרוטוקול מס' 1 של ועדת קרני**, 29 בנובמבר 1973.

58 ינאי, **פרוטוקול מס' 1 של ועדת קרני**, 29 בנובמבר 1973. לימים כדי לייעל את תהליך זרימת המידע וכדי לשפר את האמון הציב דובר צה"ל נציגים קבועים באגפים, בפיקודים ובזרועות. ביבשה הוצבו נציגים בדרג החטיבה הסדירה. מתוך: נחמן שי, **מלחמדיה: ישראל, העולם והקרב על התודעה**, ראשון לציון: ספרי חמד, 2013, עמ' 189.

59 ארני סימון, **פרוטוקול מס' 1 של ועדת קרני**, 29 בנובמבר 1973 (להלן: סימון, **פרוטוקול 1**).

60 מנחם זהר, **פרוטוקול מס' 1 של ועדת קרני**, 29 בנובמבר 1973 (להלן: זהר, **פרוטוקול 1**).

אל״ם (במיל׳) יוסי כלב העיד בוועדת קרני שבתקופת כהונתו כדובר צה״ל (1972–1969) הותוו כמה תוכניות להפעלת היחידה במלחמה, אולם להבנתו הן לא מומשו.[61] לעומתו טען פנחס להב כי לא היה ניתן לתרגל את היחידה בחירום: ״אי אפשר לעשות תרגיל של דובר צה״ל בימי רגיעה. ניסו לעשות תרגיל אבל לא הלך. בתרגיל אוגדתי גדול הכל זרם נפלא. הכתבות הגיעו, לא הייתה בעיה״.[62] אנשי תקשורת דיווחו על הכנות למלחמה אשר בפועל לא היו ישימות: ״ישיבות אינספור ותרגילים בנושא היערכות לחירום ולכיסוי מלחמה, שבהן נטלתי חלק לפני המלחמה, היו לשווא״.[63]

זיקתו של דובר צה״ל לאגף המודיעין

עוד מתקופת ״ההגנה״ הייתה ההסברה חלק ממערכת המודיעין של המדינה בדרך. כתריאל כ״ץ, איש מודיעין חשאי, מונה לדובר ״ההגנה״ ב־1947, ואף היה הממונה על הצנזור של ארגון זה.[64] עם הקמת צה״ל נכללה מחלקת ההסברה, שנקראה אחר כך דוברות צה״ל, בחיל המודיעין בכפיפות לראש אמ״ן.[65] לאחר מלחמת יום הכיפורים ולאחר הפקת לקחיה בוטלה הכפיפות לאמ״ן.[66]

בחיל המודיעין היו שתי יחידות בעלות זיקה ישירה לדוברות: ביטחון המידע (שנקרא אז ״ביטחון שדה״) והצנזורה. יחידות אלה השפיעו ישירות על המדיניות ועל הביצוע של הסיקור התקשורתי היזום של צה״ל.[67] את דובר צה״ל מינה הרמטכ״ל בהמלצת ראש אמ״ן. כמה מדוברי צה״ל עד 1973 לא היו קציני מודיעין.

61 כלב, **פרוטוקול 9**.

62 שטרסמן, "ראיון עם תא"ל להב", עמ' 79.

63 בן־ישי, **חי במלחמה**, עמ' 208.

64 Clila Magen and Ephraim Lapid, "Israel's military public diplomacy evolution: Historical and conceptual dimensions", **Public Relations Review**, 44(2), 2018, p. 289
אהוד אתגר, **לפי פרסומים זרים – 70 שנות צנזורה**, תל אביב: הוצאת מערכת הביטחון, 2017 (להלן: אתגר, **לפי פרסומים זרים**), עמ' 13.

65 אפרים לפיד, **לוחמי הסתר – המודיעין הישראלי מבט מבפנים**, ראשון לציון: ידיעות ספרים, 2017, עמ' 49.

66 גבריאל נגל, **פקודת ארגון מחדש דובר צה"ל**, תל אביב: המדפיס הממשלתי, 1974, ארכיון צה"ל.

67 אתגר, **לפי פרסומים זרים**, עמ' 13.

הקשר של יחידת דובר צה"ל לחיל המודיעין בתקופה שקדמה למלחמת יום הכיפורים היה רופף.[68] החיל, העשיר במשאבים בדרך כלל, לא חיזק את יחידת דובר צה"ל בתקופה זו.[69] לא נוכחנו גם בתרומת התוכן המודיעיני לנושאי ההסברה פרט לקשר עם יחידת המודיעין הגלוי "חצב".[70]

יוצאת מן הכלל בתחום זה הייתה הלוחמה הפסיכולוגית, אשר זכתה למקום מיוחד ביחידת דובר צה"ל.

> בתקופת המתיחות עם מצרים וסוריה בוצעה הונאה תקשורתית מצדנו, שנועדה להרתיע את המצרים מלצאת למלחמה. מספר ימים לפני המלחמה קיבלה מחלקת ביטחון שדה הנחיה להפסיק כל הונאה יזומה כדי לא להסלים את המצב. עם תחילת המלחמה בוצעו פעולות הונאה כדי להסיט את האויב מהמאמצים העיקריים של צה"ל.[71]

ניהול הדוברות במלחמה

מדיניות הפרסום

עוד לפני המלחמה ביקשה יחידת דובר צה"ל מעיתונאים שלא לפרסם ידיעות על "ריכוזי כוחות" כי פרסום כזה עלול "ללבות את האש ולשרת את האויב".[72] על עקרונות המדיניות התקשורתית הצבאית במלחמה עצמה החליט הדרג המדיני. דוגמה לכך היא הנחייתו של שר הביטחון בימיה הראשונים של המלחמה שלא לאפשר לעיתונאים להגיע לחזית, אף שהרמטכ"ל אישר את המלצתו של דובר צה"ל לצרף כתבי חוץ לפיקוד הדרום ולפיקוד הצפון כדי שידווחו ויעידו מי פתח במלחמה.[73] לאחר 10 באוקטובר אפשרו לעיתונאים לבקר בגולן ובאזור התעלה. החלטת שר הביטחון נבעה מטעמים ביטחוניים וצבאיים, ולא היה לו עניין להראות

68 ריאיון 1.

69 אלי זעירא, "דבר ראש אמ"ן", בתוך: **פקודת עבודה חמ"ן**, 1973, א"צ 176/629/2005.

70 עודד גרנות, עודד זראי, אהוד יערי, ענאן ספדי ואמנון קפליוק, "עתוני ארצות ערב: האם אפשר לסמוך עליהם כעל מקורות מידע", מתוך: גבריאל שטרסמן (עורך), **ספר השנה של העיתונאים לשנת תשכ"ד**, תל אביב: דפוס שמגר, 1974, עמ' 88–89.

71 ריאיון 13.

72 זהר, **פרוטוקול 1**.

73 טל וטל, **ישראל טל**, עמ' 219.

"לכל העולם" באמצעות כתבים את הנעשה בשדה הקרב. היו סיבות טובות שלא להסגיר מידע שעלול לעודד את הירדנים לפעולות והיה עניין לערפל את המצב כלפי הסורים. דובר צה"ל פנחס להב הסביר את מדיניות הערפול התקשורתי בכך שפרסום התמונה הקודרת במלואה לא היה משרת את המטרות הצבאיות.[74]

כבר עם מינויו של האלוף אהרן יריב לממונה על ההסברה דן הרמטכ"ל עימו ועם דובר צה"ל להב על מדיניותה. דובר צה"ל המליץ שלא לפרסם על חיסול מערך הטילים בשתי החזיתות כי חשש שהפרסום עלול לפגוע בסיכוי לקבל נשק מארצות הברית. סגן הרמטכ"ל טוען גם הוא ש"שמים נקיים [מטילי אויב] פלוס הפצצות בדמשק וצרחות של הערבים שמפציצים אוכלוסייה אזרחית זה לא טוב בשביל לקבל פנטומים". הרמטכ"ל קיבל את הטיעון, החליט להימנע מפרסום חיסול הטילים בשתי החזיתות, והודיע על החלטתו זו למפקד חיל האוויר. באשר למדיניות הפרסום אמר האלוף יריב: "הקו צריך להיות באופן בסיסי אמת. לא כל האמת, לפעמים תיקונים, אך באופן בסיסי אמת". הרמטכ"ל הוסיף ששיקול נוסף צריך להיות העלאת מורל החיילים - חייל הנלחם בחזית אחת צריך לדעת שבחזית השנייה המצב שפיר. דובר צה"ל טען: "צריך לא לשקר בעובדות, אבל מותר לשקר בטכניקה". לדוגמה, הפלת מסוק אויב ובו חיילים רבים, וטיבוע שני סטי"לים - אירועים מרשימים, שהשפעתם על המלחמה שולית, אך זוכים לכותרות בעיתונות - פרסום כזה משיג את המטרה של העלאת המורל. "אני חושב שדוברות היא נשק", אמר. בניגוד לעמדת השר, שיש לומר לעם את כל האמת, סבר להב שבמלחמה שבה צה"ל מצליח, כמו במלחמת ששת הימים, יש מקום לכך, אולם לא במצב שצה"ל נמצא בו כעת.[75]

תא"ל להב העיד גם כי חשוב שהודעות הדובר לא יהיו פסימיות. ההבנה הייתה כי הן נקראות גם אצל האויב והייתה רגישות רבה במיוחד לתגובות הירדנים. היה חשש שאם תצטייר תמונה פסימית, הירדנים יצטרפו למתקפה.[76]

74 להב, **פרוטוקול 10**.

75 שמעון גולן, **מלחמה ביום הכיפורים – קבלת החלטות בפיקוד העליון במלחמת יום הכיפורים**, צה"ל – "מערכות", משרד הביטחון – ההוצאה לאור ומושב בן שמן: מודן, 2013 (להלן: גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**), עמ' 562.

76 פנחס להב, **פרוטוקול מס' 8**, 1973 (להלן: להב, **פרוטוקול 8**).

לראשונה ביום הרביעי למלחמה התכנס פורום ההסברה, אשר התווה מדיניות הסברה סדורה לאורך המלחמה. אלוף גזית, שהחליף את אלוף יריב, סיכם כי ההסברה לא תזלזל באויב. גישה זו לא מצאה ביטוי בתדריכים השונים. מהלכי ההסברה הראשונים היו להוכיח שלא ישראל היא שפתחה במלחמה. לנציגויות משרד החוץ הועבר מברק ובו מאמרו של אחסאן עבד אל־קדוס המדגיש כי כיוון שקיסינג'ר מעוניין במשא ומתן, על הערבים לפתוח במלחמה.[77]

הודעות הדובר

יחידת דובר צה"ל פעלה במלחמה בכמה דרכים להעברת מידע לכתבים ובראשן הפצת הודעות רשמיות של דובר צה"ל. בכל ערב פרסמה היחידה הודעת סיכום יומית נוסף על מספר הודעות ששוגרו במהלך היום. אולם הן לא יצאו בימים שבהם ערכו בכירים תדרוכים. את ההודעות המסכמות אישרו בכירים. אל"ם (במילי) אריה תיכון, לשעבר קצין בכיר באג"ם־מבצעים, נקרא להיות עוזרו של דובר צה"ל ונציגו באג"ם־מבצעים, והוא סייע בניסוחן. תפקיד זה לא היה קיים לפני המלחמה.[78] במלחמה חוברו הודעות הדובר בלשכת דובר צה"ל. עדויות אחרות מראות שמפקדים בכירים היו מעורבים בנוסח הודעות הדובר. כך, ארבעים דקות לפני פתיחת המלחמה, בשעה 13:15, שוחח הרמטכ"ל עם פנחס להב וסיכם עימו את נוסח ההודעה שתצא אם תיפתח המלחמה. הם סיכמו גם על נוסח הודעה למקרה שלא תפרוץ מלחמה.[79]

שבועיים לאחר פרוץ המלחמה השתנתה המציאות המבצעית. גם דיווחיו של דובר צה"ל יישרו קו עם המציאות. לא עוד ניסוחים מעורפלים למטרות הרגעה והעלאת המורל אלא עובדות מהשטח על המהפך הדרמטי שביצע צה"ל בזירות הלחימה. בדו"ח "שמועות והסברה במלחמה - סכום לקחים"[80] נכתב כי פרסום מספר האבדות בשבוע הראשון דווקא הביא לתחושת הקלה בציבור ולשיפור מצב הרוח בקרב החיילים.

77 אלוף הר אבן, **פרוטוקול מס' 7 של ועדת קרני**, 12 בדצמבר 1973 (להלן: הר אבן, **פרוטוקול 7**).

78 אריה תיכון, **פרוטוקול מס' 1**, 1973 (להלן: תיכון, **פרוטוקול 1**).

79 חנוך ברטוב, **דדו: 48 שנה ועוד 20 יום**, אור יהודה: דביר, 2002 (להלן: ברטוב, **דדו: 48 שנה**), עמ' 390; טל וטל, **ישראל טל**, עמ' 219; יואב גלבר, **רהב – דרכה של ישראל אל מלחמת יום הכיפורים**. אור יהודה: דביר, 2021, עמ' 590–591.

80 מחלקת מדעי ההתנהגות של צה"ל, **דו"ח שמועות והסברה במלחמה – סכום לקחים**, 18 בדצמבר 1973.

נמתחה ביקורת על כך שבימים הראשונים למלחמה היה תוכן ההודעות אופטימי מדי, וכי לא דיווחו את כל האמת. דוגמה לכך הייתה הדיווח על נסיגת כוחות צה"ל. אל"ם (במיל') תיכון הסביר כי בחירה זו נבעה מ"הפילוסופיה הצבאית שלו": "המילה 'נסוגי' לא אהודה עליי".[81] גם פנחס להב הגן על העמימות שבה נוסחו ההודעות: "במלחמת ששת הימים פרסמנו הודעות מעורפלות והכל אומרים, שהודעות אלה עזרו לנו, שזה היה שיא של גאוניות, כי המלחמה נגמרה בניצחון. ולפתע מתברר כי הודעות הרבה יותר מפורטות של יום ראשון במלחמה, לא היו מפורטות די הצורך מבחינה צבאית טכנית".[82] בספר שפרסמה יחידת דובר צה"ל כעבור שנים היא ביקרה את נוסח ההודעות שיצאו לאורך המלחמה.

> אין הודעה רחוקה מהמציאות יותר מהודעת דובר צה"ל מיומה השני של מלחמת יום הכיפורים. תמונת המצב האמיתית היתה שונה לחלוטין: קווי ההגנה הישראליים נפרצו מדרום ומצפון והמצרים והסורים התקדמו כמעט ללא הפרעה... ספק אם באותו יום גם הדרג הצבאי והמדיני הבכיר ביותר ידע את האמת במלואה.[83]

עד תחילת המלחמה בשנת 1973 מסר דובר צה"ל רק שישים הודעות דוברות. במהלכה פורסמו כתשעים הודעות.[84]

תדרוכים

לאורך המלחמה ערכו אנשי דובר צה"ל **תדרוכים קבוצתיים ("מסיבות עיתונאים")** בבית סוקולוב. עיתונאים שנכחו בהם העידו כך: "חדר התדרוכים היה צפוף והייתה בו מהומה רבה. במקום היו נוכחים אנשים שלא היו שייכים לעניין. כמו כן הייתה העדפה לשידורי הטלוויזיה. היה רושם שהעיתונות הכתובה מופלית לרעה".[85] הבר הוסיף כי התדרוכים היו "פרוצים לכל וכל מי שרצה יכול היה להגיע".[86]

81 תיכון, **פרוטוקול 1**.

82 שטרסמן, "ראיון עם תא"ל להב", עמ' 81.

83 מירב הלפרין, **דובר צה"ל מודיע: ההודעות שליוו את חיינו**, תל אביב: משכל, 2011 (להלן: הלפרין, **דובר צה"ל מודיע**), עמ' 80.

84 שם, עמ' 80. לשם השוואה כיום מתפרסמות 300–200 הודעות בשנה, ורק בתקופת "שומר החומות" ב־2021 התפרסמו 330 הודעות.

85 בושינסקי, **פרוטוקול 2**.

86 איתן הבר, **פרוטוקול מס' 4 של ועדת קרני**, 9 בדצמבר 1973 (להלן: הבר, **פרוטוקול 4**).

דרך נוספת לעדכון עיתונאים, ובעיקר פרשנים, הייתה בתדרוכים אישיים של אנשי דובר צה"ל ושל בעלי תפקידים בכירים. בלשכת דובר צה"ל תדרך אל"ם תיכון על בסיס דו־יומי.[87] איתן הבר, שהשתתף בתדרוכים אלה ככתב צבאי, העיד כי התדרוכים לא הספיקו לו, וכדי להשיג מידע אמיתי היה צריך להפעיל את מקורותיו: "ההרגשה שהוא סיפר את האמת אולם לא את כל האמת".[88] גם דובר צה"ל בעצמו העיד כי התדרוכים בימים הראשונים למלחמה לא הצליחו לשכנע את הכתבים כי המצב אופטימי.[89] פרקטיקה שהייתה נהוגה בתדרוכים אלה כונתה "הנייר הלבן". אלו היו השלמות בכתב להודעות הרשמיות, אולם לא נחשבו כהודעות דובר צה"ל רשמיות.[90] היו כתבים שלא אהבו את השימוש של היחידה בפרקטיקה זו: "מדובר ביצור כלאיים ואין לדעת אם להתייחס אליו כהודעה מהימנה".[91] זו הייתה התנהלות המוכרת במקצוע העיתונאות[92] בשם "OTR".[93]

ליווי כתבים בשטח

במערך דובר צה"ל פעלו קציני ליווי שתפקידם היה להבטיח נגישות וליווי מנהלתי של כתבים שפעלו בשדה הקרב.[94] מתפקידם היה לוודא כי כתבים אלה מתודרכים רק מפי גורמים צבאיים רשמיים. לטענת דובר צה"ל, היה צורך בכ־200 קציני ליווי. לאנשים אלה לא היה רקע צבאי מתאים, וההשתלמויות שהועברו להם לא סייעו להכשרתם.[95] בעקבות זאת מערך קציני הליווי של צה"ל קרס, ועיתונאים רבים הסתובבו בצה"ל ללא ליווי דוברותי.[96]

87 תיכון, **פרוטוקול 1**.

88 הבר, **פרוטוקול 4**.

89 להב, **פרוטוקול 10**.

90 תיכון, **פרוטוקול 1**.

91 אריה ולנשטיין, **פרוטוקול מס' 5 של ועדת קרני**, 11 בדצמבר 1973 (להלן: ולנשטיין, **פרוטוקול 5**).

92 Mark A. Peterson, "Getting to the Story: Unwritable Discourse and Interpretive Practice in American Journalism", **Anthropological Quarterly**, 74(4), 2021, p. 202.

93 "OTR", Record The Off, הוא שיח בין יוצרי חדשות ומקורותיהם, שבו חשיפה פומבית של הנאמר אסורה מבחינה אתית. המטרה הגלויה של תקשורת לא רשמית זו היא לאפשר לעיתונאים ללמוד מידע שיעזור להם להבין את ההקשר. עיתונאים מתייחסים בדרך כלל לשתי רמות של שיח לא רשמי: "OTR" ו"רקע עמוק". ההבחנה כרוכה באישור השימוש במידע ובשיוך המידע למקור. שיח OTR רגיל מאפשר ייחוס בתנאי שמקור המידע מעורפל ללא אפשרות לזהותו.

94 דוד אשכול, **פרוטוקול מס' 4 של ועדת קרני**, 9 בדצמבר 1973.

95 להב, **פרוטוקול 8**.

96 ריאיון 4; ריאיון 5.

דברור

במערך דובר צה"ל פעלו קציני דברור במערכות התקשורת הישראליות, ותפקידם היה לאשר כי תוכן הפרסומים יתאים לקו ההסברה הצבאי, נוסף, כמובן, על אישור הצנזורה מטעמי ביטחון מובהקים. קציני הדברור לרוב לא היו מעורים במאורעות המלחמה ולא קיבלו הנחיות מדויקות לקווי ההסברה הרשמיים, וכך בעצם פעלו על פי מיטב הבנתם האישית. אל"ם (במיל') יוסי כלב, לשעבר דובר צה"ל, אשר באותה עת שימש קצין הדברור בטלוויזיה הישראלית, העיד כי לא תודרך מראש, ולכן קבע לעצמו את מטרות הדברור: לא להראות צדדים שליליים על כוחותינו, לא להראות כלים ישראליים שרופים, לא להראות פצועים במצב לא טוב ולא להראות תמונות על יחס רע.[97] סא"ל (במיל') ארני סימון, שהיה קצין הדוברות ב"קול ישראל", דיווח כי עד 8 באוקטובר שידרו כתבי השטח כתבות אופטימיות ודיווחו על תקיפה ועל השמדת האויב וציודו, וכך הן אושרו לפרסום. רק באותו יום, כאשר התברר כי המצב אינו כה בהיר, התחילו ההגבלות שאותן הציב.[98]

פרקטיקת הדברור השפיעה רבות על מידת הצנזורה העצמית של הכתבים. רון בן־ישי סיפר כי ה"דברור" שכפו עליו מנהליו בתקופת ההתשה לא רק שהיה בלם אדמיניסטרטיבי כלפי ביקורת אלא גם סוג של מעצור מנטלי: "הוא סירס את היצרים העיתונאיים הבריאים שלי ושל עמיתי לעבודה. אחרי כמה ניסיונות כושלים למרוד ב"דברור" עמדתי בפני הברירה – לעזוב את הסיקור הצבאי, האהוב עלי, ואולי אף את רשות השידור, או לקבל עלי את הדין".[99]

פורום ההסברה ו"המסביר הלאומי"

בהתבסס על ניסיון טוב שהיה במלחמת ששת הימים למנות מסביר לאומי (האלוף חיים הרצוג), עם תחילת מלחמת יום הכיפורים יזמו שר הביטחון והרמטכ"ל מינוי של מסביר לאומי, קצינים בדרגת אלוף, מנוסים בהופעה לפני קהל, ישראלי ובין־לאומי. לראשונה ביום הרביעי למלחמה התכנס

97 כלב, **פרוטוקול 9**.

98 סימון, **פרוטוקול 1**.

99 בן־ישי, **חי במלחמה**, עמ' 89.

פורום ההסברה, והוא התווה מדיניות הסברה סדורה לאורך המלחמה.[100] הצורך במסביר לאומי בזמן מלחמת יום הכיפורים היה שנוי במחלוקת. מצד אחד, היו שטענו כי תפקיד ממונה ההסברה הלאומי לא היה יותר מ"דובר על", אשר הקטין ופגע בדובר צה"ל.[101] הם ראו בו מעין העתק לפרקטיקה ידועה שבה ממנים מפקד "צללים" לגנרל שהמטה הכללי אינו מרוצה מביצועיו, כדוגמת מינוי האלוף חיים בר־לב לנציג הרמטכ"ל בחזית הדרום מעל האלוף שמואל (גורודיש) גונן.[102] אחרים סברו כי התפקיד נועד למלא את הלקונה בהיעדר שר ההסברה או מערך ההסברה הלאומי, שמטרתו לתאם בין כלל גופי ההסברה הלאומיים.[103] על כך הסכימה גם ועדת קרני.[104]

שר הביטחון דיין פנה לרמטכ"ל ב־9 באוקטובר בבקשה למנות אחראי להסברה, ולהב יהיה כפוף לו. הוא הציע לתפקיד את אלוף שלמה גזית, איש אמונו, ששימש מתאם הפעולות בשטחים, ובימי המלחמה היה חסר תעסוקה. דדו התנגד שכן להב היה פקודו בגיסות השריון ובפיקוד הצפון והיה איש אמונו. בעקבות בעיות ההסברה החמורות (דיין הגדיר את מדיניות הפרסום של דובר צה"ל "קטסטרופה") הציע אחד הנוכחים להפקיד את הנושא בידי האלוף אהרון יריב. הרמטכ"ל תמך בכך, ואף שהשר סבר שאלוף יריב מתאים לתפקיד, אמר כי בשל עיסוקיו הרבים ספק אם יתפנה למשימת ההסברה. אולם אם אכן יוכל האלוף יריב לעשות זאת, אמר השר, הוא תומך במינויו. בשעה 10:15 הוא התקשר לאלוף יריב, הציג לפניו את הבעיה, את הצעתו לרמטכ"ל להכפיף את דובר צה"ל לאלוף גזית ואת הצעת הרמטכ"ל להכפיף את הדובר לאלוף יריב. "אתה מקובל עלי" - אמר שר הביטחון - "השאלה אם אין לך יותר מדי מה לעשות". לתשובת האלוף יריב שהוא חושב שיוכל למלא תפקיד זה, אמר השר: "אז טוב, תעשה זאת אתה".[105] עמוס גלבוע סיפר כי בהתחלה נטה יריב לסרב: "מי כמוהו יודע איזה כאב ראש ואילו סיבוכים כרוכים בתפקיד הזה", אולם

100 הר אבן, **פרוטוקול 7**.

101 כלב, **פרוטוקול 9**.

102 הבר ושיף, **לקסיקון לביטחון ישראל**, עמ' 278.

103 שלמה גזית, **בצמתים מכריעים – מהפלמ"ח לראשות אמ"ן**, ראשון לציון: ידיעות ספרים, 2016 (להלן: גזית, **בצמתים מכריעים**), עמ' 207–208.

104 קרני ואחרים, **ועדת בדיקה לדובר צה"ל**, עמ' 4.

105 גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 562.

מאחר שהיה מדובר בבקשת הרמטכ"ל, נעתר בסופו של דבר.[106] יצוין כי גם ראש הממשלה גולדה מאיר נתנה את הסכמתה למינוי יריב, בייחוד לאור הערכתה לקצינים בוגרי "ההגנה".[107]

כממונה על ההסברה הקפיד יריב לקרוא את העיתונים כל בוקר, אחרי שלוש שעות של שינה, וגם קיבל מסרים רבים מהציבור.[108] לאחר שבוע בתפקיד, ב-12 באוקטובר, התבקש יריב לחזור לאמ"ן לסייע לזעירא שקרס מעומס המלחמה. הפעם בלי לבטים פנה שר הביטחון למתאם פעולות הממשלה בשטחים, אלוף שלמה גזית, וביקש שיהיה ממונה על ההסברה.[109] הרקע לבקשה היה גם משבר האמון החריף בין שר הביטחון דיין ובין הרמטכ"ל דדו באשר לדרך ניהול המלחמה. דיין לא רצה להשאיר בידי הרמטכ"ל דדו או ללהב, איש אמונו, את האחריות להסברה. כך נכנס גזית לתפקיד ב-14 באוקטובר.[110] על פי דדו, בדיון אצל ראש הממשלה דיין אמר לגולדה שכל נושא ההסברה הוא עכשיו בעל אופי מדיני, ולכן האחראי לתפקיד זה צריך לעבוד במשרד ראש הממשלה ולא להיות כפוף לרמטכ"ל. דדו, שהתנגד שיריב ימשיך בתפקיד במשרד ראש הממשלה, ביקש שיהיה זה גזית.[111] האלוף גזית סיפר שבמסגרת תפקידו הוביל תדרוכי עדכון לתקשורת בבית העיתונאים פעמיים ביום, אולם לא תמיד היה הוא שתדרך. כמו כן בילה זמן רב בבור בדיוני קבוצת הפקודות (קפ"ק) לצורך התעדכנותו האישית. בכך הפך במהרה לכתובת לאומית לכל נושאי ההסברה, החינוך והמורל הלאומי.[112] "'אימצתי' לתפקיד מיד את קצין חינוך ראשי, את מפקד הגדנ"ע, כצינור לנוער, את משרד החוץ שלא היתה לו כתובת אחרת לקבל את תמונת המצב וההסברה, את מנכ"ל משרד החינוך, ועוד רבים אחרים", סיפר גזית.[113]

106 גלבוע, **מר מודיעין**, עמ' 633.

107 ריאיון 12.

108 גלבוע, **מר מודיעין**, עמ' 633.

109 גזית, **בצמתים מכריעים**, עמ' 207.

110 עדי שוסטר ואביהו ששון, "אלוף (במיל') שלמה גזית – מתאם הפעולות לשטחים ואחראי על ההסברה", בתוך: **'מפי הגבורה': 40 שנה למלחמת יום הכיפורים**, תל אביב: המרכז ללימודים צבאיים של המכללה הבין־זרועית לפיקוד ומטה, 2013 (להלן: שוסטר וששון, "אלוף [במיל'] שלמה גזית"), עמ' 70.

111 גלבוע, **מר מודיעין**, עמ' 634.

112 שם, עמ' 73.

113 גזית, **בצמתים מכריעים**, עמ' 208.

אחד מאירועי השיא בתפקידו של האלוף גזית כממונה על ההסברה במלחמה הייתה תקרית בגין - וילנר. ב־16 באוקטובר עמדה להתקיים ישיבת הכנסת הראשונה מפרוץ הלחימה. יו"ר הכנסת ישראל ישעיהו ביקש כי הישיבה תשודר כולה בשידור חי ברדיו, אולם גזית התנגד לכך. בין השאר, אמר: "הנחתי כי בעיצומה של הלחימה, כאשר הציבור עוקב בחרדה אחר הידיעות מן החזית, לא יהיה אפשר לנטרל את השידורים לשמונה שעות או אף יותר, בנאומיהם הדרמטיים של 120 הח"כים". גזית פנה בנושא אל השר ללא תיק, ישראל גלילי, והציע כי הדיון בכנסת לא ישודר בשידור ישיר, להוציא נאומה של ראש הממשלה. "נאומי כל יתר הח"כים ישולבו במהדורות החדשות, לאחר עריכה". גזית וגלילי סיכמו כי ההחלטה תנומק בשיקולי ביטחון שדה, שהרי אין אפשרות לצנזר שידור חי, ולא ניתן להסתכן בפליטות פה בלתי זהירות בנאום של חבר הכנסת. בבוקר אותו יום, שעות ספורות לפני פתיחת הדיון בכנסת אשר נקבע ל־16:00, קיבל גזית שיחת טלפון מחבר הכנסת חיים לנדאו שהקשה ודרש שגם יו"ר האופוזיציה ינאם באופן דומה. האלוף גזית לא התנגד, אך התנה שנאומו של בגין יובא לאישור הצנזורה בכתב לפני כן, דבר שבגין לא נהג לעשות. לשם דוגמה השווה האלוף גזית את חבר הכנסת בגין ליו"ר המפלגה הקומוניסטית (חבר הכנסת וילנר). את ניסוח זה לא אהבו חבר הכנסת לנדאו ולאחריו חבר הכנסת בגין. בעקבות זאת במהלך המלחמה נאלץ האלוף גזית לכתוב מכתב התנצלות לבגין על ההשוואה.[114] מתקרית זו ניתן לעמוד על הזיקה שבין הדרג הצבאי לדרג הפוליטי במלחמה, וממנה עולה כי הדרג הצבאי הוא אשר הכתיב את הכללים. האלוף גזית היה המתדרך אשר קיים את מסיבת העיתונאים לסיום המלחמה ב־17 באוקטובר. בתדרוך זה סירב לנבא את תאריך סיום הלחימה.[115] "מבלי שמישהו תכנן זאת נולדה במקרה זה פונקציה חשובה ממדרגה ראשונה - גורם תדרוך והסברה ברמה הלאומית", כתב גזית.[116]

רק ביום הרביעי למלחמה, ב־9 בחודש, הוקם פורום ההסברה של צה"ל, ובו נקבעו הנחיות הסברה: "העדרו של גורם מרכזי צה"לי לקביעת מדיניות פרסום והסברה בימים הראשונים למלחמה ומיעוט המידע על

114 גלבוע, **מר מודיעין**, עמ' 74.

115 שם, עמ' 73.

116 גזית, **בצמתים מכריעים**, עמ' 208.

מהלכי המלחמה וממדיה, הכשירו את הקרקע לשמועות וכפי שנראה להלן פגעו קשה באמינות הודעות דובר צה"ל, והודעות רשמיות אחרות". ועדת קרני המליצה כי מוקד הסברה אופרטיבי (מה שלימים מוכר כחמ"ל הסברה) חייב להיות מופקד על גיבוש קו הסברה (מה שלימים הוגדר מדיניות פרסום) בתיאום עם הזרוע הממלכתית המתאימה, להבטיח את יישום הנחיות ההסברה בשלוחות השונות של הדוברות הצה"ליות ולדאוג להיזון חוזר מן החזית, מן העורף ומן העולם. "מוקד ההסברה חייב לוודא אספקת מידע שוטף בין תדרוך לתדרוך, בין הודעה להודעה של דובר צה"ל. המוקד ימסד את מקורות המידע, יעקוב אחר ניסוח הודעות דובר צה"ל, בהתאם לכללים שהוועדה ממליצה להתוותם לפני המלחמה ויספק חומר רקע לתדרוכים ולפורומים השונים".[117]

לצד ממוני ההסברה שמונו רשמית להשתתף במאמצי ההסברה המלחמתיים, פעל סוג נוסף של "מסבירים". מדובר ב"לשעברים", המשמשים "מנהיגי דעה תקשורתיים". הם נקראים לאולפני טלוויזיה להעניק פרשנות וניתוח לאירועים שונים. עמדתם יכולה לרוב לתמוך, אך גם להתחרות במסרים המופצים מפי דוברי הצבא הרשמיים. הם מעניקים לציבור הרחב "משקפיים" לתפיסת מאבקי תקציב, לאחר תאונות אימונים, התייחסות לתופעות סרבנות או ביקורת פוליטית ועוד.[118]

במלחמת יום הכיפורים יזמה גלי צה"ל את שיתופו של האלוף חיים הרצוג, שהיה המסביר הלאומי במלחמת ששת הימים, לחזור על הצלחתו ההסברתית. יצוין כי בניגוד לזיהויו כ"איש הממסד" במלחמת ששת הימים, פרסם הרצוג, על בסיס תפקידו הציבורי כחבר בוועד למען החייל, בעיתון "הארץ" ב־1972 ועד כחצי שנה לפני המלחמה, מאמרי ביקורת שהזהירו על מצב הצבא.[119]

למרות זאת כבר ביום הראשון למלחמה נקרא הרצוג על ידי המטה הכללי והתבקש להתראיין בתקשורת. "הפעם ניתנה לי גישה למידע צבאי והורשתי להיכנס כרצוני ליבור'. התחלתי לשדר בעברית ובאנגלית, ברדיו

117 קרני ואחרים, **ועדת בדיקה לדובר צה"ל**, עמ' 4.

118 אודי לבל, "עימות או תלות הדדית? – יחסי ביטחון ותקשורת במלחמה ובשגרה: מסגרת עיונית", בתוך: אודי לבל (עורך), **ביטחון ותקשורת דינמיקה של יחסים**, באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון, 2005, עמ' 17.

119 ריאיון 12; חיים הרצוג, **דרך חיים**, תל אביב: ידיעות אחרונות, 1997, עמ' 248.

ובטלוויזיה, יחד עם המזרחן פרופסור שמעון שמיר". משימתם הייתה להפיג את חרדות הציבור, כל אימת שהדבר היה בגדר האפשר, ובמקרה הצורך להרתיע מפני סכנה צבאית.[120] נראה שהניסיון לא עלה יפה הפעם, והפינות ששידר לא זכו להד המיוחל: "נראה כי אי אפשר לשחזר הצלחה כה גדולה וכי יותר קל לדברר מלחמה שהכול מצליח בה מאשר מלחמה קשה וכואבת".[121]

משבר האמון והאמינות

בין הדובר והתקשורת

במלחמת יום הכיפורים נפער משבר אמון בין צה"ל לחברה הישראלית.[122] מפגישת עורכי העיתונים עם שר הביטחון ב־6 באוקטובר 1973, בשעה 16:00, מההצהרות בשידור של ראש הממשלה ושל שר הביטחון ומפגישת דובר צה"ל עם הכתבים הצבאיים במוצאי שבת אחר חצות הצטיירה תמונה אופטימית חרף המלחמה הבלתי צפויה. המפנה בתמונה האופטימית הורגש רק בסוף היום השלישי למלחמה. הוועדה קבעה: "מניתוח המידע בעיתונים ובשידורים בימי המלחמה טושטש הגבול בין עובדות לפרשנות, בין הודעות דובר צה"ל לדיווחיהם של הכתבים הצבאיים".[123]

דוגמה אשר הובילה לפגיעה באמינות אפשר לראות בדיווחו של עמוס אטינגר, הכתב הצבאי של "קול ישראל", ב־8 באוקטובר על הצלחות צה"ל בקרב הבלימה בחזית הדרום. הודעות רשמיות של דובר צה"ל נבלעו בכלל הדיווחים. אף שבאותו יום לא הוציא דובר צה"ל דיווחים על החזית הדרומית, הופיעו כותרות עיתוני הבוקר והערב בתיאור יום הלחימה "כשעת מפנה". לאורך היום בתקשורת המשיכו לתאר את הצלחות צה"ל בזירה הדרומית. עיקרים מדף קרבי לחייל, עלון הסברה פנימי של צה"ל, של מפקדת קצין חינוך ראשי, שתיאר את בלימת המצרים, שודרו בחדשות ארבע פעמים לאורך היום. בשעה 17:00 העביר אחד מכתבי הרדיו שמסיני הכחשה לידיעות השקריות המשודרות על מאמצי הבלימה, אולם כתבת ההכחשה נפסלה מפי נציג דובר צה"ל, סא"ל א', משום שאיש לא עדכנו לגבי

120 שם, עמ' 250.

121 נאור, **רדיו חזק**, עמ' 111.

122 שטרסמן, "שנת מבחן לעיתונאים", עמ' 4.

123 קרני ואחרים, **ועדת בדיקה לדובר צה"ל**, עמ' 5.

התמונה האמיתית של המלחמה, ומאחר שההכחשה סתרה את הכתבות האחרות שקיבל מן השטח. העיתונים ביום למחרת (9 באוקטובר 1973) עדיין בחרו לפרסם כתבות אופטימיות אף שבתדריך ב־8 באוקטובר בערב, לאחר מסיבת העיתונאים עם הרמטכ"ל, אמר אל"ם אריה תיכון לכתבים במפורש כי הצבא המצרי עדיין אינו נחלש משום שלא מדובר במתקפת־נגד ישראלית. תחושת חוסר אמינות שררה גם בקרב הכתבים הזרים.[124]

על רקע זה סיכמו בדו"ח קרני:

> אין מנוס אלא לקבוע, כי הגורמים העיקריים לפער האמינות היו: הצהרות אופטימיות של ההנהגה המדינית והצבאית, קיומן של ציפיות למלחמה נוסח ששת הימים, העדר מידע מספיק בשלושת הימים הראשונים למלחמה, דיווח המתייחס בעיקר רק לאירועים פרטיים, דיווחים מבצעיים לא מדויקים של צה"ל, דיווחים מוטעים של כתבים מגזרות שונות בחזית הדרום, דיווחים בלשון הערכות וציפיות ובזמן עתיד, תלישת פסוקים מדפים קרביים והפיכתם לחדשות, ערבוב תחומים בין דיווח על הנעשה בגזרת תצפית מקומית לבין תיאור תמונה כוללת של תחזית, עריכת חדשות לקויה בשידורי ישראל, ושיטת דברור לקויה וחסרת אכוונה.[125]

גם בקרב נציגי העיתונות הבין־לאומית היה משבר אמינות. אריה ולנשטיין, נציג הקבע בישראל של סוכנות הידיעות "רויטרס", העיד כי אחרי המלחמה התייחסו בחו"ל להודעות ישראליות ברמת אמינות דומה לזו שהתייחסו להודעות מצריות, "מהימנות הישראליים ירדה ומהימנותם של המצרים עלתה".[126] נציג "ניו יורק טיימס" סבר שדווקא התבטאויות של מנהיגי ישראל (ראש הממשלה, שר הביטחון והרמטכ"ל) הן שפגעו באמינות הודעות ישראל לעומת העבר.[127]

124 שם, עמ' 8–10.

125 שם, עמ' 10–11.

126 ולנשטיין, **פרוטוקול 5**.

127 סמית, **פרוטוקול 5**.

אמירות הדרג המדיני

חברי ועדת קרני בסיכומם הצביעו על בעיתיות בהצהרות הדרג המדיני. בין היתר הוזכרה אמירתה של ראש הממשלה גולדה מאיר: "תוקפינו חשבו שביום הכיפורים לא נהיה ערוכים להשיב מלחמה שערה. אנו לא הופתענו". כמו כן הוזכרה אמירתו של שר הביטחון משה דיין: "בסופו של דבר גם בדרך הזאת בסיני נוכל להכות אותם שוק על ירך".[128] אמירות אחרות של הדרג המדיני לא היו מתואמות עם הצבא. לדוגמה, ב־16 באוקטובר בשעה 18:00 נאמה ראש הממשלה בכנסת ואמרה משפט שלא תואם עם שר הביטחון ועם הרמטכ"ל: "בשעה זו, כשהננו מכונסים בישיבת הכנסת, פועל כוח של צה"ל גם בעבר המערבי של התעלה". בשטח עדיין נמשך הקרב הנחוש של הצנחנים לייצב את ראש הגשר ולהשתלט על הצירים. משפט זה הרעיש את כלי התקשורת בעולם. בשעה 20:00, בעקבות הודעה זו של ראש הממשלה בכנסת, ביקשו הכתבים הצבאיים שהתכנסו בלשכת הרמטכ"ל הבהרות על הכוח שנמצא ממזרח לתעלה. דדו התנסח בזהירות, וסקר מה שכבר התרחש, אבל הודיע להם כי על מהלכים עתידיים לא יוכל לספק מידע. "מהלך דרמטי, שיש בו תפנית חד פעמית ומהפכנית בשדה הקרב איני מוכן להבטיח".[129] לימים יתברר כי זה היה גלילי שהכניס את עניין חציית התעלה לנאומה של גולדה מתוך מחשבה להעלות את המורל הציבורי.[130]

דו"חות ממד"ה (מחלקת מדעי ההתנהגות) מתקופת המלחמה הראו כי בקרב הציבור בעורף זכו אישים בכירים, כגון ראש הממשלה ושר הביטחון, לאמינות רבה מאוד בשכבות הפחות משכילות. הביקורת העיקרית התמקדה בראש אמ"ן וברמטכ"ל.[131] להשוואה - בסקר שערך המכון לקומוניקציה באוניברסיטה העברית לבחינת השאלה באיזו מידה אפשר להאמין למידע שדוברי הממשלה מוסרים לציבור נמצא כי עד 15 באוקטובר שמרו דוברי הממשלה על אמינות בקרב האזרחים. מעל ל־72% ענו כי אפשר להאמין לרוב או לכל הדוברים הממשלתיים.[132]

128 שטרסמן, "שנת מבחן לעיתונאים", עמ' 4.

129 ברטוב, **דדו: 48 שנה**, עמ' 606.

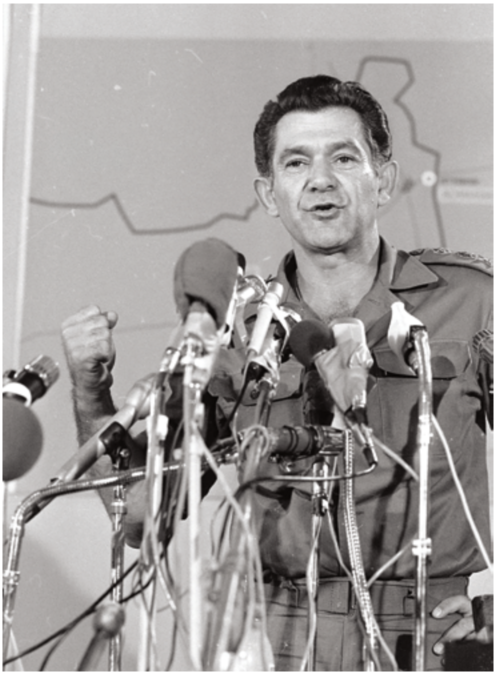
130 ריאיון 12.

131 עוזר שילד, **דו"ח הלכי רוח בעורף (6)**, קריית אונו: מחלקת מדעי ההתנהגות, 17 באוקטובר 1973.

132 המכון למחקר חברתי שימושי, **מורל הציבור**.

ההתבטאויות בדרג הצבאי

גם בקרב השדרה הבכירה של הצבא זכורות אמירות בעייתיות שהשפיעו על הלך הרוח הציבורי. כך, הרמטכ"ל דוד אלעזר אמר: "אנחנו נמשיך לתקוף ולהכות ונשבור להם את העצמות". זו הייתה אמירה יהירה שיצרה בקרב הציבור אופטימיות לא מבוססת.[133]

הרמטכ"ל רא"ל דוד אלעזר במסיבת עתונאים (צלם: רון אילן; באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון).

כמו כן ליחידת דובר צה"ל לא תמיד הייתה בקרה על תדרוכים שהעניקו מפקדים בשטח. הדבר הוביל לחוסר אחידות במסרים ולפגיעה באמינות. היו אלופים, למשל האלוף שרון, מפקד אוגדת הצליחה, שהזמינו עיתונאים בכירים לתדרוכים אישיים ללא פיקוח דובר צה"ל. ראש עק"ל קבע כי כתבים כאלה אינם ניתנים "לשליטה" במסגרת חוליות הסיקור הצבאיות.[134] מדיניות המטה הכללי הייתה להמעיט בפרסום הישגים, גם כדי לקיים את "ערפל המלחמה" וגם כדי שלא להזמין דווקא עכשיו עזרה מדינית לצבא המצרי. בניסיון כושל להשליט מדיניות זו הוציא הרמטכ"ל בצהרי 17 באוקטובר פקודה לאלופי הפיקודים ולמפקדי האוגדות: אין למסור כל הצהרות, או ראיונות לעיתונות, פרט למתואם עם דובר צה"ל. קצינים בכירים ומדינאים החלו לחשוף סודות בנאומים שנשאו לציבור, והדבר הוביל את הצֶנזור לשנות פעמים רבות את הנחיותיו.[135]

133 שטרסמן, "שנת מבחן לעיתונאים", עמ' 4.

134 שמואל, **פרוטוקול 1**.

135 אבנר בר־און, **הסיפורים שלא סופרו: יומנו של הצנזור הראשי**, תל אביב: עידנים, 1981, עמ' 243.

בין האירועים שהשפיעו על חוסר האמינות בלטה תגובתו של האלוף יריב במסיבת עיתונאים בבית סוקולוב ב־9 באוקטובר, וזו סתרה את הודעות דובר צה"ל.[136] באותה פגישה קם העיתונאי ויקטור ציגלמן מהמגזין הצרפתי "נובל אובזרווטר" כשבידו נייר ושאל: "בקומוניקט שקיבלנו הבוקר נאמר, כי צה"ל שולט בכל הגזרה הצפונית של התעלה, לאורך קו המים. האם פירושו של דבר שהמצב השתנה וכי ישראל נטשה את מעוזי קו בר-לב?" על כך השיב יריב בשידור חי, אחרי שעיין במסמך, לעין מצלמות טלוויזיה, שצפו בהן מיליוני אנשים: "מסמך זה אינו נכון".[137] אחרי המלחמה הודה פנחס להב שאירוע זה היה שגיאה: "כאשר ראיתי נייר זה, הבחנתי מיד שזו אינה הודעה של דובר צה"ל, אלא ידיעה עיתונאית [מאת עיתונאי "ידיעות אחרונות" צבי קסלר]. ראיתי גם שבראש הנייר כתוב '8 באוקטובר', בעוד שהתדרוך התקיים ב-9 באוקטובר". להב העיד כי חשב להעיר על כך לאלוף יריב אחרי כן: "אילו חשבתי באותו רגע על ההדים שיהיו לדברים האלה הייתי קם, מפריע למפקדי, אהר׳לה בהופעתו, שהייתה ממצה ומשכנעת ביותר, מעמיד אותו על טעותו ומסביר שזו לא הודעת דובר, כי אם כתבה מתייחסת ליום אתמול. לא עשיתי זאת". להב הבהיר שהתיקון, שנעשה מאוחר יותר בדבריו של האלוף חיים הרצוג, כבר לא השיג את המטרה:

> אני יושב מול חמש מאות עיתונאים וצריך לעמוד על אמינותו של דובר צה"ל, שבמקרה זה הוא אמינותה של המדינה. צריך הייתי להיות לא לויאלי למפקדי שהצהיר הצהרה נמהרת. מן הסתם גם הוא לא שיער באותו רגע מה הנזק שהצהרתו זו תביא. אין ספק, שהשידור החי של התקרית בטלוויזיה הזיק לי יותר מכל ההופעות של מנהיגי האומה גם יחד, אף אם היו בהן דברים מופרזים.

זו הייתה הודעה של בר־סמכא שאמר לעולם כולו כי דובר צה"ל לא אמר אמת.[138]

אירוע נוסף שהציף בעיית חוסר אמון היה אי הדיווח על נפילת מוצב החרמון. "כאשר הודיעו על שחרור הרמה, היו חיילים שידעו שהחרמון עדיין בידי האויב. דבר זה ערער על האמון", העיד תא"ל שאול גבעולי, קצין החינוך הראשי, שנושא מורל החיילים היה בתחום טיפולו.[139]

136 קרני ואחרים, **ועדת בדיקה לדובר צה"ל**, עמ' 11.

137 גלבוע, **מר מודיעין**, עמ' 633.

138 שטרסמן, "ראיון עם תא"ל להב", עמ' 84.

139 שאול גבעולי, **פרוטוקול מס' 5**, 11 בדצמבר 1973 (להלן: גבעולי, **פרוטוקול 5**).

לדברי אל״ם (במיל׳) תיכון, לא נמסר מידע על נפילת החרמון מאחר שזו הייתה ידיעה משמעותית הטעונה אישור, ובאותו פרק זמן לא היה מי שיאשר את הפרסום.[140] פנחס להב הסביר את ההחלטה שלא לפרסם את נפילת המוצב משני שיקולים: ראשית, הדרג הממונה לא הנחה את היחידה להוציא הודעה כזו. שנית, לתפיסתו, תפקיד יחידת דובר צה״ל לדווח על מה שידוע בחדר המלחמה במטכ״ל. שיקול נוסף היה שאלת המורל: ״ידענו ששם יש הרבה שבויים והרוגים ולא ידענו כיצד יתפתח הדבר״.[141]

אירוע נוסף שהדגיש חוסר אמינות היה האמירה ״למגר״ את הכוחות המצריים. עובדה זו לא הייתה נכונה בשעתה.[142] כשפנחס להב שמע אמירה זו, הפסיק להשתמש בה, ולמרות זאת היא שודרה עוד פעמים מספר. ״לכתב צבאי, שהשתמש במונח 'ממגרים', היתה סיבה טובה להאמין שממגרים. אחר כך הסתבר שלא כך הדבר״. בהסבירו את מקור האמירה, קשר אותה ללחץ ששרר ביחידה בזמן הלחימה: ״רדיו אינו שבועון ואין לו זמן. תחילה לא היתה לדובר צה״ל סיבה לפסול את זה. זה קורה. במלחמה קורים הרבה דברים. יש ערפל קרב. אם אתה רוצה שהרדיו יסקר את המלחמה, אתה מוכרח להסתכן שיהיה אי דיוק״.[143] באופן דומה הוחלט שלא לדווח על צליחת התעלה באמצעות הדוברות בליל 16-15 באוקטובר.[144] במקרה אחר בחר דובר צה״ל להסתיר שיגור טיל לתל אביב ביום הראשון של המלחמה.[145]

דיווח על אבדות

אחת הסוגיות הרגישות בדברור מלחמה היא הדיווח על אבדות. בישיבה הראשונה של פורום ההסברה ב־9 באוקטובר בשעה 12:30 נקבע כי תינתן ״הסברה הדרגתית ושקולה על הקשיים בלחימה״. נושא האבדות לא נכלל בהודעות דובר צה״ל, פרט לשניים-שלושה מקרים, שבהם דיווח האויב, ובעקבות זאת מסרו עיתונאים זרים על אבדות בצה״ל ועל פגיעות

140 תיכון, **פרוטוקול 1**.
141 שטרסמן, "ראיון עם תא"ל להב", עמ' 78.
142 טל וטל, **ישראל טל**, עמ' 608.
143 שטרסמן, "ראיון עם תא"ל להב", עמ' 83.
144 שוסטר וששון, "אלוף (במיל') שלמה גזית", עמ' 73.
145 שטרסמן, "ראיון עם תא"ל להב", עמ' 85.

במתקנים.[146] נתוני האבדות פורסמו כעבור זמן משיקולי ביטחון שדה ומורל. "אין לתת לאויב אינדיקציה על אבדות. אמנם חוסר ידיעה על אבדות גורם לשמועות, אבל יש להתחשב בשיקולים הצבאיים". קצין החינוך הראשי, תא"ל שאול גבעולי, הציע כי מוטב שהפרסומים יהיו תקופתיים, "אפשר לפרסם הודעות כי בקרבות ספגנו אבדות, אולם אלה צריכות להיות בצורה הכללית ביותר".[147] כך, רק כשבוע לאחר פרוץ המלחמה, ב־14 באוקטובר, פרסם דובר צה"ל הודעה, ובה ציין כי עד למועד הוצאת ההודעה נהרגו 656 חיילים במלחמה. ההודעות נמסרו לאותן משפחות, אך שמות החללים לא פורסמו בכלי התקשורת. בריאיון ל"ידיעות אחרונות" ציין שר הביטחון כי לא ניתן לעסוק באבל על הנפגעים משום שהמדינה נלחמת על חייה. בכך, במהלך המלחמה וגם אחריה, היה מספר החללים שעליהם דווח נמוך בהרבה ממספר החללים עד לאותה נקודת זמן. בשל "ערפל הקרב" ובשל קשיים הקשורים לשליטה בכוח אדם ובהזרמת דיווחים מהיחידות למטכ"ל, דווח רק על אותם חללים שלגביהם הייתה ודאות.[148]

בסוף המלחמה סבר האלוף שלמה גזית כי במלחמה קצרה יש להודיע על האבדות בסיומה, ואילו במלחמה ארוכה יותר, כמו מלחמת יום הכיפורים, יש להוציא הודעות ביניים בלי לפרסם את שמות הנופלים. "יש לעדכן מפעם לפעם נתונים על פצועים מאושפזים ונעדרים". באשר לאובדן אמצעי לחימה יש לפרסם רק מקרים בולטים, אשר אי־פרסומם עלול להביא לגל שמועות.[149] בפועל, בפגישות היומיות של דובר צה"ל עם הכתבים הצבאיים, הם תודרכו על האבדות. לטענתו של להב, "אין דובר צה"ל מוסר לציבור פרטים על אבדות בזמן מלחמה, כי זו אינפורמציה מודיעינית ממדרגה ראשונה לאויב. כאשר נלחמים מלחמת קיום צריך לגלות זהירות רבה".[150]

רק כחודש לאחר פרוץ המלחמה דיווח דובר צה"ל על האבדות נכון לאותו מועד. בהודעה מ־6 בנובמבר 1973 בשעה 18:00 נכתב: "מחר ייפתחו בתי העלמין הצבאיים הארעיים, בהם הובאו לקבורה חללי המלחמה. עד

146 קרני ואחרים, **ועדת בדיקה לדובר צה"ל**, עמ' 11.

147 גבעולי, **פרוטוקול 5**.

148 מוטי ספראי, **מדיניות ניהול כוח האדם בעקבות מלחמת יום הכיפורים: צוהר ארגוני להבנת יחסי צבא–חברה**, חיבור לשם קבלת דוקטור לפילוסופיה, 2010, עמ' 158.

149 שלמה גזית, **פרוטוקול מס' 8 של ועדת קרני**, 13 בדצמבר 1973.

150 שטרסמן, "ראיון עם תא"ל להב", עמ' 84.

היום נפלו במערכה 1,854 חיילים. מספר הפצועים המאושפזים עדיין בבתי חולים מגיע לכ-1,800. רשימת השמות המלאה של הנופלים תפורסם במועד מאוחר יותר".[151] ב־22 בדצמבר 1973 נערך דיון עקרוני אצל ראש אכ"א בשאלה מתי יש לפרסם חוברת עם שמות חללי המלחמה. האפשרויות שנבחנו היו פרסום בהקדם האפשרי; פרסום בעוד כחודשיים-שלושה; או פרסום ביום השנה למלחמה באוקטובר 1974. ראש אכ"א סיכם כי עדיין אין אפשרות לפרסם את החוברת מכיוון שחסרים נתונים לנוכח המספר הרב של נעדרים, ולפי שעה אין לנו נתונים ודאיים על שבויים בסוריה. לכן נקבע כי החוברת תפורסם בחודש מארס 1974. תחילה תפורסם למשפחות, ויום לאחר מכן - לציבור הרחב. כמו כן צה"ל יצטרף לבקשת חלק גדול מהמשפחות שלא לפרסם מודעות אבל בעיתונים. סיכום ראש אכ"א אושר מפי הרמטכ"ל ומפי שר הביטחון.[152]

סקר צה"ל על האמון לתקשורת

סקר שערכה ממד"ה באגף כוח האדם בצה"ל במהלך המלחמה הראה כי אחוז גבוה של המשיבים התייחסו ברצינות לידיעות שפורסמו ברדיו ובטלוויזיה הישראליים. כך למשל, בימים 7-15 באוקטובר 1973 ענו 38 אחוז מהנשאלים כי אפשר להאמין לכל הידיעות, ואילו על השאלה אם אפשר להאמין לרוב הידיעות ענו 44 אחוז בחיוב. בימים 16-19 באותו חודש על השאלה הראשונה ענו 48 אחוז בחיוב, ואילו על השנייה - 37 אחוז. ב-21-22 באוקטובר העלה הסקר כי 46 אחוז מהנשאלים נתנו אמון בכל הידיעות, בעוד 42 אחוז האמינו לרוב הידיעות. מיולי עד ספטמבר לפניו אמרו רק 27 אחוז מהאוכלוסייה שהם מאמינים לכל הידיעות. סקר נוסף של המכון לקומוניקציה של האוניברסיטה העברית, שנערך בימי המלחמה ב־1973, הראה נתונים דומים.[153]

בדו"ח ממד"ה מועלות מספר סיבות פסיכולוגיות לאובדן האמון של האזרחים במפגש עם התקשורת. ראשית, התופעה נוצרה מהודעות שאינן אמת, או מהודעות אשר תוכנן היה נכון, אולם מרמזות על מצב לא אמיתי. שנית, ידוע שבמצבי חרדה נוטה הקהל להכליל, ואינו מבחין במדויק בין

151 הלפרין, **דובר צה"ל מודיע**, עמ' 98.

152 שפיר, **מלחמת יום הכיפורים**, עמ' 380.

153 לויתן, "כך פעל עק"ל", עמ' 42.

מקורות מידע שונים. לכן כאשר פרשנים או כתבים שונים מסרו דיווחים בעלי גוון שונה, נתפסו דברים אלה כאילו אותו מקור (הרדיו) סתר את עצמו, ראייה לחוסר מהימנות. שלישית, ההימנעות מציון הכישלונות עוררה ספקות בנוגע למהימנותם של המקורות. הדו"ח המליץ לצה"ל על מדיניות הסברה הכוללת דיווח מידע מרבי במגבלות ביטחון; הקפדה מיוחדת על דיוק המידע כדי שלא לתת פתחון פה למפקפקים באמינות; מאמץ לעצב מחדש את ציפיות הציבור לגבי ההתפתחויות.[154]

אתגר האמינות

מספר אנשי תקשורת ודובר צה"ל קבעו כי דובר צה"ל לא הוציא הודעות לא אמינות במלחמה.[155] האלוף גזית העריך: "משבר האמון בין הציבור לצה"ל, נבע מעודף קומוניקציה של כתבים, שאי אפשר היה לפקח עליה. כתבים רבים שרצו בחמ"ל ובחפ"ק, והם היו מיותרים בהחלט. צנזור לא פגע בפרסום [אותן] כתבות".[156] אחרים הסבירו את הבעייתיות באמינות של הודעות דובר צה"ל בפער בין המידע שהיה לחמ"ל להתרחשות בפועל בשדה הקרב. כך בהודעה על נפילת המעוזים הוחלט שלא לפרט מאחר שבחמ"ל לא ידעו איזה מעוז נפל.[157] לצה"ל היו נתוני סקר מ־19 בדצמבר 1973 שהראו שאזרחים בעורף השיבו על אמינות גבוהה של ההודעות הרשמיות בכל ימי המלחמה.

גם דובר צה"ל, תא"ל להב, התבטא דומה בריאיון לספר השנה של העיתונאים תשל"ד:

> אני יכול להודיע שההודעות שלי היו די ריאליסטיות ובחלקן תיארו את המצב בצורה מאוד לא סימפטית, אם כי בצורה לקונית, בסגנון של דובר צה"ל, בלי שמות תואר, רק בעובדות. מבחינה זו אין שום יחס בין כותרות העיתונים לבין הודעות דובר צה"ל.[158]

154 מחלקת מדעי ההתנהגות, **דו"ח שמועות והסברה**, 18 בדצמבר 1973.

155 לויתן, "כך פעל עק"ל", עמ' 41; מרדכי בר-און, **פרוטוקול מס' 2**, 1973; גזית, **פרוטוקול מס' 2**, 1973.

156 גזית, **פרוטוקול מס' 2**, 1973.

157 תיכון, **פרוטוקול 1**.

158 שטרסמן, "ראיון עם תא"ל להב", עמ' 81.

אולם דווקא בעדות הסגורה בוועדת קרני העיד כי התקלות המרכזיות בפעילות מערך ההסברה נגעו לפערי האמון:

> ההודעה של ראש הממשלה על 'אי הפתעה' יצרה פער של אמינות, כי כולם ידעו, כעבור זמן קצר, שאכן הופתענו, ולאויב יש יתרונות צבאיים כתוצאה מההפתעה. היו תקלות גם במדיניות של אי פרסום אבדות. היו צריכים להסביר מדוע אין מפרסמים אבדות של אנשים ואמצעי לחימה. בפרסומי דובר צה"ל השתמשו באמירות כגון 'קרבות כבדים', 'התמודדות קשה' וכו' כנראה זה לא היה מספיק.[159]

סיכום ותובנות

הדוברות הצבאית

לאחר מלחמת ששת הימים ניכרה אופוריה בחברה הישראלית, והיא סחפה את הדרג המדיני, את מערכת הביטחון ואת המודיעין הישראלי, ואף לא פסחה על אנשי התקשורת. הרגשה זו התהפכה מייד עם פרוץ מלחמת יום הכיפורים בהפתעה כואבת. המלחמה גרמה לשבר בחברה הישראלית, שינתה את היחסים שבין הצבא לחברה בכלל ואת הזיקה שבין הצבא לתקשורת בפרט. התקשורת הישראלית והבין־לאומית השתנתה ללא היכר, ומערכת הביטחון לא הייתה עוד "פרה קדושה" בקרב הציבור הרחב והתקשורת. כמו כן במשך שנים, בהיות יחידת דובר צה"ל באגף המודיעין, היא סבלה מהקצאה מצומצמת של משאבי כוח אדם ותקציב על רקע העדיפות הנמוכה שזכתה באגף.

דובר צה"ל של שנת 1973, כמו רבים מקודמיו, תמך במדיניות של הגבלת פרסום, וזו הובילה בראייה כוללת לפגיעה באמון העיתונאים בדובר צה"ל ובצה"ל. שדה הקרב היה רחוק מהמטה הכללי, ועל כן מהיבט הדוברות הייתה חשיבות לפיקודים המרחביים ולאוגדות המתמרנות. לפיכך נדרש לאייש נציג דובר צה"ל במשרה מלאה במקומות אלה. לצד זאת נדרש לשפר את ההכשרה המקצועית של אנשי הדוברות. המלחמה הוכיחה כי קצינים לא כשירים, בסדיר ובמילואים, לא רק שלא תרמו לעשייה הדוברותית אלא פגעו בה. אנשי צבא ששובצו ביחידת דובר צה"ל ללא כל ניסיון מקצועי היו לנטל על היחידה.

159 להב, **פרוטוקול 10**.

באותה עת הייתה סגירות במדיניות הפרסום. זה בלט גם במלחמה. לאורך השנים נקט דובר צה"ל גישה משתנה להצטרפות כתבים לכוחות בזמן לחימה. אומנם במלחמת יום הכיפורים קיבלו הכתבים גישה בלתי מוגבלת לכוחות ולמפקדים בשטח, אך זו הייתה פתיחות מעושה מאחר שלא התאפשר להם לדווח באופן שקוף על חוויותיהם במלחמה. הם הסתובבו בשטח באופן לא מתואם ותודרכו מפי מפקדים בכירים בחופשיות ללא הכנה מוקדמת וללא ליווי של נציגי היחידה. סביר מאוד כי המסרים הסותרים והפתיחות הבלתי מבוקרת הם שתרמו לחוסר האמון מתחילתה.

בכירי צה"ל עשו כל שביכולתם לשלוט במסרים העוברים לציבור, לצמצם את הסיקור התקשורתי ולסנן ביקורת לפני המלחמה ובמהלכה. הדבר הביא לתופעה הפוכה - פגיעה באמון הציבור בממשלה ובצה"ל. ניסיונות ההסתרה, הצנזור והשכתוב של מסרים התנגשו עם האתוס הדמוקרטי של החברה הישראלית ותרמו לפריחת תאוריות קונספירציה.

אחד המרכיבים החיוניים במדיניות הפרסום, דילמה ארוכת שנים בתחום הדוברות הצבאית, הוא המתח בין הצורך לפרסם מהר ככל האפשר ובין החובה לבדוק את העובדות ולדייק. גם ועדת קרני זיהתה כי "בתהליך הפרסום קיימות לכאורה שתי מגמות מנוגדות: הרצון לפרסום מהיר ומלא, לעומת המגבלות הנובעות משיקולים בטחונים ושיקולים של מהימנות".[160] מתח זה המשיך ללוות גופי דוברות, צבאיים ואזרחיים כאחד, לאורך שנים.

לדובר צה"ל יש השפעה משמעותית בניהול ההסברה במלחמה מעבר להיבטים הצבאיים בלבד. כיוון שהדובר היה חסר ניסון בנושאי תקשורת ודוברות, בצעד חסר תקדים מינו מעליו "דובר צה"ל־על", אלוף מנוסה, איש מילואים - הממונה על ההסברה.

העדיפות לתקשורת זרה הייתה נמוכה. מערך ההסברה הישראלי, ובראשו יחידת דובר צה"ל, לא היטיב לעבוד במקצועיות עם הכתבים הזרים, המייצגים ברובם מערכות תקשורת רבות המשפיעות על דעת הקהל בעולם והמעבירות מסרים לאויב.

בלט היעדר תיאום מתבקש בין יחידת דובר צה"ל, לביטחון שדה, לצנזורה ולקצין החינוך הראשי לגבי מסרי ההסברה בצה"ל ומחוצה לו. לא היה שיתוף פעולה מתאים עם יחידות המודיעין, וכך נמנעה הפצת מידע תומך הסברה.

160 שם, עמ' 12.

בעקבות המלחמה נדרשה יחידת דובר צה"ל לעדכן את תפיסת התפקוד והמבנה הארגוני. דובר צה"ל זכה למקום מרכזי יותר בשורות הצבא, הוא הוכפף מעתה לרמטכ"ל ויצא מכפיפות אמ"ן. כך חוזקה העדיפות לנושאי ההסברה והתודעה במטה הכללי. על אף כל האמור נוכחנו כי בתקשורת ובספרות המלחמה הפריזו בהאשמת דובר צה"ל בכשלי המלחמה.[161] אכן ההסברה והתקשורת חשובים לשמש כלי מבצעי בלחימה, אך זה צירוף עשייה של גורמים רבים ולא רק של דובר צה"ל אישית. בשנים שאחרי המלחמה הפנימו בפיקוד צה"ל ובדרג המדיני את מקומה של התקשורת בעת משבר ואתגר ונתנו לכך קשב ופעולות נדרשות.

משבר האמון

ועדת קרני זיהתה כי פער האמינות במלחמת יום הכיפורים הוא תוצאה של פער בין הציפיות מן המלחמה ובין ההתנהלות בפועל לקראתה ולמהלכה. הצהרות של דרגים ממשלתיים ושל קצינים בכירים ערב המלחמה ובשלביה הראשונים, ברוח השגי מלחמת ששת הימים, יצרו מסגרת פסיכולוגית של ציפיות אופטימיות לסיום מהיר ומוחץ של המלחמה.[162]

הלקח החשוב למערך דובר צה"ל לדורותיו ממלחמה זו בהתמודדות עם משבר אמון הוא לאפשר מרחב ביקורת, להגדיר גבולות גזרה ברורים לצנזורה, להפנים מעשית את תפקיד התקשורת בחברה דמוקרטית, ליישם גישה של פתיחות הצבא לסיקור תקשורתי במגבלות ביטחון המידע - כל אלה משפיעים על טיב האמון בצבא. אחד האתגרים בהקשר זה הוא הטיפול בשמועות המופצות בתקופת מלחמה מפי האויב ומפי חיילים ואזרחים.

כבר ב־1974 הדגישה ועדת קרני כי הפונקציה של דוברות והסברה במלחמה חשובה לא פחות מזו של יחידות מטה אחרות. יתר על כן, בתחום ההסברה גדולה התועלת השולית, היינו "אפשר להשיג גידול ניכר ביתרון הצבאי מדיני של נושא ההסברה בתמורה להשקעה קטנה יחסית באמצעים ובכוח אדם".[163]

161 בן-פורת ואחרים, **המחדל**; רונן ברגמן וגיל מלצר, **מלחמת יום כיפור: זמן אמת**, תל אביב: משכל, 2004; אבנרי, "מידע שהרדים את הציבור".

162 שם, עמ' 5.

163 קרני ואחרים, **ועדת בדיקה לדובר צה"ל**.

התקשורת

ביחסי הכתבים הצבאיים עם הצבא בלט שינוי מהותי. אם בעבר לדובר הצבאי היה קל להכתיב לתקשורת את הנרטיב הרצוי, עם השנים התגברה מגמה ביקורתית כלפי הצבא, תופעה שכמעט שלא נראתה קודם.

למלחמה הייתה השפעה גם על התקשורת המשודרת בישראל. באותה עת בארץ נשמעו מחמאות רבות על איחוד השידורים, לצד פליאה בעולם כי שידורי הרדיו נתפסו כשידורים רשמיים של השלטון בישראל. אמצעי התקשורת שידרו תוך חופש עיתונות במגבלות צנזורה, אך דווקא התחרות המקצועית בין שתי הרשתות מנעה מלהגדירן כ"שופר" של הממשל. תחרות טבעית בין כלי תקשורת נתפסה כלא מתאימה בזמן מלחמה, ולאורך השנים הוכיחה את תרומתה לעצמאותם וליכולתם גם לבקר את הממסד. שידורי הטלוויזיה סייעו בתיווך המלחמה לעורף וחיזקו במידה מסוימת את האמון של קהל הצופים בצה"ל ובמקבלי ההחלטות.

מקום חשוב במיוחד בלט יחס השלטון לוועדת העורכים. זו נפגשה עם בכירי מערכת הביטחון כמעט פעם ביומיים במהלך המלחמה האינטנסיבית ביותר בתולדות מדינת ישראל. הדבר מצביע על תופעה מרתקת של קואופטציה (מסירת מידע מודיעיני מסווג לאנשי תקשורת כדי לשכנעם שלא לפרסם).

התפיסה של העיתונאים הישראליים את דובר צה"ל הייתה אמביוולנטית. בעוד עיתונאים רבים ביקרו את פעילות היחידה, אחרים ציינו כי לא היו יכולים לתפקד בלעדיה. מייד אחר המלחמה אמר יו"ר הוועד המנהל של רשות השידור:

> בלי דובר צה"ל ושירותיו לא היינו יכולים בשום פנים ואופן לפעול בשדה כפי שפעלנו. הודות לדובר צה"ל הגענו לכל מקום, ראיתם כתבות שצולמו בטלוויזיה, ושמעתם כתבות שהוקלטו ברדיו ממש בשורה הראשונה של החזית. זה לא היה ניתן לולא שיתוף הפעולה של דובר צה"ל.[164]

לסיכום, מאמר זה הוא מחקר שני של המחלקה להיסטוריה על מקומה של הדוברות בצה"ל, והראשון שפורסם ברבים. המחקר ההשוואתי

164 שטרסמן, "ראיון עם תא"ל להב".

הקודם[165] עוסק בתקופה מאוחרת יותר (2006-2009). מחקרים עתידיים ראוי שייעשו על נושאים אחרים (מבצעים בעזה, המב"ם, יחסי צבא-חברה מנקודת מבט תקשורתית וכו'). מחקרים עתידיים בנושא יכולים להיעזר בניסיון המוצג במחקר ראשוני זה. נושא נוסף למחקר אפשר שיעסוק בהשוואת פעילות הדוברות לאחר שינויים טכנולוגיים ולאחר כניסת הרשתות החברתיות לעולמנו.

165 אפרים לפיד, **יחסי צבא-תקשורת במלחמת לבנון השנייה ובמבצע "עופרת יצוקה"**, המחלקה להיסטוריה, 2011.

נספח

מספר הריאיון	שם	התפקיד בזמן המלחמה	תאריך קיום הריאיון
1	האלוף (במיל') אלי זעירא	ראש אמ"ן	15 באפריל 2022
2	ביקש להישאר אנונימי	כתב צבאי "במחנה"	27 באפריל 2022
3	ישראל קצובר	כתב צבאי בעיתונות חרדית	2 במאי 2022
4	רון בן־ישי	כתב צבאי "קול ישראל"	8 במאי 2022
5	תא"ל (במיל') נחמן שי	כתב צבאי טלוויזיה ורדיו	12 במאי 2022
6	תא"ל (במיל') יצחק שני	מפקד בסיס הצנזורה שבתל אביב	19 במאי 2022
7	תא"ל (במיל') אבנר שלו	רל"ש הרמטכ"ל אלעזר	26 במאי 2022
8	סא"ל (במיל') אלי דורי	חבר צוות סיקור פצ"ן	29 במאי 2022
9	אל"ם (במיל') גיורא פורדס	עוזר רמ"ד הכתבים הצבאיים	29 במאי 2022
10	יאיר אלוני	עורך הטלוויזיה הישראלית	9 ביוני 2022
11	ארנון צוקרמן	מנהל הטלוויזיה הישראלית	12 ביוני 2022
12	מירון מדזיני	דובר לשכת ראש הממשלה	17 באוגוסט 2022
13	אל"ם (במיל') יעקב רוזנפלד	קצין מודיעין בכיר	26 באוגוסט 2022
14	סא"ל (במיל') דורון סקל	קצין מודיעין	26 באוגוסט 2022

נשיא סוריה חאפז אל אסד (מימין) חותם על הסכם איחוד הרפובליקות הערביות בבנגאזי, לוב, ב־18 באפריל 1971
יחד עם נשיא מצרים אנואר סאדאת (שמאל) וקולונל מועמר קדאפי. ההסכם לא הבשיל ליצירת האיחוד מעולם.
(מתוך ויקימדיה).

שער ד׳

הצד השני
של הגבעה

| תקציר

התבוסה הערבית במלחמת ששת הימים העלתה את משטר הבעת' לשלטון בבגדאד על חורבות משטרו של גנרל עבד אל-רחמן עארף. במהלך "ספטמבר השחור" 1970 בירדן החליטה בגדאד לא לסייע לסוריה ולפלסטינים להפיל את המשטר המלוכני בירדן. היא גם הודיעה שלא תשתתף בקרוב במלחמה חדשה כלשהי נגד ישראל. אלא שהביקורת הערבית נגד הבעת' בבגדאד על שלא תמך בארגונים הפלסטיניים נגד המלך חוסיין דחפה את ההנהגה העיראקית לשנות את מדיניותה. כשפרצה מלחמת יום הכיפורים, כדי להציל את יוקרת משטר הבעת', היא שלחה כוח גדול מאוד לסייע למשטר הבעת' היריב בדמשק. הסכמת סוריה ומצרים להפסקת האש, ניצול המלחמה לפתיחה במשא ומתן עם ישראל והזלזול של המשטרים הערביים בתרומה העיראקית למלחמה דחפו את בגדאד המאוכזבת שוב לבדלנות. בדלנות זו הכתיבה את ההתנהגות האסטרטגית העיראקית מסוף 1973 עד לקץ שלטון הבעת' ב־2003.

עיראק במלחמת יום הכיפורים
הזווית המדינית והאסטרטגית

אמציה ברעם[1]

מבוא

התבוסה הערבית במלחמת ששת הימים העלתה את משטר הבעת' לשלטון בבגדאד על חורבות משטרו של הגנרל עבד אל־רחמן עארף שכשל במלחמה. בעקבות מלחמת ששת הימים באו אירועי "ספטמבר השחור" בירדן, שהכתיבו להנהגה העיראקית את ההחלטה לסגת ממחויבותה המוחלטת לעניין הפלסטיני. בגדאד החליטה לא לסייע לסוריה ולפלסטינים להפיל את המשטר המלוכני בירדן ולא להשתתף במלחמה כלשהי נגד ישראל בעתיד הנראה לעין. הביקורת הערבית הקשה נגד ראשי הבעת' בבגדאד על שלא תמכו בארגונים הפלסטיניים נגד המלך חוסיין דחפה אותם לשנות שוב את מדיניותם. כשפרצו קרבות מלחמת יום הכיפורים, החליטה בגדאד להפגין נאמנות פאן־ערבית מחודשת ולשלוח כוח גדול מאוד לסייע לסוריה, ולהציל בתוך כך את יוקרת הבעת'. הסכמת סוריה ומצרים להפסקת האש ללא התייעצות עם עיראק, כניסת מצרים למשא ומתן עם ישראל על הסדר ארוך־טווח בסיני, והזלזול של הנהגות העולם הערבי בתרומתה למלחמה שוב דחפו את בגדאד המאוכזבת לבדלנות.

1 אמציה ברעם הוא פרופסור אמריטוס בחוג ללימודי המזרח התיכון של אוניברסיטת חיפה, שבראשו עמד בעבר. פרופ' ברעם היה גם ראש המרכז היהודי־ערבי והמכון ללימודי המזרח התיכון באוניברסיטת חיפה.

במה שנוגע להחלטות המנהיגות העיראקית באוקטובר 1973, מדובר בראש ובראשונה במחליט צדאם חוסיין. למרות גילו הצעיר (יליד 1936), בשלהי 1971 ובראשית 1972 הוא כבר היה "האיש החזק" מאחורי כיסאו של בן שבטו, הנשיא הקשיש גנרל אחמד חסן אל־בכר. כבר בסוף 1968 היה צדאם חוסיין האחראי הראשי לארגוני המוח'בראת - כל המודיעין האזרחי ושירותי הביטחון בעיראק. מאז נובמבר 1969 הוא היה גם סגן נשיא, סגן יו"ר מועצת מפקדת המהפכה (ממה"מ) וסגן המזכ"ל של הנהגת הסניף העיראקי של המפלגה. במצב זה אי־אפשר היה לאמץ החלטה מרכזית כלשהי ללא הסכמתו. למעשה, הוא יזם את ההחלטות החשובות ביותר; למשל, את הלאמת נכסי הנפט של אַיי־פִּי־סִי[2] ביוני 1972. פירוש הדבר הוא שמכל ההנהגה העיראקית, לדעתו של צדאם חוסיין היה המשקל הרב ביותר בהחלטה לשלוח את הכוח הגדול לעזרת סוריה באוקטובר 1973.

הפסקת האש שהפתיעה את עיראק, וההתייחסות המבזה של הערבים - ובעיקר של סוריה - לעזרתה במלחמה הביאה את צדאם חוסיין לחזור אל גישתו מאז "ספטמבר השחור" 1970, לפיה על עיראק להתמקד אך ורק באתגרים האסטרטגיים המיוחדים לה, בעיקר בלימת איראן ודיכוי המרד הכורדי. התוצאה הייתה חתימת הסכם אלג'יר עם משטר השאה במארס 1975, על אף שהוא הוגדר עד אז על ידי משטר הבעת' "סוכן האימפריאליזם האמריקאי". לאחר שההסכם הופר ב־1979 על ידי משטר ח'ומייני, במקום לפעול ל"שחרור פלסטין" תקף צבא עיראק בספטמבר 1980 את איראן דווקא. גם כיבוש כוויית היה מנוגד לאידאולוגיה הפאן־ערבית של הבעת' שדגלה, עדיין, בקדימות העניין הפלסטיני. התבוסה במלחמת כוויית והאמברגו הבין־לאומי, בתורם, ריתקו את משטרו של צדאם חוסיין עד סופו למאבק על עצם קיומו. למלחמת יום הכיפורים הייתה, אם כן, השפעה מכרעת על האסטרטגיה שלו עד סוף שלטונו - 30 שנה מאוחר יותר, ב־2003.

2 International Petroleum Corporation - IPC

ממלחמה למלחמה: משש‏ת הימים ו"ספטמבר השחור" ליום הכיפורים

התבוסה הערבית במלחמת ששת הימים ואירועי "ספטמבר השחור" בירדן הם שהכתיבו את התנהגותה של עיראק במלחמת יום הכיפורים. מאז 1971 או אמצע 1972, למרות גילו הצעיר, כבר היה צדאם חוסיין "האיש החזק" בבגדאד מאחורי הנשיא אחמד חסן אל־בכר. מאז, אף שעד ליולי 1979 היה "רק" סגן הנשיא, סגן יו"ר מועצת מפקדת המהפכה (ממה"מ) והשני בהנהגת סניף עיראק של המפלגה - לא ניתן היה לקבל כל החלטה מדינית מרכזית ללא הסכמתו. במקרים רבים היה זה הוא שיזם ככל הנראה את ההחלטות המרכזיות; למשל, ההחלטה להלאים את רוב נכסי הנפט ביוני 1972, ההחלטה לשלוח כוח גדול לגולן באוקטובר 1973, ועוד. אירועי מלחמת יום הכיפורים חיזקו את החלטתו להעדיף את האינטרסים של משטר הבעת' בעיראק על פני אלה של שאר העולם הערבי, ובעיקר על פני ענייני פלסטין. כנשיא, גישה זו הביאה אותו מאוחר יותר לפלוש לאיראן בשנת 1980 ולכבוש את כוויית ב־1990.

התבוסה של 1967 הייתה מכה איומה לפלג הסורי של מפלגת הבעת' ששלט בדמשק, אך מתנה יקרת ערך לפלג העיראקי של המפלגה, שחבריו חיו בגלות בביירות או במדבר הפוליטי בעיראק. בפברואר 1968, כחמישה חודשים לפני תפיסת השלטון בבגדאד, התכנס בביירות **הקונגרס התשיעי הפאן־ערבי** של הפלג העיראקי של הבעת'. מנהיגו הרוחני של הפלג הזה היה האידאולוג הכריזמטי לעילא, הנוצרי הסורי מישל עפלק, מייסד המפלגה בשנות הארבעים. לפלג זה השתייכו סורים נוספים כמו גנרל אמין אל־חאפז, שליט סוריה לשעבר, וירדנים ידועים כמו מוניף אל־רזאז; אך תומכיו העיקריים היו עיראקים. שנתיים קודם לכן הודח הפלג הזה מן השלטון בסוריה על ידי צלאח ג'דיד, חאפז אל־אסד וחבריהם, שכונו מאז "האגף הסורי", "האגף הרגיונלי", "האגף הצבאי", "האגף השמאלי" או "הנאו־בעת'". הסורים שהודחו חיו בגלות בביירות ובאמריקה הדרומית. העיראקים שהודחו חיו בחלקם בביירות אך בעיקר בעיראק, תחת השגחה של המשטר הנאצריסטי של הגנרלים האחים עבד א־סלאם ואחר כך עבד אל־רחמאן עארף.

כיוון שבראשית 1968 לא היה הפלג שלהם בשלטון בשום מדינה, לא היה לבאי הקונגרס התשיעי, ה"עפלקי", כולל תומכיו העיראקים של מישל עפלק, שום צורך לגלות אחריות מדינית. ראשית, הטיח הקונגרס

האשמות חריפות מאין כמותן בכל המשטרים המובסים שכשלו במלחמת ששת הימים ובכך, לדעת באֵי הקונגרס, איבדו את זכות קיומם. מובן שירדן הפרו־מערבית זכתה לגינוי, אך יותר מכך זכו לגינוי ולדרישה לפינוי מקומם המשטר הבעת'י בסוריה, שזכה לקיתונות שופכין מרשימים ביותר על ראשו, משטר עארף בעיראק ואפילו משטרו של האליל הפאן־ערבי גמאל עבד אל־נאצר במצרים. לדברי קונגרס הבעת', המשטר בקהיר נעשה בירוקרטי, זעיר־בורגני ומאובן, ואיבד את הקשר להמונים.

עם דעיכת הקסם הנאצריסטי והמכה המטלטלת שספגו הצבאות הערביים הסדירים, עלתה מאוד יוקרתם של ארגוני הפידאיון הפלסטיניים. כיוון שלא השתתפו כמעט בקרבות גם לא הובסו, ואפשר היה לראות בהם את גואלי הכבוד הערבי. בחיפוש נואש אחר תרופה לתבוסה, החליטו האידאולוגים של הבעת' העפלקי הגולה להפוך את ארגוני הפידאיון לחזות הכול. החלטות הקונגרס הגדירו את הנושא הפלסטיני כבעיה הראשונה והמכרעת של כל האומה הערבית, ודרשו להשקיע את כל האנרגיות קודם לכול במלחמה לשחרור פלסטין. המלחמה הזו, הבטיחו ההחלטות, תביא גם לפתרון כל הבעיות האחרות של הערבים, ובעיקר להגשמת החזון האדיר של הבעת' מיום הקמת המפלגה בראשית שנות הארבעים: איחוד כל מדינות ערב למדינת ענק אחת "מן האוקיינוס האטלנטי עד המפרץ (הפרסי)".

התמיכה המוחלטת בארגוני הפידאיון הייתה הפתרון. בעקבות הכישלון הגמור של הצבאות הערביים הסדירים, דרשה המפלגה לעבור באופן מעשי לאסטרטגיה חליפית, היא "מלחמת השחרור העממית". במקום צבאות סדירים, האומה הערבית תשליך עצמה לתוך מלחמת גרילה "עממית" אדירה שבראשה יסתערו הארגונים הפלסטיניים.[3] חום הקרב הזה, קבעו האידאולוגים של הבעת' העפלקי, ישרוף את המשטרים הישנים, ימיס את האומה הערבית הגדולה בכור היתוך אחד וייצור את מדינת האחדות הענקית המקוּוָה. מלחמת השחרור העממית הזו תהיה שילוב של הסתערויות "עממיות" על ישראל, אך גם על המשטרים השליטים המנותקים; בה בשעה היא תביא גם להתקדמות הסוציאליזם. בהשפעה טרוצקיסטית כינו האידאולוגים של הבעת' את המלחמה הזו "המהפכה הערבית המתמדת" (אל־ת'ורה אל־ערבייה אל־דאאמה).

3 החלטות הקונגרס התשיעי הפאן־ערבי, **אל־אנואר**, ביירות, 23 בפברואר 1968. בעת האחרונה שוב עולה סיסמה זו על ידי חמאס בעזה, אך כאסטרטגיה פלסטינית, ללא הסתמכות על הערבים.

את האבסורד הצבאי של התפיסה הזו ניתן להבין רק מתוך הבנת עומק הייאוש לאחר תבוסת מלחמת יוני 1967 ועומק השנאה של הבעת'יים הגולים לשליטי דמשק, בגדאד וקהיר. אלא שהראייה הקיצונית לעילא הזו לא התפוגגה גם לאחר שמפלגת הבעת' תפסה את השלטון בבגדאד ביולי 1968.[4] לשיא האידאליזם המהפכני הגיע עזיז אל־סייד ג'אסם, אידאולוג חשוב ומקורבו האישי של עבד אל־ח'אלק אל־סאמראאי, יריבו הפוליטי הגדול של צדאם חוסיין בבגדאד הבעת'ית. ביום השנה השני לתבוסה הערבית הודיע ג'אסם כי למען העניין הערבי המהפכני הכללי והפלסטיני, מפלגת הבעת' השולטת בבגדאד מוכנה להתעלם כליל מן האינטרסים שלה בעיראק ושל עיראק כמדינה, והיא נכונה להקריב עצמה, אם צריך, על מזבח המהפכה העממית הסוציאליסטית הפאן־ערבית והפלסטינית. עם זאת, בתוך הבעת הנכונות הזו לסכן, ואף להקריב, את שלטון הבעת' בבגדאד, נקל היה להבחין גם בתקוות המפלגה שלהט "המהפכה המתמדת" הזו ימוסס את כל המשטרים הערביים ויביא את הבעת' העפלקי לתפוס את מקומם: "השלטון המתקדם בעיראק **משתחרר מן העיראקיות שלו** על מנת להזין את המהפכה הכללית [...] המהפכה הערבית נכנסה לשלב חדש! ההמונים הערבים כולם צופים בניסיון הזה".[5]

תבוסת 1967 אכן היתה למכשיר התעמולה החזק ביותר נגד כל המשטרים המובסים, ובעיקר לגיוס תמיכה במשטר הבעת' בעיראק עצמה. המפלגה, ובה גם צדאם חוסיין כמארגן מרכזי, גייסה את הקצינים הקרובים ביותר לגנרל עבד אל־רחמאן עארף "הכושל" כדי למרוד בו ביולי 1968 על שהשפיל בכישלונו ביוני 1967 את כבודה של עיראק.[6] את הקולונל חמאד שהאב, למשל, מפקד חטיבת השריון העשירית, שהייתה חטיבת הפאר של צבא

4 ראו למשל: אליאס פרח, הרצאה באוניברסיטת מוצול ב־1972, **אל־תרביה ואל־סיאסה**, ביירות, 1975, עמ' 35-34; כמאל אל־חדית'י, **אל־ת'ורה**, 26 ביוני 1969; דוברים בכירים של המשטר, **אל־ג'ומהורייה**, 3 בינואר ו־28 ביולי 1970; נ"צ [שם עט], **אל־מת'קף אל־ערבי** 4-3, אפריל-מאי 1969, עמ' 36-13, ועוד רבים.

5 לטיף נסיף ג'אסם, **אל־ת'ורה**, 10 ביוני 1969; אחמד חסן אל־בכר, **אל־ג'ומהורייה**, 7 בפברואר 1969; בכר, **מסירת אל־ת'ורה פי ח'טב ותצריחאת אל־ראיס**, בגדאד, 1971, עמ' 45-44, 95-93, 98-97, 104-103, 182-180 (ההדגשה שלי, א"ב).

6 החטיבה הממוכנת 8 ספגה אבדות קשות מאוד בדרום בקעת הירדן, וחטיבה 6 המשוריינת חוסלה ככוח לוחם עוד בטרם נכנסה לירדן; הכול על ידי פעולת חיל האוויר הישראלי. בסיום המלחמה הייתה החטיבה נתונה בכאוס גמור, ועדיין מרוחקת כ־150 ק"מ מן החזית. ראו: פסח מלובני, **מלחמות בבל החדשה: עלייתו ונפילתו של הצבא העיראקי**, מערכות, 2009, עמ' 67-66 (להלן: מלובני, **מלחמות בבל החדשה**).

עיראק, שכנע צדאם חוסיין לבגוד בעארף משום שבגללו הושפל הצבא.[7] אכן, בשתי הודעות "מספר אחת" של שתי הפיכות משטר הבעת' החדש ב־17 וב־30 ביולי 1968 הבטיחה המפלגה "להכין את הצבא העיראקי הגיבור למערכת הכבוד לשחרור פלסטין", מה שיאפשר לעיראק בקרוב "למלא את התפקיד המוליך שלה במלחמת הגורל של הערבים נגד ישראל".[8] בכך התחייב המשטר החדש לשני דברים - הראשון חכם, השני מסוכן ביותר. ראשית, כאנשי צבא מנוסים למדי הבינו חמשת הגנרלים שעמדו בראש מועצת מפקדת המהפכה בבגדאד (הנשיא אחמד חסן אל־בכּר והגנרלים חרדאן תכּריתי, צאלח מהדי עמאש, חמאד שהאב וסעדון ע'ידאן) שמלחמת שחרור עממית לכיבוש תל אביב היא חזיון תעתועים. כדי להצליח יש ראשית כול לשקם, לצייד ולאמן את הצבא; שנית, מפני שהארגונים הפלסטיניים זכו לפופולריות עצומה בעיראק, והבעת'ים סבלו מחוסר פופולריות עמוק, תמיכה מלאה בארגונים הייתה הגיונית אך מסוכנת. אם **פעולות הטרור** שלהם ישגעו את ישראל והיא תתחיל בחיסולם, הצבא העיראקי - שנשאר נעוץ בירדן **לאחר מלחמת ששת הימים משיקולים אידאולוגיים של הפגנת סולידריות ערבית** - ימצא עצמו מייד בעימות ישיר עם ישראל, שהיא אויב עדיף בהרבה, במרחק 1,000 ק"מ מבסיסיו העיקריים.[9]

עם עליית משטר הבעת' לשלטון בבגדאד הביאה המחויבות הזו של ההנהגה החדשה לפדאיון - וכללית יותר, למאבק נגד ישראל - להכפיל

7 Amir Iskandar, *Saddam Hussein, The Fighter, the Thinker, and the Man* (Paris, Hachette, 1980), p. 126.

8 אחמד חסן אל־בכר, **מסירת אל־ת'ורה פי ח'טב ותצריחאת אל־ראיס אחמד חסן אל־בכר 1968-1970**, 1971, עמ' 13-14; הודעה מס' 1, **אל־ג'ומהורייה**, 18 ביולי 1968. הודעה מספר אחת הייתה ההודעה הראשונה של כל משטר ערבי מהפכני חדש לאחר שחיסל את קודמו. בהודעה זו הסביר המשטר החדש את הסיבות להפלת קודמו כשם שהגדיר את עצמו ואת מטרותיו.

9 לאחר המלחמה ב־1967 הקימו מדינות ערב מפקדה מאוחדת שפיקדה על שתי מפקדות זירתיות – מפקדת החזית המערבית, שישבה בקהיר ומפקדת "החזית המזרחית", שפיקדה על צבאות סוריה, ירדן ועיראק. מפקדה זו, שבראשה עמד קצין עיראקי, הייתה ממוקמת בסווידאא' שבסוריה ועברה בהמשך למפרק שבירדן. משטר הבעת' העיראקי הקצה למפקדה זו בתחילת 1970 כוחות ניכרים, שנקראו "כוח המשימה הלאומי הפאן־ערבי" (אל־קומי). כוחות אלה נטלו חלק באימונים משותפים עם צבאות סוריה וירדן, והיו אמורים למלא תפקיד מרכזי בתוכניות ההתקפה העתידית של מפקדה זו על ישראל. ראו את המאמר: פריק [רא"ל]־מוחמד פתחי אמין, **אל־ג'ומהוריה**, 6 בינואר 2001 מצוטט אצל: מלובני, **מלחמות בבל החדשה**, עמ' 70. פריק פתחי טעה כשדיווח כי כוחות עיראקיים גדולים נשלחו "בראשית שנות השבעים". המקורות בני הזמן (מראשית ואמצע שנות השבעים) מציינים שביולי 1971 כבר הושלם פינוי כל הצבא העיראקי מירדן.

את סדר הכוחות העיראקי בירדן ובדרום סוריה עד שהגיע לשתי אוגדות.[10] לפי עדותו של הנשיא בכר שהיה גם המפקד העליון, ערב אירועי "ספטמבר השחור" 1970 הגיע כוחו של חיל המשלוח העיראקי בירדן להיקף של 50 אלף עד 60 אלף חיילים.[11] כיוון שהצבא העיראקי כולו מנה ב־1970 כ־95 אלף חיילים,[12] משמעות הדבר היא שכמחצית צבא עיראק הוצבה בירדן ובדרום סוריה. העומס על שאר הצבא, שנדרש להגן על גבול ארוך ופעיל עם איראן וללחום בכורדים, היה בלתי סביר. ובכל זאת, עם החרפת העימות בין הארגונים הפלסטיניים לצבא ירדן הצהיר חבר הנהגת המפלגה והאידאולוג הבעת'י העיראקי החשוב ביותר:

> שאלת פלסטין היא ציר ורוח כל סיסמאות המהפכה [בעיראק] ומטרותיה. אין מהפכנות וקדמה ופאן־ערביות ופטריוטיזם [...] בניתוק משאלת ערביותה של פלסטין והמאבק לשחרורה [...] מפלגתנו [...] מציבה עצמה ואת כל יכולותיה [...] בשירות המאבק הזה [...] בכבשן המערכה [לשחרור פלסטין] ועל אדמתה הבוערת.[13]

עמדה מדהימה זו, פירושה המעשי היה נכונות להקריב את עיראק ואת שלטון הבעת' בבגדאד על מזבח פלסטין.

מספר ימים לאחר שיומון הממשלה פרסם את מאמרו מרחיק-הלכת של אל-סאמראאי, הכריז נשיא עיראק אל־בכר עצמו:

> המהפכה הערבית הבוערת על אדמת פלסטין היא מהפכת האומה הערבית מו האוקיינוס האטלנטי עד המפרץ [הפרסי]. [...] מפלגת הבעת' חלוצת המהפכה הערבית מציבה את כל יכולתה למען הפעולה הפדאית [...] ממשלת המהפכה מכריזה ללא היסוס כי היא פועלת בכל יכולתה לתמיכה במהפכה הפדאית [...] אנו מציבים את כל יכולתה של עיראק [...] למען פלסטין.[14]

---

10 מלובני, **מלחמות בבל החדשה**, עמ' 69.

11 הנשיא בכר, **אל־ג'ומהורייה**, 18 ביולי 1971.

12 US Army Control and Disarmament Agency, *World Military Expenditures on Arms Transfers 1968-1977* (Washington, DC, 1979), p. 90.

13 עבד אל־ח'אלק אל־סאמראאי, **אל־ג'ומהורייה**, 29 באוגוסט 1970.

14 הנשיא בכר, **מסירת אל־ת'ורה**, עמ' 58-59.

כבר ביולי 1970 הבטיח הנשיא שאם מישהו יתנכל להם, "צבא עיראק יוצב תחת פיקוד ארגוני ההתנגדות הפלסטיניים".[15] באמצע אוגוסט 1970 הודיע המאמר הראשי בעיתון הממשלה, כי צבא עיראק "כבר הוצב תחת פיקוד ארגוני ההתנגדות".[16] ואז פרצו אירועי "ספטמבר השחור".

בליל 18 בספטמבר 1970 נכנסו לירדן שני גדודים של כוחות צבא השחרור הפלסטיני, שהיו מעשית חלק מן הצבא הסורי ותוגברו בשריון סורי מחטיבה 88. הם התקדמו כ־15 ק"מ בתוך ירדן, השתלטו על העיירות טרה ושג'רה בצפון ירדן, כבשו את רמת'א והמשיכו לנוע דרומה לעבר אירביד. על דרכם לעמאן (כביש ראשי מספר 25) עמדה חטיבת השריון העיראקית 6 ברמת'א, ומדרום לרמת'א ולאירביד, ליד מפרק, חטיבת השריון העיראקית ה־12. הסורים ביקשו סיוע, אך העיראקים קיבלו פקודה לסגת מן הציר מזרחה, אל תוך המדבר. הם לא עמדו בדרכם של הסורים, אך גם לא עשו דבר לסייע לארגוני הפדאיון.[17]

מה קרה? מדוע קיבלו העיראקים לפתע רגליים קרות? היו הדלפות מאוחרות שהבוגד הוא שר ההגנה שהודח לאחר מכן, גנרל (פריק) חרדאן תכּריתי, שפקד על דעת עצמו לסגת למדבר; אך בעוד הקרבות בין צבא ירדן לארגונים סוערים בירדן, הודתה מועצת מפקדת המהפכה בבגדאד, על כל חמשת הגנרלים שבה והאזרחים שצורפו אליה זה מקרוב, שהייתה לכך סיבה מעשית כואבת. לפתע התברר להנהגה העיראקית כי התערבות צבאית לצד הארגונים הפלסטיניים תחסל את חיל המשלוח שלה בירדן, וכי האימפריאליזם תכנן לאחר מכן לחסל את שלטון הבעת' בבגדאד.[18] לא ברור מהיכן צץ האיום המערבי האדיר הזה על חיל המשלוח ועל בגדאד,

15 הנשיא בכר ב־19 ביולי 1970, **מסירת אל־ת'ורה**, עמ' 238-239, 254-255. ראו גם: גנרל צאלח מהדי עמאש בשם הנשיא, **אל־ג'ומהורייה**, 3 בינואר 1970. עמאש היה חבר מועצת מפקדת המהפכה - מעמד בכיר מאוד אך לא בכיר כנשיא עצמו. זה היה בלון ניסוי שנועד לבחון את תגובת הציבור והמפלגה, וככל שניתן לבחון - לא היו תגובות שליליות להצהרה זו. ביולי יצא הנשיא עצמו עם הצהרה דומה.

16 **אל־ג'ומהורייה**, 19 באוגוסט 1970.

17 פסח מלובני, **"מלחמת השחרור" של אוקטובר 1973 בחזית הסורית**, המכון לחקר מלחמות ישראל, 2021, עמ' 56 (להלן: מלובני, **מלחמת השחרור**). לפי ריאיון עם היסטוריון צבאי ירדני שביקש לא לפרסם את שמו, היו בחלק הצפוני של ציר רמת'א-עמאן 250 טנקים עיראקיים מחומשים, מתודלקים ועם צוותים מאומנים ורעננים. אילו הצטרפו לסורים, לא היה צבא ירדן מסוגל לעוצרם. לפי דבריו, קציני השריון העיראקים היו מתוסכלים ביותר. אוקספורד, דצמבר 1989.

18 הודעת ממה"מ, **אל־ג'ומהורייה**, 27 בספטמבר 1970.

שהרי ישראל לא שלחה כוחות לתוך ירדן, ולמערב לא היו כוחות שאפשר היה להעבירם לירדן במהירות מספקת. אולי חשדו שישראל תתערב בכל זאת, ואולי הכוונה הייתה להתקפה איראנית על עיראק ממזרח. כך או כך, המשטר הודה שמנהיגיו נסחפו אחר סיסמאות בלתי אחראיות. גם בהחלטה לא להתערב וגם בהסבר המעשי ניכרו טביעות האצבע של האזרח סגן הנשיא וסגן ראש ממה"מ הצעיר צדאם חוסיין, שבשלהי 1970 היה כבר "הצאר" של כל ארגוני ביטחון הפנים. עם זאת, היו לו שותפים חזקים. גם הגנרלים הבינו את המצב הפגיע של חיל המשלוח במערב ירדן, כה רחוק מבגדאד, בדרך מדברית באיכות ירודה וחשופה לחילות האוויר הירדני והישראלי.

יותר מכך, מאז עלה משטר הבעת' העפלקי לשלטון בבגדאד, יחסי בגדאד-דמשק נעו כל העת בין משבר ארוך להשלמה קצרה. ככל הנראה, בראייה העיראקית אסור היה לאפשר ניצחון סורי־פלסטיני בירדן וחיסול משטרו של המלך חוסיין. במקרה כזה דמשק הייתה משתלטת על ירדן ועל הארגונים הפלסטיניים כאחד, יוצרת כעין סוריה רבתי, וכל מאזן הכוחות הערבי היה משתנה לרעת בגדאד; משטר מלוכני ירדני חלש היה עדיף בהרבה. ואכן, מייד לאחר "ספטמבר השחור", תוך כדי שהמלך חוסיין זוכה בתקשורת העיראקית למנה גדושה של התקפות כרוצח המונים, חתמו בגדאד ועמאן על שורה של הסכמים תרבותיים וכלכליים.

מה שאירע בבגדאד עם פרוץ הקרבות בירדן היה דרמטי. בצמרת ההנהגה, כך דיווחה המפלגה עצמה, פרץ עימות קשה; נוצרו "עמדות קוטביות": אגף אחד דרש התערבות בכל מחיר לצד הארגונים הפלסטיניים, גם אם התוצאה תהיה אובדן השלטון המהפכני של הבעת' בבגדאד. חברי האגף הזה "הזניחו שיקולים מציאותיים" מדיניים וצבאיים, הסבירה המפלגה. שלטון המפלגה ניצל, כך דווח, מפני שהאגף המעשי גבר.[19] בצד המעשי בוויכוח היו צדאם חוסיין והגנרלים, ואת הצד האידאולוגי הנהיגו הסורי מייסד המפלגה, מישל עפלק, והאינטלקטואל־פוליטיקאי העיראקי עבד אל־ח'אלק אל־סאמראאי. הם דרשו להגשים את הבטחות המפלגה בכל מחיר, אבל בפועל האמינו בניצחון להט "המהפכה המתמדת". כמחאה על בגידת המפלגה באידאל המהפכני שלה ובהבטחותיה, הנהיגו הקיצוניים

19 החלטות הקונגרס המפלגתי השמיני, **ת'ורת תמוז אל־תג'רבה ואל־אפאק**, ינואר 1974, עמ' 163-166, 169, 172-173.

לפחות הפגנה אחת בבגדאד; כלומר, המפלגה הפגינה נגד עצמה. המייסד, מישל עפלק, עזב בזעם את עיראק.[20] בעולם הערבי, ובמיוחד אצל הארגונים הפלסטיניים, התגובה לבגידה העיראקית הייתה קשה ביותר. המפלגה הודתה בפה מלא שהפער בין ההצהרות למעשה ב"ספטמבר השחור" גרם נזק חמור ליוקרתן של עיראק ושל מפלגת הבעת' בעולם הערבי, ושבתוך עיראק עצמה מפלגת השלטון שילמה על כך ביוקר.[21] באותה עת הביקורת הקשה בעיראק ובעולם הערבי לא שינתה את העמדה המעשית של רוב הנהגת המפלגה, אך הייתה לה השפעה מכרעת על העמדה העיראקית כלפי המלחמה הבאה, באוקטובר 1973.

היו שני אקורדים של סיום למשבר "ספטמבר השחור" של משטר הבעת' בבגדאד. הראשון היה פינוי כל הצבא העיראקי מירדן, שהושלם ביולי 1971. יש לזכור שמאז 1969 נמצאה עיראק בעימות צבאי מוגבל עם איראן של השאה על זכויות השיט בשט אל־ערבּ ועל שטחי מריבה קטנים על הגבול. ישראל תרמה את חלקה לכאב הראש של משטר הבעת' בכך שסייעה למרד הכורדי, שהעסיק מאוד את צבא עיראק. החזרת הצבא הביתה לא פורסמה בעיתונות ולא הוסברה בשעתה. האקורד השני הושמע בנובמבר 1972. בדו"ח פוליטי של ההנהגה הארצית העיראקית של המפלגה (אל־קיאדה אל־קוטרייה),[22] קבעה ההנהגה העיראקית: "אין אנו יכולים לשלוח כוח צבאי חזק מחוץ למדינה במצב הנוכחי". השעה, קבעה ההנהגה, אינה כשרה לעימות צבאי נוסף עם ישראל בשל הפער הצבאי בינה לבין צבאות ערב. במקום זאת, על הערבים לפעול כעת נגד ישראל במישור המדיני.[23]

20 **אל־חואדת'**, 12 בפברואר 1971;
Arab Report and Record, 16-30 June 1974, pp. 249-250
לעמדות האגף הרדיקלי במפלגה, שראה בהימנעות מסיוע לפידאיון, בהעדפת צבא סדיר על פני "צבא עממי" בגידה בערכי הבעת', ראו: עזיז אל־סיד ג'אסם, **מן אל־ת'ורה אל־קומיה אלא אל־ת'ורה אל־אשתראכיה**, ביירות, אפריל 1971, עמ' 59, 64-65. ג'אסם, תומכם של עפלק ושל אל־סאמראאי, יריבו של צדאם חוסיין, נעלם ב־1972 וחזר והופיע רק בראשית שנות התשעים כתומך בצדאם חוסיין. עפלק, מייסד המפלגה, חזר לבגדאד בכבוד גדול כעבור כשנתיים. הוא נפטר (אולי הורעל) ב־1989. ג'אסם נעלם שוב באמצע שנות התשעים, ולפי מקור אחד הוצא להורג.

21 החלטות הקונגרס הארצי השמיני, **ת'ורת 17 תמוז אל־תג'רבה ואל־אפאק**, עמ' 163-166, 169, 172-173.

22 הבעת' העיראקי קיים גם סניפים ארציים או "רגיונליים" ברבות מארצות ערב, בעיקר בירדן, סודאן, לבנון, הגדה המערבית וכווית. כולם היו מיוצגים ב"הנהגה הפאן־ערבית", אל־קיאדה אל־קומיה, שישבה בבגדאד בהנהגת המייסד עפלק. הבעת' הסורי קיים מערכת דומה שנשלטה מדמשק.

23 *How the Revolution Confronts the Imperialistic Conspiracy and the Counter Revolution* (Baghdad, Madrid, The Regional Leadership, 1977), pp. 21, 29, 36
וראו מאמר ברוח דומה עוד לפני גילוי הדעת הזה: טארק עזיז, **אל־ת'ורה**, 17 ביולי 1972.

הכרזה פומבית פשוטה אבל החלטית זו לא הייתה ניסיון להרדים את ישראל או להכעיס את חאפז אל־אסד ואנואר סאדאת או את יאסר ערפאת והשמאל הפלסטיני; היא הייתה תמצית הקו שצדאם חוסיין עצמו הגדיר מאוחר יותר "סטאליניסטי", משמע - אגרוף פלדה כלפי כל אופוזיציה מבית, אך פרגמטיזם במדיניות החוץ. כשיצא אחר כך בפומבי נגד הלהט הפאן־ערבי המהפכני שהיה לדעתו חסר אחריות של מייסד המפלגה מישל עפלק ותומכיו העיראקים, אמנם לא כינה אותם "טרוצקיסטים", ועם זאת נראה שהבין היטב שכאשר טבעו את הסיסמה "המהפכה הערבית המתמדת", שכן מקור השראתם היה תורתו הרדיקלית לעילא של לאון טרוצקי שדגלה ב"מהפכה העולמית המתמדת". אמנם, עפלק חזר לגלות בביירות, הפעם מבחירה, אך תומכי הקו הפאן־ערבי הכמו־טרוצקיסטי, ובראשם אל־סאמראאי, נשארו בבגדאד ועדיין היה להם משקל רב בהנהגה. צדאם חוסיין הבין שכל עוד איננו שליט יחיד, עליו לשכנע את חברי המפלגה מעבר לחוג הזעיר של "ההנהגה הרגיונלית" וממה"מ. במאמרים פרוגרמתיים בשלהי שנות השבעים הוא פרס את תפיסתו, שהעדיפה באותו שלב את האינטרס העיראקי ושלטון הבעת' בעיראק על פני כל אינטרס פאן־ערבי כמו "המהפכה המתמדת" נגד כל המשטרים הערביים או העניין הפלסטיני. בהקשר זה, כהתרסה נגד הטרוצקיזם הפאן־ערבי של יריביו, טבע צדאם חוסיין את הסיסמה הסטאליניסטית: "סוציאליזם בארץ אחת".[24]

המעורבות הצבאית העיראקית המסיבית במלחמת יום הכיפורים הייתה, על כן, חריגה מן הכלל העקרוני שקבעו צדאם חוסיין והגנרלים ב־1970 ואשר זכה להגדרה מפורשת על ידי צדאם חוסיין בעיקר לאחר מלחמת יום הכיפורים. הכלל גרס התמקדות באינטרס של המשטר ושל המדינה העיראקית בראש ובראשונה. לאחר החריגה של 1973 חזר צדאם חוסיין לכלל העקרוני הזה שנמשך שנים רבות. עם זאת, אולי בצדק, המודיעין הישראלי נשאר חשדן ביותר. בסוף 1979 העריכו ראש אמ"ן, אלוף יהושע שגיא, וכמה מקציניו (אך לא כולם) שצדאם חוסיין, שזה

24 צדאם חוסיין, "חול אקאמת אל־אשתראכיה פי קטר ערבי ואחד" ["על הקמת סוציאליזם בארץ ערבית אחת"], **אפאק ערביה**, יוני 1978, עמ' 2-9.

עתה מינה עצמו לנשיא, מתארגן להסתערות מחודשת על ישראל.[25] צדאם חוסיין חשב אחרת. ב־22 בספטמבר 1980 - במקום להסתער עם צבאו הגדול והמצויד היטב מערבה על ישראל, כפי שחייבה האידאולוגיה המסורתית של הבעת' - הסתער מזרחה על איראן של איתוללה רוחאללה ח'ומייני. ב־2 באוגוסט 1990 שוב הסתער משמר הרפובליקה, צבאו הפרטי של צדאם חוסיין, במקום מערבה על ישראל, דרומה אל תוך כוויית. גם זו הייתה כמובן סטייה מעקרון שחרור פלסטין.

ב־1972 נראה שהמודיעין הישראלי הבין נכון את המגמה ארוכת הטווח של צדאם חוסיין - ההתנגדות למלחמה כלל־ערבית מוקדמת. ההערכה הייתה, על כן, שהוא אינו מעוניין במלחמה נגד ישראל בעתיד הקרוב.[26]

אלא שהמודיעין לא הביא בחשבון את האפשרות שצדאם חוסיין יחרוג מן המגמה המועדפת עליו בשל נסיבות הרגע. המודיעין הישראלי גם לא עקב די אחר ביקורים הדדיים של מנהיגים ערבים עם אחריות צבאית בשלוש הבירות - קהיר, דמשק ובגדאד - ואחר החלטות של מועצת ההגנה הערבית המשותפת וכינוסי רמטכ"לים ערבים.

החשש של צדאם חוסיין שמשטר הבעת' ייחשף שוב כפחדן ובוגד באומה הערבית, כ"רגיונליסט" עיראקי ציני, כפי שאירע ב"ספטמבר השחור", איזן ב־1973 את אי־רצונו ליזום מלחמת שחרור פלסטין חדשה. החלטותיו התנודדו על כן בין התפתחויות של הרגע לבין הנטייה האסטרטגית ארוכת

25 שיחה של מחבר מאמר זה בקריה בתל אביב עם קציני וקצינות אמ"ן-מחקר בסוף נובמבר 1979, בעקבות פרסום מאמר שלו באוקטובר 1979 ב"סקירה חודשית". על פי החומר הגלוי שנזכר במאמר, צדאם חוסיין התכוון לפנות נגד ח'ומייני, אך הקצינים שקראו את המאמר סברו שהוא מוטעה. הם העריכו שעיראק פונה למלחמה בישראל דווקא, ובהקדם. ניתוח דומה של סדר הקדימויות של צדאם חוסיין ניתן בריאיון של אלוף יהושע שגיא בטלוויזיה הישראלית (בערוץ היחיד באותה עת) ב־22 בספטמבר 1980 בשעה 21:00. שגיא העריך שצבא עיראק יכריע את האיראנים בתוך ימים ואז יפנה לכיוון ישראל. אי־אפשר לסתור זאת, שכן צדאם חוסיין לא הכריע את האיראנים בתוך ימים, אבל סדר הקדימות שלו היה ברור - איראן תחילה.

26 **ריאיון עם תא"ל אביעזר יערי, ראש חטיבת המחקר של אמ"ן (אמ"ן-מחקר)**, הקריה תל אביב, שלהי 1981. ב־1972, כשיצא גילוי הדעת של מפלגת הבעת' שהביע התנגדות למלחמה קרובה, היה יערי ראש ענף 5 באמ"ן מחקר, הענף האחראי לסוריה, לבנון ועיראק.

הטווח שלו להתמקד בביטחון עיראק ושלטון המפלגה בבגדאד. עיראק השקיעה סכומים גבוהים בשדרוג הצבא כבר מ־1971, בעיקר כדי לעמוד בפני איראן ולחסל את המרד הכורדי, אבל את הצבא המחוזק ניתן היה לשלוח גם מערבה.

מבוא למלחמת יום הכיפורים

גם לאחר הישיבה על הכלים ב"ספטמבר השחור", חסידי ההקרבה העיראקית למען פלסטין, ובראשם עבד אל־ח'אלק אל־סאמראאי, נשארו בהנהגה הבכירה ביותר של המפלגה והמדינה. מאז סוף 1969 צדאם חוסיין היה אמנם סגן הנשיא, סגן יו"ר מועצת מפקדת המהפכה וסגן המזכ"ל של ההנהגה הרגיונלית של המפלגה בזכות היותו "הצאר" של ארגוני ביטחון הפנים, אך עדיין לא היה כל יכול. הדבר היה נכון גם בשנת 1971 כאשר היה כבר "האיש החזק" בהנהגה. אף שלאחר שביולי 1973, כחלק מדיכוי הפיכה פנימית, הוא הצליח להשליך את אל־סאמראאי לכלא, רבים מתומכיו נותרו בצמרת. עד אמצע שנות השבעים, לפחות, ואולי עד שחיסל את כל מתנגדיו ב־1979, הוא נזקק עדיין לקואליציות שונות בהנהגה. לכן, עד 1979 היה עליו לשכנע כל העת את החברים וגם את הציבור העיראקי הרחב, שאין הוא בוגד באידאל האיחוד הפאן־ערבי של המפלגה ובמחויבותה למאבק בישראל.

עיראק לא הייתה שותפת סוד להכנות הממשיות למלחמה, ובוודאי לא לתאריך פרוץ המלחמה. היא גם לא האמינה שיש ביכולתם של הערבים לצאת למלחמה בקרוב. עם זאת, כדי שלא להצטייר כבדלנית, הביעה בגדאד נכונות לסייע. למשל, בכינוס ה־12 של מועצת ההגנה הערבית המשותפת בסוף נובמבר 1971, ושוב בכינוס הרמטכ"לים הערבים ב־12 בדצמבר 1972, הוחלט כי עיראק תשתתף במלחמה. הוסכם שהיא תשגר שתי טייסות של הוקר האנטר וכן דיוויזיה משוריינת ודיוויזיית חי"ר לחזית ירדן. עיראק לא אולצה להסכים לכך נגד רצונה; צדאם חוסיין חשש מאוד ממלחמה כזו, אך לצורכי תעמולה בתוך עיראק ובעולם הערבי היה חייב להיראות כמשתף פעולה.

במארס 1972 הסתער צדאם חוסיין בהתלהבות מדומה לתוך מסע ביקורים פומבי גדול בדמשק ובקהיר, שלא הוכן כלל אך דווח בהערצה על ידי התקשורת העיראקית. מטרת המסע הסוריאליסטי הזה הייתה להפגין סולידריות ערבית ונכונות עיראקית לאיחוד מצרי-סורי-עיראקי לאלתר.

איחוד מדיני כזה, משמעותו הייתה גם איחוד צבאי ואף נכונות עיראקית להקרבה צבאית גדולה. אך למעשה נועד המסע לחשוף את חוסר המוכנות של קהיר ודמשק לצעד כזה, וכך לפטור את עיראק מאחריות לכך שאין הערבים הולכים לאחדות ושאינם פותחים במלחמת השחרור.

כאמור, צדאם חוסיין יצא לשליחותו בפתאומיות וללא כל הכנה. שלא במפתיע, הוא נפרד מדמשק בקרירות מקפיאה ועוינות. בקהיר הוא התקבל דווקא בחמימות, אך איחוד כלשהו לא צמח מכך.[27] ההוכחה לכך שהעיראקים לא היו רציניים ורק חיפשו דרך להטיל את האשמה על מצרים וסוריה הייתה בכך שאף כי הרמטכ״ל המצרי שאזלי ביקש שעיראק תשלח כוחות לסוריה בהקדם, לפני שתפרוץ המלחמה, הצד העיראקי לא נענה לכך. בביקורו של גנרל שאזלי בבגדאד במאי 1972 מייד לאחר מסעו המתוקשר של צדאם חוסיין, הסבירו לו העיראקים שיש להם חזיתות פעילות עם איראן והכורדים, ולכן הם מוגבלים. בכל זאת, אמרו, הם יסכימו לשלוח כוחות משמעותיים, אבל אך ורק לאחר שיפרצו הקרבות. כששאזלי המאוכזב עזב את בגדאד, חששו העיראקים פן ייפגע שמם הטוב בשל הסירוב לשלוח מייד כוח גדול. ארבעה ימים לאחר ביקור הרמטכ״ל המצרי בבגדאד, הגיע לקהיר סגן שר ההגנה העיראקי. הוא הבטיח שבמקום משלוח מיידי של כוחות לסוריה, עיראק תקנה בצרפת נשק בשביל מצרים, וגם הפקידה מייד 7 מיליון דולר בבנק לונדוני לקניות צבאיות של מצרים, ובאפריל 1973 היא אף שלחה כוח של מטוסי האנטר למצרים. אך בינואר 1973 העלתה עיראק בכנס שרי החוץ הערבים את מה שהייתה רוצה בו באמת: תוכנית פוליטית, לא צבאית, לשימוש בנשק הנפט כדי להניא את מדינות המערב מתמיכה בישראל.[28]

כל אלה היו צעדים של יחסי ציבור. עד לפרוץ מלחמת יום הכיפורים נשארה עיראק נאמנה לתפיסתו העיראק־צנטרית של צדאם חוסיין, אף שעם הגמשה מסוימת. במקום ההודעה הרשמית מנובמבר 1972 – לפיה עיראק לא תצטרף למלחמה הבאה - הקו השליט נסוג משהו והובטחה

27 **אל־ג'ומהורייה**, 16 במארס 1972, דיווח על החלטות המפלגה ומועצת מפקדת המהפכה על כוונות האיחוד. על הסירוב הסורי ראו: ריאיון עם צדאם חוסיין, **אל־נהאר**, 13-14 באפריל 1972; על הסירוב המצרי והסורי ראו: הנשיא אל־בכר, **אל־ת'ורה**, 18 ביולי 1972. וראו: סקירה היסטורית המציגה את עיראק כיחידה השואפת לאיחוד, **אל־ת'ורה ואל־תנמיה פי אל־עיראק**, בגדאד, יולי 1980, עמ' 135.

28 מלובני, **מלחמת השחרור**, עמ' 245-246.

השתתפות, אך רק לאחר שיפרצו הקרבות. בגדאד המשיכה בניסיונה לקדם מלחמה דיפלומטית וכלכלית נגד ישראל במקום מלחמה ממש. ככל הנראה, העיראקים לא שינו את הערכתם שעדיין אין לערבים אופציה צבאית.

בראשית מאי 1973 ביקר אחמד אסמאעיל עלי, שר המלחמה המצרי, בבגדאד.[29] לא נמצא מידע על תוכן שיחותיו, אך ברור לחלוטין שבגדאד עדיין סירבה לשלוח כוח כלשהו לסוריה לפני המלחמה, שכן שום כוח לא נשלח. ערב פרוץ המלחמה בגדאד עדיין האמינה שהערבים לא יילחמו, כי הם עדיין אינם מסוגלים לכך. הדמיון בין הדעות בבגדאד, בירושלים (הממשלה) בתל אביב (המטכ"ל), בוושינגטון ובמוסקבה לגבי היכולת הערבית לצאת למלחמה היה מדהים.

עיראק יוצאת למלחמה

ימים אחדים לפני פרוץ המלחמה שמו לב בבגדאד שהמשפחות של המומחים הסובייטים במצריים ובסוריה מתפנות. הם ביקשו מן השגרירות במוסקבה לברר במה מדובר, וזו דיווחה כי הסובייטים יודעים על מלחמה עכשיו. השגריר העיראקי במוסקבה היה הגנרל הבכיר מאוד (פריק) צאלח מהדי עמאש, לשעבר חבר במועצת מפקדת המהפכה. אך בגדאד נשארה אדישה, משום שלא האמינה שמלחמה אפשרית. השידור יורט ופוענח על ידי יחידה 848 שהעבירה את תוכנו לראש אמ"ן. כמו צדאם חוסיין וה־סִי־אַיי־אֵי, גם הוא התעלם ממנו. ההנהגה העיראקית ביקשה גם מהשגרירויות בדמשק ובקהיר לבדוק. משתיהן קיבלה בגדאד דיווחים דומים לאלו שעליהם ידע גם המודיעין הישראלי; דהיינו, שיש הכנות למלחמה במצרים ובסוריה. אלא שכמו תל אביב, גם בגדאד עדיין לא האמינה שתפרוץ מלחמה.[30]

ואכן בגדאד הופתעה לחלוטין. לפי מקורות המשטר, "ב־6 לאוקטובר 1973 שמענו על התפרצות הלחימה נגד האויב הציוני מן השידורים (הערביים והבין־לאומיים)". ההתפתחות נידונה מייד בצמרת השלטון. "בדחיפות נערכה פגישה משותפת למנהיגויות המפלגה הרגיונאלית והפאן־ערבית, ולמועצת מפקדת המהפכה (ממה"מ) [...] ולממשלה, והוחלט להשתתף במערכה בכל היכולות של המדינה [...] הצבאיות,

29 שם, עמ' 246.

30 שם, עמ' 246-248.

הכלכליות והמדיניות".[31] פירוש הדבר היה שליחת כוח גדול למלחמה. לפי המקורות הערביים והעיראקיים בפרופיל הגבוה ביותר, היוזמת הייתה ההנהגה העיראקית: הנשיא אל־בכּר הודיע לסאדאת ולאסד על ההחלטה לשלוח כוח. הסורים ביקשו שתי דיוויזיות משוריינות. כבר ב־7 באוקטובר (יום ראשון בשבוע) יצא כוח קטן לדרך (אך נראה שלא הזדרז במיוחד, שכן הוא הגיע באיחור). הכוח העיקרי יצא רק ב־8 בחודש.[32]

החוקרים שפרסמו את הספר הערבי היסודי ביותר על חלקו של צבא עיראק במלחמה מדווחים, מצד אחד, בהדגשה שהמעורבות העיראקית באה "ביוזמה עיראקית טהורה".[33] עם זאת, בהמשך בא תיאור שונה במקצת. החוקרים ערכו ראיונות עם "כמה מן המנהיגים שקיבלו את ההחלטה המדינית ההיסטורית" לשלוח את הכוחות. אי־אפשר לטעות בטביעות האצבע של צדאם חוסיין על העמדות המובאות בספר. הם ראיינו גם קציני מטה ומפקדי שדה בכירים.[34] על פי עדות "ההנהגה העיראקית", ההחלטה לשלוח בהקדם כוחות גדולים, לפני שהושג עם הסורים והמצרים תיאום מדיני על מטרות המלחמה, לא הייתה קלה או מהירה. עקרונית, עיראק הייתה נכונה לתמוך במלחמה, אולם אך ורק אם המטרה האסטרטגית היא החלשת ישראל. בגדאד סברה שרק החלשה כזו, שתתרחש ללא שום סטיות כמו חתימת הסכמים, תוכל להוביל בהמשך לשחרור כל האדמות הערביות הכבושות, כולל פלסטין. עיראק ידעה שלא זו מטרת המלחמה של מצרים וסוריה. לדעתה, הן ראו במלחמה אמצעי להתחיל תהליך מדיני שדווקא יבסס את קיומה של ישראל.

ההחלטה לוותר על תיאום מדיני־אסטרטגי של מטרות המלחמה ולשלוח מייד את הכוחות לגולן נבעה ממצב חירום, מתחושת המצוקה ששמעו בבגדאד מן ההנהגה הסורית. דמשק ביקשה (כנראה ב־7 בחודש) לשלוח "מקסימום כוחות במינימום זמן". הבקשה הזו יצרה אצל ההנהגה

31 ההסבר הרשמי להחלטה להסיג את הכוחות העיראקיים מחזית הגולן - "הודעת הנהגות המפלגה, הרגיונלית והפאן־ערבית, ומהמ"מ, בדבר הסגת הצבא העיראקי מן החזיתות הצפונית (סוריה) והמערבית (מצרים)" - פורסמה ב־29 באוקטובר 1973, כמצוטט אצל: **דור אל־ג'יש אל־עראקי פי חרב תשרין 1973**, ביירות, אל־מרכז אל־ערבי ללדראסאת אל־אסתראתג'יה, אוקטובר 1975, עמ' 248.

32 מלובני, **מלחמת השחרור**, עמ' 246-248.

33 **דור אל־ג'יש אל־עראקי פי חרב תשרין 1973**, עמ' 5.

34 שם, עמ' 7.

העיראקית "תחושה שמשהו לא מתנהל כמתוכנן (על הגולן), ותחושה זו התגברה אחר כך". הרגע המכריע בא **"החל מן ה־8 בחודש"**, שאז "נעלמו כל אפשרויות הדיון" בתיאום המטרות המדיניות של המלחמה. מרגע זה לא יכלה ההנהגה העיראקית לדרוש שיאמצו את מטרות המלחמה שלה. באותו יום "מתקפת־הנגד (הישראלית) השיגה הישגים מעוררי דאגה". מרגע זה "לא נותרה להנהגה העיראקית אלא מטרה אחת, תמיכה בכוח הצבאי הסורי בכל מחיר, כדי למנוע בחזית (הגולן) תבוסה שבה ישלמו העם הסורי והאומה הערבית מחיר יקר".[35] כלומר, עיראק נאלצה לוותר על עמדותיה העקרוניות כדי למנוע אסון לאומה הערבית, כולל לבעת' הסורי השנוא. זו אכן הייתה גישתו של צדאם חוסיין; כפי שהעידה החלטת המפלגה מנובמבר 1972, עיראק העדיפה לדחות את המלחמה עד שיהיו הערבים מוכנים באמת, כנראה עם מחסן נשק גרעיני. עם זאת, אם הולכים למלחמה מוקדמת, אסור שהיא תסייע לדמשק ולקהיר להגיע לשלום עם ישראל. המלחמה אולי לא תכריע את ישראל, אך היא חייבת להחלישה מאוד, ובצירוף עם שימוש בנשק הנפט - גם לערער את מעמדה הבין־לאומי. אלא שגם על כך נאלצה בגדאד לוותר בגלל מצב החירום שנוצר בשל סכנת תבוסה סורית.

על פי גרסה שלישית, עם פרוץ הקרבות העיראקים אכן הופתעו ונעלבו על שמצרים וסוריה התעלמו מהם. הם התחילו להתארגן, אבל המתינו. היו אלה הסורים שיזמו את הפנייה הנואשת לעיראק שתשלח צבא. הם גם פנו לרוסים שיאיצו בה. הרוסים ביקשו מן העיראקים לשלוח לסוריה 500 טנקים מזוּודים ומחומשים, אפשר גם בלי צוותים, רק עם נהגי הטנקים שיחזרו לעיראק מייד לאחר שיסיעו את הטנקים לחזית. הרוסים התחייבו שעבור כל טנק שיושמד בגולן, ברית המועצות תפצה את עיראק בטנק משודרג (טִי־62 במקום טִי־55). בדיון שנערך בבגדאד תמך הנשיא אל־בכּר במילוי הבקשה הסורית־סובייטית כלשונה. דווקא צדאם חוסיין, המתנגד הגדול ביותר בהנהגה העיראקית לבעת' של דמשק, דרש לשלוח כוח גדול מאוד, עם צוותים מלאים. ההנמקה שנתן: אסור שעיראק תופיע כפחדנית החוששת לשלוח את חייליה למלחמה.[36] בין אם הגרסה הרשמית נכונה,

35 שם, עמ' 211-218.

36 ריאיון של קולגה, דוקטור לורי מילרוי, שהייתה אז מרצה באוניברסיטת הרווארד, עם תא"ל מוחמד בסיוני ב־1986, בהיותו שגריר מצרים בישראל. בסיוני היה הנספח הצבאי בשגרירות המצרית בדמשק ואחראי לתיאומים הצבאיים ערב מלחמת יום הכיפורים ובמהלכה.

או זו של צדאם חוסיין, או זו של מוחמד בסיוני המצרי, או שיש חלקי אמת בכל שלוש הגרסאות, התוצאה הייתה מרשימה. עיראק שלחה, לפי הדיווח, שלושה רבעים ממטוסי הקרב שלה, שני שלישים מסך כל הכוח המשוריין וכחמישית מחיל הרגלים שלה למרחק 1,500-1,200 ק"מ מבסיסי הקבע, והתחילה בהכנות לשלוח עוד שריון וחי"ר.[37] צדאם חוסיין לא שכח את ההשפלה והנזק המדיני שנגרמו כשצבא עיראק לא נחלץ לעזרת הפלסטינים ב"ספטמבר השחור". יותר מכך, הוא זכר היטב כי היה זה האופן הכושל שבו שלח משטר עארף את הכוח העיראקי המשוריין לירדן ביוני 1967, שנתן בידי הבעת' את הנימוק המשכנע בצורך לסלק את המשטר. תבוסה סורית נוספת בגלל שעיראק לא שלחה כוח גדול ובדחיפות מרבית הייתה עלולה להביא גם הפעם להפלת המשטר בבגדאד.

עם זאת, הסיכון שבמשלוח הכוחות היה גם הוא עצום. גורלו של חיל המשלוח היה תלוי על בלימה. ראשית, הוא נשלח ללא הכנה מוקדמת ובלי תיאום אסטרטגי אלא עם תיאום טקטי לקוי ביותר עם הצד הקולט. חמור לא פחות, הוא נשלח כמעט ללא הגנה מפני מטוסי חיל האוויר הישראלי, חשוף באופן מסוכן מאין כמותו לאורך מאות קילומטרים של צירי תנועה הכרחיים אך חשופים במדבר השטוח, במזג אוויר סתווי בהיר, ובידיעה שישראל כבר התנסתה באמנעה רחוקה כזו ב־1967. ההנהגה העיראקית העריכה שישראל תצפה ליוזמה עיראקית דומה, והפעם תתקוף עם מטוסים מתקדמים יותר. זה עלול היה להסתיים במלכודת מוות וטבח המוני, שתוצאתם שכל הדרך בין בגדאד לדמשק תהיה זרועה מאות שלדים עשנים של טנקים ומשוריינים. למזלו הבל ייאמן של משטר הבעת' העיראקי, ולמזלם של אלפי לוחמים עיראקים, נרדם המודיעין הישראלי בשמירה.

מה שסייע בלי ספק לעיראק להחליט על משלוח כוח כה גדול מערבה הייתה התחייבות איראנית שלא לנצל זאת כדי לתקוף אותה ממזרח. ייתכן שסאדאת פנה לשאה שלא ינצל את משלוח הכוח העיראקי, אך הסיבה העיקרית לשקט בגבול עיראק-איראן בזמן המלחמה הייתה בקשה של בגדאד ממוסקבה שתזהיר את טהראן לבל תתקוף. מוסקבה הייתה מחויבת לביטחונה של דמשק, ועל כן הייתה מעוניינת מאוד בסיוע העיראקי. היא הזהירה את איראן ואף שלחה כוחות לגבולה לצורך המחשה.[38]

37 **דור אל־ג'יש אל־עראקי**, עמ' 5, 8.

38 מלובני, **מלחמת השחרור**, עמ' 246-248.

כמו איראן, גם הכורדים החליטו לא לנצל את משלוח הכוחות העיראקי מחשש לנקמה לאחר המלחמה; אולי גם האיראנים הזהירו אותם לבל יתקפו. בכך חזרו הכורדים על החלטתם ערב מלחמת ששת הימים שלא לתקוף. בראשית יוני 1967, בשיחתו עם המולא מוצטפא אל־ברזאני בכורדיסטן, שמע דוד קרון, ראש המשלחת הישראלית בטהראן והאחראי על הפעילות בכורדיסטן, שהעיראקים דורשים מן הכורדים להימנע מהתקפות עליהם ואף לשלוח כוח שיצטרף לצבא עיראק נגד ישראל. קרון הסכים שהכורדים יישבו על הכלים ולא יסייעו לישראל על ידי תקיפה, וכך אמר: "עשו כל מה שטוב לכם, מלבד משלוח חיילים לסייע לצבא העיראקי". הערכתו הייתה שכל מה שיאמר לא ישנה דבר; הכורדים לא יפתחו חזית נגד העיראקים כשאלה ישלחו כוחות לירדן. לפי קרון, כך קרה גם באוקטובר 1973.[39]

עוד בטרם שלחה את כוחותיה למלחמה, ניצלה ההנהגה העיראקית את העובדה שמשלוח הכוחות חושף את עיראק לסכנה מצד איראן, והצדיקה בכך ויתור אידאולוגי גדול נוסף. התמיכה במאבק "הגדול ביותר" של האומה הערבית, המלחמה נגד האימפריאליזם והציונות, הסבירה ההנהגה, מצדיקה את חידוש היחסים עם איראן של השאה (הפרו־אמריקאית, שהוגדרה תכופות בתקשורת העיראקית "סוכנת האימפריאליזם") וחידוש המשא ומתן המדיני איתה.[40] באותו יום החליטה ממה"מ, כמשקל נגד, גם על חוק מס' 70 לשנת 1973 - הלאמת החלק האמריקאי (סטנדרט אויל ניו ג'רזי, ומובייל אויל) בחברת הנפט של בצרה.[41] ההלאמה הוצגה כצעד אנטי־אימפריאליסטי אמיץ, אך למעשה הייתה חסרת סיכון, והיה ברור שתביא לרווחי עתק למשטר. ואכן, כשכל שאר יצרניות הנפט הערביות הכריזו על חרם הנפט נגד ארצות הברית, הולנד וכמה מדינות נוספות במערב, עיראק הודיעה שאין בכוונתה להצטרף לחרם. הנימוק היה שבעוד שבשאר המדינות הערביות הבעלות על ההפקה היא של חברות מערביות, בעיראק הבעלות נתונה כבר בידי המדינה.

39 **ריאיון עם דוד קרון**, כפר מנחם, 1982. קרון שמר על קשר עם המתרחש בכורדיסטן ואף ביקר שם מדי פעם עד לחורבן המרד ב־1975.

40 "הודעת ממה"מ על חידוש היחסים הדיפלומטיים עם איראן", 7 באוקטובר 1973, כמצוטט אצל: **דור אל־ג'יש אל־עראקי פי חרב תשרין 1973**, עמ' 238-237.

41 שם, עמ' 240-239.

תנועת הכוחות לגולן

החריגה של צדאם חוסיין וההנהגה העיראקית כולה באוקטובר 1973 מהעדפת האינטרסים המקומיים של עיראק למחויבות פאן־ערבית הפתיעה את ישראל לחלוטין. משמעות החריגה הקצרה הזו הייתה שלפתע, ב־12 באוקטובר, מצאה עצמה אוגדת דן לנר, שהייתה עייפה ו"קצרה" בדלק ותחמושת, כשהיא ניצבת בפני חטיבת החוד, חטיבה 12, של הדיוויזיה העיראקית המשוריינת השלישית המסתערת עליה היישר מן המובילים הכבדים שמהם ירדו הטנקים. חטיבה 12 כונתה כוח ח'אלד בן אלוליד על שם המצביא הנערץ על צדאם חוסיין, שהנהיג את צבאות האסלאם המוקדם. הדיוויזיה השלישית הייתה דיוויזיית הדגל של עיראק. בעקבותיה הגיעה דיוויזיה משוריינת נוספת, השישית, ובסך הכול נשלחו כ־700 טנקים. נשלחו גם כוחות גדולים נוספים בסדר גודל של דיוויזיית חי"ר, בנוסף לארטילריה ומטוסי קרב. כמחצית צבא היבשה של עיראק וכשני שלישים של כל הכוח המשוריין שלה נשלחו לגולן. כעת, לאחר שהמלחמה אכן פרצה, זה היה מפגן מחויבות אדיר.

טנק דחפור מסוג טי-54 מכוח המשלוח העיראקי בשטח סוריה (באדיבות חטיבה 7).

כבר עם ראשית תנועת הכוחות העיראקיים לעבר הגולן הבהירה עיראק כי מעורבותה במלחמה היא על תנאי, וייתכן שתהיה קצרת ימים. בכינוס חירום של כל צמרת המפלגה (כל משתתפי הקונגרס הרגיונלי השמיני) הודיעה המפלגה כי מטרת חיל המשלוח היא "להביא להתקדמות במאבק לשחרור המלא של האדמה הערבית הגזולה" ולכפות את "הסירוב לפתרונות הפשרה המנסים לכפות את מדיניות האימפריאליזם והחוגים (הערביים) הריאקציוניים (סוריה) והמותשים (מצרים)".[42] ההנהגה העיראקית לא הייתה תמימה כלל; הם הודו בפה מלא כי ידעו היטב "שיש גורמים ערביים ובין־לאומיים שרוצים להגיע אל מה שמכונה הפתרון השלומי [...] הבאנו זאת בחשבון ובכל זאת (בגלל הסכנה בגולן) החלטנו להיכנס למערכה".[43]

מרגע שהגיעו הכוחות העיראקיים הראשונים לגבול הסורי ואחר כך לאזור דמשק ולזירת הקרבות, היה התיאום עם הסורים לקוי ביותר ושרר אי־אמון עמוק בין התאומות הבעת'יות. עם זאת, חטיבת השריון ה־12 שהגיעה לדמשק על מובילים נכנסה רעננה יחסית לקרב ב־12 בחודש. שאר חטיבות הדיוויזיה הגיעו טיפין־טיפין לאחר שחצו על שרשראות כ־400 ק"מ, מבצע לוגיסטי מרשים כשלעצמו.[44]

כניסתה של החטיבה העיראקית הייתה מפתיעה, מפני שהמודיעין וחיל האוויר של צה"ל לא גילו שום כוח עיראקי בדרכו מהמדבר לגולן. החטיבה שינתה את פני המערכה מפני שאילצה את אוגדת דן לנר, שחתכה אל תוך הצבא הסורי המתפורר כסכין מלובנת בתוך גוש חמאה, להיעצר ולסגת. האוגדה נערכה למארב אוגדתי חפוז ונכנסה לקרב שלא ציפתה לו. המארב הזה גבה מן העיראקים מחיר כבד, אך ההתקדמות הישראלית נעצרה והמטרה האסטרטגית לא הושגה. המטרה לא הייתה כיבוש דמשק; מעבר למחיר ולחוסר התוחלת של כיבוש בירה ערבית גדולה, היה ברור לישראל שמוסקבה לא תרשה זאת בשום פנים. המטרה הייתה להגיע לטווח ארטילרי נוח מן הבירה הסורית, כך שלא יהיה צורך להעלות מטוסי קרב בכל מקרה שהסורים יפרו הפסקת אש. המטרה הזו לא הושגה. מבחינה זו, הצבא העיראקי הציל את דמשק.

42 החלטת כינוס החירום של הקונגרס הרגיונלי השמיני של הבעת', 8 באוקטובר 1973, **דור אל־ג'יש אל־עראקי**, עמ' 243.

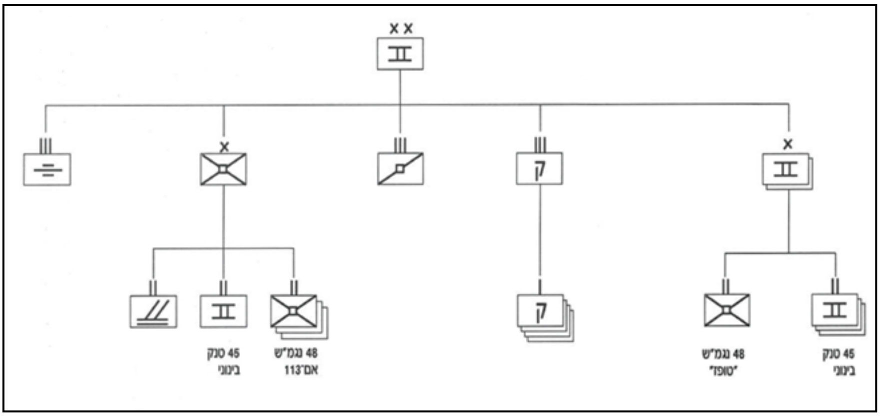
43 שם, עמ' 247.

44 מלובני, **מלחמת השחרור**, עמ' 250-251. רוב הכוחות עברו בסך הכול 1,200-1,500 ק"מ מבסיסי האימונים, ראו: **דור אל־ג'יש אל־עראקי**, עמ' 8.

סד"כ חיל המשלוח העיראקי בעוצבות עיקריות

עוצבות חי"ר	עוצבות שריון	
חטיבת חי"ר הררי 5	דיוויזיית שריון 3	חטיבת טנקים 6
חטיבת חי"ר 20		חטיבת טנקים 12
חטיבת הכוחות המיוחדים		חטיבה ממוכנת 8
גדוד 1 (צנחנים)		כוח קומנדו (4 פלוגות)
גדוד 3 (קומנדו)	דיוויזיית שריון 6	חטיבת טנקים 16
		חטיבת טנקים 30
		חטיבה ממוכנת 25
		כוח קומנדו (5 פלוגות)

מרשם מבנה: דיוויזיית שריון עיראקית – עוצבות ויחידות עיקריות

עוצמת צל"ם עיקרי (לפי תקן)
טנקים בינוניים: 319 | **נגמ"שים:** 390 | **ארטילריה:** תותח בינוני - 72, מרגמה - 120 מ"מ 12

אלחנן אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, תל אביב: המחלקה להיסטוריה, מודן ומערכות, 2013, עמ' 620-619.

לאחר הפסקת האש: חיל המשלוח העיראקי דוהר הביתה ללא התראה

לפי המקורות העיראקיים, אבדותיהם במלחמה היו 835 הרוגים ו־73 נעדרים, ומעל 100 טנקים ונגמ"שים. אלו היו אבדות קלות יחסית לאבדות הסוריות (כ־3,100 עד 4,000 הרוגים, כ־10,000 פצועים וכ־350 שבויים, ויותר מ־1,000 טנקים ו־150 מטוסים שאבדו). עם זאת, כמעט 1,000 הרוגים היה מחיר כבד מאוד לצבא שניהל מלחמה מאות קילומטרים מגבולותיו.

ב־22 באוקטובר התקבלה במועצת הביטחון של האו"ם החלטה 338 על הפסקת אש שתיכנס לתוקף בתוך 12 שעות. הצדדים הלוחמים, קבעה ההחלטה, יהיו מחויבים גם בקבלת החלטה 242 של האו"ם מ־1967, ובסמוך להפסקת האש יתחילו במשא ומתן "כדי להגשים שלום צודק ובר־קיימא במזרח התיכון". ב־23 באוקטובר התקבלה החלטה נוספת (339), שנועדה להביא להפסקת האש. ב־24 באוקטובר נכנסה לתוקפה הפסקת האש בין ישראל לסוריה.

כבר ב־22 בחודש התכנסו כל המוסדות העליונים של המשטר ופרסמו הודעה על פיה עיראק "לא הייתה צד להסכמי ה־הודנה [שביתת הנשק ב־1948 [למעשה, 1949] כשם שלא הסכמנו להפסקת האש בשנת 1967". המפלגה התנגדה ומתנגדת גם היום לכל "מו"מ ושלום (צלח) עם היישות הציונית הגזלנית". עיראק, הודיעו המוסדות, גם לא הייתה צד לדיונים על הפסקת האש הנוכחית, "עליה נודע לנו רק לאחר שהתקבלה". על כן "אנו איננו רואים עצמנו צד לאיזושהי החלטה או צעד מסוג זה שעליו הוחלט או יוחלט בעתיד". ההנהגה העיראקית דיווחה שמייד עם היוודע דבר ההחלטה על הפסקת האש, היו התייעצויות עם מדינות ערביות אחדות ועם ברית המועצות, שבמהלכן עיראק הבהירה את מחויבותה לשחרור כל האדמות הערביות, כולל אדמת פלסטין. גילוי הדעת לא מסר עדיין מה בכוונת עיראק לעשות, אך הוא רמז על כך שהמדינות הערביות וברית המועצות לא התנגדו להחלטה 338, ועיראק מצאה עצמה מבודדת.[45]

45 הודעת פגישה משותפת של ההנהגות הרגיונלית והפאן־ערבית של המפלגה עם ממה"מ, 22 באוקטובר 1973, **אל־ג'ומהורייה**, 23 באוקטובר 1973; **דור אל־ג'יש אל־עראקי**, עמ' 217-218, 245-246. ותלונות על ההתנהגות הסורית הנבזית כלפי עיראק וסיכון הכוח העיראקי בשל חוסר היכולת להתכונן אף בתוך המלחמה ראו מאמרי מערכת, **אל־ת'ורה**, 11 ו־12 באוקטובר 1973.

ב־29 באוקטובר הודיעו שלוש ההנהגות של משטר הבעת' שצבא עיראק נקרא לחזור הביתה משתי החזיתות, "הצפונית (סוריה) והמערבית (מצרים)". ההחלטה להיכנס למלחמה ב־6 באוקטובר, הסבירו ההנהגות, התקבלה אף על פי שעיראק ידעה על מגמות פשרה מדינית במצרים ובסוריה; אלא שעיראק קיוותה כי להט המלחמה והלחץ העממי ימיסו את המגמות הללו. כשבגדאד דיברה על המסה והתכה, היא התכוונה גם להמסת המשטרים הערביים העוינים אותה, וכנראה הייתה שם גם תקווה שהמשטר בדמשק יותך במלחמה וייעלם; אך מאומה מכל זה לא אירע.

עם ההחלטה על הפסקת האש נפגעה המנהיגות העיראקית עמוקות ארבע פעמים, הסביר גילוי הדעת. לא די שסוריה ומצרים לא הודיעו לה על פתיחת המלחמה, לא די שלא הייתה היוועצות על מטרות המלחמה, לא די שסוריה לא תיאמה מראש את השתלבות חיל המשלוח העיראקי בחזית - היא גם החליטה על הפסקת אש בלי להיוועץ עם עיראק ואף בלי להודיע לה על הכוונה לעשות זאת. מטרת המלחמה של עיראק, הודיעו ההנהגות, הייתה שחרור **כל** האדמות מידי ישראל, והיא לא תושג על ידי הסדרי שלום. עם חתימת הסכמי הפסקת האש, "מטרת כוחותינו שנשלחו לחזיתות [...] חדלה להתקיים ואין להם עוד [...] תפקיד לוחם".

מעבר להצדקה האידאולוגית, ההנהגה העיראקית הביאה גם נימוק צבאי: כיוון שעיראק אינה שותפה להסכם הפסקת האש, ואין שום הסכם קודם עימה, תוכל ישראל לתקוף את היחידות העיראקיות בגולן מבלי להפר את ההסכם עם סוריה. במצב זה הן יהיו חשופות ובודדות במערכה. מנימוק זה עלה חוסר אמון עמוק בשלטונות דמשק, כי בגדאד לא האמינה שיצטרפו למערכה. בסוף גילוי הדעת באה במפורש, ובלי התחמקות, דעתו של צדאם חוסיין שהתגבשה כבר ב"ספטמבר השחור", ושניתן לראותה כמוטו של כל תפיסתו את היחס שבין עיראק לשאר האומה הערבית. בשל הסיבות שהובאו למעלה, קבע גילוי הדעת, "**הוחלט להסיג את כוחותינו המזוינים בשתי החזיתות כדי שישובו למלא את חובתם הפטריוטית (העיראקית - אל־וטניה) בהגנת עצמאות המולדת (העיראקית) ובבניית החברה המהפכנית החדשה**". כוחות הצבא העיראקי יתחילו עתה "בהתכוננות למילוי חובתם הכלל־ערבית (המלחמתית) מחדש", אבל אך ורק "כאשר ייווצרו התנאים לכך". סביר מאוד שלוח הזמנים של צדאם חוסיין למוכנות העיראקית למלחמה חדשה נגד ישראל היה היום שבו יתממש חלומו הגרעיני, שהוא

התחיל בקידומו באפריל 1972.[46] ההנהגה העיראקית הדגישה שאין זה סוף המאבק נגד ישראל והאימפריאליזם. הלוחם הערבי, נאמר בגילוי הדעת, הוכיח את גבורתו במלחמת אוקטובר, אך כעת אין מנוס מעצירת המערכה לשם הכנת העימות הבא והמעבר למאבק מדיני שיזכה בתמיכת העולם. במישור הצבאי והכלכלי כאחד, עיראק תתמקד מעתה בעיראק.[47] כלומר, על עיראק לחזור לסדר הקדימויות שנקבע ב־1970, המעדיף את האינטרס הלאומי המקומי.

מלחמת אוקטובר 1973, כפי שהעולם הערבי מכנה אותה, גרמה להנהגה העיראקית תסכול עמוק ואף זעזוע. הם שלחו לגולן, המרוחק יותר מ־500 ק"מ מגבולם, כוח אדיר, יותר ממחצית צבאם, לסייע למשטר אסד השנוא בשעתו הקשה. הם לחמו וספגו אבדות כבדות, אך העולם הערבי לא הכיר בתרומתם. כפי שהגדיר זאת המחקר שאותו יזם משטר הבעת' (למעשה, צדאם חוסיין): "עיראק זנחה את השיקולים של המדינה (העיראקית) למען הגשמת המטרה הפאן־ערבית הכללית", אך הקרבתה לא זכתה כלל להכרה ערבית. "התפקיד שמילאו הכוחות המזוינים העיראקיים נותר בלתי ידוע" לקורא הערבי, ציין המחקר במרירות. הערבים קראו רבות על חטיבת השריון הירדנית ה־40 ומעלליה בקרבות, מתלוננים העיראקים, אך איש לא שמע או קרא על "תשע החטיבות העיראקיות" ותרומתן העצומה למערכה.[48] התלונה העיראקית הייתה מוצדקת לחלוטין. ואכן, במת התקשורת הפנימית של צדאם חוסיין, פרסומי ההנהגה הרגיונלית העיראקית של המפלגה, הייתה אף חריפה יותר. היא האשימה את הערבים ב"הטלת ספק" פעילה בתפקיד שעיראק מילאה במלחמה. חוגים ערביים ניסו "לטשטש" את המעשה הגדול שלה ו"להסתיר" מן ההמונים הערבים את התרומה העיראקית, מפני שזו התנגדה להפסקת האש ולתבוסתנות

46 ביוני 1978 כבר הייתה לצדאם חוסיין אסטרטגיה גרעינית שלמה. בהרצאה סגורה לקצונה הבכירה, שאותה שמעתי בהקלטה של צדאם חוסיין, הוא הסביר שבזמן הנכון יוכלו הצבאות הערביים להתאחד ולהסתער על ישראל, ולהגיע ללב המדינה. אם ישראל תאיים בגרעין, יאיימו גם הערבים איום דומה, שכן כבר תהיה ברשותם פצצה. ישראל תיאלץ אז להיכנע. ראו הרצאתו של צדאם במכללה ללימודי ביטחון על שם הנשיא בכר ב־3 ביוני 1978, הקלטה של צדאם חוסיין שנפלה לידי האמריקאים ב־2003, המצויה בארכיון CRRC באוניברסיטה לביטחון לאומי בוושינגטון הבירה, תיק SH-PDWN-D-000-341 עמ' 33-27.

47 הודעה משותפת לאזרחי עיראק של ההנהגות הרגיונלית והפאן־ערבית של הבעת' וממה"מ, 29 באוקטובר 1973, **אל־ג'ומהורייה**, 30 באוקטובר 1973; **דור אל־ג'יש אל־עראקי**, עמ' 247-251.

48 שם, עמ' 5-6.

הערבית של שיחות שלום.[49]

התסכול הזה, בנוסף להתנהגות הסורית כלפי הכוח העיראקי במלחמה וחוסר הכרת התודה של דמשק, תרמו לכך שמייד לאחר המלחמה התחיל צדאם חוסיין להשקיע מאמצים רבים כדי ליצור מיתוס לאומי מקומי עיראקי על חשבון הזהות הפאן־ערבית הקיצונית של יריביו במפלגה. הוא הציע מכנה משותף וזהות משותפת לכל העיראקים - סונים, שיעים וכורדים - בכך שטיפח את מיתוס מסופוטמיה הקדומה (שומר, אכד, בבל ואשור) כמקור העם העיראקי, לפני הערביות ולפני האסלאם. המיתוס הזה בא גם לעורר בכל העיראקים תחושת גאווה על היותם הציוויליזציה הגדולה הראשונה בעולם, לפני זו הפרעונית במצרים ובוודאי שלפני כל עם אחר. המיתוס הזה לא בא לחסל את הקשר הערבי של העיראקים, אלא להציב את הזהות העיראקית והאינטרסים של עיראק לפני הזהות והאינטרסים של שאר האומה הערבית. בעתיד, הבטיח צדאם חוסיין, עיראק "תקרין" את השפעתה לכל העולם הערבי (אל־אשעאא), אך בהווה עליה להתמקד בהתעצמותה־היא.[50] בכך החליף צדאם חוסיין את מוקד ההזדהות העיקרי של קודמיו במפלגת הבעת'. בעוד שקודמיו ראו את המאבק למען פלסטין והארגונים הפלסטיניים כזיק שיצית את מהפכת האומה הערבית, הוא ראה את גאולת כל הערבים "מוקרנת" מבגדאד. **אפשר לומר, על כן, שבהיסטוריה של משטר הבעת' של בגדאד הייתה מלחמת יום הכיפורים נקודת מפנה קריטית**.

מסוף אוקטובר 1973 הביאו התסכול והעלבון בשל התייחסותו כפוית הטובה של העולם הערבי לתרומה העיראקית למלחמה להחלטה על "בדידות מזהירה". מעתה יתמקד משטר הבעת' בענייני עיראק - בביטחון, בכלכלה וביחסים בין־לאומיים - עד לרגע שבו עיראק הבעת'ית תהפוך למעצמה אזורית.[51] השלום עם איראן של השאה, למרות היותו

49 **פי צ'וא אל־תקריר אל־סיאסי ללמאתמר אל־קטרי אל־ת'אמן לחזב אל־בעת' אל–ערבי אל–אשתראכי - אראא ומנאקשאת**, בגדאד, **מנשוראת וזארת אל־אעלאם**, 1974, עמ' 129-130. המסמך הזה יצא לאור ביוזמתו של צדאם חוסיין, שסבר כי יש בהחלטות המפורשות של הקונגרס (שיצאו מספר שבועות מוקדם יותר) נקודות הדורשות דגש והבהרה.

50 שם, עמ' 128. דיון מפורט של טיפוח המיתוס המסופוטמי ראו: Amatzia Baram, *Culture, History and Ideology in the Formation of Ba’thi Iraq* (Oxford, London and NY, Macmillan, St. Martin’s, 1991).

51 **פי צ'וא אל־תקריר אל־סיאסי ללמאתמר אל־קטרי אל־ת'אמן**, עמ' 120-121.

"משרת האימפריאליזם האמריקאי"; הפלישה לאיראן של ח'ומייני, אף שהאיתוללה הזדהה לחלוטין עם העניין הפלסטיני; כיבוש כוויית, אף שגם היא תמכה בעניין הפלסטיני ולא איימה ישירות על עיראק - את כל אלה ניתן וצריך להסביר כמסקנות שאליהן הגיע צדאם חוסיין בעקבות מלחמת יום הכיפורים. גם הפיתוח הגרעיני, שעד 1974 התנהל בעצלתיים, קשור למסקנתו שעד שתוכל עיראק להנהיג את הערבים כמעצמה גרעינית, עליה להתנהל כאילו היא ניצבת לבדה.

מורדות תל שער, טנקי טי 54/5 פגועים מחיל המשלוח העיראקי. באופק תילי ענטר (צלם: אזורי מנשה; באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית).

החלופה העיראקית להפסקת האש והתנאים לחידוש הלחימה

אנואר סאדאת וחאפז אל־אסד לא נועצו בעיראק בעניין הפסקת האש משום שהבינו היטב כי ההנהגה העיראקית תתנגד לכך בכל תוקף, ובוודאי כשמדובר בזיקה בין הפסקת האש ותהליך שלום והכרה בישראל. עם זאת, הזעם והעלבון על כך שלא נועצו בה היו מוצדקים. המצרים, ובעיקר הסורים, השתמשו בעיראקים כב"בשר תותחים" ואחר כך השליכום בצידי הדרך. זה היה משפיל, אבל ההנהגה העיראקית הייתה חייבת גם הסבר, בבית ובעולם הערבי, מה הייתה מציעה אילו שאלו לדעתה. אי־אפשר היה להכחיש את העובדה שבעוד שרוב הכוח העיראקי עדיין פרוס לאורך 500 ק"מ מאלבו כמאל שעל הגבול הסורי־עיראקי לדמשק, צה"ל נמצא כבר

בפרברי הבירה הסורית. האם הייתה לאסד ברירה לבד מהפסקת אש?

התשובה העיראקית, גם היא מבית מדרשו של צדאם חוסיין, הוצגה כתוכנית של המפקדים העיראקים. היא הייתה נחרצת כפי שהייתה אבסורדית. חוקרי המכון הביירותי הסבירו כי לדעת הצבא העיראקי, היה עליו ועל הצבא הסורי לסגת אל תוך המדבר הסורי־עיראקי, וכך למשוך את צה"ל למרחקים גדולים שימתחו את קווי האספקה שלו, עד שייפרמו. הנסיגה הערבית תלווה גם בסדרה בלתי פוסקת של התקפות־נגד על הטור הישראלי. ההתקפות יבוצעו על ידי הצבאות הערביים, אך בעיקר על ידי האוכלוסייה ב"מלחמה עממית ארוכת טווח". זו תהיה "אסטרטגיית התשה" קלאסית ארוכה, וזו הדרך לשחוק את ישראל.[52] משמעות התוכנית הייתה כמובן שעל הסורים חלה החובה לוותר על דמשק. כזכור, כך עשה הצאר אלכסנדר השני כשהפקיר את מוסקבה לנפוליאון אך היה לו להיכן לסגת. כיוון שההצעה העיראקית דיברה על נסיגה עמוקה מאוד, אולי ויתור על רוב סוריה או אף על כולה, לא הייתה שום אפשרות שחאפז אל־אסד יסכים לאסטרטגיה כזו. צדאם חוסיין ידע זאת היטב. ההצעה נועדה, ראשית כול, לתרץ את הסגת הכוח העיראקי, שהרי אילו בוצעה תוכנית הרואית זו היה הכוח העיראקי נשאר וממשיך להילחם. הוא הוחזר הביתה רק משום שהסורים סטו ממורשת ההקרבה הערבית. בגדאד השיבה לדמשק עלבון על עלבון, וקבעה שלאסד חסרים החזון והנחישות הדרושים כדי להילחם עד הניצחון או המוות.

אלא שבעיה נוספת דרשה תשובה. אף שהמלחמה הסתיימה, עדיין נותרה הסכנה שהיא תתחדש; הפסקת האש הייתה רופפת, ולחימה מוגבלת בגולן נמשכה עוד מספר חודשים. במקרה שהזירה תתלקח מחדש, היה על צדאם חוסיין לוודא שעיראק לא תיגרר שוב נגד רצונה למלחמה שתאלץ אותה שוב להפקיר את גבולה המזרחי. הפתרון של המשטר העיראקי (ולמעשה, של צדאם חוסיין) היה גאוני בפשטותו ובבהירותו. ראשית דבר, מרגע שחיל המשלוח חזר הביתה, הומצא כינוי חדש לחזית עם איראן - "האגף המזרחי של המולדת הערבית". בכך הוענק מעמד שווה לחזית עם ישראל ולחזית עם איראן של השאה. מהעת הזו, כל עימות בחזית איראן היה לשווה ערך לעימות עם ישראל; שנית, בגדאד קבעה שורה של תנאים להשתתפותה במלחמה ערבית־ישראלית חדשה:

52 ראו למשל: **דור אל־ג'יש אל־עראקי**, עמ' 214-215.

1. נסיגה מהכרה בהחלטות 338, 339 וגם 242 של האו"ם. כלומר, ביטול - לפחות ברמת העיקרון - של הפסקות האש של יוני 1967 ושל אוקטובר 1973;
2. נכונות מוכחת של דמשק וקהיר לצאת למלחמה לשחרור פלסטין, ולא רק לשחרור הגולן וסיני;
3. פתיחה מלאה של סוריה והגולן לפעילות פידאאית נגד ישראל. כלומר, סוריה תחזור לאסטרטגיה הכושלת של תמיכה מלאה במלחמת גרילה שהביאה למלחמת ששת הימים.[53]

לא היה סיכוי של ממש שממשל אסד יקבל אפילו אחת מן הדרישות הללו, וזו בדיוק הייתה כוונתו של צדאם חוסיין: לחסום באופן הרמטי כל אפשרות שעיראק תאולץ שוב לשלוח צבא להציל את דמשק.

את אקורד הסיום למבצע העיראקי המרשים של שליחת שני שלישים מכל הכוח המשוריין שלה לגולן השמיע סגן הנשיא, צדאם חוסיין, בשיאו של משבר המים בין עיראק לסוריה. בקיץ 1975 חסמה סוריה את רוב שפיעת נהר הפרת לעיראק בעת שמילאה את אגם סכר אסד החדש. הדרום העיראקי התייבש. סוריה דחתה את כל התחינות של עיראק לפתוח את הסכר, עד שזו שלחה כוח שריון לגבול ואיימה לפוצץ אותו. בזעמו הודיע צדאם חוסיין כי עיראק לא תבוא עוד לעזרתה של סוריה, משום שמימי הפרת יקרים ללב דמשק יותר מאשר הדם שהגירו הלוחמים העיראקים בעת שהגנו על אדמת סוריה.[54] יישומה של גישה זו היה בספטמבר 1980, כאשר צבא עיראק הסתער מזרחה, אל תוך איראן, בעלת בריתה של סוריה, במקום מערבה לעבר ישראל.

53 משרד החוץ העיראקי, **אל־ג'ומהורייה**, 21 בנובמבר, 1973; נאום יום המהפכה של הנשיא אחמד חסן אל־בכר, **אל־ג'ומהורייה**, 18 ביולי 1975; הנשיא אל־בכר במכתב מעליב לחאפז אל־אסד, **אל־ג'ומהורייה**, 14 באוגוסט 1975; הנשיא בכר, **אל־ג'ומהורייה**, 9 בדצמבר 1975; הודעת ההנהגה הפאן־ערבית של הבעת', **אל־ת'ורה, אל־ג'ומהורייה**, 5 בספטמבר 1975, ועוד.

54 **אל־דסתור**, ביירות, 25-31 באוגוסט 1975, עמ' 18-25.

| תקציר

50 שנה לאחר מלחמת יום הכיפורים מוצאת עצמה סוריה רחוקה מן היעד של השבת הגולן לידיה יותר מכפי שהייתה אי־פעם בעבר. במבט לאחור אף דומה כי המלחמה שאליה יצאה באוקטובר 1973 לא רק שלא קירבה אותה אל יעד זה, אלא אף הרחיקה אותה ממנו.

הישגיו של הצבא הסורי בימים הראשונים לקרבות תרמו אמנם לשיקום המורל הירוד ששרר בעקבות התבוסה שנחלה סוריה במלחמת ששת הימים, ובעיקר תרמו ליצירתו של מאזן אימה והרתעה בין דמשק לבין ירושלים, שהטיל את צילו על יחסי שתי המדינות לאורך שנים רבות. בכל זה היה כדי לסייע בידי חאפז אל־אסד להפוך את סוריה במהלך שנות שלטונו למדינה בעלת עוצמה, ודאי למול שכנותיה - ישראל, ירדן ולבנון.

אולם בחלוף הזמן התברר כי המלחמה לא הובילה לפריצת דרך - צבאית או מדינית - למול ישראל, וממילא לא השיבה לידי הסורים את רמת הגולן. גם מבית, בתחומי המדינה, החברה והכלכלה, קפאה סוריה על שמריה ונותרה מקובעת במדיניותה ובתפיסת עולמה - מדינה המאופיינת בפלגנות ופיצול על רקע דתי, עדתי ומעמדי ונעדרת זהות לאומית מאחדת ומלכדת. בסופו של יום קרסה סוריה במארס 2011 אלי מלחמת אזרחים עקובה מדם.

מלחמת יום הכיפורים היא אפוא סיפור של החמצה ושל כישלון ידוע מראש; סיפור של מאמץ צבאי שהביא לסוריה הישגים משניים וחולפים, אך כזה שהעלה אותה על דרך ללא מוצא, ובכל מקרה, לא קירב אותה, כאמור, אל היעד הנכסף של השבת הגולן לידיה.

סוריה – ארוכה הדרך לגולן

איל זיסר[1]

הקדמה

שנת ה־50 למלחמת יום הכיפורים מוצאת את סוריה נתונה במשבר קיומי, שכמותו לא ידעה מאז זכתה בעצמאותה. לאורך העשור האחרון השתוללה בה מלחמת אזרחים עקובה מדם שהציבה איום לא רק על קיומו של המשטר הסורי, משטרו של בשאר אל־אסד, אלא אף על קיומה של המדינה הסורית עצמה. השליט הסורי שרד אמנם על כיסאו בזכות מעורבותן של רוסיה ושל איראן בקרבות לצידו, אלא שניצחונו התברר כ"חסר" ואף "חלול", שכן משטרו יצא מן המלחמה חלש ומותש, ולפיכך הוא מתקשה לבסס את אחיזתו במדינה ולהשיב אליה את הרגיעה.[2]

לאורך שנות מלחמת האזרחים הארוכות נשמר השקט השורר לאורך גבולה של סוריה עם ישראל מאז סיומה של מלחמת יום הכיפורים. אחרי הכול, כוחותיו של המשטר הסורי - אך גם קבוצות של מורדים חמושים שפעלו ברמת הגולן הסורית ולפרק זמן אף שלטו בה - לא היו מעוניינים לפתוח חזית עימות פעילה למול ישראל והעדיפו להתמקד בלחימה אלו באלו. ארגון חזבאללה הלבנוני ניסה אמנם, בשליחותו של כוח קודס של

1 פרופ׳ אייל זיסר, סגן הרקטור של אוניברסיטת תל אביב, הוא מומחה להיסטוריה המודרנית של סוריה ולבנון, הסכסוך הישראלי-ערבי והמערכת הבין-ערבית.

2 לרקע כללי על אודות המהפכה הסורית ראו: פואד עג'מי, **המרד בסוריה**, עם עובד, 2013.

משמרות המהפכה של איראן, להפר מפעם לפעם את השקט לאורך הגבול, אך הדבר לא עלה בידו.[3]

זיכרון מלחמת יום הכיפורים, וליתר דיוק לקחי המלחמה שנצרבו עמוק בתודעתם של הסורים וגם בתודעתה של ישראל - לא עוד מלחמה, ובמילים אחרות, מחויבות ואף מאמץ למנוע הידרדרות לעימות מחודש בין שתי המדינות - זיכרון זה השתמר אפוא באופן מפתיע דווקא לאורך הגבול הישראלי־סורי ברמת הגולן. כל זאת, בשעה שבסוריה השתוללה מלחמת אזרחים מדממת והרסנית יותר מכל מלחמות העבר שניהלו ביניהן שתי המדינות.

בכל זה היה כדי לתרום לקיבועו של הסטטוס קוו בין שתי המדינות, ולמותר לציין שגם את אחיזתה של ישראל ברמת הגולן - ההיפך הגמור ממה שביקשה סוריה להשיג כשיצאה למלחמה באוקטובר 1973. וכך, 50 שנה לאחר מלחמת יום הכיפורים נמצאת סוריה רחוקה מהשבת הגולן לידיה יותר משהייתה אי־פעם. במבט לאחור דומה כי מלחמה זו, אליה יצאה סוריה באוקטובר 1973, לא רק שלא קירבה אותה אל יעד זה אלא אף הרחיקה אותה ממנו.

אין פלא כי במהלך השנים הייתה מלחמת יום הכיפורים לזיכרון רחוק ואף עמום ושנוי במחלוקת בעבור הסורים; ובכל מקרה, זיכרון נעדר כל רלוונטיות למציאות הסורית של ימינו. תרמה לכך בלא ספק העובדה שכמעט לא פורסמו בה ספרי זיכרונות או ספרות מחקר על אודות המלחמה, להבדיל מפרסומים או שידורי תעמולה בתקשורת הסורית הרשמית, ואפשר שהדבר נבע מהנחיה מלמעלה, עוד מימיו של חאפז אל־אסד, שלא לעסוק במלחמה ולא לכתוב עליה.[4]

אמת, הישגיו של הצבא הסורי בימים הראשונים לקרבות תרמו לשיקום המורל הירוד בשל התבוסה שנחלה סוריה במלחמת ששת הימים, כמו גם ליצירתו של מאזן אימה והרתעה בין דמשק לבין ירושלים. בכל זה היה כדי להקרין על מעמדה של סוריה מבית ומחוץ ולסייע בידי חאפז אל־אסד להפוך את סוריה במהלך שנות השבעים והשמונים למעצמה אזורית.

3 ראו: אייל זיסר, **סוריה במלחמה: עלייתה ונפילתה של המהפכה הסורית**, מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ומערכות, 2020, עמ' 323-374.

4 **ריאיון עם פטריק סיל**, תל אביב, 23 ביוני 1999 (להלן: **ריאיון פטריק סיל**).

נשיא סוריה, חאפז אל־אסד (מימין), ושר ההגנה, מוצטפא טלאס (במרכז), בחזית הגולן במלחמת יום הכיפורים (באדיבות The Online Museum of Syrian History).

אך בחלוף הזמן התברר כי המלחמה לא הובילה לפריצת דרך – צבאית או מדינית – למול ישראל, למעט השבת העיר קוניטרה לידי הסורים כחלק מההסכם להפרדת כוחות שעליו חתמה עם ישראל במאי 1974 ואשר הביא את מלחמת יום הכיפורים לסיומה המעשי גם בחזית הגולן. פריצת דרך לא התחוללה גם מבית, בתחומי המדינה, החברה והכלכלה. המלחמה לא היוותה נדבך בבניינה של סוריה החדשה כפי שאולי קיווה שליטהּ כשיצא למערכה. תחת זאת היא נותרה במקומה, מקובעת במדיניותה ובתפיסת עולמה – מדינה המאופיינת בפלגנות ובפיצול על רקע דתי, עדתי ומעמדי ונעדרת זהות לאומית מאחדת ומלכדת. כל אלו תרמו בסופה של דרך לפרוץ מלחמת האזרחים במארס 2011, שהמיטה אסון על המדינה הסורית ועל ועל תושביה.

את תחושת הכישלון וההחמצה הזו, לצד התנערות מאחריות והטלתה על האחר (בהקשר זה דווקא על מצרים, שבשיתוף פעולה עימה יצאה סוריה למלחמה) היטיב לבטא פטריק סיל, מקורבו של הנשיא הסורי, בביוגרפיה

שחיבר אודותיו בשנות השמונים: "אמנם אסד לא ידע את הדבר, אך המבצע שפתח בו עם סאדאת היה פגום מלכתחילה שכן מאחורי החזית המרשימה של שיתוף פעולה לא שררה אחדות דעים. אל שרטון נסתר זה עתידות היו להתנפץ תקוותיהם הגדולות של הערבים".[5]

מלחמת יום הכיפורים היא אפוא סיפור של החמצה ושל כישלון ידוע מראש, סיפור של מאמץ צבאי, העזה ואף הקרבה של חיילי הצבא הסורי ומפקדיו, אשר העלה את סוריה על דרך ללא מוצא, ושמא על דרך לשום מקום.

בין יוני לאוקטובר - הדרך למלחמת יום הכיפורים

מלחמת יום הכיפורים מהווה חוליה נוספת בשרשרת של סכסוך דמים מתמשך בין ישראל לשכנותיה הערביות שהחל שנים רבות לפני הקמתה במאי 1948. אולם מקורותיה של המלחמה נעוצים במלחמת ששת הימים, ביוני 1967, שבמהלכה כבשה ישראל את רמת הגולן מידיה של דמשק, את הגדה המערבית מידי ממלכת ירדן ואת רצועת עזה וחצי האי סיני מידיה של מצרים.

מלחמה ביוני - הספירה לאחור לקראת פרוץ מלחמת ששת הימים החלה עם עלייתה של מפלגת הבעת' לשלטון בסוריה במארס 1963, שכן זו הובילה להידרדרות ביחסיה של ישראל עם שכנותיה הערביות, ובראשן סוריה. מגמה זו גברה בעקבות הפיכת הנאו־בעת׳ בפברואר 1966, לאחר שחבורה של קציני צבא צעירים שנמנו עם הפלג השמאלי רדיקלי במפלגת הבעת׳ השלטת תפסה את השלטון בדמשק.[6] חבורה זו נתקלה בהתנגדות נרחבת מבית לשלטונה, וקודם לכול לדרכה בתחומי החברה והכלכלה. בנוסף פרצו בין חבריה מאבקי כוח על השליטה בצבא ובמדינה.

מטעמים אלו - אך גם מכיוון שזו הייתה בסופו של דבר תפיסתם האידאולוגית, הטיפו שליטיה של סוריה לעימות עם ישראל, פעלו להטות את מקורות נהר הירדן כדי למנוע את מימיו מישראל, יזמו תקריות באזורים המפורזים שלאורך הגבול שבין שתי המדינות, ולבסוף עודדו ואף יזמו

5 פטריק סיל, **אסד: המאבק על המזרח התיכון**, מערכות, 1993, עמ' 198 (להלן: סיל, **אסד**).

6 ראו עוד:
Itamar Rabinovich, *Syria under the Bath, 1963-1966*, Jerusalem: Israel Universities Press, 1972

פעולות הטרור של ארגון פת"ח, שקם בחסותם בדמשק עוד בינואר 1965.[7]

אפשר שהסורים לא ביקשו מלחמה כוללת עם ישראל, אבל התנהלותם - התנהלות רדיקלית וחסרת אחריות - חוללה כדור שלג שהביא לפרוץ משבר מאי 1967, לאחר שהסובייטים העבירו לידי הערבים התרעה בדבר כוונתה כביכול של ישראל לתקוף את סוריה. הנשיא המצרי, גמאל עבד אל־נאצר - שכבר בנובמבר 1966 חתם על חוזה הגנה שבו התחייב לתאם עמדות ומהלכים מדיניים וצבאיים עם הסורים ולהגיש להם סיוע במקרה של מתקפה ישראלית - מיהר להכניס את כוחותיו לחצי האי סיני, הורה על סילוק כוח המשקיפים של האו"ם מגבול רצועת עזה ומשרם א־שיח' וסגר את מְצרי טיראן בפני שיט ישראלי.[8] ספק אם הוא ביקש אחר מלחמה עם ישראל, אך יש להניח כי האמין שהיא תירתע מפניו, וכי מהלכיו יעניקו לו רווחים תעמולתיים ופוליטיים למול יריביו בעולם הערבי. הוא הסלים את מהלכיו משום שקרא את היסוסיה של ישראל לפעול נגדו כחולשה, ובכך הפך את המלחמה לבלתי נמנעת. שהרי ישראל מצאה עצמה כשגבה אל הקיר ויצאה למתקפת מנע מקדימה, שנועדה להסיר את האיום המצרי על גבולה הדרומי.[9]

לאחר שישראל תקפה את ריכוזי הכוחות המצריים בחזית הדרום, הצטרפה עד מהרה גם ירדן לקרבות. אלא שדווקא הסורים ניסו להלך בין הטיפות בתקווה שהסערה המשתוללת תפסח עליהם. הם הקפידו לשמור על פרופיל נמוך לאורך גבולם עם ישראל, ולמעשה נקטו בימים הראשונים למלחמה מדיניות של "שב ואל תעשה והמתן לבאות" בציפייה זהירה לתוצאות הקרבות בזירות האחרות. מהלכיהם הצבאיים לאורך החזית, שכללו התקפות מוגבלות ומקומיות על עמדות ישראליות לאורך הגבול, בוצעו ככל הנראה בשל רצונם להפגין פעלתנות ובכך ליצור לעצמם אליבי לנוכח הלחץ שהפעילה עליהם מצרים למלא את חלקם בהסכם ההגנה

7 Fred H. Lawson, *Why Syria Goes to War, Thirty Years of Confrontation*, Ithaca: Cornell University Press, 1996; Yaacov Bar-Siman-Tov, *Linkage Politics in the Middle East, Syria Between Domestic and External Conflict*, 1961-1970, Boulder, Colorado: Westview Press., 1983

8 ראו: אייל זיסר, "בין ישראל לסוריה – מלחמת ששת הימים ולאחריה", **עיונים בתקומת ישראל**, כרך 8, 1998, עמ' 252-205.

9 ראו עוד: מיכאל אורן, **שישה ימים של מלחמה: המערכה ששינתה את המזרח התיכון**, כנרת זמורה ודביר, 2017.

בין שתי המדינות. בסיכום שפרסמה המחלקה להיסטוריה בצה"ל לאחר המלחמה נכתב: "כשפרצה המלחמה ב־5 ביוני, לא הצטרפה אליה סוריה בפועל. היו אמנם תקיפות מטוסים סוריים, הונחתה אש ארטילרית, ואפילו נעשה ניסיון סורי לתקוף בגזרת הדן והדרדרה. אך פעולות אלו לא היו בבחינת פתיחה ממשית במלחמה, ולכן גם לא חייבו את צה"ל להיכנס ללחימה".[10]

אלא שבישראל נפל הפור, וגבר קולם של אלו שקראו שלא להניח לסורים להתחמק מאחריותם לדרדור האזור למלחמה, ולא להותירם בעמדותיהם במרומי הגולן מהן הפגיזו את היישובים הישראליים שלמרגלות הרמה. וכך, ב־9 ביוני 1967 עלה צה"ל אל רמת הגולן וכבש אותה לאחר שמוטט את המערך הצבאי הסורי שניצב מולו.[11]

עבור חאפז אל־אסד - שעשה אז את צעדיו הראשונים אל הצמרת בהיותו שר ההגנה במשטר הבעת' - הייתה המלחמה "טבילת אש" ראשונה. למותר לציין שחלק מן האשמה לתבוסה גולגל לפתחו; למשל אחריותו לשידור ההודעה ברדיו דמשק על נפילת העיר קוניטרה, בירת הגולן, שש שעות בטרם הגיעו אליה כוחות צה"ל. הביוגרף שלו, פטריק סיל, מעיד:[12]

> קשה להפריז בחשיבות רגע זה של חורבן לאומי בקריירה של אסד. אין כל ספק שהמפלה הייתה נקודת המפנה המכריעה בחייו: היא דחפה אותו לבגרות פוליטית ועודדה את שאיפתו לשלוט בסוריה המשוחררת מכבלי החברים והיריבים שלדעתו הוליכו את המדינה לעברי פי פחת [...] (בעקבות המלחמה) הפך הדחף להלחם סיבוב נוסף לאובססיה שלו. הוא השתוקק למחות את כתם התבוסה שפגע בו אישית עמוקות, להשיב את תחושת הביטחון של כוחותיו, להחזיר את האדמה, ולהראות לעולם כי בהינתן ההזדמנות ינהגו הערבים באורח מעורר כבוד.

---

10 **במחנה: 30 שנה למלחמת ששת הימים**, ביוני 1997, עמ׳ 67.

11 ראו: חנוך ברטוב, **דדו: 48 שנה ועוד 20 יום**, מעריב, 1978, עמ' 148-131 (להלן: ברטוב, **דדו**); מתי גרינברג, "מצפון תיפתח הרעה", בתוך: חגי גולן ושאול שי (עורכים), **נחשונים: 40 שנה למלחמת ששת הימים**, מערכות, 2007. עוד על רמת הגולן במלחמה ולאחריה ראו: יגאל קיפניס, **ההר שהיה כמפלצת: הגולן בין סוריה וישראל**, הוצאת הספרים ע"ש י"ל מאגנס, 2009; מתתיהו מייזל, **המערכה על הגולן, יוני 1967**, מערכות, 2001.

12 סיל, **אסד**, עמ' 150.

ועוד מעיד סיל כי "המלחמה שכנעה אותו (את אסד) שהתרחבות טריטוריאלית טבועה בעצם אופייה של ישראל ושיידרש מאמץ ערבי אדיר כדי לבלום אותה".[13]

עלייתו של חאפז אל־אסד לשלטון בדמשק

בנובמבר 1970 חולל חאפז אל־אסד הפיכה צבאית ("תנועת התיקונים") ותפס את השלטון במדינה. עלייתו לשלטון היוותה נקודת ציון חשובה בתולדותיה של סוריה, וכמובן גם בדרכה למלחמת יום הכיפורים. אסד הצליח לבסס את משטרו ולהעניק לסוריה יציבות שכמותה לא ידעה מאז זכתה לעצמאותה ואשר איפשרה לו להפנות את מבטו מבעיות הפנים וממאבקי הכוח בתוככי המשטר אל סביבתה המיידית של סוריה, בראש ובראשונה לשאלת הסכסוך עם ישראל. לזמן קצר נדמה היה כי הסתיים "המאבק על סוריה" שליווה מדינה זו מאז קמה. מאבק זה על השליטה במדינה ועל דרכה התנהל בין כוחות חברתיים ואידאולוגיים וגם בין בני עדות המיעוט במדינה - העלווים, הנוצרים והדרוזים - לבין הרוב הסוני, ובין בני הכפר והפריפריה לבין תושבי הערים הגדולות, ובו נעוצים חוסר היציבות והחולשה שהפגינה המדינה הסורית בעשורים הראשונים לקיומה.

אסד, שהיה מפקדו של הצבא הסורי ואשר ממנו שאב את כוחו הפוליטי, העניק עדיפות עליונה לשיקומו של הצבא לאחר התבוסה שספג במלחמת ששת הימים. ברור כי לנגד עיניו עמדו גם שיקולים פוליטיים שעניינם חיזוק בסיס התמיכה העיקרי מבית שעליו נשען משטרו; אבל לצד זאת אין להתעלם ממרכזיותה של שאלת הסכסוך עם ישראל בעיניו, ונראה שגם בסדר היום הציבורי בסוריה של אותן שנים. סיל מעיד בביוגרפיה של אסד כי על בסיס ניסיונו האישי במלחמת ששת הימים ראה הנשיא הסורי בישראל משום איום על משטרו ועל סוריה בכלל. מכאן מסקנתו, לפיה יש לפעול לחיזוק כוחו של הצבא ולצד זאת לכונן חזית ערבית מאוחדת, שתאפשר לערבים להתמודד יחדיו עם ישראל בשדה הקרב;[14] בבחינת ניצניה של תפיסת האיזון האסטרטגי שאותה הוא עתיד לאמץ באמצע שנות השמונים ואשר עניינה הוא ההכרח להגיע לאיזון כוחות עם ישראל, שיאפשר לסוריה להתייצב מולה לבדה, ובסופו של יום אף להכריעה בקרב.

13 שם, עמ' 187.

14 שם, עמ' 150.

יחסי ישראל־סוריה בעקבות מלחמת ששת הימים

עלייתו של חאפז אל־אסד לשלטון בדמשק באה בשעה שהתחולל מפנה בגישתו של העולם הערבי לשאלת הסכסוך עם ישראל בעקבות מלחמת ששת הימים. מלחמה זו היוותה קו פרשת מים בתולדות הסכסוך הישראלי־ערבי, שכן היא שפרצה את הדרך להתפייסות ולשלום בין הצדדים, הגם שלשם כך נדרשה עוד מלחמה אחת - מלחמת יום הכיפורים.

עד למלחמת ששת הימים דבקו שליטי ערב במדיניות שעיקרה לא שלום אך גם לא מלחמה, היינו - שימור מצב של עוינות ואיבה תוך כדי מאמץ להימנע מלהידרדר לעימות. מדיניות זו נראתה לאורך שנות החמישים והשישים כרע במיעוטו, שכן השליטים הערבים הכירו בחוסר יכולתם להכריע את ישראל בקרב; אך בה בעת הם נעדרו רצון וגם יכולת להתקדם למולה בדרך השלום. אלא שבעקבות מלחמת ששת הימים נוסף לסכסוך הישראלי־ערבי מרכיב חדש - השטחים הערביים שכבשה ישראל בשנת 1967. אובדן חצי האי סיני, הגדה המערבית ואף רמת הגולן (להבדיל משטחי ארץ ישראל שאבדו בשנת 1948) חייב מענה לנוכח הביקורת שהטיחה דעת הקהל הערבית במשטרים במדינות שאיבדו שטחים אלו לישראל ועל שאינם עושים דבר כדי להשיבם לידיהם. לערבים התברר אפוא, כי אם ברצונם להחזיר לידיהם את השטחים שאיבדו ביוני 1967 עליהם לפתוח עם ישראל במשא ומתן מדיני, גם אם עקיף, ולנסות להגיע עימה להסדר, גם אם לא הסכם שלום. הכרה זו הבשילה תחילה במצרים ובירדן, והיא זו שטמנה, כאמור, את הזרעים לתהליך השלום הישראלי־מצרי, שהוביל לחתימה על הסכם השלום בין שתי המדינות בשנת 1979.[15]

אלא שבניגוד למצרים נותרה סוריה בשלה והוסיפה לדבוק בתפיסה הרואה במרכיביו השונים של הסכסוך עם ישראל - המרכיב הפלסטיני, שעניינו השטח שעליו קמה ישראל במאי 1948, ושאלת השטחים שכבשה ביוני 1967 – מקשה אחת. וזו עתידה, כך בעיני דמשק, למצוא את פתרונה רק כאשר יימצא פתרון כולל לסכסוך; היינו רק כאשר ישראל תוכרע צבאית בשדה הקרב.

דומה כי בשונה ממצרים לא חשה ההנהגה הסורית דחיפות וגם לא לחץ מצד דעת הקהל הסורית לעשות כל שלאל ידה כדי להשיב את רמת הגולן לידיה. מכאן, שהייתה נכונה לדבוק בסטטוס קוו שהתאפיין בהיעדר

15 ראו עוד: יגאל קיפניס, **1973: הדרך למלחמה**, דביר, 2022.

עימות כולל עם ישראל אך גם בהיעדרן של התפייסות וכריתת שלום, גם אם משמעות הדבר הייתה ויתור בפועל על הסיכוי להחזיר לידיה את הגולן.

סוריה החרימה אפוא את דיוני ועידת הפסגה הערבית שהתכנסה בחרטום באוגוסט 1967 לדיון בתוצאות המלחמה, מחשש כי זו תעניק אור ירוק לפתיחת תהליך של הידברות עם ישראל. היא אף דחתה מכול וכול את החלטת מועצת הביטחון 242 של האו"ם, שקראה להשבת השטחים שכבשה ישראל בתמורה לכינון שלום במזרח התיכון; וממילא היא דבקה בעמדתה ולפיה "המאבק המזוין הנו הדרך היחידה להשיב את האדמות הערביות, וכי מאבק מזוין זה יש לנהל באמצעות פעולות גרילה ועל־פי האסטרטגיה של מלחמת השחרור העממית".[16] גם כשעלה חאפז אל־אסד לשלטון בדמשק והיה נכון להפגין לכאורה פרגמטיות ומתינות, היו לאלו מגבלות ברורות. אסד היה נכון, למשל, לקבל במארס 1972 את החלטה 242 של מועצת הביטחון, אך זאת בהסתייגות שאין בכך משום הכרה בישראל או ביטוי לנכונותו לכונן עימה יחסי שלום.[17]

כל אלה השליכו כמובן על דרכן של סוריה ומצרים - יחדיו וכל אחת מהן לחוד - אלי מלחמת יום הכיפורים. שהרי מצרים עלתה בעקבות מלחמת ששת הימים, גם אם באופן מהוסס ומוגבל, על נתיב שעתיד להוביל אותה לחתימה על הסכם השלום עם ישראל במארס 1979. ממילא היא ראתה במלחמת יום הכיפורים בבחינת תחנה הכרחית בדרך, שסופה התפייסות עם ישראל. הסורים, מצידם, בחרו לדבוק בדרך המאבק עד חורמה בישראל, דרך נעדרת יעד מדיני. זו עתידה אמנם להובילם מיוני 1967 אל מלחמת יום הכיפורים, אך בסופו של יום התבררה כדרך ללא מוצא.

כך או כך, השלום בין ישראל לערבים התמהמה, שהרי עם סיומה של מלחמת ששת הימים מצאו עצמן ישראל ומדינות העימות הערביות במלחמת התשה לאורך חזיתות הקרב השונות.

---

16 החלטת הוועידה השנתית של מפלגת הבעת' בספטמבר 1968, **אל־בעת'** (דמשק), 17 בספטמבר 1968, מובאת גם בתוך:
Daniel Dishon (ed.), *Middle East Record*, 1967 (Piscataway, New Jersey: Transaction Publishers , 1971), pp. 719-720.

17 Itamar Rabinovich, "Continuity and Change in the Ba'th Regime in Syria", in Itamar Rabinovich with Haim Shaked (eds.) *From June to October: The Middle East between 1967 and 1973* Piscataway, New Jersey: Transaction Books, 1978, pp. 183-192.

מלחמת ההתשה בחזית רמת הגולן

בחזית המצרית החלה מלחמת ההתשה עם סיומה של מלחמת ששת הימים ונמשכה עד להשגתה של הפסקת אש בין שתי המדינות באוגוסט 1970. לעומת זאת, בחזית הסורית נמשכה המלחמה, הגם שבעצימות נמוכה, עד סמוך לפרוץ מלחמת יום הכיפורים. מדובר היה בעיקר בתקריות ירי, הפגזות ארטילריה ואף חדירות לשטח ישראל של ארגוני המחבלים, אך לעיתים גם של יחידות של הצבא, בניסיון להציב מארבים לסיורים ואף לתקוף עמדות של צה"ל לאורך הגבול.

ראוי להזכיר כי דווקא בשנים הראשונות שלאחר מלחמת ששת הימים הייתה החזית הסורית שקטה יחסית. זאת בעיקר בשל חולשתו של הצבא הסורי שנזקק לאורך נשימה כדי לשקם עצמו בעקבות התבוסה שנחל במלחמה, אך גם מכיוון שההנהגה הצבאית הסורית הייתה שקועה במאבקי כוח מבית על השליטה במדינה.

החל בשנת 1968 נאחזו ארגוני המחבלים בהר דב, במשולש הגבולות שבין ישראל, סוריה ולבנון, אזור שזכה לימים לכינוי "פתחלנד". הם יצאו ממנו, בעידוד ובסיוע של הסורים, לפיגועים בשטח ישראל שכללו ירי לעבר סיורים צבאיים וכלי רכב אזרחיים ושיגור מטל"רים. בתגובה השתלט צה"ל על מרחב הר דב. החל בשנת 1969 התרבו תקיפות של ארגוני המחבלים ובראשם ארגון א־צאעיקה הפרו־סורי גם לאורך קו החזית ברמת הגולן. לצד זאת התחיל הצבא הסורי להפגיז מחנות של צה"ל ויישובים ברמת הגולן, ואף ניסה להניח מארבים לסיורים של צה"ל ולתקוף עמדות צבאיות לאורך הגבול.[18]

כל אלו הובילו לשגרה של ימי קרב, שבמהלכם תקף צה"ל את עמדות הצבא הסורי לאורך החזית ובעומק סוריה. אחד משיאיו של עימות מתמשך זה הייתה "מלחמת שלושת הימים", בין 24 ל־26 ביוני 1970 - שלושה ימי לחימה בין צבא סוריה לצה"ל לאורך הגבול ברמת הגולן ובעומק סוריה. סבב עימות זה החל משפתחו הסורים בערב 24 ביוני 1970 בהפגזה לכל אורך החזית בגולן, ובחסותה ניסו לתקוף מוצבי חי"ר ישראליים בחזית. בתגובה יצא צה"ל ב־25 ביוני למבצע "קיתון 10", שבמהלכו הותקפו והושמדו חמישה מוצבי קו סוריים בחזית הגולן והופצצו מחנות צבא בעומק הסורי.[19]

---

18 ראו: דני אשר (עורך), **הסורים על הגדרות: פיקוד הצפון במלחמת יום הכיפורים**, מערכות, 2008, עמ' 15-22.

19 אשר, **הסורים על הגדרות**' עמ' 21-22.

רק בראשית שנת 1973 הסתמנה רגיעה יחסית בחזית; אפשר שבשל רצונם של הסורים למקד עצמם בהכנות למלחמה ההולכת וקרבה. בישראל נטו לפרש את השקט היחסי "בהיענות של חאפז אל־אסד ללחץ הצבאי שהפעילה עליו ישראל במטרה להניאו לצמצם את תמיכתו בטרור הפלסטיני ולהפסיק פעולות חבלה משטחה של סוריה". ממילא העריכו בישראל, כי "השקט בגבול עם סוריה הוא תוצר של הכרת דמשק בחולשתה הבסיסית מול ישראל".[20] ועם זאת ערב המלחמה, ב־13 בספטמבר 1973, התחולל קרב אווירי לאורך החוף הסורי ובמהלכו הופלו 12 מטוסים סוריים לאחר שניסו ליירט גיחת צילום ישראלית באזור.

בשגרת הלחימה באותן שנים, שגרה של ימי קרב, היה כדי לקבע דפוס חשיבה בישראל באשר לאופי העימות הצפוי לפרוץ בין שתי המדינות אם יחדשו הסורים את האש בחזית הגולן. פיקוד הצפון נערך אמנם למן סיומה של מלחמת ששת הימים לאפשרות של מלחמה כוללת לאורך החזית או של מחטף סורי לשטח ישראל, אבל נראה כי גם אלו שסברו ערב מלחמת יום הכיפורים כי יש ממש במידע המתריע על כוונות הסורים שהצטבר באותם ימים על שולחן אמ"ן, הניחו כי מדובר יהיה בימי קרב דוגמת אלו שידע גבול הצפון באותן שנים. מכאן ההפתעה כשפתחו הסורים בצהרי 6 באוקטובר 1973 במלחמה כוללת.[21]

בניין הכוח של הצבא הסורי

בראייתו של אסד היה העימות שניהל צבאו לאורך קו הגבול עם ישראל באותן שנים משני למהלך של חיזוק כוחו של הצבא הסורי לקראת יום פקודה, כשישוב וימצא את עצמו במערכה כוללת למול ישראל. אכן, בשש השנים שמאז מלחמת ששת הימים, וביתר שאת מאז עלייתו של אסד לשלטון בסוריה בנובמבר 1970 ועד למלחמת יום הכיפורים כמעט ושולש כוחו של הצבא הסורי מכ־50 אלף לכדי 170 אלף חיילים. הוקמו חמש דיוויזיות שנפרסו בין הגבול ברמת הגולן לאזור דמשק, וכן התעצם מאוד מערך הארטילריה, נרכשו טילי קרקע-קרקע מדגם פרוג לטווח של כ־70 ק"ם, ובנוסף הוקם מערך הגנה אווירית (הגנ"א) שכלל סוללות טילי אֶס־

20 אורי בר יוסף, **הצופה שנרדם: הפתעת יום הכיפורים ומקורותיה**, זמורה ביתן, 2001, עמ' 165-164 (להלן: בר יוסף, **הצופה שנרדם**).

21 ראו: **ריאיון עם אריה שלו**, ראש מחלקת המחקר באמ"ן, תל אביב, 7 בספטמבר 1997 (להלן: **ריאיון אריה שלו**).

אֶי־וֹ־אֶס־אֶי־3. ערב המלחמה נוספו לאלו גם סוללות טילי קרקע-אוויר ניידות מדגם אֶס־אֶי־6.[22]

אולם למרות התעצמות כוחו של צבאם, היה ברור לסורים כי אין בידם להילחם לבדם בישראל, וכי כבעבר הם זקוקים לשותפות עם מצרים, האחות הערבייה הגדולה, כדי לצאת למערכה. למותר לציין שגם עבור מצרים הייתה שותפות כזו תנאי הכרחי ליציאה למלחמה בישראל.

מצרים וסוריה – סיפורה של ברית אינטרסים

בדרך למלחמה היה על שתי המדינות להתגבר על משקעי העבר, שהרי היחסים ביניהן אופיינו מאז ומעולם במתח, חשדנות ואף חוסר אמון, פרי שורה של אירועים מן העבר הקרוב והרחוק אשר הטילו עליהם צל כבד. בהם נכללו אפיזודת קע"ם (הקהילייה הערבית המאוחדת) - האיחוד המצרי־סורי שכפו הסורים על נאצר בפברואר 1958 ואשר ממנו פרשו בספטמבר 1961; פרשיית שיחות האיחוד המשולש - הניסיון הכושל להביא לאיחוד מצרי־סורי־עיראקי בעקבות הפיכת הבעת' בעיראק ב־8 בפברואר 1963 וזו בסוריה ב־8 במארס 1963, שהוביל לפרוץ מלחמת תעמולה חריפה בין משטר הבעת' הסורי לבין נאצר; ולבסוף, התנהלותה של סוריה ערב מלחמת ששת הימים ובמהלכה.[23] מעבר לכל אלה ראוי להדגיש את חוסר השיוויון הבסיסי שבצילו התנהלו יחסי שתי המדינות. מחד גיסא, מצרים - מדינת לאום איתנה ובוטחת בעצמה, ובה חברה הומוגנית המפגינה לכידות ויותר מכול, מדינה בעלת מסורת של שלטון מרכזי רב עוצמה; מאידך גיסא, סוריה - מדינה חלשה ונעדרת יציבות, ובה חברה הטרוגנית המאופיינת בפלגנות על רקע דתי, עדתי ומעמדי.

עלייתם לשלטון של אנואר א־סאדאת במצרים בספטמבר 1970 בעקבות מותו של גמאל עבד אל־נאצר ושל חאפז אל־אסד בנובמבר 1970 בסוריה, איפשרה לשתיים לפתוח דף חדש ביחסים ביניהן. בשורה של פגישות שקיימו ביניהם כבר בראשית שנת 1971 הגיעו אסד וסאדאת להסכמה עקרונית בדבר ההכרח ביציאה משותפת למלחמה בישראל. הסכמה זו עלתה בקנה

22 ראו: אשר, **הסורים על הגדרות**, עמ' 22-27.

23 על יחסי סוריה ומצרים במלחמת ששת הימים ראו: אייל זיסר, "בין ישראל לסוריה – מלחמת ששת הימים ולאחריה". **עיונים בתקומת ישראל**, עמ' 205-252.; על פרשיית איחוד הקע"ם ראו:
Elie Podeh, *The Decline of Arab Unity, the Rise and Fall of the United Arab Republic*, Brighton: Sussex Academic Press, 1999.

אחד עם תפיסתו האסטרטגית של סאדאת, וגם של אסד, כי רק מהלך צבאי יחלץ את האזור מן הסטטוס קוו. אלא שאסד האמין כי במהלך צבאי לבדו יהיה די להשיב לידיו את רמת הגולן, בשעה שבעיני סאדאת נועד מהלך זה להניע תהליך מדיני שבו ראה דרך מועדפת, ואולי אף יחידה, להשיב לארצו את האדמות שאבדו לה במלחמת ששת הימים.

הסורים הציגו כמובן את אסד כמי שהעלה את רעיון היציאה המשותפת למלחמה, ולימים אף טענו כי בליבו גמלה ההחלטה לצאת למלחמה לבדו אם המצרים לא יצטרפו אליו. כך, למשל, העיד עבד אל־חלים ח׳דאם, שר החוץ הסורי באותן שנים, כי בתוך שבוע מעלייתו לשלטון פנה אסד לסאדאת והציע לו לצאת יחד למלחמה, אלא שסאדאת, כך ח׳דאם, ביקש לקדם הסדר ביניים עם ישראל שיוביל לנסיגתה מגדות תעלת סואץ, ואסד נאלץ להמתין עד שסאדאת העלה חרס בידיו, נטש את הדרך המדינית ושב לדרך המלחמה. מאוחר יותר, העיד ח׳דאם, נאלצו הסורים להמתין עד לאיחוי הקרע בין מצרים לבין ברית המועצות שנגרם בשל החלטתו של סאדאת לגרש את היועצים הסובייטים ממצרים ביולי 1972.[24]

אולם קרוב לוודאי שסאדאת הוא שהיה הרוח החיה מאחורי ההחלטה לצאת למלחמה. זוהי הנחה מתבקשת נוכח אופיים של שני המנהיגים, כפי שעולה מהתנהלותם בשנים שלאחר מכן: סאדאת, שהפגין נמרצות, ובעיקר יוזמה והעזה, ולעומתו חאפז אל־אסד שנטה לזהירות וחששנות ואימץ מדיניות של חוסר עשייה ואף ישיבה בחיבוק ידיים כדרך מועדפת להתמודד עם הסערות שפקדו את ארצו.

בכל מקרה מדובר היה בשלב זה בדיון עקרוני או אף תאורטי על יציאה למלחמה בישראל, דיון נטול תוכנית מבצע ממשית או לוח זמנים מוגדר. ועם זאת, כבר בשנת 1970, סמוך לעלייתם של אסד וסאדאת לשלטון בדמשק ובקהיר, הופקד מוחמד עבד אל-ע׳ני אל-גמאסי - לימים ראש אגף המבצעים בצבא המצרי - על תיאום ההכנות עם הסורים למלחמה. גמאסי העיד בזיכרונותיו כי לקראת ההכרעה בהנהגה המצרית על יציאה למלחמה הוא מסר את התרשמותו כי ההכנות הסוריות הן רציניות. שיתוף הפעולה בין הצבאות, אמר גמאסי, עולה יפה אך לשני הצדדים נותרה כברת דרך עד

24 קטעים מזיכרונותיו של עבד אל-חלים ח'דאם ראו אור בעיתון **אל־ספיר** (בירות), 17 בפברואר 2003, עמ' 79-9. ראו גם: **א־שרק אל־אווסט** (לונדון), פצול מן מוד'כיראת עבד אל־חלים ח'דאם (קטעים מזיכרונותיו של עבד אל־חלים ח'דאם) - https://aawsat.com/home/international/section/AbdulHalim-Khaddam-Memoir

למימוש כוונתם לצאת יחדיו למלחמה.[25]

ההחלטה על יציאה למלחמה נפלה במצרים בסתיו 1972, ואז גם סוכם על יעדיה בכל האמור במצרים: צליחת תעלת סואץ, כיבוש קו בר־לב והשתלטות על שטח בעומק 15-10 ק"מ מזרחית לתעלה ולבסוף - בלימת התקפות־הנגד של האויב והיערכות לביצוע כל משימה שתוטל על הכוחות לאחר מכן. יעדים אלו סוכמו בתוכנית המבצע המצרית "הצריחים הגבוהים", הגם שבה בעת הופצה למפקדי הצבא גם תוכנית מבצע "גרניט 2 המשופרת", שגרסה השתלטות על קו המעברים בסיני כיעד למלחמה. אלא שזו, כך העריך אורי בר יוסף בספרו "הצופה שנרדם", נועדה לשמש לצרכים פוליטיים, כדי לשכנע את הסורים להצטרף למלחמה ולא כתוכנית מבצעית לכוחות.[26]

בפברואר 1973 ביקר שר המלחמה המצרי, עלי אסמאעיל, בדמשק ומסר לאסד על כוונתה של מצרים לחדש את האש בחזית התעלה ואף הציג בפני הנשיא הסורי שלושה מועדים אפשריים לפתיחה באש החל באביב אותה שנה. אסד נועץ עם מפקדי צבאו ויחד עימם הגיע למסקנה כי יש לדחות את המלחמה עד לסתיו, כדי שאפשר יהיה להשלים את ההיערכות הסורית לקראתה.[27]

מאוחר יותר, ב־23 באפריל 1973, נפגשו אסד וסאדאת בבורג' אל־ערב שליד אלכסנדריה. וכך כתב סאדאת בזיכרונותיו: "סיפרתי לאסד שהחלטתי לצאת למלחמה השנה ושאלתי לדעתו על כך והוא השיב לי שנלך ביחד ושהוא מתכוון לכך". סאדאת העיד אף הוא כי הסורים ביקשו לדחות את מועד הפתיחה במלחמה בכמה חודשים, בשל רצונם לקבל מברית המועצות סוללות טילי קרקע-אוויר שיעניקו לצבאו יכולת להתמודד עם חיל האוויר הישראלי. לפיכך, רק לאחר שאלו סופקו להם בקיץ 1973 ניתן היה לקדם את תוכנית המלחמה. פטריק סיל מצידו טוען, מפי הסורים, כי סאדאת הוא שהקשה על ההיערכות למלחמה שכן ביקש כי היא תפרוץ בטרם תחל שנת הלימודים האקדמית במצרים, שפתיחתה הייתה מלווה

25 Mohamed Abdel Ghani el-Gamasy, *The October War*, Cairo: The American University in Cairo Press, 1993, pp. 131-133.

26 בר יוסף, **הצופה שנרדם**, עמ' 133-129.

27 פסח מלובני, **מצפון תפתח הרעה: צבא סוריה – עלילותיו ומלחמותיו, מבט מדמשק**, המכון לחקר מלחמות ישראל, 2014, עמ' 337 (להלן: מלובני, **מצפון תפתח**).

באותן שנים בהפגנות סטודנטים נגד המשטר. אולם אסד התנגד "ללוח זמנים אקדמי" - כזה המושפע מחששו של סאדאת מפני מהומות סטודנטים ולא משיקולים מבצעיים.[28]

למותר לציין כי מן המקורות הערביים, ודאי אלו הסוריים, אין כל ראיה לכך ששתי המדינות התכוונו לפתוח באש כבר באביב 1973, כפי שחשדו באותה עת במודיעין הישראלי. בספרו קובע אורי בר יוסף כי "רוב העדויות על מלחמה מהצד המצרי אינן תומכות בטיעון כי סאדאת התכוון לצאת למלחמה במאי אך התקפל תחת לחץ סובייטי בשל חשש של מנהיגי הקרמלין כי כל תוצאה של מלחמה בה יפתח בעל בריתם במאי, תביא אותם במצב קשה לפסגת ניקסון־ברז'נייב בסן קלמנטה ביוני (אותה שנה)".[29]

בין 21 ל־23 באוגוסט 1973 נפגשו הרמטכ"לים של צבאות מצרים וסוריה, יוסף שאכור וסעד אלדין אל-שאזלי, לדיונים מסכמים במפקדת חיל הים המצרי בראס אל-תין ליד אלכסנדריה. במקביל נפגשו הנשיאים אסד וסאדאת בעיירה בלודאן שמצפון־מערב לדמשק וקיבלו כנראה את ההחלטה לצאת למלחמה בחודש אוקטובר. יום ה־"ע", 6 באוקטובר, נקבע סופית בפגישה של שני הנשיאים בקהיר ב־12 בספטמבר, ואילו שעת פרוץ המלחמה, 14:30, נקבעה במהלך ביקורו של שר המלחמה המצרי, אחמד אסמאעיל, בדמשק ב־3 באוקטובר 1973. השעה שנקבעה הייתה משום פשרה, שכן הסורים היו מעוניינים לפתוח במלחמה עם שחר, כדי שהשמש הזורחת ממזרח תכה בעיני הכוחות הישראליים הערוכים בגולן, ואילו המצרים ביקשו לפתוח את המלחמה עם השקיעה, כדי שהשמש השוקעת תכה בעיני החיילים הישראלים הערוכים לאורך הגדה המזרחית של תעלת סואץ ופניהם מערבה. על פי המצרים, ביקשו הסורים דחייה של 48 שעות לפתיחת המלחמה לצורך התארגנות לוגיסטית אחרונה ובעיקר ריקון מאגרי הדלק שבקרבת דמשק; אולם קהיר הצליחה לשכנעם להתחיל במתקפה במועד שנקבע.[30]

28 ראו אנוור אל־סאדאת, **סיפור חיי**, ידיעות אחרונות ועידנים, 1978, עמ' 182 (להלן: סאדאת, **סיפור חיי**); ראו: סיל, **אסד**, עמ' 193-198.

29 בר יוסף, **הצופה שנרדם**, עמ' 148.

30 סיל, **אסד**, עמ' 193-198; ראו גם: אשר, **הסורים על הגדרות**, עמ' 23-25; בר יוסף, **הצופה שנרדם**, עמ' 219-224.

מוחמד בסיוני, ששימש באותן שנים כנספח הצבאי המצרי בדמשק, העיד לימים כי ערב המלחמה זומן לקהיר שם הובא בפני סוללה של קצינים מצרים בכירים, שכל אשר ביקשו ממנו היה תשובה לשאלה האם סוריה תצא ברגע האמת למלחמה לצד מצרים. הדבר מלמד על הספקות שקיננו בקרב המצרים באשר לנכונותה של סוריה לצאת בפועל למלחמה כפי שהבטיח אסד לסאדאת. הסורים העידו, מצידם, כי כשהמנהיגים הסובייטים התבשרו מפיו של אסד על הסיכום שהושג בינו לבין סאדאת בדבר יציאה משותפת למלחמה, הם שאלו אותו שוב ושוב האם הוא נותן אמון בהבטחותיה של מצרים להילחם לצידו. בכך הם ביטאו את הספקות שהיו להם באשר לכנות ולרצינות כוונותיו של סאדאת.[31]

באוגוסט 1973 מסרו הסורים מידע בקווים כלליים על כוונתם לפתוח באש לנשיא לבנון, סולימאן פרנג'יה, ידיד אישי קרוב של אסד. זאת במטרה להשיג את הסכמתו העקרונית לפריסה של כוחות סוריים בשטחה במקרה שישראל תנסה לאגף את המערכים הסוריים ברמת הגולן ולפרוץ לכיוון דמשק דרך בקעת הלבנון. בספטמבר 1973 נשלחו שר ההגנה הסורי, מוצטפא טלאס, וראש מחלקת הביטחון הצבאי, חיכְּמת שיהאבי, לעמאן למסור גם למלך חוסיין פרטים על המתקפה הצפויה. משהתברר לשליחים הסורים כי אין בכוונת המלך הירדני להצטרף למלחמה, הם לא חשפו בפניו את פרטי תוכנית המתקפה הסורית, הגם שהוא הבין בלא ספק כי מתקפה שכזו עומדת בפתח. עקב כך הוא אף מיהר ב־25 בספטמבר לפגוש את ראש ממשלת ישראל, גולדה מאיר, ולהתריע באוזניה כי פניהן של מצרים וסוריה למלחמה עם ישראל.[32] הסורים טענו לימים כי האזהרה שהעביר חוסיין לישראל התבססה על מידע שהגיע לידיו מקצין סורי בכיר ששימש סוכן ירדני ואשר דיווח למפעיליו בעמאן על תוכנית המתקפה הסורית.[33]

31 **ריאיון עם שגריר מצרים בישראל מוחמד בסיוני**, תל אביב, 13 בינואר 1999. ראו גם: סיל, **אסד**, עמ' 219.

32 פסח מלובני, "הידידים שאיכזבו", **מבט מל"מ** 67, נובמבר 2013, עמ' 24-22.

33 ראו גם: בר יוסף, **הצופה שנרדם**, עמ' 243.

מטרת המלחמה

מטרת המלחמה, כפי שתפס אותה אסד, הייתה "השבתם של השטחים שכבשה ישראל בשנת 1967 (לידי הערבים)". פטריק סיל מוסיף ומעיר בהקשר זה מפיו של אסד, כי ההבנה בין המנהיג הסורי לבין סאדאת הייתה עם זאת, כי "כל מדינה הייתה חופשית לתכנן את מתקפתה בחזיתה היא אבל הוסכם שמטרתה של סוריה היא החזרת הגולן ויעדה של מצרים להגיע למעברים שבסיני בשלב ראשון לפני שיחזרו כוחותיה ויתאחדו לכיבוש חצי האי כולו. זה היה מה שהחלטנו, סאדאת ואני, ועל בסיס עיקרון זה יצאנו למלחמה".[34]

קווי הסיום של המהלך ההתקפי הסורי נועדו להיות קו נהר הירדן. שר ההגנה הסורי, מוצטפא טלאס, העיד בספר זיכרונותיו "סיפור חיי" ("מראת חיאתי") כי על פי תוכנית המתקפה שהוכנה בדמשק, היה הצבא הסורי אמור אף לכונן ראשי גשר מערבית לנהר הירדן, כדי למנוע מישראל לצאת למתקפת נגד ולהדוף את הכוחות הסוריים מן השטחים שעליהם השתלטו ברמת הגולן.[35] בפועל ביקשו, ככל הנראה, הסורים להיאחז במדרונות היורדים מן הרמה אל הנהר ולהגן על הישגיהם הטריטוריאליים מקו זה. לעומת זאת, יצאו המצרים למהלך מוגבל שהיה ממוקד בשטח מצומצם לאורך הגדה המזרחית של תעלת סואץ. למותר לציין כי משעמדה על כך ישראל, היא מיהרה להפנות את עיקר כוחותיה לחזית הסורית ולהנחית על הצבא הסורי מכה ניצחת.

מכאן תובן טענתם של הסורים כי המצרים הוליכו אותם שולל ושכנעו אותם לצאת למלחמה על בסיס מצג שווא, שלפיו פניהם של המצרים למתקפה כוללת, ולכל הפחות למתקפה עד לקו המעברים בסיני; דבר שיהיה בו, כך קיוו בדמשק, כדי להקל מן הלחץ ולהפחית מהסיכונים שלמולם תעמוד סוריה במקרה של מתקפה כוללת בגולן. כעדותו של פטריק סיל: "סאדאת שיקר לאסד. הוא הוליך אותו במתכוון שולל לגבי כוונותיו האמיתיות והביא אותו להאמין, שהמתקפה שתבצע מצרים תהיה רחבה מזו שאליה התכוון באמת. התרמית לא הייתה אי הבנה מילולית בעלמא: לסורים נמסרו תכניות מלחמה כוזבות".[36]

34 סיל, **אסד**, עמ' 200.

35 מוצטפא טלאס, **מראת חיאתי** (סיפור חיי) (דמשק: דאר טלאס לל־נשר, 1999), כרך שלישי, עמ' 754-697.

36 סיל, **אסד**, עמ' 200.

טענה סורית זו מגובה, לפחות בחלקה, בעדותו של הרמטכ"ל המצרי במלחמה, סעד אלדין שאזלי. לפיה ערב ביקורו של אסד במצרים באפריל 1973 הורה לו שר המלחמה, אסמאעיל עלי, להציג בפני הנשיא הסורי את תפיסת המלחמה הכוללת - שאותה נטשו המצרים זה מכבר - כביכול היא התוכנית המצרית למלחמה. לאסד הוצגה אפוא תוכנית "גרניט 2 המשופרת", שלפיה יתקדם הצבא המצרי עד למעברים וייערך לשחרר את כל סיני. זאת, על אף שההנהגה המצרית הגיעה זה מכבר למסקנה כי תוכנית כזו היא מעבר לכוחו וליכולותיו של הצבא המצרי, ולפיכך החליטה לאמץ תוכנית מבצעית מוגבלת במידה רבה - "הצריחים הגבוהים", שהייתה מותאמת ליכולות הצבא המצרי. עיקריה היו השתלטות על שטח בעומק 15-10 ק"מ בגדה המזרחית של תעלת סואץ.[37]

ערב המלחמה

ב־1 באוקטובר 1973, חמישה ימים לפני יום ה"ע", השלימו הכוחות הסוריים את היערכותם לאורך חזית רמת הגולן. כלל כוחות הדרג המסתער הראשון נערכו בשטחי ההיערכות שנקבעו להם, ולחזית קודמו גם יחידות מסייעות וכן סוללות ארטילריה, סוללות טילי קרקע-קרקע וסוללות טילי קרקע-אוויר. את היערכות הכוחות הסוריים ואת ההכנות הלוגיסטיות לקראת המלחמה הסתירו הסורים במסווה של תרגיל מטכ"לי "משרוע 110", תרגיל חריג בהיקפו ששולבו בו תרגילי גייסות ואשר אמור היה להתחיל ב־6 באוקטובר.[38]

נוכח היערכות סורית חריגה וחסרת תקדים זו, הוסיפו בישראל לדבוק בהערכה כי מדובר במהלך בעל אופי הגנתי שנועד לקדם אפשרות של תקיפה ישראלית. יוזכר כי בחזית הגולן השתרר מתח בעקבות הפלתם של 12 מטוסי מיג סוריים ב־13 בספטמבר, שביקשו ליירט מטוסים ישראליים שביצעו טיסת צילום בצפון החוף הסורי. סוריה נמנעה מלהגיב על התקרית, והדבר

37 ראו: סעד אל־דין א־שאזלי, **חציית התעלה**, מערכות, 1987, עמ' 148-146; סעד אל־דין אל־שאזלי, שהיד עלי אל־עצר, ערוץ הטלוויזיה אל־ג'זירה, 22 ביולי 2009. ראו גם: Mohamed Abdel Ghani el-Gamasy, *The October War*, pp. 182-186; בר יוסף, **הצופה שנרדם**, עמ' 223-222. ראו גם: Mohamed Hasanayn Heikal, *The Road to Ramadan*, New York: Ballantine, 1975, pp .175-178

38 ראו: אשר, **הסורים על הגדרות**, עמ' 56-40.

שימש הוכחה בעבור ישראל כי הסורים מכירים בעליונותה הצבאית ולפיכך אינם נושאים את פניהם למלחמה. ודאי, סברו בישראל, הסורים לא יעשו זאת בלא מצרים שבה, כך העריכו, מתקיים תרגיל צבאי רחב היקף שבו יש לתלות את הפעילות החריגה בחזית הדרומית.[39]

מלחמת יום הכיפורים בחזית הסורית

ב־6 באוקטובר 1973 בשעה 14:00 פתחו הסורים באש לאורך חזית רמת הגולן, ובה בעתל נפתחה אש גם לאורך תעלת סואץ. בדומה למצרים טענו גם הסורים כי הותקפו בידי ישראל. בסביבות השעה 14:15 שודרה ברדיו דמשק הודעת הדובר הצבאי, ולפיה בשעה 14:10 התחילו כוחות האויב לתקוף את מוצבינו הקדמיים לכל אורך חזית רמת הגולן, וכוחותינו יצאו לקראתם במטרה להדוף אותם. במקביל ניסו מטוסים של האויב לחדור למרחב האווירי שלנו בחלק הצפוני של החזית, ומטוסינו הוזנקו לעברם וכעת מתחוללים קרבות אוויר ביניהם".[40] חאפז אל־אסד הוסיף והסביר בנאום לאומה שנשא בערבו של יום המלחמה הראשון כי "מזה למעלה משבוע נערך האויב לאורך גבולנו ומתכונן למלחמה בהאמינו כי יוכל להפתיע אותנו ולהנחית עלינו מתקפה בוגדנית. אלא שאנו היינו ערניים, עקבנו אחר תנועותיו בחזית ובעומק ונערכנו כדי להדוף את מתקפתו הצפויה. לא איפשרנו לו להפתיע אותנו אלא תחת זאת יצאנו לקראתו כדי להדוף אותו".[41]

בראשיתה של המלחמה רשם לעצמו הצבא הסורי הישגים, הגם שמוגבלים וזמניים, ובהם הבקעת מערך ההגנה הצה"לי בחזית הגולן והשתלטות על חלקים ניכרים של דרום הרמה ומרכזה עד כדי קילומטרים ספורים ממעברות הירדן; וכמובן, כיבוש מוצב החרמון. בנוסף, עלה בידי מערכי ההגנה האווירית הסוריים להסב לחיל האוויר הישראלי אבדות כבדות.

הדיוויזיות 5 ו־9 הצליחו להבקיע במהלך 6 ו־7 באוקטובר את המערכים הישראליים ולהתקדם אל עומק רמת הגולן במרכזה ובדרומה. דיוויזיה 9, בפיקודו של חסן תורכמאני, לימים רמטכ"ל ושר ההגנה הסורי, הגיעה

39 ראו גם: אריה שלו, **כישלון והצלחה בהתרעה: הערכת המודיעין ערב מלחמת יום הכיפורים**, מערכות, 2006, עמ' 184-209.

40 רדיו דמשק, 6 באוקטובר 1973, https://www.youtube.com/watch?v=SPA2Qe4axFs

41 הטלוויזיה הסורית, 6 באוקטובר 1973, https://www.youtube.com/watch?v=QmbMKs7eQtg

אל פתחת כודנא; וכוחות החלוץ של דיוויזיה 5, בפיקודו של עלי אצלאן, אף הוא לימים רמטכ״ל ושר ההגנה, הגיעו אל הקו שממנו צפו אל הצירים העולים מנהר הירדן לגולן באזור מעלה גמלא וגשר הפקק בואכה אל־על. כוחות הדרג השני מדיוויזיה 1 הוטלו לתגבר את הכוחות באזורים שבהם הובקע הקו הישראלי. בצפון רמת הגולן, לעומת זאת, כשל מאמץ ההבקעה של דיוויזיה 7, בפיקודו של עומר אל־אברש, בעמק הבכא למול מַסעדה, וזו נשחקה והושמדה במהלך הקרבות, ואברש עצמו נהרג.[42]

במקביל הנחיתו הסורים כוחות קומנדו שהשתלטו על מוצב החרמון הישראלי. הם התכוונו להנחית כוחות קומנדו גם במטרה להשתלט על מעברי הירדן ועל הצירים העולים מהם לגולן, אך הדבר לא עלה בידיהם, ובמהלך המלחמה סוכלו כמה ניסיונות הנחתה כאלו בידי הכוחות הישראליים. הכוחות הסוריים עצרו אפוא קילומטרים מעטים ממעברות הירדן, ככל הנראה בשל קרבות בלימה מרים שניהלו נגדם כוחות צה״ל הנסוגים ובשל מתקפות בלתי פוסקות של חיל האוויר הישראלי. אפשר שעצירה זו נבעה גם מהקושי של המטכ״ל הסורי לסטות מן התכנונים הסדורים שהוכנו טרם המלחמה ולנצל את ההצלחה שנחלו הכוחות הסוריים בשלב הראשוני של המלחמה, הצלחה שהייתה מעל ומעבר לציפיותיהם ולתכנוניהם המוקדמים. יש אף הנתלים בחשש הסורי, הנרמז למשל בדברי שר ההגנה, מוצטפא טלאס, בזיכרונותיו, פן תעשה ישראל שימוש בנשק גרעיני המצוי ברשותה אם יחצו הסורים קווים אדומים, כדוגמת חציית קו הגבול מיוני 1967, ולמעשה, חציית נהר הירדן.[43]

לאחר יומיים של קרבות בלימה קשים של הכוחות הסדירים שהיו ערוכים ברמת הגולן, החלו להגיע כוחות המילואים שאיפשרו לצה״ל להשיב את המצב לקדמותו ולדחוק את הסורים מן האזורים שעליהם השתלטו בדרום הרמה. לאחר מכן נערך צה״ל למתקפה שנועדה להעביר את המלחמה לשטח סוריה, ואף ליצור איום על דמשק. אלא שהמהלך הישראלי לא צלח במלואו, הן בשל התנגדות סורית קשה והן בשל הגעתו של כוח משלוח עיראקי שסייע בידי הסורים לבלום את הכוחות הישראליים. צה״ל הצליח, עם זאת, להבקיע את רצועת ההגנה הסורית הראשונה ברמת הגולן, להגיע

42 ראו: אשר, **הסורים על הגדרות**, עמ' 81-116; ראו גם: ברטוב, **דדו**, כרך שני, עמ' 9-142.

43 ראו: אבירם ברקאי, **על בלימה: סיפורה של חטיבה 188 במלחמת יום כיפור**, מעריב, 2009; לגרסה הסורית על שהתרחש ברמת הגולן ראו: סיל, **אסד**, עמ' 212-213; טלאס, **מראַת חיאתי** [סיפור חיי], כרך שלישי, עמ' 211-215.

למרחק 40 ק"מ מדמשק, ואף להפגיז את עיבוריה של העיר בניסיון להפעיל לחץ על ההנהגה הסורית להסכים להפסקת אש.[44]

בסופם של כשלושה שבועות לחימה, עלה אפוא בידי ישראל להשיב לעצמה את השטחים עליהם השתלטו הסורים ברמת הגולן, ובכלל זה מוצב החרמון. במקביל השתלט צה"ל על שטחים בצד הסורי של הגולן, שעשויים היו לשמש בידיה כראש גשר להבקעה לעבר דמשק. זאת, הגם שבידי הסורים עלה לעכב ואף לבלום את ההתקדמות הישראלית לעבר בירתם. וכך, לנוכח מבוי סתום ובעיקר מותשות הדדית של צה"ל ושל הצבא הסורי, הסתיימה הלחימה ברמת הגולן; הגם שתקריות אש נמשכו עד להשגת ההסכם להפרדת כוחות בין שתי המדינות במאי 1974.

הברית שהכזיבה – מצרים וסוריה במלחמה

במהלך המלחמה התגלע פער עד כדי תהום בין מצרים לבין סוריה בכל האמור בתפיסתן את מטרות המלחמה; שהרי כפי שחזרנו וציינו - שתי המדינות יצאו כל אחת למלחמה משל עצמה. בסיומו של היום הראשון, בשעה שהמצרים לחמו עדיין להבטיח את שליטתם בגדה המזרחית של תעלת סואץ, ולעומתם עלה בידי הסורים להבקיע את מערך ההגנה הישראלי ולהשתלט על דרום הגולן, פנה שגריר ברית המועצות בקהיר, ולדימיר וינוגרדוב, לסאדאת ומסר לו שהסורים ביקשו מברית המועצות לפעול להשגת הפסקת אש אשר תאפשר להם לשמר את הישגיהם הטריטוריאליים. סאדאת הופתע מפנייה זו ודחה אותה. הוא מיהר לברר את פשרה עם אסד, שהכחיש כי פנה לרוסים בבקשה להפסקת אש. אלא שהשגריר הסובייטי בקהיר שב ופנה לסאדאת בעניין, והנשיא המצרי הגיע למסקנה כי אסד לא אמר לו אמת.[45]

פטריק סיל מביא בספרו את גרסתם של הסורים לפרשה זו, ולפיה מדובר באי־הבנה שמקורה אצל הסובייטים. לדבריו, סיכמו אסד וסאדאת כי הנשיא הסורי הוא שיודיע לרוסים על כוונתם לצאת למלחמה, וזאת בשל מערכת היחסים העכורה שבין קהיר למוסקבה. אסד הוסיף ומסר לסובייטים, אף זאת על פי סיכום מוקדם עם המצרים, כי שתי המדינות מעוניינות כי במידה וישיגו הישגים טריטוריאליים בשדה הקרב, תתערב

44 מלובני, **מצפון תפתח הרעה**, עמ' 439-417.

45 ראו סאדאת, **סיפור חיי**, עמ' 191-190, 198-197.

ברית המועצות למענן ותפעל כדי שמועצת הביטחון של האו"ם תכפה על הצדדים הפסקת אש שתשמר הישגים אלה ואף תניח את היסודות למהלך שישיב לידיהם את מלוא אדמתם. סיל איננו שולל, עם זאת, את האפשרות כי הסובייטים החליטו לפעול על דעת עצמם, לאחר שהתברר להם כי בידי הסורים עלה להשיג הישגים צבאיים של ממש במהלך היום הראשון של הקרבות.[46]

לסורים ציפתה הפתעה משהתברר להם, כי לאחר שעלה בידי המצרים לצלוח את תעלת סואץ ולהשתלט על קו בר־לב, הם עצרו במקומם למשך למעלה משבוע ימים ונמנעו מלהתקדם אל תוך סיני. סיל מעיד: "בדמשק המתינו אסד והגנרלים שלו שעה אחר שעה לתזוזת המצרים ופשוט לא הבינו מדוע אין הם זזים. הם ציפו בלי הרף לכך, שהמברק הבא, או זה שיבוא אחריו, יבשר את דבר המתקפה המצרית [...] תחילה הייתה נטייתם להסביר את חוסר הפעילות של המצרים בשיקול צבאי כלשהו שעדין לא נמסר להם. ואולם מעט מעט קלטו את האמת המחרידה שמצרים לא תתקדם עוד ושהם נלחמים לבדם. לפי שעה לא התעורר כל חשד במניעי המצרים ועדיין לא עלתה המחשבה שבגדו בהם, אך התדהמה הפכה לחרדה עזה. 'זו הייתה האכזבה הגדולה ביותר במלחמה', נזכר אסד".[47]

רק ב־14 באוקטובר 1973 יצאו המצרים למתקפה בסיני, ואף זאת לאחר שהסורים הפעילו עליהם לחץ כבד ואף שיגרו קצין בכיר לקהיר בדרישה למתקפה מיידית שתקל מהם את הלחץ הישראלי.[48] אלא שבידי ישראל עלה להדוף את הכוחות המצריים ולהסב להם אבדות כבדות. יומיים אחר כך, ב־16 באוקטובר, נשא סאדאת נאום במועצת העם. במהלכו הוא פנה לנשיא ארצות הברית, ריצ׳רד ניקסון, וביקש שיתערב כדי להביא לסיומה של המלחמה וליישוב הסכסוך הישראלי־ערבי. אסד, כך מעיד סיל בספרו, הופתע ואף נדהם משלמד מדיווחי התקשורת על מה שנתפס על ידו כנכונות של סאדאת להפסיק את האש בכפוף לרצונה הטוב של וושינגטון. ב־19 באוקטובר שיגר סאדאת איגרת לאסד, ובה ניסה להסביר לו את הרקע לפנייתו לאמריקאים. סאדאת טען כי בשבועיים הראשונים למלחמה לחם בישראל ומאז הוא מוצא עצמו לוחם גם בארצות הברית, שכן זו התחילה

46 סיל, **אסד**, עמ' 221-226.

47 שם, עמ' 210.

48 שם, עמ' 213.

שולחת נשק לישראל. במצב כזה, הוסיף סאדאת, המשך הלחימה עלול להביא להשמדתו של הצבא המצרי זו הפעם השנייה בתוך עשור (לאחר מלחמת ששת הימים). אסד מיהר לענות לסאדאת, ובתשובתו קרא לו להוסיף וללחום לצידו בישראל, שכן רק כך יעלה בידי מצרים וסוריה להבטיח את ניצחונן. הוא הוסיף:

> האויב הצליח לחדור דרך החזית הצפונית שלנו לפני ימים אחדים אבל הצעדים שבהם נקטנו למולו ולצד זאת רוח הלחימה העזה שמפגינים כוחותינו, נותנים לנו יסוד לאופטימיות. הצלחנו לחסום את מרבית הצירים שבהם הוא ניסה להבקיע ואני סמוך ובטוח שנוכל לטפל ביתר במרוצת הימים הבאים. אבל הכרחי לשם כך שצבאותינו ישמרו על רוח הלחימה שלהם.[49]

אלא שבחילופי האיגרות בין סאדאת לבין אסד לא היה כדי לעצור את המצרים, ובעיקר לא את האמריקאים וכנראה גם לא את הרוסים, שהיו נחושים כולם להביא להפסקת הלחימה בין ישראל לערבים. ב־20 באוקטובר יצא מזכיר המדינה האמריקאי, הנרי קיסינג'ר, למוסקבה לשיחות עם ההנהגה הסובייטית. במהלך הפגישות הללו הושג סיכום על הפסקת אש שתיכנס לתוקף ב־22 באוקטובר, הגם שישראל המשיכה בלחימה עוד מספר ימים לאחר מועד זה. סאדאת מיהר לקבל את הפסקת האש בטענה כי מדובר בסיכום שהושג בין שתי מעצמות־העל, ושאותו הוא אינו יכול לדחות. אסד התלונן מצידו בפני סאדאת כי איש לא יידע אותו בדבר הכוונה להגיע להסכם הפסקת אש, וכשסאדאת השיב לו כי סבר שהרוסים הם שיידעו אותו על הסיכום אליו הגיעו עם האמריקאים, ענה לו אסד ברוגז, כי הוא יצא ללחום לצד סאדאת, ולא לצד ארצות הברית או ברית המועצות.[50]

למרות חילופי ההאשמות בין דמשק לקהיר - ברור כי מצרים וגם סוריה העדיפו, כל אחת מטעמיה היא, לצאת למלחמה על בסיס הבנות כלליות ועמומות בלא לתאם ביניהן לפרטי פרטים את מהלכיהן הצבאיים. כל אחת מהן הייתה מרוכזת במאמץ לקדם את האינטרסים שלה והייתה אף נכונה, כך מתברר, לעשות זאת על חשבון השותפה האחרת.

49 שם, עמ' 226-221.

50 שם.

בטענה הסורית, לפיה מצרים ביקשה לקדם את תוכניתו ולמעשה חזונו של סאדאת, הגורס מהלך צבאי מוגבל שכל יעדו הוא התנעת תהליך מדיני - יש אמנם אמת, אבל כך נהגה בדיוק גם סוריה שיצאה למלחמה כוללת התפורה על פי מידותיה, וליתר דיוק על פי תפיסת עולמו של חאפז אל-אסד. בכל מקרה, העובדה שהנשיא הסורי לא התעקש לרדת לפרטים ולתאם את מהלכיו עם המצרים צריכה להיזקף לחובתו, בין אם גילה תמימות ואף נאיביות, כפי שטוען סיל, ובין אם חשש שתיאום כזה יגביל את מרחב התמרון שלו ויוביל לתלות לא רצויה שלו במצרים.

כך או אחרת, סוריה יצאה מן המלחמה כשהיא משוכנעת עמוקות כי נפלה קורבן למעשה בגידה מצד שותפתה למלחמה, מצרים. האחרונה, כך עתידים הסורים לטעון, עשתה יד אחת עם ארצות הברית ואף עם ישראל מאחורי גבה של דמשק, ובכך שמטה את הקרקע מתחת לסיכוי של הערבים לסיים את המלחמה בניצחון.

סיל מעיד כי "בעל כורחו עלו באסד הרהורי חרטה על מה שיכול היה לקרות. 'אילו ידעתי' אמר מאוחר יותר באיפוק שקול 'שהמצרים יתישבו להם קילומטרים ספורים מעבר לתעלה, הייתי מציב בפני צבאי יעדים שאפתנים פחות'".[51] שר החוץ הסורי, עבד אל־חלים ח'דאם, כתב בזיכרונותיו:

> המתקפה בה פתחו הערבים בשישי באוקטובר 1973 העניקה להם רגע אחד של אושר ושל תקווה, אך לאחר מספר ימים תפסו החשש והתסכול את מקום השמחה. התקוה לניצחון התחלפה בחשש מפני תבוסה, שאכן באה, אך לא משום הפסד שנחלו הערבים בשדה הקרב אלא בשל קריסתה של מערכת היחסים שבין מצרים לבין סוריה. התפתחות זו העניקה לישראל ביטחון ויציבות והגבירה את תוקפנותה כלפי האומה הערבית כולה, ובמיוחד כלפי סוריה, לבנון ופלסטין [...] אין ספק שסוריה ניצבה בפני דילמה קשה ומורכבת אך היא לא נתנה לספקות להשתלט עליה, ופעלה באופן העולה בקנה אחד עם ההבנות שאותן השיגה עם מצרים. זאת למרות החשש כי נשיא מצרים יטול חלק במלחמה אך יטיל על סוריה את האחריות ההיסטורית לתוצאותיה. כך או אחרת, הפגיעה הקשה

51 שם, עמ' 213.

במהלך המלחמה ולאחריה באומה הערבית כולה, נגרמה בלא קשר להחלטה כלשהי שסוריה הייתה יכולה לקבל.[52]

סוריה בעקבות המלחמה – בדרך לשום מקום

הישגיה של סוריה בימים הראשונים למלחמה - הצלחתה להפתיע את ישראל, להשתלט על חלקים נרחבים של דרום רמת הגולן ועל הר החרמון ולהסב לצה"ל, ובמיוחד לחיל האוויר הישראלי, אבדות כבדות העניקו לה רוח גבית ויצרו מאזן אימה והרתעה בינה לבין ישראל ששרד לאורך שנים רבות. כל זה סייע לה להקרין עוצמה, שבחסותה הייתה דמשק לשחקן אזורי בעל חשיבות, בוודאי בזירה הלבנונית ולמול ירדן.

וכך, אם במהלך מלחמת ששת הימים הצהיר משה דיין בפני ועדת החוץ והביטחון של הכנסת כי אינו חושש מפני הסורים, שכן "מצבה של ישראל בחזית למולם טוב יותר ממצבה בחזית מול המצרים, שהנם רחוקים אך חזקים, או אף מול הירדנים, שהנם חלשים אך קרובים" - הרי שבעקבות מלחמת יום הכיפורים הפכה סוריה בעיניה של ישראל לאיום, ולימים אף לאיום מרכזי על ביטחונה. החשש מפני השריון הסורי המבקיע את מערכי צה"ל ברמת הגולן בואכה מעברות הירדן עתיד אפוא להטיל צל כבד על ישראל למשך שנים רבות.[53]

אלא שסוריה שילמה אף היא במהלך המלחמה מחיר יקר. היא בלמה אמנם את מתקפת צה"ל לעבר דמשק, הגם שבקושי רב ובעזרת כוח המשלוח העיראקי, אבל ספגה אלפי הרוגים, כמו גם נזק כלכלי עצום. בסופו של יום כשלה במטרתה להשיב לידיה את רמת הגולן.

דומה אפוא כי ההכרה בעוצמת היריב ובמחיר הכבד של עימות מחודש היא שעמדה בבסיס מאזן האימה וההרתעה ההדדית שנכון בין שתי המדינות, וממילא בבסיס השקט ששרר מכאן ואילך לאורך חזית הגולן.

52 קטעים מזיכרונותיו של עבד אל־חלים ח'דאם ראו אור בעיתון: **אל־ספיר** (בירות), 17 בפברואר 2003, עמ' 7-9.
https://aawsat.com/home/international/section/AbdulHalim-Khaddam-Memoir

53 ראו: **ריאיון אריה שלו**; ראו גם: אבנר יניב, משה מעוז ואבי קובר (עורכים), **סוריה ובטחון ישראל**, מערכות, 1990.

פטריק סיל העיר בהקשר זה מפיו של אסד:

> בליבם פנימה ידעו הסורים כי הובסו במלחמה. ובכל זאת, הפעם הזו היה טעמה של התבוסה מתוק [...] במקום שתוכל לאיים על ישראל מצאה סוריה את בירתה כשהיא נתונה בטווח תותחיה של ישראל. אף על פי כן לא היה זה כמו 1967. לא הייתה כל בושה במה שקרה, לא היה מה להסתיר מן הציבור ולא היה צורך בשקרים. הצבא לא היה שבור או מובס. ישראל לא הרסה אותו ככוח לוחם [...] הסורים התמודדו כשווים מול שווים עם הישראלים. התוצאות לא היו אלו שקיווה להן אך לפחות כלפי חוץ קיבל אסד את המפלה בשלווה ועמד מול ההתקדמות הישראלית בהתרסה.[54]

אולם בכל האמור בסוריה - בכך הסתכם הכול, שהרי דמשק נעדרה את היכולת, את הראייה למרחוק ואף את החזון שיאפשרו לה לתרגם את הישגיה בשדה הקרב, מוגבלים וחלקיים ככל שהיו, לפריצת דרך מדינית. תחת זאת היא העדיפה לדבוק בעמדותיה ובדרכה, דרך של מאבק צבאי בלא פשרות, ובעיקר בלא דרך מילוט או חלופה, מתוך אמונה כי דרך זו תביא לה בסופו של יום את הניצחון. על כך העיד אסד עצמו בפגישה שקיים עם מזכיר המדינה האמריקאי, הנרי קיסינג׳ר: ״אני יודע שהובסנו במלחמה, אבל אנו נשוב ונילחם פעם נוספת, ועוד פעם, ופעם שלישית ורביעית, עד שלבסוף ננצח. שהרי בסיכומו של דבר אנו נשליך אותם אל הים שכן הישראלים אינם יכולים לעמוד באבדות, גם אם הם מנצחים במלחמה״.[55] אלא שדרכה זו של סוריה הובילה אותה עד מהרה למבוי סתום.

בעקבות המלחמה הזדרזו ישראל ומצרים לחתום כבר ב־11 בנובמבר 1973 על הסכם הפסקת אש בין הצבאות. ב־21 בדצמבר השתתפו שרי החוץ של שתי המדינות בוועידת ז׳נבה, שנועדה להניע תהליך מדיני שיביא לקץ הסכסוך הישראלי־ערבי, וכחודש לאחר מכן ב־18 בינואר 1974 הן חתמו על הסכם להפרדת כוחות, שהוביל לימים להסכם השלום הישראלי־מצרי.

בניגוד למצרים סירבה סוריה להשתתף בוועידת ז׳נבה. זכורה בהקשר זה עדותו המאלפת של קיסינג׳ר, שר החוץ האמריקאי, על סרבנותו של אסד להיענות להזמנה להופיע לדיוני הוועידה:

54 ראו: סיל, **אסד**, עמ' 213.

55 Henry Kissinger, *Years of Upheaval*, Boston: Little, Brown and Company, 1982, p. 1031.

> כשביקשתי לדון עימו במכתב ההזמנה (לוועידת ז׳נבה) הופתעתי (מתגובתו של אסד) למכתב. עברתי עימו על תוכן המכתב, על הנוסחאות השונות לגבי (אזכור) הסוגיה הפלסטינית, והמלצתי לבסוף, כי ההתייחסות המפורשת אליה תוצא מן המכתב. אסד קיבל את כל השינויים שהצעתי. לאחר מכן, אמרתי לו כי ניאלץ לדחות את פתיחת הוועידה בשלושה ימים. גם לכך לא הביע אסד כל התנגדות. חשבתי, לרגע אחד, כי הנשיא הערבי הנתפס כרדיקלי וכנוקשה ביותר שינה את טעמו והפך לאדם נוח ומשתף פעולה. אבל זו הייתה רק אשליה. שכן כששאלתי אותו אם יש משהו נוסף במכתב (ההזמנה) שלו הוא מתנגד, הוא ענה שלמעשה יש לו הסתייגות אחת. (הוא הסביר) כי הוא שמח לאפשר לי להכניס את כל התיקונים (שביקשתי) בטיוטת מכתב ההזמנה לוועידה, אבל אין הוא יכול להסכים למשפט אחד המופיע בו, ולפיו כל הצדדים המוזכרים (במכתב): סוריה, מצרים, ישראל וירדן, נתנו את הסכמתם להשתתף בוועידת ז׳נבה, שכן לסוריה אין כל כוונה להשתתף בוועידה זו.[56]

אסד הצליח אפוא להותיר רושם עז על קיסינג׳ר, ואגב גם על רבים מבני שיחו האמריקאים, מזכירי מדינה ונשיאים, שפגשו בו לאורך השנים והתרשמו ממנו כנושא ונותן מבריק וקשוח. אך כאמור, כל זה לא הביא לשום תוצאות פרט לכמה שורות הערכה בזיכרונותיהם של בכירים אמריקאים אלו; ודאי לא היה בכך כדי להשיב לידי הסורים את רמת הגולן.

פטריק סיל מטיל בספרו הביוגרפי על אסד את האשמה למבוי הסתום אליו נקלע התהליך המדיני בחזית הסורית על כתפי האמריקאים, הישראלים ואף על המצרים, שהעדיפו כולם להעניק עדיפות לקידום התהליך המדיני בחזית המצרית, שכן בה בשלו בראייתם התנאים לפריצת דרך לעבר הסכם ישראלי־מצרי כמו גם לעריקתה של מצרים מן המחנה הסובייטי לחיקה של וושינגטון. כל זאת, בשעה שדמשק התגלתה כאגוז קשה לפיצוח; מה גם שאף ישראל התקשתה להפגין גמישות כלפי הסורים בסוגיה הטריטוריאלית בדומה לזו שהפגינה במהלך המשא ומתן למול המצרים. משכך, הוחזק אסד בערפל באשר לכוונות האמריקאיות, וגם באשר לכוונותיו של סאדאת, הולעט בהבטחות כי גם תורו יגיע, וכי אם רק

56 ibid, pp. 781-782.

לא יחבל במאמץ האמריקאי לקדם הסדר בין ישראל לבין מצרים, יזכה אף הוא לקבל לידיו בחזרה את הגולן. אך כל זאת, כדי לגלות ברגע האמת כי שימש כססטיסט במחזה השלום הישראלי־מצרי.[57]

לעומת סוריה המשיכה מצרים בשלה, שהרי בעבורה צליחת התעלה (עוּבּוּר) היוותה צעד ראשון בדרך לשינוי מקיף עד כדי שידוד מערכות, שכלל אימוץ מדיניות של פתיחות כלכלית וסובלנות פוליטית מבית (אינתפיתאח) ואף שינוי של המגמה הבין־לאומית של מצרים, היינו - נטישת המחנה הסובייטי וחבירה לארצות הברית. ממילא היה הסכם השלום עם ישראל נדבך מרכזי בתהליך זה של שינוי ומפנה.[58]

סוריה, לעומת זאת, לא הצליחה ואפשר אף שלא ביקשה כלל להפוך את מלחמת יום הכיפורים לקרש קפיצה לקידום אינטרסים מדינתיים, לא למול ישראל - השבת רמת הגולן לידיה ואף לא למול ארצות הברית והמערב - כינון מערכת יחסים קרובה עימם. כל שקיבל אסד במסגרת הסכם הפרדת הכוחות עליו חתם עם ישראל במאי 1974 היה העיר קוניטרה, שאותה הפך לאתר זיכרון ועלייה לרגל המבקש להנציח את "פשעיה" של ישראל. אסד גם לא ניצל את המלחמה לשידוד מערכות בתחומי החברה והכלכלה ולכינונו של סדר חדש מבית, והעדיף להותיר את ארצו בקיפאונה, מקובעת בדרכה.

אין ספק כי כישלונה של סוריה היה נעוץ במגבלותיו של אסד, מנהיג שהתנהלותו אופיינה תמיד בזהירות, חשדנות ונטייה לפסיביות ואף לחוסר מעש כדרך לשרוד בשלטון ולהתמודד עם המשברים שלמולם ניצב. התנהלותו של חאפז אל־אסד התאפיינה אפוא באותן שנים, וגם לאחריהן, ברצף של מהלכים טקטיים שהעידו לא פעם על תחכום וערמומיות, אך לא חברו לכלל אסטרטגיה כוללת. התנהלותו זו של אסד כונתה בדמשק "התנגדות סבילה" (מומאנעה) להבדיל מ"התנגדות פעילה" (מוּקָאוָמָה). בכך היה כדי לבטא הכרה סורית ביחסי הכוחות השוררים בין ישראל לבין סוריה; היינו, הכרה ביתרון הצבאי של ישראל על פני הסורים וממילא רתיעה מלהיגרר לעימות כולל עימה. בה בעת ביטאה מדיניות זו את נחישותה של סוריה שלא לוותר ולגלות מתינות וגמישות מדינית, אלא לעמוד איתן ולהתעקש על עמדות ועקרונות, להחזיק מעמד בכל מחיר (צוּמוּד), ולהושיט סיוע למאבק בישראל - מאבק של התנגדות פעילה

57 **ריאיון פטריק סיל**.

58 ראו: שמעון שמיר, **מצרים בהנהגת סאדאת: הביקוש אחר אורינטציה חדשה,** דביר, 1978.

שניהלו ארגוני הטרור הפלסטיניים ולימים גם חזבאללה על אדמת לבנון או בגדה המערבית וברצועת עזה.[59]

ניתן לטעון כי מלכתחילה העניק אסד עדיפות להבטחת שלטונו מבית, וכי מטרה זו קדמה להחזרת הגולן. לכך הוא רמז לימים, כשהסביר כי יכול היה להצטרף לסאדאת בביקורו בירושלים ולקבל לידיו בחזרה את רמת הגולן, אבל המחיר שהיה נדרש לשלם בשל כך - ובמשתמע, ביקורת מבית עד כדי סכנה ליציבות משטרו - הם שהניעו אותו להתמיד בדרכו, דרך המאבק בישראל.[60] אחרי הכול אסד היה בן לעדת מיעוט, העדה העלווית, במדינה שנותרה מפולגת ומשוסעת על בסיס דתי, עדתי ומעמדי, גם אם לפרקים נראה היה כי שלטונו במדינה יציב ואף איתן. וכך, בשעה שסאדאת חש בטוח בעצמו ובזהותו המצרית, וממילא ראה עצמו כמי שראוי ומסוגל לדבר בשמה של מצרים, נעדר אסד תחושת ביטחון כזו. יש להודות, עם זאת, כי בניגוד לסאדאת ואגב גם בניגוד ליצחק רבין, העתידים לשלם בחייהם על אומץ הלב שגילו בחתירה לשלום, נותר אסד יושב בביטחה על כסאו עד למותו; הגם שאת מחיר שרידותו על כיסאו עתידים היו לשלם בני עמו.

טנקי T62 הרוסים בעמק הבכא, 13 באוקטובר 1973 (צלם: האריס איתן; באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית).

59 ראו: אייל זיסר, "סוריה נוכח האתגר הישראלי, בין התנגדות סבילה (מומאנעה) להתנגדות פעילה (מקאוומה)", **עדכן אסטרטגי**, כרך 12, מס' 1, מאי 2009, עמ' 67-79. עוד על אודות חאפז אל־אסד ראו: אייל זיסר, **סוריה של אסד על פרשת דרכים**, הקיבוץ המאוחד, 1999, עמ' 26-54.

60 **ריאיון פטריק סיל**.

בניגוד למצרים, כשלה סוריה של אסד במינוף המלחמה להישגים מדיניים, והעדיפה להמשיך ולדבוק בדרך המאבק בישראל. בשנים שלאחר מלחמת יום הכיפורים נקלעה סוריה לשורה של משברים מבית ומחוץ. בשנים 1982-1976 התנהל במדינה מרד שהובילו "האחים המוסלמים", ואשר הציב איום על יציבותו של משטר הבעת' בדמשק. בלבנון שקעה סוריה בביצה טובענית, לאחר שהתערבה במלחמת האזרחים שפרצה במדינה בשנת 1975 ושיגרה כוחות צבא אל אדמתה. דומה כי אסד העניק עדיפות לסוגיה הלבנונית הן משום שחשש כי לבנון עלולה להפוך למקור של איום על ביטחונה של סוריה, אבל גם משום שסבר כי המלחמה בלבנון עשויה לאפשר לו לקדם אינטרסים סוריים חיונים במדינה זו ואף להפוך אותה לנתונה תחת הגמוניה סורית.

לבסוף, במארס 1979 חתמו ירושלים וקהיר על הסכם שלום שהותיר את סוריה לבדה בחזית העימות עם ישראל. מלחמת איראן־עיראק שפרצה בספטמבר 1980 - ובה תמכה דמשק דווקא במשטר האייתולות בטהראן - החלישה אף היא את סוריה, שכן נשלל ממנה העומק האסטרטגי שעשויה הייתה עיראק להעניק לה במקרה של עימות מחודש עם ישראל. בנוסף, פגעה תמיכתה באירן ביחסיה עם מדינות המפרץ, שלא הסתירו את זעמן על דמשק.

ישראל מיהרה לנצל את קשייה של סוריה - מבית ומחוץ - כדי לקדם אינטרסים מדיניים וביטחוניים על חשבונה. בדצמבר 1981 הוחל החוק הישראלי על רמת הגולן, וביוני 1982 יצאה למלחמת שלום הגליל במטרה להוציא את יישובי הצפון מטווח האש של ארגוני המחבלים הפלסטיניים, ולצד זאת גם כדי לדחוק את רגליה של סוריה ממדינה זו ולכונן בה סדר חדש - ממשל לבנוני לרצונה של ישראל שיחתום עמה על הסכם שלום. בקרבות בלבנון נחלו הסורים תבוסה צבאית, וסוללות טילי הקרקע-אוויר שהציבו בבקעת הלבנון שנה קודם לכן הותקפו והושמדו בידי חיל האוויר הישראלי. עם זאת, מאזנו הכולל של הצבא הסורי במלחמה זו לא היה שלילי, שכן כוחות השריון והקומנדו הסוריים הסבו אבדות לכוחות הישראליים, ובכל מקרה בידי הסורים עלה להשיב לעצמם בתוך זמן לא רב את השליטה בלבנון.[61]

61 על נקודת המבט הסורית ראו: מוצטפא טלאס, **הפלישה הישראלית ללבנון**, מערכות, 1988.

מלחמת שלום הגליל המחישה לאסד את המפנה האסטרטגי שחולל באזור הסכם השלום הישראלי־מצרי. הסכם זה הביא ליציאתה של מצרים ממעגל העימות עם ישראל והותיר את סוריה בודדה במערכה. בעקבות המלחמה אימץ אסד מדיניות של "איזון אסטרטגי" למול ישראל, שנועדה להקנות לדמשק יכולת להתמודד לבדה למול ישראל, לבלום אותה ובהמשך הדרך אף להכריע אותה.[62] אלא שתפיסה זו הייתה מעבר למידותיה של סוריה והובילה באמצע שנות השמונים לקריסת כלכלתה. מאוחר יותר, בראשית שנות התשעים, התמוטטה ברית המועצות, בעלת הברית החשובה של דמשק שעל תמיכתה המדינית, הכלכלית והצבאית נסמכה מלכתחילה השאיפה לכונן איזון אסטרטגי עם ישראל.[63]

סוריה נאלצה אפוא, באיחור של שני עשורים, ללכת בדרכה של מצרים ולעלות על דרך השלום, דרך של משא ומתן עם ישראל, אותו ניהלה אגב בדיוק כפי שניהלה את מלחמת יום הכיפורים - בלא חזון, ללא ראייה ארוכת טווח ובלא נכונות או יכולת לגלות מתינות וגמישות. ומעל לכול, המשטר הסורי הוסיף להעניק עדיפות לשיקולים שעניינם ביטחון המשטר והבטחת שרידותו. יש לציין כי גם ישראל התקשתה לגלות גמישות ונכונות לוויתורים שהיו עשויים לקדם את המשא ומתן בין שתי המדינות. אין פלא כי שיחות השלום בין סוריה לבין ישראל, שהתמשכו לאורך כשני עשורים, הסתיימו במבוי סתום ובלא כל תוצאות.[64]

סוריה נותרה אפוא מקובעת בקיפאונה עד שפרצה בה מלחמת אזרחים עקובה מדם, שהתבררה עד מהרה כהרת אסון למדינה ולתושביה.

מה יכולה מלחמת אזרחים זו ללמד אותנו על מקומו של הסכסוך עם ישראל בחשיבה ובשיח הציבורי בסוריה של ימינו, וממילא גם על זיכרון מלחמת יום הכיפורים בקֶרב הסורים?

חזרנו וציינו לעיל כי שאלת הסכסוך עם ישראל נתפסה כסוגיה מרכזית על סדר יומה של הציבוריות הסורית, ודאי בשנות החמישים, השישים והשבעים. מרכזיות זו הטילה צל וממילא גם אילוץ על כל משטר ששלט בדמשק מאז קיבלה מדינה זו את עצמאותה.

62 ראו: משה מעוז, **אסד, הספינקס של דמשק**, דביר, 1988, עמ' 43-51, 172-195.

63 עוד על תפיסת האיזון האסטרטגי למול ישראל ראו: עמוס גלבוע, "תפיסת הביטחון הלאומי", בתוך: אבנר יניב, משה מעוז ואבי קובר (עורכים), **סוריה וביטחון ישראל**, עמ' 143-152.

64 עוד ראו: איתמר רבינוביץ, **סף השלום: ישראל וסוריה, 1992-1996**, ידיעות אחרונות, 1998.

משטרו של חאפז אל־אסד השכיל לעשות שימוש בשאלה זו כאמצעי להסיח את דעת הקהל הסורית מן המצוקות ומן הקשיים מבית שבהם הייתה סוריה נתונה. הוא אף הפך את המאבק בישראל לאחד ממקורות הלגיטימציה שלו בהציגו את עצמו ולמעשה אף את תכלית קיומו - לשמש חומת מגן בצורה של הערביות למול אויביה וחלוץ במאבק בישראל ובציונות. אלא שכל אלה עתידים היו להשתנות במהלך השנים, כפי שעתיד היה ללמוד על בשרו בשאר אל־אסד, בנו ויורשו של חאפז אל־אסד.

בשלהי ינואר 2011, ימים אחדים בטרם נפל שלטונו של חוסני מובארכּ במצרים בגל מהפכות "האביב הערבי" ששטף אז את העולם הערבי כולו, העניק בשאר אל־אסד ריאיון לעיתון האמריקאי "וול סטריט ג'ורנל", ובו הרגיע את מראייניו המודאגים: "סוריה איננה מצרים" והסביר: כי "אף שאנו סובלים מבעיות קשות הרבה יותר ממדינות אחרות, הרי אצלנו שוררת יציבות. זאת משום אנו קשובים יותר לבני עמנו וקרובים יותר לעמדות ולתפיסות שבהן הם מחזיקים. [...] מצרים קיבלה סיוע מארצות הברית ואילו אנו נותרנו בלא כלום ובבידוד בין־לאומי, ובכל זאת אצלנו האנשים לא יצאו לרחובות כדי להפגין. הרי העניין שמוציא אנשים לרחובות אינו הדרישה לרפורמות או בעיות כלכליות, אלא האמונה האידאולוגית שלהם".[65]

אלא שבמארס 2011 אחזה האש ברחבי המדינה, ועד מהרה הפכה מחאתם של איכרים רעבים - ללחם אך גם לכבוד ולחירות - באזורי הכפר והפריפריה להתקוממות עממית, ובסופו של דבר למלחמת אזרחים מדממת. בדיעבד התברר, כי בשאר אל־אסד צדק בהסבירו כי סוריה שונה ממצרים או מתוניסיה בהיותה מדינה רבת פנים ובעיקר רבת עדות. אכן, הודות לתמיכתם של מגזרים שונים בקרב האוכלוסייה הסורית, בעיקר מקרב בני עדות המיעוטים בהנהגת העלווים, עלה בידי המשטר הסורי לשרוד בשלטון. עם זאת, בשאר אל־אסד טעה בהניחו כי עמדותיו המדיניות של משטרו בשאלת הסכסוך עם ישראל וחברותו בציר ההתנגדות יקנו לו חסינות. התברר לו כי הסכסוך עם ישראל חדל להיות סוגיה מרכזית ומכרעת בסדר יומו של הרחוב הערבי או הרחוב הסורי, ולפיכך אין בו כדי להקנות לגיטימציה או אף חסינות למשטר הבעת' הסורי כבעבר. בשאר אל־

65 Wall Street Journal, 30 בינואר 2011,
https://www.wsj.com/articles/SB10001424052748703833204576114712441122894.

אסד עצמו התלונן על כך בפגישה עם אנשי תקשורת מלבנון שהתקיימה אגב ערב יום השנה ה־38 למלחמת יום הכיפורים, אירוע אותו מקפיד המשטר הסורי להוסיף ולציין בכלי התקשורת הנתונים למרותו, הגם שנראה כי אירוע זה מדבר כיום פחות ופחות לליבם של אזרחי סוריה. לאורחיו מלבנון הזכיר בשאר כי: "ניקולא סרקוזי נשיא צרפת, הזכיר בסיפוק כי מה שמשך את תשומת לבו בהפגנות בעולם הערבי הייתה העובדה שהצעירים הערבים קוראים לחירות אך נמנעים מלקרוא להילחם בישראל".[66]

סיכום

פעמיים יצאה סוריה למערכה כדי להשיב לידיה את רמת הגולן. בפעם הראשונה היה זה באוקטובר 1973, עת יזמה יחד עם מצרים מתקפה צבאית שנועדה לכבוש בכוח הזרוע את הגולן. הפעם השנייה הייתה במהלך שנות התשעים בואכה העשור הראשון של שנות האלפיים, עת יצאה למאבק מדיני וניהלה משא ומתן לשלום עם ישראל שנועד להשיב לידיה את רמת הגולן במסגרת הסכם שלום עליו עתידות היו לחתום שתי המדינות.

אלא שבשתי הפעמים נחלה סוריה כישלון חרוץ. במלחמת יום הכיפורים היא הטילה את יהבה על מתקפה צבאית, אלא שזו לא השיגה את מטרתה שנותרה מעבר ליכולותיה, ובניגוד למצרים לא השכילה לשלב את המהלך הצבאי עם מהלך מדיני, שילוב שהיה עשוי להבטיח את השבת הגולן לידיה.

ואילו במהלך המשא ומתן לשלום שניהלה עם ישראל גילתה דמשק הססנות ואף פסיביות, ולא הייתה נכונה לשלם את מחיר הגולן - שלום מלא עם ישראל. זאת, בשל היעדרו של חזון של שלום ובעצם – היעדר חזון שעניינו "סוריה של העתיד". היא העדיפה אפוא שלא לחרוג מן התלם ולדבוק במדיניותה רבת השנים, מדיניות מקובעת, נטולת חזון, שהבטיחה אמנם את הישרדותו של המשטר בדמשק אך הותירה את המדינה קפואה במקומה.

וכך, ככל שנקף הזמן התקבע זיכרון מלחמת יום הכיפורים כסיפור של כישלון ושל החמצה, מלחמה שלא חוללה מפנה בסוריה, מבית ומחוץ. בסיכומו של דבר היא תיזכר כמלחמה שהובילה את סוריה לשום מקום ואף הרחיקה אותה מיעדה - השבת הגולן לידיה ועלייה על דרך חדשה.

66 ראו: **אל־ספיר** (ביירות), 5 באוקטובר 2011, עמ' 5-6.

לאן התכוונו המצרים להגיע?

תא"ל (במיל') ד"ר דני אשר[1]

מלחמת יום הכיפורים מוכרת אצל הערבים כמלחמת אוקטובר, מלחמת רמדאן, מלחמת תִשרין או מלחמת השחרור ("תחריר" אצל הסורים). המלחמה פרצה בהפתעה מוחלטת לישראל ביוזמת ובהשתתפות צבאות מצרים וסוריה בצהרי יום הכיפורים תשל"ד, 6 באוקטובר 1973, ב־13:55.[2] במאמר זה אסקור סוגיה מחקרית בדרך הוצאתה לפועל של תוכנית המלחמה המצרית, שעדיין מהווה סלע מחלוקת בין חוקרי המלחמה השונים: האם התכוונו המצרים להתקדם מזרחה אל מעבר למעברי ההרים במערב סיני?

תקופה ארוכה לא הסתירו המצרים את הכנותיהם למלחמה. תבוסתם ב"נכסה" - מלחמת ששת הימים - הביאה בפעם הראשונה לאובדן אדמה ערבית־מצרית ולסגירתה של תעלת סואץ למשך זמן רב. כמו כן היא פגעה בכבודה של מצרים ושל צבאה. עוד בימי שלטונו של נאצר הוא קבע את המושג ש"מה שנלקח בכוח יוחזר בכוח". משכשלו כל ניסיונות התיווך והפשרה בתקופתו של סאדאת, לא נותרה למצרים ברירה אלא לפתוח במלחמה.

1 תא"ל (במיל') ד"ר דני אשר הוא חוקר מלחמות ישראל. על מלחמת יום הכיפורים כתב כמה ספרים ועשרות מאמרים, בהם **לשבור את הקונספציה**; **הסורים על הגדרות**; **לקסיקון מלחמת יום הכיפורים** (עם זאב שיף ועם איתן הבר); **המעגל הקרוב: צבאות ערב בעידן המלחמות בין מדינות**; **מעשה אמ"ן: סיפורו של המודיעין הצבאי בצה"ל**, כרך ב'.

2 על מלחמת יום הכיפורים, בכללה ההכנות, היחידות, המהלכים והתוצאות, ראו: איתן הבר, זאב שיף ודני אשר, **המלחמה**, אור יהודה: כנרת זמורה ביתן, 2013.

כבר באוקטובר 1972 החליט סאדאת לצאת למלחמה והורה לצבאו להיערך לה באמצעים הקיימים.[3] בדיון מטה שנערך ב־24 באוקטובר הודיע נשיא מצרים לקציני מטהו: "ניסינו, עשינו את כל מה שאפשר. רבים מהנוכחים הביעו ספקות בדבר היכולת לצאת למלחמה בנמקם זאת בעיקר במחסור באמצעי לחימה אותם הייתה ברית המועצות אמורה לספק".[4] שר המלחמה המצרי, הגנרל מוחמד אחמד צאדק, ששב והסביר כי הצבא המצרי אינו מסוגל במצבו ובמצב הציוד העומד לרשותו לצאת למלחמה, פוטר, והוחלף בגנרל אחמד אסמאעיל עלי. עימו סולקו מתפקידם שלושה מפקדים נוספים, ובהם סגן שר המלחמה, מפקד פיקוד המרכז ומפקד חיל הים המצרי, משום שגילו אי־הבנה בדבר כוונתו של סאדאת לצאת למלחמה באמצעים הקיימים ומשום שהביעו ספק ביכולתו של צבא מצרים למלא את הנחיית הנשיא.

גיבוש ההחלטה חייב להקדיש מאמצים להמשך שיקום ובנייה של "המכשיר הצבאי", כדי שיכול יהיה לעמוד במשימות שנכונו לו. המערכת הצבאית המצרית שקדה על חיפוש פתרונות.[5]

רבות נכתב על מטרת המלחמה ועל תוכניתו של צבא מצרים במלחמת יום הכיפורים. סאדאת הנחה לצמצם את יעדי המבצע הצבאי ולהתאימו ליכולות הצבא המצרי, בהנחה שלעיקר הישגיו יגיע, בעקבות המלחמה, בדרך המדינית. אם כן מה היו היעדים הקרקעיים שאליהם חתר הצבא המצרי להגיע לאחר צליחת התעלה?

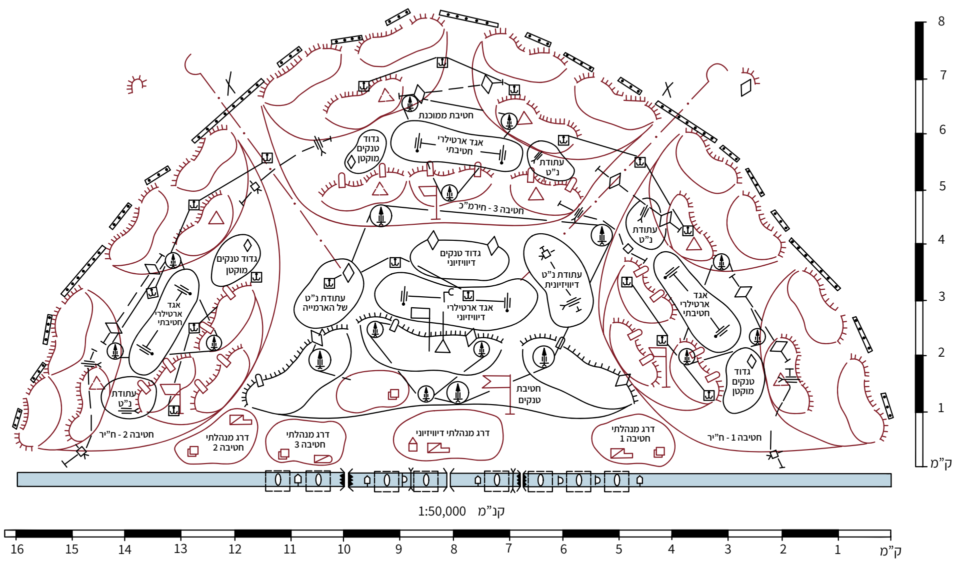
3 על ההחלטה לצאת למלחמה ועל ההנחיה למפקדי הצבא בנושא ניתן לקרוא גם בספרו של מפקד חיל הים המצרי שהודח, האדמיראל פהמי, **דף מההיסטוריה, זיכרונות לוואא' ימי מחמוד פהמי, מפקד חיל הים ושר התעבורה הימית**, 1998 (להלן: פהמי, **דף מההיסטוריה**), עמ' 480. ב־24 באוקטובר 1972 הנשיא סאדאת מתמצת לפורום המפקדים הבכירים את מטרת המלחמה כך: "המטרה הראשונה המוגדרת היא להניע מבחינה צבאית וכדי שיהיה בסיס מדיני... ברור שזה שונה אם התכנון או המטרה היא שחרור האדמה". ב־2022 תרגם סא"ל (במיל') יצחק ורדי, בסיוע אל"ם (במיל') שלמה גואטה, את הספר לעברית.

4 פהמי, **דף מההיסטוריה**. בתשובה לגנרל עלי עבד אל־ח'ביר, מפקד פיקוד המרכז, אמר סאדאת: "שום מפקד צבאי מעולם לא התחיל מערכה כשברשותו כל דבר – תכנון יכסה את הפערים!"

5 על הפעילות ועל ההכנות ברמת המפקדים של הצבא המצרי ראו: פריק סעד אלדין אלשזאלי, **חציית התעלה – זכרונות הרמטכ"ל המצרי במלחמת יום־הכיפורים**, תל אביב: מערכות,1987; חסן בדרי, טה מג'דוב וצ'יא א־דין זהרי, **חרב רמדאן – א־ג'ולה אל־ערבייה אל־אסראיילייה אל־ארבעה – אכתובר 1973** [**מלחמת הרמדאן – הסיבוב הערבי־ישראלי הרביעי – אוקטובר 1973**, קהיר, 1974]; ומושיר עבד אל־ע'ני אל־ג'מסי, **מזכראת אל־ג'מסי, חרב אקטובר 1973** [**זיכרונות ג'מסי, מלחמת אוקטובר 1973**, פריז, 1990].

תוכנית ההתקפה המצרית, שאותה הכיר צה"ל באמצעות גורמי המודיעין שלו ועל ידי מעקב אחר תרגיליו (דוגמת "גרנית 2" ו"גרנית 2 משופרת"), הייתה לצלוח את תעלת סואץ עם חמש דיוויזיות חי"ר לכל רוחב החזית, ולהשתלט בהמשך באמצעות דיוויזיות השריון והדיוויזיות הממוכנות על קו עמוק יותר, שיכלול גם את מעברי הג'ידי והמתלה, ואף מעבר להם.

שר המלחמה המצרי עלי והרמטכ"ל שאד'לי פיתחו תוכנית חדשה, ושאד'לי בספרו כינה אותה "הצריחים הגבוהים" ("אל־מאד'ן אל־עאליה"). על פי התוכנית, היה על צבא מצרים להשתלט על רצועת קרקע צרה ממזרח לתעלה ולהרחיבה רק אם יתאפשרו התנאים לכך. המצרים הסתפקו בתוכנית שכללה צליחת התעלה ובניית ראשי גשר מעובים באמצעי נ"ט ונתמכים בהגנה אווירית ובסיוע ארטילרי מהגדה המערבית, במרחק של עד 8–12 ק"מ מהתעלה. ראשי גשר של דיוויזיות חי"ר ממוכן מוגברות בשריון ובאמצעי נ"ט[6] מאפשרים לפצל את מאמצי ההגנה ולבלום את התקפות־הנגד של צה"ל ביבשה ובאוויר.

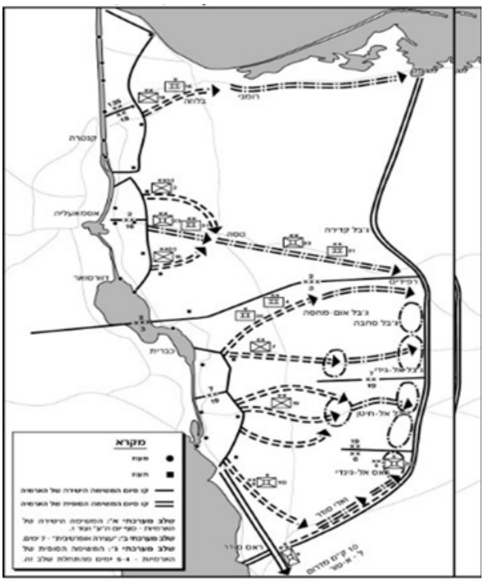
דיוויזית חי"ר מוגברת בראש הגשר (ממזרח לתעלת סואץ) לפני הנחייה 41 של הרמטכ"ל המצרי, מארס 1973 (תרגום התרשים ועיבודו: באדיבות מאור לוי).

6 דני אשר, "הצבא המצרי במלחמת יום הכיפורים", בתוך: בני מיכלסון ואפי מלצר (עורכים), **מלחמת יום הכיפורים: סמינר "סוגיות בביטחון ישראל, 1998" – קתדרת מפקדים וחוקרים**, רעות: אפי מלצר בע"מ, 2013, עמ' 165–195.

בד בבד נשמרה גם אופציה שולית להמשך פיתוח מאמצי ההתקפה. התכנון הצבאי התבסס על תורת לחימה מצרית שלא הייתה אלא התאמה של תורת המלחמה הסובייטית לצרכים וליכולות של צבא מצרים.[7] לפיכך המפקדים הורו לכוחותיהם להתאמן בתרגול חוזר ונשנה של פעולות מסוימות, כגון צליחה, פריצת סוללות העפר, כיבוש מעוזים ולוחמת חי"ר בטנקים.

ב־1 באוקטובר נפגשה מועצת הכוחות המזוינים עם סאדאת לתיאום סופי של מהלכי המלחמה כולל יום ה"ע" (D-DAY) ושעת ה"ש" (השעה המדויקת לתחילתה של פעולה). יום הכיפורים ב־6 באוקטובר נבחר כיום ה"ע" לפתיחת המלחמה. שעת ה"ש" נקבעה ל־14:30, כפשרה בין הצרכים הסוריים (שהעדיפו את הבוקר) לצרכים המצריים (שהעדיפו את הערב). לשעה זו, שבה היו אמורים הכוחות, על פי תורת המלחמה, לצלוח ולהסתער על מערכי האויב, קדמה הכנת אש אווירית וארטילרית של 35 דקות. ואכן האש נפתחה בשתי החזיתות במקביל ב־13:55.

האם יעדי המצרים כוללים את המעברים ההרריים?

התכנית המצרית להתקפה עד למעברים

חוקרי המלחמה מסכימים שלא הייתה בכוונתו, לא כל שכן ביכולתו, של צבא מצרים לכבוש את כל סיני. איש המודיעין, סא"ל יונה בנדמן, סיכם את תובנותיו באשר ליעדים הסופיים כבר לפני המלחמה. הוא חזר עליהם גם בסיכומים שכתב במחלקה להיסטוריה, שנים אחר כך, על אודות "מטרות המלחמה המצריות", כשתיאר קו המחבר את אזור נחל ים עם המרחבים שממזרח לפתחות המזרחיות של מעברי ההרים בג'ידי ובמתלה. המרחק שעליו הצביע היה כ־**70 ק"מ ממזרח לתעלה**.

7 על תורת הלחימה שלפיה פעלו צבא מצרים ובפועל גם צבא סוריה, ראו ספרי, דני אשר, **לשבור את הקונספציה**, תל אביב: מערכות, 2002 (להלן: אשר, **לשבור את הקונספציה**).

חוקר המערכה בדרום, הד"ר עמירם אזוב, צמצם את היעדים לפתחות המערביות, קרי **35–40 ק"מ**. כמו הרמטכ"ל המצרי שאד'לי, הצבעתי על הכוונה ועל התוכנית המצרית להסתפק בבניית ראשי גשר בעומק של **8–12 ק"מ** ממזרח לתעלה, שם נערכו הכוחות להגנה ולשבירת התקפות־הנגד של צה"ל.

מתברר שהוויכוח בקרב המתעניינים מהצד הישראלי ממשיך כל העת. רבים וטובים מביאים אסמכתאות שונות ומסבירים את "ההסתפקות המצרית במועט" רק בהשתלשלות מהלכי המלחמה. לטענתם, המצרים ניסו להתקדם מזרחה, אך מסיבות שונות נכשלו במילוי המטלה. הם מסתייעים בהסבריהם באותם אירועים שבהם פעל הצבא המצרי מחוץ לראשי הגשר:

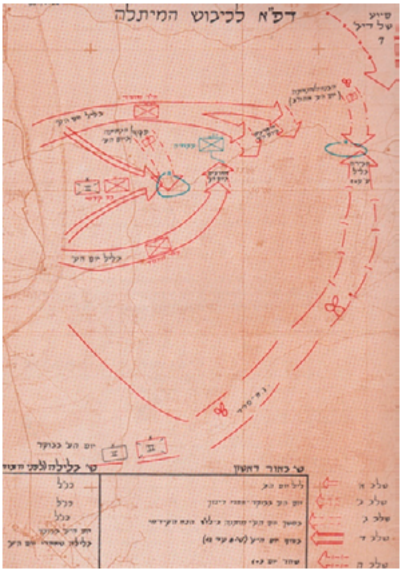
- הקומנדו המצרי נחת ממסוקים בתחילת המלחמה במרחב בלוזה, ניסה לנחות ממזרח לטסה ואפילו נחת ופעל בוואדי סודר. חלק מכוחות אלה אף נכנסו לקרב ופעלו לבודד את שדה הקרב ולפגוע בכוחות העתודה של צה"ל שחשו לחזית.[8]
- חטיבת הנחתים 130 שצלחה, עם שני גדודים אמפיביים, את האגם המר הקטן, ניסתה להתקדם מזרחה עם הכוח הגדודי שנותר, לאחר קרב בגדת האגם לעבר מעבר הגידי, אך נבלמה בידי הכוחות המתגברים מגדוד 46.
- ב"התקפה המשוריינת" ב־14 באוקטובר,[9] שבה פעלו כוחות מצריים כדי לרצות את שותפיהם הסורים, בעוצמות חטיבתיות ובגזרות שונות, הם ניסו להתקדם מזרחה גם מעבר לראשי הגשר. ניסיונותיהם בהתקפה ההססנית והמפוצלת[10] לא עלו על מספר קילומטרים בודדים. חרגה מהם רק חטיבה 3 מדיוויזיה 4 בוואדי מבעוק שהגיעה, לפני שהושמדה ברובה, כמעט עד ל"ציר הרוחב" שמדרום לפתחה המערבית של המתלה.

8 את הפעלת כוחות הקומנדו המצריים במהלך המלחמה ניתח אל"ם אברהם ארנן ז"ל, בעיקר על בסיס חקירת שבויים, מייד לאחר המלחמה. על בסיסה נכתבה עבודה מקיפה: אל"מ אלדד, סא"ל (מיל') נחום וסא"ל (מיל') צבי, "לחימה בקומנדו המצרי במלחמת יום הכיפורים", **מערכות** 327, דצמבר 1992, עמ' 20–25.

9 על יעדי ההתקפה הגיעה, ב־12 באוקטובר, "ידיעת זהב" שלטענת חוקרים רבים שינתה את פני המערכה. ממנה עולה כי ההתקפה מזרחה לעבר המעברים ההרריים הייתה צריכה להיפתח בהצנחה או בהנחתה של חטיבות צנחנים על היעדים הסופיים. אולם דבר מכך לא קרה בפועל.

10 על ההתקפה הכושלת ראה עיקרי מחקרו של רס"ן בניה ריין ז"ל, "מלחמה נחושה או הפגנת סרק", **מערכות** 415, נובמבר 2007, עמ' 48–59.

ניתן למצוא הסבר לכל אחת מהחריגות מהיעד המצומצם בספרי "לשבור את הקונספציה". מפעם לפעם חוקרים אחרים מעלים שוב טיעונים שיעדי המלחמה היו רחוקים יותר, ורק פעילות כוחותינו המוצלחת היא שמנעה מהם מלבצע את תוכניתם.

חלק מהטיעונים היה שהמצרים התכוונו לפתח את ההתקפה **ולכבוש את המְצָרים ההרריים**. ואכן כיבוש זה חייב להקצות כוחות, לאמנם ולתכנן את משימותיהם היטב. הנושא נלמד ותורגל בשנת 1972 כשבצבא מצרים הכינו הארמייה השלישית ודיוויזיה 19 (שבגזרתה המתוכננת אופרטיבית נמצא גם ציר המתלה) את המחקר בדבר "ההשתלטות על מעברים הררים ותפיסתם בשעת פעולת התקפה".[11] בתוך כך בצבא המצרי נבחנה הסוגיה של הפעלת כוחות הקומנדו ללחימה ותפיסת מערכים בשטח ההררי של רכסי הגידי והמתלה. על פי המסמך, הכניסה למעברים והיציאה מהם ייסגרו בידי כוחות שיונחתו ממסוקים או שיוצנחו. בכל צד של המעבר יונחת כוח שגודלו מפלוגה עד גדוד קומנדו. הכוחות המונחתים יילחמו ויכבשו את המעברים, יגנו על פתחיהם, ומאוחר יותר יחברו לכוחות קרקעיים קדמיים שיפתחו את המצר.

במארס 1972 פורסמה הנחיה 40 של הרמטכ"ל המצרי על **"שיטת התקיפה דרך מעברים הרריים"**.[12] המסמך עסק בהגנה על מצר הררי, אך הדגיש גם את העקרונות לכיבוש מצר כאשר האויב המגן עליו ערוך להגנה. המסמך מציג מעין "קווי יסוד" שהמליץ הרמטכ"ל לצורכי התכנון המפורט ברמת הדיוויזיות והחטיבות המתוכננות להשתתף בכיבוש המְצָרים.

11 **ההשתלטות על מעברים הררים ותפיסתם בשעת פעולת התקפה של הארמיה השלישית**, מסמך של מצרים 470/1 מ־14 בינואר 1972.

12 כחלק מתכנון המלחמה הוציא הרמטכ"ל שאד'לי במארס 1973 את **הנחיה 41** שעסקה בתיאור מבצעי מפורט של צליחת התעלה לבניית ראשי הגשר הדיוויזיוניים.

בהנחיה הכותב מסתמך על תורת הלחימה ועל ניתוחו של השטח ההררי הספציפי (מצרי המתלה והגידי). מומחה התורה המצרי נשען, ללא ספק, על תורת הלחימה הסובייטית שהתבססה על ניסיון צבאי[13] בלחימה בשטח הררי, שנרכש בעיקר במלחמת העולם השנייה, ובהתאמתה לצרכים המצריים.

מהאמור במסמכים ניתן להבין כי ההתקפה על המעברים תיערך בשני שלבים. השלב הראשון מטרתו לגרום לאויב לאבד שליטה מלאה על המעבר, בעוד בשני יטוהר המעבר מכוחות עוינים ותושלם השליטה של התוקף עליו.

להתקפה קדמו שני מהלכים:

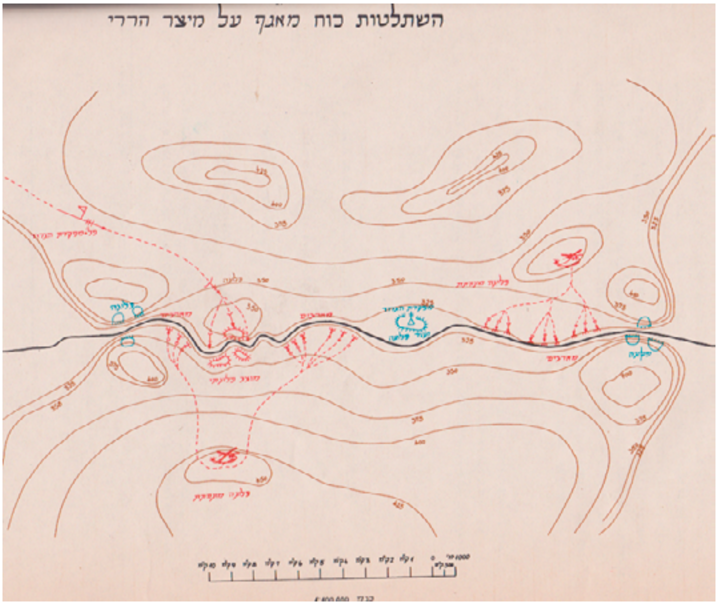
- תפיסת חלקים מהמצר, שבהם אין אויב, כבר בשלב מוקדם, לשליטה ולחסימה של הציר.
- חסימת המצר מעורפו בידי כוח מונחת או מוצנח לחבירה לכוח שבתוכו.

ברמת הדיוויזיה תוכננה ההתקפה בשילוב כוחות ובהם:

- **כוח מיוחד** (מונחת או מוצנח) - תפקידו לחדור לאגפי המצר ולהיערך לפני הקרב בשטחים השולטים הבלתי תפוסים לחסימת הציר לאורכו.
- **כוח עוקף** גדודי או חטיבתי - יופעל לעיתים ברמת הארמייה - ינוע בציר עוקף ומרוחק ויתייצב בצידו המרוחק של המצר כדי לבודד את מרחב הלחימה וכדי לסייע לכובשו מעורפו.
- **הכוח הדיוויזיוני העיקרי** - יחל לתקוף את המצר רק לאחר ששני הכוחות האחרים ימלאו את משימותיהם, בהן בידוד שדה הקרב מפני הגעה של תגבורות נוספות. תפקידו להשלים את פריצת המעבר, להשמיד את הביצורים לאורכו ולטהרו מכוחות אויב.

סדר הכוח המומלץ בהנחיית הרמטכ"ל, לכוח העיקרי להשתלטות על המעבר, הוא של חטיבת חי"ר מוגברת ב־12 מסוקים, ובה לפחות גדוד להשתלטות על האתרים השולטים וגדוד להתקדמות ולטיהור הציר. בכל מקרה כיבוש המְצָרים מחייב ריכוך מוקדם באש ארטילריה וחיל האוויר "כדי להשמיד את מערך ההגנה של האויב בתוכו".

13 על תורת הלחימה הסובייטית בשטח הררי ויישומה על ידי הסורים בלבנון ראו עבודת התזה שלי באוניברסיטת תל אביב ובספרי **הפעלת כוח משוריין בהר: המעורבות הצבאית הסורית בלבנון 1975 –1976**, מערכות, 1985.

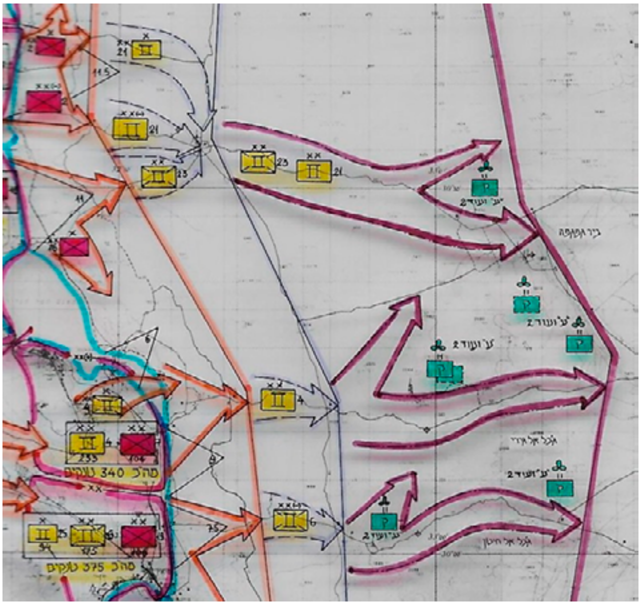

דיוויזיה 19 הציגה בתכנוניה[14] לכיבוש המתלה סד"כ ובו שני גדודים (חי"ר, צנחנים או קומנדו) להנחתה בשתי פתחות המצר, גדוד קומנדו להשלמת ההשתלטות, כוח איגוף של כגדוד חי"ר ממוכן מוגבר[15] ועוד גדוד ממוכן מוגבר להתקדמות בציר החוצה את המצר ולטיהורו.

בלוחות הזמנים של הדיוויזיה תוכנן להפעיל את הכוח החוסם ואת הכוח העוקף בליל ה"ע", לפני הפעלת הכוח הלוחם העיקרי. עם זאת נאסר לחדור לפני שעת ה"ש" כדי שלא לאבד את יתרון ההפתעה. הכוח העיקרי אמור להילחם בבוקר ליל ההנחתה והעיקוף.

14 ב־22 בינואר 1972 בדיוויזיה 19 נערך סימפוזיון בנושא, ובו הוצג סד"כ מסכם זה.

15 על פי תוכנית הדיוויזיה, הכוח העוקף צריך היה להיות מונחת באזור ראס מסלה בחוף המזרחי של מפרץ סואץ ומשם לנוע באיגוף עמוק דרך ואדי סודר לפתחה המזרחית של המתלה. לשם כך תוכננו כוחות מחטיבת הנחתים 130.

דוגמה לפיתוח ההתקפה במעברים על בסיס תרגיל "תחריר 23"

דיוויזיה 7 שהופקדה על הצליחה ועל ההשתלטות על ציר הג'ידי[16] תכננה אופרטיבית הנחתות קומנדו בפתחת מעבר הג'ידי וחבירה אליהם עם כוחות שונים. משימה נוספת שהטילה הארמייה על דיוויזיה 7 הייתה לסייע לכוחות דיוויזיה 19 הפועלים במקביל לכיבוש מעברי המתלה ולטיהורם. אולם משימות אלו בוטלו בהוראת מפקדת הארמייה השלישית ערב המלחמה.

באמצעות המודיעין עקב צה"ל אחר ההתפתחות של תכנון המלחמה מטעם הצבא המצרי באמצעות מקורות מסוגים שונים ועל ידי מעקב אחר סדרות תרגילים, בהם תרגילי מטה (התחרירים למיניהם), תרגילים טקטיים ללא גייסות ותרגילים יחידתיים. נראה היה שתמונת המערכה המתוכננת נהירה לנו, ואכן זו שיקפה את התוכנית הדומיננטית "גרנית 2". אמ"ן גם הצליח להבין שתוכנית זו עברה שינויים במסגרת "גרנית 2 משופרת".

16 על פי התוכנית האופרטיבית "גרנית 2 משופרת" של הארמייה השלישית, המאמץ הארמיוני העיקרי של הטלת דיוויזיה משוריינת 4 היה צריך להתבצע דרך גזרת דיוויזיה 7 לכיוון צפון־מזרח דרך פתחת רפידים כדי שלא להיות מותנה במעברי המתלה והג'ידי. כך על פי מפת התוכנית שהייתה בידי והועברה לארכיון צה"ל.

בניתוח פנימי של הצורך ושל היכולת המצרית לצאת מראשי הגשר בקרבת התעלה ולהמשיך בהתקפה ללב סיני היה ברור גם בישראל שהשתלטות על המעברים ההרריים תחייב מאמץ מצרי דיוויזיוני לכל אחד מהם.

הפעלת גדודי הקומנדו ואגדיו

בפרוץ המלחמה ביצעו המצרים מהלכים צבאיים שעיקרם צליחת התעלה לבניית חמישה ראשי גשר דיוויזיוניים. לצד המהלכים העיקריים, במרחב פורט סעיד ולאורך החוף המזרחי של מפרץ סואץ, פעלו כוחות נוספים:

גדודי הקומנדו, שרובם צלחו עם חמש הדיוויזיות, התקדמו לחזית ראשי הגשר כדי להשתלב בהגנה בעיקר כ"ציידי טנקים". רק כוחות מועטים תכננו הנחתות בעומק השטח כדי לבודד את גזרת הפעולה ולפגוע בכוחות מתגברים של צה"ל שינועו מהעורף לחזית. הנחתה של כוח פלוגתי אותרה במרחב בלוזה והסבה אבדות לכוחות המתגברים בציר הצפוני באזור רומני. הנחתה דומה אותרה בוואדי סודר בציר המחבר בין העורף לצפון מפרץ סואץ. הנחתה נוספת שתוכננה באזור כתיב א־צבחה (מזרחית לטסה) לחסימה בציר המרכזי, יורטה בידי חיל האוויר לפני הנחתת הכוחות.

הרמטכ"ל המצרי, סעד אל-דין אל-שאד'לי, בעת חציית התעלה, 8 באוקטובר 1973 (באדיבות Bibiotheca Alexandrina). בספרו גורס שאד'לי כי המצרים שאפו לתוכנית מינימלית, ייצוב ראש גשר כ־8-12 ק"מ ממזרח לתעלה.

לא אותרה כל הנחתת כוחות קומנדו להשתלטות על מצרי המתלה והג׳ידי. גם המידע בדבר מוצב הפיקוד הצה״לי באום חשיבה לא הביא להקצות או להנחית כוח קומנדו בקרבתו.[17] ביטול הנחתות הקומנדו המתוכננות במתלה ובג׳ידי, עוד לפני המלחמה, מפי מפקד הארמייה השלישית עבד אל־מונעם ואסל, הביא גם לביטול התוכנית להחפה של חטיבה 130 מעדבייה לראס מסלה (שנועדה להעביר כוח עוקף דרך ואדי סודר לפתחה המזרחית של המתלה), משהועברה צפונה לגזרת דיוויזיה 7.

הפעלת חטיבת הנחתים

בפקודת הקרב מס׳ 1 של מפקד דיוויזיה 7 למבצע ״גרנית 2 משופרת״ עדיין מתוכננת החטיבה לנחות בחופו המזרחי של האגם המר הקטן ולחבור לכוחות הקומנדו שיונחתו במבוא המערבי של מצר הג׳ידי לחסימת המצר.[18] משבוטלה ההנחתה נותרה רק משימתה להתקדם מזרחה וליצור כאוס בעורף הכוח המגן.

משימת חטיבה 130 העצמאית על פי פקודת הארמייה השלישית מ־28 בספטמבר 1973[19] כבר שונתה לזו: **הכוחות התוקפים ינצלו את שטחי המים בפעולות יחידת המשנה של חטיבה 130 חי״ר ממוכן עצמאית, כדי לפעול נגד אגפי ועורף האויב המתרכז במעוזים בחזית ההתקפה.**[20] המשימה רחוקה מכיבוש מעברי ההרים בג׳ידי ובמתלה.

החטיבה ובה שני גדודי החי״ר הממוכן האמפיביים, שנחתה בחופו המזרחי של האגם המר, נתקלה בחוף בכוחות גדוד 52 ואיבדה מחצית מכוחה. הכוח הנותר המשיך מזרחה והגיע לציר החת״ם (הכוח הקרקעי המצרי שהגיע הכי רחוק ביום הלחימה הראשון).

לכוח המונחת כבר לא הייתה משימה לחבור לגדוד קומנדו (כי לא הונחת גדוד כזה). הכוח הגדודי הממוכן, פגוע על כלים נחותים, השמיט כוח משנה

17 עדות על מסוק מצרי שהתרסק בצומת הג׳ידי אינה מוכיחה שהתבצעה שם הנחתה ממשית של כוח לוחם.

18 ראו: אשר, **לשבור את הקונספציה**, עמ׳ 366.

19 **פקודת הל"א של מפקדת ארמיה 3**, מסמך שלל מצרים 116/11 מ־28 בספטמבר 1973.

20 ב־4 באוקטובר הוצאה פקודה של הארמייה בדבר החפה של שני גדודי החטיבה (קבוצה A וקבוצה B) באגם המר הקטן. מייד לאחר החצייה תוכנן כל צג"ם (גדוד עם נגמ"שים ופלוגת טנקים אמפיביים אחת) לנוע מזרחה "למשימה מצומצמת" כדי ליצור כאוס בעורף האויב בין התעלה ובין מעברי המתלה והג׳ידי.

לעבר תעוז "מצווה", ועיקרו המשיך מזרחה על ציר הג'ידי עד שהתעייף, והתארגן מתחת לרשתות, קילומטרים מועטים ממזרח לציר החת"ם, כ־14 ק"מ מהתעלה.[21] כאן נתקלו בכוחות גדוד 46 שהיו בדרכם למרחב הלחימה, והשמידו את רובם. פליטי הקרב הצליחו לחזור לתוך ראש הגשר של דיוויזיה 7 והשתלבו במלחמה. המח"ט עוד הצליח לשוט לקראת סוף המלחמה עם מח"ט 25 מ"בוצר" מערבה.

גם בהתקפה המצרית "הכוללת" ב־14 באוקטובר לא יצאו המצרים, כמעט, מתחום ראשי הגשר הדיוויזיוניים. כל התקפותיהם הסתיימו או נבלמו בתוך אותו מרחב. על אף "ידיעת הזהב"[22] בדבר הנחתות מתוכננות של חטיבות צנחנים וקומנדו מצרי במצרי הג'ידי והמתלה לא אותרה כל פעילות שכזו. הפעילות החריגה, המחייבת אולי הסבר, הייתה התקדמותה מזרחה של חטיבה משוריינת 3 מדיוויזיה 4 בוואדי מבעוק מזרחה. החטיבה נעה לעומק מערכינו לפני שהושמדה ברובה מהקרקע ומהאוויר. מטרתה בתנועתה העמוקה אינה ברורה דייה, לא לנו החוקרים וככל הנראה גם לא למתכננים ולמְבצעים המצרים.[23] אומנם הכוח המצרי נע מזרחה, לפני שהושמד, אך התקדם בציר משני שאפילו אינו משרת מהלך אפשרי של כיבוש מצרי המתלה.

סיכום

המצרים יצאו למלחמה בתוכנית של "התקפה כוללת מוגבלת בממדיה". את עיקר מאמציהם הם הקדישו לפעולת הצליחה (עובור), לבניית ראשי הגשר ולשבירת התקפות־הנגד של צה"ל. נראה כי על אף המאמצים התכנוניים ועל אף האימונים שערכו כוחות הצבא המצריים בשנים 1972–1973 להשתלטות אפשרית על המְצָרים ההרריים של המתלה ושל הג'ידי, ברגע המבחן ויתרו המצרים על משימה זו.

התובנה כי ניתן להסתפק בייצוב קווי הגנה בראשי הגשר, במרחק קצר יחסית מגדת תעלת סואץ ולרסק מתוכם את "העליונות" הצבאית

21 לפי דו"ח הגדוד ב"פוררת" 65 (במפת סיריוס יש רק מתגים 63 ו־66, משמע 65, כק"מ ממזרח למתג 66).

22 ידיעה של המקור "סלקט", מקור שגייס אל"ם לברן והפעיל המוסד. על פי ההיסטוריוגרפיה הישראלית, ידיעה זו מ־12 באוקטובר היא שהביאה להחלטה לצלוח את התעלה מערבה.

23 על תנועת החטיבה ב־14 באוקטובר, מטרתה והשמדתה, כולל עדויות מצריות, ראו: אשר, **לשבור את הקונספציה**.

הישראלית, ליוותה את מהלכי התכנון והביצוע של המצרים במלחמה. משימת ההשתלטות על המְצָרים ההרריים הוסרה מהפקודות ולא היו כל ניסיונות לבצע מהלך מורכב זה במלחמה.

הרמטכ"ל מרדכי גור מעניק את אות מלחמת יום הכיפורים לאלוף שמואל גונן, יוני 1974. (באדיבות דובר צה"ל).

שער ה׳

בעקבות המלחמה

יסודות
כתב העת של המחלקה להיסטוריה בצה"ל

המחלקה להיסטוריה

עבודת ועדת העיטורים והצל"שים של מלחמת יום הכיפורים

מחבר: אורי שקד
מקור: "יסודות", גיליון 5 | 50 שנים למלחמת יום הכיפורים
הוצאה: המחלקה להיסטוריה בצה"ל
עורכים: אלי מיכלסון, יוגב אלבז, יניב פרידמן
שנת הוצאה: 2023

| תקציר

לאיתור נעדרי צה"ל ולמציאתם ישנה חשיבות מוסרית, ערכית, מבצעית ואף אסטרטגית. מלחמת יום הכיפורים הייתה המלחמה הראשונה שבה צה"ל חיפש נעדרים תוך כדי המלחמה בשל מספרם חסר התקדים. מטרת המאמר היא לסקור את המאמצים לאיתור נעדרי מלחמת יום הכיפורים, במהלכה ולאחריה - מאמצים אשר למעשה נמשכים עד עצם היום הזה. במקביל מתואר במאמר סיפור הקמת המערך לאיתור נעדרים בצה"ל, שידע גלגולים רבים במרוצת השנים. לקחי יום הכיפורים ממשיכים להכתיב במידה רבה עד עצם היום הזה את תורת הלחימה של המערך העושה לילות כימים על מנת להביא את כלל חידות המקל"נים (חיילים חללים שמקום קבורתם לא נודע) והנעדרים, הן ממלחמות ישראל והן מעתות שגרה, לפתרונן.

"כמו למצוא מחט בערמת שחת" - המאמצים לאיתור נעדרי מלחמת יום הכיפורים

פנינה שוקר[1]

מבוא

לאיתור נעדרי צה"ל ולמציאתם ישנה חשיבות מוסרית, ערכית, מבצעית ואף אסטרטגית. מלחמת יום הכיפורים הייתה המלחמה הראשונה שבה צה"ל חיפש נעדרים תוך כדי המלחמה בשל מספרם חסר התקדים. הקרבות הקשים והממושכים, הלחץ שנוצר על המפקדים, היפגעות רבים מהם והחלפתם על ידי אחרים תוך כדי קרב מנעו העברת דיווח מהיר, מלא ומהימן. נוסף על כך חלק משטח הלחימה נשאר בידי האויב, ונותרו בו הרוגים, חלקם בכלי רכב פגועים, בלי שניתן היה לחלץ את גופותיהם. לאור כך נוצר צורך דחוף להקים מנגנונים חדשים, שלא היו קיימים בעבר, כמענה לבעיית הנעדרים. מטרת המאמר היא לסקור את המאמצים לאיתור נעדרי מלחמת יום הכיפורים, במהלכה ולאחריה - מאמצים אשר למעשה נמשכים עד עצם היום הזה. בד בבד בכרונולוגיית המאמצים לאיתור נעדרי המלחמה שזור כחוט השני גם סיפור הקמת המערך לאיתור נעדרים בצה"ל, שידע גלגולים רבים במרוצת השנים, וגם הוא יתואר כאן. עבודת הדוקטורט של ירח פארן ז"ל שהושלמה ב־2013 משמשת תשתית למאמר זה, אולם הוא מוסיף עליה באמצעות שימוש עָנֵף במקורות ארכיוניים

1 ד"ר פנינה שוקר משמשת מרצה במכללה לפיקוד טקטי ובמרכז האקדמי שלם וחוקרת במכון ירושלים לאסטרטגיה ולביטחון (JISS).

שחשיפתם התאפשרה רק השנה, במלאת 50 שנים למלחמה. כמו כן מחקרו של פארן עוסק במאמצים שננקטו לאיתור נעדרי צה"ל עד 1982, אולם מאמר זה סוקר הן את התפתחותו הארגונית של המערך לאיתור נעדרים גם בשנים שלאחר מכן, והן את המאמצים שננקטו לאיתור נעדרי מלחמת יום הכיפורים מאז 1973 ועד היום. לצורך כתיבת המאמר נעשה שימוש גם בראיונות עם חוקרי היחידה ומפקדיה, בעבר ובהווה.

רקע

מיהו נעדר - בפקודת מטכ"ל מ־1 באפריל 1962 מופיעה לראשונה הגדרה למונח נעדר: "נעדר - פירושו, חייל אשר נעדר ויש יסוד להניח כי נהרג או מת בנסיבות כלשהן, או נשבה על ידי כוחות אויב".[2] הגדרה זו מבוססת על ההנחה כי החייל נהרג, מת או נשבה, אלא שאין ראיה ממשית לכך. חייל נחשב "נעדר" עד שיובהר בביטחון כי הוא בחיים, או עד שיוכרז כחלל. חייל יכול להיחשב נעדר במשך תקופה ארוכה, כל עוד אין די ראיות להכריז עליו כחלל. תנאי הכרחי להכרה בחייל נעדר כחלל הוא זיהויו המובהק. כאשר הזיהוי ודאי ונרשם כחוק, יוכר החייל רשמית כחלל.[3]

התרבות היהודית מייחסת משמעות רבה לסוגיית הבאת חללי מלחמה יהודים לקבר ישראל. בתנ"ך ובספרות ההלכה קיים עיסוק ענף בסוגיה, ולמעשה ערך זה הפך למקודש גם לצה"ל. נוסף על כך לתופעת הנעדרים יש השפעה עמוקה הן על המשפחה שאחד מבניה נעדר, והן על החברה שמתקשה לקבל את המצב ורואה בו זלזול של הדרג הפוליטי והדרג הצבאי בחיי חיילים - תופעה היכולה לחולל דמורליזציה העשויה להיות משמעותית במיוחד בחברה שבה נהוגה שיטת גיוס המושתתת על "צבא העם". סוגיית הנעדרים הנשואים מעלה גם את סוגיית נשותיהם העגונות, אשר בשל הספק אם בן זוגן בחיים, יש קושי להתירן מעגינותן ולאפשר להן להינשא שנית.[4]

---

2 ירח פארן, **איתור נעדרים בצה"ל: סיפורן של יחידות איתור הנעדרים (אית"ן)**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה, הפקולטה למדעי הרוח, החוג ללימודי ארץ ישראל, 2010, עמ' 7.

3 הרצל שפיר, **מלחמת יום הכיפורים – מבט שונה: האירועים שקדמו והובילו למלחמה, מהלך המלחמה, תוצאותיה והשלכותיה 1967-1977**, בן שמן/תל אביב: מודן ומערכות, 2020, עמ' 335.

4 **ריאיון עם תא"ל ניסים ברדה**, 11 במאי 2023; פארן, **איתור נעדרים בצה"ל**, עמ' 7-11.

יותר מכך, לסוגיית איתור הנעדרים בישראל ישנה חשיבות טקטית וחשיבות אסטרטגית: מפקד אשר מי מחייליו נעדר במהלך קרב, מתקשה להיות ממוקד בחתירה לניצחון. יתרה מזאת, חייל צה"ל שנעדר הופך לסוגיה לאומית המניבה לחץ ציבורי עצום, ולהחזרתו עשוי להיות מחיר אסטרטגי כבד. לפיכך ישנה חשיבות רבה למאמצים לברר מה עלה בגורלו של הנעדר, שכן למידע מהימן על מצבו עשויה להיות השפעה רבה על ניהול המיקוח להחזרתו.[5]

במלחמת העצמאות הפקודות לטיפול בנעדרים לא היו ברורות, כמו המושג "נעדר" שלא היה מוגדר כהלכה בפקודות. בתחילת המלחמה, כאשר צה"ל עדיין לא הוקם, היו אלה הבריטים שסייעו להחזיר את החללים שנותרו בשטח. בשלבים מאוחרים יותר סייע בכך גם הצלב האדום הבין־לאומי. במהלך המלחמה כמחצית מחללי הלחימה נותרו בשדות הקרב עד כארבעים ושמונה שעות לאחר הקרב. בחלק מהקרבות חיפשו היחידות הלוחמות את נעדריהן עם שוך הקרב, ויחידות שהגיעו לאחר מכן לאותו תא שטח, לא עודכנו בדבר הימצאות חללים במקום. רק במקרים מעטים מצאו היחידות החדשות בשטח חללים והביאום לקבורה. אולם גם במקרים אלה חלק מהחללים נקברו כאלמונים, מכיוון שבאותה תקופה לא היו אמצעי זיהוי מיידיים, כגון לוחיות זיהוי ("דיסקיות") או כלים מדעיים מקצועיים אחרים לזיהוי. עם סיום מלחמת העצמאות, חתימת הסכמי שביתת הנשק ולאחר חזרת השבויים, נותרו ברשומות כ־1000 נעדרים.[6]

לאחר חתימת הסכם שביתת הנשק עם ירדן במרץ 1949 החל צה"ל במבצע לאיסוף גופות החללים. על המבצע היו אחראים המפקדים הבכירים בכל גזרה, יחד עם הרבנות הצבאית. במקביל, עוד בזמן הלחימה וביתר שאת לאחר שוך הקרבות, יצאו הורים רבים לחפש את בניהם שלא שבו. במבצע שנמשך עד 1953 נמצאו, זוהו ונקברו כ־850 מחללי צה"ל הנעדרים.[7] שיטת זיהוי לא שגרתית שבה נעשה שימוש כדי לזהות 12 גופות מחללי מחלקת הל"ה, שנפלו בדרכם לתגבר את גוש עציון הנצור בינואר 1948, הייתה

5 **ריאיון עם פרופ' יוסי בן-ארצי**, 3 במאי 2023.

6 פארן, **איתור נעדרים בצה"ל**, עמ' IX.

7 פארן, שם, עמ' IX-X.

"גורל הגר"א"[8] - טקס קבלי שערך הרב אריה לוין זצ"ל. בסיום המבצע לאיסוף גופות חללי מלחמת העצמאות נותרה רשימה של 138 נעדרים, וכולם הוכרזו כחללים שמקום קבורתם לא נודע. משימת הטיפול בנעדרים הוטלה על אכ"א פרט, אשר הסתפק באיסוף מידע על נעדרי העבר ועל נעדרים חדשים שנוספו בפעילויות צה"ל השוטפות, אולם הוא לא היה גוף מבצעי שבאפשרותו לתרגם את המידע שנאסף לפעילות לאיתור הנעדרים. במבצע קדש ובמלחמת ששת הימים היו לצה"ל נעדרים בודדים בלבד. הבירור מה עלה בגורלם נעשה על ידי הצלב האדום,[9] ופעילות האיתור והפינוי היו בסמכותם של אנשי חיל הרפואה והרבנות הצבאית.[10]

איתור נעדרים בצבאות זרים

בתקופת מלחמות העולם ועד לאחר מלחמת קוריאה נתפסו נעדרי אותן מלחמות בקרב הציבור האמריקני כרצון האל, שאסור לבני האדם לחתור לשנותו. ברוח זו הוקמה ב־1932 בבית הקברות הלאומי בארלינגטון, וירג'יניה, מצבה לחיילים האלמונים, ועליה נחרט "known only to god". סביב המצבה ניצב לאורך כל שעות היממה משמר כבוד של צבא ארצות הברית.[11] לאחר מלחמת העולם השנייה הקים צבא ארצות הברית שני מרכזים, בגרמניה וביפן, לזיהוי חללי צבא ארה"ב במלחמה זו. מרכזים אלה פעלו החל ב־1945 וכלה ב־1951, עת מוצה המידע שהיה ברשותם. עם תום פעילותם עדיין נותרו כ־80,000 חיילים אמריקנים נעדרים כתוצאה ממלחמת העולם השנייה. בשנים האחרונות גברו משמעותית המאמצים לזהות את חללי מלחמות העולם, בעיקר בהובלת "הוועדה לקברי מלחמה של חבר העמים". המאמצים מתמקדים בעיקר בחללים בריטים, קנדים,

---

8 שיטה המיוחסת לגר"א מווילנה, ובה פותחים תנ"ך באופן אקראי ומקשרים את הפסוקים המופיעים בעמוד לשאלה העומדת על הפרק. מטרת הטקס היא לקבל תשובה לשאלות בעלות חשיבות רבה. אם אין רמז בפסוק, מדלגים לפסוק הבא המתחיל באות שבה מסתיים הפסוק. מתוך: בני יעקבי, "הטקס הקבלי העתיק שאפשר את זיהוים של חללי מחלקת הל"ה", **הספרנים: בלוג הספרייה הלאומית**, 21 בדצמבר 2017.

9 פארן, שם.

10 שלמה בן אלקנה, **"הצעה להקמת יחידה לחילוץ נפגעים ואיתור נעדרים"**, 6 באוקטובר 1974, נאוה אגמון-בן אלקנה – אוסף פרטי.

11 R. C. Doyle, "Unresolved Mysteries: The Myth of the Missing Warrior and the Government Deceit Theme in the Popular Captivity Culture of the Vietnam War," **Journal of American Culture**, 15 (2), 1992, p. 1.

אוסטרלים וניו זילנדים, ובמידה פחותה בחללים מהודו ומדרום אפריקה, אולם ניכר כי גם מדינות, דוגמת צרפת וגרמניה, משקיעות מאמצים ניכרים גם במאה ה־21 לאיתור נעדריהן ממלחמות העולם.[12]

על רקע מלחמת וייטנאם, במיוחד לאחר 1966 כשנתחוור לממשל ג'ונסון שהאנוי לא תספק כל מידע אשר למספר שבויי מלחמה אמריקנים ולמצבם, הפך המאמץ המודיעיני בהקשר זה לדחוף יותר ויותר. באוגוסט 1967 הקימה סוכנות המודיעין של משרד ההגנה את ה־ IPWIC (Interagency Prisoner of War Intelligence) - ארגון גג של נציגי ה־CIA, מחלקת המדינה, הבולשת הפדרלית ועוד. באמצעות ארגון זה חלשה מחלקת המודיעין של משרד ההגנה על כל היבטי הטיפול בסוגיית השבויים והנעדרים בדרום מזרח אסיה.[13]

בספטמבר 1966 הוקם ה־Joint Personnel Recovery Center - JPRC - גוף מטה שמוקם בסייגון ושהורכב מקצינים ומחוקרים של כל הכוחות המזוינים. מטרתו הייתה לבחון את מהימנות המידע המודיעיני ביחס לשבויים האמריקנים. עד להקמת גוף זה הוטלה על כל זרוע (יבשה, אוויר, ים) האחריות לאיתור אנשיה בדרום וייטנאם. גוף זה סיים את עבודתו ב־23 בינואר 1973, ובמקומו הוקם גוף חדש בהנחיית מפקד אזור האוקיינוס השקט, שכונה JCRC - Joint Casualty Resolution Center.[14] במקביל הוקמה בבסיס Camp Samae San בתאילנד מעבדה שתפקידה היה לאתר ולזהות חיילים אמריקנים שלחמו בווייטנאם, ושנחשבו לנעדרים.[15] נכון לזמן החתימה על הסכם שביתת הנשק בפריז בינואר 1973 הוגדרו 2646 חיילים אמריקנים כנעדרים. נכון ל־2019 עדיין 1589 מהם היו בחזקת נעדרים. ב־1976 הקים צבא ארה"ב בהונולולו, הוואי, מעבדה מרכזית (Central Identification Laboratory Hawaai - CILHI), שייעודה איתור

12 Nicholas Marquez-Grant, et al, "Searching for the Missing Soldier: Identifying Casualties from the First World War," **Metode Science Studies Journal**, 10 (2020), p. 99.

13 Michael B. Peterson, **The Vietnam Cauldron: Defense Intelligence in the War for Southeast Asia**. Defense Intelligence Agency Historical Research Division, 2012, p. 26.

14 פריימרק, **שם**, עמ' 345-344.

15 Paul D Mather, **MIA: Accounting for the missing in Southeast Asia**. DIANE Publishing, 1995, p. 12.

חיילים נעדרים אמריקנים מכל המלחמות שבהן הייתה ארה"ב מעורבת.[16] במשך השנים שחלפו מאז המלחמה, הגופים הצבאיים האמריקניים שעסקו בסוגיה, פשטו צורה ולבשו אחרת. ב־1992 הוקם כוח משימתי משולב לאיתור מלא - Joint Task Force - Full Accounting - JTF/FA שהתמקד באיתור נעדרי מלחמת וייטנאם. ב־2002 אוחדה המעבדה בהוואי יחד עם הכוח המשימתי המשולב תחת משרד ההגנה האמריקני, וכך נוצר "הפיקוד המשולב לאיתור נעדרים".[17]

במסגרת גוף זה יצאו מדי שנה לפחות חמש משלחות לאיתור נעדרים ממלחמת קוריאה, עשר משלחות לדרום מזרח אסיה לאיתור חיילים ממלחמת וייטנאם ועשר משלחות חיפוש נוספות לאיתור נעדרים ברחבי העולם ממלחמת העולם השנייה ומהמלחמה הקרה. ב־2015 הוקמה סוכנות חדשה, באחריותו של סגן שר ההגנה לענייני מדיניות - Defense POW/MIA Accounting Agency - DPAA, לזיהוי נעדרים ממלחמות עבר ולהשבתם. תחת הסוכנות אוחדו הגופים DPMO, JPAC והמעבדה המרכזית בהונולולו, ששמה שונה מ־CILHI ל־LSEL - Life Science Equipment Laboratory. פעילות הסוכנות חולקה לשני אזורים: אזור אירופה ואזור אסיה והאוקיינוס השקט ("פסיפיק"). צוותי הפעולה הם רב משימתיים, ועליהם נמנים חוקרים, מדענים, מומחים ועוד.[18]

המאמצים לאיתור נעדרים במהלך מלחמת יום הכיפורים

מלחמת יום הכיפורים חשפה במלוא העוצמה את הצורך בטיפול בבעיית הנעדרים בצה"ל. כבר במהלך המלחמה, וביתר שאת לאחר כניסת הפסקת האש לתוקפה, עלתה בכל חומרתה בעיית נפגעי צה"ל. הגורם העיקרי למספר הנעדרים הגבוה שהוכרז במהלך המלחמה, היה אובדן השליטה ברישום כוח האדם שיצא ללחימה. היציאה החפוזה למלחמה הובילה לכך שחלק מעוצבות המילואים שיגרו מהר לחזית יחידות בציוות שאינו אורגני, והיו שהחליפו כלי רכב ורק"ם בתוך היחידות.[19] לא תמיד נרשמו היוצאים

16 Sarah E. Wagner, What Remains: Bringing America's Missing Home from the Vietnam War, Harvard University Press, 2019, p. 234.

17 Sarah E. Wagner, "The Making and Unmaking of an Unknown Soldier," Social Studies of Science, 43 (5), 2013, p. 646.

18 פריימרק, **שם**, עמ' 8-9.

19 **ריאיון עם פרופ' דן בהט**, 2 באפריל 2023.

בצורה מסודרת, והיו גם מקרים שבהם אנשים לא נרשמו כלל (הרישום בטופסי השיבוץ הקרבי החל רק כתוצאה מהפקת הלקחים במלחמת יום כיפורים).[20] כמו כן במקרים רבים שבהם נפגעו טנקים, הצוותים שלא נפגעו, מיהרו לטפס על טנקים אחרים והמשיכו להילחם עד שנפגעו בטנק רביעי, חמישי ואף שישי.[21] נוסף על כך רבים הגיעו לשדה הקרב היישר מחו"ל. גם כאשר הגיעו תגבורות כוח אדם וצוותים חדשים לשטח, או בוצעו שינויי ציוות של יחידות משנה במהלך הלחימה עצמה, הרישום של כוח האדם על פי שיבוצו הקרבי ביחידות נעשה לרוב מאוחר יותר. הצורך בפינוי ובטיפול רפואי מהירים תחת אש הביא לשיבושים ברישום כוח האדם. כתוצאה מכך מאות חיילים הוכרזו חללים שמקום קבורתם לא נודע, או שהתגלו מאוחר יותר כשבויים בסוריה או במצרים.[22] המצרים, בעיקר הסורים, לא מיהרו לפרסם את שמות השבויים שבידיהם,[23] מה שהוסיף לערפל שאפף את גורלם של הנעדרים.

זאת ועוד, מפקדי היחידות לא היו בעלי ניסיון קודם בטיפול בנעדרים. יתר על כן, ברצף הפעילות המבצעית נפגעו מפקדים, ואחרים באו במקומם, והיכרותם עם חיילי היחידה או עם מה שקרה ביחידה קודם בואם, לא תמיד הייתה מספקת. אפשר גם להניח כי בעיית הרישום והדיווח המיידי או היומי על מצבת כוח האדם לא עמדה בראש דאגתם. היו על כך טענות רבות במערכת, בעיקר בשלבים המאוחרים יותר, כאשר נדרשו קשר ומגע ישיר של נציגי היחידה עם משפחות הנפגעים.[24]

למספר הנעדרים הגבוה שהוכרז במהלך המלחמה, תרמו גורמים נוספים, כמו תנועה והיתקלויות באש קטלנית בשטחי אויב תוך נסיגה לא מסודרת והשארת הנפגעים בשטח או השארת רק"ם שנפגע בשטח, כאשר גורל הצוותים והחיילים שבו אינו ברור. כמו כן חלק מקרבות הבלימה שניהל צה"ל במהלך המלחמה, הותירו בידי האויב שטחים - למשך זמן קצר בגולן אך בעיקר בחזית הדרום - שהיו עד לפני המלחמה בשליטה ישראלית.

20 שפיר, **מלחמת יום הכיפורים – מבט שונה**, עמ' 339.

21 איתן הבר, "בעקבות הנעדרים", **ידיעות אחרונות – מוסף יום הכיפורים**, 25 בספטמבר 1974, עמ' 3.

22 **ריאיון עם הרצל כהן**, 6 בפברואר 2023; מטכ"ל אכ"א-מרכז איתור נעדרים, **"נעדרים קרב סואץ – מלחמת יוהכ"פ"** (א"צ 28/1276/1995), עמ' 7.

23 דניאל דגן, "כך מאתר צה"ל נעדרים", **מעריב**, 22 בנובמבר 1973, עמ' 13.

24 שפיר, **מלחמת יום הכיפורים – מבט שונה**, עמ' 337.

בשטחים אלה נותרו מעוזים, טנקים, זחל"מים ומטוסים שנפגעו, וצוותיהם לא תמיד הצליחו להיחלץ מהם. חלק מהשטחים - כל רמת הגולן וחלקים באזור תעלת סואץ - חזרו במהלך הקרבות לידי צה"ל, אבל בידי המצרים נותרו עדיין שטחים גדולים שבהם התנהלו קרבות קשים, שהיו כרוכים בנפגעים רבים. לפיכך המאמצים לאיתור נעדרים צלחו בעיקר בגולן שבו חזר כל השטח שכבשו הסורים עד 10 באוקטובר, לידי צה"ל. אך לא כך היה בחזית הדרומית שבה לא ניתן היה לחפש אלא רק לאחר חתימת הסכמי שביתת הנשק.[25]

כמו כן בתנאים ששררו בשטחי הלחימה לא ניתן היה לממש את הפקודות שהיו בידי היחידות לטיפול בנעדרים. לפי הפקודות הללו כאשר נעדר חייל מיחידה, נדרשת היחידה לבצע פעולות אלה: (א) למנות קצין חוקר לנעדר; (ב) לשלוח את הנתונים לשלישות הראשית. אלוף הרצל שפיר, ראש אכ"א בזמן המלחמה טען:

> **במלחמה הזאת לא היו תנאים כאלה. שום מפקד יחידה לא יכול היה להיעצר ולמנות קצין חוקר לכל נעדר. המלחמה הייתה ממושכת, והתנאים שבהם הורגלנו כ'תנאים רגילים' - לא היו [...] מכאן קם הצורך במנגנון מרכזי שיטפל בבעיה, לאו דווקא מהצינור של היחידה, אלא הרבה יותר חשוב [...] מלמעלה, דבר שאין לו כיסוי עד היום [20 בנובמבר 1973] בפקודות.**[26]

טנק מג"ח M48 באנדרטה מצרית מול איסמעליה, צבוע מחדש (צלם: ד"ר חיים רובינשטיין; באדיבות הצלם).

25 ירח פארן, **עד שיחזור החייל האחרון: סיפורן של יחידות איתור הנעדרים בצה"ל**, תל-אביב: מעריב, 2015, עמ' 47, 50.

26 פריימרק, **שם**, עמ' 159.

המאמצים המאולתרים לאיתור נעדרי מלחמת יום הכיפורים במהלכה ועד להסכמי השלום עם מצרים (1979-1973)

לחצן הגובר של המשפחות, אשר ביקשו לקבל מידע על אודות גורל יקיריהן, חייב את צה"ל להיערך מיידית לסוגיית הטיפול בנעדרים. במהלך המלחמה הוכרזו 1,085 חיילים כנעדרים, ובחודשים שלאחריה הלך מספרם ופחת: ב־25 באוקטובר 1973 417 חיילים הוכרזו כנעדרים; ב־13 בנובמבר 1973 907 חיילים הוכרזו כנעדרים; ב־15 בדצמבר 368 חיילים הוכרזו נעדרים; ב־15 בינואר 1974 215 חיילים הוכרזו כנעדרים; וב־9 באפריל 110 חיילים הוכרזו נעדרים. שלוש שנים מהמלחמה והודות לעבודה מאומצת של "צוותי בן אלקנה" - שלימים יהפכו ליחידת "איתן 5701" - ושל המרכז לאיתור נעדרים, ירד מספרם ל־46.[27] מלבד גופים אלה במהלך המלחמה ומעט לאחריה היו התארגנויות גם במחלקה להיסטוריה בצה"ל וגם של משפחות הנעדרים עצמן לאתר את נעדרי המלחמה. בחלק הבא של המאמר ייסקרו כלל ההתארגנויות והמאמצים שנעשו לצמצום מספר הנעדרים עוד במהלך המלחמה ועד להסכמי השלום עם מצרים שנחתמו ב־1979, ושהעניקו תנופה מחודשת למאמצי האיתור.[28]

פעילות חיל־האוויר לאיתור נעדרי מלחמת יום הכיפורים - "צוותי בן אלקנה"

ההתארגנות הראשונה במהלך המלחמה לאיתור נעדרים הייתה בחיל־האוויר. בשונה מיתר חילות צה"ל בחיל־האוויר הגדרת חייל שלא שב ממשימתו כ"נעדר" הייתה מהירה יותר, מכיוון שברגע שאחד מהמטוסים לא שב ממשימתו, ואם לא הצליחו לחלץ את הטייס מהשטח שבו נטש את המטוס, הוא מייד הוכרז כנעדר, והידיעה על כך פשטה בבסיס שממנו יצא המטוס. מכיוון שברוב הבסיסים התגוררו משפחות הטייסים, גם להן נודע עד מהרה שיקירם לא חזר ממשימתו. בימים הראשונים של המלחמה היו מקרים רבים של צוותי אוויר שלא חזרו, ועקב כך נוצר בתוך הבסיסים לחץ לקבל תשובות. לחץ זה אילץ את חיל־האוויר להתארגן במהירות לטיפול באיתור נעדרי החיל.[29]

27 "נעדרים", מתוך: איתן הבר וזאב שיף (עורכים), **לקסיקון מלחמת יום הכיפורים**, עמ' 295-294.

28 שפיר, **מלחמת יום הכיפורים – מבט שונה**, עמ' 339-338.

29 פארן, **עד שיחזור החייל האחרון**, עמ' 49-48.

ב־15 באוקטובר 1973 פנו בכירי חיל־האוויר לסא"ל (במילי) שלמה בן אלקנה, חוקר משטרה ותיק ממרכז הארץ, בבקשה שיסייע להם באיתור נעדרי חיל־האוויר. הפנייה לבן אלקנה נעשתה על בסיס המוניטין שקנה באיתור גופותיהם של נעדרים מתקופת טרום המדינה, דוגמת אבשלום פיינברג ז"ל, מאנשי ניל"י, וחיפושיו אחרי כ"ד יורדי הסירה. בן אלקנה קיבל יד חופשית לגייס אנשים לפעילות האיתור. הוא קיבץ סביבו אנשים שבעיסוקם האזרחי היו אנשי שטח, מדריכי בתי ספר שדה של החברה להגנת הטבע, ארכיאולוגים, גאולוגים ובוטנאים, לצד חוקרי מצ"ח, שהחלו לפעול על פי הנחייתו המקצועית.[30] בן אלקנה הגדיר את האנשים שגייס: "בעלי רמה מוסרית ואינטלקטואלית גבוהה, שדאים [אנשי שדה] מעולים, בעלי גישה מחקרית ובעלי מוטיבציה גבוהה". הוא הצטייד במכתב שנקרא "המטרייה" מסגן הרמטכ"ל אלוף ישראל טל, שהנחה לסייע לבן אלקנה בכל אשר יזדקק להשלמת המשימה.

במשרדי ענף בטיחות טיסה בקריה בתל אביב אורגנה בעבור הצוות מעין מפקדה עורפית, ששימשה גם מרכז הקשר לחיל־האוויר. בן אלקנה ביקש מחיל־האוויר לספק לו מפות שעל גביהן סומנו מקומות אפשריים לחיפוש, תצלומי אוויר של אזורי הנפילה המשוערים ומידע מפורט על הטייסים והמטוסים, כולל פירוט המשימה של כל נעדר, אזור פעולתו ונתונים לזיהוי המטוסים, כגון מספר מנוע וכל מספר אחר על גוף המטוס היכול לסייע בזיהויו. עוד ביקש את תחקירי הטייסות והטייסים ששבו ממשימותיהם, ושמסרו מידע על הנעדרים.[31]

בתחילה עסק הצוות בחיפוש צוותי אוויר ברמת הגולן. בשל החשיבות שהוענקה לנושא, הוגדר בחיל־האוויר כי היחידה תהיה כפופה לענף בטיחות טיסה האמון על חקירת תאונות מטוסים בחיל, והיא תקבל ממנו גיבוי טכני ולוגיסטי.[32] פעילות הצוותים כללה תחקור עדי ראייה מכוחות היבשה, תחקור עדים מהאוכלוסייה המקומית, תחקור טייסים שותפים למבני טיסה, איסוף נתונים טכניים של המטוסים, איסוף נתוני זיהוי של צוותי האוויר ואיסוף מידע מיחידות הבקרה, והכול במטרה למקד את

30 **ריאיון עם נאוה אגמון-בן אלקנה**, בתו של שלמה בן אלקנה, 19 באפריל 2023.

31 פארן, **עד שיחזור החייל האחרון**, עמ' 39-30.

32 ענת סלע ומאיר חזן, **" 'היחידה לאיתור נעדרים – אית"ן 5701: מלחמת "יום הכיפורים" – "מלחמת שלום הגליל"**, עבודה סמינריונית שנכתבה במסגרת המכללה הבין־זרועית לפיקוד ומטה, 1998, עמ' 7.

החיפושים. חיל־האוויר העמיד לרשות הצוותים קצינים טכניים מנוסים שעזרו בזיהוי הממצאים בשטח. בן אלקנה פעל בריכוזיות מוחלטת, וכל ריכוז החומר, ניתוחו והסקת המסקנות נעשו על ידיו.[33]

באמצעות יישום עקרונות של חקר, תיעוד שיטתי, הצלבת מקורות ויסודיות שאף בן אלקנה להתגבר על היעדר תשתית קודמת וממוסדת בסוגיית איתור הנעדרים. לפני יציאת הצוותים לשטח שאף בן אלקנה לאסוף חומר רקע רב ככל האפשר, ובאותה נשימה הוא הקפיד על תיעוד כל פרט, קטן כגדול. בסוף כל יום הוא התעקש שיגישו לו סיכום מפורט לאותו היום. לשם קבלת זוויות התייחסות שונות והצלבת נתונים הוא נהג לעיתים לשלוח שני צוותים לאותה המשימה, כשהם אינם יודעים זה על קיומו זה. נוסף על כך בן אלקנה דיבר ערבית שוטפת והכיר את ראשי השבטים הבדווים - היכרות שסייעה לעיתים לחלץ מהם פרטים שהתבררו כבעלי ערך.[34] הארכיאולוג פרופ' דן בהט מעיד על שיטות החקירה היצירתיות שהנחיל בן אלקנה לחוקרים: "בטרם היציאה לשטח דרש בן אלקנה שכל אחד מהחוקרים יכין על גבי כרטיסיות שאלות שעליהן הוא שואף לענות במסגרת החקירה בשטח".[35]

הפעילות בגולן נמשכה עד תחילת דצמבר 1973, ובמהלכה זוהו כחללים 12 אנשי צוות אוויר שנחשבו נעדרים ו־11 מטוסים שצוותיהם נלקחו בשבי, חלקם חיים וחלקם מתים. עם סיום הפעילות בגולן התבקשו בן אלקנה וצוותו לחפש בגזרה המצרית 18 מטוסים ו־25 אנשי צוות אוויר נעדרים בסיני.[36] התרחבות הפעילות של צוותי בן אלקנה לסיני, שתתואר ביתר הרחבה בחלק העוסק בשיתוף הפעולה בין צוותי בן אלקנה לבין המרכז לאיתור נעדרים, חייבה היכרות של כלי רכב משוריינים, מבנה מעוזים, תו"ל שריון וחיל הרגלים, פרטים מזהים של כלי רכב שונים ועוד.[37]

שיטת העבודה הריכוזית שבה עבדו צוותי בן אלקנה בגולן לא התאימה למרחבי סיני. בשלב הזה צוותי בן אלקנה כבר רכשו מיומנות באיתור

33 **"אית"ן – 30 שנה"**, 2004 (א"צ 100/212/2005), עמ' 7.

34 למשל, בחורף 1964 הוביל אותו רועה צאן בדווי אל גופתו של קצין הצנחנים חיים יערי, שנחשב במשך שמונה חודשים כנעדר. מתוך: **ריאיון עם נאוה אגמון-בן אלקנה**, 19 באפריל 2023.

35 **ריאיון עם פרופ' דן בהט**, 2 באפריל 2023.

36 **ריאיון עם יואב שגיא**, 24 באפריל 2024.

37 **ריאיון עם נאוה אגמון-בן אלקנה**, 19 באפריל 2023.

נעדרים, ועובדה זו, יחד עם גיבוש יחסי אמון בין שלמה בן אלקנה לאנשיו, הביאו לשינוי השיטה ולביזור המשימות והאחריות. כל חוליה קיבלה לטיפולה אירוע שממנו היו נעדרים צוותי אוויר, או תא שטח שבו היו כמה אירועים כאלה, והחלה לעבוד באופן עצמאי. בן אלקנה הנחה את הפעילות ופיקח על החוליות.[38] למעשה בתקופת הפעילות בסיני נקבע אופייה העצמאי של חוליית החקירה. שלב זה מאופיין בכך שעדיין לא הייתה שיטת חקירה מגובשת וברורה.[39]

צוותי בן אלקנה סיימו את עבודתם ב־2 ביולי 1974, עם סיום הסריקות בשטחים הנתונים לשליטת המצרים. אנשי היחידה, למעט אחדים, שוחררו עד למועד זה משירות מילואים.[40] עוד לפני כן הוחל בארגון צוותי בן אלקנה כיחידה קבועה.[41] ב־30 בינואר 1974 המליץ ענף ארגון במחלקת תוא״ר בחיל־האוויר כי תוקם יחידה פורמלית לחיפוש נעדרים, שתהיה מושתתת על טהרת המילואים.[42] בתחילה הציע סא״ל יעקב קול הדני, ראש ענף בטיחות טיסה, כי היחידה תאורגן במסגרת יחידה 669, אולם הצעה זו נדחתה על ידי ראש ענף ארגון במחלקת תוא״ר.[43] בן אלקנה, שעסק בתהליך מיסוד היחידה, סבר כי פוטנציאל חיילי היחידה הוא כזה שאין אפשרות להשאירם בעורף ולתפעל אותם רק כאשר קיימת משימת איתור נעדרים, ועל כן הוא ביקש שתוטלנה על היחידה גם משימות הקשורות בחילוץ ובמילוט. הצעה זו נתקלה בהתנגדות עקב קיומה של יחידה 669 שזה ייעודה.[44] זאת ועוד, בן אלקנה טען כי על היחידה לשמש גוף המספק שירותים כלל צה״ליים בנושא איתור נעדרים. גם הצעותיו אלה של בן

38 פארן, **סיפורן של יחידות איתור הנעדרים בצה"ל**, עמ' 161.

39 אית"ן 5701 גף אג"מ – הדרכה, כנף 15, חיל האוויר, **"תו"ל יחידות אית"ן 5701"**, 1996, עמ' 3.

40 יחידה לאיתור נעדרים (צוותי בן אלקנה), **חוזר מס' 1**, 9 ביולי 1974, עמ' 1.

41 **ריאיון עם יואב שגיא**, 24 באפריל 2023.

42 מפקדת חיל אוויר-מחלקת אוויר-ענף ארגון, **"הנדון: יחידה לחיפוש נעדרים – צורך"**, 30 בינואר 1974 (א"צ 51/611/1977).

43 מפקדת חיל האוויר-להק אוויר-ענף בטיחות טיסה, **"הנדון: ארגון יחידה לחיפוש נעדרים במסגרת 669"**, 2 ביוני 1974 (א"צ 51/611/1977).

44 מפקדת חיל האוויר-להק אוויר-מחלקת תוא"ר-ענף ארגון, **"הנדון: ארגון יחידה לחיפוש נעדרים במסגרת 669"**, 13 ביוני 1974 (א"צ 51-611-1977); מפקדת חיל האוויר-להק אוויר-מחלקת תוא"ר-ענף ארגון, **"הנדון: יחידת איתור נעדרים – סיכום דיון"**, 21 באוגוסט 1974 (א"צ 51-611-1977), עמ' 1.

אלקנה נדחו על ידי מחלקת תוא"ר[45] בטענה ששיתוף פעולה בין היחידה הכפופה לחיל־האוויר לבין מא"ן (המרכז לאיתור נעדרים. ראו להלן.) יכול לתת מענה לכלל צה"ל, ולא נחוצה יחידה כלל צה"לית. נימוק נוסף היה שלא להוריד מאחריות המפקד את עניין פינוי הנפגעים.[46]

במסגרת חבלי הלידה של היחידה החדשה החל ויכוח האם עליה להיות כפופה לאכ"א או לחיל־האוויר. באוקטובר 1974 נערכו דיונים באג"ם לאחר שורת דיונים שנערכו במטכ"ל־אכ"א ובמפקדת חיל־האוויר להקמת יחידה נוספת לאיתור נעדרים, אשר תשרת את כוחות היבשה ותפעל בתיאום עם היחידה בחיל־האוויר. בפגישה בין מפקד חיל־האוויר לראש אכ"א באמצע דצמבר 1974[47] הוחלט כי מטעמי יעילות וחיסכון יש להקים יחידה אחת לאיתור נעדרים, אשר תפעל לאיתור נעדרי כלל צה"ל, ושתהיה כפופה ארגונית לחיל־האוויר.[48] אל"ם צחי יבנה ז"ל, שקיבל את הפיקוד על היחידה לאחר בן אלקנה, הסביר את הרציונל להכפפת היחידה לחיל־האוויר:

> **התפיסה בדבר הכפפת היחידה לחיל־האוויר דווקא, נבעה מהעובדה שקיים הבדל גדול בין נעדר מצוות אוויר, לבין נעדר מכלל צה"ל. אצל צוותי אוויר, לפעמים תוך חצי שעה מהאירוע אתה יודע בוודאות שהאיש נעדר. ולעומת זאת, בשריון או בחי"ר קשה הרבה יותר לקבוע דבר כזה בוודאות עד לאחר בדיקת פרטים רבים [...] בחיל־האוויר אין אף פעם שאלה, האם האיש אכן היה על הכלי שעליו היה אמור להימצא, או לא. השאלה הקריטית מאוד היא לאחר שנודע על הפגיעה במטוס - מה עלה בגורלו של האיש עצמו [...] וזו הסיבה שמפקד חיל־האוויר עמד על כך שהיחידה חייבת להיות כפופה לחיל־האוויר, בגלל האפשרות שהנעדר עדיין חי בשעת קבלת ההודעה על היעדרותו.**[49]

45 שם, עמ' 2-3.

46 פארן, **איתור נעדרים בצה"ל**, עמ' 143-145.

47 לשכת ראש אכ"א, **"הנדון: היחידה לאיתור נעדרים"**, 2 בדצמבר 1974 (א"צ 203/1210/1981).

48 רותי לויאב, "בחיפוש אחר נעדרים", **במחנה**, 20 באוקטובר 1982, עמ' 26; מפקדת חיל האוויר-להק אוויר-מחלקת תוא"ר-ענף ארגון, **"הנדון: פקודת ארגון מס' 5701/015 – הקמת יחידה לאיתור נעדרים בתקן א' "**, 28 במרץ 1976 (א"צ 2002/1316/111/236).

49 לויאב, **"בחיפוש אחר נעדרים"**, עמ' 27.

ב־28 במרץ 1976 הופצה פקודת הארגון להקמת יחידה לאיתור נעדרים בתקן א' החל מ־1 באפריל 1976, והיא זכתה למספור 5701.[50] ב־10 באוגוסט 1976 הציע סא"ל גור פלטר, ראש ענף ביקורת תעופה, לכנות את היחידה בשם "אית"ן" - שהורכב מהמילים איתור נעדרים.[51] ייעוד היחידה הוגדר כחיפוש ואיתור נעדרים של כלל צה"ל. בפקודת הארגון של היחידה נכתב: "לאיתור ומציאת נעדרים של צה"ל נודעה חשיבות עליונה: (א) מבחינת מורל הלוחמים - צוותי אוויר ואחרים; (ב) מורל בני המשפחות והעם בכללו; (ג) קביעת מצבם (חיים, שבויים וכו') ועל ידי כך אולי גם בסיוע בהצלת חייהם".[52] משימות היחידה כללו: ריכוז מידע מגורמי צה"ל השונים על גורל חיילים שנעדרו במהלך הקרבות, ניתוח המידע המתקבל ותרגומו לאיתור וחיפוש נעדרים בשטח; חיפוש הנעדרים ומציאתם או מתן תשובה על גורלם בהקדם האפשרי; פיתוח שיטות לחיפוש ואיתור נעדרים; המלצה בפני כוחות היבשה וחיל־האוויר על שיטות סימון שתקלנה על איתור נעדרים. הובהר כי הפעלת היחידה תתבצע על ידי מטכ"ל אכ"א, ולצורך איתור צוותי אוויר תפעיל את היחידה מפקדת חיל־האוויר.[53]

עוד נקבע בפקודה כי היחידה תיבנה בעיקר על בסיס קציני מילואים ותפעל בשטח במבנה של ארבע חוליות. הכישורים המומלצים היו בתחום הטופוגרפיה, תצ"א ואיסוף חומר מודיעיני וניתוחו. ההחלטה לבסס את היחידה בעיקר על קצינים נבעה מכך שהמגעים עם המצרים התנהלו מול קצינים רמי דרג, שציפו שמהצד הישראלי ישתתפו גם קצינים. בתקופת הפעילות בסיני הוענקו לאנשי היחידה דרגות, אבל היו אלו דרגות ייצוג שהיה צריך לחדש את תוקפן בכל שנה מחדש. נוסף על כך חלק ניכר מהאנשים החדשים שהתקבלו ליחידה לאחר מיסודה, היו חוגרים. לפיכך הוחלט לארגן קורס קצינים ייחודי לאנשי היחידה, ובשיתוף עם בה"ד 1 נבנתה תוכנית לקורס בן שישה שבועות שכללה מעט מהמקצועות המקובלים בקורס קצינים, בעיקר כדי לתת לצוערים מושג על מבנה צה"ל ועל דרכי

50 מפקדת חיל האוויר-להק אוויר-מחלקת תוא"ר-ענף ארגון, **"הנדון: פקודת ארגון מס' 5701/015 – הקמת יחידה לאיתור נעדרים בתקן א' "**, 28 במרץ 1976 (א"צ 203/1210/1981), עמ' 2.

51 מפקדת חיל אוויר-מנהל ביקורת איכות-ענף ביקורת תעופה, **"הנדון: שם ליחידה לאיתור נעדרים"**, 10 באוגוסט 1976 (א"צ 67/710/1983).

52 מפקדת חיל האוויר-להק אוויר-מחלקת תוא"ר-ענף ארגון, **"הנדון: פקודת ארגון מס' 5701/015 – הקמת יחידה לאיתור נעדרים בתקן א' "**, 28 במרץ 1976 (א"צ 203/1210/1981), עמ' 4.

53 שם.

עבודתו. הקורס התמקד באיתור נעדרים וכלל ניתוח אירוע, ביצוע חקירות ובניית תיק נעדר. כארבעים מאנשי היחידה עברו את הקורס בתחילת שנת 1975, בסיומו הם קיבלו דרגות סגן־משנה ומייד לאחר מכן סגן.[54]

פעילותה מחלקת היסטוריה בצה"ל בסוגיית איתור נעדרי מלחמת יום הכיפורים

המאמץ השני לאיתור הנעדרים הובל על ידי ראש המחלקה להיסטוריה אל"ם אברהם אילון (לנץ), שיצא בעצמו לחפש את בנו צבי ("במבי"), וחבריו הנעדרים במוצב החרמון.[55] עם שובו מהלוויית בנו ב־25 באוקטובר 1973 העלה אילון בפני סגן הרמטכ"ל, ראש אכ"א ואלוף אייל הצעה להקמת יחידה מאולתרת במחלקה להיסטוריה שתעסוק בנושא, ושתתחקר את פצועי צה"ל מתוך ההנחה כי יש בידם מידע בלעדי ובלתי אמצעי על גורל חללים, שבויים ונעדרים. ההצעה התקבלה, ובתוך 24 שעות הוקמה במחלקה יחידה מאולתרת שמנתה כ־120 איש, ושאוישה על ידי תשעים קצינות ושלושים מתנדבי ארגון הגמלאים של צה"ל "צוות", ועליהם הופקדו עשרה קצינים מנחים.[56] ב־27 באוקטובר 1973 כינס אילון קבוצת קצינים לגיבוש תוכנית פעולה: איסוף מידע באמצעות ריאיון או תשאול נפגעים, ארגון חוליות תחקור ואיושן בתיאום עם גורמי אכ"א ורפואה תוך חלוקת הארץ לאזורי פעילות ותדרוך הצוותים.[57]

בטרם החלו בעבודתם נתבקש קרפ"ר לתאם את פעילותן של חוליות בבתי החולים ובבתי ההחלמה. קרפ"ר הביע את חששו כי תחקור הפצועים עלול לגרום להם לזעזוע ששכרו ייצא בהפסדו. לאחר דיון בהשתתפות פסיכולוגים, רופאים וקציני מטה מטעם קרפ"ר הוחלט כי ראשית יתוחקרו השוהים בבתי ההחלמה, ורק לאחר מכן יתוחקרו הפצועים השוהים בבתי החולים. עוד נקבע כי לא יתוחקרו הלומי קרב.[58]

---

54 **"אית"ן – 30 שנה"**, עמ' 20; אג"מ/מה"ד/תו"ל, **לקחי מלחמת יום הכיפורים – דו"ח מצב**, 22 באפריל 1974, עמ' 60.

55 אג"מ-מה"ד-היסטוריה, **"הנדון: עבודת מחלקת היסטוריה בנושא איתור נעדרים – סיכום המבצע"**, 12 בנובמבר 1974 (א"צ 115/192/1977).

56 אג"מ-מה"ד-היסטוריה, **"הנדון: עבודת מחלקת היסטוריה בנושא איתור נעדרים – דו"ח מסכם"**, 20 בפברואר 1974 (א"צ 115/192/1977).

57 פארן, **איתור נעדרים בצה"ל**, עמ' 167-169.

58 אג"מ-מה"ד-היסטוריה, **"הנדון: דו"ח פעילות הצוות לאיתור נפגעים ונעדרים"**, 31 באוקטובר 1973 (א"צ 1976/84/48/67).

הכלי המרכזי שבאמצעותו נאסף המידע, היה הפצת שאלונים מובנים לחיילים שנפצעו בקרבות, וששהו במתקני הרפואה וההחלמה. הם התבקשו לציין מה ידוע להם על הקרב שבו נפצעו, איפה נערך הקרב, מי נפגע ונותר בשדה הקרב, ומה קרה לו, האם היו עוד עדים לאירועים ועוד. תפקיד הקצינות והמתנדבים היה לתחקר את הפצועים ולסייע להם במילוי הטפסים. במקביל הוקמה יחידה במחלקת היסטוריה שפעלה 24 שעות ביממה, ושתפקידה היה עיבוד השאלונים המגיעים מהשטח ופענוחם לפי שיטה שפיתחו מומחי מחשבים.[59] מהמידע שנאסף יצרו אלפון שהורץ במחשב. אלפון זה הושווה לאלפון נפגעי צה"ל, ומכאן נוצרו שלוש קטגוריות משנה לגבי המידע: (א) מידע חופף לאלפון אכ"א; (ב) מידע נדרש על אוכלוסיית הנעדרים המבוקשת על ידי אכ"א; (ג) דיווחי פגיעה בחיילי צה"ל שלא הופיעו בדו"חות אכ"א. חוליות התחקור גבו כ־4000 עדויות ב־33 בתי חולים ובתי החלמה, ובמהלכן נמסר מידע על אודות גורלם של כ־4500 נפגעים. בחלק מהמקרים התבצעה חקירה חוזרת. הפעילות התקיימה לאורך כשלושה שבועות מ־27 באוקטובר 1973 עד 20 בנובמבר 1973.[60]

בדו"ח הסיכום של היחידה נטען כי לאחריה קמו גופים מתחקרים רבים, אשר היו לטורח על פצועים, חיילים וחוזרי שבי, ללא גוף מתכלל שיתאם את פעולתם. כמו כן דווח כי לעיתים לא היה שיתוף פעולה בין מפקדים ויחידות לבין המרכז לאיתור נעדרים שפעילותו תוצג בהמשך. עוד הומלץ על הקמת יחידת משנה לחקר פצועים שתפעל תחת המרכז לאיתור נעדרים ועל הפצת שאלון אחיד מדי גורם אחד.[61] ב־16 בנובמבר הועברה יחידת איתור הנעדרים של המחלקה להיסטוריה למרכז איתור נעדרים – מאי"ן.[62]

59 שם.

60 אג"מ-מה"ד-היסטוריה, **"הנדון: עבודת מחלקת היסטוריה בנושא איתור נעדרים – דו"ח מסכם"**, 20 בפברואר 1974 (א"צ 115/192/1977), עמ' 2, 5.

61 שם, עמ' 9.

62 אג"מ-מה"ד-היסטוריה, **"הנדון: סיכום ביניים – מעבר יחידת איתור נעדרים של מחלקת היסטוריה לכפיפות אכ"א"**, 19 בנובמבר 1973 (א"צ 115/192/1977), עמ' 2.

המרכז לאיתור נעדרים - מא"ן

המענה הארגוני העיקרי התבסס על הקמת המרכז לאיתור נעדרים. כבר ב־10 באוקטובר העיר שר הביטחון בפגישה עם הרמטכ"ל כי מספר הנעדרים רב, ולפיכך הוא ביקש שאכ"א יתארגן למתן תשובות מהירות לבני משפחה המבקשים להיוודע על בן משפחתם.[63] בינתיים שימש ראש לשכתו של ראש אכ"א, לימים תא"ל (במילי) זאב קורן, כתובת לענייני נעדרים, והורים מכל רחבי הארץ צבאו על משרדו. לימים העיד קורן: "מהמודיעין התחילו להזרים אליי את התמונות [...] אתה רואה את החבר'ה יושבים בשורות, עיניים קשורות, ידיים מאחור ואני הייתי יחידת הנעדרים [...] היו יושבים אצלי ההורים ואני הייתי נותן להם את התמונות ואומר להם - תתחילו לזהות".[64]

כדי לקבל תמונה מהימנה ככל האפשר של מצבת הנעדרים, הופצה ב־23 באוקטובר פקודת התראה לכל יחידות צה"ל בחזיתות ובעורף על ביצוע מפקד כולל של כוח האדם ב־25 באוקטובר.[65] באותו היום יצאה מאג"ם תוא"ר הנחיה ללשכת ראש אכ"א להקים גוף מיוחד שיעסוק בתחקור, באיסוף מידע ובמעקב בכל יחידות צה"ל על מנת לאפשר איתור וזיהוי בדיוק מרבי על רקע קשיים גדלים והולכים בפעולות זיהוי החללים שביצעה הרבנות הצבאית הראשית. בפקודה צוין כך: "המרכז הנ"ל הוא גוף ארעי ויפורק עם השלמת משימתו".[66] ראש אכ"א אלוף שפיר פנה לאל"ם יעקב הראל, ששימש עד אז ראש מרכז הגיוס, וביקש שיפקד על המשימה.[67] ב־27 באוקטובר 1973, יום תחילת הפעילות במחלקה להיסטוריה לאיתור הנעדרים, החל גם המרכז החדש לפעול. בתחילה הוא כונה "המרכז לאיתור נעלמים ובלתי מזוהים" אולם לאחר שהועתקה פעילות המחלקה להיסטוריה בתחום הנעדרים למרכז באכ"א, ניתן לו השם "המרכז לאיתור נעדרים".[68]

63 שמעון גולן, **מלחמה ביום הכיפורים: קבלת ההחלטות בפיקוד העליון במלחמת יום הכיפורים**, בן-שמן: מודן ומערכות, עמ' 665.

64 כפי שצוטט בתוך: פריימרק, **חברה, תרבות ומדיניות**, עמ' 204.

65 ב־15 בדצמבר 1973 ערך אכ"א מבצע כלל צה"לי נוסף לרישום כל חיילי צה"ל בסדיר ובמילואים במקומות הימצאם.

66 אג"מ/תוא"ר אל לשכת ראש אכ"א, "**הנדון: הקמת מרכז לאיתור וזיהוי של נעדרים וחללים 5060 – פק' לארגון ארעי**", 25 באוקטובר 1973 (א"צ 115/192/1977).

67 הבר, **"בעקבות הנעדרים"**, עמ' 3.

68 פארן, **איתור נעדרים בצה"ל**, עמ' 249.

ביום תחילת פעילות המרכז הפיץ הראל מסמך שפירט את המבנה ואת המשימות העיקריות של המרכז החדש, והציע למקמו בצריף במרכז הגיוס בקריה, כדי להתבסס על האמצעים הלוגיסטיים ומערכות הקשר הקיימים שם. הרציונל להקמת המרכז, כפי שתיאר אותו הראל, היה: "הפעילות המבוצעת באזורי הלחימה לאיתור ולזיהוי חללים ונעדרים נתקלת בקשיים רבים הנובעים בעיקרם מהיקף הפעילות המבצעית ועוצמתה ושינויים תכופים בצוותי הכוחות. כתוצאה ממצב זה קיים מספר גדול למדי של נעדרים שאין לנו לגביהם מידע כלשהו". לפיכך הגדיר הראל את משימות המרכז כדלקמן: (א) טיפול באיתור נעדרים ובלתי מזוהים; (ב) ניהול חקירות אחרי נעדרים ובלתי מזוהים; (ג) ניהול מעקבים אחרי נעדרים ובלתי מזוהים; (ד) הסקת מסקנות והפקת לקחים לעתיד. עוד הודיע הראל במסמך על תחילת עבודתם ב־28 באוקטובר של שישה צוותי חקירה, שלושה בעבור כל פיקוד, שאוישו על ידי קציני חי"ר ממקורות מנהל הסגל. מטרתם הייתה סיוע ליחידות בריכוז המידע על נעדרים, איסוף החומר והעברתו למרכז.[69] נכון ל־20 בנובמבר 1973 כבר פעלו 182 קציני חקירות במרכז לאיתור נעדרים.[70]

הבעיה הראשונה שעמדה בפני צה"ל עם הקמת המרכז לאיתור נעדרים, הייתה היעדר כל תקדים, בצה"ל או בצבאות אחרים בעולם, למוסד או גוף דומה המטפל בנעדרים רבים כל כך. בריאיון לעיתון "דבר" שנערך בדצמבר 1973, העיד אל"ם הראל על אתגר הנעדרים כפי שנתגלה במהלך המלחמה: "בפירוש לא היינו מוכנים לתקוף בעיה כזאת [...] לכל נושא צבאי בצה"ל יש גוף המטפל בו ועוסק בו. בנושא הזה לא היה קיים שום גוף, מלבד הרבנות הצבאית וחוליות הפינוי והזיהוי שלה".[71]

המטרה הראשונית הייתה להגיע לרשימה עדכנית של נעדרים באמצעות וידוא גורלם של מרבית הנעדרים והכרזתם כחללים בעקבות זיהוי או כחללים שמקום קבורתם לא נודע, מאחר שגופתם לא הייתה בידי הרב הצבאי הראשי, אך היו עדויות מספקות על נפילתם במלחמה.[72] הזנת המידע למרכז נעשתה בשיתוף מספר גופים בצה"ל: על מדור נפגעים

69 אכ"א-מח' תכנון כ"א, מרכז גיוס, "**הנדון: הקמת מרכז איתור נעדרים ובלתי מזוהים**", 27 באוקטובר 1973 (א"צ 43/470/1979), עמ' 2-3.

70 פריימרק, **חברה, תרבות ומדיניות**, עמ' 160.

71 כפי שצוטט ב: עדית זרטל, "הנעדרים", **דבר**, 14 בדצמבר 1973, עמ' 26.

72 מטכ"ל-אכ"א-מרכז איתור נעדרים, **"נעדרים קרב סואץ – מלחמת יום הכיפורים"**, (א"צ 28/1276/1995), עמ' 1.

באכ"א הוטל להעביר אחת ליום רשימה למרכז שבה מופיעים כל השינויים באוכלוסיית הנעדרים ביממה שחלפה; על יחידת ההאזנה של חיל המודיעין הוטל להעביר למרכז הנעדרים מידע אפשרי על נעדרים ששודר באמצעי התקשורת או הופיע בעיתונות; אכ"א פרט היה אמון על העברת החומר שהצטבר אצלו על אודות נעדרים, וכן רשימות שבויים שלגביהם התקבל אישור הצלב האדום על הימצאותם בשבי; מדור זיהוי חללים ברבנות הצבאית טיפל בהוצאת תעודות קבורה בעבור חללים שבעת קבורתם היו בלתי מזוהים או אלמונים, והעביר למרכז העתקים מתעודות הקבורה.[73]

מלבד זאת נדלה מידע גם מהודעות מן היחידות, מפניות של הורים, מתחקירים בבסיסי הדרכה, מתחקירים של חיילים ישראלים שחזרו מן השבי ושל שבויי אויב הנמצאים בידינו, מתמונות שהתפרסמו בעיתונות ובטלוויזיה, מראיונות בעיתוני חוץ, מחומר מחוליות הזיהוי של הרבנות הצבאית, מתחקירי פצועים ומנתוני מִפְקָד כוח האדם בצה"ל. כל זאת נוסף על מידע כולל על חיילי צה"ל המצוי ברשות אכ"א. המידע שנאסף רוכז ב"רב קובץ של נעדרים" שבו מרכזים גם מרשמי שיניים, קלסתרונים ועוד אמצעים העשויים לסייע בזיהוי.[74] כך נאספה אינפורמציה בכמויות אדירות, אך גם ממנה עדיין לא גובשה תמונה ברורה של בעיית הנעדרים. הראל: "לא ידענו בדיוק לאיזה כיוון לפנות. הבעיה הייתה עדיין אמורפית. עבדנו לרוחב, אספנו חומר, מה שיותר, אך לא התחלנו להעמיק בבעיות".[75]

על בסיס המידע שנאגר, החזיק המרכז לאיתור נעדרים שני סוגים של תיקים. הראשון היה תיקי נעדרים אישיים שבהם פורטו פרטים על הנעדר ועל נסיבות היעדרותו. כדי לסגור תיק נעדר, היה צריך שיתקיים אחד משלושה: התקבל אישור מהצלב האדום שהחייל נמצא בשבי; החייל נמצא חי; הנעדר זוהה כחלל ונקבר.[76] הסוג השני היה תיקי מסגרת הכוללים מידע על יחידות ועל אירועים שבהם נעלמו מספר חיילים בזמן מסוים, דוגמת מעוזים, יחידות, סוללות ועוד. תיק מסגרת נסגר רק לאחר שנסגרו תיקיהם של כל הנעדרים הקשורים במסגרת שהוגדרה.[77]

73 אכ"א-מחלקת בקרה, ענף בקרה ובחינת שיטות, **"הנדון: מרכז מעקב אחרי נעדרים – זרימת מידע"**, 27 באוקטובר 1973 (א"צ 43/470/1979), עמ' 3.

74 דגן, **"כך מאתר צה"ל נעדרים"**, עמ' 13.

75 כפי שצוטט ב: זרטל, **"הנעדרים"**, עמ' 27.

76 **ריאיון עם הרצל כהן**, 7 בפברואר 2023.

77 אכ"א-מחלקת בקרה, ענף בקרה ובחינת שיטות, **"הנדון: מרכז מעקב אחרי נעדרים – זרימת מידע"**, 27 באוקטובר 1973 (א"צ 43/470/1979), עמ' 3.

ב־30 באוקטובר 1973 הורה אכ״א לפיקודים המרחביים, לעוצבות וליחידות הקשורות לפיקודים לבצע ביום המוחרת סריקות לאיתור ולזיהוי חללים ונעדרים בשטח שבשליטתם.[78] ב־4 בנובמבר 1973 כתב הראל לראש אכ״א וקבל על כך שמפקדי היחידות אינם מסייעים לאיסוף מידע מקיף ומהימן על נסיבות הנעדרים או על נפילתם של חיילי היחידות. עוד הביע הראל את חששותיו, ולפיהם:

> **הזמן פועל לרעתנו - למרות הפסקת האש והזמן שחולף על פנינו המידע שלנו על מספר הנעדרים עדיין אינו מקיף את הבעיה כולה. אני סבור שצה״ל ימצא עצמו במהרה בפני מצב שלא תהיה לו תשובה הולמת לעצמו ומה שמחריד יותר - לגבי המשפחות השכולות [...] הורים אינם מוכנים לקבל מענה שמשמעותו - אין מידע מבוסס על גורלו של בן המשפחה. להתפתחויות בתחום זה השפעה הרסנית על מורל הציבור ואף על צה״ל עצמו.**[79]

עוד המליץ הראל שנושא חיפוש הנעדרים ואיתורם ייבחן מחדש, וכי יש להעריך מחדש את הדרכים לטיפול בנושא ולבסס את הארגון והמאמץ על מספר יסודות. הראשון היה לקבוע את אחריותם האישית של המפקדים בכל הרמות לגורל חייליהם, לחייבם למאמץ עליון לאיתור מדויק של מספר הנעדרים ולגבות עדות על נסיבות היעדרות, לרבות של חללים שלא זוהו, מפי חיילי היחידה ומפקדיה. יסוד נוסף היה להעמיד בראש המרכז אישיות צבאית בכירה ומוכרת, כמו רמטכ״ל לשעבר, הן כדי להמחיש לציבור את החשיבות הרבה שצה״ל מייחס לסוגיית הנעדרים, והן כדי שבתוקף סמכותו תקבל פעולת האיתור והזיהוי את התנופה הנדרשת לאור הנסיבות. הראל המליץ גם על הקמת יחידה לטיפול במשפחות הנעדרים ולשיקומן במטרה לספק להן את הסעד הנדרש. יחידה זו אכן הוקמה מספר ימים לאחר מכן.[80]

78 שפיר, **מלחמת יום הכיפורים: מבט שונה**, עמ' 341.

79 מטכ"ל – אגף כוח אדם – המרכז לאיתור נעדרים, **"הנדון: המרכז לאיתור נעדרים"**, 4 בנובמבר 1973 (א"צ 115-192-1977), עמ' 2.

80 שם.

לאחר ניסיון בלתי מוצלח להפעיל קצינים קרביים כחוקרים בשטח לשם איסוף מידע משלים,[81] ביקש אל"ם הראל את סיועה של המשטרה הצבאית בהספקת חוקרים. המשטרה הצבאית החוקרת "השאילה" עשרה אנשי מילואים ותיקים למרכז, והם החלו במיון השאלונים ובעיבודם. לאחר יום או יומיים נוספו עליהם כשלושים חוקרי מצ"ח צעירים שזה מכבר השתחררו משירות סדיר. בסך הכול קיבל המרכז במצטבר כמאה חוקרים מנוסים מהמשטרה הצבאית. תוך יומיים יצאו חוליות של חוקרים לשטח כדי לגבות עדויות על הנעדרים.[82] מחלקת החקירות, שבראשה עמד רס"ן שמואל אפרתי, פרשה את חוליותיה בכל חזיתות הלחימה. מלבדן פעלה חוליה לחקירות מיוחדות במרכז, בגביית עדויות מיוחדות ובהשלמתן ואחר כך בתחקור השבויים החוזרים באמצעות שאלונים שנאספו.[83] מחלקת החקירות הסתייעה במידע ממוחשב, ובמקביל היא הזרימה למחשב מידע שנאסף בשטח.[84] המספר הגדול יחסית של הנעדרים אילץ את החוקרים לבדוק בשלב ראשון אירועים שלמים ולא לחקור כל מקרה לגופו. למשל, החוקרים בדקו את פרשיית הקרב באזור הפירדאן שבו היו לכוח השריון למעלה מארבעים נעדרים, אך בתחילה הם לא גילו עניין במיקום הכלים ובנעדרים עצמם.[85]

הרצל כהן, שהושאל ממצ"ח כדי לשמש מפקד חוליית חקירה, ושהחל מ־2012 ונכון לזמן כתיבת הדברים משמש עוזר לראש המערך לאיתור נעדרים, העיד על אופן הפעולה של חוליות החקירה:

> **השיטה הייתה כזאת – ביום ראשון יורדים לשטח, בחמישי חוזרים לקריה לעדכונים וקבלת משימות ומידע חדש. כך עשינו במשך ארבעה חודשים, עד מרץ-אפריל 1974. במשך התקופה הזאת הגענו לכלים בהם היו נעדרים, גבינו עדויות מאנשים שהשתתפו בקרבות ולאט לאט נוצרו לכל נעדר תיק חקירה מסודר שכולל את סיפור המעשה, הצלבות מידע, מפות, תצלומי אוויר ועדויות הרלוונטיות לתיק.**[86]

81 זרטל, **"הנעדרים"**, עמ' 28.

82 פארן, **איתור נעדרים בצה"ל**, עמ' 170-169.

83 **ריאיון עם הרצל כהן**, 7 בפברואר 2023.

84 זרטל, **"הנעדרים"**, עמ' 28.

85 הבר, **"בעקבות הנעדרים"**, עמ' 4.

86 **ריאיון עם הרצל כהן**, 7 בפברואר 2023.

בתחילה עבדו החוקרים בשטח על פי דגם משטרתי של רכז שטח ששלח את חוליות חוקרי מצ"ח למשימות חקירה. המידע מהחקירה רוכז אצל רכז השטח ששימש מתווך בין מרכז איתור נעדרים לחוקרי מצ"ח. הוא היה אמון על העברת המידע שנצטבר אצלו למרכז, והעביר הנחיות להמשך עבודה מהמרכז לחוקרי מצ"ח בשטח. לאחר כשלושה שבועות הוחלט לוותר על תיווכו של רכז השטח, וחוליות חוקרי מצ"ח בשטח עמדו בקשר ישיר עם החוקרים במאו"ן בקריה.[87] היות שמיומנות חוקרי מצ"ח היא חקירות פליליות, הם התקשו בהתחלה להשיג שיתוף פעולה מצד הנחקרים, שחשו מותקפים.[88] עדויות רבות על מקרה אחד סתרו זו את זו, ולא פעם חזרו החוקרים שוב ושוב אל אותו חייל וניסו לעזור לו לשחזר תמונה נכונה של הקרב. על הקושי בחקירות העיד אחד החוקרים: "חייל איננו רואה בדרך כלל את התמונה השלמה אלא את קטע הקרב בלבד. לעיתים הוא רואה מהרהורי לבו, מצייר את הקרב כפי שהיה רוצה שיתרחש. היו מקרים שחיילים היו בהלם או שלא רצו לדבר בגלל רגשות אשמה על שהם חיים והחבר שלהם איננו".[89]

אל אנשי מצ"ח במאו"ן הצטרפו אנשי הפרקליטות הצבאית, שמיומנותם הייתה הערכת חומר החקירה, מהימנותו ועריכתו על פי הנדרש בחוק, כדי לאפשר לרב הראשי לצה"ל להכריז על נעדר כעל חלל שמקום קבורתו לא נודע.[90] לקראת סיום העבודה על תיק מסוים הם הכינו אותו לקראת הגשה להערכה לרב המרכז, שהוא המחליט האם לסגור את התיק או להמשיך בחקירה. במקביל התנהלו חקירותיה של הרבנות הצבאית - שפעלה תוך שיתוף פעולה עם המרכז - בעקבות גופות שנמצאו בשטח ולא זוהו.[91] אנשי הרבנות הצבאית נאלצו להתמודד עם העובדה שבחלק ניכר מהפגיעות בטנקים נוצר חום עצום שכילה הכול. משום כך וכדי לנסות ולמצוא ולו שריד קטן, חיפשו הצוותים לעיתים חללים באמצעות נבירה בחולות באצבעותיהם. גם השימוש בדיסקית זיהוי אחת לא בהכרח היה אינדיקציה אשר לזהות החלל, שכן מקום הימצאה לא בהכרח העיד על זהות בעליה.

87 פארן, **איתור נעדרים בצה"ל**, עמ' 170-169.

88 שם.

89 כפי שצוטט: זרטל, **"הנעדרים"**, עמ' 28.

90 פארן, **איתור נעדרים בצה"ל**, עמ' 171.

91 זרטל, **"הנעדרים"**, עמ' 28.

היו מצבים שעל גופת חלל או בסמיכות לו נמצאו שתי דיסקיות. לדוגמה, במצב שבו החלל שנמצא ביקש להוכיח את מותו של חייל אחר, ולכן הוא נטל את הדיסקית של אותו חייל ואת מסמכיו, אולם לאחר מכן גם הוא עצמו נהרג.[92] מא"ן וצוותי בן אלקנה ניסו לסייע ככל יכולתם בתהליך הזיהוי. בתחילה אנשי הרבנות הצבאית לא קיבלו את הממצאים של אנשי מא"ן או של צוותי בן אלקנה ללא ערעור. רק לאחר שנוכחו לדעת כי יש תועלת בשיתוף הפעולה, וכי מטרת מא"ן וצוותי בן אלקנה זהה למטרתם - בייחוד לאחר שנוצרו קשרים והיכרויות אישיות - נוצר שיתוף פעולה מלא. כל זיהוי הקטין את מצבת הנעדרים והפנה את המשאבים לאיתור הנעדרים שנותרו.[93]

לאחר שהגיעו רשימות השבויים ממצרים, לפני חתימת הסכם הפרדת הכוחות, נגרעו מרשימות הנעדרים כ־250 שמות. בין 15 בנובמבר ל־30 בנובמבר הוחזרו שבויי מצרים, והם היו מקור לא אכזב של מידע, הן לעניין הקרבות שבהם השתתפו, והן לעניין רשימות הנעדרים. כולם עברו תחקיר שערכו חוקרי מא"ן, ועדויותיהם צורפו לתיקי האירוע ולתיקים האישיים.[94] נוסף על כך התבקשו חוזרי השבי (למעט חוזרי השבי המשויכים לחיל־האוויר) בזמן שהותם בבית ההחלמה בזכרון יעקב לתאר בכתב קלסתרון של כל אדם שבו נתקלו במהלך שהותם בשבי בין היתר כדי לקבל מידע על נעדרים או על חללים.[95]

שיתוף הפעולה בין צוותי בן אלקנה/אית"ן 5701 למא"ן במהלך הסריקות בסיני

מייד לאחר שישראל כבשה את רמת הגולן בחזרה מהסורים, הטיל מפקד הפיקוד יצחק חופי על גדוד סיור של הצנחנים לסרוק ביסודיות את שטחי הקרבות במטרה לאתר גופות חללים שנותרו בשטח. היוזמה של חופי נבעה במידה רבה מניסיונו האישי כמפקד פלוגה בחטיבת "יפתח" שלחמה בקרב מלכיה הראשון במלחמת העצמאות - קרב שהסתיים בנסיגת הפלוגה תוך השארת נפגעים מאחור. הפעילות לא הוגדרה כפעילות לאיתור נעדרים

92 פריימרק, **חברה, תרבות ומדיניות**, עמ' 161-160.

93 פארן, **איתור נעדרים בצה"ל**, עמ' 184.

94 שפיר, **מלחמת יום הכיפורים: מבט שונה**, עמ' 347.

95 **ריאיון עם נאווה אגמון-בן אלקנה**, 19 באפריל 2023.

היות שהסורקים לא ידעו מי נעדר, וגם כשנמצא חלל, לא ידעו את מי מצאו. יוזמה זו של חופי, יחד עם העובדה שרמת הגולן נכבשה בחזרה על ידי ישראל, הביאה לכך שבחזית זו לא היו נעדרים מקרב חיילי צה"ל עם תום המלחמה.[96] משלב זה העיסוק באיתור נעדרים התמקד בנעדרי מצרים בלבד.

האחריות לתיאום ולביצוע פעולות הסריקה, האיתור ופינוי הנעדרים משטחינו ומשטחי האויב הוטלה על מפקדת המרחב של פיקוד דרום ברפידים, ואל"ם שמואל אלבק מונה לתפקיד קצין הקישור עם מצרים.[97] ב־30 באוקטובר החלו בק"מ ה־101 השיחות להפרדת הכוחות בין ישראל למצרים, ובמסגרתן הוסכם על חיפוש הדדי אחר הנעדרים באזורי הלחימה.[98] למעשה מרבית נעדרי צה"ל נותרו בשטח מצרים, וכדי להיכנס לשם היה צריך להגיש בקשות מנומקות לוועדה המשותפת הישראלית מצרית שהתכנסה מדי פעם בק"מ ה־101 ולקבל את הסכמת המצרים לתוכנית שבועית שחייבה תיאום יומי לכניסות לשטח.[99] בספרו מתאר אלבק את האווירה באוהל השיחות בק"מ ה־101 כך:

> **תכליתית ועניינית שהוזנה מהיכולת שלנו לעזור אחד לשני או להזיק אחד לשני. הארמייה השלישית הייתה מכותרת על ידינו וסבלה ממחסור חמור במים. אינטרס עליון של המצרים היה שאנשי הארמייה לא יגוועו בצמא [...] זה היה שיווי משקל של 'קח ותן' בינינו לביניהם. אנחנו התנינו את העברת המים לנצורים בקבלת אישורים לחיפוש נעדרים, והמשוואה הזו עבדה טוב לאורך כל הדרך. אני הייתי הממונה על אישור הספקת המים לארמייה המצרית והייתי מודיע לממונים בפיקוד מתי לפתוח או לסגור את הברז.**[100]

אלבק נפגש עם המצרים פעמיים בשבוע, והמים שימשו קלף המיקוח החזק ביותר. על בסיס הבנה זו שיתוף הפעולה הוביל להסכם ראשון: הספקת

96 **ריאיון עם פרופ' יוסי בן-ארצי**, 3 במאי 2023.

97 מפקדת מרחב עורפי-רפידים-אג"מ, **"דוח מבצע סריקה" – דו"ח חיפוש ואיסוף מלחמת יום הכיפורים אזור התעלה"**, 31 במרס 1974, עמ' 12.

98 שם, עמ' 5.

99 **ריאיון עם יואב שגיא**, 24 באפריל 2023.

100 שמואל אלבק, **חול וחגור**, תל-אביב: ביתן הוצאה לאור, 2003, עמ' 224.

מים לארמייה תמורת חודש לאיתור חללים באמצעות תוכנית שכללה 15 צירי חיפוש עיקריים.[101]

לצורך שכנוע המצרים לאפשר כניסה של חוליות איתור הנעדרים הכין מא"ן מפה בקנה מידה של 1:50,000 של כל שטחי הלחימה. על גבי מפה זו סומנו נקודות שבהן היה ידוע שנשארו נעדרים בשטח. הנקודות קיבלו מספרי קוד ששימשו את המשא והמתן עם המצרים ואחר כך את תיאומי הכניסה לשטחם .מפה זו הועברה לידי המצרים בליווי פירוט מה צפוי להימצא בכל נקודה. סימון הנקודות בחלק מהאירועים לא היה מדויק, כי כאשר הושווה הנאמר בתחקיר עם תצלומי אוויר, תצפיות בשטח ותחקירים מאוחרים יותר, התבררו טעויות בזיהוי שטחי לחימה, והיה צורך לתקן את מיקום הנקודות על המפה.[102]

בשלב הראשון שלח אלבק קציני שריון שלחמו בסיני מלווים בנציגי הרבנות הצבאית, כדי לסרוק את האזור שבו לחמו, אולם הצלחתם הייתה מוגבלת.[103] בעקבות הצלחותיהם של צוותי בן אלקנה באיתור נעדרים, פנה אלבק ב־21 בפברואר 1974 לראש אכ"א בבקשה להטיל על צוותי בן אלקנה את החיפושים אחר נעדרי כוחות היבשה באזורי הארמיות השנייה והשלישית.[104] בן אלקנה נענה לבקשה,[105] ומ־22 בפברואר עד 2 ביולי 1974 עבדו צוותי בן אלקנה יחד עם מא"ן בסריקות אחר כלל נעדרי צה"ל.[106] בתחילה שיתוף הפעולה חרק מעט, מכיוון שצוותי בן אלקנה נהגו לעבוד באופן עצמאי, בעוד מא"ן פעל בהתאם לדרישות משפטיות ורבניות, אולם עד מהרה התהדק שיתוף הפעולה, מה שאפשר קבלת נתונים וניתוחם על פי הצרכים שנוצרו בשטח. המרכז לאיתור נעדרים העמיד לרשות צוותי בן אלקנה את כל המידע שנאגר מעדויות, יחד עם מידע לוגיסטי, טכני ומודיעיני.[107] כך נוצרה שיטת העבודה של "תיק מול תיק" - חוליות בן

101 שם.

102 **ריאיון עם פרופ' חיים רובינשטיין**, ירושלים, 20 באפריל 2023.

103 שם.

104 לשכת ראש אכ"א, **"הנדון: הפעלת צוות איתור נעדרים של רס"ן בן אלקנה בסיוע למרכז לאיתור נעדרים"**, 28 בפברואר 1974 (א"צ 48/2126/1994).

105 פארן, **איתור נעדרים בצה"ל**, עמ' 132, 174.

106 שלמה בן אלקנה, **"הצעה להקמת יחידה לחילוץ נפגעים ואיתור נעדרים"**, 6 באוקטובר 1974.

107 **ריאיון עם נאוה אגמון-בן אלקנה**, 19 באפריל 2023.

אלקנה חוקרות אירוע מסוים בתא שטח מוגדר, חוליות חקירה של המרכז לאיתור נעדרים אוספות מידע בעורף לאותו תיק, וכלל החוליות מתעדכנות הדדית באופן רצוף, כדי למנוע, עד כמה שניתן, שיבושי תקשורת. השיטה חייבה אמון מלא ושפה משותפת בין חוליות השדה ובין המרכז לאיתור נעדרים, ולכן מילאו אנשי צוותי בן אלקנה תפקידים רבים במרכז - בחמ"ל, בזירות השונות ובחוליות החקירה. בדרך כלל הקשר בין השטח למא"ן התבצע באופן טלפוני. בסופי שבוע,כאשר נסעו אנשי חוליות השטח צפונה לבתיהם, הם נפגשו עם אנשי מא"ן, הביאו להם את הממצאים מהשטח והעלו רעיונות להמשך העבודה. שיטה זו ייעלה מאוד את עבודת איתור הנעדרים.[108]

המצרים ביקשו לאשר כל חוליית חיפוש בנפרד[109] ואפשרו להכניס לשטחם חוליות קטנות ורק עם ציוד חפירה ידני. כאשר המצרים אפשרו כניסה של חוליה בלתי מוגבלת במספר האנשים, חלק מהחוליה היו אנשי הרבנות הצבאית, אולם היו מקרים שבהם המצרים התירו כניסה של אנשי הרבנות בלבד. במקרים כאלה נכנס הרב הצבאי ועוזרו, שהיה למעשה איש צוותי בן אלקנה מוסווה כרב.[110] הכניסה לשטחים שהחזיקו המצרים, לוותה בקצין קישור מצרי ובשני קציני או"ם, אחד מכל צד.[111] על המצרים הוטל להוביל את הצוות לנקודה שעליה הוסכם. בתחילה התאפיינו המפגשים בחשדנות מצד המצרים. הם חשדו שהקצינים הישראלים, אנשי צוותי בן אלקנה, הם קציני מודיעין - מחשבה שנבעה מהעובדה שהצוותים היו מצוידים במפות, בתצלומי אוויר ובדו"חות מחשב. לפיכך בחלק גדול מהכניסות לשטח, המצרים דרשו שאנשי חוליית האיתור ייסעו ברכב אטום כדי שלא יראו את ההיערכות המצרית. אולם בהדרגה התפוגגה חשדנות זו.[112] העיד על כך אל"ם יבנה: "היינו עובדים בשיתוף פעולה עם המצרים - יצאנו לשטח המצרי, המצרים התעקשו שנקשור את עינינו בתוך אמבולנסים סגורים, אך לאט לאט הם השתחררו והתירו לנו להצטרף ללא כיסוי לעיניים".[113]

108 אית"ן 5701 גף אג"מ – הדרכה-כנף 15, **חיל האוויר, "תו"ל יחידות אית"ן 5701"**, 1996, עמ' 3.

109 **ריאיון עם יואב שגיא**, 24 באפריל 2023.

110 הבר, **"בעקבות הנעדרים"**, עמ' 3.

111 **ריאיון עם פרופ' דן בהט**, 2 באפריל 2023.

112 **ריאיון עם ד"ר חיים רובינשטיין**, 20 באפריל 2023.

113 כפי שצוטט ב: חזן וסלע, **"היחידה לאיתור נעדרים – אית"ן 5701"**, עמ' 15.

המצרים גם התקשו בהבנת הצורך של צה"ל במציאת הגופות ובהחזרתן לקבורה בקבר ישראל. אצלם, כמקובל בתרבות האסלאם, מקום מותו של חייל בקרב, הוא מקום קבורתו. במהלך מפגשי התיאום עם המצרים נתקל אלבק בקושי של המצרים לקבל את גרסת צה"ל, ולפיה בתרבות היהודית יש מצווה להביא את המת לקבר ישראל. כדי לרכך את חשדנות המצרים, שלח אלבק קצין מצרי בכיר אל הרב הראשי בקהיר, ומפגש זה אכן סייע להבהיר בעבור המצרים את חשיבות הבאת המת לקבר ישראל.[114] המצרים גם נהגו להביא לקו המעוזים שנפל לידיהם תיירים מצרים מקהיר. היו מקרים מסוימים שבהם נתקלו התיירים בחוליות האיתור ורצו לעשות בהן שפטים. במקרים אלה הגנו הקצינים המצרים, לעיתים בנשק שלוף, על הישראלים שהיו תחת חסותם.[115]

הסריקות היו מלוות באתגרים רבים. מספרי הזיהוי שהיו על כלי הרכב, נשרפו, ולעיתים לא נמצאו טנקים שחיפשו אחריהם, ולימים התברר כי הם נלקחו לתערוכות שלל במצרים.[116] אתגר מיוחד היוו הסריקות במעוזים. מפות מעודכנות של המעוזים לא היו, ועל כן נאלצו צוותי האיתור להסתפק בתוכניות הבנייה של המעוזים, שלא ניתן היה לדעת בוודאות אם מעוז כזה או אחר נבנה בהתאם לתוכנית, או שבוצעו בו שינויים של הרגע האחרון. ואומנם, לעיתים התברר, כמו בסריקת מעוז "מפצח", כי הקבלנים לא בנו את המעוז לפי התוכנית אלא עשו שינויים כדי לחסוך בהוצאות.[117] נוסף על כך לפעמים נעשו טעויות בזיהוי. ד"ר חיים רובינשטיין, ששימש ראש המשלחת הישראלית למצרים בשנים 1979-2009, מציין שלפחות בשני מקרים נעשו חפירות, הוצאו שרידים והועברו למכון לרפואה משפטית שקבע שמדובר במצרים.[118]

אלבק חתר כל העת למציאת רעיונות יצירתיים לצמצום מספר הנעדרים שנותרו בסיני (באותה העת עמד מספרם על כ־400), ועל כן פנה לחברו פרופ' אוריאל בכרך, מיקרוביולוג ומראשוני חיל המדע, וביקש ממנו לכנס את מיטב החוקרים במדינת ישראל ברפידים לשם התוועדות משותפת

114 אלבק, **חול וחגור**, עמ' 224.

115 פארן, **איתור נעדרים בצה"ל**, עמ' 182.

116 **ריאיון עם ד"ר חיים רובינשטיין**, 20 באפריל 2023.

117 פארן, **איתור נעדרים בצה"ל**, עמ' 221.

118 **ריאיון עם ד"ר חיים רובינשטיין**, 20 באפריל 2023.

למציאת פתרון לסוגיה. אלבק, מצידו, גייס למשימה את אנשי המחלקה לזיהוי פלילי במשטרת ישראל.[119] בין הרעיונות שהועלו היו: איתור הגוויות באמצעות צמחים וחרקים מדבריים, מדידת טמפרטורה של הקרקע בצילום תת־אדום, איתור גופה שמכוסה בחול במערכת לראייה תרמית ועוד.[120] הצעה נוספת הייתה להשתמש בזיהוי חומרים (כרומטוגרמה של גזים) - לאסוף מדגמי אוויר ולבדוק האם אפשר לגלות עקבות רקבון. הצעה אחרת הייתה לבצע צילומי אוויר במגמה לגלות כתמים שבהם הצמחייה עשירה יותר. הצעות אלו לא התקבלו.[121]

בכרך ביקש לאמץ את השיטה שבה פעלו האמריקאים בווייטנאם לזיהוי אנשי הווייטקונג במחילות ולגילויים: שימוש בחרקים ובזבובים אוכלי בשר, על מנת שיגלו את מקומם של לוחמי וייטקונג. הוא התבקש לגדל חרקים כאלה במעבדה בכמות שתאפשר הוצאת 20 חוליות המצוידות בחרקים לשטח. היות שמשך הזמן הנדרש לכך היה ארבעה שבועות, הוסיפו במקביל לתור אחר פתרונות נוספים, בכללם שימוש בכלבי גישוש, אשר התברר כי יש כאלה בנמצא באנגליה. אל"ם אלבק ביקש מהדר קמחי, הנספח הצבאי הישראלי בלונדון, לדאוג לתיאום ולהעברת הכלבים מאנגליה,[122] וב־30 בינואר הוא אף הגיש בקשה למחלקת זיהוי פלילי במשטרת ישראל לסייע באיתור גופות בשטח באמצעות שימוש בכלבים.[123] במקביל אלבק פנה למצרים לבקש את אישורם. המצרים הסכימו בתנאי שהפעלת הכלבים תפוקח על ידי האו"ם, והכלבנים שיובילו את הכלבים יהיו אנגלים.[124] לקראת סוף פברואר הגיעו הכלבנים הבריטים במדי או"ם דרך הקווים המצרים, והכלבים צורפו למבצע הסריקה השני שהושלם ב־31 במרץ 1974.[125] בדו"ח סיכום מבצע הסריקה הוזכר כי השימוש בכלבים ובכלבנים מקצועיים הוכיח את יעילותו הרבה - על אף שהכלבים התקשו

119 אלבק, **חול וחגור**, עמ' 227-226.

120 ניר מן, "חזיז ורעם בעורף האויב", **הארץ**, 22 במאי 2009.

121 אוריאל בכרך, **בכוח הידע: פרקים בתולדות חיל המדע**, תל-אביב: נ.ד.ד. מדיה, 2009, עמ' 132-131.

122 אלבק, **חול וחגור**, עמ' 230-226.

123 שפיר, **מלחמת יום הכיפורים: מבט שונה**, עמ' 342.

124 אלבק, **חול וחגור**, עמ' 232-230.

125 מפקדת מרחב עורפי-רפידים-אג"מ, **"דוח מבצע סריקה" - דו"ח חיפוש ואיסוף מלחמת יום הכיפורים אזור התעלה"**, 31 במרס 1974, עמ' 5.

להסתגל לתנאי החום בסיני - שכן מתוך כ־180 חללים שנמצאו במהלך מבצע הסריקה, כלבים איתרו לפחות כ־100. חשיבות ההסתייעות בכלבים הייתה טמונה גם, בין היתר, בכך שהם סיפקו אינדיקציה על הימצאות או אי הימצאות חללים בשטח, דבר שייעל את הסריקות וחסך זמן רב.[126]

ההסכם עם המצרים לאפשר את כניסת חוליות האיתור לשטחים ממערב לתעלת סואץ היה בתוקף עד 5 במרץ 1974, תאריך גמר ביצוע הסכם הפרדת הכוחות. בשטחים ממזרח לתעלה הורשו הצוותים לעבוד עד יולי 1974. בסוף מרץ כבר השתחררו משירות מילואים מרבית חוקרי מצ"ח וחזרו לשירות מילואים ביחידתם. במא"ן נותרו רק חמישה חוקרים שהמשיכו לעבוד עם צוותי בן אלקנה והרבנות הצבאית, והם גם אלו שסיכמו את תיקי האירוע. גם לאחר תום הסריקות ביולי 1974 נותרו עוד נקודות רבות שלא נסרקו. עם תום הסריקות בסיני ב־1974 טופלו מרבית התיקים של המרכז לאיתור נעדרים, ובסך הכול נמצאו 130 נעדרים מכוחות היבשה. 39 נעדרים לא אותרו: שישה אנשי צוות אוויר, שני אנשי חיל הים והיתר מכוחות היבשה.[127]

ב־2 ביולי 1974 הסתיים פרק שירות המילואים הרצוף שנמשך מסוף המלחמה. אחרוני "צוות בן אלקנה" השתחררו, כמו חוקרי מא"ן. עם זאת הצוות הבכיר במא"ן המשיך בסיכום תהליך העבודה והפקת הלקחים. אנשי חוליות השטח נקראו לימי מילואים בודדים לפי הצורך, לצורך סיכום תיקים, סיוע בגמר תהליכי הזיהוי ולשם הכנת תיקי הנעדרים שלא נמצאו, למקרה שיזדקקו להם בעתיד. לאחר סיום כתיבת סיכום העבודה באוקטובר 1974 הוסיף מא"ן להתקיים במתכונת מצומצמת של סגל בסדיר, ולבסוף הוא התפרק בתחילת 1975, ונותר רק שלד במילואים, שכלל את יעקב הראל כראש מא"ן, שלומית כרמי כסגניתו ומספר אנשי מילואים נוספים. לא נותר איש לטיפול בשימור החומר שנאסף במהלך העבודה ובארגונו כארכיון, כמו לשימור המוכנות למקרה של לחימה ולנעדרים חדשים.[128]

מלבד שרידי הגופות שאותרו בסריקות, החזירו המצרים ארונות של חללי צה"ל במספר פעימות. חלק מהארונות סווגו על ידי המצרים לפי המיקום

126 **שם**, עמ' 14.

127 יחידה לאיתור נעדרים (צוותי בן אלקנה), **חוזר מס' 1**, 9 ביולי 1974, עמ' 2.

128 פארן, **איתור נעדרים בצה"ל**, עמ' 185.

הגאוגרפי שממנו לוקטו השרידים. לעיתים קרובות התגלו בכל ארון שרידים ממספר חללי צה"ל, לעיתים התגלו שרידי חללים מצרים ולעיתים אף שרידי בעלי חיים.[129] למשל, ב־1974 הוחזרו 39 ארונות, ומתוכם זוהו 25 חללי צה"ל; דוגמא נוספת – שרידיהם של חללי מוצב המזח פוזרו על פני 11 ארונות.[130] זיהוי השרידים בארונות היה מורכב פי כמה מזיהוי הגופות שנמצאו בסריקות. הזמן שנקף עשה את שלו, וככל שההחזרה הייתה מאוחרת יותר, כך אתגר הזיהוי היה גדול יותר. למשל, ביולי 1977 הודיע דובר הצבא המצרי שבמסגרת העבודות להרחבת תעלת סואץ נמצאו שרידים של חללי צה"ל. 19 הארונות שהוחזרו ב־19 ביולי 1977 הכילו עצמות וחלקי מדים, אולם הרבנות העלתה חרס בידה בזיהוי השרידים.[131] השרידים שלא זוהו נטמנו בהר הרצל בחלקת נעדרי מלחמת יום הכיפורים.[132]

מאמצי משפחות הנעדרים לאיתורם במהלך המלחמה

חוסר אונים הוא התיאור ההולם ביותר את התחושה הראשונית של משפחות הנעדרים במלחמת יום הכיפורים. מעידה על כך ליאורה קבלסקי, אשת הנעדר ד"ר לואי קבלסקי, רופא מוצב החרמון שתחילה נחשב נעדר עד שמידע רשמי אישר כי נפל בשבי הסורי:

שבוע שלם מאז תחילת המלחמה, לא יכולתי עוד לשאת את ההמתנה העקרה לידיעות מלואי וביקשתי מידיד שייקח אותי אל מטה הצבא בעיר הסמוכה ביותר. המקום געש מהורים ורעיות אשר ביקשו נואשות ידיעות מבניהם ובעליהן החיילים, והצעקות והצווחות היו פרי פחד מטורף בליבו של כל אחד לשלום אהוביהם.[133]

תחושת אי הוודאות וחוסר האונים נבעה גם מכך שבראשית הקרבות אוישו המעוזים והמוצבים בדרום על ידי לוחמים שביצעו תעסוקה מבצעית כחודש ימים:

129 **ריאיון עם הרצל כהן**, 7 בפברואר 2023.

130 **ריאיון עם יואב סטולר**, 20 בפברואר 2023.

131 **ריאיון עם ינקיל רוזנפלד**, 30 במרץ 2023.

132 עמוס הראל, "אחרי 42 שנה, דו"ח פנימי חושף: גופות צוות טנק שנעדר בסיני הוחזרו לישראל ב־77' והמשפחות לא ידעו", **הארץ**, 22 בספטמבר 2015.

133 כפי שצוטט ב: פריימרק, **חברה, מדיניות ותרבות**, עמ' 119.

ההורים והמשפחות ידעו את מספרי הטלפון, איך ולאן להתקשר וזו הייתה חלק משגרת חייהם. תוך כדי הקרב ניסו בני המשפחות להתקשר אל יקיריהם בניסיון נואש לדעת מה עלה בגורלם. למרכזייה הגיעו שיחות רבות של הורים מודאגים או של רעיות או של ילדים שביקשו שיקשרו אותם עם המוצב.[134]

בדיון ראשי אגפי המטה הכללי שהתקיים ב־10 באוקטובר 1973, הורה הרמטכ"ל להציב שמירה הדוקה על בתי הקברות הארעיים שהוקמו בעפולה, במשמר הנגב ובקרית שאול, כדי למנוע פלישה של אימהות חרדות, שלא שמעו דבר מבניהן.[135]

הלחץ הכבד של משפחות הנעדרים הוביל לפתיחת מרכז איתור נעדרים ב־23 באוקטובר 1973 במרתף ברחוב אבן גבירול 68 בתל אביב. במרכז שהפעילו אותו קציני כוח אדם מהמטה הכללי, נפתחו עמדות למידע ולתשאול, אך עיקר פרסומו בא לו בעקבות עשרות תמונות מוגדלות של שבויי צה"ל שפורסמו בעיתונות ובטלוויזיה במצרים, בסוריה ובירדן. התמונות הודבקו על קירות המרתף והועמדו לרשות משפחות הנעדרים, כדי שיזהו את יקיריהן. כמו כן הוקרן סרטון קצר של השבויים בסוריה. השבויים בצילומים מוספרו, והמשפחות ניסו בכל דרך לזהותם. עיקר הקשיים נבעו מאיכותם הירודה של חלק ניכר מהתצלומים, שהקשו על פענוח דיוקני השבויים (במקרים מסוימים רבו משפחות ביניהן על תמונתו של שבוי). בתחילה אסרה הצנזורה את פרסום התמונות בישראל, כדי שלא לפגוע במורל האומה. בשלושת ימי הפעילות הראשונים זוהו בוודאות כ־50 לוחמים. רובם נשבו במצרים, והיתר היו חיילי מוצב החרמון שנפלו בשבי הסורי. המרכז ננעל לאחר ששבויי צה"ל חזרו מן השבי במצרים ובסוריה.[136]

ב־20 בנובמבר שיגר מאיר שמגר, היועץ המשפטי לממשלה דאז, מכתב להראל, ובו הוא יידע אותו על תלונות שנתקבלו אצלו מצד משפחות נעדרים. המשפחות טענו כי חסרה להן כתובת מרכזית אחת לטיפול בענייניהן, וכי הדבר מקשה על אלה ביניהן שאמצעיהן מוגבלים. עוד נטען כי לא נעשית פעולה יזומה מספקת לאיסוף תמונות שפורסמו בחו"ל, כי החומר שמגיע

134 שם.

135 גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 622.

136 "איתור נעדרים, מרכז", *מתוך:* איתן הבר וזאב שיף (עורכים), **לקסיקון מלחמת יום הכיפורים**, עמ' 47.

איננו מרוכז ומקוטלג, כי אין קשרים יזומים עם הצלמים, אשר צילומיהם פורסמו בעיתונות חוץ, ועוד כיוצא באלה. כן הועלתה התהייה האם נעשים תחקירים על מנת לרכז בכתובת מרכזית אחת את כל המידע שניתן לשאוב מן החברים שחזרו מן הקרב, לרבות אלה שחזרו מן השבי.[137]

בשתי הגזרות, הצפונית והדרומית, היו משפחות שיצאו לחפש את בניהן באופן עצמאי. חלקן קיבלו אישורים מצה"ל, וחלקן עשו זאת באופן בלתי רשמי. בלטו בפעילות זו קציני צה"ל שאיבדו בני משפחה, או משפחות שהיו להן קשרים טובים עם מפקדים בכירים. אלוף שפיר קבל על כך בישיבת חוץ וביטחון ב־20 בנובמבר 1973:

> **לעם הזה שיושב כאן יש מידע מהיר והוא יודע לרוץ ולהגיע למקומות שונים, הוא יודע לחפש את המפקדים ולבחון את הדברים בעצמו, לעיתים במהירות רבה יותר מאשר כל מערכת מסודרת. אב מודאג עולה על מכונית ונוסע לסיני, מתחיל לשאול ולבדוק, ומגיע למקום.**[138]

העיד אב של נעדר:

> **מייד לאחר הפסקת האש ירדתי לסיני. ברפידים פגשתי באביו של חייל אחר, שגם הוא חיפש את הבן. נסענו ביחד. נסענו בטרמפים מיחידה אחת לשנייה ושאלנו על הבנים [...] יום אחד נסענו באוטובוס לכיוון נמל עדבייה. האב שנסע איתי שאל חייל שישב באוטובוס אם במקרה ראה את בנו. החייל הסתכל על האב לובש המדים, נקב בשם הבן ואמר כבדרך אגב: 'זה! נהרג כבר ביום השני של המלחמה'. האב התעלף.**[139]

נאוה אגמון, בתו של שלמה בן אלקנה, סיפרה שבעוד אביה אמון על הובלת מאמצי האיתור ברמה הלאומית, הייתה משפחתה מודאגת ביחס לגורלו של הבן אורן שממנו לא שמעו דבר במשך שלושה שבועות. מפקד היחידה שבה שירתה באותה העת, העמיד לרשותה רכב ונהג וכך, באמצע המלחמה, היא ירדה לסיני כדי לברר מה עלה בגורלו של אחיה ששירת בהנדסה ימית.

137 מאיר שמגר אל אל"ם י. הראל, **"הנדון: איתור נעדרים"**, 20 בנובמבר 1973 (א"צ 115-192-1977).

138 כפי שצוטט אצל: פריימרק, **חברה, מדיניות ותרבות**, עמ' 158.

139 הבר, **"בעקבות הנעדרים"**, עמ' 4.

נאוה שיערה שהוא עתיד להימצא שם לאור העובדה שזכרה כי נהג להתאמן בקישון על תרחיש של צליחת התעלה. לאחר שהסתובבה יום שלם בסיני, מצאה נאוה את אחיה, שהיה מחופר קרוב לתעלה יחד עם חבריו ליחידה שחיכו לפקודה לחצות את התעלה.[140]

גם הרצל כהן, חוקר אית"ן, העיד על פעולות האיתור העצמאיות של המשפחות: פעמים רבות, כאשר החוקרים הגיעו אל עדי ראייה, נתחוור להם שמשפחת הנעדר כבר הגיעה אליהם קודם. מלבד משפחות הנעדרים, גם גופים, דוגמת תנועת הקיבוצים ותנועת המושבים, ניהלו חקירות איתור מטעם עצמם. לטענת הרצל לעיתים חקירות המשפחה הניבו מידע שהחקירות מטעם הצבא לא הצליחו להניב, בשל העובדה שרבים מהחיילים שחבריהם ליחידה נעדרו, חשו אחריות גדולה לשתף את המשפחה, יותר מאשר לשתף גורם פורמלי.[141] ואכן פעמים רבות הסתייע המרכז לאיתור נעדרים גם במידע שאספו בני המשפחות תוך כדי חקירות פרטיות משלהן: "בדקנו כל פירור של מידע שקיבלנו מהמשפחות, מחיילים וממפקדים", טען אל"ם הראל, "בדקנו פירורי מידע בלתי הגיוניים לחלוטין, ובלבד שלא יאמרו שפסחנו על דבר מה".[142] מנגד היו מקרים שבהם הורים שהתעקשו כי בנם בחיים ויצאו לחפש אותו ברחבי סיני, למרות שנציגי אכ"א כבר בישרו להם את הבשורה המרה כי בנם נהרג.[143]

בניגוד למלחמות העבר חלק ממשפחות השבויים והנעדרים התאגדו והחלו לפעול הן מול הממשלה והן מול דעת הקהל הבין־לאומית. תחילה הוקם ועד פעולה, ומטרתו הייתה להפעיל לחץ הן על ממשלת ישראל והן בעולם, על מנת שישראל תקבל לידיה את רשימת השבויים הישראלים. ועד זה פעל בחסות ארגון אמנסטי.[144] בדצמבר 1973, כחודש לאחר חזרתם של השבויים ממצרים, התפצל הוועד לשני ועדים בשל חילוקי דעות בין הורי הנעדרים במצרים להורי הנעדרים בסוריה: ועד משפחות הנעדרים בחזית סיני ומצרים, שפעל תקופה קצרה בלבד וועד הורי שבויי ונעדרי

140 **ריאיון עם נאוה אגמון-בן אלקנה**, 19 באפריל 2023.

141 **ריאיון עם הרצל כהן**, 7 בפברואר 2023.

142 הבר, **"בעקבות הנעדרים"**, עמ' 4.

143 פריימרק, **חברה, מדיניות ותרבות**, עמ' 205.

144 יונה חסון-רוכלין, **הורות לחיילים בישראל כמשאב פוליטי**, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 2006, החוג למדע המדינה, לימודי דמוקרטיה בין תחומיים, עמ' 52.

סוריה, שפעל במשך שמונה חודשים כגוף ממוסד ומתועד. מטרת הוועדים הייתה לסייע בקידום החקירות על אודות הנעדרים, לספק ערוץ עדכון למשפחות ולעמוד לרשותן בכל שאלה. הוועדים פעלו בתיאום עם צה"ל וזכו לתמיכתו - לכל ועד הוקצה משרד במחנה מטכ"ל, והועמד לרשותם קצין קישור מטעם מטכ"ל־אכ"א. לרשות הוועדים הועמדו גם אמצעים משרדיים ותקציב למימון פעולותיהם.[145] ועד הורי שבויי ונעדרי סוריה נרשם כ"אגודת משפחות הנעדרים והשבויים בסוריה" אצל רשם העמותות ב־5 בדצמבר 1973, ומטרותיו היו "לפעול לשחרור השבויים מסוריה", "לפעול לבירור מוקדם של גורל הנעדרים בחזית הסורית" ו"לסייע חומרית ורוחנית למשפחות הנעדרים והשבויים".[146] על רקע פעולות אלה של משפחות נעדרים החלו להישמע קבילות על כך ששכבת "בעלי הזכויות" מבין ההורים נוסעת בעצמה לקווים, מתחקרת, עומדת בקשר עם מפקדים ויודעת על גורל הבנים, ואילו שכבת המקופחים, בהיעדר אמצעים והיעדר היכרויות, יושבת בבית ומקופחת בנושא זה.[147]

משפחות הנעדרים לא הסתפקו בפנייה לגורמים ישראליים, אלא הן פנו גם לגורמים זרים בחו"ל באופן ישיר ולעיתים גם עצמאי. נציגות הצלב האדום בז'נבה דיווחה למשרד החוץ שקיבלה פניות מ־57 קרובי נעדרים. אם היה בידיה מידע, הוא הועבר לנציגות הצלב האדום בארץ שהעבירה את המידע למשפחות. נציגות הצלב האדום בז'נבה אף קיבלה פניות מישראלים השוהים בחו"ל, שהיו להם קרובי משפחה בארץ, שגויסו למלחמה ושנותק עימם הקשר.[148] כמו כן נפגשו חברי ועד משפחות הנעדרים בחזית סיני ומצרים עם הנרי קיסינג'ר, ויש הטוענים בצה"ל כי חידוש החיפושים אחר הנעדרים במצרים התאפשר הודות ללחץ שהפעילו חברי ועד זה.[149]

---

145 לשכת ראש אכ"א, **"הנעדרים בצה"ל – דו"ח מצב"**, 30 בנובמבר 1973 (א"צ 115/192/1977), עמ' 3; **ועד משפחות הנעדרים בחזית סיני ובמצרים אל עורכי העיתונים**, 2 בדצמבר 1973 (א"צ 115/192/1977).

146 יונה חסון-רוכלין, **הורות לחיילים בישראל כמשאב פוליטי**. עמ' 52, 68.

147 **שלומית הראבן להרצל שפיר**, 20 בנובמבר 1973 (א"צ 115/192/1977).

148 פריימרק, **חברה, מדיניות ותרבות**, עמ' 122.

149 הבר, **"בעקבות הנעדרים"**, עמ' 4.

לקחי מלחמת יום הכיפורים בהקשר לאיתור נעדרים

בין הלקחים הבולטים של מלחמת יום הכיפורים בהקשרי איתור נעדרים היו: סימון מספרי מטוסים במקומות קבועים ובולטים בגוף המטוס באופן שיאפשר זיהוי גם לאחר התרסקות ושריפה; סימון שם הטייס באופן בלתי מחיק על הקסדה; הוספת דיסקית עם שם הטייס בחגורת המילוט שלו; הוספת דיסקיות זיהוי בנעליים;[150] חובת מילוי השיבוץ הקרבי (שבצ"ק); ריתוך מספרי זיהוי על גבי הטנקים;[151] לקיחת טביעות אצבעות וצילומי שיניים פנורמיים למתגייסים ליחידות לוחמות.[152]

עטיפת התחבושת אישית של ניסנהויז עם שמו וכתובתו שנתגלתה בחפירה (צלם: ד"ר חיים רובינשטיין; באדיבות הצלם).

תוצאות מלחמת יום הכיפורים גם המחישו כי בדיקת האירועים השונים צריכה להיעשות בפרמטרים רבים נוספים, אם באמצעות הרחבה בתוכן ובפרטי העדויות, ואם באמצעות שימוש בעזרים שבהם משתמש צה"ל, כמו תצלומי אוויר ומפות טופוגרפיות, בניית סדר הכוחות והרכבם, שחזורי קרבות שנערכו על ידי המחלקה להיסטוריה, שימוש ביומן החטיבות והאוגדות ועוד.[153]

בהצעתו המפורטת להקמת היחידה נתן בן אלקנה את דעתו על המורכבות הנפשית הכרוכה בעבודת האיתור ופינוי הנפגעים והמליץ בהצעתו לבצע מחקרי עמדות בעזרת סוציולוגים ופסיכולוגים בקרב לוחמים ומפקדים, כדי לבדוק את רמת המודעות והנכונות לחילוץ נפגעים ולפינוי חללים, לבחון את החומר שנאסף בסוגיית ההלם שנגרם ללוחמים ולמפקדים בקרבות הראשונים של מלחמת יום הכיפורים, ולהפיק ממנו לקחים לעתיד.[154]

150 **דיון מטכ"ל**, 28 באוקטובר 1973 (א"צ 1988-506-200).

151 אית"ן 5701 גף אג"מ – הדרכה, כנף 15, חיל האוויר, **"תו"ל יחידות אית"ן 5701"**, אפריל 1996, עמ' 3.

152 איל אלעד, שי גורן ונעם פרוטר, **"מערך הזיהוי הדנטלי בצה"ל"**, מערכות, 432, עמ' 58-65.

153 לשכת ראש אכ"א, **"הנדון: היחידה לאיתור נעדרים"**, 17 בדצמבר 1974 (א"צ 203/1210/1981).

154 **ריאיון עם נאוה אגמון -בן אלקנה**, 19 באפריל 2023.

לקח בולט נוסף מהפעילות לאיתור נעדרים במהלך מלחמת יום הכיפורים היה שאחד הגורמים המשמעותיים ביותר להצלחת איתור נעדר הוא הכרת השטח. ככל שקצין אית"ן הכיר את השטח טוב יותר, כך ניתן היה להגיע לחקירת עדים מדויקת יותר, שהובילה לתא שטח שבו היה הסיכוי הגדול ביותר למצוא את הנעדר. לכן באימוני היחידה הושם הדגש על לימוד השטח, הכרתו, חיבור בין תצלומי אוויר לבין השטח והתמצאות בו על פי מפות ותצלומי אוויר. רוב האימונים התנהלו בסיני כי שם היו מרחבים לביצוע ניווטים. האימונים היו ארוכים יחסית ונמשכו בין עשרה ימים לשבועיים שבהם ניווטו, תחקרו, סרקו ואיתרו על פי תרחישים שהוכנו מבעוד מועד. בחלק מהאימונים השתתפו אנשי היחידה בתרגילים של חיל־האוויר, בתרגילי חטיבה, בתרגילי אוגדה ואפילו בתרגילי גייסות ופיקודים. המטרה הייתה להטמיע את נושא הטיפול בנעדרים ביחידות צה"ל באמצעות דימוי מצבים שחייבו את המפקדים להתמודד עם הסוגיה. האימונים נועדו להכין את היחידה למלחמה הבאה, אולם גם בשגרה היו נעדרים, וביחידה התנהל ויכוח פנימי חריף בסוגיית הפעלת היחידה בשגרה.[155] לטענת פרופ' יוסי בן-ארצי, ששימש סגן ראש המערך לאיתור נעדרים בשנים 1992-2009, תפיסת ההפעלה של אית"ן בתקופת שירותו במערך התעצבה במידה רבה לאורם של לקחי יום הכיפורים.[156]

המאמצים לאיתור נעדרי מלחמת יום הכיפורים לאחר הסכם השלום עם מצרים (1979)

לאחר חתימת הסכם השלום עם מצרים במרץ 1979 שבו הוכנס סעיף העוסק בסיוע של המצרים לאתר את נעדרי צה"ל, שנותרו על אדמת מצרים, התאפשר המשך עבודת האיתור, ומרכז איתור נעדרים של אכ"א נפתח מחדש. על רקע הצורך לעדכן את התיקים בטרם יוצגו בפני המצרים, קיבל יעקב הראל מינוי קבע כראש מא"ן במילואים, ושלומית כרמי מונתה כראש הענף בסדיר.[157] כמו כן גויסו אנשי יחידת אית"ן מדי פעם למילואים על ידי מא"ן כדי להכין את התיקים לעבודה מול המצרים, וגם הופעלו על

155 **"אית"ן – 30 שנה"**, עמ' 22-21.

156 **ריאיון עם פרופ' יוסי בן-ארצי**, 3 במאי 2023.

157 פארן, **סיפורן של היחידות לאיתור נעדרים בצה"ל**, עמ' 185, 197.

ידי מא"ן, שקבע את סדרי העדיפויות בעבודה מול מצרים.[158] אל"ם יבנה, מפקד היחידה באותה העת, טען: "מאותו רגע אירעו דברים מעניינים, הרגשנו שניתנה הוראה מצרית מגבוה לדרגים הנמוכים - פתאום התחילו "להיזכר", פתאום נפתחו ברזים והתחלנו להרגיש ברצון כן מצידם לשיתוף פעולה, למרות שהם עצמם לא הבינו כל כך מה יש לנו לחפש שם".[159]

לפי הרצל כהן חתימת הסכם השלום עם מצרים הניעה זרם של משלחות איתור למצרים,[160] ושיתוף הפעולה עם מצרים גבר באופן שבא לידי ביטוי הן בהספקת מידע והן בסיועם לסריקות שהתחדשו. שלישו של סאדאת ליווה בכל פעם את המשלחות הישראליות שהגיעו למצרים.[161] למעשה בין ספטמבר 1979 לאפריל 1982 התקיימו 18 מפגשים, ומרביתם התקיימו במצרים. אחת לשנה התקיימו מפגשים עם המצרים גם במלון בתל אביב. חיים רובינשטיין מעיד על התנהלות הדברים:

> **הנוהל היה שאנחנו עובדים בעורף על התיקים, מכינים בקשות על כל אירוע ואירוע ואז נוסעים למצרים. הבקשות הוגשו מראש דרך היחידה לקישור כוחות זרים. כשהמצרים נתנו את אישורם הגענו למצרים, וברוב המקרים היינו מראיינים עדים. לרוב זה נעשה בקהיר אבל היו גם פעמים שנסענו לאלכסנדריה ולפורט סעיד [...] היו תקופות בהן היינו נוסעים גם חמש פעמים בשנה והיו שנים בהן לא נסענו בכלל.**

הרכב המשלחת, לטענת רובינשטיין, היה קבוע: ראש המשלחת (אית"ן), נציג היחידה לקישור כוחות זרים (אמ"ן), קצין מנהלה ולעיתים היה מצטרף גם נציג חיל־האוויר.[162] דן בהט, מראשוני צוותי בן אלקנה שנסע במסגרת משלחות אית"ן רבות למצרים ואף עמד בראשן, נימק את הרכבן המצומצם של המשלחות: "אסור היה לסרבל [...] כשידענו שיש סיכוי להגיע לגופות, לפתוח קבר, הייתה מתלווה גם חוליה של הרבנות הצבאית".[163] לאחר כל

158 שם, עמ' 211.

159 סלע וחזן, **"היחידה לאיתור נעדרים – אית"ן 5701"**, עמ' 16.

160 **ריאיון עם הרצל כהן**, 7 בפברואר 2023.

161 **ריאיון עם נתן ענבר**, 29 במרס 2023.

162 **ריאיון עם ד"ר חיים רובינשטיין**, 20 באפריל 2023.

163 **ריאיון עם פרופ' דן בהט**, 1 באפריל 2023.

מפגש היה מועבר דיווח על תוכנו לראש אכ"א ולראש מחלקת שו"נ (שבויים ונעדרים) באמ"ן.[164]

כחודש לפני תחילת מבצע "שלום הגליל" אותרה גופתו של יונתן אופיר ז"ל, טייס חיל־האוויר שנפל באזור הדלתא במצרים במלחמת יום הכיפורים, ושנחשב עד אז כנעדר.[165] איתור גופתו של אופיר ז"ל התאפשר הודות לערנותה של סא"ל שלומית כרמי, ראש המרכז לאיתור נעדרים, שבעת סיור בבית הקברות במנצורה יחד עם דן בהט שמה לב לכתובת "קבורת אויב" על אחת המצבות. הקבר נפתח ושם נמצאו שרידיו של אופיר ז"ל.[166] ב־18 במאי 1982 הובאו עצמותיו לישראל.[167]

בתקופה זו מוזיאונים ואנדרטאות להנצחת "מלחמת אוקטובר", כפי שמכונה מלחמת יום הכיפורים על ידי המצרים, גם הפכו למקורות מידע בעבור המשלחות לאיתור נעדרים. טנקים ישראליים שנפלו שלל בידי המצרים, ניצבו במוזיאון הצבאי המרכזי בקהיר - ה"פנורמה של מלחמת אוקטובר" - ובמוזיאון בפורט סעיד. מייד לאחר המלחמה התקיימה תערוכה בקהיר שבה הוצגו טנקי שלל ישראליים. תצלומים מהתערוכה הגיעו לידי חוקרי אית"ן ונותחו, כדי לנסות ולהבין מה עלם בגורלם של נעדרי שריון. חיים רובינשטיין מציין:

המצרים הפכו את אחד התעוזים מול איסמעיליה למוזיאון ומבחינתנו זה היה מקור מידע כי היה אפשר לראות אלו יחידות פעלו שם [...] יש אנדרטה מדרום לאיסמעיליה שבה מחלקה בראשות ישראל דגן ז"ל נתקלה בקומנדו מצרי (זה היה הכוח הקדמי ביותר של צה"ל שהגיע לדרום איסמעיליה). שלושה טנקים של המחלקה שלו הפכו לאנדרטה. המתורגמן המצרי סיפר לנו מי היה הגדוד המצרי שלחם שם והגשנו בקשה לפגוש את קציני הגדוד.[168]

164 **ריאיון עם פרופ' חיים רובינשטיין**, 20 באפריל 2023.

165 לויאב, **"בחיפוש אחר נעדרים"**, עמ' 28.

166 **ריאיון עם פרופ' דן בהט**, 1 באפריל 2023.

167 סלע וחזן, **"היחידה לאיתור נעדרים – אית"ן 5701"**, עמ' 7.

168 **ריאיון עם ד"ר חיים רובינשטיין**, 20 באפריל 2023.

בעקבות מבצע "שלום הגליל" חלה התקררות ביחסים עם המצרים, וחלון ההזדמנויות נסגר למשך יותר מעשור.[169] ב־1994 קיים הנשיא עזר ויצמן ביקור רשמי ראשון במצרים, ובמסיבת עיתונאים משותפת יחד עם חוסני מובארכ, נשיא מצרים דאז. הנשיא המצרי הצהיר על מחויבותו לסיוע לישראל במאמצי האיתור של נעדריה במצרים. שמעון חפץ, מזכירו הצבאי של ויצמן, היה מעביר את בקשות אית"ן ישירות לטנטאווי, שר ההגנה המצרי, שהיה מנחה את יחידת הקישור המצרית לכוחות הזרים להמשך תיאום עם יחידת הקישור הישראלית לכוחות הזרים.[170] אופן עבודה זה נמשך עד עצם היום הזה, ובשנים האחרונות אף גברה משמעותית תדירות הביקורים במצרים בתקווה לאתר מסמכים ועדים חדשים שיוכלו לשפוך אור על מקום קבורתם של נעדרי צה"ל במצרים שטרם אותרו.[171]

ארגון מערך אית"ן לאחר מלחמת יום הכיפורים

בין מלחמת יום הכיפורים לבין מבצע "שלום הגליל" חלחלה באית"ן 5701 ההבנה בדבר הצורך בהצבה קדמית של מאתרי הנעדרים, כדי לפעול מהר ככל האפשר במקרה של נעדרים בקרב, ובכך למקסם את הסיכוי לאיתורם. בתחילה הוקמו ביחידה צוותים מרחביים בהתאם לפיקודי צה"ל: צפון, מרכז, דרום וסיני.[172] הצוותים הועברו למשל"קים (מרכזי שליטה קדמיים). כל צוות כלל מפקדת צוות ומספר חוליות חקירה, שכללו כל אחת אנשי מקצוע ייעודיים, כגון מכונאי, חובש, דובר ערבית, וציוד המאפשרים עצמאות מרבית. כל חוליה כללה ארבעה קציני איתור. סמוך לפרוץ מבצע "שלום הגליל" הוחלט כי מפקדת הצוות תופעל במשל"ק, ואילו החוליות תפעלנה במפקדות האוגדות הפרוסות, כדי שהחוליות תהיינה קרובות לאירועים.[173]

אל"ם צחי יבנה, שמונה להחליף את בן אלקנה בפיקוד על היחידה, העיד על השינוי שחל באופן הפעולה של היחידה בתקופה זו:

---

169 שם.

170 **ריאיון עם תא"ל (במיל') שמעון חפץ**, 11 במאי 2023.

171 **ריאיון עם אלוף (במיל') יעקב עמידרור**, 3 במאי 2023.

172 **ריאיון עם יואב שגיא**, 24 באפריל 2023; **ריאיון עם פרופ' יוסי בן-ארצי**, 3 במאי 2023.

173 אית"ן 5701 גף אג"מ – הדרכה, כנף 15, חיל האוויר, **"תו"ל יחידות אית"ן 5701"**, אפריל 1996, עמ' 3.

> **אחד הלקחים החשובים שלנו ממלחמת יום הכיפורים [...] המיידיות של הטיפול מייד עם קבלת ההודעה על נעדר יכולה לשנות את כל התמונה. במקום לשבת ולחכות לרשימות נעדרים, רציתי שמייד בהתחלה יישב צוות שלי בפיקוד בנקודת שליטה קדמית, ושראש הצוות הזה ישלח - בתיאום איתי - חוליות לכל מפקדות האוגדות שבהן יושבים נציגים מחיל־האוויר, מהשריון, מהתותחנים וכו' [...] הכוונה הייתה שאם אנשים שלי יישבו קדימה, הם יצליחו להשפיע על נציגי החילות במפקדות הקדמיות לדווח להם מיידית [...] על כל אירוע שקשור בנו, כלומר, באפשרות של נעדרים. וכשהאנשים שלי יושבים קדימה, יש באפשרותם לתחקר פצועים או עדי ראייה אחרים מייד שם, בשטח, ולא לחכות עד שיעברו שבועיים וכולם ישכחו מה ראו ומתי ואיך. הצוות הקדמי עובד בשיתוף פעולה עם החוליה הגדולה, העורפית, היושבת מאחור, מקבלת מידע או הוראות ופועלת בהתאם. כך בדיוק עבדנו ב"שלום הגליל".**[174]

חרף תובנה זו מבצע "שלום הגליל" הדגים את הקושי של חוליות אית"ן לחבור למפקדות האוגדה, כדי לסייע לכוחות הלוחמים באיתור נעדרים. לפיכך הומלץ על הקמת גוף שיעסוק באיתור נעדרים ברמת האוגדה. בסופו של דבר, על פי מידת העניין והשכנוע של המפקד, ללא תקנים, החלו לקום באוגדות עצמן חוליות לאיתור נעדרים (הראשונה הייתה בפיקוד הדרום). חוליות אלו היו כפופת ישירות לקצין השלישות האוגדתי, אולם הן הונחו מקצועית על ידי מא"ן.[175]

היחידה אורגנה מחדש ביולי 1983 כיחידת ממילואים עם גרעין סדיר מצומצם.[176] במהלך 1990 הוחלט באכ"א על הקמת מערך איתור נעדרים צה"לי במסגרת אכ"א ובמערך השדה - החילות, הפיקודים והאוגדות. למערך הוכפף גם המרכז לאיתור נעדרים וגם ענף אית"ן, שהוא למעשה הגוף הסדיר של המערך האחראי לזמן בשעת חירום את אנשי המילואים של המרכז לאיתור נעדרים ובמערך השדה, ובמסגרתו גם פועלים אזרחים

---

174 לויאב, **"בחיפוש אחר נעדרים"**, עמ' 28-27.

175 אית"ן 5701-גף אג"מ – הדרכה – כנף 15 – חיל האוויר, **"תו"ל יחידות אית"ן 5701"**, אפריל 1996, עמ' 4.

176 מפקדת חיל האוויר-ראש המטה-מחלקת תוא"ר-ענף ארגון, **"פקודת ארגון מס' 011.11.05.701 ליחידת אית"ן 5701"**, 14 בפברואר 1999 (א"צ 111/1316/2002), עמ' 1.

עובדי צה"ל לקידום תיקי חקירה ממלחמות העבר. הענף אף אמון על ריכוז המשלחות למצרים.[177] בעקבות ייסוד המערך קבע מפקד חיל־האוויר כי יחידת אית"ן 5701 תטפל באיתור נעדרי זרוע האוויר בלבד ותתרכז בעיקר בנעדרי צוות אוויר.[178] ב־4 באוגוסט 1998 הוחלט להכפיף את אית"ן 5701 ל־669.[179] ב־28 באפריל 2004 הוחלט בחיל־האוויר לסגור את יחידת אית"ן 5701, ואת תפקידה ימלאו יחידה 669 וענף חקירת תאונות במבק"א בחלוקה למשימות.[180] לאחר סגירת אית"ן 5701 עברו חלק מחוקרי היחידה לענף אית"ן.[181]

התמשכות המאמצים לאיתור נעדרי מלחמת יום הכיפורים – משימה שאינה גמורה

להלן מקרה מבחן לתיק חקירה שהסתיים באיתור הנעדר. המקרה ממחיש את מחויבות צה"ל לאורך השנים לסוגיית איתור הנעדרים ואת חשיבות ההתמדה, החקר השיטתי והחשיבה מחוץ לקופסא ככישורים הכרחיים לחוקר אית"ן.

"תיק ניסנהאוז" (D15) – בצוהרי 6 באוקטובר 1973 ירד גדוד 46 מבסיס חטיבה 401 בביר תמדה על הציר הג'ידי במטרה לסייע למעוז "ליטוף" שממנו התקבלו קריאות רבות לעזרה. תוך כדי התנועה מערבה החליף המג"ד טנק עקב תקלת חשמל, והגדוד המשיך בתנועתו לעבר "ליטוף". בינתיים הטנק ששימש טנק המג"ד עד אשר התגלתה בו תקלת החשמל, אויש מחדש על ידי המט"ק משה ניסנהאוז, הנהג נחמיה בן ציון, הטען קשר ליאון משה כהן והתותחן נדיב מרדכי (להלן: טנק ניסנהאוז). עם השלמת ההתארגנות לתזוזה גילה הצוות שהוא נותר לבד בשטח.[182] לפיכך החליט

177 **ריאיון עם נרי אריאלי**, 4 באפריל 2023; **ריאיון עם צילה נוימן**, 11 במאי 2023.

178 מפקדת זרוע האוויר-ראש המטה-מחלקת תוא"ר-ענף ארגון, **"הנדון: פא"ר יחידת אית"ן 5701"**; להק אוויר, מחלקת מבצעים, **"עדכון כשירויות יחידת אית"ן 5701"**, 19 באפריל 1994, סימוכין חא 5407.

179 מפקדת חיל האוויר-להק רמ"ט, **"סיכום דיון – הכפפת תצ"מ למכא"מ ושרגון איתן"**, 4 באוגוסט 1998 (מנ 211-340)

180 חיל האוויר-כנף 15-לשכת המפקד, **אבנט: 515-1000**, סימוכין: שט-1 .

181 **ריאיון עם נרי אריאלי**, 4 באפריל 2023; **ריאיון עם פרופ' יוסי בן-ארצי**, 3 במאי 2023; **ריאיון עם הרצל כהן**, 7 בפברואר 2023.

182 תחילה שימש הטנק כטנק מג"ד 46 אך עקב תקלה במערכת הקשר עבר המג"ד דוד שובל יחד עם קצין המבצעים אורי פונדק לטנק אחר.

הצוות לחזור על עקבותיו לתעוז "מצוה". אלא שבמקום לנוע מזרחה, הטנק נע דרומה. תוך כדי התנועה הלילית צנח הטנק במורד מדרון תלול של דיונה וגחונו שקע בחולות, כשלושה קילומטרים דרום־מזרחית למעוז "ליטוף". בתצלום אוויר מ־7 באוקטובר 1973 ניתן לראות בבירור את הטנק מחופר בחול בשיפוע ואת כוחות החי"ר המצרי הממוקמים כ־120 מטרים ממנו, מחופרים בשוחות. במהלך הלילה נפגע הטנק מטיל אר־פי־ג'י, ומעוצמת הפגיעה כהן ומרדכי נהרגו במקום. המט"ק ניסנהאוז נפצע. הנהג נחמיה בן ציון, שלא נפגע, יצא מתאו, חבש את ניסנהאוז שנותר על אלונקה לצד הטנק ורץ אחורנית כדי להזעיק עזרה. בן ציון הצליח לחבור לכוחות צה"ל, אולם הטנקים שנשלחו למשימת החילוץ ספגו אש מצרית כבדה, וכתוצאה ממנה נהרגו שבעה חיילים. לאור ריבוי הטנקים הפגועים בגדוד,[183] הורה מג"ד 46 לחדול מניסיונות החילוץ. באותו היום נשבה ניסנהאוז על ידי כוחות מצריים, ובנובמבר 1973 הוחזר לישראל במסגרת עסקת חילופי השבויים בין ישראל למצרים.[184] כהן ומרדכי נותרו בחזקת נעדרים.

החיפושים אחר השניים, כמו אחר נעדרים רבים נוספים, החלו מייד לאחר המלחמה, אולם גופותיהם לא אותרו. בתצלומי אוויר מ־27 באוקטובר 1973 ומ־25 בדצמבר 1973 עוד ניתן לראות את הטנק עומד על מכונו בשטח שנמצא בשליטתה של הארמייה השלישית. תצלומי האוויר מ־11 בינואר 1974 מראים הכנה מצרית לקראת גרירת הטנק, וב־7 בפברואר 1974 לא ניתן עוד לראות את הטנק בזירת האירוע. במסגרת מבצע סריקה שנערך בסיני בינואר-פברואר 1974, הגיעו כוחות צה"ל לאזור הטנק ב־9 בפברואר 1974. במקום נמצאו שרידים, אולם המאמצים לאתר את גופותיהם של כהן ומרדכי ז"ל העלו חרס. ב־18 בפברואר דיווחו המצרים כי הגופות נמצאות מתחת לדיונה, מה שלימים הסתבר כנכון, אבל בשעתו דיווח זה נתפס כלא מהימן. ב־20 בפברואר נמצא ליד הטנק נרתיק הפצה של גדוד 46 (רשימה שמית למקרה של גיוס חירום), ובה הופיע שמו של נדיב מרדכי.[185] לאחר חתימת הסכמי השלום בין ישראל ומצרים נשלח צוות של יחידת אית"ן למקום הפגיעה בטנק, אך גם הוא לא הצליח לאתר את הגופות. החיפושים התחדשו ביתר שאת ב־1994 בעקבות שיחה בין הנשיא עזר ויצמן לבין נשיא

183 בשלב זה נפגעו 77 מתוך 100 הטנקים של חטיבה 401.

184 **ריאיון עם יואב סטולר**, 11 במאי 2023.

185 שם.

מצרים חוסני מובארכ. באותה פגישה התחייב מובארכ להגיש לישראל את כל הסיוע שיידרש כדי לאתר את נעדרי צה"ל בחזית המצרית.[186]

ב־1998 מונה באית"ן צוות חקירה חדש לאיתור נעדרי מצרים. במהלך החקירה המחודשת נותחו שוב כל תצלומי האוויר שבוצעו בשטח בתקופת המלחמה ולאחריה. במסגרת בחינת התצלומים בהגדלה ניכרת עלה כי בתצלום אוויר יומיים לאחר הפגיעה בטנק נראות שתי תלוליות חול בסמוך לו - תלוליות שלא נצפו בתצלום האוויר יממה קודם לכן. בתצלום האוויר מ־27 באוקטובר כבר לא נמצא זכר לאותן תלוליות, אשר ככל הנראה נקברו תחת ערמת עפר שיצר טרקטור שהקים מחפורות מגן במקום במסגרת היערכותה של הארמייה השלישית שהייתה נצורה באותה העת בידי כוחות צה"ל.[187]

תחילת החפירות לאיתור שריד הטנק של ניסנהויז (צלם: ד"ר חיים רובינשטיין; באדיבות הצלם) .

186 עמוס הראל, "גופותיהם של כהן ומרדכי נמצאו זו לצד זו, לבושות בסרבלי טנקיסט", **הארץ**, 7 בדצמבר 1999, עמ' א2.

187 שם.

חוקר איתו"ן רס"ן (במילו') יואב סטולר, שהיה אמון על החקירה, מעיד על שיטות העבודה שנקטו במהלך הטיפול בתיק. ראשית, לימוד תמונת הקרב בגזרה ברמה הכללית, ולאחר מכן חקירת אירוע הנעדר בראייה מבצעית עד לרמת הפרט והפרטים. לאחר שהוכן תיק המודיעין, שכלל גם תמלילי האזנה שבהם נשמעו המצרים מדווחים שהשניים נקברו לצד הטנק - הוא ניגש ללמוד את מאפייני הקבורה המצרית, כפי שבאה לידי ביטוי במהלך המלחמה, באמצעות ניתוח תצלומי אוויר של טנקים ישראליים אחרים שנפגעו במהלך המלחמה. מניתוח תצלומי האוויר נלמד כי המצרים אכן נהגו לקבור את חללי השריון של צה"ל בסמוך לטנק שבו הם נפגעו. לפיכך הוסק כי תלוליות החול שנצפו לראשונה בתצלום האוויר יומיים לאחר הפגיעה בטנק, הן למעשה הקברים של כהן ומרדכי. מטרת השלב הבא בחקירה הייתה להבין את ההשתנות הגאוגרפית של האזור מאז הפגיעה בטנק. היות שמדובר באזור מדברי, עברה הקרקע דינמיקה מהירה באמצעות משטר הרוחות שהביאה להיעלמות מהירה של סימני המלחמה. כדי להבין את תהליכי התנועה של הדיונה שאליה צנח הטנק, ננקטו בין היתר הפעולות האלה: פענוח תצ"א לאורך 26 שנים; התייעצות עם המומחים פרופ' חיים צוער ופרופ' דן בלומברג מאוניברסיטת בן-גוריון וקריאת מחקרים בנושא דיונות אורכיות בסיני. בסופו של דבר הצליח יואב לגבש מסקנה אשר לנ"צ המשוער של שתי תלוליות החול.[188]

על בסיס המידע החדש ירדה משלחת ישראלית למצרים ב־7 נובמבר 1999 לביצוע חפירות באזור שבו נראה הטנק לאחרונה. נשכרו מחפר, פועלים עם אתי חפירה ומודד ישראלי מוסמך שסימן שטח מרובע שיועד לחפירה בגודל של עשרה מטרים על עשרה מטרים. שיטת העבודה הייתה שפעילות המחפר כוונה על ידי שני אנשי המשלחת, בתחתית החפירה, וריקונה מחוץ לאזור החפירה התבצע בהשגחתם של שני אנשי משלחת נוספים. בעומק מסוים כבר נעשה שימוש באתי חפירה כדי לא לפגוע חלילה בגופות שעשויות להתגלות. בסך הכול נחפרה רצועה ברוחב של כ־12 מטרים ובאורך של 25 מטרים. במהלך חפירת רצועה זו הועלו ממצאים ששויכו לצוות ניסנהאוז, כמו פתק כביסה חתום על ידי נדיב מרדכי ז"ל, התחבושת האישית של ניסנהאוז שבה נחבש, וטופס אפסנאות חתום על ידי ליאון משה כהן ז"ל. לבסוף התגלו הגופות בעומק של כ־3.8 מטרים, כשהן טמונות זו לצד זו ועטויות עדיין בסרבלי טנקיסטים. לאחר זיהוי ודאי של הגופות במכון

188 **ריאיון עם יואב סטולר**, 3 במאי 2023.

לרפואה משפטית הובאו השניים בדצמבר 1999 לקבורה בישראל, 26 שנים לאחר המלחמה.[189]

מדף של הטנק שנתגלה בחפירה (צלם: ד"ר חיים רובינשטיין; באדיבות הצלם).

סיכום

מלחמת יום הכיפורים הייתה המלחמה הראשונה לאחר מלחמת השחרור שבה לא יזם צה"ל את פתיחת המלחמה. התקפת הפתע הביאה לנסיגה משטחים שבהם שלט צה"ל קודם למלחמה, לנפגעים רבים ולאי יכולת לפנותם. במהלך המלחמה הגיע מספר הנעדרים לממדים שמדינת ישראל לא הכירה בעבר. הנסיבות הקרביות הקשות גרמו לדיווח חסר או לקווי של היחידות על חיילים פצועים, על חללים שפונו לעורף, ועל חללים ונעדרים שנשארו בשטח. עובדות אלו הקשו על זיהוי נעדרים ועל איתורם, ומספר הנעדרים הגבוה הניב לחץ ציבורי כבד מצד המשפחות. הדבר חייב מענה מיידי וחידד את הצורך בהקמת גופים ייעודיים שיסייעו בצמצום מספר הנעדרים. לפיכך אולתרה תוך כדי המלחמה יחידה לאיתור נעדרים בחיל־האוויר, שזכתה בתחילה לכינוי "צוותי בן אלקנה", ובמקביל הוקם המרכז

189 שם.

לאיתור נעדרים על ידי אכ"א. צוותי בן אלקנה היו הגרעין ליחידת אית"ן 5701 שמוסדה לאחר המלחמה, ושפעלה למעשה כיחידת השטח של המרכז לאיתור נעדרים. יחד גובשו לקחי המלחמה והועברו לצה"ל ליישום.

במרוצת השנים הן המרכז לאיתור נעדרים והן אית"ן 5701 פשטו צורה ולבשו אחרת עד להתגבשותו הסופית של המערך לאיתור נעדרים, אולם לקחי יום הכיפורים ממשיכים להכתיב במידה רבה עד עצם היום הזה את תורת הלחימה של המערך, שעושה לילות כימים על מנת להביא את כלל חידות המקל"נים והנעדרים - הן ממלחמות ישראל והן מעתות שגרה - לפתרונן. על אף שכלל נעדרי מלחמת יום הכיפורים הוכרזו לאחריה כחללים שמקום קבורתם לא נודע, עד עצם היום הזה מושקעים מאמצים רבים, בשיתוף פעולה אינטנסיבי עם מצרים, לאתר את שרידיהם של 18 הנעדרים שעוד נותרו ולהביאם לקבר ישראל - עדות לחשיבות הרבה שמדינת ישראל מעניקה לסוגיה. ההצלחות האחרונות של חוקרי אית"ן, כמו מציאת גופתו של הטייס יקיר נווה ז"ל ב־2018, 56 שנים לאחר שמטוסו התרסק בכנרת, וגילוי קבריהם ב־2022 של בנימין איזנברג ז"ל ויצחק רובינשטיין ז"ל, שנהרגו בקרבות ביד מרדכי במלחמת העצמאות בשנת 1948, בהחלט מעוררות תקווה כי חרף יובל השנים שחלפו מאז מלחמת יום הכיפורים, עדיין לא אפסו הסיכויים למצוא גם את שרידיהם של נעדרי צה"ל מצרים.

נספחים

מס' ריאיון	שם	תפקיד רלוונטי	תאריך קיום הריאיון
1	נאוה אגמון-בן אלקנה	בתו של שלמה בן אלקנה	19 באפריל 2023
2	סא"ל (במיל') נרי אריאלי	חוקר בענף אית"ן	4 באפריל 2023
3	פרופ' אל"ם (במיל') יוסי בן ארצי	סגן ראש המערך לאיתור נעדרים, 2009-1992	3 במאי 2023
4	פרופ' רס"ן (במיל') דן בהט	חוקר ביחידת אית"ן 5701, ממונה על נעדרי מצרים	2 באפריל 2023
5	תא"ל (במיל') ניסים ברדה	ראש המערך לאיתור נעדרים, 2010 – כיום	3 במאי 2023
6	תא"ל שמעון חפץ	המזכיר הצבאי לנשיא המדינה עזר ויצמן	11 במאי 2023
7	סא"ל (במיל') הרצל כהן	רע"ן חקירות במרכז אית"ן, עוזר מפקד מערך אית"ן	7 בפברואר 2023
8	אל"ם (במיל') צילה נוימן	ראש ענף אית"ן, 2005-1994	11 במאי 2023
9	רס"ן (במיל') יואב סטולר	חוקר בענף אית"ן – צח"ם נעדרי מצרים 2023-1999	11 במאי 2023
10	אלוף (במיל') יעקב עמידרור	מתאם הצח"ם לנעדרי מצרים, 2023-2004	3 במאי 2023
11	אל"ם (במיל') נתן ענבר	רמ"ח נפגעים 1980-1977	29 במרץ 2023
12	אל"ם (במיל') יעקב (ינקיל) רוזנפלד	חוקר בענף אית"ן – צח"ם נעדרי מצרים	30 במרץ 2023
13	ד"ר אל"ם (במיל') חיים רובינשטיין	ראש המשלחת למצרים, 2009-1997	20 באפריל 2023
14	רס"ן (במיל') יואב שגיא	מפקד צוות מרחב שלמה וסגן מפקד יחידת "אית"ן", 1994-1973	24 באפריל 2023

| תקציר

ועדת העיטורים והצל"שים של מלחמת יום הכיפורים אשר שקדה ביסודיות על ההמלצות שהגיעו אל שולחנה, פעלה בהקשר היסטורי ייחודי: המורל הישראלי היה נתון בשפל בעקבות המלחמה. חוק העיטורים הופעל לראשונה במלחמה וכלל שבעה סוגי הוקרה ולא שלושה כפי שהיה נהוג במלחמות קודמות. הוועדה הסתמכה על עדי המלחמה שבה נהרגו לוחמים ומפקדים רבים. כשנתיים נמשכה מרבית עבודתה, הארוכה מכל ועדות העיטורים והצל"שים של מלחמות ישראל וכך גם היה חלון ההזדמנויות שניתן להגיש המלצות אליה. אל הוועדה הגיעו 675 המלצות והוענקו מעל 550 עיטורים וצל"שים. המחקר שופך אור על כמה היבטים, בהם מאפייני עבודתה, קבלת החלטותיה על דירוג העיטור, הפקת לקחיה, מסקנותיה והשפעותיה על התפתחות מנגנון העיטורים והצל"שים בצה"ל. הללו נדונים במאמר תוך הצגת הדילמה שליוותה אותה ורווחת על פי רוב כאשר עוסקים בעיטורים ובצל"שים - מחד גיסא, הרצון לתת את הזרקור החינוכי ואת ההערכה למי שזכאי לעיטור ללא תחושת קיפוח, ומאידך גיסא, לא ליצור זילות בהענקתם.

עבודת ועדת העיטורים והצל"שים של מלחמת יום הכיפורים

אורי שקד[1]

מבוא

"בהכירנו את מורכבות המלחמה וגילוייה, התחלנו בעבודתנו מתוך הרגשת האחריות הגדולה המוטלת עלינו - בני אנוש - להחליט ולהמליץ על הענקת עיטורים וציונים לשבח על מעשי גבורה ומסירות ללא גבול, שנעשו תוך לחץ נפשי ופיזי קשה ביותר..."[2] זהו חלק מדו"ח הביניים שהציגו חברי ועדת העיטורים והצל"שים של מלחמת יום הכיפורים בראשות מנחם "מנדי" מרון בפני שר הביטחון, שמעון פרס, לפני הענקת העיטורים הראשונה של המלחמה, במאי 1975.

עבודת הוועדה נמשכה זמן רב ביחס למלחמות שקדמו לה. עבודתה התחלקה לשלושה שלבים ותקופות בשנים 1974–1977: מאוגוסט 1974 עד מאי 1975 - מועד טקס הענקת העיטורים הראשון; מיוני 1975 עד

1 אורי שקד הוא דוקטורנט להיסטוריה באוניברסיטת בר-אילן. את עבודת התזה כתב על עיטורים וצל"שים בצה"ל בשנים 1949–1970 בהנחיית ד"ר טל טובי. המחבר מבקש להודות לד"ר אלי מיכלסון על יוזמת המחקר ולד"ר יניב פרידמן על הסיוע להכנת המאמר בכל שלביו. כמו כן הוא מודה לגברת יפעת ארנון מארכיון צה"ל ומערכת הביטחון על העזרה באיתור התיקים ולד"ר עפר דרורי על תרומתו הרבה לנושא.

2 שמעון פרס, הודעת הממשלה על עבודת ועדת העיטורים והצל"שים של מלחמת יום הכיפורים, 28 באפריל 1975.

ספטמבר 1975 - מועד טקס הענקת העיטורים השני; מאוקטובר 1975 עד אפריל 1976 - מועד טקס הענקת העיטורים השלישי והאחרון (עד שלהי 1977 היו הענקות בודדות נוספות).[3]

ועדת העיטורים והצל״שים של מלחמת יום הכיפורים שקדה זמן רב בעבודתה,[4] מתוך רצון כֵּן להגיע אל חקר האמת, תוך הסתמכות על עדויות שעקב נסיבות המלחמה לעיתים היה צורך להתפשר על איכות העדות. הקו המנחה של חבריה היה התמקדות בסיפור המעשה של האינדיבידואל לגבורה יוצאת דופן במלחמה. הדילמה שליוותה אותה והרווחת בדרך כלל כשעוסקים בעיטורים וצל״שים הייתה, מחד גיסא, הרצון לתת את הזרקור החינוכי למי שזכאי לעיטור ללא תחושת קיפוח, ומאידך גיסא, לא ליצור זילות בהענקתם. ב־22 במרץ 1944 אמר צ׳רצ׳יל שמטרת הענקת עיטורים היא גאווה למי שראוי לכך. עם זאת ההבחנה היא חשובה שכן אם לכולם יוענקו עיטורים, ערכו של העיטור פוחת ומוביל גם לאכזבות. המשימה של עריכת תקנות לעיטורים היא לא פתרון מושלם, ולכן לא ניתן לספק את כולם, בלי להסתכן בכך שלא יהיו מקופחים. כל מה שאפשר לעשות הוא ״לתת את הסיפוק הגדול ביותר למספר הגדול ביותר ולפגוע ברגשותיהם של המעט ביותר״.[5]

סקירת ספרות

סקירת ספרות קיימת על עיטורים ועל צל״שים של מלחמת יום הכיפורים כוללת בתוכה התעמקות מעטה בעבודת הוועדה. במחקרים הבאים ישנן התייחסויות לעבודתה: מאמרו של אביתר בן־צדף - ״עיטורים וצל״שים בצה״ל כמשאב״, ספרו של מייק אלדר - ״שייטת 11 - הקרב על הצל״ש״ במלחמת שלום הגליל, מחקר סוציולוגי של איל אפרתי העוסק בכלליות בסוגיית הצל״שים והעיטורים - ״הבנייה חברתית ותרבותית של גבורה

3 דו"ח ועדת העיטורים והצל"שים, מרץ 1975 (ארכיון צה"ל 2/47/2010). (להלן: דו"ח מרץ 1975); צבא ההגנה לישראל, אגף כוח האדם, מחלקת הפרט, **בעוז רוחם**, תל אביב: משרד הביטחון, 2014. (להלן: צבא ההגנה לישראל, בעוז רוחם).

4 במרץ 2023 קיימה העמותה הישראלית להיסטוריה צבאית יום עיון בנושא העיטורים והצל"שים במלחמת יום הכיפורים, ובו עלתה התמיכה בטענה על רצינות עבודת הוועדה אל מול אמירות שונות בנוגע לרשלנותה ולקבלת החלטות שנבעו מאינטרסים לא מקצועיים. מאמר זה מחזק את טענת העמותה להיסטוריה צבאית בנוגע לרצינות וליסודיות פועלה של הוועדה במלחמה זו. יש להעריך את עבודתה שמשמעותה – יראת כבוד אל מקבלי העיטורים והצל"שים.

5 Sir John Holmes, **Military Medals Review**, GOV.UK, 2012, pp. 32.

צבאית באמצעות הענקת עיטורים, בחברה הישראלית ובצבא הישראלי", ומחקר פסיכולוגי של אל"ם ראובן גל - "מיהו גיבור?" שעסק במקבלי חלק מהצל"שים והעיטורים במלחמת יום הכיפורים. לצד מחקרים אלו, ישנם ספרים העוסקים במלחמת יום הכיפורים ובהם התייחסות מעטה לוועדת העיטורים והצל"שים כמו ספרו של עמנואל סקל "סיני שבלב", הספר הביוגרפי על ינוש בן־גל, ספרו של אמנון רשף על חטיבה 14 וספרו של משה גבעתי - "המערכה בחרמון". נוסף עליהם, פורסמו ספרים רבים על מלחמת יום הכיפורים אשר מציינים את סיפורי המעשה של העיטורים והצל"שים ברלוונטיות לספר. עם זאת הספר "בעוז רוחם" מרכז את כל סיפורי המעשה הללו מקום המדינה ועד 2014. גם עפר דרורי הוציא ספרים החושפים אותנו לסיפורם האישי של מקבלי עיטורי הגבורה והצל"שים של האלוף, של מפקד האוגדה ושל המח"ט.[6] נוסף על כך קיים האתר האינטרנטי האזרחי "גבורה", בהובלתו של עפר דרורי, ובו מצורפות כתבות על אודות מקבלי הצל"ש וכתבות אשר עוסקות בהרחבה בסוגיית הצל"שים. במרץ 2023 התקיים יום עיון של העמותה הישראלית להיסטוריה צבאית בנושא העיטורים והצל"שים של מלחמת יום הכיפורים.

נראה כי ישנה התייחסות רחבה לסיפורי המעשה במלחמת יום כיפורים, אך כמעט שאין מחקר מעמיק בנוגע לעבודת הוועדה. המחקר שלפנינו שופך אור על מספר היבטים, כגון מאפייני עבודת הוועדה, הכוללת גם את תקופת כהונתו של מרדכי ציפורי, מחליפו של מנחם מרון בראשות הוועדה (תקופה זו נשמטה מהספרות המחקרית), מאפייני קבלת ההחלטות בקרב חבריה על דירוג העיטור והצל"ש או על דחייתו, הפקת לקחיה והשפעתה על התפתחות מנגנון העיטורים והצל"שים בצה"ל.

המחקר נועד לאפשר דרך נוספת להעשרת הידע הודות לניסיון האנושי בעיצוב תודעה לאומית בקרב מקבלי ההחלטות על ידי חינוך לגבורה בעקבות מלחמת יום הכיפורים. דרכו ניתן להבין כיצד עבד מנגנון הצל"שים והעיטורים של המלחמה. הדיון על הענקתם מעורר דילמות וגישות שונות בקרב אזרחים, חיילים וקצינים. מחקר זה יהווה אמצעי שבעזרתו ניתן יהיה לגבש עמדה מושכלת.

6 מספריו של עפר דרורי בנושא הצל"שים: עפר דרורי, **גיבורי ישראל מקבלי עיטור הגבורה**, ירושלים: דרור, 2017; עפר דרורי, **גיבורי ישראל מקבלי ציון לשבח של האלוף**, ירושלים: דרור, 2017; עפר דרורי, **גיבורי ישראל מקבלי ציון לשבח של מפקד האוגדה**, ירושלים: דרור, 2016; עפר דרורי, **גיבורי ישראל מקבלי ציון לשבח של מפקד החטיבה**, ירושלים: דרור, 2014.

המחקר מורכב משישה פרקי משנה:

1. הכנת התשתית לעבודת הוועדה מינואר 1974 עד אוגוסט 1974.
2. השלב הראשון - ספטמבר 1974 עד טקס הענקת העיטורים הראשון במאי 1975 המכיל את עיקר עבודת הוועדה.
3. השלב השני - שלהי מאי 1975 עד טקס הענקות השני בספטמבר 1975.
4. השלב השלישי - אוקטובר 1975 עד טקס הענקות השלישי באפריל 1976.
5. מאפיינים כלליים של עבודת הוועדה.
6. הפקת לקחים ומסקנות הוועדה - מאי 1976 עד דצמבר 1979.

מקורות המחקר

המחקר מבוסס בעיקרו על מקורות ראשוניים הנמצאים בארכיון צה"ל, חלקם מסמכים פנימיים, ואינם פתוחים בהכרח לעיון הציבור הרחב. אלה כוללים כ־150 תיקים הקשורים לוועדת העיטורים והצל"שים של מלחמת יום הכיפורים בשנים 1977-1974 ומכילים מסמכים העוסקים בעבודתה, ופרוטוקוליה עם העדים, עם המומלצים ועם מפקדיהם. ישיבותיה הוקלטו ברשמקול ונרשמו פרוטוקולים בידי קצרניות מהמחלקה להיסטוריה.[7] נוסף על המקורות בארכיון צה"ל, המחקר נעזר במקורות משניים של הספרות הקיימת.

מגבלות המחקר

רוב חברי הוועדה המרכזיים ונושאי תפקידים בכירים שהיו שותפים בעבודתה אינם בחיים. כמו כן אין אזכור על נושא הצל"שים והעיטורים בביוגרפיות, באוטוביוגרפיות השונות ובראיונות. אם קיימות, ההתייחסויות הן מעטות ודלות. מלבד זאת ייתכן שקיימות החלטות שהתקבלו בעל פה, אולם הן אינן באות לידי ביטוי בישיבת הוועדה. יתר על כן קיימים מסמכים מעטים שאינם כתובים ומתועדים בבירור, וישנן ישיבות שבהן לא תועדו הדיונים על קבלות ההחלטות של חברי הוועדה, בעיקר בישיבותיה המאוחרות בשלהי 1975 ובשנת 1976. עם זאת ישנו דו"ח ביניים ממאי 1975 אשר מתייחס ל־495 המלצות ומהווה כ־70% מעבודת

7 ועדת העיטורים והצל"שים (ארכיון צה"ל 77/45/2008).

הוועדה,[8] אך לא נמצא דו"ח מסכם לכל ועדה המכיל התייחסות אל כל 675 ההמלצות שהוגשו לפניה עד אפריל 1976. הוועדה סיימה את מרבית עבודתה לאחר ההחלטה לעצור את אפשרות שליחת ההמלצות ובאה לידי ביטוי בטקס הענקת העיטורים באפריל 1976. במהלך 1977 נעשו השלמות והוענקו עיטורים וצל"שים בודדים.

סקירה היסטורית: עיטורים וצל"שים במדינת ישראל 1949-1973:

בקיץ 1949, עם סיום מלחמת העצמאות, החליטה מדינת ישראל להעניק 12 אותות "גיבור ישראל" ל־12 חיילי צה"ל. הייתה נכונות לדון בהמלצות נוספות למעשי גבורה מהמלחמה, אך תהליך זה נעצר בהובלת דוד בן־גוריון. עצירתו הובילה את צה"ל להעניק צל"שים (ציונים לשבח) בדרגות שונות בהיעדר חוק העיטורים.

בד בבד גיבש צה"ל את הצעת חוק העיטורים. בשנים 1949–1953 היו ניסיונות לטפל בהמלצות מלחמת העצמאות גם דרך קידום הצעת חוק העיטורים, אך בן־גוריון לא היה מעוניין לקדם סוגיה זו. לאחר לחץ ממושך מקצינים בכירים בצה"ל ומחברי כנסת, בקיץ 1953 הוחלט לקדם את הצעת חוק העיטורים, אולם סוגיית ההמלצות ממלחמת העצמאות נותרה בסימן שאלה.[9] חוק העיטורים עלה לדיון בכנסת בדצמבר 1954. אחד הוויכוחים נסובו על הענקה למפרע (רטרואקטיבית), הכוללת מתן עיטורים ממלחמת העצמאות. כאשר בן־גוריון חזר לכהן בתפקיד שר הביטחון ולא הצליחו להכריע בסוגיה זו, הוא הצטרף לאחד הדיונים האחרונים של ועדת החוץ והביטחון והוביל את הגישה שצריך להעניק עיטורים מרגע חקיקת החוק (1955) ולא למעשים שקדמו לכך כמו במלחמת העצמאות. בן־גוריון שכנע את הוועדה בהמלצתו, אך בגלל אי־הסכמות על פרמטרים אחרים כגון בחירת השמות לעיטורים, לא עבר חוק העיטורים.[10]

כאשר צה"ל למד את מנגנון הענקת העיטורים בצבאות זרים בשנות ה־50, הנספח הצבאי של צה"ל בבריטניה צידד במדיניות ההמלצות הבריטיות. זו הדגישה את תזמון הגשת ההמלצות שצריכות להתבצע בהקדם האפשרי

8 עד מאי 1975 לא הספיקה הוועדה לטפל בכל ההמלצות הללו.

9 תקנון ציוני לשבח ואותות הצטיינות מ. חודרובסקי סא"ל, רע"ן המשטר, המשמעת והנוהג, מאי 1952 (ארכיון צה"ל 643/702/1960).

10 ועדת חוץ וביטחון ישיבה חמישית בנוגע לחוק העיטורים, 10 במאי 1955.

ובאופן מיידי לאחר המעשה, וגם הטיפול הנלווה לכך צריך להיעשות במהירות וללא דיחוי, וָלא - ערך ההמלצה פוחת. בחוק העיטורים הישראלי שחוקק בשנת 1970, אין הנחיה לקביעת טווח זמן שבו צריך לעסוק בהמלצות לעיטורים.[11]

מנגנוני הצל״שים של שלוש המלחמות שקדמו למלחמת יום הכיפורים פעלו בטווחי זמנים קצרים יותר ממלחמה זו: במלחמת העצמאות הוענקו 12 אותות ״גיבור ישראל״[12] וכאלף המלצות נותרו ללא המשך טיפול. חלון ההזדמנויות להגשת המלצות במלחמה זו היה כשנה.[13] לאחר מלחמת סיני פעל מנגנון הצל״שים כחמישה חודשים, מסוף אוקטובר 1956 עד אפריל 1957. כבר במלחמת סיני החלו היחידות בצה״ל לרכז המלצות לצל״שים בדרגים שונים.[14] בהמשך הלחימה נעצר תהליך הטיפול בהן עקב החלטת הרמטכ״ל שלא לאשרם במהלך המלחמה.[15] לאחר הענקתם (באפריל 1957) בדרג הרמטכ״ל נשלחו המלצות נוספות המתייחסות למלחמת סיני. דיין החליט שלא לטפל בהן בדרג הרמטכ״ל והחזיר את הטיפול אל המפקדות.[16] במלחמת ששת הימים הנחו את המפקדות לשלוח את המלצותיהם עד סוף יולי 1967.[17] עם תחילת עבודת הוועדה, בתחילת אוגוסט 1967, הגיעו 501 המלצות,[18] אולם במהלכה טיפלה בעוד המלצות. לדבריה, לא יקופחו ״הגיבורים״ בגלל מחדלי המפקדות שלא הגישו את המלצותיהן במועד שנקבע, ובסך הכול הובאו לפניה 640 המלצות. עבודתה האינטנסיבית ארכה שלושה חודשים והסתיימה באוקטובר 1967.[19]

---

11 אל"ם מיכאל בן־גל, מכתב לצה"ל לאחר פגישה עם סא"ל בריטי הממונה על העיטורים, 28 באוקטובר 1954 (ארכיון צה"ל 1549/347/1961).

12 זאב לכיש, "כיצד נבחרו גיבורים", בתוך: מן ניר (עורך), **70 למדינה עיונים בסוגיות מתולדות כוח המגן בצה"ל**, ירושלים: כרמל, 2019, עמ' 173–198.

13 ראש אכ"א לרמטכ"ל, הצעה לדיון תקנות אות הצטיינות, מאי 1953 (ארכיון צה"ל 53/540/1955); ועדת חוץ וביטחון, ישיבה שלישית בנושא חוק העיטורים, 28 בפברואר 1955.

14 דו"ח סיכום קדש (ארכיון צה"ל 120/1034/1965).

15 שם.

16 מענה להמלצות ששלח רע"ן המשטר והמשמעת ב־19 במאי וב־16 ביוני 1957 (ארכיון צה"ל 175/180/1962).

17 דו"ח הוועדה לדיון בהמלצות לציון לשבח במלחמת ששת הימים, 1 באוקטובר 1967 (ארכיון צה"ל 18/869/1973) (להלן: דו"ח ציון לשבח במלחמת ששת הימים).

18 כתב מינוי הרמטכ"ל, 6 באוגוסט 1967; המלצות הוועדה לציון לשבח במלחמת ששת הימים, 8 באוגוסט 1967 (ארכיון צה"ל 538/208/1970).

19 דו"ח ציון לשבח במלחמת ששת הימים.

בעקבות השלכות שנבעו ממלחמת ששת הימים, כשברקע צילה של מלחמת ההתשה וגורמים נוספים אחרים, נחקק חוק העיטורים בינואר 1970. הרמטכ״ל בר־לב מינה ועדה בראשות יצחק חופי, והיא בחנה את הצל״שים שהוענקו מאוגוסט 1949 ועד דצמבר 1970, והמירה אותם על פי חוק העיטורים, בהתבסס על שיקוליה ועל הנחיות הרמטכ״ל ואישורו. ״ועדת חופי״ סיימה את מרבית עבודתה בדצמבר 1970, ומינואר 1971 עד אפריל 1973 היא טיפלה בחלקים מינוריים ממנה. ביום העצמאות ה־25 של מדינת ישראל, באפריל 1973, לראשונה הוענקו העיטורים במדינת ישראל.[20] חצי שנה לאחר מכן פרצה מלחמת יום הכיפורים, וזו המלחמה הראשונה של צה״ל שבה הופעל חוק העיטורים בזמן אמת ולא למפרע.[21]

הטיפול בצל״שים עבור מלחמת יום הכיפורים היה שונה בתכלית. המלחמה הסתיימה ב־24 באוקטובר 1973. עבודת הוועדה לעיטורים ולצל״שים החלה כמעט שנה לאחר מכן, באוגוסט 1974,[22] ונמשכה כשלוש שנים, עד אוגוסט 1977. מלחמת יום הכיפורים היא המלחמה שבה חלון ההזדמנויות להגשת המלצות היה הארוך ביותר, יותר משנתיים: מינואר 1974 עד אפריל 1976.[23] הוועדה לעיטורים ולצל״שים של מלחמת יום שקדה זמן רב בבדיקת ההמלצות, וכ־130 פגישות ערכה בתקופת זמן של כמעט שלוש שנים.[24]

הכנת התשתית לעבודת הוועדה – ינואר 1974 עד אוגוסט 1974

מייד עם סיום המלחמה עסק מה״ד (מחלקת ההדרכה) באימון היחידות לפני שחרורן, בביצוע תחקירים ובכתיבת הפקות לקחים מהמלחמה.[25] ב־22 בינואר 1974 הוציא אכ״א הנחיה בעניין ריכוז ההמלצות לעיטורים

20 פרוטוקולים ועדות חוץ וביטחון ומליאת הכנסת דצמבר 1954 – יוני 1955, דו"ח ועדת חופי 30 בדצמבר 1970, חוק העיטורים 1970, הוועדה לעיטורים וציונים לשבח, דיון על ציון לשבח ומכתבי הערכה של רב־אלוף יעקב דורי שניתנו בשנת 1949 בסיום מבצע "מטען", 15 במרץ 1973.

21 גרינברג, **בעוז רוחם**.

22 דו"ח מרץ 1975.

23 פגישה בין יו"ר ועדת העיטורים והצל"שים לראש אכ"א, 21 במרץ 1976 (ארכיון צה"ל 181/487/1985); מזכירות הפיקוד העליון – לשכת הרמטכ"ל, חוזר מפ"ע 74 – 78, 5 ביוני 1974 (ארכיון צה"ל 487/152/1985).

24 דו"ח מרץ 1975, גרינברג, **בעוז רוחם**.

25 תיעוד דור תש"ח – עמותת תולדות ישראל, ריאיון עם מנחם מרון, חלק 3, 24 בפברואר 2011. www.toldotisrael.org (להלן: ריאיון עם מנחם מרון).

ולצל״שים של מלחמה זו.[26] בפברואר ובמרץ 1974 המשיך המטכ״ל לדון בקידום הטיפול בהם.[27] לאחר מכן, ב־8 באפריל 1974, יצאו הוראות לסוגיה זו, והוחלט שההמלצות יוגשו לאכ״א - לענף המשטר והמשמעת - בצינורות הפיקוד הרגילים. ב־5 ביוני 1974 ניתנו הנחיות נוספות לגבי הגשת ההמלצות והוחלט להגישן באמצעות הפיקוד המרחבי, חיל האוויר או חיל הים, על פי כפיפותם של האוגדה, של החטיבה ושל הכוח או של היחידה בקרב הנידון ולא על פי כפיפותה לפיקוד האם (הפיקוד המקורי - טרם השינויים שנעשו במהלך המלחמה). עוד הודגש שההמלצות צריכות להיות מוגשות עד 30 ביוני 1974.[28] בפועל, זרם ההמלצות נמשך זמן רב מעבר למועד זה.[29] חודש לאחר מכן, ב־8 ביולי 1974, יצאו הנחיות מדויקות נוספות כגון ההנחייה שכל אחד היה רשאי להמליץ, בתנאי שהיה מפקד בשעת המעשה גם אם דרגתו הייתה טוראי.[30]

ב־18 ביוני 1974 מינה הרמטכ״ל מרדכי גור את חברי ועדת העיטורים והצל״שים: ראש מה״ד, האלוף מנחם מרון[31] - היו״ר, סרן אלחנן פסלר - המזכיר, ותא״ל חיים נדל ותא״ל גבריאל עמיר - חברי הוועדה.[32]

ב־11 באוגוסט 1974 התקיימה הישיבה הראשונה של ועדת העיטורים והצל״שים, ומטרתה הייתה לקבוע נוהלי עבודה ומועדים לישיבות. עקב העומס הרב של הוועדה הוחלט שראש מה״ד מנחם מרון יפנה לרמטכ״ל ויציע מינוי ועדת משנה לוועדת העיטורים (קצינים בכירים במילואים וקציני קבע חסרי שיבוץ), וזו תבדוק ותמיין חלק מההמלצות.[33] כדי לקבוע תבחינים אחידים יובאו המלצותיה לפני הוועדה הראשית. סוכם שראש

26 מזכירות הפיקוד העליון – לשכת הרמטכ"ל, חוזר מפ"ע 74– 78, 5 ביוני 1974 (ארכיון צה"ל 487/152/1985).

27 סיכום דיון ראשי אגפים אצל הרמטכ"ל, 18 בפברואר 1974; סיכום מטה שר, 26 במרץ 1974 (ארכיון צה"ל 32/559/96).

28 מזכירות הפיקוד העליון – לשכת הרמטכ"ל, חוזר מפ"ע74 -78, 5 ביוני 1974 (ארכיון צה"ל 487/152/1985).

29 ועדת העיטורים והצל"שים (ארכיון צה"ל 2/47/2010).

30 אלחנן פסלר – מזכיר הוועדה, תוספת לחוזר מפ"ע 74–78, 8 ביולי 1974 (ארכיון צה"ל 77/45/2008).

31 ביולי 1973 מונה לראש מה"ד, וחלק מתפקידו היה יו"ר ועדת העיטורים והצל"שים. במלחמת יום הכיפורים היה מפקד אוגדה 440.

32 כתב מינוי הרמטכ"ל לחברי ועדת העיטורים והצל"שים, 18 ביוני 1974 (ארכיון צה"ל 487/152/1985)

33 הוועדה לעיטורים וצל"שים, 11 באוגוסט 1974 (ארכין צה"ל 77/45/2008).

מה"ד יפנה במכתב אישי למפקדים בצה"ל עד רמת מח"ט, ויבקש מהם לוודא את ההמלצות לגבי החיילים מיחידתם, כדי שלא יקופחו.[34]

בעייתיות הגשת ההמלצות - השפעתם של מפקדי היחידות על מנגנון העיטורים והצל"שים

תופעת המתנגדים לסוגיית העיטורים לא הייתה ייחודית למלחמת יום הכיפורים והייתה קיימת תמיד בדעת מיעוט. לדוגמה, דוד בן־גוריון לא היה שלם עם קידום חוק העיטורים, ולמעשה, בשנת 1958 טען בפומבי על הבעייתיות בסוגיה זו והסביר מדוע מדינת ישראל אינה זקוקה לעיטורים. אחד מטיעוניו היה שחלוקת עיטורים עלולה לגרום לעוגמת נפש.[35]

בוועדת העיטורים והצל"שים של מלחמת יום הכיפורים טען חברהּ עמנואל שקד כי ישנם מח"טים שלא רצו להגיש המלצות לעיטורים.[36] ייתכן שמפקד יחידה התנגד להענקתם, בין השאר, בשל אי־יצירת תחושת קיפוח ומתח ביחידה שעלולה להיות מונחת על כתפיו של מפקד היחידה ובשל התפיסה שהדברים נעשו ועמדו במסגרת ציפיותיו של מפקד היחידה מחייליו ולא בוצעו כמעשים בולטים ויוצאי דופן. מכיוון שוועדת העיטורים אינה יוזמת המלצות, לתפיסת מפקד היחידה יש חשיבות רבה בהנעת התהליך.[37] היו חטיבות שהגישו המלצות רבות, ואחרות המעיטו לעשות זאת ללא קשר לביצועיהן במלחמה. ישנה גישה ליברלית להענקת עיטורים וישנה גישה שמרנית. גישות אלו משתנות בין מפקדי היחידות השונות ומכאן נגזרות תופעות שונות.

האחת - מפקדי יחידות שהגישו המלצות לאחר קבלת פקודה: אל"ם רביב, מח"ט 600, אמר: "אני מוכרח לציין, ברגע שקיבלנו פקודה להמליץ הייתה תגובה בכל החטיבה, של כל המג"דים, לא להמליץ. הפגנתית. לא להגיש המלצות לצל"ש ועיטורים".[38] לאחר שמנחם מרון הסביר את חשיבות העיטורים, אל"ם רביב השיב: "אני מקבל, אני רוצה להדגיש שכל

34 שם.

35 מליאת הכנסת, 15 בינואר 1958.

36 ועדת עיטורים וצל"שים חטיבה 600, 5 בספטמבר 1974 (ארכיון צה"ל 77/45/2008). (להלן: ועדת חטיבה 600).

37 אביתר בן-צדף, "עיטורים וצל"שים בצה"ל כמשאב", בתוך: מיכאל ברונשטיין (עורך), **ניצחון בסבירות נמוכה** (רמת גן: שרידות,2017), עמ' 561; עפר דרורי, העמותה הישראלית להיסטוריה צבאית, יום עיון בנושא מלחמת יום הכיפורים והצל"שים במלחמת יום הכיפורים, מרץ 2023.

38 ועדת חטיבה 600.

מה שהגשנו, הגשנו אחרי פקודה ואני מאמין שעשינו באמת סלקציה וברור שרק הבולטים".[39]

תופעה זו מצאה ביטוי גם ביחידות נוספות. כך למשל, בספר הביוגרפי על אביגדור בן־גל (ינוש) מצוין שכאשר התקבלה ההנחיה להגשת המלצות, ינוש הביע את התנגדותו לכך. הוא צידד בהענקת צל"ש יחידתי לחטיבה 7, ורפאל איתן (רפול), מפקד האוגדה 36, הסכים עימו. אך במטכ"ל ובפיקוד הצפון התעקשו להגיש את ההמלצות. כתוצאה מכך ינוש וקצין השלישות שלמה כהן החלו לאסוף רשימת המלצות.[40]

השנייה - חשיבות איתור סיפורי המעשה וההמלצות בזמן עבודת הוועדה: בספרו של אמנון רשף "לא נחדל" מח"ט 14 מתאר את האופן שבו תחקר לעומק ביחידתו כדי ליצור רשימה של מומלצים לוועדת העיטורים. עם זאת הסביר כי החמיץ את סיפור גבורתו של מ"פ ז' מגדוד 79, רמי מתן, לנוכח תיאור צנוע של רמי על פועלו במלחמה. לאחר יותר משלושים שנה, בשנת 2005, ביקש הסופר אלישיב שמשי ממנו שם של מ"פ מחטיבה 14 כדי לספר על לחימת מ"פים במלחמת יום הכיפורים, ורשף מסר לו את שמו של רמי מתן. אלישיב העמיק בסיפור על אודות המ"פ ונפעם ממנו. הוא יצר קשר עם אמנון רשף וסיפר לו שמדובר בגיבור מלחמה הראוי לעיטור מצה"ל על גבורתו. רשף פנה לרמטכ"ל ולאכ"א כדי לתקן את העוול, אך נענה שהוחלט שלא לטפל בצל"שים ובעיטורים הקשורים במלחמת יום הכיפורים. רשף טוען בספרו: "אמת, הייתה זו טעות שלנו, המפקדים, אך אני חושב שמושא ההמלצה לא אמור 'לשלם את המחיר'".[41]

דן שומרון, מח"ט 401 במלחמה, לא היה מהתומכים הנלהבים בסוגיית העיטורים, אך מכיוון שאמנון רשף מחטיבה 14 שלח רשימה ארוכה של מומלצים, דן שומרון חש כי הוא אינו יכול לקפח את חטיבה 401 שעליה פיקד. עמנואל סקל, מג"ד 52 בחטיבה 401, אשר שלח את המלצות עבור יחידתו זו, בדיעבד חשב שניתן היה לשלוח יותר המלצות והביע את צערו על כך.[42]

39 שם.

40 אילן כפיר ודני דור, **ינוש**, חבל מודיעין: כנרת, זמורה-ביתן, דביר, 2017, עמ' 196.

41 אמנון רשף, **לא נחדל**, אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתר, דביר, 2013, עמ' 523–524.

42 עמנואל סקל, **סיני שבלב**, עמנואל סקל, 2020, עמ' 263.

השלישית - הגישה המצמצמת: גישה זו באה לידי ביטוי בחטיבה 217. נתן ניר, מח"ט 217 במלחמה, ידע על מעשיה של מחלקה בפיקודו של יקי חץ, שביצעה פעולת חילוץ יוצאת דופן ב"חווה הסינית". אך הוא השתדל להמעיט בחלוקת עיטורים לחייליו ולא המליץ על מחלקתו של יקי חץ.[43] לאחר כארבעים שנה קיבלו יקי חץ ואנשיו תעודת הערכה ממפקד פיקוד הדרום על גבורת החילוץ בקרב ב"חווה הסינית".[44]

הרביעית - אי שליחת המלצות: חטיבה 317 בפיקודו של חיים נדל ומפקדי גדודיו[45] סברו שלוחמיה - צנחני המילואים - עשו את המוטל עליהם במלחמה,[46] ולכן לא המליצו על עיטורים ביחידתם. בדיעבד חשב חיים נדל שהחלטתם הייתה שגויה.[47] חיים נדל היה חבר בוועדת העיטורים והצל"שים של מלחמת יום הכיפורים,[48] וכמה שנים לאחר מכן מונה ליו"ר ועדה זו, ובה כיהן גם במלחמת שלום הגליל.[49]

בדיון שנערך בספטמבר 1977 על הפקת לקחים ומסקנות מעבודת הוועדה, עלתה הבעייתיות של אי־שליחת המלצות בקרב מפקדים.[50]

43 בן-צדף, "עיטורים וצל"שים בצה"ל כמשאב", עמ' 561.

44 שם, עמ' 570.

45 משה גבעתי, **המערכה בחרמון**, תל אביב: משרד הביטחון, 2015, עמ' 301. גדודי החטיבה לחמו בסיני ובגולן, ובין השאר, השתתפו בכיבוש החרמון.

46 בן-צדף, "עיטורים וצל"שים בצה"ל כמשאב", עמ' 556.

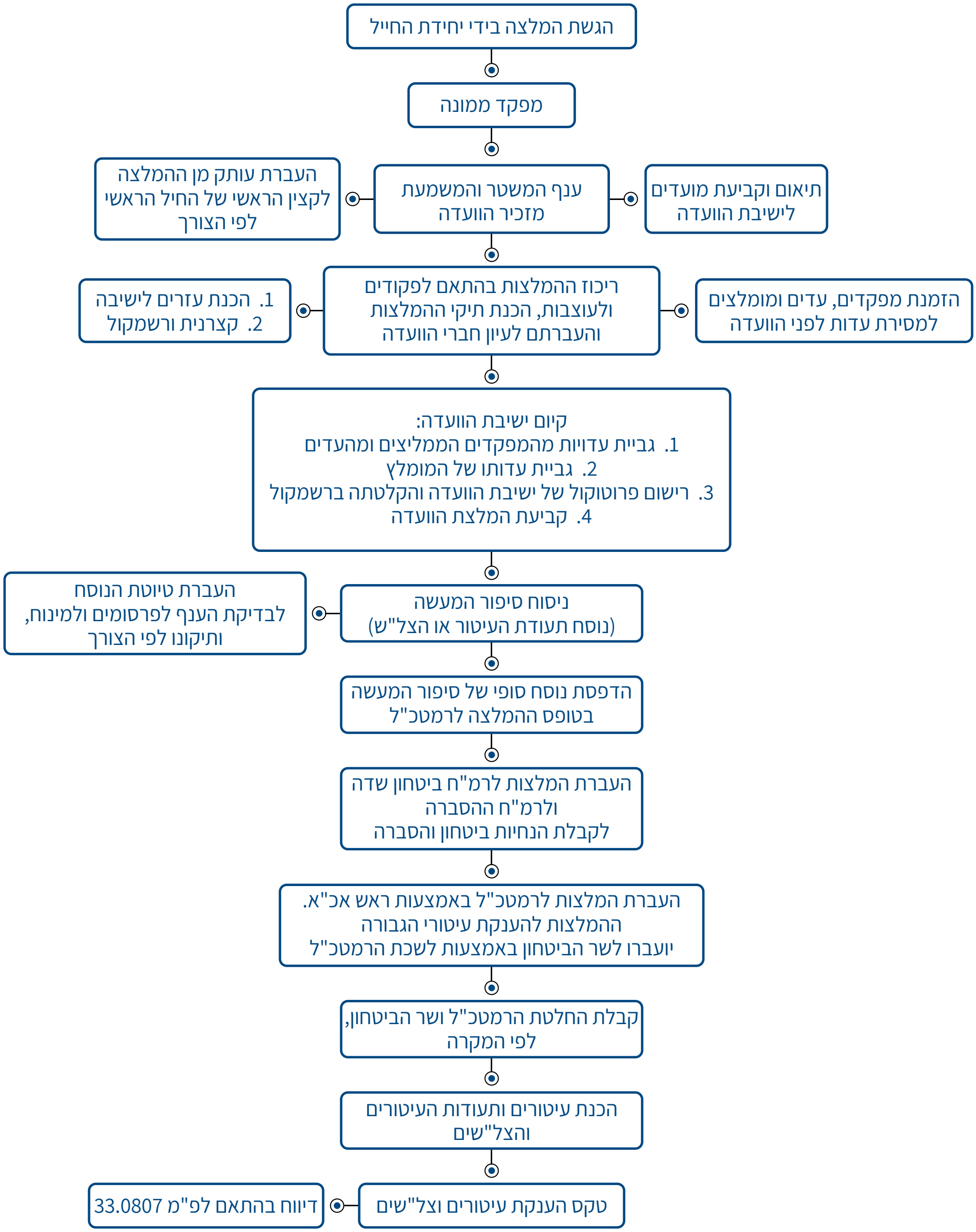
47 גבעתי, **המערכה בחרמון**, עמ' 301.

48 כתב מינוי הרמטכ"ל.

49 ארי מילשטיין, "מלחמת שלום הגליל: העיטורים והצל"שים", **במחנה**, 6 באפריל 1983 , עמ' 6.

50 על כך בהרחבה בסעיף 6 של הפקת הלקחים מעבודת הוועדה, עמ' 775.

תהליך הטיפול בהמלצות לעיטור ולצל"ש[51]

51 ועדת העיטורים והצל"שים (ארכיון צה"ל 2/47/2010).

השלב הראשון: עיקר עבודת הוועדה – ספטמבר 1974 עד מאי 1975

הוועדה זימנה את העדים בהתראה של שלושה שבועות מראש,[52] והם העידו בהפרש של 45 דקות בין המלצה להמלצה.[53] בהתאם לחומר שהצטבר החליטה את מי לזמן לשלושת השבועות הבאים.[54]

בתחילת ספטמבר 1974 הונחו 300 המלצות על שולחנה. בעקבות עומס ההמלצות אישר הרמטכ"ל להקים ועדת משנה, שחבריה היו דן שומרון, ברוך הראל ואשר לוי, וכל ועדה כזו יועדה לטפל ב־150 המלצות.[55] בהמשך עבודתה בשלב הראשון התווספו חברים נוספים כדי לזרז את הטיפול בהמלצות, והוועדה חולקה לשלוש ועדות משנה. חבריה בשלב זה היו[56] אלוף מנחם מרון (היו"ר), תא"ל דני מט (יו"ר ועדת המשנה), תא"ל אשר לוי, תא"ל ברוך "פינקו" הראל, תא"ל עמנואל שקד, תא"ל דן שומרון, תא"ל יעקב "ג'קי" אבן ותא"ל אורי בר־און.[57] בכל ריאיון על מומלץ נכחו לפחות שניים מחברי הוועדה.[58]

הישיבה הראשונה לתחקור עדים נערכה ב־5 בספטמבר 1974, ובה זימנו את מומלצי חטיבה 600. טרם זימון העדים הדגיש ראש מה"ד כמה כללים מנחים לגבי שיטת עבודת הוועדה. על כל מקרה (מומלץ) נדרשה הוועדה לראיין לפחות שלושה אנשים: המומלץ עצמו, מפקדו הישיר בזמן האירוע ודיווחים של לפחות איש אחד נוסף שהיה שותף לאירוע. תא"ל אבן טען שלא ניתן לעמוד בדרישותיו של מרון, היות שהתנאים הללו לא תמיד היו קיימים בשטח. מרון השיב שאם חסר עד, לוועדה יוזמן אדם אחר המכיר את המעשה, ויספר עליו.[59]

---

52 ועדת חטיבה 600.

53 הוועדה לעיטורים וצל"שים, 11 באוגוסט 1974 (ארכין צה"ל 77/45/2008).

54 ועדת חטיבה 600

55 שם.

56 תפקידי חברי הוועדה במהלך מלחמת יום הכיפורים: מנחם מרון – מפקד אוגדה 440, דני מט – מפקד חטיבה 247, אשר לוי – סגן שני של אוגדה 261 בשבוע הראשון ולאחר מכן ראש מטה פיקוד דרום, ברוך הראל – סגן מפקד אוגדה 252, עמנואל שקד – קצין חי"ר וצנחנים ראשי, דן שומרון – מפקד חטיבה 401, יעקב אבן – סגן מפקד אוגדה 143 , אורי בר־און – ראש מטה פיקוד צפון.

57 דו"ח הביניים של ועדת העיטורים והצל"שים (ארכיון צה"ל 2/47/2010). (להלן: דו"ח הביניים).

58 ועדת חטיבה 600

59 שם.

באופן פורמלי על המפקד הישיר במלחמה הוטל לחתום על ההמלצה. אך למעשה נוצר מצב שהממליצים לא בהכרח היו אלו שפיקדו באירוע שבו התרחש סיפור המעשה. למשל, מג"ד שקיבל את התפקיד לאחר המלחמה, חתם על ההמלצה אף שבזמן המלחמה היה מג"ד אחר.[60]

כבר בסוף 1974 הייתה היערכות להענקת עיטורים ביום העצמאות תשל"ה-1975. נכון ל־7 בפברואר 1975 הוגשו 394 המלצות, ומתוכן דנה הוועדה (כולל ועדת המשנה) ב־162 המלצות. 63 מהן היו בשלבי דיון ונותרו עוד 169 המלצות שטרם הובאו לדיון. יתר על כן ישנן המלצות שהיו בשלבי הכנה ביחידות השונות וטרם הוגשו לוועדה. ב־19 בפברואר 1975 העריך ראש מחלקת הפרט את הזמן הנדרש לקראת טקס העיטורים, על פי סוגיות שונות: ניסוח התעודות בידי הוועדה (כ־400 תעודות) - 14 ימים; הערות אמ"ן ודובר צה"ל - 7 ימים; אישור המלצות הוועדה מפי שר הביטחון ומפי הרמטכ"ל לפי מקרה - 3 ימים; והדפסת תעודות העיטורים והצל"שים - 40 ימים. סך הכול נדרשו 64 ימים. לפי הערכות אלו, המליץ ראש מחלקת הפרט, אל"ם בנימין זאבי, שחלוקת העיטורים תהיה לקראת סוף ספטמבר במסגרת האירועים לציון שנתיים למלחמת יום הכיפורים ולא במועד המתוכנן במאי 1975.[61] בסופו של דבר, נערך טקס העיטורים למקבלי העיטורים בלבד במאי 1975. ייתכן שהערכה זו של ראש מחלקת הפרט הייתה הגורם להחלטה להעניק למקבלי העיטורים בלבד ללא מקבלי הצל"שים,[62] ומועדי קבלת הצל"שים היו מספטמבר 1975.[63]

ב־17 במרץ 1975 לא היה ברור מספרם של עיטורי הגבורה והעוז אשר יוענקו.[64] ב־5 באפריל התקיימה ישיבה גדולה וחשובה, ובה דנו והתמקדו במועמדים לעיטורים הגבוהים, כגון עיטורי הגבורה והעוז, אשר דנו עליהם בעבר. בישיבה זו התכנסו כל חברי הוועדה, בהם מפקדי היחידות

60 שם.

61 הכנות מוקדמות לקראת חלוקת העיטורים לזכאים ממלחמת יום הכיפורים, 19 בפברואר 1975 (ארכיון צה"ל 71/428/79).

62 טקס הענקת העיטורים של מלחמת יום הכיפורים, 8 במאי 1975.

63 ועדת עיטורים וצל"שים (ארכיון צה"ל 139/450/2016); ועדת עיטורים וצל"שים (ארכיון צה"ל 140/450/2016).

64 ועדת העיטורים והצל"שים חטיבה 188 וחטיבה 7, 17 במרץ 1975 (ארכיון צה"ל 30/1607/93).

הרלוונטיות למומלצים מיחידתם.[65] לרוב המומלצים הוחלט שלא להעניק את עיטור הגבורה אלא דירוגים שונים, בעיקר עוז ומופת.[66] התבלט במיוחד דן שומרון בהמלצותיו הקשיחות, ולרוב המליץ על עיטורים ועל צל״שים הנמוכים יותר מהמלצות חברי הוועדה.[67] לעיתים קיבלו החלטות בסיום הדיון, ולעיתים החליטו לדון יותר לעומק כדי לבחון את האפשרות לעיטור הגבורה.[68] כמו כן מח״ט 679 אורי אור התבלט במספרם הנמוך של המלצותיו לעיטורים. לפיכך חברי הוועדה התחשבו בהמלצתו להעניק לעמוס בן־דוד את עיטור העוז.[69] מרון טען: ״התרשמותנו היא שלפי תיאורו של אורי זה 'עוז' חזק. אם מאחר ואני מכיר את אורי ואת חסכונותו״. גם יעקב אבן הוסיף: ״אם מח״ט כמו אורי ממליץ זה אומר 'דרשנו'״. יעקב אבן ומרון המליצו על עיטור העוז.[70] בעקבות ההמלצות במאי 1975 הוענק לעמוס בן־דוד עיטור זה.[71]

דילמת הצל״ש היחידתי

לוועדה הוגשו מספר המלצות בגין צל״ש יחידתי. על פי פקודות מטכ״ל המתייחסות לצל״שים, הצבא יכול להעניק צל״ש ליחידה אולם אין אפשרות להעניק עיטור ליחידה על פי חוק העיטורים בשעתו.

ב־20 בנובמבר 1974 התפתח דיון בנושא הצל״ש היחידתי עבור יחידת גנמ״ם (גדוד נגד - מטוסים מתנייע) 208. הממליץ התחבט האם להגיש המלצה אישית למג״ד ולסמג״ד או המלצה לכללה היחידה.[72] כשלושה שבועות לאחר מכן, ב־4 בדצמבר 1974, עלתה הדילמה האם להעניק צל״ש לכל שלושת מומלצי אחת היחידות מחיל הים, או להעניק צל״ש יחידתי עבור כל היחידה.[73]

65 ועדת עיטורים וצל"שים, 5 באפריל 1975 (ארכיון צה"ל 89/450/2016). (להלן: ועדה 5 באפריל 1975).

66 שם.

67 שם.

68 שם.

69 שם.

70 שם.

71 צבא ההגנה לישראל, **בעוז רוחם**, עמ' 328.

72 דיון ועדת עיטורים וצל"שים על גנמ"ם 208, 20 בנובמבר 1974 (ארכיון צה"ל 308/1607/1993).

73 ועדה לעיטורים וצל"שים על חיל הים, 4 בדצמבר 1974 (ארכיון צה"ל 304/1607/1993).

הוגשו המלצות יחידתיות גם בעבור מסגרות קטנות מיחידה. "כוח טייגר", פלוגה בפיקודו של מאיר זמיר, השייכת לחטיבה 7, השמידה עשרות רבות של טנקים בעמק הבכא ולאחר מכן גם בקרבות ההבקעה. במלחמה גרמה הפלוגה לאבדות קשות לסורים ושמרה על שלמות הפלוגה.[74] ינוש התכוון להמליץ על מאיר זמיר לקבל עיטור אישי, אך מפקד זה סירב לקבלו וביקש לעניקו לכל הפלוגה. בהמשך, בעקבות התערבותו של רפול,[75] קיבל זמיר את עיטור העוז באפריל 1976.[76]

בישיבה שנערכה ב־5 באפריל 1975 שיתף מנחם מרון את מפקד חיל הים שהוא מתכוון להמליץ לרמטכ"ל לאסור על האפשרות להמליץ על צל"ש ליחידות במלחמה. הוא הדגיש לפניו שאם הנושא לא יאושר, שייטת 3 יכולה להישאר בלי אף עיטור, ובמלחמה לא היה סטי"ל (ספינת טילים) טוב יותר מסטי"ל אחר. מפקד חיל הים ענה שיש הבדל בין יחידה יבשתית ליחידה של חיל הים, ולכן לא ניתן להתייחס לכל החילות באותו אופן.[77] הצעתו של מרון התקבלה ולא הוענקו צל"שים יחידתיים כדי שלא לקפח אף יחידה.[78] בסופו של דבר, הייתה נציגות לעיטור גם משייטת 3 - מפקד הסטי"לים.[79]

פלוגת "במבה" מחטיבה 460 שלחמה עם חטיבת הצנחנים ב"חווה הסינית", הייתה מועמדת לצל"ש יחידתי.[80] קצין מהפלוגה, אילן כהן, טען שאל"ם עוזי יאירי, מח"ט 35, המליץ על צל"ש יחידתי לפלוגה על פעולות חילוץ יוצאות דופן בקרב "החווה הסינית".[81] בעקבות זאת זומן מ"פ "במבה", שלמה גורן, לוועדת העיטורים, והעיד לפניה שפעילותו האינדיבידואלית זהה לכלל הפלוגה ומפקדיה. תגובת הוועדה הייתה שהעיטורים מתמקדים באינדיבידואל, ולכן אין צל"ש יחידתי. כתוצאה מכך לא ניתן לאף לוחם מפלוגת זו עיטור על פעולת החילוץ בקרב "החווה הסינית".[82]

74 אילן כפיר ודני דור, **ינוש**, חבל מודיעין: כנרת, זמורה-ביתן, דביר, 2017, עמ' 210.

75 צבא ההגנה לישראל, **בעוז רוחם**, עמ' 376.

76 שם.

77 ועדה 5 באפריל 1975.

78 דו"ח הביניים של ועדת העיטורים והצל"שים (ארכיון צה"ל 2/47/2010).

79 בן-צדף, "עיטורים וצל"שים בצה"ל כמשאב", עמ' 563.

80 בן-צדף, "עיטורים וצל"שים בצה"ל כמשאב", עמ' 561.

81 יואב גלבר, גדוד 890 במלחמת יום הכיפורים, תל אביב: מערכות, 2018, עמ' 106–115.

82 אורי בינדר, "אחרי 39 שנה: סיירת השריון מבקשת צל"ש", **nrg**, 25 בספטמבר 2012.

היו יחידות שפעלו היטב. מאחר שלא הייתה אפשרות להעניק צל״ש יחידתי, נראה שהוועדה וחלק ממפקדי היחידות הסתפקו במתן צל״ש למפקד הכוח.[83]

סיכום דו״ח ביניים של הוועדה

ב־27 באפריל 1975 הגישה ועדת העיטורים והצל״שים את דו״ח הביניים לפני מועד טקס הענקה שנקבע ל־8 במאי 1975. חבריה דנו ב־495 המלצות. את רובן המליצו המפקדים, אך לעיתים המליצו חיילים על מפקדיהם ועל חבריהם. כדי לזרז את הטיפול בהן התחלקה הוועדה לשלוש ועדות משנה, וכדי לשמור על אחידות בתבחינים היו תיאומים בין ועדות המשנה תוך כדי העבודה. יתרה מזו נערכו דיונים עם כל מליאת הוועדה במקרים אלה: קושי של ועדות המשנה לקבל החלטה, המלצות עבור קצינים בכירים והמלצות לעיטור הגבורה.[84]

הוועדה דנה בהמלצות השונות ביסודיות רבה, ומכיוון שנותרו המלצות נוספות ומכיוון שהתגלו מקרים הראויים לבדיקה, היה חשוב לה להמשיך את עבודתה. בעקבות זאת המפקדים הגישו עוד המלצות. עם זאת לעיתים לא יכלה הוועדה לדון בהן היות שבאותה עת שהו העדים בחו״ל.[85]

עיכוב נוסף שהשפיע על משך עבודת הוועדה והטיפול בהמלצות נבע מהשגרה המבצעית. כך למשל, סא״ל יהודה גלר לא הגיע להזמנה הראשונה בדיון של ועדת העיטורים והצל״שים משום שביום הזימון הוא היה בתהליך של החלפת קו והחל בקו מבצעי חדש.[86]

נוסף על כך צוין שלוועדה אין ספק שכמו במלחמות אחרות, גם במלחמת יום הכיפורים ישנם גיבורים אלמוניים. סוגיה נוספת שראויה לציון היא שהמומלצים עצמם שמרו על צניעות רבה במהלך הדיונים.[87]

83 שייטת 3, פלוגת "טייגר", פלוגת "במבה" – אף אחד לא קיבל עיטור, אך הייתה המלצה.
84 דו"ח הביניים.
85 שם.
86 ועדת חטיבה 600.
87 דו"ח הביניים.

טקס הענקת העיטורים של מלחמת יום הכיפורים, מאי 1975. משמאל לימין: שמעון פרס - שר הביטחון, נינה קציר רעיית נשיא המדינה, אפרים קציר – נשיא המדינה, יצחק רבין – ראש הממשלה, מרדכי גור – רמטכ"ל. (באדיבות ארכיון צה"ל).

השלב השני: שלהי מאי 1975 עד טקס הענקה בספטמבר 1975

מספטמבר 1974 עד 6 במרץ 1975 קיימה הוועדה 46 דיונים, קיבלה החלטות על 226 המלצות, 94 היו בטיפול, 111 טרם נדונו, ונכון למועד זה הוגשו 431 המלצות.[88] עד סוף אפריל קיימה הוועדה 80 דיונים. בימים 5, 11, 18 ו- 25 באפריל נערכו ארבע ישיבות בנוגע למועמדים לעיטור הגבורה.[89] ממאי 1975 לא העניקו יותר עיטורי גבורה במדינת ישראל.[90]

ב־27 במאי 1975 התקבלה ההחלטה להמשיך את דיוני הוועדה בראשות ראש מה״ד מנחם מרון, והחברים דן שומרון, אורי בר־און, ברוך ברוכין ועמנואל שקד, ואת ועדת המשנה בראשות דני מט, והחברים הראל ברוך,

88 ועדת העיטורים והצל"שים (ארכיון צה"ל 2/47/2010).

89 ועדת עיטורים וצל"שים (ארכיון צה"ל 27/450/16); תיקי ארכיון צה"ל הקשורים לוועדת העיטורים והצל"שים של מלחמת יום הכיפורים ורשימת המועדים לפיענוח הישיבות (ארכיון צה"ל 27/450/16).

90 צבא ההגנה לישראל, **בעוז רוחם**.

אשר לוי ויעקב אבן. עולה כי נותרו כ־80 המלצות לדיון. חלקן חדשות, וחלקן המלצות שהוועדה טרם סיימה לטפל בהן. הישיבה הראשונה נקבעה ל־6 ביוני 1975.[91]

בשלב זה התאפיינו הישיבות, בין השאר, בעדים שזומנו להשלים סיפורי מעשה שפרטיהם היו חסרים לוועדה כדי לקבל החלטה מושכלת. לעיתים מדובר בעֵד אחד שהשלים סיפורים של מספר מומלצים.[92] גם הניסיון שצברה הוועדה משמיעת עדים רבים, הקנה ביטחון רב בקרב חבריה, בניגוד לישיבותיה הראשונות, מפני שהיו לה מקרים רבים להשוואה, בהם סטנדרט החלטות שקיבלה על מקרים דומים.[93] בסך הכול בשלב זה נערכו 16 דיונים, חלקם עסקו בערעורים על החלטותיה.[94]

השלב השלישי: אוקטובר 1975 עד אפריל 1976

שלב זה הוא השלב האחרון של הוועדה, ובתקופה זו נערכו 24 דיונים, בהם העיסוק בערעורים על החלטותיה. במקרה של ערעור היה עליה לקיים דיון חוזר, תוך הסתמכות על עדויות חדשות ולא על הנחות. לאחר מכן נדרש היה להסביר ולנמק לגורם המערער את החלטתה.[95] מאפיין נוסף הוא שישנן יותר דחיות לגבי ההמלצות, ביחס לשלבים הקודמים, אך עדיין רוב המומלצים שהגיעו לדיון קיבלו צל״ש או עיטור.[96]

שבויים

נושא השבויים לא היה בעייתי במלחמות העבר. במלחמת ששת הימים נשבו 15 ישראלים בלבד, אך במלחמת יום הכיפורים הסוגיה הייתה שונה עקב העלייה במספרם - נשבו 307 ישראלים.[97]

91 רס"ן אלחנן פסלר, מזכיר הוועדה, אל חברי ועדת העיטורים והצל"שים, 27 במאי 1975 (ארכיון צה"ל 33/45/08).

92 ועדת עיטורים וצל"שים, 1 באוגוסט 1975 (ארכיון צה"ל 273/1607/1993).

93 ועדת עיטורים וצל"שים, 15 באוגוסט 1975 (ארכיון צה"ל 100/450/2016). (להלן ועדה 15 באוגוסט 1975).

94 תיקי ארכיון צה"ל הקשורים לוועדת העיטורים והצל"שים של מלחמת יום הכיפורים ורשימת המועדים לפיענוח הישיבות (ארכיון צה"ל 27/450/16).

95 ועדת עיטורים וצל"שים, תשובת מרדכי ציפורי, יו"ר הוועדה, לגבי ערעור, 26 במאי 1976 (ארכיון צה"ל 83/1172/79); ועדת עיטורים וצל"שים בעקבות בקשה לצל"ש, אוקטובר 1975 עד יוני 1976 (ארכיון צה"ל 177/487/1985).

96 ועדת עיטורים וצל"שים, 16 בינואר 1976 (ארכיון צה"ל 261/1607/93); ועדת עיטורים וצל"שים, 13 בפברואר 1976 (ארכיון צה"ל 315/1607/93).

97 הרצל שפיר, **מלחמת יום הכיפורים מבט שונה**, בן שמן: מערכות, 2020, עמ' 344.

ההמלצות עבור עיטורים וצל"שים לשבויים לא הגיעו לוועדה על פי הנוהל המוכר אלא באופן שונה. העיסוק החל ממכתב של איש המילואים עמי שטיינשטיין, אשר שירת ביחידה לחקירת שבויים ממצרים ומסוריה. הוא שלח לוועדה המלצה לעטר ארבעה אנשים שהיו בשבי (כולל סיפורי המעשה) וציין שאלו סיפורים המהווים המלצה לעיטור עבור התנהגות בשבי.[98] ב־3 ביולי 1975, לאחר תחקור שבויי סוריה, הגיש רמ"ד מחקר חשיפת צה"ל המלצה על אודות סא"ל אברהם לניר. בעקבות חקירתם הובן שפציעתו של לניר בעת נטישת המטוס לא הייתה הגורם העיקרי למותו. התברר שבשל נגישותו לסודות מועדפים החליט שלא לשתף פעולה עם חוקריו הסוריים, ועל כך שילם בחייו. הודות למעשיו הומלץ להעניק לו עיטור.[99] הדיון על ארבעת השבויים החל ב־3 אוקטובר 1975.[100]

שני חיילי צה"ל קיבלו צל"ש ועיטור על התנהגות בשבי (סג"ם אבי וייס – צל"ש האלוף, סא"ל אברהם לניר – עיטור העוז). לדברי הרצל שפיר, ראש אכ"א במלחמת יום הכיפורים, אין להסיק מהם על התנהגות "נכונה" בשבי שכן שני סיפורי המעשה שונים בתכלית במאפייניהם. סיפורי המעשה של שני חיילי צה"ל שנפלו בשבי וקיבלו צל"ש ועיטור אינם מתכוונים להציג דוגמה להתנהגות נכונה לעומת שגויה (שבויים מדברים, לעומת מי שאינם מדברים או מדברים מעט).[101]

חילוף יו"ר ועדת העיטורים והצל"שים

בשלהי 1975 נסע מנחם מרון לשליחות באנגלייה ללימודי ביטחון לאומי כדי להקים את המכללה לביטחון לאומי כשישוב.[102] ב־30 בנובמבר 1975 הובן שמרדכי ציפורי יחליף את מנחם מרון בתור יו"ר ועדת העיטורים והצל"שים. מאחר שאשר לוי וברוך ברוכין ביקשו לעזוב את הוועדה, מרדכי ציפורי ביקש להחליפם בשלושה חברי ועדה חדשים.[103] ב־11 בדצמבר מינה הרמטכ"ל מרדכי גור את מרדכי ציפור ליו"ר הוועדה. חברי הוועדה היו

98 ועדת עיטורים וצל"שים שבויים, 3 באוקטובר 1975 (ארכיון צה"ל 259/1607/1993).

99 המלצה לעיטור מרמ"ד מחקר חשיפת צה"ל, 3 ביולי 1975 (ארכיון צה"ל 32/559/96).

100 ועדה 15 באוגוסט 1975.

101 שפיר, **מלחמת יום הכיפורים – מבט שונה**, עמ' 344–345.

102 ריאיון עם מנחם מרון.

103 ועדת העיטורים והצל"שים, 30 בנובמבר 1975 (ארכיון צה"ל 2/47/2010).

תתי־האלופים דני מט, משה לוי, חיים נדל, יהודה גולן, ברוך הראל, יעקב אבן, מרדכי בן־פורת , אורי בר־און ועמנואל שקד.[104]

בתחילת דבריו ציין מרדכי ציפורי כמעט באופן קבוע אל מול העדים את העובדה שמצפים מכל בעל תפקיד לפעול באופן מיטבי, והוועדה דנה במקרים יוצאי דופן, שהיו מעל למקובל.[105] בראיונות של שלב זה ישנה יותר חשדנות להמלצות מאוחרות, וניסו להבין מדוע שלחו את ההמלצה במועד מאוחר. מאפיין נוסף של תקופה זו הוא שצמד המילים "לא זוכר" הפך להיות יותר דומיננטי בשמיעת העדויות, ביחס לשני השלבים הראשונים.[106]

במרץ 1976 הורה הרמטכ"ל לסיים את עבודת העיטורים והצל"שים בנוגע למלחמת יום הכיפורים. ב־21 בחודש נערכה פגישה בין יו"ר הוועדה מרדכי ציפורי לראש אכ"א רפאל ורדי. ראש אכ"א ציין שרמ"ח הפרט יודיע לפיקודים ולחילות שהוועדה תסיים לטפל במקרים ממלחמת יום הכיפורים עם הענקת העיטורים והצל"שים ביום העצמאות תשל"ו-1976.[107] המשמעות העיקרית היא שלא ניתן להגיש המלצות נוספות.[108]

מאפייני הוועדה – סוגיות כלליות

כל המלצה נבדקה בקפידה, לדברי ההיסטוריון בני מיכלסון, מרון אמר לו על עבודת הוועדה כך: "לא ישנו בלילות בשביל לעבור על כל החומר". ניכר כי עבודתה הייתה יסודית, ובה השתתפו קצינים בכירים בעלי ניסיון קרבי עשיר, ולכן יוקרת העיטורים והצל"שים בעלי ערך רב. עם זאת ייתכן שלעיתים היו טעויות בשל ריבויים[109] ובשל מאפייני המלחמה כגון הרוגים רבים ומעבר בין יחידות שונות במהלך המלחמה.

104 כתב מינוי ועדת עיטורים וצל"שים, 11 בדצמבר 1975 (ארכיון צה"ל 77/45/2008). תפקידי חברי הוועדה החדשים במלחמת יום הכיפורים: משה לוי – מפקד אגד ארטילרי 282 , יהודה גולן – מפקד חטיבה 5, מרדכי בן – פורת – מפקד חטיבה 9.

105 ועדת עיטורים וצל"שים, ינואר עד אפריל 1976.

106 ועדת עיטורים וצל"שים, אוקטובר 1975 – מרץ 1976.

107 אכ"א (ארכיון צה"ל 181/487/1985).

108 בקשה לצל"ש לאירוע ממלחמת יום הכיפורים (ארכיון צהל 177/487/1985).

109 בני מיכלסון, העמותה הישראלית להיסטוריה צבאית, יום עיון בנושא עיטורים וצל"שים של מלחמת יום הכיפורים, מרץ 2023.

מנחם (מנדי) מרון (באדיבות ארכיון צה"ל).

מאפייני הראיונות

הקו המנחה של חברי הוועדה בתחקירים המרובים היה להגיע לחקר האמת, ולכן הם בדקו והשוו למקרים אחרים, תוך התבססות על עדויות. כך למשל, באחת מישיבותיה טען מרון על אחד המומלצים שלא היה שלם עם קבלת ההחלטה לגביו: "מה שברור לי ללא ספק שלא חקרנו את העניין מספיק וצריך למצוא מישהו שראה אותו זורק רימון".[110] הוועדה ראתה חשיבות שמקרים שהוצגו לפניה צריכים להיות בגין פעולות יוצאות מגדר הרגיל ביחס לאלה שהתרחשו במלחמה. למעשה, העדים צריכים לשכנע את חבריה שמדובר בפעולות בולטות ויוצאות דופן.[111]

סדר פעולות תחקור העדים: תחילה, בדרך כלל, קראו לעדים ולמפקדים שיספרו את סיפוריהם ולבסוף קראו למומלץ עצמו. היו מקרים שהוועדה

110 ועדה 5 באפריל 1975.

111 ועדת עיטורים וצל"שים. בישיבות רבות הזכירו חברי הוועדה סוגיה זו לעדים.

הגיעה למסקנה שלא ניתן להבדיל בין המעורבים במעשה, ולכן צריך לשמוע את כולם יחד. כך אירע, למשל, בחיל האוויר כנף 6, שסיפור המעשה הוא צוותי. משום שמדובר בפעולה צוותית משולבת המורכבת מטייס ומנווט במטוס 1 ומטייס ומנווט במטוס 2, הוחלט לשמוע את כולם יחד (כל הרביעייה).[112] חיל האוויר לחץ והתעקש שלא להבחין ביניהם, מתוך הנחה שהטייס והנווט קשורים כגוף אחד.[113] שבועות מספר לאחר מכן פורסמו המלצותיה של ועדה פנימית בחיל האוויר שבחנה את סוגיית העיטורים והצל"שים בחיל והמליצה את ההפך - לבחון זכאותו של כל איש צוות בנפרד, כך שכל אחד יקבל את המגיע לו בהתאם להישגיו באותה טיסה.[114]

לרוב היה סדר התחקיר קבוע במבנה השאלות. תחילה הקריאה הוועדה את סיפור המעשה, ולאחר מכן ניסתה להבין את הקשר של העד לאירוע, בדגש על הבחנה בין סוגי עדים: עד ראייה, עד שמיעה בקשר ועד שמיעה מסיפורים. אם בסיפור השתנה סוג העדות במעשה בפועל,[115] העד סיפר על האירוע עצמו, וחברי הוועדה שאלו שאלות מקצועיות הקשורות לעדות (כאן ישנה חשיבות רבה לכך שחברי הוועדה הם מפקדי צבא בכירים עם ניסיון צבאי רב). היו גם שאלות שכמעט תמיד חזרו על עצמן, ועניינן תפקידו של העד, מרחקו מהאירוע או מהאויב ודעתו על הסיבה להענקת הצל"ש ועל סוג הצל"ש שיש להעניק לנעדר או לחלל. כמו כן היו נוהגים לשאול את העד אם המומלץ ראוי לקבל צל"ש אילולא היה נעדר או חלל.[116] לעיתים רחוקות שאלו את מפקד היחידה כיצד תקבל היחידה את המלצותיה על מומלץ מסוים. אם המפקד ענה שתגובתה תהיה שלילית, נשאלה השאלה אם להערכתו ישנו מישהו ביחידה שתגובתו תהיה אחרת. תהליך זה יכול להוביל לישיבות נוספות כדי להגיע לחקר האמת.[117]

אחד הדברים אשר עלולה ועדת העיטורים בצה"ל להיתקל בעת התחקור, הוא הסתמכות על עדים בלבד, בזמן שמחקר היסטורי על הקרבות

112 ועדת עיטורים וצל"שים חיל האוויר כנף 6, 6 במרץ 1975 (ארכיון צה"ל 19/1607/93).

113 ועדה 5 באפריל 1975.

114 נושא הצל"שים בחיל האוויר, אפריל ומאי 1975 (ארכיון צה"ל 123/1027/78).

115 ועדת עיטורים וצל"שים, 12 במרץ 1976 (ארכיון צה"ל 1/1607/1993).

116 ועדת עיטורים וצל"שים (ארכיון צה"ל 88/450/16).

117 ועדה 5 באפריל 1975.

עוד לא הושלם.[118] אך כאשר מניחים על כף המאזניים את שתי הסוגיות הללו, הסתמכות על עדים היא האפשרות הריאלית ביותר מכיוון שהיבט הזמן ממועד האירוע הוא קריטי, בעוד מחקר היסטורי על הקרבות יכול להסתיים שנים לאחר מועד הקרב.

הצל"שים בחיל האוויר

מפקד חיל האוויר הנחה את סא"ל יונה נחשון, לטפל בסוגיית העיטורים והצל"שים בחיל האוויר. בעקבות זאת הורה לאנשי צוות פו"ם מחיל האוויר לבדוק את הנושא, והמלצותיהם הוגשו ב־21 באפריל 1975.[119]

ראשית, הומלץ שיש מקום להעניק עיטורים וצל"שים לחיל האוויר. פקודת מטכ"ל 33.0807 אשר דנה בנושא, הגיעה למסקנה שהיא אכן מתאימה לחיל ואין צורך לקבוע תבחינים אחרים או נוספים.[120] שנית, הומלץ להקים ועדה חילית לבדיקת ההמלצות כדי לשמור על רמת הישגיות גבוהה וכנה, לפני שמגישים את ההמלצות לוועדה המתאימה. שלישית, במקרה של צוות טיסה שעשה מעשה הראוי לעיטור, תיבחן זכאותו של כל איש צוות בנפרד, וכך יתוגמל כל אחד בהתאם להישגיו באותה טיסה.[121]

ב־26 במאי 1975, כשבועיים לאחר טקס הענקת העיטורים, פנה רע"ן ביקורת התעופה, סא"ל גור אריה פלטר, לראש מחלקת הפרט בנוגע לשישה אנשי חיל האוויר שהעניקו להם עיטור באופן מסווג. פלטר טען שהעיטור לא נועד לפאר אדם מסוים, אלא יש לו ערך חינוכי המשמש דוגמה לאחרים. כך העלה את הבעייתיות על עיטורים מסווגים שכן סיפור המעשה נשאר מסווג, והוא אינו יכול להיות מודל לחיקוי. לכן המליץ לחשוב על פרסום מתאים בתוך חיל האוויר כדי שלא להפסיד את התוצא (אפקט).[122] בפועל, עיטורים אחדים נותרו מסווגים ללא פרסום והוענקו ללוחמי הקומנדו הימי, לחיילי מודיעין ולטייסים. הפרסום הותר רק כשהעיטור הוענק לאחר המוות.[123]

118 בן-צדף, "עיטורים וצל"שים בצה"ל כמשאב", עמ' 560.

119 נושא הצל"שים בחיל האוויר, אפריל ומאי 1975 (ארכיון צה"ל 123/1027/78).

120 שם.

121 שם.

122 רע"ן ביקורת התעופה אל ראש מחלקת פרט, 26 במאי 1975 (ארכיון צה"ל 123/1027/78).

123 אלחנן אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, תל אביב: משרד הביטחון, 2013 (להלן: אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**), עמ' 630.

זכאות המח"ט לעיטור או לצל"ש

לוועדה הוגשו המלצות על מח"טים הראויים לקבל עיטור או צל"ש. לנוכח הבקשות הייתה דילמה אם מח"ט זכאי לכך, וזו הייתה על הפרק לאורך כל עבודתה.[124] אחד המועמדים היה מח"ט 188 יצחק בן־שהם, ולהלן סיפור המעשה:[125]

ב-7 באוקטובר 1973 ב'ציר הנפט' נלחם לבלימת הלחץ הסורי הכבד שהופעל לעבר נפח'. למרות שהחטיבה נתדלדלה והכוחות נשארו היו עייפים ומוכים - לחם עד כלות נשמתו אגב הפגנת עקשנות, אומץ לב וכושר מנהיגות למופת, ובכך תרם תרומה מכרעת ליכולת הבלימה באותה גזרה. בקרבות אותו היום נהרג.[126]

במרץ 1975 העידו רפול וינוש על ההמלצה לעיטור עבור בן־שהם. הם טענו שהמלצתם היא לא על מעשיו כמח"ט, אלא מתמקדת באומץ אישי. רפול הוסיף שבזמן התחרשות סיפור המעשה, כבר לא הייתה חטיבה וטען שלמעשה בן־שהם הלך להילחם כמעט לבד (עם טנק נוסף), מתוך ידיעה שהוא נלחם כנגד סד"כ הרבה יותר גדול, עד שנהרג.[127] נוסף על כך רפול המליץ גם על ינוש לפני ועדת העיטורים והצל"שים.[128] במרץ 1976 חרץ הרמטכ"ל סופית שלא יינתנו צל"שים או עיטורים בדרג מח"ט.[129] כך המח"ט היחיד שקיבל עיטור, עוד שנה לפני החלטת הרמטכ"ל היה בן־שהם.

הנימוק לאי־זכאות זו נבע מכך שבדרגת אל"ם ומעלה נדרשת "רמת אומץ לב ומנהיגות מעולה שבלעדיהן לא היו מגיעים לדרגותיהם הבכירות". מתוך דיון שנערך ב־2 בינואר 1978, בעקבות סיכום עבודת ועדת העיטורים והצל"שים, הומלץ שלא להגביל את מתן העיטורים על אומץ לב לרמה מסוימת ויש לאפשר להעניק עיטורים לכל מי שיומלץ ויאושר.[130]

124 אכ"א (ארכיון צה"ל 181/487/1985).
125 ועדת חטיבה 188 וחטיבה 7.
126 צבא ההגנה לישראל, **בעוז רוחם**, עמ' 334.
127 ועדת חטיבה 188 וחטיבה 7.
128 שם.
129 אכ"א (ארכיון צה"ל 181/487/1985).
130 דיון סיכום עבודת ועדת עיטורים וצל"שים, 2 בינואר 1978 (ארכיון צה"ל 112/641/1979).

קבלת החלטות

קבלת ההחלטות של הוועדה נעה על ציר של שמונה החלטות שונות: עיטור הגבורה, עיטור העוז, עיטור המופת, צל״ש הרמטכ״ל, צל״ש האלוף, צל״ש מפקד האוגדה , צל״ש המח״ט, דחייה. לעיטורים יש הגדרות כלליות על פי חוק העיטורים. עיטור הגבורה: ״מעשה גבורה עילאית שנעשה בעת לחימה מול פני אויב תוך חירוף נפש״. עיטור העוז: ״מעשה גבורה שנעשה במילוי תפקיד קרבי תוך חירוף נפש״. עיטור המופת: ״מעשה שנעשה באומץ לב והוא ראוי לשמש מופת״.[131] המשמעות - על פי ניסוח החוק - אין הבדל ברור בנוסח שבין עיטור הגבורה לעיטור העוז, ולריק הזה נכנס שיקול הדעת האישי של חבר הוועדה.

זוהי המלחמה הראשונה שבה הוענקו יותר סוגי הוקרה לגבורה, שכן ממלחמה זו ישנם שלושה עיטורים וארבעה צל״שים. במלחמות שהיו לפני כן, מנו שלושה סוגי הוקרה לגבורה: צל״שי הרמטכ״ל, האלוף והמח״ט. המגוון הרב של סוגי ההוקרה עורר את הדילמה כיצד להתייחס לארבעת הצל״שים. ממלחמת ההתשה עד מלחמת יום הכיפורים עלתה הצעה להתייחס לצל״שים באופן שונה שכן משמעותם פוחתת, ובעקבות חוק העיטורים החייל זוכה לעיטור על מעשה גבורה.[132] גם לאחר מלחמת יום הכיפורים לא היו הגדרות ספציפיות עבור הענקת צל״שים. על פי יו״ר הוועדה מנחם מרון, צל״ש צריך להינתן על התנהגות יוצאת דופן בהתאם לאופי המעשה, וישנן ארבע דרגות: מח״ט, מפקד האוגדה, אלוף ורמטכ״ל.[133]

מנחם מרון ציין שסוגיית העיטורים והצל״שים חשובה קודם כול כגורם מחנך עבור הנוער והדורות הבאים.[134] כאשר הוועדה דנה בקבלת ההחלטות, יו״ר הוועדה היה קשוב והתחשב מאוד בהמלצות חבריה, ולבסוף קיבל את ההחלטה הסופית בהתאם להן.[135]

131 חוק העיטורים בצבא ההגנה לישראל 1970.

132 הצעה לדיון על משמעות הצל"שים (ארכיון צה"ל 32/316/1975).

133 דיוני ועדת העיטורים והצל"שים (ארכיון צה"ל 77/45/2008).

134 ישיבת ועדת עיטורים וצל"שים (ארכיון צה"ל 94/450/16).

135 ועדת עיטורים וצל"שים (ארכיון צה"ל 36/450/6); ועדת עיטורים וצל"שים (ארכיון צה"ל 92/450/16).

סוגיית היחסיות: קבלת ההחלטות התבססה על יחסיות. בתחילת עבודתה של הוועדה היא לא החליטה מייד, אלא התרשמה.[136] לאחר כשלושה שבועות של דיונים החלו לדון בקבלת החלטות, אחרי שבחנו מספיק מקרים להשוואה. נוסף על כך היחסיות עסקה גם כלפי תפקיד המומלץ. למשל, הציפיות ממ"פ שונות מהציפיות ממ"כ.[137] כחלק מהתחקיר על ההמלצות לעיטורים עבור בן־שהם ודוד ישראלי (סמח"ט 188) שאל ראש מה"ד את ינוש:

> בשביל פרופורציה הייתי רוצה לשמוע ביחס למקרים אחרים שהיו במלחמה של קצינים אחרים שנלחמו, הלכו לקרב, נכנסו עם טנק בודד, 2 טנקים וידוע גם כן שמצבם די קשה. האם למשל ינוש אצלך בחטיבה 7, היו מקרים אחרים כאלה שאנו מכירים? אני פשוט רוצה לחוש חסינות.[138]

בישיבה ב־5 באפריל 1975 טען מרון: "הצל"שים חשובים כסמל, כדוגמה. יחד עם זאת, אנחנו לא רוצים להגיע למצב בו ינתן צל"ש למי שלא מגיע. לכן אני מנסה להגיע לחקר האמת ולבדוק זאת יחסית לאחרים".[139]

חברי הוועדה לא תמיד היו תמימי דעים לגבי דירוג העיטור או הצל"ש, אבל גם לא היו פערים יוצאי דופן בדירוגם. באחת מוועדות המשנה, שחבריה היו דני מט, דן שומרון, הראל ברוך ואשר לוי, טען אחד מהם שישנם המחמירים בתבחינים שלהם, ולפיכך מאה יקבלו את עיטור העוז, והשאר – צל"שים.[140]

לקראת סוף כהונתו בתפקיד יו"ר ועדת העיטורים והצל"שים אמר מנחם מרון: "ניסינו לא להיות יותר מדי נדיבים למרות שאני אישית הייתי בדר"כ יותר נדיב במתן העיטורים בכלל, אבל בנושא אותות (עיטור) הגבורה ניסינו לא להיות יותר מנדיבים ולשמור את זה כמקרים יוצאי דופן".[141]

136 ועדת חטיבה 600.

137 דיוני ועדות עיטורים וצל"שים, לדוגמה 10 באוקטובר 1974 (ארכיון צה"ל 44/450/16).

138 ועדת עיטורים וצל"שים, 5 בפברואר 1975 (ארכיון צה"ל 306/1607/1993). (להלן: ועדה 5 בפברואר 1975).

139 ועדת עיטורים וצל"שים (ארכיון צה"ל 98/450/16).

140 ועדה 5 בפברואר 1975.

141 ועדת עיטורים וצל"שים (ארכיון צה"ל 98/450/16).

מכיוון שאין הגדרות מדויקות, ולבטח לא מפורטות עבור כל עיטור וצל״ש, מתוך הדיונים וההתלבטויות שלחברי הוועדה בכל שנות עבודתה ניתן להקביל את קבלת החלטותיה באופן דומה לציון מספרי מ־1 עד 8 (1 - דחייה, 8 - עיטור הגבורה).

קבלת ההחלטות הושפעה גם מ״דחיפת״ המפקדים. ינוש הוא דוגמה טובה לכך, והיו כאלה אשר הופיעו לפני הוועדה לא רק בשלב הראשון של עבודתה אלא גם שנה לאחר מכן.[142] כך למשל העיד ינוש על בן־חנן: ״קודם כל, אני כבר פעם העדתי לפני שנה. בקשתי להעיד פעם נוספת על מנת שלגבי יוסי לא יעשו לו עוול כתוצאה מהתקופה שמאז זה קרה, אני רוצה לתת לזה נופך אקטואלי יותר אני יכול למעשה להעיד ולומר בדיוק מה שהיה בכל השלבים של יוסי״. לדעת ינוש, יש להעניק לבן־חנן את עיטור הגבורה מטעמים אלה: לחימה תוך כדי פציעה, מנהיגות, דוגמה אישית ורצון ליצור מגע. נוסף על כך ניסה לשכנע את הוועדה שבן־חנן הפגין מעשים הרואיים יותר בהשוואה לקהלני (שכבר קיבל עיטור הגבורה) בחלק מהמלחמה. כמו כן ציין את נכותו של בן־חנן:

> יוסי הוא עכשיו נכה, אני לא יודע אם הוא ישמש עוד בתפקידים קרביים ואם יצא לו עוד להילחם ולהוביל כוחות. עד היום הוא לא קיבל שום עיטור. עלול להיות שלא יהיו לו יותר הזדמנויות לקבל עיטורים במלחמות הבאות, ובסה״כ העבר הקרבי שלו שהוא עשיר מאוד, זה גם מוסיף לעצם ההמלצה להענקת עיטור.[143]

הקו המנחה היה שאם המקרה לא ברור דיו, הוועדה תבצע בדיקות חוזרות.[144] אם המידע היה לוקה בחסר או סותר, חבריה ביקשו ממפקד היחידה לערוך תחקיר נוסף בעניין.[145]

כאשר הוועדה ראיינה עד שציין שהוא מניח על פרט מסוים מתוך המקרה, הוועדה לא הסתמכה על דבריו. היא השתדלה לבסס המלצותיה על עדויות ולא על הנחות.[146]

---

142 שם.

143 שם.

144 ועדת חטיבה 600.

145 ועדת עיטורים וצל"שים, 9 בינואר 1975 (ארכיון צה"ל 301/1607/93).

146 ועדת עיטורים וצל"שים, 30 בינואר 1976 (ארכיון צה"ל 40/450/2016).

ישנם מאפיינים שיכלו לתת נקודות זכות להענקת עיטור או צל״ש גבוה יותר. ראשית, כאשר חברי הוועדה התלבטו בקביעת סוג הצל״ש או העיטור שיש להעניק, הם נקטו גישה מקילה יותר כלפי חלל והחליטו להעניק את הדירוג הגבוה יותר מבין ההתלבטויות. למשל, אם במקרה של חלל הייתה התלבטות בין צל״ש הרמטכ״ל לעיטור המופת, עצם היותו חלל השפיעה על קבלת ההחלטות והעדיפו להעניק עיטור המופת.[147] לדוגמה, כאשר דנה הוועדה בסוגיית הענקת עיטור הגבורה ליובל נריה, היה ספק בקרב חלק מחבריה האם מדובר במקרה יוצא דופן. הללו התרשמו מרצף הלחימה, אך התלבטו אם להעניק על כך עיטור זה. דני מט טען שאם לא מדובר במקרה יוצא דופן במיוחד, הוא ממליץ על עיטור העוז, ובהקשר זה הוסיף פרמטר נוסף שהיה יכול להקל את קבלת ההחלטות: ״׳האסון׳ שלו זה שהוא לא נהרג״. בסופו של דבר, הוחלט לזמן את יובל נריה כדי לסייע לחברי הוועדה לקבל החלטה מדויקת והוגנת.[148] במאי 1975 הוענק לו עיטור הגבורה מידי שר הביטחון שמעון פרס.[149]

דוגמה נוספת באה לידי ביטוי בהצדקה רציונלית להעניק עיטור מאחר שהמומלץ נהרג. למשל, במעשיו של רשלבך דוד ז״ל[150] מתוך סיפור המעשה עולה:

> בעת הקרב על מערך 'מיסורי', נפגע הטנק שסמל דוד רשלבך ז״ל לחם ממנו. יחד עם אנשי צוות של טנקים נוספים שנפגעו - תפס עמדה במרכז מתחם מצרי, וניהל אש עם כוח מצרי עדיף שסגר עליהם. משאזלה התחמושת והמצרים כיתרו את החיילים, ניזק סמל דוד רשלבך ז״ל לעבר הטנק הבוקה, נכנס לתוכו, הפעיל נשק והשליך רימונים לעבר המצרים, עד שנהרג בקרב זה.[151]

147 דיון ועדת עיטורים וצל"שים חטיבה 16, 31 באוקטובר 1974 (ארכיון צה"ל 39/450/16).

148 ועדה 5 באפריל 1975.

149 צבא ההגנה לישראל, **בעוז רוחם**, עמ' 432.

150 ועדת חטיבה 600.

151 צבא ההגנה לישראל, **בעוז רוחם**, עמ' 471.

אחד מהעדים אמר על מותו: "פה הייתה אפשרות שהוא ייכנע, ירד ויצטרף לקבוצה באותו מידה שאנחנו נכנענו, הוא לא עשה את זה".[152]

מאפיינים נוספים שנשקלו למתן נקודות זכות בהענקת עיטור או צל"ש גבוה יותר הם אדם שנותר נכה פיזית מהמלחמה, עדים אשר דיברו בהתלהבות אותנטית ובהערצה על המומלץ,[153] ואדם שנפצע והמשיך להילחם.[154] במקרה של התלבטות נשענו על ההנחה שאם ישנם עדים נוספים היכולים לשפוך אור על המעשה, עדותם יכולה לסייע במתן עיטור גבוה יותר.[155] כמו כן יעניקו לאדם שלא פעל באקט חד־פעמי אלא ברציפות.[156] מבחן התוצאה של סיפור המעשה היווה אף הוא פרמטר לקבלת ההחלטות, בעיקר בדרגים הגבוהים.[157] כך למשל, בדילמה על סיפור המעשה של יוסי בן־חנן בהשוואה לקהלני הסביר חבר בוועדה מדוע לקהלני הגיע לזכות בעיטור הגבורה: "לנו לפחות לגבי קהלני לא היה שום ספק בנושא הזה, כי זה שינה את פני הקרב, לפי דעתנו, לפי הידיעות שהגיעו".[158] בספטמבר 1975 עוטר יוסי בן־חנן בעיטור העוז.[159]

לדבריו של דני מט, ניתן לקבל עיטור על אירוע קצר מאוד ללא רציפות, ואין זה אומר שבהמשך המלחמה אותו אדם פעל באמות מידה גבוהות. נוסף על כך ציין: "אדם הוא גיבור למקרה מסוים אבל זה לא מבטיח אותו בפני ביזיונות בעתיד". עוד הוסיף: "אני לא נתקלתי במקרים כאלה".[160]

דוגמה נוספת, בדיון על גדוד 409, חטיבה 600, טען אחד מחברי הוועדה: "יש נקודה נוספת, שאלתי כמה אנשים למה מגיע לו? התשובה 'הוא היה בסדר', אני לא יודע, אם יש הרבה מלחמות שהקריטריון היה: 'הוא היה בסדר', צריך להיזהר מלתת מילה טובה למישהו שהיה בסדר".[161]

152 ועדת חטיבה 600.

153 דיונים של ועדת העיטורים והצל"שים בשלב הראשון, ספטמבר 1974 עד אפריל 1975.

154 ועדת עיטורים וצל"שים חטיבה 188, 6 בפברואר 1975 (ארכיון צה"ל 307/1607/93); ועדת עיטורים וצל"שים, 13 במרץ 1975 (ארכיון צה"ל 42/450/2016).

155 ועדה חטיבה 188.

156 ועדה 5 באפריל 1975.

157 ועדת עיטורים וצל"שים (ארכיון צה"ל 98/450/16); ועדת עיטורים וצל"שים (ארכיון צה"ל 43/450/16).

158 ועדת עיטורים וצל"שים (ארכיון צה"ל 98/450/16).

159 שם; ועדה 5 באפריל 1975.

160 ועדת עיטורים וצל"שים חטיבה 623 (247), 3 בפברואר 1975 (ארכיון צה"ל 306/1607/1993).

161 ועדת עיטורים וצל"שים גדוד 409 (ארכיון צה"ל 292/1607/1993).

ועדת העיטורים והצל"שים שקלה לעומק את ההמלצות שהוגשו לפניה, וביססה את החלטותיה על סמך ראיונות עם העדים. ניכר שחבריה התייחסו לנושא בכובד ראש וברצינות רבה. הקו המנחה היה התמקדות בסיפור המעשה של האינדיבידואל לגבורה יוצאת דופן במלחמה.

דילמה ייחודית

ב־5 באפריל 1975, כבר בתחילת הישיבה הראשונה, דנו במבצע של שייטת 13.[162] בליל 16–17 באוקטובר 1973 יצאו לוחמי שייטת 13 לתקוף כלי שיט מצריים בתוך נמל פורט סעיד. שני זוגות צוללנים יצאו לפעולה,[163] אך רק זוג אחד חזר בשלום.[164] לאחד מהם הוענק עיטור המופת, ולאחד - עיטור העוז.[165] הוועדה התלבטה בנוגע לשני הלוחמים שנהרגו, אחד מהם היה המפקד. הדילמה הגדולה הייתה איזה עיטור להעניק לכל אחד מהם והאם זה נכון להעניק להם עיטור באותה הדרגה. מקרה זה היה מיוחד משום שמדובר בשני לוחמים שיצאו לפעולה שטכניקת הביצוע בה ידועה ומוכרת. ברור לכולם תוצאותיה וששניהם לא חזרו ממנה, אך השאלה שנותרה היא מה קרה במהלך הפעולה.[166] בהמשך הוחלט שלא להעניק להם את אותו דירוג של עיטור. אחד האנשים הדומיננטיים שנימק זאת בוועדה היה מפקד חיל הים. נימוקיו התבססו על סוגיות מקצועיות בחיל הים המסבירות מדוע לאחד מהם הגיע עיטור גבוה יותר אף שאין עדים לכל סיפור המעשה.[167] דילמה נוספת עלתה חמישה ימים לאחר מכן בישיבה אחרת, שבה המקרה הוא דומה, אך הדיון הוא על חלל אחד ולא על שניים. ההתלבטות הייתה בין שני סוגי עיטורים. אחד מחברי הוועדה טען שבמקרה הזה אין דילמה, והיות שמדובר בחלל אחד שאינו דורש השוואה עם חלל אחר, הדירוג צריך להיות גבוה יותר.[168]

162 ועדה 5 באפריל 1975.

163 אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, עמ' 411.

164 שם.

165 גרינברג, **בעוז רוחם**, עמ' 339, 488.

166 ועדה 5 באפריל 1975.

167 שם.

168 ועדת עיטורים וצל"שים, 10 באפריל 1975 (ארכיון צה"ל 275/1607/1993).

דילמה זו ביטאה קבלת החלטות על מקרים ייחודיים ויוצאי דופן. מקרים שבהם לא היו בפני הוועדה את כל פרטי סיפור המעשה ביחס למומלצים אחרים, אך בכל זאת הוועדה חשה שישנם מספיק פרטים על מנת להעניק עיטורים גבוהים, תוך התלבטות בין שני עיטורים. במקרה אחד נתנו עדיפות להעניק עיטור גבוה יותר למפקד, ובמקרה השני מכיוון ולא היה חלל מומלץ נוסף בסיפור המעשה כמו במקרה הראשון, הוועדה החליטה לתת את העיטור הגבוה יותר.

השלמות, מסקנות הוועדה והפקת לקחים - מאי 1976 עד דצמבר 1979

על אף ההחלטה שלא לטפל בהמלצות נוספות לאחר אפריל 1976, היו מקרים יוצאים מהכלל אשר טופלו בעיקר כאשר מועד הבקשה קדם לאפריל 1976.[169]

השלמות

באוגוסט 1975 נערכו דיונים על אודות "טנק הצוערים",[170] ובו ארבעה צוערים. בכל ימי הלחימה הם השמידו טנקים רבים, עד שארבעתם נפלו בקרבות "החווה הסינית". באפריל 1976 קיבל כל אחד מצוות הטנק את צל"ש הרמטכ"ל.[171] בהשראת הענקה זו נוצרה סוגיה ייחודית - ההמלצה על זחל"ם מודיעין מחטיבת 500. ביוני 1976 שלח אריה קרן, מח"ט 500 לשעבר,מקרה אחר (תוך שהוא מציין שהוא לא בקיא בפרטי האירוע של "טנק הצוערים"). המלצתו הייתה להעניק עיטור לצוות שלם, זחל"ם מודיעין חטיבה 500, כאשר פרטים רבים בלחימתם אינם ידועים וכל הצוות נהרג.[172] ועדת העיטורים והצל"שים זימנה אותו, אך הוא לא ידע להצביע על עדים למעשים של זחל"ם מודיעין, ומחוסר עדויות החליטה שלא להעניק צל"ש או עיטור. ב־12 באוקטובר 1977 נפגש אביו של אחד החללים עם הרמטכ"ל והביע תרעומת מהחלטה זו. בעקבות זאת הורה הרמטכ"ל ליו"ר ועדת העיטורים והצל"שים להיפגש עם האב כדי שישלים

169 בקשה לצל"ש לאירוע ממלחמת יום הכיפורים (ארכיון צה"ל 177/487/1985).

170 דיון ועדת העיטורים והצל"שים על טנק הקצינים, אוגוסט 1975 (ארכיון צה"ל 157/487/1985).

171 גרינברג, **בעוז רוחם**, עמ' 411.

172 ועדת עיטורים וצל"שים, (ארכיון צה"ל 487/174/1985).

את החסר. כתוצאה מכך האב מסר את שמותיהם של שלושה עדים - סא"ל (במיל') רן קיידר, סא"ל עודד ברלי וסא"ל (במיל') עירון אליעזר - שיכולים להעיד על המעשה. לאחר התחקיר עימם, ב־22 באוקטובר 1977, הובהר שיש נהג נגמ"ש שנסע אחרי זחל"ם מודיעין, והוא למעשה האחרון שראה אותם. אותו אדם חי בצרפת, ולפי סא"ל עירון שגבה עדות ממנו לאחר המלחמה, עדותו לא הוסיפה כל מידע חדש. לכן הוחלט לבטל את עדותו של נהג הנגמ"ש, ולמעשה, נקבע שלא להעניק צל"ש או עיטור לאנשי זחל"ם מודיעין מחטיבה 500.[173]

במלחמת יום הכיפורים הוענקו ארבעה עיטורים וצל"שים כשנה לאחר סיום עבודת הוועדה. מיוני עד אוגוסט 1977 הוענקו שני צל"שי הרמטכ"ל ושני עיטורי מופת.[174] ארבעתם הוגדרו נעדרים ולאחר מכן חללים. חלקם, הוגדרו חללים שמקום קבורתם לא נודע.

ב־24 ביולי 1977 הגיעה ההמלצה לבטל את מינויו של מרדכי ציפורי ולמנות במקומו יו"ר חדש, מכיוון שציפורי כיהן בתפקיד סגן שר הביטחון.[175] חודש לאחר מכן, ב־21 באוגוסט 1977, מינה הרמטכ"ל את תא"ל דני מט ליו"ר ועדת העיטורים והצל"שים, וחבריה תתי־האלופים חיים נדל, יהודה גולן, הראל ברוך, יעקב אבן, אורי אור, פנחס להב (במיל'), אורי בר־און (במיל') ועמנואל שקד (במיל').[176]

הפקת לקחים

ב־20 בספטמבר 1977 התקיים דיון בנושא עבודת הוועדה לעיטורים וצל"שים אצל ראש אכ"א, האלוף רפאל ורדי, ובו נכחו חברי הוועדה ואלה הקשורים למלחמת יום הכיפורים - מנחם מרון, אורי בר־און, חיים נדל, דני מט, דן שומרון, אורי אור, פנחס להב, הראל ברוך וצבי ענבר - ומזכיר הוועדה דב אורן.

מטרתו הייתה לסכם ולגבש המלצות לוועדה כדי להציג בדיון מטכ"ל. הועלו נושאים אלה: דרכי עבודתה של הוועדה, הפעלת ועדות פיקודיות

173 ועדת עיטורים וצל"שים (174/487/1985).

174 גרינברג, **בעוז רוחם**, עמ' 283–492.

175 דב אורן, מזכיר ועדת עיטורים וצל"שים לאכ"א, 24 ביולי 1977 (ארכיון צה"ל 31/1277/80).

176 כתב מינוי לוועדת עיטורים וצל"שים, 21 באוגוסט 1977 (ארכיון צה"ל 181/487/1985).

נוסף על הוועדה המטכ"לית, הענקת עיטור על מנהיגות מעולה ועל התנהגות למופת, מתן סימול לצל"ש, קביעת תבחינים אחידים לדרך הגשת ההמלצות ולקבלת החלטות לגביהן, הענקת מספר אותות לחייל ודילמת המפקדות שאינן שולחות המלצות.[177]

1. דרכי העבודה של הוועדה ובחינת השאלה אם ניתן להפעיל ועדות פיקודיות נוסף על הוועדה המטכ"לית: הייתה הסכמה רחבה בכך שתהיה הפרדה בין ועדות פיקודיות לוועדה המטכ"לית. נקבע כי הוועדה המטכ"לית תדון בהמלצות הגבוהות ביותר (רובן מצל"ש הרמטכ"ל ומעלה).
2. הענקת עיטור על מנהיגות מעולה ועל התנהגות למופת: מנחם מרון טען שבמצב הנתון חסרים בצה"ל עיטור אחד-שניים, ובולט במיוחד החוסר בעיטור אשר מציין מנהיגות בקרב. רבים תמכו בחשיבותו, אולם היו כאלה שסברו אחרת. דן שומרון התנגד לכך וטען שקשה להגדיר מהי מנהיגות בקרב. פנחס להב התנגד להענקת עיטור על מנהיגות עבור קצינים בכירים.
3. מתן סימול לצל"ש: רובם תמכו בהצעה זו, אולם חיים נדל היחידי שהתנגד מחשש לריבוי סמלים.
4. קביעת תבחינים אחידים לדרך הגשת ההמלצות ולקבלת החלטות לגביהן: הייתה הסכמה רחבה שלא ניתן להגדיר תבחינים אחידים להמלצות בגלל המציאות המשתנה אשר מובילה לכך שמתקופה לתקופה חל שינוי בהם. אורי אור טען שוועדת העיטורים של מלחמת יום הכיפורים הקלה בדרישותיה לקבלת עיטורים. פנחס להב טען שערכו של צל"ש הרמטכ"ל פחת במלחמה וטען שצריך לשנות את החוק, כך שניתן יהיה להעניק עיטור גם לאזרחים. רפאל ורדי, ראש אכ"א, טען שהדבר הרצוי הוא להגיש המלצות תוך כדי המלחמה, ולכן הציע לבחון הקמת ועדות קבע מרמת חטיבה ומעלה ולמסדן.
5. הענקת מספר אותות לחייל הזכאי לכך באותו קרב ובאותה מלחמה: הייתה הסכמה רחבה שלא להגביל זכאות של חייל באותו קרב ובאותה מלחמה.

177 דיון בנושא עבודת ועדת העיטורים והצל"שים אצל ראש אכ"א, 20 בספטמבר 1977 (ארכיון צה"ל 487/181/1985).

6. דילמת המְפקדות שאינן שולחות המלצות: אחת הדילמות הייתה כיצד להתמודד עם מְפקדות שאינן שולחות המלצות. מרון המליץ שהוועדה המטכ"לית תקבע מכסות לפיקודים על פי תוצאות הקרב ועל פי ניהול המערכה המלחמתית, כך שהמפקדים יחויבו להגיש המלצותיהם ולדרגם על פי סדרי עדיפויות. רבים תמכו בהצעה.[178]

עבודת הפקת הלקחים נמשכה בינואר 1978 מתוך מטרה לדייק את פעילותה, להדגיש את יתרונותיה ואת מגבלותיה, ובסופו של דבר, להגיע להמלצות לשיפור עבודתה. ועדת העיטורים והצל"שים מתאפיינת בכך שכל המלצה של מפקד להענקת עיטור או צל"ש כלשהו מועברת בצינורות הפיקוד אל ועדת העיטורים והצל"שים. זו דנה בכל המלצה, והחלטותיה מועברות לאישור הרמטכ"ל[179] ושר הביטחון בהתאמה.[180] היתרונות הן שכל ההמלצות נידונות בוועדה אחת, התבחינים אחידים, והכול מרוכז בגוף אחד. אך יש לכך כמה מגבלות: ראשית, אין שום גורם היכול לסנן המלצות שהוועדה המטכ"לית שוללת אותן. שנית, על החלטות הוועדה המטכ"לית לא ניתן לערער, אלא אם הוגשו לפניה עדויות חדשות. שלישית, נוצר עומס רב על הוועדה המטכ"לית שחייבת לדון בכל המלצה ברמות השונות. לכן אכ"א המליץ להקים ועדות פיקודיות אשר תמונה על ידי אלוף. ועדה זו תוכל לאשר המלצות עד דרגת אלוף, והמלצות לוועדה מטכ"לית יהיו על צל"ש הרמטכ"ל ומעלה לאחר שנבחנו בוועדה פיקודית, חילית או גיסית. היתרונות - הוועדה הפיקודית תהווה גורם מסנן. ערעור על החלטותיה יידון בוועדה המטכ"לית. רביעית, יקוצר התהליך ומשך הזמן בהענקת צל"שים עד רמת אלוף כולל.[181]

ב־10 באוקטובר אישר הרמטכ"ל את המלצות הוועדה,[182] וב־31 במאי 1982 באו לידי ביטוי סוגיית הוועדה הפיקודית בפקודות מטכ"ל 33.0807 עיטורים, ציונים לשבח, אותות הערכה ואותות הוקרה, וסוגיית סימול הצל"ש.[183]

178 שם.

179 אכ"א בנושא עיטורים וצל"שים, 20 בינואר 1978 (ארכיון צה"ל 16/617/85).

180 חוק העיטורים 1970.

181 אכ"א בנושא עיטורים וצל"שים, 20 בינואר 1978 (ארכיון צה"ל 16/617/85).

182 המלצות הוועדה לעיטורים וצל"שים, 10 באוקטובר 1978 (ארכיון צה"ל 16/617/85).

183 פקודות מטכ"ל, 33.0807 עיטורים, ציונים לשבח, אותות הערכה ואותות הוקרה, סעיפים 25, 49.

אף שוועדת העיטורים והצל״שים של מלחמת יום הכיפורים החליטה שלא להעניק צל״שים יחידתיים כדי שלא ליצור קיפוח בקרב יחידות אחרות,[184] עלה הצורך שתהיה אפשרות להעניק עיטור לצוות. אכ״א פנה לרמטכ״ל בדבר קידום האפשרות להעניק עיטור ליחידה ולא רק צל״ש, וסוגיה זו הצריכה שינוי חוקתי.[185]

בימים 6 בנובמבר - 17 בדצמבר 1979 התקיימו דיונים על הצעת תיקון חוק העיטורים, ביוזמת סגן שר הביטחון מרדכי ציפורי (שהיה יו״ר הוועדה לעיטורים ולצל״שים של מלחמת יום הכיפורים בשלב השלישי), בעקבות הצורך להעניק עיטור קולקטיבי מרמת כיתה ומעלה. ללא ספק הגיעה הצעה זו מהצורך שעלה ממלחמת יום הכיפורים להעניק עיטורים גם ליחידות. בוועדת החוץ והביטחון התקבל הניסוח: ״כתה ומעלה או כל קבוצת חיילים שפעלה כצוות״.

בדיון לקריאה שנייה ושלישית הוסבר שמדובר גם בצוות שאורגן תוך כדי הקרב ולא בהכרח רק לצוות המשתייך ליחידה אורגנית[186] (אחד ממאפייניה של מלחמת יום הכיפורים).

סיכום

ההקשר ההיסטורי של ועדת העיטורים של מלחמת יום הכיפורים מקנה לו מעמד מיוחד. דעת הקהל היא אחד המאפיינים המשפיעים על העיסוק בעיטור ובצל״שים והלך הרוח הישראלי על מלחמה זו היה בשפל.[187] להיבט זה ניתן להוסיף את מאפייניה שבאו לידי ביטוי במותם של מפקדים, של חיילים רבים ושל צוותים לא אורגניים. כמו כן, זוהי המלחמה הראשונה שבה הופעל חוק העיטורים הכולל קבלת החלטות עבור שבעה סוגי הוקרה (שלושה עיטורים - הגבורה, העוז והמופת - וארבעה צל״שים - הרמטכ״ל, האלוף, מפקד האוגדה והמח״ט), ולא כפי שהיה קודם לכן לפני חוק העיטורים ובו שלושה פרסים בלבד (צל״שי הרמטכ״ל, האלוף והמח״ט).

184 דו"ח הביניים.

185 המלצות הוועדה לעיטורים וצל"שים, 10 באוקטובר 1978 (ארכיון צה"ל 16/617/85).

186 תיקון חוק העיטורים בנוגע לעיטור קולקטיבי: מליאת הכנסת 6 בנובמבר 1979, ועדת חוץ וביטחון 17 בנובמבר 1979, מליאת הכנסת קריאה שנייה ושלישית לתיקון החוק 17 בדצמבר 1979, ארכיון המדינה.

187 גדעון אביטל-אפשטיין, **1973 – הקרב על הזיכרון**, תל אביב: שוקן, 2013, עמ' 374.

ועדת העיטורים והצל"שים של מלחמת יום הכיפורים השקיעה זמן רב בעבודתה, מתוך רצון להגיע אל חקר האמת, ולעיתים תוך הסתמכות על עדים שעקב נסיבות המלחמה היה צורך להתפשר על איכות העדות. אך לפשרה זו היה גבול, היו מקרים שההמלצות נדחו עקב מחסור בעדים. הלבטים שאפיינו את הוועדה היו מצד אחד, הרצון להעניק עיטור כאמצעי חינוכי עבור האינדיבידואל שראוי לכך ללא תחושת קיפוח, ומצד שני, לא ליצור זילות בעיטורים ובצל"שים.

אחד הדברים הבעייתיים בתחקור של ועדת העיטורים בצה"ל הוא ההסתמכות על עדים בלבד בזמן שמחקר היסטורי על הקרבות עוד לא הושלם.[188] מכיוון ומועד תחקור העדים הוא חשוב ביותר במנגנון העיטורים והצל"שים, יש לכך עדיפות על פני המחקר ההיסטורי שיכול לקחת גם שנים.

הוועדה החלה את עבודתה כשנה לאחר מלחמת יום הכיפורים. זהו לא זמן אידאלי לתחקור עדים להמלצות, שכן האידאל זה הזמן הקצר ביותר ממועד האירוע. עד מלחמת יום הכיפורים תחקרו עדים כמה ימים או שבועות (בעיקר בתקופה של בין מלחמות) עד מספר חודשים מעטים (בתקופה של מלחמה).

בכל תקופת עבודתה של הוועדה נמשך זרם ההמלצות: בספטמבר 1974 הגיעו 300 המלצות, חצי שנה לאחר מכן במאי 1975 היו 495 המלצות, ולאחר ההענקה התקשורתית ב־8 במאי 1975 נמשך זרם ההמלצות עד שבמרץ 1976 קבע צה"ל שבאפריל 1976 תימנע האפשרות להגיש המלצות. עד אפריל 1976 לוועדה הגיעו 675 המלצות.

ניתן למנות כמה סיבות לזמן הממושך של עבודת הוועדה של מלחמת יום הכיפורים בהשוואה לכל מלחמה אחרת שהייתה בישראל. ראשית, מספרם הרב של הרוגי מלחמה זו, בהם מפקדים, דרש תחקור רחב של עדים נוספים, ולעיתים כלל פגישות נוספות כדי לקבל החלטה מדויקת והוגנת. שנית, במהלך עבודתה התגלו מקרים נוספים הראויים לבדיקה, ומפקדים הגישו המלצות נוספות. שלישית, היו מקרים שבהם נאלצה הוועדה לדחות את הטיפול בהמלצות מכיוון שהעדים שהו בחו"ל.[189] רביעית, היו מקרים שבהם לא יכול העד להגיע עקב השגרה המבצעית.[190]

188 בן-צדף, "עיטורים וצל"שים בצה"ל כמשאב", עמ' 560.

189 דו"ח הביניים.

190 ועדת חטיבה 600.

קבלת ההחלטות התבססה תחילה על עקרון היחסיות.[191] בשלושת השבועות הראשונים חברי הועדה לא קיבלו החלטות משום שלא חשו שישנם מספיק מקרים להשוואה. רק לאחר מכן, החלו לקבל החלטות. המקרים להשוואה היו גם בהתאם לציפיות מתפקיד המומלץ.[192] ככל שחברי הוועדה רכשו ניסיון רב יותר ושמעו מקרים ועדים נוספים, כך רכשו יותר ניסיון וביטחון בקבלת ההחלטות. בולט במיוחד ביטחונם לאחר סיום השלב הראשון של עבודת הוועדה במאי 1975, בהם השוו מקרים, בהתאם להחלטות שקיבלו בשלב הראשון.

כמו כן, היו מקרים שחברי הוועדה קבעו דיונים נוספים על המומלץ: המלצה לעיטור גבוה, זימון עדים נוספים על מנת לקבל החלטה מושכלת ומקרים בהם נשארו לבטים ולא הצליחו לקבל החלטה.

מכיוון שאין הגדרות מדויקות ומפורטות בחוק עבור כל עיטור וצל״ש, ולמעשה אין מחוון מדויק, לאחר דיונים, קיבלה הוועדה את החלטותיה באופן דומה לקבלת ציון מספרי (1 - דחייה, 8 -עיטור הגבורה). בנוסף, אין ספק כי היא הושפעה מהמלצותיהם של המפקדים. ינוש הוא דוגמה טובה לכך, אך היו כמוהו נוספים, אשר הופיעו לפני הוועדה לא רק בשלב הראשון של עבודתה אלא גם שנה לאחר מכן.[193] הוועדה השתדלה לבסס המלצותיה על עדויות ולא על הנחות.[194]

להלן המאפיינים העניקו נקודות זכות להענקת עיטור או צל״ש גבוה יותר:

1. כאשר מדובר בחלל הוענק לו הדירוג הגבוה יותר מבין העיטורים. למשל, חברי הוועדה העדיפו לעטר חלל בעיטור המופת ולא להעניק לו צל״ש הרמטכ״ל.[195] ההסבר לא היה בהכרח רגשי אלא רציונלי משום שבעצם היותו הרוג הוא סיכן את עצמו מעל למקובל במעשה הרואי, בזמן שבמקרים דומים היו חיילים ששמרו על חייהם על חשבון מעשה קרבי.
2. מי שנותר נכה פיזית מהמלחמה.

191 שם.

192 דיוני ועדות עיטורים וצל"שים, לדוגמה 10 באוקטובר 1974 (ארכיון צה"ל 44/450/16).

193 ועדת עיטורים וצל"שים (ארכיון צה"ל 98/450/16).

194 ועדת עיטורים וצל"שים, 30 בינואר 1976 (ארכיון צה"ל 40/450/2016).

195 דיון ועדת עיטורים וצל"שים חטיבה 16, 31 באוקטובר 1974 (ארכיון צה"ל 39/450/16).

3. עדים אשר דיברו בהתלהבות אותנטית על המומלץ.[196]
4. אדם שהמשיך להילחם על אף פציעתו.[197]
5. במקרה של התלבטות על דירוג העיטור נשענו על ההנחה שאם ישנם עדים נוספים היכולים לשפוך אור על המקרה, עדותם יכולה לסייע להענקת עיטור גבוה יותר.[198]
6. אדם שפעל ברציפות ולא באקט חד־פעמי.[199]
7. מבחן התוצאה של סיפור המעשה גם השפיע על קבלת ההחלטות, בעיקר בדרגים הגבוהים.[200]

דוגמה מובהקת לרצון להגיע אל חקר האמת באה לידי ביטוי בכך שהוועדה לא הייתה מוכנה להעניק צל״שים לזחל״ם מודיעין 500, למרות הלחץ שהופעל על יו״ר ועדת העיטורים ציפורי משום שלא הצליחה הוועדה לגלות את פרטי האירוע.[201]

הרמטכ״ל החליט שלא להעניק צל״ש לקצינים בדרג מח״ט ומעלה, כאשר היוצא מן הכלל הוא בן־שהם, מח״ט 188, שקיבל עיטור על פעולה אינדיבידואלית ולא כמפקד חטיבה.[202] ההסבר לאי הענקת צל״ש או עיטור למח״ט נבע מכך שבדרגת אל״ם ומעלה נדרשת ״רמת אומץ לב ומנהיגות מעולה שבלעדיהן לא היו מגיעים לדרגותיהם הבכירות״. לאחר סיום עבודת הוועדה, המליצו חבריה להסיר מגבלה זו.

עבודת הוועדה נמשכה כשנתיים וחצי מאוגוסט 1974 עד אפריל 1976 והוענקו עיטורים וצל״שים בודדים בשנת 1977. בספטמבר 1977 דנו בהפקת הלקחים ומסקנות מעבודת הוועדה. אחת המסקנות הייתה שלא ניתן להגדיר תבחינים אחידים להמלצות עבור עיטורים וצל״שים במלחמות בגלל המציאות המשתנה אשר מובילה לכך שהתבחינים משתנים מתקופה לתקופה.

196 דיונים של ועדת העיטורים והצל"שים בשלב הראשון ספטמבר 1974 עד אפריל 1975.

197 וועדה חטיבה 188; ועדת עיטורים וצל"שים, 13 במרץ 1975 (ארכיון צה"ל 42/450/2016).

198 ועדה חטיבה 188.

199 ועדה 5 באפריל 1975.

200 ועדת עיטורים וצל"שים (ארכיון צה"ל 98/450/16); ועדת עיטורים וצל"שים (ארכיון צה"ל 43/450/16).

201 ועדת עיטורים וצל"שים (174/487/1985).

202 ועדה חטיבה 188 וחטיבה 7.

מפקד היחידה מהווה השפעה רבה על מנגנון העיטורים והצל״שים משום שהוא בעל הסמכות הממליצה על עיטור או צל״ש. המלצה זו מגיעה אל הוועדה לדיון, תחקור עדים וקבלת החלטות. היו מפקדי יחידות שלא רצו לשלוח המלצות. ייתכן שמפקד יחידה התנגד להענקת עיטורים, בין השאר, בשל רצון למנוע תחושת קיפוח ומתח ביחידה ובשל התפיסה שהדברים נעשו במסגרת ציפיותיו מחייליו.[203] הוועדה אינה יוזמת המלצות, ולכן אחת הדילמות הייתה כיצד יש להתמודד עם תופעה זו. מרון המליץ שהוועדה המטכ״לית תקבע מכסות לפיקודים על פי תוצאות הקרב וניהול המלחמה וכך המפקדים יחויבו להגיש המלצותיהם ולדרגם על פי סדרי עדיפויות. עצם הדיון וההסכמה הרחבה בקרב חברי הוועדה מעידים על ההשפעה הרבה הטמונה במפקד היחידה והבעייתיות שאפיינה את סוגיית העיטורים והצל״שים במלחמת יום הכיפורים שכן לא כל המפקדים שלחו המלצות. מכאן נובעת האחריות הרבה של המפקדים להגשת ההמלצות שכן ישנה תופעה שבה מפקדים רבים הביעו צער בדיעבד על כך שלא הגישו המלצות בזמן או שנמנעו לחלוטין מהגשת ההמלצות.

ועדת העיטורים והצל״שים של מלחמת יום הכיפורים קיבלה במהלך השלב הראשון המלצות לצל״שים יחידתיים על פי פקודת מטכ״ל (בחוק העיטורים לא הייתה אפשרות להעניק עיטור יחידתי, אבל על פי פקודות מטכ״ל, ניתן להעניק צל״ש יחידתי). לקראת סוף השלב הראשון של עבודת הוועדה פנה היו״ר מנחם מרון אל מרדכי גור, הרמטכ״ל, בבקשה שלא להעניק צל״שים יחידתיים, על מנת שלא תיווצר תחושת קיפוח בקרב יחידות אחרות. הרמטכ״ל אישר את הבקשה.[204] כתוצאה מהחלטה זו, היו יחידות שפעלו בצורה טובה, ומאחר שלא הייתה אפשרות להעניק צל״ש יחידתי, נראה שהוועדה וחלק ממפקדי היחידות הסתפקו במתן צל״ש למפקד הכוח.

הפקת הלקחים מעבודת ועדת העיטורים והצל״שים של מלחמת יום הכיפורים השפיעה על התפתחות מנגנון העיטורים והצל״שים בצה״ל. כך למשל, בפקודת מטכ״ל עוגנה סוגיית הוועדה הפיקודית שתבחן המלצות לצל״שים עד דרגת האלוף, וועדה מטכ״לית שתבחן המלצות מצל״ש הרמטכ״ל ומעלה, סימול הצל״ש (המלצות לסימול הצל״ש היו עוד בשנות

203 בן-צדף, "עיטורים וצל"שים בצה"ל כמשאב", עמ' 561.

204 דו"ח הביניים.

ה־60 טרם חוק העיטורים, אך נשללו פעם אחר פעם),[205] וסוגיית העיטור לצוות.[206] בימים 6 בנובמבר עד 17 בדצמבר 1979 התקיימו דיונים על הצעת תיקון חוק העיטורים, ביוזמת סגן שר הביטחון מרדכי ציפורי, שלפני כן היה יו"ר הוועדה לעיטורים ולצל"שים של מלחמת יום הכיפורים בשלבה השלישי, על הצורך בהענקת עיטור קולקטיבי מרמת כיתה ומעלה. הצעה זו נבעה מהצורך שעלה במלחמת יום הכיפורים להעניק עיטורים גם ליחידות, כולל האפשרות להעניק עיטור לצוות שאורגן תוך כדי הקרב ולא בהכרח לצוות אורגני.[207] כמו כן, לא כל המלצות הוועדה ייושמו בצה"ל. למשל, לא יושמה ההמלצה להעניק סוגים נוספים של עיטורים.

עבודת הוועדה לעיטורים וצל"שים של מלחמת יום הכיפורים שקדה זמן רב בבדיקת ההמלצות וערכה כ־130 פגישות בשלוש שנים, ובהן תחקרה עדים וקיבלה החלטות מתוך מחויבות ורצון לטפל בכל המלצה שהגיעה לפתחה. נוסף על כך לא היו הבדלים במאפייני עבודתה בין כהונתו של היו"ר מנחם מרון למחליפו מרדכי ציפורי. אחת מתובנותיה הייתה ההכרה האנושית בידיעה שגם אם פעלה לפי כל התבחינים ואמות המידה, קיוותה שלא שגתה בשיקוליה ובהמלצותיה. הוועדה דנה במקרים רבים, מתוך ידיעה והבנה שלא ניתן לגלות את כל מעשי הגבורה ולעד יהיו גם גיבורים אלמוניים.

205 סא"ל יורם פריד, רע"ן המשטר והמשמעת, הצעה לסמל ציון לשבח, 7 באוקטובר 1960 (ארכיון צה"ל 96/62/1965); מצע לדיון במטכ"ל, יולי 1967 (ארכיון צה"ל 79/311/1970).

206 המלצות הועדה לעיטורים וצל"שים, 10 באוקטובר 1978 (ארכיון צה"ל 16/617/85).

207 תיקון חוק העיטורים בנוגע לעיטור קולקטיבי: מליאת הכנסת 6 בנובמבר 1979, ועדת חוץ וביטחון 17 בנובמבר 1979, מליאת הכנסת קריאה שנייה ושלישית לתיקון החוק 17 בדצמבר 1979, ארכיון המדינה.

נספחים

טבלה 1 – קבלת החלטות עבור עיטורים וצל"שים במאי 1975[208]

	גבורה	עוז	מופת	רמטכ"ל**	אלוף*	מפקד האוגדה*	מח"ט*	בבירור	נדחו
חללים	3	48	49	41	13	12	3	-	-
סה"כ	8	78	144	86	75	32	25	30	17

* החללים הם חלק מתוך סה"כ בטבלה 1.

* הצל"שים הוענקו בשלב מאוחר יותר, בעיקר בספטמבר ובאוקטובר 1975.

** לא כל צל"שי הרמטכ"ל שנקבעו עד מאי 1975, הוענקו בספטמבר 1975, מכיוון שהיו זכאים לצל"ש ששהו בחו"ל.

טבלה 2 – מועדי תחקור העדים וועדת הצל"שים והעיטורים של מלחמת יום הכיפורים בשנים 1974–1976[209]

1974	1975				1976
5.9	1.1	12.3	5.4	24.10	2.1
12.9	9.1	12.3	10.4	31.10	9.1
3.10	15.1	13.3	11.4	7.11	9.1
10.10	16.1	15.3	18.4	14.11	16.1
16.10	22.1	16.3	25.4 – עד מועד זה שלב 1	21.11	16.1
16.10	23.1	16.3	6.6	11.2	23.1
23.10	23.1	16.3	9.6	19.12	30.1
24.10	29.1	16.3	13.6	26.12	30.1

208 שם.

209 תיקי ארכיון צה"ל הקשורים לוועדת העיטורים והצל"שים של מלחמת יום הכיפורים ורשימת המועדים לפיענוח הישיבות (ארכיון צה"ל 27/450/16).

1974	1975				1976
30.10	29.1	17.3	20.6		6.2
31.10	30.1	17.3	27.6		6.2
6.11	5.2	18.3	3.7		6.2
6.11	6.2	19.3	4.7		13.2
6.11	13.2	19.3	11.7		13.2
7.11	19.2	19.3	18.7		20.2
13.11	20.2	20.3	25.7		20.2
13.11	27.2	21.3	1.8		27.2
13.11	5.3	23.3	8.8		27.2
13.11	5.3	23.3	15.8		12.3
14.11	5.3	25.3	22.8		19.3
20.11	6.3	25.3	25.8		26.3 – עד מועד זה שלב 3
28.11	6.3	25.3	1.9 – עד מועד זה שלב 2		
4.12	7.3	25.3	3.10		
5.12	9.3	28.3	10.10		
12.12	9.3	31.3	19.10		
19.12	11.3	3.4	23.10		

*מועד שכתוב פעמיים ומעלה – תחקור שהתבצע במקביל על ידי ועדות המשנה והמרכזית.

טבלה 3 – השוואת נתונים כלליים עם ספרו של אלחנן אורן "תולדות מלחמת יום הכיפורים"

עיטור וצל"ש יום הכיפורים	גבורה	עוז	מופת	רמטכ"ל
על פי ארכיון צה"ל ו"בעוז רוחם"	8	93	195	105
הספר "תולדות מלחמת יום הכיפורים"	8	91	173	101
פער	אין הבדל	2	22	4
הענקות באפריל 1976 על פי ארכיון צה"ל ו"בעוז רוחם" *הענקות שהוחלטו בשלב 3 – מספטמבר 1975 עד אפריל 1976	-	7* ייתכן ששני עיטורי העוז נקבעו מדצמבר 1975 עד אפריל 1976	28 * ייתכן ש־22 עיטורי המופת נקבעו מדצמבר 1975 עד אפריל 1976	25 *ייתכן ששלושה צל"שי הרמטכ"ל נקבעו מדצמבר 1975 עד אפריל 1976

* בספרו של אלחנן אורן "תולדות מלחמת יום הכיפורים" ישנה התייחסות בנספחים אל נתונים כללים הקשורים לעיטורים, אולם ללא סימוכין. קיים פער מספרי בין נתוניו ובין הנתונים הנמצאים בארכיון צה"ל ובספר "בעוז רוחם". נוסף על כך אין התייחסות מספרית בספרו לצל"שי האלוף, מפקד האוגדה והמח"ט.

* ייתכן שפער זה נובע מהתייחסותו של אלחנן אורן עד לסוף כהונתו של מנחם מרון בדצמבר 1975 (אמצע שלב 3 של הוועדה) ואינה מתייחסת לכל עבודת הוועדה הכוללת גם את כהונתו של מרדכי ציפורי מדצמבר 1975 שרובה הסתיימה באפריל 1976 והשלמות בודדות בוצעו עד אוגוסט 1977.

טבלה 4 – סיכום העיטורים והצל"שים של יום הכיפורים[210]

שלב עבודת הוועדה	העיטור והצל"ש מועד הענקות	גבורה	עוז	מופת	רמטכ"ל	אלוף	מפקד האוגדה	מח"ט
ראשון	מאי 1975 *הצל"שים שהתקבלו בשלב זה, הוענקו מאוחר יותר	8	78	144	86*	75*	32*	25*

210 דו"ח הביניים; עיטורים בבגרינברג, **עוז רוחם**, עמ' 283–492; צל"שים – ארכיון צה"ל.

שלב עבודת הוועדה	**העיטור והצל"ש מועד הענקות**	**גבורה**	**עוז**	**מופת**	**רמטכ"ל**	**אלוף**	**מפקד האוגדה**	**מח"ט**
שני	ספטמבר 1975 צל"שי* האלוף, מפקד האוגדה והמח"ט	-	8	21	77	**רובם הוענקו באוקטובר 1975**	**הוענקו באוקטובר 1975**	**הוענקו באוקטובר 1975**
שלישי	אפריל 1976	-	7	28	25	מעטים הוענקו ביוני 1976	הוענקו ביוני 1976	הוענקו ביוני 1976
השלמות	1977	-	-	2 אוגוסט 1977	3	-	-	-
-	**סה"כ**	**8**	**93**	**195**	**105**	**84**	**38**	**28**
-	**סה"כ**	**296**			**255**			
-	**סה"כ עיטורים וצל"שים**	**551**						
-	**סה"כ המלצות**	**675**						

* במאי 1975 הוענקו רק עיטורי הגבורה, העוז והמופת.
* צל"ש הרמטכ"ל הוענק בספטמבר 1975 ובאפריל 1976.[211]
* צל"ש האלוף הוענק בעיקר באוקטובר 1975 ומעט ביוני 1976.[212]
* צל"שי מפקד האוגדה והמח"ט הוענק באוקטובר 1975 וביוני 1976.[213]

211 גרינברג, **בעוז רוחו**, עמ' 283–492.
212 ועדת עיטורים וצל"שים (ארכיון צה"ל 139/450/2016).
213 ועדת עיטורים וצל"שים (ארכיון צה"ל 140/450/2016).

| תקציר

ועדת אגרנט, ועדת חקירה ממלכתית לחקר אירועי מלחמת יום הכיפורים, דנה בסוגיות משפטיות, והקדישה לכך פרק מיוחד בדו"ח שלה. אחת מהן הייתה סוגיית חלוקת הסמכויות והאחריות בין הדרג המדיני הנבחר ובין הדרג הצבאי המבצע. מן הוועדה עולה שלא הייתה חלוקה ברורה בעיקר בין שר הביטחון ובין הרמטכ"ל.

לפיכך הוועדה עמדה על הצורך להסדיר את הבעיה, אולם נמנעה מלהמליץ המלצות מעשיות. כשישה חודשים לאחר שהגישה את הדו"ח השלישי והאחרון שלה, הונח על שולחן הכנסת "חוק יסוד: הצבא". מטרתו הייתה להסדיר את היחסים בין הממשלה ובין הצבא באמצעות שר הביטחון ובאמצעות הרמטכ"ל. המילים "מרות" ו"כפיפות" מופיעות בו כדי להדגיש את היות הצבא נתון למרות הממשלה וכפוף לשר הביטחון. מאמר זה יעסוק, בין היתר, בבעיה שהעלתה הוועדה, ובאופן ניסוחו של החוק. כמו כן הוא יענה, ככל האפשר, על השאלה אם החוק אכן השיג את מטרתו. הבדיקה תיעשה תוך התייחסות לשני מקרי בוחן - ועדת כַּהַן שבדקה את אירועי מלחמת לבנון הראשונה וועדת וינוגרד שבדקה את אירועי מלחמת לבנון השנייה.

על סמכות, אחריות, מרות וכפיפות – בעקבות דו"ח ועדת אגרנט

מוטי גלוסקה[1]

אין סמכות ואין אחריות – האומנם?

שתי מילים נצרבו בתודעת הציבור ממלחמת יום הכיפורים. המילה הראשונה היא "מחדל", שבאה לשקף את הכשל המודיעיני שבעקבותיו ביום הכיפורים הופתעה המדינה מפרוץ המלחמה. צמד המילים השני הוא "ועדת אגרנט" – ועדת חקירה ממלכתית שהוקמה כדי לחקור את האירועים שקדמו לפרוץ המלחמה ואת אלה שהיו בימיה הראשונים. בהיות הוועדה בעלת אוריינטציה משפטית, כאשר בראשה עמד נשיא בית המשפט העליון ולצידו ממלא מקומו, היא דנה גם בסוגיות משפטיות בהרחבה. אחת מהן הייתה חלוקת הסמכויות והאחריות בין הדרג המדיני הנבחר ובין הדרג הצבאי המבצע. בין השאר, הוועדה בדקה חלוקה זו בין שר הביטחון לראש המטה הכללי, ומצאה כי תחומים אלו לא היו מוסדרים כראוי בחקיקה. אולם את ההמלצות וההצעות הותירה בידי מקבלי ההחלטות. מאמר זה יעסוק בחסרים (לקונות) שמצאה הוועדה במערכת החוקים הנהוגים ובניסיון של מקבלי ההחלטות, במקרה זה הממשלה והכנסת, להסדירם על ידי חקיקת "חוק-יסוד: הצבא". המאמר יתמקד בשאלה אם החוק אכן מהווה יישום של המלצותיה ואם, במבחן הזמן, הוא אכן ענה על ציפיותיה.

1 אל"ם (במיל') ד"ר מרדכי גלוסקה הוא מוסמך למשפטים באוניברסיטת תל אביב ובעל תואר דוקטור מאוניברסיטת בן־גוריון בנושא "בין אגרנט לוינוגרד – סוגיות ביישום המלצות של ועדות חקירה", בהנחיית פרופ' חנה יבלונקה. מרצה באקדמיה בנושאי השיח הביטחוני בישראל ומנהל עסקים ומשפטים.

סוגיות אלו ייבחנו באמצעות שני מקרי בוחן - עבודתן של ועדת כַּהַן לחקר הטבח שביצעו הפלנגות הנוצריות במחנות הפליטים שבביירות וועדת וינוגרד שחקרה את אירועי מלחמת לבנון השנייה. מבדיקה זו ניווכח אם יושמו המלצות ועדת אגרנט כאשר ישראל נדרשה לשתי מערכות צבאיות נוספות, הפעם מערכות יזומות. המאמר יבחן את מקומו של כל דרג - המדיני והצבאי - במדרג הגופים המרכיבים את המערכת השלטונית.

הגם שמדובר בחוק יסוד, שאמור להצטרף לכלל חוקי היסוד, שיהיו בסיס לחוקה העתידית של מדינת ישראל, המאמר לא יעסוק בשאלות חוקתיות (קונסטיטוציוניות) ובמבנה החוקתי של מדינת ישראל שכן הן חורגות מתחום הדיון. הנחת המוצא היא שהחוק הוא אכן "חוק יסודי", והוא אמור להיות, בעתיד, חלק מחוקת המדינה. כמו כן הוא לא יעסוק בנושאים שהוועדה לא טיפלה בהם, כגון ההשפעה של חלוקת תחומי האחריות בין הדרג המדיני לדרג הצבאי על הימים שקדמו לפרוץ המלחמה ועל ניהולה.

ועדת אגרנט - על סמכות ואחריות

בדו"ח החלקי הראשון והקצר מבין הדו"חות שהגישה ועדת אגרנט, ועדת החקירה הממלכתית לחקר אירועי מלחמת יום הכיפורים, היא התייחסה לשאלת חלוקת הסמכויות והאחריות בין הממשלה, בין שר הביטחון ובין הרמטכ"ל:

> מן הראיות שלפנינו נוכחנו לדעת, שחסרות הגדרות ברורות לחלוקת הסמכויות, החובות והאחריות בענייני ביטחון בין שלוש הרשויות העוסקות בעניינים אלה, דהיינו, הממשלה וראש-הממשלה, שר-הביטחון, וראש המטה הכללי העומד בראש צה"ל, ולקביעת יחסי הגומלין בין ההנהגה המדינית והפיקוד העליון של צה"ל...
>
> קיים צורך מיוחד להגדיר, בידי מי מצויה הסמכות להורות על ביצוע פעולות במצבים העלולים להיווצר מול איום פתאומי או כאשר מהירות הפעולה היא צורך חיוני, כגון הפעלת כוחות סדירים, גיוס מילואי השלמה או כל גיוס אחר, כאשר אין סיפק לזמן את הממשלה לישיבה, כפי שקרה ביום הכיפורים בשעות הבוקר המוקדמות.[2]

2 דו"ח ועדת אגרנט: ועדת החקירה – מלחמת יום הכיפורים, דו"ח ראשון, 2 באפריל 1974, עמ' 12 (במאמר זה תהיה התייחסות לדו"חות ועדת אגרנט כפי שהם מופיעים בארכיון צה"ל).

ועדת אגרנט לחקירת מחדלי מלחמת יום הכיפורים בראשות השופט שמעון אגרנט. משמאל לימין: פרופסור יגאל ידין, השופט משה לנדוי, השופט שמעון אגרנט, מבקר המדינה נבנצל ורב-אלוף במילואים חיים לסקוב.
(צלם: סער יעקב; באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית).

אולם הוועדה לא קיבלה החלטה אופרטיבית בעניין זה, ולא המליצה המלצות. קביעתה הייתה זו:

> לא ראינו מתפקידנו להיכנס לעבי הקורה של תיאום הסמכויות בין שלוש המערכות הנזכרות, ונסתפק, איפוא, בהצבעה על הצורך שהממשלה והכנסת יתנו את דעתן על בעיה זו כדי לפתרה. אנו מניחים, שאין להגיע להגדרות נוקשות אשר תענינה מראש על כל מצב העלול להיווצר, אם כי אפילו הגדרות בעלות אופי חוקי רחב במידת מה עדיפות על פני חוסר כל הגדרה.[3]

דברים אלו נכתבו בשנת 1974, 26 שנים אחרי הקמת מדינת ישראל. עד למועד זה ידעה המדינה שלוש מערכות צבאיות עיקריות (מלחמת העצמאות, מבצע "קדש" ומלחמת ששת הימים) ועוד עשרות פעולות צבאיות שלא הוגדרו כמלחמות. למרות זאת מצאה הוועדה כי קיים חסר חוקתי בכל הקשור למדרג שבין הממשלה, לשר הביטחון ולרמטכ"ל. כיצד אפוא התנהלו הדברים בסוגיה זו שהיא אולי החשובה ביותר בהפעלת צבא ההגנה לישראל במערכת צבאית המוגדרת כמלחמה ובמערכות שבין המלחמות?

3 דו"ח ועדת אגרנט: ועדת החקירה – מלחמת יום הכיפורים, דו"ח ראשון, 2 באפריל 1974, עמ' 12.

החסר החוקתי בשאלות של סמכות ואחריות קודם לחקיקת חוק-יסוד: הצבא

הסוגיות שלעיל יידונו במאמר זה על פי מסקנות ועדת אגרנט בשני מסלולים מקבילים - המסלול המשפטי שעיקרו התייחסות למבנה החוקתי של המדינה והמסלול המדיני (הפוליטי) שעיקרו היחס בין הרשויות ובין הדרג הנבחר (ההנהגה המדינית) לבין הדרג המבצע (צבא ההגנה לישראל, שירות הביטחון הכללי, המוסד ומשטרת ישראל). מתברר שגם בימים אלו, בשנת היובל למלחמת יום הכיפורים, סוגיית הסמכויות וחלוקת האחריות מהווה מחלוקת ציבורית עזה.

מאמר זה יעסוק בתוצאות מסקנתה של הוועדה לחלוקת הסמכויות, שבעקבותיה אישרה הכנסת, בשנת 1976, את חוק-יסוד: הצבא.[4] בחוק זה נעשה ניסיון לתקן את החוסרים החוקתיים שעליהם הצביעה הוועדה. חקיקתו מהווה יישום חלקי של סוגיות שוועדת אגרנט דנה בהן, וכפי שניתן לראות מהציטוטים לעיל הוועדה בחרה שלא להמליץ המלצות ברורות בסוגיה זו וסברה שעל ההנהגה המדינית לעסוק בכך. ננסה לבחון אם אכן החוק השיג את מטרתו ואם סוגיית חלוקת הסמכויות והאחריות באה על פתרונה. יצוין כי לאחר חקיקתו תוקן "חוק-יסוד: הממשלה"[5] המסדיר את סמכויות הדרג המדיני בכל הקשור לפתיחה במלחמה או לנקיטת פעולה מלחמתית משמעותית. נושא זה לא היה מוסדר כאשר ועדת אגרנט ישבה על המדוכה. סוגיית מערכת היחסים בין הדרג המדיני לדרג הצבאי זכתה לדיון נרחב הן בעקבות דו"ח אגרנט והן בטענותיו של הרמטכ"ל דוד אלעזר לנוכח העוול שנגרם לו, לטענתו, בהתייחסות לאחריותו לעומת "השחרור" מאחריות של שר הביטחון.[6] בסוגיה זו עסק, לימים, הרמטכ"ל רא"ל (במיל') גדי איזנקוט במסמך "אסטרטגיית צה"ל".[7]

המאמר מתבסס על התעודות הראשוניות והמקוריות, ובהן דו"חות הוועדה, הליכי החקיקה, דיוני הכנסת ופרוטוקולים של ישיבות הממשלה. כמו כן הוא נשען על הספרות המחקרית שעסקה בנושא ועל הפרשנות שניתנה לחוק היסוד. אין מנוס מלהתייחס, גם אם בקצרה, להיבטים אלו לנוכח הסדרי חקיקה שנעשו בימים אלו ממש.[8]

4 חוק יסוד: הצבא, ס"ח (ספר החוקים) התשל"ו (להלן: חוק יסוד: הצבא), עמ' 154.

5 חוק יסוד: הממשלה, ס"ח התשס"א, עמ' 158.

6 מכתביו של דוד אלעזר לראש הממשלה גולדה מאיר ומכתבו לראש הממשלה יצחק רבין, ארכיון צה"ל.

7 לשכת הרמטכ"ל, "אסטרטגיית צה"ל", **אתר צה"ל**, אוגוסט 2015 (המסמך עודכן בשנת 2018).

8 הכוונה לתיקון 37 לפקודת המשטרה [נוסח חדש], תשל"א–1971, ראו להלן, הדיון בסיכום מאמר זה.

ההפניות במאמר זה הן לדו"חות ועדת אגרנט כפי שפורסמו בארכיון צה"ל ומצויים באתר של המרכז למלחמת יום הכיפורים. ההפניות לפרוטוקולים של ישיבות הכנסת והממשלה לקוחות מארכיון צה"ל.

ועדת אגרנט יוצאת לדרך

מלחמת יום הכיפורים פרצה ב־6 באוקטובר 1973. המונח "ועדת חקירה" הוזכר לראשונה בישיבת הממשלה ב־7 בו, ועל שאלת השר נתן פלד (מפ"ם) מדוע רק השרים "התל אביבים" הוזמנו להתייעצות אצל ראש הממשלה ביום שישי, ה־5 באוקטובר, השיבה גולדה מאיר: "אתה רוצה ועדת חקירה?"[9] כך בלי דעת יצאה ועדת אגרנט לדרך.

משפסקו הקרבות בחזית המצרית ב־24 באוקטובר 1973, עברה מן העולם גם הלכידות החברתית - אותה הסכמה לאומית רחבה שאיחדה קואליציה ואופוזיציה בימים שבהם התנהלו הקרבות. במצב דברים זה ואף שבחזית הסורית התנהלה מלחמת התשה עד חודש מאי 1974, החלה האופוזיציה לתקוף: "צה"ל ניצח המדינה הפסידה"[10] או מדוע "לא גייסתם המילואים ומדוע לא קרבתם את הכלים". עד מהרה זכו אירועי פתיחת המלחמה לכינוי "מחדל".[11]

"חוק ועדות חקירה תשכ"ט-1969", שמכוחו הוקמה ועדת אגרנט, היה חוק טרי יחסית. עד לשנת 1973 הוקמו ועדות חקירה רק לטיפול באירועים פנימיים, אולם ועדה שאמורה לחקור מערכה צבאית כבדה ביסודיות לא הוקמה קודם לכן. המערכות הצבאיות שקדמו ליום הכיפורים (מלחמת הקוממיות, מבצע "קדש", מלחמת ששת הימים ומלחמת ההתשה) לא נחקרו ברמה הציבורית, להבדיל מתחקירים צה"ליים, אם משום שהסתיימו בהישגים צבאיים (הגם שהיו בהם כשלים לא מועטים) ואם משום שהתנאים האובייקטיביים מנעו זאת. היה ברור שמערכה שאבדותיה כבדות -כמעט 2,700 חללים, יותר מ־7,000 פצועים ו־300 שבויים, אשר נפתחה בהפתעה גמורה (לגבי מרביתו של הציבור הישראלי), חייבת להיחקר ולהיבדק. למסקנה זו הגיעה ההנהגה המדינית כפי שהדברים מצאו ביטוי בישיבות הראשונות של הממשלה אחרי תום הקרבות.[12]

9 פרוטוקול ישיבה ו/של"ד של הממשלה מיום 7.10.1973

10 דברי ח"כ רימלט, פרוטוקול ישיבה 461 של הכנסת ה-7, 23.10.1973, עמ' 4511.

11 דברי ח"כ מנחם בגין, פרוטוקול ישיבה 466 של הכנסת ה-7, 13.11.1973, עמ' 4593.

12 פרוטוקול ישיבת ל/של"ד של הממשלה, 11.11.1873; פרוטוקול ישיבה לא/של"ד של הממשלה, 18.11.1973.

ועדת חקירה ממלכתית

ועדת חקירה ממלכתית מוקמת, על פי חוק ועדות חקירה תשכ"ט-1969 במקרה זה: "**ראתה הממשלה שקיים עניין שהוא בעל חשיבות ציבורית חיונית אותה שעה, הטעון בירור, רשאית היא להחליט על הקמת ועדת חקירה שתחקור בעניין ותיתן לה דין וחשבון**".[13]

כאשר הממשלה מחליטה להקים ועדת חקירה ממלכתית וקובעת את כתב המנדט שלה, היא פונה לנשיא בית המשפט העליון אשר אמור למנות את חבריה.

בשנת 2008 תוקן חוק הממשלה, ובעקבותיו הוספה האפשרות של הקמת ועדת בדיקה ממשלתית, אשר הממשלה קובעת את כתב המנדט שלה וממנה את חבריה.[14]

על ההבחנה החשובה בין שני סוגי הוועדות - חקירה ובדיקה - עמד בית המשפט העליון כאשר דן, בהרכב נרחב של שבעה שופטים, בעתירה שבה נדרשה הממשלה להקים ועדת חקירה ממלכתית חרף ועדת הבדיקה הממשלתית שהוקמה לבדיקת אירועי המערכה בלבנון בשנת 2006.[15]

השוואה בין דו"חות ועדת אגרנט לדו"חות ועדת וינוגרד, ועדת הבדיקה שחקרה את אירועי המערכה בלבנון בשנת 2006, מראה שבכל הקשור למתודולוגיה של עבודת הוועדות לא ניתן להצביע על הבדלים מהותיים אם כי ועדת וינוגרד פירשה את סוגיית האחריות של הדרג המדיני הנבחר לעומת הדרג הצבאי המבצע באופן שונה מוועדת אגרנט.[16]

ועדות חקירה ועולם המשפט

העובדה שבראש ועדת חקירה עומד שופט, מקנה לוועדה, בין שזו ועדת חקירה ממלכתית ובין שזו ועדת בדיקה ממשלתית, הילה של גוף שיפוטי. שר המשפטים יעקב שמשון שפירא, שהביא את חוק ועדות חקירה לאישור הכנסת, טען כי הוא "יליד ביתה של הרשות השופטת", ואף טבעי שיראו בה מעין "זרוע ארוכה" של רשות זו.[17] אולם ועדת החקירה איננה ערכאה

13 חוק ועדות חקירה, תשכ"ט–1968, ס"ח 28.

14 חוק הממשלה, התשס"א–2001, ס"ח 168.

15 בג"צ 6728/06, **עמותת "אומץ" נ' ראש ממשלת ישראל**, 30.11.2006.

16 דו"ח וינוגרד, דו"ח סופי, שער ראשון, פרק שני. דו"ח ועדת וינוגרד הועלה באתר הוועדה ומצוי במקור ברשות המחבר לאחר שהאתר נסגר בנסיבות לא ברורות (להלן: דו"ח וינוגרד).

17 פרוטוקול ישיבה 234 של הכנסת ה-6, 25.12.1967, עמ' 534 ואילך.

שיפוטית, אלא היא אמורה להיות זרוע של הרשות המבצעת, ומסקנותיה והמלצותיה אמורות לסייע לרשות זו להתוות מדיניות לעתיד תוך לימוד לקחי העבר.[18] הוועדה אמורה לפעול כפי שפועל גוף מנהלי, ולכן דרך פעולתה והחלטותיה נתונות לביקורת שיפוטית. חריג לעניין זה נמצא בהקשר של הטלת האחריות האישית, ועל פי הוראת סעיף 15 לחוק, הוועדה חייבת להזהיר מראש את מי שעלול להיפגע ממסקנותיה. הדבר גרם לכך שמעורבים בחקירה נעזרו בעורכי דין, ובעקבות זאת ההליכים הפכו למורכבים ולארוכים. מטעם זה החליטה ועדת וינוגרד שלא לשלוח מכתבי אזהרה ושלא להטיל אחריות אישית.[19] דוד אלעזר ואלי זעירא, נפגעיה העיקריים של ועדת אגרנט, טענו כנגדה כי לא הזהירה אותם כראוי, ולא אפשרה להם להתגונן.[20] שני ניסיונותיו של האלוף שמואל גונן לתקוף את ועדת אגרנט בבג"ץ בסוגיה זו נדחו.[21] היתרון של ועדת חקירה על פני הערכאות המשפטיות הוא שבעוד ערכאה שיפוטית דנה ב"ריב" שבין אדם לחברו או בין אדם לרשות, יכולה ועדת חקירה לדון בכל נושא שהוגדר לה בכתב המנדט, לרבות נושאים אקדמיים ותאורטיים, ובלבד שהם בעלי חשיבות ציבורית אותה שעה. עם זאת בעוד פסקי דין של ערכאה שיפוטית הם אכיפים, יישום וביצוע של המלצות ועדות חקירה נתונים לשיקול דעתה של הרשות שמנתה את הוועדה, וניכר כי ההתערבות השיפוטית בהקשר אליו מצומצמת ביותר.[22]

בנסיבות המתוארות לעיל ברור למדי מדוע ניתן למצוא בדו"ח ועדת אגרנט התייחסות לסוגיות משפטיות, קל וחומר כשבוועדה יושבים נשיא בית המשפט העליון וממלא מקומו. הסוגיה האחת היא הסמכות, ובה יתמקד מאמר זה. הסוגיה האחרת היא בדיקת התנהלותו של הדרג המדיני, בעיקר ראש הממשלה ושר הביטחון, ואופן טיפולם בחומרים מודיעיניים שהגיעו לידיהם ערב המלחמה. הדיון בסוגיה זו חורג מענייני מאמר זה, אם כי גם לקביעת אמות המידה להתנהלות ראש הממשלה ושר הביטחון התמקדה הוועדה בהיבטים משפטיים. במסגרת זו היא קבעה את המבחנים שעל

18 אביגדור קלגסבלד, **ועדות חקירה ממלכתיות**, שריגים-ליאון: נבו – הוצאה לאור, 2001 (להלן: קלגסבלד, **ועדות חקירה ממלכתיות**), עמ' 89–109.

19 דו"ח ועדת וינוגרד, דו"ח סופי, עמ' 74.

20 מכתביהם של דוד אלעזר ואלי זעירא, **ארכיון צה"ל**.

21 בג"צ 128/74, **שמואל גונן נ' ועדת החקירה**, פ"ד (פסק דין) כח (2) 80; בג"צ 469/74, **שמואל גונן נ' ועדת החקירה**, פ"ד כט (1) 635.

22 קלגסבלד, **ועדות חקירה ממלכתיות**, עמ' 359–377.

פיהם יש לשפוט את הדרג המדיני הנבחר להבדיל מהדרג הצבאי המבצע שהוא הדרג הממונה.

מדו"ח אגרנט לחוק יסוד: הצבא

דו"ח ועדת אגרנט התניע את תהליך החקיקה של חוק-יסוד: הצבא, וייתכן כי אלמלא מסקנותיה לא היה מגיע לכלל דיון. החוק התקבל בכנסת ב־31 במארס 1976, והוא אחד מ־16 חוקי היסוד שחוקקו מ־1958. חוק זה הוא המשך ל"החלטת הררי",[23] שהתקבלה בכנסת ב־13 ביוני 1950, ולפיה החוקה המיועדת תהיה בנויה פרקים־פרקים, וכל כל אחד מהם יהיה חוק יסוד, ולבסוף יתאגדו לחוקה. השאלה אם אכן הגשימו חוקי היסוד את רעיון החוקה בפרקים, חורגת ממאמר זה. השאלות מה מעמדו של חוק-יסוד: הצבא בכלל חוקי היסוד, ואם הוא אכן בבחינת "חוק יסודי" (בלשון "החלטת הררי"), שראוי כי יימצא בין שורת חוקי היסוד המהווים חוקה, מחייבות דיון, ויש לבחון אם מנסחי "החלטת הררי" התכוונו לכלול בין פרקי החוקה חוק יסוד העוסק בצבא. אולם השאלה העיקרית היא האם חוק-יסוד: הצבא הגשים את משאלתם של חברי ועדת אגרנט להגדיר את תחומי הסמכויות, האחריות והכפיפוּיוֹת שבין הדרג המדיני, ובראשו הממשלה, ראש הממשלה ושר הביטחון, ובין הדרג הצבאי, שבראשו ניצב ראש המטה הכללי.

דו"ח אגרנט – חוק יסוד: הצבא – תחנה ראשונה

לדו"ח השני שלה צירפה ועדת אגרנט נספח הנושא את הכותרת "חלק שמיני: סוגיות משפטיות", ובו התייחסה לסוגיית הסמכויות. בדו"ח זה הפנתה הוועדה לסעיף 17 שבדו"ח החלקי,[24] וקבעה כי חסרות הגדרות ברורות לחלוקת הסמכויות בתחום הביטחון בין גורמים אלה: הממשלה, ראש הממשלה, שר הביטחון והרמטכ"ל. עוד ציינה כי עובדה זו גרמה לאי־בהירות ולמבוכה בציבור.[25]

---

23 רשימת חוקי היסוד שנחקקו עד כה, נמצאים בתוך: **אתר הכנסת**. כמו כן ראו: נספח ח לפרוטוקול ישיבה 152 של הכנסת הראשונה, 13.6.1950, עמ' 1743; אריאל נתן, היחידה לאכיפה אזרחית ופרקליטות המדינה, "1950 – החלטת הררי – על החמצה ופשרה", **אתר משרד המשפטים**, 08.04.2019.

24 דו"ח אגרנט, דו"ח ראשון, עמ' 12–13.

25 דו"ח אגרנט, דו"ח שני, ס' (סעיף) 296, עמ' 395.

הוועדה חיפשה את המקור המשפטי לניהול ענייני הביטחון של המדינה על ידי הממשלה, ומצאה אותו בסעיף 29 לחוק-יסוד: הממשלה, הקובע: "הממשלה מוסמכת לעשות בשם המדינה, בכפוף לכל דין, כל פעולה אשר עשייתה אינה מוטלת בדין על רשות אחרת".[26] רוצה לומר שהכפפת הצבא לרשויות הביטחון מקורה **בסמכות שיורית**, שמשמעותה סמכות כוללת שאינה ספציפית ומיוחדת. במילים אחרות, אין מדובר בסמכות ישירה המעוגנת בהוראת חוק ספציפית. המקורות שמצאה ועדת אגרנט לחיזוק עמדתה מצויים, לטעמה, בסעיף 18 ל"פקודת סדר השלטון והמשפט", שהסדירה את פעולות הממשלה הזמנית, ולימים את הממשלה הקבועה, מייד לאחר קום המדינה: "הממשלה הזמנית רשאית להקים כוחות מזויינים ביבשה, בים ובאויר, אשר יהיו מורשים לעשות את כל הפעולות הדרושות והחוקיות לשם הגנת המדינה ולשם השגת יעדיה הביטחוניים-לאומיים".[27] מקור נוסף מצוי ב"פקודת הקמת צבא ההגנה לישראל", ובה נקבע: "שר הבטחון ממונה על ביצוע פקודה זו".[28] אולם הוועדה לא הסיקה ממנה כי שר הביטחון הוא מעין רמטכ"ל־על, אלא הוסיפה וקבעה כי קיים צורך להגדיר מי הממונה על פתיחה במערכה צבאית ועל הפעלת כוחות סדירים ומילואים.[29]

גם לאחר חקיקת חוק-יסוד: הצבא, שאמור היה להסדיר את מעמד הצבא במדינה ואת נושאי המרות והכפיפויות, נותרו שתי פקודות אלה - שפורסמו מייד לאחר קום המדינה בספר החוקים של המדינה. האם ניתן ללמוד שסוגיית עיצוב חוקה למדינת ישראל ירדה מסדר היום הציבורי?[30] עובדה היא שסוגיה זו ניצבת, בימים אלו ממש, במרכזה של מחלוקת ציבורית עזה, אולם, כאמור, העיסוק באירועי היום, שעדיין לא הסתיימו, לא יידון במאמר זה.

26 החוק בנוסחו אז, כיום סעיף 32 לחוק יסוד: הממשלה. ראו: חוק יסוד: הצבא, עמ' 154.

27 ס' 18 לפקודת סדר השלטון והמשפט, התש"ח–1948, ע"ר (עיתון רשמי) 2, תוס' א 1 (להלן: פקודת סדרי השלטון והמשפט).

28 ס' 7 לפקודת צבא הגנה לישראל, התש"ח–1948, ע"ר 3, תוספת א 9 (להלן פקודת צבא הגנה לישראל).

29 דו"ח אגרנט, דו"ח ראשון, ס' 18, עמ' 13.

30 בסוגיה זו קיים ויכוח ציבורי ושיח משפטנים ויוזכרו רק שניים מבין המשפטנים: השופט אהרון ברק בפסק הדין בע"א 1821/92, **בנק המזרחי המאוחד בע"מ נ' מגדל כפר שיתופי**, פ"ד מט (4) 221, 1995. מולו פרופ' דניאל פרידמן, **קץ התמימות**: **משפט ושלטון בישראל**, פרק ב, ראשון לציון: משכל, 2019, עמ' 47.

גישת הוועדה העידה על היצמדות לפתרונות משפטיים ולאו דווקא לפתרונות ערכיים או מקצועיים (בהיבט של מדיניות ציבורית ויחסי צבא-חברה). כך למשל, הוועדה לא התייחסה לעובדה שעל פי סעיף 8 לחוק שירות ביטחון, שהיה תקף באותה עת, מי שהיה מוסמך להורות על גיוס מילואים הוא שר הביטחון, ולא הרמטכ״ל.[31] הוועדה זקפה לזכותו של הרמטכ״ל את דרישתו לגייס מילואים בבוקר 6 באוקטובר, ולכך הסכים שר הביטחון רק חלקית. למרות זאת היא הטילה עליו את מלוא האחריות לאי־גיוס המילואים בימים שקדמו למלחמה, קרי מ־1 עד 5 בחודש. הוועדה התעלמה מטענתו של הרמטכ״ל שבידי שר הביטחון היה אותו מידע שהיה בידיו. היא הטילה אחריות מלאה על הרמטכ״ל, ופטרה את שר הביטחון מאחריות כלשהי. ההחלטה נבעה מכך שאחריותו של הרמטכ״ל נקבעה מכוח חובתו, כמי שהיה האחראי לצבא, להמליץ לשר הביטחון ובאמצעותו, או במישרין (כפי שנעשה בסופו של דבר), לממשלה ולעומדת בראשה. שלילת אחריותו של שר הביטחון, במקרה זה, נקבעה על פי מבחן משפטי מובהק - מבחן ״האדם הסביר״. שר הביטחון לא נבחן על פי אישיותו בהיותו שר ביטחון מקצועי שמונה לתפקידו, בשנת 1967, ערב מלחמת ששת הימים, כמי שהיה בעבר רמטכ״ל, בעל ניסיון צבאי רב, ומבחן זה אמור היה להיות מיושם במקרה זה. יתרה מזו הוועדה התעלמה מהעובדה שיש דברים הנקבעים על פי נוהג (או בנוסח משפטי - על פי מנהג), וכי המנהג הוא מקור משפטי רלוונטי.[32] ועדת אגרנט לא קבעה מתווה לפתרון סוגיית היעדר הסמכויות, והותירה את הנושא לפעולה של הרשויות המוסמכות, דהיינו, הממשלה והכנסת.[33] השאלות המתבקשות מהאמור לעיל הן אם אכן נקטו הממשלה והכנסת את הפעולות שהתחייבו מהמלצתה של ועדת אגרנט, ואם הפעולות הללו אכן הביאו לפתרון הבעיה שאותה ביקרה הוועדה בדו״ח זה. חוק היסוד אמור היה לתת תשובה למשאלותיה של הוועדה.

31 דו"ח אגרנט, דו"ח ראשון, עמ' 23–25; חוק שירות ביטחון [נוסח משולב], התשי"ט–1959, ס"ח 286, שהחליף את חוק שירות ביטחון, התש"ט–1948, ס"ח 271. כיום הסדר גיוס המילואים מופיע בסעיף 8 לחוק שירות המילואים, התשס"ח–2008, ס"ח 502.

32 דליה אבן, "מעמדו של המנהג בתחום המשפט הציבורי – בעקבות דו"ח ועדת אגרנט", **משפטים** ז, התשל"ו–התשל"ז (להלן: אבן, "מעמדו של המנהג בתחום המשפט הציבורי"), עמ' 201.

33 דו"ח אגרנט, דו"ח ראשון, עמ' 13.

חוק-יסוד: הצבא – דבר המחוקק

ב־30 בינואר 1975 הגישה ועדת אגרנט את הדו"ח הסופי שלה לממשלה ולכנסת.[34] כעבור כחצי שנה הניח שר המשפטים צדוק על שולחן הכנסת את הצעת חוק-יסוד: הצבא.[35] הוא ראה לנכון לכלול את מערכת היחסים שבין המדינה לצבא בחוקי היסוד, ועל פי החלטת הכנסת המכונה "החלטת הררי", הם אמורים להפוך לחוקת מדינת ישראל. בניגוד לחוקי יסוד אחרים, אין בחוק זה הוראת "שריון", קרי הוראה הדומה לזו הקיימת, למשל, ב"חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו", ולפיה: "אין פוגעים בזכויות שלפי חוק זה אלא בחוק ההולם את ערכיה של מדינת ישראל, שנועד לתכלית ראויה, ובמידה שאינה עולה על הנדרש, או לפי חוק כאמור מכוח הסמכה מפורשת בו".[36]

ב־30 ביולי 1975 בכנסת התקיים דיון בהצעת חוק היסוד בקריאה ראשונה.[37] שר המשפטים צדוק גרס כי חוק יסוד המסדיר את יחסי המדינה והצבא, נחוץ כשלעצמו, ובפתח דבריו הפנה לדו"ח ועדת אגרנט כגורם המניע את הבאת החוק לדיון. לדבריו, חוק יסוד במהותו קובע עקרונות כלליים, ואינו נדרש לפרטים, אשר ניתנת להם תשובה בחוקים אחרים. מכאן שהחוק המוצע קובע עקרונות כלליים אלה:

א. היות צה"ל נתון למרות הממשלה.
ב. האיסור להקים כוחות מזוינים אחרים.
ג. אחריות שר הביטחון לצבא "דרך" הרמטכ"ל.
ד. אופן מינוי הרמטכ"ל.
ה. מרות הממשלה על הרמטכ"ל, לעומת כפיפותו לשר הביטחון.

החוק קובע שני תחומים האמורים להיות מוסדרים בחקיקה נפרדת. הראשון, חובת השירות בצבא והגיוס לצבא, והשני, הסמכות להוציא פקודות. שני העקרונות הראשונים, מתוך החמישה שצוינו לעיל (דהיינו, היות צה"ל נתון למרות לממשלה והאיסור להקים כוחות מזוינים אחרים),

---

34 דו"ח אגרנט, דו"ח שלישי.

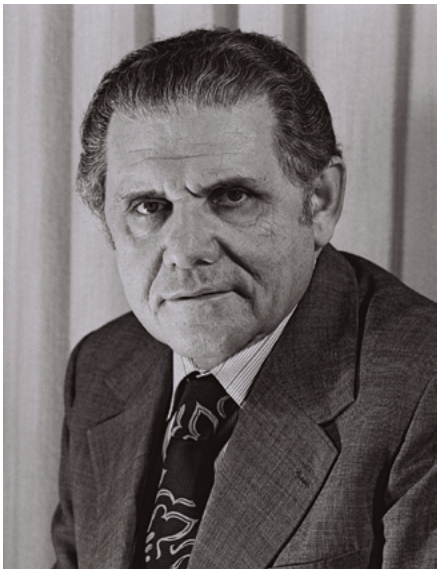
35 הצעת חוק יסוד: הצבא, הצ"ח (הצעת חוק) 1197.

36 ס"ח התשנ"ב, עמ' 150. כאמור, הדיון בסוגיית חוקי היסוד ומעמדם חורג ממסגרת מאמר זה והוא מעסיק את מדינת ישראל בימים אלו.

37 פרוטוקול ישיבה 207 של הכנסת ה-8, 30.7.1975, עמ' 4002.

אינם חדשים, וכאמור, הם הופיעו בפקודת סדרי השלטון והמשפט ובפקודת הקמת צה"ל.[38] חברי הכנסת שהשתתפו בדיון אכן נתנו דעתם לסוגיות הקשורות בהוראות אלו, ואשר חלקן המשיכו וממשיכות להעסיק את החברה הישראלית, למשל שאלת מעמדו של ראש הממשלה. עוד עלו בדיון סוגיות כמו הסמכות לפתוח במלחמה, האחריות של בעלי תפקידים, הקמת המועצה לביטחון לאומי (כיום המטה לביטחון לאומי - מל"ל) וסוגיות ערכיות ומוסריות.

הצעת חוק-יסוד: הצבא הועברה לוועדת החוקה חוק ומשפט ללא התנגדות, לאחר שחלק מחברי הכנסת התייחסו לשאלות ערכיות וחלקם התייחסו לסוגיות פרקטיות - בין שהן פרי עבודת ועדת אגרנט ובין שהן הועלו מהמציאות המדינית והביטחונית בכלל ומהרקע הפוליטי בפרט.[39]

שר המשפטים, חיים צדוק. בינואר 1975 הניח על שולחן הכנסת את 'חוק יסוד הצבא', בעקבות דו"ח ועדת אגרנט.

במארס 1976 הובא החוק לקריאה שנייה ושלישית.[40] בפתח הדיון הבהיר הדובר מטעם ועדת החוקה, יורם ארידור, כי החוק המוצע בא לענות על משאלה של ועדת אגרנט.[41] עיקר דבריו עסקו בסוגיות משפטיות גרידא, בהן חוסר הגדרות בכפיפות ובמרות ובהגדרת דרגי הפיקוד וסמכויות הוצאות הפקודות. בדיון זה התייחסו חלק מחברי הכנסת לסוגיית צבא העם בכלל ולסוגיית חובת הגיוס בפרט.

38 "פקודת סדרי השלטון והמשפט", דו"ח אגרנט, דו"ח ראשון, ס' 18, עמ' 13; "פקודת צבא ההגנה לישראל".

39 דו"ח אגרנט, דו"ח שלישי, עמ' 4028.

40 פרוטוקול ישיבה 284 של הכנסת ה-8, 31.3.1978, עמ' 2359; על הדיון שקדם לדיון במליאה ראו: פרוטוקול ישיבה 134 של ועדת החוקה, חוק ומשפט, 1.3.1976.

41 שם, עמ' 2395–2396.

חוק-יסוד: הצבא - האם הוא מיישם את דו"ח אגרנט?

האם החוק מילא את מטרתו, ויישם את אותן מסקנות שהופיעו בדו"ח אגרנט, ושלגביהן הוועדה נמנעה מלהמליץ המלצות? בחינה זו אמורה להיעשות במבט היסטורי, הבוחן אירועים שאירעו אחרי חקיקת החוק, ומצאו ביטוי בפסיקת בתי המשפט או בדו"חות אחרים. שאלות היסוד שנקבעו בחוק, לא זכו לדיון נרחב בפסיקה, כמו למשל, שאלות שהתעוררו בעקבות חקיקת חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו, אף שהחוק עוסק בתחום מרכזי בחיי החברה הישראלית - תחום הביטחון והפעילות הצבאית. כמה מהנושאים שנדונו בפסיקה ובספרות המשפטית, באו על פתרונם בחקיקה העוסקת בסמכויותיה של הממשלה כרשות מבצעת. חוק היסוד כשלעצמו אינו מוסיף, במהותו, על פקודת הקמת צה"ל ועל פקודת סדרי השלטון והמשפט, פרט אולי להסדר מינוי הרמטכ"ל וכפיפותו לשר הביטחון, והיות הצבא נתון למרות הממשלה, אם כי ראוי להדגיש שזה היה מצב הדברים בפועל לאורך שנותיה של המדינה. בסופו של יום, המבחן ליישומו של החוק, ובעיקר תשובה על השאלה אם בחוק שהתקבל בעקבות עבודתה של ועדת אגרנט יש משום הגשמת משאלתה של הוועדה, הוא מבחן ההיסטוריה. עובדה היא שבסוגיות המהותיות לא נדרש בית המשפט לדון בהן, ודווקא ועדת חקירה ממלכתית (ועדת כַּהַן) וועדת בדיקה ממשלתית (ועדת וינוגרד) נדרשו לסוגיות שבליבת החוק, לרבות חלוקת התפקידים והסמכויות בין הממשלה ובין הצבא, וחלוקת התפקידים והסמכויות בין ראש הממשלה, לשר הביטחון ולשרי הממשלה. ועדות אלו הוקמו בעקבות אירועים ספציפיים, ולדעת מקבלי ההחלטות (ובהמשך למחאה ציבורית) חייבו הקמת ועדת חקירה או ועדת בדיקה. על רקע עבודתן של ועדות אלו, נראה כי בסוגיות המרכזיות, שוועדת אגרנט התייחסה אליהן, התקיים דיון, אם כי אינו ממצה, במסגרת דו"חות ועדות כַּהַן ווינוגרד; ועדת כַּהַן עסקה בשאלת היחס בין החלטות הממשלה לביצועיו של שר הביטחון, ובסוגיה שעמדה בבסיס עבודתה - כניסת הפלנגות למחנות הפליטים בביירות - היא קבעה שראש הממשלה שמע על הטבח במחנות הפליטים מהתקשורת, אחרי שהוא כבר בוצע. ועדת וינוגרד עסקה בתהליכי קבלת ההחלטות, וביקרה את אלו שהתקבלו, הן באשר ליציאה למערכה והן באשר למהלך המסכם ("שינוי כיוון"), ובהקשרים אלו היא הטילה אחריות כבדה על ראש הממשלה, אם כי קבעה כי ההחלטה לגבי המהלך האחרון הייתה סבירה.

שאלה מתבקשת היא אם החוק יכול לשנות (ככל שיש צורך לשנות) או להסדיר (ככל שיש צורך להסדיר) מערכות יחסים שנקבעו בשנותיה של המדינה, ותוך כדי מאבקיה הצבאיים, בדרך של נוהג, המהווה התפתחות היסטורית, ושיש לו גם משמעות משפטית.[42] ועדת אגרנט לא בחנה את ההיסטוריה של התנהלות המדינה במערכות צבאיות קודמות, ולא נדרשה לאופן שבו התקבלו החלטות לגבי מבצע "קדש" או לגבי מלחמת ששת הימים. ייתכן שאילו הייתה בוחנת את סוגיית הסמכויות בראייה היסטורית, הייתה מוסיפה לקביעתה כי קיימת בעיה של חלוקת סמכויות, גם המלצה לגבי המבנה הראוי. אולם ועדת אגרנט לא עסקה בשאלה זו, הנמנית עם שאלות היסוד הנוגעות לתפיסת הביטחון הלאומי. נמצא כי הוראות החוק אינן משנות מהותית את המצב המשפטי, שנקבע בשנותיה הראשונות של המדינה, בפקודת סדרי השלטון והמשפט ובפקודת הקמת צה"ל. מדובר בסוגיה חוקתית מן המעלה הראשונה - הסמכות להורות על פתיחה במלחמה. זו מצויה בחוק-יסוד: הממשלה, אך אין היא מצויה בחוק-יסוד: הצבא. הטעם לכך ברור - הסמכות לפתוח במלחמה שמורה לממשלה, שיכולה להאציל מסמכויותיה לדרג המדיני־ביטחוני, ועניין זה אינו קשור במערכת היחסים המדורגת, על פי החוק, בין הדרג המדיני לדרג הצבאי. המדרג שהחוק קובע הוא הממשלה - שר הביטחון - הרמטכ"ל. ראש הממשלה אינו מוזכר כלל בחוק יסוד: הצבא. זהו אחד הכשלים המרכזיים של החוק משום שראש הממשלה בישראל הוא דמות דומיננטית ומרכזית ברשות המבצעת, ויש לו סמכויות רבות, ובמדרג המוצע המילה **מרות** משמשת ביחסי ממשלה-צבא, והמילה **כפיפות** - ביחסי שר הביטחון-הרמטכ"ל. אין ספק כי הגורם המכריע בשאלות ביטחון הוא הממשלה במליאתה, והדבר מתיישב עם החוקים העוסקים בעבודתה. האירוע הבולט שהתרחש לפני שנחקק החוק, ואשר נדון בדו"ח ועדת אגרנט, היה ויכוח, שלא לומר מחלוקת, בין הרמטכ"ל אלעזר, שבבוקר 6 באוקטובר 1973 ביקש גיוס מלא של המילואים, לשר הביטחון דיין, שביקש להסתפק בגיוס חלקי של שתי אוגדות בלבד. את המחלוקת הכריעה ראש הממשלה מאיר, שקיבלה את עמדת הרמטכ"ל.[43]

42 אבן, "מעמדו של המנהג בתחום המשפט הציבורי", עמ' 31.

43 דו"ח אגרנט, דו"ח ראשון, עמ' 31–32.

אחרי מלחמת יום הכיפורים התעוררה המחלוקת בפרשת ההתיישבות אלון מורה, ובה קבע השופט לנדוי, שהיה חבר בוועדת אגרנט, כך:

אמנם שר הביטחון הוא הממונה על הצבא מטעם הממשלה [...] מכאן שכל עוד לא אמרה הממשלה את דברה בנושא פלוני, חייב הרמטכ"ל למלא את הוראותיו של שר הביטחון. אבל משהובא הנושא לפני הממשלה היא המחייבת את הרמטכ"ל, ושר הביטחון אינו אלא אחד מחברי הממשלה, וכל עוד הוא מוסיף להיות חבר בממשלה, הוא נושא ביחד עם חבריו השרים באחריות משותפת להחלטותיה, ואף להחלטות שהתקבלו ברוב דעות נגד דעתו החולקת. הוא הדין בהחלטותיהן של ועדות שרים שהממשלה מינתה.[44]

השתתפות הרמטכ"ל וקציני צבא, בעיקר ראש אמ"ן, בישיבות הממשלה ואופן קבלת ההחלטות ב"משולש", ובו ראש הממשלה, שר הביטחון והרמטכ"ל, הם סוגיה השייכת לתחום המשפט החוקתי, לממשק בין הדרג המדיני לדרג הצבאי ולחלוקת התפקידים ביניהם בתהליכי קבלת ההחלטות לפעילות ביטחונית.[45] מעבר לסוגיות חוקתיות מדובר בשאלה של מדיניות - האם במדינתנו המלחמה היא המשך המדיניות באמצעים אחרים כמשנתו של פון קלאוזביץ[46] או שהממשלה מאשרת כדבר שבשגרה את החלופה שהדרג הצבאי מציע בלי שחלופה אחרת נבחנת כפי שקרה, על פי דו"ח מיוחד של מבקר המדינה, במבצע "צוק איתן"?[47]

ועדת כַּהַן, שפעלה אחרי שהתקבל החוק, דנה לא רק בשאלת המרוּת והכפיפות של הדרג הביטחוני לדרג המדיני אלא גם בשאלת כפיפותו של שר הביטחון לראש הממשלה. הוועדה קבעה כי ראש הממשלה ידע על הטבח במחנות הפליטים ועל כניסת הפלנגות למחנות הפליטים רק בדיעבד, ושמע על הטבח בעת שהאזין לרדיו.[48] יתרה מזו אחד מחברי הממשלה,

44 בג"צ 390/79, **דויקאת נ' ממשלת ישראל ואח'**, פ"ד לד (1) 1, 10, 1979.

45 יאיר צבן, "צה"ל והדמוקרטיה הישראלית", **מערכות** 287, יוני 1983, עמ' 42; אהוד אולמרט, "צה"ל כצבא העם", **מערכות** 287, יוני 1983, עמ' 45.

46 רוברט ל. אשלי, **על המלחמה: מדריך קצר לקלאוזביץ**, מערכות – משרד הביטחון, 1944 (תרגום 2008).

47 דו"ח מיוחד של מבקר המדינה על מבצע צוק איתן, **אתר מבקר המדינה**, פברואר 2017.

48 דו"ח ועדת כהן, עמ' 150.

השר מרדכי ציפורי, טען כי שרון הוליך שולל את הממשלה.[49] יש לציין כי במחקר אחרון שנעשה בהקשר לפרשה זו נטען כי הממשלה ידעה והחליטה מראש על המהלכים הצבאיים שיינקטו בלבנון, לרבות כניסת הפלנגות למחנות הפליטים. החלטה זו התקבלה ב־16 בספטמבר 1982.[50] השאלה שהוצגה במסגרת הפרשנות של ועדת כַּהַן, מתייחסת לסמכויות הממשלה לא רק בשאלות של מדיניות אלא גם בשאלות של אופן הפעילות המבצעית, כלומר, לא רק בעיצוב מדיניות שעל פיה תיקבע האסטרטגיה הצבאית אלא גם בשאלות מבצעיות ובסוגיות טקטיות מבצעיות. הוועדה דנה בחלוקת התפקידים בין הדרג המדיני לדרג הצבאי. סוגיה זו היא בסיס הדיון בכל הקשור לתפיסת הביטחון הלאומי של המדינה, והיא אינה מוסדרת בחוק היסוד, לא במפורש ואף לא מִכְּלָלָא. נראה כי ההתנהלות בהקשר זה מעוגנת יותר בנוהג שהתפתח בישראל, ולא בהסדר משפטי, שאליו כיוונה, אולי, ועדת אגרנט, ועד עצם היום הזה אין למדינה תפיסת ביטחון לאומי רשמית.[51]

אין מחלוקת כי בשאלות אסטרטגיות, ובעיקר קביעת המדיניות הביטחונית וקבלת החלטות לפתיחה במלחמה או לנקיטת פעולה צבאית משמעותית, האחריות היא של הממשלה. שאלות אחרות הן עד כמה הממשלה עוסקת בשאלות טקטיות־אופרטיביות ועד כמה הדבר בסמכותה. סוגיה זו הועמקה בתקופת מלחמת העצמאות כאשר נטען כי ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן־גוריון היה מעורב בהחלטות טקטיות־אופרטיביות, החל ממהלכים צבאיים (ובהקשר זה תוזכר המערכה על ירושלים) עד מינוי מפקדי חטיבות.[52] ביולי 1948 הביאו החלטותיו

49 מרדכי ציפורי, **בקו ישר**, תל אביב: משכל, 1997, עמ' 263–325; על האשמות חמורות נגד שר הביטחון ראו: עוזי בנזימן, **לא עוצר באדום**, תל אביב: אדם, 1985.

50 לאחרונה פורסמה דעה אחרת שלפיה ראש הממשלה והממשלה היו מודעים להתרחשויות סביב כניסת הפלנגות למחנות: יגאל קיפניס, **1982 לבנון הדרך למלחמה**, חבל מודיעין: דביר, 2022 (להלן: קיפניס, **1982 לבנון הדרך למלחמה**).

51 גדי איזנקוט, "לישראל אין תפיסת ביטחון לאומי סדורה כמו במרבית המדינות המתוקנות", **The Marker**, 20.1.2020; דן מרידור ורון אלדדי, **תפיסת הביטחון של ישראל**, מזכר 182, תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, 2018.

52 דוד טל, "מלחמת העצמאות מלחמתו של בן-גוריון", **עיונים בתקומת ישראל** 13, 2003, עמ' 115–138.

להקמת ועדת בירור ראשונה בישראל הצעירה, "ועדת החמישה".[53] אומנם זו לא הייתה ועדת חקירה כמשמעותה בחוק שחל אז, אולם היא עסקה בעיקר בשאלת חלוקת הסמכויות בין הממשלה, בין שר הביטחון ובין הרמטכ"ל, ובין המלצותיה נכללה ההמלצה לכונן, בעת מלחמה, ועדת שרים מצומצמת לענייני מלחמה. מבדיקת הדו"חות, בעיקר של ועדות אגרנט ווינוגרד, ניתן לראות כי הממשלה דנה לא רק בשאלות של מדיניות ושל אסטרטגיה צבאית, הנגזרות משיקולים מדיניים, אלא גם בשאלות מבצעיות ובהיבטים טקטיים. עיון בפרוטוקולים של התייעצויות אצל ראש הממשלה גולדה מאיר, במלחמת יום הכיפורים, מראה שבהתייעצויות המצומצמות (בגוף שזכה לכינוי "המטבח"), שבו השתתפו, פרט לראש הממשלה, גם השרים משה דיין, יגאל אלון וישראל גלילי, שלושתם בעלי רקע ביטחוני, לצד נציגי הצבא, בראשם הרמטכ"ל, וכן המזכירים הצבאיים והיועצים, נדונו המהלכים הצבאיים ברמה הטקטית ולא רק ברמה האסטרטגית.[54] כלומר, הצוות המדיני דן בפעולות צבאיות או בהימנעות מביצוען, ועל שולחן הדיונים הונחו מפות ומרשמי קרב. במלחמת לבנון הראשונה אמורה הייתה הממשלה לעסוק בסוגיה מדינית־אסטרטגית מן המעלה הראשונה - הרחבת המערכה עד כדי כניסה למערב ביירות. הטענה העיקרית שהופנתה כנגד שר הביטחון הייתה שמראש היה בכוונתו להרחיב את המלחמה ולבצע את התוכנית הגדולה (שכונתה "אורנים גדול"), להבדיל מהתוכנית המצומצמת (שכונתה "אורנים קטן") שנועדה להרחיק את המחבלים לגבול 40 ק"מ מהגבול הבין־לאומי. ב־16 בספטמבר 1982 דנה הממשלה בסוגיה מדינית הנוגעת למערכת היחסים עם הנוצרים, לרבות הכניסה לביירות, ואישרה את הכניסה למערב ביירות. עם זאת היא לא בדקה את משמעות הכנסת הפלנגות למחנות, ומעבר לסוגיה המדינית הזו, היו השלכות מבצעיות לכך שכן היה מדובר בהיבט טקטי ישיר של העברת השליטה בביירות לכוחות הנוצריים בעקבות רצח בשיר ג'ומייל.[55]

ועדת וינוגרד, שכאמור חקרה את אירועי המערכה בלבנון 2006, ניתחה את מהלכי המערכה בחתך יומי. עיקר הדיון התמקד בתהליכי קבלת

53 אניטה שפירא, **מפיטורי הרמ"א עד פירוק הפלמ"ח: סוגיות במאבק על ההנהגה הבטחונית, 1948**, הקיבוץ המאוחד, 1985.

54 פרוטוקולים של דיוני "המטבח" בראשות גולדה מאיר, בארכיון צה"ל.

55 קיפניס, **1982 לבנון הדרך למלחמה**, עמ' 49.

ההחלטות ביחס לכל אחד מהמהלכים הצבאיים, ועל פני הדברים, נראה כי לאחר שהיא דנה בהיבטים האסטרטגיים - בחינת מטרות המלחמה ודרך קבלת ההחלטה בדבר היציאה למלחמה - היא דנה גם בתחום הטקטי־אופרטיבי.[56] הוועדה עסקה באריכות במהלך האופרטיבי של מבצע "שינוי כיוון 11", שבוצע אחרי שהתקבלה החלטת האו"ם בדבר הפסקת האש.[57] הדיון התמקד בקשר המשפטי שבין סמכויות הממשלה על פי חוק-יסוד: הממשלה לחוק-יסוד: הצבא. דו"ח וינוגרד מחייב דיון בשאלת התאמת חוק היסוד למטרותיו.[58] במסגרת פעילות צוות ליפקין־שחק ליישום דו"ח וינוגרד נעשה ניסיון להסדיר את הבעייתיות הזו, בעיקר על ידי ביסוס מעמדו של המל"ל, וניסיון זה מצא ביטויו, בסוף התהליך, בחקיקת "חוק המטה לביטחון לאומי".[59]

צה"ל - צבאה של מדינה יהודית ודמוקרטית

חוק-יסוד: הצבא מגדיר בסעיף 1 את צה"ל כצבאה של המדינה. קביעה זו כבר הייתה קיימת בהוראות משפטיות קודמות, ואין בה חידוש. אולם לדעת השופט (בדימוס) חנן מלצר, בחוק אין קביעה מפורשת של דמותה של המדינה כמדינה יהודית ודמוקרטית. כמו כן הוא אינו מתייחס **למטרות הצבא** ולתחומי פעילותו, בעיקר מחוץ למסגרת **ההגנה** על ביטחון המדינה, המופיעה בשמו של הצבא.[60] אולם שאלות היסוד הללו לא עמדו בבסיס המלצותיה של ועדת אגרנט, שעסקה בסוגיית הסמכויות והאחריות. בעקבות דבריו התעוררה הסוגיה אם יש לצבא סמכות לפעול גם בתחומים שאינם קשורים במישרין להגנה על ביטחון המדינה ואזרחיה. בשנותיה הראשונות של המדינה הוגדר תפקידו של הצבא גם כ"כור ההיתוך" של אוכלוסיית המדינה הצעירה קולטת העלייה.[61] לחוסר הבהירות (ואלי לעודף בהירות) תורמות ההגדרות שהתווספו לחוק שירות ביטחון והעוסקות ב"שירות מוכר". בדברי ההסבר לתיקון לחוק, משנת 1994,

56 דו"ח וינוגרד, דו"ח סופי, שער שני.

57 שם, עמ' 206–207.

58 שם, פרק 17.

59 אמנון ליפקין־שחק (יו"ר), "צוות היגוי ליישום המלצות הדו"ח החלקי של ועדת וינוגרד", **אתר משרד ראש הממשלה**, 2007.

60 חנן מלצר, "צה"ל כצבאה של מדינה יהודית ודמוקרטית", **משפט ועסקים** יד, 2012.

61 דוד בן־גוריון, "צבא ומדינה", **מערכות** 279–280, מאי–יוני 1981, עמ' 2 (מסמך שבן־גוריון הכין בשנת 1953).

נאמר: "מאז קום המדינה הוטלו על הצבא פעולות התורמות להשגת יעדים בטחוניים לאומיים [...] כגון חינוך, עליה וקליטה".[62] ניתן למצוא בו את הוראת סעיף 26א(2) לחוק, המגדירה "שירות מוכר" כפעילות שתכליתה להשיג "יעד בטחוני לאומי באחד התחומים הבאים: עליה וקליטה, חינוך, בריאות, הגנת העורף, ופעולות התנדבות למען חיילי צה"ל".[63] כך, באמצעות הוראה בחוק, שאיננו חוק היסוד, הוסדרה אחת הסוגיות המצויה במרכז השיח הלאומי, סוגיית השירות הלאומי והשירות שאיננו במסגרת צבאית ישירה. סוגיה זו מטבעה היא בעלת משמעות חוקתית מן המעלה הראשונה, שמקומה בחוק יסוד.

בשנים האחרונות התעוררה שאלת מעורבותו של הצבא בפעילות אזרחית בעיקר בתקופת מגפת הקורונה.[64] גם פעילות זו אינה מוסדרת במלואה בחקיקה, אולם במקרה זה נעשה שימוש נרחב בתקנות שעת חירום. לאחרונה נדונה שאלת הפעלתו של שירות הביטחון הכללי במאבק למיגור הפשיעה במגזר הערבי, ורעיון זה - ראשי הארגון מתנגדים לו מכול וכול.[65]

מרות וכפיפות - האם החסר החוקתי מתמלא?

חוק-יסוד: הצבא מנסה למלא את החלל שהיה קיים, לדעת ועדת אגרנט, בסוגיית הסמכות והאחריות על ידי שימוש במילים מרות וכפיפות.[66] בביטוי **מרות** ביקש המחוקק לבטא את עקרון שליטתו של הדרג האזרחי המבצע (הממשלה) על הצבא ואת המדרג של בעלי התפקידים, וכך בראש הפירמידה הממשלה ניצבת, שר הביטחון ממונה מטעמה על הצבא, והרמטכ"ל נתון **למרות הממשלה** וכפוף לשר הביטחון.[67] במשולש זה חסר ראש הממשלה,

62 דברי ההסבר להצעת חוק שירות ביטחון (תיקון מס' 8), התשנ"ה–1994, הצ"ח 167.

63 חוק שירות ביטחון (תיקון מס' 7 והוראת שעה) (שרות המשטרה ושירות מוכר), התשנ"ה–1995, ס"ח 440 (להלן: חוק שירות ביטחון, התשנ"ה–1995).

64 עמיחי כהן ועידית שפרן גיטלמן, "מעורבות צה"ל במשבר הקורונה", **אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה**, 19 באפריל 2020.

65 טובה צימוקי, איתמר אייכנר, יואב זיתון **Ynet**, 10.6.2023;איתמר אייכנר, מאיר תורג'מן, טובה צימוקי **Ynet**, 11.6.2023; איתמר אייכנר, אטילה שומפלבי **כאן**, 12.6.2023.

66 דו"ח אגרנט, דו"ח ראשון, עמ' 25–28.

67 מרדכי קרמניצר ואריאל בנדור, **חוק יסוד: הצבא**, פרק ג, ירושלים: המכון למחקרי חקיקה ולמשפט השוואתי –הפקולטה למשפטים – האוניברסיטה העברית, 2000; איל נון, "המגבלות החוקתיות על הצבא בישראל: הצעה לניסוח מחדש של חוק יסוד: הצבא", **משפט וצבא** 16, התשס"ב (להלן: נון, "המגבלות החוקתיות על הצבא), עמ' 161–172.

ונראה כי הדרג המטיל מרות (במובן שליטה) על הצבא הוא הממשלה כולה בלי לייחד מעמד לראש הממשלה, הגם שעל פי החוקים העוסקים בעבודת הממשלה, יש לו מעמד מיוחד, יותר מראשון בין שווים.[68] כמו כן אין בחוק היסוד אזכור כלשהו של הכנסת, שהיא הרשות המחוקקת והמפקחת על פעולות הממשלה. על פי שיטת המשטר הנהוגה בישראל, סמכויות הביצוע, לרבות הסמכות להורות על פתיחה במלחמה, שמורות לממשלה, אך גם סמכות זו כפופה לפיקוח הכנסת, כפי שחוק-יסוד: הממשלה בסעיף 40 (א) קובע: "המדינה לא תפתח במלחמה ולא תנקוט פעולה צבאית משמעותית העלולה להוביל, ברמת הסתברות קרובה לוודאי למלחמה, אלא מכוח החלטת הממשלה", וסעיף 40(ג) מוסיף את החובה להודיע בהקדם האפשרי לוועדת החוץ והביטחון של הכנסת, ולכנסת במליאתה, על הפעילות הצבאית. חובה זו מוטלת על הממשלה, ואת ההודעה לכנסת חייב למסור ראש הממשלה. חוק-יסוד: הממשלה, הזהה במעמדו בין חוקי היסוד לחוק-יסוד: הצבא, קובע מדרג מרובע - הממשלה, ועדת שרים לעניינים מדיניים־ביטחוניים, שר הביטחון והרמטכ"ל. אולם גישת שר המשפטים ניכרת בחוק, כפי שהובעה בדיון בכנסת, ולפיה חוק יסוד אמור להיות כללי.[69] התוצאה היא שדווקא בנושאים שהדגישה ועדת אגרנט - נושאי הסמכויות והאחריות - החוק שומר על עמימות, ולמעשה אינו נותן מענה לסוגיות שבעיני ועדת אגרנט נראו מרכזיות וחשובות.[70]

ממבנה מדרגי זה עולה שכאשר יש מחלוקת בין שר הביטחון לרמטכ"ל, היא מוכרעת בממשלה, בין בהרכבה המלא ובין בוועדת שרים לעניינים מדיניים־ביטחוניים. במלחמת יום הכיפורים הוכרעה המחלוקת ב"מטבח" שניהל את המערכה הצבאית. יש לזכור כי בדיונים בנושאים ביטחוניים הרמטכ"ל וראש אמ"ן, ולעיתים מפקדים מקצועיים, כמו מפקד חיל האוויר, משתתפים בישיבות ממשלה. נוכחותו של ראש אמ"ן נחוצה שכן הוא מקור הידע, וגם על פי דו"חות אגרנט ווינוגרד הוא "המעריך הלאומי", אף שחוק המטה לביטחון לאומי מטיל את האחריות להכנת

68 שמעון שטרית, **הממשלה: הרשות המבצעת**, כרך א, ירושלים: המכון למחקרי חקיקה ולמשפט השוואתי –הפקולטה למשפטים – האוניברסיטה העברית, 2018 (להלן: שטרית, **הממשלה: הרשות המבצעת**), עמ' 409.

69 ישיבת הכנסת מיום 30.7.1975, עמ' 4026–4028.

70 קרמניצר ובנדור, חוק שירות ביטחון, התשנ"ה–1995, עמ' 64–66; נון, "המגבלות החוקתיות על הצבא, עמ' 126–128.

הערכת מצב לאומית מתכללת על המל״ל.[71] נראה אפוא כי ההוראות וההנחיות עוברות במישרין מהממשלה לרמטכ״ל, שלא באמצעות שר הביטחון, וכל האישים הללו משתתפים בישיבות הממשלה ובוועדת שרים לעניינים מדיניים־ביטחוניים. דוגמה בולטת לנוכחות זו ניתן למצוא בדיון שהתקיים בממשלה על תקיפת הכור הסורי שבדיר אזור, בספטמבר 2007, ובו נכחו ראשי אמ״ן והמוסד וגם הרמטכ״ל, מפקד חיל האוויר וראש אגף התכנון, שבאותה עת גם הוא היה איש חיל האוויר.[72]

החוק איננו מסדיר את חלוקת האחריות שבין הממשלה לצבא ואת הממשק שאמור להתקיים בין הדרג המדיני לדרג הצבאי בשאלות של אסטרטגיה מדינית ושל טקטיקה צבאית. סוגיה מרכזית זו לא נפתרה בחוק היסוד, אלא היא התעוררה במלוא חריפותה הן במלחמת לבנון הראשונה והן במלחמת לבנון השנייה, ומצאה ביטוי בדו״ח ועדת כַּהַן ובדו״ח ועדת וינוגרד.[73] החוק איננו מסדיר את מערכת היחסים שבין שר הביטחון לרמטכ״ל. הבעייתיות איננה רק בהגדרת הסמכויות והאחריות, אלא בהבחנה שעשתה ועדת אגרנט בין שר הביטחון כנבחר ציבור הנותן את הדין לפני הבוחר, או בין נציגיו הנבחרים - חברי הכנסת - אך לא לפני גוף חוקר, להבדיל מהרמטכ״ל האחראי לדרג הנבחר, ולכן ראוי לתת את הדין גם לפני ועדת חקירה.[74] ועדת כַּהַן וועדת וינוגרד נקטו גישה שונה, ומצאו כי ועדת חקירה יכולה להטיל אחריות לא רק על הדרג המבצע אלא גם על הדרג הנבחר.[75]

במשך השנים חל שינוי במדרג שבין ראש ממשלה לשר הביטחון, ורק בחלק מהתקופות שימשו ראשי הממשלה גם שרי הביטחון (בן־גוריון, אשכול ורבין), ובין מצב שבו הייתה הפרדה בתפקידים (שרת, מאיר, בגין [למעט פרק זמן קצר] שמיר, שרון, אולמרט ונתניהו). דווקא לנוכח הדברים שהובאו לעיל, מתעורר הקושי שראש הממשלה אינו מוזכר בחוק, ולכאורה לא ניתן לו מעמד במדרג הממשלה, שר הביטחון והרמטכ״ל. לביקורת שהשמיעו מרדכי קרמניצר ואריאל בנדור הצטרף, עוד לפני

71 חוק המטה לביטחון לאומי, התשס"ח–2008, סעיף 2(6).

72 אהוד אולמרט, **בגוף ראשון**, ראשון לציון: משכל, 2018.

73 דו"ח ועדת כהן, עמ' 177–178; דו"ח ועדת וינוגרד, דו"ח סופי, עמ' 577–578.

74 דו"ח אגרנט, דו"ח ראשון, עמ' 27–32.

75 דו"ח ועדת כהן, עמ' 156–158; דו"ח ועדת וינוגרד, דו"ח סופי, עמ' 57–62.

מלחמת לבנון השנייה, אייל נון, והוא מנה את חוסריו של החוק.[76] אולם הוא ביקר בעיקר את הקשר שבין מעמד הצבא, תפקידיו ותחומי אחריותו ובין מעורבותו בנושאים שאינם קשורים במישרין להגנה על ביטחון המדינה. נון הציע שורה של תיקונים ערכיים, ואותם שללה הכנסת בעת הדיון בהצעת החוק. אלא שבשאלת המרות והכפיפות, אין בהצעתו, על פניה, כדי להסיר את העמימות מעל חוק היסוד. בדו"ח מפורט דנה ועדת וינוגרד בתהליכי קבלת ההחלטות ובממשק שבין הדרג המדיני לצבאי, והגיעה למסקנה כי יש להבהיר את הסמכויות והאחריות של הדרג המדיני ושל הדרג הצבאי בממשק ביניהם.[77] ועדת וינוגרד, שנמנעה מלעסוק בהיבטים האישיים של המערכה והתמקדה בהיבטים המהותיים, הקדישה חלק ניכר מהדו"ח שלה לתהליכי קבלת ההחלטות ולממשקים בין ראש הממשלה, שר הביטחון והרמטכ"ל ובין הפיקוד העליון הצבאי לפיקודים המרחביים ולזרועות השונות.

שמואל אבן וצביה גרוס[78] טענו כי בשלושים ושתיים השנים שחלפו מפרסום דו"ח אגרנט, נראה כי העמימות ששרתה על החוק גרמה לחוסר בהירות ולתקלות שאותן ביקרה ועדת אגרנט. כיוון שהללו גרמו לכשלים, סברו המחברים כי יש לתקן את המצב המשפטי כדי להבהיר את הדברים. הצעתם הייתה להגדיר את נושאי הסמכויות והאחריות של צה"ל בחוק רגיל, ולא בחוק יסוד, שאכן אמור להיות כוללני. מסקנותיהם לגבי הליקויים בחוק היסוד היו אלה:[79]

א. **חסרים מרכיבים חיוניים**: כך למשל, מעבר להגדרת צה"ל "כצבאה של המדינה" בחוק היסוד, החוק אינו מגדיר מהו ייעודו של צה"ל, והאם מותר לצבא לפעול במישור האזרחי. כמו כן הוא אינו מגדיר מהו מעמדו של ראש הממשלה כלפי הצבא. למעשה, ראש הממשלה אינו מוזכר כלל.

ב. **עמימות מכוונת אך בעייתית**: עיקר העמימות מתייחסת דווקא לנושא המרכזי שלשמו החוק נועד, והוא חלוקת האחריות והסמכויות בין הקברניטים: ממשלה (ראש הממשלה), שר

76 נון, "המגבלות החוקתיות על הצבא, עמ' 66.

77 דו"ח וינוגרד, דו"ח סופי, עמ' 548, 578.

78 שמואל אבן וצביה גרוס, "הצעה לחוק צה"ל", **אתר המכון למחקרי ביטחון לאומי**, 2008 (להלן: אבן וגרוס, "הצעה לחוק צה"ל").

79 שם, עמ' 8.

הביטחון והרמטכ"ל. החוק, מטבעו כחוק יסוד, אינו מבהיר מה תפקידו של שר הביטחון כממונה על הצבא - האם הוא אחראי למוכנות צה"ל למלחמה ועד כמה הוא מוכן? האם על השר לבדוק ולאשר את התוכניות המבצעיות של צה"ל? ובעיקר, האם הוא בבחינת רמטכ"ל־על? ומה חלוקת התפקידים בינו לבין הרמטכ"ל?

ג. **פער גדול בין המציאות ובין החוק**: דו"חות ועדת וינוגרד נותנים משקל רב להשפעה המכרעת של ראש הממשלה על צה"ל, בעוד על פי חוק היסוד, נתון הצבא למרות הממשלה, ואילו ראש הממשלה כלל אינו מוזכר בו. למרות מעמדו הציבורי ועמדתו הפוליטית של ראש הממשלה הוא לא מקבל סמכות פורמלית משפטית, ומעמדו מושג בשל היותו ראש הממשלה שהצבא נתון למרותה. יש לזכור כי אנו עוסקים כאן בתוצר המרכזי של ועדת אגרנט - חוק היסוד - אשר במפורש בא לענות על מסקנותיה ועל המלצותיה של הוועדה.

עד כמה החוק לקוי? המחברים עיגנו את מסקנותיהם בדו"ח וינוגרד:[80]

א. יש לקבוע עקרונות בכל הקשור לתהליכי קבלת ההחלטות, עבודת המטה בדרג המדיני והצבאי והממשק ביניהם.

ב. צה"ל לא דן בסוגיות מתווה הפעולה האסטרטגית, היערכות הצבא, הכניסה למערכה וסיומה, ולא הציף את תובנותיו לדרג המדיני.

ג. מן הראוי להבהיר את חלוקת הסמכויות והאחריות בין הדרג הצבאי למדיני.

המחברים אינם מתעלמים מממד הזמן ומהשינויים שחלו באופן הלחימה, דפוסי העימותים הצבאיים ומידת הפיקוח והביקורת של הציבור (בעצמו באמצעות נציגיו הנבחרים) על המערכת הצבאית. מסקנתם היא שעל חוק צה"ל להסדיר את אותם חוסרים בחוק היסוד. הנוסח שהוצע אמור להיבחן בהמשך העבודה אל מול תוצרי ועדת וינוגרד (דו"ח צוות ליפקין־שחק) וחוק המטה לביטחון לאומי. מלחמת לבנון השנייה עוררה סוגיות חוקתיות חשובות הן במישור הסמכויות לפתיחה במלחמה, לניהולה ולסיומה והן במערכת היחסים בין הדרג המדיני לדרג הצבאי והממשק

80 שם, עמ' 17.

ביניהם.[81] על בעיה חוקתית מהמעלה הראשונה עמדה ועדת וינוגרד בקבעה שהממשלה, בהחלטתה לצאת למלחמה, קיבלה זאת על פי המלצת ראש הממשלה, לאחר שזה התייעץ עם שר הביטחון ועם צמרת הצבא.[82] ההחלטות מאושרות כאשר ראש הממשלה מביא הצעת החלטה לאישור הממשלה, והיא מתקבלת בעיקר אם הועלתה לאחר התייעצות עם שר הביטחון ועם הרמטכ"ל.[83]

חוק יסוד: הצבא – במבחן הזמן

חוק-יסוד: הצבא נחקק בעקבות מסקנות דו"ח אגרנט, גם אם לא כוונה במישרין להליך של חקיקת חוק יסוד. ועדת אגרנט הצביעה על כשלים בתחום חלוקת הסמכויות והאחריות, אולם לא הציעה פתרון, ואף לא המליצה המלצות ישירות. החוק לא השיג את המטרה במלואה, ככל שניתן לומר שוועדת אגרנט הציבה מטרות. בדו"ח הסופי, 33 שנים אחרי דו"ח אגרנט, הצביעה ועדת וינוגרד על הכשלים בתהליכי קבלת ההחלטות, הן בדרג המדיני והן בדרג הצבאי, ועל הכשל בממשק בין שני הדרגים הללו. גם במקרה זה היה ברור שחסרה חלוקת התפקידים המתבקשת בין דרג מדיני נבחר ובין דרג מקצועי מבצע. תובנותיו של חוק היסוד והשלכותיו לא השפיעו על התהליכים, לא בעת מלחמת לבנון הראשונה ולא בעת מלחמת לבנון השנייה. ועדת וינוגרד במרכז הדו"ח שלה וועדת כַּהַן בחלק מהדו"ח שלה הראו כשל זה, ואף בלי לומר זאת במישרין וכמתבקש מדו"חותיהן, המסקנה היא כי חוק-יסוד: הצבא לא מילא את ייעודו.[84]

חוק יסוד: הצבא והסמכות לפתוח במלחמה

כאמור, ועדת אגרנט קבעה כי ענייני הביטחון, לרבות ההחלטות על פתיחה במלחמה ועל אופן ניהולה, מצויים בסמכותה של הממשלה מכוח הסמכות השיורית השמורה לה. הוראה זו הייתה נכונה לזמנה, אולם חוק יסוד: הצבא לא הסדיר סוגיה זו. עוד לפני מלחמת יום הכיפורים נמצאו מקרים שבהם נערכו פעולות מלחמתיות ואפילו מערכות צבאיות, כמו מבצע "קדש"

81 אבן וגרוס, "הצעה לחוק צה"ל", עמ' 27–31.

82 דו"ח וינוגרד, דו"ח סופי, עמ' 548–549.

83 דו"ח וינוגרד, דו"ח חלקי, עמ' 76–83.

84 שם, עמ' 129.

ומלחמת ששת הימים, ואלו נפתחו בלי שהסוגיה הוסדרה חוקתית.[85] רק בעת חקיקת חוק יסוד: הממשלה, בשנת 1992, היא הוסדרה, ולממשלה הוענקה הסמכות לפתוח במלחמה. הסמכות מופיעה כיום בסעיף 40(א) לחוק היסוד הקובע כדלקמן: **"המדינה לא תפתח במלחמה ולא תנקוט פעולה צבאית משמעותית העלולה להוביל, ברמת הסתברות קרובה לוודאי, למלחמה, אלא מכוח החלטת ממשלה"**.[86]

לכך יש להוסיף את הוראת סעיף (ב) הקובע: **"אין בסעיף זה כדי למנוע פעולות צבאיות אחרות הנדרשות למטרת הגנה על המדינה ובטחון הציבור"**.

הממשלה עשתה שימוש בסעיף קטן (א1) והאצילה את סמכויותיה לדרג המדיני־ביטחוני.[87] חלק מהתיקונים התקבלו בעקבות תלונות שרים על ניהול מבצע "צוק איתן", ביולי 2014, על ידי ראש הממשלה, שר הביטחון והרמטכ"ל. בעקבות התלונות הקימה הממשלה ועדה בראשות האלוף (במילי) יעקב עמידרור, וזו הציעה מתווה להפעלת הדרג המדיני־ביטחוני.[88] יצוין כי היה ניסיון להאציל את סמכויות הממשלה וועדת השרים לראש הממשלה ולשר הביטחון, אולם מצב זה בוטל עד מהרה.[89]

הבעיה בהסמכה זו של הממשלה היא שאין בחוק הגדרה ברורה למונח "מלחמה" או למונח "פעולה צבאית משמעותית העלולה לגרום למלחמה". בהקשר זה ניתן להבחין בין שתי פעולות צבאיות בעלות אופי דומה. במקרה של הפצצת הכור הגרעיני העיראקי באוסיראק, ביוני 1981, שותפה הממשלה בעיתוי הפעולה רק אחרי שהמטוסים יצאו בשלום מתחום הסכנה.[90] במקרה של הפצצת הכור הסורי בדיר א־זור, בספטמבר 2007, הייתה הממשלה שותפה לקבלת ההחלטה, וראש הממשלה, שר הביטחון ושרת החוץ הוסמכו להחליט על עיתויה.[91]

---

85 על החלטת הממשלה בדבר פתיחת מערכת "קדש" ראו: מוטי גולני, **תהיה מלחמה בקיץ: ישראל בדרך אל מלחמת סיני, 1955–1956**, תל אביב: מערכות, 1997; על היציאה למלחמת ששת הימים ראו: עמי גלוסקא, **אשכול, תן פקודה!, צה"ל וממשלת ישראל בדרך למלחמת ששת הימים, 1963–1967**, תל אביב: מערכות ומשרד הביטחון – ההוצאה לאור, מושב בן שמן: מודן – הוצאה לאור, 2016.

86 חוק יסוד: הצבא,

87 (ילקוט פרסומים) י"פ תשע"ח, 12.7.2018, עמ' 7837.

88 ועדת עמידרור, "הוועדה לעניין עבודת הקבינט המדיני בטחוני", **אתר משרד ראש הממשלה**, 2016.

89 ראו החוק כפי שהתקבל ביום 18.4.2018, ס"ח 636 ותיקונו ביום 12.7.2018, ס"ח 978.

90 שלמה נקדימון, **תמוז בלהבות: הפצצת הכור העיראקי – סיפור המבצע**, תל אביב: משכל, 1993.

91 שטרית, **הממשלה: הרשות המבצעת**, עמ' 409; אולמרט, **בגוף ראשון**.

הסוגיה התעוררה בעתירה שהגיש חבר הכנסת ד"ר יוסי ביילין, ובה ביקש שהממשלה תכריז על המערכה שנפתחה בלבנון, ביולי 2006, כמלחמה.[92] יצוין כי לעצם ההכרזה יש שלוש משמעויות עיקריות - המישור הציבורי־ביטחוני, המישור הצבאי הנוגע להשפעות על המשק, על הכרזת מצב מיוחד בעורף, על הפעלת כללי מס רכוש וקרן פיצויים ובעיקר על גיוס אנשי המילואים, קרי המישור האזרחי־נזיקי. בדחותו את העתירות קבע בית המשפט העליון כי בהיות הממשלה הרשות המבצעת ובהיות הצבא נתון למרותה מכוח חוק יסוד: הצבא, הממשלה היא המוסמכת להחליט על פתיחה במלחמה, והיא מחויבת לתת דין וחשבון לכנסת. פסק הדין נתן ביטוי למדיניות בית המשפט שלפיה אין הוא מתערב בהחלטות ביצועיות של הרשות המבצעת מעין אלו שעמדו במוקד העתירה ובעיקר החלטות שהן בתחום מדיניות החוץ והביטחון. לימים חזר בית המשפט העליון על עמדה זו בדחותו את העתירות שביקשו להקים ועדת חקירה ממלכתית לחקר המערכה בלבנון.

עולה מהמקובץ כי חוק יסוד: הצבא פתר את סוגיית הסמכות והאחריות חלקית. הראיה לכך מצויה באירועי הימים שבהם נכתב מאמר זה. הואיל ומדובר במצב שבו תלויה ועומדת עתירה לפני בית המשפט הגבוה לצדק מן הראוי להתייחס לכך בקצרה. בדצמבר 2022, לאחר הקמת הממשלה המכהנת עתה, תוקנה "פקודת המשטרה [נוסח חדש], תשל"א-1971" בניסיון לקבע את מעמדה של המשטרה אל מול הממשלה ואל מול השר הממונה עליה. התיקון האמור מזכיר את חוק יסוד: הצבא, אולם מרחיבו.[93] בסעיף 8ב. לתיקון נאמר: **"(א) משטרת ישראל נתונה למרות הממשלה.**

(ב) השר ממונה על משטרת ישראל מטעם הממשלה".

עד כה הדמיון לחוק יסוד: הצבא בולט, אולם מכאן ואילך ישנה תוספת שאינה בחוק היסוד העוסק בצבא. סעיף 8ג (א) לפקודה המתוקנת קובע: **"השר יתווה את מדיניות המשטרה ואת העקרונות הכלליים לפעילותה, לרבות לעניין סדרי העדיפויות, תכניות עבודה, הנחיות כלליות, ההוראות הכלליות שבסעיף 9א(א) ומימוש כלל סמכויותיו בכל הנוגע לתקציב המשטרה... וכן יקיים פיקוח ובקרה על פעילות המשטרה ועל רמת מוכנותה"**.

92 בג"צ 6204/08, **יוסי ביילין נ' ראש ממשלת ישראל**, 01.08.2006.

93 חוק לתיקון פקודת המשטרה [נוסח חדש] (מס' 7), התש"ם–1980, ס"ח 6.

נראה כי בכל הקשור ליחסים שבין שר הביטחון לצבא לא היה צורך בתוספת זו שכן הדברים מתנהלים באופן זה מהקמת הצבא. הוראה זו של החוק כבר עמדה לביקורת שיפוטית כאשר נתבקש צו ביניים בעתירה לבג"ץ כנגד התנהלותו של השר.[94] בית המשפט העליון בהחלטת ביניים (שכן העתירה טרם נדונה לגופא) קבע כי אכן השר "רשאי להתוות מדיניות ועקרונות כלליים עבור משטרת ישראל", ואולם הוא "אינו רשאי להתערב בפרטי הביצוע האופרטיבי של המדיניות האמורה, ואינו ראי ליתן הנחיות קונקרטיות אגב התרחשותם של אירועים פרטניים". בהמשך נקבע: "על השר להימנע ממתן הוראות אופרטיביות למשטרה, בין במישרין ובין בעקיפין, והדברים נכונים במיוחד לגבי מחאות והפגנות כנגד השלטון".

נראה שלגבי ההתנהלות של הדרג המדיני עם הדרג הצבאי הדברים ברורים היטב אולי משום שבמהלך 75 שנותיה של המדינה התפתח נוהל שהפך לנוהג בכל הקשור לחלוקת הסמכויות והאחריות בין הדרג המדיני לדרג הצבאי. הרמטכ"ל דאז, רא"ל (במילי) גדי איזנקוט, ניסח זאת במסמך "אסטרטגיית צה"ל", והנחה כי הדרג המדיני יקבע את המטרות, ייתן את ההנחיה המחייבת (דירקטיבה), והצבא ימלאהּ.[95]

94 בג"צ 8987/22 ובג"צ 532/23, **התנועה למען איכות השלטון בישראל ואח' נ' הכנסת ואח'**, בחלטה מיום 18.6.2023, יצא מלפני בית המשפט צו על תנאי המורה למשיבים להגיב לעתירה לגופא.

95 לשכת הרמטכ"ל, "אסטרטגיית צה"ל", פרק א, **אתר צה"ל**, אפריל 2018.

תעודה היסטורית
סיור עם שר הביטחון בחזית סיני, 21 באוקטובר 1973 - אלוף שלמה גזית

מבוא[1]

ב־21 באוקטובר 1973 בשעות הצהריים הייתה חזית הדרום במצב שונה לחלוטין מכפי שהיה מצבה בימים העגומים של תחילת המלחמה. ממשלת ישראל והפיקוד העליון של צה"ל שאפו להגיע להישגים נוספים על רקע הדיונים להפסקת אש. שלוש האוגדות של פיקוד הדרום (252, 162 ו־143) צלחו את תעלת סואץ והתקדמו מערבה בניסיונן לכתר את הארמייה השנייה והארמייה השלישית שצלחו מזרחה שבועיים קודם לכן. אוגדה 252, בפיקודו של אלוף קלמן מגן, נשארה במהלך היום בהגנה מול "מצנפת" ו"פרח 5615". המאמץ העיקרי של אוגדה 162, בפיקודו של אלוף אברהם אדן, היה לפרוץ מזרחה מ"מצילה" לאזור התעלה ולפתוח את פקק התנועה בציר "חבית" ליד פאיד. כמו כן היא נדרשה להשמיד בסיסים של טילי הגנה אווירית מצריים ולחסום את ציר "עשור". בשעות הבוקר יצאו כוחות האוגדה דרומה על ציר "חבית", ועל צירים נוספים מערבית לאגם המר, ונתקלו בהתנגדות ובהתקפות נגד מצריות. חטיבה 460 שהייתה כפופה לאוגדה, לאחר שנתקלה בהתנגדות עזה התקדמה במהלך היום דרומה עד "חבית 49". פניה של אוגדה 143, בפיקודו של אלוף (במילי') אריאל שרון, היו צפונה וכוחותיה היו בשתי גדות הסואץ. בשעות הבוקר המשיכו כוחותיה להתקדם באיטיות בחיץ החקלאי שממערב לתעלה, וניצלו

1 מבוא וביאור – בעז זלמנוביץ; עריכה לשונית – ספי שפר.

את כיבוש הרמפות המצריות לפגיעה בכוחות הארמייה השנייה שבגדה המזרחית. בשעות הבוקר הנחו המטכ"ל והפיקוד שהמאמץ העיקרי של האוגדה יהיה ממזרח לתעלה, לכיוון מתחם "מיסורי". שרון הביע מורת רוח כלפי הפיקוד, ובמהלך הזמן שעד ההתקפה ניסה לשנות את ההנחיה מול מפקד החזית, רב־אלוף (במילי) חיים בר־לב, ואלוף הפיקוד שמואל גונן (גורודיש).[2]

אלוף שלמה גזית (2020-1926), מחבר התעודה שלפנינו, התגייס ב־1944 לפלמ"ח ושימש לאחר הקמת המדינה בתפקידי פיקוד ומטה בצה"ל. בין 1964 ל־1967 היה רמ"ח מחקר באגף המודיעין, ובכלל זאת במלחמת ששת הימים. לאחר המלחמה עמד בראש היחידה לתיאום פעולות הממשלה בשטחים המוחזקים, במקביל לתפקידו כראש מחלקת ממשל צבאי וביטחון מרחבי במטכ"ל.[3] בינואר 1973 קיבל גזית דרגת אלוף. במהלך מלחמת יום הכיפורים שימש כמתאם־על של מערך הדוברות וההסברה של צה"ל.[4] בשנים 1979-1974 עמד בראש אגף המודיעין. גזית פרש מצה"ל בשנת 1981. ממהלך שירותו ניתן ללמוד על קרבתו למשה דיין. בין השאר, שימש ראש לשכתו (רל"ש) של דיין בעת שהיה ראש אג"ם ובתחילת כהונתו כרמטכ"ל (1954-1953), וכאמור עבד עמו בשטחים המוחזקים. ביום ראשון, 21 באוקטובר 1973, הצטרף גזית לסיורו של דיין בחזית הדרום. על פי גזית, היה זה הסיור היחיד אליו יצא במהלך ימי המלחמה.[5] הוא תיעד את הסיור במסמך שהודפס ונשמר בארכיון המחלקה להיסטוריה: "סיור עם שר הבטחון בחזית סיני - 21.10.73". הסיור מתואר בספרו האוטוביוגרפי, "בצמתים מכריעים", אך לא כל הדברים שנכתבו בתעודה המקורית פורסמו בספר.[6]

2 אלחנן אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, אמ"ץ-תוה"ד-המחלקה להיסטוריה, 2013, עמ' 446-443 ומפה 31. המפה מובאת בעמוד האחרון של מסמך זה (להלן: אורן, **מלחמת יום הכיפורים**).

3 שלמה גזית, **המקל והגזר: הממשל הצבאי ביהודה ובשומרון**, זמורה־ביתן, 1985.

4 ראו למשל: מטכ"ל-קצין חינוך ראשי, **התרשמות מהלכי רוח והטיפול בנושא**, 19 באוקטובר 1973. הקח"ר, תא"ל שאול גבעולי כתב (עמ' 4): "קווי ההסברה מתואמים עם אלוף גזית, מתאם פעולות ההסברה".

5 שלמה גזית, **בצמתים מכריעים - מהפלמ"ח עד לראשות אמ"ן**, ידיעות ספרים, 2016, עמ' 213.

6 שם, עמ' 215-213.

העניינים החשובים שנידונו במהלך הסיור, והמפגשים שהתקיימו לאורכו, מופיעים בספרו האוטוביוגרפי של דיין, "אבני דרך".[7] בנוסף, רשימותיו של גזית – יחד עם יומנו של שלישו הצבאי של שר הביטחון, סא"ל אריה בראון – שימשו את חוקרי המלחמה.[8] ברשימות שכתב בשעות אחר הצהריים של 21 באוקטובר הביא גזית את הדילמות וחילוקי הדעות לאן מועדות פני חזית הדרום באותו היום. אך גם את תיאורי הנוף, את אחורי הקלעים ואת האפיזודות האנושיות הקטנות והקטנוניות של המפקדים והמִפקדות. בנוסף "מלחמת הגנרלים" - מאבקי הכוחות בין המפקדים הבכירים, על כל כיעורם, משתקפים בקטעי הדברים שרשם גזית, אשר הכיר באופן אישי את המעורבים ואת "אנשי חצרם".[9]

שר הביטחון משה דיין והרמטכ"ל דוד אלעזר בתצפית בארץ גושן (באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון).

7 משה דיין, **אבני דרך: אוטוביוגרפיה**, עידנים ודביר, מהדורת ידיעות אחרונות, 1976, עמ' 660-658.

8 שמעון גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, מודן, מערכות והמחלקה להיסטוריה, 2013, עמ' 1109-1107, 1116-1112 (להלן: גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**); **אריה בראון** (1997-1935) שימש במלחמה כשלישו הצבאי של שר הביטחון בדרגת סא"ל. ראו: אריה בראון, **משה דיין במלחמת יום הכיפורים**, ידיעות אחרונות, 1992, עמ' 222-221.

9 הבאנו את התעודה כלשונה, על סגנונה ועל שיבושיה הלשוניים. בכמה מהמקומות ציינו תיקון בתוך סוגריים מרובעים.

העמוד הראשון של מסמך גזית

<u>סיור עם שר הבטחון בחזית סיני 21.10.73</u>

11.00 מכונית שר הבטחון מתקרבת לחצר הארטי"ם של שדה דב.
אחור של שעה לעומת השעה שנקבעה מלכתחילה ליציאה.
הטייסים – עם מנועי המטוס כבר חמים – כבר רגילים לכך.
זה קורה כל יום בדרך לשם ובדרך חזרה....

11.05 המראנו. עבורי זו טיסה ראשונה בג'ט קומנדו הזינוק שלו
כלפי מעלה פנטסטי.
שר הבטחון פורס עצמו על 2 כסאות, חולץ נעליו ומנסה לחטוף
תנומה. איבי בנ"ל, אלא שהוא לא טורח לחלוץ ועליו הכבדות,
מניחן ישר על הרפוד החדש של כסאות הג'ט. כן, הוא גם "אינטליגנט"
מתחיל לקרוא את עתוני הערב.

11.30 נחתנו ברפידים. מסוק הבל ממתין. לידו אל"מ (מיל.) עודד מסר,
קצין קישור של מפקדת xxxxxx הפיקוד.
במטוס יושבים 2 "טרמפיסטים" (כתב עם רשם קול וצלם עתונות)
משה מסלק אותם מייד. הוא אינו רוצה שום בני לויה. וממריאים.

11.40 הכוון ישר מערבה, הטיסה נמוכה, מלחכת את פני הקרקע, 50 רגל
בלבד ססים לאורך ציר הכביש, עמוס לעיפה רכב מובלחי – צבאי
ואזרחי. הרכב האזרחי בוהק למרחקים בצבעיו הפנטסטיים – לבן,
אדום, ירוק צהוב וכו'. האמנם לא נמצאה דרך לצבוע אותם בבוץ
או משהו דומה ? משה מעיין במפה.
מרחוק, במערב, רואים מיתמרים מספר עמודי עשן, בודאי פגיעות
של ח"א.

| התעודה

11:00 מכונית שר הבטחון מתקרבת לחצר האר"מים[10] של שדה דב. אחור של שעה לעומת השעה שנקבעה מלכתחילה ליציאה. הטייסים - עם מנועים כבר חמים - כבר רגילים לכך. זה קורה כל יום בדרך לשם ובדרך חזרה....

11:05 המראנו. עבורי זו טיסה ראשונה בג'יט קומנדר.[11] הזינוק שלו כלפי מעלה פנטסטי.

שר הבטחון פורס עצמו על 2 כסאות, חולץ נעליו ומנסה לחטוף תנומה. איבי[12] כנ"ל, אלא שהוא לא טורח לחלוץ נעליו הכבדות, מניחן ישר על הרפוד החדש של כסאות הג'ט. כן, הוא גם "אינטליגנטי", מתחיל לקרוא את עתוני הערב.

11:30 נחתנו ברפידים. מסוק הבל ממתין. לידו אל"מ (מיל.) עודד מסר, קצין הקישור של מפקדת הפיקוד.[13]

במטוס[14] יושבים שני "טרמפיסטים" (כתב עם רשם קול וצלם עתונות). משה מסלק אותם מייד. הוא אינו רוצה שום בני לויה. וממריאים.

---

10 **אר"ם** – אורח רם־מעלה, כיום מקובל הכינוי אח"ם – אדם חשוב מאוד (או אורח או אישיות).

11 מטוס **ג'ט קומנדר** – מטוס מנהלים בן 7-10 מושבים, שיוצר על ידי התעשייה האווירית והתבסס על תכנון של חברת Aero Commander למטוס סילוני בשם Jet Commander. התעשייה האווירית רכשה את הזכויות למטוס ב־1967, ובראשית שנות השבעים החל ייצורו והשימוש בו גם בחיל האוויר. נודע בכינוי "ווסטווינד".

12 **איבי** – כינויו של אריה בראון.

13 אל"ם (במיל') **עודד (אלכסנדר) מסר** (1922-2001) שימש במלחמה כקצין קישור של פיקוד הדרום לאוגדה 143. היה מפקד בפלמ"ח ובצה"ל. לאחר שפרש מהשירות היה, בין השאר, המפקח על הבנקים ומנכ"ל משרד העבודה.

14 כך במקור, הכוונה למסוק.

11:40 הכוון ישר מערבה, הטיסה נמוכה, מלחכת את פני הקרקע, 50 רגל בלבד. טסים לאורך ציר הכביש, עמוס לעיפה רכב תובלתי - צבאי ואזרחי. הרכב האזרחי בוהק למרחקים בצבעיו הפנטסטיים - לבן, אדום, ירוק, צהוב וכו'.[15] האמנם לא נמצאה דרך לצבוע אותם בבוץ או משהו דומה? משה מעיין במפה.

מרחוק, במערב, רואים מיתמרים עמודי עשן, בודאי פגיעות של ח"א.

11:55 מתחילים לראות את האגם המר. נכנסנו אל תחומי אזור הלחימה. כל השטח זרוע שלדי טנקים, רכב, ציוד נטוש.

11:58 אנו מעל ראש הגשר. חוצים מים בקצה הצפוני של האגם המר, כמה מאות מטרים מדרום ל־3 הגשרים אשר נראים על התעלה, 2 דרומיים, זה ליד זה, והשלישי צפונה יותר בריחוק של כמה מאות מטרים.[16] הטיסה מעל למים אף היא נמוך, נמוך.

12:00 שוב מעל ליבשה אנו באפריקה.

הכל ירוק ומעובד. דקליות לאין ספור בתוך שטחי שלחין יפים ואינטנסיביים. אנו ממשיכים לטוס נמוך, המסוק עושה קצת תמרוני התחמקות, שלא להסתכן שלא לצורך.

מחנה צבאי נטוש והרוס.

12:03 ממשיכים לאורך הכביש מערבה ואח"כ, לאורך הכביש צפונית מערבית. השטח עמוס רכב שלנו, רק"מ שלם והרוס, שלנו ושלהם.

האנדרלמוסיה נוראית. קשה להאמין שמישהו מתמצא ושולט בכל אי־הסדר הזה.

15 על פי מה"ד-היסטוריה, **מלחמת יוה"כ – נתונים מספריים**, 30 ביוני 1978, עמ' 103 - גויסו 8,040 משאיות, ובמסגרת משק לשעת חירום (מל"ח) גויסו 2,600 כלי רכב נוספים.

16 **ראש הגשר** – כינוי לשטח הנתפס מעבר למכשול מים טבעי או מלאכותי בשלב הראשון של ההתקפה. הכוונה כאן למרחב שבו צלחה אוגדה 143 את תעלת סואץ, ואחריה שתי האוגדות הנוספות. גזית תיאר את מערך הגשרים שפרס צה"ל על התעלה.

12:05 מספר נגמ"שים וג'יפים כמקבץ בשטח מדברי חשוף לגמרי - החפ"ק של אוגדת אריק.[17] נר עשן אדום ונוחתים.

אריק מבקש להתבודד עם משה ללא שאר קציני מטהו. רק אברשה[18] מצטרף יותר מאוחר -

א. מערער על החלטת גורדיש[19] לעלות ב־14:00 עם חטי' משוריינת על מיסורי וצפונה.[20] לטענתו, יתכן וניתן לקחת, אבל תוך שחיקה נוראית.

ב. מציע אלטרנטיבות להתקדם צפונה ממערב לתעלה, לעבור את החיץ החקלאי ולחסום הציר קאהיר-איסמעליה.

ג. רוגז על הוראות גורדיש האוסרות עליו להתקדם בכל כיוון שהוא.

---

17 **אריק** – אלוף (במיל') אריאל (אריק) שרון (2014-1928), שימש במלחמת יום הכיפורים מפקד אוגדה 143. **חפ"ק** – חבורת פיקוד קדמית; החפ"ק מוקם מערבית לראש הגשר. ראו: אורן, **מלחמת יום הכיפורים**, מפה 31.

18 **אברשה** – אלוף אברהם טמיר (2010-1922), שימש באוקטובר 1973 כעוזר ראש אג"ם לתכנון בדרגת תת־אלוף. הצטרף לחפ"ק שרון במהלך המלחמה.

19 **גורדיש** – שמואל גונן (גורודיש) (1991-1930), אלוף פיקוד הדרום במלחמת יום הכיפורים, החליף את שרון בתפקיד ביולי 1973.

20 **מתחם "מיסורי"** – שם הצופן לשטח מצפון־מזרח לאגם המר הגדול ומצפון ל"חווה הסינית". המתחם, שהשתרע על שטח שאורכו כ־7 ק"מ ורוחבו כ־3 ק"מ, שימש את הדרג העורפי של ראש הגשר של דיוויזיה 16 המצרית באגף הדרומי של הארמייה השנייה. התקפת אוגדה 143 לעברו ב־9 באוקטובר נכשלה, וממנו יצאו חטיבות הטנקים של דיוויזיה 21 להתקפה המצרית ב־14 באוקטובר. ב־21 באוקטובר הטילה אוגדה 143 את חטיבה 600 להתקפות שנועדו להרחיב את פרוזדור הצליחה צפונה. חטיבה 600 נפגעה קשות בהתקפות אלה; ראו: איתן הבר, זאב שיף ודני אשר, **המלחמה**, עם ישראל משכל, 2013, עמ' 235 (להלן: הבר, שיף, אשר, **המלחמה**). עוד על הלחימה ב"מיסורי" ב־21 באוקטובר, המחלוקת בזמן אמת על התוכנית והוויכוחים שנמשכו בשנים שלאחר המלחמה, ראו: עמירם אזוב, **הכרעה**, כנרת, זמורה, ביתן, 2020, עמ' 109-64; מנחם בן שלום, **השעות – יומן מלחמה**, הוצאת המחבר, 2019, עמ' 1110-875; יעקב (ג'קי) אבן ושמחה מעוז, **בנקודת הכובד**, מודן ומערכות, 2012, עמ' 264-257.

12:30 במסוק נוחתים יגאל אלון,[21] חיים ברלב,[22] אשר לוי[23] וכמובן בוננו.[24] הולכים לקבל תדרוך מאריך.

- בינתיים מגיע עוזי יאירי[25] ומשה הולך לשמוע מה בפיו. עוזי בלתי מגולח, עייף, עיניים אדומות.
- מסופק - בתשובה למשה - אם יוכלו לחצות את החיץ החקלאי. זו פעולה קשה ותהא כנראה כרוכה באבידות כבדות.
- ברלב מצטרף, עוזי מסביר אותו דבר ומשווה הפעולה לתקיפת מערך הנ"ט על ציר "טרטור" בלילה השני של הצליחה "אנחנו לא כבשנו את החווה הסינית".[26]

משה מתבודד עם ברלב לשיחה.

21 אלוף (במיל') **יגאל אלון** (1980-1918), שימש כסגן ראש הממשלה ושר החינוך החל ב־1969.

22 רב־אלוף (במיל') **חיים בר־לב** (1994-1924), הרמטכ"ל השמיני וקודמו של דוד אלעזר בתפקיד. ב־1973 כיהן כשר המסחר והתעשייה בממשלת גולדה מאיר. גויס לסייע בתחילה לחזית הצפון, וב־10 באוקטובר מונה למפקד חזית הדרום, מעל לאלוף הפיקוד.

23 תא"ל (במיל') **אשר לוי** (2022-1926) התגייס לפלמ"ח ב־1944 ושימש לאחר הקמת המדינה בתפקידי פיקוד ומטה רבים. פרש מצה"ל ב־1970, לאחר שמילא את תפקיד רמ"ט פיקוד הדרום. במלחמת יום הכיפורים שימש בתחילה סגן נוסף למפקד אוגדה 252, וכשבוע לאחר פתיחת המלחמה עבר לשמש רמ"ט פיקוד הדרום.

24 **בוננו** - לא הצלחנו למצוא במי מדובר.

25 אל"ם **עוזי יאירי** (1975-1936), מפקד חטיבת הצנחנים הסדירה 35 מ־1972. דיין תיאר את המפגש כך: "ידעתי שבפעולתו בציר טרטור היו לו אבדות רבות. אבל לא ציפיתי שאראה אותו מדוכדך כל־כך. פניו שחורים ועצובים; ועיניו לא רק דלוקות מחוסר שינה, אלא גרוע מזה – כבויות". דיין, **אבני דרך**, עמ' 659-658.

26 הכוונה לקרב החטיבה, בעיקר גדוד 890, במתחם שכונה "החווה הסינית". לאחר שקרבות חטיבה 14, שהתנהלו במרחב ונועדו לפתוח את ציר "טרטור" שהוליך לראש הגשר, לא הסירו את האיום, נכנס גדוד 890 לחלק המזרחי של המתחם בליל 17-16 באוקטובר. על הקרב ראו, למשל: אורן, **מלחמת יום הכיפורים**, עמ' 373-371; יואב גלבר, **לחימת גדוד 890 במלחמת יום הכיפורים**, מערכות, 2016; עמירם אזוב, **הצליחה**, דביר, 2011, עמ' 229-200; דיין, **אבני דרך**, עמ' 659. יאירי היה ראש לשכתו של בר־לב בהיותו רמטכ"ל.

בשיחות עם החבר'ה (אברשה, ציצ,[27] אשר לוי, סיקו,[28] רון בן־ישי[29]) לשלמה[30]:

א. מזועזעים ממה שנקרא אי בי או מלחמת הקליקות.[31]

ב. סובלים מהעדר הנהגה מלחמתית ברורה וחד משמעית.

ג. בזבוז זמן משווע על דיונים קולקטיביים בפיקוד, אשר בסופו של דבר לא מסכמים דבר, כי צריך לתאם עם רמטכ"ל בנפרד ושרהב"ט בנפרד ואח"כ הכל מתחיל מחדש.

בשיחה של שלמה עם אריק - הרגשתו שאין לו עם מי לדבר, איש לא שומע לו או מתחשב במה שהוא אומר. היחיד שמגיע אליו לבקור ואתו אפשר לדבר זה משה.

בוננו מחלק סוכריות לכל הנוכחים. אוסף גלויות ד"ש למשפחות ורשימת טלפונים להודעות בבית.

13:00 מגיעה התראה בדבר אפשרות של תקיפה מן האויר על החפ"ק (בבוקר איתה [היתה] תקיפה של מיגים והם הפילו 3 מיגים ואף תפסו את אחד הטייסים המצריים שצנח).

משה עדיין מתבודד עם ברלב.

13:15 ממריאים אל ברן.[32] התכנית לטוס לחטיבה של גבי[33] על הציר לכברית לאורך הגדה המערבית של האגם המר, אך המצב הצבאי אינו מאפשר זאת.

---

27 **צ'יץ'** - אלוף (במיל') שלמה להט (2014-1927), פרש מצה"ל ב־1972 לאחר תפקיד ראש אגף כוח האדם.

28 **סיקו** - פנחס זוסמן (2002-1927) התגייס ב־1946 לפלמ"ח ושימש במהלך מלחמת העצמאות ולאחריה בתפקידי פיקוד בשירות סדיר ובמילואים. למד כלכלה חקלאית ולימד בפקולטה לחקלאות ברחובות. במלחמת יום הכיפורים שימש מפקד החפ"ק של שרון. ראו: יוסף ארגמן, **חיוור היה הלילה: גרסת סיקו**, משכל, 2002.

29 **רון בן ישי** (1943-) עיתונאי. באוקטובר 1973 היה כתב הטלוויזיה הישראלית באירופה, ושב לישראל לסקר את המלחמה.

30 **שלמה** – הכוונה לשלמה גזית עצמו.

31 במקום אחר [שעה 16:00] מופיע "הי' בי'" – היהודים ביהודים. יתכן שכאן גזית מרמז למאבק בין אריק ובין ברן.

32 **ברן** – אלוף אברהם אדן (2012-1926), מפקד גיסות השריון ואוגדה 162. על תיאור המלחמה מזוויתו האישית, ראו: אברהם אדן (ברן), **על שתי גדות הסואץ**, עידנים מהדורת ידיעות אחרונות, 1979.

33 **החטיבה של גבי** – חטיבה 460 (בית הספר לפיקוד של חיל השריון) בפיקודו של אל"ם גבריאל (גבי) עמיר (2005-1934).

13:20 מגיע לרכס. עשן ירוק ונוחתים ליד החפ"ק של ברן. החפ"ק ממוקם בשטח בסיס טילי נ"מ אס. אי. 3 שננטש ונשאר בחלקו שלם לגמרי (המכ"מ והמחשב).[34]

ברן בתוך נגמ"ש הפיקוד משקיף לעבר המילים[35] שלפני האגם המר. רגוע, אך יש התקדמות קטנה ביותר, העקרון - להתקדם לאט לאט אבל בטוח, לא לסכן טנקים ואנשים, במיוחד כל עוד לא חוסלו סופית סוללות הטילים.

שמואל כסלו - יועץ אוירי.[36]

אלחנן אורן - הסטוריון אוגדתי.[37]

ההתנהגות של משה קצת מלאכותית יותר, מחייך, משמיע בדיחות, פחות חפשי וכנה מאשר אצל אריק.

- מבקש קפה שחור - "כמו שיודעים להכין רק במסעדה הזו".
- פותחים קופסאות שמורים אך משה מסתפק במלפפון חמוץ ותו לא.
- טנק אחד עדיין מעכב את המשך התקדמות חט' גבי.

14:30 שלום לברן, מספר אוטוגרפים[38] לחיילים, וחוזרים למסוק, בדרך לחפ"ק בפקודה [הפיקוד].

14:43 חזרה באסיה.

ממש לידנו כ־100 מ' נשמע פצוץ גדול מימין, ולאחריו להבת ענק. משה - אני חושב שזה מטוס שנפל. אילו זו היתה ארטילריה, יש תמיד יותר פגזים. (לאחר מכן מסתבר שכנראה שמטוס שחרר מיכלי דלק נתיקים).

34 מיקום החפ"ק מערבית לאגם המר הגדול, ראו: אורן, **מלחמת יום הכיפורים**, מפה 31.

35 במסמך המקורי מופיע כך. ניתן להניח שהכוונה ל"טילים"; כלומר, בסיסי טילי ההגנה האווירית שהיו ממוקמים ברובם על תוואי בולט ושולט בשטח.

36 סא"ל (במיל') **שמואל כסלו** – טייס חיל האוויר. בתפקידו האחרון בשירות הקבע היה מפקד בסיס לוד (1969-1971), ולאחריו מונה למנהל שדה התעופה לוד. במהלך המלחמה שימש היועץ האווירי למפקד אוגדה 162.

37 סא"ל (במיל') ד"ר **אלחנן אורן** (1944-2007) היה ראש צוות ההיסטוריה באוגדה 162 במהלך המלחמה. בשנים שלאחריה שימש חוקר במחלקה להיסטוריה בצה"ל, ובין היתר כתב את המחקר הכולל על המלחמה – "תולדות מלחמת יום הכיפורים".

38 דיין מחלק חתימות.

15:50 נוחתים במסלול שליד או חטובה [אום חשיבה].[39]

מחכה לנו מכונית ונוסעים לחפ"ק הפיקודי.

15:55 שטח החפ"ק עמוס ומגובב רכב. מטרה נפלאה לתקיפה מן האויר. החמ"ל עצמו בלתי אפשרי, עמוס בכתבים, צלמים, עורכי עתונים. רעש והמולה, איש לא שומע את רעהו.

במקום שוב מוצאים את יגאל אלון ונחום סריג [שריג]. הוא בא על מנת להיפגש עם בנו ולהודיע לו כי הבן השני נפל בקרב.[40]

16:00 משה מבקש להתבודד. נכנסים לחדר האוכל.

שיחת נפש במסגרת הי בי.[41] משתתפים רק משה, דדו,[42] בר־לב, גורודיש. איבי היחיד שנשאר בפנים כרשם, כל היתר מגורשים כולל עוזר ויצמן,[43] אהרליה[44] ושלמה.[45]

- בחדר סמוך מרכלים ומצזבטים.

39 **אום חשיבה** - רכס אום חשיבה (גובה מרבי 723 מ') במרחק כ־35 ק"מ ממזרח לתעלת סואץ, מצפון למבוא המערבי של מעבר הגידי. בשל מקומו וגובהו הוקמו בו בסיס המודיעין שכונה "בבל", מתקני שליטה אווירית, קשר, נ"מ וכן מוצב הפיקוד הקדמי של פיקוד הדרום, שכונה "דבֵלה". במהלך המלחמה היה זה המקום שממנו פיקדו אלוף הפיקוד, ובהמשך גם מפקד החזית, על הלחימה בחזית התעלה. ראו: הבר, שיף ואשר, **המלחמה**, עמ' 38.

40 אל"ם (במיל') **נחום שריג** היה מפקד חטיבת הנגב במלחמת העצמאות. במהלך קרבות הבלימה ברמת הגולן, ב־10 באוקטובר 1973, נפל בנו רס"ן (במיל') יוסף שריג, מ"פ בגדוד 39 של חטיבה 188. על גילוי אומץ לב, קור רוח, כושר מנהיגות ודבקות במשימה בעת הלחימה הוענק לו עיטור המופת. בן אחר של נחום שריג, אל"ם רן שריג, פיקד על חטיבה 179 במהלך המלחמה ואף נפצע. הבן שעל מנת לבשר לו על מות אחיו ירד שריג דרומה, לחם כמ"מ בחטיבה 460 במסגרת אוגדה 162. כך תיאר זאת אדן בספרו, עמ' 262: "התקשרתי אל גבי ושאלתיו באם יוכל לוותר על הקצין הצעיר. הוא השיב כי הוא מבין את פשר הבקשה. הצעיר נשלף מהטנק ונשלח בג'יפ אלי. ירדתי מנגמ"ש הפיקוד, שוחחתי עם הסגן הצעיר, הסברתי לו את המצב. ופקדתי עליו לנסוע לביתו – היה זה רגע קשה, בראש ובראשונה לסגן הצעיר, שלפתע מוציאים אותו מתוך הטנק הנמצא במגע אש עם האויב ומזעיקים אותו אל מפקד האוגדה. אינני יודע מה חשב בהיותו בדרך. וכאשר ירדתי לקראתו מנגמ"ש הפיקוד והולכתיו הצידה, הוא נראה לי רזה, סחוט ועייף, אך זיהיתי מייד את תווי הפנים של שבט שריג. נזכרתי בנחום כמו שראיתיו בשעות הקשות של הנגב הנצור. מה בדיוק נחבא לו לבו אינני יודע. חשתי שאל לי לדבר אתו סחור סחור וסיפרתי לו בפשטות ששניים מאחיו פצועים ואחד האחים נפל. הוא נשך את שפתיו ולא הוציא הגה. שלחתיו במסוק אל אביו שהמתין לו באום חשיבה".

41 **הי' בי'** – "מלחמות היהודים ביהודים", כינוי למלחמות המפקדים בפיקוד הדרום.

42 **דדו** – רב־אלוף דוד אלעזר (דדו) (1976-1925), הרמטכ"ל בזמן המלחמה.

43 **עוזר ויצמן** [כך במקור] – אלוף (במיל') עזר ויצמן (2005-1924), בתפקידו האחרון שימש ראש אג"ם עד 1969. במלחמה שימש עוזר מיוחד לרמטכ"ל.

יהודה אילן[46] (ק' חנוך הפיקודי) מספר:

א. ספורי אריק - אריק נטול כל רסן. בלתי ממושמע לחלוטין. בחפ"ק ניהלו עמו שיחה באלחוט, ברמקול, שכל העתונאים ישמעו את סרבנותו (שכולם ישמעו ויכירוהו היטב). הוא מערער על כל פקודה ומסרב למלא אחר פקודות.

ב. לגבי עשית־סדר בטיפול הכתבים. עמדתו - אני כאן במדים, אם תחליט שלא יהיה אף כתב בחפ"ק - אבצע זאת ללא ערעור. עד כה, היו הנחיות הפוכות.[47] בינתיים מנסה להסדיר ראיון לרמטכ"ל, בתום שיחת הנפש.

ג. על אברשקה אהרונסון - לדבריו, הוא זה שהשפיע ולחץ על יגאל אלון להדיחו לפני שהפרשה שלו תצא החוצה. תפס אותו כמעורב בגניבות, שקרים וכו'.[48]

16:50 יוצאים חזרה למנחת.

במכונית מספר משה, כי אצל אריק, כאשר התייחד עם חיים ברלב, שאל את חיים האם יש לו טענות והערות לדרך ניהולו את המלחמה.

- חיים טען שיש לו "בעיה", אבל עם הרמטכ"ל.
- כל עוד הלך רע, הרמטכ"ל לא נדנד ולא התערב, עכשיו משהשתפר, הוא מבלבל בלי סוף את המוח ומפריע לעבוד.[49]
- שקוליו של דדו גרועים ולא רציניים, לדעת משה.

43 **אהרל'ה** – אלוף (במיל') אהרון יריב (1920-1994), שימש ראש אמ"ן משנת 1964 עד 1972. במלחמה שימש עוזר מיוחד לרמטכ"ל, ולאחר מכן עמד בראש צוות המשא ומתן עם המצרים בקילומטר ה־101 לייצוב הפסקת האש.

44 הכוונה כנראה לשלמה גזית עצמו.

46 רס"ן (במיל') **יהודה אילן** (1924-1996) שימש קצין חינוך פיקודי במהלך המלחמה. אילון היה באותה תקופה ראש מרכז ההסברה (הלאומי).

47 כאמור, גזית שימש דובר־על ואחראי על ההסברה במהלך המלחמה.

48 **אברשקה אהרונסון** - גזית תיאר כאן אירוע שלא היה קשור למלחמה, אלא לפוליטיקה הפנימית בתוך מפלגת המערך. אהרונסון תואר בעיתונות בקיץ 1973 כמי שהיה מעורב בפרשת "ריגול מפלגתית", שבה נכרכו שמותיהם של יגאל אלון, פנחס ספיר ודיין. זאת בעת שכיהן כמנהל מחוז מרכז של משרד ההסברה. לא הצלחנו לברר מדוע עסקו בכך גזית ואילן במהלך המלחמה. ראו: "אברשה אהרונסון מכחיש ריגול פוליטי", **דבר**, 13 ביולי 1973; **דברי ימי הכנסת**, הישיבה הארבע מאות וארבעים וחמש של הכנסת השביעית, 4 ביולי 1973.

49 גם, בדיוק אותן מילים כמו בתעודה, על פי בראון אמר דיין: "הוא מבלבל בלי סוף את המוח ומפריע לעבוד". בראון, **משה דיין**, עמ' 221.

17:00 ממריאים במסוק לרפידים.

17:15 הגענו לרפידים. ליד מטוס הג'יט קומנדר ממתין שפר, טייס שחק שהופל בקרב אוירי מעבר לתעלה. הוא החל לנוע מזרחה לכוון התעלה, לפתע ראה טנקים באים. הם פתחו עליו באש, אך משהרים ידיו אספו אותו והוא הועבר במסוק לרפידים.[50]

בסה"כ לא נפגע קשות, האגן ורגל אחת קצת כואבים. הוא חוזר עמנו במטוס ללוד.

משה שואל שאלות – מה קרה, איך הופל, מה עבר עליו. מציע לו להתפרקד על כורסאות המטוס, ואח"כ מתארגן הוא עצמו למנוחה.

- איבי מסכן, הפסיד את אפשרות ההתפרקדות והשינה הנוחה בשל שפר הטייס.

17:40 נוחתים בלוד, והביתה למשרד.

50 הטייס **יהושע (שוקי) שפר** מטייסת 101 (מיראז').

מפה - הפריצה למרחב גושן, 21-22 באוקטובר[51]

51 מקור: אורן, תולדות מלחמת יום הכיפורים.

ביקור ראש הממשלה מנחם בגין במצרים. בצילום, פגישת רה"מ בגין עם נשיא מצרים אנואר סאדאת, באלכסנדריה, 10 ביולי 1979 (באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית).

יסודות הוא שנתון היסטורי-צבאי שפיט בהוצאת המחלקה להיסטוריה של צה"ל. כרכיו מתפרסמים בשתי סדרות, מאסף וסדרת נושא, ומגישים לקורא מחקרים רב-תחומיים אודות ההיסטוריה הצבאית במדינת ישראל. המאמרים המתפרסמים בכתב העת נדרשים להאיר פנים חדשות וישנות במחקר ההיסטורי-הצבאי, ועוברים שיפוט-עמיתים (Peer-Reviewed) בפיקוח הוועדה האקדמית של כתב העת.

יסודות
כתב העת של המחלקה להיסטוריה בצה"ל

הכותבים בגיליון זה הם:

יאיר אבן
עמרי אדומי
בני ארבל
דני אשר
שאול (סם) ברונפלד
אורי בר-יוסף
אייל ברלוביץ
אמציה ברעם
רון גביאן
יואב גלבר
מוטי גלוסקה
יצחק גרינברג
אייל זיסר
בעז זלמנוביץ
אפרים לפיד
בני מיכלסון
יניב פרידמן
חגי צורף
אלון קדיש
שמאי רן
פנינה שוקר
אורי שקד

צה"ל – המחלקה להיסטוריה

משרד הביטחון – ההוצאה לאור